

**V ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ
ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ
ІІІ ТОМ**

ЖАЛПЫ РЕДАКЦИЯСЫН БАСҚАРҒАН

Г. АЛДАМБЕРГЕНОВА

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЛАР:

Ж. СҮЛЕЙМЕНОВА, Г. БАЙТАШЕВА, А. ЧАНЧАРОВА, Н. KORAŞ Ç. ŞAHİN, Т. DÜĞEN,
П. ЕРТАЕВА, S.QASIMOV, N. HÜSEYNOVA

ДИЗАЙНЕР:

Н. ПОШАНОВ

БЕТТЕУШІ:

Г. ДЖЕКСЕМБИЕВА

ӘӨЖ 378

КБЖ 74.58

Б 48

ISBN

978-601-224-964-4

050000, Алматы, Гоголь көшесі 116 үй
© «Редакциялық баспа бөлімі», 2018

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
НИЙДЕ ӨМЕР ХАЛИСДЕМИР УНИВЕРСИТЕТІ
БАКУ ЕУРАЗИЯ УНИВЕРСИТЕТІ
М.АҚМУЛЛА АТЫНДАҒЫ БАШҚҰРТ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

V ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ
3 ТОМ
11-13 қазан, 2018 ж

V. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ KİTABI
3. CİLT
11-13 Ekim 2018

V BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU
SİMPOZİUMUN MATERİALLARI
3. CİLD
11-13 Oktyabr 2018-Almatı

Алматы, 2018

ТӨРАҒАЛАР/ONURSAL BAŞKANLAR

Профессор Гаухар АЛДАМБЕРГЕНОВА (Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры)

Prof. Dr. Muhsin KAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. R. M. ASADULLİN (M. Akmulla Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi Rektörü)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЛАР/SORUMLU EDITÖRLER

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Әділхан ШОРАБЕК

Гаухар БАЙТАШЕВА

Алия ЧАНЧАРОВА

Ömer Halisdemir Üniversitesi

Hikmet KORAŞ

Çiğdem ŞAHİN

Turgay DÜĞEN

Perizat YERTAYEVA

Bakü Avrasya Üniversitesi

Nigar Hüseynova

Səyavuş Qasimov

ҰЙЫМДАСТЫРУ КОМИТЕТІ

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Лаззат БУЛЕБАЕВА (Стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор)

Ербол ЖУРУНОВ (Әкімшілік және шаруашылық мәселелер жөніндегі проректор)

Әділхан ШОРАБЕК (Медиа департаментінің директоры)

Светлана ШАКИРОВА (Ғылыми жұмыстар және инновация жөніндегі департамент директоры)

Гаухар БАЙТАШЕВА (Ғылым бөлімінің басшысы)

Жанар ҚИЫНОВА (Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультетінің деканы)

Сайра ЖИЕНБАЕВА (Педагогика және психология факультетінің деканы)

Жамал АШИРБЕКОВА (Әлеуметтік-гуманитарлық факультетінің деканы)

Қажмұқан КІШІБАЕВ (Жаратылыстану факультетінің деканы)

Бекболат ТАШЕВ (Физика-математика факультетінің деканы)

Гүлнұр ӨМІРБАЕВА (Өнер және мәдениет факультетінің деканы)

Нұргүл ҚАЛИЕВА (Шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы)

Алия ЧАНЧАРОВА (Ғылым бөлімінің жетекші маманы)

Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Eğitim Fakültesi Dekanı)

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Prof. Dr. Fatih Yücel (İktisat Bölümü)

Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Tarih Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü)

Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT (Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü)

Öğr. Gör. Perizat YERTAYEVA (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Arş. Gör. Turgay DÜĞEN (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü)

Arş. Gör. Adem YELOĞLU (Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü)

Bakü Avrasya Üniversitesi

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Bilim ve Disiplin İşlerinden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Eğitim İşlerinden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Günhan HÜSEYNLİ (Genel İşlerden Sorulu Rektör Yardımcısı)

Doç. Dr. Mütəllim RƏHİMOV (Bölgesel Çalışmalar ve İktisat Fakültesinin Dekanı)

Dr. Səyavuş QASIMOV (Uluslararası İlişkilerden Sorumlu Rektör Yardımcısı)

Rəşad Ahyev (Uluslararası İlişkiler Biriminin Başkanı)

Zəminə Rüstəmbəyli (Türk ve Yabancı Ülke Dilleri Bölümü)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

- Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Selen DOĞAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç.Dr. Serkan Ercan Bağceci (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ziya AVŞAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mustafa TALAS (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Faruk ÇOLAK (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Fatih YÜCEL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Feyzan VURAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Prof. Dr. Jarkınbike SÜLEYMENOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Bolathan SARBASOV (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Doç. Dr. Bibigül İMANBEKOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tınıştık YERMEKOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tınısbek KONIRATBAY (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Aynagül Kayıpbayeva (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Nurbala MIRZAHMETOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Saraş KONIRBAYEVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Öğr.Gör. Kuralay TURGANBAY (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Dr. Nurgül MAMITOVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Laura Yermekbaeva (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
 Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Siyavuş TALIŞLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rüşfət HÜSEYNZADƏ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Rövşən CAVADOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ədalət TAHİRZADƏ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mənsim MƏMMƏDOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Məmməd CƏFƏRLİ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
 Prof. Dr. Darhan KIDIRALI (Uluslararası Türk Akademisi Başkanı)
 Prof. Dr. Nazım H. POLAT (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. Fatma AÇIK (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. İbrahim MARAŞ (Ankara Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Necmeddin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (Muğla Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)
 Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
 Prof. Dr. Halit ÇAL (Gazi Üniversitesi)
 Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN (Erciyes Üniversitesi)
 Prof. Dr. Yıldırım ÖZBEK (Akdeniz Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mustafa ÜNAL (Erciyes Üniversitesi)
 Prof. Dr. Sami KILIÇ (Fırat Üniversitesi)
 Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Abdürreşit Celil KARLUK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
 Prof. Dr. Birol AKGÜN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
 Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN (Polis Akademisi)
 Prof. Dr. Murat ÇEMREK (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
 Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
 Prof. Dr. Haluk ALKAN (İstanbul Üniversitesi)
 Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER (İstanbul Üniversitesi)
 Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi)
 Prof. Dr. İrfan MORİNA (Priştine Üniversitesi)
 Prof. Dr. Tsendin BATTULIK (Moğolistan Devlet Üniversitesi)
 Prof. Dr. Elena OGANOVA (Moskova Devlet Üniversitesi)
 Prof. Dr. Chong-Jin OH (Hankuk Üniversitesi)
 Prof. Dr. Alimhan JÜNİSBEK (A. Baytursunov Dil Bilimi Enstitüsü)
 Prof. Dr. Ş. KURMANBAYULI (Avrasya Milli Üniversitesi)
 Doç. Dr. Nevzat TOPAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Hatice İÇEL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Mehmet EKİZ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
 Doç. Dr. Recep ÖZKAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

- Doç. Dr. M. Serkan TAFLIOĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Dr. Türkan BAYER ALTIN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Dr. Onur KÖKSAL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Dr. Elvan YALÇINKAYA (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Doç. Dr. Gauhar BAİTASHEVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Doç. Dr. Svetlana SHAKİROVA (Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi)
Doç. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Salman SÜLEYMANOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfəddin RZASOY (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. İslam SADIQ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mayıl ƏSGƏROV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Səadət ŞIXIYEVA (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mutəllim RƏHİMOV (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Elmira MƏMMƏDOVA –KEKEÇ (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim KAPLAN (Çukurova Üniversitesi)
Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL- (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. Iryna M. DRYGA (A. Krımskı Şarkiyat Araştırma Enstitüsü, UMİA)
Doç. Dr. Marija DHİNDJIC (Sırbistan İlimler ve Sanat Akademisi)
Doç. Dr. Liubovi CHIMPOESH (Moldova İlimler Akademisi)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Priştine Üniversitesi)
Doç. Dr. Vakur SÜMER (Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Salih ÖZKAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ramis KARABULUT (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi F. Özlem ALPER (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bayram POLAT (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sercan DEMİRGÜNEŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Suk Kyeong KANG (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hünkar GÜLER (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Atilla JORMA (Ardahan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yakup ÖMEROĞLU (Gazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan YALAP (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bağdagül MUSA (Ürdün Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Elsev BRİNA LOPAR (Ukshin Hoti Prizren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nuran MALTA-MUHAXHERİ (Priştine Üniversitesi)
Dr. Seyfeddin ALTAYLI (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET (Göttingen Georg-August Üniversitesi)
Dr. B.C. İSHAN (Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi)

**ҚЫМБАТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫНА
ҚАТЫСУШЫ ҒАЛЫМДАР!****Құрметті қонақтар!**

Сіздерді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің атынан және өз атымнан 2014 жылы бастау алған дәстүрлі V Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының ашылу салтанатымен шын жүректен құттықтаймын!

Бүгін түркі елдері ғалымдары үшін тарихи күн.

Өйткені, әлемдегі ғылым, білім саласында түркі әлеміне қатысты зерттеу жасап жүрген ғалымдар тың идеялары мен жаңаша ой-пікірлерін бөлісу үшін бас қосуда. Сондықтан да бұл – түркі дүниесінің әдебиеті мен мәдениетінің кеңеюіне ықпал жасамақ.

Қазіргі күнде білім мен ғылымның қарқынды өзгеру заманында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми әлеуетін арттыру – бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақ. Олай болса бүгінгі Симпозиумның басты мақсаты да – ғылыми бағытта пікір алмасуды қамтамасыз ету, жаңа ғылыми зерттеулерге жол ашу.

Білім беру мен ғылымды бірге алып жүру – бұл үлкен еңбекті, төзім мен табандылықты қажет етеді. Сіздердің түрлі ғылым саласында пікір алмасып, келешекте түбі бір түркі әлемінде ортақ ғылыми жобаларды жүзеге асыруға серпін беретіндеріңіз – азаматтық және әлеуметтік жауапкершіліктеріңізді білдіреді.

Симпозиум түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының нығая түсуі, әлемдік деңгейде қолданылатын зерттеулер жүргізуге жаңаша бғыт береді деп ойлаймын. Осы жолда Сіздерге үлкен үміт пен зор сенім артамыз!

Құрметті әріптестер!

Симпозиум ұйымдастырушыларына зор алғысымды білдіре отырып, Симпозиум жұмысына шығармашылық табыс, ғылыми ізденіс тілеймін.

Ерлан САҒАДИЕВ,
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі

АЛҒЫ СӨЗ

Асқақ Алтай мен Анадооның арасындағы кең байтақ аймақ – түбі бір түркі баласының қастерлі қонысы, қасиетті мекені. Қаншама дәуірлер алмасып, мыңжылдықтар өтсе де көк түріктің рухы өшпей, бабадан балаға мұра болған Күлтегіннің өміршең өсиеті санадан көшпей келе жатыр.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың бастамасымен қайта дүниеге келген «Мәңгілік ел» мұратының да негізгі өзегі – Ұлы Дала елін түркі халықтарының ата жұрты ретінде қабылдауға негіздеу, тамыры терең ұлттық мәдениеттің сақталуын және дамуын қамтамасыз ету.

Жаңа мыңжылдық Еуразия кеңістігінде үлкен саяси өзгерістермен бастау алды. Түбі бір түркі мемлекеттері тәуелсіздік алды, бабалар арманы шындыққа айналды. Бұл өзгерістер – жаңа саяси-экономикалық және мәдени кеңістіктің пайда болуына жол ашты. Бүгінде Қазақстан туысқан халықтар ынтымақтастығының нығаюына негізгі ұйытқы болып келеді. Бұған негіз де жоқ емес. Өйткені, Қазақ жері – ежелден Шығыс пен Батысты, Еуропа мен Азияны жалғайтын алтын көпір саналып келген. Құрлықтар мен құндылықтар тоғысқан Ұлы Дала елі – түркі әлемінің алтын бесігі, қастерлі қарашаңырағы. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен тамыры бір туыс жұрт түгенделіп, үзіліп қалған алтын арқау қайта жалғанды. Көктүріктің атажұртындағы мемлекет бауырлас елдер арасындағы саяси-экономикалық, мәдени байланыстарды нығайтуға ұйытқы болып келеді.

Бүгінгідей аумалы-төкпелі заманда барша түркі жұртының алдында маңызды күрделі міндеттер туындап отыр. Бұл турасында Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастық кеңесінің Саммитінде Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев былай деп айтқан болатын: «Біріншісі – түркі әлеміне ортақ рухани, тарихи тұлғаларымызды бірлесіп дәріптеу, ортақ әдеби, мәдени кеңістік құрып, ортақ ғылыми зерттеулер жүргізу. Екіншісі – ортақ экономикалық сауда-саттық саласын дамытып, кенеске мүше елдер арасындағы тауар айналымы көрсеткішін арттырып, инновациялық жобаларды бірлесіп жүзеге асыру. Үшіншісі – бүгінгі әлемнің бас ауруына айналған діни-экстремистік, лаңкестік топтармен күресте күш біріктіріп, өзге де мемлекеттердің жаппай қырып-жою қаруларынан бас тартуына қол жеткізу». Расында да қазіргі күнде тіліміз мен дініміз бір, рухани-мәдени құндылықтарымыз тамырлас ортақ негізімізді сақтап, оны ары қарай дамыту – маңызды һәм игілікті іс. Түркі халықтарының тұтастығы мен бірлігін, ынтымақтастығы мен достығын нығайту жолында, бүкіл-әлемдік адамзат өркениетінің тарихында түркі әлемінің алатын орнын көрсету орайында Түркі кеңесі, Халықаралық Түркі академиясы, Түркі Ақсақалдар кеңесі, ТүркПА, ТҮРКСОЙ сияқты іргелі ұйымдар ауқымды істерге ұйытқы болып келеді.

Күн астында жорытқан Күлтегін бабамыздың: «Егер сен, түркі халқы, өз қағандығыңнан бөлініп кетпесең, онда бақытты, қайғы-қасіретсіз өмір сүресің» деген түркі халқының мәңгі мақсат-мұраттарын көздейтін «Тұтас түрік елі» идеясы бүгінде жаңа белеске көтерілді. Түбі бір бауырлас елдердің ынтымақтастығын одан әрмен нығайту орайында 75 жылдық тарихы бар отандық жоғары білімнің қарашаңырағы – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті ұйымдастырған Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумытүркітілдес елдердің мәдениеті мен өнерінің, тілі мен әдебиетінің дамуына айрықша үлес қосуды көздейді. Бұл – түркі өркениетінің дамуына, дәуірлер жалғастығына алтын арқау болмақ.

Түркі дүниесіәлі сыры ашылмаған асыл мұраға бай. Осыған орай бүгінгі алқалы жиынға жиналған ғалымдар мен зерттеушілер түркі халқының бай рухани мұрасын, әдебиеті мен мәдениетін, тарихы мен тілін зерттеп-зерделеуге, бабалар дәстүрін жалғастыруға өз үлесін қосады деген сенімдеміз.

Құрметті Симпозиум қатысушылары!

«Ұстаздар ұстаханасы» атанған отандық педагог кадрлар даярлайтын негізгі орталық – Қыздар Университетіне қош келдіңіздер!

Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының жұмысына сәттілік тілеймін!

Гаухар АЛДАМБЕРГЕНОВА,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің ректоры, педагогика ғылымдарының докторы, профессор

ÖN SÖZ

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumunun beşincisini düzenlerken, geriye dönüp baktığımızda aldığımız yolun ne kadar önemli ve kıymetli olduğunu görmenin gururunu ve onurunu yaşıyoruz.

Yola çıkarken ki amaçlarımız bugün hala gündemin başında yerini almakta ve bu durum bizim sorumluluğumuzu daha da artırmaktadır.

İlki 2014 yılında düzenlenen sempozyum, bütün Türk dünyası bilim çevresinden ve Türkoloji ile ilgilenen yabancı bilim insanlarından ilgi görmüştür. 2014 yılından beri benzeri pek çok organizasyonun Türk dünyası devlet ve topluluklarında düzenlenmeye başladığını görmek, bizi ayrıca mutlu etmektedir. Bu sempozyum Türk Dünyasında bir marka olmuştur, bu da sempozyumdüzenleyen ortak üniversitelerin başarısıdır.

Türk dünyasının bu gün, her şeyden çok birliğe ve dayanışmaya ihtiyacı vardır. Üzerinde yaşadığımız coğrafya paha biçilemeyecek kadar kıymetlidir. Bütün dünya gözünü Türklerin yaşadığı coğrafyaya dikmiş durumdadır. Bu coğrafyada yaşayabilmek, bağımsız devletler olarak var olabilmek için bugünün dünyasıyla rekabet ve mücadele etme zorunluluğu doğmuştur. İşte tam da bunun için Türk dünyasının birliğe ihtiyacı vardır. Birleşirsek büyük oluruz, bölünürsek yok oluruz. İşte bir marka haline gelen sempozyum, düzenlendiği ilk günden bu güne kadar bu birliğin bilim camiasında sembolü olmuştur.

Türk dünyası coğrafyası enerjinin, kıymetli madenlerin, doğal zenginliklerin ve güzelliklerin merkezidir. Bu değerlere sahip olmak, bu değerleri işlemek ve aktif hale getirmek için birlik olmak, birlikte olmak çok önemlidir. Bu birliğin temeli, bilgiyi üretmek yanında bilgiyi paylaşmaktan da geçer. Bilgiyi paylaşmanın yolu da bugün bizi bir araya getiren bu sempozyum gibi bilimsel ortaklıklar ve faaliyetlerdir.

1990'lara kadar dünyada ağırlığını hissettiren iki kutup artık yok olmuştur. Dünyadaki ekonomik ve stratejik merkez hızla Asya'ya kaymaktadır. Türk topluluklarının yaşadığı coğrafya bu merkezin ta kendisidir. Ulaşım, ticaret ve kültür yollarının kesiştiği, enerji hatlarının bulunduğu, yer altı kaynaklarının işlendiği bu coğrafya, niçin bilginin üretildiği ve karşılıklı aktarıldığı yer olmasın?!

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan liberal küresel düzen birçok farklı boyuttan sorgulanır hale gelmiştir. Gelişmiş ülkelere kaynaklanan ekonomik sorunlar gelişmekte olan ülkelere de yayılmış ve dünya ekonomisi 1929 yılında yaşanan Büyük Buhrandan sonraki en büyük durgunluk dönemine şahitlik etmektedir. Ekonomik alandaki sorunların ağırlaşması, yabancı /islam düşmanlığı, ticaret savaşları, popülizm ve kırılğan jeopolitik merkezlerde hibrit savaşlar şeklinde sonuçlara neden olmaktadır. Bu durum bize, küresel ekonomik ve siyasi düzenin mevcut sorunların çözümünde yetersiz kaldığını ve birçok meydan okumayla karşı karşıya bulunduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Küresel ekonomik ve politik düzenin bu kadar kırılğan olduğu, küresel güç mücadelesinin bu kadar açıktan yapıldığı, belirsizliğin arttığı ve dünyanın kaotik bir küreselleşmeye doğru evrildiği bir dönemde birlik ve dayanışma hayati önem taşımaktadır. Küresel güç mücadelesinin merkezinde yer alan Türk topluluklarının menfaatlerini ortaklaştırarak birliği ve beraberliği koruması ve dayanışmasını çeşitlendirerek derinleştirmesi, tarihte Türk Topluluklarına karşı işlenen zulüm, katliam ve kültürel soykırımların tekrar etmemesi için bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilgi üreten ve teknolojiye dönüştüren milletler, bilgi üretemeyen milletleri idare etmiş ve sömürmüştür. Ortak akıl her zaman tek bir akıldan üstündür. Bizler, Türk dünyasının bilgi üreten ve ürettiği bilgiyi ürüne dönüştüren küresel bir aktör olması için çabalıyoruz.

Ekonomik birlik için siyasi irade ve karar, siyasi karar için ise ciddi bir kamuoyunun oluşması gerekmektedir. Bu kamuoyunu oluşturacak en önemli unsur aydınlar, aydınlar içinde bu konuda en etkili olan grup ise bilim insanlarıdır.

Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Türk topluluklarının sahibi olduğu bütün değerlerin masaya yatırılıp tartışıldığı, ortak kararların alınması, ortak projelerin hazırlanması, ortak politikaların belirlenmesi ver hepsinden öte ortak bilinç inşası için gereken bir bilimsel faaliyettir.

Türk devletleri en üst siyasi iradeyi hayata geçirerek, devlet başkanları düzeyinde ilk adımları 1990'ların başından itibaren atmaya başlamışlardır. Bunun en somut sonucu olan Türk Keneşi ve çatısı altındaki Türk Akademisi, TÜRKSOY gibi uluslararası kuruluşlara yol gösterecek, yön verecek olanlar ise; bu konuda çalışan, araştıran, bilgi üreten, geleceği inşa eden bilim insanlarıdır.

Bağımsızlığını kazanan Türk topluluklarından Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan birlik için Latin alfabesine geçmiştir. Kazakistan'ın bu konudaki niyet ve çalışmaları da takdire şayandır. Kazakistan'ın Kazakçayı en iyi şekilde ifade edecek bir Latin alfabesini kabulü, gelecekteki Türk Dünyası birliğinin en önemli adımlarından biridir. Bu konuda çalışan ve emeği geçen bilim insanları ve devlet adamlarını gönülden destekliyor ve tebrik ediyoruz. Ortak hareket alanlarımızın daha da genişleyeceği, işbirliklerimizin daha da yoğunlaşacağı ve Türk dünyasının istediği an birlik içinde hareket edeceği günlerin yakın olduğuna inancımız tamdır.

Bu Sempozyumumuzun da öncekilerde olduğu gibi, Türk bilim dünyasına kapsadığı her konuda ıstık tutup yol göstereceğinden şüphemiz yoktur. Katılarınız ve katılımınız için teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Muhsin KAR
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Rektörü

MƏNƏVİ BİRLİYİMİZƏ DAHA BİR TÖHFƏ

2018-ci il oktyabrın 11-13-də Almatıda qardaş türk dünyasının elm adamları beşinci dəfə Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyunda bir araya gəlirlər. Bundan əvvəl Türkiyə Respublikasının Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, Qazaxıstanın Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti, Azərbaycanın Bakı Avrasiya Universiteti və yenə qardaş Türkiyənin Ömer Halisdemir Universiteti türk dünyası alimlərinin görüş məkanı olmuşdur. İndi bir daha ulu qazax torpağı ağuşunu üzümüzə açır.

Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti, Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, M.Akmulla Başqırd Dövlət Pedaqoji Universiteti və Bakı Avrasiya Universiteti artıq davamlı ənənəyə çevrilən bu qiymətli təşəbbüsü qətiyyətlə dəstəkləyir, mənəvi birliyimizi praktiki addımlara söykənən birgə səylərlə qoruyub inkişaf etdirirlər. İki il əvvəl Bakıda keçirilən III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyumuğunun 82 bölməsində 13 ölkədən 413 elm təmsilçisi müasir biliyin müxtəlif sahələrinə dair yeni araşdırmalarının nəticələri barədə məruzə etdilər, müzakirə materialları dörd cildə çap olunaraq geniş elmi ictimaiyyətə çatdırıldı. Ötən il isə qardaş Türkiyənin Ömer Halisdemir Universitetində birgə səylərimizlə keçirilən IV Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyuma 15 ölkədən məruzə üçün 450 məqalə qəbul olunmuşdu.

Heç şübhəsiz, bu qəbildən olan beynəlxalq tədbirlərin qarşılıqlı əlaqələrimizin dərinləşməsi, alimlərimiz arasında anlaşma və təcrübə mübadiləsi baxımından olduqca münasib bir vasitədir. Öz tərəfimizdən biz bu istiqamətlərdə səylərin ardıcıl davam etdirilməsinə tərəfdarıq, eyni zamanda, belə tədbirlərin türk dünyasının müxtəlif bölgələrində təşkili ideyasını dəstəkləyirik. Qəti əminik ki, ictimai-siyasi həyatı son dərəcədə mürəkkəb olan müasir dünyamızda qarşılıqlı anlaşma olduqca vacibdir. Soykökü və taleyi bir olan xalqlarımızın fəaliyyət birliyi istiqamətində elmi müstəvidə çalışmaq hər birimiz üçün həyatı əhəmiyyətli vəzifədir, milli-mənəvi borcdur.

Şübhə etmirəm ki, Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universitetində keçirilən yeni - V Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziyumu türk elm ictimaiyyətinin, eləcə də türk birliyinin növbəti nümayişinə çevriləcək, əməkdaşlığımızın daha da dərinləşməsində layiqli rol oynayacaq.

Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLI
Bakı Avrasiya Universitetinin rektoru

ҚҰРМЕТТІ СИМПОЗИУМ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ! ҚЫМБАТТЫ ҒЫЛЫМИ ҚАУЫМ!

2014 жылдан бері тұрақты түрде өткізіліп келе жатқан Халықаралық түркі әлемі зерттеулері симпозиумының 5 отырысының ашылуымен баршаңызды құттықтаймын!

Түркі әлемі кем дегенде мың жылдан бері зерттеліп келеді. Қашқарлы Махмұдтың құнды еңбегі мұның нақты айғағы. Түркі және шетелдік ғалымдар мен зерттеушілер мың жылдан бері түрлі қырынан зерттеп келе жатқан түркі әлеміне деген қызығушылық ешқашан толастаған емес. Бұл бағыттағы жұмыстар түбі бір түркі мемлекеттері тәуелсіздіктерін алғаннан кейін жанданып, тереңдей түсті. Түркі елдері мен халықтары бір-бірін жақынырақ тануға, жалпы түркі әлемін бірігіп зерттеуге құлшына кірісті. Осындай талпыныстың нәтижесінде түрлі бағыттарда құрылымдар мен ұйымдар құрылды. Солардың бірі әрі бірегейі Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен ашылған Түркі академиясы. Ірі халықаралық ұйымға айналып, өзін іргелі ғылыми-гуманитарлық орталық ретінде таныта білген Халықаралық Түркі академиясы түркі әлемін ғылыми тұрғыдан зерттеуге бағытталған ауқымды жұмыстар атқаруда. Атап айтқанда, Академия соңғы екі жылдың өзінде шетелдік ғалымдардың қатысуымен түркология, алтаистика және моңғолистика бағыттарында көптеген іргелі ғылыми жобаларды жүзеге асырды, 40 халықаралық конференция мен форум, 30 семинар мен дөңгелек үстел ұйымдастырды, Моңғолия аймағындағы «Шивээт улаан», «Көше ңайдам», «Хаяахудаг» және «Гүнбүрд» кешендерінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді, ағылшын, әзербайжан, қазақ, қырғыз, мажар, моңғол, түрік тілдерінде 100 ден астам жаңа кітап басып шығарды. Атқарылған жұмыстардан әсіресе 2016 жылғы 28 наурызда Біріккен Ұлттар Ұйымының Штаб-пәтерінде ұйымдастырылған «2030 Жоспары үшін Жібек жолы бойындағы синергия» атты халықаралық симпозиумды, 2018 жылғы 30 сәуірде Париждегі ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде өткен «Рухани жаңғыру және мәдени мұра: қадымнан келешекке түркі тілі» атты халықаралық форумды, Астанада жыл сайын дәстүрлі түрде өткізіліп келе жатқан «Ұлы Дала» гуманитарлық форумын, түркі халықтарының жазба, фольклорлық және рухани-материалдық мәдениетіне қатысты бай мұра үлгілері жинақталған «Аталар мирасы» электрондық мультимедиялық қорын, мүше елдердің оқу бағдарламасына енгізілген «Ортақ түркі тарихы» оқулығын, түркі мемлекеттері тұрғындарының Түркі интеграциясына қатысты әлеуметтік көңіл-күйлерін, экономикалық, мәдени аспектілерге байланысты ой-пікірлерін зерттеп білу мақсатында 6 түркі мемлекетінің тұрғындары арасында алғаш рет жүргізілген «Түркі барометрі» әлеуметтік зерттеу жобасын, Түркі кеңесінің VI саммитінің қорытындысы бойынша қабылданған Түркі тілдес мемлекеттер интеграциясының тұжырымдамасын ерекше атап өткіміз келеді.

Дегенмен, Түркі академиясының әлі де атқарар жұмыстары аз емес. Өздеріңізге мәлім болғандай, жуырда ғана Қырғызстанның Шолпан-ата қаласында өткен Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің VI саммиті ұлттық спорт түрлері мен жастар саясатын дамыту тақырыбына арналды. Алқалы жиында мемлекет басшылары ғылым әлеміне нақты тапсырмалар берді. Атап айтқанда, басшылар қазіргі жаһандану заманында жастар саясатының ерекше маңызды екенін айтып, түркі жастарын жақындастырып, білімдерін тереңдететін іс-шараларды жиі ұйымдастыруды ұсынды. Осыған орай, бұдан кейінгі іс-шараларымызға, әсіресе жастарды, жас зерттеушілер мен ғалымдарды қатыстыруға көп көңіл бөлетін боламыз. Сондай-ақ, Симпозиумға қатысушыларды Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған «Түркі әлеміндегі 100 жаңа есім» және «Түркі әлемінің киелі жерлері» жобалары аясында бірлесе жұмыс істеуге шақырамыз.

Осы орайда, Түркі әлеміне қатысты зерттеулер жасап жүрген ғалымдар мен зерттеушілердің басы қосылып, педагогика, тіл, әдебиет, тарих, мәдениет, өнер, халықаралық қатынастар, экономика, философия, әлеуметтану, гендерлік және т.б. мәселелер мен ғылым салалары бойынша пікір және тәжірибе алмасылып, өзекті мәселелер талқыланып жүрген Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумының 5 жиынында да түркі әлемінің сан-қилы мәселелері талқыланып, жаңа ғылыми тұжырымдар мен салмақты пікірлер алға тартылатындығына сенімдімін. Соған 5 жылдан бері мүмкіндік жасап жүрген Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетіне, Баку Еуразия университетіне, М.Акмұлла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті мен Нийде Өмер Халисдемир университеттерінің басшылығына шексіз ризашылығымды білдіріп, Симпозиум жұмысына сәттілік тілеймін!

Құрметпен,
Дархан ҚЫДЫРӘЛІ,
Халықаралық Түркі академиясының (TWESCO) Президенті

VI - I СЕКЦИЯ.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУ МЕН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

п.ф.м., аға оқытушы **Э.Н. АЙТЖАНОВА** *

п.ф.м., аға оқытушы **С.М. НУРБЕКОВА** **

п.ф.м., аға оқытушы **А.Ж. ТҰРЫСБАЕВА** ***

Түйіндеме:

Қазіргі таңда мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру өзекті мәселе болып отыр. Мектептердегі оқу-тәрбие жұмысын осы салаға бағыттау, заман талабына сәйкес жүргізу, оқушының денсаулығын сақтау мен нығайту мәселелерін тиімді шешу мұғалімдер мен медицина қызметкерлерінің бірлескен нәтижелі еңбектері арқылы жүзеге асырылады. Педагогика ғылымында осы мәселені шешудің тиімді жолдары мен құралдарын негіздеу қажеттілігін талап етеді. Бұл мақалада бастауыш мектеп оқушыларының денсаулығын сақтау мен қалыптастыру жолдары, баланың денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған алуан түрлі формалары мен тәсілдері, денсаулық сақтау технологиялары қарастырылады. Сонымен қатар, басты талаптардың бірі – спортпен айналысу тәртібін сақтау, яғни олардың жүйелілігін, жүктемелердің біртіндеп арттылуын, сабақ өтілетіндей жағымды жағдайларды әр түрлі құралдар мен формуларды кешенді түрде пайдалану мәселесі де көтерілді.

Тірек сөздер: денсаулық, тұлға, бастауыш мектеп, салауатты өмір салты, дене жаттығулары.

WAYS TO RESTORING AND PRESERVING THE HEALTH OF CHILDREN IN PRIMARY SCHOOL

Abstract:

At present, the formation of a healthy lifestyle among schoolchildren is a topical issue. Guiding educational work at school to this direction, timely education, preservation and strengthening the health of the pupils is carried out by joint efforts of teachers and medical workers. In pedagogy science it is necessary to substantiate the effective ways and means of solving this problem. This article discusses the ways of preserving and forming the health of primary school pupils and the methods and means of strengthening and preserving the health of children, also the technologies of preserving health. In addition, one of the main requirements is to comply with the rules of sports, i.e. their consistency, gradual overloading, the use of various tools and forms in a pleasant environment is also studied.

Keywords: health, personality, primary school, healthy way of life, physical exercises.

КІРІСПЕ

Білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі – дене тәрбиесі арқылы салауатты өмір салтын қалыптастыру. Бастауыш мектепте денсаулық сақтау мәселесіне қойылатын жаңаша талаптар мен өзгерістер туындап отыр. Бұған себеп қазіргі кезде жеке тұлғаның қоғамдық және әлеуметтік мәні дене тәрбиесі мұғалімінің назарынан тыс қалмауы қажет. Дене тәрбиесі сабағындағы сауықтыру, білімдік, тәрбиелік міндеттерімен қатар педагог кәсіби жұмысын атқарып қоймай, оқушылардың рухани жеке тұлғасын қалыптастыруды жүзеге асыруы керек.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Орта білім жүйесінің мақсаттары мен міндеттері – жеке тұлғаны ұлттық және дүниежүзілік мәдениетке, адамзат жинаған құндылықтарына тәрбиелеу, сонымен қатар шығармашылық рухани және физиологиялық дамуына жағдай жасалынсын» делінген. Оқушылардың дені сау болу үшін дұрыс өмірлік ұстанымы мен дағдысын, салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру қажет [1].

Педагогикалық технология оқытудың түрі, құралы және әдісі, оларды мұғалім өз жұмысында білім берудің оптималды нәтижелеріне қол жеткізу үшін қолданады. Денсаулық сақтау технологиясы формалардың, құралдардың және әдістердің жиынтығын көрсетеді, олар адамның дене, психикалық, адамгершілік және әлеуметтік жетістігін қолдаудағы оптималды нәтижелерге жету үшін бағытталған.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, aytzhanova.0@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, zav-salta@mail.ru

*** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ayagoz.1979@mail.ru

* Талас мамлекеттик университети, aimantmu@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, tursinai-64@mail.ru

Денсаулық сақтау технологиясында тұжырымдылық, жүйелілік, тиімділік маңызды болып саналады. Денсаулық сақтау технологиясы жүйе ретінде өзара байланыстылықты жоспарлауды және жобалауды, мұғалім мен оқушылардың біріккен қызметін ұйымдастыруды, алға қойған мақсаттарды нәтижелі шешу барысындағы оқыту мен тәрбиелеудің құралдары мен әдістерін түрлендіруді білдіреді.

Дене мәдениетін қалыптастыру үдерісін жүзеге асыру, қажетті міндеттер үш тобын құрайды. Олар - сауықтыру, тәрбиелік және білім беру міндеттері. Дене мәдениеті бойынша бағдарламалық материалдарды оқушылар ойдағыдай меңгеруі үшін мынадай талаптарды орындайды:

- дене тәрбиесі сабақтарына міндетті түрде қатысу;
- өзінің денесінің даярлығын арттыру және спорттық шеберлігін жетілдіру;
- жыл ішінде бағдарламалық материалдың негізгі бөлімдері жөніндегі бақылау көрсеткіштерін орындау;
- мектепте спорттық-бұқаралық бағытта өткізілетін іс-шараларға және денені шынықтыру-сауықтыру жұмыстарына белсене қатысу;
- дене тәрбиесі пәнінің мұғалімінің нұсқау-кеңестерін пайдалана отырып, дене жаттығуларын өз бетінше жасау;
- дене тәрбиесі пәніне қосымша бағдарламаның теориялық бөлімінің талаптарын білу және тәжірибе жүзінде қолдану;
- әрбір оқу жылында бітіретін сыныптарда дене мәдениеті бойынша білімін анықтау үшін сынақ тапсыру;
- әрбір оқушының жеке спорт киімінің болуы.

Денсаулық сақтау технологиясы формалардың, құралдардың және әдістердің жиынтығын көрсетеді, олар адамның дене, психикалық, адамгершілік және әлеуметтік жетістігін қолдаудағы оптималды нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған. Денсаулық сақтау технологиясында тұжырымдылық, жүйелілік, тиімділік маңызды болып саналады.

Тарихи деректерді сараптасақ, адамзат қоғамы пайда болып, алғашқы өмір сүру кезеңінен-ақ дене тәрбиесіне көңіл бөлініп, сол еңбек пен тұрмыстық өмірдің шарты ретінде дамыды. Алғашында дене тәрбиесі ұйымдасқан ойындар мен ойындық қимыл-қозғалыстар түрінде көрініс берді. Бұл кезеңдегі ойындар мен дене шынықтыру жаттығулары қарапайым болғанымен, олардың адамды қалыптастыру мен тәрбиелік маңызы зор болды.

Демек, мектепте оқушылардың денсаулығы ерекше өзекті мәселе. Мектеп оқушыларының денсаулықтарына теріс әсер ететін факторларының қатарына мектеп оқушыларының оқу сабақтарымен артықша жүктелулерін, педагог пен оқушылардың арасындағы авторитарлық қарым-қатынастықты, оқыту мен тәрбиелеудегі баланың тұлғалық және жас ерекшеліктерін қажетті деңгейде есепке алынбаушылықтарын және т.б. атап көрсетуге болады.

Мектептердегі оқу-тәрбие жұмысын қазіргі заманның талаптарына сәйкес жүргізу, оқушының денсаулығын сақтау мен нығайту мәселелерін тиімді шешу медициналық қызметкерлер мен мұғалімдердің бірлескен нәтижелі еңбектеріне байланысты. Педагогика ғылымында осы туындаған мәселені шешудегі тиімді жолдары мен құралдарын негіздеу қажеттілігі туындайды [2].

Қазіргі бастауыш сынып оқушысын салауатты өмір салтына тәрбиелеудің басты міндеттеріне мына төмендегілер жатады:

- халық педагогикасы элементтерін қолдану (ауызша халық шығармашылығы, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптары, ұлттық ойындар, т.б.);
- бастауыш мектеп оқушысының бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруда тиімді психологиялық-педагогикалық шарттарды қолдану;
- «салауатты өмір салты» ұғымын қалыптастыру;
- салауатты өмір сүру туралы оқушыларды ынталандыру;
- оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне көмек көрсету;
- өз денсаулықтарын сақтауда, салауатты өмір сүру дағдыларында жауапкершіліктерін қалыптастыру.
- арнайы денсаулық сақтау технологиясы арқылы салауатты өмір сүру дағдыларын қалыптастыру.

Оқытудағы білім беру денсаулық сақтау технологиясының мақсатына қол жеткізу үшін төмендегідей құралдар тобы қолданылады:

1. Қозғалыс бағыты құралдары;
2. Табиғаттың сауықтыру күші;
3. Гигиеналық факторлар.

Аталған құралдарды кешенді түрде қолдану сауықтыру педагогикасының міндеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қозғалыс бағыты құралдарына оқытудың білім беру денсаулық сақтау технологияларының міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған қозғалыс әрекеттері жатады. Бұл – қозғалыс; физикалық жаттығулар; физмәдени минуттар мен жылжымалы үзілістер; эмоционалды разрядтар мен «бір минуттық тыныштық»; гимнастика (сауықтыру гимнастикасы, саусақ, корригирлік және сергектік үшін салқын тиюмен байланысты ауруларға қарсы профилактика үшін тыныс алу гимнастикасы); емдік денешынықтыру; баланың қозғалыс белсенділігі үшін арнайы ұйымдастырылған жылжымалы ойындар (сауықтыру денешынықтыру сабақтары, қозғалыс дағдысына негізделген заманауи даму); массаж; өзіндік массаж; психогимнастика; тренингтер және т.б.

Табиғаттың сауықтыру күшін пайдалану оқытудың білім беру денсаулық сақтау технологиясының мақсатына қол жеткізуге айтарлықтай септігін тигізеді. Таза ауада сабақ жүргізу оқыту үдерісі кезінде жүретін биологиялық процестердің белсенділігін қамтамасыз етеді, ағзаның жұмыс істеу қабілетін көтереді, шаршау үдерісін төмендетеді және т.б.

Денсаулық және жұмысқа қабілет жағдайының өзгеруіне әкелетін адам ағзасындағы белгілі бір биохимиялық өзгерістерге әсер ететін метеорологиялық жағдайларды (күн сәулесі, ауа және су температураларының ықпалы, атмосфералық қысымдағы өзгеріс, ауаның қозғалысы мен иондануы және т.б.) ескеру оқушыларда оқытудың теріс ықпалының болмауына мүмкіндік береді.

Денсаулықты нығайтумен және ағзаның бейім қасиеттерін дамытуды бағыттаумен байланысты оқытудағы білім беру денсаулық сақтау технологиясының мақсатына жетудің гигиеналық құралдарына жататындар: санитарлық-эпидемиялық ережелер мен нормалармен бекітілген санитарлық-гигиеналық талаптарды орындау; жеке және қоғамдық гигиена (дененің тазалығы, сабақ өтетін орын мен ауаның тазалығы және т.б.); бөлмені желдету және сулап тазарту; жалпы күн режимін, қозғалыс белсенділігінің режимін, тамақтану және ұйықтау режимін сақтау; балаларды қол жуудың, жөтелу және түшкіру кезінде қол орамалды пайдаланудың және т.б. қарапайым дағды-ларына баулу; балаларға салауатты өмір сүру салтының қарапайым тәсілдерін, кесіп алу, күй, тістеу және жаралану жағдайларында алғашқы медициналық көмек көрсетудің қарапайым дағдыларына үйрету; инфекциялардан сақтандыру мақсатында оқушыларды егудің тәртібін ұйымдастыру; қатты шаршаудың алдын алу үшін оқу жүктемесінің шамасын шектеу.

Сабақтарды өткізу барысында гигиеналық талаптарды сақтамау оқытуда білім берудің денсаулық сақтау технологиясының оң тиімділігін төмендетеді.

Жоғарыда аталған құралдарды қолдануда қойылатын ең басты талаптардың бірі профилактикалық әдістерді; функционалды музыканы; жоғары және төменгі қозғалыс белсенділігін кезектестіре отырып, сабақта аудиоматериалдарды пайдалану, сауықтыру шараларын; кең көлемдегі сауықтыру шараларын, спорттық-сауықтыру мерекелері түрінде өткізу; табиғат аясына, экскурсияға шығу, салауатты өмір салтын ұстану мақсатында отбасымен жұмыста, ата-аналар жиналысының ұйымдастырылған теориялық және практикалық жүйесінде, инновациялық білім беру мекемелерінде педагогикалық ұжымды оқыту түрінде педагогикалық ұжыммен бірге жұмыста жүйелі әрі кешенді түрде қолдану болып табылады.

Оқушы денсаулығын сақтауда салауатты өмір салтын құру, бұл:

- біріншіден, жеке тұлғаның өзін қоршаған жансыз және жанды табиғи ортамен жан-жақты үйлесім тауып, өз ғұмырын Отаны, елі, отбасы және өзі үшін барынша пайдалы өткізу дағдысын қалыптастыру;

- екіншіден, салауатты өмір салты – ол денсаулықтың үйлесімді дамып, сақталуы мен орнығуын қамтамасыз ету мақсатында денсаулықты нығайтуға бағытталған іс-шараларды жүргізу.

Оқушы денсаулығын сақтау мен қалыптастырудың басты мақсаты: оқушылардың психологиялық, дене-қимыл әрекетінің мүмкіндіктері мен жас ерекшеліктерін ескеріп гигиеналық ұғымдарды, салауатты өмір салтының уәждамаларын, жеке бас тазалығын жете түсіндіру; олардың мінез-құлқында белгілі гигиеналық тұрақтылықты қалыптастыру өзіне-өзі қызмет ету, денсаулығын сақтау, нығайту, мәдени-гигиеналық мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру болып табылады [3].

Денсаулық сақтау – еңбек ету және демалыс режимдері, тамақтану жүйесі, даму мен шынығу жаттығулары, өз-өзіне және өзгелерге қарым-қатынастық, тұрмыстық, өмірлік мақсаттылықтар. Яғни, салауатты өмір салты өте күрделі және жан-жақты ұғым. Оған тек қана медициналық, биологиялық және психологиялық компоненттер ғана кіріп қоймай сонымен қатар әлеуметтік, экономикалық, экологиялық құрылымдар да кіреді.

Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесінің қайнар көздерін, тарихи даму кезеңдерін сараласақ, олардың мынадай жағдайларға байланысты пайда болатынын анықтауға болады:

– дене дайындығы жетілген, денсаулығы мықты адамдардың қажеттілігінен туындаған қоғамдық өмірдің іс-тәжірибесі;

– әр түрлі тарихи кезеңдерде ойшылдар мен ағартушылардың жан-жақты жетілген жеке тұлғаны тәрбиелеу туралы ой-тұжырымдары мен идеялары;

– үйлесімді дамыған, жан-жақты, білімді де білікті ұрпақ тәрбиелеудегі озат педагогикалық іс-тәжірибелер мен ұсыныстар;

– дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі саласындағы ізденістер мен ғылыми негізделген тұжырымдамалар;

– дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесін дамыту жөніндегі мемлекеттік сұраныстар.

Бастауыш мектепте баланың денсаулығын сақтауға және нығайтуға бағытталған алуан түрлі формалары мен тәсілдері бар. Осындай кешенді іс-шаралар жалпы «Денсаулық сақтау технологиялары» деп аталады. Баланы тәрбиелеу және оқыту этаптарындағы денсаулығын нығайту және сақтауды қалыптастыруға бағытталған бар білім салаларымен өзара байланысты және өзара әрекеттеседі.

Денсаулық сақтау технологияларын жалпы екі топқа бөлуге болады:

1. Медициналық (мектептегі медицина қызметкерлері емдік-дене тәрбие, массаж, су процедуралары және т.б. өткізуі).

2. Педагогикалық (мектептегі барлық педагогтар және тәрбиешілер өткізуі).

Денсаулық сақтау технологияларын таңдап алу ең әуелі бастауыш мектептің сыныбына, ондағы балалардың болу мерзіміне, педагогтардың жұмыс істейтін бағдарламасына, педагогтың кәсіби құзіреттілігіне және баланың денсаулығының көрсеткішіне байланысты.

Заманауи бастауыш мектептегі жаңа технологияларды қарастырайық:

1. Денсаулық сақтау және ынталандыру технологиясы.

2. Салауатты өмір салтын сақтауға үйрету технологиясы.

3. Түзету (коррекциялық) технологиялар.

Денсаулық сақтау технологияларын осылай бөлу шартты емес, себебі олардың арасындағы шекаралар нақты көрінбейді. Мысалы алсақ, түзету технологиясы коммуникативтік ойындардан басталып, релаксациямен аяқталуы мүмкін. Ал, ертегі баланың ерте сәбилік шағынан бастап сүйемелдесе, классикалық музыка баланың құрсақтағы кезінен қалыптасады [4].

Динамикалық үзілісте де әртүрлі гимнастика түрлері енуі мүмкін – көзге арналған, тыныс алу, т.б. Тіпті бөлмені безендірілуінің түстері баланың көңіл-күйіне арнайы іс-әрекетсіз-ақ әсерін тигізеді. Осы сипатталған әртүрлі педагогикалық әсерлердің сауықтыру, білім беру және түзету құзіреттіліктері бар.

Білім беру мекемесінің жұмысының денсаулық сақтау бағытын сипаттау үшін көптеген авторлар «Денсаулық сақтау іс-әрекеті» деген тұжырымдаманы қолданады. Өйткені, ең дұрысы білім беру мекемесінде баланың денсаулығын сақтау және нығайту бойынша өткізілетін іс-шараны жүзеге асыру арнайы мамандармен (медицина қызметкерлері, психолог, т.б.) байланысты.

Бастауыш мектептегі баланың денсаулық мәселесі, көбінесе, педагогтың практикалық жұмыс барысында шешіледі, яғни педагогтың кәсіби іс-шарасына тығыз байланысты. Сондықтан кез-келген технологияның сауықтыру бағытында болуы да өте маңызды, денсаулық сақтау іс-әрекеттерін кешенді қолдану кейін баланың салауатты өмір салтына, толыққанды қиналмай дамуының тұрақты сарынын қалыптастырады.

Балалардың денсаулығының жай-күйі қазіргі заман жағдайында олардың өз жағдайына тәуелді (мектепке бару қауіпсіздігі, орын-жайдың санитарлық-гигиеналық жағдайына, орын-жайдың жарықтығы мен температуралық режиміне, тіршілік қамтудың барлық жүйелерінің қалыпты жұмыс істеуі). Бұл жағдайда оқу іс-әрекетінің дұрыс ұйымдастырылуы өте маңызды. Білім беру үдерісінде білім алушылардың денсаулығын сақтауға бағытталған технологиялардың жеткіліксіздігі немесе тіпті болмауы мектеп оқушысының мектепте білім алуы кезінде денсаулық сақтау мүмкіндігін қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді [5].

Денсаулық сақтайтын оқыту технологиялары үш топқа бөлінеді:

1. Педагогикалық ұйымдастыру технологиялары, қалжырау, гиподинамия және басқа бейімделуге теріс жағдайларды алдын алуға мүмкіндік беретін оқу үрдісінің құрлымын санитарлық ережелерге сай анықтайды;

2. Психо-педагогикалық технологиялар, сабақтағы пән мұғалімнің тікелей әрекетімен байланысты;

3. Оқу-тәрбиелік технологияларына оқушыларда денсаулық сақтау мәдениетін қалыптастыру, өзінің денсаулығын күту сауаттылығы жөнінде оқыту, салауатты өмір салтын ұстануға ынталандыру, зиянды әдеттердің алдын-алу, сыныптан тыс тәрбие сағаттары, ата-аналармен ағарту жұмыстары бағдарламасы жатады.

Дене жаттығулары, сылап-сипау, қозғалыс және спорттық ойындар, жүру, жүгіру, шынығу, дене еңбегі дене тәрбиесінің құралдары болып табылады.

Айтылған құралдар өсіп келе жатқан ағза үшін маңызды сауықтыру мәнге ие. Бұл, біріншіден, дене жаттығуларының арқасында қоршаған ортаның жағымсыз факторлары мен жұқпалы ауруларға ағзаның қарсылығы артатындығымен түсіндіріледі. Басқа сөзбен айтқанда, денесі мықты және шыныққан адам сирек ауырады. Екіншіден, өсу мен даму процесі ынталанадырылады, жылуды реттеу реакциясы жетілдіріледі, яғни салқыннан болатын сырқаттануға қарсылық артады. Үшіншіден, ақыл-ой және дене қабілеттерінің артуына себептер болатын шыдамдылық, күш, жылдамдық пен икемділік секілді қасиеттер дамиды. Ақырында, дене жаттығуларымен айналасу жағымды эмоционалды жағдайды туғызады, сергектік пен сенімділік қолдайды [6].

Дене тәрбиесімен шұғылдану кезінде жас, жыныс, ағзаның жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін есепке алынуы керектігі есте болғаны жөн. Басты талаптардың бірі – дене тәрбиесімен спортпен айналысу тәртібін сақтау, яғни олардың жүйелілігін, жүктемелердің біртіндеп арттылуын, сабақ өтілетіндей жағымды жағдайларды әр түрлі құралдар мен формуларды кешенді түрде пайдалану.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасында атап өткендей, оқушының мектептегі жетістіктері дене дамуының және денсаулығының мықтылығына тікелей байланысты делінген. Ендеше, бастауыш сынып оқушыларының денсаулығын сақтай отырып білім мен тәрбие беруде, баланың оқу іс-әрекетіне ынтасы артады, тез шаршауы мен ағзаның әлсіреуі болмайды, денсаулығында патологиялық ауытқуы бар балалардың саны азаяды, физикалық және психологиялық тұрғыдан сау болуына, дені сау, қабілетті тұлға қалыптастыруда тигізер пайдасы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңы. 1997.
2. Асыллов Ұ., Дайырова Ә. Дене шынықтыру. - Алматы. - 2002.
3. Төтенай Б., Алиев А. Мектептегі дене тәрбиесі және оны бақылаудың әдістері. – Алматы. - 1996.
4. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. – М.: Просвещение, 1990.
5. Уақбаев Е. Қазақстанда дене тәрбиесі жүйесінің дамуы. – Алматы: Санат, 2000.
6. Решетников Н.В., Кислицын Ю.А. Физическая культура. – М., 2000.

МАНАСТЫН ОБРАЗЫ АРҚЫЛУУ БАЛДАРДЫ МЕКЕНЧИЛДИККЕ ТАРБИЯЛОО

ф.и.к., доцент **А.У. АҚЫНБЕКОВА***
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а. **Т.Б.БАЙНАЗАРОВА****

Аннотация:

Бұл эмгекте Манас баатырдың образы арқылуу балдарды улуттук аң сезимдүүлүккө, гуман–дуулукка, патриоттуулукка, айкөлдүккө, сабырдуулукка, адамгерчиликке, сезимталдуулукка, боору–кердикке тарбиялоодогу сапаттары бир нече мисалдар арқылуу берилди.

Бул маселеге карата окумуштуулардын илимий көз караштары да талдоого алынды.

Негизги сөздөр: “Манастын” педагогикасы, тарбия, лидер, инсандык сапаттар, тарбиялык каражат, луттук аң сезимдүүлүк, гумандуулук, атуулдук (патриоттуулук), сабырдуулук, адамгерчилик.

PATRIOTIC EDUCATION OF CHILDREN THROUGH THE IMAGES IN MANAS

Abstract:

In this way labour activity of children through the Manas, entrepreneur of a new national consciousness, humanism, freedom, justice, ICCS, tolerance, adamgershilik, stimlulus, there are examples in the education of mercy in a few qualities. This is to the point of view of scientists and scientific analysis.

Keywords: “Manas” pedagogical, educational, leader, personality qualities, educational means, family activity of national consciousness, humanism, patriotism (patriotism), tolerance, humanity.

Адамдын адам катары калыптанышына социалдык чөйрөнүн, таалим- тарбиянын чечүүчү жана жаратмандык ролу чоң. Ушул өңүттөн алганда,

С. Байгазиев «Манастын» педагогикасын сөз кылуудан мурун, төмөнкүдөй эки нерсеге токтолот:

1- Манас жарык дүйнөгө төрөлгөндөгү сырткы көрүнүшү, кебете-кешпири, турпаты мындайча сыпатталат:

Жаагы жазы, ээги узун,
Эрди калың, көзү үңкүр,
Эр мүнөзү көрүнөт,
Алакан жазык, кол ачык,
Аттанып чыкса жол ачык,
Алп мүнөзү көрүнөт,
Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, бели түз,
Айбаты катуу, заары күч,
Пил мүчөсү көрүнөт,
Жолборс моюн, жоон билек,
Бөрү кулак, жолборс төш
Бөлөкчө түрү бар экен.

Манас баатырдын тышкы көрүнүшүнөн «Айбаты катуу, заары күч», пил мүчөлүү, жолборс төш баатырдын кыяпаты байкалып турса да, Манас азырынча баары бир кызыл эт бала, ымыркай. Анын алп мүчөсү, кең көкүрөк, жайык төшү баланын келечекте айкөл Манас болуп өсүп чыгышына кепилдик эмес. Эгерде алп денесин, көкүрөк-көөдөнүн улуу рух уялабаса бала келечекте акылы тайкы алп Жолойордун бири болуп калышы мүмкүн эле. Ар кандай кара күчкө мол алп эл мүдөөсүн шыр мойнуна көтөрүп кетиши күмөндүү нерсе. Баатыр болчу адамга эл багуу, Ата Мекенди коргоо мүдөөсү ал төрөлгөндөн кийин, аны курчаган чөйрөдөгү адамдардын таасири, аракети менен берилет. Демек, ал жаралгандан жармашкан тубаса касиет эмес, адамдардын максаттуу аракетинин натыйжа–сында пайда болот. Ошондон улам, «Уядан эмнени көрсө учканда ошону алат», «Баланы жамандан адаштыр, жакшыга жанаштыр», «Жаман атты жакшы бакса, тулпар болот, жаман кушту жакшы бакса, шумкар болот», «Бала деген ушундай, колундагы кушундай, таптаганга жараша, түшүм берет кызылдай» деп Нурмолдо сыяктуу кыргыздардын улуу акындарынын, ойчулдарынын таалим-

* Талас мамлекеттик университети, aimantmu@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университети, tursinai-64@mail.ru

тарбиянын ролуна карата филасофиялык көз-караштары «Тарбиянын колунан баары келет» деген ойлор менен үн алышып турат.

2-Ымыркай Манастын жерден боорун көтөрүп чоңоюп, эр жетип адам болгондогу, адам болгондо да, айкөл баатыр – инсан болгондогу кези төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериндин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Ободогу булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй!

Бул поэтикалык бийик сапаттарда шөкөттөлгөндөй, Манастын дал ушундай асыл, ажайып сулуу сапаттарга эгедер болуп, бала Манастан жалпы кыргыз эли сыймыктанган айкөл инсанга айлангандыгы эпостогу айныгыс чындык.

Манас баатырдын ушундай эки орчундуу учурунан олуттуу бир педагогикалык маселеге келип такалабыз. Жогоруда белгиленгендей адегенде «жолборс моюн, жоон билек» бөлөкчө түрү бар перзент Манас кандайча жол менен «алтын менен күмүштүн, ширөөсүнөн бүткөндөй» эр азаматка өтүп чыкты? Кандай тарбиянын жардамы менен? Бектур Исаков жазгандай, «Пенде Манас кантип айкөл Манаска айланды?»

Биз «Манас» эпосунан ушул педагогикалык суроолорго жооп табууга жана ушул максаттын негизинде балдарды тарбиялоого тийишпиз.

Адегенде, Манас Жакып атасынын «оозеки мектебинен» окуп, анын жети ата жөнүндөгү «алиппеси» менен таанышат. С.Орозбаковдун вариантында бай Жакып зарлап жүрүп тапкан чүрпөсү Манасты маңдайына отургузуп алып: «Түпкү атасы Каракан, Каракандан Огузкан, Огузкандан Аланча, Аланчадан Байгур менен Уйгур, Байгурдан Бабыр, Бабырдан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, Көгөйдөн Ногой, Ногойдон Орозду чоң атасы, Орозду чоң атасынан Жакып өз атасынан Манас» өзү туулуп турганын айтат. Ушул саналган аталарынын бардыгы эл намысын коргоп, жер намысын көздөп, бирде эл-жерин каска чаптырып, бирде, кас душмандардын Ордосуна Көк асабасын сайып, эшик алдындагы мамысына аргымагын байлап келген. Кечээ Орозду баатырдан он бала жаш калып, кезинде келин болуп жүгүнүп турчу кытай, калмак, манжурлар Ала-Тоону чаап, Таластагы ордонун түркүгүн кулатып, туусун жыгып, жоого каршы чыгаар чамасы жок он баланы он тарапка бөлүп айдап салганын, мына ошондо Жакып кырк үйлүү кыргыз менен ушул Алтайга сүрүлүп келгенин айтат».

Жакып баланын адам болушу, түбүн таануудан башталат деген терең ишенимде болгон. Ошондуктан Жакыптын бул сөзү чүрпөсүн алаксытуу үчүн айтылган жөн гана кооз кеп эмес, Манастын кишилик келечегин түптөө үчүн чын дилден күйүп-бышып сүйлөгөн атанын тарбия камкордугу. Азыркы тил менен айтканда – Жакып ата үчүн бала тарбиясынын биринчи алиппеси.

Жакып атасынын ушундай кулагына кумдай куйулган сөздөрү, бала Манастын өз элинин, өз ата-бабаларынын тарых-таржымалына карата улам көзү ачыла берет. Өзүнүн түбү кайдан экендигин, кимдин тукуму экендигин аныктайт. Дос ким, душман ким экендигин таанып биле баштайт. Улуттук сезим «бүчүр жарат». Тарыхый эстутум тамыр байлайт.

«Манас» эпосунда тарбияны күчтүү курал катары санагандардын жана анын күчүнө ишенгендердин дагы бири Алтайдагы кыргыздардын баатыры жана руханий лидери Акбалта аксакал болуп эсептелет. Ошондуктан ал бала Манас тууралуу Жакыпка кайрылып: «Билбегенин билгизип, минтип жолго салалы, туйбаганын туйгузуп, туура жолго салалы» – деп акыл салып отурат. Акбалта адаттан тыш түрүнөн улам Манастын соо бала эмес экендигин туюп, анын байланып жаткан бактынын багын ача турган, кордукта жүргөн элдин колун чече турган уул, белге таңуу кыла турган шер болорун» боолголот. Бирок бул акылман аксакал бала Манастын ошондой баатыр болушу үчүн алдыда тарбиянын татаал мээнет – түйшүгү, адам болуунун азаптуу кыйын-кезең жолу жаткандыгын терең түшүнөт. «Баланы тарбиялоо – ташты кемиргенге тете» деген макал анын көөнүндө турган нерсе. Ошондуктан Акбалта, «билбегенди билгизип, туйбаганды туйгузуп, ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, Манасты жоого сактап багалы» деп эң алгач жарыкка жаңы келген «Бала барчынды» таптоо жөнүндө ойлонуп, толгонуп олтурат. Мына ошентип, терең ойлонсок, адам коомунда

кишинин киши катары «каймақтап», калыптанышында, инсандык жаран катары түзүлүшүндө таалим-тарбиянын, чөйрөнүн ролу абдан чоң.

Акбалта деген өзү ким? Акбалтанын башчы, жетекчи, хан деген расмий статусу жок. Бирок азыркы тил менен айтканда, ал Алтайдагы кыргыздардын формалдуу эмес лидери. Ошон үчүн ал эпосто «Абакең Балта ак жолтой, сүйлөгөнү – жарыя, Калың кыргыз ичинде, кадыры бийик карыя» деп мүнөздөлгөн. Ошондуктан ал Чыйырды алп бала төрөгөндө өзүнүн кыраакы, сынаакы көзү менен перзенттин «мал багар уул эмес, эл багар уул» болорун, жалпы журтка бир жакшылык келээрин сезип, «арыстан туулган шер келди, кабылан султан эр келди, киндик кесип, кир жууган, жерди табат экенбиз, паана берип жараткан, элди табат экенбиз» деп терисине батпай сүйүнгөн. Акбалтанын Манаска тарбия берүүнүн башкы максаты – чачылганды жыйнаар, үзүлгөндү улаар, жоголгон жокту табаар, эли-жеринин боштондугу үчүн жанын кыюуга даяр турган мекенчил, жалындаган азамат-атуул кылып өстүрүү. Ошон үчүн «Туйбаганды туйгузуп, туура жолго салалы» деп адегенде эле баланын тарбиясына кам көргөн. Мындай тарбия мүдөөсү жана милдети чындыгында ошол туштагы кор болгон кыргыз журтунун оор трагедиясынан туулган социалдык буйрук эмес. Мына ушундай таалим-тарбия, стратегиясынан чыгып, Акбалта Манастын тарбиясын эне-атасы менен кошо активдүү түрдө колго алып, бул иште Жакыпка бирден-бир кеңешчи болуп, биринчи кезекте элдин баатырдык жана трагедиялуу тарыхынын мисалдарында баланын патриоттук аң-сезимин ойготууга, алдыда турган жалпы улуттук милдетти акырындап туюнтууга, анын мекенчил философиясын түптөөгө күч үрөгөн.

Мына ушундай таалим-тарбиянын натыйжасында Манас бекем тарыхый эстутумга ээ болду. Анын аң сезимине жана жан дүйнөсүнө байыркы түпкү атасы Каракандан тарта, андан берки доорлордогу, замандардагы, кечеги күндөрдөгү кыргыз элинин кайгы-кубанычтары, калк чыгаанда-рынын эрдиктери, ата-бабалардын ар-намысы, патриоттук нарк-дөөлөттөрү мөөр болуп басылып калды. Жаш Манас мына ошондой элдик тарбиянын аркасында өзүнүн ушул жарык дүйнөдө тили чыгып, адам болуп өсүп-өнүп жашап жаткандыгы үчүн бир боор эл-жерине, ата бабаларына милдеттүү экендигин, өз элинин тарыхы менен киндиги туташ экендигин, мындан ары карай ушул ак калпак кыргыздын татыктуу уландысы болуп жашоого тийиш экендигин андап туюнду. Мына ушундан улам Манас Алтайдан акыры келип:

«Калкым кыргыз, сен үчүн,
Курман болуп кетейин.
Найзалашып топ бузам,
Тагдыр жетсе окко учам.
Арбагы бийик Ала-Тоо,
Барбай кантип коёюң?
Атамдан калган жеримди,
Албай кантип коёюн.
Ак асаба кызыл туу,
Аягын жерге сайбасам,
Асабасын жыйбасам,
Атым өчүп калбайбы?
Атамдан калган Ала-Тоо,
Алтайдан калбай албасам.
Алты сан аман турганда,
Бийик кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн» – деген бүтүмгө келип отурат.

Акырында айтарыбыз: демек, элибиздин өткөн тарыхын ыр менен чагылдырган улуу эпосуубузда бала Манастын мекенчилдиктин нугунда социалдашуусу – кандайдыр бир мистикалык күчтүн жардамы менен ишке ашкан нерсе эмес, тескерисинче, баатырдын атуул катары калыптанышы өз мезгилинин шартына, муктаждыгына ылайык кубулуш, башкача айтканда, атайын максатка багытталган таалим-тарбиянын натыйжасы болуп чыкты.

«Манастын» педагогикасы – бул балада тарыхый эстутумду тарбиялоо аркылуу улутту сактоонун педагогикасы. Саны аз калктарды ассимиляциялап жутуп коюуга жөндөмдүү бүгүнкү глобалдашуунун агрессивдүү чабуулдарынын шарттарында «Манастын», бул улуу педагогикалык

сабагын, же башкача айтканда, бабалардын бала тарбиялоо даанышмандыгын эске бекем түйүү жана пайдалануу бүгүнкү күндө аба менен суудай керек.

АДАБИЯТТАР:

1. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э.Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1981. – 265 б.
2. Абдылдаев, Э., Мамытбеков З. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери [Текст]/Э.Абдылдаев, З.Мамытбеков. – Фрунзе: Илим, 1966. – 245 б.
3. С.Байгазиев. «Манастаануу» окуу китеби. Бишкек. 2010-ж. 242-б.
4. Биялиев, А. «Манас» эпосунун тили жана стили (Улуу манасчы Сагынбай феномендин дили жана көркөм стили) [Текст] / А.Биялиев. –Бишкек: КУУнун басмасы, 2004.–272 б.
5. Орозбаков, С. Манас [Текст] /ред.колл. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 1-китеп . – 295 б.
6. Рыскулова, Г.У. «Манас» эпосундагы сезимдин жана кебете-кешпирдин туюндурулушу. (Психолингвистикалык аспект) [Текст]: филол. илим. канд. дис. ... автореф. /Г.У.Рыскулова. –Бишкек, 2012. – 20 б.

УДК. 796/799:378.

MULTI-CYCLE PREPARATION OF HIGH QUALIFICATION BOXERS

Doctor of pedagogical Sciences, Professor **Kh. ANARKULOV**
of the Kyrgyz state law Academy
art. lecturer **A ESELBAEVA**
art. teacher **K.A. TUTIBAEV**

Annotation:

This article is devoted to the problems of multi-cycle preparation of the preparatory, competitive and transition period and their duration. At the same time, attention is paid to the rational organization of the stages of sports training, repeatedly repeated throughout the annual cycle of training. The approximate plan of preparation of a national team at the final stage to culminating competitions is given.

Keywords: *boxers of high qualification, multi-cycle training, the culmination competitions, sports training, etc.*

БІЛІКТІЛІГІ ЖОҒАРЫ БОКСШЫЛАРДЫ КӨП ЦИКЛДЫ ДАЙЫНДАУ

Қысқача мазмуну:

Бұл мақалада жогорку цикл окутуу даярдоо, атаандаштык жана өткөөл проблемалары менен алектенген, жана алардын узактыгы. Бул учурда, көңүл спорт окутуу, даярдоо жыл мезгилине нускалуу этаптары сарамжалдуу уюштуруу төлөнөт. Сынактын тасмада акыркы баскычта улуттук курама команда даярдоо үчүн болжолдуу планы.

Негизги сөздөр: *жогорку билимдүү боксеры мультицикли спорт окуу, спорттук даярдоо атаандаштык мезгилдерди аякталды, ж.б.*

INTRODUCTION

Sport of higher achievements stimulates the search for ways to improve control over the level of health of athletes. On how prepared the athlete for the competition depends not only on his results, but also the ability to recover after high psychophysical loads.

As in many sports and martial arts, boxing training includes the following stages in the plan:

1. Warm up.
2. The main part.
3. Physical training.
4. Work on the paws, with a pear and sparring.

Warm up aims to prepare the body for subsequent workloads, prevents the appearance and development of injuries. It includes:

- a set of cross-country exercises, jumps, attacks, mahi;
- Moving in racks, rebuilding;
- rotation of limbs, trunk, etc .;
- a set of exercises for various body systems, including for the ligament-muscle apparatus;
- Special exercises, including for developing reactions such as "fight with the shadow," jumping rope, etc.

Preparing the body for the upcoming workloads, they go on to training in the main part, where the following **tasks** are solved:

- study, development and improvement of technical elements of combat;
- preparation of the boxer for great psychological stress, confidence training;
- development of such qualities as the speed of strikes and movements, reactions, endurance, dexterity, better coordination of movements.

In physical terms, the boxer prepares during the first two stages of training, performing basic exercises. But separate training is required, which are aimed exclusively at improving the physical qualities of the fighter. Strength training in boxing has its own characteristics.

The physical and technical development of a boxer is unthinkable without sparring. The boxer should be able to feel the opponent in the ring, observe the distance, play it tactically and surpass technically. Work in the air, with a bag or on paws does not give the fact that develop sparring. And first of all it concerns self-confidence. An unprepared person who does not practice sparring, any encounter with a living opponent causes a sense of fear, he acts in a hurry, forgets about the technique he has developed.

In boxing, there are not so many strokes and this allows us to develop the maximum speed of their application for athletes. But this does not mean that the operating time of the equipment is very monotonous. In general, the training program for boxing is divided into the following work:

- over the main technical elements - strikes, defenses, movements, care and biases;
- at a long distance;
- at an average distance;
- at the short distance.

It is not enough to master individual technical elements. All of them should be worked out in bundles for different situations, both in attack and in defense, at different distances. Opponents, starting the fight, begin exchanging blows from a distant distance, pass to the middle and can converge in close combat. Everything depends on the training and data of the fighters. If a high-growth athlete is confronted by a small fighter, the latter is better to enter a melee, depriving the opponent of his advantages of longer arms. At the first boxer the problem opposite - it is better to him to fight at the long distance, firing on the opponent at a safe distance for himself.

Today's boxing is characterized by a significant increase in the volume and intensity of training and competitive loads, an increase in the number of culminating competitive fights. In the boxing competitions are dispersed throughout the calendar year. At the moment, boxers of high qualification spend in the annual cycle of training within 10 competitions.

Objective: to determine the effectiveness of the method of multicyclic training of boxers of high qualification

The system of periodization of sports training, adopted for cyclical types of exercise, can not be mechanically transferred to the box due to the specificity of the box.

The annual cycle of sports training of boxers, as a rule, begins after active rest during the transitional period lasting not less than one month. Then follows the preparatory period, lasting about two months and consisting of a general preparatory and special preparatory stages, where it is supposed to achieve an excellent sports form and participate in the relevant competitions.

The competition period lasts about nine months. In the course of his participation, boxers in competitions alternate with active rest and preparation for the upcoming competitions. Time intervals between competitions include micro stages: transitional (active rest) and preparatory. The duration of the active rest period after the competitions depends on the physical and psychoemotional load transferred, and the duration of the preparatory stage and its parts depends on the scale and difficulties of the upcoming competitions. Such a multi-cycle periodization of the annual cycle of sports training in boxing is generally accepted.

A characteristic feature of duels for high-qualified boxers in the climax of competitions is that they must be prepared to each of them with full responsibility and thoroughness. A rich calendar of sports competitions obliges the boxers to perform pre-competition training for a sufficiently long period of time, constantly paying attention to the rational organization of the stages of sports training, which are repeated many times throughout the whole year cycle of preparation. Thus, taking part in a series of sports competitions, boxers of high qualification are forced to move from one state of sports preparedness to another, and such fluctuations, having different levels, during a year's cycle there is a significant amount.

Such a multi-cycle periodization of sports training in boxing is not without drawbacks, since it does not allow to concentrate a significant amount of physical activity at the beginning of the preparatory period. This problem is inherent mainly for sports training with a multiple number of cycles with a short duration. Hence the assumption that a decrease in a single number of cycles and an increase in their duration will help optimize sports training.

Currently in some countries - Cuba, the United States, Russia, Uzbekistan, Kazakhstan, etc., have their own boxing schools. Each of these schools has its own peculiarities in the organization of sports training. So, for example, the plan for Kyrgyzstan's preparation at the final stage of the Asian Games in 2018. Looked as follows:

Training	Main rules	Dosage (min)	Load value
In the morning	1 day	45	Small
In the afternoon	Running, SFT	75	Average
In the evening	Sports games 2x30min TFP. Circle training (15st.)	100	Average
In the morning	2 day	55	Average
In the afternoon	Running, on a "small saddle", TFP with dumbbells CTMM: on projectiles 15x2min	90	Average
In the evening	Running 3000m. CFP	120	Average
In the morning	3 day	60	Average
In the afternoon	Running CTM: ind. Work with the trainer Leisure		
In the evening	Restored. activities, cultural rest		
In the morning	4 day	60	Average
In the afternoon	Running boxing school SFP Running "on the big saddle", CFP	90	Average
In the evening	CTT in pairs of 15x2. 30 min. CFP	120	Large
In the morning	5 day	70	Average
In the afternoon	Running on a small saddle, working on the road. Running in the stadium 2000m.	110	Average
In the evening	CFP Circle training 15st. CTMM: on projectiles 15x2. 15 minutes. SFP (Embankment Balls)	120	Large
In the morning	6th day	60	Average
In the afternoon	Sports games 2x30min. TFP. Running "on the big saddle", SFP.	120	Large
In the evening	CTM: in pairs - 11r.h4min. 7p.x3min. CFP	90	Average
In the morning	Day 7	60	Average
In the afternoon	Running "on the big saddle", CFP		
In the evening	Sport games 2x40min.SFP CTMM: on projectiles 15x2. 30 min. CFP	110 120	Average Large
In the morning	Day 8	70	Average
In the afternoon	Running "on a small saddle," Running in the stadium 12 accelerated. on 30m. TFP.	90	Large
In the evening	CFP Circle training 19st. CTMM: on projectiles 15x2. 30 min.	95	Large
In the morning	Day 9	60	Average
In the afternoon	Running in the stadium, CTM, ind. work with the trainer. Running in the stadium 2000m.		
In the evening	CTM: exercises with a partner - 15r .. Running "on the big saddle", CFP	120 120	Average Large
In the morning	10th day	60	Average
In the afternoon	Running CTMM, ind. work with the trainer. CFP Circle training 15st.		
In the evening	Assets. recreation. Restored. Activities, active. recreation		

In the morning	Day 11 Running in the stadium 2400m. CFP	60	Average
In the afternoon	Sparring: 5x2. 15 minutes. CTTM with partner 10x3 minutes; on shells 5x2. 15 minutes.	110	Large
In the evening	Sports games 2x20 min. TFP.	90	Average
		60	
In the morning	12th day Running in the stadium 2400m.	60	Average
In the afternoon	Ind. Work with the trainer. Combat practice - 5x2. 15 minutes. SIM: on projectiles 5x2. 15 minutes. CFP	90	large
In the evening	SFP (Embankment Balls) Sports games 2x20 min. CFP		Large
		100	

It should be emphasized that the success of the performance of the boxers of the above countries is due to the fact that their coaches take into account the features of the multi-cycle preparation in the annual cycle.

CONCLUSIONS

One of the most important components of the system of training of boxers of high qualification is also the use of non-traditional conditions (middle mountains) at the stages of sports training, the analysis of available materials: sports training plans, scientific and methodical literature showed that boxers of high qualification in preparation for the climax in the annual cycle use the effect of sports training in mid-mountain conditions.

This problem now requires careful analysis and study [1,2,3,4,5].

LITERATURE:

1. Degtyarev, I.P. Training of boxers, (I.P. Degtyarev) - Kiev: Health, 1985. - 140s.
2. Kalmykov, E.V. Individual style of activity in martial arts: the author's abstract. dis. ... Dr. ped. Sciences: - M., 1996. - 47s.
3. Suslov, F.P. Training in mid-mountain conditions as a means of improving athletic skill: the author's abstract. dis. ... Dr. ped. Sciences: - M., 1983. - 48s.
4. Khalmukhamedov, R.D. Dynamics of the performance of martial artists at post-competition stages in connection with the features of weight restoration: dis. ... cand. ped. Sciences 13.00.04 (R.D. Khalmukhamedov) -1990g. - 24s.
5. Shiyan, V.V., Rozhkov, P.A. Planning intensive training loads in the macrocycle of training fighters for responsible competitions (V.V. Shiyan, P.A. Rozhkov) - M., 1996. - 28s.

ЖАЛПЫ ОРТА БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ МЕКТЕПТІК МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Доцент Т.Ә. ӘЛДІБАЕВА
Б.Ө. СЕЙДАЗЫМ

Түйіндеме:

Математика – жалпы білімнің бір бөлігі. Математиканы оқытудың мақсаты жалпы алғанда оның қоғамды дамытудағы және әрбір адамды тұлға ретінде дамытудағы оның рөлімен анықталады. Математиканың қызметі екі аспектілі. Оның біріншісі практикалық, математиканы оқытуда оның өнімді іс-әрекеті үшін қажетті инструменттерді қалыптастырады; екіншісі рухани, бұл адамның ойымен, әлемді танып білу мен түрлендірудің математикалық әдістерін меңгерумен байланысты. Математиканы оқып-үйрену басқа оқу пәндерін оқытуға ықпал ету арқылы адамның танымдық қабілеттерін, сонымен бірге логикалық ойлауын дамыта отырып, жалпы білім саласында жүйе құраушы рөл атқарады. Сапалы математикалық білім заманауи қоғамда әрбір адам табысты қызмет етуі үшін қажетті. Біздің мақаламызда осы мәселелерді жүзеге асыру мүмкіндіктері қарастырылған.

Тірек сөздер: білім, жалпы орта білім, математикалық білім, математикалық білім сапасы, білім мақсаты

THE ROLE OF SCHOOL MATHEMATICS EDUCATION IN IMPROVING THE QUALITY OF SECONDARY EDUCATION

Abstract:

Mathematics is part of general education. The aims of teaching mathematics are determined by its role in the development of society as a whole and the development of the each individual personality. The purpose of mathematical education is determined by two aspects. Practical, when teaching mathematics forms the tools necessary for a person in his productive activity and the spiritual aspect associated with human thinking, with the mastery of mathematical methods of cognition and transformation of the world. The study of mathematics plays a system-forming role in education, developing the cognitive abilities of a person, including logical thinking, influencing the teaching of other disciplines. High-quality mathematical education is necessary for everyone for his successful life in modern society. In this article we will consider the implementation of the learning objectives in the new environment.

Keyword: education, general secondary education, mathematical education, quality of mathematical education, learning objectives

КІРІСПЕ.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында атап өткендей, «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды делінген [1]. Ал функционалдық сауаттылықтың бір компоненті ретінде кең мағынада түсінілетін математикалық сауаттылықты дамыту мектепте математикалық білім берудің негізгі мақсаты болып саналады. Математикалық сауаттылықты дамыту математикалық білімді меңгерту сапасын жаңа деңгейге көтеруді көздейді.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. ... Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдардың бәсекелік қабілетімен айқындалады», - делінген [2].

Еліміздегі білім саласын реформалаудың негізіне алынып отырған және әлемдік білім кеңістігінде білімнің жаңа сапалық деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған тенденциялардың ең бастылары мыналар:

адам капиталын қалыптастыру құралы ретінде білім берудің жаңа әдістері мен тәсілдерін дамыту;

білім сапасы ұғымы жөніндегі түсінікті жетілдіру.

Осы тұрғыда білім деңгейлері бойынша құрылымдық, мазмұндық және процессуалдық жаңартулар жүзеге асырылуда. Осы жұмыстардың негізгі нәтижелерінің бірі саналатын адам бәсекелестігі оның ең алдымен алған, жинақтаған білімінің сапасына тікелей тәуелді. Білімнің деңгейлер бойынша сапасын арттыру бүгінгі күнгі мәселелердің ең күрделісі. Оның негізгі түп төркіні алынатын білімнің адам өмірінде тікелей қолданыс табу қажеттілігінде. Себебі, жинақталған қандай да бір білім қоры әрбір жеке тұлғаның жеке меншігі. Сондықтан әрбір жеке тұлға сол меншігіндегі білім қорын өз өмірінде тікелей қолдана алатындай болуы тиіс.

Оқушылардың мектеп бағдарламасы бойынша білімді қалай меңгергенін емес, оны нақты өмірде қалай қолдана алатындығы тұрғысындағы мүмкіндіктерін бағалауды көздейтін Жоғары сыныптық-тардың білімін халықаралық бағалау бағдарламасы (PISA) бойынша оқу дағдылары, математика және жаратылыстану саласы бойынша сауаттылық бағаланады. Бұл зерттеуде «Математикалық сауаттылық адамның өзі өмір сүретін әлеміндегі математиканың рөлін анықтау және түсіну, жақсы негізделген математикалық пікір айта алу және бүгінгі және ертеңгі қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін математиканы пайдалана алатын жасампаз, ынталы және ойлай білетін азаматқа тән қабілеттілік» ретінде анықталады [2].

Бұл бағдарламаның негізіне өзгермелі әлемге бейімделу үшін қажетті жаңа білім мен дағдылар арқылы адамның өзінің барлық белсенді өмірінде қол жеткізуін көздейтін оқытудың динамикалық моделі алынады және оқушының мектептік бағдарлама өрісінен тыс уақыттағы іс-әрекеті бағаланады. Осылайша зерттеушілер осы бағыттағы өз жұмыстарын кәдімгі өмір үшін жинақталатын **дағдылардың құндылығына**, барынша кең мағынада түсінілетін **сауаттылыққа** бағдарлаған. Олар репродуктивті, дәстүрлі білім емес, үзіліссіз дамып отыратын қоғамда айналымға түсе алатын білімге басты назар аударуда. Бұдан адам тәжірибесіне деген ерекше қатынасты байқауға болады. Бұл тәсіл білім жүйесі практикасына нақты бақылау жасап отыруға мүмкіндік береді.

Сонымен аталған зерттеуде математикалық сауаттылық оқушылардың:

- қоршаған болмыста туындайтын, математика құралдарымен шешілетін проблемаларды тани алу;
- сол проблемаларды математика тілінде тұжырымдай алу;
- оны математикалық білім мен әдістерді пайдаланып шеше алу;
- пайдаланылған шешу әдістерін талдай алу;
- алынған нәтижелерді қойылған проблеманы ескере отырып түсіндіре алу;
- қойылған проблеманы шешуде алынған соңғы нәтижені тұжырымдай және жаза алу қабілеттері ретінде түсіндіріледі.

Математикалық сауаттылықты сипаттайтын аспектілердің бірі - математикалық құзырлықтар – математикалық ойлауды, жазбаша және ауызша математикалық дәлелдемелерді, математикалық проблемалардың қойылымын және шешімін, математикалық моделдеуді, математикалық тілді пайдалануды, коммуникативтік біліктерді (ауызша және жазбаша математикалық тілге қатысты), қазіргі техникалық құралдарды (түрлі аспаптарды, компьютерді және т.б. ақпараттық технологияларға қатысты басқа да техникалық құралдарды) пайдалануды қамтитын барынша жалпы математикалық қабілеттіліктер мен біліктер [3]. Осы анықтаманың мазмұнына үңілсек, математикалық құзырлық «Информатика» оқу пәнінің де, математикалық тіл ерекше байқалатын «Математика» оқу пәнінің де объектілерін қамтитынын көруге болады. Біздің пікірімізше, мәселенің осылайша қойылуы математика мен информатика оқу пәндерінің қарастыратын объектілерін жақындастыратын сияқты. Мұндай жақындастыру мектепте математиканы оқытуға бөлінетін сағат санының азаюына алып келді.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, бірқатар ресейлік ғалымдар (Л.О. Денищева, Ю.А.Глазков, К.А.Краснянская), біздің ойымызша, математикалық құзырлық барынша нақты анықтаманы былайша береді: «математикалық құзырлықтар - мәліметтерді (жағдаяттарды) құрылымдау немесе түзу, математикалық қатынастарды бөліп көрсету, жағдаяттың математикалық моделін құру, оны талдау және түрлендіру, алынған нәтижелерді түсіндіріп беру қабілеттілігі», басқа сөзбен айтқанда, «оқушылардың математикалық құзырлықтар күнделікті өмірде туындайтын проблемаларды шешу үшін математиканы сәйкесінше қолдануға мүмкіндік береді» [4].

Сондықтан математикалық сауаттылық «Математика» оқу пәнін игерту нәтижелері болып табылады.

Математиканы оқытуда құзырлықтарды дамыту оқытудың мазмұндық жағына қарағанда, көбінесе үдерістік жағының есебінен жүзеге асырылады. Соған байланысты математиканы оқыту үдерісін жобалауда белгіленген құзырлықтарды, күтілетін нәтижелерді жеке тақырыптар мен бөлімдердің оқу материалдарымен жалғастыру қажет, ал математикалық сауаттылықты дамытудың негізгі құралы оқу тапсырмалары болып табылады.

Осы бағытта И.Осмоловскаяның [5] жұмысын талдау барысында, автордың құзырлықты проблемаларды шешу қабілеттілігі ретінде қарастыратындығы байқалды, сонымен бірге проблемаларды шешу кезеңдерін бөліп көрсету оқу материалының мазмұнында проблемаларды шешуге үйрету:

- проблемаларды шешудің нақты кезеңдері менгертілетін оқу тапсырмалары;
- іс-әрекет тәсілдері қалыптастырылатын оқу тапсырмалары;
- әрекет ету барысында проблемаларды шешу тәжірибесі қалыптастырылатын оқу жағдаяттары арқылы жобаланатындығын жорамалдауға мүмкіндік береді.

Тапсырмаларды орындау барысында білім алушылар оқу немесе өмір жағдаяттарын шешеді және оқу материалын меңгеру деңгейін, соған сәйкес қандай да бір оқытудан күтілетін нәтижелерге жету деңгейлерін көрсетеді. Әрекет ету барысында проблемаларды шешу тәжірибесі қалыптастырылатын оқу жағдаяттары – бұл әдеттегі практикалық жағдаяттар, сабақтағы және сабақтан тыс уақыттағы оқу іс-әрекеттері барысындағы рөлдік ойындар.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, проблемаларды шешудің жеке кезеңдерін меңгерудің мысалдары ретінде мынандай оқу тапсырмаларын ұсынуға болады:

- белгілі бір жағдаятты сипаттайтын мәтін келтіріліп, проблеманы тұжырымдауды қажет ететін тапсырма;
- берілгендері жетіспейтін немесе артық болып келетін есептер;
- зерттеу сипатындағы есептер немесе зерттеу тапсырмалары;
- проблеманың тұжырымдалуы негізінде алға қойылған іс-әрекеттің мақсатын анықтауды талап ететін тапсырмалар;
- оқушылар жасаған жұмысты қойылған мақсатқа жету тұрғысынан бағалауға бағытталған есептер.

Осындай оқу тапсырмалары математиканы оқытуда өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру, танымдық белсенділікті дамыту, ұғымдарды, пәндік біліктерді, дағдыларды және құзырлықтарды қалыптастыру, өткен материалдарды жүйелеу, қорытындылау және бақылау құралы ретінде пайдаланылады.

Осы жұмыстардың түйінді тұстары ретінде мыналарды атауға болады:

- оқуды (учение), сәйкесінше математиканы оқуды ұйымдастыру принципінің өзгеруі;
- математикадан оқу бағдарламаларының әрқилылығы;
- математикалық білімді ағымдық және қорытынды бағалаудың сәйкестенген жүйесінің енгізілуі;
- математика бойынша халықаралық салыстыру зерттеулеріне (PISA сияқты) қатысу.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Осылардың негізінде елімізде жүзеге асырылған математикалық білімді меңгерудің сапасын арттыру жұмыстарының мазмұндық және процессуалдық аспектілеріне тоқталайық.

1. Ұлттық деңгейдегі білім берудің жалпы мақсаты құзырлық тұрғысында анықталуына байланысты білім деңгейлері бойынша математиканы оқытудың мақсаты анықталып, жетілдірілуде. Сәйкесінше оқыту нәтижелері анықталған. Бұл әрбір деңгей бойынша білім стандарттары мен оқу бағдарламаларының негізгі құрылымына енді.

2. Математикадан білім деңгейлері бойынша оқу жетістіктерінің өлшеуіштері жасалып, жүзеге асырылуда.

3. Осы жетістіктерге жетуді көздейтін әртүрлі оқу бағдарламалары, оқулықтар және т.б. жасалып, қолданылуда.

Сонымен бірге, математикалық білім берудің вариативтілігі мазмұндық және процессуалдық жағынан да жүзеге асырылуда. Оның басты құралы элективті курстар. Мұның да негізгі мақсаты жинақталған білімнің қолданылу аясын кеңейту арқылы оның тереңдігін жүзеге асыру. Ол үшін математиканы барлық білім деңгейлері бойынша оқытуда **пәнішілік байланыс пен пәнаралық байланысты** басты назарда ұсыну. Сонда біріншісі арқылы математиканы ғылым ретінде дамытуға негіз қаланса, екіншісі арқылы математиканың қолданылу аясын кеңейтуге болады. Әсіресе, білім деңгейлері бойынша дайындалатын элективті курстардың мазмұнында бұл мәселе басты назарда ұсталуы қажет. Себебі, аталған курстар білім мазмұнын түлектердің болашақ мамандықтарына қарай бағдарлауда маңызды рөл атқарады

Математиканы оқытуда пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру білім алушыларға білімді ұтымды меңгеруге жағдай жасап, оларды тәрбиелеуге және дамытуға мүмкіндік береді.

Математикалық білім мазмұнын меңгерту аппаратының негізгі құрамдас бөлігі ретіндегі оқу тапсырмаларының мазмұны білім алушыға түсінікті, мазмұны жағынан теориялық материалдардың адам өміріндегі қолданысын ашып көрсететіндей болуы міндетті. Сонда ғана оқу материалдарын білім алушылардың математикалық ұғымдардың терең өзара байланысын аша алатындай деңгейде меңгерулеріне мүмкіндік туады.

Математикалық пәндерді оқытуда пәнішілік және пәнаралық байланысты жүзеге асыруда осы пәндер бойынша оқу құралдарында қамтылған оқу тапсырмаларының мазмұнын жетілдіру өзекті мәселеге айналып отыр. Себебі, бұл пәндердің өзара байланысы оқу материалының мазмұны мен оның өтілу ретін анықтаудағы аса маңызды белгісі болып табылады.

Жалпы білім алушылардың құзырлылығын дамыту практикалық сипатқа ие, сондықтан білім беру үдерісі білім алушыларға бағдарланады, ал жоғары және одан кейін білім беруде ECTS пен модульдік оқытуға басымдылық беріледі. Сәйкесінше оқыту құралы ретінде әр деңгейлі оқу тапсырмалары мен құзырлылыққа бағдарланған оқу тапсырмаларын пайдалану басты назарда ұсталады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан www.strategy2050.kz
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. http://www.inform.kz/kz/elbasy-makalasy-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru_a3016293
3. Краснянская К.А. PISA-2006: Оценка математической грамотности 15-летних учащихся // Народное образование. - №9. 2008. – С.169-179.
4. Денищева Л.О., Глазков Ю.А., Краснянская К.А. Проверка компетентности выпускников средней школы при оценке образовательных достижений по математике //Математика в школе, №6, 2008. –С.19-30.
5. Осмоловская И. Ключевые компетенции и отбор содержания в школе //Народное образование, №5, 2006. –С.77-80.

БІЛІМДІ ЖАҢАША БАҒАЛАУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ**Д.С. ӘЛЖАНОВА
Қ.Б. КУШКИНБАЕВА****Түйіндеме:**

Мақала қазіргі кездегі еліміздегі білім реформасының жүзеге асырылуын басшылыққа алатын Жаңартылған білім мазмұны бағдарламасы «NIS-Program» ұлттық және халықаралық тәжірибелердің ең үздік үлгілерін кіріктіре қарастырады. Оқу мен оқытудың бұл әдіс-тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі: оқушылар бірлесіп жұмыстар істей отырып, пәндердің аралығындағы мәселелерді талқылайды, зерттейді. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалды бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Кіріктірілген білім беру бағдарламасының атап өтерлік тұсының бірі – жетілдірілген критериалды бағалау моделі. Бұл оқуды және оқу үшін бағалау жүйесін құрайды. «Бағалау критерийі», «балл қою кестесі», «дескриптор», «критериалды бағалау» атты ұғымдармен кеңінен ашылады. Критериалды бағалау, қалыптастырушы бағалау жан-жақты түсіндіріледі.

***Тірек сөздер:** жаңартылған білім мазмұны, критериалды бағалау, қалыптастырушы бағалау*

THE NEW ASSESSMENT IS A REQUIREMENT OF TIME**Abstract:**

The program of the updated content of education "NIS-Rgodgam", which is currently guided by the implementation of the reform of education in the country, provides for the integration of the best examples of national and international experience. This method of teaching and learning is closely related to the critical approach of learning, as students work together to discuss and explore issues between subjects. The evaluation system is also subject to fundamental changes and moves to the system of criteria-based evaluation. In criteria-based assessment, student performance is measured by a specific set of predefined criteria. One of the most important aspects of the integrated educational program is an improved model of criteria-based assessment. This creates a grading system for learning and learning. The concepts of "evaluation criteria", "scoring table", "descriptor", "criteria evaluation" are widely disclosed. Criteria assessment, formative assessment are comprehensively explained.

***Keywords:** updated content of education, criteria assessment, formative assessment*

Қазіргі таңдағы нәтижеге бағытталған білім беру оқыту процесінде сапалы жүйе мен жаңа әдіс-тәсілдерді талап етеді. Ал бұл ұстаным әрбір оқытушыға білім алушыларды белсенділендіретін оқыту технологияларын қолдануды міндеттейді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауы – егемен еліміздің тұрақты дамуын қамтитын, мемлекетіміздің барлық саласына серпін беретін, халқымыздың игілігін көздейтін шынайы іс – жоспарға құрылған тарихи құжат [1]. Президент өз жолдауларында білім саласына айрықша көңіл бөліп келеді. Әр жылғы жолдауларда да білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру, оқыту бағдарламаларын оқушылардың сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажеттілігі айтылады.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы NIS-Program ұлттық және халықаралық тәжірибелердің ең үздік үлгілерін кіріктіруді көздейді. Білім беру саласын жаңартудағы стратегиялық әріптесіміз – ең танымал Кембридж университеті. Келесі мәселе – білім жүйесін жаңарту үшін неліктен Кембридж университетінің тәжірибесі таңдалғандығы. Жаңартылған білім беру бағдарламасының кейбір ерекшеліктері қандай, оқу үдерісінде жүргізілетін қалыптастырушы бағалау барысында берілетін кері байланыстың қандай тиімді тұстары бар, осындай сұрақтар мазалайтыны анық.

Еліміздің білім саласына өз кезегімен енгізіліп жатқан білім бағдарламасының ең басты мақсаты, зиялы азаматты – сана әлеуеті жоғары дамыған, сын тұрғысынан және жаңашыл ойлай білетін, рухы мықты, өз білімін қоғамның алға басуына жұмсай алатын кез келген ортаға бейімделіп кете алатын азаматты тәрбиелеу. Кез келген пәннің мазмұны мемлекеттің «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық біріктіруші идеясын жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады. Ата-бабаларымыздың бірегей мәдениетін, әлем тарихындағы Қазақстанның алатын орны мен рөлін, оның жалпыәлемдік

өркениеттің дамуына қосқан үлесін түсінуге мүмкіндік береді. Өз кезегінде ол ұлттық және жаһандық азаматтық құндылықтарды қабылдайтын, адам құқықтары мен олардың бостандықтарын құрметтейтін және Отанының дамуына өзіндік үлес қосуды қалайтын тұлғаны тәрбиелеу арқылы жүзеге асады. Орта білімнің маңызына қатысты құндылықтар – құрмет, әріптестік, азаматтық жауапкершілік, ашықтық, өмір бойы білім алу [2]. Бәрімізге өте таныс сабақ берудің дәстүрлі үрдісінде оқушылар тыныш отырып, сабақ тындап, мұғалімнің түсіндірмесімен қабылдап, әр қатар бойынша жұмыс жасалып келді. Аса маңызды процесс – білімді бағалау жүйесіне оқушы қатыспаушы еді. Ал қазіргі таңда осы жаңартылған білім беру үдерісі бойынша көптеген жаңалықтар енді. Соның ішінде «Жаңартылған білім беру» бағдарламасында әрбір пәнге қатысты түрлі өзгерістер көп.

Бастауыш сыныптарда барлық пәндер үшін маңызды болып саналатын қарым-қатынас жасау дағдылары – оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым. Сонымен бірге, пәнді оқытуда пәнаралық байланыста болуы керек. Оқу мен оқытудың бұл әдіс-тәсілі оқытудың сындарлы тәсілімен тығыз байланысты, себебі: оқушылар бірлесіп жұмыстар істей отырып, пәндердің аралығындағы мәселелерді талқылайды, зерттейді. Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериалды бағалау жүйесіне өтеді. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді.

Кіріктірілген білім беру бағдарламасының атап өтерлік тұсының бірі де осы, жетілдірілген критериалды бағалау моделі (1-сурет). Яғни, оқуды және оқу үшін бағалау жүйесі:

1) бағалау критерийі – оқушының оқу жетістіктерін бағалауға негіз болатын белгі, тиімді құрастырылған бағалау критерийлері, оқушының тапсырмаларды нақты және дәл орындауын жеңілдетеді,

2) балл қою кестесі – тоқсандағы жиынтық бағалау тапсырмаларына балл қою бойынша бірыңғай талаптарды белгілеу үшін мұғалімдер қолданатын кесте. Бұл кесте мұғалімге оқушы білімін әділ бағалауға көмектеседі.

3) дескриптор – тапсырмаларды орындау кезіндегі әрекетті көрсететін сипаттама, сауатты құрастырылған дескрипторлар оқушыны тақырыптан ауытқымай жұмыс жасауына бағыттайды,

4) критериалды бағалау – белгіленген критерийлер негізінде оқушылардың нақты қол жеткізген нәтижелерін оқытудың күтілетін нәтижелерімен сәйкестендіру үдерісі. Критериалды бағалау бойынша электрондық журнал – жиынтық бағалау (бөлім/ортақ тақырыптар, тоқсан) нәтижелерін тіркейтін және тоқсандық, жылдық, қорытынды бағаларды автоматты түрде есептеу мен балды бағаға айналдыруды жүзеге асыратын электрондық құжат [3].

Критериалды бағалау моделі



1-сурет. Критериалды бағалау моделі.

Қалыптастырушы бағалауға қатысты негізгі түсініктер:

Қалыптастырушы бағалау – мұғалімдерді, оқушыларды және педагогикалық үдерістің басқа да қатысушыларын оқуды жетілдіру үшін қажет ақпаратпен қамтамасыз ететін оқудың ағымдағы бағалануы (нәтижесі баға ретінде тіркелмейді).

Оқу мақсаты – оқу бағдарламасына сәйкес пән бойынша оқушының оқу барысында меңгерген білім, түсінік, дағды жетістіктерінің күтілетін нәтижесі арқылы қалыптасқан тұжырым.

Бағалау критерийі – білім алушылардың оқу жетістік деңгейлері өлшенетін белгі, өлшем, негіздемесі.

Дескриптор – оқушының жұмысты қаншалықты жақсы орындағанын бағалайтын тұжырым.

Тапсырма – оқушының құзыреттілік деңгейін (пәндік, тілдік және т.б.) бағалауға мүмкіндік беретін нақты жағдай.

Кері байланыс – қандай да бір жағдайға немесе әрекетке арналған жауап, пікір.

Сонымен қатар, бағалаудың басты саналатын **қағидаттары**:

- оқыту үдерісінің бөлінбейтін бөлігі;
- әр түрлі әдістерді пайдалану;
- оқытудың сапасы жөнінде ақпараты бар үдеріс;
- оқушылардың өзін-өзі дұрыс бағалау қабілеттерін және оқу нәтижелерін үнемі жақсартуды дамытады;
- әр оқушының кемшілігін емес, мүмкіндіктерін анықтайды;
- оқыту үдерісіне қатысы бар тұлғаларды оқытуды қалай өзгертуге болатыны туралы ақпараттандырады;
- тиімді кері байланыс арқылы мұғалімдер мен оқушылар арасында ынтымақтастық орнатады;
- оқытудың маңыздылығын айқындайды;
- оқу үдерісін ықпалдандыру туралы және жетістіктері туралы мәлімет береді.

Оқу жетістігін бағалау - бұл білім алушының кері байланыс арқылы білім беру үдерісін реттейтін және түзететін оқу мақсаттарына сәйкес жоспарланған нақты қол жеткізген нәтижесінің дәрежесін белгілейтін үдеріс.

Критериалды бағалау – оқушылардың оқу жетістіктерін білім беру мақсаттары мен мазмұнына сәйкес, ұжым ішінде өңделген, оқушыға, ата-анаға және мұғалімге түсінікті нақты анықталған критерийлерге негізделген үдеріс.

Қалыптастырушы бағалау оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттарына жетуге көмектеседі, қиындықтың алдын алуға мүмкіндік береді, оқу үдерісінде оқушылардың білімі мен дағдыларының қалыптасуы, білімді меңгеру деңгейін анықтайды. Қалыптастырушы бағалау кезінде оқушыларға үздіксіз кері байланыс беріледі. Баға, балл қою жүргізілмейді. Қалыптастырушы бағалау оқудағы іс-әрекеттің әр кезеңінде (тақырыпты түсіндіру, тапсырмаларды орындау, тапсырмаларды тексеру және т.б.) түрлі әдістер мен тәсілдер арқылы жүзеге асырылады (сауал қою, тәжірибелік жұмыстар, зертханалық жұмыстар, жобалар, тест тапсырмалары және т.б.).

Қалыптастырушы бағалау – оқушы мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз ететін және оқу үдерісін дер кезінде түзетуге мүмкіндік беретін бағалаудың түрі.

Қалыптастырушы бағалаудың қағидаттары:

- оқытудың бір бөлігі («оқыту үшін бағалау»);
- барлық оқу мақсаттары қамтылады (оқу мақсаттары барлық сыныптарда пәндер бойынша оқу жоспарларында нақтыланып белгіленген);
- бағалау белгіленбейді;
- оқу мақсаттарына жеткендігі бағалау критерийлеріне сәйкес жүзеге асады;
- әр оқушының ілгерілеуі туралы кері байланыс беріледі;
- қалыптастырушы бағалау нәтижелері оқыту сапасын, оқу бағдарламасын жақсарту үшін қолданылады.

Өткізіледі	Ақпараттандырады	Оқушының рөлі
мұғалім тоқсан барысында өткізеді	материалды оқу барысында тапсырманы қаншалықты дұрыс орындағаны жөнінде оқушылар ақпарат алады; оқушының ілгерілеуі жөнінде мұғалім ақпарат алып, оқыту үдерісіне өзгерістер енгізе алады.	оқытуға белсене қатысады; күтілетін нәтижені түсінеді; өзін-өзі бағалайды/бірін-бірі бағалайды.
Мұғалімнің рөлі		Өткізілу формасы
оқу жоспарына сәйкес бағалау критерийлерін анық жазады; бағалау критерийлеріне сәйкес тапсырмалар құрастырады; тапсырмаға дескриптор құрастырады; оқушыларға тиімді кері байланыс береді; оқыту мен бағалау үдерісіне түзету енгізеді;		<ul style="list-style-type: none"> • жеке • жұппен • топпен • ауысатын топтар құрамында

2-сурет. Қалыптастырушы бағалау мазмұны

Жұмысты ұйымдастырудың жеке, жұптық, топтық жұмыс түрлерінде қолданылады. Қалыптастырушы бағалаудың нәтижесі бойынша мұғалім оқу үдерісін дер кезінде түзетіп отырады, оқушылардың жиынтық бағалау жұмысын өз деңгейінде тапсырғанға дейінгі кемшіліктерінің, олқылықтарының алдын алады. Қалыптастырушы бағалау кезінде оқушылар пән бойынша жалпы білім берудің оқу бағдарламаларына сәйкес оқу мақсаттарына қол жеткізеді. Оқушы белгілі себептермен сабаққа қатыса алмаған жағдайда оқылмаған материалды мектепке келгеннен кейін екі апта ішінде оқу мақсаттарына жету арқылы меңгеруі қажет.



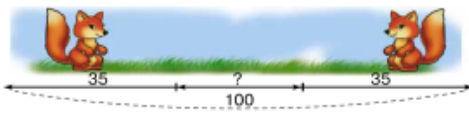
3-сурет. Қалыптастырушы бағалау құрылымы

Қалыптастырушы бағалаудың нәтижелері тоқсандық, жылдық баға қою кезінде есептелмейді. Сабақта оқушы қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырманы орындаған соң, мұғалім жұмысты бағалап, тапсырманың қай тұсы өте жақсы және қай тұсын қалайша жетілдіруге болатындығын айта отырып, кері байланыс береді. Оқушы дәл осындай кері байланысты жұптасып, топтасып жұмыс жасау барысында сыныптастарынан да алуы мүмкін. Сауатты берілген кері байланыс оқушының өз-өзін ретке келтіруіне ықпал етеді.

Қалыптастырушы бағалау

Тақырып	МЕНИҢ ОТБАСЫМ ЖӘНЕ ДОСТАРЫМ
Оқу мақсаты	Мәтіннің мазмұнын түсінеді, негізгі ақпаратты анықтайды. Тыңдаушыны қызықтыру үшін көркем-бейнелі сөздерді (сипаттау, т.б.) қолдану.
Бағалау критерийі	Мәтіннің негізгі мазмұнын түсінеді. Тыңдалған ақпараттың негізгі ойын түсінеді. Мәтіннің негізгі мазмұнын эмоционалды көркемдегіш сөздерді қолдана отырып айтады.
Тапсырма	<p><i>Мәтінді тыңдаңыз, тірек сөздерді теріп жазыңыз. Тақырыбын, негізгі ойын анықтаңыз. Жұпта эмоционалды көркемдегіш сөздерді қолдана отырып мәтінді мазмұндаңыз.</i></p> <p style="text-align: center;">Айсұлу мен Күнсұлу</p> <p>Ерте, ерте, ертеде бір байдың Айсұлу және Күнсұлу деген екі қызы болыпты. Екеуі де теңдесі жоқ сұлу екен. Бірінен бірі асқан сұлуымен деп бірмен-бірі үнемі ұрысып, жні-жні жанжалдасып калады екен. Бір күні Күнсұлу іс тігін отырған Айсұлуға тиісіп:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Сенен мен сұлуым!-дейді. Ал Айсұлу болса: <ul style="list-style-type: none"> - Жоқ, сен сұлу емессің, мен сұлуым!-деп талғасады. Ақыр соңында бұл талғас үлкен шатаққа айналады. Ыза қысып, әбден ашуланған Күнсұлу өзіне қарсы келіп отырған Айсұлудың бетін тырнап алады. Күнсұлудың тырнағының ізі Айсұлудың бетінде өшпестей болып қалады. Міне, содан бері Айсұлу жұрттан ұялып, тек түнде ғана далаға шығады екен. Ал бейбастығынан қатты ұятқа батқан Күнсұлу түн қараңғылығында бұғып жатады екен. Содан бері Айсұлу мен Күнсұлу бір-бірі көре алмайды екен.
Бағалау критерийі	Дескрипторлар
Мәтіннің негізгі мазмұнын түсінеді	тыңдалған мәтіннің тақырыбын анықтайды.
Тыңдалған ақпараттағы	тірек сөздерді теріп жазады мәтіннің негізгі ойын жеткізеді.

4-сурет. Гуманитарлық пәндер бойынша қалыптастырушы бағалау үлгісі

Оқу мақсаты	2.4.1.8 Екі амал арқылы шығарылатын есептерді түрлі тәсілдермен шешу және өзара кері есептер құрастыру
Бағалау критерийлері	Екі амалды есептерді шығару дағдыларын қолданады; Кері есептер құрастырады.
Тапсырма	<p>1. Есепті шығарыңыз.</p> <p><i>Екі түлкінің арасы 100 қадам. Егер әрқайсысы алға қарай 35 қадам жасайтын болса, тоқтаған уақытта екеуінің арасы қанша қадам болады?</i></p>  <p>2. Кері есептер құрастырыңыз.</p>
Бағалау критерийлері	Дескрипторлар
Екі амалды есептерді шығару дағдыларын қолданады;	
Кері есептер құрастырады.	

5-сурет. Математика пәні бойынша қалыптастырушы бағалау

Қалыптастырушы бағалаудағы **кері байланыс** туралы айтар болсақ, мұның да бағалаудағы маңызы зор. Тиімді кері байланыс оқушының үш сұрағына жауап береді:

- Оқудың қай кезеңіндемін?
- Нәтижеге қалай жете аламын?
- Кемшіліктерді болдырмау үшін қандай жұмыстар істеймін?

Кері байланысты жазуға арналған ұсыныстар:

1. Үнемі тиімді кері байланыс жасаңыз және оқушыларды өз жұмысын және басқалардың жұмысын бағалауға үйретіңіз.
2. Түсіндірмесіз айтылатын «Дұрыс емес!», «Өтірік!», «Кім жауап береді?» деген сөздерден аулақ болыңыз.
3. Ненің дұрыс емес екенін, оны түзету үшін не істеуге болатынын ұсыныңыз.
4. Қателігін емес, дұрыс орындалғанын айтыңыз.

5. Кемшіліктерді болдырмаудың жолдары немесе жауаптарын қалай жақсартуға болатыны жөнінде ұсыныстар беріңіз.

Оқушылардың қателіктері туралы төмендегідей пункттер бойынша ақпарат бере аласыз:

- орналасуы;
- қателерінің түрі;
- қателерді жөндеу үшін жасалатын әрекеттер.

Оқушының жауабына берілетін кері байланысыңызда мысқылдайтын, сынайтын тұрғыдағы «Орынсыз жауап!», «Бұлай ойлауға қандай қақың бар?» және т.б. жағымсыз сөздерді, сөз тіркестерін қолданудан сақтаныңыз. Мұндай сөз тіркестері оқушының намысына тиеді.

Демек, бұл жерде мұғалімнің және өз сыныптастарының берген кері байланысы оқушыны қалыптастыруға, оқу мақсаттарына жетуге үлкен көмегін тигізеді. Жаңартылған оқу бағдарламасы, бағалау мен оқыту арасындағы қиындықтарды жойып, үйлесімді нәтижеге жетуге алып келеді.

Қорытынды

XXI ғасырдың қарқынды ілгерілеу ырғағына қатар ілесу үшін, өзара тығыз оқушылардың өз бетінше оқу дағдыларын дамыту аса маңызды. Оқу бағдарламаларындағы оқудың мақсаттары оқушылардан шынайы қиындықтары мен күрделі мәселелерін анықтап зерттей білуді талап етеді. Ол үшін қазіргі таңдағы жеке тұлға өзіндік дәлел нанымды жеткізе білетін, ынталы, сенімді, көңілді, белсенді, сыни пікір-көзқарастары жүйелі дамыған, сандық технологияларда құзырлылық танытатын оқушы ретінде қалыптасуын қамтиды.

Қай елдің де өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Білекке сенген заманда ешкімге есе бермедік, Білімге сенер заманда қапы қалып жүрмелік» деген Абылай хан бабамыздың ескертуіндей, жас ұрпаққа сапалы, мән-мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы. Бұл жолда үйренгенімізден үйренеріміз көп.

Жаңартылған білім – болашақтың кепілі. Ұлттың ұлы ағартушы Шоқан Уәлиханов: «Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін, ең алдымен, азаттық пен білім қажет» деген. Азат, тәуелсіз мемлекетпіз, енді жүйелі білім беру міндеті ғана тұр. Бұл міндетті абыроймен атқару үшін күні-түні іздену, әлемдегі озық әдіс-тәсілдерді барынша мектеп өміріне ендіру – ұстаздар үшін парыз.

Бұл бағалаудың да бізге көп көмегі тиері сөзсіз. Оқушылардың алдына нақты не беретінін, қай кезеңде қандай мақсатты жүзеге асыратыныңды, сол мақсаттардан қандай нәтиже күтетінін нақты айқындап, сенімді түрде сабақты ұтымды жүргізуге мүмкіндік мол. Еңбек жолымды заман талабына сай жаңаша бастауға бірден – бір жол деп ойлаймын. Болашақта барлық үйренгендерімді үнемі жетілдіріп, әрбір сабақтарымда қолданамын деп нық айтамын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Егемен Қазақстан», 29 қаңтар 2011 жыл.
2. Оқу бағдарламасы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ – NIS-Program Астана, 2017
3. Педагогика кадрлардың біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыру және жүргізу қағидалары. Жалпы ереже. ҚР БҒМ №18 бұйрығы. Астана, 18.01.2017.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Жалпы орта білім. Негізгі ереже /Ресми басылым. Астана, 2012.

БОЛАШАҚ ТӘРБИЕШІЛЕРДІҢ ЛИДЕРЛІК САПАЛАРЫН ДАМУДА «ҚАБУСНАМА» ӨСИЕТ КІТАБЫНЫҢ МӘНІ

Ph.D. А.А. АЛИМБЕКОВА*

Т.С. ЖҰМАШЕВА**

Түйіндеме:

Мақалада авторлар қазіргі педагогикалық білім берудің негізгі мақсаттарына тоқтала отырып, болашақ тәрбиешілерді кәсіби даярлауда лидерлік сапаларын дамытудың өзектілігін баяндайды, лидер, лидерлік сапа, лидерлік стиль сияқты ұғымдарына қысқаша талдау берген. Мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің лидерлік сапаларын дамытудағы Қабуснама өсиет кітабының маңызы, оның бүгінгі күндегі педагогикалық кадр мамандарын даярлаудағы рөлі туралы жазған. Сонымен қатар авторлар Қабуснама өсиет кітабындағы әділдік, парасаттылық, ата-анаға құрметпен қарау, қайраттылық, жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық, ізгілік пен имандылық, адамгершілік, іскерлік, жомарттық сияқты тақырыптарда жазылған өсиет сөздердің мәнін талдап, олардың түпнұсқасындағы үзіндісін оқырманның назарына ұсынған. Авторлардың пікірінше, өркениетті елге жетуге қажетті ғылым мен білім, әдебиет пен мәдениеттің дамуы жекелеген тұлғалардың кәсіби лидерлік сапалары арқылы жүзеге асады.

Тірек сөздер: лидер, лидерлік, лидерлік сапа, өсиет, кәсіби дайын, кәсібилік.

THE ESSENCE OF THE BOOK OF THE WILL KABUSNAMA IN THE DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES OF FUTURE EDUCATORS

Abstract:

In this article, the authors consider the main goals of modern pedagogical education, reveal the relevance of the development of leadership qualities in the training of future educators, and analyzed concepts such as leadership, leadership quality, leadership style. Kabusnama work, written in the genre of instruction, contains stories and sayings of the sages, which has a deep meaning in the development of leadership qualities of future teachers of preschool organizations. In addition, the authors analyzed the meaning of the word of instruction set out in the book on such topics as justice, reasonableness, respect for parents, mercy, good and evil, love and evil, humanism and morality, efficiency, generosity, set out in their original. According to the authors, the development of science and education, literature and culture, civilized country is carried out through the professional leadership qualities of individuals.

Keywords: leader, leadership, leadership quality, covenant, professionally trained, professionalism

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарлама-сында «*Экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қол жетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру*» деп атап көрсетілген [1]. Сондай-ақ, онда «*Жоғары білім – республика экономикасының барлық салалары үшін құзіретті, толерантты, креативті мамандарды кәсіби даярлауы*» тиіс екендігі де айқындалған [2].

Еліміздегі білім беруді модернизациялау саясаты жоғары педагогикалық білім беру жүйесіне тұтасымен, екпінді ықпал етіп отыр. Өйткені, педагогикалық білім берудің қазіргі негізгі мақсаты – болашақ педагогтардың, атап айтқанда мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің білім алып, біліктілік пен дағдыға қол жеткізуі ғана емес, солардың негізінде дербес, өзінің кәсіби іс әрекетіне қажетті лидерлігін тәжірибеде ұтымды пайдалана білу өзектілігі арта түсуде. Себебі мектепке дейінгі оқыту мен тәрбие беру деңгейін – үздіксіз білім беру жүйесінің бастапқы буынын іске асырушы-тәрбиеші.

Тәрбиеші балабақшада баланың оқу қызметін меңгеруге қажетті жеке қасиеттерін тәрбиелей отырып, өмірдің түрлі кезеңдері мен сәттеріне бейімделу қабілетінің дамуына ықпал етеді. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында. «Мемлекет пен ұлт өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болу керек» делінген.

Абай атындағы ҚазҰПУ, aaalimbekova@mail.ru

Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты, d.s.tolkyn@mail.ru

Сонымен қатар, Елбасы тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағыты: рухани жаңғыру – ұлттық сана, бәсекелік қабілет, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, сананың ашықтығы деп атап өтті[3].

Осы аталған бағыттар соңғы жылдары жиі айтылып жүрген кәсіби лидерлік сапалар жиынтығын құрайды. Сондықтан болашақ тәрбиешілерді кәсіби даярлауда лидерлік сапаларын дамытудың өзектілігі жылдан жылға арта түсуде.

Лидерді - лидер тәрбиелейді ұстанымына байланысты мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілері қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты әлеуметтік-саяси және экономикалық дағдарыс кезінде бәсекеге қабілетті, жауапкершілікті алуға дайын, өзгермелі жағдайға бейімделгіш, зияткерлік және шығармашылық тұрғыдан өз бетінше дамуға деген ұмтылысы бар, қоғамдағы өз орнын өзі белгілеуге қабілетті саналы тұлғаның қалыптастыруда ерекше орынға ие[4, 363б.]

Болашақ тәрбиешілер әлемдік стандартқа сай интеллектуалдық элита өкілдерінің үлгісінде басқарушылық, зияткерлік және коммуникативтік қабілеттері мен ұйымдастырушылық дағдылары жоғары дамыған кәсіби лидер тұлға болуға тиіс. Олай болса жоғары оқу орындарының негізгі міндеттерінің бірі кәсіби лидерлік сапалары дамыған тәрбиешілер дайындау.

Қоғамды ғылыми тұрғыдан түсіндірудің басты ерекшелігі, қоғамдық қатынастар мен байланыстар. Қоғамдық қатынастар негізінен екі түрге, яғни материалдық және идеологиялық қатынастар болып бөлінеді. Материалдық қатынастарға табиғат және оның қазына байлықтарын адам арқылы өңдеп, қоғам өміріне пайдалану жолдары жатады. Ал идеологиялық қатынастың негізгі мәселесі адамды адам арқылы тәрбиелеу, жетілдіру іс-әрекеттері болып табылады.

Лидерлік – болашақ тәрбиешілердің қоғамдық қатынастар мен байланыстардағы бәсекелестіктерде кәсіби біліктілігін, шеберліктерін дамытуға зор ықпал етеді.

Лидерлік – болашақ тәрбиешілердің кәсіби әлеуметтік бейімделіп, мамандықтары бойынша қызметтерін табысты атқару үшін де аса маңызды.

Лидерлік – жеке тәртіп, мінез-құлық, лидер мен топтың өзара қарым-қатынастарының әртүрлі механизмдерін қамтиды.

Лидерлік – жалпы мақсатқа талпынатын арнайы ұйымдастырылған топта байқалатын көпәспектілі әлеуметтік құбылыс.

Лидерлік – тұлғаралық қатынастар жүйесіндегі басымды және бағындырушы қатынастар.

Лидерлік – жеке тұлғаға және топқа әсер ету қабілеті; адамдармен жұмыс істеу және барлығы үшін пайдалы нәтижеге, оның тиімділігіне эмоциялық еліктіру, бағыттау, сендіру, рухтандыру, иландыру біліктілігі; іскерлік, жігерлілік және тиімді коммуникация.

Лидерлік – мақсаттылық, тұлғалық күш, құзыреттілік және психологиялық тұрақтылық.

Лидерлік – басқа адамдарды ғана емес, алдымен өзін-өзі басқару біліктілігі.

Лидерлік – жоғары дамыған субъектілік, дербестік, сыни ойлау, тұлғалық белсенділік, рефлексивтілік және инициативтілік[4, 57-58 б].

Сонымен лидерлік – тұлғаның әлеуметтік құбылысқа (ой-пікір, бағалау, қарым-қатынас, руханилық, адамгершілік) және топтың немесе оның жеке мүшелерінің мінез-құлқына ықпал етуі. Лидерлік тұлғаралық қарым-қатынастағы маңызды мәселе және бүгінге дейін «лидерліктің идеалды стилін» іздестіру әлі де жалғасуда.

Лидерлік – басқарудың әртүрлі көздерінің тиімді үйлесімділігіне негізделген және жалпы мақсатқа жетуде адамдарды оятуға бағытталған басқару әрекетінің өзіндік типі. Лидер – ұжым әрекетінің инициаторы, ұйымдастырушысы, айналадағылар бірегей деп мойындаған, артынан адам ерте алатын, олардың қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз етуге қабілетті мүшесі. Лидер топқа және оның мүшелеріне, оларды қандай да бір мақсатқа жетуге бағыттай отырып, ықпал етеді.

Қазіргі таңда мемлекеттік бағдарламалардың мақсаттары кәсіби лидерлік сапалары дамыған мамандар дайындауға бағытталып отыр. Лидерді дайындау отбысынан кейінгі күрделі әлеуметтендіру ортасы білім беру жүйесі, атап айтсақ бала бақша. Осы білім беру жүйесінде жас ұрпақтың лидерлік сапаларын дамыту тәрбиешілердің еншісінде екендігі де белгілі. Демек баланың лидерлік сапасын дамыту үшін, тәрбиешінің өзінің лидерлік сапалары жоғары дамыған болуы шарт. Яғни тәрбиеші кадрларын дайындайтын жоғары оқу орындарында білім беруді жетілдіру кезек күттірмейтін мәселе болып отыр.

Жоғары оқу орындары тәрбиешілердің кәсіби лидерлік сапаларын дамыту арқылы мемлекеттіміздің жоспарлап отырған жан-жақты даму стратегиясының тиімді жүзеге асуын қамтамасыз ету мүмкіндігіне ие болады. Болашақ тәрбиешілердің лидерлік сапаларын дамыту олардың қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуына, кәсіби шеберліктерінің артуына, өзінің кәсіби іс-әрекетіне

жауапкершілікпен, ізгілікпен, құрметпен қарауға, құндылық жүйесін меңгеруге, әлеуметтік ортаға үйесімді бейімделуге оң ықпал ететеді. Демек жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің негізгі міндеттері мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының сұраныстарына сәйкес кәсіби лидерлік сапалары дамыған тәрбиешілермен қамтамасыз ету болып табылады. Осыған орай 5В010100 – «Мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу» мамандықта оқитын студенттерді болашақ мамандықтарына бейімдеу, кәсіби құзыреттіліктерін, біліктіліктерін дамыту жоғары оқу орнының тұтас педагогикалық үдерісіне ерекше талаптар қойылады.

Білім беру екі жақты үдеріс болғандықтан болашақ тәрбиешілердің кәсіби лидерлік сапаларын дамыту үшін білім беруді жоғары оқу орны мен құзыретті органдарының қадағалауы жеткіліксіз. Себебі студенттердің лидерлік сапаларын дамыту тұтас педагогикалық үдеріске қатысатын тұлғалардың біріккен, жасампаз, шығармашыл, өз-ара сенім іс-әрекеттері негізінде жүзеге асады. Білім беру жүйесіндегі басты тұлға педагогтың лидерлігі білім алушыны табысқа жетелейді. Осыған орай оқытушы-профессор құрамының міндеттері: студенттерге іргелі білімді кеңінен меңгерулерін қамтамасыз ету; топта жағымды атмосфера орнату; құндылықтар жүйесін түсінуге ықпал ету; оқытудың жаңа технологияларын пайдалану; командамен жұмыс жасауға дайындау; бастамашыл, белсенді іс-әрекеттерін арттыру; талпыныстарына, оң нәтижелеріне педагогикалық қолдау көрсету арқылы бірлескен іс-әрекетке баулу. Болашақ тәрбиешілердің лидерлік сапаларды дамыту үрдісінде адамға құндылық ретіндегі қарым-қатынасты анықтайтын тұлғарлық өзара әрекеттестікте ізгілік, рухани адамгершілік ұстаным маңызды болып саналады. Лидерлік статустық сапалар болашақ тәрбиешілердің жеке тұлғалық және кәсіби құзыреттілік сипаттамаларын қамтамасыз етеді.

Кәсіби лидерлік сапалар – тәрбиешіге тән тұлғалық қасиет-белгілер жиынтығы, қойылған мақсатқа жетуде балаға тиімді ықпал ету үшін басқару қабілеті. Осыған орай лидер-педагогты қалыптастыруда оның жауапкершілік, белсенділік, мотивациялық, жігерлілік, құзыреттілік және т.б., лидерлік сапаларын дамытуға ықпал ететін адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру қажет. Осы орайда болашақ тәрбиешілердің лидерлік сапаларын дамытуды екі тұрғыдан түсіндіруге болады:

біріншіден, лидерлік сапалар кәсібиліктің жоғары деңгейі, тәрбиешінің кәсібилік ұстанымы ретінде, мұнда лидер – педагогикалық үдерістің дербес іс-әрекет субъектісі болып табылады. Ал оқытудың өзіндік технологиясы бар, оның кеңістігі - білімнің мазмұны мен формасы, стратегиясы және оқу ұжымындағы мінез-құлық стиліне, кәсіби іс-әрекеті мен тәжірибесіне, кәсіби мотивтеріне байланысты;

екіншіден, лидерлік сапаларды басқару позициясы ретінде, мұнда лидер білім беру саласындағы өкілет өкілі, оның іс-әрекет саласы білім беру жүйесі мен оның құрылымына, функциясы мен сапасына байланысты. Екі тұрғыда да тәрбиеші білім саласындағы жетекші ретінде лидер болуы тиіс. Сондықтан білім беру саласындағы лидерлік және лидерлік сапалар кәсіби іс-әрекет түрлеріне қарай көпфункционалды (тәрбиелік, оқытушылық, ғылыми-әдістемелік).

Лидерлік қоғам дамуының барлық сатысында ерекше орын алған мәселе ретінде бір жағынан, билік пен лидердің жауапкершілігі, оны мойындау және құрметтеу, екінші жағынан, қоғамдағы құндылықтар жүйесі мен мораль нормаларымен тікелей байланысты. Демек болашақ тәрбиешілердің лидерлік сапаларын дамытудың алғышарттарын айқындауда лидерлікті қабылдау, оны түсіну және лидер болуға ықпал ететін түрлі мәселелердің зерттелу өзектіліктері арта түспек. Лидерліктің мазмұны лидерлік мінез-құлық, рөлдік қарым-қатынас, қойылған мақсатқа жетуге әсер ету, өзара тиімді әрекеттесумен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда лидерлік үдеріс және сапа ретінде қарастырылады.

Лидерлік үдеріс ретіндегі анықтамаларда мақсатқа жету үшін топтың мүшесіне, оның іс-әрекетін басқаруға және үйлестіруге формальды емес ықпал ету деп анықталады. Ал лидерлік сапа ретінде қасиеттер жүйесінің жиынтығын көрсетеді, ол топқа ықпал ететін адамның бойынан табылуы тиіс. Лидерлік сапа негізін құрайтын құнды іс-әрекет, оқыту, шабыттандыру, адамгершілік қасиеттерін дамытумен тығыз байланысты. Барлық адамгершілік қасиеттерді құрайтын жалпыадамзаттық құндылықтар лидерлік сапалардың өзегі болып табылады.

Демек, болашақ мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің лидерлік сапаларын дамытуда Қабуснама өсиет кітабының мәні зор.

Қабуснама өсиет кітабі Қайқаус (Кей-Кавуст) Каспий теңізінің оңтүстік жағалауында XI ғасырдың 1021 жылдары дүниеге келген Шығыс ғұламасының құнды ой туындысы.

Лидерлік сапаларды дамыту мәселесіне келген кезде Қайқаустың ұлы Гиланшахқа арнап жазған «Қабуснама» (Кабус-Наме) атты атақты шығармасына тоқталмай кетуге болмайды.

Шығыс тіліндегі «наме» (қазақша: «өсиет, кітап, хат» деген ұғымды білдіреді), яғни Кабус-Наме әкенің балаға қалдырған өсиет кітабы [5,104].

«Қабуснама» (Кабус-Наме) өсиет кітабының XI ғасырдан өзектілігі арта түсіп, XXI ғасырға жетіп отырғаны еңбектің құндылығының кепілдігін білдіреді. Қайқаустың баласына қалдырған өсиеті ғасырдан ғасырларға жетіп, барша адамзатқа арналған өсиетке айналды. Бұның себебі «Қабуснама» бірнеше тілдерге аударылған. Осылайша көп елдерде халықтың, басшылардың, билердің, ойшылдардың, ағартушылардың сүйікті кітабына айналған.

«Қабуснамада» бала дүниеге келгеннен бастап бүкіл ересек өмірінде атқаратын іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарап, адалдықпен өмір сүру жолдары берілген.

Қырықтан астам баптан тұратын өсиет кітабында әділдік, парасаттылық, ата-анаға құрметпен қарау, қайраттылық, жақсылық пен жамандық, махаббат пен зұлымдық, ізгілік пен имандылық, адамгершілік, іскерлік, жомарттық т.б. мәселелері қамтылған.

Болашақ тәрбиешілерді кәсіби дайындауға байланысты лидерлікке тәрбиелейтін өсиеттеріне тоқталсақ. Мысалы:

- Перзентім менің дүниедегі жиып-терген ең қымбат асыл затым саған арнап жазған осы өсиет кітабым - деп бастайды.

- Білімсіздер қатарына қосылып кетіп, бірдемені бұлдіріп алып жүрме, патшаның патшалығы әділдігінде, байлардың байлығы кедейлердің қадірін бағалай білуде, өйтпесе олар Алла тағаланың қаһарына ұшырайды;

- Жақсы атқарған ісіңе қуанып, жаман ісіңе қамығып, қайғыр. Бұл имандылықтың белгісі, абыройың артады;

- Адамның асыл қасиеті орынды сөз айта білу. Орынсыз айтылған сөз жақсы болса да жалаң көрінеді; Сөз төрт топқа бөлінеді. Біріншісі - білуге де, айтуға да қажеті жоқ сөздер. Екіншісі - білуге де, айтуға да қажетті сөздер. Үшіншісі - білуге қажеті жоқ, бірақ айтуға болатын сөздер. Төртіншісі - білу керек, бірақ айтуға қажетсіз сөздер;

- Алланың барлығын мойындауға сенімің берік болсын. Өйткені, көп адамдар оны мойындамау салдарынан көңілі қараңғыланып азғындайды. Ал көңілі пәк, таза адамдар адаспайды;

- Алла тағаланы танығың келсе, алдымен өзіңді - өзің таны Әрбір жан өзін-өзі тани білсе, Алла тағаланы да таниды;

- Сыпайы бол. Адамға сыпайылық жарасады. Айнаға қараған адамның сымбаты сұлу болса, көркіне сай мінез-құлқы да сұлу болуға тиіс.

- Перзентім, егер сен жомарт адамдар сияқты, халқыңа қызмет етуді ұнатсаң, әуелі жомарттықтың не екенін және оның қайдан келіп шығатынын білгін. Адамның ақылдық қасиетінде үш нәрсе бар. Бұл үш нәрсенің бірі – ақыл, екіншісі – әділдік, үшіншісі – жомарттық;

- Жомарттықтың негізінде үш нәрсе бар: бірінші – айтқан сөзінде тұру; екіншісі – әділдікке нұқсан келтірмеу; үшіншісі – қайырымдылықты есінде ұстау, ұмытпау.

- Жомарттық бірнеше өнері бар адамға лайық. Олардың бірі – қорықпайтын мәрт, сабырлы, шыдамды, уәдег берік, таза жүректі, дұрыс сөзді болу.

- «Өнер үйрететін дана табылмаса, наданнан үйрен», «...өнерсіз жан – өнегесіз, оның ешкімге де пайдасы тимейді»

- Егер жомарттық жолында жүрмек болсаң, әр уақытта үш нәрседен сақтанғайсың: көзді – жаман назардан, қолды – жаман істен, тілді – жаман сөзден. Үш нәрсені дос пен дұшпанға ашық ұстағын: үйдің есігін, дастархан басын, һәм қалтаңның бауын.

- Біліп қой, жомарттықтың кәмелдігі мынадан болады: ол өз мал-мүлкін өзінікі, басқаның мал-мүлкін басқаныкі деп біледі. Халықтың мал-мүлкінен дәме қылма. Өз қолыңмен қоймаған нәрсені алма. Халыққа жақсылық қыла алмасаң, жамандық қылма – деген өсиет сөздерінің құндылығы тек баласын билік етуде көптеген қателіктер жіберуден сақтап қалғаны ғана емес, қоғамның әр кезеңінде билікте болған адамдардың есінде жүретін қағидаға айналғандығы [6, 50-70].

«Қабуснама» өсиет кітабын оқу барысында бүгінгі күнде де өркениетті елге жету үшін қажетті ғылым мен білім, әдебиет пен мәдениеттің дамуы жекелеген тұлғалардың кәсіби лидерлік сапалары арқылы жүзеге асатыны туралы түсінік аламыз.

«Қабуснама» өсиет кітабын мазмұнын талдау барысында болашақ тәрбиешілердің лидерлік сапаларын дамытуға психологиялық дайындығының екі өлшемін анықтауға болады.

Бірінші: Ішкі психологиялық дайындық өлшемдері – мотивациялық құраушылардан (лидер қызметін орындау талабын қабылдауға ішкі дайындығы, лидердің іс-әрекеттеріне қызығушылық, іс-әрекетке талпыныс), танымдық құраушылардан (қойылған міндеттерді түсіну, ұйымдастырушылық іс-әрекет алгоритмдерін білу, алуан түрлі жағдаяттарда нәтижелі қарым-қатынас ережесін білу) тұрады.

Екінші: Сыртқы практикалық әрекетті жүзеге асыру өлшемдері – іс-әрекеттік құраушылардан (топтың лидерді пайдалану біліктілігі, іс-әрекеттің нәтижелілігі); тұлғалық-ұстанымдық құраушылардан (топтың лидерді қабылдауы, лидердің топты қабылдауы) тұрады. Осы сипатталған ішкі және сыртқы өлшемдер мен оның құраушыларының барлығы да маңызды болып табылады. Себебі, бұл өлшемдер лидерлік сапаларды дамыту үдерісінің нәтижесін нақты объективті көруге мүмкіндік береді.

«Қабуснама» өсиет кітабында айтылған пікірлерден болашақ тәрбиешілердің лидерлік сапаларын дамыту мораль, борыш, парыз, шынайылық, парасаттылық, еңбек сүйгіш, сабырлылық, ақыл-парасат, т.б. жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде дайындау керек екендігі айқындала түсті. Сонымен құндылықтар болашақ тәрбиешілердің кәсіби білімінің өзектілігі, мәдениетінің жүйелі бөлшегі, адамгершілікке деген қажеттіліктің айқындалуы. Жалпы білім беру жүйесін құндылықтарға және оларға қол жеткізу жолының басты субъектісі ретінде қарастырылатындығын ескеру жөн. Соның ішінде жоғары оқу орындарында құндылықты қарым-қатынастарға мүмкіндіктерді жасау, аксиологиялық позициялардың мәнін түсіну, құндылықтарға бағытталған іс-әрекет, студенттің құндылықты жүйесін дамытудың факторлары болып табылатыны анық.

Демек, қазіргі қоғамда жалпыадамзаттық рухани мұрадағы қоғам игілігіне қызмет ететін лайықты да, пайдалы лидерді дайындау жоғары оқу орнының жүйелі ұйымдастырылған тұтас педагогикалық үдерісінде жалпы адамзаттық құндылықтардың, болашақ тәрбиешілердің бойында қалыптасуына байланысты болмақ.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, «Қабуснама» өсиет кітабында жазылған адамның іс-әрекеті мен мінез құлқына тән құндылықтар жүйесі жоғары оқу орнында болашақ тәрбиешілердің кәсіби лидерлік сапаларын дамытуда маңызы зор. «Қабуснама» өсиеттері болашақ тәрбиешілердің кәсіби білім, білік, дағдыны жоғары деңгейде меңгерулеріне, олардың педагогикалық әлеуетін практикалық іс-әрекетте табысты жүзеге асыруын теориялық-әдістемелік жағынан тиімді шешуге мүмкіндік береді деп тұжырымдаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің 01.03.2016. № 205 Жарлығымен.
2. «Қазақстан - 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. //Ақиқат. №1, 2013. - 5 - 27 б.
3. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. Ақорда. 12 сәуір 2017.
4. Алимбекова А.А. Кәсіби лидерлік негіздері. - Алматы 2018.
5. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, IV том.
6. Кайкаус. Қабуснама / Өзб.ауд. Т.Айнабеков. – А.: балауса, 1992. – 160 б.

ФУТБОЛШЫНЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫНА СӘЙКЕС ТЕХНИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ДАЙЫНДЫҒЫН АНЫҚТАУ

аға оқытушы **И.Б. БИСАРИЕВ**
аға оқытушы **Ғ.А. ЖҮРСІНБЕКОВА**
п.ғ.м., оқытушы **М.Ж. БУРКИТБАЕВА**

Түйіндеме:

Қазіргі таңда Қазақстандағы футболдың танымалдылығы мен дамуы футболдан спорт шеберлерін дайындауға тікелей байланысты, ойында нәтижені арттыру маңызды, техникалық тәсілдерді орындау барысында ойыншылардың алаңда жылдам қозғалуын қадағалау, қандайда бір техникалық шешімдердің дұрыстығын бақылау. Осының барлығы футболдан ең мықты спорт шеберлерін дайындап шығаруға тікелей әсер етеді.

Түйін сөздер: дене дайындығы, арнайы дене дайындығы, жалпы дене дайындығы, физикалық жұмысқа қабілеттілік, футбол.

IDENTIFYING THE METHODS OF TECHNICAL TRAINING OF FOOTBALL PLAYERS DEPENDING ON THEIR LEVEL OF PHYSICAL TRAINING

Abstract:

The popularity of Kazakhstan football at the present stage of its development to a decisive extent depends on the further growth of its entertainment by improving the sports skills of players, improving performance in games, increasing the speed of movement of players on the field during the performance of technical and tactical actions, the originality of certain technical solutions. All this leads to further improvement of the most important components of the sports skills of the players.

Keywords: *physical preparation, special physical preparation, general physical preparation, physical working capacity, football.*

Футбол ойыны бірыңғай қимыл - қозғалыстармен, соның ішінде жылдамдық қабілеті кіретін бірегей спорт түрлерінің қатарына жатады.

Жасөспірім футболшыларды даярлау жүйесіндегі оқу-жаттықтыру процесін ұйымдастыруды спортшылардың қимыл-қозғалыс қабілеттерінің құрылымының ерекшеліктерін, психикалық және морфофункционалдық хал-күйін, индивидтің техникалық-тактикалық шеберлігінің деңгейін ескеру негізінде жетілдіру болып табылады.

Техникалық шеберлікті қалыптастыру – футболшыларды жан-жақты даярлау міндеттерінің бірі. Көпжылдық жаттығудың барлық кезеңдерінде футбол техникасына үйретудің және оны жетілдірудің үздіксіз процесі өрбіп отырады.

Футбол техникасы мақсатқа қол жеткізу үшін ойында алуан түрлі үйлесімде қолданылатын арнайы тәсіл, амалдардың жиынтығы болып табылады.

Футболдың тактикасы – бұл қарсыласпен күрестің әдістерінің жиынтығы және қарсыласты жеңуге бағытталған дербес және ұжымдық іс-әрекеттерді, яғни футболшылардың өзара әрекеттесуін ұйымдастыру.

Тактикадағы ең бастысы – мақсатқа қол жеткізілуін қамтамасыз ете алатын, шабуылдаушы және қорғанушы іс-әрекеттердің оптималды амалдарын, тәсілдерін анықтау. Футбол мұндағы табысты ойыншылардың үлкен тобының келісілген іс-әрекеттерімен қамтамасыз етілетін спорттық ойындарға жатады. Осыған байланысты футболдың қазіргі теориясында командалық, топтық және дербес техникалық-тактикалық іс-әрекеттерді бөліп көрсетеді.

Жаттықтыру процесінің тиімділігін арттыру үшін және шеберлікті үздіксіз, үнемі арттыру мақсатында футболшылардың техникалық даярлығының және дене қасиеттерінің даярлығының өзара байланыстылығын ескерген өте маңызды.

Жаттығу процесінің дұрыс ұйымдастырылуы жаттығу және жарысу жағдайларында техникалық тәсілдерді көп мәрте орындаған кезде негізгі күш түсетін организмнің функциялық жүйелерінің жоғары даму деңгейіне және сенімділігіне ықпал етуге тиіс.

Жұмыстың мақсаты – дене дайындығына сәйкес түрлі техникалық қимылдардың, жоспарлардың әдіс-тәсілдерін үйрену

Алға қойған мақсатқа жету үшін төмендегі тапсырмалар орындалуы тиіс.

Зерттеу тапсырмалары:

1. Футболшылардың техникалық дайындығының ерекшелігін зерттеу.

2. Әртүрлі дәрежедегі ойыншылардың техникалық тәсілдерді орындауда нәтижеге қол жеткізуін анықтау.

Зерттеу нысаны – 18 бен 21 жас аралығындағы футболшылардың оқу-жаттығу процесі

Зерттеу пәні – футболшылардың дене дайындығына сәйкес техникалық тәсілдердің орындалу нәтижесіне баға беру.

Жұмыстың тәжірибелік маңызы жас тәжірибелі футболшылардың дене дайындығына арналған жаттығу сабақтары мен допты игеру техникасын дамытуға арналған түрлі бағыттағы жаттығуларды ұйымдастыратын арнайы бағдарлама құрастырған жаттықтырушылардың тіркеу ұсынысының мүмкіндігімен анықталады.

Жұмыстың теориялық маңызы футболшылардың физикалық жаттығуларын жүйеге келтіру мен нәтижесінің ғылыми және методикалық тәсілдеріне, оқу-жаттығу барысында дене тәрбиесінің нәтижелігі мен тәсілдеріне, футболмен айналысатын спортшылардың дене дайындығына әсер ететін факторларды бағалау мен ғылыми-методикалық тұрғыдан дәлелдеуге тікелей байланысты.

Зерттеу тәсілдері

Берілген тапсырмаларды шешу үшін төмендегі зерттеу тәсілдері қолданылды:

1. Ғылыми-методикалық әдебиеттің талдауы.
2. Педагогикалық тәжірибе.
3. Педагогикалық тестілеу.
4. Математикалық статистика тәсілдері.

– Футболшыларды дайындауға жоспарланған тексеріс бойынша тәжірибені ұйымдастыру мен өткізудің тиімді тәсілдері.

Әртүрлі мамандықтарды зерттеу нәтижесі мен практикалық тәжірибе көрсеткендей, бір жағынан, жоғары дәрежелі футболшылар төмен дәрежелі футболшыларды жылдамдық сапасы мен күш мүмкіндігі арқылы озғысы келеді, ал екінші жағынан, футболшылардың жылдамдық сапасы мен күш мүмкіндігін пайдалану дәрежесі – бар күш-жігерді пайдалану дәрежесіне тең болып саналады.

Бұл мәселелер ғылыми дәрежеде, әсіресе футболшылардың дене қабілеттерін тәрбиелеуде педагогикалық тәсілдерді пайдалануды зерттеу жұмысы барысында айқындалуы тиіс. Олай болатын себебі футболшылардың дене қабілеттері мен спорттық шеберлігінің қарқынды өсуі дәл осы сатыда, яғни олардың жасөспірім кезеңінде байқалады. Дене қасиеттерін тәрбиелеудің маңыздылығы - футболшылардың жаттығу тәсілдерін дұрыс өңдеп, қабылдай алу қабілеттілігінде, яғни мағлұматтарды өңдеу арқылы олар өз дене қабілеттері мен спорттық шеберліктерін шыңдай алады.

Жылдамдық күш қабілеттерін педагогикалық тұрғыдан қарай отырып, олардың дене қабілеттері мен спорт шеберліктерінің артуына септігін тигізбек.

Бұл мәселелер ғылыми дәрежеде, әсіресе футболшылардың дене қабілеттерін тәрбиелеуде педагогикалық тәсілдерді пайдалануды зерттеу жұмысы барысында айқындалуы тиіс. Олай болатын себебі футболшылардың дене қабілеттері мен спорттық шеберлігінің қарқынды өсуі дәл осы сатыда, яғни олардың жасөспірім кезеңінде байқалады. Дене қасиеттерін тәрбиелеудің маңыздылығы - футболшылардың жаттығу тәсілдерін дұрыс өңдеп, қабылдай алу қабілеттілігінде, яғни мағлұматтарды өңдеу арқылы олар өз дене қабілеттері мен спорттық шеберліктерін шыңдай алады.

Спортта жоғары көрсеткіштерге қол жеткізу тек қана спортшыны дайындықтың түрлі сатыларында дайындаудың нақты жоспарлануы жағдайында өткізу қажет. Спорттық шынығуды тиімді құрудың негізгі талаптарының жалпы теориялық негіздері бірқатар ғалым-мамандардың еңбектерінде келтірілген.

Ғылыми-әдістемелік әдебиетте негізінен алғанда ойын жағдайындағы іс-әрекеттердің мүмкін болатын тәсілдерінің әртүрлі комбинацияларын үйренумен сипатталатын, тактикалық даярлау тәсілдері мен әдістері көрсетілген. Яғни, шұғылданушыларға тактикалық, психологиялық даярлық шеңберінде іс жүзінде дайын тұрған шешімдер алгоритмін үйрену, оқу ұсынылады, оларға бұларды есте сақтап, ойын барысында осындай жағдайды танып білу және комбинацияны жаңғырту ғана қалады.

Ғылыми зерттеу жұмысы жылдамдық-күш қабілеттерін педагогикалық тұрғыдан қарай отырып, олардың дене қабілеттері мен спорт шеберліктерінің артуына септігін тигізбек.

Футболшылардың жылдамдық қабілеті басқа спортшыларға қарағанда едәуір жоғары екені мәлім. Футболдағы теке - тірес жағдайларында, едәуір уақытты жоғарғы жылдамдықта өткізіп, барлық жағдайда допты меңгере білулері, сонымен қатар өте қиын тактикалық амалдарды шешуі тиіс.

Футбол ойыны бірыңғай қимыл - қозғалыстармен, соның ішінде жылдамдық қабілеті кіретін бірегей спорт түрлерінің қатарына жатады.

Барлық ғылыми - әдістемелік туындылар, жылдамдық қабілетін балалық және жасөспірім кезеңінде тәрбиелеуге негізделген Футболшылардың жылдамдық қабілеті басқа спортшыларға қарағанда едәуір жоғары екені мәлім. Футболдағы теке - тірес жағдайларында, едәуір уақытты жоғарғы жылдамдықта өткізіп, барлық жағдайда допты меңгере білулері, сонымен қатар өте қиын тактикалық амалдарды шешуі тиіс.

Футбол ойыны бірыңғай қимыл - қозғалыстармен, соның ішінде жылдамдық қабілеті кіретін бірегей спорт түрлерінің қатарына жатады.

Барлық ғылыми - әдістемелік туындылар, жылдамдық қабілетін балалық және жасөспірім кезеңінде тәрбиелеуге негізделген. Бұл ғылыми зерттеудің басты мақсаты тәжірибелі футболшылардың әдістемелік жаттығу жұмыстарының физикалық және техникалық дайындығын құрастыру, жұмыстың негізгі талаптарының бірі – экспериментті және контрольді топтардағы футболшылардың физикалық және техникалық дайындығының деңгейін көрсететін көрсеткіштегі тәжірибені өткізгеннен кейінгі өзгерістерді саралау.

Жаттығулардың басты мақсаты футболшылардың жалпы шыдамдылығы мен оқу-жаттығу жиын-дарындағы күніне екі рет болатын сабақтарға сай жаттығуларды дамытып, техникалық-тактикалық шеберліктерді арттыру.

Командадағы 24 футболшының 14-і 18 бен 21 аралығындағы ойыншылар, сабақтағы ойын амплуасы (3 қорғаушы, 4 жартылай қорғаушы, 4 шабуылдаушы, 2 қақпашы) бойынша, кростық жүгіруге арналған жалпы шыдамдылықты дамыту міндеті (6 сабақ бойы) берілді, содан соң кростық жүгірудің орнына аяқ бұлшық еттерін барынша дамытуға арналған жаттығулар жүргізілді (6 сабақ).

Командалық оқу-жаттығу жиынын өткізу барысындағы негізгі микроциклдік дайындау кезеңінде 14 аяқдопшы тәжірибелік топты, ал қалған 14 аяқдопшы бақылау тобын құрады.

Осылайша, тәжірибелік топтағы аяқдопшылар негізгі микроциклдің әзірлік кезеңінде алты жаттығу, аяқты барынша күшейтуге арналған алты жаттығу (күнара кешкі жаттығу кезінде аптасына үш сабақ) өткізді.

Аяқ допшылардың допты игеруін жетілдіру үшін допты жылдам қозғалтуға арналған жаттығулар мен түрлі әдіс-тәсілдер қолданылды. Бұл бірнеше себептерге байланысты,

Біріншіден, допты ұршықша иіргенде ойыншылар допқа мейлінше жиі жанаса алады және әр допты тепкен сайын соққы күшін дәлме-дәл есептей алу керек, яғни допты өзіңнен дұрыс бағытта тебу үшін жүгіру жылдамдығын сәйкестендіру керек. Осы екі фактор (допқа жиі жанасу және допты сезіне білу қажеттілігі) ойыншылардың жылдам қозғалыс кезінде де допты игере алуына септігін тигізеді.

Қ.И.Адамбеков анықтағандай, секіргіштікке әсер ететін жылдамдық -күш қабілетімен адамның бірқатар мүмкіншіліктеріне абсолюттік бұлшық ет күші, динамикалық «жарылыс» күшін көрсете алуы және жүйке бұлшық ет аппараттының реактивтік көрсеткіштері жатады.

Секіру кезіндегі спортшының «жарылыс» күшін көрсету мүмкіндігі мен

секіру көрсеткіштерінің қатынасы анықталды. Абсолюттік бұлшық ет күші мен максималды динамикалық талпыныс арасындағы байланыстың жетістік көрсеткіштері бірқалыпты еместігін көрсетеді.

Екіншіден, футболшылардың допты игеру техникасының аэробты және анаэробты бағыттағы жұмыс уақыты жүрек қан тамырлары мен тыныс алу жүйесінің қызметінің қалыпты болуын, жалпы шыдамдылықты дамыту тапсырмасын шешеді.

Осы техникалық амалдар мен олардың түрлі нұсқалары үшін өз құрамында бір уақытта әдіс-тәсілдік, дене және психологиялық бағыттағы әдістемелік нұсқаулар жасалынды. Содан барып осы амалдар арқылы шартты түрде арнайы жинақталған кешендер деп аталатын (АЖК) тапсырмалар кешені құрастырылды.

Спортта жоғары жетістіктерге қол жеткізу тек қана спортшыны шынықтыру іс-шараларын дайындықтың әр кездерінде жүргізу амалдарының жоспарын құру арқылы мүмкін. Спорттық шынығуды тиімді құрастыруға қойылатын талаптардың жалпы теориялық негіздері бірқатар ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Қазіргі футбол жарыстары жағдайларында күрделі спорттық іс-әрекетке денеге және психикаға үлкен күш түсулер тән. Сондықтан шиеленісті өткен ойындарды талдаудың туындаған жағдайды дұрыс әрі жылдам бағалаумен, оптималды шешімдерді дер кезінде қабылдаумен және өрбіп отырған оқиғаларды көре білумен, жасалып отырған іс-әрекеттерді бақылаумен анықталатын психологиялық фактордың арта түскен ролін көрсетіп отырғандығы таң қалдырмаса керек (Ю.А.Калининский, 1968).

Тәжірибелік және бақылау топтарында қолданылған дайындық кезеңіндегі негізгі микроциклдік жаттығу процесінің құрылымына әдістемелік нұсқалардың әсер ету деңгейін қарастыру, әртүрлі жағдайдағы әртүрлі топтардың жақын қашықтықта допты жылдам игеруіне қатысты төмендегіні атап көрсетуге болады.

Тәжірибелік топта футболшылардың физикалық және техникалық дайындық әдістемесі жоспар бойынша оң нәтиже көрсетті. Жақын қашықтықта допты жылдам игеру және қозғалысты бірдүркін немесе екідүркін (әсер ету күші 13,1% және 30 метрге дейінгі 9,5% допты жылдам қозғалту, бірқалыпты қозғалысты дәліздің ұзындығымен 1 м және бірқалыпты емес қозғалысты 20 метр, 5 «қақпа» ұзындығы 0,5 метр) өзгерту.

Аяқ футболшыларының бақылау тобында да тәжірибелік топпен бірдей уақыт және сонша ойыншы болды, олар техникалық тәжірибені дамыту үшін жұмыс істеді, нәтиже бойынша допты игеру жылдамдығы 20 метрге дейін жақсарған, бірқалыпты емес қозғалыспен 5 «қақпа» ұзындығы 0,5 метр (жаттығу әдісінің әсер ету күші 10,3%).

Бақылау тобына пайдаланған дайындық кезеңіндегі негізгі микроциклдегі жаттығу тәсілдері мынамен ерекшеленеді: ойыншылар физикалық дайындық негізінде кростық жүгіруді таидай отырып, жалпы шыдамдылықты дамытты, допты 30 м дейін жылдап қозғалту мен игеруге статистикалық әсер болған жоқ, бірқалыпты өзгеріс бағыты «дәліз» бойынша қашықтық ұзындығы 1 м.

Бақылау тобы футболшыларының тәжірибелік жаттығу кезінде 30 м жылдамдықпен келуі ойын кезінде командаға үлкен үлесін тигізеді. Яғни допты жылдам игеруге де септігі тиеді. Сондай-ақ, бақылау тобының тәжірибелік экспериментті жаттығу кезінде аяқ күшін дамытуға арналған жаттығулары қандай да бір теріс әсер берген жоқ. Керісінше екі топта да оң нәтиже болды яғни допты игеру жылдамдығы 20 метрге дейін жақсарған, бірқалыпты емес қозғалыспен 5 «қақпа» ұзындығы 0,5 метр. Бұл дегеніміз, екі топтың да көрсеткіші мен нәтижесі бір-біріне жақын екенін яғни алға ілгерілеу мен даму бар екенін көрсетеді.

ҚазМемҚызПУ студенттері арасында өткізген тәжірибелік командалық тексеріс нәтижесі осындай.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмыстың тәжірибелік маңызы жас тәжірибелі футболшылардың дене дайындығына арналған жаттығу сабақтары мен допты игеру техникасын дамытуға арналған түрлі бағыттағы жаттығуларды ұйымдастыратын арнайы бағдарлама құрастырған жаттықтырушылардың тіркеу ұсынысының мүмкіндігімен анықталады.

Жұмыстың теориялық маңызы футболшылардың физикалық жаттығуларын жүйеге келтіру мен нәтижесінің ғылыми және методикалық тәсілдеріне, оқу-жаттығу барысында дене тәрбиесінің нәтижелігі мен тәсілдеріне, футболмен айналысатын спортшылардың дене дайындығына әсер ететін факторларды бағалау мен ғылыми-методикалық тұрғыдан дәлелдеуге тікелей байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Адамбеков К.И. Теория и методика футбола: Учебник. Алматы: «Внер», 2007. - 268 с.
2. Акпаев Т.А. Оптимальные соотношения тренировочных и соревновательных нагрузок в процессе подготовки футболистов высокой квалификации. - Алматы, Методические рекомендации, АГУ им.Абая. 2003.- 48с.
3. Довалли И. Основы воспитания выносливости /Футбол: Ежегодник. - М., 1983.-С. 19. Иманалиев Т.Т. Сопряженная физическая и технико-тактическая подготовка футболистов на этапе спортивного совершенствования: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. - М., ЦНИИ Спорта, 1993. - 24 с.
4. Люкшинов Н.М. Искусство подготовки высококлассных футболистов. Науч.мет.пособие. - М.: Советский спорт 2006. -432с.
5. Зациорский В.М. Связь между физическими качествами и техникой спортсмена: Методическое письмо. - М., 1961. - 38 с.
6. Фомичев В.А. Исследование влияния игровых упражнений различной напряженности, их объема и интенсивности на развитие качества быстроты у футболистов высших разрядов// Теория и практика казахстанского футбола.- 2001.-№1.-С.5-8.
7. Чирва Б.Г. Футбол. Теоретические основы совершенствования точности действий с мячом. - М.: Спорт Академ Пресс,2001.-100с.

ИННОВАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӨЛШЕМДЕР

Doctor PhD БАБАГАНДИ ӘКЕЛІ ЦЭРЭНДАВАА*

Doctor PhD САБИХАН ӘКЕЛІ ГАУРА**

п.ғ.д., проф. Т.Ш. ТАУБАЕВА***

п.ғ.к., қауымд. проф. С.С. ҚОҢЫРБАЕВА****

Түйіндеме:

Білім беру саласында инновациялық бағыттағы педагогикалық өлшемдерді қарастырамыз. Педагогикалық өлшемдерге қатысты инновациялар тек педагогикалық технологиялардан ғана құралмайды. Сонымен бірге ол білім беруді бақылау мен бағалаудан бастау ала отырып, білім сапасын басқаруға қатысты түрлі жаңашыл әдіс-тәсілдермен сипатталатынын айтамыз. Жоғары оқу орындарындағы инновацияларды басқару мақсаттарына қол жеткізуге және міндеттерін шешуге бағытталған маңызды құралдарға басқару қызметтерін қарастырамыз. Мұнда басқарушылық іс-әрекеттің мазмұнын, басқарушы жүйенің ұйымдық құрылымын, басқарушы субъектілер қолданатын басқару технологиялары және олардың қарамағындағы ресурстар, а сипаттама берумен қатар инновациялық бағыттағы педагогикалық өлшемдерді қарастырамыз.

Тірек сөздер: инновация, жаңашылдық, өлшемдер, бақылау мен бағалау, басқару.

ABOUT RESEARCH OF ROOT MORPHEMES IN TURKOLOGY

Abstract:

In the field of education, we will consider pedagogical criteria for innovation. Innovations regarding pedagogical criteria are not just pedagogical technologies. At the same time, we say that it is characterized by various innovative approaches to quality management of knowledge, starting from the control and evaluation of education. Here we will look at the content of managerial activities, the organizational structure of the management system, management technologies used by managing subjects and their dependent resources, as well as the innovative dimensional pedagogical criteria.

Key words: *innovation, innovation, measurement, monitoring and evaluation, management.*

КІРІСПЕ

Білім беру саласындағы жаңашылдықты инновациялық өзгерістердің қарқындылығына қарай немесе жаңашылдық деңгейіне қарай былайша ажыратуға болады:

1) Нөлдік деңгейдегі инновация-жүйенің алғашқы қасиеттерін практика жүзінде түрлендіру (дәстүрлі білім беру жүйесі немесе оның элементтерін жаңадан қарастыру).

2) Бірінші деңгейдегі инновация – сапалы өзгеріссіз қалатын жүйенің сандық өзгерісімен сипатталады.

3) Екінші деңгейдегі инновация – жүйенің элементтерін қайта топтастырып, ұйымдастырушылық өзгерістермен ерекшеленеді (мысалы, белгілі педагогикалық құралдардың жаңа комбинациясы, оның реттілігінің өзгерісі, пайдалану ережелерінің түрленуі).

4) Үшінші деңгейдегі инновация – ескі білім беру моделінің шегінен шықпай білім беру жүйесінің жаңа жағдайға бейімдеу.

5) Төртінші деңгейдегі инновация шешімінің жаңа нұсқасы болады (бұл көбінесе білім беру жүйесінің жеке компоненттерінің қызметтік мүмкіндіктерін кеңейте түсіп қарапайым сапалық өзгерістері ретінде көрініс табады).

6) Бесінші деңгейдегі инновация – білім беру жүйесінің «жаңа буынын» құрумен ерекшеленеді (жүйенің алғашқы қасиеттерін түгел өзгерту).

7) Алтыншы деңгейдегі инновация – жүйелі түрленуші қызметтік принципі өзгеріске ұшырайтын білім беру жүйесінің жоғарғы, түбегейлі өзгеріске ұшырайтын білім беру жүйесінің «жаңа түрімен» ерекшеленеді.

8) Жетінші деңгейдегі инновация – нәтижесінде жүйенің жоғарғы, түбегейлі өзгерісімен сипатталады, яғни білім берудің жаңаша жүйесі қалыптасады.

* Моңғолия, Ховда мемлекеттік университеті

** Моңғолия, Ховда мемлекеттік университеті Баян Өлгейдегі филиал директоры, nurgulkhizmet@yahoo.com

*** Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, shtaubayeva@yandex.ru

**** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, pedsheberlik@mail.ru

Жоғарыда көрсетілген инновациялардың үш деңгейі жүйелі жаңашылдығымен сипатталады. Инновациялық білім беру жүйесі ретінде қалыптастыруға болады. Инновацияның деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым инновациялық үдерісті басқаруға қоятын талап та жоғары болады [1].

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіндегі инновациялар бастауы 1999 жылы Республикамыздың Болон үдерісіне енуімен сипатталады. Білім беру саласындағы инновациялар ендірудің қиындылықтарының бірнеше деңгейлерін атап өткен жөн:

1. Стратегиялық деңгей. Бұл деңгейде инновациялыққа талпыныстың жоқ болу себебі білім беруді басқаруды әкімшілік-командалық ерекшеліктерімен сипатталады (орталықтандырудың бөлінбеуі, «жоғарыдан» реформалау және т.б.), яғни жергілікті органдардан жаңашылдыққа оң көзқарас танытпауы, білім беру жүйесіндегі өзін-өзі дамыту базасының қалыптасуы жатады;

2. Білім беру жүйесінің деңгейі. Бұл деңгейдегі білім беру жүйесіндегі жаңалықты қабылдамаудың себептері: білім берудің басқа құрылымдағы ведомстволық монополизм орын алуы, аймақта инновациялық циклдің негізі элементтерін қамтамасыз етудің дамымауы (ақпараттық инфрақұрылым), барлық деңгейдегі білім беру құрылымының унификациясы, ішкі әлеуметтік мәдени саладағы білім беру жүйесінің «жабықтығы» білім берудің теориясы мен практикасы арасындағы «аралық» мекеменің жоқтығы, жоғарғы білікті кадрлардың инновацияны қабылдамауы, әсіресе білім беру жүйесіндегі басқару-ұйымдастырушылық салада;

3. Білім беру мекемелерінің деңгейі. Бұл деңгейдегі инновациялық үрдістерді қабылдамаудың себептеріне мекеме басшыларының, педагогикалық ұжымның жаңашылдыққа психологиялық дайындықтарының болмауы жатқызылады.

Педагогикалық инноватика бірнеше ғылымдардың тоғысуынан пайда болады: педагогика тарихы, теориясы, әдіснамасы, психология, әлеуметтану және басқару теориясы, сондай-ақ, білім беру экономикасы.

Білім беру технологиялары, педагогикалық инновациядағы жинақталған үлкен тәжірибе ұдайы жүйелеуді, қорытындылауды қажет етеді. Жаңалық ендіру жаңарумен тығыз байланысты, бірақ жаңаның бәрі барлық жерде, кез келген уақытта оң нәтижелер бере бермейді. Оның себебі төмендегідей:

Біріншіден, жаңа әрқашан да көкейкесті мәселені шешудің құралы бола алмайды. Шын айтуына келгенде, көптеген мұғалімдер проблема зерттеудің орнына, оны сынға алады.

Екіншіден, әрбір жаңа құрал түбегейлі нақты жағдайда дүниеге келеді және нақты педагогикалық мәселені шешуге бағытталады: көптеген мекеме басшылары құрал таңдауда жағдайға талдау жасамастан, өздерінің жеке талғамдарына сүйеніп «ұнайды-ұнамайды» принципімен ғана таңдау жасайды.

Үшіншіден, ғалымдардың зерттеулері бойынша, жаңалық пайдаланушылар санының көбеюі, ереже бойынша, жаңалық тиімді өтетін жағдайларды кеңінен анықтай түседі. Сол себепті жаңа құралды өзгерген жағдайда қолдану оң нәтиже береді деген күннің өзінде де эксперименттік тексерісті қажет етеді.

Төртіншіден, әрбір жаңа педагогикалық құралдың 2 жағы болады: технологиялық – қолдану ерекшеліктерін сипаттайды, тұлғалық – мұғалімнің өзінің жеке-даралық ерекшеліктеріне сәйкес оны меңгеру тиімділігі.

Сол себепті, жаңаны қарастырғанда, жаңаны ұсынушылар мен оны пайдаланушылардың жеке тұлғалық ерекшеліктерін де ескерген жөн.

Ғылыми әдебиеттерде «жаңашылдық» пен «жаңа құрал» және «инновация» мен «жаңалық ендіру» ұғымдары бір-біріне синонимдер болып табылады. Жаңашылдық – бұл құрал (жаңа әдіс, әдістеме, технология, бағыттама және т.б.), ал инновация – осы құралды меңгеру үрдісі. Ал инновациялық үдеріс жаңалықтан өмірге келуі, оны меңгеруі, пайдалану және тарату үдерісімен сипатталады.

Жалпы, педагогикалық өлшемдерге қатысты инновациялар тек педагогикалық технологиялардан ғана тұрмайтындығын білеміз. Ол білім беруді бақылау мен бағалаудан бастау ала отырып, білім сапасын басқаруға қатысты түрлі жаңашыл әдіс-тәсілдермен сипатталады[2].

Кәсіби қалыптастырудың немесе кәсіби мамандарды қайта қалыптастырудың теориялық негізін жетілдіру, олардың саласын кеңейту және педагогикалық зерттеулердің фундаменталдық және қолданбалы ғылыми жаңа бағыттарын дамыту, университеттің жоғары білім беру үдерісіне Сапа менеджменті жүйесін енгізу – оқытудың кредиттік технологиясын енгізу негізінде білім беру және білім алу қызметтерінің саласын арттыру, ғылыми-педагогикалық кадрлардың, соның ішінде

дарынды жастардың кәсіби әлеуетінің өсуіне инновациялық демеу жасалынатындай университеттің материалдық-техникалық базасын дамыту.

Жоғары оқу орындарындағы инновацияларды басқару мақсаттарына қол жеткізуге және міндеттерін шешуге арналған маңызды құралдарға басқару қызметтерінің жиынтығымен анықталатын басқарушылық іс-әрекеттің мазмұны, басқарушы жүйенің ұйымдық құрылымы, басқарушы субъектілер қолданатын басқару технологиялары және олардың қарамағындағы ресурстар кіреді [3].

Басқарушы жүйенің инновациялық үдеріске ықпалы нәтижесінде жоғары оқу орнындағы инновациялық іс-әрекеттің сәтті орындалуына қажетті мынадай алғышарттар *қалыптасу қажет*:

- ұжым мүшелеріне жоғары оқу орнын дамытудың қажетті әрі ортақ құндылық екендігін ұғындыру;

- инновациялық өзгерістерге қатысушыларға жоғары оқу орнын дамытуға мұқтаж әрі қажетті екендіктерін сезіндіру;

- жоғары оқу орнын дамыту жөніндегі іс-әрекетті негізгі құндылықтарымен қамтамасыз ету;

- инновациялық іс-әрекетке қатысушыларды жаңалық жасауға және өзгерістер енгізуге ынталандыру;

- қатысушылардың бойына инновацияларды жүзеге асыруға қажетті білім мен қабілетті сіндіру;

- жаңалықтарды сәтті игеруге қажетті барлық ресурстарды дайындау.

Ал, нақты жоғары оқу орнында жүзеге асырылатын инновациялық үдерістерді басқаруды кәсіби қалыптастыру міндеттерінің жиынтығын айқындау үшін келесі шарттарды *орындалуымен сипатталады*:

- жекелеген жаңалықтар арасындағы байланыстарды ескере отырып, оның жалпы құрылымын құру (осы құрылым жалпы даму бағдарламасының құрылымын сипаттайды);

- әрбір жаңалық енгізілген сайын оның пәндік ерекшеліктерін және алдағы өзгерістердің ауқымы мен тәсілдерін ескере отырып, басқару міндеттерін қайта анықтау;

- осы міндеттерді жоғары оқу орны ішіндегі инновациялық үдерістерді басқарудың әр түрлі деңгейлеріне тән мақсаттар иерархиясын игеруге бағытталған және мақсаттар бойынша ойластырылған басқару қисынына сай құрастыру;

- жоғары оқу орнының мүмкіншіліктерін бағалау және осы міндеттерді шешу.

Жоғары оқу орнының инновациялық үдерістерді басқарудың нақты міндеттерін шешу мүмкіншілігін бағалау үшін, біріншіден, осы міндеттерді шешуге арналған құралдарды дайындау қажет. Екіншіден, осы құралдардың қолданысына кедергі келтіретін жоғары оқу орны ішіндегі басқару мәселелерін айқындап алу керек. Үшіншіден, анықталған мәселелерді шешу жолдары мен тәсілдерін тауып, олардың шешілу деңгейін болжамдау қажет. Сонымен, басшылардың жоба құрушылық іс-әрекетінің сапасы мен тиімділігі даму үдерісін интенсификациялаудың маңызды факторы болып табылады.

Инновациялық білім берудің өзекті мәселелерін зерттеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін, білім берудегі жаңалықтардың түрлерін, инновациялық үдерістің кезеңдерінің мазмұнын негіздеу, жоғары оқу орындарындағы инновациялық білім беру үдерістерін басқаруды кәсіби қалыптастырудың анықтамасын беруге мүмкіндік береді.

Сонымен, жоғары оқу орындарындағы инновациялық білім беру үдерістерін басқаруды кәсіби қалыптастыру дегеніміз – қазіргі талаптарға сай білім беру саласына жаңа оқу әдістерін ендіру арқылы, жеке тұлғаның кәсіби білімі мен біліктілігін жетілдіре отырып, кәсіби қызметке қажетті білімдерін, іскерліктерін және дағдыларын қалыптастыру.

Жоғары оқу орындарындағы инновациялық білім беру үдерісін және оның құрамдас бөліктері саналатын оқу-тәрбие үдерісінің мазмұны мен ұйымдастырылуын жобалау, қадағалау, реттеу, түзету және ғылыми пайдалылығын анықтау мен сыналған тәжірибені тарату мәселелерін жан-жақты зерттеуге қажеттілік туындайды. Міне, сол себептен, инновациялық білім беру іс-әрекетімен қатар, оған тиесілі эксперттік жұмысты да атқарудың маңызы зор деп есептеледі.

Экспертиза (сарптама) – инновациялық бастаманың қоғамдық маңызын, жүзеге асу әлеуетін және жергілікті білім беру ортасына ену ерекшелігін сипаттайтын жағдайды бағалау. Эксперттің мақсаты осы бастаманың ықтимал қозғалу бағыттарын, оның өмір сүру түрлері мен жергілікті жағдайға ену формаларын анықтауға бағытталады.

Білім беру саласындағы инновациялық өңдеулердің экспертизасы, ең кемінде, мынадай үш мақсатты ұстанады:

1. Қарастырылатын материалдардың бұрыннан бар дәстүрлерге немесе кейбір үлгілерге сәйкестік деңгейін бағалау.

2. Автордың түпкі ойы мен бастапқы жобалық идеяны түсіну; оның дүниетанымдық маңызын, жобаның мақсатты бағыт-бағдарын және аса құнды мағыналық негіздерін анықтау.

3. Жоба жасаушылардың инновациялық жобаны әзірлеу мен кәсіби шеберліктерін көтеру жөніндегі іс-әрекеті мен жобаны жүзеге асыруға бағытталған іс-әрекетті бағалау.

Осыған байланысты, тек құжаттар мен нәтижелердің сипаттамасын сараптап қана қоймай, тікелей практикалық іс-әрекетті де саралау қажет. Эксперименттік ізденіс кезінде мұндай сараптама инновациялық білім беру іс-әрекетінің нәтижелері мен мәселелерін анықтаумен қатар, оның даму бағыттарын да белгілеуге мүмкіндік береді.

SWOT сараптама

SWOT-талдау: саяси жарнама Менеджмент саласының дамуы XX ғасырдың басында орын алып, басқаруды ғылыми түрде ұйымдастыруға болады деген түсініктер қалыптасты. Бұл менеджмент саласындағы жаңа кезеңді бастады. Дегенмен, менеджмент нақты ғылымдарға ұқсамайды. Себебі, басқару барысында нақты ұсыныстармен бірге, алдын ала болжау мен кейбір түсініспеушіліктер орын алады.

Ғылыми және әдістемелік әдебиеттерде стратегиялық менеджмент ұғымына қатысты бірнеше анықтамалар ұсынылады. Дегенмен, олардың барлығы төмендегі үш әдістердің бірімен байланыста болады:

1) ұйымдастырушылық өлшемдеріне назар аударатын әдіс (қоршаған ортаны сараптау);

2) ұйымның ұзақмерзімді мақсаттары мен оған жету жолдарына сүйенетін әдіс (мақсаттары мен құралдары);

3) стратегияны орындау барысында қызметтік әрекеттерді басты мақсат тұтатын әдіс (қызметтік тәсіл). Бірінші әдіс стратегиялық жоспарлау тәсілдерімен тығыз байланыста. Қолданылу барысында қоршаған ортаның ықпалы көп әсер етеді. Екінші әдіс бойынша ұйымның мақсаттары анықталу негізіндегі оған жетудің басты құралдарына сүйенеді. Ал, үшінші әдісте стратегиялық сараптама, таңдау және орындау қимылдарына мән беріледі. Сондықтан стратегиялық менеджмент бәсекелестік күнделікті орын алатын қоғамда пайдаланылады.

SWOT-талдау әдісін саяси ғылымдарда осы уақытқа дейін А.А. Нұрмағамбетов пен Е.Қ. Алияров сынды т.б. ғалымдар қолданды. Әдісті қолдану барысында мәселенің жағымды және жағымсыз жақтарына сараптама беріледі, оның мүмкіндіктері бағаланып, орын алатын қатерлері туралы айтылады. SWOT-талдау жүргізу барысында автор жоғарыда аталған ғалымдардың ережелеріне сүйенді.

Сондықтан, SWOT-талдау барысында төмендегі нәтижелер анықталды:

Жағымды жақтары (Strengths): жарнамалық қызметтің заңнамалық, нормативті-құқықтық негіздері қалыптасты, жарнама саясатын мемлекет қолдайды және реттейді, ел тұрғындарының компьютерлік сауаттылығының жоғарылығы және ақпаратты алудың жоғарғы деңгейде болуы, саяси жарнама билік пен халық арасындағы өзара байланысты орнатады, мемлекеттік БАҚ-тармен қатар, жеке БАҚ-тардың қалыптасуы, билік орындары мен саяси партиялар, халық саяси нарыққа дағдыланды, саяси жарнамалық ақпаратты алудағы және таратудағы мүмкіндіктердің тең дәрежеде пайдаланылады, қоғам саяси құндылықтарды байыпты қабылдайды, әлеуметтік-саяси реформалардың орындалуы хабарланады, азаматтардың саяси тұрақтылықты күшейту қызығушылығын тудырады, саяси лидерлердің қоғамдағы жоғарғы рөлі көрсетіледі, сайлау науқаны кезеңінде электорат тек тұғырнамамен танысып қана қоймай, олардың нақты ұстанымдарын ұрандар арқылы қабылдайды.

Жағымсыз жақтары (Weaknesses): саяси жарнамада манипуляциялық тәсілдерге ерекше мән беріледі, аталған сала бойынша мамандардың аздығы, заңнамалық құжаттарда саяси жарнама туралы тек үгіт ретінде көрсетіледі, жарнамада саяси нарықтың сегментация принциптеріне, яғни, географиялық, мінез-құлықтық, демографиялық себептеріне мән берілмейді, азаматтар саяси жарнаманы тек сайлауалды үгіт-насихат кезеңінде тікелей түрін қабылдайтындықтан, электораларлық кезеңдегі жанама (тікелей емес) әсерін байқамайды.

Мүмкіндіктері (Opportunities): қоғам мен мемлекет арасындағы өзара байланыс шарттарын қамтамасыз етеді, сәтті орындалып жатқан саяси реформалар жаңа заңнамалық, нормативті-құқықтық негізін қалыптастырады, қоғам мүшелері саяси реформалардың жүргізілу маңыздылығын түсінеді, адамгершілік құндылықтарын үндейді, саяси жарнаманың қолдану салаларына мемлекеттік көмек, электораттың саяси мәдениетінің деңгейін көтереді.

Қатерлері (Threats): жасанды саяси имидж дайындалады, саяси жарнаманы реттеудегі заңнамалық базаның әлсіздігі жөнсіз жарнаманы пайдалануға әкеледі, мамандарды дайындаудағы тиімді жүйенің жоқтығы, сайлау науқаны кезеңінде “лас” технологиялар қолданылады.

Кейде жаңалық өз уақытынан ерте туады да көпшілік тарапынан қолдау таппайды, ал кейін, жағдайға байланысты пісіп-жетіліп, қоғам сұранысын қанағаттандырады. Жаңақұрал, өте ерте кезде туып, күнделікті қажеттілікке айналып, тозыпқалмайды. Керісінше одан әрі дамиды, модернизацияланады, бірнеше рет түрленіп, жаңа қатынаста қолданыс табады.

Инновациялақ үдеріс деп жаңаны құру, меңгеру, пайдалану және тарату сияқты іс-әрекеттер жиынтығын айтамыз. Мәселен, философ Н.И. Лапин жаңалық ендірудің жүйелік-әрекеттілік тұжырымдамасын ұсынады, жаңаны ендірудің әртүрлі деңгейлерін анықтай отырып (жалпы-ғылымилық, жалпыәдіснамалық, нақтығылымилық, қолданбалық), инновациялық үдерістің құрылымын ашып көрсетеді, жаңалық ендірудің негізгі параметрлерін көрсетеді, инновациялық үдеріске қатысты ұғымдарды анықтайды (жаңалық ендірудің өмірлік циклі, жаңалық ендірудің динамикасы мен тиімділігі), ашып түсіндіреді.

Жалпы алғанда, заман өтіп, қоғамның мүмкіндіктері дамыған сайын педагогикалық өлшемдердің заманауи әлеуеті де арта түспек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз мақаламызда заманауи қоғамда инновациялық жағдайындағы педагогикалық өлшемдер мәселесін қарастыра отырып, жоғары оқу орны мысалында білім беру үдерісіне өзгерістерге қатысушылардың жаңалық жасауға және өзгерістер енгізуге ынталандыру, қатысушылардың бойына инновацияларды жүзеге асыруға қажетті білім мен қабілеттің болуына тоқталдық. Сонымен бірге, сараптама жүргізу мақсатын кеңінен ашып, эксперименттік ізденіс кезінде мұндай сараптама инновациялық білім беру іс-әрекетінің нәтижелері мен мәселелерін анықтауға бағыт-бағдар беруімен қатар, оның даму кезеңдерін да белгілеуге мүмкіндік беретінін ашып көрсеттік. Қорыта айтқанда, заман ілгерілеп, қоғам талаптарына сай, жаңашылдыққа бет бұру қажеттігін, қойылатын педагогиканың өлшемдік талаптарының маңызы зор екеніне назар аудардық. Осыдан келе, білім мен ғылым саласындағы инновациялық бағыт әлемдік кеңістегі орны мен мүмкіндіктері өлшемдер аясында қарастырылатынын айтып өттік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Найденова Н.Н. Эвалюация - новый подход к качеству образования [Текст] /Н.Н.Найденова // Образование в изменяющемся мире / А.П.Лиферов, В.А.Мясников, Н.Н.Найденова, И.А.Тагунова; М.: Элит-Полиграф, 2005.- С.351-636.
2. Нечаев М.П. Диагностика результатов воспитательного процесса в школе. Методическое пособие. М.: УЦ Перспектива, 2008 г.-128 с.
3. Рысбаева А.Қ. ЖОО педагогикалық қызметінің инновациялық бағыты // Жоғары оқу орындарындағы білім мазмұны және оқыту технологиялары (дәрістер жинағы)-Б116-127
4. Нұржанова Г.И. Студенттердің ғылыми-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру әдіснамалық негіздері // «Жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде мамандар даярлауды оқу-әдістемелік, әдіснамалық және ақпараттық-технологиялық жағынан қамтамасыз ету мәселелері» х-қ ғ-пр конференция. - Алматы: ҚазМемҚыз ПУ, 2010.-Б.186-188.

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ЖАРҚЫН ЖОЛЫп.ф.к., доцент **А.Б. ЕЛЬКЕЕВА***п.ф.к., доцент **К.М. МЕТЕРБАЕВА******Түйіндеме:**

Мақалада рухани жаңғырудың жарқын жолдары айтылады. Қазіргі замандағы білім беру үрдісінің ұлттық даму тенденциясының мақсат, міндеттеріне қарай ұлттық тәрбиенің құндылықтар білім берудің негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Рухани жаңғырту, ұлттық жаңғырту ұғымдарына жалпы сипаттама берілген. Жаңғыртылған білімге сай жаңа сарындағы, жаңа сипаттағы мамандарды даярлау үшін оқытушының орындайтын қадамдары талданып, соны басшылыққа ала отырып, ұлттық құндылықтарды тұлға бойына сіңіре отырып, білім негіздерімен қаруландырудың жолдарын көрсеткен. Сонымен қатар, ұлттық құндылықтарды білім беру үрдісінде ұлттық тәрбиенің бір бағыты ретінде ендіру жолдарын белгілеген.

Тірек сөздер: *рухани жаңғырту, ұлттық жаңғырту, ұлттық құндылық*

IN ASTANA DISCUSSED THE ISSUES OF COMBATING RELIGIOUS EXTREMISM AND TERRORISM**Abstract:**

The article highlights the bright ways of spiritual modernization. In accordance with the goals and objectives of the national trend in the development of modern educational process, the values of national education are considered as one of the main directions of education. General characteristics of the concepts of spiritual modernization, national modernization. In accordance with the modernized education, for the training of specialists of a new nature, analyzed the steps of the teacher performed by the teacher, pointed out the ways of arming the foundations of knowledge, instilling national values in the individual. In addition, he outlined the ways of introducing national values in the educational process as one of the areas of national education.

Key words: *spiritual modernization, national modernization, national value*

КІРІСПЕ

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы ұлттың алдағы кезеңдегі жүріп өтер айқын жолын көрсеткен тарихи құжатқа айналды. Сана сезімі биік, дүниетанымы мол, парасаттың, мәдениеттің, салт-дәстүрдің құндылығын түсінген адамға бұл мақалада ұлттың алдағы кезеңдегі жүріп өтер бағыт жолы айқындалған.

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз - ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі - үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжитатын қозғаушы күш. Бұл - тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, yalima55@mail.ru

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, meterbaeva@bk.ru

Ол - сан ғасырлық тарихи тамырымыз, мирас болып келе жатқан атамұра өнеріміз, өзге елден ерекшелеп тұратын дәстүр-салтымыз, әдет-ғұрпымыз, тілдік ерекшелігіміз, діни ұстанымымыз, білім-

ғылымымыз, қоршаған ортамыз, қыл аяғы ошағымыз, отымыздың басы. Президентіміздің бағдарламаға құрылған мақаласында ендігі жерде біздің дамуымыздың негізгі бағыттары болатын алғышарттар нақтылы көрсетілген. Елбасы «XX ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде?» деген сауалды жалпы бұқараға қоя отырып, «Мен еліміз мықты әрі жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім. Халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын!» деп кесіп айтты. Екі тарау мен алты тармаққа, алты тапсырмаға құрылған Елбасы бағдарламасы - рухани кеңістігіміздің жаңа жаңғыруының жарқын нышаны! «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» атты бірінші бөлімнің «Бәсекелік қабілет», «Прагматизм», «Ұлттық бірегейлікті сақтау», «Білімнің салтанат құруы», «Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы», «Сананың ашықтығы» атты алты тармақ және «Таяу жылдардағы міндеттер» атты екінші бөлімдегі ойлар мен идеялар ұлттық мемлекеттілікті нығайту мен сақтаудың айқын да нақты көрінісі.

Ұлттық жаңғыру дегеніміз - ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты - ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. Сондықтан рухани жаңғыру үдерісін дер кезінде қабылданған оң шешім деп танымыз. Осы рухани жаңғырудың жүзеге асырылуын біз және Сіз болып, «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» бірлікте орындауымыз аса қажет.

Рухани мәселе адамның санасын күрт өзгерту, сайып келгенде, қоғам жаңғыруының ең күрделі, ең қиын саласы.

Өз алдымызға жеке отау құрып, бабалар аманатына қол жеткізіп, шекарамыздың бәрін айқындап жаңа тұрпатты тәуелсіз мемлекет құрдық. Алыс-жақындағы алып елдермен саяси-әлеуметтік, экономикалық және рухани қарым-қатынасты жолға қойдық. Бұл, әрине, бір ауыз сөзбен түйіп айтуға ғана оңай. Әйтпесе, тәуелсіздіктің осы ширек ғасырында қаншама қиындықтар, шиеленістер, күрмеуі қиын әлеуметтік және ұлттық мәселелермен бетпе-бет келгенін іштеріңіз сезеді. Сол бір қысталаң кездерде көшімізді сүріндірмей, қайығымызды қайрандатпай осы кезге дейін жеткізген ел Президентінің сарабал саясаты екенін баршамыз жан жүрегіміз сезіндік, сезініп те келеміз.

Қазір бәсекеден тыс қалған бірде - бір сала жоқ. Соның бірі білім беру. Білім берудің жаңа сапалық көрсеткіштерінің нақты бағдарламасы ретіндегі жолдаудың «Адами капитал-жаңғыру негізі» білім саласындағы жетінші міндеті білім беру саласын дамыту бойынша маңызды міндеттерді айқындап берді. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне баса назар аударып, бірнеше міндеттерді айқындап берді. Оның ең негізгісі ұлттың терең тари хынан бастау алатын рухани ұстынды сақтап қалу. Тарихтың белестерінен сүрінбей өткен құндылықтарымыз бен озық дәстүрімізді табысты жаңғырудың алғышартына айналдыра білу. Бұл ретте, Елбасы «Жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерімізді қайта түлетуіміз керек», – екенін атап көрсетті. Президент рухани жаңғырудағы ұлттық сана-сезім көкжиегін кеңейтуде екі нәрсенің басын нақты ашып беріп отыр. Оның бірі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғырудың болмайтындығы. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту. Мұндағы басты идея – болашақ пен өткенді үйлесімді сабақтастыра білу. Озығын алып, тозығын тастау. Елбасының идеясы тарихқа деген көзқарасты түзету мен ұлттық бірегейлікті сақтап, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту жайлы болып отыр. Рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс. Ұлттық құндылықтарымызды жаңғырту арқылы жас ұрпақтың санасына патриоттық тәрбиені сіңіру рухани жаңғыруға негіз болады. Яғни замана сынынан сүрінбей өтіп, ата-бабамыздан жеткен озық дәстүрлерді ұрпақ санасына сіңіре отырып, жаңғырта білуіміз қажет. Сондықтан, рухани жаңғыру елдің ұлттық-рухани құндылықтарынан, әдебиеті мен мәдениетінен нәр ала алу керек және ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту екені анық. Бұл қажеттілік адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігінен туындайды.

Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің негізгі идеялары Елбасының “Қазақстан-2030” стратегиялық жолдауында: “Олар... күллі әлемге әйгілі әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болады”, -

делінсе, ҚР-ның “Білім туралы Заңында” “Білім беру жүйесінің басты міндеттері азаматтық пен елжандылықты, өз Отаны ҚР-на сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрін қастерлеуге, әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республиканың басқа халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу, мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгеру” делінген. Осыған орай, бүгінгі жас ұрпақты патриоттыққа тәрбиелеу, жеке тұлға талабы, қоғам қажеттілігі.

Елбасы жолдауына біз де, болашақ мамандарда өз үлесімізді қосу мақсатында білім жолындағы тың идеяларды іздейміз. Біздің ең биік мақсатымыз келешегі кемел білімді ұрпақ тәрбиелеу. Бала бойына сапалы білім мен үлгілі тәрбиені сіңіру – болашақ тәрбиешінің алдына қойған басты мақсаты деп білеміз. Әр үйдің үміті болған кішкентай бүлдіршіндерді Отансүйгіштікке, ұлттық салт - дәстүрімізді құрметтеуге, өлкеміздің табиғатын қорғауға қалыптастыру балабақша табалдырығынан басталатыны айдан-анық. Сондықтан да біз болашақ мамандарды даярлауда біздің алдымызда тұрған міндет: табысты және тиімді әрекетке дайын, өзінің пікірін білдіруге және өзінің іс-әрекеті мен өмір сүріп отырған қоғам үшін жауапкершілігін түсінуге қабілетті, отбасындағы, қоғамдағы, еңбек ұжымындағы әлеуметтік рөлін сезінетін құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Жалпы құзіреттіліктің сипаты қандай екендігіне тоқталып өтсек, кейбір сөздіктерде құзіреттілікке белгілі бір зат, құбылыс жөнінде пайымдауға, салмақты да беделді пікір айтуға мүмкіндік беретін білімді игеру ретінде түсіндірме берілген. Тұлға құзыреттілігін дамыту үшін оқытушының құзыреттілікті тәсілдерді меңгеруі, білім беру мазмұнын жетілдіруі қажет және жаңа инновациялық әдіс – тәсілдердің ең тиімдісін пайдалануда жоғары нәтиже береді деген сенімдеміз.

Жаңғыртылған білімге сай жаңа сарындағы, жаңа сипаттағы мамандарды даярлау үшін оқытушы төмендегі әрекет – қадамдарды орындауы керек:

1-қадам: Берілген тарау, блок немесе тақырып бойынша бағдарламада меңгерілуі тиіс деп көрсетілген міндетті білім, білік және дағдыларды, сондай-ақ оқыту мақсаттары мен міндеттерін айқындау;

2-қадам: Берілген модуль бойынша оқу материалының тұтас мазмұнын оқып – зерттеу;

3-қадам: Берілген модуль бойынша негізгі мағынаны білдіретін түйінді ұғымдарды, тақырып бойынша негізгі ақпарат беретін рельефтік (код сияқты) сөздерді табу. Олардың өзара байланысы мен өзара бағыныштылығын анықтау;

4-қадам: Тұтас тақырып бойынша тірек сызбаларын құрастыру;

5-қадам: Берілген модульдегі оқу материалын тұтас мазмұны бойынша сынаққа қажетті сұрақтар мен тапсырмалар блогін құрастыру;

6-қадам: Оқу материалының мазмұны бойынша әрбір білімгерге арнап бірінші күрделілік дәрежесіндегі, орташа күрделілік дәрежесіндегі тапсырмалар және оқытудың ізденушілік (зерттеушілік) элементтері бар аса күрделі дәрежедегі тапсырмалар әзірлеу.

Осы аталған білім беру қадамдарын басшылыққа ала отырып, біздің университетімізде жасалып жатқан ізгі істер бүгінгі күнде жастарды әдепті де, саналы етіп тәрбиелеу үшін ең алдымен, ұлттық тәрбие тұжырымдамасына сүйене отырып, ұлттық дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды, дінімізді, ата-бабаларымыздан қалған насихат мұраларын жастардың санасына сіңіруге бағытталған.

Студенттерді білім нәрімен сусындатып, ұлттық құндылықтарымызды, ата-бабаларымыздың ғасырдан-ғасырға жалғасын тауып келе жатқан мұрасын, қазақ ойшылдары мен ағартушыларының, қоғам қайраткерлерінің еңбектеріндегі ұлттық тұлға тәрбиесі туралы ой-пікірлердің дамуын, халқымыздың шынайы ұлттық тұлғасы болған ақын-жазушы, ғалым және қоғам қайраткерлерінің үлгі-өнегесін тәрбие мәселесінде жан-жақты пайдаланғанымыз жөн.

Ұлттық тәрбие – ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман жастарды тәрбиелеуге негізделген білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі. Оның мақсаты – ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу. Ал міндеті – мәдени-әлеуметтік өзгермелі жағдайдағы ұлттық тәрбиенің діңгегі – ана тілі болып қалатынын негіздеу, қазақ тілі мен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеуде жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастыру, бүгінгі қазақ елінің индустриалық-инновациялық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін парасатты, ұлттық сипаттағы белсенді іс-әрекетке тәрбиелеу, білім және мәдени-рухани тұрғыда басқа өркениет термен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету, қоғам мен адам, адам мен табиғат қарым-қатынасының өркениеттілік сана-сезімін ұлттық рухта қалыптастыру. Тәрбиенің басты нысаны елдік сананы қалыптастырып, ұлттық рух пен ұлттық патриотизмді негіздеу, ұлтсыздық пен күресу болса керек. Әрине, жаһанданудан ешкім де құтыла алмайды. Оған тек бейімделу

керек, ал бейімделе алмағандар құриды. Бірақ бейімделу дегенді өзгенікін толық қабылдау деп ұқпау керек. «Бізге дәл қазіргі заманда батыстың желімен домалай жөнелетін қаңбақ ұрпақ керек емес, пайдасын алып, зиянын бойына дарытпай, дауылына міз бақпай қасқайып қарап тұратын тамыры ұлт рухына терең бойлаған мәуелі бәйтерек керек. Сондықтан біздің міндетіміз – рухы биік ұрпақ тәрбиелеу» [2, 5-б.]

Қазіргі уақыт талабы жаңаша дүниелік көзқарас тұрғысынан жаңаша ойлап, шешім қабылдай алатын, креативті ойлау қабілеті дамыған тұлғаны, өз елі мен жерінің, туған тілінің жанашырын дайындауды міндеттеп отыр. Бұл міндет жаңа уақыт талаптарына төтеп бере алатын, кәсіби білікті, бәсекеге барынша қабілетті, ұлтжанды азамат тәрбиелеу ісінің өзектілігін алға тартады./9/

«Тәрбиесіз берген білім қауіпті», – деген екен әл-Фараби. Технологияның дамып, әлемдік жаһандану үдерісі кезінде білім беру жүйесіне ұлттық инновацияны енгізу керектігін көпшілік мойындап отыр. Қоғамға қызмет ететін болашақ жеткіншектерге сапалы білім мен өнегелі ұлттық тәрбие беру – ұстаздар қауымының басты парызы.

Ұлттық тәрбиені ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман жастарды тәрбиелеуге негізделген білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарауға болады. Ол үшін ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеуді мақсат етіп алуымыз жөн. Әрине, тәрбие жалаң болмауға тиіс. Жалаң тәрбие қауқарсыз. Кез келген адамды тәрбиелеудің ұлттық негізі болуы керек. Сонда ғана тәрбие шынайылыққа айналады. Тәрбиенің мақсаты – елдік сананы қалыптастырып, ұлттық рух пен ұлттық патриотизмді негіздеу, ұлтсыздықпен күресу болса керек. Сондықтан тәрбиенің жүзеге асуының технологиясы қалай дегенде де ұлтымызға ұстын, болашағымызға тұғыр болатын ұлттық тәрбиеде жатыр деп нық сеніммен айта аламыз [3].

Ұлттық құндылықтарды білім беру үрдісінде ұлттық тәрбиенің бір бағыты ретінде ендіру жолдары:

- ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың басым міндеттерін білім беру жүйесімен үйлестіру;

- бүгінгі күн талабына сай ұлттың тілін, тарихын, дінін, салт-дәстүр, әдет-ғұрпын қалыптастыру;

- қазақтың ұлттық құндылықтарын қазіргі заманға сай сараптап, жастарға білім мен тәрбие беру жолын анықтау;

- ұлттың терең де мәнді құндылықтарын мемлекетте тұратын басқа ұлт өкілдеріне насихаттай отырып, ұлтаралық қатынасты нығайту жолдары мен тәсілдерін зерделеу;

- өз Отанына деген сүйіспеншілікке, халық дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеуге баулу.

Ұлттық тәрбие – өркениетті қоғам құру жағдайында адам ресурстарын қалыптастыру кепілі» деп аталады. Біздің ұлттық тәрбие мәселесін көтерудегі мақсатымыз еліміздегі білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының жобасында тәлім-тәрбие және жастар ісіне ерекше көңіл бөлінуіне орай, ұлттық тәрбие мен жалпыадамзаттық гуманизм мұраттарын игеру талаптарын басты назарға алу. Болашақ дамуымызды дұрыс бағдарлап, тура жолға салу үшін ең алдымен өткеннен дұрыс тағылым алып, келешегімізді қазіргі заманға орай тәрбиенің жолдарымен сараптап алуымыз қажет. Сол арқылы ұлттық зиялы қауымды қалыптастырып, тәуелсіздігімізді баянды ете аламыз. Зиялы қауым қалыптаспады деп отырғаным жоқ. Бізде бар, дегенмен олардың мәртебесін көтеру ұлттың ұлт болып ұюына тигізер әсері мол. Себебі, зиялы қазақ азаматы – қазақ топырағынан бастау алып, әлем мәдениетінен сусындаған, ұлтына жөн сілтей алатын болашақты жалғастырушы алтын көпір.

Сондықтан да, біздің міндетіміз бүгінгі уақыт талабына сай ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне өз үлесін қоса алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу болса, осы бағытты ұстанып отырған жолымыздың жемісті болуына барша қауым қолдау көрсетіп, атсалысады деген үміттеміз.

Қазіргі уақытта педагогика ғылымның бір ерекшелігі-білімгерлердің тұлғалық дамуына бағытталған жаңа оқыту технологияларын шығаруға ұмтылуы. Жаңа педагогикалық технологияларға ынтымақтастық педагогикасы, білім беруді ізгілендіру технологиясы, мәселелік оқыту технологиясы, тірек белгілері арқылы оқыту технологиясы, түсіндіре басқарып озат оқыту технологиясы, деңгейлік саралап оқыту технологиясы, міндетті нәтижелерге негізделген саралап оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясы және жобалап оқыту технологиясы кіреді.

Жаңа оқыту технологиясының негізгі мақсаты – білімгерді өз бетімен ізденуге үйрету, олардың танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамыту. Қазіргі кезде, тірек белгілері арқылы оқыту

технологиясы жиірек пайдаланылып жүр. Мұның мақсатты білім, білік, дағдыны қалыптастыру, оқытуды жеделдету.

Тірек белгілері арқылы оқыту технологиясының ерекшеліктеріне тоқталсақ:

- Үнемі қайталау, міндетті кезеңдік бақылау, жоғары деңгейдегі қиыншылық, блокпен оқыту, тіректі қолдану;
- Жеке бағдарлы қарым-қатынас, ықпал;
- Ізгілік, еркімен оқыту;
- Әр білімгердің жобасының жариялылығы, түзетуге, өсуге, табысқа жетуге жағдай жасау;

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда қоғам сұранысын қанағаттандыру үшін білімді ғана емес, танымдық ізденісі жоғары деңгейдегі мамандарды даярлау қажет. Мұндай мамандарды даярлау үшін, жаңа оқыту технологияларын кеңінен пайдалана отырып, жаңашылдық деңгейдегі танымдық, ғылыми зерттеу жұмыстарын жолға қоя отырып, оқытушы өзінің танымдық, құзіреттілік білім мен біліктілігін арттырғанда ғана жаңғыртылған білімге сай мамандар дайындайды.

Халқымыздың маңдайына біткен ұлттық құндылықтарымызды, сонау өткен ғасырлардан өшпес мұра болып қалыптасып келе жатқан дархан халқымыздың таратқан үлгі насихаты асыл мұраларымызды дәріптеп, білімге ден қойып көп ізденіс жасамайынша оқыту мен тәрбиені бірге ұштастырып, ықпалдастыру мүмкін болмайды. Оқыту мен тәрбиені ықпалдастырып қажымай еткен еңбек арқасында әлемдік деңгейдегі дарынды да тәрбиелі тұлға шығатынына сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР Президенті - Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы./Егемен Қазақстан. –2017
2. Қапалбеков Б. Ұлттан тілді алса. Алматы, 2006. – 138 б.
3. Пірәлиев С. Ұлттық тәрбие және жаһандану. // Ұлттық тәрбие. – Алматы, 2011, №1

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Т.Е. ЕРАЛИЕВА

Түйіндеме:

Мақалада мектеп оқушыларына кәсіби бағдар берудің педагогикалық-психологиялық мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылған. Еліміздегі технологиялық революцияның беталысына байланысты, таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып кетеді деген болжам бар. Сондықтан, мектеп оқушыларына заман сұранысына сай кәсіби бағдар беру жұмыстары барынша ғылыми-әдістемелік негізде жүзеге асуы керек.

Мамандық таңдау жағдайы өте маңызды, себебі ол тұлғаның өмір бойы серігі деп айтуға болады әрі тұлғаның әрі қарай даму жолдарына әсер етеді. Білімділік пен біліктілікке ізденіспен жету – әркімнің басты міндеті. Сонымен, адамның кәсіпке деген талпынысы табысты болуы үшін ең басты талап – өмір бойы күнде оқу, әлемдегі барлық кәсіпкерлік жаңалықтарды білу. Қазір жастар жемқорлықпен баюды емес, таза кәсіпкерлікпен баюдың дұрыс жолын ізденетіні рас. Бұл – ғылым мен білімнің зор өрлеу заманы.

Кәсіби бағдар беруде С.Н. Чистяковтың «Сенің кәсіби мансабың» Дж. Сьюпер «Өзін-өзі басқару», А.Маслоу, К. Ясперс, И.С. Кон, П.Г. Щедровицкий, Е. А. Климов идеялары мен әдістерін басшылыққа алуды ұсынады.

PSYCHO-PEDAGOGICAL POSSIBILITIES PROFORIENTACII IN SCHOOL

Abstract:

The article describes in detail the psychological and pedagogical possibilities of professional orientation in school. Due to the trend of technological revolution in the country it is expected that in the next decade will be eliminated part of the existing production. Therefore, in accordance with modern needs, professional orientation in the school should be carried out on the maximum scientific and methodological basis.

The conditions for choosing a profession are very important, as it is a companion of the individual throughout life and affects the further development of the individual. Thus, the most important requirement that a person's desire for the profession was successful-to get an education every day, to know all the entrepreneurial innovations in the world. Now young people are looking for a way not to corruption, but to the purity of business. This is a time of great progress in science and education.

In professional orientation S.M. Chistyakov "Your professional career" J.Super "Self-government", K. Jaspers, I.S. Kon, P.G. Schedrovitsky, and E.A. Klimov proposes to be guided by the ideas and methods.

КІРІСПЕ

Елбасымыз Н.Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Білімнің салтанат құруы» туралы айта келіп, «...білімнің салтанаты жалпыға ортақ болуға тиіс. Оның айқын да, бұлтартпас себептері бар. Технологиялық революцияның беталысына қарасақ, таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып кетеді» [1] деп болжам жасады.

Қазақстан Республикасының негізгі заңында жазылғандай, жастардың өз мүдделері мен мемлекеттің қажеттіліктеріне қарай мамандық таңдауын мақсатты және ғылыми тұрғыдан негізделген кәсіби бағдар беру жұмысы қамтамасыз етуге тиісті.

Кәсіби бағдар беру – шешімі табылуға тиісті өте күрделі кешенді мәселе. Кәсіби бағдар беру саласы күрделі де алуан түрлі. Өзінің әдістемесі және мазмұны жағынан оның психологиялық, педагогикалық, дәрігерлік-физиологиялық, ал әрекеттік аумағы жағынан әлеуметтік сипаты болады. Нәтижесі қоғамның экономикалық өміріне әсер етеді. Сонымен қатар, кәсіби бағдар беру – қоғамның жұмыс күшін қайта өндірудің маңызды құралы. Ол экономикалық, әлеуметтік, идеологиялық қатынастарды қамтиды. Кәсіби бағыт беру ісін жүргізу мамандар даярлауды жоспарлаумен, халық ағарту жүйесін одан әрі жетілдірумен тығыз байланысты.

Ғылымның түрлі салаларының өкілдері бұл ұғымды әр түрлі анықтайды. Кәсіби бағдар беру, оған деген ниетті туындату, сол мамандық түрін игеруге итермелеп, өмірлік мақсат туындатар себеп-салдарын ашу, олардың заңдылық құбылысқа ие болу кезеңдерінің табиғатын талдау сықылды жүйелілік мәнге ие боларлық түрде ерекшеленуі; кәсіби бағыт беруде физиологиялық айғақтарды ескеру, мәселені жан-жақты қарастыру, мамандық таңдау проблемасының маңыздылығы бір жақты зерттелмей педагогика, психология және психофизиология тұрғысынан кешенді шешімін табуы – бүгінгі уақыт туындататын көкейкесті мәселелердің бірі.

Бұл бағытта жүргізілген зерттеулердің дені мектеп оқушылары, әсіресе жоғары сынып жеткіншектеріне кәсіби бағдар беру ісіне көптеген еңбектер арналған. Осы әдебиеттерді талдай отырып, «кәсіби бағдар» термин атауының экономист-ғалымдардың, психологтардың, социологтардың, педагогтардың, дәрігерлердің, философтардың лексикондарында берік орын ала тұра, аталмыш атау біртұтас мағыналық, бірегей түсінік аз. Кәсіби бағдар әрбір зерттеушілердің өзі көтерген мәселе төңірегінде түсінікпен шектеліп, көбіне оқыту жүйесімен баламалатындығы осыдан болса керек. Ал басқа бір зерттеуде (Поляков В.А.) мұның мемлекеттік, қоғамдық ұйымдардың оқушы-жастарды халық шаруашылығы үшін қажет кәсіпке барлау мақсаттағы, атқарылар кешенді шараларына балау себебінің де жоқ еместігін айтады. Мұндай кезде бағзы бір зерттеулерде кәсіби бағдарды жеке бастың мүддесінен туындайтын ынта іспетінде қарастыру қажеттілігін де ескертеді.

Мамандық таңдау жағдайы өте маңызды, себебі ол тұлғаның өмір бойы серігі деп айтуға болады әрі тұлғаның әрі қарай даму жолдарына әсер етеді. Психологияда, педагогикада тұлғаның кәсіби өзіндік анықталуы мен мамандық таңдаудағы өзіндік бағалау мен іс-әрекетті өзіндік саналы реттеудің ерекшеліктері жайлы, оның мазмұны жайлы көп айтыла бермейді.

Адам өмірінде кәсіп таңдау, мамандықты меңгеру, кәсіпке бейімделу мәселесі үлкен орын алады. Кәсіпке бейімделу мәселесін Т.Н. Вершинина, И.К. Кряжева, М.П. Будякова, А.А. Русалинова, Л.М. Митина және т.б. көптеген ғалымдар қарастырған. Олардың айтуынша, кәсіпке бейімделуге дайындық, яғни оқу процесі кезінде кәсіпті меңгеру кезеңі мен жас маманның жұмыс ортасына қосылуы, өндірістік тәжірибе кезіндегі іс-әрекеті негіз болады. Сонымен қатар, елімізде кәсіпке бейімделу мәселесін қарастырған С.М. Жақыпов, Ж. Түрікпенұлы, Ж.А. Әбішева, Ж.Р. Тойшыбаев, Ғ. Қалназаров, Ж.Р. Баширова, А.Т. Изақов, Г.М. Кәрібаева, М.К. Бөкенчина, Ж.Ж. Бейсенова және т.б. отандық ғалымдарымыздың еңбектерін атап өткеніміз жөн.

Бүгінгі таңда мамандыққа сұраныс – жеке адамның іске жарауының басты белгісі және осы не басқа бір әрекетке бейімділік пен қабілеттілік. Ал бейімділік пен мүдделік өздері түзеліп, жеке әрекеттік үрдістерге қарай жиі өзгереді. Жастар арасында айқын сезілген тұрақты және белсенді бейімділіктер, ауыл мектептерінің білім беру деңгейінің төменділігінен және еңбекке сұраныстың жоқтығынан, сирек кездеседі. Сондықтан, оларды еңбекке баулу белгілі жүйелі дайындық арқылы орындалуы керек.

Өзінің еңбекке қатыстылығын айқындау – алуан көзқарасты, көп өлшемді және көпсатылы үдіріс. *Біріншіден*, бұл жеке адамның өмірінің бір ғана кезеңінде және қоғамымыздың жаңа түзеліп келе жатқан адамның алдына қоятын біртіндеп шешетін мәселе. *Екіншіден*, бір жағынан кісінің тікелей ұнатуы мен бейімділігінің аралығындағы теңестікке құрастыру және екінші жағынан қолданылатын қоғамның еңбекті бөлісудегі сұраныстың болуы. *Үшіншіден*, бұл үдіріс кісінің өзіндік үлгілік (стиль) өмірінің түзелуі мен кәсіптік не өнерлік әрекеттің бір бөлігі. Бұл үш тәсіл осы мәселенің қазіргі үш қыры – қоғамдық, яғни нарықтық сұраныстар, адамның өзіндік қабілеті және осы екеуінің келісу амалдарының ұсыныстары. Сонда да бұлар бірін-бірі толықтыратын әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық және саралаушы-психологиялық тауқыметтер.

Психология ғылымы кәсіби бағдарға қатысты балалардың еңбекпен өзін-өзі айқындаудың дамуын бірнеше кезеңге бөледі. Солардың ең маңызды деген төртеуіне тоқталайық.

Бірінші кезең – балалық ойындар ойнағанда, бала әртүрлі кәсіптердің мәнін өзіне қабылдайды.

Екінші кезең – жасөспірімдік қиял – жеткіншектердің ұнаған мамандықтарды (ғарышкер, ұшқыш, жазушы, бизнесмен т.б.) өзінің армандық ойымен сезіну.

Үшіншісі (12-25 жас) – мамандықтарды таңдау кезеңі – әртүрлі әрекеттің (мен тарихи романды ұнатамын, әрине тарихшы боламын, конструктор боламын, ғарышқа сапар шегемін, архитектор не археолог боламын т.б.) жасөспірімдердің қызығушылығына қарай бағалануы, кейін оның қабілетіне сәйкес (мен математиканы ұнатамын, математик боламын, мен зоологияны ұнатамын, мал дәрігері боламын т.б.) ақыры құндылық жүйесінің қалыптасуына қарай таңдалып сұрыпталады. Бұл кезеңде ата-аналар мен педагогтардың балаларға көмегі өте қажет. Осы кезеңде балаларға көңіл аударыл-маса, девианттық жолға түсіп, олардың ауытқуы оңай.

Әрине, мүдделік, қабілеттілік және құндылық айқын болмаса, таңдаудың адам өмірінің кез келген кезеңінде білінеді, бірақ, құндылықтың жайы қоғамдық (осы не басқа кәсіптік-әлеуметтік құндылықты ұғыну) не өзіндік болмысын тым қорытындыланып және әдеттен кеш жетіліп әрең түсініледі. Өйткені, мүдделік пен қабілеттілік сараланып (дифференциация), ынтымақтасуы (консалидация), параллельді және өзара байланысты болғандықтан, бұл кезең ата-аналар арасында көпке созылады. Өмір сүру мен қоғам мұқтаждығы мен нарықтық сұранысты ерте түсінген жоғары сынып оқушылары өздерінің қажеттілік қабілеттілігін дамыту үшін, көбірек оқуға шұғылдануға ынталанады.

Бірақ, мүмкіншіліктер жоқ. Егер болса, осы әрекеттердің жетістігін арттыру жастардың қабілеттілігін сезіндіріп, мүдделікті бекітеді. Елімізде осындай ынта-ниетке сай сұраныстарды қанағаттандыратын оқу мен білім беру жүйесі толық жолға қойылып кете қойылған жоқ. Білімге қатысты реформалар енді жүзеге асырылуда.

Төртінші кезең – іс жүзінде шешім қабылдау, яғни шынымен кәсіп таңдау, мұның өзіндік екі құрамы бар:

1. Болашақ еңбегінің біліктілік деңгейін, көлемін және оған дайындалудың мерзімін анықтау мен игеру мүмкіндіктерін қарастыру.

2. Тұрмыс пен дербес өмір сүруге, өзін-өзі асырауға, үйленіп отау құруға қажетті табысы бар мамандықты таңдау [2].

Ғалымдар Е.И. Головкова, А.В. Дмитриев оқушылардың кәсіби бағдары мен бейімделуі олардың өмірлік құндылығы мен болашақ арман ойларымен қиылыстыру үшін мынадай кеңестерді ұсынады:

1. Кәсіптік бейімделу тікелей кәсіптік ортамен шектелмей, жастардың маңызды өмірлік мақсаттарымен ұштассын.

2. Қандай да бір мамандықты таңдағанда жастарды сәтті не сәтсіз лауазымды ересектердің нақтылы өмір жолдарымен таныстыру арқылы келісімді және шынайы болашақтарын қалыптастыру.

3. Мамандықты таңдағанда бозбалалар үшін ең маңыздысы келешек еңбекақы, ал, бойжеткендер үшін еңбектің қолайлы жағдайлары. Жастарды ауыр еңбекті жұмысшы мамандары (шахтер, металлург т.б.) өзіндік дербестік пен тәуелсіздікке тез жетуге мүмкіндіктерінің көптігімен қызықтыру.

4. Мектептерде қоғамдық және нарықтық еңбекті бөлісу туралы мәліметтер мен ақпараттар жоқ болғандықтан, оқушыларды арнайы кәсіпке бейімдеу мен мамандық таңдау шараларымен 10-12 сыныптарда, яғни күні бұрын таныстыру.

5. Жоғары сынып оқушыларына келешек кәсіптік және өмірлік жетістіктері, еңбек пен дербес өмірлік армандарын орындау дайындығына байланысты екенін түсіндіру.

6. Кәсіптікке бейімдеу жұмыстарын жүргізгенде өмірлік мақсат пен жоспарларға байланысты тиімді сәттіліктен басқа, жастардың әсершеңдік ерекшеліктерін де ескерген дұрыс. Бірақ бұл кеңестер бір мағыналы шешім емес [3]. Өйткені, экономикамыз қарқынды дами бастағанда әрбір кәсіпорындардың нарыққа сай технологиясы мен шығаратын өнімдері де тез өзгереді. Бұл жай кадрларға қойылатын талаптарды да көбейтеді. Сондықтан қызметкерлер мен жұмысшылардың алғашқы дайындықтары кәсіпорындарды қанағаттандырмайды. Олар әрқашан мамандықтарын шектес не басқаға айырбастау немесе біліктендіріп жаңартуға дайын болуға тиісті. Қазіргі үрейлену мен мазасыз өмір қауіптілігін ескеріп, мемлекетіміз жастарға барынша сүйіспеншілік пен бейімділік танытып, жеткіншектердің өзіндік арманын жүзеге асыруға көмектескені мақұл.

Білім беру жүйесін мемлекеттік мақсат пен әлемдік нарыққа сай икемдеп, еліміздің экономикалық мүмкіндіктерін игеруге бағытталған әртүрлі мектептер мен ЖОО құрып, олардың даму жоспарлары мен оқу бағдарламалары уақыт талабына сай жаңарысты болуға бағыттап және оқушылар мен шәкірттердің қабілеттеріне орай жіктелуі тиіс. Нарықтың талабын күні бұрын ескеріп, еңбекке бейімдеу кәсіптікке тәрбиелеумен байланыстыру арқылы әрбір жеткіншектің әлеуметтік дербестігіне қол жеткізуіне көмектесуге болады.

Спортшы чемпион болу үшін денені күнде шынықтырады. Ми да дененің бір бөлшегі болғандықтан, оның қызметтік қабілетінің өсуі әруақытта шынықтыруды талап етеді. Осыған сай адамның ой-өрісі, ақыл мен санасы, дарындылығы мен парасаттылығы дамиды.

XXI ғасырдың табыстылығының кілті – білімділік пен біліктілікке ізденіспен жету, әркімнің басты міндеті. Сонымен адамның кәсіпке деген талпынысы табысты болуы үшін ең басты талап – өмір бойы күнде оқу, әлемдегі барлық кәсіпкерлік жаңалықтарды білу. Қазір жастар жемқорлықпен баюды емес, таза кәсіпкерлікпен баюдың дұрыс жолын ізденетіні рас. Бұл – ғылым мен білімнің зор өрлеу заманы. Сондықтан, жастарымыз жеріміздің асты мен үстіндегі байлықтарының бәріне мұрагер болып табыстан табысқа жете беру үшін әлемдегі барлық ғылым мен білімге иегер болу – ата-бабаларымыздың ежелгі адамдық борышын орындауы деп түсінелік.

Кәсіби бағдар қақында жасалынған зерттеулерді талдай келе, ондай істің бірін-бірі туындатар мынандай екі негізгі мақсатты арқалайтындығын ұмытуға болмас еді. *Бірі* – әлі өмірдің сан қилы қырын аңғара қоймаған мектептің кешегі түлектері бойындағы табиғи бейімділігін, албырт арманынан туындайтын қиялын қанағаттандыраарлықтай өмірде өз орнын таңдап алатындай сол іс туралы мағлұмат беріп, бағдар сілтеу, жол көрсету. *Екінші*, бастапқы балаң қиялын қуып, көңіл қалаған мамандығын және болмыстың басқада жағдайында өмірдің тармақты сорабына жаңа түскен

жастарды сол бағыттың мақсатын қуып, өмірдің ортасында біте қайнап бекіп, өсіп жетілердей ықпал етер ықыласы мен ниетінің дұрыстығын дәлелдер айқын айғақ арқылы танымын туындатып, кетік жерге қаланап кірпіш болуға баулар ізгі бағыт-бағдар қалыптастыру.

Кәсіби бағыт – өте кең ұғым, мысалы Батыс елдерінде баланы туған күннен бастап, өмірдегі жетуге дағдыландырады, ол жоғары мансапқа жетелейді. Кәсіби бағыт педагогикадан психологиядан басқа да мамандық таңдауға жан-жақты шараларды қолданады, оған кәсіби кеңесте қосылады, мұның бәрі адамның өз тағдырына бағытталған көмек. Кәсіби бағдарлама және кәсіби кеңес бұл оқушының бағдарламасы, оқушы өзбетінше бағыт алып, өзінің кәсіби мамандығын анықтауда, субъективті роль атқарады (Е.А.Климов бойынша). Кәсіби және жеке бастың өз тағдырын өзі шешуде ортақ байланыс бар, кейде олар өзара бірігіп кетеді. Ал олардың жігін ашуға тырыссақ, айырмашылығын да көруге болады.

1. Кәсіби өз тағдырын өзі шешушілік – деректі, нақты, оны ресми түрде дайындауға болады.

(диплом алу және т.б.), өз тағдырын өзі шешу, ол күрделірек ұғым;

2. Кәсіби өз тағдырын өзі шешу сыртқы жағдайларға көбірек байланысты ал жеке бастың өз тағдырын өзі шешу жеке адамның өзіне байланысты [4].

Оқушылар мен ынталандыратын бағдарламада кәсіптік жұмыс жүргізу. С.Н. Чистяковтың басқарған авторлар ұжымы «сенің кәсіптік мансабың» деген бағдарламасын ұсынады. Берілген бағдарламада теориялық материалдар мен бірге белсендіруші әдіс қолданылады. Олар: викториналар, ойындар, сөзжұмбақтар, түрлі пікірсайыстар. Мұнда дәстүрлі жұмыс түрлері (еңбек және мамандық таңдау туралы мақалдар және басқа да элементтері кіреді) және кәсіби бағдарламаға қатысты көмек болатын экспериментальді бағыттары жатады.

Қазір мектептегі кәсіби бағыттау шараларына қызығушылық жанданып келеді. Кейбір мектептерде директордың, ұстаздардың, психологтің, ата-аналарының ынтасы бойынша кәсіби бағдарламалық жұмыс жанданып келеді. Кәсіби бағдарлау мектептерде проблемалар мұндай жұмыстың мақсатын жақсы түсінбегендіктен кейде мақсат өте қарапайым түрде қабылданғандықтан («нарықтық жағдайда мектеп бітірушілердің жұмысқа орналасуы және бейімделуіне байланысты»), немесе өте күрделеніп түсінуде, («өз бетінше жүзеге асыру, өмірдегі өз тағдырын шешу, трансценденділену»). Дж. Сьюпер адам өмір бойы таңдау жасайды деп есептейді. (Мансаптың өзі кезектесетін таңдау ретінде қарастырылады). «Өзін-өзі билеу» түсінігі сәнді түсініктер: актуальды, жүзеге асыру, іске асыру, трансценденділену сөздермен толық сәйкестікте болады. Көп ойшылдар осында актуальмен еңбек әрекетін жұмыспен байланыстырады. А. Маслоу өзіндік актуальділік маңызды арқылы көрінеді деп есептейді; К.Ясперс өзінің жүзеге асырушылығын адамның өзі күшін, жігерін жұмсаған іспен байланыстырады. И.С. Кон еңбек жұмыс қарым-қатынас арқылы өзінше жүзеге асыруды көрсетеді дейді. П.Г. Щедровицкий өзінше жүзеге асырудың мағынасы адамның қабілеттілігін (жетілдіру қалыптастыруына, өзінің жеке тарихына, өзінің қабілеті туралы үздіксіз ойлануына байланысты деп белгілейді.

Е.А. Климов өзін-өзі билеудің екі түрін бөліп қарастырады: 1) *гностикалық* (жақтаушы жолын қуушы) (адамның есінің, өзін-өзі түсінудің) қайта құрылуы. 2) *практикалық деңгей* (адамның әлеуметтік жағдайының нақтылы өзгеруі). Әдіскерлікпен толық жетілдірілген ойындар (авторлық) жаттығулар, сұрақтар және сайыстар-талқылаулар. Бұл әдістемелер тақырыптық сынып сағаттарын (кәсіби-бағдарлық), кәсіби-бағдарлық сабақтар мен консультация (кеңес) өткізуге негіз бола алады. Кәсіби таңдаудың, өзін-өзі билеуден өзгешелігі сол арқылы ол кейінгі өміріне де есеп жасауы мүмкін, немесе келешек өміріне есеп жасамауы да мүмкін. Соңғы жағдайда мамандық таңдау жеке өмірінің мақсатын орындауға өмірлік жоспар бола алмайды [5].

Өз тағдырын өзі шешу тек қана өзіндік жүзеге асыру емес, сонымен қатар өзінің алғашқы мүмкіндігін кеңейту-трансценденділену (В. Франкл бойынша): «Адам өмірінің толық мәнділігі трансценденділену арқылы анықталады, яғни өз-өзінен шығу қабілеттілігі, ал ең бастысы-бүкіл өз өмірімде және белгілі бір нақты істе адамның жаңа мағына таба білуінде». Осылай өзін-өзі басқаруды, өзін-өзі жетілдіруді және өз трансценденділікті мазмұн мағына анықтайды.

Н.А. Бердяев «өзін-өзі тану» жұмысында балалық пен жігіттік баспалдағында бір күні мынадай ой таңқалдырды: «мен мүмкін өмірдің мәнін білмеймін бірақ өмірдің мәнін іздеу өмірдің мағынасы болады және мен өмірімді осы мағынаны іздеуге жұмсаймын». Осының бәрі – кәсіби өзін-өзі билеудің мәні жеке бастың мамандықты таңдау, меңгеру және орындау жолындағы ізденіс, сонымен бірге, өзін-өзі билеу процесіндегі мәнін ұғыну. Өз өміріне шығармашылық пен келсең, адам жаңадан ойланады. Осы жағдайда адам өзін-өзі билеудің субъектісіне айналады, яғни «жоғарыдан» келген ойлардың жетекшісі болып қалмайды. Кәсіби кеңес беруші (педагог-психологтің) ең бір күрделі

проблемасы өзін-өзі билеуші клиентті ойлануға ізденуге талпындыру. Ойлану барлық адамдар үшін бірдей емес. Барлық адамға бірдей болуы мүмкін мынадай жағдайда: халық немесе белгілі бір бөлшегі соғыс кезінде немесе құлықтылық сынақ кезінде (нравственных испытаний), болуы мүмкін.

«Оптант» ұғымы Е. А. Климовтың ұсынысы бойынша енген. Ол Ресейдегі субъектінің адам ретіндегі дамуының кезеңдерін талдап білген. (1996). Оптация – кәсіби өзін-өзі билеудің бір кезеңі, жеткіншектердің мінез-құлқына сәйкес, өйткені жеткіншектердің өз болашақ өмірін жоспарлау өте маңызды кезең. Осы уақыт әлеуметтік, өмірлік, кәсіби және жеке бастың өзін-өзі билеудің проблемасы. Шындығында өз мамандығын немесе жұмыс орнын ауыстырғысы келген ересектер де оптант болуы мүмкін. Е.А. Климов өзінің кезеңге бөлуінде еңбек субъектісінің қалыптасу кезеңін ерекше бөліп қарайды. Бір ойдан бұл кезең субъектінің кәсіби өзін-өзі билеу кезеңінің қалыптасуы, кәсіби таңдау яғни өзін-өзі билеу проблемасы өмірдің барлық кезеңінде болады.

1. *Ойын алды кезеңі* (туғаннан 3 ж.дейін) бұл кезең баланың еңбекке ұмтылуы және әрі қарай дамуының қалыптасу кезеңі, өйткені бала осы уақытта қабылдай бастайды, қозғалады, сөйлейді, қарапайым мінез-құлық ережелерімен моральдік бағалау пайда болады.

2. *Ойын кезеңі* (3-6-8ж. дейін) бұл кезде адамдық әрекеттің негізгі мағынасын меңгереді, сонымен бірге нақтылы мамандықтармен танысады (жүргізуші, дәрігер, сатушы, мұғалім т.б.). Г. В. Плехановтан кейін Д.Б. Эльконин былай деп жазды: «Ойын – еңбектің бастауы». Баланың сюжетті рөлді ойынның пайда болуы ересектердің еңбегін меңгермей тұрып басталады әрі тарихи бөліктермен еңбектің күрделенуінен пайда болады.

3. *Оқу әрекетін меңгеру* (6-8-11-12ж. дейін) өзін-өзі бақылау кезеңінің дамуы, өзін-өзі талдау, өз әрекетін жоспарлау әрекеті т.б. Бала үй тапсырмасын орындауда мектептен кейін дем алып қыдыру тілегін жеңе білуде бала өз уақытын өз бетінше жоспарлай білуі маңызды роль атқарады.

4. *Оптация кезеңі* (ортatic-латын сөзінен тілек, таңдау мағынасын береді) (11-12-14-18 ж. дейін) бұл жұмысқа өмірге дайындық кезеңі, кәсіби жолын таңдауда және жоспарлауда саналы және жауапты болуы, кәсіби өзін-өзі билеу жағдайында болуы оптант деп атайды. Ересек адамдарда мысалы жұмыссыз адамдар да оптант болуы мүмкін. Е.А. Климов атап айтқандай оптация – ол адам жасының көрсеткіші емес мамандық таңдау жағдайының көрсеткіші.

5. *Адепт кезеңі* – бұл кәсіби дайындық, мектеп бітірушілердің көбі ол арқылы өтеді.

6. *Адаптант кезеңі* – бірнеше айдан 2-3 жылға дейін созылған кәсіби оқудың біту кезеңінен кейінгі мамандыққа кіру уақыты.

7. *Интернал уақыты* – бұл мамандыққа толық мәнді әріптес ретінде кіру, қалыпты деңгейде жұмыс істей алатын толық мәндегі әріптес ретінде мамандыққа кіру. Е.А. Климов бұл кезең туралы жұмыскер кәсіби ұжымға толық мәнді мүше ретінде кіреді де оны «өз адамы» деп есептейді.

8. *Шеберлік кезеңі* – бұл кезде жұмыскер туралы адамдар арасындағы жақсырағы деп айтуға болады, яғни жұмыскерлер арасында елеулі түрде ерекшеленеді.

9. *Беделдену кезеңі* – ол шебер, басқа жұмыскерлер арасында өз ісінің ең озық шебері болады. Әрине, әрбір бала мұндай дәрежемен мақтай алмайды.

10. *Жетекшілік кезеңі* – кез келген маманның ең жоғары деңгейі. Бұл кезеңнің қызығы сол маман тек өз саласының білікті маманы емес «Ұстаз» немесе «Шебер» деген маманға айналады. Ол өз шәкірттеріне ең үздік тәжірибесін бере алады және өз жан дүниесінің бір бөлшегін береді. Осылай кез келген маманның көтерілетін ең жоғары деңгейі – педагогикалық деңгей [5].

Кәсіби бағдар беру жөнінде жоғары сынып оқушыларымен жұмыс жүргізу нәтижесінде мектепті бітіру қарсаңында олардың көбісі мамандықты саналы таңдауға әзір, берік кәсіби талап-ниеттері болды. Кәсіби бағдар беру ісін жемісті жүргізуде мектептегі дәстүрлер мен оларды насихаттай білудің ерекше маңызы бар. Оқушылардың әртүрлі мамандыққа қызығуының дамуы олардың қоршаған дүние жайлы білім көлеміне және өмірге көзқарасына тығыз байланысты. Оқушылардың ынта-ықыласы мен бейімділіктерін зерттеу әдістемесі кешен болып, түрлі әдістерді қамтуы тиіс екендігі барынша айқын нәрсе: оқушылардың оқу және еңбек әрекетін бақылау олардың ынта-ықыласын айқындау, күштерін практикада сынау, арнайы оқу және еңбек тапсырмаларын орындау.

Мектептің кәсіби бағдар беру жөніндегі жұмысының бағдары мен мазмұнын едәуір дәрежеде жергілікті жағдайлар: өндірістік айнала, аса қажет деген мұқтаждық және оларды әзірлеу мүмкіндіктері белгілейді. Сонымен қатар, кәсіби бағдар беру ісін жоспарлағанда әрбір мектепте оқушыларды таныстыру қажет болатын кәсіптер тобы бар екендігін есте сақтау керек. Сондықтан оқушыларды мамандық таңдауға әзірлегенде олармен осы бағытта тәрбие жұмысын жүргізу қажеттігі туады. Кәсіби бағдар беру жұмысы жоспарында оқушылардың сауда орындарында еңбек етуін белгілей отырып, біз қоғамдық пайдалы еңбекке шамасына қарай қатысу мен нақтылы жұмыс

орнында жұмыс істеу олардың практикалық білік және дағдыларын қалыптастыруға жәрдемін тигізіп қана қоймай, сонымен бірге тәрбиелік сипаттағы бір қатар міндеттерді шешуге де мүмкіндік береді дегенді еске алдық: сауда саласындағы жұмысқа ынта-ықыласын ояту, жалпы еңбек коллективінде жұмыс істегенде қажет болатын кейбір мінез-құлық белгілерін тәрбиелеу (тәртіптілік, еңбексүйгіштік, жауапкершілік сезімі және т.б.).

Оқушыларды қызмет көрсету саласындағы мамандықтарды таңдауға әзірлеу жөніндегі жұмыста негізгі назар олармен жеке жұмыс жүргізуге аударылды. Жеке тәрбие жұмысы кәсіби бағдар беру жөнінде коллективтік шаралар өткізуді жоққа шығармайды. Оқу процесінде оқушыларды кәсіптермен таныстыру жөнінде жүйелі жұмыс жүргізу, кәсіптік ынта-ықыласын тәрбиелеп, дамыту – оқушыларды мамандық таңдауға әзірлеудің басты шарты. Мамандар, бұрынғы мектеп бітірушілер шақырылған сабақтар оқушыларға үлкен әсер етеді.

Мамандық таңдауға әзірлеуде оқушылар болашағын ойластыратын сабақтардың маңызы зор. Пән мұғалімдерінің кәсіби бағдар беру жөніндегі жұмысы кәсіп түрлерімен таныстырумен шектелмейді. Сөйтіп, оқыту процесі оқушыларды саналы түрде мамандық таңдауға даярлауға көптеген мүмкіндіктер береді. Оқыту барысында оқушыларды, олардың ынта-ықыласын зерттеп қана қоймай, сонымен бірге оқушылардың кәсіптік ынта-ықыласын дамыту жөнінде жеке жұмыс ұйымдастыруға болады. Бұл жұмысты іске асырудың басты шарты мұғалімді әзірлеу болып табылады; өз пәніне байланысты ең алдымен болашағы бар және қоғамға керекті басты кәсіптерді білу; кәсіби бағдар беру және оқушыларды зерттеу мәселелері жөнінде мұғалімдерге психологиялық-педагогикалық даярлық беру. Оқушыларға кәсіби бағдар беруде экскурсиялардың үлкен маңызы бар, экскурсия кезінде оқушылар нақтылы мысалдар арқылы мектепте оқылатын теорияның ауыл шаруашылық өндірісі практикасымен тығыз байланысты.

Жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағдар беруде ауқымды және маңызды бөлімнің бірі – ата-аналармен жұмыс және кеңес беру мәселелері. Оқушылармен жұмыс істеу – кәсіби бағдар беру бағыттарының бірі, ал екіншісі ата-аналармен жұмыс істеу болып есептеледі: ата-аналар арасында түсінік жұмысын жүргізу, оларды балаларын еңбекке орналастыру және оқуға түсіру мүмкіндіктерімен таныстыру, ата-аналарды оқушыларға кәсіби бағдар беру ісіне белсене қатысуға тарту. Балаларының мамандықты таңдап алуына ата-аналардың өте үлкен ықпал жасауына орай, олармен жұмыс істеудің зор маңызы бар.

Жоғарыда айтылғандардан көрінгендей, кәсіби бағдар беру ісін анда-санда жүргізілетін бірнеше шаралармен немесе оқушылардың мектепті бітіріп шығу кезіндегі түсінік жұмысымен ғана шектеуге болмайды. Оқушыларды мамандықты таңдап алуға әзірлеу ісінде мектеп жетекші рөл атқаруға тиіс. Бірақ мемлекеттік мекемелер мен кәсіпорындардың қатысуынсыз мектеп жалғыз өзі кәсіби бағдар беру мәселелерін түгелдей шеше алмайды. Атап айтқанда, мектеп нақты мамандықтарға кәсіптік жарамдылығы жөніндегі мәселелерді шешуді өз міндетіне ала алмайды, өздігінен ауданның, қаланың кадрлар жөніндегі нақты қажетін анықтай ала алмайды, демек, нақты мамандықты таңдап алу мәселесі жөнінде егжей-тегжейлі кеңес бере алмайды. Мектеп кәсіпорындар үшін қызметкерлер таңдап алуды да жүргізе алмайды, оның үстіне мамандардың кәсіби бейімделуін қамтамасыз ете алмайды.

Сондықтан, мектеп кәсіби бағдар берудің мемлекеттік жүйесіндегі буын ретінде ғана қарастырылуы мүмкін. Біздің пікірімізше, екінші бір буын кәсіби бағдар беру жөніндегі жұмыстың мемлекеттік жүйесі болуға тиіс, бұл жүйе кәсіби ақпарат, кәсіби кеңес беру және еңбекке орналастыру қызметін қамтиды.

Біз қызметті құру кезінде оған кәсіпорындардың, транспорт, байланыс шаруашылықтарының, мекемелерінің, құрылыс ұйымдарын, мәдениет, қызмет көрсету саласының мекемелерін, арнаулы оқу орындарын белсене қатыстыру көзделуі керек. Бұлардың бәрі жас мамандардың толқынының келуіне тікелей мүдделі, сондықтан олардың бұл мәселеге самарқау қарауы, оқушыларға мектептің «бағдар» беруін күтіп отыруы дұрыс болмас еді.

Егер, кәсіпорындардың, мекемелердің, кәсіптік-техникалық (училище) колледждердің өздері жастарға кәсіби бағдар берумен белсенді айналысып, мектеп оқушылары үшін өз бөлімшелерінің есігін айқара ашқан. Оқушылармен жұмыс істеу үшін мектептерге таңдаулы мамандарын жіберген жағдайда ғана кәсіби бағдар беруден жақсы нәтиже күтуге болады. Мамандықты таңдап алу еңбектің белгілі бір түрлері жөнінде едәуір дәрежеде жұртшылық пікіріне байланысты. Оқу орнын бітіргенмен, жұмыс табылу қиын, табылса да жеке кәсіп ашып дербес танысу үшін көп уақытты қажет ететіні рас. Көбі қазір жеке кәсіпкерлікпен айналысқысы келеді. Бірақ, ол көбінесе өз мамандығынан жеке кәсіп ашу үшін ұзақ уақыт қыры-сырын білетін тәжірибе керек. Мысалы, мұғалімдік дипломды ала салып жеке мектеп ашу немесе жеке емхана ашу – шындыққа сай келмейді.

БАҚ-тың рөлі ең алдымен, сірә, мынада болса керек: халық шаруашылығы үшін неғұрлым қажетті мамандықтар жөнінде қоғамдық дұрыс пікірді қалыптастыруда, оларды халық арасына таратуда, оған жастарды қызықтыруда болуға тиіс. Осы бағытта істелетін жұмыстар – әзірге жасқана жасалатын ұмтылыстар. Қызмет көрсету саласы, сауда, қоғамдық тамақтандыру, құрылыс, ауыл шаруашылығы мамандықтары, әскери мамандықтар жөнінде флешмобтар әзірленіп, жақсы роликтер таратыла бергені жөн.

Кәсіби бағдар беру ісі еңбекке орналастыру мәселелерімен және кәсіптік оқу орындарына адам алу жоспарларымен тығыз байланысты. Кәсіби бағдар беру жөніндегі жұмыстың мемлекеттік жүйесі кәсіптік консультация мекемелері болуын да көздеуге тиіс. Кәсіби бағдардан кеңес беру – әр адамға мамандықты таңдап алу жөнінде ғылымға негізделген кеңес беру, оған халық шаруашылығы үшін керекті мамандықты ұсынып қана қоймай, сонымен бірге оның бейімділігіне, денсаулығына сәйкес мамандықты да ұсыну.

Қорытынды.

Кәсіби бағдар жөнінде кеңес берудегі ұйымдасқан жұмыстың болмауы мамандық таңдауда қателіктерге соқтырады. Себебі, мектеп бітірушілер таңдаған оқу орнының оған түсушілерге қоятын талаптарын, оқу жағдайларын, арнаулы оқу орнын бітіргеннен кейін жұмыс істеуге тиісті мамандық пен кәсіптің бағыт-бағдарын жете біле бермейді. Аталынған жұмыста кәсіби бағдар беру мақсатында ерекше маңызы бар болып отырған оқушылардың зерттелу мәселелерін қарау міндеті қойылған. Сол себепті кәсіби бағдар үшін оқушының жеке басының іскерлікпен бағытталуының ерекше маңызы бар, өйткені ол оның құрмет тұтатын жұмыстары және қызмет түрлері туралы пікір айтуға мүмкіндік береді. Бұл оқушыларды мамандық таңдауға даярлау өздігінен атқаратын жұмыс дағдыларын тікелей қалыптастыруға байланысты.

Жоғары сынып оқушыларының өздігінен жұмыс істеу дағдыларының болмауы кәсіби бағдар беру ісін қалыптастыру үшін айтарлықтай қиындық келтіреді. Мамандық таңдауға даярлау мақсатында оқушыларды зерттеу кезінде мамандық таңдау және тиісті даярлық алу жолында олар да ескеріліп отырылатындықтан мінез-құлықтың да (принципшілдік, тәртіптілік, еңбексүйгіштік, табандылық, көпшілдік және т.б.) кейбір белгілеріне көңіл бөлудің маңызы зор. Кәсіби бағдар беру мақсатында оқушыларды зерттеу мәселесіне мектеп дәрігері де қатысуы заңды. Кәсіптік кеңес беру мамандық таңдауда әрбір оқушыға берілетін көмекті қамтамасыз ететін кәсіптік бағдар жүйесінің бірі ретінде мүмкіндік жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
2. Пряжников Н.С. Профориентация в школе и колледже: игры, упражнения, опросники.-М: «Вако». 2006.
3. Саудабаева Г.С. Вопросы практической профессиональной ориентации// Технология. -2004. - №2. с. 63-64.
4. Құсайынов А. Мектеп реформасы. Дамыған елдер тәрибесі. //Егемен Қазақстан, 23 маусым, 2005.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. -Ростов-на Дону: Феникс,1996.

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ МЕКТЕПКЕ ДАЯРЛЫҚ ТОБЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

С.С. ЕРНАЗАРОВА
Р.М. ИМАЛОВА
А.С. РАХМАТУЛЛА

Түйіндеме:

Қазіргі мектепке дейінгі білім беру жағдайындағы білім берудің ұлттық үлгісіне оқыту мен тәрбие берудің соңғы әдіс-тәсілдерін, интербелсенді әдістерді игерген, психологиялық, педагогикалық жұмыста қалыптасқан, нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жолын салуға икемді, шығармашыл педагог болуды талап етеді. Сол себепті мектепке дейінгі ұйымдарда интербелсенді әдістер арқылы оқыту тәжірибесіне енгізілуде. Қазіргі заман ағымына байланысты балалардың тілін дамытуға жаңа талаптар қойылуда.

Осыған орай, бұл мақалада интербелсенді әдістер арқылы мектепалды даярлық тобындағы балалардың тілін дамытудың негіздері, тілін дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер мен тілін дамыту жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: тіл дамыту, мектепке дейінгі ұйым, интербелсенді, мектепалды даярлық тобы, әдіс-тәсілдер, құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік.

METHODS OF DEVELOPMENT OF THE LANGUAGE OF CHILDREN IN THE PREPARATORY GROUP BY INTERACTIVE METHODS

Abstract:

The national model of education in the context of preschool education requires the use of new methods of teaching and learning, the use of interactive methods, a flexible, creative teacher capable of building an egocentric path in practical, psychological and pedagogical work. That is why they are being introduced into interactive teaching methods in pre-school organizations. New requirements for the development of the children's language are introduced in the context of current trends.

In this regard, this article will consider the theoretical foundations of language development using interactive methods of preschool preparation, methods and methods of development of language development.

Key words: language development, pre-school organization, interactive, preparatory group, methods, competence, communicative competence.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі қазіргі таңда өзгермелі талаптар мен қажеттіліктерді қанағаттандыра отырып, әлемдік білім кеңістігіне бетбұрыс жасауда.

Елбасы Н.Назарбаев Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде оқыған «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» атты лекциясында осы мәселені айқындай отырып, былай деп айтқан еді: «Жеке тұлғаны функционалдық әзірлеу тұжырымдамасынан жеке тұлғаны дамыту тұжырымдамасына көшу жүріп жатыр. Жаңа тұжырымдама білім берудің даралық сипатын көздейді, ол әрбір нақты адамның мүмкіндіктерін және оның өзін-өзі дамытуға қабілеттілігін ескеруге мүмкіндік береді»[1]. Бұл міндетті жүзеге асырудың алғашқы сатысы мектепке дейінгі ұйымдар болғандықтан, балабақшаларда балалардың тілін дамытуда интербелсенді технологияларды тиімді қолдану қажеттігі туындайды.

Қазақстан Республикасының «Орта білім беруді дамыту» тұжырымдамасында: «Әрбір баланың жеке тұлғалық қасиеттерін ашу, оның мүмкіншілігін, өмірдегі мәнін көрсету арқылы білімге тереңірек ұмтылуына, сондай-ақ ізденісіне, бейімділігіне көмек беру, жағдай туғызу және оған өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру – білім берудің түпкілікті мақсаты» екендігі айқындалған [2]. Осы мәселелерге сәйкес мектепке дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеудің басты мақсаты – баланың жеке тұлғалық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін барлық жағдайды тудыру, баланың даралығын ашу, оның айқындалуына, дамуына, тұрақтануына көмек беру. Әрбір бала қайталанбайтын, ешкімге ұқсамайтын даралық ретінде қалыптасуы тиіс.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтармен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау,

оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген [3]. Қазіргі мектепке дейінгі білім беру жағдайындағы білім берудің ұлттық үлгісіне оқыту мен тәрбие берудің соңғы әдіс-тәсілдерін, интербелсенді әдістерді игерген, психологиялық, педагогикалық жұмыста қалыптасқан, нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жолын салуға икемді, шығармашыл педагог болуды талап етеді. Сол себепті мектепке дейінгі ұйымдарда интербелсенді әдістер арқылы оқыту тәжірибесіне енгізілуде. Қазіргі заман ағымына байланысты балалардың тілін дамытуға жаңа талаптар қойылуда.

Тіл дамыту деп – балалардың сөздік қорын байытуға, мағынасын түсініп, сол сөздерді дәл қолдана білуге, өз ойларын, пікірлерін екінші біреуге жеке сөйлемдер арқылы логикалық, композициялық тұтастығын сақтай отырып, жүйелі түрде әңгімелеу арқылы ауызша, жазбаша дұрыс білдіруге, яғни «нәрсенің жайын-күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айтып беруге» үйрету жұмыстарын айтамыз. Тіл дамыту оқу іс-әрекетінің мақсаттары алдына келесі міндеттерді қояды. Олар: -балалардың бақылағыштық, ойлау қабілеттері мен тілін, дүние танымын дамыту, әр нәрсені салыстыра талдап, жинақтап, жалпылап, нақтылап, салыстыру негізінде балаларды өз беттерімен қорытынды шығара білуге үйрету; -бала бойында қазақ тілі нормасына сай, өз сезімін, ойын дұрыс айтып, жазып бере алатындай дағдылар қалыптастыру; -балаларды ана тілін сүйуге, оның алтын қорын, тамашы сырлы, көркем де нәзік сөз байлығын қолдана білуге, оны сезініп құрметтей білуге баулу; -балалардың ауызша және жазбаша тілін дамытуға септігі тиетін жұмыстардың оңай да тиімді түрлерін іріктеп алып, ұсыну. Осы міндеттерді жүзеге асыруда интербелсенді әдістер арқылы балалардың тілін дамытудың ерекшеліктеріне тоқталайық.

Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытудың психологиялық құрылымы және оған ақпараттың ықпал ету заңдылықтары Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, А.В.Запорожец, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов, А.Н.Леонтьев, В.С.Мухина, А.Люблинская, Т.Тәжібаев, А.Темірбеков, М.Мұқанов, С.М.Жақыпов, Х.Т.Шерьяданова т.б. психологтардың еңбектерінде зерттелген.

Мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту мәселесіне арнайы зерттеу жүргізген: Н.Құлжанова, Б.Баймұратова, Қ.Мендаяқова, А.С.Амирова, А.Меңжанова, Б.А.Бақреденова, К.М.Метербаева, Қ.Атыманова, Х.Қожахметова және т.б. ғалымдардың еңбектері бүгінде тәжірибеде әдістемелік тұрғыда басшылыққа алынууда.

Мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқыту жүйесі қазіргі уақытта ТМД елдерінің бірқатарында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиенің педагогикалық ерекшеліктері К.Д.Ушинский, Н.И.Жинкин, А.П.Усова, Е.И.Тихеева, Ш.Н.Алиева, Г.И.Щукина, Н.Ф.Талызина, В.Г.Нечаева, Е.А.Флерица, А.М.Бородич, Л.П.Федоренко еңбектерінде талданып көрсетіліп, қазіргі таңдағы мектепке дейінгі педагогикада басты орын алады.

Оқыту үдерісінде интербелсенді әдістерді қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері және балалардың танымын дамытуда О.В.Даниленко, О.Б.Тыщенко, А.П.Гришаева, О.Р.Ельмикеев, Ю.М.Васина, Д.С.Байғожанова, А.Б.Ибашова, А.Б.Медешова, Г.Ж.Нұрбекова, К.Қ.Канафиева, А.Х.Алимов т.б. ғалымдардың зерттеулерінде орта және бастауыш мектепте интербелсенді әдістерді қолдану әдістемесі зерттеліп, балалардың қызығушылығын қалыптастыру мүмкіндігі ішінара қамтылған.

2011-2020 жылдарға арналған жалпы білім беруді дамыту бағдарламасында интеллектісі жоғары, дене бітімі түзу, рухани жағынан дамыған Қазақстан Республикасының азаматын қалыптастыру, еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту мәселесі қарастырылды. Бұл бағдарламада: «мектепке дейінгі оқыту бағдарламасы баланың жеке тұлғасын қалыптастыруға, жеке қабілетін ашуға және дамытуға бағытталып, оның қарапайым тілдік қарым-қатынас тәжірибесін, шығармашылықпен өзін-өзі көрсетуін қалыптастыру қажеттігі» көрсетілген [4]. Осы міндетті жүзеге асыруда балабақшада оқу іс-әрекетінде интербелсенді әдістер арқылы балалардың тілін дамыту негізінде қарапайым тілдік қарым-қатынас тәжірибесін қалыптастыруға болады.

Жасалған ғылыми әдістемелік талдаулар бүгінгі ақпараттық қоғамда мектепке дейінгі ұйымдарда балалардың тілін дамытуда интербелсенді әдістер мен педагогикалық технологияларды қолдану қажеттігі туындап отыр.

Бұл, әрине, өз кезегінде интербелсенді әдістердің тиімділігін айқындайтын теориялық талдаулар жасауды қажет етеді. Қазіргі кезде мектепке дейінгі білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелерінің бірі – нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін интербелсенді әдістерді қолдана отырып, балалардың тілін дамыту арқылы мектепке дайындау мәселесі.

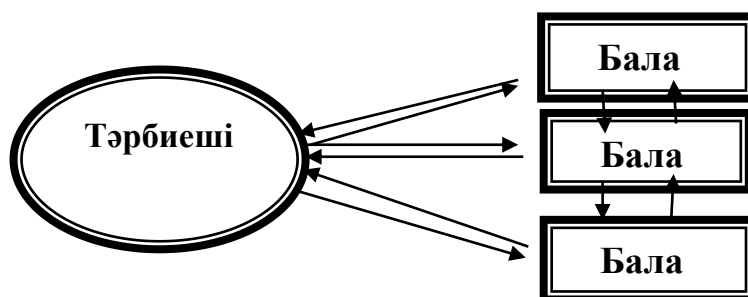
Интербелсенді сөзі – ағылшын тілінен аударғанда, inter – аралық, бірнеше, action – әрекет дегенді білдереді. Өзара әрекеттестік әдетте, белгілі бір мәселені шешу, ол шешімнің тиімділігі туралы әңгімелеу, талқылау түрінде өтеді [5].

Педагогикалық энциклопедияда: «Интербелсенді» жеке индивидтердің, жұптың, топтың өзара біріккен әрекетте бір-біріне алма-кезек әсер ету. Ол екі жақты әрекет, яғни А кейіпкер іс-әрекеті, Б кейіпкерге әсер етсе, ал ол өз кезегінде іс-әрекетімен А кейіпкеріне әсер етеді [6].

Интербелсенді әдістер тәрбиеленушілердің басқа балалармен, тәрбиешілермен диалогқа кіруімен, шығармашылық тапсырма орындаумен, оқытудың «субъект» ретінде сипатталады. Педагогтың ұстанымы ауысады: ол балаларға басшы емес, білім беру іс-әрекетінің тең қатысушысы.

«Интербелсенді әдістер» түсінігінің мағынасы «әдіс» және «интербелсенді» түсініктерден құрылады. Әдіс – педагогикалық міндеттерді шешу үшін педагог және қатысушылардың мақсаты өзара байланыстарының тәсілі. «Инеркация» түсінігінде екі қосындыны бөлуге болады: «интер» - арасында, «акция» – біреулердің арасындағы нығайтылған іс-әрекет. Сонымен, интербелсенді әдістер педагогикалық үдерістің қатысушыларының нығайтылған педагогикалық өзара байланысы, өзара ықпалы [7]. Бұл әдістер оқытудағы тұлғалық-бағдарлы тәсіліне сәйкес келеді.

Интербелсенді әдіс үдерістің барлық субъектілерінің белсенді әрекеттестігін тұспалдайды. Тәрбиеші бұл жерде балалармен білімді «игеру» үдерісін ұйымдастыратын позицияда болады. Бұл үдерістің барысында олар бір-бірімен өзара әрекеттесу, қатынасу, ойлап шығару, бойында бар тәжірибені қолдану керек.



Интербелсенді әдістер балалардың өзара қарым-қатынасы мен өзара әрекеттестіктеріне құрылады. Мұндай қарым-қатынас қоғамдық қалыптасқан мінез-құлық пен әлеуметтік нормаларға негізделеді. Өзара қарым-қатынастық әрекеттер мен балалардың өзара әрекеттестігімен реттеледі. Сонымен, интербелсенді әдістер арқылы белсенділік танытатын бала ақпарат алмасу үшін ғана емес, серіктесімен бірлескен әрекетті іске асыруда ортақ шешімі.

Н.И.Жинкин мектептегі тіл дамыту жұмысының негізгі қиыншылығы туралы: «Сабақтағы жағдаят табиғи коммуникативті сөйлеу. Бұл кемшіліктен құтылудың бір жолы бар. Баланың қарым-қатынасқа түсуге қажеттігін тудыру» - деп көрсеткен [8].

Интербелсенді әдістерді педагогикалық үдерісте пайдалануды зерттеген ғалымдар В.С.Агеев, Г.М.Андреев, Б.Ф.Ломов, Л.И.Уманский, Р.Х.Шакуров, А.И.Донцов және т.б. атауға болады.

В.С.Агеевтың пайымдауынша, интербелсенді әдістер біріккен әрекетті ұйымдастыру формасы ретінде тілдік қарым-қатынаста негізгі компонент ретінде қарастырылады, өйткені ол көп жағдайда коммуникация сипаттамасына сай келеді. Интербелсенділікті сөз әрекетінің тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда төмендегідей элементтерді ажыратуға болады: бір-бірімен өзара әрекетке түсуші балалар, бірлескен әрекет мақсаты, нысаны, құралы, тілдік белгілерін жатқызады [9]. Автордың пікірін қорытатын болсақ, интербелсенді әдістер арқылы мектепке дейінгі ұйымдарда тіл дамытудан ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде интербелсенді әдістерді қолдану арқылы балалардың өзара бірлесіп әрекетету барысында оның элементтерін толықтай пайдалану қажет деп санаймыз.

Б.Ф.Ломовтың пікірінше, бір индивидтің ойында пісіп, жетіліп тұрған пікір, келесінің айтылымында, оның орындауында көрінеді және бұл әрекеттің жемісін бір адам ғана емес, жұп, топ, бірлесіп көрсетеді. Интербелсенді әдістер балалар арасындағы әрекеттің диалогқа құрылуын, субъектілердің белсенділігін, олардың бірігіп әрекет етуін қамтамасыз етеді [10]. Ғалымның пікірін түйіндейтін болсақ, тіл дамытудан ұйымдастырылатын оқу іс-әрекетінде интербелсенді әдістерді пайдалануда балалардың топтық тапсырмаларды орындауына баса назар аудару жөн деп есептейміз.

Л.И.Уманский интербелсенді әдіс коммуникацияға, танымдық әрекетке жақсы ықпал етеді. Мұғалім жеке оқушыға көп көңіл бөле алады, өйткені оқушылардың барлығы белгілі бір іспен айналысады. Бірігіп оқуға әрекет етуге тән ерекшеліктер (мақсат пен міндеттің ортақ болуы, ол жердегі жеке оқушының жауапкершілігінің болуы, нәтижеге жетудің бәріне бірдей мүмкін болуы)

мұғалімге әрбір оқушының әрекетінен хабардар болуға, әрбір оқушыға көңіл бөлуге және қажет болған жағдайда көмек беруге мүмкіндік туғызылады. Ал бұл сыныптық жүйе шартындағы әрбір оқушыға бағытталған интербелсенді әдіс болып табылады, - деп ой қорытады [11]. Автордың пікірін қорытындылайтын болсақ, балабақшаның ересектер тобында тіл дамытудағы әрбір жаңа тақырыпты өтуде танымдық әрекетті ұйымдастыруда интербелсенді әдістерді қолдану арқылы әр баланың тілін дамытуға өз ойын еркін жүйелі жеткізуге, жаңа материалды түсінгенін оны бекітуге арналған тапсырманы орындауынан, сөздің мағынасын, мәнін ашудағы пікіріне баға беруде өздерін өздері бағалауға жеткізу және т.б. іске асырылу қажет.

Қазақстандық ғалымдардан интербелсенді әдістерді қолдануды ғылыми-педагогикалық және әдістемелік тұрғыда әр қырынан зерттегендер: А.Х.Әлімов, М.Мукашева, Г.Ж.Нұрбекова, К.Қ.Қанафиева және т.б.

Қазақстандық ғалымдардың ішінен А.Х.Әлімов «Неліктен бүгінгі күні оқытуда интербелсенді әдістемені қолдану керек?» деген мәселенің бірнеше себебін анықтаған:

– *Динамика – қазіргі әлем дамуының негізгі сипаты*, яғни индустриалдық кезеңнен постиндустриалдық кезеңге өтуі. Бұл заманның бұрынғы тұрақтылық жағдайының тұрақсыздық пен болжаусыздыққа, динамика мен өзгерістерге ауысуымен түсіндіріледі.

– *Ақпараттың мейлінше өсуі*. Бүгінгі күні ақпарат әрбір төрт жылда 25 % -ға ескіріп отырады. Ақпарат әр салада әрбір төрт жылда екі есеге ұлғайып отырады. Ақпарат дамуының мұндай қарқыны сақталатын болса, онда болашақта ақпарат әрбір 76 күнде екі еселенетін болады. Олай болса, білім игерудің мазмұны да өзгеру үстінде.

Қазіргі заманғы ақпараттың орасан зор мөлшері (кітаптар, интернет т.б.) адамнан бұрынғыдай мағлұматты іздестіріп қана қоймай, қажетті мәліметті таңдауды, игеруді, оны қажетіне жаратып, пайдалануды талап етеді.

– *Ақпараттық коммуникациялардың жаңа формалары*. Жыл сайын коммуникациялық жаңа құралдардың, технологиялардың көбеюі (ұялы байланыс, планшет, iphone, iPad т.б.) оқытуда қазіргі белсенді түрде қолданып жүрген әдіс-тәсілдеріміз, құралдарымыз бірер жылдан соң, тіпті айлардан соң бүгінгі күн талабына сәйкес келмей қалуы ықтимал.

– *Адам қоғамынан қызмет көрсету қоғамына айналуы*. Қазіргі қоғамда тауар өндіру саласында жұмыс жасаушылар 15% ғана, қалған 85 % -ы қызмет көрсету саласында жұмыс жасайды. Мұның ішіне, әрине, білім беру саласының мамандары да кіреді. Ал бұл мамандарға қандай білім, білік, дағды қажет? Кез-келген адаммен тіл табыса алатын қарым-қатынас құзыреттілігі қажет. Ал бұл құзыреттілікті бала жастан қалыптастыруға, өмірде өз орнын табуға оқытудағы интербелсенді әдістердің ықпалы зор.

– *Қоғамдағы тұлға рөлінің өсуі*.

Бүгінгі мектептің мақсаты – өзінің үздіксіз білім алуына және өз бетімен дамуына бағытталған азаматты тәрбиелеу. Дәстүрлі білімділікке бағытталған оқыту жаңа қоғамдық сұраныстарды қанағаттандыра алмайды. Сондықтан, өмірде өз орнын анықтай алатын, дербес, белсенді, үнемі даму үстінде болатын шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу үшін интербелсенді әдістер қажет.

– *Зияткерлік өзгерістер*. Адам миының орташа есеппен тек 3% -ы ғана жұмыс істейтін көрінеді. Олай болса мидың мүмкіншіліктерін бұрынғыдан тиімді пайдалану адамзаттың негізгі міндеттерінің бірі болып отыр. Ал оған бізге оқытуда интербелсенді әдістер көмектеседі.

– *Білім жүйесіндегі өзгерістер*. Қайталау мен жаттауға негізделген репродуктивтік білімнен түсіну, қолдану, талдау, жаңа мазмұн құрастыру немесе бағалау сияқты белсенді әрекетті жүзеге асыратын конструктивті білімге ауысу қажет.

– *Мақсаттың өзгеруі: зияткерлі (парасатты, интеллектуальды) тұлғадан рефлексиялық тұлғаға көшу*. Тұлғаның тек білімді болуы жеткіліксіз, қазіргі кезде өзін-өзі бағалай алатын, өзіне-өзі есеп бере алатын, өзінің қабілеті мен мүмкіншіліктерін қолдана алатын жауапкершілігі жоғары тұлға қалыптасуға жағдайлар жасалуы тиіс [12].

Автордың ұсынған дәлелді себептері оқытудың интербелсенді әдістерін тек жоғарғы оқу орындарында ғана емес, білім берудің барлық деңгейінде қолдануға болатынын көрсетеді.

Интербелсенді оқыту әдістері тұлғаралық қарым-қатынасқа негізделе отырып, «жеке тұлғаны дамытуға бағытталатын» қазіргі білім беру парадигмасын қанағаттандырады. Сонымен бірге, сапалы білім алудың алғышарттары болып табылатын таным белсенділігі мен ізденіс дербестігін қалыптастырып қана қоймай, ары қарай дамытады.

Сонымен, интербелсенді оқытудың артықшылықтары:

- баланың жеке өздігінен ізденуіне мүмкіндік беріледі;
- топтасып оқып үйренуге жағдай жасалады;
- өзін-өздері бағалауға үйренеді;
- белсенді оқу іс-әрекеті барысында білім алады.

Интербелсенді әдістерді қолдану барысында мектепке дейінгі жастағы балада келесі құзыреттіліктер қалыптасады:

- өзінің эмоционалдық жағдайын әртүрлі оқиға арқылы білдіретін денсаулықты сақтау құзіреттілігі;
- сөздік шығармашылықта және пікір айтуда, қарым-қатынаста өзара әрекеттестікті орнату үшін ауызша коммуникация құралдарын қолдану арқылы коммуникативті-тілдік құзыреттілік;
- ойды іске асыру, себепті-тергеулі байланысты құру, эксперименттер, сұрақтарды қою, қоршаған ортаға қызығушылық таныту арқылы танымдық құзыреттілік;
- тілдің мәнерлі құралымен жеке көркем бейнелерді құру және көркем туындыларға өзінің қатынасын білдіретін шығармашылық құзыреттілік.

Заманауи педагогикадағы интербелсенді әдіс-тәсілдер молдығымен бай. Олардың ішінен мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыста қолданылатындары:

- шығармашылық тапсырмалар;
- кіші топтардағы жұмыс;
- пікірталас;
- жаттықтыратын ойындар (сюжетті-рөлдік, рөлдік, еліктеу ойындары);
- эвристикалық әңгіме әдісі;
- жоба жасау (жобалар әдісі);
- қоғамдық ресурстарды, әлеуметтік жобалар және оқытудың басқада әдістерін қолдану, мысалы, видеофильмдерді көру және талқылау, экскурсиялар, қойылымдар, көрмелер;
- шығармашылық ойлаудың әдістері («миға шабуыл»);
- тренингтер және т.б.

Тілді оқытуда американ оқытушылары **А.Эллис, Д.Фоутс** ұсынған *тереңдету әдістері* қолданылады. Бұл әдіс конструктивизм деп аталатын таным теориясына тереңдеп енді. Оның негізгі идеясы – барлық білім таным субъектісіне құрылады және сондықтан да жеке құбалыс болып табылады.

С.Н.Лысенко дайындаған *озық оқыту әдісі* көптеген жылдар бойы бастауыш мектептерде оң нәтиже берді. Оның басты компоненттерінің бірі – оқушылардың сабақтағы еңбегін ұйымдастырудағы маңызды сәт болып саналатын түсіндірмелік басқару болып табылады.

Интербелсенді әдістердің бірі *іскерлік ойын* тәрбиеші іс-әрекетінің пәндік және әлеуметтік мазмұнын дүниеге әкелудің, аталған тәжірибе түріне қатысты қарым-қатынас жүйесін модельдеудің формасы.

Интербелсенді әдіс ретінде іскерлік ойын мынадай шарттар негізінде іске асырылады:

- 1) жаңа білімді игеру баланың іс-әрекетіне бағытталады;
- 2) оқу іс-әрекеті топтық, ұжымдық сипатқа ие болады;
- 3) баланың тұлғалық дамуы екі түрлі нормаға сай жүреді: компетентті пәндік іс-әрекеттердің және ұжымның әлеуметтік қарым-қатынас нормаларына. Іскерлік ойындарда ойыншының мотивация, қызығушылық, эмоционалдық деңгейі мақсатты көздеу мен мақсатқа жетудің көптеген шарттарына байланысты болады.

Тіл дамыту сабағында интербелсенді әдістерді пайдалануда тәрбиеші төмендегідей міндеттерді жүзеге асыру қажет деп санаймыз:

- тәрбиешінің педагогикалық кәсіби іс-әрекетіне деген сенімділігі, шығармашылық шеберлігі;
- балалардың тұлғалық-бағдарлы дамуының ескерілуі;
- оқу үдерісінің кез-келген кезеңіндегі бала дайындығының іске асырылуы мен кепілділігінің міндеттілігі;
- интербелсенді әдістерді пайдаланылатын педагогикалық ақпараттың міндеттілігі;
- балалардың білімді меңгерудегі танымдық қызығушылығы мен қажеттілігінің ескерілуі;
- балаларды өздігінен қорытынды жасауға, белсенді іс-әрекетке баулу;
- оқу үдерісін жобалағанда іс-әрекеттің, оқу материалы мен оқыту материалының дәлелділігінің бірлігі;
- оқу іс-әрекетін ұйымдастыру үдерісінің ойын технологиясы негізінде іске асырылуы;
- балалардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыруды ұйымдастыру және нәтижеге жеткізу.

Тіл дамыту оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда интербелсенді әдістерді қолдануға қойылатын талаптар айқындалды:

- интербелсенді әдістерді қолдану арқылы қоршаған ортада көргендерін өздігімен әңгімелеп, өмірмен байланыстыру;

- интербелсенді әдістерді қолдану арқылы оқылған әңгіме, ертегі, тақпақтарды түсінігі бойынша өз сөзімен және әдеби тілде айта білу;
- интербелсенді әдістерді қолдану арқылы белсенді сөздік қорына енген сөздерді қажетіне қарай күнделікті іс-әрекетке пайдалана беру;
- интербелсенді әдістерді қолдану арқылы жаңадан меңгерген сөздерді белсенді сөздік қорына енгізу;
- интербелсенді әдістерді қолдану арқылы сурет сериялары бойынша өз шығармашылығымен әңгіме құрастыра білу;
- интербелсенді әдістерді қолдану арқылы заттардың аттарын, қасиеттеріне, белгісіне қарап ажырату; - монологты және диалогты сөйлеудің екі түрін пайдаланып, оқылған шығарманы баяндау;
- жалпы және жеке ұғым туралы түсініктерін жетілдіру;
- оқылған шығарма, ертегі, көрген мультфильмдегі басты кейіпкерлерді ажыратып, олар туралы өздігінен қорытынды жасау;
- тіл дамыту дәптеріндегі тақырыптық жүйемен берілген тапсырмаларды орындай білу;
- тіл дамытуда мимика, ыммен сөйлесу, ымдап сөйлегенді түсіну;
- дыбыс аппараты мен артикуляцияны дамыту жаттығуларын орындау;
- антоним, синоним сөздерді бір-бірінен ажыратып, қажетіне қарай күнделікті тұрмыста пайдалану;
- ұлттық салт-дәстүр, өнер, камзол, тақия, текемет, сырмақ, т.б. байланысты сөздерді меңгерту;
- тілдегі дыбыстарды анық, таза, дұрыс айтып, бір-бірінен ажырата білу;
- дауысты, дауыссыз дыбыстардың ерекшелігін біліп, дыбыстарды бөлінуін (қатаң, ұяң, үнді - үнсіз) т.б. ажырата білу;
- тіл дамыту дәптері мен әдістемелік нұсқаудағы сабақтастықты басшылыққа алу;

ҚОРЫТЫНДЫ.

Мектепке даярлық тобындағы балалардың тілін дамытуда «интербелсенді әдістердің» түрлерін пайдалану, біріншіден, балалардың білімін берік меңгерту құралы болса, екіншіден, балалардың сабаққа деген қызығушылығын, белсенділігін арттырады, үшіншіден, байланыстырып сөйлеуге, сөйлеу мәдениетіне, пікірін ашық айтуға жеткізеді, төртіншіден, шығармашылықпен әңгіме құрастыруға өз ойын жүйелі жеткізуге үйренеді. Сондай-ақ, мектепалды даярлығында оқу іс-әрекетінде интербелсенді әдістер арқылы балалардың тілін дамыту талаптары айқындалып, ол тәрбиешілердің интербелсенді әдістерді жетік меңгеруін талап етеді. Өйткені, бүгінгі қоғамдық сұранысқа жауап беретін мектепке дейінгі ұйымдардың педагогтары инновациялық технологиялармен қатар интербелсенді әдістерді де саралап ұйымдастырылатын оқу іс-әрекетінің мақсатына сәйкес қолдану әдістемесін жетік білуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаевтың Гумилев университетінде сөйлеген сөзі. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасының «Орта білім беруді дамыту» тұжырымдамасы. – Алматы, 2002.
3. ҚР «Білім туралы» Заңы. Мемлекеттік жалпыға міндетті жалпы орта білім беру стандарты «Негізгі ережелер» ҚР МЖБС 2.003. – Астана, 2008.
4. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы – Астана, 2010.
5. Қазақ-кеңес энциклопедиясы – Алматы, 1989 ж, 284б.
6. Түймебаев Ж.К. и др. Энциклопедический словарь. Образование и наука – Астана 2008, 448б.
7. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14-желтоқсан «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Индустриальная Караганда - № 159-160 15-желтоқсан 2012 ж, с.51-33, 34
8. Жинкин Н.И. Развитие письменной речи учащихся III-VIII классов // -8 М.: АПН. РСФСР, 1956. Вып.78, С. 141-250.
9. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. Автор, Издательство Московского университета, 1990.
10. Ломов Б.Ф. «Қарым-қатынас мәселесі» - М., 1981ж.
11. Уманский Л.И. Типы совместной деятельности М., 2005.
12. Алимов А.Х. Интербелсенді әдістемелік нұсқаудағы сабақтастықты басшылыққа алу. Оқу құралы. Алматы, 2013.

МЕКТЕПТЕГІ СПОРТТЫҚ-КӨПШІЛІК ЖӘНЕ ШЫНЫҒУ-САУЫҚТЫРУ ҚЫЗМЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

аға оқытушы **А.К. ЕСЕЛЬБАЕВА**
п.ф.к., акад.профессор **Д.Р. АБДЫКАДЫРОВА**
п.ф.м., оқытушы **М.Ж. БУРКИТБАЕВА**

Түйіндеме:

Оқушылардың дене тәрбиесінің негізі үрдісі ретінде, дене шынықтырудың барлық маңыздылығына қарай, күнделікті дене жаттықуларының ролі айрықша, сондықтан шынығу-сауықтыру және спорттық-сауықтыру жұмыстарын салауатты өмір салты арқылы қалыптастыру. Оқу орындарындағы осы жұмысқа назар аудару келесі себептерге байланысты: балалардың денсаулығының нашарлауы, аудиторияда жұмыс істеуін жоғарылату, әрекетсіздік.

Түйін сөздер: салауатты өмір салты, қозғалыс белсенділігі, даму және жетілдіру, қалыптас-тыру.

FORMING SPORTS AND MASS AND PHYSICAL AND HEALTH ACTIVITIES IN SCHOOL

Abstract:

For all the importance of physical culture, as the basis for the process of physical education of pupils, physical culture, health and sports-mass work have an exclusive role in involving daily exercise and healthy lifestyles. Increased attention to this area of work in educational institutions is due to the following reasons: deterioration of children's health, increase in classroom occupancy.

Keywords: healthy lifestyle, motor activity, development and improvement, formation, definition

Қазақстан қоғамын қайта құру тұрғысында балалар мен студенттердің денсаулығының жай-күйі жайлы өткір сұрақтар көп. Адамзат денсаулықты сақтау мен нығайту проблемасын тануға әрқашан да ұмтылып келді, себебі денсаулықсыз толыққанды өмір сүру мүмкін емес. Денсаулық жақсы болған кезде оны сезіне білмейміз, ал денсаулықты жоғалтып алған кезде ауру күйі пайда болады да, ауру ағзаның жайсыз күйі туралы үнемі белгі беріп отырады.

Спорт, дене шынықтыру, салауатты өмір салты балаларға өмірдің жаңа жағдайларына бейімделуге көмектесетін сенімді қорғаныс болуы керек, қоршаған ортаның үздіксіз нашарлауына қарсы болады. Бұл, өз кезегінде, балалар мен жастарға өздерінің денсаулығын саналы нығайту және физикалық жетілдіру туралы құндылық бағдарлар мен ойлауды қалыптастыруға сұранысты белсендіреді.

Денсаулық жағдайы адам өмірінің барлық салаларында көрініс табады. Адамның көптеген өмірлік әрекеттерінің толықтығы мен қарқындылығы денсаулық деңгейіне тікелей байланысты. Республикада балалар мен жасөспірімдерде жалпы сырқаттанушылық деңгейі жоғары, асқазан-ішек жолдарының, көру органдарының және жүйке жүйесінің ауруларының өсу тенденциясы байқалады, бұл материалдық-техникалық базаның және мектеп мекемелерінің санитарлық-гигиеналық жай-күйінің нашарлауының салдары болып табылады.

Қазіргі заманғы адамзат қоғамның және жеке тұлғаның мәдениеті дене шынықтырудың дамуымен толықтай алмайтындығын барған сайын түсінеді. Ұлттың сауығып жақсаруы күресуінде дене шынықтыруға халық денсаулығының құрамдас бөлігі жатады. Жас ұрпақтың денсаулығына жағымсыз әсер ету тізімі өте үлкен. Қазіргі жағдайда жасөспірімдердің денсаулығын жақсартуға немесе олардың денсаулығын тек дене белсенділігі арқылы ғана нығайтуға болады. Біз алдымен денсаулығына зиян келтірдік, сабақтарда және үйде көп жүктемемен айналысуға мүмкіндік береміз, содан кейін біз салауатты өмір салтын қалыптастыруға тырысамыз. Осыған байланысты, туғаннан бастап ересек адамға дейін денсаулықты нығайту қажеттілігін тәрбиелеуге ықпал ететін, сондай-ақ салауатты өмір салты туралы білімді қалыптастыратын жүйелі іс-шаралар ұйымдастырылады.

Компьютерлік технологиялар дамығаннан бастап, оқушылар спортқа, далаға шығуға, қозғалыс ойындарын ойнауға аз уақыт бөледі, өйткені олар көп уақытын компьютердің алдында өткізеді. Сондықтан мектептегі басты міндеттердің бірі - оқушыларды салауатты өмір салтына тарту. Дене шынықтыру мен спорттың маңыздылығын түсіну және бұл мәселені шешуде жаппай жұмыс істеуді «Мектептегі спорттық-көпшілік және шынығу-сауықтыру қызметін қалыптастыру» тақырыбы бойынша анықтады.

Мектеп міндеттерінің бірі оқушылардың дене шынықтыру және спортпен шұғылдану уәждерін, тиісті қызығушылықтары мен әдеттерін қазіргі заманғы қалыптастыру болып табылады. Сонымен қатар, соңғысы өзінің жас ерекшеліктері бар оқушы тұлғасының мотивациялық-қажеттіліктік саласын қалыптастыру заңдылықтарына негізделуі тиіс.

Оқушының одан әрі оқуына келетін бастауыш сыныптарда қызығушылықты, уәждерді қалыптастыру басқа мақсаттарға қол жеткізу құралы ғана емес (мысалы: беделді, немесе ата-аналардың талаптарын орындау және т.б.), өзіне өмірлік маңызды мақсат болып табылатын, ол үшін маңызды мағына болып табылады.

Тәжірибе көрсеткендей, оқушылардың мотивациялық қызмет саласын стихиялық қалыптастыру кезінде олардың көпшілігінде тиімді оқыту үшін қажетті себептер қалыптаспайды, демек, мектептер мен мұғалімдер оқушылардың мотивациялық қызмет саласын қалыптастыру процесін басқаруды өзіне алуы тиіс. Бұл ретте, оның мектепте болған барлық жылдар бойы әрбір оқушының тиімді және жемісті оқу жұмысын қолдайтындай қалыптасуын қамтамасыз ету маңызды және болашақта өзін-өзі оқытуға және өзін-өзі жетілдіруге негіз болар еді.

Салауатты өмір салты - бұл адамның еңбек, қоғамдық, отбасылық-тұрмыстық, тынығу формаларына белсенді қатысу. Өкінішке орай, көптеген адамдар ең қарапайым, ғылымға негізделген салауатты өмір салты нормаларын сақтамайды. Кейбіреулері ерте қартаю тудыратын аз қозғалыстың құрбаны болады, басқалары азық-түлік өнімдерінің артықшылығы семіздік дамуына, қан тамырларының склерозына, басқа адамдар демалуды білмейді, өнеркәсіптік және тұрмыстық қамсыздандырудан алшақ жүреді, кейбіреулері әрқашан тынышсыздықтың, ұйқысыздықтан зардап шегеді, бұл ішкі ағзалардың көптеген ауруларына әкеледі.

Салауатты өмір салты адамның тыныс-тіршілігінің әртүрлі жақтарын дамытуға, олардың белсенді ұзақ өмір сүруіне және әлеуметтік функциялардың толыққанды орындалуына қол жеткізуге алғышарттар болып табылады. Салауатты өмір салтының өзектілігі қоғамдық өмірдің күрделенуіне, техногендік, экологиялық, психологиялық, саяси және әскери сипаттағы қауіп-қатерлердің ұлғаюына байланысты, денсаулық жағдайында жағымсыз ілгерілеулерді тудыратын адам ағзасына түсетін жүктеме сипатының өсуінен және өзгеруінен туындайды.

Салауатты өмір салтына бағыттала орындалатын оқушының өзінің іс-әрекеттерін талдай және бағалай білу өзін-өзі өмір салтына тәрбиелеудегі маңызды кезең болып табылады. Оқушының өзін өзі салауатты өмір салтына тәрбиелей білуі - салауатты өмір салтына сәйкес мінез-құлықтармен сапалы көрсеткіштерді саналы түрде өз бойында оятып іс-әрекет жасай алады деген сөз. Оның қалыптасуы оқушының жалпылай түсінігі мен өзін - өзі сол салауатты өмірге бағыттай білу позицияларына байланысты. Осылайша алдымен тарихи, соңынан педагогикалық мәселелерді талқылай келе арнайы әдіс - тәсілдер арқылы қазіргі оқушылар бойында салауатты өмір салтын қалыптастыру керек екендігін тұжырымдаймыз.

Біздің көзқарасымыз бойынша, психологиялық-педагогикалық тұрғыда оқушылардың дене-тәрбиесімен, спортпен шұғылдануларын, олардың осы қызмет түрлеріне тұрақты қызығушылығын, күнделікті ертеңгілік жаттығудан бастап, тұрақты дене тәрбиесі жаттығуларымен шұғылдануын қарастыратын еңбектер ерекше назар аударарлық.

Дене шынықтыру және спорт саласындағы қазақстандық көрнекті ғалымдар Л. И. Орехов, Т. М. Досмұхамбетов, А. К. Құлназаров, В. А. Сорокин, В. А. Коваленко "Қазақстан Республикасының халқын кешенді сауықтыру бағдарламасында" салауатты өмір салтын жаһандық әлеуметтік мәселе, жалпы қоғам өмірінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырады.

Өркениетті қоғамның негізгі міндеттерінің бірі күнделікті өмір режиміне белсенді қимыл-қозғалыс қызметін енгізу болып табылады. Мұның маңызды себебі-ағзаның сыртқы ортаның әртүрлі қолайсыз жағдайларына төзімділігін арттыруға, денсаулықты сақтауға, белсенді еңбекке қабілеттілікке және созылмалы патологияның көріністерін жоюға ұмтылу.

Ұлт денсаулығын сауықтыруда дене шынықтыру әдістерін пайдалану бірінші дәрежелі болып табылады, бұл оның халық денсаулығын нығайтудағы басты рөлін растайды. Дене тәрбиесінің барлық маңыздылығы оқушылардың дене тәрбиесі процесінің негізі ретінде күнделікті дене жаттығуларымен айналысуға тартудағы, сондай-ақ салауатты өмір салтын қалыптастырудағы ерекше рөл дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыстарға жатады. Білім беру мекемелеріндегі жұмыстың осы бағытындағы салаға көп назар аудару келесі себептерге байланысты болады:

- балалардың денсаулығының нашарлауы;
- сабақтарды өткізу қабілетін арттыру;
- гиподинамия.

Негізгі тыныс-тіршілікті қамтамасыз ететін органдар мен организм жүйелерінің қалыпты дамуы мен функцияларын жетілдіру, оқушылардың физикалық қасиеттерін дамыту және қозғалыс тәжірибесін байыту білім алушыларды тәрбиелеу жүйесінде жоспарда бірінші орында тұрады. Күн тәртібін қатаң сақтау кезінде дене жаттығуларымен жүйелі түрде сабақтар, ата-аналарға көмек көрсету, демалыс, ұйқы, тамақтану, балалардың дамуына жағымды әсер етеді, олардың денсаулығын нығайтады. Дене шынықтыру сабақтарының оқу процесімен дұрыс үйлесуі оның тиімділігін арттырады, өйткені дене жаттығулары нәтижелі ақыл-ой жұмысының ұзақтығын арттырады.

Бұл проблеманың өзектілігі дене тәрбиесін қайта құру және оны дамып келе жатқан, ашық, гуманистік жүйеге айналдыру қажеттілігімен түсіндіріледі. Бұл тәжірибе баланың дене қабілеттерін ғана емес, рухани, адамгершілік қасиеттерін ашу және дамыту үшін барынша қолайлы жағдай жасайды. Тәжірибенің жетекші педагогикалық идеясы Дене шынықтыру-сауықтыру жұмысының үлгісі мен біртектілігі емес, дене шынықтырумен айналысу саласындағы жеке қызығушылықты, мүмкіндіктер мен қабілеттілікті ескеретін әртүрлілік болып табылады.

Кез келген дене шынықтыру мұғалімінің көпжылдық жұмысының қорытындысы оқушылардың толыққанды дене дамуы мен денсаулығы болып табылады. Дене тәрбиесінің мазмұны салауатты өмір салтын қалыптастыруға, денені физикалық жетілдіруге байланысты құндылықтарды әзірлеуге, сондай-ақ жастар өмірінде болатын жағымсыз көріністерден, соның ішінде зиянды әдеттерден бас тартуға бағытталған. Оқушылардың денсаулығын сақтау ғана емес, салауатты өмір салтының негіздерін үйрету-мұғалімнің басты міндеті. Сондықтан бұл тақырып әрқашан өзекті болып, мұғалімнің қызмет аясы айтарлықтай кеңеюде.

Зерттеу мақсаты: оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпал ететін дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыстардың тиімді түрлерін, әдістерін, тәсілдерін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

- теориялық деңгейде оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесін қарастыру;
- ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу негізінде білім беру мекемесі жағдайында оқушылардың спорттық-бұқаралық дене шынықтыру-сауықтыру қызметін қалыптастырудың тиімді жолдары мен құралдарын анықтау.

- педагогикалық зерттеу негізінде дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыстың формаларының, әдістері мен тәсілдерінің тиімділігін тексеру.

Зерттеу нысаны: білім беру мекемесі жағдайында оқушылардың мектепте спорттық-бұқаралық дене шынықтыру-сауықтыру қызметін қалыптастыру.

Зерттеу пәні: дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыс оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру құралы ретінде.

Зерттеу әдістері: Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау, педагогикалық эксперимент, бақылау, сауалнама жүргізу.

Зерттеу гипотезасы:

- қазіргі кезеңде мектептегі дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыстардың жүйе құраушы қызметі ретінде өскелең ұрпақты дене шынықтыру дайындығы арқылы ұлт денсаулығын жақсарту идеясы болуы тиіс;

- мақсатты іске асыру шарттарын ғылыми-педагогикалық пысықтау арқылы объективті сипатқа ие болады және мектеп оқушыларының кең жігі үшін қол жетімді болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығы:

- мектептегі білім беру жүйесіндегі дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыстардың ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары, оның құжаттамаларымен регламенттеледі;

- дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыстарды іске асыру жолында білім беру функцияларын орындаумен байланысты педагогтар ұжымы мен мектеп қызметкерлерінің өзара іс-қимылының жаңа нысандары анықталды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы:

- келешекте дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыс жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттары анықталды;

- мектепте дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық жұмыстарды өткізудің ұйымдастырушылық-педагогикалық шарттары әзірленіп, ғылыми негізделген.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Спорттық-бұқаралық және дене шынықтыру-сауықтыру іс-шаралары оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың, сондай-ақ зиянды әдеттердің алдын алудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Өзінің мазмұны мен ұйымдастырылуы бойынша сыныптан тыс жұмыс жаппай, тәрбиелік және дамытушылық бағыттылығы, оқушылардың сабақ түрін еркін таңдауы, сабақты ұйымдастыру мазмұны мен әдістерінің балалардың дене дайындығы мен даму деңгейіне сәйкестігі, оқушылардың дене шынықтыру белсенділігін ынталандыру сияқты талаптарға жауап беруі тиіс.

Спорттық жарыстар-әрқашан мереке. Міне, сондықтан старттардың қызықты жағын ойластыру өте маңызды. Жарыс орындары жалаулармен, плакаттармен, шақыру қағаздарымен безендіріледі. Жарыс алдында шеру, көрсетілім өткізіледі. Мүмкіндігінше, көрермендерге спорт аренасында ойын барысын бақылауға көмектесетін ақпарат беруші төрешінің білікті түсіндірмесін ұйымдастыру жақсы болуы қажет. Тәжірибелі ұйымдастырушылар алдағы мерекенің барлық сценарийін алдын ала әзірлейді.

Жарыстар жеке, командалық және жеке-командалық болуы мүмкін.

Жеке жарыстарда жекелеген спортшылар арасында (жеңіл атлетика, шаңғы, велосипед спорты және басқа да спорт түрлері) чемпиондар мен жеңімпаз атақтары ойнатылады.

Көптеген спорттық ойындар (футбол, волейбол, баскетбол) және кейбір басқа да спорт түрлерінде велосипедпен командалық жарыс, эстафеталарда барлық жарыстар командалық, яғни командалар өзара күреседі. Жекелеген қатысушылардың нәтижелері есепке алынбайды.

Командалық жарыстар кез-келген спорт түрлерінен болуы мүмкін, егер олардың қорытындылары командалық есеп қағидаты бойынша жүргізілсе, спорттың кез келген түріндегі жарыстар командалық жарыс болуы мүмкін: әрбір қатысушының нәтижесі бүкіл команда нәтижелерінің жалпы сомасына өтеді. Бұл сома жақсы болатын ұжым жеңімпаз болады.

Ең жиі жеке-командалық жарыстар. Онда жекелеген спортшылардың және жалпы командалардың нәтижелері ескеріледі. Бұл жарыстар үздік, мықты қатысушыларды анықтайды және команда ұсынатын ұйымда спорттың жалпы даму деңгейі туралы түсінік береді.

Жеке-командалық жарыстарда командалық біріншілік сынып, оқу тобы, аудан, қала командасы қатысушыларының нәтижелері (ұпай, балл) бойынша анықталады.

Білім беру мекемелерінің жыл бойғы Спартакиадасын ұйымдастыру үшін біз дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық-бұқаралық іс-шараларды өткізудің мынадай түрлерін қолдануды ұсынамыз: сыныптар (топтар) ішінде, сыныптар (топтар) арасында жеңіл ережелер бойынша спорт түрлері бойынша жарыстар; сыныптар (топтар) арасындағы матчтық кездесулер; жүгіруші, лақтырушы, секіруші, спринтер, көпсайыс, гимнастшы, баскетболшы және т. б. күндері (жеке-командалық, сондай-ақ жеке-командалық және жеке); спорт түрлері бойынша білім беру мекемелерінің ашық біріншілігі (жеке-командалық, сондай - ақ басқа параллель сыныптарының, курстардың оқушылары, сондай-ақ жақын маңдағы оқу орындарының, мысалы, шағын жинақты мектептердің оқушылары қатыса алатын жеке біріншіліктер өткізіледі); туристік слет пен жарыстар; "денсаулық" күндері-жеке-командалық (жарыстарды кешенді өткізу: халықтық, қозғалмалы және спорт ойындары, жеңіл атлетика, шаңғы жарысы, таудан шанамен түсу, гимнастика, әскерге дейінгі дайындық және т. б. бойынша) өткізіледі.

Осылайша, оқушы жастарды дене шынықтырумен айналысуға тартудың тиімді жолдарының бірі: дене жаттығуларымен белсенді шұғылдануға деген уәждерді, мүдделерді, қажеттіліктерді зерделеу және осы бағытта қажетті білім беру болып табылады. Осы маңызды мақсатқа қол жеткізу кейбір авторлар әрбір оқушының дене бітімі ғана емес, психикалық денсаулығын қамтамасыз ету үшін дене тәрбиесі құралдарын кешенді пайдалану мүмкіндігін көріп, сол арқылы оның дене мәдениетін жалпы мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Адамбеков К.И. Воспитание физических качеств детей и подростков, оценка его эффективности: монография. – Алматы, 1993. – 260 с. 18-25.
2. Баранов А.А., Кучма В.Р., Скоблина Н.А. Физическое развитие детей и подростков на рубеже тысячелетий. – М.: Издатель Научный центр здоровья детей РАМН, 2008.-216с.
3. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам физической культуры и спорта» Президент Республики Казахстан Н. НАЗАРБАЕВ, Астана, Акорда, 11 мая 2017 года № 65-VI ЗРК.

4. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам образования» (с изменениями от 09.04.2016 г.).
5. Касымбекова С.И. Социально-педагогические основы физического воспитания детей и подростков. // Сборник научных статей. – Алматы, 1996. –С.18-25.
6. Кульназаров А.К. Теория и методика здорового образа жизни. Уч.пособие. – Алматы. – 326 с.
7. Программа комплексного оздоровления населения Республики Казахстан/Л.И.Орехов, Т.М.Досмухамбетов, А.К.Кульназаров, В.А.Сорокин, В.А.Коваленко. – Алматы, Департамент по делам молод., туризма и спорта Мин.Обр. и культ.РК, 1997.
8. Хлыстов М.С, Адамбеков К.И. Основы физической подготовки: Уч.пособие. – Алматы, 2001. – 112с.

THE METHODS OF TRAINING A PRONUNCIATION OF ENGLISH CONSONANTS AND LISTENING SKILLS AT PRIMARY SCHOOL

Senior teacher **Zh.B. ZHAUYNSHIYEVA**

Abstract:

This article discusses the problems of teaching English consonants in primary school. The topic of the article is relevant because consonants are an integral part of learning a foreign language, especially in primary school. Thus, the purpose of this article is to study the methods of teaching pronunciation of English consonants in primary school.

Keywords: *English, consonant sounds, listening skills, teaching methods*

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АҒЫЛШЫН ДЫБЫСТАРЫН ТЫҢДАУ ДАҒДЫЛАРЫНА ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйіндеме:

Бұл мақалада бастауыш мектептерде ағылшын тілі дауыссыз дыбыстарын оқыту мәселелері қарастырылады. Мақаланың тақырыбы өзекті, себебі шет тілін оқытуда әсіресе бастауыш мектептерде дауыссыз дыбыстардың рөлі маңызды. Сол себептен, бұл мақаланың мақсаты бастауыш мектептерде ағылшын тіліндегі дауыссыз дыбыстарды үйрету әдістерін жан-жақты қарастыру.

Тірек сөздер: *ағылшын тілі, дауыссыз дыбыстар, тыңдау дағдылары оқыту әдістемесі*

As it is known, the President of our country, Nursultan Nazarbaev, has offered the program of trinity languages; it in the conditions of Kazakhstan is very important point. Have acquainted with theoretical positions, which underlie of early training a foreign language, adding the experience of Kazakhstan, Russian and foreign teachers were formed the Program of the early training English language of younger schoolchildren. The purpose of the given program is:

to promote and to develop younger schoolchildren to a new language space in that age, when children do not yet feel the psychological barrier to use the foreign language as a means of communication;

to form the readiness to communicate on foreign language and positive mood to its further studying.

Teaching of English language is included into the list of priority specialties for studying abroad. Today we cannot own the advanced information in all areas of economy, to be participants of world events and to operate at global level without knowledge of English language.

The actuality of this theme becomes obvious due to several points. Consonants make an integral part of studying a foreign language, especially at the primary school. Speech will be hardly understood, misrepresented or is not absolutely understood by listener if the speaker breaks phonetic norms of the language. It is necessary to know that exactly at the initial stage of training children acquire a new material very quickly. Imitation, which is peculiar to them, helps at a subconscious level to postpone the acquired knowledge. But if these knowledge are wrong and inexact the child will have difficulties in the future. That is why it is very important to form and develop skills of the correct pronunciation English consonants.

Early studying of a foreign language at school is time command. The modern integration tendencies, more open and free interaction of countries of the world, a rigid international competition in the market of educational services puts foreign languages forward to educational priorities. It becomes an obligatory component of modern expert model adapted for conditions of the international cooperation.

The initial stage of training a foreign language is very important, because the success in mastering a subject depends on its achievement at the following stages. Besides, the methodological system taken as a principle of training a foreign language is realized at the initial stage exactly.

The questions of the further working out an early training English language technique and drawing up a program become relevant nowadays. The national and foreign authors works confirm the importance of given subject, for realization the perspective problems of the person development, such as the average growth the level of erudition, increase of requirements to the general culture, formation of readiness for international and intercultural cooperation. Considering the results of researches in the field of early training which were spent both in Kazakhstan, and in Russia, it is possible to assert, that its advantage has repeatedly proved, that studying a foreign language at early age is useful for all children, irrespective of their start abilities.

Early training a foreign language is also important because the success in mastering a subject on the following steps depends on that how training at the initial stage goes. The English methodologist G.Palmer gave great value to the beginning of studying a foreign language: “Take care of the first two stages and the rest will take care of itself”. Exactly at the initial stage the methodical system taken as a principle of training a foreign language is realized. In 1947 I.V. Rakhmanov wrote: “The majority of methods essentially differ from each other only at an elementary step of training”.

The classification of consonants in English language differs from the classification of consonants in Russian. The problem of training a pronunciation at the initial stage of studying English language is one of the most important problems in methods of teaching English language. Training a correct English pronunciation is extremely difficult affair. The display a communicative function of language is not possible without correctly put pronunciation. At the initial stage it is necessary to teach children to pronounce sounds how it is done by carriers of English language. Training phonetics as productive process demands from the pupil the structure organs of speech knowledge that represents a difficult methodical problem. As at the given stage this information is the most difficult for pupils and demands the big time expenses and efforts from the teacher and pupils. Nevertheless these expenses of time and effort pay off, if pupils seize this ability at the initial stage on strictly fulfilled minimum material which provides a motivation level and reliable base for formation of other speech activity.

In order to study the methods of training a pronunciation of English consonants and listening skills at primary school we set several objectives:

1. To observe theoretical approaches of studying English language consonants at the training initial stage.
2. To identify factors influencing pronunciation learning at primary school.
3. To reveal the main problems in pronunciation English consonants at the training initial stage.
4. To show the ways of decision of the revealed problems;
5. To determine exercises for the development of listening and articulatory skills at primary school.
6. To consider the ways of listening assessment at primary school.

Features of Pronunciation

Since the thesis is concerned with pronunciation teaching, pronunciation as such must be defined first. Pronunciation is a way how sounds are articulated by speakers marking their social class, education and so forth. According to Dalton and Seidlhoffer there are two ways how pronunciation as a production of significant sounds can be characterized:

First, sound is significant because it is used as part of a code of a particular language. So we can talk about the distinctive sounds of English, French, Thai, and other languages. In this sense we can talk about pronunciation as the production and repetition of sounds of speech.

Second, sound is significant because it is used to achieve meaning in context of use. Here the code combines with other factors to make communication possible. In this sense we can talk about pronunciation with reference to acts of speaking [1994:

3].

When studying pronunciation we deal with a theoretical context of phonetics and phonology. Catford describes phonetics as the study of the physiological, aerodynamic, and acoustic characteristics of speech-sounds. Whereas phonology studies how sounds are organized into systems and utilized in languages [1992: 187].

If we want to study the functions of language and the pronunciation itself we have to break down the constituent units. There are two main features of pronunciation- the segmental and suprasegmental features. This thesis will deal with the segmental features only.

Segmental features are sets of distinctive sounds of particular language and the suprasegmental features are related to intonation; stress and change of sounds in connected speech [Kelly 2002].

Catford states that phonemes are the minimal sequential contrastive unites of the phonology of language [1992: 198]. The contrastive function of phonemes is that there are the bits of sounds that differentiate one word from the other e.g. pin is differentiated from bin by the distinctive initial consonants /p/ and /b/. The sequential function means that the phonological form of a word consists of a sequence of phonemes, and that every phoneme consists of a set of (simultaneous) distinctive features [1992: 201]. The minimal function of phonemes means that phonemes are the smallest units which cannot be further divided [Roach 1992]. Phonemes can be divided into two main categories, vowels, which are subdivided into monophthongs and diphthongs, and consonants, which are subdivided into voiced and unvoiced.

Why to teach pronunciation

Teaching pronunciation has undergone a long evolution. At the beginning of the twenties century everything was subordinated to teaching grammar and lexis and pronunciation was totally overlooked. Many things have changed since that time but on the other hand there are still some teachers who do not pay enough attention to pronunciation. According to Scrivener this is partly because teachers themselves may feel more uncertain about it than about grammar and lexis, worried that they don't have enough technical knowledge to help pupils appropriately. [2005: 284].

It is widely recognized that acquiring good pronunciation is very important because bad pronunciation habits are not easily corrected. Kelly states that a learner who consistently mispronounces a range of phonemes can be extremely difficult for a speaker from another language community to understand. This can be very frustrating for the learner who may have a good command of grammar and lexis but have difficulty in understanding and being understood by a native speaker [2002: 11].

In my opinion pronunciation is still neglected at schools. When teaching pronunciation it is difficult to create a lesson that would be only focused on pronunciation practice because pronunciation is taken as an additional practice in all course books. Another problem can be caused by the fact that emphasis is frequently given on individual sounds or distinguishing sounds from each other. According to Gilbert there are two main reasons why pronunciation is neglected in classes.

First, teachers do not have enough time in their lessons, which would be dedicated to pronunciation, and if there is time attention is usually given to drills which lead to discouraged pupils and teachers who both want to avoid learning and teaching pronunciation.

Second, psychological factor plays a relevant role in learning pronunciation because pupils are not as sure about their pronunciation as they are about their knowledge of grammar and lexis. Gilbert claims that the most basic elements of speaking are deeply personal and our sense of community is bound up in the speech rhythms of our first language [2008: 1]. These psychological barriers are usually unconscious but they prevent speakers from improving the intelligibility (ibid.). To be able to overcome the fears of speaking, teachers should set at the outset that the aim of pronunciation improvement is not to achieve a perfect imitation of a native accent, but simply to get the learner to pronounce accurately enough to be easily and comfortably comprehensible to other speakers [Ur 1984: 52].

Pronunciation teaching

When talking about teaching methods and approaches attention must be drawn to the most influential ones throughout the twentieth century.

Through grammar-translation method and reading based approach for which the pronunciation was irrelevant, direct method, focused on imitation of a model in other words drill, to the arrival of notional-functional approach focused on communicative purposes of the target language, which pushed mechanical drills to the margins (Celce-Murcia, Brinton and Goodwin).

When learning pronunciation we use different strategies in order to achieve comprehensible pronunciation. According to Dalton and Seidlhofer there are two approaches aimed at pronunciation teaching- the bottom-up approach and top-down approach.

Bottom-up approach means that learners start with learning how to pronounce individual phonemes and then they work their way to intonation (Dalton and Seidlhofer). Generally speaking, when teaching the segments of pronunciation the suprasegmental features will take care of themselves [Dalton and Seidlhofer 1994: 70]. Anderson and Lynch claim that we perceive speech by building up an interpretation in a series of separate stages, beginning by the lowest units and gradually working up to the larger units such as the utterance, from which we then derive our interpretation of the speaker's meaning [qtd. in Jenkins 2000: 80]. Based on the findings mentioned above, this approach is very similar to a structural approach used for teaching grammar and lexis. As far as the top-down approach is concerned, at the beginning the attention is paid to patterns of intonation and then if required individual sounds is taken into focal point (Dalton and Seidlhofer). In other words, once the prosodic features of pronunciation are in place, the necessary segmental discriminations will follow of their own accord [Dalton and Seidlhofer 1994: 70]. According to Pinker, top-down process, which largely corresponds with communicative aspects of language teaching, uses knowledge and expectancies to guess, predict, or fill in the perceived event or message [qtd. in Jenkins 2000: 80].

Celce-Murcia, Brinton and Goodwin offer another elaboration of two general approaches concerning pronunciation teaching e.g. intuitive-imitative approach and analytic-linguistic approach. Intuitive-imitative approach conveys the learner's ability to listen and imitate the rhythms and sounds of the target language without the intervention of any explicit information [1996: 2]. Analytic-linguistic approach, on the other hand, utilizes information and tools such as phonetic alphabet, articulatory descriptions, chart of vocal apparatus, contrastive information, and other aids to supplement listening, imitation, and production. It explicitly informs the learner of and focuses attention on the sounds and rhythms of the target language [1996: 2].

Obviously, the approaches presented above can be combined in any way, but it is vital to set which approach or a combination of approaches is the most suitable for our language purposes.

When teaching pronunciation teachers need to bear in minds that pronunciation in comparison with the other aspects of learning will be always marked with personal attitudes towards the target language, learner's abilities and so on; therefore there can never be a one-to-one relationship between what is taught and what is learnt [Dalton and Seidlhofer 1994: 72].

Because of above mentioned facts, we should pay certain attention to teachability–learnability (ibid.) presenting aspects of pronunciation that are teachable e.g. individual sounds and segments, and others such as intonation that are bound to certain circumstances and therefore extremely problematic to teach. Roach states that the complexity of the total set of sequential and prosodic components of intonation and of paralinguistic features makes it a very difficult to teach. The attitudinal use of intonation is something that is best acquired through talking with and listening to English speakers [1992: 168-169].

Dalton and Seidlhofer point out that intonation as a part of pronunciation teaching-learning is problematic, individual sound segments are on the other hand fairly easy to be taught but not so important for communication. However, stress was identified as an area with maximum overlap of communicative importance and teachability, therefore is the most convenient focal point for any course in pronunciation [1994: 73].

Teacher's role

Teachers as models of pronunciation carry a huge responsibility in their classrooms, they influence their learners either in a positive or negative way and their main goal is to create a friendly and supportive atmosphere. On the other hand, their practical proficiency is not sufficient since if the teacher can only exemplify pronunciation by his or her own speech performance, the learners are left to work out what is significant for themselves. Learners of a second language will not readily discern crucial phonological distinctions [Dalton and Seidlhofer 1994: 67].

On one hand, there are so called gifted learners that are able to pick up the pronunciation of the target language only by being exposed to it, but on the contrary many pupils, if not majority, need as explicit explanations as possible to be able to acquire and imitate difficult sounds when speaking.

Generally speaking they need a teacher who would draw their attention to how sounds should be pronounced and guide them in order to achieve intelligible pronunciation.

Kenworthy offers several ways of teachers' roles in pronunciation learning process:

- Helping learners hear
- Helping learners make sounds
- Providing feedback
- Pointing out what's going on
- Establishing priorities
- Devising activities
- Assessing progress

In conclusion, during the pronunciation teaching teachers not only serve as guides, who help their pupils to form necessary categories, establish priorities but also they need to provide their pupils with appropriate exercises and relevant feedback.

Pupil's role

The primarily learners' roles are not only to pay attention to what they are doing in the classes or to be active participants of the learning process but also they need to be able to observe their progress. In other words, what all learners need to do is respond [Kenworthy 1990: 2] to the teacher otherwise no progress or slight improvement will become evident. Therefore, there is no doubt that ultimately success in pronunciation will depend on how much effort the learner puts into it and whether the pupil is willing to take responsibility for his or her own learning [Kenworthy 1990: 2]. Learners' willingness to be responsible for their own learning and to take action goes hand in hand with factors influencing learners' pronunciation learning.

Problems in pronunciation of English consonants

English consonants present some trouble to Russian pupils, first because there are sounds which are quite strange to pupils, for example, (ths), (thz), (w), (h), then because their pronunciation changes depending on the position in the words. In final position voiceless consonants have strong articulation (white), voiced consonants – weak articulation (wide). Therefore in teaching pupils how to pronounce consonants in final position the teacher should emphasize the strength of articulation and tensivity of voiceless consonants and

weakness of voiced consonants. For example, in Did you...? The second (d) differs from the first (d) in the weakness of articulation. The sound is hardly pronounced and heard. Consonants may vary in length. In this connection D. Jones writes that when final they may be observed to be longer after short vowels than they are after long vowels... The (n) in bent is much shorter than that in bend; the (l) in gulp is shorter than that in bulb. The teacher of English should know this to be able to help his pupils in pronouncing words as close to the pattern as possible.

Order of presentation consonants

The order in which one presents consonants to children is often a matter of personal preference - there are many different studies available that suggest one method is superior to another. Just keep in mind that you do not have to present the letters in alphabetical order.

Every child is an individual - what works perfectly for 85% of the kids out there, may not be the correct approach for your child. If he is having a tough time with the approach being used, try a different one.

These are two examples how you can do it with your children:

I ended up combining approaches. We did the letters m, r and v (based on reliability) to give Tasha (and myself!) some comfort with learning our letters using letters that only make one sound. Then we hopped to s, t, r and n (based on frequency) to give us a good start on sounding out words. The rest of the consonants we tackled alphabetically.

With Kaitlyn, I used an even more unusual approach. We tackled the consonants in her name first (k, t, l, y, n) because that seemed to be the most motivational for her. Then we did the rest the same way I did with Tasha.

Approach 1: reliability

Some teachers like to deal with the letters based on their reliability (in other words, how many different sounds might that letter make... For example, although "s" is a common letter in the English language, it is not as reliable as the letter "v".

This is because in a word like "shark" the s does not make the same sound as in a word like "sat" and makes yet another sound in a word like "does" -- the letter V (though less frequently used when spelling words) always makes the same sound.

This makes "v" a much easier letter to teach than "s". However, "v" isn't as useful in reading as it is rarely found in words (to illustrate that point, compare the number of v's used in words in this sentence to the number of s's).

Approach 2: Frequency

Another method some use is to introduce the most common sounds first (s, t and r). This allows the children to quickly begin forming words. Using this approach and ignoring consonants versus vowels: o, s, t, a, r, e appear in 50% of the words in the English language. Adding the next six letters: n, i, l, u, c, p – gives 80% of the letters. When working on letter sounds, these can be presented "in concert" – so, for example, one would present "AT" as in rat, hat, cat, mat.

In our household, we call these word families and have gone beyond the list below. We often play a game where we try to figure out how many words are in every family. We often have to pull out the dictionary to determine if a word exists and what it means. For example, we did the "ike" word family the other day (we allow names and common abbreviations): bike, like, spike, trike, Mike, pike, etc. We had to look up "pike" which turned out to be both a spear-like weapon and a northern fish.

Use your judgment when looking up words as it does slow things down a fair bit... Sometimes you can tell the children what the words mean, but at least once per session, you have them look up a word on their own to help build their comfort using a dictionary.

Listening assessment at primary school

Assessment of your child forms a big part of their education from now on and along with assessment comes more terms and acronyms to understand.

Assessment gives teachers useful information about how well pupils are progressing, and what pupils need to do next to continue learning.

While some types of assessment provide a mark or a score, teachers interpret the results in ways that give the pupil much more information than a mark out of 10 would ever provide. Teachers also use examples of other pupils' work as a basis of assessment.

Why assess?

The following are some reasons why assessment might occur:

- helping teachers determine pupils' strengths and weaknesses as a basis for their future tuition
- reporting on pupils' achievements towards the end of periods of education which may influence their paths through the system
- judging the effectiveness of teachers and schools
- tracking how the whole school system has been performing over time
- making comparisons between different groups within the system and between the system and those of other countries

How to assess listening skills

Instructions

1. Perform a listening/writing exercise. Provide each pupil with an activity sheet and either a pencil or pen. Read directions aloud and ask the pupils to write down exactly what you say. For example, ask them to place a dot on the letter "i." Next ask them to write the word, Xerox in the spaces provided on the activity sheet. The idea is to have the pupils write and structure their paper according to your verbal directions.

2. Review and answer questions based on the activity. Ask pupils to show the class the answer for each verbal command to determine if directions were followed.

Furnish every pupil with a discussion activity sheet based on the first activity. Pupils will answer questions based on responses such as, "why do you think you responded incorrectly" or "does your response prove that directions may be ambiguous and need greater clarity?"

3. Conduct a group listening activity where pupils can observe each other's listening skills. Divide the group into two teams. Have one team form an inner circle and the other team form an outer circle around team one. Ask the inner circle group to discuss a topic of your choice such as "animals" or an upcoming dance.

While the inner group is chatting, ask the outer group analyze the inner group's listening skills. The outer group must rate each member of the inner group's listening skills from one being the lowest, "does not listen to speaker; absorbed in own thoughts" to five being the best, "shows by comments that he or she understands the feelings behind others' comments."

Rotate teams so the outer group becomes the inner group and the original inner group can do the rating. Assess this activity by measuring each pupil's involvement in the discussion. Use pupil-based ratings to assist you with your review.

Good pronunciation of a language is important first and foremost to achieve high intelligibility. But it goes much further than that. A student with good pronunciation will be perceived as more intelligent, more trustworthy, more a part of the group that speaks the target language. He will get more positive feedback from his listeners, and this fosters more confidence, and generally increases his interest and motivation to learn the target language even better. Someone with poor pronunciation will only be understood through a process of patience and good will on the part of the listener, thus putting control of the transaction mainly in the hands of the listener, not the speaker.

BIBLIOGRAPHY:

1. Bickford, Anita(2006). *Articulatory Phonetics:Tools For Analyzing The World's Languages* (4th ed.). Summer Institute of Linguistics. ISBN 1-55671-165-4.
2. Ladefoged, Peter; Ian Maddieson (1996). *The Sounds of the World's Languages*. Oxford: Blackwell. ISBN 0-631-19814-8.
3. Beverly Collins and Inger M. Mees (2003), *Practical Phonetics and Phonology*, Routledge, ISBN 0-415-26133-3.
4. Ravid, Dorit (1995), "Language Change in Child and Adult Hebrew: A Psycholinguistic Perspective", Oxford University Press
5. Nádasdy, Ádám (2006), *Background to English Pronunciation*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, ISBN 9631957918
6. Thompson, Irene (1991), "Foreign Accents Revisited: The English Pronunciation of Russian Immigrants", *Language Learning* 41 (2): 177–204, doi:10.1111/j.1467-1770.1991.tb00683.x
7. Baker, A. and S. Goldstein (1990) *Pronunciation Pairs. An Introductory Course for Students of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Cruttenden, A., Ed. (2001) *Gimson's Introduction to the Pronunciation of English*. London: Arnold. 6th edition.

9. International Phonetic Association (1999) Handbook of the International Phonetic Association. A guide to the use of the International Phonetic Alphabet. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Kenworthy, J. (1987) Teaching English Pronunciation. Harlow: Longman.
11. MacCarthy, P.A.D. (1978) The Teaching of Pronunciation. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Rudd, E. (1971) SCOPE Handbook 2. Pronunciation: for Immigrant Children from India, Pakistan, Cyprus and Italy. London: Books for Schools Ltd.
13. Rvachew, S. and D.G. Jamieson (1995) 'Learning new speech contrasts: Evidence from adults learning a second language and children with speech disorders.' in Strange 1995, pp 411-432.

СТУДЕНТТЕРГЕ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

п.ф.д., профессор **Қ.А.АЙМАҒАМБЕТОВА**
п.ф.д., профессор **С.Н. ЖИЕНБАЕВА**
Phd **С.Ә. КАСЕНОВА**

Түйіндеме:

Қазіргі кезеңде қоғамдағы ізгілікке, руханилыққа бет-бұрыс жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие үдерісінде негізгі мәселе студенттердің тұлғааралық қатынасын дамыту, әр студенттің дара ерекшелігін, өзіндік баға беруін тұлғалық-бағдарлы технологиялар негізінде ұйымдастырылып, студент жастарды рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде қажеттілігін айқындап отыр. Тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесіне педагогикалық тұрғыдан әсер ету – педагогика ғылымының ең өзекті де күрделі мәселесі. Біз өз зерттеуімізде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рухани адамгершілік тәрбиесін тұлғаға бағдарлы технология негізінде шешудің жолдарын қарастырдық.

Тірек сөздер: *руханилық, адамгершілік, тұлғаға бағдарлы технология, бастауыш сынып, болашақ мамандар.*

THE POSSIBILITY OF SPIRITUALLY-MORAL EDUCATION OF STUDENTS**Abstract:**

Nowadays, the main issue in the educational process is the development of students' interpersonal relationships, the individuality of each student, their self-assessment based on personal-oriented technology and the need for spiritual and moral education of students. Pedagogical influence on spiritual and moral education of a person is one of the most urgent problems of pedagogical science. In our study, we have explored the ways in which future elementary-grade teachers can address spiritual-moral upbringing on a technology-driven basis.

Key words: *spirituality, morality, personality-oriented technology, primary classes, future specialists.*

Бүгінгі таңдағы жастардың білімі мен тәрбиесінде кездесіп жатқан кемшіліктерді жойып, тәуелсіз мемлекет құруда еліміздің әрбір азаматын, әсіресе студент жастарды өзінің қоғамдағы орнын саналы түсінетін және ел экономикасының бүгінгі сұранысына жауап беретін, жан-жақты дамыған, білімді, сауатты, рухани-адамгершілік қасиеттерге бай, өнегелі тұлға ретінде қалыптастыру.

Адам ресурстарын даярлау сапасын арттыру, жеке тұлға мен қоғамның қажеттіктерін қанағаттандыру үшін 2016-2019 жылдарға арналған білімді және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасында әлем және ақпарат легінің ұлғаюы жағдайында іргелі пәндік білім міндетті, бірақ ол білім берудің жеткілікті нысанасы болып табылмайды – деп, тұлғаға бағдарлану негізінде рухани-адамгершілік сапаларын қалыптастыру керектігі белгіленген. Осыған сәйкес, білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практиканың жетісіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасауды нақты көрсеткен. Адамзат қоғамының тарихи даму тәжірибесіне көз жүгіртсек, «рухани-адамгершілік» тәрбиесінің мәні үнемі жаңа адам тәрбиелеу міндеттерін көздегені белгілі.

Педагогикалық әдебиетте адамның жеке тұлғалық дамуының көпфакторлығы мен технологияға тән машина өндірісінен келген қатаң тәртіптің үйлеспейтіні баса айтылған. Көптеген біліми технологиялар негізінде жатқан толық игеру ойы тұлғалық-бағдарлы технологияға қатысты қолданыла алмайды. Зерттеушілер тұлғалық-бағдарлы технологияның шынайылығына күмән келтіретін негізгі дәлел ретінде оның нақты нәтижеге бағытталуын айтады: «Оқытудың нақты нәтижеге бағдарлануы оқытудың педагогикалық мүмкіндіктерін айтарлықтай тарылтады».

Жеке тұлғаның дамуына жасалған болжамның ықтималдық сипаты технологиялық тұрғының тұлғалық-бағдарлы білім беруде қолдануға болатынына күмән тудырады. Дегенмен, тұлғалық-бағдарлы білім берудің міндеті жеке тұлғаны қалыптастырудың нақты нәтижесі емес, ол адамның өзіндік сана-сезімін қалыптастыруға бағытталады, мұндағы қол жетерлік нәтиже дәріс алушының тек жеке қасиетін жүзеге асыру мен тәрбиелеу болуы мүмкін.

М.Е. Бершадский ықтимал болжамның технологиялық тұрғыға қайшы келмейтінін, оның тіпті ажырамас серігі екенін айтады, өйткені машина өндірісінде де ең басында «ақау» пайызы саналады. Білім беруге келетін болсақ, әсіресе тұлғалық-бағдарлы білімге қатысты ғалым білім берудегі синергетикалық тұрғының ережелеріне сүйеніп, «стохастикалық технологиялар» туралы айтқан жөн дейді.

В.В. Гузеев өзінің жасаған интегралды технологиясын, сондай-ақ жобалық оқыту әдісін стохастикалық деп атайды, мұнда оқушы мен оқу ұжымының өзін өзі ұйымдастыру тетіктері мұғалімнің педагогикалық ықпал етуінен асып түседі.

Сондай-ақ, тұлғалық-бағдарлы педагогика мен дәстүрлі, «мінез-құлықтық» педагогиканың негізгі айырмашылығы оқыту мен тәрбие нәтижесіне емес (өзінді қалай ұстайсың), жеке тұлғалық қызметті тәрбиелеу үрдісіне (бұған қалайша жеттің) бағытталуында екеніндігін атап кеткен жөн. Сондықтан технология үшін нәтижеліліктің мұндай түрі технология ретінде оған тән болса да, дәріс алушының жеке тұлғасының даму үрдісіне сай келетін үрдістік бөлімнің ерекшелігі оны тұлғалық-бағдарлы етеді.

Белгілі бір қисынның болуы – алға қойған мақсатқа жету үшін бірнеше қадам арқылы бірізді әрекеттерді жасау керектігі – педагогикалық бірлік ретіндегі технологияның негізгі ерекшеліктерінің бірі. Педагогикалық технология туралы әрекет тәсілі алдын ала белгілі, әр қадамы жазылып қойған кезде ғана сөз етуге болады: «кез келген технологияны жүзеге асыру дегеніміз белгілі бір тәртіпке бағыну». Г.К. Селевко педагогикалық еңбектерде жиі шатастыратын «технология» және «жүйе» ұғымдарын ажырату үшін, технологияға қатысты педагогикалық іс-әрекет субъектілерінде болатын уақыттағы өзгеріс үрдістері туралы айтатын болса, педагогикалық жүйе «статистикалық сурет» болып табылады дейді. Технологияда үрдістік бөлшектің болуының маңыздылығы туралы С.Е. Шишов, В.А. Кальней, Б.В. Пальчевский, Л. Фридман ерекше атап өтеді. Технология дегеніміз «белгілі бір педагогикалық үрдістің қисынды дәлелденген, уақыт аралығына созылған, тұтас әрі ұйымдастырушылық жағынан аяқталған тәртібі...» Педагогикалық технологияны, оның ішінде тұлғалық-бағдарлыны, нақты, қатаң тәртіпті қолданумен теңестіруге болмайды, оның әрдайым бірнеше нұсқасы болады, ол икемді, бірақ ол болу керек. Бұдан тұлғаға бағдарлы технология тәрбиеленушіге еркіндік, оның қызығуы мен қажеттілігін ескеріп, даралап, саралай қарауға бағытталуы және педагог пен студентті педагогикалық іс-әрекеттің тең субъектісі ретінде шығармашылық мүмкіндік берілетіндігі ерекше атап кетуге болады.

Технологияны, оның ішінде тұлғалық-бағдарлы технологияны жасауда үрдістік бөлшектің маңыздылығын атап көрсетеміз, өйткені белгілі кезеңдерді айқындау мен қисынды құрылымның болуы жеке тұлғаның дамуының ықтималдық технологиясын басқа педагогикалық жағдайларға айналдыруға мүмкіндік береді. Үрдістік бөлімнің қисынын (тәртібін, білім беру үрдісінің субъектілерінің әрекеттерінің ретін, рәсімдердің бірізділігін) жасау үшін негіз табу тұлғалық-бағдарлы педагогикалық технологияны құрудың күрделі әрі аз зерттелген жағы болып табылады. Кейбір зерттеушілер тұлғалық-бағдарлы технологияны енгізу кезеңдерін ғана бөліп көрсетеді.

Дәстүрлі педагогикада арнайы құрылған оқу материалы мен оны игеру тәсілі педагогикалық технологияның мәні болатын. Ондағы технологияның кезеңдері мен тәртібін айқындау негізі болып табылатын ойлау іс-әрекетінің өзгешелігі, материалды игеру ерекшеліктері тұлғалық-бағдарлы білім беруде бұл мақсатқа жарамайды. Осыған орай кейбір зерттеушілер тұлғалық-бағдарлы технологияларды жасау мүмкіндігін жоққа шығарады. Осылайша, ғылымда әдіснамалық мәні жағынан оғаш мынадай міндет орын алады: ұстаздың дәріс алушының тәртіпке бағынбайтын жеке даралық-тұлғалық өрісін қалыптастыру бойынша іс-әрекетін қалайша технологияландырып, бірізді етуге болады? Бұл міндет жеке тұлғалық дамуға бағытталған технологияларды жобалаудың негізін іздестірумен байланысты.

Тұлғалық-бағдарлы педагогикалық технологияларды жобалаудың өзіндік ерекшелігі бар. Оның «жобалаушылық қарама-қайшылық» (Н.А. Алексеев) деген атқа ие болған дәстүрлі технологиядан айтарлықтай өзгешелігі бар, оның мәні мынада: педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыру үшін оның жобасы қажет, бірақ жобаны жасауға болмайды, өйткені жобаланатын объектілердің мінез-құлқын болжау мүмкін емес.

Дәстүрлі оқытуды оқу мазмұнының үзіндісі мен оның іс-әрекеттік-үрдістік қамтамасыз етілуі болса, тұлғалық-бағдарлы білім беруде жобалаудың құрамдас бөлігі материалдың үзіндісі емес, жеке тұлғаның өміріндегі оған біртұтас өмір тәжірибесін беретін оқиға болуы мүмкін.

Біз белгілі бір кезеңдерді айқындау, дидактикалық бірліктердің іріленуі, тұлғалық-бағдарлы технологияның оқу материалының құрылысымен емес, жеке тұлғаның даму үрдісімен байланысты болу керек дегенді баса айтамыз. В.В. Шоган мұндай технологияны «білім беру субъектілерінің тұлғалық өзіндік даму заңдары бойынша қызмет ететін технологиялық құрылыс» деп сипаттайды.

Г.Ю. Ксензованың айтуынша, технология іс-әрекеттің заңдылығын көрсетеді, мұғалім педагогикалық заңдылықтарды жақсы білсе, оның іс-әрекеті де тиімдірек құрылып, технологиялар да нақтырақ пайдаланылады. Тұлғалық-бағдарлы педагогикалық технологиялар жағдайында жеке

тұлғалық даму заңдылықтары жайлы сөз болады. Осылайша, тұлғалық-бағдарлы педагогикалық технологияның іс-әрекетке негізделуі тұлғалық қасиеттің өзіндік дамуына себеп болады деп тұжырымдаймыз.

Тұлғалық-бағдарлы технологияларды жасау туралы біздің ойымызға ғылымдағы мұндай технологиялардың үрдістік-қисынды бастауының дәріс алушының ішкі мүмкіндіктері мен қабілеттерінің дамуымен байланысты болатыны дәлел бола алады. Тұлғалық-бағдарлы білім берудің оқушылардың жасына қарай басты мақсаттарын анықтау арқылы Е.В. Бондаревская мектепте білім алу барысында оқушылардың тұлғалық қасиеттерінің даму үрдісін айқындай алды, бұл – қоректендіру, жетілу, машықтану кезеңдері. Н.В. Гуляева бұл технологияны лицей жағдайында жүзеге асырды: қабілеттерін айқындау, даму, қалыптасу және өзін өзі анықтау, алдағы кәсіби жолын таңдау кезеңдері. В.В. Шоганның білім беру субъектілерінің өзіндік ілгерілеу сатылары: дүниеге келгеннен бастап, бірлескен шығармашылық арқылы ояну және шынайы қатынастар үлгісін жасау мен өмірлік шығармашылыққа деген ұмтылыс, бұлар да адамның рухани қасиетінің ашылу үрдісінің кезеңдері болып табылады. Соңғы технологияда қисынды сыңардық дәріс алушылардың қасиеттерінің даму үрдісімен байланысы айқын көрінеді. Алайда, біздің ойымызша, жоғарыда аталған технологияларда жеке адам тәжірибесінің қолданысы жеткіліксіз, оларда студенттің жеке тұлғасын мәдени мәнге, құндылықтарға толтыру тұсы бар да, дәріс алушының тұлғалық дербестігі технологияның барлық кезеңдерінен көрініс таппаған.

Қазіргі жағдайда педагогика ғылымының дамуы жандандыру жолға қойылып, түрлі бағыттары дамуда: гуманистік, әлеуметтік, диагностикалық, коррекциялық, эксперименталдық, ынтымақтастық педагогика және т.б. Гуманистикалық педагогика пәні тұлғаның гумандық еркіндігі, демократиялық қоғамда өмір сүруге және жасампаздыққа қабілетті адамды тәрбиелеу.

Гуманистикалық педагогика теориясы бойынша баланың тұлғасы жалпы адамзаттық құндылық ретінде қаралып, «тұлғаға бағдарлы білім беру», «тұлғаға бағдарлы тәрбие», «тұлғалық амал» ұғымдарымен тепе-тең болып қолданылады. Тұлғаға бағдарлы педагогика бойынша тәрбие үрдісінде баланың даралығы ескеріліп, жеке қызығушылығы және шынайы қажеттілігі жүзеге асады, баланың жеке тәжірибесі тиімді жинақталады. Тұлғаға бағдарды амал тұлғаның тәрбие үрдісіндегі орнын анықтап, осы үрдістің белсенді субъектісі ретінде танытып, субъекті-субъекті қатынасқа түсіруге ықпал етеді. Тұлғаға бағдарлы технологиямен жұмыстың басты ерекшелігі жеке дара жұмыс. Жеке дара жұмыс- әрбір тұлғаның жеке даму ерекшелігін ескеріп ұйымдастыратын педагогтың іс-әрекеті. Тәрбие үрдісіне даралап және саралау амалы жас, жыныстық, тәрбиелілік деңгейіне байланысты тәрбие міндеттерін жүзеге асырады.

Саралау тұлғалық сапаларды, қызығушылығын, бейімін зерттеуге бағытталады. Саралау амалы бойынша тәрбиеленушілер зияткерлігі, мінез-құлқына, жетекші адамгершілік, тұлғалық сапаларының ұқсастығы бойынша топтастырылады. Бұл жұмыстың тиімділігі педагогтардың кәсіби біліктілігіне және шеберлігіне байланысты болып, тұлғаны зерттей алу біліктілігі, әрбір адамды жеке дара деп қабылдау, дене және қайталанбайтын психологиялық ерекшелігінің сәйкестігі, белгілі бір адамға тән қасиеттерді білу және оның басқалардан айырмашылығын түсінеді. Осыларды ескере отырып педагог тәрбие ықпалының формасын әдістерін таңдайды. Бұл педагогтардан тек педагогикалық білімді талап етіп қоймайды, диагностикалық негізде психологиялық, физиологиялық, тәрбиенің гуманистік технология туралы білім талап етіледі. Н.Е. Щуркованың балалармен жеке жұмыста мынандай ұстанымдарды ескеруді ұсынады:

- «педагог-оқушы-сынып» деңгейінде іскерлік және тұлғааралық қатынастарды дамыту және жолға қою;

- тұлғаның өзін-өзі бағалауын құрметтеу;

- тәрбиеленушінің қабілетін және сапаларын анықтауда барлық іс-әрекет түріне араластыру;

- таңдаған іс-әрекет барысында талапты бірте-бірте күрделендіріп және көтеріп отыру;

- өзін-өзі тәрбиелеуді ынталандыру және психологиялық жағдай туғызу. Студенттермен жеке жұмыстың мынандай кезеңдерін басшылыққа алуға болады:

1-кезең. Жеке жұмысты бастамас бұрын педагог немесе эдвайзер тұлғаға бағдарлы технологиясының ғылыми-әдістемелік негізін зерттеу, тәрбиеленушілермен достық қатынаста болу, бірлескен ұжымдық әрекет ұйымдастырады, әрбір тәрбиеленушіге жеке диагностикалау жұмысын жүргізеді.

2-кезеңде педагог түрлі іс-әрекет оқу-танымдық, еңбек, спорттық және шығармашылық барсында тәрбиеленушілердің тұрақты рухани адамгершілік қасиеттерін, қабілетін мінез-құлқын бақылайды және зерттейді.

3-кезеңде тәрбиеленушілердің тәрбиелілік деңгейіне байланысты жеке жұмыстар жүргізіледі. Педагогтар студенттердің құндылық бағдарын, тұлғалық сапасын және қасиеттерін дамытуды жоспарлап жобалайды. Тұлғаның рухани адамгершілігін дамыуды жобалауда олардың идеалдық нұсқасымен бар деңгейлері салыстылып отырады.

4-кезеңде тәрбиеленушілерді зерттеу әрі қарай жалғастырылады. Оның мінез-құлқы және түрлі жағдайдағы қатынасы жобаланады, мүмкіндігі, қызығушылығы, мінез-құлқы, тұлғалық қатынасы мен қажеттілігі ескеріліп тәрбие жүйесі жүргізіледі. Бұл кезеңде тәрбиелеудің жалпы әдістері және әрбір тәрбиеленушінің ерекшелігіне қарай бөлек әдістер қолданылады.

5-кезеңде тәрбиеленушімен жеке жұмысқа коррекция жасалынады.

Тұлғалық сапа, адамгершілік құндылықтар категориясын қолдану тарапынан келсек, витагендік білім беру технологиясы да қызығушылық тудырады (А.С. Белкин, Н.К. Жукова, В.А. Кривенко). Витагендік оқыту жеке тұлғаның ұзақ уақыт жадында сақталған өмір тәжірибесін талап ету мен тәрбиелеуге, оның интеллектуалды-психологиялық қасиетін білім беру мақсатында пайдалануға негізделген. Білім беруге голографикалық тұрғыдан келу студенттің тұлғалық қасиетінің дамуының көпөлшемдік және көпқыпалдық екенін түсіну дегенді білдіреді. Алайда витагендік білім беру технологиясының өзі, негізінен, студенттердің өмірлік тәжірибесін дайын «голографиялық кескін» әдістері арқылы оқу жағдайына ауыстыру үрдістеріне ғана қатысты. Одан әрі даму, өмірлік тәжірибені молайту, қасиеттердің дамуы бұл технологияда өз орнын табады. Тұлғалық-бағдарлы технологияны жасау барысында адами қасиеттердің серпінді құрылысын ескере отырып, рухани-адамгершілік қасиетті ашу, дамыту және молайту арасындағы тепе-теңдікті сақтауға болады.

А.М.Қыраубайқызы гуманитарлық қазақ мектебінің “Әлем және Мен” атты бағдарламасын жасап, мәдениеттану бағытындағы пәндерді тереңдете оқытуды белгіледі. Ол қазақ және әлем мәдениетін қалыптастыру мақсатында шәкірттің жеке басына қатысты қасиетін дамытуға жағдай жасау, ойлай білу мен өзіндік пікір айту қабілетін және белсенді қызығушылығын дамытуды көздеді. Жан тәрбиесінде студенттің өзіндік “Мен”-ін анықтауына көмектесу, қарым-қатынас мәдениетін үйрету, кісілікке, парасаттылыққа, жан-жақтылыққа, салауатты өмірге, имандылыққа тәрбиелеумен бірге, дене мәдениеті жан тәрбиесімен бірлікте қарастырылды. Рухани өсудің жолы ретінде ұлт мектебінің өзіндік философиясы мен менталитетін айқындау, яғни дәстүрлі түркілік өркениет пен қазақ әлемі қалыптастырылып, әлемдік өркениетпен сұхбаттасу, қарым-қатынаста болу мәселесін көтерді. Автор қазақ дүниетанымының өзегі – адамшылықты, ұлттық тәрбиені, дәстүрді дінмен тұжырымдай отырып, адамды қалыптастырудың қайталанбас мектебінің рухани көздерін ашу мәселесін көрсетті. Бала тілінің қалыптасуы үшін ана тілінің мәйек болып табылатынын, рухани жан дүниесі мәйегі қай тіл болса, бала соныкі екенін ескеру тәрізді ойларын өз бағдарламасына түйін етіп алып, ежелгі түркілік мәдениет негіздерін мектептерге енгізуі бүгінге дейін және жоғары оқу орындарында рухани-адамгершілікке тәрбиелеуде басшылыққа алатын тұстары мол.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Қазіргі таңда гуманистік педагогикада тұлғалық-бағдарлы тәрбиеге ерекше көңіл бөлінуде. Адам қоғамдағы өзінің орны мен міндетін саналы сезінетін, өзінің даралық сипатына сай іс-әрекет ететін тұлға. Яғни, тұлғалық-бағдарлы педагогикада тұлғаны мәдениетке ендіріп, жеке басқа тән қасиеттерін дамыту, адамның ішкі жан дүниесіне назар аударып, өз мақсатын іске асыруы, өзін-өзі ізгілендіруі, жеке тұлғаның даралық даму бағытын анықтауды ұстануы қажет. Сонымен тұлғаға бағдарланған технология негізінде тұлғаның руханилығы – оның гуманистік бағыттағы дүниелік қатынастарға енеді, студенттер адамзат санасынан туындаған дүниелік құндылықтарды бойына жинақтап, сол арқылы дүниеге тұлғалық мәндегі объект деп қарайды. Өмірге осындай дүниелік қатынастан, өмірге қанағаттанбаудан тұлға ізденіске түсіп, өзін-өзі дамытады, рухани-адамгершілігі қалыптасқан тұлғаға айналады. 5B010200 – Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығы студенттерінің рухани-адамгершілікке тәрбиелеудегі ең қолайлысы тұлғаға бағдарлы технология болып саналады. Студенттің руханилығын мойындап, оның ішкі күштерінің ашылуын, сосын ғана оның қасиеттерінің жинақталуы мен молаюын көрсек дейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Қазақстан Республикасының білім беру мен және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы. –Астана. -2015

2 Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. Рига-Москва: Эксперимент, 1998.

3 Бершадский М.Е. Образовательные стандарты и непрерывное образование // Российское образование. – 2011. – №3. – С. 42-44.

- 4 Гузеев В.В. Основы учебно-исследовательской деятельности студентов: учебник для студ. сред. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2006.
- 5 Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. / Г.К. Селевко. – М.: НИИ. 2005. – 780 с.
- 6 Шишов С.Е. Практикум социального работника / А.А. Козлов. - Ростов-н./Д.: Феникс, 2001
- 7 Кальней А. Профессионально-этические нормы социальной работы /С.А. Беличева. — М., 1993.
- 8 Пальчевский Б.В. Профессиональная этика социальной работы / Е. Ярская – Смирнова. - М., 1998.
- 9 Фридман Л. Этика социальной работы: принципы и стандарты // Российский журнал социальной работы. - 1996. - № 2.
- 10 Ксензова Г.Ю. Гуманистические ценности социальной работы / Свен-Эрик Юнгхолм.-М., 1990.
- 11 Қыраубайқызы А.М. Жас ұрпақ бүгін және ертең немесе тәрбиенің жаңаша моделі жайлы ұсыныс // Егемен Қазақстан. 30 желтоқсан. - 1997.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

п.ф.м., аға оқытушы **М. ІНЖУ**
п.ф.м., аға оқытушы **Д.К. САДИРБЕКОВА**
п.ф.к., қауымд. проф. **К.Т. МЕДЕУБАЕВА**

Түйіндеме:

Функционалдық сауаттылық – адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына ілесіп, жасына, мамандығына қарамай үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Ондағы басты мақсат – жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткер, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның өзін қоршаған ортаға әлеуметтік бейімделуі, яғни, оқушылардың мектепте алған білімдерін өмірде тиімді қолдана алуына үйрету. Функционалды сауатты оқушы – бұл пәндік, пән–аралық, интегратив және функционалды мәселелерді пайдаланылатын, қабылдау, ақпаратты өзгерту, қоғаммен қарым-қатынас процесімен байланысты қажетті және жоғары деңгейдегі білімге ие болатын тұлға. Функционалды сауатты адам моделі – бұл таңдауға және әрі қарай білім алуға, еңбек нарығында және қоғамдық өмірдегі жинақылыққа, өзіндік талдау мен өзіндік бағалау негізінде өзінің жеке ерекшеліктерін өздігінен жетілдіруге дайындалған адам.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, стратегиялық тәсіл, мотивация, Ұлттық жоспар, цифрлық білім беру ресурстары.

PEDAGOGICAL MEANING OF TEACHING EDUCATION AS A FUNDAMENTAL QUALITY ASSESSMENT

Abstract:

Functional literacy is the active involvement of people in social, cultural, political and economic activities, that is, continuing their education in the age of today's globalization, regardless of their age or profession. The main purpose of the project is to form a citizen of the Republic of Kazakhstan in intellectual, physical and spiritual education, to socialize himself with the environment, to teach students how to use the knowledge they gain at school. Functionally competent pupil is a subject who uses the subject, interdisciplinary, integrative and functional issues, and receives the necessary and high level of knowledge associated with the process of perception, change of information, and communication with the public. A functional human model is a person who is prepared to independently improve his / her personalities based on his / her choice and further education, self-esteem and self-esteem in the labor market and in the public life.

Keywords: functional literacy, strategic approach, motivation, National plan, digital educational resources.

КІРІСПЕ

Қазіргі ғылыми-әдістемелік зерттеулерде оқушылардың функционалды сауаттылығын қалыптастыруды алыс-жақын шетел ғалымдары әртүрлі аспектілерде қарастыруда, дегенмен, мектеп оқушыларының функционалды сауаттылығын қалыптастыру мәселесі әлі де болса, педагогика ғылымында тиісті көрініс таппағанын атап өткен жөн.

Мектептегі білім беру жағдайындағы функционалды сауаттылық соңғы жылдарда зерттеу нысанына айналды. Мысалы, кейбір ғалымдар функционалды сауаттылықты оқуға үйретудің стратегиялық тәсілдері шеңберінде қарастырса, енді біреулері социологиялық зерттеулер жүргізудің негізінде қазіргі заманғы мектеп бітірушілердің функционалды сауаттылық деңгейіне талдау жасайды. Мақалада жаңартылған білім беру жүйесіндегі оқушылардың функционалды сауаттылығын дамытудың педагогикалық маңызы талданады.

Мемлекет басшысы Н.Назарбаев өзінің жыл сайынғы Жолдауында «функционалды сауаттылықты арттыруды» негізгі тапсырма етіп жүктеуі бекер емес. Елбасы өз сөзінде: «Білім беру тек қана оқытумен ғана шектелмей, оны керісінше, әлеуметтік адаптация процесіне бейімдеу қажет», – деп функционалды сауаттылыққа баса назар аударады. 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына

Жолдауының «Адами капитал – жаңғыру негізі» бөлімінде: «Білім беру бағдарламаларының негізгі басымдығы өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді меңгеру қабілетін дамыту болуға тиіс. Оқытудың мазмұндылығы заманауи техникалық тұрғыдан қолдау көрсету арқылы үйлесімді түрде толықтырылуға тиіс. Цифрлық білім беру ресурстарын дамыту, кең жолақты Интернетке қосу және мектептерімізді видеоқұрылғылармен жабдықтау жұмыстарын жалғастыру қажет», – деп жастарды жаңа технологиялық қалыпқа дайындаудың маңызды шартына ерекше тоқталып өтті (Н.Назарбаев, 10 қаңтар 2018 ж.)

«Функционалдық сауаттылық» ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың 60 жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен зерттеушілердің қолдануына енді. Функционалдық сауаттылық, кеңінен алғанда, білім берудің (бірінші кезекте жалпы білім беруді) көп жоспарлы адамзат қызметімен байланысын біріктіретін тұлғаның әлеуметтік бағдарлану тәсілі ретінде түсіндіріледі. Қазіргі тез дамушы заманауи қоғамда функционалдық сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторлардың біріне айналуға.

Зерттеуші-ғалымдардың, педагогтардың ғылыми еңбектерін талдай келе, функционалдық сауаттылықтың бірнеше белгілерін атап өтуге болады:

- 1) тұрмыстық мәселелерді шешуге бағытталған;
- 2) нақты әлеуметтік жағдайлардағы жеке тұлғаның жағдайлық сипаттамасы ретінде;
- 3) стандартты, стереотипті мәселелерді шешумен байланысы;
- 4) оқу мен жазу дағдыларының қарапайым деңгейі ретінде;
- 5) ересек тұрғындарды бағалау ретінде;
- 6) сауатсыздықты жылдам жою тәсілдерін іздестіру контексіндегі мақсаттардың болуы.

Бұдан шығатын қорытынды – функционалдық сауаттылық оқушының жан-жақты қалыптасқан жеке тұлға болып жетілуіне бағытталған басты ұстаным деуге болады.

Зерттеуші-ғалымдардың пікірінше, функционалдық сауаттылық – адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа кіру қабілеттілігі және аса тез бейімделуі мен жұмыс істеуі. Тұлғаның оқу, ұғыну, қысқа мәтіндерді жасау және жеңіл арифметикалық амалдарды орындаудағы қарапайым сауаттылығына қарағанда функционалдық сауаттылықтың айырмашылығы – тұлғаның нақты мәдени ортада тіршілік ету үшін қажетті болып саналатын әлеуметтік қарым-қатынас жүйесінде тұлғаның қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін біліктілік, икемділік пен дағдылар деңгейі. Көп зерттеушілердің пікіріне сәйкес функционалдық сауаттылықтың компоненттерін игеру процесі іс жүзінде өмір бойы жалғасуы мүмкін. Ендеше, функционалдық сауаттылық – өмір бойы білім алуды қамтамасыз етуге бағытталған білім көзі. Зерттеушілер оқушылардың функционалдық сауаттылығының құрылымдық компоненттері ретінде мотивациялық, когнитивтік, әрекеттік және рефлексивтік компоненттерді атап көрсетеді. Осылайша функционалдық сауаттылық оқушылардың оқу-танымдық құзыреттіліктерінің одан әрі дамуының негізін құрайды. Зерттеуші-ғалымдар Ш.Т.Таубаева, С.Т.Иманбаева, А.Е.Берикхановалардың сөзімен түйіндесек: «Функционалдық сауаттылық – адамның өзін қоршаған ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға мүмкіндігінше жылдам бейімделе білу мен әрекеттесе алу деңгейінің көрсеткіші» (Таубаева Ш.Т., т.б. 2017, 244б.)

Функционалдық дағдылар мектеп қабырғасында қалыптасады. *Функционалды сауатты тұлға* – қоғамның құндылықтарына сәйкес, қоғамдық ахуалдың қалыптасқан мүдделеріне қарай әрекет етеді. Бүгінгі күнге қажетті мамандықты таңдап дұрыс шешім қабылдап, заманауи ақпараттық технологиялардың тілін біліп кез келген әлеуметтік ортаға бейімделеді. Осы тұрғыда функционалды сауатты адамның негізгі белгілерін былайша тұжырымдауға болады: қоғамдық ортада өмір сүре білетін, тіл табыса алатын, белгілі бір сапалық қасиеттері бар, жалпы негізгі және пәндік құзыреттіліктерді меңгерген адам болып саналады.

Заманауи мектептің ең басты міндеті оқушы өмірінің барлық кезеңдерінде білім алуға деген құлшынысын қалыптастыру үшін, оған әрбір қадамының маңыздылығын түсінуге мүмкіндік беруден, тәсілдер мен таным көздерін таңдауда бағдар ұстай білуге үйретуден тұрады. Бұл – Елбасының білім саласын жаңарту туралы бастамаларын іске асырудағы маңызды тетіктердің бірі. Аталған тетіктер Елбасының Қазақстан халқына Жолдауында, жаңа Мемлекеттік бағдарламада, «Жалпыға ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласында (Н.Назарбаев, 10 шілде 2012 ж.), Назарбаев Университетінде оқыған дәрісінде және басқа да сөйлеген сөздерінде айрықша мән беріліп айтылған. Олар өз нәтижесін беріп келеді. Оның нақты дәлелін, дүниежүзілік экономикалық форумда жарияланған әлем елдерінің бәсекеге қабілетті рейтингіндегі соңғы нәтижелерден байқауға болады.

Елбасы бастамасымен өмірге келген «Функционалдық сауаттылық бойынша Ұлттық жоспардың» маңызы ерекше. Оның мақсаты – оқушылардың салалық сауаттылығын дамыту арқылы тиімді

қызмет түрлеріне бейімдеу. Сонымен қатар, ол орта білім жүйесінің парадигмасын түбегейлі өзгертудің негізі. Бұл – дәстүрлі мектеп моделінен рационалды модельге, әрі қарай феноменальді модельге «үш адым» ілгері аттау дегенді білдіреді. Осы мақсатқа қол жеткізу арқылы Қазақстан оқыту деңгейі мен сапасы жағынан жетекші елдер тобына қосылады.

«Қазақстан-2050» – Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Елбасы Жолдауында: «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс. Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыздың қазіргі заманға бейімделуі үшін бұл аса маңызды. Бүкіл әлемдегі сияқты, Қазақстан білім берудің жаңа әдістеріне көшу керек», – деп атап айтты. (Назарбаев Н.Ә., 14 желтоқсан 2012 ж.)

Қазақстанның әлеммен терезесін теңестіруі үшін аса маңызды қажеттілік – білім, ғылым саласын жандандыру. Жас ұрпаққа тәлімді тәрбиімен қатар, заманауи білікті білім беру мәселесі жас мемлекет үшін ауадай қажет. Бұл ойымызды ХХ ғасырдың заңғар тұлғасы М.Әуезовтің: «Ел мен елді, ұлт пен ұлтты, халық пен халықты теңестіретін нәрсе – білім», М.Жұмабаевтың: «Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, берік, һәм өз жанымызға (қазақ жанына) үйлесетін негізде құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады», Ұлт ұстазы А.Байтұрсыновтың: «Халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан, жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс», – деген сөздерімен түйіндей түскіміз келеді (С.Қалиев, К.Аюбай, 2005). Осы басты ұстаным негізінде білім беру жүйесіне күрделі өзгерістер енгізуде. Бүгінгі таңда орта білім беру жүйесінде сапалы білім алудың қажеттілігі үдемелі артуда. Уақыт талабына сай өмір сүру үшін бәсекелестік күшейген кезде басқаша болуы мүмкін де емес. Оқыту үдерісіне қазіргі заман талабына сай технологиялар мен әдістемелерді енгізу, ғылым мен техника жетістіктерін пайдалану, этнопедогогиканың озық үлгілерін қайта жаңғыртып, қолдану, педагог мамандардың сапасын көтеру, оқушылардың функциялдық сауаттылығын көтерумен қатар, тәрбие жұмысын жақсарту күн тәртібінен түспейтін мәселелерге айналды. Сондықтан өскелең ұрпаққа тек білім беру ісімен шектелмей, игерген білімін одан әрі әлеуметтік бейімделуге ұластыруға қабілетті болуға, бұл үшін оқушылардың функциялдық сауаттылығын дамыту мақсатымен Ұлттық жұмыс жоспарын іске асыру қажеттілігі айтылған.

Оқушылардың мектепте алған білімін қоғамдық-әлеуметтік ортада пайдалануға икемдеу, олардың функциялдық сауаттылығын арттыру арқылы еліміздегі білім мен ғылымды дамыту мәселелеріне басымдық беріліп отыр. Мұндай жаңа міндеттерді мұғалімнің кәсіби санасының өзгеруінсіз, кәсіби құзіреттілігінің өсуінсіз ескі психологиямен, ескі әдістермен, ескі біліктілік арттыру жүйесімен шешу мүмкін емес. Осыған орай, қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың функциялдық сауаттылығын мәтін арқылы бақылауға арналған тапсырма үлгісін ұсына кетейік. Мәтін «Ұстаз бен шәкірт» тәмсілінен алынды.

Бұлбұлдың ерекше әншілік қабілетін таныған ұстазы:

– Бұлбұл, ержеткен соң кім боласың? – деп сұрады. Шәкірт ойланбастан:

– Әнші болам, – деді езуіне тәтті күлкі үйіріліп.

– О-о! Әнші болу – үлкен арман, әрі үлкен өнер. Әнші болу үшін ұстаздың қатаң талабына шыда-саң, сені үлкен жолда астырмай арманыңа жеткізеді, – деді ұстазы.

Әнші болудан басқа ойы жоқ балауса Бұлбұл ұстаз сөзінен ешнәрсе түсіне алмады.

Ауыл сахнасынан жап-жас Бұлбұлдың әсем әнін тыңдаған Бүркіт қария да қатты сүйсінді. Бір күні сабақтан әндетіп келе жатқан Бұлбұлға қарсы жолыққан қария:

– Бұлбұл балам, – дей бергені сол еді:

– Ата, уақытымды алмаңызшы, – деп, алды-артына қарамай жүріп кетті.

Атай қапа болып қала берді. «Бала ғой, балалығы да. Үлкен өнер иесі болғалы тұр, әттең, мінезі кедергі болмаса» деп өзін-өзі жұбатқан болды.

Ертесіне қария болған жайды ұстазынабаяндап берді. Ұстаз Бұлбұлмен оңаша сөйлесті.

– Кешегі күніңнің қалай өткенін маған тәпіштеп баяндап берші. Бірақ ештеңесі қалып қоймасын, – деді қадалып.

Бұлбұл бірдеңені сезгендей жолда тоқтатқан қарияны кінәлай сөйледі.

– Асығып бара жатсам, ерігіп жүрген Бүркіт деген кісі «тоқта» деп еді, тоқтамадым.

– Жо-жо-жоқ! Бұлбұл, сен қатты қателестің. Көргені көп кісілердің сөзін бір күн емес, өмір бақи тындасаң да артық етпейді. Сен үлкен кісілерге, тіпті өзіңнен кішіге де құрметпен қарауың керек. Адамдар сенің өнеріңе ғана емес, өзіңе де сүйсінуі тиіс. Есіңде болса «ұстаздың қатаң талабына шыдасаң арманыңа жетесің» деп едім ғой. Сондай талаптың бірі – жүрген жерінде жұртқа жұғымды болу, соңынан жақсы сөз ілестіру.

Сол күні Бұлбұл Бүркіт ақсақалдан кешірім сұрады. Осы оқиғадан кейін ұстаз шәкіртінің көп өзгергенін байқады. Арада бірнеше күн өткенде ұстазы Бұлбұлды шақырып алып:

– Есіңде болсын, өнер-білімге ұмтылған әрбір жеткіншек мінезіне мін, өнеріне сын айтылмайтындай тәрбиеленуі керек. Үйде де, түзде де мейірбан, шыншыл, жақсы адамдарға жақын жүргені абзал. Сонда ғана елге сүйкімді болмақ. Сен халық алдында жүресің. Ол сенің ең бірінші сыншың, ақылшың, қолдаушың. Ал халық алдына шыққан әншіден жақсылық, ізеттілік, инабаттылықты көріп барып талантын таниды. Сен осы жолда аз да болса сабақ алдың. Енді сені әншілікке баулу қиын емес.

– Түсіндім, мұғалім!. Мен сізді бүгіннен бастап «ұстаз» деп айтайыншы?!..

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын бағалау құралы ретінде төмендегідей тест тапсырмаларын ұсындық:

1. Мәтіндегі ерекше өнер иесі

A) Бүркіт

B) Сұңқар

C) Бұлбұл

D) Торғай

E) Көгершін

2. Мәтіндегі жас өнер иесінің бойындағы кемшілік

A) Ақылында

B) Мінезінде

C) Дауысында

D) Естуінде

E) Білімінде

3. Мәтіндегі жас өнер иесінің бойындағы кемшілікті түзеуге себеп болған құдірет

A) Күй

B) Би

C) Д

D) Қобыз

E) Сөз

4. Мәтін үлгісі

A) Мысал

B) Өлең

C) Әңгіме

D) Новелла

E) Хикаят

5. Мәтіннің идеясына сай келетін мақал

A) Еңбек ерлікке жеткізер.

B) Ырыс алды – ынтымақ.

C) Досы көпті жау алмайды.

D) Ұстазы жақсының ұстамы жақсы.

E) Ерлік білекте емес – жүректе.

6. Ұстаздың шәкіртіне қойған талабы

A) «Энді бар ынтамен айтсаң, арманыңа жетесің»

B) «Көп ән жаттасаң, арманыңа жетесің»

C) «Ұстаздың қатаң талабына шыдасаң, арманыңа жетесің»

D) «Сахнаға көп шыққсаң, арманыңа жетесің»

E) «Жоғары білім алсаң, арманыңа жетесің»

Осы мәтінмен жұмыс жасау барысында оқушылар «Қандай қылық адамды өрескел қателікке ұрындырады, қандай қандай қасиет жетістікке жеткізеді?» деген сыни сипаттағы сұрақ бойынша ойланады, «Адам өмірде, қоғамда өзін-өзі қалай ұстау керек?», «Басқа қонған бақытты, бойдағы дарынды қалай бағалау керек?» деген сияқты проблемалық жағдаяттан шығудың жолдарын логикалық тұрғыда ойланып шешеді. Өз өмірінде қрескел қателік жібермеуге өзін-өзі тәрбиелейді.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған білім мазмұнын игерген оқушылардың білімдері мен біліктері өмірлік жағдаяттарда қолдана білуді, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білуді және алынған ақпараттарды сыни тұрғыдан бағалай білуді, өзінің болжамдарын ұсыну және зерттеулер жүргізу, өзінің ойын негіздей білуді; іскерлігі мен дағдыларын адами іс-әрекеттердің әртүрлі салаларында, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас пен әлеуметтік қатынастарда өмірлік міндеттерді шешу үшін пайдалануды қамтамасыз етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жалпы функционалдық сауаттылық деген ұғымды қорытып айтар болсақ, адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы және өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына қарай ілесіп отыруы. Мұндағы басшылыққа алынатын функционалдық сапалар – белсенділік, шығармашылық тұрғыда ойлау, шешім қабылдай алу, өз кәсібін дұрыс таңдай алуға қабілеттілік, т.б. яғни, жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткер, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру. Осындай сапалық сипаты тұрғысынан қарағанда функционалдық сауаттылық жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады, сондықтан теория мен тәжірибенің байланыста болуын қамтамасыз ету үшін әрбір пән бойынша берілетін білімнің мазмұны мен көлемін анықтағанда теориялық қағидалардың, заңдылықтар мен ережелердің, яғни ұғымдық-ақпараттық материалдардың бала өмірінде кездесетін түрлі проблемалық мәселелерді шешуге көмегі тиетіндей, бала оны қолдана алатындай тәжірибелік маңызы ескерілуі тиіс, сондай-ақ оқушылардың оқу материалын тек жаттап қана алмай, оның мән-мағынасын терең түсінуін қамтамасыз ету міндетті болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев, Нұрсұлтан (2018) «Төртінші Өнеркәсіптік Революция Жағдайындағы Дамудың Жаңа Мүмкіндіктері», Астана.
2. Таубаева Шәркүл (2017) Педагогика, Алматы.
3. Назарбаев, Нұрсұлтан. «Қазақстанның Әлеуметтік Жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам», Астана.
4. Назарбаев, Нұрсұлтан. «Қазақстан-2050» Стратегиясы Қалыптасқан Мемлекеттің Жаңа Саяси Бағыты», Астана.
5. Қалиев, С., Аюбай, К. (2005) Қазақтың Тәлімдік Ойлар Антологиясы, Алматы.

СТУДЕНТ ДӘРІСТЕРІНДЕ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ПРИНЦИПТЕРІН ҚОЛДАНУ –ЗАМАН ТАЛАБЫ

П.Ф.К. Р.Б. ИСМАИЛОВА
П.Ф.К. Ш.Н. АЛЬДИБЕКОВА
П.Ф.К. Ф.Б. АСИЛБАЕВА

Түйіндеме:

Жаңғыру атауы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғы-шарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды, сондықтан да әрбір студенттерге берілетін білімге адасуға жол бермеу бізге міндеттелуде. Сонымен, студенттерге берілетін білімге санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын енгізгеніміз атап өтілді.

Тірек сөздер: *Рухани жаңғыру, сана жаңғыруы, прагматизм, ұлттық сана, білім салтанатын құру*

THE USE OF THE PRINCIPLES OF SPIRITUAL RENEWAL IN THE STUDENTS DOCTRINES IS A MODERN REQUIREMENT

Abstract:

The name of the modernization should not be neglected by historical experience and national traditions. It is necessary to be able to turn into the most important prerequisites of successful triumph of successful past traditions. If the country does not get the nutrition from the national-spiritual roots, it will start to err, and we are obliged not to allow the usual knowledge to succeed. So also to introduce a range of directions for modernization of knowledge to students.

Key words: *Spiritual renewal, Revival of consciousness, pragmatist, national consciousness, formation of a educational celebration*

КІРІСПЕ

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында концептуалды мәселелер қозғалған. Атап айтқанда, ұлттық сананы жаңғырту ерекше орында тұр. Рухани жаңғыру үшін ұлттық менталитет пен ұлттық кодтың сақталуына айрықша мән беруіміз қажет. Егер ұлттық менталитет әрбір ұлттың өзіндік бітім-болмысы болса, ал ұлттық код – рухани сананың алтын өзегі болуға тиісті. Сондықтан да Елбасы «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодынды сақтай білу» деп орынды атап көрсетті. Мемлекет басшысының аталмыш бағдарламалық мақаласындағы көкейкесті ой-пікірлерді бізде күнделікті оқу-тәрбие үдерісінде іс жүзіне асыра бастадық.

Қазақ деген еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты, бұл - Қазақстанның үшінші жаңғыруы еді. Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған отыз елдің қатарына қосылу. Аталған екі жаңғыру процесінің де нақты мақсат-міндеттері, басымдықтары мен оған жеткізетін жолдары бар.

Барлық зерттеулердің пікірінде: «Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады» делінген болатын. Бұдан шығатын пікір еліміздегі рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес. Тәуелсіздік туымыз желбірегелі бері түрлі бағытта бірнеше ауқымды іс атқарылды- «Мәдени мұра» бағдарламасы, «Халық – тарих толқынында», осы бағыттар бойынша да студент жастарға әр оқытушы өз пәнінен деректерді мейлінде зерттеуге кірісті.

Енді өте күрделі, ауқымды, жұмыстардың бірі – рухани ұлттық сананың жаңғырту, жаңғыруы. Бүгінде жастарды білім беру мен тәрбиелеу және оларды әлеуметтік қолдау мәселесі қоғам үшін әр уақытта өзекті мәселенің бірі. Қазіргі таңда білім беретін оқу орындарының алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі – жастардың бойына рухани және адамгершілік қасиеттерді

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Sholpa_2811@mail.ru
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, fati_almaty@mail.ru

сіңіріп, әлеуметтік әлеуетін дамытуға ерекше жағдай жасау. Сондықтан да ҚазМемҚызПУ-дің де оқу-тәрбие жұмысы және әлеуметтік қызметі – жас буынның кәсіби білім алуына, өзін-өзі дамытуына, жетілдіруіне, қоғамдағы белсенді әлеуметтік бейімделу қабілеттілігін арттыруға, қазіргі замандағы қажеттіліктер мен құндылықтар жүйесіне, әлемдік және отандық мәдениеттің дәстүрлеріне бағытталған тұлғаның үйлесімді дамуы және қалыптасуы үшін жағдай жасауға бағытталған.

Біздің әрқайсымыздың бойымызда сананы жаңғыруға деген сезім бар. Бірақ кейбіреуімізде ол уақытша ұйқыда секілді. Ұлттық сананың мағынасы терең, ол дұрыс бағытқа ие болғанда ғана біздің рухымызды биіктеткенмен тең. Дұрыс бағыттау барысында жалынды жастардың қатарын көбейіп, патриоттарымызды ұлы сезімдері жоғары екенін танимыз. Тек енді жалынды жастарымыз тек алға ғана самғау қажет. Бәрі өзімізден басталады. Әр адам өзінің бойындағы ұлттық сананы оята білу керек.

Иә, шын мәнісінде, алдымызға міндеттеп алып тұрған рухани жаңғыру, ұлттық сана дегеніміз не? Егер, оның нақты анықтамасын алып қарайтын болсақ, бұл рухани жаңғыру – адам баласының оның ішкі әлемінің жаңаруы, сана-сезімі, жаңа өзгерісті қабылдай білуі. Рухани жаңғыруда өркениеттің өрге жүзуімен байланыстырамыз. Тарих сахнасына көз жүгіртсек, өскен ұлттың өрби түсуіне осы «рухани жаңғыру дәлел». Көне замандағы көрікті қалаларымыз, сән салтанатты таласқан озық ескерткіштеріміз, мәдени мұраларымыз бұртартпас айғақ болып табылады.

Осындайdan барып, ел болашағы саналатын жастар өз мақсаттарынан жаңылысып, алған бағытынан алыстап кетпей ме деген қорқыныш туады. Басқаша айтқанда, бұл тұрғыда үлкендердің тәрбиесі дұрыс, бағыты оң болу керек.

Кез-келген елдің қозғаушы күші жастар екені айдан анық. Мемлекеттің жас өрені білімі мен таудай талабының арқасында еліне қызмет етуі тиіс. Бірақ, бүгінгі күні жастарға қатысты қаншама қордаланған мәселелер шешімін таба алмай жүр. Мәселен, өзге діни ағымдардың арандатушылығының соңында жүргендер бар. Олар туралы айтқанда көбісіміз жауапкершілікті ата-анаға немесе мұғалімге аударып, тәрбиеге әкеліп тірейміз.

Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек. Жастарға бағыт беруде мына жағдайды ескеруді меңгеру керек: -20- ғасырдағы батыстық жаңғыру үлгісінің бүгінгі заманның болмысына сай келмеуінің сыры неде? басты кемшілігі – олардың өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктерін ескермей, бәріне жаппай еріксіз таңуында. Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Сол ұлттық кодты шаттастырып алмау керектігі бізге міндеттелуде. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Айтпегенде жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай.

Бірақ, ұлттық кодымызды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, жекегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық.

Жаңғыру атауы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды, сондықтан да әрбір студенттерге берілетін білімге адасуға жол бермеу бізге міндеттелуде. Сонымен, студенттерге берілетін білімге санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын енгізгенімізді атап өтуге болады: Бәсекелік қабілет- жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі де бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге болатынын жоспарлы түрде береміз. Соңғы мәліметтерде: «Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін» деген жоғары баға береді.

Өз ғасырымызға лайықты қасиеттерге ие болуы да өз оқу бағдарламамыздан қалған емес: компьютерлік сауаттылық, тілдерді меңгеру, мәдени ашықтық арқылы жастардың алға басуы, т.б.,

Ал прагматизм бойынша да оқу-тәрбие процесінде көптеген жұмыстар жасалуда, төл тарихымызға, ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді, әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экология, баларымыздың өмір салтына бір сәт үңіліп

көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болады. Бір ғана мысал тек өткен ғасырға көз салсақ, небәрі бірнеше жыл ішінде миллиондаған гектар даламыз аяусыз жыртылды, ұлттық прагматизм санаулы жылда адам танымастай өзгеріп, ас та төк ысырапшылдық, түгін тартсаң майы шығатын мыңдаған гектар миялы жерлеріміз экологиялық апат аймақтарына, Арал теңізі аңқасы кепкен қу медиен шөлге айналды. Бұл – жер анаға деген немқұрайлық. Сондықтан да жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек.

Сонымен прагматизм – өз ұлтының жеке байлығын нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсететіндігін тәрбие сағаттарында дәлелденіп отырады.

Негізгі мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануды ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі болып табылатындығына студенттер әрқашан үрдісте көз жеткізе алады.

Студенттермен жұмыстар барысында-ұлттық бірегейлікті сақтау үлкен талапқа ие. Ұлттық салт-дәстүрлер, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бірі ғана. Кейде жаңғыру ұғымының өзі мейлінше кейбір жағымсыз дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді. Сонымен біздің мәңгілік ел болуымыздың шаттары да айқындалған: олар, бірінші – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды, екінші – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту.

Рухани жаңғырудың негізгі принциптерінің бірі-білімнің салтанат құруы. Бұлай дейтініміз, білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – елімізді мәңгілікке апаратын жол.

Соңғы жылдары мыңдаған жастық«Болашақ» бағдарламасынан басталған әлемнің маңдайалды университеттерінде оқыту. Білімнің салтанаты жалпыға ортақ болуға тиіс. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Сондықтан, біз білімге бөлінетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылдық. Табысты болудың ең басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек.

Сананың ашықтығы қазірде-көптеген проблема әлемнің қарқынды өзгеріп жатқанына қарамастан, бұқаралық сана-сезімнің «от басы, ошақ қасы» аясында қалуынан туындайды.

Сананың ашықтығы зерденің үш ерекшелігін білдіреді- олар жер бетінде өзіңе қатысты аумағыңда және өз еліңнің айналасыңда не болып жатқанын түсінуге мүмкіндік береді, ол жаңа технологияның ағыны алып келетін өзгерістердің бәріне дайын болу деген сөз. Таяудағы он жылда біздің өмір салтымыз: жұмыс, тұрмыс, демалыс, баспана, адами қатынас тәсілдері, қысқасы, барлығы түбегейлі өзгереді. Біз бұған да дайын болуымыз керек, өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңіру мүмкіндігі.

Мемлекет пен ұлт құрыштан құйылып, қатып қалған дүние емес, үнемі дамып отыратын тірі ағза іспетті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек.

Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақпастан бірден төрге озды. Сондықтан, заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық мемлекеттердің алдында тұр.

Сынаптай сырғыған уақыт ешкімді күтіп тұрмайды, жаңғыру да тарихтың өзі сияқты жалғаса беретін процесс. Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр.

Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін.

Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді.

Соңғы уақытта байқағанымыз, керісінше, уақыт өтіп, заман өзгерген сайын халық нақыллының құндылығы артып келе жатыр. Өйткені алдағы дәуір - нағыз білімділердің дәуірі болмақ. Ал қазір бәсекеден тыс қалған бірде - бір сала жоқ десек болады. Ал барлық саланың шарықтауы, өркендеп өсуі білім мен ғылымның жан-жақты даму қарқынына байланысты.

Осы орайда, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында ҚР Президенті Н. Назарбаев ерекше атап көрсетті: «Технологиялық революцияның беталысына қарасақ, таяу онжылдық уақытта қазіргі кәсіптердің жартысы жойылып кетеді. Экономиканың кәсіптік сипаты бұрын - сонды ешбір дәуірде мұншама жедел өзгермеген. Біз бүгінгі жаңа атауды ертең - ақ ескіге

айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Осыны түсінгендіктен, біз білімге бөлінетін бюджет шығыстарының үлесі жөнінен әлемдегі ең алдыңғы қатарлы елдердің санатына қосылып отырмыз. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді». деген болатын Иә, үрейлі көрінуі мүмкін, бірақ алдағы санаулы жыл ішінде бүгінгі қолданыстағы кәсіп түрлерінің тең жартысы қажетсіз болып қалары анық. Бұл мыңдаған адамға табыс көзінен айрылу қаупін тудырады. Мұндай қатер келешегін күні бұрын болжай білген мемлекеттер үшін ғана қауіпсіз. Жеткен жетістігіне тоғаймай, тың бағыт, жаңа бағдар таба білген елдер ғана осы сындарлы кезеңнен сүрінбей өтеді.

Елбасы жолдауына мен де, педагог, ұстаз ретінде өз үлесімізді қосу мақсатында білім жолындағы тың идеяларды іздейміз. Біздің ең биік мақсатымыз келешегі кемел білімді ұрпақ тәрбиелеу. Бала бойына сапалы білім мен үлгілі тәрбиені сіңіру - педагогтың алдына қойған басты мақсаты деп білемін. Әр елдің үміті болған жастар Отансүйгіштікке, ұлттық салт - дәстүрімізді құрметтеуге, өлкеміздің табиғатын қорғауға қалыптастыру тәрбиеден бастау алуы қажет. Елбасымыздың алға қойған міндеттерінің бірі білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді көздеген. Міне, осы бағытта біз де студенттерге экологиялық білім мен тәрбие беру бағытына қосымша жоспар жасақтау арқылы алдыма мақсат қойып алдық. Мұндағы міндетіміз студент жастардың туған табиғатқа деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, оның әсемдігін терең сезінуге, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін қамқорлыққа алуға баулу.

Осы міндеттерді жүзеге асыру барысында ең алдымен экология оқу қызметімен пәнаралық байланыс ұйымдастырылды. Біз білікті оқытушылар ретінде жастарды білімге деген құштарлығын арттырып, оны әрі қарай шыңдап, бүгінгі заман талабына сай етіп, жеке тұлға қалыптастыруда аянбай еңбек етуге жұмсаймыз. Біз өз кәсібіміздің, жасап жүрген білім ошағын беделін арттыру мақсатында өзіндік қадамдарымды көрсетіп келеміз. Болашақ маман жан-жақты болуы шарт деп есептейміз. Мәселен, мамандығымызға қарамастан ағылшын тілі курсы оқып жатырмыз. Мақсатым, ұрпақ тәрбиесінде үш тілділікке бағыт бұру.

Елбасымыз «Рухани жаңғыру» мақаласында қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар ауадай қажет деп көрсеткен болатын. Осы бағытта алдағы уақытта атқарылатын жұмыстар мен міндеттер көп. Мағжан Жұмабаев атамыз өзінің ұлағатты бір сөзінде былай деген: «Баланы тәрбилеуші өзіндей қылып шығармай, келешек заманына лайықтап дайындау керек». «Ел болам десең, бесігіңді түзе» дейді ұлы Мұхтар Әуезов.

Әрбір білімгер өз жері мен оның байлығының иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуге тиіс. Егер қоғамның даму кілті білімді адамдардың жаңаша қызмет атқаруын керек ететін болса, сол жаңашыл адамдарды, болашақ қоғам мүшелеріне білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын мамандар дайындайтын біздің білім беру ұйымдары Елбасы көздеген бағыттарға лайықты болуы тиіс. Ең бастысы, білім беруге қойылып отырған жаңа талаптарды орындауда көптеген жұмыстар жүргізіліп, жастардың үш тілде білім алуына, жаңа технологияларды білім беру жүйесіне енгізуде өңірімізде келелі жұмыстар атқарылуда. Ұлт жоспарын орындауда әр саланың өзіндік үлесі болса, ұстаздар қауымы қосатын үлес – жас ұрпақты жаңа қоғам мүшесі етіп білім мен тәрбие беруді жаңаша құру, оны осы Елбасымыз көрсетіп отырған талаптарға сай орындау деп білемін.

Иә, Мағжан атамыз айтқан даналық ой бүгінгі күнгі білімді ұрпаққа қаратылып айтылғаны көрініп тұр. Өйткені елдің ертеңі – саналы білімді жастар. Оларды заман талабына сай бағыттау біздің еншімізде.

Сабақ жоспарларына ұлттық жаңғыру, рухани жаңғыруды енгізудің өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Рухани жаңғыру әркімнің ұлттық даму үлгісіне бәріне ортақ. Ұлттық салт - дәстүріміз, тіліміз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Ақындарымыз, жазушылардың даналығы, артында қалдырған рухани байлығы, күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні - бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір ғана тамшысы. Жастарға туған жердің тарихын біліп, оны мақтан еткен дұрыс.

Студент жастардың бойына имандылық, бауырмалдық, ұлтжандылық және адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіру маңызды. Ұрпақ тәрбиесіндегі парызымызды орындауда, ғасырлар бойы тағдырдың талқысынан өткен заманымыздың қанша сыннан шыңдалып, жосығы жоғалып, асылы

жеткен жалпы адамзаттық құндылықтарға бағдарланған қағидаларды жүзеге асыру. Жастарға ескіріп қалған дүниелерді жаңартып кезінде еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты. «Болашаққа бағдар - рухани жаңғыру» барысында еліміз саяси мен экономикалық жаңғыруды қолға алып, күн санап өзгеріп жатқан, озық технологиялардың арқасында сана сезіміміз бұл дүниетанымымыздың өсуі негізінде заман ағымына икемделу. Жаңа жаңғырудың өзіндік тамыр мен тарихы тереңнен бастау алатын болады. Жаңа жаңғыртудың ең басты шарты ұлттық салтын сақтай білуі. Жаңғыру – бұрынғы тарихи тәжірибемен ұлттық дәстүрлерге шикілікпен қарамау. Рухани жаңғыру ұлттық сананың оң жақтарын тарихи тарландарымыздың еңбектері мирас болып, қанымызға сіңіп, сол еңбектерін қайта түлету.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті»- деді Елбасымыз. Өскелең жас ұрпаққа жақсы тәрбие беру барысында жас ұрпаққа адамзаттық құндылықтар мен рухани мәдени мұраларды жаңғыртуды студенттерге оқылатын дәрістерде де қолдану керек. Өйткені бүгінгі студент - ертеңгі маман иесі ретінде келер ұрпаққа ұлағатты тәрбие беруші. Сол келешек ұрпаққа тәрбие беру арқылы ақылды, парасаты мол, ақыл-ойын озық етіп тәрбиелеу - мұғалімнің міндеті. Ал қазіргі кезде ата – бабаларымыздың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрпынан ажырап қалған. Сол нәрселерді қайта жаңғыртуға студенттер жұмыстар жүргізуде.

Мысалы, студенттер педагогикалық практика барысында оқушыларға асық ату, хан талапай, тоғызқұмалақ ойындарын күнделікті сабақ барысына пайдалана отырып, балалардың ой - өрісін дамытуда.

Студенттерге дәрістер оқу барысында бейне материал арқылы аңыз әңгімелер тыңдатылып, бейне көріністер көрсетіледі. Сол арқылы студенттердің ой-өрісін, талғампаздығын арттыра отырып, жастарды жан-жақты етіп тәрбиелеуге, отансүйгіштікке, мейірімділікке, әсемдікке сүйеге тәрбиелеу. Қазақ «Туған жерге туынды тік» деп бекер айтпаған. Кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті жоғарғы оқу орындарына «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсындым. Эдвайзерлік топ студенттері «Туған жер» бағдарламасы арқылы ауылымыздың киелі жерлерін жаңғырту, есімі ұмытылып бара жатқан ақын - жазушыларымыз бен еңбек қайраткерлерінің еңбектерімен таныса отырып жұмыстар жүргізеді. Сондықтан, Сөзіміз – түзу, Еңсеміз – биік, Рухымыз – мықты болсын десек, еліміздің көнерген гимнаттарын жаңартып, ақын-жазушыларымыздың еңбектерін жастарға жеткізіп, ұлықтай білейік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Егемен Қазақстан» газеті <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>
2. Латинское письмо // Лингвистический энциклопедический словарь;
3. Рухани жаңғыру – табысты ел болуымыздың кепілі: библиографиялық әдебиеттер тізімі / Теміртау орталық кітапханасы: құраст. К.А. Жанашева. – Теміртау, 2018. – 24 б.
4. Әбдіманапов, С. Ұлт әлеуетінің ұстыны [Мәтін]: [Рухани жаңғыру, жастарды отаншылдық рухта тәрбиелеу туралы // Егемен Қазақстан.- 2018.- 12 наурыз (№48).- 5 б.
5. Әбдіхалықова, Г. Рухани жаңғыру - Қазақстанның үшінші жаңғыруының негізі [Мәтін]: [ҚР Президентінің бағдарламалық мақаласы туралы] // Егемен Қазақстан; Орталық Қазақстан.- 2017.- 17 сәуір (№73). - 3 б.; 16 мамыр. - (№52). -3 б. 7
6. Әбдіхалықова Г. Рухани жаңғыру - Қазақстанның үшінші жаңғыруының негізі [электронды ресурс] қол жеткізу режимі: <http://abai.kz/post/51594>
7. Әбілда, Қ. Рухтың тілеуі-ұлттың тілеуі [Мәтін]: ["Рухани жаңғыру" жобасы аясында атқарылатын жұмыстар] // Егемен Қазақстан.- 2018.- 20 наурыз (№54).- 7 б.
8. Әбілдин, Ж. Ескіні жаңамен, дәстүрді инновациямен сабақтастыру [Мәтін]: [Елбасы Н.Назарбаевтың "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" бағдарламалық мақаласындағы "Ұлттық жаңғыру", ұлттық болмыс туралы] // Егемен Қазақстан.- 2017.- 12 маусым (№110).- 11 б. 6. Әметов,

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ДАЯРЛАУДА ЯНУШ КОРЧАК ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

аға оқытушы **Т.Н. ҚАРАЕВА**
п.ғ.к., доцент **Н.Ә. ТУЕБАКОВА**

Түйіндеме:

Соңғы жылдары қоғам өмірінде орын алған өзгерістерге байланысты оқушыларға білім берумен қатар олардың тәрбиесіне ерекше мән беру талап етіледі. Бұл мәселені шешуде басты жауапкершілік педагог тұлғасына жүктелетіні белгілі. Сондықтан да қазіргі қоғамға академиялық білімі мен педагогикалық қабілеті жоғары ұстаз ғана емес, балалардың өзін-өзі жетілдіруіне жағдай жасай алатын, ізгілікті әдістерге сүйенетін, гуманистік педагогика деңгейіндегі педагогикалық мәдениетті педагогты даярлау маңызды мәселе болып табылады. Қазіргі талаптарға сәйкес жоғары оқу орнында оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдерін іздестіріп, солар арқылы тәрбиелік іс-әрекетті жүргізуге тиістіміз.

Болашақ мамандарды даярлау ісінде гуманист-педагог Януш Корчактың педагогикалық мұрасының көмегіне жүгінген отырып, студенттер нағыз педагогикалық құндылықтардың не екенін түсінеді деп есептейміз.

Тірек сөздер: *Януш Корчактың педагогикалық мұрасы, өзін-өзі дамыту, тұлғаға бағдарланған білім, шығармашылық қабілет, педагогикалық мәдениет, тәрбие.*

THE VALUE OF JANUSZ KORCZAK PEDAGOGICS IN PREPARATION OF FUTURE TEACHERS

Abstract:

The modern school requires a teacher who is able to create advantageous conditions for the self-development of the student's personality, a teacher who has a high level of general and pedagogical culture, capable of rising to the level of humanistic pedagogy - a person of culture. It is impossible to solve this problem by the means of reproductive information transmission of knowledge. We need other approaches that are adequate to humanistic pedagogy, which allow breaking stereotypes that were established when students were schoolchildren. To achieve that, it is necessary to ensure impact through three channels: rational, emotional and activity. Our task is to look for forms and methods of education adequate to modern requirements in the university, through them to carry out educational activities.

To understand the problem of modern approaches to upbringing, to reach the level of its understanding helps to appeal to the heritage of humanist teacher Janusz Korczak.

Keywords: *Janusz Korczak pedagogics, self-development, personally-oriented education, Creative skills, pedagogical culture, upbringing.*

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде Қазақстанда ғылыми, дүниетанымдық, білім беру парадигмаларының ауысуы орын алып отырған бүгінгі күннің талабына сай келетін болашақ мұғалімдерді даярлау құралдарын іздестіру ерекше өзекті мәселеге айналып отыр. Авторитарлық мектепте білім алған студенттер ондағы педагогикалық әсер ету тәсілдерін кейіннен өз тәжірибесінде ерікті не еріксіз түрде қолданатындықтары үлкен мәселе туындатады. Ондай тәсілдерге: балаға әсер ету объектісі ретіндегі көзқарас, негізгі әдістер көтермелеу мен жазалау, баланың еңсесін басып, оның бойынан құрметке лайықты тұлғаны көруге қабілетсіздік және т.с.с. жатады. Сонымен бірге қазіргі мектепке оқушының тұлғалық өзін-өзі дамытуы үшін қолайлы жағдайларды туғызуға қабілетті педагог, жалпы және педагогикалық мәдениет деңгейі жоғары, ізгілік педагогикасы деңгейіне көтерілуге қабілетті педагог – мәдениет адамы талап етіледі. Бұл міндетті репродуктивті-ақпараттық білімді табыстау құралдарымен шешу мүмкін емес. Осы ретте гуманистік педагогикаға баламалы, студенттердің сонау мектепте жүрген кезінде қалыптасқан таптаурындарды жоюға мүмкіндік беретін мүлдем басқа тұрғылар керек. Бұл үшін мынадай: рационалдық, эмоциялық және іс-әрекеттік үш арна бойынша әсер етуді қамтамасыз ету қажет. Біздің міндетіміз ЖОО-да қазіргі талапқа баламалы оқыту формалары мен әдістерін іздестіру және олар арқылы тәрбие ісін жүзеге асыру.

Сонымен, қазіргі уақытта елімізде өскелең ұрпақты ізгілікке тәрбиелеу ісі ерекше маңыз алып отырғаны белгілі. «Мұғалім кәсібі – бұл, адамтану, үнемі адамдардың толассыз күрделі рухани әлеміне ену» деген ұғымның талаптарына сәйкес тұлғаны қалыптастыру мектеп пен мұғалімнің

парызы болып табылады. Осыдан білім беру үрдісінде мұғалімнің үлесі орасан зор екенін көреміз. Адамгершілік құндылықтарды тәрбиелеу мәселесі Я.Корчактың ойынша, - теория мен практика жүзінде пысықтауды талап ететін, аса күрделі және өткір мәселелердің бірі болып табылады. Я.Корчактың педагогикалық мұрасы көпқырлы. Оның мұрасы белгілі даму сатыларынан өтіп, сипаты үнемі тереңдеп баи түсті. Оның өмір сүрген дәуірі аса қиын кездер еді, дегенмен, ол өзінің ойы мен өзі қалап алған жолынан ешбір тайған емес. Оның аса жоғары ізгілікті педагогикасынан ер адамның қатал шыншылдығы мен баланың арманшыл қиялының жарасымды үйлесімін көреміз.

Корчактың бүкіл педагогикалық философиясы тәрбиешінің: не нәрсеге үйрету керек? Балаға не беру керек? Қандай құндылықтар – қандай байлық береміз? – деген негізгі сұрағына Януш Корчактың жауабы: оған тек бір нәрсе – жақсы өмір сүруге деген ынта беріңіз;

Тәрбиенің қазіргі тұрғылары мәселесін саналы сезінуге, оны түсіну деңгейіне көтерілуге болашақ педагогтарға педагог-гуманист Януш Корчактың мұрасы көмектеседі.

Корчактың еңбектерін зерделеп, оларды біз үшін дәстүрлі болып саналатын тәрбие тұрғыларымен салыстыра отырып, соңғының тұлғаны мақсатқа бағытталған түрде қалыптастыру екенін түсініп, біз мынадай қорытындыға келдік: балаға болашақ ересек ретінде қарау және балалық шақтың негізгі мәні өмірге дайындық ретінде түсіну авторитарлық педагогиканың негізі болып табылады. Сондықтан да көбіне педагогтардың баланың билігін тұтастай өз қолына алуға, оны өзіне бағындыруға ұмтылыстарын түсінуге болады. Бұның ар жағында – балалық шақтың құндылығының төмендеуі, оған нағыз ересек өмірге дайындық сатысы ретінде қарау жатыр. Корчактың еңбектерін зерттеу, оның өмірбаянына, педагогикалық қызметіне зер салу, студенттерге – балалық шақтың өмірге дайындық емес, керісінше нағыз өмірдің өзі екенін, оның – нағыз құндылық екенін, адамның қандай ересек болып өсетіні көпшілік жағдайда балалық шақтың қуанышын сезіне алуына тәуелді болатынын түсінуге мүмкіндік береді. Осыларды ескере отырып, көрнекті педагогтың педагогикалық мұрасын зерттеу белсенді сипат алуы тиіс. Бұл дегеніміз, шығармашылық жұмыстарды жазу, оның шығармалары бойынша спектакльдер, қойылымдар қою студенттермен және мектеп оқушыларымен балалық шақ мәселелері жөніндегі тақырыптарда дөңгелек үстелдер өткізу. Януш Корчактың жұмыстарына зер сала отырып, студенттер өздері үшін нағыз педагогикалық құндылықтардың не екенін түсінеді, бала жанының әлемін таниды, ересектің баладан серіктесті көруі, оның даралығын құрметтеуі, онымен диалог жүргізуі, оны жүрегімен сезінуге қабілетті болуы үшін не қажет екені туралы терең ойға шомады. Біз әлеуметтік педагогтар мен өзін-өзі тану мамандығының студенттері, тіптен жалпы педагогикалық бағытта білім алатын барлық студенттер үшін ұлы педагог, дәрігер, жазушы Януш Корчактың еңбегіне баса назар аудару қажеттігін айтамыз [1].

Бұған себеп, біріншіден, Корчак 30 жылдан астам уақыт бойы балалармен жұмыс жасай отырып, оларды басқалардан артық білуі және түсінуі.

Екіншіден, өзі балалардың қаншама буынына тәрбиеші бола отырып, бұл еңбектің қадіріне жете білді.

Үшіншіден, керемет жазушы және публицист, балалармен де тәрбиешілермен де өзгелерден артық әңгімелесе алатын еді. Оның мәтіндерінде балалармен жасалатын педагогикалық жұмыс бойынша тікелей әдістемелік нұсқаулар берілмейді, бірақ оның әрбір жұмысында ақылды да қырағы бақылаушыны, балалық шақтың білгірін, практика тәжірибесінде дана, арманшыл, сонымен бірге шынайы қатал педагог тұлғасын көруге болады. Студенттер оның еңбегімен таныса отырып, диалог орнатады және әрбір ойлы адамға қажет етілетін ақылды, мейірімді, түсінетін керемет сырласушысын табады.

Сондықтан да бүгінгі күні Корчактың балалық шаққа құндылық ретінде қарайтын көзқарасы аса өзекті. Корчак адамның жарқын да бақытты балалық шағынсыз, оның бүкіл өмірі соңыра бұрмаланған, ұсқынсыз нәрсе болып көрінеді деп есептеген. Осыдан шығатын түйін балалық шақты өмірдің толыққанды сатысы ретінде қорғау керек. Бала – ересекке қарағанда кішкентай болғанына қарамастан, толыққанды адам.

Корчак Треблинка ажал лагерінде келіп жеткен өлім сағатында өзінің адал көмекшілерін, қызметкерлері мен балаларды тастап кетпей, бірге ажал құшты [2].

Студенттер бала тәрбиесі жөніндегі «Баланы қалай сүйе керек» деген ең басты кітабын оқи отырып, өздерін тереңдігімен және даналығымен таң қалдыратын ойларды табады: «Адамның ең маңызды кездесулері – оның балалармен кездесуі екенін ұмытпа. Оларға барынша мән бер – біз баланың бойында кімді кездестіре алатынымызды ешқашан біле алмаймыз». «Бала ... бұл саған Өмірдің сақтауға және оның шығармашылық отын дамытуға берген аса бағалы ыдысы». «Өз балаңды кез келген – дарынсыз, бейбақ, ересек қалпында сүй. Онымен қарым-қатынасыңда қуан, себебі бала, бұл – әзірше сендегі мереке» [3].

Жақсы көру Корчак бойынша, бұл – баланың қуаныштары мен қайғысында асау көріністерімен ғана емес, біздерден мүлдем басқа екендігімен де «шынайы» болып табылатынын түсіну. Бірақ оның терең ойға шомып, жаңа жұмбақ әсерлерді сезінетін, күйзеле таңқалатын және күдіктенетін сәттерімен байсалды болатын кезеңдерін де байқау керек. Яғни, олардың біздерге соншалықты ұқсас болатын сәттерін. Корчак бала ересектерше ойлана алмаса да, бұл олардың қиындықтары туралы баланың өзінше ойлануына кедергі болмайды. Және жалпы алғанда, бала ойлауының ерекше үдерісі қандай да бір психологиялық ерекшеліктерінен емес, оның тәжірибесі мен білімінің жеткіліксіздігіне шарттастырылған деп көрсетеді. Бұл жерде ғалым осы сатыда балалардың активті және пассивті темпераменті ойлаудың әртүрлі типтеріне: шынайы және рефлексивті түрлеріне ауысатыны жайлы сөз етеді. Осыдан, Корчак педагогикадағы дағдылы тұрғыны қолдануға болмайтынына тағы да тоқталады. Тәрбиедегі жеке дара тұрғыны біз айтып өткен болатынбыз, оның терең сенімі бойынша бұл ең алдымен баланы қандай болса дәл сол қалпында қабылдау. Шынайы түрде ойлайтын бала, сенген қолайлы, пайдалы секілді ерігінің авторитетіне қарай сенеді немесе сенбейді; рефлексивті ойлайтын бала сұрастырады, қорытынды жасайды, қарсыласады, ісі мен ойы арасында арпалысады.

Корчак өзінің жұмысына тәжірибесін, ойлары мен идеяларын барынша көптеп ендіруге тырысып, тәрбиеші тап болатын көптеген сұрақтарды ашады. Бұл мектепке дейінгі баланың ішкі әлемі, өсу мен жыныстық жетілудің физиологиялық және психологиялық мәселелері, жеткіншектің психологиялық қалыптасуының қиындықтары. Дегенмен, ғалымның шығармашылық ойы қандай бағытқа ауытқыса да оның пікірінше, тәрбиенің негізгі болып табылатын қағидаларды қайта-қайта қайталайды. Баланы түсіну, ал осыдан барып оны зерттеу, оны қандай болса, сол қалпында қабылдау, және бала психикасының күрделілігі мен көпқырлылығын сезіну қажет.

«Бала жаны дәл біздікіндей күрделі, ұқсас қарама-қайшылықтарға толы: қалаймын, бірақ жасай алмаймын, керек екенін білемін, бірақ істей алмаймын деген секілді мәңгі сұрақтармен күреседі».

Ал осыдан тәрбиешіден үлкен еңбекті талап ететін әрбір балаға деген жеке дара тұрғының қажет екендігі туындайды. Корчак осыншама қиын жолмен жүруді таңдаған педагогтың міндетті түрде ұшырайтын барлық кедергілері мен қиындықтарына қарамастан, оның еңбегі марапатталатынына сенеді. Бірақ әрине бұл марапат материалдық емес, бірақ бұл табиғатынан нағыз педагогтарды ешқашан да тоқтатқан емес. Бұл марапат материалдықтан әлдеқайда жоғары да, бағалы да құндылық.

«Қысым жасамайтын, ерік беретін, сүйретпейтін, көтеретін, тұлғаның қалыптасуына кедергі болмайтын, дамуға ықпал ететін тәрбиеші мәжбүрлемейді, оқытады, талап етпейді, сұрайды, баламен бірге көптеген әсерлі минуттарды бастан кешіреді. Оның талай рет жастан көзі қарауытып періште жеңіп шығатын періштенің шайтанмен күресін көруге тура келеді».

Осылайша, Януш Корчактың «Баланы қалай жақсы көруге болады» деген шығармасының басты идеясы, оның тәрбиелік әдісінің мәні және барлық педагогтарға жолдауы, бұл ең біріншіден, баланы зерттеу керек. Оның ішкі әлемін бақылау, түсіну, білу.

Бұл оның шығармасы басталатын «шығармашылық «білмеймінінін» мәні, осымен соңында өзінің жұмысының керемет еместігін мойындауымен шартталынған. Себебі, тәрбиелеу бойынша жетілген әдістердің болуы мүмкін емес, сондай-ақ, педагогикалық үдерісте мінсіз нәтижелерге қол жеткізу де мүмкін емес. Сондықтан да, Корчак мінсіздікке шақырмайды, баланы сүюге шақырады. Міне, сүйіспеншілік жіберілген қателіктердің салдарын жұмсартады, осыдан тәрбиеші күш алуы тиіс. Бірақ осы сүйіспеншілікті қадірін кетіретін елжіреумен, ең жаманы баланың өздігінен дамуына жол бермей, орны толмайтын өкінішке соқтыратын, баланың өмірі мен қауіпсіздігі жайлы үреймен шарттасылған орынсыз, жойқын сүйіспеншілікпен шатастырып алмай дұрыс түсіну керек.

Корчак пайдалы тәжірибе мен жиналған педагогикалық әдістемелерді жоққа шығармай, әсіресе анасы үшін, ата-аналар үшін өз баласын дербес бақылаудың, зерттеу мен білудің маңыздылығын айтып өтті. Бұл ата-ананың сүйіспеншілігін шын мәнінде жемісті ететін, дағдылы әдістемелермен таңылатын тәрбиедегі көптеген қателерден құтылуға мүмкіндік беретін басты ереже. Бірақ, жеңіл жол емес, және де Корчак мұны жақсы біледі. Ол ата-аналардың көпшілігі өздерінің ата-аналарынан алған тәрбие әдістерін инстинктивті түрде қабылдай отырып ұшырасатын «тұйық шеңбермен» жақсы таныс».

Міне осындай асқақ ойлар студенттердің бар ынтасымен сабақта талқылайтын мәселесіне айналуы тиіс. Осы ретте бұл бағыттағы жұмыстар біздің университетімізде 2015 жылы бастау алғанын айта кеткеніміз жөн. «Өзін-өзі танудан» республикалық пәндік олимпиадасы аясында студенттер Я.Корчактың өмірі мен педагогикалық еңбектерін зерттеуге ден қойып, жоба әзірлеген болатын. Жоба бойынша жүргізілген жұмыстарды қорытындылау үшін ұйымдастырылған дөңгелек үстелдің маңызы тек студенттер үшін ғана емес, педагог-оқытушылар үшін де зор болғанын айта кеткіміз келеді. Жоба аясында студенттер «Аспанға апарар жол» атты қойылымды әзірлеуге ерекше мән берді.

Сонымен қатар былтыр студенттер арасында «Ұлы педагогтар ізімен» атты іс-шара бастау алды. Бұл жерде әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану мамандығының орыс бөлімінің 3-курс студенттері Януш Корчактың өмірібаяны мен шығармашылығына арналған «Одиночество ребенка наделяет куклу душой» деген тақырыпта керемет кеш ұйымдастырды. Олар осы іс-шараны не себепті Я.Корчактан бастағандарын былайша түсіндіреді: Корчактың қызметі мен педагогикалық шығармаларында бүгінгі күні өзекті болып табылатын және балаларға білім беру мен тәрбиелеу ісін ізгілендіру – бала құқығын, және ең алдымен баланың шын мәніндегі өзімен өзі болуы құқығын құрметтеу мәселесін шешуге қабілетті идеялар мазмұндалған. «Мое педагогическое кредо» повесін оқи отырып, баланы құрметтеу педагогикасына, балалық шақтың мәселелерін түсіну педагогикасына, сүйіспеншілік педагогикасына үйренді. Атап айтқанда, өздерінің педагогикалық кредосын осы ерден көргендерін айтады.

Алайда Корчактың гуманистік идеяларын тек сезіну мен бойынан өткеру – адамның мінез-құлықтық бағыты мен тенденциясын анықтайтын, мотивациялық құрылымдар жүйесі болып табылатын тұлға бағыттылығын қалыптастыру үшін жеткіліксіз (С.Л.Рубинштейн). Болашақ педагогты осы ойларды іске асыру іс-әрекетіне қамту маңызды. Іс-әрекетті ұйымдастыра отырып, біз студенттерді баланың негізін қалаушы құқықтарын білумен бірге қатысушылардың тең құқылылығын, өзара құрмет пен қабылдауды және өзара түсіністікті қамтамасыз ететін диалог қағидаларын ұстана отырып, олармен өзара әрекетті жүзеге асыру білігін болжайтын құрмет педагогикасына үйрету міндетін белгіледік. Бұл іс-әрекет келесі бағыттарда ұйымдастырылады:

- рефлексиялық-шығармашылық тәжірибе, осының негізінде студенттерде өзіне және айналасындағыларға жағымды қатынас қалыптасады, жағымды, оптимистік Мен-тұжырымдамасын дамыту үшін жағдай жасау;

- балалармен қатынас құру, әңгімелесушісін есту, оның ұстанымын құрметтеу, қарым-қатынастағы серіктесін түсіну білігіне үйрету мақсатын көздейтін коммуникативтік құзыреттілігін ұйымдастыру;

- студенттерді эмпатия білдіру, қабылдау, қамқорлық пен жауапкершіліктің пайда болуын талап ететін іс-әрекетке тарту.

Бұл балалар үйінде жеке дара диалог түрінде (студент – балалар үйінің тәрбиеленушісі) жүзеге асырылатын еріктілер іс-әрекеті, сонымен қатар студенттерді балалар үйінің тәрбиеленушілерінің қатысуымен іс-шараларды ұйымдастыруға қатыстыру.

Януш Корчактың педагогикалық мұрасына көңіл бөле отырып, студенттер тәрбиенің бала тұлғасын мақсатқа бағытталған түрде қалыптастыру емес екенін (баланың өзінің қажеттіліктерін ескерместен, ештеңе қалыптастыруға болмайтынын) түсінді. Тәрбие, бұл – баламен бірлесіп өмір сүру үдерісі, қатысушылардың тең құқылығы қарастырылатын диалог, өзара түсіністікке, бірлескен шығармашылық мен бірлескен дамуға бағдарлану. Тәрбиенің нәтижелі болуының қажетті шарты педагог пен баланың өзара қатынастарының гуманистік сипаты болып табылады. Бұған дәстүрлі құралдар арқылы (біздің педагогикалық білім беру жүйесі ең алдымен білімді табыстауға бағдарланғанына қарамастан) үйрену мүмкін емес. Бұны болашақ мамандарды осыған мұқтаж және қамқорлықты күтетіндермен сүйіспеншілік атмосферасына ендіре отырып, студенттің өзін балалармен, сонымен қатар диалогты түрде оқытуды іске асыратын педагогтармен дамытпалы және дамудағы қатынастар жүйесіне енгізе отырып, қолайлы жағдайларды құру арқылы оның бойында дарыту керек.

Бұл бағыттағы жұмысты жолға қою мақсатында биылғы жылдан бастап 1-2-курс студенттерінің оқу практикасын қарттар үйі мен балалар үйінде ұйымдастыру жоспарланып отыр.

Ал екінші курста студенттер Корчактың тәрбие жұмысымен танысады. Оның негізін Балалардың өзін-өзі басқару кеңесі мен балалар сеймі құрайды. Бұлар Корчактың гуманистік тәрбиесінің өзегі болып табылатын ең қажетті құралдары болып табылады. Осы мақсатта Жолдастық сот қызмет етеді. Ол балаларды өз қылықтары үшін ойлануға, дербес және жауапты болуға баулиды. Януш Корчактың тәрбие жүйесіне жүгіну студенттерге тәрбие үдерісінің мәнін түсінулеріне, тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеудің үздіксіз байланысын түсінулеріне жәрдем береді. Корчак балалардың өзін-өзі тәрбиелеуіне жағымды жағдай жасады. Өздерінің ерік-жігерін шынықтыруға тырысып, олар Корчакпен бәс тігетін немесе «Күннен ерте тұр» тобына жазылатын. Баланы өзін-өзі тәрбиелеуге ояту мақсатында жетімдер үйінде «плебисцит» тұрақты түрде жүргізілетін. Плебисцит нәтижесінде – жолдас, немқұрайлы квартирант, «масыл» деген сияқты атақ беру балаларды өзінің ұстанымын түсінуге оятатын, өз-өзімен жұмыс жасауға ықпал ететін. Корчактың балалар үйіндегі қамқоршылық жүйесімен қызыға танысады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, тәрбие берудегі жаңа заманғы әдіс-тәсілдер мәселесін түсінуге педагог-гуманист Я.Корчактың еңбектеріне жүгіну көмектеседі деп айта аламыз.

Студенттер Корчактың мұрасы арқылы тәрбие берудің мақсатталған бала тұлғасын қалыптастыру үдерісі емес, баламен бірге диалог негізінде дамыту жүргізілетін үрдіс екенін түсінетін болады. Тәрбие үдерісін өнімді жүргізу үшін педагог пен оқушы арасындағы қарым-қатынас гуманистік сипатта болуы керек. Бұған дәстүрлі әдістермен қол жеткізе алмаймыз. Болашақ педагогтарды сүйіспеншілік атмосферасына бөлеу, ізгілікті студент бойына сіңіру арқылы, біз белгіленген мақсатқа қол жеткіземіз.

Көрнекті педагогтың тәжірибесі студенттерге өз мамандықтарын тереңінен сезінуге мүмкіндік береді. Корчактың педагогикалық ойларының әлеміне шолу арқылы, болашақ педагог тұлғаны тәрбиелеуге қажетті жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңіреді.

Осы керемет педагог-ойшылдың барлық шығармаларында бір таңқаларлық қасиет бар. Корчак, өзінің жұмыстарында дайын жауаптарды бермейді, оқырманды автормен бірге ойлануға, оның астарын түсінуге жетелейді. Сондықтанда, оқырман оның қызықты көркем мәнерде жазылған шығармасын оқып шығысымен, қайта оқығысы келіп тұрады және әрдайым өзі үшін жаңа нәрсені табады. Бір нәрсе анық. Бұл тақырыпта әлі де көптеген жұмыстарды жазуға болады және олардың әрқайсысында міндетті түрде өз жаңалықтары мен жаңа қорытындылары болары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Липкина Н.Г. Педагогика Януша Корчака в подготовке будущего учителя как человека культуры. Современные направления развития педагогической мысли и педагогика И.Е.Шварца/ материалы международной научно-практической конференции, 2009.

2. Демакова И. Как нам научиться любить своих учеников: [О пед. идеях Я.Корчака] /И.Демакова //Нар. образование.- 2001.-№7.-С.147- 152.

3. Корчак Я. Избранные педагогические сочинения. –М.: Педагогика, 1979. –435 с.

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ӨЛКЕТАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

п.ф.к., қауымд. проф. м.а.Р.К. ҚАРСЫБАЕВА

п.ф.к., қауымд. проф. А.М. ТЕКЕСБАЕВА

п.ф.м., А.Р. ДЖАКИПБАЕВА

Түйіндеме:

Мақалада жеке тұлғаны қалыптастыруда өлкетанудың педагогикалық құндылықтары туралы айтылады. Өлкетану өсіп келе жатқан жас ұрпақтың дүниеге деген ғылыми көзқарасын қалыптастырудың негізі болып табылады. Өлкетану - өсіп келе жатқан жас ұрпақтың дүниеге ғылыми көзқарасын қалыптастырып, туған жерге деген сүйіспеншілігін арттырады.

Түйін сөздер: өлкетану, жас ұрпақ, туған жер, өлке, үдеріс.

PEDAGOGICAL VALUES OF LOCAL HISTORY IN FORMATION OF PERSONALITY

Abstract:

The article deals the importance of pedagogical values of local history in the formation of personality. The authors disclose pedagogical values of local lore materials in the formation of personality. Local history - shapes the scientific views of growing younger generation and increases their love for their native land.

Keywords: local lore, young generation, native land, land, process.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда егеменді еліміздің білім беру саласындағы ең басты міндеті - өскелең ұрпақтың ұлттық дүниетанымын шындауға қызмет ететін білім беру жүйесін қалыптастыру. Өйткені, білім болашаққа қызмет етеді, білім жүйесі жоғары дәрежеде қоғамның әлеуметтік-экономикалық прогресіне ықпал етеді. Сондықтан білім беру жүйесі әрбір халықтың төл ұлттық болмысымен санасу арқылы жүзеге асырылуы керек. Бұл міндетті іске асыруда оқушыларға оқу-тәрбие үрдісінде бүгінгі таңда әлемде қалыптасып отырған саяси, экономикалық өзгерістерді ескере отырып, өз халқының ұлттық-мәдени тарихын, экономикалық, экологиялық, әлеуметтік жағдайын саналы түсінуге, олардың ұлттық көзқарасын қалыптастыруға ерекше назар аударылуы тиіс.

Өлке – бұл туған жер. Өлкетану мәселесі бойынша көптеген еңбектер жазылған. Бұл ұғымға әртүрлі мағына енген. Оның себебі өлкетанумен түрлі саладағы ғалымдар: тарихшылар, педагогтар, тіл және әдебиет мамандары, өнер адамдары, географтар т.б. шұғылданған. Өлкетанудың зерттеу объектісі: жер, территория, табиғат, сол жердің халқы, тарихы, шаруашылығы, өнері мен мәдениеті. Бұлар түрлі саладағы ғылымдардың объектісі болғандықтан оларды зерттеуде түрлі әдістер қолданылады. Өлкетану әдістерінің жалпы зерттеу объектісі - «өлке». «Өлке» ұғымы - шартты, оны кім және де қандай мақсатпен зерттейтініне байланысты түрлі өлкетану болуы мүмкін.

Өлкетану ұғымын түсіндіруде көптеген авторлар белгілі бір территория туралы мағлұмат жинау ғана емес, сонымен қоса бір факторлардың екінші факторларға әсерін анықтауға, яғни сол жердегі өмірдің және табиғаттың комплексті көрінісінің беруге ұмтылады [1].

Оқу-тәрбие процесінде туған өлкені зерттеу мен өлкетану материалдарын қолданудың педагогикалық құндылығы туралы ұлы чех педагогы Я.А.Коменскийдың, француз ойшылы әрі педагогы Ж.Ж.Руссо және де орыстың ғалым-ағартушысы М.В.Ломоносов еңбектерінде түрлі құнды пікірлер тұжырымдалған. Туған өлке табиғатын зерттеуге аса көңіл бөліп, оның ғылыми педагогикалық негізін салған К.Д.Ушинский еді.

Атақты ғалым-географ А.С.Барков өлкетануды «кішкене елтану» ретінде қарастырады. Ол: «Өлкетану - бұл мазмұны мен зерттеудің жеке әдістері жағынан әртүрлі, бірақ өзінің тұтастығы жағынан өлкені ғылыми және жан-жақты тануға жетелейтін ғылыми пәндер жиынтығы» - деп тұжырымдайды [2].

Біздің пікірімізше, өлкетану дегеніміз өз өлкенді (ауыл, аудан, қала) жан-жақты тану, оның қоғамдық өмірін, географиялық, этнографиялық, демографиялық ерекшеліктерін және табиғи, экономикалық, мәдени ресурстарын есепке алып зерттеу.

Кеңес одағы тұсында өлкетану саласында теориялық және практикалық жұмыстарын атақты ғалым-географтар: А.А. Борзов, А.С. Барков, А.А.Половкин, В.Г. Эрдели, В.П. Буанова, В.А. Кондакова т. б. зерттеген. Бұл ғалымдардың еңбектерінде туған өлкенің табиғи, тарихи ерекшеліктерін, әлеуметтік-экономикалық жағдайларын зерттеудің жолдары мен әдістері, өлкетану жұмыстарын ұйымдастыру туралы мәселелер қарастырылады.

А.С.Барков өзінің «О научном краеведении», «Еще о научном краеведении» атты мақалаларында өлкетанудың міндеттері мен мақсаттарын анықтайды: «өлке немесе облыстың көрінісін тереңірек және кеңірек біліп, айқындауы. Ол оқу-тәрбие жұмыстарында өлкетануды қарастыра отырып, оның ғылыми, практикалық, білімділік, тәрбиелік маңызын ерекше көрсетеді [3].

Қазақстанда өлкетанудың қалыптасуына Ш.Уәлихановтың еңбектерінің маңызы зор. Ол әлі күнге дейін құндылығын жоймаған этнография, география, педагогика, психология, биология, тарих, құқық, әдебиет, сияқты ғылым салаларында мол мұра қалдырды.

Балаларға өздерін қоршаған дүние туралы білім беру, оқу-тәрбие процесінің негізгі талаптарының бірі. Осы мәселе туралы құнды пікірлер айтып, нақты ұсыныстар берген ағартушыларымыз С.Көбеев, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Н.Құлжанова, С.Торайғыров еңбектерінің маңызы зор.

Соңғы кезде елімізде оқушылар дүниетанымын қалыптастыруда өлкетану материалдарын пайдаланудың мәселелері С.Қалиев, Қ.Жарықбаев, С.Ұзақбаева, Ж.Наурызбай, А.Көбесов, Қ.Аймағамбетова, Ә.Бірмағамбетов, Е.Сағындықов т.б. еңбектерінде көрсетіледі. Бастауыш сынып оқушыларына өз өлкесі туралы білім берудің қажеттілігін Қ.Аймағамбетова, Ә.Бірмағамбетов, К.Жүнісова, И.Нұғыманов, Қ.Жүкешев ерекше атайды.

Өлкетанудың білім берудің сапасын көтеруде ықпалы зор. Өлкетану жұмыстары оқушылардың сабақтан немесе оқу құралынан дайын білімді алу ғана емес, сонымен қоса мұғалім басшылығымен оқушылардың өздік жұмыстарын, ізденіс-зерттеу әдістерін қамтиды. Сондықтан өлкетану жұмысының ерекшелігі - оның мұғалімдер мен оқушыларды зерттеуші ететіні. Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, тілін білетін, дүниеге дұрыс қозқарасы қалыптасқан шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеудің және өлкетану оқыту мен тәрбиелеудің сапасын арттыруда өлкетану маңызды, күшті құрал болып отыр. Өлкетану материалдарын пайдалану арқылы қоршаған шындықтың құбылыстарын, ғылыми ұғымдарды ашып, нақтылаймыз, түсінеміз.

Өлкетанудың теориясы мен әдістемесіне белгілі географ пен әдіскерлер Н.Н.Баранский, Л.С.Берг, П.В.Иванов, И.С.Матрусов, К.Ф.Строев, В.А.Жучкевич, П.А.Лярский т.б. елеулі еңбек сіңірген. Н.Н.Баранский еңбектерінде мектептік өлкетанудың теориясы мен әдістемесінің көптеген мәселелері қаралып, дамыған; өлкетану жұмыстарының формалары қарастырылған; ауыл, аудан, қаланы зерттеудің бағдарламалары жасалған; өлкетану мен өмірдің байланысы негізінде ұсыныстар берілген. Ол: «Мұғалімнің жергілікті жердің шаруашылығынан, сол жергілікті жердің табиғатынан алған мысалдары, білім мазмұнын түсінікті, жеткілікті әрі қызықты етеді - дейді [4].

И.В.Иванов өлкетанудың педагогикалық негіздері мен оның оқушылардың кәсіби бағдарындағы рөлі және өлкетануды зерттеудің әдістемесінің мәселелерін қарастырса, И.С.Матрусов өлкетанудың әдістемесіне зор еңбек сіңіріп, география оқулықтары мен мектеп бағдарламаларына өлкетану материалдарын енгізудің инициаторы болған. П.А.Лярский 1966 жылы педагогикалық оқу орындарының студенттеріне арналған «Пособие по краеведению» атты туындысын жазды.

Өлкетану материалдарын оқу-тәрбие процесінде қолдану пән мазмұнындағы материалдарды меңгеруді жеңілдеті түсетінін анық. Өлкетану жұмыстары сабақта өтілген фактілерді терең түсінуге ықпалын тигізеді. Ол оқушыларды «тек қарауға емес, сонымен бірге көруге, тек білуге емес, сонымен қоса түсінуге үйретеді. Сабақтарда өлкетану материалдарын пайдалану мен өлкетану зерттеулерін жүргізу бастауыш сынып оқушыларының сыртқы дүние құбылыстары мен заттары туралы, олардың өзара байланысының заңдылықтары жайлы айқын түсініктерін қалыптастыруға көмектеседі. Жергілікті жердің табиғатын, халқы мен шаруашылығын сипаттайтын факторларды зерттеу, дүниетануды оқытуды түсінікті әрі қызықты етеді. Өлкетану жұмыстары пәнді оқытудағы нақты міндеттерді шешуге, білім беру мен тәрбиелеу мақсатын жүзеге асыруға елеулі септігін тигізеді.

Өлкетану жұмыстары мұғалімнің өзіне де өте пайдалы. Олар өз білімдері мен педагогикалық шеберліктерін тереңдетуге, оны әрі қарай дамытуға, сабақ әдістемесін түрлендіруге мүмкіндік алып, дүниетануды оқытуда нақтылық пен сенімділікті енгізеді. Дүниетану курсы оқытуда өлкетану материалдарын пайдалану арқылы мұғалімдердің өздері жергілікті жердің ерекшелігін терең таниды, ұғынады, оқушыларға олар жайлы нақты, жан-жақты түсінік беруге жағдай туғызады.

Оқу-тәрбие процесінде оқушыларға қоршаған ортаның заттары мен құбылыстарын таныстыру арқылы, олардың бір-бірімен байланысын ғылыми түрде түсіндіру барысында балаларда туған өлке табиғаты туралы алғашқы ұғым негіздері қаланады. Оқушылардың мұндай бастауыш мектепте туған өлке табиғаты жайында алған қарапайым дүниетанымдық ұғымдары жоғары сыныптарда күрделеніп, тереңдетіліп, биологиялық пәндер бойынша берілетін білім жүйесінің алғашқы баспалдағы болмақ.

Өлкетану - бұл мұғалімдердің білімдерін жетілдірудің ең қызықты жолы. Өлкетану - қызықты және тірі мектеп десек те қателеспейміз. Ол туралы М.И.Калинин былай деген: «Мұғалім бір жағынан беріп, екінші жағынан губка тәрізді ғылымнан, өмірден, халықтан ең жақсыларды өзінің бойына сіңіріп және ең кереметтерін оқушыларға береді. Өлкетанудың маңыздылығы осымен ғана шектелмей, сонымен бірге мұғалімге оқушылардың жеке психологиялық ерекшелігін, олардың жан дүниесі мен ынта-ықыласын, сұраныстарын білуге үлкен мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыруда өлкетану материалдарының маңызын көптеген ғалымдар ерекше атап кеткен. В.А.Сухомлинский оқушылардың ең алдымен қарапайым, одан соң күрделі табиғи объектілерін бақылау, олардың мәнін түсінуі ғылыми дүниетанымды қалыптастырудағы алғашқы қадам деп есептеген: «Мен балалық шақтың барлық жылдарында қоршаған дүние, оқушылар санасын жарық бейнелермен, көріністермен, түсініктермен камтамасыз етуге тырыстым» [5].

Табиғатты, туған өлке табиғатын тәрбие құралы деп қараған К.Д.Ушинский, Е.И.Водовозова, Е.И.Тихеева, Л.К.Шлегердің еңбектерінің орны ерекше.

Өлкетану материалдарын дүниетануды оқытуда қолданудың негізгі мақсаты – білім беру жүйесінің оқу-тәрбие міндетін шешу. Ғылыми өлкетану өз алдына туған өлкені толық және жан-жақты тану деген міндет қояды. Оқушыларды зерттеу әрекетіне жұмылдырып, жиналған материалдарды оқу-тәрбие процесінде пайдалану. Өлкетану материалдары туған өлке табиғатын, оның байлықтарын, даму заңдылықтарын, жергілікті жердің халқы мен шаруашылығын және олардың өзара байланыстарын қамтиды. Оның мүмкіндіктері аса жоғары.

Өлкетану жұмыстары оқушылардың дүниеге дұрыс көзқарасын қалыптастыруға, қоршаған шындықты түсінуге, тікелей бақылау жасауға, сенімін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ өлкетану – бастауыш сынып оқушыларының ақыл-ой, дене, экологиялық, эстетикалық, адамгершілік, еңбек тәрбиесінің маңызды факторы болып табылады. Ол патриоттық тәрбиеге, терең, нақты білім беруге көмектеседі, оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттырып, көзқарасын кеңейтеді, шығармашылыққа баулып, практикалық және ақыл-ой іскерлігін қалыптастырады, ойлау әрекетін жандандырады.

Өзінің туған ауылының, қаласының табиғатын сүюі, тұрған жерін қорғауы – Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастырудың, патриоттық сезімге тәрбиелеудің негізі. Оның себебі оқушыларды табиғатқа жақындастырмайынша, өлкетану материалдары мен жұмыстарын оқу-тәрбие процесіне енгізбейінше бастауыш сынып оқушыларының патриоттық сезімін тәрбиелеу мүмкін емес. Өйткені патриоттық сезім өзі туып-өскен, алғашқы қадам басып, өмірдің әліппесін таныған жеріне деген сезіммен байланысты болмақ. Бұл Ғ. Қайырбековтің өлеңінде жақсы көрінеді:

Туған жер – алтын бесік, асыл анам,
Ауаңмен, ақ сүтіңмен асыраған.
Мен-дағы ұлың едім өзің тектес,
Алысқа несібесі шашыраған.

Яғни патриоттық сезімді тәрбиелеу өз Отаныңды терең танудан басталады. Бұл жайлы М.И.Калинин: «Отанына патриоттық сезімін тәрбиелеу дерексіз ұғымдарға емес, нақты заттарға негізделу керек. Осыған орай біздің жеріміз, орман, тауларымыз, өзендер мен көлдеріміз, өндіріс орталықтары, біздің мектептеріміз – осының бәрі тәрбиелеудің құнды материалы болып табылады - деп тұжырымдайды. Туған өлкенің қоршаған табиғатында оқушылардың психологиялық, логикалық ойлау қабілетінің дамуына, нақты ұғымдар мен түсініктердің қалыптасуына ықпалын тигізетін сарқылмайтын материалдары көп. Өлкетану жұмыстары оқытудағы формализммен күресудің негізгі факторлардың бірі болып табылады.

Дүниетану сабақтарында өлкетану материалдарын қолдану оқушылардың ерік-жігерін тәрбиелеп, пәнге деген қызығушылығын арта түсіреді; берілген тапсырманы дұрыс орындап, жауапкершілікпен қарауға, алдына қойған мақсатқа жетудегі табандылық, тапқырлық, шыдамдылық, батырлық, ұқыптылық, байқағыштық, қырағылық, адамгершілік сияқты мінездің құнды сапаларына дағдыландырады. Өз өлкесін зерттеу барысында оқушылар тек нақты білім мен ұғымды меңгеріп қана қоймай, олар дүниенің бірлігі мен әртүрлілігі, дамудың үздіксіздігі, өзара байланыс пен әрекетестік, табиғаттың тұтастығы, дүниенің танымдылығы туралы өздерінің жас шамасына лайықты дүниетанымдылық, философиялық білімдердің элементтерімен қаруланады.

Оқушылар табиғат құбылыстары арасындағы маңызды байланысты анықтап, оларды белгілеу іскерлігін өз бойларына қалыптастырады.

Өлкетанудың маңыздылығы - оның мектеп пен өмірдің байланыстыратындығында. Туған өлке туралы нақты білімге негізделе отырып, оқушылар өскен жерінің табиғат құбылыстарын бақылауға төселіп, оның ғажайып сырларын ашады, еңбекке деген сүйіспеншілігін тәрбиелейді, қоғамына, еліне кішкене болса да пайда келтіруге деген ынтасын оятып, қоршаған орта заңдылықтары мен құбылыстары жайлы түсінігін кеңейтеді. Өлкетанудың тағы бір жетістігі – мұғалімдер мен оқушылардың ізденіс, шығармашылық жұмыстарға тікелей қатысуы болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бастауыш мектептегі өлкетану жұмыстары тек танымдық мақсатты ғана емес, балалардың денесінің дамуын, денсаулығының жақсаруын да көздейді. Өлкетану жұмыстары өтілетін материалды терең түсінуге көмектесіп, балаларға рухани қанағат береді, айналадағы дүниеге өзгеше “бақылаушы” көзбен қарауға дағдыландырады, мектеп білімін тереңдетіп, оқулық беттерін қызықтыра түсіреді, туған өлкені жақын әрі ыстық ете түседі. Елінің нағыз азаматы болуы үшін ең алдымен өз өлкесін, оның табиғатын, байлығын, тарихы мен мәдениетін, өнерін біліп, зерттеу керек. Тек халықтың еңбек әрекетін, ауыл немесе қаланың экономикалық өмірін ғана емес, сонымен қоса өлкенің орманды, таулы жерлерінде не болып жатқанын білу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сборник руководящих материалов в школе. Москва, 2013 г.
2. Барков А.С. Вопросы методики и истории географии М., из-во АПН 2011, 80 с.
3. О научном краеведении - вопросы краеведения М., 2015, 181 с.
4. Методика преподавания географии М., 1994, 411 с.
5. Сухомлинский В.А. «Сердце отдаю детям» Киев, 1999 30 с.

КВАЛИТАТИВТІК БІЛІМ АДАМНЫҢ САПАЛЫ ӨМІРІНІҢ КЕПІЛІп.ғ.д., доцент **К.С.КУДАЙБЕРГЕНЕВА****Түйіндеме:**

«Сапа» категориясының философиялық-әдіснамалық ұстанымдары негізінде сапаны зерттеуші ғылым квалитология негізінің қалыптасу мәселелері қарастырылады. Квалитологияны білім берудегі дағдарыс құбылыстарымен байланыстағы адам сапасы туралы ғылым ретінде түсіну қажеттілігіне басты назар аударылған.

Тірек сөздер: сапа, мән, квалитология, квалиметрия, квалитативтік білім.

QUALITATIVE KNOWLEDGE IS THE GUARANTEE OF A QUALITY LIFE**Abstract:**

The problem of the formation of a new approach to the science of the quality of the qualification of education on the basis of the philosophical and methodological foundations of the category "quality" is considered. The need to understand qualification as a science of human quality in connection with the crisis phenomena of education under the conditions of transition to a new standard of education is emphasized.

Key words: quality, essence, qualification, qualimetry, qualitative knowledge.

КІРІСПЕ

Педагогикалық өлшем бағдарламалары бойынша жоғары оқу орындарында мамандыққа бағытталу әлемдік арена жүйесімен кіріктірілу қажеттілігінен туындап, шешімі ұлттық деңгейде қарастырылып отырған мәселе. Үшінші мыңжылдықта адамзат қызметінің логикасы табиғи және әлеуметтік, тұрмыстық және іс-әрекеттік, материалдық және рухани, экономикалық және адамгершілік факторлардың сапалы синтезін қажет етеді. Осыған байланысты жаңа өркениеттегі адамның сапалы өмір сүруі үшін жаңа философиялық деңгейдегі парадигманың қажеттілігі туындап отыр. Кезінде сапа қоғамның, адамның жан-жақтылығымен өлшенген болса, ендігі бағыт «жан-жақтылықты» «біртұтастыққа» жинай отырып, сапаны анықтау немесе «сапалы саннан» «сапалы тұтастыққа» көшу, «тұтастық» пен «жүйелілікті» жаңа өркениеттегі сапаны айқындаушы басты тұғыр ретінде қарастыру керек.

Бүгін білім саласының тиімділігін арттырудағы маңызды фактор білім мазмұнының сапасы, білім субъектілерінің сапасы. Сапа қазіргі таңда ішкі және сыртқы нарықтағы бәсекелестікті анықтаудың негізгі кілті.

Жалпы орта білім саласындағы жаңа стандарт негізіндегі реформалар – біріншіден, сапаны талдай, бағалай, бағамдай, басқара, алатын сапа менеджменті саласындағы мамандардың, екіншіден, білім сапасы соңғы нәтиже емес, жоспарлаудан, стандарттаудан басталатын үрдіс ретіндегі әдіснамалық-тұжырымдамалық көзқарасты қалыптастырудың, үшіншіден, білім сапасының білім субъектілері сапасына тәуелді категориялық мәнмәтіндегі метатүсініктің қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеушілердің мәліметтеріне сүйенетін болсақ, процесс барысында айқындалатын барлық жарамсыздықтың 80 пайызы өнім тұжырымдамасы сапасының төмендігінен. Өнімнің кепілдігі мерзіміндегі 60 пайыз кемшілік – жасау, құрастыру кезінде жіберілген қателіктер мен асығыстықтан екендігі байқалады.

Мысалы, Дженерал Моторс фирмасы өнімді жасау, өндіру барысында 10 есе шығын ережесіне сүйенеді, егер, осы сапа айналымының бірінші сатысында қателік кетіп, ол уақытында байқалмай, келесі сатыда айқындалатын болса, оны жөндеуге 10 есе көп қаржы талап етіледі. Кез келген деңгейдегі басшы назарындағы мәселе – басқару нысанының сапасын алдын ала белгіленген, нақтыланған жағдайға жеткізу. Алдын ала белгіленген, нақтыланған жағдай – бұл алдын ала мемлекеттік, халықаралық стандартта белгіленген талап.

Алдымен сапаны бағаламас, басқармас, сапаны стандартқа келтірместен бұрын, «сапа» дегеніміз не? деген сұрақтың астарына тағы бір үңілу керек секілді. Өйткені сапа көп қырлы философиялық, экономикалық категория.

«Сапа» философиялық категория ретінде заттың, нәрсенің, құбылыстың, үрдістің нақтылығы арқылы, басқа заттардың, нәрселердің, құбылыстардың, үдерістердің көптігінен ажыратылатын ерекше феномен. Аристотельдің пайымдауларында «сапа» «мәннен» кейінгі екінші категория ретінде үш қырынан қарастырылады.

1. Сапа – мән-мағынаның түрі бойынша айырманы ажыратады;
2. Сапа – мән-мағынаның жағдайын сипаттайды;
3. Сапа – заттың қасиеті.

Гегельдің философиялық жүйесінде «Сапа» – болмысқа тән нақтылық, қашан ол өзінің сапасын жоғалтқан уақытта, бастапқы болған күйін де жоғалтады, делінген.

«Сапа» Аристотельдің категориялар жүйесінде «мәннен» кейінгі «мәнге» тәуелді категория болғандықтан, адамның қолымен жасалатын өнімдердің сапасы, алдымен адам сапасына тікелей байланысты. Білім беру жүйесінің өнімі не деген сұраққа жауап іздейтін болсақ, білім сапасы деген жауап ойланбастан тілге ілгеді. Егер оның астарына үңіліп қарайтын болсақ, білім сапасының мұғалімге, оқытушыға байланысты екендігін аңғару қиын емес. Үздіксіз білім беру жүйесінен әр кезде әр түрлі түлектер, мамандар, тұлғалар, адамдар шығып жатыр. Сондықтан да сапа алдымен адамның өзінен, оның рухани дамуынан, шығармашылық мүмкіндіктерінен басталады. Білімге қатысты сапа категориясын зерттеген ғалымдар адам сапасы мен білім сапасының изоморфтық ұстанымдарына сай «білім сапасының адам сапасына айналатындығын» (А.И.Субетто), онда ол өзіндік із қалдыратындығын, адамға қойылатын талап «білім сапасы» ұғымы қалыптастырушы бастапқы материал екендігіне ерекше көңіл аударады.

Сапа философиялық категория болғанымен барлық ғылым саласының зерттеу пәніне айналып отыр. Сапаны зерттеумен айналысатын ғылым *квалитология* деген терминмен ХХ ғасырдың ортасында пайда болды. Жалпы, квалитологияның даму сатыларын төмендегідей негізгі төрт сатыға жинақтауға болады:

I сатысы: адамзаттың ежелгі дәуір тарихынан ХІХ ғасырдың ортасына дейін. Бұл сатыға тән сипаттама:

Өндірістің материалдық сапасын қамтамасыз етудегі өндірістік-экономикалық міндеттер;

Сапа мәселесінің философиялық және экономикалық аспектілерінің теориялық пайымдаулары (Аристотель, И.Кант, Г.Гегель, К.Маркс т.б.)

II- саты: ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасыр ортасы. Сапа категориясы – өндірісті саралаудың тереңдеуі, сапа – сұраныс құны, еңбек сапасының теориясы, сапаны басқару әдістерінің статистикалық теориясы, өндіріс өнімін дайындаудағы нақтылық теориясы бағыттарында дамиды.

III саты: ХХ ғасырдың ортасынан қазіргі уақытқа дейін. Халықаралық стандарттар сериясының және сапаны басқару жүйесі теориясының, сапа теориясы тұжырымдамаларының пайда болуы.

IV саты: сапа жөніндегі ғылыми рефлексияның, адамзат дамуының тетіктерімен шартталған квалитативтік революцияның философиялық-жүйесінің пайда болуы.

Адам мен оның өмірінің сапасы мәселелерін жүйелі шешу сұранысы сапа туралы ғылым – квалитологияның дамуын анықтайды.

Сапа туралы ғылымның (квалитология) пәні – сапа категориясының тек өзіне қатысты ғана емес, сапа категориясының қоғам сұраныстарымен, адамның, технологияның мүмкіндіктері қатынасы негізінде айқындалады. Яғни, квалитология пәнін тек жеке қасиеттер немесе қасиеттер жиынтығы емес, өнім сапасы, еңбек сапасы, адам сапасы, өндіріс сапасы құрайды. Квалитология ғылымында сапа категориясы кез келген еңбек өнімі мен қоғамдық сұраныс, әлеуметтік және өндірістік мүмкіндіктер, тұлғалық және өндірістік тұтынушы қатынастарындағы құндылық ретінде қарастырылады.

А.В.Гличевтің пайымдауында квалитология экономикалық, техникалық, әлеуметтік, құқықтық еңбек, бағалау мәселелерін қамтитын ғылыми бағыт жүйесі. Квалитологиялық ғылыми мектептің негізін қалаушы А. И. Субетто сапа туралы ғылымның үшбірлік әдіснамалық ұстанымын ұсынады. Оның негізгі компоненттері: сапа теориясы, квалитметрия (сапаны өлшеу және бағалау) теориясы, сапаны басқару теориясы.

А.И. Субетто квалитметрияны синтетикалық ғылым ретінде зерделей отырып, адам мен білім арасындағы қатынасты ұйымдастырудың үш деңгейлік әдіснамалық негізін ұсынады. Оған: жалпы квалитметрия, арнайы квалитметрия, пәндік квалитметрияны жатқызады. Соның ішінде білім беруді автор пәндік квалитметрияның пәні ретінде қарастырады.

Квалитметрия (квали - сапа, метрия - өлшем) үлкен математикалық үлгілеу мүмкіндіктерін пайдаланып, заттың сандық өлшемін нақты анықтауға жағдай жасай алады. Квалитметриялық ұстанымдарды пайдалану зерттелетін сапаны қасиеттердің бірнеше деңгейлерінен тұратын иерархиялық жиынтық ретінде қарастыруды ұсынады. Сол секілді, квалитметриялық амалды пайдалану – белгілердің бастапқы түсініміне қаталдық (біржақтылық), нақтылық енгізуге, зерттеу міндеттерін нақты қоюға, алынған нәтижелерді өңдеуге, болжам жасауға мүмкіндік береді.

Квалиметрия кез-келген объектінің, заттың кешенді және жүйелі сандық баламасын жасау әдіснамасын және мәселелерін зерттейтін ғылыми білім аймағы. Квалиметрияны зерттеп, зерделеп жүрген, ғалымдардың еңбектеріне жасалған талдаулар квалиметрияның ақпараттық, интегративтік, тиімділік, нақтылық, дәлелділік, технологиялық, жіктеушілік, қарапайымдылық секілді ұстанымдарын ажыратуға мүмкіндік береді.

Ақпараттық ұстанымы зерттелуші объектінің жан-жақты сандық, сапалық тұрғыдан ашылуымен сипатталады.

Интегративтік ұстанымы педагогиканың философия, социология, экономика, психология, математика, кибернетика және т.б. ғылымдармен байланысын: а) ғылымаралық байланысын; ә) пәнаралық байланысын (жалпы педагогиканың дидактикамен, басқарумен, әдістемемен, т.б.); б) пәнішілік байланысын (бір пәнге қатысты зерттеу нәтижелерін) көрсетеді.

Тиімділік – педагогикалық зерттеуді жүргізудегі, ұйымдастырудағы, уақытты шектеудегі сандық, сапалық әдістерді біріктіруін білдіреді.

Дәлдік – зерттелуші объектіге немесе құбылысқа, үдеріске қатысты алынған білімнің сай келу дәрежесі ретінде қарастырылады. Яғни, ғылыми білімнің дәлдігі өлшемді, логикалық-математикалық, семантикалық дәлдік деген бірнеше компоненттермен сипатталады.

Дәлелділігі сандық және сапалық әдістердің үйлесімділігіне сүйенетін, тек педагогикалық емес, математикалық тұрғыдан да бағалануын, пайдаланылған өлеуіштердің сенімділігі мен жарамдылығын, нәтижелердің есептеу техникаларының көмегімен математикалық статистикалық әдістерді пайдалану арқылы өңделуін көрсетеді.

Технологиялылығы – зерттелуші объектінің сатылы, бір-бірімен байланысқан бірнеше процедуралар мен операцияларды орындауы.

Қарапайымдылығы – рационалды түрде құралдарды бір құрылымға келтіру, педагогикалық зерттеу нәтижелерін кең масштабта енгізу.

Жатықтығы – педагог экспериментатордың арнайы математикалық дайындығының жоқтығына қарамастан пайдалана алуын білдіреді. Квалиметриялық тұғырдағы негізгі ұстаным сапаның санға дейін жіктелу тетігін айқындау. Квалиметрия қазіргі кезде заттардың сапасын сандық жазбасына сүйене отырып беруге бағытталған кез-келген объектінің, үдерістің, құбылыстың сапасын жүйелі бағалауға, мәселені әдіснамалық тұрғыдан кешенді шешуге мүмкіндік беретін ғылыми білім аймағы болып саналады. Педагогикалық квалиметрияға деген көзқарас сапалық қасиеттерді көзге көрінбейтін, иіс органдарымен сезілмейтін дерексіз дүниені сан арқылы белгілеу немесе өлшеу, зерттеу объектісін ақыл-ой әрекеті арқылы бейнелеу, үлгілеу, қасиеттер сапасының кешенді сандық көрсеткіштерін алудың ұстанымдық мүмкіндіктері арқылы дәлелденді.

Жалпы, квалиметриялық тұғырдың негізгі идеясы математикалық белгілер мен түсініктер арқылы педагогика теориясына қысқа да нұсқа, дәлелді де қарапайым жауап беру. Г.П.Щедровицкий бұл жөнінде былай дейді: «жүйелі түрде берілген нақты объектіні призма арқылы көруге болады».

Квалиметриялық тұғыр ұстанымдарын пайдалану, біріншіден, осы міндетті шешуге қатысты маңызды емес деп саналатын факторларды жекелей отырып, мәселені анықтауға, екіншіден, мәселелер арасындағы байланысты орнатуға; үшіншіден, зерттеу болжамын тексеру мен пайымның дәлелділігін нақтылауға мүмкіндік береді.

Өлшеу теориясы статистикалық әдістерді қолдана отырып, педагогикалық тұрғыдан, тікелей өлшенілмейтін қасиеттердің бақылауға жататын белгілерін айқындау арқылы сапалық көрсеткіштердің, объект сипаттамасының сандық жазбасын беруге мүмкіндік туғызады.

Педагогикалық өлшемді өлшенетін сипаттарға сандық мәнді бекітудегі эмпирикалық операциялар жиынтығы ретінде қарастыра отырып, бір нәтижені дәл осындай әдіс-тәсілдермен, өлшеу құралымен алынған келесі бір нәтижемен салыстыру барысында үдерістегі немесе қасиеттегі ішкі заңдылықтарды ашуға болады. Алынған белгілерді талдау барысында тек эталонға сүйену жеткіліксіз, бұдан басқа зерттеліп отырған құбылыстың немесе заттың қандай ретте орналасқанын, олардың бір-біріне қатынасы қандай, бір-бірінен айырмасы неде? деген сұрақтарға жауап, құбылыстың немесе зерттеліп отырған объекті құрылымының туу себеп-салдарларын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл дегеніңіз зерттеліп отырған объекті жөніндегі білімді сапалық деңгейден «сандық-белгілік» (графиктік, схемалық, формулалық) деңгейге келтірудің қажеттігін туғызады. Мұндай белгілік ауысымдарды пайдалану объектіні толық, жан-жақты түсінуге, өлшеуге мүмкіндік туғызады.

Педагогикалық өлшем сапаларының негізгі критерийлері: объективтілік, сенімділік, нақтылық, бара-барлық критерийлері ретінде жіктеледі.

1. Өлшеудің объективтілігі дегеннің өзі не? деген сұраққа тестілеу теориясы адам жағдайына тәуелсіз жүргізілетін тест арқылы алынатын нәтиже деген жауаптармен шектеліп келді. Шынайылап келгенде, объективтілік тек тексеруші адамға байланысты емес, объективтілік жүйелі түрдегі байланысқа бағынышты.

Объективтілік алдымен педагогикалық өлшеу мақсатын, бір емес, бірнеше өлшемдегі айнымалылықты таңдап алуды қажет етеді. Өлшенетін объект сапасының негізделуі, объектінің өлшену кеңістігінің анықталуы, өлшеу құралы, құрал (тест) мазмұны объект өлшемін тұжырымды түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Объективтілік компоненттерін ашатын болсақ:

- өлшенетін объект – құбылыс, үрдіс, зат, адамның қасиеттері, т.б.;
- өлшеу мақсаты – сапаны анықтау;
- өлшеу кеңістігі – адамның өзі, ұйым, аймақ, өлке, мемлекет аясы, т.б.;
- өлшеу құралы рөлін термометр, барометр, таразы, метр, тапсырма, ситуация, сауалнама, сұрақ, тест, бақылау жұмысы, т.б. болып табылады.

Өлшеу сапасы анықталғаннан кейінгі міндет эмпирикалық тұрғыдан алынған нәтижені өлшеу шкаласына салу. Өлшеу шкаласы – шыққан нәтиженің алатын орнын белгілеу. Өлшеу шкаласына салынбас бұрын, нәтижені абстрактілі нәтижемен (эталондық үлгі бойынша алынған көрсеткіштер) өңдеу әдістерін пайдалана отырып салыстыру қажет. Осы процедуралар толық орындалғанда, педагогикалық өлшеудің объективтілігі жөнінде сөз қозғалады.

Педагогикалық өлшемдердің сырттан әсер етуші әр түрлі факторларға тәуелділігіне байланысты абсолюттік объективтілік нәтиженің қол жетпес сипаты деген түсініктемеде ашылады.

Қазіргі білім саласындағы объективтілік – тестілеу процедуралары арқылы айқындалады және педагогтың субъективті пайымдауына тәуелсіздігімен сипатталады. Оқушының білімін, дайындығын тексеруде, педагогтарды бақылау, бағалау процедураларынан алшақтатып, тестілеу арқылы, тест нәтижесін компьютерлік техника мүмкіндігін пайдалана отырып санау, қорытынды шығару объективті деп есептелуде. Ұлттық бірыңғай тестілеудегі, 11 жылдық білімді 3 сағаттық тестілеу арқылы, компьютерлік техниканың есептеуімен тексеру арқылы объективтілікке қол жеткізуге болады деген тұжырым қалыптасуда. Шындап келгенде, мұндай түсініктің пайдасынан кері әсері басым. Тестілеу арқылы ненің сапасы (бәлкім *есте сақтау қабілеті* болар!) анықталып отыр. Тағы да, өзімізге, «сапа» деген не? деп сұрақ қойып, философиялық тұрыда ойланып көрелік.

Сапа теориясының тұжырымдамалық аппаратының мазмұны бір-бірімен тығыз байланысқан дефинициялар жүйесі – «сапа-қасиет»; «сапа-жүйе»; «сапа-сан»; «объект және процесс сапасы»; «сапа- қажеттілік құны – құн»; «сапа-тиімділік»; «сапа-баға (сапа өлшемі) -сапаны басқару» арқылы ашылады.

Сапа теориясының мазмұны сапа категориясының тұтастығын, көп қырлылығын көрсетеді. Қасиет – сапа категориясының мазмұнын ашудағы бастапқы қадам ретінде философиялық еңбектерде екі түрлі тұжырымдама негізінде ашылады.

Бірінші, атрибутивтік тұжырымдама – қасиетті объектінің белгісі, атрибуты, объектіні сипаттаушы көп қасиеттерден ажырата алатын бірегейі деп түсіндіреді. Бұл түсіндірменің астарында қасиеттің гносеологиялық, танымдық қызметтеріне баса назар аударылады.

Екінші, функционалдық-кибернетикалық тұжырымдама – қасиет қозғалыстағы объектілердің өзара әрекеттестігінде байқалатындығына назар аударады. Бұл жерде, қасиет қоршаған ортамен қатынас жүйесінде объектілердің бір-бірімен қатынасқа түсу қабілетін көрсетеді. Осы екі тұжырымдама сапаны динамикалық жүйе, құндылық жүйе ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Динамикалық жүйе ретінде сапа өндірістік (жобалық) және тұтынушылық (эксплуатациялық) айналымы сатыларынан тұрады. Білім саласында бұл, маманның диплом қорғауда немесе емтиханда белгілі болатын *оқу сапасынан* және маманның кәсіби қызметінде байқалатын маманның *тұтынушылық сапасына* дейінгі қозғалысты қамтиды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сапа категориясының циклдік айналымына сай жаңартылған білім мазмұнының әдіснамалық негізі оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырушы барлық білім субъектілерінен квалитологиялық білімге ерекше назар аударуды талап етеді. Өйткені, жаңартылған білім мазмұнының философиясы адами капиталды дамытуға бағытталған.

Педагогика саласында сапа дегеніміз не, сапаны немен, қалай өлшеуге және қалай басқаруға болады деген сұрақтар метатанымдық квалитативтік білімді талап етеді. Сондықтан да, *квалитативтік білімді* – білім беру үрдісіндегі қосымша деп қабылдау мүмкін емес. Квалитативтік білім үздіксіз үрдіс ретінде мектептен бастау алып, жоғары оқу орындарда жалғасын тапқан жағдайда ғана, өндірістерде, күнделікті өмірде «сапа» негізгі құндылыққа айнала алады. Бұл ойды, жалпы орта мектептерде сапа туралы жеке пән ендіру деген мақсатқа айналдыру артық деп ойлаймын, өйткені квалитативтік білімнің негізін жоғары білім жүйесінде терең меңгерген әр маман үшін квалитативтік білім оның әрбір әрекетінің ажырамас бөлшегі болып қалатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері.- Монография- Алматы, 2012.-340 б.
2. Аристотель. Сочинения: в 4 т. – М., 1985. – Т. I. – 232 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. – Наука логики. – М.: Мысль, 1975. – Т.1. – 452 с.
4. Субетто А.И. Сочинения. Ноосферизм: В 13 томах. Том восьмой : Квалитативизм: философия и теория качества, квалитология, качество жизни, качество человека и качество образования. Книга 1 / Под ред. Л.А. Зеленова- С.-Петербург — Кострома:КГУ им. Н.А.Некрасова, 2009.-392с., -726 с. http://www.cprfspb.ru/books/Tom08_1.pdf.
5. Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований. –/Г.П.Щедровицкий //Педагогика и логика. – М., 1993. – № 5.– С. 7-18.

ҮСТЕЛ ТЕННИСІНДЕГІ СПОРТТЫҚ ДАЙЫНДЫҚТЫ БАҚЫЛАУ МЕН БАҒАЛАУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

аға оқытушы **А.Б. КУХАРЕНКО**
аға оқытушы **Г.Р. АСУБАЕВА**
аға оқытушы **Г.А. ТВЕРДОВСКАЯ**

Түйіндеме:

Стол теннисіндегі спорттық жетістіктердің қазіргі деңгейі өте жоғары және осы спортпен айналысатын спортшылардың физикалық, техникалық және тактикалық дағдыларын одан әрі жоғарылату үрдісіне ие. Үстел теннисіндегі спорттық жетістіктердің ең жоғары деңгейіне жету үшін, одан да асып түсу үшін, ойыншылардың оқу жүйесін одан әрі жетілдіру қажет. Зерттеудің гипотезасы. Гипотеза ретінде үстел теннисіне оқытудың әртүрлі аспектілерін бақылау мен бағалаудың ұсынылған әдісі ойыншылардың жарыстарға дайындығын арттырады.

Түйін сөздер: үстел теннисі, ойынға қосу, қорғаныс, шабуылдай соғу, техникалық әдіс.

OPTIMIZATION OF THE MONITORING AND EVALUATION OF SPORTS TRAINING IN TABLE TENNIS

Abstract:

The current level of sports achievements in table tennis is quite high and has a clear tendency to further increase the physical, technical and tactical skills of athletes engaged in this sport. In order to achieve the highest level of sporting achievements in table tennis, and even more so to surpass it, further improvement of the players' training system is required. Hypothesis of research. As a hypothesis, it was suggested that the proposed method of monitoring and evaluating the various aspects of training in table tennis will increase the level of players' preparedness for competitions.

Keywords: table tennis, serve, defense, attack hit, a technique.

Үстел теннисіндегі спорттық жетістіктердің қазіргі деңгейі өте жоғары және осы спорт түрімен айналысатын спортшылардың дене, техникалық және тактикалық шеберлігінің одан әрі өсуінің айқын үрдісі бар. Үстел теннисіндегі жоғары спорттық жетістіктер деңгейіне жету үшін, әсіресе одан асып түсу үшін ойыншыларды даярлау жүйесін одан әрі жетілдіру қажет.

Қазіргі заманғы үстел теннисі ойыншының үлкен жылдам қозғалуымен, доппен соққы күшімен, доп айналу жылдамдығымен, күрделі берумен, әртүрлі тактикалық тәсілдер мен комбинациялармен сипатталады. Экстра-класс ойыншылары үлкен жүктеме алады. Спортшы негізгі тіректе, аяқ тізесінде жартылай бүгілген аяқ киімде ойынды бастайды. Бес сеттің ойыны үшін бұл тіректі шамамен 80 рет қабылдайды. Бұл өте күшті аяқтарға ғана төтеп бере алады. Ойынды әр түрлі қимылмен ойнаған кезде теннисшінің үстел алдында орын ауыстыруы кейде 10-20 метрге жуық. Жеті сеттегі кездесу үшін бұл ауысу шамамен 1-2 километрді құрайды. Ойыншының күні бойы 5-6 кездесулерде жүгіріп, секіріп, шамамен 5-10 километрді жүрген мен тең деп есептеу қиын емес. Жеңіске жету үшін спортшы бірнеше секунд ішінде қуат бойынша өсіп келе жатқан 5-10 жылдам қуатты соққыдан орындауға тура келеді. Демек, мұндай жүктемеге төтеп беру үшін жылдамдық пен күш төзімділігіне ие болу керек. Теннисшілердің барлық соққылар қозғалысы корпустың айналмалы қозғалысымен, алға, артқа, солға, оңға қарай еңкейтумен байланысты.

Оларды қажетті қарқынмен жақсы күш және жылдамдық-күш дайындығы болған жағдайда ғана орындауға болады. Әрине, үстел теннисінде дене шынықтыру дайындығының жоғары көрсеткіш-терінің ойнауға болады, бірақ бұл көңіл көтеру, уақыт өткізу, аула футболына, жағажай волейболына және бадминтон сияқты сауықтыру ойындары болады.

Үстел теннисімен айналысатын нәтижелерге қол жеткізу жан-жақты физикалық дамусыз мүмкін емес, ол жыл бойы оқу циклінде жүзеге асырылады және дене бітімін жүйелі түрде арттыруға, ағзаны қарқынды жүктемеге бейімдеуге және спортшының моральдық-ерік қасиеттерін жетілдіруге бағытталған.

Теннисшінің жан-жақты физикалық дамуы үшін жалпы дамыту жаттығулары, арнайы жаттығулар және қосымша спорт түрлері: жеңіл атлетика (қысқа қашықтыққа жүгіру, старттар, секіру), конькимен жүгіру спорты, гимнастика және т.б. қолданылады. Осы дене шынықтыру жаттығуларының барлығы сабақтарға, оның дайындық бөлігіне, денсаулық жағдайын, жеке қасиеттерін және осы кезеңге арналған дене және спорттық-техникалық дайындық жағдайын ескере отырып енгізіледі.

Жаттығулардың әсерінен бұлшық ет нығайтылып, дамиды, жүрек-қан тамырлары, жүйке және басқа да ағзалар жүйесінің қызметі жақсарады. Дене дамуында нәтижелерге қол жеткізу үшін жаттығулардың көлемі мен қарқындылығын біртіндеп арттыру қажет екенін есте сақтаған жөн.

Үстел теннисі ойыншысы үшін жалпы дамытатын және арнайы дене жаттығулары ерекше маңызды. Олармен жүйелі түрде айналысу керек. Жаттығуларды бірнеше рет қайталау (Имитациялық жаттығулар, ауырлықпен жаттығулар және т.б.) теннисшіні оқыту барысында оң нәтиже береді. Осыған байланысты теннисшіге қажетті дене қасиеттерін дамыту бойынша негізгі бағыттар мен ұсыныстарды ұсынамыз.

Ғылыми зерттеулер мен ірі жарыстарды талдау нәтижелері спорттық ойынның кез келген түріндегі жетістіктері жоғары болған сайын, олардың спорттық дайындығына қойылатын талаптар соғұрлым жоғары болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Теннисшінің физикалық және техникалық дайындығы, әрине, ойыншының ең күшті жеке қасиеттерін ашуға мүмкіндік беретін жаттығу процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Алайда, Қазақстанда жоғары білікті үстел теннисі спортшыларының дайындық деңгейі әлі де тиісті талаптарға сай келмейді. Осыған байланысты, үстел теннисіндегі ойыншылардың арнайы спорттық дайындығын кешенді бағалау негізінде үстел теннисіндегі іс-қимылдарды жетілдірудің тиімді құралдарын, әдістерін іздеу аса өзекті болып табылады.

Жоғарыда айтылған барлық ережелер спорттық дайындық деңгейін бағалаудың мақсаттылығын және спортшыларды жарыстарға дайындаудың неғұрлым тиімді әдістемесін іздестіру кезінде оларды бақылауды анықтайды.

Осылайша, мақсатты дайындық, оны бақылау және үстел теннисіндегі жарыстарға баға беру қажеттілігі арасында қалыптасқан қарама-қайшылықтар, ғылыми-педагогикалық әдебиетте осы мәселенің тәжірибелік қажеттілігі мен әзірленбеуі зерттеу тақырыбының таңдауын анықтады: "үстел теннисіндегі спорттық дайындықты бақылау мен бағалауды онтайландыру".

Оқу-жаттығу процесінің тиімділігін бағалау тек тұрақты педагогикалық бақылау мен есепке алу кезінде ғана мүмкін болады. Негізгі міндет шұғылданушылардың дайындық жағдайы туралы деректерді жинау және талдау болып табылады. Осылайша алынатын ақпарат жаттығу барысына өзгерістер енгізуге және осылайша алға қойылған мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін педагогикалық шешімдерді қабылдау үшін негіз болып табылады.

Практикада оқу-жаттығу процесінің тиімділігі тек спорттық нәтиже бойынша бағаланады. Алайда, жаттығудың жағдайы туралы толық ақпаратты бұл жалпылама көрсеткіш бере алмайды, өйткені ол тұрақты жұмыс істейтін, сондай-ақ уақытша, кездейсоқ сипатқа ие бірқатар факторлардың әсерін көрсетеді. "Спортшы-команда" жүйесінің орнықтылығын қамтамасыз ететін тұрақты факторлар қатарына спортшылардың физикалық, психологиялық және техникалық-тактикалық дайындығын жатқызады. Спорттық нәтижеге әсер ететін уақытша әсер ететін факторлар өте көп. Бұл денсаулық жағдайы, төрешілік деңгейі, климаттық жағдайлар, сондай-ақ көрермендердің әсері, спорттық-техникалық құрал-жабдықтар мен жабдықтардың ерекшеліктері және т.б.

Жаттығудың жай-күйін нақты бағалау тек спорттық форманы жүйелі бағалау кезінде ғана мүмкін болады, бұл туралы тек спорттық нәтижелер бойынша ғана емес, сонымен қатар даярлықтың әр түрлі жақтары бойынша да айтуға болады. Ол үшін жаттығу процесінде жоғары ақпаратты тестілерді жүйелі пайдалануға негізделген кешенді педагогикалық бақылау қолданылады. Олардың көмегімен алынатын ақпарат толық, шынайы және уақтылы болуы тиіс.

Бақылау жүйесінің толықтығына бақылаудың үш негізгі нысаны арқылы қол жеткізіледі:

- оперативті, спортшының ағзасына берілген жаттығуларды бір рет орындау әсері туралы айтуға мүмкіндік беретін;

- ағымдағы, әр жаттығудан немесе жеке жарыстарда өнер көрсетуден кейін спортшының жағдайы туралы ақпарат жинауға мүмкіндік беретін;

- кезеңділік, спортшының жаттықтыру мен жарыстарға ұзақ қатысуының әсерін бағалау үшін қажетті; оның мәліметтері жалпы және арнайы жұмыс қабілеттілігінің деңгейін куәландырады.

Педагогикалық бақылаудың осы нысандарының көмегімен жиналатын ақпарат жаттығу жүктеме-лерін (жедел бақылау) дұрыс мөлшерлеу ғана емес, сонымен қатар микроциклдегі жаттығулардың мазмұнын (ағымдағы бақылау) ұзақ уақыт кезеңіне жоспарлауға (кезеңдік бақылау) мүмкіндік береді.

Педагогикалық бақылау кезінде пайдаланылатын ақпараттың шынайылығы қызығушылық тудыратын белгілер туралы нақты ақпарат беретін бақылау жаттығуларын (тесттерді) қамтамасыз етеді.

Зерттеу нысаны - үстел теннисіндегі оқу-жаттығу процесі.

Зерттеу пәні - үстел теннисіндегі спорттық дайындықты бақылау және бағалау жүйесі.

Жұмыстың мақсаты - үстел теннисінде спорттық дайындықты бақылау мен бағалауды оңтайландыруды негіздеу.

Зерттеу гипотезасы. Гипотеза ретінде үстел теннисінде дайындықтың әр түрлі жақтарын бақылау мен бағалаудың ұсынылып отырған әдістемесі ойыншылардың жарыстарға дайындық деңгейін арттыруға мүмкіндік береді деген болжам ұсынылды.

Жұмыстың жалпы мақсатына жету үшін келесі міндеттер қойылды:

1. Спорт ойындарының теориясы мен әдістемесін зерттеу және үстел теннисіндегі дайындық жақтарын бақылау мен бағалау әдістемесінің негіздерін қарастыру.

2. Жарыстарға дайындық кезінде үстел теннисіндегі физикалық және техникалық дайындығын зерттеу.

3. Үстел теннисі дайындығының әр түрлі жақтарын ағымдағы бақылау және бағалау өзара байланысын анықтау.

Қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: әдеби көздерді талдау, дене дайындығын тестілеу әдісі (қозғалу жылдамдығы, жылдамдық-күш қасиеттері), үстел теннисіндегі техникалық тәсілдердің дәлдігін анықтау әдісі, статистика әдісі, педагогикалық эксперимент.

Қойылған міндеттерді шешу үшін педагогикада, дене шынықтыру мен спортта жалпы қабылданған зерттеу әдістері қолданылды.

Ғылыми-әдістемелік әдебиетті талдау спорттық жаттығудың күрделі міндеттерінің бірі спорттық дайындық деңгейіне әсер ететін адамның биологиялық мүмкіндіктерін басқару болып табылатынын көрсетті.

Спортта дайындықты жоспарлаумен қатар, басқару-бақылау маңызды функциясы болып табылады. Бақылау функциясы бұл мақсатқа жету бойынша осы жүйенің барлық элементтерінің іс-қимылдарын үйлестіру.

Жұмысты жоспарлау процесінде бақылау белгіленген жоспарға сәйкес жүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін жедел басқару ретінде әрекет етеді. Ол алынған нәтижелерді жоспарларда белгіленген нәтижелермен мерзімді немесе үздіксіз салыстырудан және спортшылардың жаттығуларын кейіннен түзетуден, сондай-ақ жоспарлардың өзінен тұрады.

Екінші кезеңде дайындық кезеңінде үстел теннисі спортшыларының физикалық және техникалық дайындық әдістемесі ғылыми-теориялық тұрғыдан негізделген. Үстел теннисі спортшыларының физикалық және техникалық көрсеткіштерінің даму деңгейін анықтау үшін оқу-жаттығу процесінің дайындық кезеңінде арнайы жаттығу-тестілер іріктеліп алынды, хаттама әзірленді.

Үшінші кезеңде педагогикалық тәжірибе өткізілді (қыркүйек-қараша 2017 ж.). Дайындық кезеңінің басында және соңында үстел теннисі спортшыларының физикалық және техникалық дайындық деңгейі зерттелді.

Педагогикалық эксперимент барысында оқу-жаттығу үрдісінің дайындық кезеңінде, бақылау және эксперименталды топтарда біз үстел теннисі спортшыларының физикалық сапаларының бас-тапқы, аралық және қорытынды көрсеткіштерін өлшей отырып, үш бақылау сынағын өткіздік.

Теориялық талдау, бастапқы тестілеу нәтижелері эксперименттік топтың физикалық және техникалық дайындығының интегралдық әдістемесін қолдануға және оларды үстел теннисі спортшыларының дайындық кезеңінде бақылауға негіз болды.

Бақылау жаттығулары бойынша эксперименталды және бақылау топтарын тестілеудің аралық нәтижелерін салыстыру ЖДД құралдарын интегралдық әдіспен қолдану дайындық кезеңінің басында эксперименттік топта үстел теннисі спортшыларының оң нәтиже бергенін көрсетеді.

Эксперимент басында және соңында нәтижелерге салыстырмалы талдау жасай отырып, үстел теннисінде дене дайындығының көріністерін сипаттайтын көрсеткіштерде айтарлықтай өсім байқалады.

Педагогикалық эксперимент барысында үстел теннисі спортшыларының физикалық қасиеттерін дамыту үшін дайындық кезеңінде аралық дайындықтың ұсынылған әдісі тиімді болып табылатыны анықталды.

Қолданылатын жаттығу құралдарының әсер ету дәрежесі туралы оңтайлы жағдайларда және ойын жағдайларында (қарсылықпен) техникалық тәсілдердің тиімділік көрсеткіштерінің өзгеруі бойынша шешім қабылданды.

Екі топта да техникалық тәсілдер тиімділігінің бастапқы көрсеткіштері айтарлықтай ерекшеленбеген.

Біз жаттығу бағдарламасында зерттеушілердің ұсынымдарын пайдаландық, спортшының нақты-мақсатты сипаттамаларын жаттықтырумен байланысты бірқатар негізгі заңдылықтар:

а) мамандандырылған емес жүктемелер жаттығулардың бірдей функционалдық бағыттылығы мен физиологиялық жүктемесіне қарамастан, теріс, ал мамандандырылған - кейінгі және ағымдағы қозғалыстардың дәлдігінің оң өзгеруіне әкеледі.

б) бұлшықет аппараты жағдайында айтарлықтай жылжуды болжайтын жергілікті сипаттағы физикалық жүктеме дәлдіктің қатаң белгіленген жылжуымен ұштасады.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде біз үстел теннисі спортсмендеріне арналған "жақындастырылатын тапсырмалар әдісі" техникалық тәсілдерін жетілдіру әдістемесін әзірледік.

Тәжірибелік және бақылау топтарында қолданылған жаттығу процесін құру әдістемесінің нұсқаларының техникалық тәсілдердің дәлдік көрсеткіштеріне әсер ету дәрежесін қарастыра отырып, тәжірибелік топта қатысушылар ойынның диагональ және беру бойынша накаттармен орындалу сапасын айтарлықтай жақсарғанын, ал бақылау тобында көрсеткіштердің бірде-бірі бойынша елеулі өзгеріс болмағанын атап өтуге болады.

Педагогикалық эксперимент барысында арнайы жаттығу құралдарын пайдалану және жүйелі бақылау сыналатын эксперименталды топтың арнайы спорттық дайындығына оң әсерін тигізді.

Дене дайындығының деңгейін арттыруға бағытталған және ағзаның түрлі органдары мен жүйелеріне, тірек-қимыл аппаратының буындарына күшті әсер ететін мақсатты жаттығулар техникалық тәсілдердің дәлдігіне теріс әсер етуі мүмкін, өйткені күш пен жылдамдықтың айтарлықтай өсуі доппен жұмыс істеу кезінде ойыншылардың қозғалыс құрылымының өзгеруіне әкеледі.

Мақсатты дәлдікпен байланысы жоқ қозғалыс техникасын жаттықтыру қимылдарды дәл орындау қажеттілігін болжайды, жасөспірімдер командалары үшін дәлдікті жаттықтыру әдістерін келесі бағыттар бойынша бөлуге болады:

- стандартты, өзгермейтін жағдайларда бірнеше рет қайталау - "қарапайым қайталау әдісі»
- "жақындастырылатын тапсырмалар әдісі", оның мәні дәйекті ұсынылған жағдайларда айырмашылықтарды үнемі жақындастырудан тұрады;
- техникалық әдістерді жетілдіру бойынша жаттығуларды қарсыласу арқылы (пассивтен белсенділікке), жарыс әрекетіне жақын ойын жағдайларында өткізу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Андреев В.И. Факторы, определяющие эффективность приемов нападения в безоппорном положении в игровых видах спорта: монография. – Томск: Изд-во Том.ун-та, 2000. – 170 с.
2. Ашмарин Б.А., Завьялов Л.К., Курамшин Ю.Ф. Педагогика физической культуры : Уч. пособие для студентов ВУЗ. – СПб, ; ЛГОУ, 1999. – 246 с.
3. Данилов В.А. Повышение эффективности игровых действий в баскетболе .: Атореф.дис...д.п.н - М.1996.-43с.
4. Мамытов А. Теория спорта: Учебное пособие. – 2-е доп. изд. – Каракол: 2005. – 236 с.
5. Сухачев С.Г. Индивидуализация развития скоростно-силовых качеств юных футболистов 15-16 лет с учетом периодических изменений их функциональной готовности: дис.. канд. пед. наук. / ГДОИФК им. П.Ф. Лесгафта. Л., 1989. - 184 с.
6. Шерстнев С.Ю. Повышение специальной выносливости и надежности игровой деятельности высококвалифицированных волейболистов: дис. . к.п.н СПб., 1994. - 131 с.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРКЕТТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ БАРЫСЫНДАҒЫ СТРЕСС-МЕНЕДЖМЕНТ, КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУ

п.ф.м., аға оқытушы **Б.С. ҚЫЛЫШПАЙ**
Л.С. ҚЫЛЫШПАЕВА

Түйіндеме:

Мақалада заманауи менеджменттің өзекті мәселесі болып табылатын стресс-менеджмент жайында қарастырылады. Отандық және шет елдік зерттеушілердің стресс-менеджментке берген анықтамаларына шолу жасалады, стресс менеджменттің құраушы жүйесін үдеріс ретіндегі орнын және әдістемелік мазмұнын анықтауға талпыныс жасалады. Әрбір адамның стресске ұшырауы оның тек оқу әрекетіне ғана байланысты емес, сонымен қатар әр түрлі өмір жағдайларына, әр түрлі басқа қызмет түрлеріне, қарама-қатынасқа, қоршаған ортасына да байланысты болады. Сондықтан стресстің пайда болу себептерін анықтағанда, стресстің пайда болуының көзі болуы мүмкін әр түрлі өмірлік жағдайларының ықпал ету ерекшеліктерін ескере отырып қарастыру керектігі айтылады. Тұлғаралық стресс бөлімі белгілі бір өмір салаларымен өзара байланыс жасайды. Себебі, әр адамға өз әрекетінде әр түрлі әлеуметтік сұрақтарды шешуге тура келеді, өзге адамдармен әрекеттесу және оның бағалауы біздің қабылдауымызға, ұйымдауларымызға, жағдайларға және сыртқы әлем құбылыстарына қатынасымызға елеулі ықпал жасайды. Көптеген өмірлік мәселелер адамдар арасындағы қатынастың өзекті проблемасы болып табылады. Тұлғашылық стресс детальды қарастыруды қажет етеді. Ол бірінші жағынан оған жеткілікті көңіл бөлінбегеніне байланысты болса, екінші жағынан, ол әртүрлі өмірлік оқиғаларды жобалауы мүмкін және оған қатынас ерекшеліктеріне ықпал жасап және индивид мінез-құлқына әсер ететініне байланысты.

Тірек сөздер: *стресс, стресс менеджмент, антистресстік бағдарлама, стресс менеджмент жүйесі, анти стресстік іс шаралар.*

**STRESS MANAGEMENT IN THE ORGANIZATION OF PEDAGOGICAL ACTIVITY,
DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE****Abstract:**

The article deals with stress management, which is an urgent problem of modern management. A review of the definitions given by domestic and foreign researchers to stress management is carried out, an attempt is made to determine the place and methodological content of the stress management system as a process. Stress of each person depends not only on his educational activity, but also on different living conditions, various other activities, relationships, environment. Therefore, in determining the causes of stress should be considered taking into account the impact of different life situations that can be a source of stress. The Department of interpersonal stress interacts with certain areas of life. After all, each person in their activities have to solve various social issues, interaction with other people and its assessment have a significant impact on our perception, experiences, situations and attitudes to the phenomena of the outside world. Many life problems are an actual problem of relations between people. Intrapersonal stress requires detailed consideration. On the one hand, it can design different life situations and affect the characteristics of the relationship to it and influence the behavior of the individual, on the other hand, if it is due to insufficient attention to it on the first hand.

Keywords: *stress, stress management, anti-stress program, stress management system, anti-stress measures.*

КІРІСПЕ

Стрестік басқару отандық және шет елдік білім жүйесіндегі өзекті мәселенің бірі, тек сәнді сөз тіркесі емес. Стресс-менеджмент қалыпты кәсіби қызметтің қажетті шарты болып табылады. Стрессіз жұмыс істеу мүмкін емес, тіпті ең мейірімді команда және ең ыңғайлы позиция стрессорлардан толық қашуға кепілдік бермейді.

Мазасыз күй, стресс (ағылш. stress) - қатты күйзелу, абыржу, мөлшерден тыс ширақтылық деген сияқты бірнеше мағынаны қамтитын жалпылама сөзбен айтылған адамның ерекше күйі.

Ғылымға ең алғаш осы ұғымды енгізген канадалық физиолог Ганс Селье. Оның анықтамасы бойынша, стресс - өте жағымсыз әсерлерге жауап ретінде туған организмнің қалыпсыз бейімделу әрекеттерінің жинағы. Адамның жеке ерекшеліктеріне, мінезіне, жоғарғы жүйке әрекетінің типтеріне орай стресстің бірнеше түрлері байқалады.

Стресс – бұл қажетті нәтижелерге жету барысындағы қиындықтар немесе бөгеттердің бар болуымен негізделген динамикалық жағдай. Соңғы уақыттарда стресс жиі кездесетін құбылысқа айналды. Әдетте стресс 2 негізгі сәттермен байланысты: бөгеттер мен мақсаттардың орындалмауынан.

Стресстің барлық бастаулары үш үлкен топқа бөлінуі мүмкін:

- сыртқы факторлар
- ұйымға тәуелді факторлар
- жұмысшы жағындағы факторлар

Сыртқы факторлар. Стресстің сыртқы қайнар көздеріне қарулы қақтығыстарды, экономикалық және саяси жағдайлардың күшеюі, қоғамдағы тұрақсыздық, инфляция, жұмыссыздықтың көбеюін жатқызуға болады.

Ұйымға тәуелді факторлар болса көптеген топтардан тұрады. Ал олар өз кезегінде келесі топшаларға бөлінеді:

- орындалған жұмыстың мінездемесі (шешілетін мәселелердің күрделілігі, жұмыстағы өзіншілдік, жауапкершілік дәрежесі, еңбек жағдайы)
- ролдердің нақты бөлінбеуі (ресми негізделген талаптардың нақты талаптарға сәйкес келмеуі, рольдік жағдай)
- топтағы қарым-қатынас (қолдаудың болмауы, сөйлесуді жүргізу проблемалары)
- басқару стилі (қысым көрсету, қорқыту сияқты келеңсіз тәсілдер)

Жұмысшының жағындағы факторлар. Бұл факторлар тобына өзіндік проблемалар, сонымен қатар жұмысшының өзіндік қасиеттерін жатқызуға болады.

Сонымен қатар, стресстің болуына жағдай жасайтын, керісінше кедергі болатын факторларға келесілерді жатқызуға болады:

- жұмыс тәжірибесі
- қабылдау
- жолдастар мен туыскандардың және әріптестердің қолдауы
- орын алған жағдайды жақсартуға бағытталған белсенді әрекеттер
- долылық дәрежесі.

Жұмыс тәжірибесі. Тәжірибе ең жақсы мұғалім, ұстаз болып табылады және де ол стресстің пайда болуына кедергі болатын күшті фактор да бола алады. Яғни, жұмысшы немесе қызметкерлер ұзақ мерзім жұмыс істесе, олар ұйымдағы орын алған жағдайларға жылдам бейімделеді.

Қабылдау. Жұмысшылар көп жағдайларда жағдайды басқаша қабылдайды. Мысалы, кәсіпорынды қызметкерлер санын қысқарту кезінде біреулері бұл хабарды трагедия ретінде қабылдайды, ал кейбірі, оптимистері басқа жұмысқа тез орналасуды немесе өз жұмысын ашуды ойластырады.

Әрине, жолдастар мен туыскандардың, әріптестердің көмегі немесе қолдауы стресстерді жеңуге өз ықпалын тигізеді. Әсіресе бұл достар мен туыскандардың көмегіне тәуелді адамдар үшін өте маңызды.

Жағдайды жақсартуға бағытталған белсенді әрекеттер стресстің дәрежесін томендетеді. Өйткені белсенді адамдар барлық жағдайды жете түсініп жақсартуға әрекет ету арқылы стресстің ауыртпалығын жеңілдетеді.

Долылық дәрежесі. Адамдар мінез-құлқысының А және В типтері бойынша сыныпталуы қолданылады.

А типі аз уақыт аралығында көптеген үлкен жетістіктерге жету үшін ұмтылуы бар адамдар.

А типіне жататын адамдар келесі ерекшеліктермен көзге түседі:

- жылдам импульсивті қозғалысымен мінезделеді
- әдетте шыдамсыз
- бірнеше мәселелерді бір уақытта шешуге тырысады
- көлемдік көрсеткіштерді әрқашан қуып жүреді.

Ал В типіне жататын адамдар арасында көптеген атак, данқтарды иемденуге ниет білдірген адамдар аз кездеседі. Олардың келесі ерекшеліктері бар:

- уақыттың кетіп, өтіп бара жатқандығыны аса мән бермейді
- көптеген нәрселерді тек өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін ғана жасайды
- сапалық көрсеткіштерге аса назар аударады. Ал А типтегілер болса мөлшерге аса назар аударады.

2. Стресстің нәтижелері

Стресс өзін әр түрлі көрсете алады. Стресстің белгілері 3 негізгі топтарға бөлінуі мүмкін: физиологиялық, психологиялық, мінез-құлықтық. Стресстің физиологиялық белгілері келесі нысандарда көрінуі мүмкін: қан қысымының жоғарлауы, жүрек-тамыр ауруларының туындауы мен асқынуы. Стресстің адам физиологиясына әсер етуі соңына дейін зерттелмеген. Дегенмен, адамның өмірлік функциялары мен деңсаулығына әсері өте жоғары екені дәлелденуде.

Стресстің психологиялық белгілері. Стресс көбінесе адамның көңілі толмауымен тығыз байланысты болады. Яғни, ол келесі нысандарда көрінуі мүмкін: масыздану, уайымдау, ашулану. Көбінесе жұмыстағы біркелкілік, жауапкершіліктердің дұрыс белгіленбеуі сияқты факторлар әсер етеді.

Стресстің мінез-құлықтық белгілеріне төмендегілер жатады:

- еңбек өнімділігінің төмендеуі
- жұмысқа келмеуі
- кадрлар ағымдылығы
- алкоголь өнімдерін шектен тыс пайдалану, сонымен қатар басқа да формадағы көріністер.

3. Стрессті басқару

Стрессті басқару ұйым деңгейінде де индивид деңгейінде де жүзеге асырылуы мүмкін. Ұйым деңгейіндегі стрессті басқару келесі өзара тығыз байланысқан бағыттар арқылы жүзеге асады:

- кадрларды таңдау және орналастыру
- мақсаттарды нақтылау және оларды жүзеге асыру
- жұмыстарды жобалау
- шешімдерді топтық қабылдау және өзара байланысуы
- жұмысшыларды емдеу бағдарламалары.

Кадрларды таңдау және орналастыру. Жұмыстардың әр түрлі мінездері мен мазмұндарына стресстің туындауына әр түрлі әсер етеді. Сонымен қатар, жұмысшылар да жағдайға әр түрлі әсер етеді: біреулері стресске ұшырыса, кейбірі азырақ ұшырайды. Яғни, кадрларды таңдау мен орналастыру кезінде осындай маңызды ерекшеліктерді ескеру қажет. Бұл арқылы көптеген әлеуметтік және экономикалық келеңсіз жағдайлардың алдын алу керек.

Мақсаттар мен мәселелерді қою және нақтылау арқылы стресстің кері әсерлерін болдырмауға болады. Спецификалық күрделі, бірақ нақты жетуге болатын мақсаттар стрессті болмауымен қатар жұмысшыларды ынталандырады. Сонымен қатар, басқарушы мен бағынушылар арасындағы кері байланыс та жағымды жағынан әсер етеді.

Жұмыстарды жобалау. Бұл бағыт стресстің төмендеуіне едәуір әсер етпек. Бірақ тиімді болу үшін әрбір жұмысшыға жеке бағытталуы қажет. Көптеген жұмысшылар өз жұмыстарына шығармашылық жағынан әсер еткісі келеді. Яғни, шешім қабылдауды тек өзі жүзеге асырғысы келеді.

Шешімдерді топтық қабылдау және өзара байланысуы. Стресс көп жағдайда жұмысшының алдында нақты белгіленген мақсаттардың болмауынан, оның нәтижелері қандай көрсеткіштер мен талаптар бойынша бағаланатынын білмеуінен болады. Егер де жұмысшы мақсаттарды талқылау және белгілеу процесіне қатысып, өзінен не күтетінін анықтап алатын болса, ол белгілі бір ақпаратты иемденетін адам болып табылады. Ал, ол өз кезегінде өзінің істейтінін жоспарлап, стрессті болдырмаудың алдын алады.

Жұмысшыларды емдеу бағдарламалары. Кадрлардың деңсаулығын жақсарту үшін белгілі бір шараларды қарастырады. Олар: дұрыс тамақтану, спортпен шұғылдану және т.б.

Жеке тұлға деңгейінде стрессті басқару. Жұмысшының өзіне көптеген жағдайлар байланысты. Ауруды емдегеннен гөрі оның алдын-алу тиімді екенін кез келген адам біледі. Сол сияқты стресстің де алдан алу үшін белгілі бір нұсқаулар бар:

- өз уақытын дұрыс бөлу (маңыздылығына байланысты мәселелерді белгілеу, уақытты белгілеу, тиімді пайдалану)

- спортпен және дене шынықтырумен шұғылдану
- өзін-өзі гипноздау әдістерін үйрену және т.б. релаксация тәсілдерін меңгеру.

Стресс үш кезеңнен тұрады:

- үрейлену - жағымсыз тітіркендіргіш әсер еткен сәтте туатын жауаптың алғашқы кезеңі. Таңырқау іспетті сезім пайда болады;

- төзімділік – жағымсыз тітіркендіргіш әсеріне беріліп кетпей, оған төзу реакциясы туады.

Бұл кезде гипоталамус-гипофиз жүйесінің ықпалымен бүйрек үсті безінің гормондарының мөлшері қанда тез мөлшерде көбейіп кетеді. Симпатикалық жүйке жүйесінің әсерімен жүректің соғу ырғағы жылдамданады, тыныс алу ырғағы да жиілене түседі. Бұлшық еттердің жиырылу қабілеті күшейеді;

- әлсіреу – бейімделу қорының мүмкіндігі азайып, таусылады, сондықтан психология– да дезадаптация(бейімделудің нашарлап жойылуы) пайда болады.

Стрестің көпке созылған ауыр түрі адамды жүдетіп, қайғыға батырады. Бұл тұрғыдан алғанда, заманында Әбу Әли Ибнаның тәжірибесін еске түсіруге болады. Сол мысалдардың өзінен стрестің жағымды және жағымсыз түрлерінен мағлұмат алуға болады

Стресті тудыратын әсерлерге қарай физиологиялық және психологиялық стресс деп екіге бөледі. Психологиялық стресті мәліметтік және эмоциялық стресс деп атайды. Тосыннан жағымсыз хабар естігенде мәліметтік стресс пайда болады. Адам дұрыс жауап таба алмай, қатты қиналады, не істерін білмей, абыржып қалады. Ал эмоциялық стресс қауып туғанда немесе оқыс қорыққанда, не біреуден қатты көңілі қалғанда байқалады. Мұндайда жоғарғы жүйке әрекетінде тежеулі серпілісі қанат жаяды. Соның нәтижесінде іс-қимыл әрекеті немесе сөйлеген сөзі бұзылады. Стрестің физиология–лық тетігі гипоталамус-гипофиз бүйрек үсті безі жүйесінің рефлекторлық қызметіне негізделген. Стресс кезінде қанда глюкокортикоидтар мен катехоламиндердің, серотониннің мөлшері оқыс көбейеді. Ғылымның жаңа деректері бойынша оған қосымша самототропин және самотомединдер де стрестің, әсіресе оның үрейлену кезеңінің өрлеуіне себеп болады.

Сондықтан стрессті саналы түрде басқару қажет. Жаңа білім беру стандарттарына көшудегі педагогикалық қызметтің тиімділігі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамытудың белгілі бір деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Оның деңгейлерінің сипаттамасы ретінде, мысалы, О.Белова ұсынған «Стресті басқарудың құзыреттілігі және оның көріністік деңгейлері» деңгейлерін қарасты–райық.

1-деңгей. Төмен стресс жағдайында тиімді жұмыс істейді, жұмыс кезінде міндеттер мен оның жеке өміріндегі міндеттер арасындағы тепе-теңдікті іздейтін шектеулі кезеңде шиеленісті ұстап тұра алады.

2-деңгей. Қысқа, бірақ қарқынды стресс, саналы жеке стресс және олардың ықпалын шектеу, тыныштық сақтап, қысқа күшті стресстік жағдайларға бейімделеді, ықтимал мәселелер мен стресс (мысалы, басқа да жағдаяттар, өткір әрекет емес, бақылайды, және т.б.).

3-деңгей. Ұзақ мерзімді стресстік жағдайларға бейімделеді, ұзақ уақытқа созылған стресске қарсы әрекет етеді, жұмыс әдістерін өзгертеді. Стрессті жағдайда тиімді шешімдер қабылдауға қабі–летті.

4-деңгей. Стресстік басқару стратегиясын қолданады, стресспен күресудің стратегияларын әзір–лейді және жүзеге асырады (мысалы, физикалық жаттығулар, массаж, стресс басқару курстары). Жұмыс жүктемесінің деңгейін реттеу қажеттілігін мойындайды, өнімділікті төмендетпестен стресс деңгейін төмендететін рәсімдерді әзірлеуге қатысады.

5-деңгей. Басқаларға стрессті басқаруға көмектеседі. Басқаларға стресстің барлық кезеңінде тыныш, бірақ шоғырландырылған және жігерлі болып қалуға көмектесетін мінез-құлқын көрсетіп тұрады. Басқаларға стрессті анықтауға және жеңуге көмектесу үшін өзінің жеке тәжірибесін пайда–ланады. Стресспен күресу немесе стрессті азайту жолдарын іздейді.

Жіі стресстің негізгі белгілерін білмеу мұғалімнің денсаулығының нашарлауына әкеледі, бұл, әрине, педагогикалық процеске теріс әсер етеді. Стресстік басқару әдістерін білмейтін мұғалімдер тек бір мұғалімге ғана емес, сонымен қатар бүкіл педагогикалық ұжымға әсер етуі мүмкін «кәсіптік күйіп қалу» синдромына көбірек ұшырайды, себебі барлық бөлімшелер «жанып кетті немесе өртелді». Стресстік жағдайды жеңу және оның әсер етуінің ықтимал салдарын болдырмау үшін стрессті басқаруға саналы түрде көз жеткізу керек.

Стресстік басқару саласында кәсіби құзыреттілікті дамыту үшін стрессті басқару әдіснамасын меңгеру қажет. Кәсіби қызметтегі стрессті басқару екі деңгейге бөлінеді: ұйым деңгейінде стресс басқару және жеке қызметкерлер деңгейінде стрессті басқару. Бұл екі аспект тығыз байланысты. Бір жағынан, егер мұғалім оқу орнында жағдай жасалмаса, мұғалім стрессті еңсере алмайды. Екінші жағынан, басшылық жасайтын жағдайлар қызметкерлердің стресстермен күресуге көмектеспейді, егер олар өздері жасағысы келмесе.

Ұйым деңгейінде стресті басқару мыналарды қамтиды:

- қолайлы ұйымдастырушылық ахуалды құру;
- қалыптасқан кері байланыс жүйесі;
- шешімдер қабылдау процесіне қызметкерлердің қатысуы;
- жұмыс ұйымдастырудың командалық және жобалық нысандары;
- лауазымдық міндеттерді нақты анықтау және жеке жауапкершілік шекаралары;
- жұмыс жүктемесін біркелкі бөлу;

- қызметкерлерді әлеуметтік қолдау;
- Стресті басқаруға арналған арнайы бағдарламалар.

Жеке стрессті басқару екі негізгі бағытты қамтиды: релаксация және мінез-құлықты өзгерту.

Негізгі релаксация техникасы өткен ғасырдың басында жасалды. Ол дененің әртүрлі бөліктерінде дәйекті концентрациядан, релаксация мен бұлшықет кернеуінен тұратын болды. Пациенттерден релаксация кезінде туындайтын сезімге назар аудару қажет болды, ол бірте-бірте толығымен толық релаксацияға жетуге көмектесті. Әрине, жүз жылдан астам уақыт бойы бұл негізгі әдістер жетілдірілді, ал енді релаксация медитация мен авто-жаттығудың тәсілдерін біріктіреді.

Әдетте мінез-құлықтың өзгеруі әсіресе белсенділікпен, шамадан тыс қозғалумен және уақытша қысымды үнемі сезінумен сипатталатын педагогтар үшін қажет. Мінез-құлықтың өзгеруі - стресстік жағдайға байланысты жағымсыз эмоциялық реакциялардың орнына қажет.

Жеке стресстік басқару мұғалімдердің жеке қасиеттеріне байланысты болады, содан кейін ол жеке. Стресті жеке уақытша шектеу сияқты нәрсе бар.

Кейбір тіпті ұзақ уақытқа созылған маңызды жүктемелер, мұндай жұмысшылар тиімділік жоғалтпай, стресске оңай бейімделеді. Біреудің кеудені толығымен сындырғанын сезіну үшін жеткілікті мөлшерде жүктеме жеткілікті. Сондай-ақ, стресстік жұмылдыратын мұғалімдердің санаты бар - олар стресстік жағдайда тек толыққанды мақсатпен жұмыс істей алады.

Стрессті жеңу үшін, қызметкерлердің стресстік жағдайларды қалай жеңуге болатынын білуге деген ықыласы өте маңызды. Осылайша, стресті басқару мынадай әрекеттерді қамтуы тиіс:

- дағдылар мен өзін-өзі тәрбиелеуді жетілдіру;
- демалыс;

Сабак үшін материалды үнемі жаңартып, оқыту технологиясын жетілдіру;

- барлық жағдайларда оң ұстанымдарды табу;
- оқиғалардың нәтижесі туралы оң нәтижені көрсету.

Стресс - стресс қалыптастырудың басты себебі, сондықтан қолайсыз функционалдық жағдайларды болдырмаудың негізгі құралы стресстік басқару әдістерін пайдалану болып табылады, атап айтқанда өзін-өзі реттеу, рефлексия және қалпына келтіру. Бұл мұғалімнің, оның ішінде жас маманның психологиялық денсаулығын сақтауға көмектесетін стресс-менеджменттің әдіснамасын пайдалану және «кәсіби жұмыстанудың алдын алу». Мұғалімнің қызметі стресспен тікелей байланысты болғандықтан, ұзақ мерзімді әсер «кәсіби (эмоциялық) күйзеліс» синдромы сияқты реакцияның пайда болуына ықпал етеді.

Эмоционалды күйзеліс синдромы (ЭКС) - бұл орта кернеудегі кәсіби стресстің мұғаліміне ұзақ уақыт әсерінен туындайтын дененің ерекше реакциясы. Жалпы айтқанда, бұл жеке адамның травматикалық факторға жауап ретінде эмоциялардың толық немесе ішінара блокталуы үшін әзірленген белгілі бір механизм. Бұл эмоционалдық, көбінесе кәсіби, мінез-құлықтың қалыптасқан стереотипі. «Тозуы» командадағы кәсіби қызметтің және қарым-қатынастың жұмысына теріс әсер етеді.

Екінші тұжырымдамасының өзінде кәсіптік стресс әсерінен жеке штамм туралы айтуға болады ретінде әдебиетте жиі «эмоционалдық выгорания» түсінігі «термині күйдірет» бар сәйкестендіріледі. кәсіби жұмысына стресс пайда жеке тұлғаның және оған жасалған талаптарына сәйкессіздіктерді әсер етеді. Алайда, біз стресс әсері міндетті «күйдірет» әкеп деп айта алмаймыз, жұмыс жағдайлары жиі «жануына» еріп созылмалы шаршау себебі болып табылатын жағдайлар бар.

Стресс адамның кәсіптік саладағы қызметіне қатты әсер етеді, ал организмнің барлық мүмкіндіктері оңтайландырылған кезде оң қасиеттері бар. Эстрах жағдайында жұмыс істейтін қызметкер энергияның көтерілуіне байланысты жақсы сезінеді.

Супервайзер «жақсы» стресстің «қиындыққа» ұшырауын қамтамасыз етуі керек. Бірақ стресстік жағдайлардан толығып кету мүмкін болмағандықтан, қазіргі заманғы әлемдегі барлық стресстің факторларынан құтылу мүмкін емес, стресстік басқару технологиясын меңгеру маңызды, онда стресстік жағдайларды неғұрлым тиімді еңсеру және жинақталған кернеуді жою жүзеге асырылады.

Сондықтан, соңғы жылдары басқарудың жаңа бағыттары - стрессті басқару немесе стресс-менеджмент - танымалдылыққа ие болып келеді. Тәуелсіз ғылыми-тәжірибелік бағытта стресс басқару 90-шы жылдары пайда болды. XX ғасыр. [4, с. 10].

Стресті басқарудың теориясы Батысқа қарай Ресейге келді, бұл оның жұмыс ортасының өзгеруін қоса алғанда, ақпараттық ортаны тарату, ақпараттық жүктемені көтеру, лауазымға қойылатын талаптарды жоғарылату, тапсырмаларды күшейту және оларды жүзеге асыру уақытын қысқарту, бәсекелестікті жоғарылату жәнә тағы басқалар. [13, с. 74].

Жоғарыда аталғандардың барлығы «қазіргі заманғы ұйымдарда адам факторының психологиялық стресстік және тұрақсыздығы» қауіпті [4, р. 10]. Н.В. Водопьянованың айтуынша, кәсіптік стрессті басқару проблемаларын зерттеуге қызығушылықтың өсуі «стресс-қарсылық пен қызметкерлердің келісімділігін дамыту үшін жаңа технологиялардың қажеттілігіне байланысты [4, р. 11]. Қазіргі әлемде де, шетелдік де, отандық зерттеушілер стресстік басқаруды зерттеп жатыр, бірақ басқарудың бұл бағытының жаңалығына байланысты «стресстік менеджмент» анық, бір мәнді ғылыми анықтамасы әлі қалыптаспаған.

Пәндік зерттеуі бойынша D. Bright және Ф. Джонс стрессті басқаруды «кернеумен күресу қажеттілігінен туындайтын ерекше қайшылықтар, олар алдын-алу әрекеттерімен үзілген кезде» анықтайды [3] Американдық психолог Кинн адамның күйзелісін басқаруға баса назар аударып, оны «өз реакциясын және күйзеліске ұшырайтын жағдайларды бақылауды қалпына келтіруді бақылайтын» деп анықтайды [7, б.2].

Ресейлік зерттеушілердің ұстанымынан стресс басқару көптеген ғылыми жұмыстарда да қарастырылады. MBA-HR бағдарламасының менеджері О.Белов стресс-менеджментте стресс-менеджмент процесін түсіндіреді, ол үш бағытты қамтиды: стресс факторларын болдырмау, кернеуді сөзсіз стресстерден азайту және олардың теріс салдарын еңсеру үшін жүйені ұйымдастыру [2].

Орыс зерттеушісі А.Б. Леонованың «Кәсіптік стрессті зерттеудің негізгі тәсілдері» атты жұмысында стресс менеджменті қазіргі заманғы менеджерлер үшін «адам ресурстарын, жеке денсаулығын сақтау және тұтастай алғанда ұйымның денсаулығын сақтаудың маңыздылығын» білетін «қайғылы жағдайға» айналғанын атап көрсетеді корпоративтік немесе ұйымдық кернеулерді басқару қабілеті [9, б. 32] ».

Н.И. Водопьянованың айтуынша, ұйымдағы стресстік басқару жүйесі «жұмыс орнындағы стресстің алдын-алу, стресстің теріс салдарын жою немесе азайту әдістерін әзірлеу және қолдану, қызметкерлерді жылдам қалпына келтіру және еңбекке қабілеттілігін арттыру үшін технологияларды дамытуға бағытталған [4, б. 11].

Ұйымның иерархиясында әртүрлі деңгейде болатын кәсіби қызметінде кездесетін жағдайлар айтарлықтай ерекшеленеді. Осыған байланысты В.С. Устюгова мен Р.А. Эльмурзаева стресс-менеджментті келесі түрлерге бөлуді ұсынды [13, б. 76):

- а) бастың жаттықтыруы;
- б) қызметкерлерге арналған тренингтер;
- в) микроклиматты топта теңестіру.

Стресс басқарудың осы түрлерінің мазмұнын толығырақ қарастырайық:

а) М. Мел басшының коучингін басқарушылық және көшбасшылық дағдыларын жетілдіруге бағытталған процесс ретінде анықтайды [10, с. 113].

Коучинг менеджердің тәуекелді дұрыс бағалайтын, объективті бағалауға, командада өзін жақсы түсіну қабілетін дамытады.

б) В.Аминовтың айтуынша, тренинг «сатып алынған дағдыларды шоғырландыру арқылы интерактивті іс-әрекетті үйрету» [1].

Қызметкерлердің тренингтері немесе корпоративтік тренингтер қызметкердің эмоционалды түсірілуіне көмектеседі, ол стресстік жағдайды жеңуге көмектеседі.

Қызметкерлердің тренингтері немесе корпоративтік тренингтер қызметкердің эмоционалды түсірілуіне көмектеседі, ол стресстік жағдайды жеңуге көмектеседі.

в) О.Короткованың пікірінше, ұжымда микроклиматтың теңестіруін «командалық тұрақсыздықты болдырмау және қиын жағдайларда да өзара сенімділік пен өзара көмек атмосферасын қалыптастырудың алдын алу шаралары» деп атауға болады [8].

Бұл жағдайда стрессті басқарудың күрделі бағдарламаларын «барлық деңгейдегі қызметкерлерді тарту, осылайша компанияның тұтастай алғанда тиімділігіне әсер етуі» жағдайында салу қажет болады [13, р. 77] ». А.Я. Кибанов басқарған зерттеушілер тобы стрессті басқаруды екі деңгейге бөледі [6]:

- а) ұйым деңгейінде стрессті басқару;
- б) адам деңгейінде кернеулерді басқару.

«Ұйымдық және жеке деңгейлерде әрекет ететін стресске қарсы бағдарламалардың тұрақты стресс мониторинг, әзірлеу және іске асыру негізінде стресс факторлардың жұмсарту және еңсеру алдын алуға бағытталған үйлестірілген іс-шаралар жүйесін, және іріктеу ретінде ұйымда басқару стресс ескере орыс зерттеушісі Белова стресс басқару құзыреттіліктерін деңгейінің негізінде кадрларды және орналастыру [2]. « стресс (немесе стресс басқару) басқарушы, басқарудың негізгі функцияларын отырып, ұсынылған қадамдар тізбегінен тұратын жүйе ретінде ұсынылуы мүмкін.

Стрестік басқару жүйесі (функциялары)

Әрбір саты белгілі әдістер мен құралдар жиынтығын білдіреді. I. Жоспарлау тиімді жоспарлау процесі сөзсіз алдында сапалы талдау жүргізеді, яғни ұйымдағы стресстің жағдайын талдау қажет. Ол үшін заманауи менеджердің арсеналында көптеген диагностикалық әдістер бар.

Психодиагностиканың бағыттары және нақты әдістерді таңдау, ең алдымен, «диагностиканы жүргізу және нақты жағдайға [5] байланысты».

Стресс саласындағы мамандар ұсынатын ғылым мен тәжірибеде ұсынылған әдістердің көпшілігінен зерттеудің мақсаты мен тақырыбына сәйкес келесі топтарды айыруға болады: I. Стресс жағдайының нақты деңгейін анықтау әдістері:

- а) сауалнама Т И Иванченко «Стресс белгілерін түгендеу»;
- жж2. Кәсіби қызметте стресс және стресс факторларын анықтауға бағытталған әдістер:
 - а) кәсіби шеберлігін сынау Ю В Шербатыйх;
 - б) Д-р Томас Х Холмстың әдісімен стресс деңгейін анықтау;
 - в) «Сіздің жұмысыңыздағы стресстің себептері» сынақ сауалнамасы;
 - г) кәсіби стрессті анықтау үшін тест Т.Д. Азарных, И.М. Тыртышникова;
 - д) жұмыс стресстің деңгейін бағалау.

Бұл жағдайда стрессті басқарудың күрделі бағдарламаларын «барлық деңгейдегі қызметкерлерді тарту, осылайша компанияның тұтастай алғанда тиімділігіне әсер етуі» жағдайында салу қажет болады [13, р. 77] ». А.Я. Кибанов басқарған зерттеушілер тобы стрессті басқаруды екі деңгейге бөледі [6]:

- а) ұйым деңгейінде стрессті басқару;
- б) адам деңгейінде кернеулерді басқару.

Осы әдіске қосымша эмпирикалық зерттеулер мен әңгімелесудің басқа әдістері пайдаланылуы мүмкін. Бұл құрал-жабдықтар әлдеқайда объективті болғандығын есте сақтау керек, себебі олар перспективаның субъективтік пікіріне тәуелді. Диагностикалық зерттеу барысында алынған нәтижелер қызметтің құзыретті жоспарын жасауға және стресске қарсы тиімді бағдарламаны жасауға көмектеседі. Жоспарлау дағдарысқа қарсы бағдарламаның жұмыс істеуі мен дамуы үшін мақсаттар жүйесін, сондай-ақ оларға жету жолдары мен құралдарын анықтауды қамтиды.

Басшының немесе HR-маманның стресс-менеджмент бағдарламасын қандай мақсатта қолдану керектігін анықтау керек және қандай нәтижелерге қол жеткізу керек, терминдер мен міндеттерді көрсету. Сондай-ақ, ол қажетті ресурстардың болуына байланысты шешім қабылдауы керек: адам (қажетті мамандар), материал, ақпарат, уақытша мамандар ұйымдасқан кәсіптік оқытуға жіберіледі немесе стресске қарсы бағдарлама дербес әзірленеді. Бүгінгі күні қызметтер нарығы антивирустық бағдарламаларды құрумен және енгізумен айналысатын көптеген ұйымдармен ұсынылған.

Ұйымдастырушылық мінез-құлық - бұл жеке тұлғалардың (жеке тұлғалардың және топтардың) ұйымдағы өзара әрекеттесуін білу тәжірибесін жүйелі түрде зерттеу және қолдану. Ұйымдастыру мінез-құлқы - ұйымдағы адамдардың мінез-құлқының себептері мен факторлары туралы негізгі ғылыми тәртіп; әртүрлі пәндер теориясы, әдістері мен қағидалары топтарда және бүкіл ұйымда жұмыс істегенде жеке өкілдіктерді, құндылықтарды, әрекеттерді зерттеу мақсатында қолданылатын ғылыми зерттеу саласы.

1948-1952 жылдары ұйымдастырушылық мінез-құлық ғылымы дами бастады. батыстық басқару теориясы аясында. «Ұйымдық мінез-құлық» ұғымы ұйымдастыру оқыту, американдық психолог F. Roethlisberger пайдалана бастады. Алайда, зерттеудің объектісі ретінде және ғылыми тәртіп ретінде ұйымдық мінез-құлықты жүйелі түрде дамыту АҚШ-та 1970 жылдары басталды. Осы зерттеулердің ең толық нәтижелері еңбектер J. Л. Gibson, J. Ivantsevich, J. H. Donnelly ұсынылды. (1973, 2000). Олардың қорытындылары үлкен әдіснамалық маңыздылығы бар. Ұйымдастыру мінез-құлқын талдау әдісіне сәйкес, мінез-құлық жеке, топтық және ұйымдық деңгейлерде қаралады.

Ұйымдық мінез-құлық негізделетін негізгі теориялық әдістер: адам ресурстарына бағытталу, жағдай, нәтижелер және жүйелер.

1. Адам ресурстарына бағытталу әдісі – адам, қоғам мен ұйымның негізгі ресурсы болғандықтан, олардың атқарушылығы мен творчестволық белсенділігінің жоғары деңгейге жетуін, жеке тұлғаның дамуын және өсуін талдауды болжайды. Адам ресурстарына бағдарлану әдісі қолдаушы әдіс болып табылады. Менеджменттің міндеті – жұмысшылардың дағдыларын өрістету мүмкіндігін қамтамасыз ету, олардың жауапкершілігін көтеру, олардың ұйым мақсатына жетуіне қажет салымдарын жоғарлату үшін қолайлы жағдай жасау болып саналады. Осыған байланысты жұмысшылардың қабілеттілігін дамыту және оны іске асыруға мүмкіндік жасау, олардың жұмысқа қанағаттану

дәрежесі мен өнімділігін арттыруға алып келеді. Адам ресурстарына бағдарлану әдісінің мәні келісті дамыған, жоғарғы моральдік принципті, жеке тұлға еңбек міндеттерін атқарғанда өте жоғарғы нәтижелерге жететіндігін білдіреді.

2. Жағдайлық әдіс. Әр түрлі жағдайда тиімділікке жету мінез-құлықтың өзіндік нұсқаларын білдіреді. Пайда болған жағдайды мұқият талдау, оның маңызды факторын теңдестіруге және берілген жағдайда ұйымдық мінез-құлық әдісінің тиімдісін анықтауға мүмкіндік береді. Жағдайлық әдістің артықшылығы ол, қабылданған шешім негізінде жатқан қорытынды бойынша ұйымда қалыптасқан мінез-құлық жағдайын талдауды көтермелеу, демек берілген концепция менеджментті әмбебап болжамнан бас тартуға ниеттейді. Жағдайлық әдісті іске асыру ғылыми пәннің ортасын кеңейтуді, зерттеудің жүйелілігін және бағдарлылығын болжайды. Осыған байланысты ол «арсенал-дағы» менеджерлердің ұйымдағы адмдар мінез-құлық туралы бар білімдерін қолдануға себепші болады.

3. Нәтижелерге бағдарлану. Кез келген ұйым нақты бір өнім шығаруға немесе нақты бір нәтижеге жетуге тырысады. Көбісі үшін басты мақсат өз функциясын орындау болып табылған, яғни ұйымдық мінез-құлықның негізінәтижеге бағдарлану болып табылады. Өнімділік түсінігінің ең қарапайым мазмұны оған кірісте салынған шығыста алыну қатынасын білдіреді. (әдетте кейбір ерте тапсырылған стандарттарға сәйкес) Аса жоғары өнімділік қоғамдық ресурстарды қолдану тиімділігін жоғарлатуын білдіреді. Өндіріс қалдықтарын азайту және ресурстарды үнемдеу – қоғам жоғары бағалайтын нәтиже.

Ұйым мінез-құлық формуласы:

1. білім*біліктілік=қабілет

2. ұстаным*жағдай=мотивация

3. қабілет*мотивация=индивидтің мүмкін нәтижесі

4. мүмкін нәтиже*ресурстар*мүмкіндік=ұйымдық нәтижелер

Қызметкердің қабілеті өз қызметінде қолданатын білімі мен біліктілігі арасындағы нәтижесі болып саналады (1). Персоналдардың қабілеті болашақ қызметкерлерді жұмысқа алу жағдайында немесе қызметкерлерді кәсіптік оқыту арқылы көтерілуі мүмкін. Мотивация бұл индивидтің нақты жағдайында көрініс табатын позициясы.(2) Мотивация және қабілеттің ара қатынасы индивидтің кез келген қызмет түріндегі мүмкіндік көрсеткішін анықтайды.(3) Адам потенциалы ресурстармен бірігуі және жұмысшыға ұйым нәтижесіне жету мүмкіндігіне қатысуға ерік беру қажет(4)

4. Жүйелік әдіс. Біз оны бір бірімен қарым-қатынастағы элементтер жиынтығы ретінде қарастырамыз. Бір қызметкерге немесе бөлімшеге әсер етуі мүмкін оқиға негізінде толық ұйымға немесе басқа ішкі жүйеге маңызды роль ойнауы мүмкін. Демек, менеджерлер шешім қабылдаған кезде ұйымның басқа элементтері үшін оның ішкі және толық жүйеге ұзақ мерзімдік әсерін бағалауға міндетті.

Сонымен, жүйелік әдіс бойынша менеджерлер басқару субъектісіне бірыңғай көзқарасқа ие. Бірыңғай ұйымдық мінез-құлық «индивидтер-ұйым» ара қатынасын тұтас тұлға, тұтас топ, тұтас ұйым және тұтас әлеуметтік жүйе деңгейінде көрсетеді. Бірыңғай ұйымдық мінез-құлық адамдардың мінезіне әсер етуші неғұрлым көп факторды тіркеуге тырысады. Барлық сұрақтар, жекеленген оқиға мен мәселе шегінен шығуы мүмкін жағдайда, индивидтің мінез-құлық анықтауды білдіретін бірыңғай шекте талданады.

Дұрыс жоспардан бастап қолданылатын шаралардың тиімділігіне байланысты болады.

II. Ұйым

Анти стресстік бағдарлама - нақты мақсатты топқа бағытталған мақсатты іс-шаралар топтамасы.

Команда құрастыру, стресс-менеджмент бойынша тренингтер, психологпен жұмыс істеу, командамен бейресми әңгімелесу, қарым-қатынас тренингтері, корпоративтік іс-шаралар (денсаулық күні, жаңа жыл, туған күн және т.б.), топтық фитнес сабақтары, конкурстар мен жарыстар. жұмыстың үш бағыты мен әрқайсысын бөлек әзірлеу.

Айта кету керек, әрбір мақсатты топ жалпы және нақты стресс-стресс рәсімдеріне ие.

III. Мотивация

Егер бағынысты ұйым ұйымның мақсаттары мен міндеттерін анық білсе, онда ол өзінің жұмысының мақсаты қандай екенін түсінеді. Қызметкерге стресске қарсы күрес тек ұйым ғана емес, ең алдымен оған қажет екенін түсіндіру керек. Мұны істеу үшін, сіз барлық мәселелерді білетін және қарсылықсыз шешім қабылдаған командамен бейресми әңгімелесулерді пайдалана аласыз.

М.П. Подпигорованың пікірінше, қызметкерлердің ынталандыруының жоғары деңгейі «нақты және қол жеткізуге болатын тапсырмаларды орнату арқылы, тіпті өте күрделі [11]».

Стресті басқару жөніндегі іс-шараларды «идеялар мен қағидалар түрінде компания идеологиясына енгізу керек» [8].

Мысалы, «Қате жоқ, тек кері байланыс бар» немесе «Әрбір күрделі жағдайдан кем дегенде үш шығыс бар» [8]. Сонымен қатар, әрбір қызметкер өз іс-әрекеттерінде осы нанымдарға сүйене отырып, компанияның әлеуеті мен стресс-қарсылығы тұтастай ұлғаяды.

IV. Басқару элементтері

Қолданылған шаралардың тиімділігін бағалау үшін барлық цикл аяқталғаннан кейін және аяқталғаннан кейін нәтижелерді салыстыру арқылы қажетті циклдің соңғы кезеңі. Қажетті индикаторларды және салыстырудағы ең аз қатені өлшеу үшін жоспарлау кезеңінен стресті диагностикалау әдісі қолданылады. Бұл жүйені жүйелі түрде пайдалану керек, себебі біржолғы пайдалану проблемаларды қысқа уақытқа ғана үнемдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, кәсіби қызметте стресс-менеджмент процесі, екі деңгейдің айырмашылығы: ұйым деңгейінде стресс-менеджмент және жеке деңгейде стресті басқару процесі болып табылады.

Стрестік басқару оны дұрыс деңгейде ұстап тұруға көмектеседі, оны апатқа ұшыратуға мүмкіндік бермейді және оны бүкіл ұйымның игілігі үшін пайдаланып, оны эсерге айналдырады. Өз кезегінде, стресс басқару - негізгі функциялардың жиынтығы: жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру және бақылау. Әр кезеңде ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін қажетті құралдармен қамтамасыз ету керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Аминов В. Каждому — свой тренинг. Тренинг — это игра // Управление персоналом. — 2010. — № 8. [электронный ресурс].
2. Белова О. Стресс-менеджмент // Кадровик. Кадровый менеджмент. — 2009. — № 2. Система ГАРАНТ.
3. Брайт Д., Джонс Ф. Стресс. Теории, исследования, мифы. — СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. — 352 с.
4. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса. — СПб.: Питер, 2009. — 336 с.
5. Диагностика стресса // Первый психологический портал Пятигорска. — электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://5psy.ru/samopoznanie/diagnostika-stressa.html> (дата обращения: 26.11.2014).
6. Кибанов А.Я., Коновалова В.Г., Белова О. Л. Управление персоналом: теория и практика. Управление конфликтами и стрессами. Учебно-практическое пособие / под ред. А. Я. Кибанова. — М.: Проспект, 2014. — 111 с.
7. Кинан, К. Управление стрессом. — М.: Эксмо, 2006. — 80 с.
8. Короткова, О. Выравнивание микроклимата в коллективе // Услуги и цены. — 2005. [электронный ресурс]. — Режим доступа. — URL: <http://mikbit.ru/articles.php?id=11&page=4> (дата обращения 30.11.2014).
9. Леонова, А. Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса // Управление персоналом. Серия Психология, 2000. — № 3 — С. 30–32
10. Мель, М., Альпина, М. Как усилить свою силу? — М.: Бизнес Букс, 2008. — 298 с.
11. Подпригорова, М. Г. Организационное поведение Учебно-методическое пособие по курсу для студентов старших курсов и магистрантов. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2008. — 261 с. [электронный ресурс]. — URL: http://www.aup.ru/books/m17/3_4.htm (дата обращения 02.12.2014).
12. Сайт Агентство событий ЕВА. [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://www.eva-spb.ru/ex/>. (дата обращения: 23.11.2014).
13. Устюгова, В.С., Эльмурзаева, Р. А. Управление стрессом как основа эмоционального менеджмента // Вестник Томского государственного университета. — 2012. — № 1(17) — С. 74–77.

TƏHSİLİMİZİN TARİXİ KÖKLƏRİ İLK TÜRKDİLLİ "VƏTƏN DİLİ" DƏRSLİYİNDƏ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

Dos. Dr. METANET MEMMEDOVA*

Xülasə:

1879-cu ildə Gürcüstanın Qori şəhərində açılmış "Müəllimlər Seminariyası"nın Azərbaycan şöbəsi çox böyük çətinliklərlə fəaliyyətə başlamış, məktəb kursunda mütərəqqi tədris metodlarının həyata keçirilməsində, yeni dərs vəsaiti və tədris vəsaitlərinin tətbiqində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bu şöbə Qafqazda və Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində mədəni inqilabın oyanışında, demokratik ictimai-siyasi fikrin, milli-azadlıq hərəkatının formalaşmasında, mədəniyyətə və təhsilə yeni metodların gətirilməsində böyük rol oynamış, Rusiyaya belə öz təsirini göstərmişdir. İlk rəsmi anadilli dərs vəsaiti olan, oradakı tədris haqqında bizə ilkin məlumat verən "Vətən dili" dərsliyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dərslik ərəb qrafikası ilə yazılısa da fikir, təqdimat, nümunələr azərbaycan dilində idi. İlk dəfə 1882-ci ildə Tiflisdə çap olunmuş dərsliyin müəllifi bütün həyatını azərbaycanlı balalarının maariflənməsinə həsr edən [Cernyayevski](#) olmuşdur. Sonradan əslən Şuşalı olan Səfərəli bəy Vəlibəyov bu dərsliyi daha da təkmilləşdirmiş, onu iki hissəli etmişdir. "Vətən dili" dərsliyi məzmunu, metodiki quruluşu ilə tam yeni bir təqdimat idi. Bu kitab təkcə Seminariyada deyil, ölkənin bütün qəzalarında ibtidai rus-Azərbaycan məktəblərində tədris olunurdu. Məqsədimiz məqalədə bu özəl dərsliyi metodoloji cəhətdən təhlil etmək, həmçinin, bu dərsliyə istinadən XIX əsrin sonlarında məktəb, tədris, təhsil, şagird-müəllim-valideyn münasibətləri, təhsil metodları, onun quruluşu və məzmunu, özəllikləri haqqında ətraflı məlumat vermək, müasir təhsilimizdə, həmçinin bir sıra türkdilli xalqların təhsilində tarixi rol oynadığını bildirməkdən ibarətdir.

Açar Sözlər: Seminariya, dərslik, metodiki fikir, maarif, mütərəqqi

HISTORICAL ROOTS OF THE EDUCATION IN THE FIRST TURKISH LANGUAGE TEXTBOOK: HISTORY AND MODERNITY

Abstract:

The Azerbaijani Department of "Teachers Seminar", opened in 1876 in Gori, Georgia, started working with great difficulties, rendered invaluable services in the implementation of progressive teaching methods at the school, new teaching aids and teaching aids. This division played a major role in the Caucasus and Azerbaijan in the early 20th century in promoting a cultural revolution, shaping democratic socio-political thought, national-liberation movement, bringing new methods to culture and education, and it has had such an impact on Russia. For the first time, the author of the textbook published in Tiflis in 1882 was Chernyayevsky. Then, Safarali bey Valibeyov improved this textbook and made it two parts. The textbook "Mother tongue language" was a completely new presentation with the content and methodological structure. This book was taught at elementary Russian-Azerbaijani schools not only in the Seminar but in all the country's accidents. Our goal is to provide an overview of this textbook in methodological terms, as well as in the end of the nineteenth century to provide a comprehensive overview of school, teaching, education, student-teacher-parent relations, educational methods, its structure and contents, peculiarities, as well as the fact that it plays a historic role in the education of the Turkish peoples.

Keywords: seminary, textbook, methodological thought, education, progressive

GİRİŞ

1876-cı ildə açılan Qori Seminariyasında fəaliyyət göstərən rus, gürcü və erməni şöbələrindən sonra M.F.Axundovun ciddi cəhdi ilə 1879-cu ildə Azərbaycan şöbəsinin də açılması çar Rusiyası dövründə mütərəqqi bir hadisə idi. Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun dili ilə desək "Anamız seminariya" Azərbaycanın metodiki fikir tarixində müstəsna rol oynamışdır. Bu təhsil ocağının Azərbaycan şöbəsi Azərbaycanın kənd məktəbləri üçün müəllim hazırlamağı nəzərdə tutsa da, buranı bitirən gənclər xalqın savadlanmasında misilsiz xidmətlər göstərən, milli azadlıq hərəkatının önündə gedən fədailər, əsl ziyalılar oldular. Onun ilk inspektoru əslən Şamaxıdan olan, Azərbaycanı sevən, bütün həyatını azərbaycanlı balalarının maariflənməsinə, təhsil almasına həsr edən [Aleksey Cernyayevski](#) idi. Seminariyanın direktoru Dmitri Semyonov onu yanına çağıraraq ümitsizcəsinə deyəndə ki, şöbə açılrsa da, ərizə verən çox azdır, belə getsə, şöbənin fəaliyyət göstərməsi sual altında qalacaq, Cernyayevski ümidini üzümür və şöbənin açılması

* Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, e-mail: metanet.memmedova.61@mail.ru

üçün axtarışa çıxır. O, [İrəvanda](#), [Naxçıvanda](#), [Gəncədə](#), [Şuşada](#), [Samaxıda](#), [Qubada](#) və [Dərbənddə](#) olur, qapı-qapı gəzib qəza mərkəzlərində seminariyaya uşaq toplayırdı. Valideynlərə təhsilin, maarifin nə demək olduğunu izah edib deyirdi ki, məqsədimiz Azərbaycan xalqının qaranlıq yollarını işıqlandırmaqdır, balalarını bu işiği yandırmaqdan məhrum etməyin. Yüz kilometrərlə yolu faytonla, araba ilə, qatarla, bəzən də piyada getməli olurdu. Azərbaycanda işıq tapacağına əmin idi. Konstantin Uşinskinin "Rodnoye slovo" dərsliyi rus məktəbləri üçün nə idisə, Çernyayevskinin "Vətən dili" kitabı da azərbaycanlılar üçün həmin əhəmiyyətə malik idi. (Hüseyn, 2006: 47). "Vətən dili"ndən əvvəl Azərbaycan şöbəsi üçün dərslük olmadığından Çernyayevski tələbələrini köməyi ilə həftəlik proqram tərtib etdi. Sövti-üsulla məşğələ aparmaq üçün qiraət materialı hazırladı. Sonralar Qafqaz Təhsil Dairəsinin hesabatında bildirilirdi ki, Çernyayevskinin ustalıqla tərtib etdiyi tədris materialı azərbaycanlı məzunların pedaqoji hazırlığı üçün ən yaxşı baza oldu. Sonralar [Aleksey Osipoviç](#) Azərbaycan dilində qəzet də nəşr etdirmək istədi. Bu məqsədlə yazdığı məktubda bildirirdi ki, mənim məqsədim xalqın düşüncəsini oyatmaq və bacardığım qədər maarifləndirməkdir. Lakin onun bütün cəhdləri boş çıxdı; qəzetin kifayət qədər abunəçisi olmadığını, jurnalist ixtisası olmadığını və başqa bəhanələri gətirməklə qəzetin nəşrinə hər vasitə ilə mane oldular. Bu da xalqımıza təmənnəsiz xidmət göstərmək istəyən böyük maarifpərvərin vaxtsız ölümü ilə nəticələndi.. (https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqafqaziya_M%C3%BC%C9%99lliml%C9%99r_Seminarıyas%C4%B1). Seminarıyada dərslük deyən demokratik və mütərəqqi əhvali-ruhiyyəli müəllimlər Qafqazın hər bir tərəfindən bura gələn şagirdlərinə Avropa dilləri, coğrafiya, riyaziyyat, tarix və başqa fənlərdən dərslük deyirdilər. Rus dili və ədəbiyyatı, dünya ədəbiyyatının klassik nümunələri tədrisdə xüsusi yer tuturdu.

1.QORİ SEMİNARİYASININ AZƏRBAYCAN ŞÖBƏSİNDƏ İLK TÜRKDİLLİ "VƏTƏN DİLİ" DƏRSLİYİ

Qori Seminarıyasının Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan ziyalılarının bütöv bir nəslinin mənəvi, etik-estetik tərbiyəsində, onlarda elmi, metodiki fikrin bütövləşməsində, maarif, təhsil, məktəb məvhumlarının reallaşmasında müstəsna rol oynadılar. Həmçinin, bütün bunlarla yanaşı, onun yetirmələri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mədəni inqilabın oyanışında, demokratik ictimai-siyasi fikrin, milli-azadlıq hərəkatının formalaşmasında, mədəniyyətə yeni ünsürlərin gətirilməsində, məktəb kursunda mütərəqqi elmi və tədris metodlarının həyata keçirilməsində, yeni dərslük vəsaitləri, proqramlar, dərslük və tədris vəsaitlərinin tətbiqində bu vaxta qədər görülməmiş işlər gördülər. Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin, lisey və gimnaziyaların, texniki məktəblərin, həmçinin, Ali məktəbin (darülfünun) açılması nəticəsində qabaqcıl ictimai fikir, dünyagörüşünün formalaşması ilə paralel istiqamətdə metodiki fikir, tarixi təfəkkür də inkişaf edirdi. Bunun üçün, ən əvvəl, ilk rəsmi anadilli vəsaiti olan "Vətən dili" dərsliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır, çünki o, belə demək mümkündürsə, Azərbaycanda təhsil strategiyasının tarixi köklərini özündə ehtiva edən ilk anadilli metodik dərslük kimi təqdirəlayiqdir. Bu dərslüyün müəllifi haqqında xalqımızın maarif işiğini yandıran böyük ziyalı Firudin bəy Köçərli sonralar yazırdı: "Qori Seminarıyasının Azərbaycan şöbəsinə yaxşı və diqqətəlayiq nə vardısı, hamısı Çernyayevskinin adı ilə bağlıdır. Çernyayevskinin "[Vətən dili](#)" məktəblərdə tamam yeni bir dövr açdı", məzunların pedaqoji hazırlığı üçün ən yaxşı baza oldu. Seminarıyada Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində [Aleksey Osipoviçin](#) böyük xidmətləri olmuşdur. O, azərbaycanlı tələbələr üçün tərtib etdiyi "Vətən dili" dərsliyində bir pedaqoq kimi ən mühüm və lazımlı materialları seçmiş, atalar sözlərindən, tapmacalardan, zərbül-məsəllərdən, şairlərin şeirlərindən istifadə etmiş və seçdiyi materialları canlı uşaq dilində düzəldib təqdim etmişdir. Bu kitab təkcə seminarıyada deyil, ölkənin bütün qəzalarında ibtidai rus-Azərbaycan məktəblərində tədris olunurdu. Kitabı tələbəsi Rəşid bəy Əfəndiyevin xətti ilə daş basmasında nəşr etdirmiş, dərslüyün birinci hissəsi ilk dəfə 1882-ci ildə Tiflisdə çap olunmuşdur. (Çernyayevski A.:1317/1899, 66 s). Sonrakı illərdə dəfələrlə çap edilən "Vətən dili" uzun müddət Azərbaycan məktəblərində ana dili dərsliyi kimi istifadə olunmuş və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıların bütöv bir nəslini "Vətən dili" kitabından faydalanmışdır. (Aleksey, 1901: 68 s.).

1910-cu il Tiflis nəşrində rus dilində yazılmış müqəddimədə oxuyuruq: "Tatar əlifbası. Azərbaycan nitq hissələri (nareciya). Səsli üsul əsasında tərtib edilmişdir. İlk oxu dərsləri, rəsm çəkmək və propis nümunələri genetik metod əsasında (çox maraqlıdır ki, elmi tədqiqat metodlarından, xüsusilə tarixi tədqiqatlarda tətbiq edilən genetik metodun burada təqdimi maraqlı doğurur. Deməli, Qori seminarıyasının Azərbaycan şöbəsinə də dərslük (fənlər) müvafiq metod, yəni genetik metod əsasında tədris edilirdi-kursiv M.M.) tədris edilir. Tərtibçi A. O. Çernyayevskidir. (Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyasının tatar şöbəsinin keçmiş inspektoru). Qafqaz Təhsil Dairəsinin Popeçitel Şurasının Baş hakimi tərəfindən təsdiq edilən qərar əsasında Qafqaz Təhsil Dairəsinin Tatar uçilişləri üçün tədris rəhbərliyi kimi məsləhət görülmüşdür. Yeddinci nəşr müəllifin öz həyatının və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminarıyasının qanuni müəllimi Firudin bəy Köçərlinin həyatının işlənmiş illüstrasiyalarıyla (miniaturlərlə) tam dolmuşdur. Qiyməti 35 qəpik. Levit və Mesnik Yoldaşları Litoqrafiyası. Tipoqraf. Qr.Tov.)" (Çernyayevski, 1328/1910, 66 s.)

Bu dərslük Bismillahirrəhmanirəhimlə başlayır. Əvvəlcə əski əlifba ilə titul vərəqi gəlir, sonra damalı vərəqdə (buna riyaziyyat vərəqi də deyilir) rənglənmək üçün şəkillər təqdim olunur: ev, qutu, saat, oraq, zəng, tərəzi, lampa, kitab, suqabı, fincan və s. Daha sonra hərflər və hər təqdim olunan hərflə uyğun söz və şəkil gəlir. Məsələn, əl- "əl" şəkli, bal-"arı şanı" şəkli, at, tar, quş, nərdivan, açar, tac, sünbül, qab, papaq, diş, arı, it, yaba, ay, üzüm, qoyun, quş yuvası, göz, ördək, pul (1872 qoda, 5(kopeyek)-1872-ci il 5 qəpik) və s. Şəkillərlə yanaşı balaca hekayələr də verilir. Məsələn, qıfıl, nağara və s. Səhifə 29-da əlifbaya bir də qayıdır. Eynək və kitab şəklindən sonra kiçik hekayələr davam edir.

2.SƏFƏRƏLİBƏY VƏLİBƏYOV VƏ "VƏTƏN DİLİ" NİN İKİNCİ HİSSƏSİNİN İŞIQ ÜZÜ GÖRMƏSİ

Kitabın ikinci hissəsi tələbə Səfərəli bəy Vəlibəyovla birgə hazırlanmışdır. A.O Çernyayevskinin S.Vəlibəyovla birlikdə hazırladığı həmin dərslükün II hissəsinin işiq üzü görməsi feodalizm dövründən qalmış sxolastika ilə bağlı olan və uzun müddət davam edən höccələmə (əbcəd-çərəkə) usuluna ilk və böyük zərbə idi. (Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.H, 29441305/1887/1888:168s.). Həmin Seminariyanın məzunu sonralar ədəbiyyatşünas alim, pedaqoq və maarifçi F. Köçərlinin sözləri ilə desək, bütün İslam aləmində, türk-tatar dilli xalqlar içərisində sövti üsullu dərslük demək və dərslük tərtib etmək təşəbbüsü ilk dəfə Azərbaycanda ortaya çıxmış və Azərbaycan məktəblərində tətbiq olunmuşdur. Bu Azərbaycan məktəb tarixində mühüm pedaqoji hadisə idi. Ən başlıcası isə bu dərslük Azərbaycan dilinin gələcək inkişafına, ana dilində yeni-yeni dərslüklərin tərtib edilməsinə güclü təkan vermişdir. Ana dilində yazılan dərslük və dərslük vəsaitləri

"Vətən dili"nin layiqli davamçıları olmuşdur. (<http://www.milliarxiv.gov.az/az/archiveresearch?id=245>) "Vətən dili"nin dəfələrlə nəşr olunmasına baxmayaraq, onun elmi araşdırılması və təhlili, geniş oxucu kütləsinə, elm aləminə hərtərəfli təqdimatı tarix üzrə fəlsəfə doktoru Vüqar Qaradağlının adı ilə bağlıdır. (Qaradağlı: 2007.) 738 səhifəlik tədqiqat işi XXI əsrdə "Vətən dili" dərslükünə verilən müsbət qiymət, onun elmiliyinə və mötəbərliyinə hörmətlə yanaşma və ehtiramdır. Müəllif dərslükün hər iki hissəsini tədqiqata cəlb edərək, onu əski əlifbadan latına çevirərək, şərhlər və izahlar verməklə camballı bir tədqiqat əsəri yazıb ortaya qoya bilmişdir. Kitabın bir nüsxəsi də Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Vasim Məmmədəliyevin elmi redaktorluğu ilə 2007-ci ildə nəşr olunan "Vətən dili" illərin və əsrin sınağından çıxaraq, "yeni ömrünü" yaşayır. Geniş həcmli əsər maraqlı struktura malikdir: "Mündəricat", "Elmi redakordan", "Sanballı tədqiqat" (s.15), "Vətən dili"-tarixdir" (s.17), "Tərtibçidən"; "ön söz" (s.19), "Vətən dili"nin müəllifləri və üzərində zəhməti olanlar haqda" (s.28), "İstifadə olunmuş ədəbiyyat" (s.31), "Sözlük"- A-dan Z-yə (s.37-360), "Cədvəllər"dən (s.366-471), "Vətən dili" dərslükünün I hissəsinin II, V nəşrlərində Nəsx xəttində və Quran-i Şərifdən olan dərslər (s.472-473). Bura daxildir: "Tənbəl və səyli", "Kör", "Dəvə və uzunqulaq", "Tərhan və balası", "Quran-i Şərifdən yazılan dərslər", "Dualar", sonra "Vətən dili" dərslüki II hissə və onun tərkibi ardıcılıqla təhlil və şərh edilir; "Ot sostaviteley" (tərtibçilərdən)(478(VD,II,179), "Fihrist "(Mündəricat)(487(VD,II,170), "Tapmacələrin cəvabı" (488(VD,II,169), "Fil" 491(VD,II,166), "Sudə insan necə gəzir"(493(VD,II,164), "İskəndər Zülqərneyn" (yenə orada), "Dərviş və fəqir"(495,VD,II,162), "İki yolçu"(496, (VD,II,161), "Diltəng adam"(yenə orada). Bundan sonra XXVI dərslük təqdim olunur ki, bu da səhifə 497-dən 656-ya qədər davam edir. XXVI dərslük "Yaxşılıq və yamanlıq"(497(VD,II,160), I dərslük isə "Təlim və onun şeyləri"(656 (VD,II,I) adlanır. Əski əlifbada yazılış sağdan sola olduğundan dərslükün də düzülüşü çoxdan azad doğru sıralanır; XXV dərslük-"Heyvanların hərəkəti və səsi" (s.506), XXIV dərslük-"Şeyləri nə qayırlar" (s.512), XXIII dərslük-"İnsanın peşəsi" (s.518), XXII dərslük-"Nəylə nə qayırlar" (s.524), XXI dərslük-"Adəm yaşına və sənətinə görə" (s.530), XX dərslük-"Müsəlman adları" (s.535), XIX dərslük-"Nisbət və əqraba" (s.542), XVIII dərslük-"Adəm cəsədinin hissələri" (s.550), XVII dərslük-"İmarətin, heyvanatın və nəbatatın hissələri"(556,(VD,II,101), XVI dərslük-"Pul, ölçü, çəki, vəqt"(562,(VD,II,95), XV dərslük-"İlin fəsiləri, aylar və bayramlar" (570 (VD,II,87), XIV dərslük-"Həftə günləri və gecə-gündüzün hissələri"(577 (VD,II,80), XIII dərslük-"Adəmlər, heyvanat, nəbatat, mədəniyyət" (586(VD,II,71), XII dərslük-"Taxıl, çiçək, səbzəvat və meyvə" (593 (VD,II,64), XI dərslük-"Balıqlar, ilanlar və cücilər" (599, (VD,II,58), X dərslük-"Alıcı,oxuyucu və üzici quşlar" (s.606(VD,II,51), IX dərslük-"Ev və çöl quşları" (s.612(VD,II,45), VIII dərslük-"Ət və ot yeyən heyvanlar" (617(VD,II,40), VII dərslük-"Dörtayağlı heyvanlar və quşlar" (623(VD,II,34), VI dərslük-"Ev və çöl heyvanları" (s.629(VD,II,28), V dərslük-"Alətlər, əyər əsbabları və imarətlər" (s.635 (VD,II,22), IV dərslük-"Libas və əyağqabı" (s.639,(VD,II,18), III dərslük-"Xorək və içki" (s.646,(VD,II, 11), II dərslük-"Qab-qacaq və ev şeyləri" (s.651,(VD,II,6). Dərslükdə, həmçinin, hal-hazırda dilimizdə işlənməyən, lakin qədim türk mənəbləri olan Orxon-Yenisey abidələrində geniş şəkildə işlək olan n, (sağır nun)(VD, II, 3) hərfi işarəsi haqqında danışılır. Abidələrdə general mənasını verən "sən,ün" hərbi rütbəsi, bir sıra şəxs əvəzlilikləri və s. n,(sağır nun)la işlənir. Sonra müəllif "Vətən dili" I hissəsinin təqdimatını və strukturunu verir: "Fihrist" (s.672(VD, I,65); "Quşlarə rəhm eyliyin" (s.673,

VD,I,64); "Qıř" (s.674(VD, I, 63); "İt və qurt" (s.675,(VD, I, 62); "Tülki və üzim" (s.676(VD, I,61): "Payız" (s.678(VD, I, 59); "Qurt və quzi" (s.679(VD, I, 58)...axırıncı "Hərflərin birləşmə nümunələri" (s.706(VD, I, 31). "Vətən dili" I hissə, II qism: "Əlifba" (s.707(VD, I, 30), "yey,zal,zad,"nərdivan",Sey, zəy,Təy, "Mehriban qardaşlar", eyn, sad, "Axsaq və kor", "Qarğa və sağsaqan"(s.715,VD, I, 22),Geyn,"Qurt və çoban", Fey, "At və xıř", Təşdid,H,Ə,A,Ə,H,H, Hayi-həvvəz, "kar,kor və çolaq", Nuni-səgir(s.721(VD, I, 16), Saf, Kaf, Yo,yu,o, vav,y-i-i,y,i-i,Ya,Yey,Mim, qaf, řin, sin, xey, Ney, Hey, Çim,Cim, Pey, Nun, zey, Piş, Rey, Zir, dal, Tey, Bey, A, Əlif, Lam (s.733(VD, I,4), Yazı üçün sərməşqlər (s. 735(VD, I, 2), Nəqş üçün sərməşqlər (Qaradağlı, 2007: 736).

3."VƏTƏN DİLİ" NÜMUNƏVİ BİR DƏRSLİK

"Vətən dili"ni vərəqlədikcə mükəmməl və nümunəvi bir dərslik görürsən. Keçilən dərslər, tədris olunan mövzular, verilən nümunələr mötəbərliyi ilə seçilir. Xüsusilə də, məktəb, kitab, kağız, dərs vəsaitləri, şagirdlərin məktəbə cəlb edilməsi və həvəsləndirilməsi, Lövhə (yazı taxtası) və digər məktəb ləvazimatları sevilərək vəsf edilir. "Kitab və kağız" sərlövhəli yazını oxuduqda məktəbə aid olan vəsaitlər, kitab, onun dəyəri, istehsalının çətinliyi haqqında söhbət açılır: "Təlim şeylərinin, artıq nəfləsi kitabdır. Kitab əmələ gəlir vərəqlərdən, cilddən, hərflərdən, ləfzlərdən və mətləblərdən(mövzulardan). Kitabı qabaqcə təsnif edirlər, son,rə basməxanədə (çapxanada, mətbəədə) baserlər (burada çar edirlər). Tez xərab olməməqdən ötri səhhafə (cild çəkənə, cild düzəldənə(deyilir) verib cildlədirlər. Qədim vaxtlərdə kitabı yazub yüzini götürirdilər(üzünü köçürürdülər), əmma son,rələrdən bunun, zəhməti çox olməqini (olmağını) görüb, kitab çap eyləmək binasını qoydılar(başladılar, təməlini qoydular).Ol (o) vaxtdən bəri kitabın, günü-gündən ədəbi (sayı) artub ucuzlaşır (burada qiyməti ucuzlaşır). (Vüqar, 2007: VD, II, 3, 654).

Dərsin gedişini təsvir edən yazı seminariyada, xüsusilə Azərbaycan bölməsində keçilən dərslər haqqında bizə qismən də olsa məlumat verir. Maraqlıdır ki, indiki dövrümüzdə, XXI əsrdə tətbiq olunan interaktiv təlim metodunun ünsürlərinə təqdim olunan dərs nümunəsində rast gəlmək mümkündür. Bütün şagirdlər eyni işlə məşğul olurlar, hərənin bir fəaliyyət sahəsi, nümayiş etdirdiyi bilik və bacarıqlar vardır; "Deyür. Şagirdlər dərs alırlar (alırlar(dərs). Onlardan (onlardan) bəzisi kitab oxuyur, dərsin ögrənir (öyrənir). Bəzisi hesab ögrənir. Və bir parəsi də yazır, ya nəqş çəkir (şəkil, rəsm çəkir). Hər bir şagirdin, varıdur dařtaxtəsi, kitabı, dəftəri və ğeyri təlim şeyləri. Usaqlar dəftərdə və təxtədə nəqş çəkirlər və yazırlər." (VD, II, 2),655). Göründüyü kimi, eyni dərsdə hər bir şagird müxtəlif bacarıqlar nümayiş etdirir, hərə özünə münasib və lazım olan işlə məşğul olur; biri kitab oxuyur, o biri dərs öyrənir, üçüncüsü hesabla məşğuldur, dördüncüsü isə tam fərqli olaraq şəkil çəkir. Biz burada hətta ayrı-ayrı fənlərin inteqrasiyasını görürük: hesab, rəsm, qıraət (mütaliə) edilən fənn və s. Hər bir şagirdin (indiki dövrdə olduğu kimi) kitabı, dəftəri, dařtaxtası və hətta qeyri-təlim şeyləri belə vardır. Məktəbin texniki vasitələri içərisində lövhə haqqında "Vətən dili"ndə xüsusi yazı var. Rus metodologiyasında texniki vasitələr ilk dəfə məşhur metodisti A.A.Vagin tərəfindən XX əsrin 70-ci illərində təsnif edilmişdir, lakin məktəbdəki texniki vasitələr və şagirdlərin təlim və qeyri-təlim əşyaları haqqında adı şəkildən əsərdə təxminən bir əsr əvvəl məlumatlar vardır, hansı ki bəziləri üst-üstə belə düşür. Məsələn, (VD, II,2) "Lövh", yəni lövhə haqqında mükəmməl məlumat vardır: "Lövhü dülgər ağacdən qayırub yüzinə (üzünə) qəra rəng çəkir. Lövhin var dörd küncü və altı tərəfi (qeyd, yəqin ki o dövrdə lövhələr altıtərəfli imiş- M.M). Lövhü ya divardən asırlər, ya də dəyanəcəq (dirək) üstə qoyurlər (qoyurlar). Lövh həmişə məktəbdə şagirdlərin müqabilində (qarşısında) olur və onun üstə yazırlər təbaşirlə." Məktəbdə lövhədən bəşqə hər şagirdin, bir dařtaxtəsi olur. Dařlövhü (dař lövhəni) qayırlər (düzəldirlər) qəra və kövrək dařdən və qondarırlər (burada salırlar) ağac çərçivəyə. Dařlövhin, üstə yazırlər dař qələmlə. (Vüqar, 2007: 655). Verilən nümunədən göründüyü kimi seminariyada dərslərin keçilməsi üçün kifayət qədər inventar-texniki vasitələr olmuşdur: ağacdən düzəldilmiş üzərinə qəra rəng şəkilməmiş dördbucaqlı altı tərəfli lövhə, onu asmaq üçün asılqan, dirək, təbaşir, fərđi şəkildə hər tələbəyə bir dařlövhə, dař qələm və s.

4."VƏTƏN DİLİ"NDƏ TƏHSİL STRATEGİYASI, METOD VƏ ÜNSÜRLƏR, FORMA VƏ MƏZMUN, DƏRSLƏRİN KEÇİRİLMƏSİNDƏ İNTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Uşaqları məktəbə getməyə həvəsləndirmək üçün nəzmlə yazılmış bir şer parçası "Uşaqları məktəbə şövqləndirmək (həvəsləndirmək)" nəzər-diqqəti cəlb edir. Çox sadə bəsit formada yazılmış bu şer məzmununun dolğunluğu ilə nəzər diqqəti ləb edir. Onlara müraciət forması, etik, estetik qaydaların təlqin edilməsi, məktəbə getmək üçün onları həvəsləndirmək təqdim olunan nəzm parçasının əsas qayəsidir: "Usaqlər, hazırləşün, durun, gedün məktəbə, Təlim alub oxuyun, adət edün ədəbə... Gün çıxubdur, qalxubdur, xoruz çoxdən banlıyur. Tez geyinün, gün, xoruz sizi tənbel an,lıyur. Adəm, xoruz, yırtıcı - hamuləri gedirlər. İş dalınca, hər biri durub bir şey edirlər."

Təqdim edilən bu nəzm parçası özündə bir çox mənalara ehtiva edir; belə ki, məktəb təlim keçmək, elm öyrənmək üçün bir yerdir; təlim ilə tərbiyənin qırılmaz bir vəhdəti vardır, yəni təlim alan şagird həm də ədəb qaydalarına yiyələnir, tərbiyələnir; dərslər səhər başlayır, xoruzların banı bitib (bildiyimiz kimi xoruz səhər

tezdən banlayır), gün artıq şəfəq saçır, yəni günün çıxması bir başqa mənzərədir: səhər açılana yaxın günəşin şüaları göy üzünü qırmızı rəngə boyayır, günəş "qalxandan" sonra isə ətrafa işıq saçır və görünür. Burada həm də alleqoriya var; uşaqların tez geyinib hazırlanması üçün onları tələsdirir, daha cəld olmağa hazırlayırlar: "yoxsa gün(yəni günəş), xoruz sizi tənbəl bilər. Səmimi müraciət forması, uşaqla "uşaq dilində" danışmaq təlim-tərbiyənin nə qədər mükəmməl qurulduğunu göstərir: "Adamlar, xoruz, hətta yırtıcılar, hamı səhər tezdən durub iş dalınca (hərə öz işinə - yəni hərəkətdə olmaq, ruzi dalınca getmək)) gedirlər, hərə bir işin "qulpundan tutur", boş-bekar qalmır. Burada şagirdləri təlimə, təhsilə həvəsləndirmək var, tənbəllik, bekar qalmaq hallarına qarşı xüsusi bir etiraz var, onları məktəbə həvəslə getməyə şövqləndirmək var, öyüd-nəsihət var, məktəbə, elmə, təhsilə dəyər vermək, onu yüksək qiymətləndirmək var, mənəviyyatı saflaşdırmaq var...

Anadilli ilk mükəmməl dərslük olan "Vətən dili"ndə maraqlı doğuran amillərdən biri də təhsil strategiyasının, təlim və tərbiyənin, forma və məzmunun uyğunlaşdırılmasıdır. "Bismillahirrahmanirrahim"lə başlayan (VD, II, 1) səhifə 656-da "Təlim və oyun şeyləri" hissəsində təlim üçün lazım olan vəsaitlər, avadanlıqlar, həmçinin, şagirdlərin həm dərs vaxtı, həm də dərsləndirən oynadıqları oyun əşyaları haqqında məlumatlar var. "Təlim və onun şeyləri" (məktəb ləvazimatı və oyun-oyuncaqlar. Mündəricatda birinci dərslük (qism)in) başlanğıcı kimi qeydə alınmış iki qismə bölünür; "Təlim şeyləri": qələm, dəftər, dəvəatqabı(mürəkkəbqabı), qələmdan (qələmqabı), qarandaş (karandaş), kitab, pərgar (dairə çəkmək və çertyojlarda xəttin uzunluğunu ölçmək üçün açılıb-qapanan ikiqollu alət), daşəxtə (üzərində yazı yazmaq üçün kiçik yazı taxtası), səttarə (xətkeş), qələm bıçağı, lövh, ya məktəb təxtəsi (lövhə, yazı taxtası); "Oyun şeyləri": top, aşıq (burada aşıq-aşıq oyununda işlədilər, qoyunların diz qapağından çıxarılmış oymaq sümüyü, aşıq), çilik-ağac (bir ucu yonulmuş budaq qırığı (çilik, çiling- indi də dilimizdə bu söz işləməkdədir: ağaca çiling vurmaq, onu başqası ilə calaşdırmaq -M.M), mazi (mazi-mazi oyununda işlədilər kürəkik-mazi, ağır kürə. Belə bir idman növü indi də işləkdir, hətta maraqlı doğurur, ağır kürəni sağ əldə tutub, sağ çənə və sağ qulaq altında tutaraq, var gücünlə nə qədər uzağa atmaq olar-M.M). Bunlardan sonra "Məktəb" sərlövhəli yazıda oxuyuruq: "Qasım atası məktəbə oxuməqə qoydı. Məktəbdən qayıdanda atası Qasımdən soruşdu: Məktəbdə nə gördün? Qasım cavab verdi: Müəllim oturub dərslük...(cümle tamamlanmayaraq,yarımqı qalmışdır -M.M.) (Vüqar, 2007: 656). Buradan başa düşülür ki, müəllim ayaq üstə deyil, bardaş qurub oturaraq dərslük keçirmiş...Bu onu göstərir ki, şagirdlər heç də passiv deyil, aktiv bir təhsil mühitində dərslük alırdılar. Adı şəkildən əşyalardan istifadə etmək şagirdlərdən güc, enerji, hərəkət qabiliyyətlər, ağıl və idrak tələb edirdi.

"Vətən dili" ikinci cild 1888-ci il, Tiflis nəşrində oxuyuruq: "Vətən dili, ikinci cild. Türki-Azərbaycan (Azərbaycan türkcəsi) dilində.Təlim, qiraət və inşa və imla məşğuliyətiyçün kitabçədur. Müəllifləri Çernyayevski və Vəlibekov (bax.önsözdə haşiyə Səfərəlibəy Vəlibəyov). Qafqaz qitəsinin, Məarif rəisi məclisində Qafqaziyyənin şibyan (oğlanlar, yeniyetmələr üçün məktəb, burada ibtidai) məktəblərində təlim olunmaq üzə tərcihlə qəbul olunub (tövsiyyə olunub) və Qafqaz ümuri-mülkiyyə (mülki işlər) rəisi təsdiq edübdür. Qiyməti 60 qəpikdir. Tiflis. Sensor rüsxətiylə (sensorun icazəsi ilə, izniylə) "Kəşkül" mətbəəsində təb (çap) olunmuşdur. 1305 (1888). (Qaradağlı V.:2007, s. 666). Səhifə 473-də "Qurani-Şərifdən yazılan dərslük" adı altında türkcə və ərəbcə "Dualar" verilmişdir: "Pərvərdigara! Rəhm eylə man,a Qurani-Şərif hörmətinə və bu Qurani mənimçün nur verən, göstərən qıl ki, on,a tabe olub mərhəmət əxz eyliyüm. Pərvərdigara! Yadımə gətür mənim bu Qurani-Şərifdən o zadı ki, qanmadum. Gecə və gündüzün hər vəqtində onu oxuməqi man,a qismət eylə, ey ələmlərin Pərvərdigarı. Mənimçün onu hüccət və dəlil qıl. Pərvərdigara nəf`ver man,a və ucalt məni. Qur`ani-Məcid hörmətinə və hidayət eylə məni onun hikmətli olan ayətləri hörməti və vasitəsiylə və qəbul eylə mənim tövbəmi, çünki sənəncəq Tövbələri qəbul edən və qəbul eylə mənədən mənim əməllərimi bidürüsti ki, Sənəncəq hacətləri Eşiidici və Bilici və bağışla məni. Həqqən, Sənəncəq Günəhləri bağışlayan və Kərim kimsənə. AMİN. (Vüqar, 2007:473).

Çox maraqlıdır ki, şagirdlər həm dərs başlayanda, həm də dərslük qurtaranda dua oxuyurlar, bu da onları daha inamlı, kamil, imanlı olmağa, oxuduğu dərslük ciddi yanaşmağa, daha çox səy göstərməyə sövq edir. "Dərslük başlanəndə oxunan dua": "Pərvərdigara! Qismət eylə man,a bir nəf`lü elm və kamil olan yaddaş və mərhəmət eylə man,a bir zəhn və təbiət ki, xoşhallıq gətürə və əta eylə man,a pakizə olan fəhm və afaq! Pərvərdigara! Mühəyya eylə mənimçün o zadı ki, elm-təhsil etməkdə man,a lazım olar! Pərvərdigara! Aç bizim üzimizə fəzl və mərhəmət qapulərin,i və müyəssər eylə bizə öz elm və bəxşiş xəzinələrin,i. Öz mərhəmətinə, hörmətinə, ey rəhm edənlərin, Rəhimraqı! Amin!".(s. 473). "Dərslük qurtulanda oxunan dua"da yazılır: "Şükr olsun bir Allahə ki, çıxartdı bizi güman və nadanlıq qəranlığındən və işıqlı qıldı. Bizim qəlbimizi elm və afaq kəsb etməklə! Pərvərdigara! Bağışla bizi və bizim ata və anamızı və ustadımızı və səlamət eylə dinimizi və dünyamızı mərhəmətlü və mərhəmətli qıl bizlərə padşahımızı, peyğəmbərlərin, seyyidi Muhəmməd hörmətinə və onun, pak olan övladı həqqinə! Amin!. (s. 474).

Tarixi şəxsiyyətlərin təqdimatında İskəndər Zülqərneyn bir örnək kimi verilmişdir. Onun təqdimatı, şəxsiyyəti, xarakteristikası təsviretmə yolu ilə çatdırılır: "Vəqtiylə Makedoniya hökmdarı bulunan məşhur İskəndəri-Kəbir (böyük) ardusıyla (ordusuyla) bərabər bir gün susuz və quraq bir məhəllədən keçirdi. Xah (istər-istəməz) özi və xah əsgərləri ifrat susamışdılar. Qoşun adəmlərindən bir neçəsi ətrafı dolanıb su arayurlardı. Nəhayət bir qəyanın, içində cuz`i bir miqdar su tapıb, əyər qaş camını (yəhərin yanında qoyulan kiçik su qabı) doldurub padşahlərinə gətürdilər. İskəndər Zülqərneyn suyu görən kimi sual eylədi ki, daxi də varmı? Cəvab verdilər ki, yox. Həmin dəqiqə suyu vurub tökdü yerə. Müşarileyhin bi hərəkəti arduyə bir mərtəbədə təsir eylədi ki, onlar: "Padşahum çox yaşa! -deyüb yolə rəvan oldılar və dedilər ki, sənin, kimi padşahın yolundə biz malımızdən-canımızdən keçməgə hazırıq. (VD, II, s. 493). Ardınca çox düşündürücü bir yazı gəlir- "Sudə insan necə gəzir". Burada göstərilir ki, insan nə qədər cəhd etsə də su üzündə gəzə bilmir, insan bu barədə daha çox fikirləşsə də bir şey alınmır. Burada elmi kəşfə cəhd, arayıb-axtarmaq, tədqiqat aparmaq işinin insana aid olması vurğulanır: " İnsan nə qədər sə`y edirsə də, genə su yüzində yaxşı gəzə bilməyür. Bu xüsusdə (barədə) adəm artıq fikir edüb. (Vüqar, 2007:VD, II, 493).

NƏTİCƏ

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərslərdə fənlərarası inteqrasiyanın labüdlüyünü və köklərini, interaktivliyi və inteqrativliyi bu anadilli dərsləkdə ilk dəfə görə bilərik. Gözümüz önündə XIX əsrin sonlarında fəaliyyət göstərən, bir çox yenilikləri ilə tarix yazan anadilli bir məktəb-seminariya və onun ilk elmi cəhətdən əsaslandırılmış "Vətən dili" dərsliyi canlanır. Belə demək mümkündürsə, müxtəlif dərslərin təlimi, təlimdə məzmun və forma vəhdəti, təlim və tərbiyə, genetik metodun tətbiqi, məktəbdə texniki və əyani vasitələrdən istifadə olunması, kitaba böyük önəm və saygının göstərilməsi, dərslərin yaxşı, müvəffəqiyyətli keçməsi üçün duaların edilməsi, dərslə səhər açıq zəhinlə başlanılması, inşa və imla yazılması, indiki qeyri-rəsmi kurikulumuna aid edilən rəsm, idman, xəttatlıq və s.dərslərin keçilməsi anadilli təhsilimizdə tarixi kökləri özündə ehtiva edir, bugünkü təhsil strategiyamızın tarixi kökü məhz anadilli nümunəvi dərsliyimiz olan "Vətən dili"ndən başlayır.

ƏDƏBİYYAT

<http://www.milliarxiv.gov.az/az/archiveresearch?id=245>.

https://az.wikipedia.org/wiki/Zaqafqaziya_M%C3%BC%C9%99lliml%C9%99r_Seminarıyas%C4%B1

Çernyayevski, Aleksey O, Vəlibəyov, Səfərəli H.(1305/ 1887/1888) "Vətən dili", II cild, "Kəşkül" mətbəəsi, *AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu*, Şifr № IX-236 2944). Tiflis, 1305/1887/1888, 168 s.,

Çernyayevski, Aleksey O. (1317/1899)"Vətən dili", I hissə, Əlifba və oxu materialları, *AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu*, Şifr № XII-343, Tiflis: 1317/1899, 66 s

Çernyayevski, Aleksey . "Vətən dili", I hissə, Əlifba və oxu materialları, *AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu*, Şifr № XII-346 3805, Tiflis: 1901, 68 s

Çernyayevski, Aleksey O. "Vətən dili", I cild, Əlifba və oxu materialları, *AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu*, Şifr № XII-348 3806. Tiflis, 1328/1910, 66 s.

Əhmədov, Hüseyin M.(2006), "XIX əsr Azərbaycan məktəbi", "*Maarif*" nəşriyyatı, Bakı, 366

Qaradağlı, Vüqar. (2007), "Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.H. "Vətən dili", I və II hissələr", Faksimil nəşr.(*Tərtib, transfoneliterasiya, ön söz, qeyd və şərhələr, sözlük və cədvəllərin müəllifi: Vüqar Qaradağlı, CBS*, Bakı,740 s.

РЕФЛЕКСИЯНЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МАҢЫЗЫп.ғ.к., аға оқытушы **Р.А. НАБУОВА** *п.ғ.к, қауымд.проф. **А.М.ЖҰБАНДЫҚОВА** **п.ғ.м. **Р.Қ.ИЗМАҒАМБЕТОВА** *****Түйіндеме**

Мақалада рефлексия ұғымының теориялық аспектілеріне ғалымдардың ой-тұжырымы арқылы талдау жасалған. Оқыту үдерісін тиімділігін арттыруда студенттермен кері байланыс жүргізудің қажеттілігі, кездесетін кедергілерді жою, меңгеру жолдарын айқындайды.

Студенттердің дереккөздер, тың материалдармен рефлексия жүргізу арқылы оңтайлы жағдай жасау, сын тұрғысынан ойлау дағдыларын қалыптастырудың әдіс-тәсілдері мен стратегияларын тәжірибе жұмыстарында қолдану нәтижелері арқылы көрсетеді. Студенттердің шығармашылығын және ойлау қабілетін дамытудың басты құралы болып өз оқу әрекетінің кейбір ерекшеліктерін рефлексия және өзін-өзі бағалау жүргізу арқылы өзіндік ой-тұжырым жасай алу дағдыларын қалыптастыру жолдарын айқындап, талдау тұрғысында бере білген.

Рефлексияны оқу әрекетінде қолдану тиімділігі мен оның қорытындысына өзіндік талдау жасау жолдарын айқындаған. Білім алушылардың сабақтың өнімділігін ғана біліп қоймай, сонымен қатар студенттің эмоционалдық аспектісіне мән берілу керектігін көрсете білген.

Оқыту үдерісінің маңызды компоненті өзін-өзі бағалау әдісін қолдану жолдары арқылы рефлексия ұғымына, қолдану жолдарына нақты көрсете білген. Рефлексия арқылы студенттер өз ой-пікірінің дұрыстығына, тапсырмалар жүйесін орындауда талдау, бағалау арқылы көз жеткізсе, оқу әрекетінде өз пікірін таразылап түсінуге, өз ойын дәлелдеуге мүмкіндік алатындығын практикалық сабақ және студенттердің өзіндік жұмыстарында қолданылған тәжірибелік жұмыстар арқылы көрсетеді.

Түйін сөздер: рефлексия, өзін-өзі бағалау, кері байланыс, критериялды бағалау

THE VALUE OF REFLECTION IN THE LEARNING PROCESS**Abstract**

The article presents the results of the feedback research with students. To manage an effective learning process, we need constant feedback with the students how he learned new teaching material which problems have arisen? We need such technological tools that could provide real-time monitoring the quality of information received by students, to create optimal conditions for student reflection.

An important tool for the development of thinking and creativity of students is to understand some of their individual characteristics of its training activities through reflection and self-evaluation. Reflection translated from Latin means "conversion ago." Also, this concept is interpreted as a reflection of his state of self-analysis. Education today understands reflection as a personal inventory of training activities and its results. The teacher is not only important to learn and understand the lesson productivity, but also the emotional state of the students in the final training session.

Using criteria-based assessment allows to involve the evaluation of the students themselves, that is, to carry out self-assessment is an important component of the educational process. Reflection allows students to retrieve the experience of its activities, to strengthen the internal resources to solve the problem, a better understanding of themselves. Analyzing and assessing the strengths and weaknesses of their work, the students understanding of these results to further its own program of activities.

Keywords - reflection, self-evaluation, personal determination, feedback, criteria-based assessment

КІРІСПЕ

Рефлексия ұғымы қазіргі уақытта болашақ педагог маманның кәсіби біліктілігі мен педагогикалық құзіреттілігінің негізгі компоненттерінің бірі болып саналады. Өзін-өзі дамытумен қатар индивидтің жан мен тән үйлесіміне сәйкес өз ойын жинақтау қабілетін бейнелейтін рефлексия ұғымы пайда болды. Қазіргі уақыттың философиялық идеялары «өзіндік» және «мен» ұғымдарына бағыт-талады

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, nabuova@mail.ru

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, akgul71@mail.ru

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, izmagambetova1988@mail.ru

Рефлексия сөзі латын тілінде «reflexio» - артқа қарайлау деген мағынаны білдірсе, шет тілдер сөздігінде «Рефлексия - ой електен өткізу, өзін-өзі тану, өз-өзіне есеп беру» деген ұғыммен айқындалады. Бұл терминді Джон Локи ХҮІІ ғасырда енгізген.

«Рефлексия - адамның өз істерінің мәнін түсініп, оны ойлану барысында өзіне өзінің нені, қалай жасағаны туралы толық және анық есеп беруі.

Рефлексияны адамның рухани әлеуетін ашу мен анықтаудың инновациялық жолдарының бірі деп тани отырып, Б.З. Вульф пен В.И. Харькин «Рефлексияны ешкім және ешнәрсе алмастыра алмайды» деген пікір білдіреді [2].

«Рефлексия – адамның өз істерінің мәнін түсіну, ойлану барысында өзіне өзінің нені, қалай жасағаны туралы толық және анық есеп беруі немесе өзі әрекет барысында басшылыққа алған ережелер мен кателерді мойындауы не жоққа шығаруы».[3]. Оқу әрекетіндегі рефлексия – оқу әрекетін жүзеге асырып субъектінің ойлау, қабылдау қабілетін жандандырады.

Студенттердің оқу әрекетіне деген рефлексивті мәдениетін қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Оқу әрекетіндегі рефлексия – оқу әрекетін жүзеге асырып субъектінің ойлау, қабылдау қабілетін жандандырады. Себебі оқу әрекетіндегі рефлексия арқылы болашақ педагог маман өзі орындаған тапсырмаларды талдау, бағалау арқылы көз жеткізсе, оқу әрекеті өз пікірін таразылап түсінуге, өз ойын дәлелдеуге мүмкіндік алады.

Рефлексия арқылы өз оқу әрекетінің әдіс-тәсілін түсініп білімді саналы меңгере алады, яғни рефлексия – алынған нәтижені талдауға, алдағы жұмыстың мақсатын анықтап, оған жету жолын өңдеуге үйретеді, өзін-өзі тексеріп, оқу қызметін бағалауына мүмкіндік береді. [1].

«Рефлексия – адамның өз істерінің мәнін түсіну, ойлану барысында өзіне өзінің нені, қалай жасағаны туралы толық және анық есеп беруі немесе өзі әрекет барысында басшылыққа алған ережелер мен кателерді мойындауы не жоққа шығаруы» [2].

Білім алушыға білімді дайын күйінде беруден гөрі студенттің өзі қорытынды жасауға ықпал ету және кері байланыс есебінде түрлі әдістермен рефлексия жасату тиімді. Рефлексия – өзіндік білімі мен жетістіктерін бағалаудағы ең жағымды құралы болып табылады. Рефлексияны қолдану білім алушылардың білімін бағамен шектемей, білім алуға деген қызығушылығын жоғалтпауға өз ықпалын тигізеді. Студент өз білімін өзі нақты бағалай алғанда ғана ары қарай білім алуын өзі реттей алады үйрене бастайды. Студент рефлексия арқылы өз оқу әрекетінің тәсілін түсініп білімді саналы меңгере алады, яғни рефлексия – білім алушыға алынған нәтижені талдауға, алдағы жұмыстың мақсатын анықтап, оған жету жолын өңдеуге үйретеді, өзін-өзі тексеріп, оқу қызметін бағалауына мүмкіндік береді. Сондықтан да рефлексия - өзін-өзі танудың, түсінудің, тексерудің, бақылаудың, бағалаудың негізгі тәсілі және ойлаудың қажетті құралы.

Қазіргі жұмысымызды оқытушы ретінде жасап жатқандықтан рефлексия қолдану тұстарына айрықша мән берілді. Студенттер көбіне рефлексия жазуға келгенде тапсырманың мақсатын анық түсінбегендіктері, сәйкес материалдарды орынды пайдалана алмайтындықтары, сыни тұрғыдан ойлауға бағытталған талдау, салыстырмалы, ашық сұрақтар қою дағдыларының және рефлексия жасау дағдыларының әлі де жеткіліксіз екендіктері айқындалды.

Рефлексияның танымдық және эмоционалдық түрін қолданылды. Эмоционалдық - көңіл күй рефлексиясы, ал танымдық материалдың мазмұнына бағытталған рефлексия болып табылады. Эмоционалдық рефлексияны «көңіл-күй гүлзары», «себет», «париж мұнарасы» әдістер арқылы жүргізілсе, эмоционалдық рефлексиядан танымдық рефлексияны жүргізуге көшкенде; «Бүгін не үйрендім? Мені не таңқалдырды? Нені дамытуым керек?», «Диалогтың маңызы», 5 минуттық эссе жазу, «Блум стратегиясы», «Екі жақты түсіндірме күнделігі», «Табыстылық траекториясы», «Ой артынан ой туар» сауалнамасын алу арқылы түрлендіре отырып жүргізілді.

Біріншіден, білім алушының өзіндік ой толғау жасай алу, нәтижесінде өзін-өзі бағалау, екіншіден, өзінің мықты, әлсіз тұстарымен өз мүмкіндіктерімен жақын арадағы даму аймағымды толыққанды білу, үшіншіден, тақырыпты терең меңгеру үшін рефлексия жасау арқылы өзгеріс енгізе алу бағыттарын айқындау.

Кері байланыс білім алушының оқыту үрдісі қалай өткені және қандай нәтижеге қол жеткізгендігі туралы ой-пікірін тыңдауға негізделеді.

Рефлексия мақсаты – өткенді еске түсіру, өзінің сабақ үдерісіндегі іс-әрекетіне баға беру, талдау және мәселелердің шешу жолдарын іздестіру. Оқытушы студенттің кез келген кері байланыс парағын оқи отырып, жұмысының сәтсіз шыққан тұсын және сәтті шыққан қадамын, ендігі іс-әрекетін қалай жақсартуға болатынын алдын ала біледі.

«Сөйлемді аяқта» кері байланыс нәтижесінде студенттер тақырыптың негізгі тұстарына аса мән бермегендерін айтып, бүгінгі сабақтан алған әсерлерімен бөлісіп жатты.

«Жұлдызша» кері байланыс шарты бойынша әрбір санның тұсына топтың ішіндегі бүгін ерекше көзге түскен кісі есімін жазады. Сонда барлығы 5 кісінің есімін жазып, ерекшеленген тұстарына талдау жүргізіледі.

Студенттерге арналған сауалнаманы мына тұрғыда алуға болады.

1. Бүгін сіз қандай жаңалықтар ала алдыңыз?
2. Әдіс-тәсілдердің орындалуы қаншалықты жүзеге асыруға болады?
3. Болашақ тәжірибенізде қалай пайдаланар едіңіз ?
4. Сіздің ұсынысыңыз?

Мақсат студенттерге біріншіден, сыни тұрғыдан ойлануына қандай өзгеріс енгізгенін, екіншіден студенттердің сыни ойлауын жетілдіру үшін жұмыс стратегияларын қалай қолдануға және жетілдіруге болатынын, яғни ой-тұжырым жасай алуға бағыттау.

Студенттердің өзіндік жұмыстарында сын тұғысынан ойлауға бағытталған (Блум стратегиясы, екі жақты түсіндірме күнделігі) стратегияларды қолдану арқылы студент ақпаратты өңдейді, талдайды және қорытынды ойын жинақтайды, яғни оқу материалының рефлексиясын жасауға болады.

Екі жақты түсіндірме күнделігін жүргізу арқылы студенттің өз ойын талдай және жинақтай алуға бағытталды.

Қандай әдіс (ой) ұнады?	Несімен, неліктен ұнады?

«Блум» ойлау деңгейлеріне байланысты қарапайым (білу), түсіндірмелі (түсіну), практикалық (қолдану), салыстырмалы (талдау), шығармашылық (жинақтау), сын тұрғысынан ойлау (бағалау) сұрақтар құрастыру арқылы кері байланыс жүргізе отырып, сараптама жүргізуге болады.

SWOT талдау күрделі үдеріс. Жағымды нәтижелерге қол жеткізілді ме немесе жоқ па? деген сұраққа SWOT талдау (S– жақсы жағы, W- әлсіз жағы, O- мүмкіндіктері, T- қауіпті тұсы) жүргізу арқылы анықталған деректерді ұсынуға болады. [5].

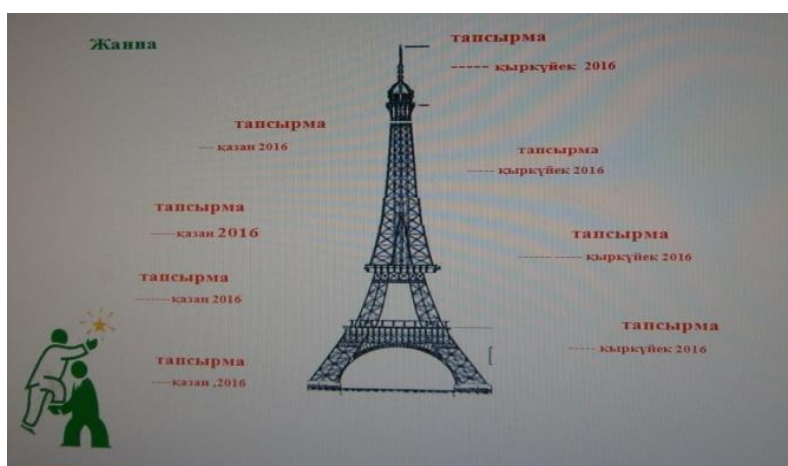
SWOT талдауды қолдану арқылы студенттердің оқыту үдерісін жақсартуда өзін-өзі бағалау мен өзара бағалаудың рөлін қаншалықты түсінетіндіктерін, өзін-өзі бағалаудың және өзара бағалаудың бір немесе бірнеше стратегиясын қалай пайдаланатындықтарын анықтауды мақсат етілді. Дәріс соңында SWOT талдау арқылы 1) дәрісті меңгерудегі күшті тұстарым»; 2) дәрісті меңгерудегі әлсіз тұстарым»; 3) дәрісті меңгерудегі мүмкіндіктерім; 4) дәрісті меңгерудегі күшті тұсым мен мүмкіндіктерім; 5) дәрісті меңгерудегі әлсіз тұсым мен мүмкіндіктерім жеке жұмыс алынды. Енгізілген өзгерістердің жақсы жағы: студенттер кері байланыс арқылы өздерінің қай жерде екендіктерін, қайда ұмтылу қажеттігін және келесі қандай қадамдар жасау керектігін кері байланыс жүргізудің стратегияларын меңгеруге және алдағы өзгеріс енгізу жолдарын айқындай алуға мүмкін–дік алады.

Зерттеуші ғалым Мунби (1989) өзін-өзі бағалау «өткен тәжірибені пайымдау, оқығаны және қол жеткізгені туралы нақты түсінікті алуға талпына отырып, еске алуға және түсінуге ұмтылыс жасау үдерісі» деген тұжырым жасаған, себебі өзіне-өзі және бірін-бірі бағалауды меңгерген студенттің рефлексия, яғни кері байланыс жасау дағдысы қалыптасады. [7, 56].

Кері байланыс алу нәтижесінде сыни тұрғыдан ойлау әдістерін қолдануда өзінің оқыту мен оқу тәжірибесінде қалай пайдаланамын және қалай жетілдіре аламын деген сұрақтарға жауап іздей отырып, тұжырым жасай алуға бағытталды. Сондай-ақ, студенттер мазмұнды және дәлелдеме жауаптарды ынталандыратын сұрақтар қою, күтпеген идеяларға дайын болу, алдыңғы білімдермен байланыс жасай алу; сенімді айту және жұмысқа қосатын пайдалы үлестері туралы ескеруі қажет екеніне көз жеткіздік.

Кері байланысты студент ғана қамтамасыз етуге тиісті емес, шын мәнінде құрдасының жиі жақсы ұсынатынына назар аудару, құрдастары және өзін-өзі бағалаудың оларды оқыту үшін өзіне жауапкершілік алу, сондай-ақ оқушының өзін жақсартудың мүмкін екеніне сенім ұялату үшін, студенттерді қалай ынталандыру, жетілдіруді көрсету мақсаттарын нақтылаудың өте күшті тәсілдері болып табылатынына сеніміміз мол.

Студенттердің өзіндік жұмыстарының орындалуына байланысты «Париж мұнарасы» арқылы да кері байланыс жүргізуге болады.



1-сурет. «Париж мұнарасы» арқылы кері байланыс

Студент ұстанымының қалыптасауына бағытталған «дейін-кейін» әдісін қолдану арқылы кері байланыс жүргізілді. Аралық бағалау жүргізу арқылы студент өзінің ұстанымы, көзқарасы, шешімі мен іс-әрекетіндегі даму, өсу деңгейін айқындайды.

Аты-жөні _____ Үлгі

Студент	1 рубегке дейін	кейін
Ұстанымы		
Көзқарасы		
Шешімі		
Іс-әрекеті		

Кері байланыс студенттерге біріншіден, оқытудағы сәтсіз тұстарын, кедергілерді анықтауға; екіншіден келесі сабақтар тізбесінде өзгерістер енгізуге, яғни оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолдануға, уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Кері байланысты жүргізу арқылы байқағанымыз студенттердің пән мазмұны бойынша теориялық аспектілерінің түйінді тұстарына, берілген тапсырманың мақсатына жеткілікті мән бермей орындайтыны; дереккөздерді тиімді, қажетті тұсында пайдалана алмайтындығы; сыни тұрғыдан ойлауға бағытталған ашық сұрақтар қою, құрастыруда қиналатыны сынды кедергілерді еңсеру, меңгеру дағдыларының қалыптаса бастағанына көз жеткізілді.

Кері байланыс жүргізу арқылы: 1) студенттерге өз күші мен осал жерлерін, осылардың өз оқуын жақсартуға қаншалықты көмек беру қажеттілігін түсінуге; 2) тапсырмаларды орындау барысында олардың оқуын жақсартатындай тиімді кері байланыс құрастыра алу; 3) кері байланыстың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдана алуын жоспарлай алуға машықтанды.

Ұлы Абайдың «Әр күніне, әр айына, әр жылына есеп бер» деген ой-тұжырымын әркез басшылыққа ала отырып, әр сабақтың қызықты өткен сәттері мен студенттердің қиналған тұстары және болашақта назар аударатын жұмыс бағыттары айқындалды және семинар, практикалық, студенттердің өзіндік жұмыстарында түрліше көзқарас тұрғысында қолдануды әдетке айналдыруға бағытталды [4, 35].

Кері байланыс адамға емес (адамды қамтитын), тапсырмаға негізделген (тапсырманы қамтитын) болса, анағұрлым тиімділігі артады және жүйелі түсіндірмелер оқытушылардың қалай дамуы қажет екенін түсінуге көмектеседі.

Рефлексия адамның өз білімі мен әрекеттерін талдау, сол туралы өзіне есеп беру болғандықтан мұнда басқа адамдардың пікірлері мен бағалауының алатын орны ерекше, өйткені өзіне сырт көзбен қараған адам басқа адамдардың өзі туралы пікірлері арқасында рефлексиясын тереңдете түседі.

Кері байланыс әрқашан да субъективті болады, өйткені ол біреудің өзіндік пікірі. Осы тұрғыдан алғанда кері байланысты ақиқат деңгейіне шығарудың қисыны жоқ шығар. Оны басқа адамның бағасы деп қабылдап, оның еш міндетті емес екендігін естен шығармаған абзал. Бізге қандай да кері байланыс берілсе де оның тиімді, тиімсіздігін, пайдалы және пайдасыз тұстарын өзі өлшеп, бағалай алуға және оны қабылдау не қабылдамауды әрбір тұлға өзі шешеді.

Кері байланыстың үш негізгі қызметін ажыратуға болады: әрекеттерді түзету мен реттеу, тұлға аралық қатынастарды реттеу, өзін өзі тану құралы. Сондықтан оның мазмұны жағымды, позитивті болу керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Рефлексия - оқушылардың өзіндік білімі мен жетістіктерін бағалаудағы ең жағымды құралы болып табылады. Осыған байланысты мақалада рефлексия, кері байланыс ұғымдары жайлы түсінік, рефлексия ұғымына берілген ғалымдардың ой-тұжырымдары және оның оқу үдерісінде практикалық қолданыс бағыттары қарастырылған.

Студенттердің дереккөздер, тың материалдармен рефлексия жүргізу арқылы оңтайлы жағдай жасау, сын тұрғысынан ойлау дағдыларын қалыптастырудың әдіс-тәсілдері мен стратегияларын тәжірибе жұмыстарында қолдану нәтижелері арқылы ұйымдастыру жолдары көрсетілді.

Сонымен, кері байланыс оқу мен оқыту және үйрену мен үйретудің қалай жүріп жатқандығын, оның сапасын анықтау мүмкіндігін береді. Кері байланысты жүргізу бір күннің іс-әрекеті емес, рефлексия көп уақыт және ізденісті қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Хмель Н.Д. Жалпы білім беретін мектептегі педагогикалық процесс. Алматы, «Ғылым», 2002.
2. Вульф В.З., Харькин В.Н. Педагогика рефлексии. - Москва, 1995.- 111 б.
3. Тұрғынбаева Б.А. Ұстаздық шығармашылық. Алматы, 2007.
4. Абай. 19 қара сөз. «Ел», 1993.- 35 б.
5. Дьюи Д. Психология и педагогика мышления. – М.: Совершенство, 1997. – 208 с.
6. <http://www.izden.kz/referattar/psihologiya/>. Ғылыми жұмыстар жинағы. © izden.kz.
7. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші (негізгі) деңгей. Төртінші басылым. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, педагогикалық шеберлік орталығы. www.cpm.kz. Оқу үшін бағалау және оқуды бағалау. 56 б. - кітап (жанартылған білім беру бағдарламасы)

ҒЫЛЫМДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӨЛШЕМ

п.ғ.к., проф. **Н.Н. НАЙДЕНОВА***

п.ғ.д., проф. **Ш.Т. ТАУБАЕВА***

п.ғ.д., проф. **Г.А. МҰРАТБАЕВА***

Түйіндеме:

Ғылымды білімдер жиынтығы, қоғамның негізгі қозғаушы күші ретінде әлеуметтік институт деп қарастырамыз. Ғылымның түрлі салалары әр уақытта пайда болғанын айта келе, антикалық ғылым қазіргі әлемге математиканы әкелді, одан механика пайда болды, ал XIX ғасырда қоғамтану келді деп айтамыз. Ғылыми танымның мақсатын айтар болсақ, шынайы ғылым заңдарын құру, табиғатта заттар мен құбылыстар арасында тұрақты түрде қайталанып тұратын байланыстар, яғни объективті заңдылықтар бар дейміз. Сонымен қатар, ғылым – сан қырлы қоғамдық құбылыс деп белгілейміз. Ғылыми-білімнің құрылымымен ғылым атқаратын қызметтер тығыз байланысты келеді. Ендеше, ғылымдағы өлшем, Ғылымилықтың критерийлері қамтылып, жалпы зеттеу жұмыстарына қойылатын талаптар қарастырылған.

Тірек сөздер: *ғылым, ғылыми таным, өлшемдер, заңдылықтар мен құбылыстар.*

ABOUT RESEARCH OF ROOT MORPHEMES IN TURKOLOGY

Abstract:

We consider a set of knowledge as a social institution as the main driving force of society. While various branches of science have always appeared, antique science has brought mathematics to the modern world, from which mechanics emerged, and we say that social science came to the nineteenth century. As for the purpose of scientific knowledge, we say that there are genuine laws of science, as well as relationships that are constantly replicated between things and phenomena in nature. Moreover, science is a multifaceted social phenomenon. The structure of scientific knowledge is closely connected with the functions of science. Thus, the criterion of science, the criteria of science, and the requirements for generalization are considered.

Keywords: *root, dead roots, morpheme, phonetic method of word formation, lexical meaning.*

КІРІСПЕ

Адам өміріндегі ғылымның орны мен рөлін түсіну осы уақытқа дейін аяқталмаған күрделі үдеріс. Бұл үдеріс қиыншылықтар мен қайшылықтардың, талас-тартыстың, күмәнді сұрақтардың, көптеген жаңа мәселелердің пайда болуымен ерекшеленеді. XX ғасырдың 20-шы жылдарында ғана ғылымның мәні мен ерекшеліктерін, оның даму және қолдану механизмдерін қарастыратын, сонымен қатар, ғылымның білім жүйесі, әрі ерекше әлеуметтік институт ретінде даму заңдылықтарын зерттеуге бағытталған «ғылымтану» атты жаңа пән пайда болды.

Ең алдымен, ғылымтанушылардың назар аударған мәселесі – латынша «Scienīia» сөзінің этимологиясы болды, оның мағынасы «білім» дегенді білдіреді. Ал кез келген білімнің ғылым емес екендігі белгілі. Білім – адамзаттың әр қилы тіршілік ету сферасынан: қарапайым өмірден, саясаттан, экономикадан, өнерден тағы басқа жағдайлардан алынады. Ғылым – тәжірибе жүзінде анықталған нақты дәлелдемелер мен логикалық заңдарға сүйенетін қорытындылардың негізінде білім әлемін жасайды. Бұл әлемнің субъективті элементі болып саналатын адамзатқа, оның игілікті бағдарына шамалы ғана рөл бөлінеді (бул үшін өнер, мораль, дін бар). Сондықтан бір-бірін толықтыра отырып, мәдениеттің бұл құрамдас бөліктері табиғат пен адамзат арасында байланыстырушы тізбек болып саналады.

Ғылымды – білімдер жиынтығы: қоғамдық сананың формасы, әлеуметтік институт, қоғамның негізгі қозғаушы күші, кәсіптік мамандарды дайындау жүйесі, т.б. түсініктер аясында қарастырылады. Осы аспектілер бойынша ғылым:

1. XX ғасырдың екінші жартысынан қоғамның негізгі қозғаушы күші;
2. Жаңа уақытта әлеуметтік институт;
3. Ежелгі Грецияда қоғамдық сананың формасы;
4. Адам мәдениетінің бастауында – білім жиынтығы ретінде қарастырылады.

* Білім беру мәселелері мен стратегия Институты, Ресей білім академиясы nnnweida@live.com

* Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, shtaubayeva@yandex.ru

* Қазмемқызпу, muratbaeva11@mail.ru

Әр уақыт бойында әр ғылымның қилы салалары пайда болды. Антикалық ғылым қазіргі әлемге математиканы берді, одан механика пайда болды, ал XIX ғасырда қоғамтану келді. Бұл үдерістерді дұрыс түсіну үшін біз тарихқа жүгінуіміз қажет.

Ғылым – сан қырлы қоғамдық құбылыс, қоғамнан тыс ғылымның пайда болуы, дамуы мүмкін емес. Ал ғылымның өзі объективті жағдайлар туған кезде:

1. объективті білімге әлеуметтік қажеттілік;
2. осы қажеттілікті қамтамасыз етуге қоғамнан ерекше бір дарынды адамдардың бөлініп шығуы;
3. білімнің жинақталуы, ғылыми жаңалықты символикалық түрде кескіндеу немесе хабарлау (жазудың болуы) тағы басқа болуы керек. Осындай жағдайлар б.э.д. VII-VI ғасырларда Ежелгі Грецияда пайда болды.

Жалпы, ғылымның критерийлерін: теориялық; ғылыммен айналысатын ерекше адамдар тобының болуы, қажетті материалдар мен технологияның болуы; рационалдық (тиімділік); жүйелілік деп қарастырады.

Ғылыми білімнің іргелі бағыттарының бірі - қоғамтану. Оның пәні болып қоғамдық құбылыстар мен жүйелер, құрылымдар, жағдайлар үдерістер табылады, қоғамдық ғылымдар қоғамдық байланыстар мен қатынастардың жеке түрлері мен барлық жиынтығы туралы білім береді.

Өзінің сипаты бойынша қоғам туралы ғылыми білімдер сан түрлі, олар жалпы үш бағыт бойынша топтастырылған: зерттеу пәні қоғам болып табылатын әлеуметтік бағыт; халықтың еңбегін, меншіктік қатынасты, қоғамдық өндірісті, айырбасты, таралуды және осыларға негізделген қоғамдық қатынастарды зерттейтін экономикалық бағыт; сонымен бірге мемлекеттік-құқықтық құрылымдарды және қоғамдық жүйелердегі қатынастарды пәні ретінде қарастыратын мемлекеттік-құқықтық білімдер бағыты [1].

Ғылыми білімнің үшінші іргелі бағытын адам және оның ойлау жағдайы туралы ғылыми жүйе құрайды. Адамзат жан-жақты аспектілерде қарастырылып, көптеген ғылым салалары арқылы зерттеледі. Ондай ғылым салаларына гуманитарлық ғылымдар (психология, логика тағы басқа) және математика жатады.

Ғылымның дамуында ғалымның тұлғалық ерекшеліктерінің белгілі бір рөл атқаратынын жоққа шығармасақ та, керінбейтін білімді М.Полани [2] секілді тым әсірелеуге болмайды, бұл білімнің иесі ұжымдық субъект екендігін ұмытпаған дұрыс. Білімді тек жеке білім деп түсіну – қате.

Әрине, тек дәстүрлерге сүйенсе, ғылым дамымай қалар еді. Ғылыми білімнің құрылымында жаңалықтар да ерекше рөл атқарады. Ғылыми субъект парадигма-дәстүрлерді басшылыққа алып қана қоймай, оларды жаңалықтармен үнемі толықтырып отыруы тиіс.

Ғылымның дамуындағы ғылыми жаңалықтардың рөлін көрсету үшін алдымен ғылымның онтологиясын анықтап алған дұрыс. Ресей ғалымы В.В.Ильин [3] ғылымының онтологиясын: 1) ғылымның алдыңғы шебі; 2) ғылымның мығым ядросы; 3) ғылымның тарихы құрайды деп есептейді.

Ғылымда ғылыми ақыл норма-ережелері бойынша ұйымдастырылған қызмет рационалды қызмет болып саналады. Бірақ нормалардың да шегі бар, оны практика көрсетіп-анықтайды. Ғылыми нормаларды сипаттау күрделі, себебі олар көп және жан-жақты, себебі ғылым сантүрлі, бір-біріне ұқсай бермейтін, әрқайсысының өзіндік зандылықтары бар салалардан және ғылыми субъектілерден тұрады. Сондықтан ғылыми қызметтің барлық ерекшеліктерін қамтитын, ғылыми субъектілердің бәрі бірдей мойындап, қабылдайтын нормалар ұсыну, әрине, қиын. Біздің ойымызша, ғылым нормалары туралы әр түрлі концепциялардың арасында ағылшын социологы Р.Мертон [4] ұсынған вариант назар аударарлық. Оның пікірінше, ғылым нормалары мынадай төрт құндылықтың төңірегінде топталады:

1) универсализм – ғылыми тұжырымның ақиқаттылығы ғалымның жасынан, жынысынан, беделінен, ғылыми дәрежесінен тәуелсіз бағалануы керек.

2) жалпылық – ғылыми білім оның авторының жеке меншігіне ай-налмай, жалпыға ортақ, сынға ашық болуы қажет.

3) жеке бастың пайдасын көздемеу – ғылыми ақиқат жолындағы ізденіс ғалым үшін басты мақсат болуы тиіс, атақ-даңқ, жеке бастың пайдасы, ма-териалдық марапат ғылыми қызметтің мақсатына айналмағаны жөн.

4) ұйымдасқан скептицизм – ғалымнан өз әріптестерінің ғылыми қызметін сыни, объективті бағалау талап етіледі. Олардың ғылыми нәтижелерін ғалым-ізденуші өз қызметінде пайдаланған болса, жақсы жақта-рын атап, еңбегіне құрмет көрсете білуі тиіс, бірақ жіберілген қателіктерге де автормен бірдей жауап береді. Сонымен бірге ғалым өз тұжырымдарын, қол жеткізген жетістіктерін батыл қорғап, өз қателіктерін мойындай білуі қажет.

Бір жағынан алып қарасақ, нормалар қорғаныс белдеуінің ролін атқарады, ғылымды шектен шығып кететін нәрселерден сақтандырып отырады. Осы тұрғыдан қарастырғанда, нормалар ғылым дамуында өте қажет. Екінші жағынан алғанда, нормалар ғылымның бұрынғы кезеңінің жемісі, олар ғылымының болашақ дамуы үшін көбіне жарамай жатады. Нормалар консервативті, ғалымнан өзінің қызметін белгілі бір қабылданған ере-желерден, инструкциялардан, бұйрықтардан ауытқымай ұйымдастыруды талап етеді. Бұл жағдайда ғалымның еркіндігі шектеулі, ол ғылымның мығым ядросы шеңберінде ғана қызмет ете алады [5].

Ғылыми танымның мақсаты - шындықты айқын бейнелейтін ғылым заңдарын құру –табиғатта заттар мен құбылыстар арасында тұрақты түрде қайталанып тұратын байланыстар, яғни объективті заңдылықтар бар. Осы объективті заңдылықтардың бейнелері заңдарды туғызады. Заңдар үнемі объективті сипатта болады, яғни объективті дүниенің құбылыстарын байланыстыратын шынайы үдерістерді білдіреді [6]. Заңдар танымның сатылары іспеттес. Оларды ортақтық дәрежелеріне байланысты бірнеше түрге бөлуге болады: жеке заңдар (ғылымның шектеулі салаларына ғана қолданылатын), ортақ заңдар (бірнеше ғылыми салаларда қолданылатын заңдар), жалпы заңдар (болмыстың іргелі заңдары).

Заңның негізгі белгісі - әмбебаптық және шындықты айқын көрсету.

Ғылыми революция дегеніміз – ғылым дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болып, оның ішкі қайшылықтарын шешетін, мазмұнын өзгертетін ерекше құбылыстар.

Ғылыми таным сан қырлы. Олардың үш негізгі сипаттарын бөліп қарастыруға болады:

1. жаңа эмпирикалық материалдарды теориялық түрде талдау жасау,
2. табиғат туралы бұрын қалыптасқан түсініктерді түбірімен жою;
3. тығырыққа тірейтін жағдайлардың пайда болуы.

Ғылыми танымға тән жағдай: ескі идеялар мен теорияларды талқандап, шығарып тастау арқылы танымның теориялық негізін саналы түрде қайта құру.

Ғылыми танымның тарихи дамуы барысында бірнеше ғылыми түрлерін бөлігін қарастыруға болады.

1. Жеке – білімнің тек бір аумағын қарастыратын микрореволюция
2. Кешендік – білім аумағының бірнеше салаларын қарастыратын революция;
3. Әлемдік – ғылым негізін тұтасымен өзгертетін жалпы революция.

Ғылыми революциялардың түрлерін анықтаған кезде мынандай жағдайларды еске алу қажет:

1. ғылыми революциялардың аумағы;
2. ғылымның іргелі теориялары мен заңдарын қайта құру рендігі;
3. жаңа іргелі заңдар мен жаңа жалпы ғылыми жаратылыстық теориялар ашу;
4. әлемнің жаңа картинасының қалыптасуы;
5. ойлаудың жаңа түрін қалыптастыру;
6. ғылым дамуының тарихи кезеңі;
7. ғылыми революцияға ілесе жүретін әлеуметтік-экономика қайта құрулар.

Егер ғылым тарихына үңілетін болсақ, онда екі революцияны әлемдік, іргелі революция деп атауға болады: XVI-XVII ғасырлардағы техникалық революция мен XX ғасырдағы ғылыми-техникалық революция.

Адамзат өзінің даму тарихы барысында қоршаған әлемді танып-білудің және игерудің бірнеше тәсілдерін меңгерді. Сондай тәсілдердің біріне сөзсіз ғылымды жатқызуға болады.

Ғылым - қоғамның рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі. Адамзат дамуының белгілі бір кезеңінде ғылым дами келе, қоғамдық сананың дербес формасына айналады. Себебі, қоғамдағы сан-салалы мәселелер көп жағдайда ғылымның араласуымен шешіледі.

Ғылыми-білімнің құрылымымен *ғылым атқаратын қызметтер* тығыз байланысты. Олар бір-нешеу:

- 1) түсіндіру - табиғат объектілері мен табиғат құбылыстарының мәнін ашып, түсіндіру;
- 2) жүйелеу - жиналған фактілік материалдарды сурыптап, бір жүйеге енгізу;
- 3) суреттеу - қоршаған жағдайдың байланыстары мен қасиеттерін сипаттап көрсету;
- 4) болжам жасау - дәл қазіргі кезде жүріп жатқан үдерістердің даму дәрежесін есепке ала отырып, болашаққа болжам жасау;
- 5) қорытынды жасау – табиғаттағы болып өткен, қазіргі кезде жүріп жатқан және болашақта күтілетін үдерістерді есепке ала отырып, ғылыми негізде қорытынды жасау;
- 6) жаңалық ашу – табиғаттың жаңа заңдарын ашу, жаңа ғылыми гипотезалар шығару;

7) өндірістік-тәжірибелік бағыт беру – алған білімді өндірісте, әлеуметтік басқаруда және тағы басқа салаларда қолдану мүмкіндігі;

8) дүниетанымдық – алған білімді әлемнің объективті картинасымен байланыстыру.

Адамзат өз тарихында сипаты бойынша сан алуан білімдерді жинақтады, ғылыми білім – сол білімдердің тек бір түрлі ғана болып саналады. Сондықтан, ғылымға қойылатын критерийлерді білу өте қажет.

Ғылымға қойылатын өлшемдерге келетін болсақ, ғылымилықтың ең басты критерийі - *жүйелілік*. Ғылыми білім әрқашан белгілі бір жүйе ретінде қарастырылады: бұл жүйенің өзіндік басталу принципі, іргелі түсініктері болады. Сонымен бірге бұл жүйеге аталған ғылым үшін зор маңызы бар тәжірибелік фактілер, эксперименттер, тәжірибелік қорытындылар мен ұсыныстар енеді.

Ғылымға қойылатын тағы бір өлшем - онымен айналысатын (қоғамда) бір дарынды адамдардың болуы және қажетті материалдар мен технологияның болуы.

Ғылымилықтың үшінші өлшемі ғылыми танымның мақсаты. Яғни, мақсатсыз ғылым дамуы мүмкін емес, ғылымның нәтижесі адамзат игілігіне айналуы шарт.

Тағы бір төртінші өлшем - рационалдылық (тиімділік). Зерттеудің әр түрлі (әдістемелерін) тәсілдерін өзгерте отырып, ең тиімді жолын таңдап алу.

Ғылымға қойылатын бесінші өлшем - зерттеудің тәжірибелік әдістемесін қолдану және ғылымды математикаландыру. Бұл белгілер жаңа уақытта пайда болды және тәжірибемен байланыстыра отырып, ғылымға жаңа сипаттар әкелді.

Қазіргі ғылыми-техникалық прогрестің үшінші кезеңі қазіргі заманғы ғылыми-техникалық революция жетістіктерімен байланысты. Осы заманғы ғылыми-техникалық прогрестің ерекше қыры – тек өнеркәсіпті ғана емес, сондай-ақ, қоғамда тұрмыс-тіршіліктің, т.б. көптеген салаларын қатынасын, байланыс аясын, медицина мен білім беру ісін, қызмет көрсету түрлерін қамтитындығы. Ғылыми-техникалық прогресс – әлеуметтік прогрестің негізі. Заман ілгерілеп, дамудың мүмкіндіктеріне сай, ғылымға қойылатын педагогиканың өлшемдік талаптары де көбейе бермек. Қазақ білімі мен ғылымының әлемдік кеңістіктегі орны мен мүмкіндіктері өлшемдер аясында анықталады.

Көптеген ғалымдардың пайымдауынша, ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижелері нақты өлшемдер арқылы бағаланады. Осылардың ішінен магистранттарға магистрлік диссертацияны келесі бағалау өлшемдері ұсынылады:

Қорғауға ұсынылатын қағидалардың жасалуының дұрыстығын бағалау өлшемдері:

1. Зерттеудің таңдап алынған бағыттары мен оның нәтижелерінің маңыздылығын, өзектілігін және келешегінің бар екенін дәлелдеу.

2. Ізденістің маңызды нәтижелерін сипаттау, олардың өзіндік ерекшелігін, түпнұсқалылығын сипаттау.

3. Зерттеудің әлеуметтік, экономикалық, тікелей, келешектегі, жанама тиімділігі.

4. Ұсынылған нәтижелердің пікірталас туғызу сипаты.

Зерттеудің нысаны мен пәнін анықтаудың дұрыстығының өлшемдері:

1. Педагогикадағы зерттеудің нысаны – ол зерттеушінің нысандық саладан бөліп алынған зерттелуге тиісті дамудағы жүйе немесе белгілі бір үдеріс

2. Педагогикадағы зерттеудің нысаны – құрамына педагог пен оқушылардың танымы және қарым-қатынасы, өзара әрекеттесуі, олардың жан-жақты дамуы мен қалыптасуы енетін мақсатты бағытталған оқу-тәрбие үдерісі

3. Бұл үдерісті шынайы болмыстағы күрделі үдерістің құрылымында сезіну.

4. Зерттеу пәнін бөліп көрсету, яғни терең зерделенетін әрекет-тәсілдерінің байланыстарды, қарым-қатынастарды, өзара әсерлердің қырларын ерекшелеу.

5. Барлық зерттеулерді пән аясында жүргізудің қажеттілігін түсіну.

6. Зерттеудің эмпирикалық базасын анықтау.

Зерттеудің практикалық маңыздылығын анықтаудың дұрыстығының өлшемдері:

1. Зерттеу нәтижелерін практикада қолданудың жолдары, тәсілдері қандай?

2. Зерттеу нәтижелері қайда қолданылады және олардың тиімділігі қандай?

3. Зерттеу нәтижелерін ендіру материалдары қоданылып жатыр ма?

4. Бұл нәтижелер тағы қайда қолданылып жатыр?

5. Білім беруді басқаруды, ұйымдастыруды, білім беру мазмұнын жетілдіру үшін қандай ұсын-ыстар беріледі

Зерттеудің теориялық маңыздылығын анықтаудың дұрыстығының өлшемдері:

1. Зерттеудің жаңадан алған нәтижелерін ғылымда бар теорияларды, тұғырларды, түсініктерді, ұстанымдарды қалай өзгертеді?
2. Зерттеу нәтижелері терминологиялық қатар мен ұғымдардың мазмұнына қалай әсер етеді?
3. Алынған нәтижелер теорияның немесе жеке қағидаларының болашақта дамуына қалай ықпал етеді?
4. Теориялық маңыздылықты анықтайтын нақты матрица болады ма?

Зерттеушінің ұсынған идеяларының, тұғырларының, әдістемелерінің негізінде:

- жаңа болжам ұсынылды, тұжырымдамаа құрастырылды;
- белгілі бір үдерістің теориясы жасалды;
- заңдылықтар анықталды;
- ұстанымдар нақтыланды;
- түсініктер кеңейтілді;
- себертен анықталды;
- заңдылықтар орнатылды;
- дәлелдемелер дайындалды;
- жаңа ұғымдар ендірілді;
- таныс ұғымдардың анықтамалары өзгерді;
- педагогика үшін басқа тұғырлар, ұстанымдар, әдістер бейімделді

Болжамды құрастырудың дұрыстығының өлшемдері:

1. Болжам - алға қойылған мақсаттарды шешу мен мүмкін болатын нәтижелерге жетудің тәсілдері туралы ұйғарым.

2. Болжам – келешек алынатын ғылыми білімнің үрдісі
3. Болжамның басты белгілері:

- негізділігі
- болжамдық сипаты;
- жаңа білімді табуға бағыттылығы;
- мазмұндылығы;
- қарапайымдылығы;
- тексерілетінділігі;

Зерттеу жаңалығын анықтаудың және құрастырудың дұрыстығының өлшемдері:

- жасалынды, табылды, дәлелденді;

- ғылыми зерттеудің жаңа нәтижелерінің түрлері: жаңа педагогикалық фактілер: табылды және сипатталды; бұрын зерттелмеген құбылыстарды сипаттайтын жаңа ұғымдардың мазмұны анықталды; белгілі ғылыми ұғымдардың жаңа мәнді белгілері анықталды; әрекеттің жаңа тәсілдері негізделді; маңызды практикалық міндетті шешуге қажет теориялық негізді сипаттайтын тұжырымдама негізделді.

Зерттеу мазмұнын бағалаудың өлшемдері:

- бірыңғай тұжымдамалық бағыттылық;
- зерттеу пәнін мәнді қарастыру;
- терминологиялық бірізділік;
- мәтіннің авторлық нақтылығы;
- ұсыныстардың тиімділігі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз мақаламызда ғылымға қойылатын талаптар мен өлшемдерді айта келе, зерттеу жұмыстарын жүргізуде қорғауға ұсынылатын қағидалардың жасаулуының дұрыстығын бағалау өлшемдеріне, зерттеудің нысаны мен пәнін анықтаудың дұрыстығының өлшемдеріне, зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығын анықтаудың дұрыстығының өлшемдеріне қойылатын талаптарды бердік. Қорыта айтқанда, заман ілгерілеп, дамудың мүмкіндіктеріне сай, ғылымға қойылатын педагогиканың өлшемдік талаптары де көбейе бермек. Қазақ білімі мен ғылымының әлемдік кеңістегі орны мен мүмкіндіктері өлшемдер аясында анықталатыны нақты көрініс алды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Найденова Н.Н. Индикаторы образования, применяемые в международных сравнительных исследованиях (среди 8 индустриально-развитых стран «G8») [Текст] / Н.Н.Найденова// Теоретические исследования 2006 г. ИТИП РАО. М., 2007.
2. Ильин В.В.- Учебное пособие. СПб.: Петербургский государственный университет путей сообщения, 2001. 422 с.
3. Полани М. «Личностное знание. На пути к посткритической философии» (1958)
4. Роберт Мертон, Об истории и систематике социологической теории/Социальная теория исоциальная структура.М.,«Аст»,2006г.,с.62.
5. Источник: <https://vikent.ru/author/1049/>
6. Михеев В.И. Методы теории измерения в педагогике: Учебное пособие.-М.: Логос,2003.
7. Бермус А.Г. Критерии качества непрерывного образования./ Славянская педагогическая культура (научно-теоретический журнал Приднестровского НОЦ ЮО РАО) №2, 2003.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПАТРИОТТЫҚ ӘНДЕР АРҚЫЛЫ ОТАНШЫЛДЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

п.ғ.к., қауымд. проф. Г.Ш. ӨМІРБАЕВА

Түйіндеме:

Мақалада қазақ әндері жастарға жан-жақты тәрбие берудің, соның ішінде патриоттық тәрбие берудің таптырмас құралы екендігі айтылған. Қазақ әні – ұлттық рухты көтеретін, ұлттық намысты қолдан бермеуге тәрбиелейтін бірден-бір тәрбие құралы екені белгілі. Ән – ұлттық рухтың биік шыңы.

Қазақтың халық әндерінен бастап, заман талабына сай туындаған әндердің авторлары мен олардың тәрбиеге ықпалды тақырыптары өзіндік бірнеше бағыттарға бөлінеді. Бұл әндердің классификациясы ұсынылып, патриоттық әндердің авторлары, тақырыптарына сай бөліп қарастырылған.

Қазақ әндерінің бүгінгі және келешек ұрпақ үшін тәрбиелік мәні күн санап артуда. Сондықтан, халқымыздың ән фольклоры педагогика ғылымында зерттеу пәні болуы заңды. Қазақ әндерінің осындай тәрбиелік әлеуетін кез келген музыка пәнінің мұғалімінен бастап, тәрбиеші-педагог қауым, ата-аналар, сазгерлер мен әншілер, музыка педагогикасын зерттеуші ғалымдар арқылы білім мен тәрбие үдерісінде үздіксіз насихатталып, зерттеле беруі тиіс.

Тірек сөздер: патриотизм, қазақ әндері, патриоттық әндер, әннің тәрбиелік әлеуеті

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF EDUCATION OF PATRIOTISM THROUGH PATRIOTIC SONGS IN SPIRITUAL MODERNIZATION

Abstract:

The article says that Kazakh songs are an excellent means of comprehensive education of young people, including Patriotic education. It is known that the Kazakh song is the only educational tool which lifts national spirit, brings up national honor. The song is the highest peak of the national spirit.

Patriotic songs and their themes, the authors share on several trends. It was proposed to classify these songs, the authors of Patriotic songs, which were divided into themes.

Every day the educational importance of Kazakh songs for the modern and future generation increases. Therefore, Kazakh song folklore should be the subject of research in pedagogical science. Such educational potential of the Kazakh song should be constantly promoted and studied in the process of training and education, starting with any music teacher, through the community of teachers, parents, composers and singers, scientists and researchers of music pedagogy.

Key words: patriotism, kazakh songs, patriotic song, educational opportunities of the song

КІРІСПЕ

Патриотизм өз Отанын, халқын шексіз сүйшілік, барша күш-қуатын Отан мүддесіне арнаған адамға тән терең сезім екендігін білеміз, бұл туралы көптеген ғылыми еңбектер бар. Алайда, оны құндылық ретінде қарастырып, жас ұрпақтың бойына қалыптасар сапа екендігін ғылыми тұрғыдан зерттеп, оны қазақ әндері арқылы тәрбие үдерісінде пайдалану мүмкіндігін көрсеткен бірден-бір жұмыс деп айтуымызға болады.

Еліміздің егемендік алуымен байланысты «патриотизм», «ұлттық патриотизм», «қазақ патриотизмі» және «Қазақстандық патриотизм» ұғымдары жаңа санатқа ие болып, қайта қолданысқа енді. Философ М.Изотов патриотизмді ұлттық, жалпыұлттық, жалпықазақстандық тұрғыда қарастырады. Қазіргі таңда ұлттық патриотизм ұғымына әртүрлі көзқарас бар. Ұлттық патриотизмді жекеленген, оқшауланған ұғым деп қабылдауға тырысады. Ұлт бар жерде, ұлттық патриотизм бар. Қазақ халқының жер бетінен жойылмай сақталуы да халықтың ұлттық рухының жоғары болуында, яғни бұл тарихи шындық екені ақиқат. Зерттеу барысында патриотизм ұғымына философия, педагогика, психология ғылымдары тұрғысында “жалпыадамзаттық патриотизм”, «Қазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм», «патриоттық тәрбие», «патриоттық құндылық», «ұлтжандылық» ұғымдарының мәні бүгінгі күн тұрғысынан талданды. Философ А.Айталы «...Ұлтжандылық халықтың рухани және материалдық игіліктерін көбейтуге арналған жігері, қайраты. Ұлтжанды деп еңбекқор, іскер, талапты, ойшыл, ізденгіш, ұлттық мұраттар жолындағы абзал істің иесін айтамыз. Ұлы ұлттар өздерінің осындай ұлтжандылығымен мықты», - деп атап көрсетеді [1,12-13].

Қазақстан Республикасының Егемендігі жағдайында «қазақстандық патриотизм» ұғымы нығайған рухани-саяси фактор ретінде, мемлекет саясаты мен идеологиясының жаңа парадигмасы ретінде қарастырылатын ерекше құнды мәнге ие болуда. Оның пайда болуы мен бекуі Қазақстан тәуелсіздігінің нығаюы мен күшеюіне байланысты. Өйткені, өз азаматтарына патриотизмді қажет етпейтін бірде-бір мемлекет болған емес және болмайды да. Егемендік пен тәуелсіздікке ие болу жағдайында Қазақстан қоғамында «жалпықазақстандық патриотизм», «ұлттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм» ұғымдары жиі пайдаланылады.

Жалпықазақстандық патриотизм – Қазақстанда тұрып жатқан барлық ұлт өкілдерінің Қазақстанды өздерінің ұлттық Отаны деп қабылдауы. Ұлттық патриотизм, деген өз ұлтының, мәдениеті мен әдебиетінің тілі мен ділінің, салт-дәстүрлерін сезіну, жерінің Қазақстан екенін жете түсінуіне байланысты.

Ұлттық патриотизмді қалыптастыруда «Отан», «атамекен», «ел-жұрт», «азаматтық борыш», «арнамыс», «адалдық пен әділдік», «ұлттық парыз» сияқты құндылықтар негіз болған. Отанға деген сүйіспеншілік адамның бойында патриоттық сезімді туындатады. Оның аясында азаматтық парыз, борыш сезімі дамиды. Халық жеткіншектерден өз елін, жұртын, Отанына қызмет етуді, азаматтық борыш деп санайды. Отан мен халық алдында борышын адал орындай білген адамды сана-сезімі, дарын-қабілеті жетілген адам деп қабылдаған.

Музыка, оның ішінде ән – патриотизм идеясын ерекше айқындылықпен, жарқындылықпен білдіруге қабілетті. Адамның сезіміне әсер ететін нәрсенің бәрі: туған табиғат көрінісі, халық әндері мен үйлері, тарихи және қазіргі заман көріністері музыкалық шығармаларда өзінің көрінісін табады, музыкада жоғары әсемділікпен жанданады, сезімнің бастауына жылылық төгіледі.

Музыка өнерінің табиғаты әсер беретін, музыка арқылы патриоттық тәрбие берудің өзіндік ерекшеліктерін атап өту қажет. Музыка қоғамдық сананың бір түрі бола тұра, шынайы өмірді көрсете отырып, адамның ішкі жан-дүниесіне эмоционалдық тұрғыда әсер етуде мүмкіндігі бар.

Музыка ең алдымен, тыңдаушылардың эмоционалдық сезім өрісіне ықпалын тигізеді. Адамгершілік жағынан жетілдірілген тұлғаның эстетикалық негізін қалауда ерекше роль атқарады. Музыканың адамның сезімдік дүниесіне терең эмоционалдық ықпалынан басқа, рухани көзқарастарының, сенімінің қалыптасуына әсер ететіндей идеялық-көркемдік мазмұны бар. Бұл жағдай музыканың тәрбиелік ролін анықтауда біз үшін өте маңызды, себебі мектеп оқушыларының тек патриоттық сезімін ғана емес, сондай-ақ, патриоттық санасын тәрбиелеу қажет. Музыка адамның қоршаған ортаға деген түрлі сезімдерін білдіре алады.

Музыка өнерінің бұл ерекшелігі біріншіден эстетикалық тәрбиенің мазмұнын анықтайды. Патриоттық тәрбиенің ерекшелігі де, нақты заттық, патриоттық мазмұнды мақсаттылықпен қабылдауы болып табылады. Сонымен қатар оларда, олардың өзара әрекеттестігін анықтайтын көп ортақтық бар. Бұл мәселені эстетикалық тұрғыда қабылдау – әдемілікті сезініп, бірге түйсіне білу.

Эстетикалық саланың өзекті мәселесі сұлулықты сезіп, бірге түйсіну болып табылады, және осыны жете түсінуге эмоционалдық жағдай көмектеседі. Екінші жағдайда ең бастысы патриоттық мазмұнды жете түсіну болып қабылданған сезімдік-образды бекітуге эмоционалдық жай-күй көмектеседі. Бірақ, екі жақтың тәрбиелік ықпалына да сезім мен ойдың өзара әрекеттестігі себепші болады және осы процесті бағалай білетін танымның ерекше түрі пайда болады. Музыка өнері арқылы эстетикалық және патриоттық тәрбие берудің бірлігі де, айырмашылығы да, осында болып табылады.

Қазақ әндері – жеткіншектерге жан-жақты тәрбие берудің, соның ішінде патриоттық тәрбие берудің таптырмас құралы. Қазақ әндерінің ұрпақтан ұрпаққа мирас ретінде жетіп отыруына халық ақындарының әнші-сазгерлерінің, жыршыларының рөлі ерекше болды. Олар өлең-жыр мен ән-күйді үлкен мереке-тойларда дәріптеген, өздерінің сазгерлік-әншілік шеберліктерін шыңдаған.

«Қазақ әндері күдіретті де күшті, өктем, сонымен бірге жатық, құлаққа жағымды естіледі, - деп жазды неміс музыканты этнограф-зерттеуші А.Эйхгорн. ...Жапан түзде немесе ауылда, болмаса мал арасында, айдала мен жазық өңірлерде, таулар мен көсілген алқаптарды аралаған кезінде, жым-жырт аспан астында жалғыз келе жатып оның салған әні тіпті әдемі естіледі. ...Қазақтардың қарапайым саздары мен сөздері айналадағы табиғатпен үндесе келе, оның сырт өмірден алған әсерін табиғи қалпында беріп, сезімдерін ешбір қалтқысыз баяндайды» деген болатын. Түнде де, күндіз де, таңертең де, кешке де, жазда да, қыста да - қашан, қай кезде болсын, қазақ қиялсыз жүрмейді, не ыңылдаған сарынмен көңіл күйін білдіреді, немесе ән салады, әйтпесе өлең шығарады, енді бірде шежірелік сөздерді мақалдап айтумен болады. Олардың қарапайым сөздері сырт өмірден алған әсерін табиғи қалпында беріп, сезімдерін ешбір қалтқысыз айқын баяндайды» [2].

Қазақ халық музыкасының аясына халық және халық композиторларының әндері, халық және халық композиторларының күйлері енеді. Қазақ халқының ән шығармашылығының жанрлары сан алуан. Бұл – отбасылық-тұрмыстық, әдет-ғұрыптық, еңбек, лирикалық, тарихи әндер, әлеуметтік наразылық әндері, эпикалық дастандар мен аңыз-әңгімелердің музыкалық сабақтастыққа берілуі. Отбасылық-тұрмыстық әндерде Отанға, туған жерге, елге деген сүйіспеншілікті көзқарас, ойын-сауықтар, мораль, күнделікті тұрмыс қарекеті, отбасылық өзара қарым-қатынастар сипатталады, өнеге тұтар нақыл сөздер көп пайдаланылады.

Әннің артықшылығы: адамды тәрбиелейтін, санасына ой құятын нақылды сөздер сазымен бірге үйлесе, белгілі өлшеммен, тәртіппен жеңіл қабылданады. Сазы – жанды тербесе, рухты көтерсе, сөзі – ақыл-ойды өсіреді. Сонымен, қазақ әндері халықтың адами-эстетикалық көзқарасын, әсемдік жөніндегі түсінігін білдірумен бірге, ұлттық патриотизмнің жоғары болғанын көрсетеді және балалар мен жастарды да осындай сезімге, ұлттық намысқа тәрбиелегенін дәлелдейді. Олар өзінің қарапайымдылығымен, әуезділігімен, көркемдігімен, шынайылығымен, поэтикалық әсерлілігімен терең мазмұндығымен үлкен-кішінің жүрегінен орын алды. Оған деген қызығушылық бүгінде толастаған емес, керісінше көптеген халық әндері кәсіпқой әншілер мен көркемөнерпаздардың, мектеп оқушыларының репертуарынан берік орын алып отыр.

Л.С.Выготскийдің айтуынша өнер, адамның ішкі жан дүниесіне ықпал ете отырып, оның болашақта мінез-құлқын ұйымдастыруда, болашақта дұрыс бағдарын қалыптастыруда септігін тигізеді, яғни ол жетілуге итермелейді, іс-әрекетке қатысы бар жаңа психикалық байланысты туындатады. Сондықтан музыка арқылы патриоттық тәрбиенің тиімділігін анықтау үшін оқушылардың ойында, сезімінде, олардың мінез - құлқын ұйымдастыруда қызмет ететіндей ненің бекігенін анықтап алу керек [3].

Осы орайда В.А. Сухомлинскийдің: «Егер сәби шақта музыкалық шығарманың әсемдігін жүрекке жеткізе білсек, егер дыбыстардан бала адам сезімінің сан қырлы реңін сезіне білсе, ол мәдениеттің ешқандай құралдарымен жетуге болмайтын сатысына көтеріледі... Музыкалық тәрбие - бұл музыкантты тәрбиелеу емес, ең алдымен адамды тәрбиелеу» [4] - деген сөзімен толық келісуге болады. Өйткені, қазақ халық педагогикасы өзінің құралдарымен әр уақытта осыған жетуге ұмтылады.

Ән – ғасырлық мәдениетіміздің көркем формасының бірі, заманның тарихи шежіресі, бүгінгі күннің белсенді жаршысы. Әннің жан дүниені тебіртетін үні адамға қайғы үстінде, қуанышында да, демалыс уақытында да, еңбек пен тұрмыста да көңіл серігі болады. Халқымыздың музыкалық және поэтикалық шығармалары бүгінгі жастарды Отанға деген сүйіспеншілікке, патриоттық сезімге, білімге өнерге құштарлығын қалыптастырады.

«Жас шақта берілген тәрбие өмірлік азық» - дейді халқымыз. Осыған орай, қазіргі таңда жастарымызды патриоттық әндермен жан-жақты дамыған, білімді, өнерлі, еңбек сүйгіш адамгершілікке тәрбиелеуіміз қажет. Жастарды өскен ортасын сүйуге, халықтар достығы рухында тәрбиелеу деген жеткіншектердің бойына қазақ халқының дүниежүзілік мәні бар тарихи жеңісін, халықтар достығының саяси әдісін, өскелең күшін халықаралық ынтымақтастық принциптерін түсініп, бойға сіңіре білу, ұғындыра білу сияқты педагогикалық жайлар мен әдістерге баулу керек деген сөз.

Қаһарман жазушы Б. Момышұлы «ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген сүйіспеншілігі, өз халқымен қан жағынан және шыққан тегі, территориясы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, психологиялық және этнографиялық ерекшеліктері қалыптасқан, тарихи дәстүрлері жағынан да әбден айқын әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байланысты» дейді Б. Момышұлы көрсеткен рухани ерекшеліктерді сақтау ұлттық патриотизмнің критерийі болып шығады. Жас мемлекетіміздің болашақ тіректерін патриотизмге тәрбиелеуде, міне, осы негізгі ұғымдар басшылыққа алынғаны жөн. Б. Момышұлы айтып отырған белгілер – тұлғаның патриоттық сана-сезімін қалыптастыру, патриоттық іс-әрекетін ұйымдастыру, мінез-құлқына патриоттық сипат беру – мектептегі оқу-тәрбие ісінің өзегі болуы керек. Бұл – оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдардың мазмұнынан бастама алып, сабақтан тыс тәрбиелік жұмыстарда жалғасын табуы тиіс.

«Ерлік табиғат сыйы емес, ең алдымен өзіңнің ар-намысыңды және азаматтық қасиетті абыройыңды ұлтқа қалу, опасыздықпен масқара болу сезімнен қорғай отырып, адамның ең ұлы сезімі, азаматтық парызын орындау үшін осындай адамгершілік, теңдікте өзіңмен-өзің сайысқа түсе отырып, тұтас өміріңнің игілігін ғана емес, сонымен қатар қауіп қатерін де бөлісіп, жауды барынша жою, жанға-жан, қанға-қанмен аяусыз кек алу жолымен жеке басыңды және отандастарыңды қауіпсіз етуге ұмтылу, саналы түрде қауіп қатерге бас тигуге мәжбүр ету» деп Бауыржан Момышұлы, Отан алдындағы азаматтық парызды орындауда, халықтың тұрмыс тіршілігі үшін жан аямай күресуді көздеді [5, 142].

Ұлы Отан соғысына арналған патриоттық әндерді біздің барлық ақын жыршыларымыз жырлады. Ән мен жыр арқылы елімізді жаудан қорғаған батырларымыздың ерліктерін болашақ ұрпаққа мәңгі мұра етіп қалдырды.

Мектеп оқушыларының қазақ әндері арқылы сыныптан тыс жұмыс барысында патриоттық құндылықтарын қалыптастырудың теориялық негіздері ға-лымдардың тұжырымдарын негізге ала отырып, философияда қалыптасқан тұлғалық, мәдениеттану, аксиологиялық, жүйелілік, іс-әрекеттік тұғырлары тұрғысынан қарастырылды: тұлғалық тұғыр тұрғысынан – тұлғаны субъект ретінде қарастыра және оның бойындағы табиғи ерекшеліктерді негізге ала отырып, әнге деген қызығушылығын дамыту, елге, жерге, Отанға деген сүйіспеншілігін қалыптастыру; мәдениеттану тұғыры тұрғысынан – қазақ әні ұлттық мәдениеттің негізгі құрамдас бөлігі, әр әннің туу ерекшелігі, оның ұлттық мәдениетке қосқан үлесі, тарихи маңыздылығы, қоғамдағы тарихи оқиғалармен байланысы, “Елім ай”, “Маржан қыз”, “Жас қазақ”, “Қаракерей Қабанбай”, “Батыр Бауыржан”, “Бекзат”, т.б. әндердің тұлға бойында ерлік рухты қалыптастырудағы маңызы; аксиологиялық тұғыр тұрғысынан – қазақ әні ұлттық құндылық, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан асыл мұра. Тұлғаның бойындағы патриоттық құндылық бесік жыры, батырлар жыры, терме, ән, күй өнері арқылы дамиды; жүйелілік тұғыр тұрғысынан – патриоттық әндердің мазмұны жүйелі және бірізді берілуі оқушының патриоттық құндылықтарын дамытуға ықпалы мол; іс-әрекеттік тұғыр – патриоттық құндылықтар мәдени жұмыстарға еркін араласуы, іс-әрекет, қарым-қатынас негізінде көрініс береді [6, 12].

Қазақтың халық әндерінен бастап, заман талабына сай туындаған әндердің авторлары мен олардың тәрбиеге ықпалды тақырыптары өзіндік бірнеше бағыттарға бөлінеді. Біз оны төмендегіше жіктеген едік. Бұл жерде ән жанрына еңбек еткен авторлар кезеңіне, тақырыптарына сай, бөліп қарастырылды.

1-кесте. Қазақ әндері арқылы отаншылдық қалыптастыруға бағытталған әндер жіктемесі

Ата-анаға деген сүйіспеншілік	Ақындар Қ.Мырзалиев, М.Шаханов, Ф.Оңғарсынова, И.Сапарбаев, И.Оразбаев, Ш.Сариев, С.Жиенбаев, Ж.Сейілов, С.Тұрғынбеков, А.Шамкенов, Г.Бекежанова, Р.Жұматова, А.Отарбаев, О.Иманалиев, Қ.Қазыбеков, Д.Қанатбаев, С.Тойлыбаев, Н.Бердалы, т.б.
	Сазгерлер Ш.Қалдаяқов, Н.Тілендиев, Ә.Бейсеуов, Д.Ботпаев, К.Дүйсекеев, Ә.Молдағайынов, Ж.Сейілов, Е.Хасанғалиев, Ә.Бекежанов, М.Омаров, Н.Байкөзов, Б.Қабыланов, Б.Оралұлы, Е.Әлікеев, С.Жолбарысов, А.Дүйсенев, А.Бексұлтан, Г.Әлімбекова, т.б.
	Ақындар С.Сейфуллин, Ж.Нәжімеденов, Б.Тәжібаев, А.Асылбеков, Қ.Мырзалиев, Д.Әбілов, Ш.Смаханұлы, Ұ.Есдәулетов, Қ.Жұмағалиев, М.Мақатаев, Қ.Аманжолов, Қ.Жандарбеков, Ж.Бейсенев, М.Ыбыраев, Ш.Сариев, І.Әміренов, Н.Әлімқұлов, т.б.
Туған ел, жер, Отанға деген сүйіспеншілік	Сазгерлер С.Сейфуллин, Л.Хамиди, Н.Тілендиев, Ә.Байділдаев, Ш.Қалдаяқов, Ә.Молдағайынов, Ж.Тұрсынбаев, Е.Хасанғалиев, Қ.Аманжолов, М.Ыбыраев, Ж.Тұяқбаев, Т.Базарбаев, Б.Тілеуханов, А.Райымқұлова, Б.Омаров, Қ.Жүнісов, Х.Әбілжанов, Б.Хасанғалиев т.б.
	Ақындар Ә.Сәрсенбаев, Қ.Бекхожин, Б.Ысқақов, Н. Баймұхамедов, Ж.Нәжімеденов, Н.Әлімқұлов, С.Оспанов, Х.Талғаров, Ш.Смаханұлы, Ж.Әбдірашев, Ж.Өмірбеков, Е.Әлікеев, Ғ.Жумабаев, Х.Әбдібаев, Е.Бағаев, І.Әміренов, т.б.
	Сазгерлер Л.Хамиди, Ш.Қалдаяқов, С.Мухамеджанов, Ә.Еспанов, А.Жубанов, Н.Нүсіпбаев, Е.Әлікеев, Б.Жуманиязов, Ж.Тұрсынбаев, Ә.Телғозиев, Н.Мендіғалиев, Ә.Тінәлиев, Т.Қажығалиев, М.Жанболатов т.б.
Бейбітшілік, жалпы адамзаттық құндылықтар	

Еліміздің егемендік тарихында қазақтың музыкасына көңіл аз бөлінді деуге болмайды. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы маусым айында Қазақтың дәстүрлі музыкалық антологиясы «Мәңгілік сарын: қазақтың 1000

күйі мен 1000 әні» жобасындағы – түпнұсқалық орындаудағы қазақтың дәстүрлі музыкалық өнерін жинақтап, дайындау, жарыққа шығару, ұлттық мәдениетіміздің тарихындағы теңдесі жоқ мәдени байлығын өзіне қайтару мәселесі ән арқылы жастарды отаншылдыққа тәрбиелеудің көкейкестілігін нақтылай түседі. Жыл сайын болмаса да патриоттық әндер байқауы өтіп тұрады. Сондай-ақ, қазақтың отаншылдық тақырыпқа жазылған әндері мектеп бағдарламасына еніп, оқу-тәрбие жұмыстарында лайықты орнын табуда. Олардың мазмұны оқушылар көкірегінде отаншылдық сезімін ұялатады. Отан ата-анасынан басталып, туған ел, жермен астасып жатады. Балаларға жас ерекшеліктеріне қарай, өздеріне таныс ата-ана, аула, ауыл мен астана, туған ел, туған жер ұғымдары арқылы, Отанын сүйуге баулимыз.

Осы тақырып аясында бірнеше жыл зерттеп-зерделей жүріп, сазгерлік мүмкіндік аясында қазақтың патриоттық әндер қатарына бірнеше әндерімізді ұсынуға мүмкіндік болды. «Батыр Бауыржан», «Бекзат», «Нұр дидарлы Нұрилла», «Қыздар, қыздар», «Ардақты ұстазым», т.б. бірнеше әндер тек сахнада ғана емес, мектеп оқушыларының, жастардың репертуарына енуі отаншылдық рухта ізбасар жеткіншектеріміздің өсіп келе жатқанын көрсетіп, көңіл қуантады. Ән арқылы талғам қалыптасып, ән арқылы сезімдер дамыса, рух асқақтаса, ақыл-ой мен сана жоғарыласа – патриотизм нәтижесі әрі мақсаттың айқындығы.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Еліміздің рухани жаңғыру жағдайында өз кезегінде тәрбиеде басшылыққа алатын «Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы» (2009 ж.), «Қазақстан Республикасы мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тұжырымдамасы» (2007 ж.), «Қазақстан Республикасы азаматтарын патриоттық тәрбиелеу жөніндегі мемлекеттік бағдарламасы» (2005-2010 жж.) патриоттық тәрбие берудің қай кезеңде де өзекті мәселе екендігін көрсетеді. Бағдарламада «патриоттық тәрбие – мемлекеттік үкімет органдарының жүйелі және алдына мақсат қою арқылы іске асырылатын іс-әрекеті» деген тұжырымынан патриоттық тәрбие беру отбасынан бастап үздіксіз білім беру жүйесі, әлеуметтік орта, қоғам, т.б. барлық әлеуметтік ортаның өзара сабақтастықта, жүйелі түрде байланысы арқылы іске асатынын нақтылайды.

Қазақ әні – ұлттық рухты көтеретін, ұлттық намысты қолдан бермеуге тәрбиелейтін бірден-бір тәрбие құралы екені белгілі. Әнді ұлттық рухтың биік шыңы деп тануымыз. Қазақ әндерінің бүгінгі және келешек ұрпақ үшін тәрбиелік мәні күн санап артуда. Сондықтан, халқымыздың ән фольклоры педагогика ғылымында зерттеу пәні болуы заңды. Қазақ әндерінің осындай тәрбиелік әлеуетін кез келген музыка пәнінің мұғалімінен бастап, тәрбиеші-педагог қауым, ата-аналар, сазгерлер мен әншілер, музыка педагогикасын зерттеуші ғалымдар арқылы білім мен тәрбие үдерісінде үздіксіз насихатталып, зерттеле беруі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иманбаева С.Т. Қазақстан Республикасының әлеуметтік даму жағдайында мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед. ғыл. докторы ...дисс. авторефераты. – Қарағанды, 2007. - 42 б.
2. Жайлаубаев Ж. Халықтың әні кетсе, әдебиеті жесір қалады. <https://abai.kz/post/41670>
3. Выготский Л. С. В92. Психология искусства. Ростов н/Д: изд-во «Феникс»,. 1998.-480 с.
4. Сухомлинский В.А. Афоризмы о музыке. http://xn--e1afnj0c.xn--p1ai/tema/muzyka/Vasilii_Suhomlinskii.html
5. Момышұлы Б. Москва үшін шайқас. <https://qamba.info/site/book/online/mskva-ushin-shaiqas/content/toc.ncx/>
6. Өмірбаева Г.Ш. Мектеп оқушыларының қазақ әндері арқылы сыныптан тыс жұмыс барысында патриоттық құндылықтарын қалыптастыру. Пед. ғыл. канд. ...дисс. авторефераты. – Алматы, 2010. -31 б.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДАҒЫ «ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ» РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК БІЛІМІНІҢ РӨЛІ

П.ғ.д., профессор **А.К.РЫСБАЕВА**
Магистр **Л.С.ДЖУБАТОВА**
Магистр **Г.У.САГИМБАЕВА**

Түйіндеме:

Мақала қоғамдық сана-сезімді жаңашылдандыру барысында «Өзін-өзі танудағы» рухани адамгершілік білім берудің (РАББ) рөлін түсінуге арналған. «Өзін-өзі танудағы» (РАББ) – қазіргі заманғы қоғамның рухани жаңаруына бағытталған еліміздің тәлім-тәрбие беру жүйесінің негізі. Мақалада, қоғамның рухани жаңғыруы барысында адам санасының түбегейлі өзгеруіне жас ұрпақтың моральдық тәрбиесінің маңыздылығы туралы интеллектуалды және рухани-адамгершілік білімнің бірлігі туралы мәселе қарастырылады.

Құндылық әлеуеті қалыптасқан, білім берудің жаңартылған бағдарламасы бойынша адамгершілік және рухани білімнің құрамдас бөлігін нығайту мен педагогикалық оқу үрдісінде әдеби кітаптарды пайдалану маңызды рөл атқарады,

Түйінді сөздер: рухани жаңғыру, өзін-өзі тану, қоғамдық сана-сезімді жаңашылдандыру, құндылық әлеуеті, тәрбиелеу

THE ROLE OF MORAL AND SPIRITUAL EDUCATION "SELF-KNOWLEDGE" IN THE MODERNIZATION OF PUBLIC CONSCIOUSNESS**Abstract:**

The article is devoted to the understanding of the role of moral and spiritual education (MSE) "Self-knowledge" in the modernization of public consciousness. MSE "Self-knowledge" is the basis of the country's educational system directed to the spiritual revival of modern society. The article deals with the impact of the unity of intellectual and spiritual-moral knowledge on the transformation of human consciousness, the importance of moral education of the younger generation in the spiritual revival of society. An important role is played by the strengthening of the spiritual and moral component in teaching under the programs of the updated content of education, the use in the pedagogical process of the school of reading literature that has a value potential.

Key words: spiritual revival, self-knowledge, modernization of public consciousness, value potential, upbringing.

КІРІСПЕ

Адам өмірінің маңызды аспектілерінің бірі – оның рухани және адамгершілік дамуы. Кез-келген қоғам өмірінің маңызы мен мағынасы әрдайым тұлғаның рухани-адамгершілік өлшемінің дамуымен анықталады. Адамзаттың даму тарихында қайта өрлеу, немесе керісінше рухани адамгершіліктің төмендеуіне байланысты бүкіл өркениеттің пайда болуы, я өзінен-өзі жойылып кетуі өте көп кездеседі. Қазіргі замандағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыспен қатар, мінез-құлықтың құндылықтары мен мінез-құлқының құнсыздануы, моральдық қағидалардың жоғалуы және жойылуы сияқты рухани және моральдық дағдарыс бастан кешілуде.

Бірқатар жастардың күнделікті өмірдегі тұтынушылық қарым-қатынасында, рухани емес, материалдық баюға ұмтылысы байқалады, сондай-ақ оларда құндылық бағдарларының өзгеріске ұшырауы, жалпы мәдениет деңгейінің төмендеуі орын алуда. Әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі жаһандану үдерістері адамдардың ойлауы мен сананың өзгеруіне әсер етті. Ғаламдық ғаламтор желісі, мобильді электронды құрылғылар, адамдардың жаппай көгілдір экранға барынша беріліп, оны ұйып тыңдауы – адамдардың жалғыз қалуына, ауызба-ауыз қарым-қатынастың виртуалды қарым-қатынасқа ауып кетуіне ықпал етуде.

Бес сезім мүшелері, яғни көру, есту, дәм сезу, иіс және сезім қабілеті, әсіресе көру қабілеті ескеріледі. Біртұтас дүниетанымдық және тұтас әлемдік көзқарасқа қабілетті адамдар аз.

Қызығушылық туғызған З.В. Зайяц, Н.З. Алиевалардың «Техногендік жаһандану дәуіріндегі адамдық сана» атты ғылыми мақаласында: «Әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі техногендік жаһанданудың құбылысы әлеуметтік-мәдени шындықты ағымдағы оңтайландыруды жаңа технологиялық идеал туындайды, оның мәні күнделікті өмірді техногендеудің жоғары деңгейі бар қоғамға айналады» деп жазады [1].

Интернеттің пайда болуы позитивизм-прагматизм-утилитаризм идеологиясын алдыға қойып, адам қызметінің барлық салаларын өзгертеді және құндылықтарын гистонизм құндылықтарына айналдырады және рухани құндылықтарды құнсыздандырады. «Көзқараспен ойлау» терминінің көрінісі осылайша айқындалады: басқа сезімдердің жұмысын көру арқылы басудың арқасында адам сенімге ие болады, сыни ойлаудың кез-келген дағдыларын меңгеруге ұмтылмайды, өз қабілеттерін, таланттарын білу дағдыларын меңгереді.

Дегенмен, ол бір кездері экранда көргендіктен, ол бір ғана көрінетін тарапты білетіндіктен, мәселені талқылауға қатысады, бірақ ол оның «құзыретті» пікірін білдіруге құқығы бар деген сенім бар. Өртүрлі ақпараттық-коммуникациялық жүйелер, маркетингтік технологиялар, жарнамалық мәтіндер, бейне-роликтер, слайдтар және т.б. адамның сана-сезіміне әсер ететін ойлаудың осы түрін дамытуда үлкен маңызы бар.

Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы қазақстандықтардың заманауи тәуекелге баруы мен жаһандандудың заманауи қауіп-қатерлеріне дайын болуға шақыратын бағдарламалық құжаты болды. Мақалада ел ішінде де, сыртқы әлемде де орын алатын өзгерістерге бейімделу керектігі ерекше айтылады. Бейімделу үдерістерінің негізін және жаһандану барысында кездесетін кедергілерді шешуге дайындық процестерін қоғамдық сананы жаңғырту құрайды. Бұл не?

Мемлекет басшысының мақаласында көрсетілген идеяларға сәйкес, жаңа түрді жаңғыртудың алғашқы шарты оның мәдениетін, оның ұлттық кодексін сақтау болып табылады. Қазақ халқының тарихи, әлеуметтік, күнделікті және басқа да ерекшеліктерін ескере отырып, ұлттық және мәдени тамырларға сүйену өте маңызды. Президент радикалды идеологиялардың ғасыры өткеніне назар аударып, енді бізді болашаққа жетелейтін айқын да нақты ереже қажет екенін тілге тиек етті.

Біздің ойымызша, мұндай нұсқау, «Бөбек» ұлттық ғылыми-практикалық, білім беру және сауықтыру орталығында әзірленген Сара Алпысқызы Назарбаеваның «Өзін-өзі тану» моральдық және рухани білім беру бағдарламасы болып табылады. Бұл инновациялық бағдарлама өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту, адамның өзін-өзі жетілдіру арқылы қазіргі заманғы қоғамдағы руханилықтың жаңаруына қатысты анық нұсқаулар береді. Бұл үдерісте білім беру ұйымдарында енгізілген білім беру жүйесі ерекше орын алады. Оның негізі – адамның рухани және адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған әмбебап және ұлттық құндылықтар болып табылады.

Ұжымдық педагогикалық үдерістің субъектілері ретінде мұғалімдер, студенттер мен олардың ата-аналары АЖРБ өзін-өзі тану бағдарламасының жүзеге асырылуына, олардың санасы, мінез-құлқы, дүниетанымы, қалыптасқан өмір жағдайына қатысты көзқарастары өзгереді. Бағдарламаны іске асырудағы әрбір қатысушы өмірдің мәні туралы, осы дүниедегі өзінің жоғары миссиясын, өзін-өзі тану және өзін-өзі дамыту қажеттілігі туралы ойлайды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының беттерінде әртүрлі салалар өкілдерінің пессимистік пікірлерінің орын алуы ешкімге құпия емес. Мысалы, әлеуметтанушы Есет Есенғараев 2018 жылдың 7 тамызында 365 info.kz. -ке берген сұқпатында қазақ қауымының қоғамдық өмірге белсене атсалыспайтынын, себебі «жекелеген тұлғаның өзін-өзі дамыту деңгейі жетіле қоймағанын» айтып кетті. Оның пікірінше, жаңғыртуға қажетті барлық факторлар толыққанды жетілдірілмеген, сондықтан да заманауи әлеуметтік теорияның, саяси ғылымның, философияның жеткіліксіз дамуы жағдайында, қоғамдық сананы жаңғыртуға байланысты міндеттер дерлік мүмкін емес. (ИА REGNUM)

Біз келесідей жауап береміз: Қазақстанда руханилық пен жоғары имандылықты қалпына келтіруге бағытталған қоғамдық сананы жаңғыртуға мүмкіндік бар. Егер қоғамдық сана-сезімді жаңғыртудағы маңызды факторлардың бірі адамның тәрбиесі болып табылады деп санасаңыз және осы үдерісте ата-аналар мен мұғалімдерде негізгі рөлі болса, балаларға да ересектерге де «Өзін-өзі тану» АЖРБ бағдарламасы рухани-адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына ықпал ететін бірегей білім беру жүйесінің негізі.

2018 жылы «Өзін-өзі тану» моральдық-рухани білім берудің инновациялық бағдарламасын енгізу – адамның білім беру мазмұнын құндылық негізінде меңгеру үшін жағдайлар жасалатын барлық педагогикалық жүйенің мақсаттарын, мазмұнын және жұмыс істеу жолдарын анықтауға арналған уақтылы шаралар, оның моральдық және рухани дамуы, азаматтың толығымен дамыған тұлғасын тәрбиелеу және оның елінің патриоты.

«Өзін-өзі тану» АЖРД бағдарламасының мақсаты – білім беру жүйесі мен қоғамның рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудағы құнды әлеуетін және жеке тұлғаны, қоғамды және мемлекетті тұрақты дамытуды қамтамасыз ету факторы ретінде балалар мен оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ашып көрсету. Білімнің басымдылығы – өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу және үнемі кәсіби өсіу кез келген адамға табысқа жетуге көмектесетін қасиеттер.

Қоғамдық сананы жаңашылдандыру жағдайында білім беру ғибадаты әмбебап болуы керек. Әрбір қазақстандық білім – өмірлік табыстың іргелі факторы екенін түсінуі керек. Мұндай көзқарас жаһандану, ақпараттандыру, жоғары жылдамдықтар мен ашық қоғам дәуірінде білім берудің шешуші рөлімен түсіндіріледі. Білім, ақпарат, білім - негізгі интеллектуалды құндылық, капитал, жеке және қоғамның ресурсы. Қоғамның өміріндегі және әрбір адамның жеке өміріндегі рөлі туралы білім мен табынушылық өте маңызды. Тек білім адамды күшті және бақытты ете алады. Білім беру адамның мүмкіндіктерін үздіксіз жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Өмірдің мәні – жеке тұлғаның үнемі өзін-өзі жетілдіруі, яғни бір шынды бағындырып, алдына жаңа мақсат қоюы. Адамның өмірі мағыналы, толыққанды, қаныққан болу үшін өмірдің әрбір минутын, әр маңызды әрекеттің, ағартушылыққа ұмтылуымен рухтандырылуы маңызды.

ҰБО-ның «Өзін-өзі тану» бағдарламасын еліміздің білім беру жүйесіне енгізу білім беру жүйесінің құндылық әлеуетін күшейтуге байланысты «Өзін-өзі тану» пәні бойынша міндетті түрде шешілетін міндеттерді шешуді көздейді; білім беру ұйымының білім беру жүйесінің түрлі компоненттерінің құндылық әлеуетін іске асыру; балалар мен студенттердің рухани-адамгершілік тәрбиесі мәселелері бойынша отбасымен және басқа да мемлекеттік мекемелермен өзара іс-қимылды дамыту.

Адамның үйлесімді дамуы институтында факультативтік және элективті оқу курстары әзірленді және сынақтан өткізіліп, мақұлданды, олар:

- 1-4 сыныптар үшін - «Әдептілік әліппесі»;
- 5-8 сыныптар үшін - «Адамгершілік грамматикасы»;
- 9-11 сыныптар үшін - «Ар-намыс ғылымы».

5-сыныптан бастап, жалпы білім беру мектептерінің білім беру кеңістігіне мынадай профильді пәндерді енгізу ұсынылады:

- «Адамзаттың рухани мұрасы» (5 сыныпта)
- «Жалпы адами құндылықтар» (6 - 7 сыныпта)
- «Әлемдік көркем мәдениет» (7 - 8 сыныпта)
- «Отбасылық өмірдің әліппесі» (10 сыныпта)
- «Көшбасшылық мәдениеті» (10 сыныпта)

Кейбір эксперименттік мектептерде курстар ұйымдастырылған:

Адамзат сабақтары - 10-11 сыныпта

- Табиғат - сөз мен ақылдың көзі - 5 сыныпта.
- тірі дробтар - 6 сыныпта.
- математикалық қиял - 1-4, 10-11 сыныпта.
- уақыт өзеніндегі тіл - 5-9 сыныпта.
- халықтық рухани қазына - 5-9 сыныпта.
- танымдық оқулар мен сөйлеуді дамытудың құпиялары - 1-4 сыныпта
- жүрек тіліндегі физика - 7 сыныпта

Жаңарған бағдарламалармен оқытудағы рухани және моральдық компоненттерді нығайту мәселесі қызығушылық тудырауына еш күмән жоқ.

Инновациялық өзгерістер ағымында адамдық құндылықтарды түсіну арқылы балалар мен жастарға адамгершілік сенімдер мен адамгершілік мінез-құлық жүйесін қалыптастыру қажеттілігіне назар аудару өте маңызды. Пәндерді оқытуда «Өзін-өзі тану» моральдық-рухани білім беру бағдарламасын ықпалдастыру басты мақсат болып табылады.

Философиялық сөздікте, интеграция (латынның бүтін санынан бастап - толық, тұтас, үзілмеген) – тұтастықты тудыратын процесс; одақ, қосу, бірлікті қалпына келтіру дегенді білдіреді [3].

Негізгі орта білімнің мемлекеттік жалпыға бірдей міндетті стандартында «Адам және қоғам» білім беру саласында келесі білім беру нәтижелері нақты анықталған:

- гуманизмге, адалдыққа, отан алдындағы борыш пен толеранттылыққа негізделген құндылықтар мен нормалардың мәнін біледі; адамгершілік мінез-құлық негіздері, адамның өзіне, оның айналасындағы әлемге, бүкіл адамзатқа деген қатынасын анықтайтын әлеуметтік маңызы бар бағыттар; адамның жағымды және жағымсыз қасиеттерін, эмоцияларын және сезімдерін біледі;
- адамның үнемі өзін-өзі тану және өзін-өзі дамыту қажеттілігін түсінеді; әмбебап, этномәдени және ұлттық құндылықтардың өзара байланысы; өз сөздері мен әрекеттеріне жауапкершілік;
- қоғамға қызмет етуге бағытталған проблемаларды шешуге шығармашылық көзқарасты қолданады; адамгершілік нормаларына сәйкес түрлі мәселелерді конструктивті шешу үшін;

• Адамдарды өзін-өзі анықтау, өзін-өзі тану, өзін-өзі басқару қабілеттерін қалыптастырудың формалары мен әдістерін талдайды

• заңды және моральдық нормаларды есепке ала отырып, әр түрлі практикалық жағдайларда мінез-құлық үлгісін синтездейді;

• Мінез-құлық нормаларына сәйкес міндеттерді сындарлы түрде шешу үшін командада ынтымақтасуға қабілеттілігін бағалайды [4].

Оқытудың барлық нәтижелері білім берудің моральдық-рухани қырларын нығайту үшін басқа да білім беру салаларын оқыту нәтижелеріне қосылуы керек.

Студенттердің құндылық бағытын қалыптастыруға ерекше назар аудару қажет; адамның өзінің стратегиялық өмірлік мақсаттары мен оның қызметін айқындайтын ортақ дүниетанымдық көзқарастары ретінде танылған құндылықтар туралы ойларын көрсетеді.

Қазақ тобы 7-сыныпта орыс тілі мен әдебиеті сабағында интеграциялаудың мүмкіндіктерін қарастырамыз.

У.А. Жанпейс және Н.А. Озекбаеваның жалпы білім беретін мектептің 7-сынып оқушылары үшін қазақ тілінде оқытылатын «Орыс тілі мен әдебиеті» оқулығын негізге аламыз [5].

Жаңа оқу құралы балаға әлем арқылы тіл үйренуге, әлеуметтік бейімделуге, бәсекеге қабілетті болуға, өмірде алған білімдерін қолдануға, сыни ойлауды дамытуға бағытталған.

Функционалдық сауаттылықты дамыту, сыни ойлау қазақ тілі сабақтарында орыс тілі мен әдебиеті сабақтарының басты мақсаты болды.

Орыс тілі мен әдебиетінің қазіргі заманғы сабағының негізгі мақсаты адамның моральдық мінез-құлқының негізін қалыптастыру, адамның өзіне, оның айналасындағы әлемге және бүкіл адамзатқа деген көзқарасын айқындайтын әлеуметтік маңызы бар бағыттарды қалыптастыру болып табылады деп ойлаймыз.

Қазіргі заманғы сабақтың ұйымдастырылу ерекшелігін және өзін-өзі тану үрдісін ескере отырып, біз қазақ тілін меңгерген мектептердегі орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында өзін-өзі тану сабақтарын үйрету тәжірибесінде өздерін дәлелдейтін келесі әдістемелік тәсілдерді қолдануға кеңес береміз:

«Оқу» – студенттердің эмоционалдық-сауықтыру саласының адамның құндылықтары мен адамгершілік қасиеттері туралы білімін және түсінігін кеңейтуге бағытталған әдіс.

Орыс тілі мен әдебиеті бағдарламасы бойынша «Оқу», «Жазу», «Тыңдау», «Сөйлеу» сияқты дағдылармен қатар дамуы керек дағды. Дәстүр бойынша ол мәтіндер негізінде жасалады. Мысалға, 25-28 сабақ бойынша оқулықта студенттерге Лев Толстойдың «Кавказ тұтқыны» үзінділері ұсынылады.

Оқулықтың авторлары әрбір мәселені адами қарым-қатынас пен адамгершілік әрекеттердің моральдық негіздері тұрғысынан қарайды: «Неге екі офицер туралы сөйлескенде, Толстой тек бір адам туралы айтады?», «Костылин қалай тұтқынға алынды? «Л.Толстойдың қандай адамгершілік құндылықты бағалайды?»

Зерттелетін материалдардың мәнін тереңдету үшін біз мәтіндер бойынша жұмыс барысында студенттердің жеке тәжірибесіне қатысты сұрақтарды қосамыз деп ұсынамыз. Сұрақтарды қалыптастырудағы мұндай тәсіл әңгімелесуді өзін өзі бақылау дағдысын қалыптастыруға, білімді теориядан жеке тәжірибеге айналдыруға бағыттайды. Қосымша сұрақтарды ұсынуға болады:

- Л.Н. Толстой адамның қандай адамгершілік қасиеттерін бағалайды?

- Осындай қасиеттері қалыптасқан адамдардың үлгісін келтіріңіз.

- Өміріңізде болған қорқынышты жеңген сәттеріңіз болды ма? Сізге не көмектесті?

«Болған жағдайды ой желегінен өткізу» – оқушылардың нақты өмір жағдайларын бағалауға, өз ойларына, сөздері мен іс-әрекеттеріне жауапкершілігін қалыптастыруға мүмкіндік беретін әдістемелік құрал.

Студенттерді таңдау еркіндігі, өз проблемаларын шешу дағдылары, яғни өз өмірінің субъектісі бола алатын интегралдық құзыреттілік беретін жеке даму механизмдері.

Оқулықтың авторлары С.А. Абрамовтың «Кемпірқосақ үстінде» жұмысын пайдаланып, орыс тілін игеру дағдыларын дамытуға шақырылады.

Мәтінге қатысты барлық сұрақтар оқушылардың мәтіннің мазмұнын түсінуіне бағытталған. Біз осы сабақтарды әрбір оқушының өзінің өмірлік жағдайын түсінуге және өзгеруіне бағытталған «Болған жағдайды ой желегінен өткізу» әдістемелік тәсілмен байытуды ұсынамыз. Басқалармен қарым-қатынас тәжірибесіне және өз мінез-құлық тәжірибесіне байланысты, адамгершілік іс-әрекет – сана-сезімнің даму деңгейіне байланысты саналы таңдау болып табылады.

- Алик ниеттің орындалуының негізгі шарты неге жалғандыққа тыйым салу болды?
- Жақсылықты қолдау үшін өтірік айтуға барған күніңіз болды ма?
- Өзіңіз үшін бұл мәселені қалай шештіңіз?
- Мұндай әрекеттен кейін өзін-өзі сыйлата білуді дұрыс жолға қоюға бала ма?
- Басты кейіпкермен қандай тәжірибе бөлісе аласыз?

«Сөйлесу» – тақырыптың мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін әдіс. Осы техниканы 48-сабақта қолдануды ұсынамыз, онда Николай Гогольдің «Рождество алдындағы түн» жұмысының үзінділері студенттердің назарына ұсынылады.

Студенттер негізгі кейіпкерлердің сипаттамаларын құрастыру бойынша жобаларды аяқтағаннан кейін, студенттерге әңгімелесу барысында өз пікірін білдіруге, тақырыпқа, жағдайға және іс-әрекеттерге өз көзқарастарын білдіруге мүмкіндік береді.

Бас кейіпкер Вакуле туралы әңгімелеп, оқушыларға оның іс-әрекетін, оның оптимизмін, табандылығының және оның қабілеттеріне деген сенімділігін түсінуге көмектеседі. Кейіпкерлердің іс-әрекеттеріне талдау жасау оқушылардың өзін-өзі дамытуына ықпал етеді, «іс-әрекет себептері», «өмір мақсаты» ұғымдары арқылы оқушылар өздерін белгілі бір кейіпкерлермен салыстыра бастайды.

Балалардың мақтаныш сезімін, мақтанышын немесе өкінуін ояту үшін моральдық көріністерді талқылау процесінде маңызды - бұл «ішкі сот», олардың қарекеттері мен іс-әрекеттердің «тексерушілері». Студенттерге жалпы тәжірибе, жанашырлық, мейірімділікті таныта білу маңызды. Барлық үш әдіснаманың негізін этикалық әңгімелер мәселелері қамтиды.

Орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдері моральдық тақырыптар бойынша әңгімелесу кезінде мынадай ерекшеліктерді қарастыруы керек:

1. Бұл мәселе балалардың назарын өмірдің моральдық жағына, іс-әрекеттерге, халықтың объективті әрекеттеріне жасырылған құбылыстарға бағытталуы керек.

2. Сұрақ баланың әрекеттің себептері туралы ойлану керек, мотив пен нәтиже арасындағы күрделі қатынастарды көруі керек.

3. Балалар басқа адамдардың кез-келген әрекетінің моральдық салдарын көруге тиіс мәселелерді қарастырулары керек.

4. Мәселе студенттердің назарын адамдардың ішкі уайымын сезінуге, оларды адамның сыртқы келбетіне қарап жағдайын білуге, осы мәселені түсінуге, демек, бірге мазалануға үйрету.

Жасөспірімдерге зерттеу тақырыбын өзінің моральдық тәжірибесімен, олардың ұжымдық тәжірибелерімен байланыстыратын өте маңызды сұрақтар қарастырылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, жаһандану дәуірінде моральдық және рухани білім беру мәселелері күрт көтерілді. «Өзін-өзі тану» АЖРББ оқу орнында «Өзін-өзі тану» пәнінің білім беру әлеуетін, басқа пәндердің гуманистік мазмұнын, сыныптан тыс іс-әрекеттерді құндылықты байытуды, қосымша білім беруді, ата-аналармен және әлеуметтік серіктестермен өзара әрекеттесуді біріктіретін тұлғаның рухани-адамгершілік дамуының ажырамас кеңістігін құруды қарастырады.

Қайтпас қайсарлықпен табанды жұмыс – әлемнің ажырамас бейнесін қалыптастыратын, әр сабақта оқушылардың өздерін танудың заманауи қағидаттарын қолдану дағдыларын үйренетін және үнемі жұмыс істейтіні білімнің құндылық әлеуетін қоғамдық сананы сәтті жаңғыртудың маңызды факторы ретінде нығайтады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Заяц З.В., Алиева Н.З. Сознание человека в эпоху техногенной глобализации //Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-3.; <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23840>

2. Н.Назарбаев "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания", 12 апреля 2017 г. http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-

3. Философский энциклопедический словарь/ ред.-сост. Е.Ф. Губского [и др.]. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 574 с. – (Библиотека словарей «ИНФРА-М»).

4. «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования» Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200001080>

5. Русский язык и литература: Учебник для 7 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения/У.А. Жанпейс, Н.А. Озекбаева. –Алматы: «Атамұра», 2017. -288 с.

**INTERNATIONALIZATION OF THE CHINESE HIGHER EDUCATION:
THE CASE OF KAZAKHSTAN****A.SERIKKALIYEVA*****Abstract:**

In a globalized world where mobility of people has been rapidly increasing it affects the lives of people and the industries around the world. In 2016 there are 255 million international migrants working or residing in a foreign country including students who are migrated to another country in order to continue their education. In today's world competition in education sector has continuously increasing where universities are not only competing with other local universities in their country but also with the international education opportunities in order to affect the student's decision making process. In this race of attracting students United States and the United Kingdom lead the international education market where in recent years China made significant attempts to catch up with the leading group in market. One of the strong suit of Chinese universities are the scholarships they provide to foreign students which allowed them to increase the foreign students who are studying in China to 377,054 in 2013. By 2020 Chinese government aims to increase this number to 500.000 students. This paper aims to analyze the Chinese educational strategy on attracting foreign students and with a special emphasis on case of Kazakhstan.

Key words: *China, Education, Kazakhstan, Education strategy.*

**ҚЫТАЙДЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМІН ИНТЕРНАЦИОНАЛДАНДЫРУ: ҚАЗАҚСТАН
МЫСАЛЫНДА****Түйіндеме:**

Адамдардың ұтқырлығы тез өсіп келе жатқан жаһандану үрдісі адам өмірі мен әлемнің барлық салаларына әсер етуде. 2016 жылы білім алу мақсатында басқа елге көшіп барған студенттерді қоса алғанда шетелде жұмыс істейтін немесе тұрып жатқан халықаралық мигранттардың саны 255 миллион адамды құрады. Бүгінгі таңда білім беру саласындағы бәсекелестік үздіксіз өсуде, себебі университеттер тек ел аумағындағы басқа жергілікті университеттермен бәсекелесіп қана қоймай, сонымен қатар студенттердің шешім қабылдау үдерісіне әсер ету үшін халықаралық білім беру орындарымен де бәсекелесуде. АҚШ пен Ұлыбритания елдері студенттерді тарту бойынша халықаралық білім нарығында жетекшілік етеді. Соңғы жылдары Қытай нарықтағы көшбасшы топқа жету үшін бар күшін салуда. Қытайлық жоғары оқу орындарының мықты тұстарының бірі – шетелдік студенттерге берілетін шәкіртақылар. Бұл 2013 жылы Қытайда оқып жатқан шетелдік студенттерді 377,054-ға дейін арттыруға мүмкіндік берді. Қытай үкіметі 2020 жылға қарай бұл көрсеткішті 500 мың студентке дейін арттыру мақсатын көздейді. Бұл мақалада Қытайдың шетелдік студенттерді тарту бойынша білім беру стратегиясы талданып, Қазақстан мысалына ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: *Қытай, білім, Қазақстан, білім беру стратегиясы.*

China, with the largest population in the world of over 1.3 billion people, has moved into the second place in the world in terms of the size of its economy. The higher education sector has grown tremendously. Now China has a goal to accept 500,000 students by 2020 and the latest government figures indicate that it is tracking well toward that goal. China now is the world's third most popular study destination after the United States and the United Kingdom.[1]

The Chinese government, the Chinese local authorities, the Chinese Confucius Institutes (CCI), Chinese universities and enterprises to encourage international students to study in China, establishes various scholarships. There are 2529 universities in China, but only 690 of them accept foreign students. One hundred among these universities receive special government assistance [2].

In 1950, China accepted the first group of 33 students from the East European countries. By the end of 2000, the total number of international students in China has increased to 407,000. They are from more than 160 different countries. Among them, Chinese Government Scholarship students numbered 88,000, whereas self-financed students reached 317,000. Since 1997, the Chinese Scholarships Council (CSC) has been entrusted by the Ministry of Education with the enrollment and administration of daily operations concerning international students in China sponsored by Chinese Government Scholarships.[3] The Chinese Government has adopted a "Plan for admission to study in China". Great efforts have been made to create the conditions for foreign students on the issue of selection of specialties, comfortable living conditions, etc.

* Eurasian Research Institute

Government adopted the “30 steps to improve the quality of Chinese universities” program.[4] The number of foreign students in China reached 293,000 in 2011, it was 6.8% of the world volume of the international students. In 2012, that number reached 328 000.

During 2010-2012 years the number of foreign students in China has grown until 11.3%. In the context of continuing of such dynamics, the number of foreign students in China will reach 500,000 in 2020. Even if the process of internationalization of the Chinese higher education started and certain programs were established, its several problems still were not solved. Having great tasks, Chinese universities are still transforming into western system of education. At the same time, by 2010, China doubled the quota for receiving government scholarships for foreign students. According to the executive secretary of the State Committee for the distribution of scholarship, Mr. Liu Jinghui fund, these measures will enable Chinas' universities to gain international status, they will also stimulate further development of education in the country. One of the reasons why foreign students are not enrolled in Chinese universities is the lack of Chinese language knowledge. Now Chinese language courses allow students to pass the state exam HSK (Hanyu Shuiping Kaoshi) for the certification of proficiency in the Chinese language and further higher education. Also, today some Chinese universities provide international bachelor, master and doctoral programs conducted in English that have no requirements of Chinese language proficiency. The proliferation of the CCI played a significant role in evaluating the amount of foreign students in China. First the CCI was opened in South Korea, nowadays the country is a leader by the number of foreign students in China. The CCI in 2014 numbered 475, with the existence of an additional 851 Confucius Classrooms (CC) located in 126 countries worldwide.[5] Over the past 10 years, approximately 3.5 million students have registered for one or another program in these facilities. Whereas the CCI's charter is to promote Chinese language and culture abroad, one clear additional outcome is to contribute to the internationalization of the Chinese education as both an import and export phenomenon. China is leading not only by the number of foreign students accepted for training, but also on the number of students going to study abroad. Over the past 35 years (from 1978 to 2013), 3,058,600 Chinese students have studied overseas, which ranks China above all other countries in the world. In 2013 alone, 413,900 students studied overseas.[6]

Familiarity with Mandarin is essential, and the combination of the CCI and the CC facilities has contributed to the growing total of approximately 100 million Mandarin learners around the world. The CCI program provides grant funding, educational resources, guidance on best practices and professional development opportunities. Through its flexible model, it addresses the needs of institutions ranging from large districts to individual schools. While many view the growth of the CCIs as a bridge to internationalization and as a contribution to the enhancement of mutual understanding and friendship among all the people, they have also recently served as a source of negative critique focused on what is viewed as a possible hegemonic character of their instruction.[7] In June 2014, the American Association of University Professors called on universities to break or renegotiate their contracts with the CCI (there are more than a hundred in the US), because they “act as the Chinese government to ignore the lever and allow academic freedom”. Earlier, 100 professors from University of Chicago complained that the CCI damage “academic integrity”. In the article published in 2013 in the Nation journal, one of the academics of the University have described cases in which the various institutions of the country are involved in a politically engaged business. For example, there are cases where universities have been forced to cancel or transfer the place where the Tibetan spiritual leader the Dalai Lama for the university limits.[8]

According to the China's Ministry of Education, a total of 377,054 foreign students from 203 countries and regions studied in China in 2014, up to 5.77 percent year on year. International students studied in 775 colleges, research institutes and other institutions across 31 provincial regions. 9.8 percent of them are sponsored by Chinese government scholarships.[9] The Republic of Korea, the United States and Thailand are the three major source countries for international students in China. While student aid is certainly a factor in this growth, many students, including those from significant source countries across Asia and Africa, are attracted by China's rapidly growing economy and profile on the world stage. However, survey by the

Center for China and Globalization, a Beijing think tank, shows that international students make up less than 1 percent of the students at Chinese colleges and universities [10].

Figure 1. International Students in China (2014)

Rank	Place of Origin	Number of Students	Percent of Total
1	South Korea	62,923	16.7%
2	United States	24,203	6.4%
3	Thailand	21,296	5.6%
4	Russia	17,202	4.6%
5	Japan	15,057	4.0%
6	Indonesia	13,689	3.6%
7	India	13,578	3.6%
8	Pakistan	13,360	3.5%
9	Kazakhstan	11,764	3.1%
10	France	10,729	2.8%

Source: Project Atlas

Since 2008 Kazakhstan ranks 9th at the Top 10 sending countries of total international student enrollment in China. From 2015 Kazakhstan rose to the 8th place. Chinese education became attractive for Kazakhstani young people not only because of the amount of scholarships and the dynamic economic growth in China, it also has other reasons.

1. The ratio of prices for the higher education in China and Kazakhstan evolved until recently in favor of the high cost of leading Kazakh universities and cheapness of Chinese. Today, after inflation when the dollar relative to tenge increased two fold, possibly the demand on the Chinese higher education will diminish, because all the calculations for the Chinese educational services are made in dollars or RMB.

2. Comparatively low quality of higher education in Kazakhstan, both technically and in terms of human resources.

3. Unwillingness of many high school graduates to pass the Unified National Testing (UNT) of eligibility to enter the local university. Chinese universities also accept students without a certificate of UNT, and only on the basis of a high school diploma. However, they are first credited to foundation, and in the case of mastering the Chinese language at the appropriate level to enter a university, it is mandatory to earn the level from 4 to 6 (depends on the university and its rating) HSK.

4. Education in China becomes available for Kazakhstani people. In addition to improving the access to the information about studying in China, the Chinese universities started advertising itself at schools and HEIs in Kazakhstan. This resulted in the foundation of intermediary companies involved in the contact between the universities of China and Kazakhstan applicants. Today, a whole network of companies is established in the Kazakhstani market providing similar services, attractive and affordable by price.

Top sending countries in the universities of the PRC in 2006-2016 academic years, people

Country	2006 год	2015 год	2016
1. Republic of Korea	64481	66672	68863
2. Thailand	7306	19976	32646
3. USA	14758	21975	29192
4. Pakistan	4450	15654	26858
5. India	7190	16694	26198
6. Russia	7261	16197	25233
7. Kazakhstan	3827	13198	22595
8. Indonesia	6590	12694	18834
9. France	4698	10436	16174
10. Malaysia	943	6650	12357
11. Laos	1908	6918	11928

12. Mongolia	3618	7428	11238
13. Vietnam	9702	10031	10360
14. Japan	18640	14085	9530
15. Germany	3554	7536	8518

Source: Ministry of Education of the People's Republic of China

22595 Kazakhstanis studied in China in 2016, it is a very high growth for a country with 18 million people. Interest in Chinese language and education in China – is a global trend that confirms the transcontinental spread of Chinese business. In higher education at the PRC students from Kazakhstan are mostly studying technical disciplines (eg. oil exploration and oil production, energy, engineering, construction and transport) and social sciences. Almost a third of Kazakh students study in Beijing - about 4000, in Urumqi – 1250, in Shanghai - 800, Xi'an – 700, Guangzhou 500, Wuhan - 400. There is a certain predominance of Beijing universities, Shanghai, Xi'an, Guangzhou, Urumqi, i.e. major cities of the eastern and north-western China, which are geographically close to Kazakhstan. For example, universities in Xinjiang in 2011 had an enrollment of 1360.[11] In Kazakhstan the first CCI was opened in Astana at the Eurasian National University named after Lev Gumilev in December 2007 and in Almaty at the Al-Farabi Kazakh National University in February 2009. Later in 2011 the other two CCI were opened in Aktobe and Karaganda, on the basis of higher education institutions in these cities. Today five CCI operating in Kazakhstan.

In September 2013, President Xi Jinping in a speech to the Nazarbayev University in Kazakhstan alluded for the first time to the revival of the ancient Silk Road that existed for centuries connecting China with Central Asia, West Asia, South Asia and Europe. Thus, Kazakhstan is one of the major partners of China in BRI implementation.

Every year, the Chinese government provides 10,000 government scholarships to the relevant countries. China's local governments have also set up special Silk Road scholarships to encourage international cultural and educational exchanges. Projects of people-to-people cooperation such as Silk Road culture year, tourism year, art festival, film and TV project, seminar and think tank dialogue are flourishing. These interactions have brought our people increasingly closer. In the coming five years, we will offer 2,500 short-term research visits to China for young foreign scientists, train 5,000 foreign scientists, engineers and managers, and set up 50 joint laboratories.

Apart from the scholarships and other measures, President Xi also suggested that innovation will be the watchword in the process of the BRI construction. This suggests that qualified personnel have to be trained in large numbers in the future. Innovation has also been the major plank of both the 12th and the 13th Five Year Plans in China and indicates to a long-term plan in this regard.

On March 28, 2015, China released the first official document outlining the main ideas, thrust, policies and programmes of the BRI which packages the above two continental and maritime roads. This document suggested that the BRI profile includes “countries and regions with a total population of 4.4 billion and a total economic volume of 21 trillion U.S. dollars, 63 percent and 29 percent respectively of the world's total.” This document suggests that the BRI is aimed to overcome the current global financial crisis, “uphold the global free trade regime” and enhance connectivity between Europe, Asia and Africa. Its principles are to be based on the United Nations Charter, Five Principles of Peaceful Co-existence, inclusiveness and free market operation. Five major priorities for the countries involved in the BRI include promote policy coordination, facilities connectivity, unimpeded trade, financial integration and people-to-people contacts. In the field of education, apart from enhancing exchanges, it stated “We should send more students to each other's countries, and promote cooperation in jointly running schools.”

Since the 16th party congress in 2002, China had formulated a policy of “go out” (走去出). Initially, this was in the investments and other spheres. However, today this policy also includes Chinese educational institutions and systems “going out” in the BRI areas. For the Chinese companies to navigate through the BRI dynamics, they need to build talent on a large scale. The BRI, according to some Chinese analysts, is to usher in a new international order than compared to the order in place for the last seven decades. In terms of education, since much of the global educational systems are heavily influenced by the western methods and curriculum, China intends to export its system to the BRI areas gradually and attempt to change the educational order of the world. In the BRI construction, China is emphasising on the higher and vocational educational institutions to play a bigger role in the coming years. [12] Educational institutions as well have been making arrangements for collaborations across the board for exchanges with similar institutions abroad.

According to Hao Ping, China's vice-minister of Education, in 2015, nearly 400,000 foreign students from 202 countries or regions studied in China, a 50 percent increase compared with the year 2010. [13] Of these about 10 percent received Chinese government scholarships. [14] The Silk Road scholarship programme further enhances this aspect in the future.

As a part of the drive to expand educational opportunities across the BRI, a number of outreach programmes were launched by China. Institutionally, a long-term plan to “go out” was formulated for the education sector for the period of 2010-20. As a part of the 13th Five Year Plan, China's Ministry of Education had tasked the provinces along the BRI to enhance training of personnel in expanding educational system, enhance scholarships for foreign students and increase people-to-people contacts. Domestically, the Ministry signed MoUs with 14 provinces or cities recently to promote international educational facilities. [15]

Significantly, in 2016, the State Council formulated a developmental plan for the next five years for expansion of the educational sector across the BRI areas. [16] The Opinions issued on April 29, 2016 – apart from directing the concerned bodies to expand overseas studies, encouraging foreigners to study in China and enhancing the institutional capacity, innovation, inter-governmental exchanges, promote “win-win” cooperation – mentioned the educational institutions gearing up for the BRI construction. It called for strengthening educational interoperability with many a country on the BRI, establish 10,000 “Silk Road scholarships”. [17] China's National Education System Reform Leading Group subsequently adopted these Opinions. A significant aspect of these instructions from China's central leadership on education is to take “lead” in the construction of the BRI projects. This suggests to a more active profile for China's educational institutions in the coming years.

Other measures include educational fairs, joint educational initiatives with other countries, signing of MoUs with educational institutions in China and other countries, and the like. Since 2013, China's Ministry of Education signed over 60 agreements with various countries for expanding educational opportunities for students. Cultural exchange programmes and mutual visits and research are a part of these understanding. Such exchanges and cooperation are in the interests of China as these will enhance its international competitiveness and provide legal protection, norms and guidance. [18]

Education of Kazakhstan in China can act as a factor in improving the quality of the labor force in Kazakhstan, and as whole human development. This process can be interpreted as an opportunity to strengthen the influence of China in Kazakhstan and the region – development of bilateral scientific-educational, socio-cultural, economic and trade, cultural ties and improve comprehensive international cooperation between Kazakhstan and China. On the other side, educational grants and scholarships of China in Kazakhstan are one of the major approaches of the ‘soft power’.

LITERATURE:

1. 中国成世界第三大留学目的地 赶超日本市场 . <http://edu.sina.com.cn/a/2014-11-10/1041251920.shtml>
2. 高等教育学校（机构数 http://moe.gov.cn/Resources/Statistics/edu_stat_2014/2014_en02/201508/t20150831_204482.html
3. http://en.moe.gov.cn/Cooperation_Exchanges/201506/t20150626_191375.html
4. 中国教育报. 26.11.2013.
5. China opens 475 Confucius Institutes worldwide. http://english.hanban.org/article/2014-12/10/content_565744.htm
6. Chinese Ministry of Education of China. <http://www.moe.edu.cn/publicfiles/business/htmlfiles/moe/s8491/index.html>
7. Painter, H. Doubts about the integrity of Confucius Institutes lead to mounting criticism. <http://www.popecenter.org/commentaries/article.html?id=3115>
8. Confucius Institutes: about-face. <http://www.economist.com/blogs/analects/2014/09/confucius-institutes>
9. More than 377,000 foreign students in China in 2014. <http://www.ecns.cn/2015/03-18/158576.shtml>
10. Zhao Xinying. China attracts more overseas students.
11. http://usa.chinadaily.com.cn/china/2015-03/20/content_19863088.htm
12. http://www.iie.org/Services/Project-Atlas/China/International-Students-In-China#.Vw8rl_mLSUk
13. <http://demoscope.ru/weekly/2015/0629/tema05.php>
14. See the interview of Xu Tao Secretary of Ministry of Education International Cooperation and Exchanges ““一带一路”建设与中国教育使命” [BRI Construction and China's Educational Mission]

August 31, 2016 at <<https://www.ishuo.cn/doc/ohjglfqf.html>>Xu also mentioned about the six mechanisms that China established for cultural exchanges. Two of these – one each in Russia and Indonesia- are part of the BRI.

15. “China sees rapid rise in foreign students” November 1, 2016 at <http://en.moe.gov.cn/News/Top_News/201611/t20161102_287359.html>In 2014, more than 50 percent of these are from Asian countries – specifically from Pakistan, India, Indonesia, Vietnam, Laos and Malaysia. See “2014 年全国来华留学生数据统计” March 18, 2015 at <http://www.moe.edu.cn/publicfiles/business/htmlfiles/moe/s5987/201503/184959.html>

16. “China releases report on foreign students for 2015” April 20, 2016 at http://en.moe.gov.cn/News/Top_News/201604/t20160420_239196.html

17. “Education ministry signs MoU on Belt and Road Initiative” *China Daily* April 12, 2017 accessed at <http://m.chinadaily.com.cn/en/2017-04/12/content_28894053.htm>

18. See Mary Zhao “China Eyes Broad Prospects for Education Cooperation under “ Belt and Road ” Initiative” May 9, 2016 at <http://www.linkedin.com/pulse/china-eyes-broad-prospects-education-cooperation-under-mary-zhao>

19. Central Committee General Office and State Council, “关于做好新时期教育对外开放工作的若干意见” [A number of Opinions on doing a good job on the new era of opening up of education"] April 29, 2016 at <http://www.gov.cn/home/2016-04/29/content_5069311.htm>

20. Zheng Gang and Liu Jinsheng, “一带一路”战略中教育交流与合作的困境及对策” [The difficulties and countermeasures of educational exchanges and cooperation in OBOR] *比较教育研究* [Studies on Comparative Education] September 30, 2016 at <http://sky.cssn.cn/jyx/jyx_bjyx/201609/t20160930_3222171.shtml>

MODERN SYSTEM OF TRAINING TEACHERS FOR PRESCHOOL EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**G. TAUBAEVA*,
A. ISKAKOVA****Abstract:**

Preschool education, as an integral part of the general education system of the Republic of Kazakhstan, plays an important role, since it identifies the nature-friendly qualities and characteristics of the child, provides the conditions for their development, and carries out a large-scale program of the child's readiness for school. At the present stage in the world, readiness for school is understood as a combination of two components: readiness to learn and readiness for school.

The training of pedagogical staff in preschool education in the Republic of Kazakhstan is based on the national model of education focused on the result, which presupposes the training of a specialist of a new formation, who possesses European multiculturalism, communicativeness, technocracy, capable of creatively and highly professional decision on the modern scientific and practical levels with the benefit for society of the task in pedagogical sphere of activity.

Key words: *pre-school education and training, modernization of education, general education, professional and subject component, communication.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҮШІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЖҮЙЕСІ**Түйіндеме:**

Мақалада Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі педагогикалық кадрларын дайындауда ұлттық білім беру үлгісіне негізделген, заманауи ғылыми және практикалық деңгейлерде шығармашылық пен жоғары кәсіби әрекеттерді шеше алатын, жаңа формацияны болжай алатын, нәтижеге бағдарланған, еуропалық көпмәдениеттілікке, коммуникативті, технократтық құзыреттілік–терге ие болатын мамандарды дайындау туралы баяндалады.

Түйін сөздер: *мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу, білім беруді модернизациялау, жалпымәдени, кәсіби және пәндік құзыреттілік.*

The solution of the tasks of updating the education system in the Republic of Kazakhstan makes it necessary to search for reserves of new ideas, concepts, thanks to which it is possible to reach the international level of training of pedagogical personnel.

In the normative and legal documents in the field of preschool education, it is stated that in modern conditions the society needs specialists who can initiate and solve difficult professional and life problems, master the achievements of science, know how to apply and multiply acquired knowledge and skills, possessing the flexibility of thinking, creative approach and ingenuity in rapidly changing situations, responsible for the results of their own activities and focused on effective self-education.

Thus, the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2016-2019 notes the need to update the content and structure of pedagogical education, taking into account traditions, world experience and the principles of sustainable development [1].

The tasks of preschool education and training within the framework of the State Program for the Development of Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2016-2019:

1. To improve the quality of teaching staff and the prestige of the profession of the teacher, to form a teacher of a new formation;
2. Create a lifelong learning system;
3. Improve the structure, content, technologies of education;
4. Improve the effectiveness of education management;
5. Develop the infrastructure of the education system;
6. Improve the quality of teachers' education;
7. Create a system to ensure the quality of educational services.

In accordance with the program, it is planned to ensure 100% coverage of children by preschool upbringing and education until 2020, ensure full coverage of preschool children by the age of 5-6, and increase the variability of pre-school organizations, taking into account the demographic situation in the Republic.

The modern system of pedagogical personnel training is characterized by increasing attention to the problems of the sphere of preschool education.

* Abay Kazakh National Pedagogical University

The quality of public pre-school education is determined primarily by the composition and competence of teachers, the level of their psychological, pedagogical and special training, as they are the vehicles to the practice of teaching and educating preschoolers of modern scientific achievements.

One of the ways to solve this issue is to improve the system of training specialists in preschool education, called upon to carry out educational activities at a high level.

Pedagogical activity in pre-school organizations is a complex phenomenon involving the object and subject of activity, target, content, operational-active and evaluative-productive components [2].

The training of pedagogical staff in preschool education in the Republic of Kazakhstan is based on the national model of education focused on the result, which presupposes the training of a specialist of a new formation, who possesses European multiculturalism, communicativeness, technocracy, capable of creatively and highly professional decision on the modern scientific and practical levels with the benefit for society of the task in pedagogical sphere of activity.

The main link in the training of highly qualified teachers for pre-school children's organizations are the faculties for pre-school education and upbringing at pedagogical universities.

At present, specialists of this profile are being trained at 12 higher educational institutions of the republic. It should be noted, Abay Kazakh National Pedagogical University has a special role in the training of teachers.

The development of pedagogical science and its influence on the development of higher education and the educational and educational process in pre-school organizations is an innovative process characterized by the use of new technologies.

A number of studies have been devoted to the development of theoretical and practical problems of the training of teachers in preschool education. Including the work of such scientists as: Kh. Sheryazdanova, K. Mendayhova, A. Amirova, T. Levchenko, M. Turskeldina, B. Arzanbaeva, S. Zhienbaeva, G. Taubaeva, A. Iskakova, K. Meterbaeva and etc.

The reform of higher pedagogical education has caused a regular need to strengthen standardization, improve programs, teaching methods, and improve quality control.

The state general educational standard of education of the Republic of Kazakhstan for "Preschool education and upbringing" provides for students to receive a general cultural level and vocational training [3]. The fundamental aspect of the state compulsory standard of education is the competence approach to the level of Bachelor's education in preschool education and upbringing. They include the following competencies:

- General cultural - uses the basic methods and means of obtaining, storing, processing information; owns the skills of working with a computer, including in global computer networks; owns moral norms and the basics of moral behavior; is capable of forming habits of a healthy lifestyle in accordance with the requirements of hygiene, labor protection and the rules for protecting possible negative external influences; realizes the principles of organization of scientific research, ways to achieve and build scientific knowledge;

- Professional - is able to model the teaching and upbringing process and implement it in the practice of teaching; owns qualitative and quantitative methods of psychological and pedagogical research, is able to use methods of diagnosing development, communication, activities of children of different ages; is able to use methods of knowledge of various theories of education, upbringing and development, as well as educational programs for students of different levels of education; understands the high social importance of the profession, respects the principles of professional ethics, is able to use knowledge of normative documents and knowledge of the subject area of cultural and educational work;

- Subject - aware of the specifics of preschool education, has the means to implement continuity in the education of preschool children; is able to apply knowledge of theoretical bases and technologies of development of mathematical representations in preschool children; is able to apply knowledge of the theoretical foundations and technologies for the development of natural scientific concepts in preschool children; owns the skills of organizing the visual, musical and creative activity of preschoolers; is able to apply technology to work with art works for preschool children.

The content of pedagogical education in the university is built on a broad theoretical basis, in which a significant role is assigned to the independent restriction of knowledge, the development of reflexive skills of students; their interaction, the exchange of ideas and ideas on the basis of group, problematic, open, interactive learning using the latest electronic technologies.

The main attention is paid to fundamental psychological and pedagogical training on the basis of which students possess modern pedagogical technologies. So, in the cycle of basic disciplines are included:

"Innovation in preschool organizations", "Inclusive education", "Education management", "Forming communicative competence of preschool children" teaching is carried out on 2-3 courses.

The main types of lecture classes are lectures, seminars, case-study, presentation, round table, brainstorm, business game, joint work of students with teachers.

Modern media and mass communication cannot replace the lecture, but it is carried out more flexibly, differentially, taking into account the peculiarities of the studied discipline, the specificity of the audience, the psychological patterns of cognition, the processing of the heard, its impact on the formation of assessments, attitudes, attitudes, feelings and beliefs of the student.

A special role is played by students with tutors. Such activities create a strong contact between students and teachers. Tutors not only transmit knowledge, but also teach themselves to act and think.

Seminar classes are aimed at strengthening the interest of students in pedagogical science and scientific research, teaching the ability to link scientific and theoretical positions in the field of preschool education with practical activities. In these classes, students are given the opportunity to check, clarify, systematize knowledge, learn to accurately and demonstratively express their thoughts in the language of a particular science, analyze facts, conduct a dialogue, debate, participate in game design, and analyze specific situations.

The organization of independent work of students significantly changed, which by credit technology training is allocated about a third of the content of educational subjects. Independent work includes the study of psychological-pedagogical and specialized literature, obtaining information via the Internet; the implementation of abstracts and coursework; preparation for conferences and a round table; participation in the conduct of various studies and the processing of their data; analysis of problematic situations on an academic or research topic; preparation for business games; fulfillment of tasks of a creative nature; the production of didactic material; development of abstracts of classes and cultural and leisure activities; collective and individual design.

Through computer-based training programs, students are given the opportunity to perform training tasks and exercises, assess their implementation, provide prompt help in the form of prompts, clarify common mistakes, and offer relevant theoretical material.

It is necessary to note the increasing role of pedagogical practices. Attention to the problem of vocational training is evidenced by the increase in species (educational, fact-finding, pedagogical, industrial, pre-diploma), duration, complexity of their tasks.

The understanding of the need for large-scale pedagogical training in the spirit of multiculturalism in higher education institutions has increased significantly. The competence of such work is to review the content of standard and curriculum programs, teaching methods, improve the professionalism of teachers, and so on.

Vital for future teachers of preschool organizations is the task of learning to perceive ideas, values, traditions, customs, culture of different peoples. The famous Kazakh poet and educator of the past Abai Kunanbayev wrote: "We must learn to learn what other peoples know in order to become equal among them in order to become a defense and a support for our people" [4].

Thus, the modernization of the system of higher pedagogical education is directly related to the increased requirements for the level of competence of the bachelor in pre-school education and upbringing.

Despite the fact that the country has accumulated a lot of experience in training pre-school education specialists, there are a number of rather serious tasks facing the universities:

- improvement of the scientific and methodological foundations for the training of pedagogical personnel in pre-school education;
- development of monitoring of the level of competence of the future specialist in preschool education;
- development of computer training programs and electronic textbooks;
- Increase the level of research and project activities of students.

LITERATURE:

1. Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2016-2019 - Astana, 2016.
2. Gosudarstvennyy obshcheobyazatel'nyy standart obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. 5B010100-Doshkol'noye obucheniye. i vospitaniye -Astana, 2016.
3. Gosudarstvennyy obshcheobyazatel'nyy standart obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. Doshkol'noye vospitaniye i obucheniye. -Astana, 2016.
4. Kunanbayev A. Izbrannoye (seriya «Mudrost' vekov»), -Moskva, Russkiy raritet, 2006.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЫКАСЫ АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ

докторант Г.ҮСЕНҒАЛИЕВА*

Түйіндеме:

Қазақтың дәстүрлі көркем мәдениетін дарытудың мақсаттары мен міндеттері, өнердің өмірдегі мәніне деген түсініктер деңгейіне, өнердегі рухани эстетикалық мұраны ұрпаққа жеткізудің бағыт-бағдарының үрдісіне тікелей байланысты. Қазақтың ұлттық музыкасы арқылы кейінгі ұрпаққа эстетикалық тәрбие берудің мақсаты мен міндеттері болашақ ұлттық сақтаудың кепілі саналады.

Қазақ халқының ұлттық музыкасы арқылы эстетикалық тәрбие берудің мақсаты – білім алушының бойында ұлттық құндылықтарға деген көркем-эстетикалық мәдениет қалыптастыру. Ал, қазақ музыкасы арқылы эстетикалық тәрбиенің міндеттері: қазақ музыкасы арқылы көркем шығармашылық сезімін, тал-ғамын дамыту; эстетикалық құралдарды: ұлттық музыкаға қатысты шығармалар мен әдебиеттерді, аспаптар мен түрлі құралдарды қолдана білу дағдысын қалыптастыру; ұлттық музыканы пәнаралық байланыста қолдана отырып эстетикалық сезімді және эстетикалық қабылдауды тәрбиелеу; оқушыларды әсемдікті көре біліп, сезінуге тәрбиелеу.

Қазақ музыкасының ұрпақ тәрбиесіндегі зор мүмкіндіктері мен бай мұрасы әрдайым зерттеп зерделеуді қажет етеді. Бұл мәселені музыка педагогикасы тұрғысынан терең зерттеп жүрген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, рухани эстетикалық мұраны ұрпаққа жеткізудің бағыт-бағдарының үрдісіне тікелей байланысты деп айтуға болады.

Тірек сөздер: қазақтың ұлттық музыкасы, ән мен күйі, эстетикалық тәрбие, музыка зерттеушілері

Abstract:

The goals and objectives of instilling traditional Kazakh art culture are directly related to the level of ideas about the importance of art in life, the trend direction of the transfer of spiritual and aesthetic heritage in art generation. The purpose and objectives of aesthetic education of the younger generation through the Kazakh national music are the key to the future of national preservation.

The purpose of aesthetic education through the national music of the Kazakh people-the formation of artistic and aesthetic culture of students to national values. Tasks of aesthetic education through Kazakh music: development of a sense of artistic creativity, taste through Kazakh music; to develop aesthetic means related to national music: works and literature, skills of using instruments and various instruments; education of aesthetic sense and aesthetic perception with the use of national music in interdisciplinary communication; nurture a sense of pride and feelings of students.

Great opportunities and rich heritage of Kazakh music in the education of the younger generation require constant study.

Key words: kazakh national music, songs and kui, aesthetic education, music researchers

КІРІСПЕ

Қазақстан мемлекетінің өркеніетті даму жолына бетбұрысы тұсында жас ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігі, білімділігі мен біліктілігі талап етіледі. Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбиелеу саласының түбегейлі өзгеруі жағдайында ұлттық мәдениетке, халықтық дәстүрге, олардың тарихы мен даму жолдарына қайта оралып, көркем мәдениеттің барлық мүмкіндіктерін сарқа жаңа тәрбие жүйесіне қызмет етуге жұмылдыру – бүгінгі күн тәртібіндегі ең басты мәселе. Өйткені жас өспірімдердің ұлттық мәдениет пен дәстүрлерді меңгергенде ғана жалпы адамзаттық мәдени мұраларды игеріп, дүниеге дұрыс көзқарасы, қоршаған өмір шындығына эмоциялық қатынасы, танымдық ой-санасы қалыптасатыны анық. Ендеше ұлттық қайта өрлеу процесінде халықтың мәдени игіліктерін танып-білу мен бабалар қалаған көркем рухани мұралармен өскелең ұрпақты қауыштыру ісінде қазақтың дәстүрлі көркем мәдениеті маңызды орын алады.

Қазақтың дәстүрлі көркем мәдениетін дарытудың мақсаттары мен міндеттері, өнердің өмірдегі мәніне деген түсініктер деңгейіне, өнердегі рухани эстетикалық мұраны ұрпаққа жеткізудің бағыт-бағдарының үрдісіне тікелей байланысты. Қазақтың көркем өнерінің бейнелілік тілін меңгеруде, халқымыздың бай мұрасын игертуде құнды ой-пікірлер мен татымды түйіндердің негізін қазақ ағартушыларының дүниетанымдық көзқарастарынан байқаймыз. Оған дәлел Ш. Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсариннің рухани қазынамыз көркем мәдениет пен ұлттық өнердің қоғамдағы тәрбиелік рөліне айрықша мән бергені белгілі. Қазақ әдебиетінің майталмандары Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, А. Байтұрсыновтар өз еңбектерінде мәдениет тарихынан өнердің көрнекті орын алатынын, өнерсіз қоғам дамуы, рухани байлықтың молаюы мүмкін емес екендігіне тоқталып, талдап өтті. Кеңес дәуірінде қазақтың көркем мәдениетін жеке өнер түрлері ретінде музыкатану, өнертану саласында зерттеуші Қазақстандық ғалымдар қатары толығы түсті. А.Қ.Жұбанов, Б.Г. Ерзакович, П.Аравин, Т.Бекхожина, А.В. Затаевич, Б.Физатов т.б. зерттеушілер ел арасынан теңдесі жоқ қазақтың әнкүйлерін жазып, ерекшеліктерін саралады. Одақ кезіндегі саясаттанған,

* Мимар Синан Көркем Өнер университеті, Түркия

бірыңғайлаған білім нәтижесінде қазақтың ұлттық мәдениеті мен өнерінің эстетикалық ерекшелігі, рухани тұрмыс формалары, дүниетанымдық жүйесі және басқа көптеген қырлары тәрбие ісінен аластатылып, аулақта ұсталды.

Қазақтың дәстүрлі көркем мәдениеті халықтың ежелгі көп салалы өнеріне негізделеді және оның адамгершілік, парасаттылық, эстетикалық, танымдық мәнін жоғары деңгейге көтереді. Осы орайда қай халық болсын өзінің ұлттық өнері мен мәдени байлықтарын аса шеберлікпен дамытып, оны жаңа дәуір, жаңа заман әкелген жаңалықтармен сабақтастыра байытып отырған.

Осылайша айтатын ойы мен мазмұны халықтың өзіндік әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, әлеуметтік-рухани өмірін бейнелейтін қазақтың дәстүрлі көркем мәдениеті халықтың сан ғасырлық тарихымен, тыныс тіршілігімен біте қайнасып, дамып отырған бағалы қазынасы. Қазақстанның философиялық ғылымы болсын, филология ғылымы болсын, эстетика проблемаларын әлі жөнді қолға алған жоқ. Әсіресе эстетиканы әдебиет пен өнердің философиясы, ғылымы деп қарап, осы ғылыми-философиялық тұрғыдан өмір мен өнердегі эстетикалық қасиетсіпаттарды анықтау әрекеті бізде мүлдем жоқтың қасы. Ал осы саладағы түйінді мәселерді шешіп алмай, әдебиет пен өнердің эстетикалық сапасын жетілдіру үшін күрес мардымды болмақ емес. Көптеген сын, әдебиеттану еңбектерінің үстірт немесе бір жақты субъективтік талғамнан көп аспайтыны сондықтан. Неңдей құбылыс болғанмен, байыбына барып, ғылыми негізде терең зерттеуді қажет етеді. Былайша айтқанда, әр нәрсені философиялық түбіріне жетуді қажет етеді. Әдебиет пен өнер құбылыстары да сондай. Оның философиялық түбірі эстетикаға саяды.

Эстетика әсемдікті зерттейтін ғылым десек, әсемдікті танытатын қоғамдық сананың ерекше саласы – өнер. Ендеше, эстетика ғылымының негізгі объектісі. Өрине, эстетика өмірдегі әсемдікті де дербес алып зерттейді. Бірақ оны көбіне көп өнердегі көрінісіне байланысты алады. Бұлай зерттеу бір жағынан жалпы адам санасының дүниені тану әрекетіне өнер атаулының қосатын өзіндік үлесін көрсетсе, екінші жағынан өмір шындығының өнер шындығына (көркем шындыққа айналу процесінің диалектикасын көрсетеді). Сөйтіп суреттердің шығармашылық ақтының диалектикасын ашып, эстетикалық сипатын анықтағанда ғана оның шығармасының көркемдік сапасы дұрыс бағаланады.

Әдемілікке қызықпайтын, сүйсінбейтін адам жоқ. Бірақ осы қызығу мен сүйсінудің мөлшері бірдей емес. Әдемілікті түсініп, танып бағалаудың да дәрежесі әр түрлі. Мұның себебі – тәрбиеде. Әдемілікті ұнататын табиғи сезім туа пайда болғанмен, жүре дамиды. Оның дамуы, біреуде жоғары, біреуде төмен болуы адамның көркемдік мәдениетіне көркем өнер туындыларын біліп, ұғынып ләззат алып дағдылану тәжірибесіне байланысты. Өнердің осы эстетикалық тәрбиеде атқаратын баға жетпес қызметін анықтаудан бұрын оның жалпы қоғамда атқаратын маңызды ролін еске түсіре кетейік. Эстетикалық сезім дегеніміз – адамның еңбек үстінде тарихи қалыптасып дамыған рухани қымбат қасиеті.

Адамдардың эстетикалық сезімдері олардың өмірінде зор рөл атқарады. Әсемдікті көріп, түсініп, жасай білу адамның рухани өмірін байытады, қызғылықты етеді, оған ең жоғары рухани ләззаттануға мүмкіндік береді. Адамның әсемдік пен нашарлықты, сәулеттілік пен сұрықсыздықты, қуаныш пен қайғыны түсіне білуіне байланысты, оның саналы тәртібі мен мінез-құлқы айқындалады. Осыдан келіп, адамның әсемдікке шынайы көзқарастары мен мұраттары болуы керек екендігі шығады.

Ең бастысы – адамгершілік сезімді, жеке бастың рухани деңгейін көтеру, мінез-құлқын толықтыру, түзету. Егер оқушы өзін жаман әдеттен алшақ ұстап, іс-әрекетінің әдемілігін, қажеттілігін түсініп, еңбек нәтижесінен көркемдікті сезіне білсе, бұл оның эстетикалық талғамының, адамгершілік қасиеттерінің жоғары жетіле бастағанын көрсетеді.

Материалистік эстетика эстетикалық тәрбиенің әдіснамалық негізі саналады. Ол өмір мен өнердегі эстетиканың мәнін ашады, адамның ортаны эстетикалық тұрғыдан меңгеруіне деген принциптерді зерттейді, көркем шығармашылық заңдарын тексереді.

Ал, тәрбие теориясы болса, эстетикалық сезімнің, талғамның идеялық қалыптасу процесін зерттейді. Материалистік эстетика – болмыста жүзеге асатын нақты сұлулықты нығайта отырып, адамды ойдан шығарған сәулетті арман, қиял әлеміне алып кетпейді. Керісінше, өнердегі әдемілік, болмыста әдеміліктің нышаны деп мәлімдейді.

Эстетикалық тәрбиенің мақсаты – жеке адамның эстетикалық мәдениетін дамыту. Оның негізгі компоненттері: эстетикалық қабылдау; эстетикалық сезім; эстетикалық талғам.

Эстетикалық қабылдау деп әсемдікті қабылдау процесін айтады, мұның нәтижесі – эстетикалық әсерлену, эмоция. Табиғат, өнер, адам жасаған заттар, адамның сыртқы кейпі, рухани дүниесі, тұрмыс-салты, әрекеттері мен қылықтары, адамның өзі де эстетикалық қабылдаудың объектісі бола алады.

Сезім байлығы – адамның рухани өмірін жоғары да әр тарапты дамытудың қажетті шарты. Адам рухани жағынан бай болып, әсемдікті көре біліп, одан ләззат ала білуге тиісті.

Эстетикалық талғам – әсемдікті дұрыс бағалай білуге тәрбиелеу. Эстетикалық талғам немесе көркемдік талғам әрбір адам өзі жасайтын белгілі бір эстетикалық мұратты бейнелейді.

Эстетикалық мұрат дегеніміз – адамдардың көксеп жүрген әсемдік жөніндегі түсінігі. Адамның жетем-ау деген арманы, өмірде сол бойынша құрғысы келетін нәрсесі. Эстетикалық сезімдерді, мұрат, талғамдарды бағалауды тәрбиелеу білімді меңгеріп алумен бірге, дүниеге көзқарасты қалыптастырудың маңызды құралы.

Қазақ халқының ұлттық музыкасы арқылы эстетикалық тәрбие берудің мақсаты – білім алушының бойында ұлттық құндылықтарға деген көркем-эстетикалық мәдениет қалыптастыру. Ал, қазақ музыкасы арқылы эстетикалық тәрбиенің міндеттері:

- Қазақ музыкасы арқылы көркем шығармашылық сезімін, талғамын дамыту.
- Эстетикалық құралдарды: ұлттық музыкаға қатысты шығармалар мен әдебиеттерді, аспаптар мен түрлі құралдарды қолдана білу дағдысын қалыптастыру.
- Ұлттық музыканы пәнаралық байланыста қолдана отырып эстетикалық сезімді және эстетикалық қабылдауды тәрбиелеу.
- Оқушыларды әсемдікті көре біліп, сезінуге тәрбиелеу [1].

Халықтың эстетикалық тәрбие жүйесінде тарихи жырлар мен күйлер, жыр-термелер мен халық әндері: отбасылық, тұрмыс-салт, ғұрыптық әндер деген бағыттарға бөлініп, ерекше орын алады. Бұлар да эстетикалық тәрбиенің құралдары ретінде қызмет етті. Халқымыздың әндері жанры және тақырыбы жағынан бай. «Туғанда дүние есігін ашады өлең, өлеңмен жер қойнына кірер денен» (Абай) дегендей, эстетикалық тәрбиенің бастауы болған ананың әлдіі, әженің бесік жыры – ұлттық тәрбиенің де қайнары көзі. Ұлт музыкасы қазақ баласының жақсы мен жаманды, дұрыс пен бұрысты, адал мен арамды айыратындай жан дүниесі мен сана-сезімінің, талғамының қалыптасуына, мінез-құлқы мен ерік-жігеріне, жалпы рухани байлығына ықпал ететіндігін терең ғылыми зерделеп жазған ғылыми еңбектер қатары жыл сайын толығып келеді. Әрине, өнер арқылы эстетикалық тәрбие берудің тарихы тереңде.

Тарихи педагогика проблемаларын тарихнамалық зерттеу өткендегі тәрбие, оның ішінде эстетикалық тәрбие тәжірибесіне зерттеу тарихи дамудың барлық кезеңдерінде жүріп жатқанын дәлелдейді. В.Г. Белинский балаларға өткенді көбірек пайымдатуды, бірақ мұның бәрін өзіндік және ұлттық құбылыстар арқылы меңгеруді ұсынады. Оның сөздерінде терең ой пікірлер мен шындық жатыр. Бұл бүгінгі күннің де көкейкесті мәселесі болып отыр. В.Г.Белинскийдің пікірі бойынша, ауызекі халық шығармашылығы эстетикалық тәрбиені жүзеге асыруға тиіс, өйткені, біріншіден, эстетикалық тәрбие жас ұрпақты әсемдік әлеміне енгізеді, екіншіден, айналадағы өмірді тезірек түсінуге көмектеседі. Эстетикалық тәрбиені жүзеге асыруды ол халық өнеріне, атап айтқанда, халық музыкасына ерекше орын берді.

В. Г. Белинский секілді, А. Н. Герцен де ауызекі халық шығармашылығын, әдебиет пен аса маңызды «адамгершіліктің эстетикалық мектебі» деп қараған. Мектеп оқушылары мен жастарға эстетикалық тәрбие беру үшін қоғамдық күрестің қуатты факторы болып табылатын, халыққа қызмет етудің бар болмысы мен әсемдігін көрсететін, дәурдің әлеуметтік жанжалдар мәнін шынайы түсіндіретін шығармаларды пайдалануға тиіс екенін өте дұрыс ескертті. А. И. Герценнің идеяларын Н. Г. Чернышевский дамытты. Оның сөзі бойынша, халық өнері өмірді түсіндіреді, ол бейне бір «өмірдің оқулығы» сияқты. Халық өнері, оның пікірінше, пәрмендік болуға тиіс. Басқалар секілді ол да балаларды тәрбиелеуге халық өнері түрлерінің бірі ретінде-халық музыкасы қолданылуға тиіс деп есептеді. «Түрлі халықтардың әндері» деген өз мақаласында (1854 ж.) Н. Г. Чернышевский сербтің этикалық әндері мен орыстың батырлар жырларын тыңдай келіп, халық әндері бойында шынайлық, ізгілік қасиеттері бар халықтарда ғана дамидынын, ол әндер таза әсемдіктің нәрін бойына сіңіретінін жазған еді. Оның үстіне «музыка бүгінге дейін бұқараның, халықтың бірден-бір поэзиясы болып қалып отыра, сондықтан өз халқын сүйетін әрбір адам үшін қызықты да қымбат. Ал өз туғаныңды сүйеу мүмкін емес халық поэзиясында дәурдің аңыздары сақталып қалған», демек өмірдің, туған табиғаттың, тұрмыстың реалистік шынайы бейнесі, халықтың аңыз-әңгімелері, жыр-дастандары, ертегілері, осының бәрі жас шағынан балаларды отансүйгіштікке тәрбиелеуге және сол сүйіспеншілігін дамытуға тиіс. Осы орайда А. С. Макаренконың балалармен жұмыс тәжірибесін айта кету орынды секілді. А. М. Горький атындағы колонияда және Ф.Дзержинский атындағы коммунада А. С. Макаренко тәрбие процесінде халық ертегілері мен ойындарына ерекше маңыз берген болатын. Осының нәтижесінде ертегі тәрбиеленушілердің құрметіне бөлінеді, мұны ертегілер үйірмесінің тәжірибесі айғақтайды. Колонистердің ертегіге құлай берілуіне ертегілерді қатты құрметтейтін өз жетекшілерінің ықпалы тиген еді «Мәдени дағдыларды қалыптастыру» атты мақаласында А. С. Макаренко бұл жөнінде «жақсы айтылған ертегі мәдени тәрбиенің басы, егер әрбір отбасының кітап сөресінде ертегілер жинағы тұрса, қандай жақсы болар еді», [2]- деген тұжырым айтады.

Қазақ халқының өткен өмірінде жазбаша тарихи нұсқалар аз кездеседі, сондықтан тарихи ең елеулі белгілері туралы зердеде сақталып қалған халықтың ауызекі шығармашылығы ерекше маңызға ие болады. Халықтың ауызекі шығармашылығынан нәр алмаған, еңбектерінде тәрбиенің халықтық ізгі идеялары көрініс таппаған қазақ ағартушылары, ғалымдары, ақын-жыраулары жоқ деуге болады.

Олардың ішінде аты әлемге жайылған Әл-Фарабидың шоқтығы ерекше биік тұрады. Ол өзінің ғылыми педагогикалық шығармаларында имандылық-адамгершілік тәрбиені қарастыра келіп, халық музыкасы арқылы эстетикалық тәрбие беруге ерекше маңыз берді. Оның сөзімен айтқанда, халықтық музыка тәрбие қызметін, тыңдаушылардың эмоциялық қабылдауын күшейтудің таптырмас құралы болып табылады, қажығанда және тарыққанда олардың көңілін көтереді. Халық музыкасы «...жақсы көңіл күйге, адамгершілік тәрбиеге жәрдемдеседі, тепе-теңдікті жоғалтқандардың мінез – құлқын сабасына түсіреді және әрі кемеліне келтіреді. Бұл музыка – тән сұлулығы үшін пайдалы, өйткені тән ауырған кезде жан да сөнеді. Сондықтан тән сауықса жан да сауығады, осындай ықпал жасайтын дыбыстардың арқасында оның күш-қайраты қалыпқа келіп, оның субстанциясына бейімделеді» [3, 216-217].

Эстетикалық тәрбиенің қалыптасуы мен дамуы халықтық сан ғасырлық тарихымен, тыныс-тіршілігімен, өмір салтымен және мәдениетімен тығыз байланысты екені мәлім. Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіндік әлеуметтік-экономикалық тарихы және тұрмыс-салты қазақтардың материалдық-рухани

мәдениетіне, тұрмысы мен діни көзқарасына өз әсерін тигізіп, өзіне тән тіршілік салтын қалыптастырып, тәрбиенің халықтық дәстүрлерін өмірге әкелді. Тарихи, этнографиялық көздерді ауызекі халық шығармашылығын зерттеу, осы проблема жөніндегі психологиялық және педагогикалық зерттеулермен танысу, қабылдаудың және тәрбиенің халықтық дәстүрлеріне талдау жасау, қазақ халқы тәрбие процесінде балаларға ізгі көзқарас, балалар мен қыздар тәрбиесіне саралап қарау, жас ерекшеліктерін ескеріп отыру, ойын-сауық, еңбек балаларға эстетикалық тәрбие беру, ұлттық мәдениетке, ана тіліне, туған жерге аялап қарау, балаларды еңбекке, ән-күйге, қол өнерге ерте баулу секілді мәселелерге қатты көңіл бөліп отырған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Музыка – адам сезімінің нәзік тілі, яғни адамдардың бір-бірімен эстетикалық тәрбие беруде адам өмірінде музыканың атқаратын рөлі аса зор. Сондықтан жастарымызды музыка мәдениетіне тәрбиелеу ісін жан-жақты ойластырып, олардың музыкалық талғамын әрдайым дамытып отыруға мейлінше көңіл бөлуіміз керек. Осы ретте жастардың музыкалық шығармалар жөніндегі өскелең талаптілегін барынша қанағаттандыру, олардың өнер сұлулығын терең сезінген биік талғамын тәрбиелеп отыру мәселелері арнайлы сөз етуді қажет етеді. Олай дейтініміз, жаңа заманның жасампаз адамдарының ізгілікке толы жан дүниесі, биік парасаты, жан-жақты жоғары мәдениеттілігі, музыкалық мәдениетіміздің өнерпаздық қуатымен тәрбиелік ықпалына да тығыз байланысты.

Музыка адамды қиындыққа шыдауға, ауыр еңбекке төзуге көмек береді, шаршап-шалдығуды ұмыту үшін, көңілді жұбату үшін ән салу қажет. Ән және оған қатысты нәрселер сезіммен, қиялмен және санамен бірдей байланысты болады», -деп түйіндейді ұлы ойшыл.

«Музыканың ұлы кітабында» Әл-Фараби адамға музыкалық әсер етудің үш түрін көрсетеді. «Оның біріншісі адамға жай ғана рахат сезімін тудырады. Ол жанға әдемі, тыныш сезім туғызады, ол біздің есту мүшелерімізге әсер етеді... Екіншісі – құмарлықты, ынтық-іңкәрлікті тудырады. Үшінші түрі қиялды оятап, санада небір ғажайып бейнелердің тоғысуына жағдай жасайды. Бұл музыканың түрі біздің құмарлықтарымызбен, біздің жанымызбен көрінеді. Осы үш жәйтке ие болған музыка – кемеліне келген музыка болады, мұндайда ол бізге күшті әсер етеді».

Сондықтан да майда, қоңыр сезімге шомдыратын әуенді демалыс сәтінде тындасаң жаның жадырап, жай табады. Ал кеуденде құштарлық пен құмарлық оятатын музыкалық шабытты шағыңа сәйкес келсе, сондай бір ыстық жалын лепке толы күйге душар етеді. Қиялыңды қозғайтын әуен өлең оқыған кезінде сөздің сиқыр күшін еселеп, шешендік өнердің қасиетін күдіреттендіре түседі. Адам дауысы шығаратын музыканы Фараби ең әсем, ең әсерлі деп таниды [3, 95].

Қазақ халқының көрнекті тұлғасы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ музыкасының жанашыры және оның эстетикалық мүмкіндігін дамытуға барынша үлес қосқан тұлға деп айтуымызға негіз бар. Оның музыкалық қабілеті жөнінде берген құнды мінездемелер бар. «Туған елінің әндерін шын сүйетін және білетін жан ретінде, оларды нақышына келтіріп орындаушы және тамаша домбырашы ретінде Байтұрсынұлы отандастары да өте жоғары бағалайды. Ахмет Байтұрсынұлы ...өзі білетін, қойын кітапшасына түртіп алған әндердің жазбаларын беріп, тіпті тамаша екі күйді өзі домбырада шертіп берді. Қазақ тарихы, тұрмысы мен этнографиясының терең білгірі ретінде мен жинаған мол материалды жүйелеуге бағыт-бағдар сілтеп отырды. Оның бұл елеулі еңбегіне аса тәнтімін, айтар алғысым шексіз» деп жазды А.Затаевич. «Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні» кітабында Байтұрсынұлы айтқан 19 әннің нотасы бар. Көпшілігіне жеке-жеке түсініктеме берілген. Мысалы, «Қара көз» әні жайында автор «әннің Байтұрсынов өндеген нұсқасы халық арасында кең танымал» деп жазады. Затаевич «музыкалық дарынның басты дәлелі – осындай қиын вокалдық пьесаны жаттап алып айту қабілеті» дейді. [4] Ұлт ағартушыларының бірі А.Байтұрсынұлының ұлттық музыкаға деген қамқорлығы және эстетикалық тәрбиеге көзқарасы дербес зерттеуді қажет етеді.

Жоғарыда атап кеткеніміздей, педагогикада эстетикалық көзқарас тәрбиенің басқа салаларымен тығыз байланыста қарастырылады. Мысалы, жас ұрпақ бойында қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт ұғымын қалыптастыру үшін алдымен, болмыс жаратылысы жайлы абстрактілі ойлау қабілеттерін жетілдіру керек. Бұл танымдық іс-әрекетте дағды мен іскерлік, ақыл-ойға тәрбиелеуде негізгі жол. Ол қолданбалы өнерде оқушылардың ойлай-қиялдай білу (фантазия) қабілеттерін қалыптастырады.

Ұлттық педагогика ғылымында өзіндік үлесі бар М.Жұмабаев фантазияны (қиялды) ерекше сипаттайды. «Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды көрікті қылатын, біздің осы аяқ басқызып, тәңірмен тілдестіретін сол фантазия» [5] - деп, ғылыми тұжырым береді. Яғни, жаратылыс сұлулығынан ләззат алғызу қазақ баласының қиялының жүйрік, ойының озық мазмұнды, терең болуына көмегін тигізетіндігін дәлелдеген. Ал, қиялдай білу ақылмен ойлау, бейнелі сөзбен жеткізу. Сол себептен, А.Байтұрсынұлы сөз өнері адам санасының үш негізіне ақылға, қиялға, көңілге байланысты деген. Ондағы ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі-меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі заттардың тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу суреттен ұқсату, көңіл ісі – түйю, талғау.

Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Бұл шеберлік көшпенділер өнеріндегі кеңістік пен уақыт ұғымдарын зерттеуге көмектеседі.

Музыкалық-эстетикалық сананы қалыптастыру мәселелерін шешуде оқушылардың музыкалық тәрбиесінің теориясы мен әдістемесін дамыту көптеген ғалымдардың еңбектерінде анықталды. Олардың еңбектерінде музыкалық шығармалардың көркем образын ұғыну, эмоциялық әсерін сезіне білу, шығармаларға сипаттама беру, өнерді түсіне және қабылдай білу әдістері көрсетілді.

Жалпы, қазақтың халық педагогикасын, ұлттық мәдениетін қалауда зор үлесін қосқан халық ағартушы-педагогтары болашақ ұрпақтың имандылық, адалдық, эстетикалық, ақыл-ой сияқты қасиеттерін тәрбиелеуге талпынған және халық даналығын жоғары бағалаған.

Қазақстанның музыка педагогикасы саласының ғалымдары М.Х. Балтабаев, С.А.Ұзақбаева, А.А. Қалыбекова, Р.Р. Жәрдемәлиева, Ш.Б. Құлманова және т.б. өз еңбектерінде қазақ халық музыкасы, дәстүрлі көркем мәдениетін оқушылар мен студенттердің музыкалық-эстетикалық тәрбиесін жетілдіру мақсатында пайдалану жолдарын қарастырып, педагогикалық мүмкіндіктерін анықтап берген.

Тікелей қазақтың дәстүрлі көркем мәдениетінің әр түрлі салалары арқылы оқушыларға музыкалық-эстетикалық тәрбие беру проблемасын да бірқатар ғалымдар зерттеген. Қазақ халық аспаптық музыкасы арқылы бастауыш сынып оқушыларына музыкалық-эстетикалық тәрбие беру Қышқашбаев Т.Ә., бастауыш сынып оқушыларының қазақ халық аспаптық музыкасына қызығушылығын қалыптастыру Оразалиева М.А., халық әндері арқылы музыкалық-эстетикалық және адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуде Дүйсембінова Р.Қ., оқушыларға бейнелеу өнері арқылы эстетикалық тәрбие беруде Әлмұхамбетов Б.А., айтыс өнері арқылы эстетикалық тәрбиелеу Асанова Ұ.О. халықтың ұлттық өнерінің түрлі салаларын жас ұрпақ бойына қалыптастырудың жолдарын мазмұнды жүйелейді [6].

Қандай да болсын өнер түрі қоршаған шындық болмысының құбылыстарын бейнелейтін, өзіне тән көркемдік құралдары арқылы баланың санасына әсер ете отырып, оның сұлулық туралы алғашқы баланың санасына әсер ете отырып, оның сұлулық туралы алғашқы түсінігін, қоршаған өмір шындығына эмоциялық қатынасының қалыптасуын сапалы дәрежеге жеткізетін танымдық мүмкіндіктерін кеңейтеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

XXI ғасыр болашақ, ұрпақтың рухани мәдениеттілігін, ұлттық ойлау қабілетін, кәсіби білімін талай етеді. Осыған байланысты қазіргі ұлттық мәдени өркендеуде халықтың дәстүрлі төл өнері арқылы жеткіншек ұрпаққа рухани эстетикалық тәрбие беру қажеттілігі артады. Сондай қажеттіліктердің бірі – кеңістік пен уақыт көріністерін оқу-тәрбие саласында тиімді пайдалану. Кеңістік пен уақыт философиялық категория ретінде әдебиетте, математикада, өнерде, оның ішінде қолданбалы өнерде көрініс алады және тәрбие береді. Қолданбалы өнердегі кеңістік пен уақыт адам мен табиғат арасындағы үндестіктің заттанған көрінісі. Ондағы кеңістік пен уақыт ұғымдарында дәстүр мен жанашылық диалектикасы тәрбиенің барлық түрін қамтиды. Дегенмен де, көшпенділер өмірінің болмыс-бітімі табиғат сұлулығына негізделген эстетикалық тәрбие ұрпақ санасында ой салатын негізгі мәселелердің бірі. Өйткені, оқушының ақыл-ойының, еңбек, адамгершілік, экологиялық, патриоттық қасиеттерін эстетикалық сана-сезімсіз жүзеге асыру мүмкін емес. Эстетикалық сана-сезім өмір тәжірибесімен мұраттарға жету жолындағы таным мен тәрбиенің бірлігін топтастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие (Қазақтың халықтық педагогикасындағы эстетикалық тәрбие) - Алматы: Білім, 1995. - 232 с.
2. Қозыбаев Е.Ш. Қазақтың музыкалық фольклоры арқылы жоғары сыныптардың эстетикалық мәдениетін қалыптастыру. Алматы, 1998.
3. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. - Алматы. 1998.
4. Азарев А. Ахмет Байтұрсынұлы және музыка https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_akhmet_baitursynuly_music/24707278.html
5. Жұмабаев М. Педагогика. Алматы; Ана тілі, 1992.
6. Айдыналиева Н.А., Мукалиева Б.Х. Жоғары оқу орнында студенттердің бойында эстетикалық талғам сезімін дамыту: студенттерге арналған оқу құрал / Н.А. Айдыналиева, Б.Х. Мукалиева. – Қостанай: ҚМПИ, 2016. - 41 бет.

ӘОЖ 378.14:811.512.161.1

**МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ДИСКУРСТЫҚ МОДЕЛЬ ЖӘНЕ
КОММУНИКАЦИЯНЫҢ (МК) ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**аға оқытушы, (PhD) докторант **Х. АГНУР****Түйіндеме**

Мақалада халықаралық қатынастар мамандығы студенттеріне кәсіби түрік тілін оқытуда дискурсиялық талдау мәдениетаралық оқиғалардың параметрлерін тілдік деңгейде, ең алдымен лексикалық түрде көрсету ерекшеліктерін анықтауды қамтиды. Әрбір параметр сөйлемдегі параметральдік бірліктің грамматикалық функциясымен: Субъект – бастауыш және толықтауыш, Орны – мекен пысықтауыш, Уақыты – мезгіл пысықтауыш анықталады. Әрбір бірлік деректер базасында тіркелген және семантикасы бойынша және дискурс түріне сәйкес таңбаланған. Жиынтық деректері өрісті әдіс (номинация класы бойынша әрбір параметрдің ядролық перифериялық бөлігі анықталатын) арқылы талданады, әрбір параметр атауларының негізгі кластары мен олардың қарым-қатынастары анықталады. туралы қаралады.

Тірек сөздер: *дискурс, мәдениет, мәдениет аралық терминология, термин, емле сөздер.*

**THEORETICAL FUNDAMENTALS OF DISCOURSE MODEL AND COMMUNICATION IN
INTERCULTURAL INTERACTION****Abstract**

The article includes the discourse analysis in the study of professional Turkish language for students majoring in international relations, identifying the features of interpersonal events at the linguistic level, primarily in lexical form. Each parameter has the grammatical function of the parametric unit in the sentence: The subject is the subject and the object, the place is the adverbial modifier of place, the time is the adverbial modifier of time. Each unit is registered in a database and is labeled according to semantics and discourse types. The aggregate data field is analyzed by the method (the nucleus class is defined by the nuclear peripheral part of each parameter), the main classes of each parameter name and their relationships are determined.

Key words: *discourse, international, intercultural, primarily*

КІРІСПЕ

Бүгінгі жаһанданған әлемде әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттердің барлық бағыттары бойынша іргелі өзгерістер жүруде: экономикалардың интеграциясы күшеюде, мәдени кеңістік шекаралары кеңейіп, академиялық ұтқырлық артуда, бәсекеге қабілетті және әлеуметтік табысты тұлғаны (мультимәдени және полилингвадьді) дамыту үшін жағдайлар жасалуда. Үйлесімді әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттердің ажырамас бөлігі ретінде МК қалыптасатын жеке тұлғаның мәдениетаралық құзыреті алға шығуда, МТС феноменін жаңаша теориялық түсіну, зерттеу әдістемесін дамыту және оңтайландыру қазіргі заманғы ғылыми мәдениетаралық зерттеудің негізгі проблемасына айналып отыр.

Мәдениетаралық өзара іс-әрекеттер қазіргі теорияларда әрекет ретінде қарастырылады және субъектінің әлеммен өзара әрекеттесуінің динамикалық жүйесін, ішкі (концептуализация және категоризация) және сыртқы (арнайы сала объективтілігі) қызмет бірлігін құрайды, қызметтің субъектісі ретінде тұлғаның дамуын көздейді, түрлендіру сипаты бар, рухани және материалдық мәдениет дамуымен жүреді. Басқаша айтқанда, әрекет барысында көптеген мәдени кодтар пайда олады, олардың біреуі тіл болып табылады.

Барлық әрекеттік теорияларда әрекеттің күрделі құрылымы қызмет субъектісін, заттық, ішкі және сыртқы әрекет құрылымын қамтитын интегративті объектінің болуын негіздейді. *Дискурс* көптеген гуманитарлық зерттеулерде осындай интегративтік нысан болып табылады. Бұл еңбекте, *дискурс* вербалды делдалдық кәсіби қызмет ретінде *түсініледі* Алексеева [1, 576 б.]. Кәсіби тілдік тұлға (*КТТ*) *дискурста қалыптасады*: тұлға әрекет нысаны ретінде әрекет етеді, тұлға тілдік болып табылады, өйткені, вербалды негізделген және қызмет саласы арнаулы болатындықтан, тұлға *кәсіби* болып табылады. Жеке тұлғаның дамуы және тиісінше, кәсіби құзыреттілігін арттыру арнайы әрекеттің

күрделілігі шамасына қарай жүзеге асырылады және де дискурста білім түрлерінің өзара әрекеттесуі жүреді де тұжырымдамасы арнайы білімнің барлық түрлерінің жиынтығы ретінде қалыптасады (қарапайым және күнделікті ұғымдардан ғылыми түсініктерге дейін). Арнайы саланың білімі кумулятивтік болғандықтан, тұжырымдамасын стратификациялау мен дискурстың түрлі типтеріндегі білімнің түрлі үзінділерін игеру туралы айтуға болады.

Осының негізінде, МК әр түрлі мәдениеттерге тиесілі және кәсіби құзіреттің түрлі деңгейлеріне иеленген коммуниканттардың өзара әрекеттерін қамтитын вербалды жанама қызметі ретінде қарастыруға болады.

МК феноменін сапалық жаңа түсіну үшін заманауи тіл білімінің антропоцентристік парадигмасы маңызды алғышарты болып табылады. Антропоцентризм, К.С. Кубрякова бойынша, интегративтілік, экспланаторлық, комплементарлық сияқты параметрлермен сипатталады [2, 122 б.]. Антропоцентристік лингвистика аясында МК дискурс ретінде пайда болған - «дискурстық шекаралар қиылысындағы» (Scollon & Scollon 2002) ауызша жанама қызметі, мұндағы тілдік құбылыстар адам факторы тұрғысынан зерттелінеді (Scollon & Scollon 2002)», тіл ойлау, таным, әрекеттерімен өзара әрекеттесу ретінде қарастырылады.

МК дискурсының бірлігі - оның нәтижесінде, коммуникативтік мақсаттар туралы мәтін туындайтын, коммуникативтік мақсатқа қол жеткізуге бағытталған сөйлеу актілерінің жиынтығы болып табылады. Бірлік тұтастықтың барлық қасиетіне ие болғандықтан, коммуникативті жағдайда дискурстың меншікті қасиетіне тән бүкіл қасиеттері болады. Дискурс та коммуникативтік жағдайда вербалды репрезентациялары лингвист назарына түсетін, Субъект, Орны мен Уақыты сияқты параметрлермен сипатталады.

Осы зерттеудің нысаны мәдениеттің өзара әрекеттерінде адамның вербалды жанама қызметі, соның ішінде МК (әрекет өнімі) бойынша мәтіндер жинағы •мәдениетаралық коммуникация дискурсы болып табылады.

Лингвистикалық зерттеу әдістеріне компоненттік, дефинициялық, салыстырмалы, контекстуалдық, семантикалық-стилистикалық және композициялық талдау, тақырып-реаматикалық мүшелік талдауы, сондай-ақ когнитивтік лингвистика (тұжырымдамалық талдау, тезаурустық модельдерді сипаттайтын әдіс) әдістері жатады.

Дискурсиялық талдау мәдениетаралық оқиғалардың параметрлерін тілдік деңгейде, ең алдымен лексикалық түрде көрсету ерекшеліктерін анықтауды қамтиды. Әрбір параметр сөйлемдегі параметральдік бірліктің грамматикалық функциясымен: Субъект – бастауыш және толықтауыш, Орны – мекен пысықтауыш, Уақыты – мезгіл пысықтауыш анықталады. Әрбір бірлік деректер базасында тіркелген және семантикасы бойынша және дискурс түріне сәйкес таңбаланған. Жиынтық деректері өрісті әдіс арқылы талданады, әрбір параметр атауларының негізгі кластары мен олардың қарым-қатынастары анықталады.

Ғылыми білім саласы ретінде мәдениетаралық коммуникацияның қалыптасуы бірнеше кезеңнен өтеді. Мәдениетаралық коммуникацияның тарихына жүгіну пәннің ішкі логикасын талдау қажеттілігіне, тарихи тұрғыда әдістемелік негізін пайымдау, осы білім саласының негізгі санаттарының өзара байланысын түсінуге байланысты.

Көптеген жұмыстарда айтылған (Бергельсон 2004; Грсидипа 1999; Грушевицкая. Попков, Садохин 2002; Карасик 2002; Клюканов 1999; Леонтович 2002; Тузлукова, Богуславская 2002; Шмелев 2004 и др.) МЕС дамытуға философия, элеуметтану, мәдени антропология, лингвоелтану, этнолингвистика, мәдени лингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика, этносемантика, дискурстық талдау, тілаларлық прагматика, шетел тілін оқыту әдістемесі сияқты білім салаларының мәдениетаралық қарым-қатынас (МІС) дамуына қосылған үлестері көп. М.Б. Бергельсон пікірінше, «зерттеу - негізінен салыстырмалы – анықтамасы бойынша бір тілден көп, белгілі бір тілдік фактілердің мәдениетаралық коммуникацияның саласына қатысты болуы» [3, 34 б.]. Алайда, МК мәні шет тілдерінің «тар» саласы болуын баяғыда тоқтатты да гуманитарлық, сондай-ақ пәнаралық білімге кеңінен тарады.

Сонымен қатар, МК-ға қатысты өте кереғар жағдайлар да қалыптасты: МК бойынша жұмыстарды саны (немесе оған тиесілі болуына сілтеме жасай отырып) өрттей өсті, бірақ ұғымдық аппаратының сапалық ауысуы еш болмады. Мұндай пікір Ресейдегі Леонтовичтің МК теориясы бойынша ең толық және жиі келтірілген шолуында кездеседі [4, 16 б.]. Шетелдік авторлар сияқты О.А. Леонтович «МК қазіргі күйі үшін эклектиктілік және әр алуан пікір айту, зерттеудің жалпы әдіснамалық негіздерінің болмауы, бірыңғай тұжырымдамалық көзқарастарының болмауы тән. Түрлі ғылыми салалар мен бағыттардың өкілдеріне конструктивтік түсіністікке қол жеткізуге мүмкіндік

беретін, нақты анықталған теориялық базасы, терминологиялық бірлігі, бастапқы шарттары жоқ. Мәдениетаралық коммуникацияны негіздейтін анықтамасы айқын емес, МК шекарасын негізсіз кеңейту немесе, керісінше, қолданбалы зерттеулер саласына жатқызу орын алған, МК-ның өз ұғымдық аппаратты мен ғылыми зерттеулерінің айқын тарихы бар өзіндік ғылым ретіндегі фактісі ескерілмеген деп атап өтті».

Тұтастай алғанда, мұндай жағдай негізге алу қиынға түсетін терминологияның полисемиясы күшейе түскен, тез дамып келе жатқан білімдерге тән болып келеді. Бұл жағдайда тақырыптың күрделілігі зерттеудің әдіснамасы мен әдістеріндегі «аяқталмағандықпен» шиелінісе түседі. «МК-ның қысқаша тарихы: парадигматикалық тәсіл» атты баяндамасында У. Харт: МК «халықаралық қызметтің (Hart 1996) практикасына антропологиялық дерексіз ұғымдарды қолдану қажеттілігі ретінде» өсті деп атап көрсетеді [5, 42 б.]. Зерттеушінің айтуы бойынша, МК-ның нақты дамуы 1950-жылдардың басында Сыртқы істер институтында (Foreign Service Institute) жұмыс істеген кезде жазылған Э. Холдың тұжырымдамалық жұмыстарымен басталды. Осы уақытта МК-ны зерттеу саласы ретінде шектеу кезеңін білдіретін, коммуникацияға мәдениеттердің әсерін зерттейтін білім саласы ретінде қалыптасады [6, 75 б.]. Мәдениеттер арасындағы делдал – тұлғаның қалыптасуы анықталады. Біздің көзқарасымызша, мұндай бөлу әдіснамалық тұрғыдан өзін ақтамайды, өйткені зерттеулердің тек қолданбалы және теориялық аспектілері ғана анықталады. Жалпы бағыт - түсінікті, сыни.

Мәдениеттану, фольклористика сияқты нақты аспектілердің шеңберінде коммуникативті зерттеулерді бөлу шартты болып табылады. Алайда, МК-ны пәнаралық зерттеу онымен сабақтас құбылыстар үшін негізгі ұғымдарды қалыптастырады, атап айтқанда, жекелік, толеранттық, этикалық, жанжалдық, құндылық, ментальділіктің коммуникативтік стильдері, стереотипизация, жаһандану, мултимәдени білім, әр түрлі қарым-қатынастың экологиялық білімі, компьютерлік-көмекші, PR, медиация (ерікті тәртіп) тұжырымдамасы (Куюканов 1998, Ольшанский 2002, Радовель 2002, Саблин 2004, Ярмехов 2002). Біз бұл тізімді жалғастыра еруге болады деп есептейміз.

«Мәдениетаралық коммуникацияны зерттеу: бастапқы тәсілдері мен көздері» атты (Studying intercultural communication: initial directions and resources), онсыз) МК дамыту мәселелерінің сипаттамасын американдық коммуникацияда түсінуі толық емес қорытынды шолуларын жасаушылар МК-ның парадигмасының қайта пайымдау қажеттілігінің себептерін былайша жіктейді:

а) коммуникация технологиясының сапасы мен санының өзгерістері;

б) МК бойынша тым шашыраңқы және ауқымды материал;

а) МК жұмыс жасау тәжірибесі бар сарапшылармен белгіленген нақты материалды қарастыру; шешілмеген мәселенің себебінен шарасыздық сезімі. МК жағдайы туралы бұлайша «интер-культуралистердің» (сілтеме көзінің термині) өздері айтады.

Интернет-сауалнама барысында алынған сауалнама нәтижелері мынаны көрсетеді:

МК-ны дефициттік дағдарысы бар. Ол көптеген анықтамаларының бар екеніндігінде емес, МК саласының қосымшалары тым «бұлыңғыр» (тәсілдердің дистратификациялау жағдайында-Қос. біздікі) болуында;

МК-ын қолдану мен зерттеудің қолданбалы құралдарын жасауда дәстүрлі (күнделікті мәдениетаралық оқытудағы пайдалылығы, академиялық жарамдылығы, құралдардың қолданылу мерзімдерінің ұзақтығы) Э. Холл және Г. Хофштсе үлестері көп болды [7, 280 б.].

Негізгі терминдердің тепе-теңдісіздігі айқындалды. Мәдениеттің анықтамасы шамамен 500 (Kroegeer & Kluckhohn) саналады, ал коммуникациялар айтарлықтай аз. Сонымен қатар, респонденттер негізгі ұғымдары мен теориялар (мысалы, бейімдеу теориясы және белгісіздікті азайту теориясы) арасындағы айырмашылықты көрмейді. Талқылау бөлімінде авторлар теориялық тұжырымдардың күтпеген кемшіліктерін нақтылап айтады.

Біздің ойымызша (бір қарағанда) сәл пессимистік МК-ның жайына, «жалпы нақсыздық», «бұлыңғырлық», «теориясының жоқтығына» қарамастан, МК-ның позитивті, сындарлы бастамасы бар. Сондықтан, В. Келли М. Кеннеттің «МК тұжырымдамаларының үлкен кітабы» атты жаңа баспасына берген пікірінде [8, 111 б.]. Т. Далеканың сөзі бойынша МК «өскен» біреулердің еңбектеріндегі антропология мәдениет түсінігін мәдени айырмашылықтары мен үзіндісі ретінде түсінуді қайта ой елегінен ертеде-ақ өткізді деп жазды [9, 23 б.]. Интермәдениетшілер әлі де 50 жыл бұрын болған мәдениет тұжырымдамасына сүйенеді. Олардың пікіріне антропологтармен салыстырғанда іс жүзінде ешқандай постмодернизм әсері жүрмеді және олар этнографтар ұстанымын сынамай-ақ сақтауға тырысты. Тұтастай алғанда МК әдістемелік дағдарыс қарсаңында тұрды, өйткені мәдениет неғұрлым монолитті, тарихтан тыс, тұрақты деп түсінілген жоқ.

МК теориясының «серпінді» мысалдарына адам жағдайларының әмбебаптылығы мен жекелеген мәдениет формаларын нақты атап көрсеткен, мәдениеттер арасындағы билік қарым-қатынастарды

зерттейтін М. Сингер мен П. Адлер еңбектерін жатқызуға болады [10, 30-32 б.]. Мұндай идеялар «МК тұжырымдамалар кітабы» еңбегінде берілген, историзм және билік эксплицитті теріске шығарылған негізгі тұжырымдамасына қайшы келеді.

Нәтижесінде, Келлидің пікірінше, МК зерттеудің дәстүрлі және сыни парадигмалары арасында «көпір салу» қиын: дәстүрлі парадигмасы өткен мен билік түсініктері *және* (курсив біздікі - ТМ) қосымша мәдени айырмашылықтар емес, тек мәдени құндылықтардың оппозициясына сүйену әлдеқайда ыңғайлы болатын, американдық үкімет пен үлкен корпорациялардың зерттеулері есебінен дамыған болатын (Бұл мағынасында, мәдени құндылықтарды маркетингтік зерттеу тарихи ауыспалылығымен қаныққан болса да әлеуметтік ғылым дәстүрлерін жалғастырады - Stephen Dahl. Cultural Values in Advertising). Постқұрылымдық сыни ойлар ізбасарлары, өз кезегінде, көбінесе мәдени айырмашылықтарды негізсіз ескермейтін болған және билікті біркелкі емес бөлу туралы шешімдерінде күштірек жақтарды қолдай салған. Біздің ойымызша, осындай ойлардың қарама-қайшылығы МК теориясындағы сапалы жаңа деңгейді іздестіруге әкелетін болады.

Тұтастай алғанда, пәнаралық және интегративтік мәнге ие болғандықтан, МК кезеңдеріне толығымен сәйкес келмейді деп қорытынды жасауға болады. Коммуникативистиканы дамыту, пәнаралық салаларда ғылыми интеграцияны дамыту сатыларымен бірге жүреді. Тарихта құрылыс немесе дәйекті дамудың сілтемелік өріс метафорасына қарағанда «көшпенді» және «оазис» метафоралары МК-ның негізгі метафорасы болғаны қызық көрінуі мүмкін. МК дефиницияларына талдау жасамас бұрын, біз тағы бір түсініктеме береміз. Т. Кунның зерттеуі бойынша ғылыми мамандандыру түсінігі - парадигма –ғалымдарға/ғалымдар тобына арналған *мәдениет* ұғымына жақын. Ғылыми пәннің ішінде дамыған мамандандыру зерттеу пәні мен объектісі, теориясы *және* әдістемесі бойынша *консенусты* қамтиды [11, 15 б.]. Е.С. Кубрякованың анықтамасында бұлар парадигманың бір бөлігі болып табылады: а) бекіту-алғышарттық, б) пәндік-танымдық, б) «техникалық» рәсімдік. Бұл зерттеуге қатысты әрбір бағыттарын талдаудағы интегративтіліктің жалпы анықтамасын ғана емес, сонымен қатар МК Алексеева 2002 сияқты ғылыми қарым-қатынастың әлеуметтік-мәдени детерминизмін нақтылаймыз [12, 46-47 б.].

Қазіргі кезеңде МК интеграциясының қажеттілігі авторлар тарапынан күрт сезілетіндігі занды болып табылады. Сондықтан, соңғы жылдары МК зерттеуіне интегративтік тәсілді енгізу үрдісі өзекті тенденцияға айналды.

Дискурстың – ішкі және сыртқы сөйлеуінде басқаның болуы - сондай-ақ, У.Эко тұжырымдамасындағы мәтінді құру және түсіндіру процесі оқырманның рөліне қатысты болады: «Оқырман түсіндірудің белсенді бастамасын көрсетеді, өйткені бұл бөлігі мәтінді туындату процесінің бір бөлігі болып табылады. Оқырман тарапынан осындай ынтымақтастық - бұл автордың пайдаланған стратегиясын туындатады» [13, 36-38 б.].

Арнайы салада вербалды жанама әрекет ретінде дискурста изоморфтық түрдегі (сөйлеу) және ішкі (тұжырымдамалық интеграциялау, тұлғаны дамыту) әрекеттерін ұсынды. Дискурста тұлғаның дамуы, таңбалардың дамуы жүретін, ал дискурс таңбалық әрекеті болғандықтан, онда МК дискурсы тілдік код аыратудың көптеген критерийлерінің бірі болып табылатын, дәйекті ауысып отыратын таңбалар, кодтар, мәтіндердің символдық континуум ретінде пайда болады. Мәдениетаралық қарым-қатынастың әлеуетті дискурстары шексіз зор.

ҚОРЫТЫНДЫ

МК-дағы тілдік тұлға интерлингвомәдени тұлға ретінде сөйлейді. МКҚ мақсаты болжамының және құзыретінің барлық спектрін (тілдік, лингвоелтану, комуникативтік, прагматикалық) қоса алғанда, жеке рөлдердің динамикалық өзгеруі ретінде түсініледі. Тұжырымдама - үлкен эвристикалық әлеуеті бар және МК дискурстық теориясын, сондай-ақ атап айтқанда МКҚ категориясын, қарым-қатынастың әлеуметтік маңызды жағдайында жеке тұлғалардың ауызша жанама өзара әрекеттері ретіндегі тұжырымдамасы мен дискурстарын біріктіруге мүмкіндік беретін гуманитарлық заманауи талаптарға сай ұғым.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алексеева. Издательский центр "Академия", 2002. - 576 с.
2. К.С. Кубрякова. Язык и мышление/Н.Хомский. –М.:Изд-во Моск.унив-та,1977. 4с; 122с
3. М.Б. Бергельсон. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования //Высшее образование сегодня.2002. № 5. 34с
4. О.А. Леонтович. Направления совершенствования программ по иностранным.

языкам в средней школе. Автореф. канд. диссерт. М,1993, 16 с.

5. У. Харт. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 5. 34–42 с.

6. Э. Холдың. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение: монография. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. — 75 с.

7. Г. Хофштс. Методология научного исследования. – М.: Либроком. – 280 с.

8. В. Келли М. Кеннет. «Компетентность в современном обществе»: Когито-Центр; М.:; 2002., ISBN 0-7186-0481-4, 5-89353-052-7. 111с.

9. Т. Далеканың. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд., перераб. — СПб. «Питер», 2004.

10. М. Сингер. 2002. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары. -Алматы, 2008. -30-32 б.

11. Т. Кунның . Дамыта оқыту технологиялары. Алматы, 2000. 15-16 с.

12. Е.С. Кубрякованың Методы системного педагогического исследования: учеб. пособие / под ред. Н.В.Кузьминой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. - 46-47 с.

13. У.Эко.Научно-исследовательский аппарат магистерской диссертации (учебно-методическое пособие) 36-38 с.

VI-II СЕКЦИЯ.

ІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

х.ғ.к., қауым.проф.м.а. Н.О. МЫРЗАХМЕТОВА*
химия магистрі, аға оқытушы З.М. АРҒЫНБАЕВА
1 курс магистранты Ә.Ә.ТҮЛЕНДИНА

Түйіндеме:

Еліміздің қазіргі әлемдегі орны адам капиталының сапасымен, білім берудің жай-күйімен және өндірісте техника мен ғылымды пайдалану деңгейімен анықталады. Технологияның дамуы жаһанданудың катализаторы және еліміздің бәсекелестік басымдылығы дамуының маңызды факторы болып табылады. Қазіргі білім мен технологияларға негізделген экономика жоғары технологиялы қоғам құрудағы сапалы жаңа өзгерістерге жетудегі табыстың кепілі болып табылады.

Тірек сөздер: білім алушылар, танымдық белсенділік, танымдық әрекет, педагогикалық аспект.

WAYS OF ENHANCING COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS

Abstract:

The country's place in the modern world is determined by the quality of human capital, the state of education and the level of use of technology and science in production. The development of technologies is a catalyst for globalization and an important factor in the development of competitive advantages of the country. The economy based on modern knowledge and technologies is the key to success in achieving qualitatively new transformations in the creation of a high-tech society.

Keywords: students, cognitive activity, cognitive activity, pedagogical aspect.

КІРІСПЕ

«XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Қазақстан Республикасындағы 12 – жылдық білім беру Концепциясында «Қазақстандық қоғамның өзекті мәселелерінің бірі өзгермелі әлеуметтік, экономикалық жағдайда тек өмір сүріп қана қоймай, сонымен қатар қалыпты жағдайдың жақсы жағына қарай өзгеруіне белсенді түрде әсер ете алатын бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру», - деп жазылған [1].

Қазіргі заманғы ғылыми – техникалық үрдістің қарқыны білім беру жүйесінің алдына үлкен мақсаттар мен жаңа міндеттер жүктейді. Жас ұрпақты жан – жақты жетілген, ақыл – парасатты, ой – өрісі биік, бәсекеге қабілетті азамат етіп тәрбиелеу – қоғамымыздың ең өзекті мәселесі. Бұл әр мұғалімнің шығармашылық ізденіспен жаңаша істеуін қажет етеді.

Осы тұрғыда жаңа технологияның тиімді әдіс – тәсілдерін, яғни Ж.Караевтың “саралап, деңгейлеп оқыту технологиясы”, М.Жампейсованың “Модульдік оқыту технологиясы”, СТО стратегияларының элементтерін пайдаланып, білім алушылардың ізденушілік, зерттеушілік әрекетін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып, білім алушылардың танымдық белсенділіктерін дамыту ұстаздардың басты міндеті болмақ.

«Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақ қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында» - деген Елбасы Н.Ә.Назарбаев [3].

Танымдық белсенділік дегеніміз – білім алушылардың оқуға, білімге деген ынта – ықыласының, құштарлығының ерекше көрінісі. Мысалы: мұғалімнің баяндап тұрған материалын түсіну үшін, білім алушының оны зейін қойып тыңдауы, алған білімін кеңейтіп толықтыру үшін, өздігінен кітап оқуы, бақылау, тәжірибе жасау, жазу, сызу сияқты жұмыстар істеуі керек. Өйткені өтілген материалды саналы қайталауда, жаңадан білім алуда, оның жолдары мен дағдыларына үйренуде белсенділіксіз мүмкін емес.

Танымдық әрекеттің негізінде білім алушыларда танымдық белсенділік қалыптасады.

Сабақ барысында білім алушыларда бойында танымдық белсенділік пайда болса, білім алушылардың ақыл – ой қабілеттерінің мынадай элементтері дамиды: зеректілік, байқағыштық, ойлау және сөйлеу дербестігі т.б. Мектептің ғасырлар бойғы даму тарихында алдыңғы қатарлы педагогикалық ой өкілдерінің танымдық әрекетке қатысты, әсіресе, танымдық белсенділікті дамыту идеяларын зерттеу және талдау негізінде төрт бағытты бөліп көрсетуге болады [4].

Танымдық әрекет – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл – ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекетті орындаудың тәсіл – амалдарынан тұрады. Танымдық белсенділікті бір ғана белгімен көрсетуге болмайтын ұғым, оның алуан қырлы

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

сипатын айқын көреміз. Сондықтан оқу барысында білім алушылардың таным белсенділігін арттыруда олардың өз бетінше танымдық ықылас – ынтасын шығармашылық әрекетін дамытатындай етіп ұйымдастырады. Шәкірттің қабылдауы негізінен, мұғалімнің сабақты жүйелі түрде жүргізуіне байланысты. Білім алушылардың өзіндік сезімдік танымы негізінде қабылданған білім, дағды, ептілік әлдеқайда нәтижелі әрі жемісті болады. Танымдық белсенділіктің үш дәрежесі бар:

1-Дәреже – жаңғыртушы белсенділік – шәкірттің материалды жадылап, қайта жаңғыртуға, оны үлгі бойынша қолдануға, меңгеруге ұмтылысымен сипатталады. Белсенділіктің 1 – дәрежесіне тән көрсеткіш – білім алушының бойында білімін тереңдетуге деген ұмтылыстың болмауы.

2-Дәреже – түсіндіруші белсенділік-білім алушының оқығанын зерделеуге, оны өзіне белгілі ұғымдармен байланыстыруға, білімін жаңа жағдайларда пайдалану жолдарын меңгеруге ұмтылысынан көрінеді. 2-дәрежеге тән көрсеткіш оқушының бастаған ісін аяғына дейін жеткізуге ұмтылуынан, қиындыққа тап болғанда оны жеңудің жолдарын қарастыруынан байқалатын үлкен дербестігі.

3-Дәреже – белсенділіктің шығармашылық дәрежесі – білім алушының тапсырманы шешудің тың жолдарын іздестіруге деген ұмтылысымен сипатталады. Бұл дәреженің ерекшелігі – мақсатқа жетудегі табандылық, танымдық ынтаның негіздері мен әр алуандылығы.

Педагогикалық аспектідегі – белсенділік білім алушылардың таным іс- әрекетіне деген қатынасын сипаттайды. Педагогикалық аспект тұрғысынан белсенділіктің үш түрін бөліп қарауға болады: 1) ақыл – ой белсенділігі; 2) интеллектуалды белсенділік; 3) танымдық белсенділік;

Ақыл – ой белсенділігі элементарлы іс-әрекеттен бастап шығармашылықтың күрделі түріне дейінгі барлық деңгейдегі нағыз әмбебап іс-әрекет шарты болып табылады. Н.С.Лейтес былай бекітті: ақыл-ой белсенділігі-кез келген денісау білім алушыға тән, бірақ әртүрлі деңгейде болады. Өз бақылауының кең материалында Н.С. Лейтес «балалық шақтың әр кезеңі – белсенділік дамуының өзіндік сапалы сатысы» деген қорытындыға келді.

Интеллектуалды белсенділік- өзіндік шарттарға сай ой әрекеті ретінде түсіндіріледі. Бұл терминнің кең өріс алуы, жиі қолданылуы Д.Б.Богоявленскаяның жұмыстарымен байланысты. Оның пікірі бойынша, интеллектуалды белсенділік интеллектуалды емес факторлардан көрінетін жүйенің интегралдар қасиеті болып табылады.

Танымдық белсенділік адамға өте маңызды және күрделі құрылым ретінде өзінің психологиялық анықтамаларында көптеген тұжырымдамаларға ие. Маңызды әлеуметтік күшіне байланысты бұл мәселе қазіргі диалектикада, білім беру тәжірибесі мен тәрбиеде негізгі болып саналып отыр [5].

Оқыту жұмысын тек сабақ арқылы ұйымдастыру мүмкін емес. Сыныптық – сабақ жүйесінің негізгі кемшілігі – білім алушылардың дара ерекшеліктерін дамытуға жеткілікті мүмкіндіктердің болмауы – оқытуды ұйымдастырудың басқа жолдарын іздестіруге себеп болды. Сондықтан білім алушылардың сыныптық-сабақтағы танымдық әрекетін дамыту, толықтыру мақсатында оқыту жұмысын ұйымдастырудың қосымша түрлері қолданылады. Олардың қатарына семинар, экскурсия, факультативтік, қосымша, конференция сабақтары, үйдегі оқу жұмысы, тәжірибелік -зертханалық және пәндік үйірме жұмыстары, олимпиада, сынақ және емтихан, өзіндік жұмыс түрлерін жатқызуға болады.

Семинар сабақтары көбінесе оқылған лекция тақырыбына байланысты негізгі өзекті мәселелерді талқылау, білім алушылардың танымдық ойлау қабілеттерін дамыту, өзіндік шығармашылық белсенділіктерін шыңдау мақсатын көздейді. Тақырып сұрақтарына сай пікір алмасу, өз көзқарастарын дәлеледеу, мұғалімдерге оқушылардың оқу материалын қаншалықты меңгергенін, соған орай сенімдері мен түсініктерінің қалыптасқандығын бақылап, тексеріп, бағалап және бағыт-бағдар беріп отыруға мүмкіндік туғызады.

Экскурсия жұмысының мақсаты – білім алушылардың сабақта алған теориялық оқу материалдарын практикамен жалғастыру, бекіту.

Сондықтан білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруда маңызы зор. Ол барлық оқу пәндерінде, әсіресе физика, химия, биология, тарих сабақтарында кеңінен қолданылады. Бұл білім алушылардың оқу процесін бақылай білуге жаттықтырады және оқу материалын өмірмен байланыстыра алуға үйретеді. Оқытуды экскурсия жолымен ұйымдастырудың үш түрі бар:

1. кіріспе экскурсия деп аталады. Ол сабақта күрделі тарауда тақырыптарды өтер алдында ұйымдастырылады.

2. ілеспелі экскурсия деп аталады. Ол белгілі бір тақырыпқа арналып, сабақ барысында оның орта шенінде немесе өн бойында жүргізіледі.

3. қорытынды экскурсия. Ол күрделі немесе тақырыпты өтіп болғаннан кейін оқушылардың сабақтар жүйесінде алған теориялық білімдерін пысықтау, бекіту мақсатын көздейді.

Факультатив түрі білім алушылардың сұранысы мен қызығушылығы негізінде әртүрлі пәндерге байланысты ұйымдастырылады. Оның қызметі көпжақты: білім алушыларды ғылымға қатыстыра отырып, олардың дүниетанымын тереңдетеді және кеңейтеді; белгілі бір пәнге қатысты танымдық қызығушылықтарын тұрақты қалыптастырады. Білім алушылардың пәнге бейімділігін ескере отырып, факультативтік оқуды олардың қалаған мамандықтарына сай психологиялық және практикалық дайындығын арттыру және кәсіби бағдарын қалыптастырудың нәтижелі формасы ретінде қолдануға болады.

Конференция ретінде өткізілетін сабақ түрі кейбір тақырыптарды меңгерту, оның ғылыми дәрежесін көтеру мақсатын көздейді. Оқу жұмысын ұйымдастыруда мұғалімнің тағы бір міндеті – білім алушылардың сабақтан тыс кездерінде танымдық әрекеттерін тереңдету, үлгермеушілікті болдырмау. Пәндік үйірме жұмыстары сабаққа қарағанда бағыты, мазмұны, ұйымдастыру тәсілі мен уақыт өлшемі тұрғысынан өзіндік ерекшеліктері бар. Олар білім алушылардың қызығушылығы мен пәндерге бейімділігін дамытуда және тапсырылған жұмыстарды нәтижелі орындауға қолайлы жағдай туғызып отырады. Білім алушылардың пәндік үйірме жұмыстары оқыту процесін жандандырып, оның сапасын көтеруге әсер етеді. Үлгере алмаушылықты жою үшін жеке немесе бір топ оқушылармен қосымша және консультация сабақтары да ұйымдастырылады.

Үйдегі оқу жұмысы – білім алушылардың үйде өз бетімен орындайтын оқу жұмыстары сыныпта өткен сабақтардың жалғасы ретінде саналады. Білім алушының үйдегі оқу жұмысын сыныптағы оқу жұмысымен жалғастырып, толықтырып отырса, онда олардың алған білімдері терең және берік болады. Бұл жұмыстың танымдық қызметімен бірге оның тәрбиелік мәні де зор. Себебі, үй жұмысын күнделікті орындау барысында білім алушылардың дербестігі, ойлау қабілеті артып, өздігінен білім алуға жүйелі түрде дағдыланады. Соның негізінде білім мен біліктілік өте берік меңгеріледі, білім алушының ақыл- ой әрекетінің жеке дара дәстүрі қалыптасады [2].

Танымдық белсенділік көп түрлі тұлғалық қатынастардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Танымдық әрекеттің белгілі бір ғылым саласы мен таңдаулы қатынасы, танымдық әрекеті, оларға қатысу және қатысушылармен танымдық қарым-қатынасы маңызды келеді.

Әрбір қимыл дамып қалыптасудың белгілі бір кезеңінде ғана болып, тек өзіне ғана тән рөлді атқарады. Өзіндік әрекеттің үшінші компоненті құралға танымдық оқу әрекеті жатады. Өзіндік әрекет арқылы жүзеге асырылатын танымдық оқу әрекетінің түпкі мақсаты- тұлғаны қалыптастыру. Өзіндік жұмысқа бейімделу өзіндік танымдық әрекетті қажетсінуі тудырады. Оның белгілеріне: білімді қажетсіну, білімді ғана емес оны игеру жолын тереңірек меңгеруге құштарлық, оқу материалына сын көзбен қарау, бір мәселе бойынша өз көзқарасының болуы, өз бетінше ойлау, өзінің тіршілік әрекеті және ары қарай білімін көтеру үшін жаңа білім алуға ұмтылуы жатады [5].

Көптеген ғалымдар оқыту әдістерін мазмұнына, қолданылуы мен іс-әрекет түрлеріне, мақсатына, мәніне қарай түрліше топтайды. Оқытуда инновациялық әдістерді қолдану жақсы нәтиже береді деп ойлаймын. Біз жалпы оқыту әдістерін талдап, жүйелей отырып, білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырудағы әдістер тобын мынадай негіз бойынша топтадық:

Білім алушы мен мұғалімнің өзара әрекеті бойынша –топтаған әдістер жүйесі: баяндау, проблемалық баяндау, ішінара іздену, зерттеушілік әдісі. Мұғалім іс- әрекеті компоненті бойынша – а) оқу – танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру (сөздік, көрнекілік, практикалық, өзіндік жұмыс).

б) бақылау және өзіндік бақылау әдістері (ауызша және жазбаша бақылау, лабораториялық және практикалық жұмыс бағдарламаланған бақылау, т.б).

в) оқу танымдық әрекеттегі мотивация және реттеу әдісі (қызығушылықты қалыптастыру әдісі: танымдық ойындар, өмірдегі жағдайларды талдау)

Сабақ барысында білім алушының бойында танымдық белсенділік пайда болса, сонда оқу-шыларда ақыл – ой қабілеттерінің мынандай элементтері дамиды: зеректік, зейіндік, байқағыштық, ойлау мен сөйлеу дербестігі, қызығушылығы.б. Сөйтіп, оқудағы белсенділік – білім алушының іс – қимыл жағдайы ғана емес, осы іс -қимылдың сапасы, онда білім алушының қызмет мазмұны мен сипатына қатынасымен, өзінің рухани - ерік, күш-жігерін оқу-танымдық мақсаттарға жетуге жұмылдыруға деген ұмтылысымен айқындалатын тұлғасы көрінеді. Өз бетінше ізденімпаздықпен жұмыс істей білу, яғни оқу материалын таңдау, жаңаны қабылдау мен меңгеру, алған білімдерін іс жүзінде қолдана білу, оңтайлы әдістерді таңдап алу, белгілі бір нәтижеге жетуге ұмтылу т.б. білім алушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастырудың алғы шарты болып табылады.

Шығармашылық дербестік, өзіндік жұмыс істеу шеберлігі мен дағдылары өзінен-өзі пайда болмайды, ол мақсатты оқу қызметінің нәтижесі және өз кезегінде шығармашылық, практикалық сипаттағы әртүрлі тапсырмаларды орындау үрдісінде қалыптасады [6].

Білім алушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруға бағытталған сабақтар түрлерін төртке бөліп қарастыруды ұсынамыз:

- Танымдық
- Коммуникативтік
- Шығармашылық
- Әдіснамалық

Білім алушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруда өзіндік жұмыстың маңыздылығын зерттей келе мынадай ұсыныстар туындады:

Мектептегі жоғары сынып білім алушыларына конференциялар, дебаттар, дөңгелек столдар, іс-шаралар жыл сайын жүргізіліп отырылуы керек.

Өзіндік жұмысқа бейімдеудің дидактикалық жүйесін тиімді жүзеге асыратын оқытудың жаңа технологияларын жасап іске ендіру.

Білім алушылардың танымдық белсенділігі мен өзіндік жұмыстарын дамыту барысында кешенді мақсатты бағдарлама жасау.

Білім алушының қабілеті мен білімін көтеру мақсатында оқу жоспарларын жасау.

Оқу үрдісінде ауқымды түрде педтехнологияларды қолдану, компьютер арқылы ақпараттандыру. Қосымша танымдық сабақтарды көбейту. Танымдық әрекеттегі белсенділік компоненттерін бір арнаға біріктірген тиімді болады: мотивациялық, еріктік, мазмұнды-операциялық, бағалау-нәтижелік.

Тәжірибелік – эксперименттік жұмыстарда зерттеліп дәлелденген жоғары сынып білім алушыларының танымдық-белсенділігін қалыптастыру көрсеткіштерімен өлшемдерін, деңгейлерін жалпы білім беретін орта мектептерде оқу үрдісін жетілдіруді ұйымдастыруда қолдану тиімді [7].

ҚОРЫТЫНДЫ

Өзіндік жұмыс пен шығармашылық сабақтарды өткізу оқушының танымдық белсенділігін арттырудың құралы, сапалы білім берудің шарты, оқу үрдісін ұйымдастыру факторы, оқытудың жекелік бағдары болып табылады. Оқу үрдісінде білім алушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру жеке тұлғаның өзіндік ақыл-ой дербестігін, шығармашылық әлеуетін көтереді. Білім алушылардың танымдық-белсенділігін қалыптастыратын педагогикалық шарттар жиынтығы мен тиімді әдіс-тәсілдерді, оқытудың түрлі формаларын қолдану арқылы білім алушылардың білім деңгейін көтеріп, танымдық ой-өрісін арттыруға болатынын эксперимент жұмыстарының қорытындыларынан көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының 12- жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы. «Айқын газеті» 26 тамыз 2015 ж.
2. Жанпейісова М.М. (2006), «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». Алматы.
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы . Егеменді Қазақстан газеті, 2014 ж.
4. Л.К.Көмекбаева (2004), Мектеп оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін анықтауға арналған психодиагностикалық қызмет. Алматы.
5. М.Р. Жүнісова, Х.Ж. Әубәкірова, Ә.О. Туғанбаев, Г.Қ. Айтжанова, Г.А. Рахманова (2008.), «Жаратылыстану-математика бағытындағы пән мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін дамыту» /Қарағанды.
6. Қазақстан Республикасының 2017 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мектебі, №2, 2004, 8-б.
7. А.Әбілқасымова, Р.Омарова (2010), Мұғалімдердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру негіздері. Алматы.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN TURİZM POTENSİALİ VƏ ONDAN İSTİFADƏ YOLLARI

Dos. Dr. Zaur İMRANI
Dr. Elnurə QASIMOVA

Xülasə:

Müasir dövrdə dünyada gedən inkişaf, qarşılıqlı əməkdaşlıq, müsbət demoqrafik dinamika və s. türk dünyasının da maraqları daxilindədir. Çünki türk dünyasının geosiyasi vəziyyəti və beynəlxalq siyasətə təsiretmə imkanları bütövlükdə regionun mənafeələrinin qorunmasına xidmət edir. Bu ilk növbədə müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri və onların strategiyası ilə müəyyən edilir. Türk dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə tanınması, onların davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaları, keçid dövrü ilə əlaqədar məşğulluq problemlərinin aradan qaldırılması, əhalinin sosial rifah halının yüksəldilməsi və s. bu kimi məsələlərin həlli istiqamətlərindən biri də onlarda mövcud olan turizm potensialından səmərəli istifadə edilməlidir. Məhz bu baxımdan, "Türk dövlətlərinin turizm potensialı və ondan istifadə yolları" adlı məqalədə ölkələrin təbii-iqlimi şəraiti, meşə ehtiyatları, su hövzələri, arxeoloji abidələr və s. barədə məlumat verilmiş, turizm bazarı təhlil olunmuş, yeni turizm marşrutlarının yadarılmasının zəruriliyi qeyd edilmişdir.

Açar Sözlər: Turizm, ekoturizm, arxeoloji abidələr, turizm bazarı, turizm marşrutları.

TOURISM POTENTIAL OF TURKISH STATES AND THE WAYS TO USE IT**Abstract:**

Development, ongoing in the modern world, mutual cooperation, positive demographic tendencies, etc. are of interests to the Turkish world. This is conditioned by the fact that the geopolitical situation in the Turkish world and the opportunities for contributing to the international politics by the Turkish countries serve the interests of the region as a whole. This is primarily determined by the roles and strategies of the new independent countries in the international system of relations. One of the ways to solve such issues as better awareness of Turkish states in the international arena, achieving sustainable economic development, elimination of employment problems typical for the transitional period, raising of social welfare et al. is the using of the tourism potential existing in these countries effectively. Relatedly, the article titled "Tourism potential of Turkish states and the ways to use it" deals with the natural and climatic conditions, forest resources, water basins, archeological monuments, and etc. available in these countries; analyzes the tourism market; and emphasizes the necessity for setting new tourism routes.

Keywords: Tourism, ecotourism, archeological monuments, tourism market, tourism routes

GİRİŞ

Türk dünyasının birləşməsi zərurəti dünya sivilizasiyasına böyük töhfələr vermiş türkdilli dövlətləri əhatə etmişdir. Yeni dövrdə yaranmış tarixi imkan nəticəsində türkdilli dövlətlər son illərdə sürətlə inkişaf edərək, qlobal dünyada mühüm nüfuz sahibi olmuş, öz aralarında siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi-texniki sahələrdə əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişlər.

Bildiyimiz kimi, qloballaşmanın təməlini təşkil edən neoliberal görüşlər və onun əsasında dünyada formalaşan liberal iqtisadi siyasət və bunun nəticəsi kimi olaraq dövlətlərarası iqtisadi sərhədlərin aradan götürülməsi bir sıra siyasi maneələrə baxmayaraq, türk dünyasının bir-birinə və dünya ölkələrinə daha da yaxınlaşması üçün imkanlar açır (Vəliyev, 2015: 15). Belə imkanlardan biri də ölkələrin turizm-rekreasiya potensialı ilə əlaqədardır. Çünki son illər türk dünyasında bir-birinə yaxınlaşma siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinin sürətləndirilməsidir ki, burada da turizm amili əsas rol oynayır.

Biz türkdilli dövlətlərin coğrafi bölgüsünü, həmçinin dünyadakı və qitədəki geosiyasi mövqelərini nəzərə alsaq, onlar arasında dərin iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında bir sıra çətinliklərin olduğunu görə bilərik. Belə olduğu halda, türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin ən yaxşı yolu turizm və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsidir. Digər tərəfdən dünyada qlobal rəqabətin artdığı dövrdə yaranmış texnoloji, iqtisadi və siyasi yeniliklər mədəni əlaqələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı, turizm sahəsinin istehlak formatını dəyişdirməkdədir. Lakin rəqabətə davamlı turizm sənayesinin yaradılması üçün turizm ixracının inkişafına mənfi təsir edən amillər hələ də qalmaqdadır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- beynəlxalq turizm bazarında türkdilli dövlətlərin turizm potensialı haqqında informasiya çatışmazlığı;
- infrastrukturun qənaətbəxş olmaması;
- gələn turistlərə edilən xidmət səviyyəsinin aşağı olması və dünya standartlarına cavab verməməsi;
- turizm sahəsində ixtisaslaşmış kadrların çatışmazlığı;

– inzibati maneələr.

TÖHLİL

Türk dünyasının coğrafiyası çox geniş olub, Adriatik dənizindən şərqdə Çinə qədər, cənubda Aralıq dənizindən və Tyan-Şan dağından Şimal buzlu okeana qədər geniş bir ərazini əhatə edir. Türk xalqlarının yaşadıqları ərazilərin təbii şəraitini və iqtisadiyyatını öyrənməklə inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən etmək mümkündür.

Keçmiş zamanlarda turizm sadəcə fizioloji ehtiyacları qarşılamağa istiqamətlənən səyahətlər, müasir dövrümüzdə isə müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Çünki maraq və mədəniyyət faktorları turizm sektoruna yeni baxış gətirmişdir. Turistlərin tələbləri yeni turizm turlarının yaranmasına səbəb olmuş və alternativ turizm anlayışını genişləndirmişdir. Alternativ turizm isə ənənəvi tətillərinə yeni bir baxış vermişdir (Çelik, 2017: 43). Hazırda Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan türkdilli ölkələrdə turizm sektorunu inkişaf etdirmək məqsədilə “Müasir İpək Yolu” adlı vahid məhsulun yaradılması və onun beynəlxalq turizm bazarına çıxarılması ilə bağlı proqram hazırlanır. Proqramın əsas məqsədi türkdilli dövlətlərdə turizmin inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi, qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsi, turizm mübadiləsinin genişləndirilməsi, ortaq turizm marşrutlarının yaradılmasıdır. Bunun üçün türkdilli dövlətlərin turizm-rekreasiya potensialı öyrənilməli və inkişaf istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

Turizm-rekreasiya ehtiyatları içərisində təbii-iqlim amilləri daha cəlbedici hesab olunur. Təbii-iqlim amilləri Yer kürəsinin relyefi, flora və faunası, turizmin müəyyən növlərinin, xüsusilə qış idmanı, dəniz, dağ və digər növlərinin yaradılmasında böyük rol oynayır (Məmmədov, Soltanova və b., 2002: 32). Bu baxımdan, istər qısamüddətli, istərsə də uzunmüddətli istirahəti seçən turistlər məhz hava şəraitinin daha əlverişli olduğu günlərə və ərazilərə üstünlük verirlər. Bu, həmçinin turist kimi səfər etmək istəyən insanların yaşadıqları ərazilərin iqlim şəraiti ilə də bağlıdır. (İmrani, Soltanov və b., 2017: 505).

Türkdilli dövlətlərin təbii-iqlimi şəraiti müxtəlif olub, turizmin inkişafı üçün olduqca əlverişli və qismən əlverişli ərazilərdən ibarətdir. Azərbaycanın ərazinin mülayim və subtropik iqlim qurşaqlarının sərhədində yerləşməsi və mürəkkəb relyef quruluşu onun iqlim şəraitinin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim tipindən 9-nun ərazidə yayılması burada yarımsəhra, çöl, meşə, alp, subalp, subnival və nival kimi hündürlük qurşaqlarının əmələ gəlməsinə imkan vermişdir. Türkiyənin iqlimi subtropik olub, Mərmərə, Egey və Aralıq dənizi sahillərində subtropik Aralıq dənizi tipli (isti və quru yay, yumşaq və yağıntılı qış), daxili hissələrində subtropik kontinental tiplidir. Qırğızıstan və Türkmənistanın iqlimi kontinental, Özbəkistan və Qazaxıstanın iqlimi isə kəskin kontinentaldır. İqlimin göstəriciləri ölkələr və onların regionları üzrə müxtəlif turizm növlərinin inkişafında mühüm rol malikdir. Yay aylarında əsasən çimətlik, qış aylarında isə dağ-idman turizminin inkişafı daha perspektivli hesab olunur.

Meşələr turizm-rekreasiya ehtiyatları içərisində ən cəlbedici yerlərdən biri hesab edilir. Rekreasia əhəmiyyətli meşə sahələri ekoturizmin inkişaf etdirilməsi üçün əsas fəaliyyət istiqaməti kimi qəbul edilir. Lakin bununla yanaşı, unutmamaq olmur ki, meşə sahələrində olan təbii landşaftlar qorunub saxlanılmalıdır. Çünki meşələr ərazinin ekstremal hava şəraitindən qorunmasında, su balansının tənzimlənməsində və yerli iqlim şəraitinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Türk dövlətləri içərisində Türkiyə (27,6%) meşə ehtiyatları ilə daha yaxşı təmin olunmuşdur. Türkiyədə meşələrin 50%-i iynəyarpaqlı, 50%-i enliyarpaqlı ağaclardan ibarətdir. Qara dəniz, Mərmərə, Egey və Aralıq dənizi bölgələri meşə ehtiyatları ilə daha yaxşı, Orta Anadolu, Şərqi Anadolu və Cənub-Şərqi Anadolu bölgələri isə zəif təmin olunmuşlar. Azərbaycanın meşə ilə örtülü sahəsi 11,0% olsa da, burada 435 növ ağac və kol bitir, onlardan da 70-i endemik növlərə aiddir. Meşələr əsas üç ağac növündən - fıstıq, vələs və palıddan ibarətdir. Türkmənistanın meşə fondu ölkə ərazisinin 8,7%-i təşkil edir. Ölkənin meşə fondu dağlıq (ardıc), dağətəyi (püstə), tuqay və səhra (saksovol meşələri) meşələri ilə təmsil olunur. Özbəkistanın meşə fondu ölkə ərazisinin 7,5%-ni təşkil edir, dağlıq, tuqay və çöl meşələrindən ibarətdir. Qırğızıstan (5,6%) və Qazaxıstan (1,3%) isə meşə ehtiyatları ilə zəif təmin olunmuşdur. Lakin bu amillər ölkə ərazisində turizmin inkişafını ləngitmir və müəyyən regionlarda ekoloji turizm inkişaf etdirilməkdədir.

Turistləri daha çox cəlb edən obyektlərə su hövzələrini: dənizləri, çayları, gölləri, su anbarlarını və s. aid etmək olar. Qara dəniz, Aralıq dənizi, Xəzər dənizi, Aral gölü, Urmiya gölü, Van gölü, dünya miqyasında çox mötəbər turizm istiqamətli destinasiya mərkəzlər hesab olunur. Lakin bunlarla yanaşı, Azərbaycanın Göygöl, Batabat, Ağgöl, Maralgöl, Türkiyənin Van, Duz, Burdur, Burdur, Qazaxıstanın Balxaş, Zaysan, Alakol, Tengiz, Özbəkistanın Bəxt, Tuzkan, Dengizkul, Qırğızıstanın İssık-kul, Son-Kul, Çətir-Kul, Türkmənistanın Sarıqamış, Uluşurkul və s. gölləri də turizm-rekreasiya məqsədilə istifadə olunur. Bu göllərin böyük ekoturizm potensialı vardır.

Turistləri cəlb edən təbiət abidələrindən biri də çaylardır. Çayların, xüsusilə dağ çaylarının ecazkar landşaftları turistlərin maraqlarına səbəb olmaqla yanaşı, burada raftinq kimi turizm-idman növünün də

inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait vardır. Türk dövlətlərində turizmin bu növünü inkişaf etdirmək üçün əlverişli təbii şərait vardır. Azərbaycan və Türkiyə sıx çay şəbəkəsinə malikdir. Azərbaycanın ən iri çayları Kür, Araz, Samur, Qanıx və Qabırçı, Türkiyənin Yaşıl İrmak, Qızıl İrmak, Fərat, Dəclədir. Qazaxıstan və Özbəkistanın çay şəbəkəsi zəif inkişaf etmişdir. Onların ən iri çayları İrtiş, Amudərya və Sirdəryadır. Qırğızıstanın çayları böyük enerji və suvarma potensialına malik olub, ən iri çayları Narın, Qaradərya, Talas, Çu, Qızılsudur. Türkmənistanın çayları isə öz başlanğıcını ölkə xaricindən götürür, ən iri çayları Murqab, Təcən və Atrekdir. Lakin bu çaylarla yanaşı, bir sıra kiçik çaylar da vardır ki, onların da potensial imkanları yüksək qiymətləndirilir.

Müasir dövrümüzdə insanların həyat tərzində dinamikliyin artması, şəhərlərdə və iri meqapolislərdə ekoloji vəziyyətin gərginliyi rekreasiya və müalicə-sağlamlıq turizminə olan ehtiyacın artmasına səbəb olmuşdur. Turizmin daha perspektivli sahələri hesab olunan rekreasiya və müalicə-sağlamlıq turizmi dedikdə ekoloji təmiz hava, sağlam qida və təbii (termal, mineral sular və sərin bulaqlar) sularla təmin olunma başa düşülür. Bununla yanaşı, insanlar əylənir və istirahət edir, ehtiyacı olanlar isə həkimlərin müayinəsində olurlar (İmrani, Zeynalova, 2014: 158).

Azərbaycanda dünyada analoqu olmayan Naftalan nefti, Duzdağ mağaraları, Qalaaltı suyu, İstisu, Yengicə, Darıdağ, Sirab, Nəhəcir, Badamlı, Babazənən, Turşsu, Suraxanı, Sabunçu, Şıx və s. termal, mineral və radon tipli suları, Türkiyədə Daylan, Sultaniyə, Qazlıqel, Çekirçə, Qanqal, Pamukqala, Yalova, Xyudai (Sandıqlı) və s. müalicəvi-palçıqlı, termal və mineral isti suları, Qazaxıstanda Sariaqaş, Alatau, Marke, Şalqın və s. termal, mineral və radon tipli sular, Qırğızıstanda Cəlal-Abad, İssık-Ata, Cərqalan termal və mineral sular, Cəti-Qğuz termal radon suyu, Ağ-Su, Qara-Şoro, Çatır-Gül, Barbulaq, Alamədin süfrə suları və s., Özbəkistanda Daşkənd, Səmərqənd, Çardaq mineral sular, Mirzəçul mədən suları və s., Türkmənistanda Bərzəngi, Arçman, Yılı, Daşoğuz, Farab mineral suları və s. müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən palçıqları, termal və mineral suları ilə olduqca zəngindir. Bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə və onların dünya turizm bazarda tanınması olduqca vacibdir. Çünki bir çox termal sular və mineral bulaqlar hələ də istifadəsiz olaraq qalmaqdadır.

Türkdilli dövlətlərində etnoqrafik turizmin inkişaf etdirilməsi üçün də mövcud potensial vardır. Turizmin bu növü turistin xalqın əsl həyat tərzinə, mədəniyyətinə, ənənələrinə, mərasimlərinə və yaradıcılığına olan marağına əsaslanır. Çünki müasir standartlaşdırılmış dünyada insan özünü digərlərinin fonunda seçmək üçün tarixi (etnik) köklərini öyrənməklə, həmçinin şəxsi tarixə və xüsusi mədəni ənənələrə malik olmaqla özünü təsdiq etməyə cəhd edir. Digər mədəniyyətlərin etnik xüsusiyyətləri ilə tanışlıq dünyada özünəməxsusluğu ilə unikal olan xalq və millətlərin vahid mənzərəsini qurmağa icazə verir. Etnik turizm xalqlar arasında daha sıx əlaqələrin yaranmasına, onların mədəniyyətinin dünya mədəni irsinə daxil olmasına kömək edir. Belə ki, türk dövlətlərində turizm-rekreasiya əhəmiyyətinə malik olan çoxsaylı tarixi-mədəni, memarlıq və arxeoloji abidələr mövcuddur. Ölkələrin ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan əşyalar: dəri, gil, mis və keramik qablar, qılınc, qalxan, qiymətli eksponatlar (Altun geyimli adam) və s. onların lap qədim dövrlərdən sənətkarlıqla məşğul olduqlarını sübut edir.

Arxeoloji abidələrin qazıntıları zamanı tədqiqatçılar yalnız maddi mənbələri aşkar edilməsi ilə məşğul olmurlar. Məsələn, yaşayış məskənləri öyrənilərkən məskənin yerləşdiyi coğrafi ərazi, evlərin quruluşu, onların yerləşmə prinsipi və sayı, qəbirlərin tədqiqi zamanı isə qəbir abidələrinin quruluşu, yazıların və qaya təsvirlərinin araşdırılması zamanı təsvirin qayaya həkk olunma üsulu, süjeti, rəsmin bədii tərtibatı diqqətlə araşdırılır və elmi nəticələr çıxarılır (Avşarova, Pirquliyeva, 2010: 20).

Qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mənəvi dünyasını və zəngin dil tarixini əks etdirən möhtəşəm sənət nümunələridir (Xudiyev, 2015: 3). Türk dünyası üçün ən mühüm abidələrə Orxon kitabələri, Yenisey kitabələri, Talas kitabələri, Turfanda tapılmış kağız üzərində yazılmış əlyazmalar, Qobustan qaya rəsmləri və s. aid edilir. Bunların içərisində Orxon-Yenisey kitabələri və Qobustan qaya rəsmləri turistlərin diqqətini daha çox cəlb edir.

Antik türkdilli abidələr qədim türk əlifbası ilə yazılmış Orxon-Yenisey kitabələridir. Orxon-Yenisey abidələri şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Macarıstanadək, şimalda Şimal Buzlu okeanından cənubda Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılmışdır. Abidələrin həm qrafik xüsusiyyətlərini, həm də ayrı-ayrı leksik və qrammatik fərqlərini başa düşmək üçün onlar tapıldığı yerlər üzrə qruplaşdırılmışdır. Bunlara: Ongin (Ongin çayı hövzəsində Taranel çayı yaxınlığında Kokşin-Orxondan və Koşo-Saydam gölündən 160 km cənubda Manitu dağı yaxınlığında), Kül Tigin (Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda, Orxon çayı hövzəsində - onun qollan Tola və Hola çayları arasında Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tzsu budda monastrından 60 km şimalda, Ulan-Batordan 400 km qərbdə, Uqiy nor gölündən 25 km cənubda, Karabalqasun şəhərinin xarabalıqlarından 40 km qərbdə), Bilgə xaqan (Kül tigin abidəsindən bir qədər cənub-şərqdə), Tonyukuk (Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərindən 66 km cənub-şərqdə Nalayxa adlanan yaşayış məntəqəsi ilə Tola çayının sağ sahili arasında, Baym-Tsokto adlanan yerdə), Kuli Çor (Ulan-Batordan cənub-qərbdə İhe-Huşotu vadisində), Moyun Çor (Monqolustanın şimalında Selenqa çayı və Şine-usu çayı yaxınlığında -

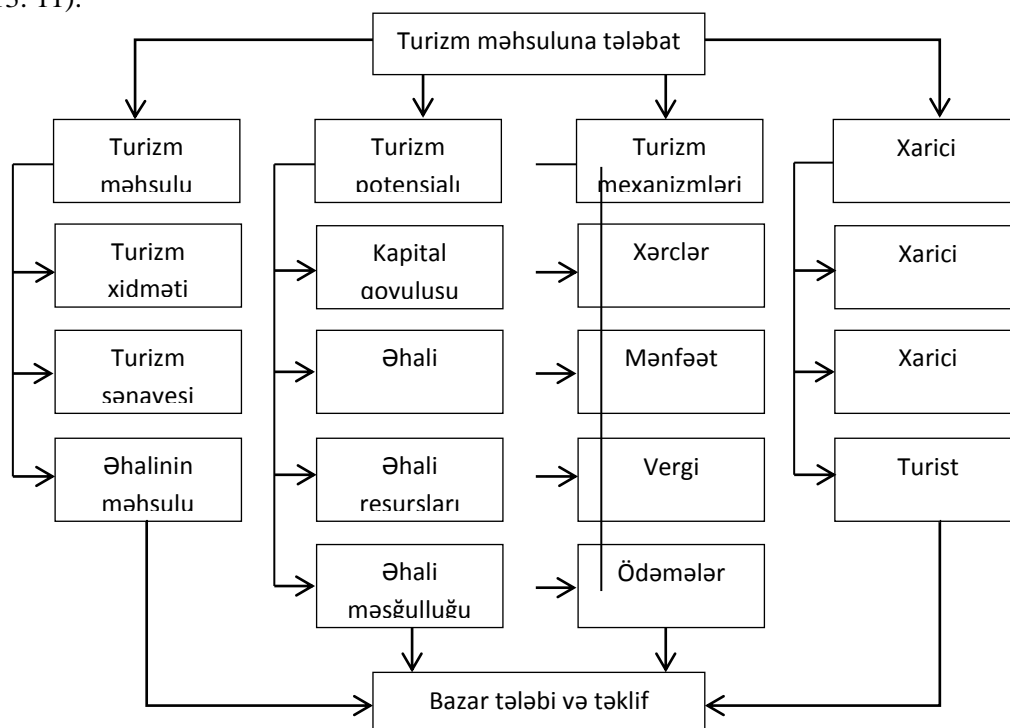
Moğontu çayı, Şine-usu çayı və Örgötü dağı arasında) və s. abidələri aid etmək olar (Rəcəbli, 2009: 117-180).

Qobustan qaya rəsmləri (petroqliflər) 1939-cu ildə Bakı şəhərindən 65 km cənub-qərbdə yerləşən Qobustanın cənub-şərq hissəsində (Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ dağları və Yazılı təpə) aşkara edilmişdir. Qayaüstü rəsmlərdə insan, şir, ceylan, öküz, maral, keçi, at, vəhşi uzunqulaq (gur) və s. təsvirlərlə yanaşı, taxıl biçini, qurban gətirmək, ov səhnəsi, öküz döyüşü, keçi gətirmək döyüşü, itlərin canavar və maralı təqib etmə səhnəsi, şirlərin keçilərə hücumu, yürüş səhnələri, dəvə karvanları və s. əks etdirilmişdir. Bununla yanaşı, Qobustanda “Qaval daşı” adlı ən qədim musiqi aləti və latın yazısı ilə Roma İmperatoru Domisianın hökmranlığı dövründə (eramızın 81-96-cı illəri) Fulminata adlanan XII Roma legionunun bu ərazidə olmasının sübutu kimi qiymətli kitabə aşkara edilmişdir.

Turizm baxımından daha yaxşı inkişaf etmiş ölkə olan Türkiyə tarixi-memarlıq abidələri ilə zəngindir. Efesdəki Çelsuis kitabxanası (1117-ci il), Əksarada Sultanxan məscidi (1229-cu il), minarəli Yivli məscid (1230-cu il), iki minarəli mədrəsə (1291-ci il), Hacı Bayram məscidi (1427-ci il), Topqarı sarayı (1468-ci il), Sultan Səlim məscidi (1575-ci il), Manisdəki Sultan Murad məscidi (1586-cı il), Sultan Əhməd məscidi (1609-cu il), İzmitdəki saatlı qala (1901-ci il) və s. tarixi-memarlıq abidələri buna misal ola bilər. Azərbaycanda İçəri şəhər, Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası, Atəşgah, Sümük Qala və s., Qazaxıstanda Dombul (VIII-IX əsr), Allaşxanın türbəsi (X əsr), Babadji-xatun (X-XI əsr), Aysə-bibi (XI-XII əsr), Karaxan türbəsi (XX əsrin əvvəlləri) və s., Qırğızıstan Ak-Bəşim qalası (VI-VII əsr), Burana Qülləsi (X-XI əsr), Manasın gümbəz türbəsi (XIV əsr), Tash-Rabat karvansarayı (XV əsr) və s., Özbəkistanda Samanilər məzarlığı (IX əsrin sonu), Bibi Xanım məscidi (XIV-XV əsr), Səmərqənddə mədrəsə (XV-XVII əsr), Reqistan meydanı (XV əsr), Həzrət İmam kompleksi (XVI əsr) və s., Türkmənistanda Kutluq-Timur minarəsi (XI əsr), Mestorian minarəsi (XII əsr), Sultan Səncər türbəsi (XII əsr), Seyid Cəmaləddin məscidi (XIV-XV əsr), Nadir Şah qalası (XVIII əsr) və s. tarixi-mümarlıq abidələri ilə zəngindir. Bu abidələr turistlərin marağına səbəb ola biləcək amillərdən hesab olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərin tətbiqi və gələcək inkişaf üçün ilk növbədə turizm sektoruna sərmayə qoyuluşu artırılmalıdır. Çünki iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə turizm bir çox üstünlüklərə malikdir və ona qoyulan sərmayə qısa müddət ərzində özünü doğruldur. Bununla yanaşı, başqa sahələrdən fərqli olaraq turizmə kiçik sərmayə qoyuluşu ilə başlamaq mümkündür.

Turizmin inkişafı sayəsində əldə olunan gəlirlər isə regionda yolların salınmasını, kəndlərin və şəhərlərin abadlaşdırılmasını, tarixi-memarlıq abidələrinin qorunub saxlanmasını, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. Turizmin inkişafı ölkəyə valyuta gətirir və milli gəlirin əhali arasında bərabər bölünməsinə səbəb olur, bu da ölkədə sabitlik və əmin-amanlıq yardır (Abadov, 2014: 5). Bunun üçün ölkədə turizm bazarı formalaşmalıdır. Çünki turizm bazarı turizm məhsulunun istehsalçıları və istehlakçıları arasında yaranan, turizm xidmətinə pulu və əksinə pulu turizm xidmətinə çevirən iqtisadi münasibətlər sferasıdır. Burada hər bir istehsalçının və istehlakçının öz iqtisadi maraqları olur (Məmmədov, 2013: 11).



Qeyd: sxem E.Məmmədov tərəfindən tərtib edilmişdir

Şəkil 1: Turizm bazarının potensial sxemi

Turizm bazarında effektivliyi artırmaq üçün turistlərin təhlükəsizliyi təmin edilməli, müəssisələrin fəaliyyəti azad rəqabət prinsipinə əsaslanmalı və xidmətin səviyyəsi yüksəldilməlidir. Yalnız bu halda biz, türkdilli ölkələr olaraq beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiya edə bilərik. Çünki turizm bazarına inteqrasiya əsasən, ümumi prinsiplərə əsaslanan – dil, mədəniyyət, tarix, iqtisadiyyat və s. malik olan ölkələr arasında baş verir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq turizm bazarının fəaliyyətinin effektivliyini ölkənin inkişafının hər bir dövründə tələb və təklifin optimal əlaqəsi kimi müəyyən etmək olar. Həm istehsalçı, həm də istehlakçı tərəfindən irəli sürülən tələbatların ödənilməsi qabiliyyəti tam effektiv sayıla bilər (Kasumov, 2012: 121). Bununla yanaşı, beynəlxalq turizmin regionlarda inkişafı xarici sərmayənin turist regionlarına axımına və turist xidmətinin təşkilində digər sahələrin məhsullarını və yaxud potensialını turizm dövrüyyəsinə cəlb etməyə şərait yaradır. Ona görə də, turizm potensialı olan dövlətlər turist əməkdaşlıqlarına daxil olmaqla özünün real bazar sferasını genişləndirir və təbii resursların istifadəsində əlverişli xidmət sferası yaradır (Əlirzayev, 2010: 181). Məhz bu baxımdan, türkdilli dövlətlərdə turizm sektorunu inkişaf etdirmək üçün onların təbii-iqlimi şəraiti qiymətləndirilərkən ölkələrin iqtisadi göstəricilərini və turizm bazarını formalaşdıran amilləri də unutmamaq olmur. Hesab edirik ki, gələcəkdə türk dövlətləri beynəlxalq turizm bazarına çıxmaq üçün yeni turizm marşrutları hazırlamalı və bu marşrutlar əsas etibarilə türk xalqlarının tarixi keçmişi, adət-ənənələri, mədəniyyəti və arxeoloji abidələri tanımaq məqsədi ilə yaradılmalıdır. Bunun üçün turistlərin şəxsi maraqlarına uyğun yanaşma metodundan istifadə edilməlidir. Çünki türkdilli dövlətlərin bir çox üstünlükləri var. Məsələn, turizm növlərinin müxtəlifliyi: mədəni turizm, aktiv və macərə istirahəti, çay və göllərdə istirahət, çimərlik turizmi, etnoqrafik turlar, hadisə turizmi, ovçuluq və balıqçılıq, müalicə-sağlamlıq turizmi, ekstremal turizm və s.

ƏDƏBİYYAT

- Abadov, Məsim Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı. 248 s.
- Avşarova İradə, Pirquliyeva Qənirə (2010). Qafqaz arxeologiyası. Bakı. 248 s.
- Çelik, Ahmet (2017). Hüzün Turizmi Üzerine Bir Derleme. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, C:1, S:3. Ankara. s. 41-55
- Əlirzayev Əli (2010). Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması. Bakı. 529 s.
- Xudiyev Nizami (2015). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı. 596 s.
- İmrani Zaur, Soltanov Elvin, Fətullayeva Məhbubə (2017). *Azərbaycanın turizm təsərrüfatının inkişafında iqlim amilinin rolu*. İnsan və ətraf mühit münasibətləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin Əsərləri, XX cild. Bakı. s. 505-510
- İmrani Zaur, Zeynalova Kəmalə (2014). Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri. Bakı. 232 s.
- Kasumov Rüfət (2012). Beynəlxalq turizm bazarı. Bakı. 270 s.
- Məmmədov Cabir, Soltanova Həbibə, Rəhimov Sabir (2002). Beynəlxalq turizmin coğrafiyası. Bakı. 512s.
- Məmmədov Elşən (2013). Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri. Bakı. 172 s.
- Rəcəbli Əbülfəz (2009). Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. I hissə. Bakı. 568 s.
- Vəliyev, Dünyamalı (2015). Türk dünyası qlobal iqtisadi inkişaf yolunda. Bakı. 2015, 504 s.

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

х.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Н.О. МЫРЗАХМЕТОВА***
химия магистрі, аға оқытушы **З.М. АРҒЫНБАЕВА**
1 курс магистранты **М.Ғ. ҒАНИ**

Түйіндеме

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік “Білім” бағдарламасында тәрбие жүйесін жетілдіруге байланысты алдына қойған негізгі мақсаты – “қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпыадамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретіндегі сапалық қасиетін қалыптастыру” – деп бүгінгі ХХІ жаһандану ғасырында ұлттық мәдениет пен өркениетті өзара кіріктіре отырып, жеке тұлға қалыптастыру көзделіп отыр. Еліміздің алдыңғы қатарлы 50 мемлекеттердің қатарынан көрінуі, экономикалық еркін аймаққа мүше болуға ұмтылысы, біздің алдымызға үлкен маңызды міндеттерді жүктейді. Бүгінгі жаһандану үрдісінде патриотизм ұғымы тек мемлекеттік тұрғыда ғана емес, әлемдік деңгейде бейбітшілік пен тыныштықты сақтау мәселесі тұрғысынан қарастырылады.

Тірек сөздер: патриотизм, анализ, синтез, идеология, интернационализм

THE FORMATION OF NATIONAL PATRIOTISM IN THE EDUCATION SYSTEM**Abstract**

In the state program of the Republic of Kazakhstan “education “in connection with the improvement of the system of education, the main purpose of which is”the formation of quality qualities of the pupil as a person on the basis of the ideas of Kazakhstan patriotism, citizenship, humanism and human values.” The vision of the country among the 50 leading States, the desire to become a member of the free economic zone, imposes on us the most important tasks. In the modern process of globalization, the concept of patriotism is considered not only in the state plan, but also in terms of maintaining peace and tranquility at the world level.

Key words: patriotism, analysis, synthesis, ideology, internationalism

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде республикамыздың егемендігі мен бейбітшілігін сақтауда тұлғаның патриоттық құндылықтарын дамыту арқылы Қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға үлкен мән беріліп отырғандығы Қазақстан Республикасы Конституциясында, Қазақстан Республикасы “Білім туралы” Заңында, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік “Білім” бағдарламасында, Қазақстан Республикасы Президентінің республика халқына жолдауларында, Қазақстан Республикасы тарихи сананы қалыптастыру, Қазақстан Республикасы мәдени-этникалық білім беру тұжырымдамаларында, “Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында”, “Бала құқығы туралы декларацияда” және үкіметтің құжаттарында, ғылыми-зерттеу жұмыстарында айқын аңғарылады. Қазақстанда білім беру үдерісі халқымыздың ұлттық салт-дәстүріне, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне негізделіп іске асырылады.

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” Заңы бойынша мына мемлекеттік принциптер басшылыққа алынады:

- 1) Қазақстан Республикасының барлық азаматтарының білім алу құқықтарының теңдігі;
- 2) Әрбір азаматтың интеллектуалдық дамуы, психикалық физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі тұрғындарының білімге қол жеткізуі;
- 3) білім берудің зайырлы сипаты;
- 4) жеке адамның білімділігін ынталандыру және дарындылығын дамыту;
- 5) білім беру сатыларының сабақтастығын қамтамасыз ететін білім беру процесінің үздіксіздігі;
- б) оқу мен тәрбиенің бірлігі;
- 7) білім беру ұйымдарының меншік нысандары бойынша, оқу мен тәрбиенің нысандары, білім беру бағыттары бойынша алуан түрлі болуы;
- 8) білім беруді басқарудың демократиялық сипаты және білім беру ұйымдарының академиялық бостандықтары мен өкілеттілігін кеңейту;

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, nmyrzahmetova64@mail.ru

- 9) білім берудің ізгілікті және дамытушы сипаты;
- 10) білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциялануы;
- 11) оқушыларды кәсіптік бағдарлау;
- 12) білім беру жүйесін ақпараттандыру [1].

Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру үшін әр ұлттар мен ұлыстар тек өз мәдениетін ғана танып білуі жеткіліксіз, сонымен қатар олар бір-бірін танып біліп, құрметтеуі тиіс. Мектеп оқушылары қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, өз болмысында еш бұрмалаусыз танып білуі шарт.

Оқушыларының бойында патриоттық тәрбиені қалыптастыруда химия пәнінің алатын орны ерекше. Жеке оқу пәндерінің мақсаты мектептің алдына қойған қоғамның әлеуметтік талабы бойынша анықталады. Халыққа білім беру ісін қайта құру көзқарастарының тұрғысынан қарағанда, жалпы білім беретін орта мектеп үздіксіз білім беру жүйесінің негізгі буыны болып табылады. Оның алдына әржақты жетілген, өз ісіне сенімі күшті, қоғамдағы түбірлі өзгерістерді жүзеге асыруға қабілетті кісіні тәрбиелеу мақсаты қойылып отыр. Бұл мақсатқа жету үшін мектеп жасөспірімдерді табиғат, қоғам, адам және оның еңбегі туралы білім жүйесімен қаруландырады, ақыл ой, адамгершілік, эстетикалық, дене тәрбиесін береді, ғылыми және ізгілік көзқарастарының, қабілеттерінің бұрынша дамуына қажетті жағдайлар жасайды. Мектеп жасөспірімнің бойына азаматтық борыш, елі мен жерінің тағдыры үшін жауапкершілік қасиеттерді сіңіреді, шығармашылықпен еңбек етуге өзін өзі басқаруға әзірлейді. Химия пәнінің мақсаттары әр кластың химия курсына, олардың жеке тақырыптарында, тақырыптар бойынша өткізілетін сабақтарда нақтыланады [2].

Химияның негізі үш салалы білімнен тұрады: заттар туралы білім, химиялық теориялар мен заңдар туралы білім, химиялық өндіріс туралы білім. Химиядан орта білім берудің негізгі міндеттері – жаратылыстану ғылымдарының арасындағы химияның алатын орнын көрсету, пәнаралық байланысты жүзеге асыру, табиғаттың тұтастығы, онда жүзеге асатын құбылыстардың бір-бірімен байланыстылығы, шарттылығы жөнінде ғылыми көзқарас қалыптастыру. Сонымен қатар, табиғатты аялай білуге баулу, химияны және химия өнеркәсібін өркендетуге байланысты ауаның, судың және топырақтың ластануын болдырмау, минералды тыңайтқыштарды қорғайтын заттарды пайдаланудың тиімді және тиімсіз жақтарын білу, соңғы кезге дейін химияны кілең мадақтайтын сыңаржақтылықты қойып, оның табиғатқа, организмдерге және адамның денсаулығына тигізетін әсері жөнінде екі жақты ақиқат пікір тудыру.

Білім және тәрбие берумен бірге химияны оқытудың бір аса міндеті – оқушылардың ақыл-ойын дамыту. Педагогикалық теориялардың тұрғысынан қарағанда дамыта оқыту деңгейінің және қарқынының көтеріңкі болуына, соларға сәйкес оқушылардың таным әрекетінің белсенділігіне тәуелді болады. Мұның мәнісі – оқушылардың білім алудағы «ең таяу биігі» көрініп тұруы, оған жету жолында бойына біткен қабілеті мен күш-жігерін аямай, еңбек істеуі тиіс деген сөз.

Оқушылардың білімді алу мен қолдану процесінде жүзеге асатын ойлау тәсілдері: салыстыру, анализ және синтез, жіктеу және жүйеге түсіру, себеп-салдар байланысын ашу, қорыту және жалпылау. Бұлар бір-бірімен ұштасып, жүзеге асырылғанда ақыл-ой әрекетінің негізгі тәсілдері деп аталады. Мәселен, нәрселер мен құбылыстарды салыстырудан қорытынды жасалады. Жалпылау кезінде елеулі белгілері таңдалып, жүйеге түсіріледі, қорытынды жасалып, мысалдармен нақтыланады. Қорытындылауда себеп-салдар байланысы, жіктелуі, жеке бөліктерінің арасындағы өзара байланысы ашылады. Оқушылардың ақыл-ой әрекетін қалыптастыру химияның алғашқы сабақтарынан басталып, біртіндеп дамытылады. Ол үшін әр тақырыпқа лайық сұрақтар, жаттығулар мен тапсырмалар әзірленеді. Бұл орыда білімді жүйеге келтіру және қорытындылау сабақтарының маңызы зор. Бұл сабақтарда ақыл-ой әрекетінің айтылған тәсілдерін қолдану арқылы оқушылар материалды жаңа қырынан көруге үйренеді, жеке бөліктерінің арасындағы өзара байланысын тауып, алған білімді қолдана білуге дағдыланады [3].

Жеке тұлғаны ұлттық тәрбие арқылы дамыта отырып, нақты әрекет арқылы оқытуда төмендегі құндылықтардың болуы қажет:

- белсенді қарым-қатынас: оқушы мен мұғалімнің әрбір мәселеде өз көзқарастарын білдіріп отыруы;
- индивидтік: мұғалімнің әр жеке оқушының ерекшелігін дамыту, қоғам алдындағы жауапкершілігінің болуы;
- өзіндік тәртіп: өзіндік бақылау мен бағалауды шешім қабылдауды үйрену;

- шыдамдылық: әр түрлі пікірлерді қабылдай алу, бір-бірінің пікірлері мен ерекшеліктерін құрметтеу, қабылдау.

Қазақстандық патриотизм қазақстандық интернационализммен, яғни қазақстандық отансүйгіштік, қазақстандық ұлтаралық татулықпен байланысты деген ұғымды білдіреді. Оның түбінде ұлттық және мемлекеттік идеология жатыр. Біз осының бәрін қатар алып жүруіміз керек. Ұлттық идеология дегеніміз — Қазақстанда тұрып жатқан әр ұлттың мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі, діні, тарихынан туындайтын көзқарас. Бірақ қазақтың ұлттық идеологиясы осының көшбастаушы болуы тиіс. Оған негізінен қазақ азаматтары атсалысуы, көш бастауы керек. Ал мемлекеттік идеологиямыз — ол Қазақстанда тұрып жатқан халықтардың мүддесінен туындаған мемлекет саясаты.

Қазақстандық патриотизмнің негізін қалыптастыру – мемлекеттің және барлық азаматтардың экономикалық өмірі мен қауіпсіздік жағдайын жасау болып табылады. Қазақстандық патриотизмнің ұлтшылдықтан айырмашылығы ол басқа халықтарға деген құрмет сезімінің, бүкіл адамзат туралы адамгершілік түсінікке қайшы келмейтін Отанға деген сүйіспеншіліктің үлгісі бола алады.

Халқымыз ғасырлар бойы ұрпағын өз елін сүйуге, ізгілікке баулып келеді. Бұл ұлтымыздың дәстүрлі ұлттық тәрбиесінің өзегі деуге болады. Ұлтымыздың патриотизмге бай тарихын, жауынгерлер мен батырлардың ерліктерін, ата — бабаларымыздың өнегелі өмірін жас ұрпаққа жеткізу патриотизмге баулудың бірден-бір көзі. Отаншылдық сезім – адамға туа біткен қасиет емес. Ол адамның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын психологиялық, саяси-әлеуметтік құбылыс. Патриоттық сезім жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын түйсінуді, қуаттап қолдауын пайымдайтын сезім көрсеткіші болып табылады. Осыған орай ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев патриотизмді «Әр этностың ұлттық сезімін сыйлап, бірде-бір ұлтпен қарама-қайшылық туғызбау»- деп белгілеген.

Қазақ халқы «Отан» деген ұғымды бала бойына ерте бастан сіңіруге тырысқан. Сондықтан да соншама кең далада өмір сүрсе де, ата-бабаларымыз үшін атамекен ұғымы-әрдайым қастерлі де қасиетті ұғым. Өскелең ұрпақты, жастарды, болашақ мамандарды кез-келген жағдайда ерлік, отаншылдық істерге баруы үшін, оған алдымен рухани жағынан дайын болуы керек. Отаншылдыққа тәрбиелеу ұлттық ерлік дәстүрлерге сүйене отырып, жастардың ішкі жан дүниесі — ой-санасы мен сезімін дамытып, қалыптастыруға бағытталуы керек. Бұл ретте Елбасымыз Н.Назарбаевтың «Қазақтың ұлттық сана сезімін дамыту, «қазақ» деп аталатын таңғажайып, әрі бай тарихи және мәдени байтаққа өз қатысының барын сезіну» — дегенді, біздің ұстанып отырған пікірлерімізді қуаттай түседі [4].

Жастардың патриоттық іс-әрекетін ұйымдастыру және өзін-өзі тәрбиелеуін, не істесе де Отаны, ұлты, халқының мүддесін көздеу деп санаймыз. Өз мүддесін көздеп орындаған жұмыстарының саналы болуының өзін Отанға қосқан үлес ретінде қарастырудың да маңызы зор. Осыны әркімнің санасына сіңірген күнде ғана біз нағыз патриоттар тәрбиелей аламыз. Патриоттық сана ұлттық және жалпы адамзаттың мүдделер тұрғысынан қарастырғанда Отанға деген көзқарас құндылықтарының жиынтығы болып табылады.

Патриоттық сезім тұлғада тәрбие арқылы өсіп жетіліп, патриоттық сана түрінде қалыптасады. Сондай-ақ жеке адам өз ұлтының қасиеттерін бойына сіңіруі керек. Мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеу мәселелерін зерттеген ғалымдардың біразының ғылыми-педагогикалық, психологиялық, мектептегі іс-тәжірибелерін зерттеп бақылау нәтижесінде мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеудің бағыттары төмендегідей мәселелерді көздейді: педагогикалық практикадағы мүмкіндіктерді барынша толық қамтып біртұтас түрде оқушының жеке тұлғасына ықпал етудің жүйесін жасау; әр түрлі пәндерді оқытуда және тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыруда тірек болатындай сипатқа ие болу, бұл бағытта жас буынды патриотизмге тәрбиелеудің теориясы мен практикасына қатысты қазақстандық, ұлттық тәжірибелермен қоса шетелдік жаңа идеяларды үнемі ашып іс жүзінде қолдану жолдарына көмектесуі керек.

Қазіргі уақытта қоғамның дамуына байланысты оқушыларға білім беру, оларды тәрбиелеу және дамыту міндеттері барған сайын күрделеніп бара жатыр. Басты міндеттің бірі: орта мектепті бітірген оқушы өмірге белсене араласа отырып, ғылымның шапшаң дамуына ілесуі, ашылған жаңалықтарды өздігінше оқып меңгеру, оларды өзі қызмет ететін салаларына қатыстыларын іс жүзіне асыра білуі, өмірде қолдана алуы. Сонымен қатар оқушылар мектеп қабырғасында жүріп-ақ әлемдік құрылым қалыптасуының негізгі ғылыми ұстанымдарын, ойлаудың әдіс-тәсілдерін, Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм, танымның заңдылықтарын игеруі тиіс [5-6].

Оқушыларға патриоттық тәрбие беру барлық пәндердің үлесіне жатады. Сондықтан пәнге оқушылардың ынта-ықыласын, қызығушылығын арттыру үшін әр түрлі жаңа әдістемелік технологияларды қолданып сабақ өткізу тиімді. Бұл оқушылардың сабақтан жалықпауын, жөнсіз

әрекетке бармауын, әр іске назар аударып жауапкершілікпен қарауды, ой елегінен өткізіп ойлануды қалыптастырады, бағдарламалық материалдарды жеңіл, тез меңгеруге септігін тигізеді. «Патриотизм дегеніміз — Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығының қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, ал мемлекетті нығайту дегеніміз-жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм мемлекет деген ұғымды жеке адаммен, яғни оның өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасты білдіреді.» Осыған байланысты сабақ берудің ең негізгі мақсаттарына төмендегілер кіреді. Бірінші – танымдық, екінші — тәрбиелік, үшінші — дамытушылық. Осы мақсаттарды орындау барысында мемлекеттік стандартты басшалыққа ала отырып, оқушылардың өз бетімен білім алу дағдыларын қалыптастыру, шығармашылық қабілетін дамыту, ізденіс жұмыстары мен алған білімдерін іс жүзінде пайдалана білуге үйрету бағытында жұмыс жүргізілуде.

Қазіргі таңда қоғамның сұранысына сай “Қазақстан Республикасының жаңа әлеуметтік даму жағдайында мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тұжырымдамасы” дайындалды. Тұжырымдаманың мақсаты – қоғамның әлеуметтік даму жағдайында мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің жүйесін айқындай отырып, ұлтаралық қатынас мәдениетін, еліміздің бейбітшілігі мен егемендігін сақтауға, экономикасын дамытуға ықпал ететін тұлғаны қалыптастыруға бағытталды. Патриоттық тәрбие беру тұжырымдамасында төмендегі міндеттер жүйесі қамтылды:

Қазақстан Республикасының Конституциясына, мемлекеттік рәміздеріне, Қазақстанды мекендейтін барлық халықтардың тарихына, дәстүрлеріне, мәдениетіне және ұлттық ерекшеліктеріне құрметпен қарау;

- мемлекеттік тілге, әлемдік тілдерге және ұлтаралық тіл болып есептелетін орыс тіліне, Қазақстанды мекендейтін басқа халықтардың тілдеріне құрметпен қарау;

- халықтар арасында сүйіспеншілік пен достықты, дін аралық қатынастар бойынша түсінушілікті қалыптастыруға ықпал ету;

- Қазақстан Республикасының бейбітшілігі мен тұтастығын, Отанның экономикалық байлығын дамытуға, Отанды қорғауға және жалпыадамзаттық тыныштықты сақтауға әрқашан дайын болу; жалпыадамзаттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық өркениеттілікті бағалау, құрметтеу (бейбітшілік, тыныштық, қауіпсіздік, еркіндік, ізгілік, тұлғаның еркіндігі мен құқығын қамтамасыз ету);

- мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің жүйесін негіздей отырып, ұлттық және әлемдік білім нәрінен сусындаған ғылыми техникалық прогресс көшіне ілесе алатын патриот тұлғаны қалыптастыру [7].

Оқушыларға патриоттық тәрбие беруде мектептегі әр қызметкерлердің өзіндік атқарар міндеті бар. Мектеп оқушыларының бойына патриоттық құндылықтарды қалыптастыруда пән сабақтарына қойылатын негізгі талаптар айқындалды:

- пән сабақтарының мектептегі және сыныптағы жүргізілетін патриоттық тәрбие жүйесімен өзара байланыста жүргізілуі, пән аралық байланыс, өткен тақырыптармен жүйелі сабақтастық, оқушылардың іс-тәжірибесі;

- пән сабақтарының алдына қойылатын мақсатының нақты болуы және педагогикалық тұрғыда негізделуі;

- сабақтың құрылымында патриоттық тәрбиеге арналған мазмұнның қамтылуы, сабақ мазмұнының оқушылардың патриоттық іс-әрекетінің негізі болуы, берілетін білім мен оқушылардың патриоттық іс-әрекеті арасында байланыстың болуы;

- пән сабақтарында оқушылардың патриоттық сезіміне ықпал ететін материалдардың қамтылуы;

- сабақ үстінде оқушылардың танымдық, белсенділік іс-әрекеттеріне ықпал ету, сабақтағы қамтылған материалдар олардың санасына, көңіл-күйіне әсерлі болуын ескеру;

- сабақтың құрылымы, мазмұны, қолданылатын әдістері мен тәсілдерін айқындауда патриоттық бағыттарына баса көңіл аударылуы керек.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік даму жағдайында мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие берудің мазмұнын ғылыми-педагогикалық тұрғыда саралағанда төмендегідей қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

1. Тұлғаның бойында патриоттық құндылығын қалыптастырудың теориялық-тұжырымдамалық негіздері және патриоттық құндылықтар жүйесі, жалпы (Қазақстандық патриотизм), айрықша (ұлттық патриотизм), бірегей (қазақ патриотизмі) тұрғыда қарастырылғанда патриот тұлғаны қалыптастыруға болады және бірлігін сақтап қалатын патриот азамат тәрбиелеуге толық мүмкіндіктердің бар екендігі анықталды. Патриоттық тәрбиенің жүйелілік сипатына келетін болсақ, ол ең алдымен, тәрбие мен патриоттық сана-сезімнің жүйесі арқылы айқындалады.

2. Оқушыларға патриоттық тәрбие берудің педагогикалық және психологиялық негіздерін Қазақстан, алыс және жақын шетел ғалымдарының еңбектеріне теориялық тұрғыда талдау жасай отырып, тұлғаның бойындағы Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру қазіргі қоғамның әлеуметтік даму жағдайына негізделіп жүйеленді.

3. Мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие беруге арналған электронды әдісемелік нұсқау арқылы тұлғаның бойындағы патриоттық құндылықтарды қалыптастыруға болатыны дәлелденді.

Бүгінгі күнде жастарды әдепті де саналы етіп тәрбиелеу үшін ең алдымен тәрбие ережелеріне сүйене отырып, ұлттық дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды, дінімізді, ата-бабаларымыздан қалған насихат-мұраларды жастардың санасына сіңіре білуіміз қажет. Тәрбиенің көзі ата-бабамыздан қалған мұралар мен дана сөздер десек, біз соларды насихаттайтын жүргізушіміз. Бүкіл қоғам болып қолға алып, мәдениетті, тәрбиелі болып жүруді әрқайсысымыз өзімізден бастасақ, жас ұрпақтың тәрбиесі де өз жемісін берері анық [8-9].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жас ұрпақты патриотизмге тәрбиелеу арқылы тұлғаның, елдің, оның мәдениетінің бірегейлігі, халықтың әлеуметтік психологиясының ерекшеліктерінен көрініс табатын қоғамдық өмірді ұйымдастырудың мәні мен мақсаттары жүйелі дамиды. Патриотизм міндетті түрде тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көрсетеді, өйткені, оның өзі еңбекте табыстарға жету үшін, қоғамға, ел жұртқа, халыққа қызмет ету үшін биік серпін болып табылады. Мектеп оқушыларына патриоттық тәрбие беру жүйесінің негізінде ұлттық және әлемдік білім нәрінен сусындаған, ғылыми техникалық прогресс көшіне ілесе алатын патриот тұлға қалыптасады. Жастарға тәрбие мен білім беру саласында халықтық педагогиканы енгізе отырып, қазақ халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, мінез-құлық мәдениетін меңгеруде оқушылардың бойына ұлттық имандылық, адамгершілік, сыпайылық қасиеттерін қалыптастырудағы ұлттық тәрбие біздің ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін асыл қазынамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *«Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында 2006-2011 жылдарға арналған кешенді тәрбие бағдарламасы»*, 2007ж.
2. *«Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»*, 2008 ж.
3. *«Жалпы білім беретін мектептің оқу бағдарламалары патриоттық сезімді қалыптастыру»* (2006), «Қазақстан мектебі» №12.
4. С.А.Мұсаева, Т.Б.Бегалиев (2006), *«Жас ерекшелік педагогикасы»*, «Фолиант» баспасы, Астана.
5. *«Қазақстан кәсіпкері – Професионал Казахстана»* (2008), журналы. №9.
6. *«Жалпы білім беретін мектептерде патриоттық тәрбие беру»* (2007), «Тәрбие құралы» №3.
7. Ә. Әмірова *«Патриоттық тәрбиені қалай түсінеміз?»* (2009), «Сыныптағы тәрбие» №4.
8. Д. Раев *«Қазақстандық патриотизм мен гуманизм»* (2000), *«Ақиқат»* №8, 2000 ж.
9. М. Мұқанов *«Патриоттық сенімді қалыптастыру»* (2009), «Алғашқы әскери дайындық» №4.

ӨӨЖ 372.8:811.111

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

шет.т. магистрі **Р.Ә. МУХПУЛОВА***
шет.т. магистрі **Г.Ж. МҰСТАФАЕВА**
шет.т. магистрі **А.С. БАЗЫЛҒАЛАМОВА**

Түйіндеме:

Қашықтықтан оқыту - адамның білім алуға және ақпарат алуға деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі. Қашықтықтан оқыту – білім берудің кешенді түрі, білім алушыны ақпараттық ресурстармен, бағдарламалық, ұйымдастыру – әдістемелік материалдармен қамтамасыз етіп, өз бетімен жұмыс істеу құралы болып табылады.

Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқытушының негізгі міндеті білім алушының келесі түрдегі орындалатын өз бетінше жұмысын басқару болып табылады: туындайтын мәселелерді қарастыру; мақсат пен міндеттерді қою; білім, тәжірибелерді беру; ұйымдастыру қызметі; білім алушылардың арасында өзара байланысты орналастыру; оқу процесін бақылау

Қашықтықтан оқыту технологиясы білім берудің ортасында тұратын оқыту жүйесін құру мүмкіндігін береді. Бұл жүйеде оқытушы студенттің жұмыстарын, жеке қызығушылықтары мен сұраныстарын ескеретіні баяндалған.

Тірек сөздер: *Қашықтықтан оқыту, педагогикалық технологиялар, коммуникативті техноло- гиялар, интернет.*

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES OF DISTANCE LEARNING**Abstract:**

This article is about distance learning which is an ongoing education system that implements the rights of a person to receive education and information. Distance learning is a complex educational form, a means of self-help, providing a student with information resources, software, organizational and methodological materials. The main task of the teacher on distance learning technologies is to manage the self-employed work of a student in the following forms: to consider emerging issues; set goals and objectives; knowledge, experience transfer; organizational activity; interconnected placement of students; control of educational process Distance learning technology allows you to create a learning system that is in the center of education. It describes how the teacher takes into account the student's work, personal interests and needs.

Key words: *Distance learning, pedagogical technologies, communicative technologies, the Internet.*

КІРІСПЕ

«Қазақстан-2050» Стратегиясы – барлық саланы қамтитын және үздіксіз өсуді қамтамасыз ететін жаңғыру жолы. Стратегияда жазылғандай бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін сауат- тылығы жоғары елге айналуымыз керек. Ал ол үшін оқыту әдістемелерін жаңғырту, білім берудің онлайн - жүйелерін белсене дамыту, қалайтындардың барлығы үшін қашықтықтан оқытуды және онлайн режимінде оқытуды қоса, отандық білім беру жүйесінде инновациялық әдістерді, шешімдерді және құралдарды қарқынды енгізу туралы айтылған.[1] Қашықтықтан оқыту - адамның білім алуға және ақпарат алуға деген құқықтарын іске асыратын үздіксіз білім беру жүйесі. Білім - адамзат қазынасы, халықтың білімділігі - елдің байлығының ең маңызды бөлігі. Қашықтықтан оқыту – білім берудің кешенді түрі, білім алушыны ақпараттық ресурстармен, бағдарламалық, ұйымдастыру – әдістемелік материалдармен қамтамасыз етіп, өз бетімен жұмыс істеу құралы болып табылады. Қоғамның, білім саласының ақпараттануы қашықтықтан оқытуды ХХІ ғасырдың гуманистік, синтездік, келешегі бар интегралды білім алу түріне айналдырды. Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі білім алушыны тек біліммен қаруландырып қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше білімін жетілдіріп отыруына ықпал жасауда.

Қашықтықтан оқытуда қашықтықтан оқыту технологиялары мен әдістерін сабақ үдерісін ұйым- дастыруда қолданамыз. Қашықтықтан оқытудың технологиялары – ол білім қорларын (ресурс) жеткізудің тәсілдері, білім мекемелерінің білім алушымен әрекеттесу түрі. Е.С.Полат қашықтықтан оқытудың педагогикалық технологиялары - таңдап алынған оқыту тұжырымдамасына сәйкес

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, rumilyam.mukhulova @mail.ru

қашықтықтан оқыту - тәрбиелік үдерісті жүзеге асруда қамтамасыз ететін оқыту әдістері мен тәсілдері жиынтығы деп тұжырымдайды [2,15].

Қашықтықтан оқытудың технологиялары 3 кезеңнен өтті:

1. Қашықтықтан оқытуды бірінші кезеңі жазбаша және баспа материалдарынан тұрды. Қол жазбалары көптеген ғасырлар бойы қолданылсада, баспа технологияларының пайда болуы кітап өндірісінің құнын кемітті. XIX ғасырдың ортасынан бастап теміржол желісінің, тез және тиімді поштаның пайда болуы оқу құралдарын көптеген оқушыларға таратуға мүмкіндік берді.

Әдеттегі оқулықтарға арнайы аз көлемде оқу материалдарын құрастырылды, олар оқитын әдебиеттер тізімімен және бағалауға арналған сұрақтарды тьютор почта арқылы жіберіп отырды. Кейіннен осы үлгіде оқыту Кеңес үкіметі мен БҰҰ елдерінде сырттай оқыту түрінде қолданылды.

Радионы ойлап шығарылуы радио курстарының пайда болуына әкелді. 50 – жылдардан бастап теледидар арқылы оқыту курстары баспа материалдарымен және жергілікті топтармен айтарлықтай жиі қолданыла бастады,

2. Екінші кезең 1969 жылы Ұлыбритания мен Солтүстік Ирландияның Біріккен Корольдігіндегі Ашық Университетте көрсетілді. Бірінші рет қашықтықтан оқытуға арнайы біріктірілген әдістер қолданыла бастады. Ашық Университет қашықтықтан оқытуға арнайы көп жоғары сапалы материалдарды құрастырды.

Бір жақты ақпарат беру үдерісі университеттен білім алушыға радио байланыс арқылы жүргізілетін (кейіннен аудиокассета қосылды). Екі жақты ақпарат беру үдерісі тьютормен білім алушы хат жазу арқылы жүзеге асты және қысқа уақытты кездесулер.

3. Қашықтықтан оқытудың үшінші кезеңінде ақпараттық технологиялармен коммуникациялық технологиялар қолданылады. Екі жақты байланыстың әр түрлі түрлерін (текст, графика, дауыс, видеofilm) немесе синхронды (бір мезгілде, мысалы: видео және аудиоконференциялар, әсіресе Солтүстік Америкада жақсы дамыған) немесе асинхронды түрлерін (әр түрлі уақытта электронды поштамен, интернет, компьютерлік конференциялар) ұсынады. Бұл технологиялар алдыңғы кезеңнің технологияларына қосымша ретінде немесе жеке өзін қолдануға болады. Бұл кезеңнің технологияларын қолдану оқытушымен білім алушының, білім алушымен білім алушының, білім алушымен оқудың әр түрлі қорларымен байланыс жазуға өте ыңғайлы. [3,11]

Бұл кезеңде арнайы көп электронды жүйелер білім алушының жеке білім алуына және біріккен оқу үдерісінің әртүрлілігі, икемділігі, ыңғайлылығы, қол жетімді оқу материалдары, оқытушымен білім алушының жиі байланысы оқу үдерісін жиі бақылауға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқытуда қолданылатын технологиялар екі үлкен топқа бөлінеді:

1. Синхронды технологиялар;

- Веб-ке негізделген;
- Телефон;
- Видеоконференция;
- Веб конференция;

2. Асинхронды технологиялар;

- Аудиокассета;
- Эл.пошта;
- Форумдар;
- Видео пошта, факс;
- Видеокассета, системалар [4,27]

Қазақстан Республикасының 4 маусым 2009 жылы шыққан №266 бұйрығында қашықтықтан оқытуда қолданылатын негізгі үш педагогикалық технологияны жазған. Олар: кейстік технология, ТВ-технология және тораптық немесе желілік технология. [5]

ТВ – технологиялар теледидарлы жүйелер арқылы оқушыларға методикалық – оқу материалдарын жеткізуге және оқытушы – тьютерлермен тұрақты консультациялар орнатуға негізделген. Сондай – ақ спутникті телехабарлар мен телекөпірді қолдану арқылы ашық сабақ (семинар) ұйымдастыру мүмкіндігі бар.

Кейстік технология (ағылшынның case – портфель, оқытуда жасалған әдістемелік материалдармен жүзеге асырылады) – қағаз, электронды, өзге де жеткізу түрінде және оларды өзіндік оқитын білім алушылар үшін жіберілетін мультимедиялық оқу– әдістемелік материалдар негізінде жинақталған технологиялар жиынтығы.

Оқытушы – тьюторлардың дәстүрлі және қашықтықтан консультацияларды ұйымдастыру кезінде аудиовизуальды, мультимедиялық және мәтіндік оқу – әдістемелік материалдарды жинақтау және оларды пайдаланушылардың өз бетінше меңгерулері үшін жіберуге негізделген.

Кейс технологияға арналған материалдардың келесі түрлері бар:

1. Әдістемелік нұсқаулар. Глосарий мен оқу құралдары оқушыларға оқу жоспарларындағы пәндер бойынша электрондық тасымалдаушыларда (CD-ROM) оқу әдістемелік материалдардың кешені (Кейс) беріледі. Кешенді даярлауда жобалау әдістері, ұжымдық әдістер пайдаланылады. Мұндай әдістер оқушылардың белсенділігін арттыруға, шығармашылық қабілеттерін арттыруға көмектеседі.

2. Жұмыс дәптері.

3. Анықтама.

4. Оқу, аудио, бейне материалдары.

5. Бақылау және емтихан материалдары.

Қашықтықтан оқытуға арналған кейстердің сапалық қасиеттері: терминдер мен ұғымдарға арналған гипертекстік құрылымы;

Пайдаланушыға ыңғайлы құрылым – мұғалім материалдарды беру ретімен бейнелеудің бірнеше түрін таңдай алады. Сол арқылы бір оқудың материалдарын әртүрлі аудитория үшін әдістемелік қажеттілігі болса әртүрлі түрде беру мүмкіндігі болады;

Кең тараған құжаттар мен графикалық кірістірулер, анимация, дыбыс, слайдшоу пайдаланылады;

Білім алушы оқулықтың кез-келген бетін баспаға шығара алады;

Білім алушы оқу материалдарына кез-келген әдіспен қол жеткізе алады (интернет, CD-ROM);

Оқулыққа енгізілген білімдерді тексеру жүйесі бар;

Оқулық бетінен интернет ресурстарына қол жеткізуге болады.

Кейстік технология студентке оқу-әдістемелік кейс, яғни семестрге барлық материалдар мен тапсырмалар беріледі, ол тапсырмаларды орындап, график бойынша оқытушыға жіберіп отырады. Қашықтықтан оқыту технологиясы студенттердің тьютор (оқытушы-кеңесші) басқаруымен дербес оқуына негізделген. Сонымен қоса, студенттер бетпе-бет немесе электрондық пошта арқылы кеңес алып, емтихандар алдында студенттермен аудиториялық сабақтар да жүргізіледі.

Желілік технология – білім алушылар, оқытушылар арасындағы интерактивті өзара әсері мен оның оқу - әдістемелік құралдарымен жабдықталуын қамтамасыз етуде телекоммуникациялық желілерді қолдануға негізделген.

Оқытудың желілік – технологиясына:

- Интернет желісін пайдалану;
- Электрондық поштаны пайдалану;
- Телекоммуникациялық құрылғыларды пайдалану;
- Мультимедиамен жабдықталған, Интернетке шығу мүмкіндігі бар желілік компьютерлік класс.

Электронды пошта тыңдаушыларға курстың негізгі мәселелері бойынша конфиденциалды хат жазысуға мүмкіндік береді. Электронды пошта арқылы ақпаратты жоғары жылдамдықпен жіберу мүмкіндігінің арқасында тыңдаушыға көмек дер кезінде, сұранысты алған соң бірден көрсетіледі. Интернет көмегімен тыңдаушылармен кері байланыс орнатып қана қоймай, олардың оқу қызметін бақылауға, бағалауға болады.

Желілік технология – білім алушылардың оқытушылармен және бір-бірімен интерактивті қарым-қатынас түрінде, сондай-ақ интернет жүйесін қолдану негізінде оқу үрдісін басқаруда оқу-әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету технологиясы. Технологияның тағы бір түрі ол – жүйелік технология. [6,120]

Қашықтықтан оқыту- оқытушымен білім алушының оқыту құралдары арқылы интерактивті қарым-қатынас әрекет үрдісін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін жаңа ақпараттық-педагогикалық технология (ереже бойынша компьютерлік техника).

Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқытушының негізгі міндеті білім алушының келесі түрдегі орындалатын өз бетінше жұмысын басқару болып табылады: туындайтын мәселелерді қарастыру; мақсат пен міндеттерді қою; білім, тәжірибелерді беру; ұйымдастыру қызметі; білім алушылардың арасында өзара байланысты орналастыру; оқу процесін бақылау.

Қашықтықтан оқыту артықшылықтары төмендегідей болып табылады:

- кез келген жерде, кез келген мерзімді оқуға мүмкіндігі бар;
- кәсіби қызметпен қатар білім алуға болады;

– оқу үрдісінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың жаңа жетістіктерін пайдалана отырып, білім алушылар мен оқытушылар арасындағы белсенді диалог, оқу ақпаратына мүмкіндік беру;

– білім алушының мекен жайына, денсаулық жағдайына, элитарлық және материалдық жағдайына қарамастан тепе – тең дәрежеде білім алуға мүмкіндігі бар;

Қашықтықтан оқыту технологиясын пайдалана білім беру үрдісінің негізіне арнайы жасалған оқу – әдістемелік материалдармен білім алушының мақсатты және бақыланатын өзіндік жұмыс жасауы алынған. Қашықтықтан оқытудың компоненттері мен әдістемелік тәсілдері оқытуды мүмкіндігінше ыңғайлы және тиімді етуге бағдарланған.

Қашықтықтан оқыту технологиясы білім берудің ортасында тұратын оқыту жүйесін құру мүмкіндігін береді. Бұл жүйеде оқытушы студенттің жұмыстарын, жеке қызығушылықтары мен сұраныстарын ескереді. Білім беру жүйесінің ортасында студент тұратынын ескерсек, оқыту жүйесі тұтасымен өзгереді. Оқытушы студентке арналған өзіндік жұмыстарды ұйымдастырумен шұғылданады. Қашықтықтан оқыту технологиясын қолдануда оқытушының рөлі арта түседі және өзгереді.

Осымен байланысты қашықтықтан оқыту технологиясын қолданып жүргізілетін білім беру сапасын бақылауды дұрыс жүргізу және жүзеге асыру мәселесі туындайды.

Қорытындылай келе, қашықтықтан оқыту сабақ үдерісін ұйымдастыруда алатын орны өте зор, сонымен қатар ұйымдастырудың негізгі элементтерінің бірі. Қашықтықтан оқыту әдісі қазіргі таңда өте актуальды, себебі 2019 жылдан бастап Қазақстан Республикасының барлық жоғарғы оқу орындарында сырттай оқыту бөлімі толығымен жабылады. Сондықтан жоғарыда айтылған қашықтықтан оқыту технологиялары өте маңызды орынға ие.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. www.strategy2050.kz/ «Қазақстан 2050 Мәңгілік ел» Стратегиясы
2. Е.С. Полат (2006), *Педагогические технологии дистанционного обучения*. Москва – 15 с.
3. Р.В. Рюмин (2013), *Формирование медиативной компетентности посредством дистанционных образовательных технологий*. ИСЭРТ РАН – 11 с.
4. В.П.Гусаков, Е.С.Кутузова (2005), *Виртуальное образование: теория, технология, перспективы*. Петропавлск – 27 с.
5. ГОСО по ДОТ
6. П.З. Ишанов (2012), *Современные образовательные технологии*. Караганда – 120 с.

TÜRK DÜNYASININ COĞRAFI MƏKANİ VƏ GEOPOLİTİK VƏZİYYƏTİ

Ak. **Ramiz MƏMMƏDOV**
Dos. **Məhərrəm.HƏSƏNOV**
Dos. **Mirnuh İSMAYİLOV**

Xülasə:

Məqalədə Türk dünyası dövlətlərinin və xalqlarının Avrasiya materikində coğrafi məkanı, sərhədləri və təbii şəraiti əsaslı şəkildə təhlil edilir və onların etno-coğrafi məskunlaşma sahələrinin digər xalqlarla müqayisəsi aparılmışdır. Türk dünyası qərbdə Aralıq dənizi sahillərindən şərqdə Edzin-Qol çayına kimi, şimalda Şimal Buzlu okeanı sahillərindən, cənubda Kunlun dağlarına qədər geniş bir ərazini tutmuşdur. Sahəsi 10,5 milyon kvadrat kilometrəndən çoxdur. Burada həmçinin türk xalqlarının coğrafi məkanının tarixi-coğrafi analizi aparılmış, onların geopolitik vəziyyəti və bəzi ekocoğrafi problemləri şərh edilmişdir. Tarixi-coğrafi baxımdan Avrasiya materikinə əsasən kənarlarında yerləşmiş sivilizasiyalar arasında hərbi- siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasında, əlverişli tarazlığın saxlanmasında türk dünyasının rolu qiymətləndirilmişdir. Geopolitik cəhətdən türk dünyasının müasir və gələcək inkişafına təsir göstərən Qərbi Avropa, Şərqi Avropa, Şərqi Asiya, Cənub-Qərbi Asiya kimi əsas güc mərkəzləri ilə münasibətlərin perspektiv inkişafı dəyərləndirilmiş.

Açar Sözlər: Türk dünyası, coğrafi məkan, geopolitik vəziyyət

GEOGRAPHICAL LOCATION AND GEOPOLITICAL POSITION OF TURKISH WORLD**Abstract:**

In the paper, the geographical location, boundaries and natural conditions of the Turkish states and peoples of the Turkish world are analyzed in detail, and the areas of ethno-geographic settlement of them are compared with other nations. The Turkish world occupies wide areas from the Mediterranean coast in the west to the Edzin-Gol river in the east, and from the shores of the Arctic ocean in the north to the Koonloon Mountains in the south. The territory of this settlement is more than 10.5 million sq. km in area. Geographical space occupied by the Turkish peoples is analyzed from historical and geographical view, and the present geopolitical situation and some relevant eco-geographical problems are described as well. The role of the Turkish world has been evaluated in the establishment of military-political, economic and cultural relations between the civilizations located on the edges of the Eurasian continent from historical and geographical point of view. Perspective development of relations has been assessed with major power centers such as Western Europe, Eastern Europe, East Asia, and South-West Asia, which has a geopolitically influential in the future development of the Turkish world.

Keywords: Turkish world, geographical location, geopolitical situation

GİRİŞ

Hər bir vətəndaşın öz ölkəsinin digər müstəqillik atributları qədər vacib olan ana dilini, tarixini və coğrafiyasını bilməsi əsas şərtidir. Ana dili, tarix və coğrafi məkan xalqın mövcudluq simvoludur. Yalnız dili və tarixi məlum olan, lakin coğrafiyası qeyri-müəyyən olan xalqlar vətənsizlərdir.

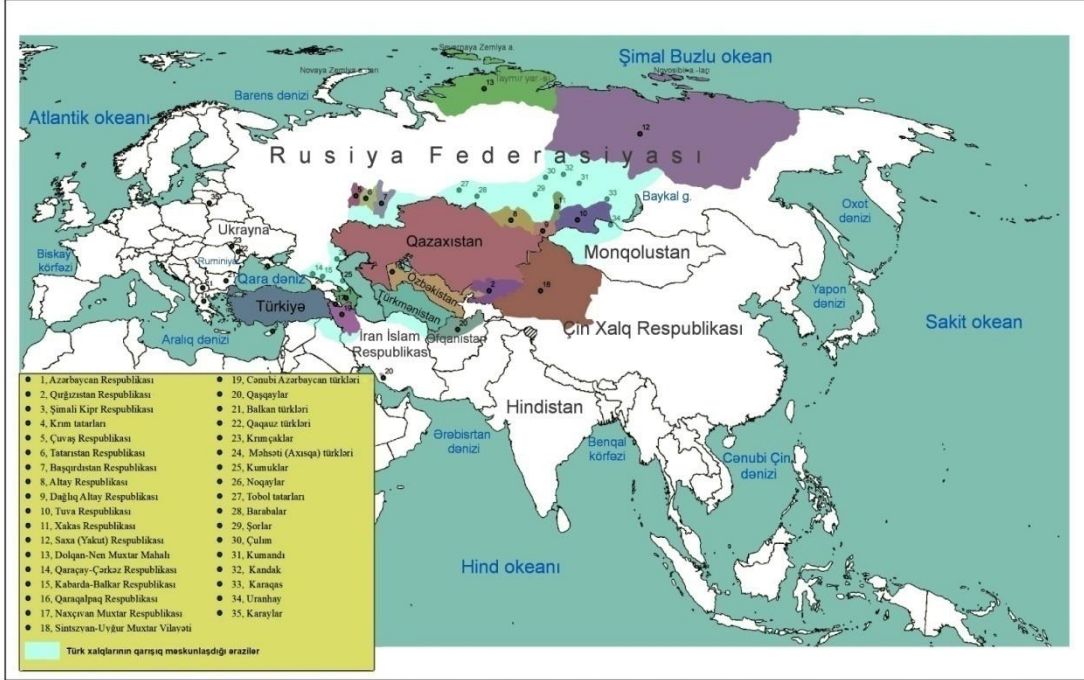
Bu mənada real tarixi-coğrafi məkana söykənən türk dilli xalqların birliyini əks etdirən Türk Dünyası Coğrafiyasının hərtərəfli və dərinlən dərk edilməsi olduqca vacibdir və bu məsələyə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev Türk dünyasının öyrənilməsinə həmişə önəm vermiş və verməkdədir.

1. COĞRAFI MƏKAN

Avrasiya materikində mərkəzi mövqə tutan Türk dünyası qərbdə Aralıq dənizi sahillərindən, şərqdə Edzin-Qol çayına kimi, şimalda Buzla okeanı sahillərindən, cənubda Kunlun dağlarına qədər geniş, fasiləsiz uzanan vahid bir ərazini tutur. Sahəsi 10,5 milyon kvadrat kilometrəndən çoxdur ki, bu da Avrasiya materikinə 1/5-i deməkdir. Əhalisi isə təqribən 200 milyon nəfərdən çoxdur.

Coğrafi məkan baxımından Türkünün cənub sərhəddi qərbdə Türkiyənin Suriya və İraqa olan dövlət sərhəddindən, Zaqros dağlarının şimalından Qızılüzən çayı dərəsindən keçərək Xəzər sahillərinə çatır və sonra isə Elbrus dağlarının şimal-şərq qurtaracağı ilə, Cığatay və Xorasan dağlarının suayrıcısından keçir. Daha sonra cənubdan onu Bəndi-Türkistan. Hindiquş, Kunlun və Altındağ silsilələrinin həmçinin Orxon və Selenqa çayları hövzələri əhatə edir. Türkünün şimal sərhəddi isə Rusiya Federasiyasının ərazisində Şimali Qafqazdan, Xəzər sahili ovalığından, Orta Volqaboyunda Kama çayı hövzəsindən Cənubi Uraldan, Qərbi Sibir ovalığında, İşim və Baraba çöllərindən, Altay və Sayan dağlarının şimal ətəkləri ilə Anqara çayı hövzəsindən keçərək, Laptevlər və Şərqi Sibir dənizlərinin sahilləri boyunca uzanır. Bu sərhədlər daxilində Türk dünyası qərbdən-şərqə doğru 7500 km, şimaldan cənuba doğru 4000-4500 km uzanır. Lakin qeyd olunan coğrafi sərhədlər türk xalqlarının nisbətən yığıcam məskunlaşdığı əraziləri əhatə edir. Bundan başqa

türk xalqları qarışıq şəkildə Balkanlarda, İran, İraq, Moldova, Rusiya Federasiyası, Rumuniya, Litva, Ukrayna,



Şəkil 1. Türk dünyası

Hazırda təkcə RF daxilində türkdilli, xalqların 10 dövlət qurumu mövcuddur. Bunların da ümumi əhalisinin sayı rəsmi statistikaya görə 18,1 mln, tutduğu ərazi isə 4,3 mln km²-dir. Bu da RF əhalisinin 12,3%-ni, ərazisinin isə 25%-ni təşkil edir. Bundan başqa RF ərazisində digər xalqlarla qarışıq şəkildə xeyli azsaylı türkdilli xalq və etnoslar məskunlaşmışdır. Rəsmi statistikaya görə Rusiya federasiyasında təkcə azərbaycanlıların sayı 2,5 mln nəfərdən çoxdur.

2.TARIXİ-COĞRAFI YANAŞMA

XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin birinci rübünə kimi Qərbi Avropanın elmi ədəbiyyatında möhkəmlənmiş tarixi- coğrafi Türküstan ərazisi əsasən Orta Asiyani, Qazaxıstanın cənubunu, Mərkəzi Asiyanın bir hissəsini, Əfqanıstanın şimalını əhatə edir. Tarixi – coğrafi Türküstan 3 böyük əraziyə bölünür: Şərqi Türküstan, Qərbi Türküstan və Cənubi Türküstan. Şərqi Türküstan indiki uyğurların vətəni olan əsasən qərbi Çin ərazisini, Cənubi Türküstan Əfqanıstanın şimalında Kopetdağla Bəndi-Türküstan dağları arasında qalan ərazini, Qərbi Türküstan isə Orta Asiya və Qazaxıstanı əhatə edirdi. Əgər mənbələrə əsaslanarsaq, tarixi-coğrafi Türküstanın sahəsinin 4 mln km² bir qədər çox olduğunu görürük. Halbuki türk xalqlarının tarixən yığıcam məskunlaşdığı ərazinin sərhədləri xeyli genişdir. Bu ərazilərin sahəsi Avropa mənbələrində qeyd olunan tarixi- coğrafi Türküstanın sahəsindən hazırda 2,5-3 dəfə çoxdur.

Türk xalqlarının qədim tarixi haqqında onların öz mənbələrinə nisbətən qonşu xalqların tarixi mənbələri daha ətraflı məlumatlarla zəngin olmuşdur. Bu yerdə şair Sabir Rüstəmxanlının bir fikri yada düşür: “Babalarımız Tarixi yazmasalar da, Tarixi yaradıblar”. Buna görə də Çin, Avropa və Ərəb mənbələrində türk xalqlarının tarixi əsasən təhrif olunmuş və ya öz xeyirlərinə uyğun şəkildə qeyd olunur. Coğrafi cəhətdən Türküstan Avrasiya materikinə digər ərazilərinə nisbətən mərkəzi mövqə tutmuşdur. Avrasiyanın kənarlarında inkişaf edib formalaşmaqda olan sivilizasiyalı bölgələrə qonşuluq Türk dünyasını tarixi simasının müəyyənləşdirilməsində həlledici amillərdən biri olmuşdur. Avrasiyanın şərqində barışmaz Çin, cənubunda buddist hind, cənub- qərbində isə ədəbaz Avropa sivilizasiyaları inkişaf edirdi. Bu vəziyyətdə türk xalqları şərq- qərb, şimal- cənub arasında gedən mədəni iqtisadi əlaqələrin daşıyıcısı rolu oynamışlar. Bu əlaqələr zamanı onlar mütərəqqi iqtisadi- mədəni yenilikləri özününküləşdirmişlər və ya əksinə, özündə olanları digərlərinə vermişlər. Məşhur ipək yolunun təşkilatçısı bilavasitə türk xaqanları, sultanları, əmirləri olmuşlar. Bu, onların öz dövlətlərinin iqtisadi marağından irəli gəlirdi.

Hərbi- siyasi cəhətdən Türküstanın Avrasiya materikində tutduğu yer heç də əlverişli olmamışdır. Avrasiyanın kənarlarında qeyd olunan sivilizasiyalının tarix boyu bir sıra hərbi cəhətdən güclənməsi və digər ərazilərin işğalı hərisliyini artmasının ilk zərbəsi türk xalqlarına dəymişdir. Bu cür hərbi- siyasi mövqə türk xalqlarını gələn bəlalara qarşı daim hazır olmağa məcbur etmiş və onların döyüşkənliyi daim yüksək səviyyədə olmuşdur. Deməli, tarixboyu Avrasiyada hərbi- siyasi müvazinətin qorunub saxlanılmasına “fələkzadə” türk xalqlarının böyük rolu var. Çin imperatorluğunun gücləndiyi dövrlərdə Qərb-Avropaya doğru güclü yürüşləri olmuşdur. Bu yürüşlərdən birinci, ən güclüsü eramızdan əvvəl 36-cı ildə baş vermiş və

çinliləri yenilməz hunlar darmadağın etmişlər. Çinlilərin Qərbbə ikinci böyük yürüşü eramızın 751-ci ilində olmuşdur. Bu işğalçılıq yürüşünün də qarşısını türk-karluqlar (müasir Özbəkistanda və Çinin qərbində yaşayan bəzi xalqlar bu kökdəndir) indiki Qazaxıstanın Tallas çölündə almışlar. Avropalıların XII əsrdə müsəlman ərəb ölkələrinə qarşı "xaç yürüşünün" qarşısı yenə də türk- səlcuqlar tərəfindən dəf edilmişdir. Xristian Avropası bu döyüşlərdə ən yenilməz ordu və sərkərdələrini itirmişdir.

Dünya tarixinin XX əsr dövrü türk xalqları üçün unutulmaz əsridir. Xüsusilə XIX əsrdə Avrasiyanın şimalında Rusiya imperiyasının daha da güclənməsi Türkünstanın hərbi-siyasi vəziyyətini xeyli çətinləşdirirdi. Hər tərəfdən ona düşmən gözü ilə baxan, hərbi cəhətdən güclü dövlətlər əhatəsinə Türkünstanın tənəzzülü və işğal olması labüdü idi. XX əsrdə Türk dünyasını əhatələmiş Şərqlə, Qərblə və Şimal imperiyaları tərəfindən gah pərdələnmiş, gah da açıq şəkildə gələn zərbələrin əsas məqsədi türk xalqlarını parçalamaq və tədricən onları digər böyük xalqların içərisində əritmək olmuşdur. Bu siyasətin nəticəsidir ki, indi, azadlığa qovuşduğumuz bir vaxtda belə, türkə türklüyünü sübut etmək bir işə çevrilmişdir. İndiki vəziyyətdə isə Türk dünyasını şərqlə Yaponiya, Çin, Koreya kimi iqtisadi çiçəklənmə dövrü keçirən, qərbdə Avropa dövlətləri kimi möhkəm iqtisadi əməllərə malik və şimaldan isə güclü iqtisadi potensialı olan Rusiya Federasiyası əhatələyir. Belə bir vəziyyətdə yaxın gələcəkdə Türk dünyasının iqtisadi yüksəlişinin baş verəcəyi göz qabağındadır. Lakin bunun üçün Türk dövlətlərinin müstəqillik əldə etməsi və bütövlükdə Avrasiyada hərbi-siyasi vəziyyətin müəyyən sabitliyi gərəkdir.

Türk xalqlarının həyatında Türkünstanın rəngarəng təbii şəraitinin də az rolu olmamışdır. Tarixən Türk xalqlarının çox hissəsinin məşğul olduğu köçəri heyvandarlıq, əsasən Avrasiya materikinə mərkəzi hissəsinə tutan, şərqlə Böyük Çin düzənliyindən, qərbdə macar çöllərinə qədər geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Bu ərazilərin çöl, yarımsəhra landşaftlarının təbiəti heyvandarlıq üçün olduqca əlverişli idi. Türkünstanın ürəyi olan bu çöllərin bir təbii bəlası var- quraqlıq. Böyük alim L.Qumilyov yazır ki, çöllər çiçəkləndə türklər dirçəliş dövrü keçirirdi, elə ki, çöllərdə quraqlıq başladı türk dövlətləri tənəzzül edirdi. Avrasiya çöllərindəki uzunmüddətli quraqlıqlar təqribən 400-500 ildən bir baş verir və onlar illərlə davam edir. Belə əsrlik quraqlıq nəinki ayrı- ayrı təsərrüfat sahələrinin, hətta bütövlükdə xalqların həyatında dərin izlər buraxır.

Bizim fikrimizcə son 150-200 ili Türkünstan təbiətinin quraqlıq dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Lakin təbiətində quraqlığa olan bu meyli insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə daha da güclənmişdir. Elmi araşdırmalar göstərir ki, Orta və Mərkəzi Asiyada, Azərbaycanda və Mərkəzi Anadoluda səhraların və quru çöllərin sahəsi son 50-100 ildə xeyli artmışdır. Türkünstanın təbii bir bəlasına çevrilmiş quraqlığın sahəyə artmasına qarşı mübarizə aparılması müasir dövrümüzün ən mühüm problemi.

Türk dünyasının müstəqil dövlətlərinin əsas ekoloji problemi təbii landşaftlarda arıdləşmə meylinin üstün olmasıdır. Bu proseslə yanaşı suya tələbatın artması fonunda Aral, Urmiyyə, Hacıqabul və s. kimi böyük göllər qurumuşdur. Gələcəkdə qlobal iqlim dəyişmələri ilə əlaqədar suya tələbatın da kəskin artacağı qaçılmazdır. Buna qarşı Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Azərbaycan kimi türk dövlətləri təsərrüfat sahələrinin strukturunda ciddi islahatlar aparmalıdır. Bu zaman əsas diqqət eməledici sənayenin, xüsusilə elm və əmək tutumlu sənayenin inkişafına əsas diqqət yetirilməlidir. Kənd təsərrüfatında əsasən az su tələb edən mədəni bitki sortlarının yetişdirilməsinə və elmi-tədqiqat seleksiya işlərinin aparılmasına diqqət yetirilməlidir. İkinci mühüm istiqamət turizm və xidmət sahələrinin genişləndirilməsidir.

Türk dünyasının təbii şəraitinə görə bir- birindən fərqlənən iri bölgələri tarixən ayrı- ayrı türk xalqları tərəfindən məskunlaşdırılmışdır. Türklər(Osmanlı türkləri) Kiçik Asiyada və Balkan yarmadasında, Azərbaycan türkləri Güney Qafqazın şərqlində və İrənin şimal- qərbində, qaşqaylar isə İrənin cənub-şərqlindəki Fars ostanında qədimdən məskun olmuşlar. Orta Asiya türk xalqlarından özbəklərin, türkmənlərin, qırğızların, qarqalpaqların, qazaxların, Mərkəzi Asiya isə uyğurların, Xəzər sahillərindən Altay dağlarına kimi geniş Avrasiya çölləri isə qazaxların ana vətənləridir. Çuvaşlar Orta Volqaboyunda, tatarlar Orta Volqaboyunda və Qərbi Sibirin cənubundakı çöllərdə, başqırdlar isə Orta Uralda yaşayırlar. Asiyanın şimalında yakutlar və dolqanlar, Yenisey çayının yuxarı axınında Minusinsk-Abakan dağlararası çökəkliyində və ona bitişik sahələrdə xakaslar, Altay dağlarından Salair tirəsinə qədər uzanan Cənubi Sibir çöllərində altaylar, teleutlar, telengitlər və şorlar, Tannu- Ola və Sayan dağları arasındakı geniş çökəkliklərdə, həmçinin Molqolustanın Ubsu-Nur gölü ətrafında tuvinlər, xotanlar və uryanxaylar, Anqara çayı hövzəsinin Nijneydinski rayonunda azsaylı tofalar (bunlara qarasaçlar da deyilir) yaşayır.

Quzey Qafqaz çölləri türk xalqlarının qədimdən məskunlaşdığı bölgələrdən biridir. Dağıstan Muxtar Respublikasının şimal düzənlik ərazilərində qumuqlar və noqaylar, Kuban çayı hövzəsinin orta yuxarı hissələrində qaracaylılar və bəlkərlər məskunlaşmışlar. Krım tatarlarının doğma vətəni Krım yarımadasıdır. Sovet imperiyasının antitürk siyasətinin nəticəsi kimi Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilmişlər və onların dövlət qurumları da ləğv olunmuşdur. Lakin bu yaxınlarda onlara öz vətənlərinə qayıtmaq hüququ verilsə də, öz doğma ocaqlarında azlıqda qalan türk övladlarındandır. Qaraimlər Krımda və Ukraynanın digər vilayətlərində, həmçinin Litva Respublikasının Tarakay rayonunda və Polşada az qisim də

olsalar, özlərinin qədim qırpaq adət- ənənələrini bu günədək sevə- sevə qoruyub saxlayırlar. Oğuz əsilli xristian qaqauzların Rumıniyada, Moldovada yığcam formada məskunlaşdığı böyük rayonlar vardır.

Dünyanın digər xalqlarının tarixən məskunlaşdığı ərazi ilə müqayisədə türk xalqlarının qədimdən sakini olduqları ərazi sahəsinə görə ən böyük ərazilərdən biridir. Babalarımız bu torpaqları başqa xalqların qanı hesabına artırmamışlar. Əksinə, türk qanı ilə yoğrulan torpaqlar amansız işğalçılar tərəfindən zəbt olunmuş və özgə ayaqları altında indi də inləməkdədir. Bu günümüze gəlib çatmış türk torpaqlarını qorumaq üçün onun tarixini, coğrafiyasını hamı dərindən öyrənməlidir. Çünki Vətən dərk ediləndə vətəndir.

3.GEOPOLİTİK VƏZİYYƏT

Tarixi-coğrafi məkan kontekstində baxdıqda Türk dünyasının coğrafi nüvəsi Mərkəzi Asiyadır və hazırda da bu belə olaraq qalmaqdadır. Başqa sözlə Mərkəzi Asiyasız türk dünyasının bütövlüyündən danışmaq mümkün deyildir. Türk dünyası materikin kənarlarından tarixən formalaşmış əsas sivilizasiya mərkəzləri arasında əlaqələndirici rol oynamışdır. Bunu 3 min il ərzində mövcudluğunu və iqtisadi-siyasi əhəmiyyətini qoruyub saxlayan Böyük İpək yolu sübut edir.

Türk dünyası dövlətləri Avrasiya məkanında Rusiya Federasiyası ilə böyük məsafədə quru və dəniz sərhədləri mövcuddur. RF-nin Mərkəzi Asiya ölkələrindən Qazaxıstanla ən uzun quru və Xəzər dəniz sərhədi, Azərbaycanla quru və dəniz sərhədi, Türkiyə respublikası ilə Qara dənizdə bir başa əlaqələri mövcuddur. Çinlə sərhəddə də RF-nin türk dilli subyektlərinin yerləşmişdir. Digər tərəfdən iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrin qurulması üçün bu sərhədlərin əlverişli coğrafi şəraitə malik olması da vacib amildir.

Türk dünyası dövlətləri RF ilə sıx nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin mövcuddur. Mərkəzi Asiyanın enerji resurslarının RF vasitəsi ilə dünya bazarına çıxış əldə etmişdir. Son zamanlar “Türk axını” layihəsinin həyata keçirilməsi nəqliyyat əlaqələrinin daha da intensivləşdirilməsinin göstəricisidir. Xəzər sahili türk dövlətlərinin RF-nin daxili su yollarından istifadə etməklə dünya okeanına çıxış əldə etməsi də Türk dünyasının RF-yə yaxınlaşdırın amillərindəndir.

Avrasiya məkanında inteqrasiyasını gücləndirmək məqsədi ilə yaradılmış Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatında, Müstəqil Dövlətlər Birliyində, (SNQ), Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatında (ОДКБ). Avrasiya İqtisadi Birliyində (ЕвразЭС) və Vahid İqtisadi Məkan (ЕЭП) kimi regional təşkilatlarında Türk Dünyası dövlətlərinin xüsusilə Mərkəzi Asiya ölkələrinin geniş tərkibdə təmsil olunması da RF və Çin Xalq Respublikası ilə Türk Dünyası arasında dərin iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin nəticəsidir.

Türk dünyasını təmsil edən xalqların Rusiyanın əsas Federasiya subyektləri kimi RF-də təmsil olunması və ölkələrin siyasi və iqtisadi həyatında önəmli rol oynaması da bizi yaxınlaşdırın amillərdir.

Türk dünyası ilə Avrasiya materikin kənar sivilizasiya mərkəzləri, o cümlədən RF arasında əsasən qarşılıqlı mənfəətə əsaslanan iqtisadi əlaqələrin mövcuddur. RF-nin xarici ticarət dövriyyəsi 2016-cı ilin məlumatına görə 473,2 mlrd dollardır. Bunun da 60,3 mlrd dolları, yəni 12,7 %-i, MDB-ilədir. RF-nin xarici ticarət dövriyyəsinin 7,2 %-i (34,1 mlrd dollar) türk dövlətlərinin payına düşür. Ticarət dövriyyəsində əsas yeri Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Azərbaycan tutur. Son zamanlar RF-nin maddi və elmi-texniki dəstəyi ilə Türkiyədə Akkuyu atom elektrik stansiyasının tikintisinin həyata keçirilməsi iki ölkə arasında uzunmüddətli əlaqələrdən xəbər verir.

RF ənənəvi olaraq Türk dünyasının əsas dövlətləri üçün əmək miqrasiya bazarı olaraq qalmaqdadır. Təkcə 2016-cı ildə RF-yə Özbəkistan 60977, Qazaxıstandan 69356, Qırğızıstandan 28202, Azərbaycandan 24109, Türkmənistandan 7242, Türkiyədən isə 1626 nəfər miqrasiya etmişdir. Digər ölkələrlə müqayisə etdikdə RF-ni miqrantlar üçün cəlbedici olduğu aydın görünür.

NƏTİCƏ

Gələcəkdə RF, Qərbi Avropa, Şərqi, Cənubi və cənub-qərbi Asiya coğrafi məkanları ilə Türk dünyası xalqları və dövlətləri arasında qarşılıqlı iqtisadi mənfəətlərə və siyasi maraqlara əsaslanan münasibətlərin qurulması əsasında inkişaf strategiyasının davam etdirməsi regionun dünya üçün önəmini daha da artıracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- İsmayilov Mirnuh, (13 fevral 1993). “Türk dünyası coğrafiya xəritəsində”. Azərbaycan qəzeti, Bakı, səh.5
 Гумилев Лев, (2013). “Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации,” Москва, ст.132
 Гумилев Лев, (1991). “Тысячелетие Вокруг Каспия”, Москва-, ст.160
 Азертюрк Тариел, (2017). “Генезис тюрка и Тюркского языка (на основе клинописи) I Том”, Баку, ст.152
 Fyodor Milkov, Nikolay Qvozdetski (1990). “SSRİ-nin fiziki coğrafiyası”, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 362
 Dr Nuri Yazıcı (2011). “Tarihte Türkler ve Türk Devletleri”. İstanbul-, səh.366

AZƏRBAYCAN – NATO MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ MƏSƏLƏSİ

Aybəniz RÜSTƏMOVA¹

Xülasə:

Təqdim olunan məqalə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə münasibətdə NATO-nun apardığı siyasəti araşdırır. Məlumdur ki, münaqişələrin nizamlanması və böhranların idarə olunması Avro-Atlantik məkanda təhlükəsizliyin təmin olunmasının başlıca şərtlərindən biri hesab olunur. Məqalədə NATO-nun bu sahədə qəbul etdiyi sənədlər və fəaliyyəti öyrənilir. NATO-nun həyata keçirdiyi sülhyaratma əməliyyatları, böhranları nizamlama və antiterror fəaliyyətinə qısa nəzər salınmışdır. Müasir dövrdə beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdidlər Avro-Atlantik təhlükəsizlik sistemini təşkil edən üzv və tərəfdaş dövlətlərin ona qarşı kollektiv mübarizəsini tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası DQ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həllində maraqlıdır. Məqalədə DQ münaqişəsinin NATO-nun malik olduğu metod və vasitələrlə həlli imkanları araşdırılır. Eyni zamanda təhlükəsizlik maraqlarının təmin olunmasında üzv və tərəfdaş dövlətlərə münasibətdə aparılan fərqli siyasət tədqiq edilir. DQ münaqişəsinin, eləcə də Cənubi Qafqazda mövcud olan digər münaqişələrin aradan qaldırılmasında Qərb dövlətlərinin seyrçi siyasəti tənqid olunur.

Açar Sözlər: *Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, böhranların nizamlanması, sülhyaratma əməliyyatları, tərəfdaş dövlətlər, nizamlama vasitələri*

PROBLEM SOLVING NAGORNO KARABAKH CONFLICT IN RELATIONS AZERBAIJAN AND NATO

Abstract:

The offered article investigates policy of NATO in relation to Nagorno - Karabakh conflict. It is known that the solution of the conflicts and crisis management is considered the main conditions of safety in the Euro-Atlantic region. In the article it is studied activity of NATO and the accepted documents in this sphere. The short is given statement of peacekeeping operations, settlement of the conflicts and anti-terrorist activity of Alliance. At the present stage the challenges and threats to international security demands from member countries and partner countries of Euro-Atlantic security system to conduct collective struggle against such challenges. As part of this system Azerbaijan is interested in the settlement of NK conflict based on the principles of international law. The paper investigates the possibility of resolving the conflict in the framework of methods and means of NATO. In the article it is investigated including the policy on the relation of member countries and the partner countries in ensuring interests of safety. And also is criticized the contemplate policy of the western states in settlement of crises on South Caucasus, including the NK conflict.

Keywords: *Nagorno-Karabakh conflict , crisis management, peacekeeping operations , the partner countries , the means of settlement*

GİRİŞ

Avro-Atlantika təhlükəsizlik məkanında tərəfdaş dövlətlərlə əməkdaşlığın başlıca istiqamətlərindən birini böhranlı halların nizamlanması, münaqişələrin dinc siyasi vasitələrlə və beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həlli təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının 2007-ci ildə qəbul edilmiş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında deyilir: “Azərbaycan Respublikası Avropa və Avro-Atlantik məkanda qeyri-sabitliyə, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrılıq olmadan Avropada və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin qurulması yükünü bölüşmək əzmindədir”(Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, 2007: 4.1.2). Bu baxımdan Azərbaycan - NATO münasibətlərində diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Alyansın malik olduğu siyasi, hərbi və d. vasitələrin köməyi ilə həll olunmasıdır. Münaqişənin həlli təkcə Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi üçün deyil bütövlükdə Avropada sabitliyin qorunub saxlanılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. DQ münaqişəsi NATO tərəfindən ayrıca bir problem olaraq deyil Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından nəzərdən keçirilir. Təqdim olunan məqalədə 1992-2010-cu illərdə NATO-nun münaqişənin həllinə münasibətdə mövqeyi, nizamlama cəhdləri araşdırılır və bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasətin təhlili aparılır.

1. NATO-NUN BÖHRANLARI NİZAMLAMA SİYASƏTİ VƏ BU SAHƏDƏ TƏCRÜBƏSİ

Böhranlar siyasi münaqişələr, təbii fəlakət və ya sənaye qəzaları səbəbindən baş verir, siyasi, hərbi və ya humanitar xarakter daşıyır. Müxtəlif formalarda təzahür edən böhranların qarşısının alınması və nizamlanması NATO çərçivəsində fərqli üsullarla həyata keçirilir. Nəinki milli səviyyədə, eləcə də global

¹ Bakı Avrasiya Universiteti, Humanitar fənlər və regionsünaslıq kafedrasının baş müəllimi

miqyasda hərbi və ya qeyri-hərbi xarakterli vasitələr tətbiq etmək imkanına malik olan NATO, eyni zamanda üzv və tərəfdaş dövlətlərlə birgə missiya, əməliyyat və proqramlar çərçivəsində fəaliyyət göstər-

məyə kömək edən vasitəçi kimi çıxış edir (Тетчер, 2005). Çox vaxt böhranların nizamlanması üzrə əməliyyatları yalnız olaraq sülhyaratma əməliyyatları adlandırırırlar. Halbuki böhranların nizamlanmasına dair müxtəlif növ əməliyyatlar mövcuddur və hər bir əməliyyat qarşısında konkret vəzifələr və mandatlar müəyyən olunur ki, bu da onların xarakterini müəyyən edir. Üzv və tərəfdaş ölkələrin birgə əməliyyatlara cəlb olunması böhranlara global və hərtərəfli yanaşmada daha geniş əməkdaşlıq imkanları yaradır.

1994-cü ilin yanvarında NATO-nun Brüssel sammitində Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurası (ŞAƏŞ) əsasında təsis edilən Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) Çərçivə sənədi tərəfdaşlığa dəvət olunan dövlətlər qarşısında ərazi bütövlüyünə təhdidlərdən və zor tətbiq etməkdən çəkinmək kimi mühüm öhdəlik qoydu (Partnership for Peace, 1994).

1995-ci ilin dekabrında Deyton sülh sazişinin hərbi aspektlərini həyata keçirmək məqsədilə NATO-nun başçılığı altında on dörd tərəfdaş dövlətin iştirakı ilə Sülh sazişini yerinə yetirən qüvvələr (İFOR) Bosniya və Hersoqovinada sülhyaratma əməliyyatı həyata keçirildilər. Bu böhranların nizamlanması üzrə NATO tarixində həyata keçirilən ilk əməliyyat idi. Bir il sonra NATO-nun başçılığı altında Sabitləşdirmə Qüvvələri (SFOR) yaradıldı və 1992-1995-ci illər müharibəsindən sonra ölkənin bərpa olunmasına və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yardım etdi. Bosniya və Hersoqovinada, o cümlədən bütün regionda vəziyyətin yaxşılaşmasını nəzərə alaraq Şimali Atlantika İttifaqı 2004-cü ilin dekabrında SFOR əməliyyatını başa çatdırdı və sabitləşmə üzrə öhdəlikləri Aİ öz üzərinə götürdü (nato. int, 31.05.2011).

1999-cu ilin martında NATO-nun Müttəfiq Qüvvələri Kosovoda humanitar fəlakətin qarşısını almaq məqsədilə "Allied Force" adlanan əməliyyat həyata keçirildilər. 1998-ci ilin sonuna yaxın 300 000-dən çox kosovalı öz ev-əşiklərini tərk etməli olmuşdu. Atəşkəsə dair danışıqlar mütəmadi olaraq pozulur və danışıqlar prosesi hər dəfə çətinləşirdi. 1999-cü ilin fevralında və martında Rambuyədə (Fransada) beynəlxalq birlik tərəfindən təşkil olunan danışıqlar da nəticə vermədi. Martın 24-dən iyun ayının 10-a qədər Müttəfiq Qüvvələr Miloşeviç rejiminə qarşı əməliyyat həyata keçirildilər (nato. int, 27.10.2010).

NATO 2001-ci ilin sonlarında Əfqanıstanda terrorizmə qarşı mübarizə və təhlükəsizliyi dəstəkləmək məqsədilə ən uzunmüddətli və irimiqyaslı əməliyyatlara başladı. 2001-ci ildə 20 dekabrda BMT TŞ-nin 1386 sayılı qətnaməsinə müvafiq olaraq NATO-nun başçılığı altında Təhlükəsizliyə Beynəlxalq Dəstək Qüvvələri (İSAF) yaradıldı (Basic facts about the United Nations, 2004: 359).

2006-cı ildə Riqa sammitində təhlükəsizlik sahəsində üzv dövlətlərin maraqlarını qorumaq məqsədilə terrorizm kimi asimmetrik təhlükələrin qarşısını almaq vəzifəsi müzakirə edildi və XXI əsrin təhlükəsizlik çağırışlarına cavab vermək üçün NATO-nun hərbi və siyasi inkişafı prosesinin davam etdirilməsinin zəruriliyi qeyd olundu (Лионель, 2006). Bu ideya 2008-ci ilin aprelində keçirilən Buxarest sammitində inkişaf etdirildi. Tərəfdaş dövlətlərin NATO sülhyaratma və böhranları nizamlama missiya və əməliyyatlarında iştirakı yüksək qiymətləndirildi. Qafqaz və Mərkəzi Asiya kimi strateji cəhətdən mühüm rayonlarda yerləşən tərəfdaşlarla qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək öhdəlikləri, regional münaqişələrə cəlb olunmuş tərəfdaş dövlətlərin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və müstəqilliyi bir daha təsdiq olundu (nato. int, 03.04.2008). 2010-cu ilin noyabrında Lissabon sammitində yaxın on il üçün "Fəal iştirak, müasir müdafiə" adlı NATO-nun yeni Strateji konsepsiyası qəbul edildi. Yeni dövrdə NATO-nun qarşısında duran üç başlıca vəzifədən biri də böhranların qarşısının alınması, nizamlanması və böhrandan sonra vəziyyəti sabitləşdirmək oldu. Bu vəzifə NATO üzvü olan dövlətlərlə yanaşı birinci növbədə BMT və Aİ üzrə tərəfdaşları ilə qarşılıqlı sıx əlaqələr yolu ilə təmin olunmalı idi (nato. int, 23.05.2012). Böhranlı halların nizamlanması və münaqişələrin həlli Alyansın Çikaqo sammitinin (may 2012-ci il) müzakirə mövzularından biri oldu. NATO üzv ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları həlli uzadılmış münaqişələrlə bağlı bəyan etdilər ki, Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova Respublikasının ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyinin dəstəyi ilə bağlı götürdükləri öhdəliklərə sadıqdırlar və bu regional münaqişələrin göstərilən prinsiplər, beynəlxalq hüququn normaları, BMT Nizamnaməsi və Helsinki Yekun Aktına əsasən sülh yolu ilə həllinə yönələn səyləri dəstəkləməkdə davam edəcəklər.

Böhranlı hallara qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə 2014-cü ilin sentyabrında Uels sammitində yeni təhlükəsizlik çağırışlarına çevik və qətiyyətli cavab verə biləcək "Hazırlığın təmin olunmasına dair fəaliyyət planı" qəbul edildi. Plan Alyans hüduqlarında və ondan kənarında üzv ölkələr üçün narahatlıq yaradan dəyişiklərə cavab vermək üçün tələb olunan hərtərəfli tədbirlər paketini, NATO-nun kollektiv müdafiəsini möhkəmləndirməyi, onun böhranlara cavab vermə imkanlarını artırmağı, təhlükələrin, hazırda və gələcəkdə haradan gəlməsindən asılı olmayaraq, qarşısını almağı nəzərdə tuturdu. NATO, tərəfdaşlarının xarici təzyiqlər və məcburiyyət olmadan hər hansı xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti seçmələrinə dair müstəqil və suveren qərarlar qəbul etmək hüquqlarını bundan sonra da dəstəkləyəcəyini elan etdi. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyi bir daha təsdiq olundu. Bu kontekstdə NATO, Cənubi Qafqazda, eləcə də Moldova Respublikasında münaqişələrin beynəlxalq hüquq və normaları, BMT Nizamnaməsi və Helsinki Yekun Aktı əsasında dinc nizamlanmasına

yönənlən səyləri dəstəklədi, bütün tərəfləri güclü siyasi iradə göstərməklə danışıqlar çərçivəsində münaqişələrin dinc həlli məqsədilə konstruktiv işləməyə çağırdı (nato.int, 05.09.2014).

2. NATO-NUN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİNƏ YANAŞMASI

DQ münaqişəsinin NATO-nun malik olduğu diplomatik və ya hərbi vasitələrin köməyi ilə həlli imkanları Azərbaycanın təşkilatla əməkdaşlığının elə ilk günlərindən aktual olaraq qalmaqdadır. 1992-ci ilin martında NATO ölkələri xarici işlər nazirlərinin on bir MDB dövlətinin ŞAƏŞ-ə üzvlüyə qəbul edildiyi Brüssel görüşündə Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri H.Sadiqov Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı beş ölkənin - ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistanın iştirakı ilə görüş keçirmək təklifi etdi. Lakin Ermənistan qondarma DQR-nın nümayəndələrinin dəvət edilməməsini bəhanə gətirərək bu görüşdə iştirak etməkdən imtina etdi (Xalq qəzeti, 17.03.1992). 1992-ci ilin yazında Ermənistan ordusu Laçın və ona bitişik əraziləri işğal etdi, Naxçıvana qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. DQ-da və Naxçıvan ətrafında baş verən hadisələrlə bağlı 1992-ci ilin may ayında NATO, DQ-da qanlı münaqişənin davam etməsinə və çoxlu sayda insanın həlak olmasına dair narahatlığını ifadə edən bəyanatla çıxış etdi. Münaqişənin kəskin şəkildə güclənməsi, habelə zorakılığın DQ hüduqlarından kənara, o cümlədən Alyansın müttəfiqi olan Türkiyə sərhədlərinə-Naxçıvana yayılması münaqişə zonasının genişlənməsi təhlükəsi yaradırdı və NATO-nu ciddi şəkildə narahat edirdi. Bəyanatda deyilirdi ki, NATO DQ-ın və ya Naxçıvanın qəbul edilmiş statusunun birtərəfli şəkildə, yaxud zorakılıq metodları ilə dəyişdirilməsinə razı olmayacaq və münaqişə edən bütün tərəfləri ATƏM çərçivəsində DQ-a dair sülh konfransının tezliklə çağırılması üçün hər cür şərait yaratmağa çağırdı (Xalq qəzeti, 26.05.1992). 1993-cü ilin oktyabr ayında Türkiyədə NATO üzv dövlətlərinin siyasi seminarında Azərbaycan nümayəndə heyətinin Baş katib Manfred Vernerlə görüşündə DQ münaqişəsi müzakirə olundu (Qasimov, 1996:29).

1994-cü ilin yanvarında Şimali Atlantika Şurası Cənubi Qafqazda vəziyyətə dair bəyannamə qəbul etdi. Bəyannamə torpaqların işğal edilməsi faktını və zorakılığı pisləyir, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmağa çağırırdı. Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyi və suverenliyi regionda sabitliyin və əməkdaşlığın, sülhün qurulması üçün başlıca element hesab olunurdu (nato.int, 17.11.2011).

XX əsrin 90-cı illərində NATO-nun Balkanlarda sülhyaratma əməliyyatları, xüsusilə Kosovodakı hərbi kampaniyası Azərbaycanda DQ münaqişəsinin həllində NATO-nun iştirakı məsələsini gündəmə gətirdi. Lakin 1998-ci ilin sentyabrında Alyansın Baş katibləri Xavyer Solana və 2001-ci ilin yanvarında Corc Robertson Bakıya səfərləri zamanı (Azerbaijan-NATO: 15 Years of Partnership, 2009: 29) elan etdilər ki, NATO-nun DQ münaqişəsinin həllinə fəal müdaxilə etmək niyyəti yoxdur. Prezident Heydər Əliyevlə görüşü zamanı C.Robertson bildirdi ki, DQ böhranında müxtəlif tərəflərin təqsirkarlıq dərəcəsinə dəqiqləşdirmək NATO-nun işi deyil: “NATO bu regionda sülh prosesinin nizamlanmasında aparıcı rol oynamağa qətiyyətlə iddiaçı deyildir və ola bilməz”. Bununla belə NATO GUAM və Minsk Qrupu, ATƏT, BMT kimi təşkilatların, SNT və Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasının malik olduğu mexanizmlərin köməyi ilə münaqişənin həll olunmasında bütün səyləri dəstəkləməyə hazır olduğunu bildirdi (Xalq qəzeti, 16.01.2001).

2001-ci ildə oktyabr ayının 25-27-də Buxarestdə “Qara dəniz regionunda NATO-nun rolu” mövzusunda keçirilmiş 50-ci Rouz-Rot seminarında Cənubi Qafqazda münaqişələr, o cümlədən ilk dəfə olaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı müzakirələr aparıldı (Əsgərov, 2004: s.40). 2002-ci ilin yanvarında NATO Parlament Assambleyasının sədri R.Estrella Bakıya səfəri zamanı Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyini təmin etməkdən ötrü regiona daxil olan ölkələrlə sıx əməkdaşlığın zəruri olduğunu vurğuladı (Xalq qəzeti, 19.01.2002). Həmin ilin avqustunda SNT çərçivəsində Avstriyada Burqştad Şlayninq şəhərində “Cənubi Qafqaz bölgəsində böhranların idarə olunması” mövzusunda seminar keçirildi (Xalq qəzeti, 04.08.2002). Noyabr ayında NATO-nun Praqa sammiti zamanı H.Əliyev və R.Koçaryanın təkbətək, o cümlədən MQ həmsədrləri ilə birgə görüşləri təşkil edildi. Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri bəyanatla çıxış edərək “məqsədə çatmasalar da bu görüşlər vasitəsilə irəllədikləklərini” qeyd etdilər (Xalq qəzeti, 24.11.2002). Danışıqlarda NATO dövlətlərinin vasitəçi tərəf kimi çıxış etmələrinə baxmayaraq ümumi planda Alyansın DQ siyasətindəki mövqeyi dəyişməz olaraq qalırdı. 2003-cü ilin mayında Cənubi Qafqaza səfəri çərçivəsində Bakıda olan təşkilatın Baş katibi C.Robertson NATO-nun Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin, o cümlədən DQ münaqişəsinin həllində başlıca rol oynaya bilməyəcəyini bir daha səsləndirdi. Onun fikrincə münaqişələrin həllinin məsuliyyəti region dövlətlərinin üzərinə düşür (Xalq qəzeti, 16.05.2003). Eyni zamanda NATO rəsmiləri hesab edirdilər ki, regiondankənar qüvvələrin iştirakı olmadan münaqişənin həlli mümkün deyil və bu baxımdan Azərbaycanın Rusiya ilə ikitərəfli əməkdaşlığını davam etdirməsi zəruridir. Bununla belə, NATO, münaqişənin həlli üçün nəzərdə tutulan istənilən qərarı dəstəkləyəcəyini və əldə olunacaq müqaviləyə əməl olunması üzərində monitorinq aparmağı üzərinə götürürdü (Xalq qəzeti, 17.01.2000).

2004-cü ilin iyun ayında Alyansın İstanbul sammitində üzv dövlətlər Qafqazda və Mərkəzi Asiyada NATO-nun Xüsusi nümayəndəsini təsis etdilər. Robert Simmons ilk Xüsusi nümayəndə təyin olundu. Onun vəzifəsi regional təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək və tərəfdaş dövlətlərə tərəfdaşlıq alətlərindən daha səmərəli istifadə etməyə yardım göstərmək məqsədilə regional liderlərlə yüksək səviyyədə işçi əlaqələr yaratmaq idi (NATO oboz, 09.2007). 2005-ci ilin iyununda R.Simmons “NATO üzvlüyünə yol” adlı çıxışında DQ münaqişəsinin həllinə münasibətdə NATO-nun hələlik özünü vasitəçi rolunda görmədiyini elan etdi (Ayna, 24.06.2005).

Növbəti ildə Alyansın Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana marağının artdığı müşahidə edildi. Təkcə 2006-cı ilin sentyabr ayında NATO-nun ona yaxın yüksək vəzifəli şəxsi Azərbaycana səfər etdi (Ayna, 10.10.2006). Həmin dövrdə Qarabağda münaqişə bölgəsinə sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsinə dair müzakirələr gedirdi. R.Simmons bu məsələ ilə bağlı bildirdi ki, əvvəlcə tərəflər münaqişənin hər hansı mümkün həllində razılığa gəlməlidirlər: “Bundan sonra sülhməramlıların yerləşdirilməsi məsələsi ilə məşğul olmaq olar. Bununla belə istənilən halda NATO tərəflərə öz sülhməramlılarını təklif etməmişdir” (Зеркало, 16.07.2007). Noyabrda NATO-nun Cənubi Qafqaz üzrə əlaqələndirici zabiti Ramuldas Razuks İrəvanda olan zaman bildirdi ki, NATO lazım gələrsə, özünün sülhməramlı qüvvələrini Cənubi Qafqazda yerləşdirməyə hazırdır və bu mənada Alyansın ATƏT-lə əməkdaşlığı vacibdir (Xalq qəzeti, 16.11.2006). Bir birinin ardınca verilmiş bu bəyanatlardan məlum olurdu ki, NATO, sülhməramlılarını münaqişə bölgəsində yerləşdirməyə hazırlaşmır, eyni zamanda digər (təbii ki, Rusiyanın) sülhməramlılarının da gətirilməsində maraqlı deyil.

2007-ci ilin martında R.Simmons Azərbaycana səfəri zamanı NATO-nun DQ münaqişəsi bölgəsində kütləvi silahlanmadan narahat olduğunu, Azərbaycan və Ermənistanın Avropada silahlara dair Cinah sazişini pozaraq silahlanma həddini aşdığını bildirdi (Xalq qəzeti, 11.01.2007). Bu dövrdə Alyansa üzvlüklə bağlı müzakirələr intensiv xarakter almışdı. Gürcüstan və Ukraynanın üzvlüyə doğru addımlar atdığı bir vaxtda Azərbaycan hələlik Alyansa üzvük arzusunda olmadığını və NATO ilə tərəfdaşlığı davam etdirmək niyyətində olduğunu elan etdi (Ayna, 17.03.2007). 2007-ci ilin noyabrında Prezident İ.Əliyevin Brüsselə səfəri zamanı da Alyansa üzvlük üçün rəsmi müraciət edilmədi (Зеркало, 16.07.2007). 2008-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanın NATO-ya üzvlüyə daxil olmaq niyyətində olmadığına dair rəsmi mövqeyi açıqlandı (Regnum, 09.04.2008).

NATO münaqişənin həllinin ancaq dinc siyasi vasitələrlə mümkün ola biləcəyini diktə edir. Münaqişənin dinc həlli SNT proqramının üzvü olan dövlətlər üçün öhdəlik kimi qəbul edilmişdir. Dinc siyasi vasitələr münaqişə tərəfləri arasında danışıqlar prosesinin davam etdirilməsi, region dövlətləri arasında sıx siyasi, iqtisadi inteqrasiya meyillərinin və əməkdaşlığın güclənməsi hesab olunur (Xalq qəzeti, 19.01.2002). Buna görə də NATO-nun yüksək səviyyəli görüşlərində və sammitlərində vuruşan tərəflərin ikitərəfli və ya çoxtərəfli formatda görüşləri təşkil edilir. Bununla belə NATO GUAM və Minsk Qrupu, ATƏT, BMT kimi təşkilatların, SNT və Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasının malik olduğu mexanizmlərin köməyi ilə münaqişənin həll olunmasında bütün səyləri dəstəkləməyə hazır olduğunu bildirir (Xalq qəzeti, 16.01.2001). Lakin hansı mexanizmlərdən və necə istifadə olunması dəqiqləşdirilmir.

NATO belə bir fikrə əsaslanır ki, Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolla həlli zamanı qaliblər olmayacaqdır. Alyansın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzrə Xüsusi nümayəndəsi Ceyms Appaturay müsahibələrinin birində demişdir: “Biz inanırıq ki, hərbi qüvvə tətbiq olunarsa, hər iki tərəf məğlub olacaqdır və ilk növbədə hər iki ölkənin sadə vətəndaşları uduzacaqlar, beləki onlar iqtisadi baxımdan itkilər verəcəklər. Və hadisələrin sonrakı gedişi son illərdə əldə olunmuş prosesin nəticələrini heçə endirəcək. Ona görə də bizim üçün diplomatiya tarazlaşdırılmış və qarşılıqlı qaneedic qərar qəbul etməyə imkan verə biləcək yeganə yoldur” (Vesti, 09.11.2012). Avropaya gedən enerji daşıyıcılarının mühüm bir hissəsi buradan keçdiyindən Qarabağda müharibənin başlamasını NATO özünün təhlükəsizliyi üçün ciddi risk hesab edir. Eyni zamanda hesab edilir ki, müharibə NATO-nun Gürcüstan kimi tərəfdaşı üçün ciddi problemlər doğura bilər.

NƏTİCƏ

Yuxarıda gördüyümüz kimi böhranlı halların aradan qaldırılması və münaqişələrin nizamlanması NATO-nun təhlükəsizlik siyasətində aparıcı yer tutur. Lakin Alyansın DQ münaqişəsinin həllində bu və ya digər formada iştirakı məsələsini araşdırdıqda bu siyasətin tərəfdaş dövlətlərə münasibətdə fərqli qaydada və üsullarla aparıldığını müşahidə edirik. İlk növbədə yaranan suallardan biri Cənubi Qafqaz regionunda NATO-nun hər hansı strateji maraqlarının olub olmamasıdır. Digər bir sual hər hansı strateji maraqlar olarsa belə, onların həyata keçirilməsi üçün NATO-nun hansı konsepsiya və mexanizmlərdən istifadə edə bilməsidir. NATO rəsmiləri dəfələrlə Cənubi Qafqaz regionunun Avropanın strateji təhlükəsizlik maraqları baxımından əhəmiyyətini qeyd etmişlər. Bir çox Amerika və Qərb ekspertləri isə hesab edirlər ki, hərbi

təşkilat olaraq NATO-nun bu regionda həyati mühüm maraqları yoxdur. Çünki burada başlıca təhlükə xarici təcavüzdən deyil, yerli dövlətlərdəki qeyri-sabitlikdən, onların dağılma təhlükəsindən irəli gəlir (Смирнов, 1999).

Qərbin və Rusiyanın maraqları toqquşduğundan Alyans regiona münasibətdə ümumi təhlükəsizlik konsepsiyasını işləyib hazırlamaqda ya çətinlik çəkir, ya da ümumiyyətlə maraqlı deyil. NATO dəfələrlə DQ münaqişəsinin həllinə fəal müdaxilə etmək niyyətində olmadığını elan etmiş və münaqişənin həllinə Rusiyanın cəlb olunmasını, Azərbaycanın Rusiya ilə ikitərəfli əməkdaşlığını davam etdirməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir (Xalq qəzeti, 16.05.2003). Hətta Ermənistan-Azərbaycan münaqişə bölgəsinə NATO sülhməramlılarının yerləşdirilməsi imkanları müzakirə olunduğu vaxtlarda da Alyans belə bir niyyətinin olmadığını elan etmişdi. Digər tərəfdən NATO rəhbərləri qeyri-region dövlətlərinin də iştirakı olmadan münaqişənin həllinin mümkün olmamasına dair bəyanatlar verməkdə davam edirlər. Regionda münaqişələrin həlli münaqişə tərəflərinin mövqelərinin yaxınlaşması ilə yanaşı eyni zamanda regionda bu və ya digər maraqları olan region və qeyri region dövlətlərinin maraqlarının razılaşdırılmasını tələb edir. Qərblə Rusiya arasında münasibətlərdəki qarşılıqlı etimadsızlıq qaldıqca, münaqişələr də dondurularaq gələcək üçün potensial təzyiqliq vasitəsinə çevrilir. Atəşkəs rejiminə dair sazişin rəsmən qüvvədə olmasına baxmayaraq münaqişə bölgəsində hərbi əməliyyatların davam etməsi vuruşan tərəfləri sürətlə və maksimal şəkildə silahlanmağa vadar edir. Nəticədə regionda həddən artıq silah və sursatın toplanması münaqişənin həllinə dair danışıqlar prosesini ciddi təhlükə altına alır. NATO dəfələrlə Azərbaycan və Ermənistanı adi silahlara dair Müqavilənin Cinah sazişinin şərtlərini pozmaqda günahlandırmışdır. Cinah sazişini nə Azərbaycan və Ermənistan, nə də ABŞ və NATO ölkələri ratifikasiya etməmişlər. Rusiya öz növbəsində, 2007-ci ilin noyabrında NATO ölkələrinin imzaladıqları sənədi yerinə yetirmədiklərinə istinad edərək, Avropada adi silahlara dair Müqavilədə iştirakına moratorium qoymuşdur. Bununla belə, NATO Ermənistan ərazisində Rusiyanın hərbi bazalarının olmasına etiraz etmir və bu məsələ ilə bağlı hər hansı problemin olmadığını bildirir: “Bir halda ki, Ermənistan özü Rusiya hərbi qüvvələrinin ölkədə yerləşdirməsinə etiraz etmir, deməli bizim də bu məsələ ilə bağlı hər hansı problemimiz yoxdur” (Мир и политика, № 1. 2006). Tərəfdaş Ermənistan dövlətinin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının da üzvü olması faktı da NATO-nu narahat etmir. Digər tərəfdən Rusiyanın Gürcüstandakı hərbi bazalarından çıxardığı ağır texnikanı Ermənistan ərazisində yerləşdirməsinə NATO, Ermənistan ilə münasibətlərinin dərinləşdirilməsinə maneə kimi qiymətləndirir (Xalq qəzeti, 24.06.2005).

NATO Cənubi Qafqazdakı tərəfdaş dövlətlərin ərazi bütövlüyünü tanıyır, buradakı mövcud münaqişələri separatçı rejimlər və ya regionlar kimi qəbul edir (NATO oboz, 09.2007). DQ-ı rəsmən Azərbaycanın ərazisi olaraq qəbul edən Şimali Atlantika İttifaqı Ermənistanı təcavüzkar dövlət hesab etmir. Azərbaycan dəfələrlə NATO Parlament Assambleyasına müraciət edərək DQ münaqişəsinə siyasi qiymətin verilməsini, Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanımasını xahiş etsə də bu müraciətlərə cavab ala bilməmişdir (Əsgərov, 2004: 38). Elə bu səbəbdən də Azərbaycanın NATO-ya üzvlüklə bağlı əvvəlki entuziazmı hiss olunmur.

NATO-nun münaqişənin həllinə münasibətdə apardığı siyasətin özü təzadlı olması ilə seçilir. Buna ən bariz nümunələrdən biri kimi 2008-ci ildə martın 14-də BMT Baş Məclisinin 62-ci sessiyasında “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətə dair” qətnamə səsə qoyulakən NATO ölkələrinin davranışını göstərmək olar. Rusiya da daxil olmaqla MQ-nun ABŞ və Fransa olmaqla iki NATO üzvü qətnamənin əleyhinə səs verdilər. MQ həmsədrələrinin adından çıxış edən ABŞ təmsilçisi Alexandro Vulf bu qərarı belə əsaslandırdı ki, qətnamə münaqişənin 2007-ci ildə qəbul edilmiş “tarazlaşdırılmış paket” şəkildə nizamlanmasına dair bütün yanaşmalarını özündə əks etdirmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ, Almaniya, Fransa kimi NATO üzvü ölkələrdə bu və ya digər adla qondarma DQR-nın nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərirlər.

Münaqişənin həllinə münasibətdə NATO-nun siyasətində diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri də üzv və tərəfdaş dövlətlərin təhlükəsizliklərinə münasibətdə aparılan fərqli siyasətdir. Hələ 2009-cu ilin oktyabrında SNT-nin Müdafiə siyasəti və strategiyasına dair konfransında iştirak edən XİN-nin müavini A.Əzimov çıxışı zamanı NATO üzv dövlətləri və tərəfdaş dövlətlər arasında mövcud olan status fərqlinin Azərbaycan da daxil olmaqla tərəfdaş dövlətlər üçün həssas vəziyyət yaratdığını qeyd etmişdi. 2008-ci ilin avqust hadisələrinə istinad edən nazir bu kimi hallarda Vaşinqton müqaviləsinin tam yetərli olmadığını diqqəti çəkmiş və yeni tarixi şəraitdə SNT çərçivəsində tərəfdaş dövlətlərlə yeni tip münasibətlərin qurulmasının zəruri olduğunu göstərmişdi. A.Əzimov bildirdi ki, Azərbaycanı haqlı olaraq Avro-Atlantik məkanının bloklara bölünməsi narahat edir. Gələcəkdə belə hallar baş verəcəyi təqdirdə Azərbaycan kimi ölkələr çətin vəziyyətə düşə bilər və nəticədə təhlükəsizlik vakuumu yarana bilər. Belə olan təqdirdə, bu ölkələrin təhlükəsizlik siyasətləri təcili dəstəyə ehtiyac duyacaqdır. Bu nöqteyi-nəzərdən ən səmərəli dəstək ittifaqlara qoşulmamış Avropa və

Avro-Atlantik ölkələrinə təhlükəsizlik təminatlarının verilməsi olardı. Hamının tanıdığı və bağlı qaldığı belə təhlükəsizlik təminatları heç olmasa müstəqil müəyyənləşdirilə və proqnozlaşdırıla bilən və məsuliyyətli təhlükəsizlik siyasətləri üçün hüquqi baza rolunu oynayardı (Azimov, 2009: 18). Digər məsələ Avro-Atlantik məkanların gələcək əlaqəliliyi və NATO-ya üzv və qeyri-üzv dövlətlərin iştirakı ilə qurulacaq təhlükəsizlik sisteminin səmərəliliyidir. NATO-nun strateji məqsədi yalnız NATO-nun Avro-Atlantik məkanda mərkəzçi rolunu vurğulamaq, sübut etmək və mümkünlüyünə yol açmaqdan ibarət olmamalıdır, əsas məqsəd Avro-Atlantik məkanların özünün təhlükəsizliyi olmalıdır. Məqsəd bu cür təhlükəsizliyə yardımçı və dəstəkləyici sistemin qurulması olmalıdır. Azərbaycan rəsmisinin fikrincə, tərübü qarşılıqlı uyarılıq yalnız üzvlüyə açıq qapılar siyasətinə deyil, həmçinin, tərəfdaşlığa açıq qapılar siyasətinə əsaslanmalıdır (Azimov, 2009:19).

Lakin NATO-nun sonrakı sammitlərində qəbul edilən sənədlərdə əks olunan məqsəd və vəzifələr daha çox üzv dövlətlərin təhlükəsizlik maraqlarının qorunmasına yönəlib və bu məqsədə nail olmaq üçün təşkilat malik olduğu bütün vasitələrdən hərtərəfli istifadə etməyə hazır olduğunu elan edir. Hətta lazım gəldikdə hazırda və gələcəkdə bu təhlükələrin haradan gəlməsindən asılı olmayaraq qarşısını almaq öhdəliyi götürür. Tərəfdaş ölkələrə isə qarşılaşdığı problemləri danışıqlar çərçivəsində dinc vasitələrlə həll etmək çağırışı edilir. Bir çox tərəfdaş dövlətlər kimi Azərbaycan da NATO-nun Kosovoda, İraqda, Əfqanıstanda sülhə dəstək kampaniyalarında Alyansın təhlükəsizlik tədbirlərinin bir hissəsi kimi çıxış etmişdir. Buna görə də o, tərəfdaş ölkə olaraq NATO-nun malik olduğu qorunma və müdafiə vasitələrindən yararlanmağa ümid edir. Müşahidə edilən siyasətdən isə məlum olur ki, NATO, "hamı NATO üçün, NATO özü üçün" siyasətində maraqlıdır. Regiona ABŞ və Avropa dövlətlərinin münasibətini XX əsin 90-cı illərində Balkanlarda baş verən hadisələrə ilk vaxtlar həmin ölkələrin siyasi dairələrinin göstərdiyi bəzi yanaşmalarla müqayisə etmək olar. M.Tetçer yazırdı: "ABŞ və Avropa dövlətlərinin bu regionda həyati mühüm maraqlarının olmaması həm də o demək idi ki, yerli əhali öz problemlərini özləri həll etməlidirlər, yəni bu problemlərlə yaşamaladırlar. Maraqları olmağına görə qarışmamaq siyasəti yürüdən dövlətlər üçün region adətən siyasi bataqlıq hesab olunurdu" (Tətçer, 2005: 313).

NATO-nun tərəfdaş ölkələrdə münaqişələrin həllinin məsuliyyətini ancaq onların üzərinə qoymaq siyasəti özünü doğrultmur. Bu, təhlükəsizliyin birgə metodlarla kollektiv şəkildə təmin olunması prinsipinə də ziddir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Cənubi Qafqaz həssas coğrafi məkanda yerləşdiyindən buradakı münaqişələrin təkcə vuruşan tərəflər arasında təkbaşına həlli cəhdlərinin uğur qazanacağı da böyük şübhə doğurur.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. http://www.mns.gov.az/img/3766779-5me02.%20Milli_Tehlukesizlik_Konsepsiyasi.pdf: Müraciət tarixi 12.05.2012.
- Ayna qəzeti (2005-2006)*
- Azimov Araz. Statment. // Azerbaijan-NATO: 15 Years of Partnership. Brussels, 2009, p.18-20.
- Basic Facts About the United Nations. Nyu York, 2004. 359 p.
- Əsgərov Ziyafət. Azərbaycan-NATO əlaqələri genişlənir //Azərbaycan Parlamenti və Beynəlxalq Təşkilatlar, Bakı, 2004, 37-46 s.
- Key milestones of Azerbaijan-NATO cooperation. // Azerbaijan-NATO: 15 Years of Partnership. Brussels, 2009, p.28-32.
- Partnership for Peace: Framework Document.Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. North Atlantic Cooperation Council, NATO Headquarters, Brussels, 10-11 January 1994. <http://www.nato.int/docu/comm/49-95/c940110b.htm>. Updated: 31-Oct-2000. Müraciət tarixi 31.05.2014.
- Qasımov Musa. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində: 1991-1995-ci illər. Bakı: Gənclik, 1996, 135 s.
- Xalq qəzeti (1992-2003)*
- Азербайджан не намерен вступать в НАТО: Азербайджан за неделю. 09.04.2008. <http://www.regnum.ru/news/polit/984429.html>.
- Активное участие, современная оборона. "Стратегическая Концепция Обороны и Обеспечения Безопасности Членов Организации Североатлантического Договора". Last updated 23-May-2012, http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_68580.htm
- Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию о положении на оккупированных территориях Азербайджана. <http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=9302#.VeiBP3SgWIU>
- Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. Issued on 03 Apr. 2008. Last updated 27-Oct-2009. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_8443.htm?selectedLocale=ru
- Заявление по итогам встречи на высшем уровне в Уэльсе. Issued on 05 Sep. 2014. Last updated 08-Sep-2014. http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=ru
- Кризисное регулирование. Last updated 04-May-2011. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_49192.htm
- Маргарет Тэтчер. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира. Москва, 2005, 501 стр.

Мир и политика. Октябрь. № 1. 2006 г. НАТО, армии, борьба с терроризмом. army.polpred.com/upload/pdf/Armiia.pdf.

Лионель Понсар, Рижский саммит НАТО. Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. № 6 (22) декабрь 2006 г. стр. 6-8. <http://www.nato.int/nio/interviews/2006/documents/i061213a.pdf>

НАТО ждет Азербайджан. "Зеркало": июль 16 2007, http://www.m.kavkaz-uzel.ru/articles/118748/?full_page=true

Обеспечения Безопасности Членов Организации Североатлантического Договора. Last updated 23-May-2012, http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_68580.htm

Операции по поддержанию мира в Боснии и Герцеговине. Last updated 31-May-2011. http://www.nato.int/cps/ru/natolive/topics_52122.htm

Операция ВВС в Косово. Операция «Эллайд форс». Last updated 27-Oct-2010. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_49602.htm

Отношения НАТО и Азербайджана. Last updated 17-Nov-2011; http://www.nato.int/cps/ru/SID-45536523-D3790486/natolive/topics_49111.htm

Партнеры на Южном Кавказе. НАТО обзор сентябрь 2007.

Смирнов П.Е. Новая стратегическая концепция НАТО и место в ней стран-партнеров. 1999 г. <http://www.iskran.ru/russ/works99/smironov.html>. 16.01.12.2007.

<http://www.vesti.ru/doc.html?id=954147>. 09.11.2012.

ӘӨЖ 372.8:811.111

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ОҚЫТУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

шет.т. магистрі **Р.Ә. МУХПУЛОВА***
шет.т. магистрі **Г.Ж. МҮСТАФАЕВА**
шет.т. магистрі **А.С. БАЗЫЛҒАЛАМОВА**

Түйіндеме:

Бұл мақала шетел тілін меңгеріп, практикада қолданудың маңызы мен оқыту үдерісінде оқыту стратегияларын қолдану туралы жазылған. Оқыту стратегияларын қолдану білім алушыларды шетел тіліне үйрете отырып, болашақта өздігінен білім алу, оқуын жоспарлау және сыни тұрғыда ойлауын дамытуға әсер етеді. Шетел тілі сабағын оқытуда қолданылатын оқытудың тура және жанама стратегиялары қарастырылған. Тура стратегия білім алушылардың сөздерді, сөз тіркестерін үйреніп, тілдік дағдылары кезінде қолдану болса, жанама стратегия білім алушыны өз оқу үдерісін жоспарлау, өзін-өзі бағалауға және мониторинг жасауға үйретеді. Тілді меңгеріп, өз мамандығында тәжірибе жинаса, үлкен жетістіктерге жетіп, еліміздің бәсекеге қабілетті елдердің қатарына қосуға өте үлкен ықпал етеді.

Тірек сөздер: *Оксфорд стратегияларды жіктеу жүйесі, қызығушылық, нәтижелі білім алу, коммуникативті құзіреттілік, өзін-өзі бағалау.*

LANGUAGE LEARNING STRATEGIES IN FOREIGN LANGUAGE**Abstract:**

This article is about learning strategies which is used to acquire the second language. The importance of strategy is training and implementation as an integral part of language teaching process. Learning English easier and more effective by using helpful language learning strategies. Usage of learning strategies provides the development of critical thinking and self-education of the students. Direct strategy provides learning of words and phrases and using it in communication. Indirect strategy teaches the student to plan their learning process, self-assessment and monitoring. If the students acquire language and gets experience, can fulfill own dreams and influence to the prosperity of the country.

Keywords: *Oxford's strategy classification system, motivation, effective learning, communicative competence, self-evaluation.*

КІРІСПЕ

Бүгінгі жаһандану заманында көп тіл білетін адамның қоғамдағы алар орны да ерекше. Өзге тілді үйрену, оны жетік меңгеру — бұл заман талабы. Бүгінгі таңда жоғарғы оқу орындарында шет тілін кәсіби деңгейде оқыту басты орында тұр, яғни әрбір студент өз мамандығына байланысты шет тілін жетік меңгеріп, одан әрі қарай дамыта алады. Сонымен қатар шет мемлекеттерге шығып, мол тәжірибе жинақтауға мүмкіндігі зор. Шетел тілін меңгеру – жастарға әлем танудың кілті болмақ.

Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі білім алушыны тек біліммен қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып, үздіксіз өз бетінше білімін жетілдіріп отыруына ықпал жасауда. Білім алушылар үшін тілді үйрену күрделі, алайда өз оқуын жоспарлап, мақсат қойып өз нәтижесін бағалап отырса, еңбегі нәтижелі болмақ. Қазіргі кезде нені үйрену емес, қалай үйрену керектігіне басты назар аударылып отыр, сондықтан тиімді үйрену және үйрету жолдары көп, олардың бірі- оқу үдерісінде оқыту стратегияларын қолдану.

Оқыту стратегиялары тілді оқытуда өте маңызды, себебі білім алушылардың коммуникативті құзіреттіліктерін дамытады, бұл тілді үйренуде жеңіл және нәтижелі білім алуға арналған белсенді және жеке бағытталған стратегиялар жиынтығы болып табылады.

Стратегиялардың мақсаты: оқытуды жетілдіру, әр түрлі деңгейдегі төрт дағдыға арналған тапсырмаларды орындау, оқу үдерісіндегі әр түрлі мәселелерді шешу, оқуды жеңілдету, жылдамдатуарқылыбілім алушыларды тілді тез және тиімді үйретуге арналғанәдіс – тәсілдер жиынтығы[1, 112-130].

Оқытуда қолданылатын стратегияларға сол салада зерттеу жүргізген ғалымдар өз анықтамаларын берген, алайда ол педагогика, психология, лингвистика және дидактика сияқты пәндік салаларға байланысты да өзгереді. Мысалы:оқытудың жалпы статегияларын педагогикада “оқытудың мақсатына жету негізінде құрастырылғаноқу үдерісіндегі жаттығулардың бірізділігі”,ал педагогикалық психологияда“оқу үдерісіменәр түрлі жағдаяттаркезінде білім алушылар өздерінің

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, rumilyam.mukhulova@mail.ru

жоспарларын орындауы, мақсатқа жетуі”, лингвистика саласында “оқу стратегиялары білім алушылардың екінші тіл үйренуге арналаған әдістермен тәсілдер болып табылады” деп жазылған [2, 25-31]. Сондай – ақ, тіл үйренуге байланысты оқыту стратегияларына қызығушылық танытқан әдіскерлер мен зерттеушілер де оған нақты анықтама бере алады. Р.Оксфорд, оқыту стратегиясына арналған көптеген басылымдар мен мақалалардың авторы, оқыту стратегияларын білім алушылардың тілді үйренуге жеңіл, тез, жағымды, өзін-өзі басқаратын, тиімдірек анық іс-әрекеттер жиынтығы деп анықтама берген. Кейінірек, ол стратегиялардың негізгі ерекшеліктерін атап көрсетіп, оларды топтарға бөлді, олар бірінші суретте көрсетілген [3, 56-60]. Тілді үйрену стратегиялары ұғымын анықтау қарапайым мәселе болмаса да, анықтамалар бір-бірінен ерекшеленсе де, олардың барлығы білім алушыларға тілді жеңіл және тиімдірек меңгеруге арналған әдіс – тәсілдер жиынтығы болып табылады.



Сурет 1. Оксфорд стратегияларды жіктеу жүйесі

1. Тура стратегия-тілді үйренуге арналған белсендіуш стратегидан құралған:

I. Есте сақтау стратегиясы::

- Жаңа сөздерді топтарға бөлу, бір затпен байланыстыра отырып есте сақтау. Ағылшын ғалымы Пенни Урдың пікірінше “Сөздерді топтарға бөліп жаттау, білім алушының есінде жақсы қалып, практикада қолдана алады” [4, 131-145].

- Аудиотыңдау, сурет, видео, презентацияларды, көрсетуарқылы білім алушылар визуальды түрде жаңа сөздерді, сөйлемдерді есінде сақтайды.

- Ал оны 10 мин., 1 сағ., 2 күн, 1 аптада қайталап тұрса, алған білімдерін практикада қолдана алады. Өткен тақырыптарды қайталауға арналған жаттығулар бірінші кестеде және екінші суретте берілген.

II. Когнитивті стратегия:

1. Практика – білім алушылар үшін өте маңызды үдерістің бірі, ол оқудың жазылым, оқылым, тыңдалым, сөйлеудағдыларын қамтиды.

2. Мәтінді тез түсініп, жеткізуде *skimming* (мәтінді тез оқып, оның басты идеясын түсіну), *scanning* (мәтіннің негізгі ойларына тез қарап шығу) оқу тәсілдерін қолдану.

3. Жаңа ақпаратты түсіну немесе мәселенің жауабын табу кезінде сөздерді, сөз тіркестерін талдау, ал сөйлемді дедуктивті талдау, мағынасын түсіну, аудару, салыстыру.

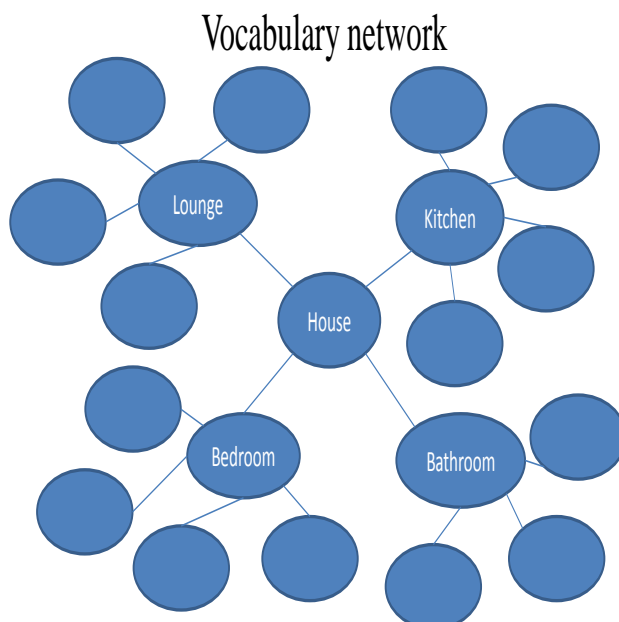
4. Тыңдалым мен оқылым кезінде жаңа сөздерді, сөз тіркестерін түсіну үшін қысқаша мазмұнын немесе нақты ойды қорытындылып жазу. Мәтінді оқығанда басты идеяны, жаңа сөздерді белгілеп қойса, қайталаған кезде тиімді болады.

III. Компенсациялық стратегия- білім алушылар тыңдалым мен оқылым кезінде түсінбеген сөздерін, сөйлемдегі сөздердің реті бойынша дұрыс болжау, жазудағы және сөйлеудегі шектеулерді еңсеру үшін синоним сөздерді қолдану немесе сөзді сипаттау, ым-ишарамен түсіндіруден құралған.

Positive Adjectives

Negative Adjectives

Кесте1.Put the words in correct column. *Patient, unimaginative, creative, unfriendly, hard-working, sociable, impatient, responsible, friendly, lazy, irresponsible, unsociable,*



Complete it, add one more object for each room, then answer the questions.

In which room do you normally:

Listen to music?

Waste time?

Think about your problems?

Feel most relaxed?

Сурет 2. Сөздерді тексеруге арналған жаттығу

2. Жанама стратегияны білім алушыларға оқу үдерісі кезінде ақырындап үйретіп отыратын болсақ, олардың жеке тұлға болып қалыптасуға әсері зор. Бұл стратегия өз кезегінде үш стратегиядан құралған:

I. Метакогнитивті стратегия – білім алушының өзінің оқу үдерісін бақылауы, бағалауы және оқуды жүйелеуі, уақытын жоспарлауы, өз-өзін бағалауы.

II. Аффективті стратегия – білім алушының әр түрлі жағдаяттардағы көңіл – күйін (тест кезінде қобалжу, жақсы нәтиже көрсеткен кезде қуану және т.б.) басқара алуына көмектесуге арналған. Ол:

1. Жақсы көңіл күйде болу;

2. Өзін-өз жігерлендіру, ішкі қызуғушылығын ояту;

3. Көңіл -күйін қадағалау, зейін қою. Ал оқытушы сыныпта жақсы оқу жағдайын қалыптастыру үшін музыка тыңдату, білім алушыларды мадақтауы керек. Д.Мерфидің айтуынша “Музыка білім алушылар үшін қызық әрі оларды ынталандырады және бір-біріне деген жақсы қарым – қатынас қалыптастырады” деген. Ол үшін суггестопидия әдісін қолдану керек.

III. Әлеуметтік стратегия – тілді үйренудегі басты құзіреттілік коммуникативті құзіреттілікті дамытады. Ол:

1. Сұрақтар қою (білім алушының тақырыпқа деген қызығушылығын көрсетеді, әрі оның сыни тұрғыда ойлауын дамытады);

2. Ынтымақтастықта оқу – білім алушылардың жұппен немесе топпен жұмыс жасауы, әр түрлі тілдік деңгейдегі студенттермен жұмыс жасағанда өте тиімді;

3. Адамның көңіл - күйіне, басқа ұлт өкілдерінің салт-дәстүрлеріне, құндылықтарына, мәдениеттеріне түсіністікпен қарау. Оларды түсіне отырып, қалай жауап беруі мен әрекет етуді үйренеді. [5, 86-98]

Қазіргі заманымызда қоғамға өз бетімен жұмыс атқаратын, еркін де кеңінен ойлайтын, өздігінен алдына мақсат қойып және оған жетудің әдіс-тәсілін шығармашылықпен анықтап, сондай-ақ қолдана алатын кәсіби-маман тұлғасы болуы керек. Мұндай тұлғаның дамуына бағытталған білім беру нәтижелі болмақ. Студенттердің танымдық қызметі барысында өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы зор. Бұл мәселеге көптеген ғалымдар, мысалы, Е.Б.Ястребова, М.И.Ерецский, М.Г.Гарунов, Р.А.Блохина., В.П.Сабодашев, А.Вербицкий т.б үлкен мән беріп, зерттеген [6,27].

Бұл оқыту стратегияларын әр түрлі деңгейдегі білім алушыларды оқыту кезінде қолдануға болады, ал осы оқу стратегияларын қолдануды үйретсек, олардың оқуға деген қызығушылығы артып, білім беру үдерісінде тұлғаның позициясын белсендіреді, өз бетінше білім алуға итермелейді және халықарылық емтихан тапсыруға дайындалу кезінде де тигізер әсері мол.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев “Өмір бойы білім алу әрбір Қазақстандықтың жеке кредосына айналу керек” деп айтқандай, [7] әрбір азамат өмірінде оқу оқып, білім алып, қазіргі әлемнің осы «лингва франкасын» меңгеретін болса, оның алдында жаңа шексіз мүмкіндіктер ашылады, биік шыңдарды бағындырады. Ал білім алушылардың жеткен жетістіктері Қазақстан Республикасының әлемдік аренаға шығуына, дамыған елдердің қатарына кіруіне өзінің зор үлесін қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Chamot, A. Language learning strategy instruction: Current issues and research. *Annual Review of Applied Linguistics*, 2005. P.112-130.
2. Brown, H. D. *Strategies for success: A practical guide to learning English*. - Pearson Education. 2002. P.25-31.
3. *Marcela Kozmonová. Language Learning Strategies and Their Training in a Primary English Class, Diploma Thesis*. -Brno, 2008. P.56-60.
4. H. Douglas Brown. *Principles of Language Learning and Teaching*, Fifth Edition. - Pearson Education. 2007. P131-145.
5. Benson, P, & Voller, P. *Autonomy and independence in language learning*. London. - Longman.2000. P.86-98
6. В.П.Гусаков, Е.С.Кутузова. *Виртуальное образование: теория, технология, перспективы*. Петропавлск, 2005. – 27 с.
7. Қазақстан мектебі // *Интеграциялық оқытудың маңызы мен ерекшеліктері* 2013, №12.

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАР – ОҚУ ҮДЕРІСІН ОҢТАЙЛЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ШАРТЫ

х.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Н.О. МЫРЗАХМЕТОВА**
химия магистрі, аға оқытушы **З.М. АРҒЫНБАЕВА**
1 курс магистранты **Л. КЕНЖЕБЕК**

Түйіндеме:

Интербелсенді оқыту технологиясы – бұл коллективтік, өзін-өзі толықтыратын, барлық қатысушылардың өзара әрекетіне негізделген, оқу процесіне оқушының қатыспай калуы мүмкін болмайтын оқыту процесін ұйымдастыру. Интербелсенді оқыту моделін пайдалану – өмірлік ситуацияларды моделдеуді, рольдік ойындарды қолдануды, мәселені бірлесіп шешуді қарастырады. Оқу процесінің қандайда бір қатысушысын немесе идеяны (яғни, жақсы оқитындарға ғана назар аудару сияқты) ерекшеленуді шектейді. Бұл моделге адамгершілікпен, демократиялық жолмен келуді үйретеді.

Тірек сөздер: интербелсенді оқыту, алгоритм, жаңартпа, әдіснама.

INTERACTIVE TECHNOLOGY-DIDACTIC CONDITIONS FOR THE OPTIMAL ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract:

Interactive learning technology is the organization of the educational process based on the interaction of all participants, which can not be left without the participation of the student in the learning process. The use of interactive learning model involves the modeling of life situations, the use of role-playing games, joint problem solving. Restricts the selection of any participant in the learning process or idea (that is, how to pay attention only to those who study well). This model teaches a moral, democratic approach.

Key words: interactive learning, algorithm, novelty, methodology.

КІРІСПЕ

Қазақстан республикасында білім беруді 2011 - 2020 жылдарда дамытудың мемлекеттік бағдарламасында бала кездеп бастап, ересек жасқа дейін адамның біліміне жасалған инвестициялар экономика және қоғам өміріне өзгерістер енгізетіндігін әлемдік тәжірибе дәлелдеп берген делінген [1].

Егерде біз Қазақстанды 2020 жылы білімді ел, ақылды экономика және жоғары білікті жұмыс күші бар мемлекет деп көргіміз келсе, онда білім жүйесін дамытуымыз қажет екендігі дау туғыздырмайтын мәселе екендігі анық. Ал, бұл бағытта, әрине, жоғары мектептің алатын орны ерекше, өйткені құзыретті маман қалыптастыру мәселесі мемлекет саясатының негізгі нысанына арналғандығы мемлекеттік бағдарламада мықтап көрсетілген.

Мұндай мақсатта жоғары оқу орындары бірінші кезекте үйрену мен үйретудің басты әдістемесі мен технологиясы ретінде интербелсенді әдістемені таңдауы қажет. «Неліктен интербелсенді әдістеме жоғары оқу орындарының негізгі ұстанымына айналу қажет?» деген сұраққа жауап беру үшін бүгінгі Әлем дамуының ерекшеліктерін айқындау керек секілді [2].

Интербелсенді оқыту технологиясы – бұл коллективтік, өзін-өзі толықтыратын, барлық қатысушылардың өзара әрекетіне негізделген, оқу процесіне оқушының қатыспай калуы мүмкін болмайтын оқыту процесін ұйымдастыру.

Интербелсенді оқыту моделін пайдалану – өмірлік ситуацияларды моделдеуді, рольдік ойындарды қолдануды, мәселені бірлесіп шешуді қарастырады. Оқу процесінің қандайда бір қатысушысын немесе идеяны (яғни, жақсы оқитындарға ғана назар аудару сияқты) ерекшеленуді шектейді. Бұл моделге адамгершілікпен, демократиялық жолмен келуді үйретеді. Интербелсенді оқу технологиясының аса көп мөлшері белгілі. Әр ұстаз өз бетінше сыныппен жұмыстың жаңа формаларын ойлап таба алады.

Оқушылар бір – біріне сұрақ қойып және оған жауап беруді үйрететін, жұптасып жұмыс істеу әдісін сабақтарда жиі қолданылады.

Білім беруде ғылымның және ақпараттық технологияның заманауи жетістіктерін қолданатын және бұрын білім беру үрдісінде қолданылмаған әдістер инновациялық әдіс болып саналады.

Мақсаты-оқыту сапасын жоғарылату нәтижесінде студенттердің творчестволық қабілетін және дербестігін жетілдіру.

Интербелсенді оқытудың негізгі қағидалары:

- Орта қалыптастыру
- Әрекет арқылы үйрету
- Өмірмен байланыстыру
- Өзінділікпен дербестікке баулу

Интербелсенді оқытудың негізгі мақсаттары:

- Студенттер арасында еркін, ашық шығармашылық қарым-қатынас орнату;
- Студентке білімді өз бетімен ізденуге бағыт-бағдар сілтеу;
- Студентке қажетті білік-дағдыларды қалыптастыру;

Интербелсенді оқыту – бұл, ең алдымен оқушы мен юмұғалімнің қарым-қатынас тікелей жүзеге асатын сұқбаттасып оқыту болып табылады.

Интербелсенді оқыту – бұл танымдық әрекеттің арнаулы ұйымдастыру формасы. Ол толық айқындалған және мақсатын алдын – ала болжауға болжауға болатын оқыту түрі. Осындай мақсаттардың бірі оқушы өзінің жетістіктерін, интеллектуалдық белсенділігін сезетіндей, оқу барысының өнімділігін арттыратын оқытудың жинақы шарттарын жасау. Интербелсенді оқытудың мәнісі сыныптағы барлық оқушы таным процесімен қамтылды, олар өздерінің білетін және ойлайтын нәрселері арқылы түсінуге және қарсы әсер етуге мүмкіндік алады.

Ақпараттың үш басты қасиеті – жаңашылдық, қарқындылық, әр тектілік жаңартпашылық мектептегі оқу процесі үстінде бой көрсетеді. Осылардың біріншісі – білім берудің парадигмасын, мазмұнын, формасы мен әдіс-тәсілдерін жаңаласа, екіншісі – білім алудың қарқыннын арттырды, соңғысы – өз кезегінде білім берудің жан-жақты дамуын қамтамасыз етеді [3]. Осының негізінде «сұрақ–жауап» дискуссиялық тәсілі төмендегідей: «мұғалім – шәкірт», «мұғалім – шәкірттер тобы», «шәкірттер тобы – шәкірттер тобы», «шәкірт – шәкірт» сынды ақпараттық ағындарға бөлшектенді.

Қазіргі қазақ мектептерінде қолданылып жүрген жаңартпашылық оқыту әдістерінің бірі болып, ақпараттық және технологиялық әдістерді бір арнаға тоғыстыратын оқытудың ақпараттық технологиясы табылады. Онда *ғаламтордың іздеу жүйесіндегі жұмыстардың алгоритмі* мынандай:

- а) мақсат қою;
- ә) іздеу жүйесін таңдау

Белгілі бір саладағы біліктілік – кәсіби маманның осы салада жүйелі де, салиқалы ой айта алатын білімділік пен қабілеттілікке ие болып, тиімді әрекет ету.

Тәжірибе жүзінде екі іздеу бағдарламасын бірден қосуға болады.

- а) тірек сөзді анықтау;
- ә) тірек сөздер бойынша автоматты іздестіру;
- б) қысқаша сипаттамалық тізбе, Web-беттер аннотациясы мен гиперсілтеме:

1) аталған аннотацияның талдамасы мен бағалануы, ары қарай оқып үйрену үшін мәнділігін анықтау;

- 2) бекітілген беттерге ену;
- 3) ақпараттық дерек көздерімен: мақалалар, жазбалармен тікелей жұмыс жасау;
- 4) дерек көздері мен игерілген білімді салыстыру;
- 5) қол жеткізген нәтижені бағалау;
- 6) іздеудің аяқталуын немесе жалғастырылуын шешіп алу;
- 7) тірек сөзді түзетуге ұшырату т.с.с.

Тірек сөзді сауаттылықпен құрастыра білу дағдысы, сонымен бірге, оларды жылдам орналастыра алу; ойлай білу дағдысы мен машығы; ғаламторда гиперсілтемемен (терезе, айналма жолағы және т.б.) жұмыс істеу техникасының дағдысы мен машығы; өзінің іс-әрекетіндегі жіберілген қатені түзету туралы тез шешім қабылдай білу дағдысы мен машығы маңыздылығының артуынын атап көрсетуге болады. Тәжірибелі ғаламторды пайдаланушы ұстаз ғаламтордан өзіне қажетін өте тез тауып, алған материалын өз сабағында сәтімен қолдана біледі.

М.А.Чошанов кәсіби біліктіліктің үш қасиетін – үнемі білімді жаңалап отыру; шешім таба білушілік; байыпты ойлау білушілік деп бөліп көрсетеді [4]. Ал А.М.Аронов болса, біліктіліктің қалыптасуына: бүгінгі – білім алушылық, ертеңгі – тәжірибеліктің белгілі бір байланысы әсер етеді деп есептейді. Б.И.Хасан өз кезегінде, білік дегеніміз – мақсаттар, біліктілік болса – нәтижелер, ал қол жеткізу шарасы – біліктіліктің көрсеткіштері болып табылады деген ой айтады. Осылардың бәрін қорытындыласақ, қазіргі заманғы жаңартпашылық мектеп шәкірті мен бейінділік сыныбындағы оқушының біліктілігі үш бөліктен тұрады:

- арнайы;
- әлеуметтік;
- тұлғалық-дербестік.

Бұлардың алғашқысы – маманның өз кәсібiне деген құлшынысын танытса, екiншiсi – тұлғаның әрiптестiк қарым-қатынас мәдениетiн айқындайды, ал, үшiншiсi – тұлғаның кәсiби ерекшелiгiн ашып көрсетедi.

Сауалдар – педагогикалық керi байланыстың ең тиiмдi формасы. Педагогикалық форма сұхбаттың өзегiн немесе тоқырап қалуын ширатып, әңгiменi өрбiтедi. Оқушыларға сұхбат әдiсiн қолданған кезде қандай дағды түрi қалыптасатыны көрсетiлген. Қазiргi таңда шет елдерде мектептегi оқу процесiнде, мекемеге жұмысқа қабылдау кезiнде. «*құрылымдық*» және «*автоматтанған*» деп аталатын сұхбаттасу түрлерi қолданылады. Олар компьютердiң көмегiмен жүргiзiледi. Көптеген шетелдiк компаниялар автоматтандырылған сұхбаттасу қажеттi және алғашқы мәлiмет алуда ең сенiмдi, ең тиiмдi әдiс болып табылады деп есептейдi.

Америкалық әлеуметтанушы А. Митчелл сұхбаттасудың арнайы нәтижелiгiн зерттеп, мынандай түйiндеу жасайды: респонденттер «адами» сұхбаттасуға қарағанда компьютермен сұхбаттасуды қалайды, яғни компьютерге олар ағынан жарылып, iшiндегi ойының бiрiн қалдырмай ақтарады. Оның үстiне олар өздерiнiң жеке бастық құпиясының сақталынатына кәмiл сенедi.

Мектепте компьютерлiк сұхбаттасуға арқа сүйемей, шәкiрттермен өткiзiлетiн сұхбаттасу әдiсiн жетiлдiре түсуге бағыт ұстанған жөн.

-тұжырымдамалық – ғылыми тұжырымдарға, психологиялық, дидактикалық, педагогикалық негiздерге сүйену;

-жүйелiлiк – жүйелiлiк белгiлерiне иелiк ету;

-тиiмдiлiк – аз шығынмен зор нәтижеге қол жеткiзу;

-басқарылымдық – педагогикалық процестi менгеру алу;

-алгоритмдiлiк – бiрлескен педагогикалық қызметтiң реттiлiк мүмкiндiгiн құрай алу;

-туындатушылық – педагогикалық технологияны оңды тиiмдiлiкпен жаңалай пайдалану;

-өзектiлiк болып табылады.

Сонымен, жаңартпашылық мектептегi *тұлғалық-бағдарлаушы технологиямен оқыту* алдын ала жоспарланған нәтижеге қол жеткiзуге мүмкiндiк бередi. Мұғалiмнен талап етiлетiнi – оқу-тәрбие жұмысын сауатты педагогикалық жобалау. Жаңартпашылық мектептегi педагогикалық жетiстiктiң кепiлi бiлiм берудi жақсы жоспарлау мен үнеми жаңалап отыру болып табылады.

Осылайша, жаңартпашылық мектептегi педагогикалық процестi жобалау кезiнде *әдiснамалық тәсiлдердiң* көп қырлылығы есепке алынуы қажет, ол ХХI ғасырдың педагогының қабылдауын, дүниенi түсiндiруiн, ойлауын өзгертiп, оның тәжiрибелiк iс-әрекетiне өзiнiң жағымды әсерiн тигiзедi.

Мектептерге жаңартпашылықты енгiзу – ондағы бiлiм берудiң тиiмдi-лiгiн арттырудың ең маңызды жолы болып табылады. Сондықтан, елiмiздiң бiлiм беру саласында мектептердегi мұғалiмдердiң жаңартпашылық бiлiктiлiгi мен мәдениетiн қалыптастыруда жаңа бiлiмге деген қажеттiлiк арта түсу үстiнде екенiн еш естен шығармалық.

Жаңартпа (инноватика) дегенiмiз – ғылымның, техниканың, қоғамдық тәжiрибенiң түрлi салаларындағы жаңа енгiзiлiм туралы ғылымның, педагогикалық процестiң ғылыми теориясы мен практикасы [5]. «*Жаңартпа*» ұғымын ХХ ғасырдың 30-шы жылдары экономикаға австрия ғалымы Й.Шумпетер, 40-шы жылдары немис әлеуметтанушысы В.Зомбарт енгiздi. ТМД-лық педагогикада оған назар аудару 1970 жылдардың соңынан басталды

Жаңартпашылық дегенiмiз – жаңаны игеру мен енгiзу процесi. Жаңашылдық – өз бойына жаңаның мәнiн, амал-тәсiлiн, әдiстемесiн, техникасын және мазмұнын сiңiру құбылысы болып табылады [6]. Осыған байланысты *жаңартпашылық оқыту әдiсi, жаңартпашылық педагогикалық қызмет, педагогикалық жаңартпа (инноватика)* ұғымдарына түсiнiк берейiк.

Жаңартпашылық оқыту әдiсi заманалық педагогикада «мұғалiм мен шәкiрт» қарым-қатынасының жаңа әдiсi ретiнде танылатын жаңа енгiзiм мәнiсiнде түсiнiледi [7]. Мұғалiмнiң жаңартпашылық педагогикалық қызметiн педагогикалық жаңаны құру, тарату және қабылдаудағы кешендi, мақсатты бағытталған процесс ретiнде қарастырамыз. Өйткенi, ұстаздың мақсаты – өз оқушыларының жаңа амал-тәсiлдерге деген ынтасын қанағаттандыру болып табылады [9]. Осының негiзiнде қазiр ұстаздар кеңiнен қолданып жүрген педагогикалық жаңартпа – педагогикалық жаңартпашылықты тудыру туралы iлiм. Ол 9-суреттегi үш бағыттың төңiрегiне топтасады.

Жаңашылдықты енгiзу кезеңi.

Жаңашылдықты кең көлемде iс-тәжiрибеге енгiзу, оны насихаттауды – ашық сабақтарда, бейнетүсiрiлiм мен басылым беттерiнде көпшiлiкке таратуды жолға қою.

Мектептердегі дәстүрлі білім беру формалары мен әдістері қазіргі қазақ педагогика ғылымында кең көлемде қарастырылған тақырып. Оның қазіргі заманға сай келетін мектептегі білім беру әдістерінің дәстүрлі классификациясы мен критерийлері төмендегіше түзіледі.

Ұстаздық жеке іс-тәжірибе мен қазіргі заманғы педагогика ғылымындағы білім берудің жаңартпашылық жобаланулары дәстүрлі және жаңаша білім беру әдістері мен формаларының арасындағы сабақтастық негізінде жүзеге асады. Жаңартпашылық білім беру өз кезегінде дәстүрлі оқытуды жоққа шығармайды, қайта оны толықтырады, кейбір тұстарын өзгертеді. Кәсіби ұстаз осы білім беру әдістерін жете меңгеруге тиіс. Сол білгенін өзгелерге үйретуі керек.

«Өз өткеніңнің тұтқыны болма» деген Гросстың педагогикалық қанатты сөзін басшылыққа ала отырып, белсенді оқытудың теориялық негізі туралы кеңінен сөз ететін боламыз. «Белсенді оқыту әдістері оқу процесін кәсіби біліктілікке тақата түседі» деген неміс педагог ғалымы Гросстың сөзімен біржолата келісе отырып, ТМД бойынша аталған әдіс түрінің қолданыла бастауына қысқаша шолу жасайық. Біз кеңестік білім беру дәуіріндегі ортақ тарихымыз бен тәжірибелерді сызып тастай алмаймыз [9].

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім беру әдісі арқылы мектептің белгілі бір оқу жылында алға қойылған мақсаты мен міндетіне қол жеткізуге бағытталған ұстаз бен шәкірттің тәртіпке келтірілген жүйелі үйлескен іс-әрекеті жүзеге асырылады. Мектептегі білім берудің екі қыры бар: объективті және субъективті. Алғашқысына оқу мекемесі өзінің білім беру процесінде тандап алған нақты бір әдіс түрі жатса, келесісіне жеке педагогтың мектептің ерекшелігіне орай қолданатын әдістерінің өзгешелігі жатады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Т.П. Сальникова (2005), *Педагогические технологии Учебное пособие* / Авт.-сост.. М.: ТЦ Сфера.- 128 с. (Учебное пособие).
2. Т.М. Ковалевой (1993), *Проект экспериментальной работы в свободном классе, ориентированном на педагогику Л.Н. Толстого* (в школе «Эврика-развитие») /Томск.
3. Столяренко Л.Д. (2005), *Психология делового общения и управления*, Ростов н/Д: Феникс., — 416 с.
4. Дайана Халкерн (2000), *Психология критического мышления*. — СПб.: Изд. «Питер» -512 с.
5. Петрушин В.И. (2001), *Психологические аспекты деятельности учителя и классного руководителя* — М.: Центр «Педагогический поиск». — 160 с.
6. Скороходова Н.Ю. (2002), *Психология ведения урока*. - СПб: Речь - 148 с.
7. Ксензова Г.Ю (2000.), *Перспективные школьные технологии*.
8. Кукушин В.С.(2004), *Современные педагогические технологии в начальной школе*. Ростов н/Д.
9. Виленский Н.Я., Образцов П.И., Уман А.К. (2004), *Технология профессионально-ориентированного обучения в высшей школе*. — М.: Педагогическое общество России. – 192 с.

ЗАМАНАУИ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ ҮЛГІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БАҒЫТТАРЫ

жарат.ғыл. магистрі Г.Ж. АКАНОВА*

Түйіндеме:

Мақалада білім беру жүйесіне енгізілген өзгерістердің ұлттық сананы жаңғыртуда және заманауи бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда қандай бағыттар орын алу қажеттілігі көрсетілді. ХХІ ғасыр – ғылым мен техниканың қарыштап дамуы мен адам капиталының қоғамдағы орны мен өзектілігін, бәсекеге қабілеттілікті алдыңғы орынға шығаратын, басқаша айтқанда, елбасының мақаласында көрсетілген «білімінің салтанат құратын» заманы. Бәсекеге қабілеттілікті қалыптастырудың ұлттық үлгісінің нақты бағыттары мен оны іске асыру жолдары келтірілген. Заманауи бәсекеге қабілетті білім берудің ұлттық үлгісін қалыптастыру бағыттарына өскелең ұрпаққа жаһандық деңгейде еліміз бен ұлттық құндылықтарымызды, тілімізді насихаттау және ұлттық салт-дәстүрімізді сіңірту үшін ана тілінде емін-еркін сөйлейтін, әлем тілдерін меңгерген, білім мен ғылым, техника салаларын жетік меңгерген, сындарлы ойлайтын тұлғаны қалыптастыру бағыты жатады.

Тірек сөздер: бәсекеге қабілеттілік, ұлттық білім беру жүйесі, ұлттық сана, адам капиталы.

FORMATION TENDENCY OF NATIONAL MODEL OF A MODERN COMPETITIVE EDUCATION

Abstract

The article shows that tendency should be taken in the modernization of national consciousness and the formation of modern competitive personality changes in the education system. The 21st century is a time when science and technology are rapidly developing, and human capital occupies a leading position in society, competitiveness, and, in other words, in the article of the President "the triumph of knowledge". The specific tendency of the national model of formation of competitiveness and ways of its implementation are stated. The tendency of formation of the national model of modern competitive education include the formation of the younger generation of a person who speaks fluent native language, speaks world languages, has knowledge in the field of education, science and technology, critical thinking personality for the promotion and development of national values, language and national traditions at the global level.

Keywords: competitiveness, national education system, national consciousness, human capital.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында [3] негізгі мақсат – білім берудің бәсекелестікке қабілеттілігін арттыру, экономиканың тұрақты дамуы үшін сапалы білім беруге қол жетімділікке жету адам капиталын дамыту арқылы қамтамасыз етілуі қажет деп белгіленген. Қазіргі замандағы жағдайда білім берудің бәсекелестігіне елдің даму болашағы мен әл-ауқатының көрсеткіші, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігіне кепіл болуы талап етіледі. Жаһандану қазіргі әлемдік үдерістің қайнар көзі болып табыла отырып, мемлекеттер, мәдениеттер, экономика арасындағы бәсекелестіктің артуы ғана емес, бірігу, ынтымақтастықтың артуымен де сипатталады. Үш негізгі орталықтар – Гарвард университетінің Стратегия және бәсекеге қабілеттілік институты (АҚШ), Халықаралық менеджментті дамыту институты (ХМДИ) және Дүниежүзілік экономикалық форум (ДЭФ) әлем елдерінің бәсекеге қабілеттілігін анықтайды және даму үрдісін зерттейді. Барлық елдер үшін осы рейтингтегі орын дамудың негізгі көрсеткіші болып табылады. Елдің бәсекеге қабілеттілік рейтингісі жыл сайынғы Дүниежүзілік экономикалық форум ұсынған Жаһандық Бәсекеге қабілеттілік индексі (ЖБИ) арқылы анықталады. Экономикалық дамуының

түрлі деңгейлерінде орналасқан 113 айнымалы әлем елдеріне бәсекеге қабілеттілігін егжей-тегжейлі сипаттайды [1].

Ұлттық бәсекеге қабілеттілік он екі көрсеткішке біріктірілген: институттар, инфрақұрылымдар, макроэкономикалық орта, денсаулық сақтау және бастауыш білім, жоғары білім және кәсіби даярлық, тауар мен қызмет нарығының тиімділігі, еңбек нарығының тиімділігі, қаржы нарығының дамуы, технологиялық деңгей, нарық өлшемі, компаниялардың бәсекеге қабілеттілігі, инновациялық әлеует.

Осы көрсеткіштер арқылы ұлттық бәсекеге қабілетті орта қалыптастырып, білім берудің ұлттық моделін жасақтауға болады.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, gulsara_48@mail.ru

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында бәсекеге қабілеттілікті ұлттық жаһандық нарықтағы бағасы, сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды, әлдеқайда тиімді дүние ұсына алуын және оның тек материалдық өнім емес, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурсы болуы мүмкін екендігін түсіндіреді [2].

Ұлттық білім беру статистикасы және бағалау орталығының келтірген деректеріне сәйкес мектепке дейінгі даярлық, орта білім беру, кәсіптік және жоғары оқу орындары мен жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесіндегі негізгі өзекті мәселелер қатары келтірілген. Атап айтсақ, мектепке дейінгі даярлыққа балаларды қамтудың артуы бойынша жүргізіліп жатқан саясатпен қатар балаларды ерте бастан оқытуға тәрбие мен оқытуда инновациялық технологияларды енгізумен бірге бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз ету мазмұнын да қайта қарау; қазіргі мектептердегі көптілді оқыту міндеттерін шешу үшін мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеу мен оқытуда инновациялық технологияларды енгізу арқылы арнайы үштілді оқыту бағдарламасының іске асуын қадағалау жатады.

Осы жерде ұлттың жаны -тіл екенін ескерсек, бәсекеге қабілетті ұлтын сүйетін ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеуде мектепке дейінгі білім беру жүйесіне үштілділікті енгізу – ел болашағына төнетін қатер деп түсінуге болады.

Біз заманауи бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін жасақтау үшін, ұлттық сана мен құндылықтарды ең бірінші кезекте ескеруіміз қажет. Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде ең бірінші кезекте – мемлекеттік тілді үйрету, мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту, санасы, тәлім-тәрбиесі енді қалыптасып келе жатқан жас буынның бойына ұлттық құндылықтарды сіңірту – ең бірінші кезектегі міндеттердің бірі болуы тиіс.

Өз ана тілі мен ұлттық болмысты, ұлттық құндылықтарды ең бірінші кезекте бойына сіңірген ұрпақ кез келген ортада бәсекеге қабілетті боларына күмәнсіз қарауға болады.

Ғылым мен техниканың тілін меңгеру үшін көптілділік бағдарламасы – заманауи бәсекеге қабілетті тұлға даярлаудағы негізгі бағыттардың бірі деп қарау керек, бірақ көптілділік – орта білім беру жүйесінен бастап енгізілгені құптарлық жайт.

«Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Елбасының Жолдауында ұлттық білім берудің сапасын жақсартуда ауқымды жұмыстар күтіп тұрғандығына атап өтті. Елбасы 2020 жылға қарай мектепке дейінгі білім беру жүйесіне заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелері, білікті мамандар қажет болатындығын алға тартқан болатын, мектеп түлектерінің қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуі тиістігі және олардың жаңартылған білім жүйесіне сәйкес сындарлы ойлау, өзіндік зденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеруді де жатқызған болатын [4].

Елбасының Жолдауына сәйкес еліміздің барлық аймақтарындағы мектептерде жаңартылған білім беру бағдарламасы Назарбаев Зияткерлік Мектептерінің білім беру бағдарламасы негізінде жүргізіліп жатыр.

Сондай-ақ, әлемдік білім нарығына шығу үшін қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі – ең маңызды, жауапты кезеңдердің бірі деуге болады. Елбасы ««Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында латын әліпбиіне көшу жұмыстарының дәйекті, біртіндеп жүргізілетіндігін алға тартты.

Бәсекеге қабілетті заманауи білім беру жүйесінің ұлттық үлгісін қалыптастырудағы негізгі бағыттар – көптілділік, «Цифрлы Қазақстан», латын әліпбиіне көшу.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, заманауи бәсекеге қабілетті білім берудің ұлттық үлгісін қалыптастыру бағыттарына өскелең ұрпаққа жаһандық деңгейде еліміз бен ұлттық құндылықтарымызды, тілімізді насихаттау және ұлттық салт-дәстүрімізді сіңірту үшін ана тілінде емін-еркін сөйлейтін, әлем тілдерін меңгерген, білім мен ғылым, техника салаларын жетік меңгерген, сындарлы ойлайтын, өз елінің әр тау-тасын сүйетін патриот дайындап шығару – ең маңызды бағыт деп түсіну қажет. Жаһандық ғылым-білім көшінен қалмау үшін, латын әліпбиін ертерек меңгеріп, заманауи технологияларды пайдалануды, құрастыруды, ойлап табуды және ағылшын тілін үйренуді әрбәр азамат кезек күттірмейтін мәселе ретінде ең бірінші орынға шығаруы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.Ж.Құлтуманова, Г.О.Медетбекова, Г.А.Ноғайбаева, В.В.Ақтаева, Г.К.Кусиденова, С.А. Алшимбаева, А.Б.Төртқараева, Ж.Е.Сад (2012), *Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің жағдайы мен дамуы туралы ұлттық баяндама*, Астана, Б.15.
2. Н.Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру (2017), Астана.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011- 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (2010), Астана
4. *«Қазақстан Жолы - 2050: Бір Мақсат, Бір Мүдде, Бір Болашақ»*. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы (2014), Астана.

ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ЗАМАНАУИ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

х.ғ.к. **А.М. НУРБЕКОВА***
2 курс студенті **Е.А. ӨМІРЗАҚ**
2 курс студенті **Д.А.ӘЛИАКБАР**

Түйіндеме:

Мақалада оқытудың инновациялық технологияларын оқу үдерісінде қолдану мәселелері қарастырылады. Бүгінде ақпараттандырылған заманда оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды пайдалану түрлі мәселелер тудырумен қатар білім алушылардың таным сапасын жетілдіруге, оқу материалдарын меңгеру сапасын арттыруға және қолдануға тиімді. Мақалада оқытудың негізгі мақсаты, яғни жетілдірілген оқыту технологияларын қолдана отырып оқу үдерісіндегі ғылыми педагогикалық іс-әрекетті дамыту, үздіксіз жетілдіру, тәжірибе жүзінде қалыптастыру, қоғам мен айнала қоршаған орта арасындағы байланысты қайта құру, білім алушыларда өзіндік жұмыс үлгілері дамыту, тұлғаны нақтылыққа, жүйелі іс-әрекетке бейімдеу, таным сапасының жетілдірудегі педагогикалық қызмет басым қарастырылады.

Түйін сөздер: білім беру; инновациялық технология; білім алушы; белсенді техникалық құралдар; маман; ақпараттық технологиялар.

MODERN EFFECTIVE METHODS OF TRAINING CHEMISTRY**Abstract:**

The actual problems of innovative methods in the process of training have been considered by the author of this article. The author tried to solve the problems at introduction of these methods in the process of students' training. In the article the advantages of innovative approach in comparison with the traditional forms of students' education are reasonable shown. Optimization of modern methods of training and their introduction in the educational process are also considered by the author. In the process of training information technologies that are the integral part of this method of training are used. The given innovative methods allow training unconventionally thinking young specialists.

Keywords: education; innovative technologies; student; technical; technician; information technology.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», – деп, білім беру жүйесін одан ары дамыту міндеттері көзделеді.

Қазіргі кезеңде Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Білім беру саласы қызметкерлерінің алдында қойылып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекеттің ғылыми – педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Жаңа педагогикалық технологиялар - бұл білімнің басында мақсаттарымен біріктірілген пәндер мен әдістемелердің, оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың өзара ортақ тұжырымдамасымен байланысқан міндеттерінің, мазмұнының, формалары мен әдістерінің күрделі және ашық жүйелері, мұнда іс-әрекет оқушының дамуына жағымды жағдайлар жиынтығын құрайды. Химияны оқыту методикасының зерттейтін объектісі – сол пәнді оқыту әрекеті. [1.2]

Химияны оқыту методикасы ғылыми оқыту әрекетін методикалық деңгейде зерттейді. Барлық жеке пәндерді оқыту, солардың ішінде химияны оқыту методикасы дидактиканың ашқан жаңалықтарына сүйенеді, оларды өзінің методологиялық негізі ретінде пайдаланады. Химияны оқыту әдістері, ғылыми зерттеу әдістерімен ұштасып жатады, оқушылардың химия объектілерін танып-білу әрекетінің ерекшеліктерімен де сипатталады.

Химиялық орта білім беру бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын үш орындалатын міндеттен тұрады. Ол оқытудың білімдік, тәрбиелік және дамытушылық мақсаттары деп аталады. Химия пәнінің білімдік, тәрбиелік және дамытушылық мүмкіндіктері, химиялық орта білім берудің негізгі міндеті

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, х.ғ.к. marzhan85@mail.ru

аға ұрпақтардың жинақтаған тәжірибесі негізіндегі білімді логикалық және дидактикалық өңдеуден өткізіп, түсінікті етіп беру.

Қазіргі кездегі оқытудың мақсаты - жеке адамды жан-жақты және кешенді оқыту, тәрбиелеу және дамыту. Қазақстан мектебінің алдына қойылып отырған мақсаты оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында өскелең ұрпаққа жүйелі, нақты білім беру болып табылады.

Пәнді оқытуда қолданылатын жаңашыл әдістерді қолдану тиімділігі төмендегідей;

- Интербелсенді әдіс-тәсілдерді пайдаланып, оқушылардың танымдық қызығушылығын және білім сапасын арттыру; -

Интербелсенді әдіс-тәсілдің дәстүрлі білім беруге қарағанда оқушыларда алған білімді жүйелеу;

-Интербелсенді әдіс-тәсілдерді пайдаланғанда мұғалімнің уақытын үнемдеу және тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Оқушыларға химиядан жүйелі білім беруде сабақ басты орын алады. Сабақ - өте күрделі, жан –жақты, көп қызмет атқаратын педагогикалық үрдіс. Сабақ мақсат қоюдан басталады. Қазіргі кезде сабаққа қойылатын мақсаттың үш түрі белгілі, олар: жалпы педагогикалық (тәрбиелеу мен дамыту), дидактикалық (оқи білу дағдысын меңгеру), әдістемелік (химия пәні бойынша білім мен іскерлікті қалыптастыру, дүниетанымдық көзқарастарды түсініп, қорытындылар жасай білуге үйрету) мақсаттардың ортақтығы негізінде іске асырылады. Сабақта оқытудың барлық формасында жақсы нәтижеге жету үшін бір формадан екінші формаға ауысып отыру оң нәтиже береді. Жаңа сабақтың материалын оқуда ұжымды жүргізледі. Оқытудың түрлі формаларын қолдану оқушылардың белсенділігін, өз бетінше жұмыс істеу және таным қабілетін арттырады. Қазіргі сабақ оқушылардың өзіндік жұмыстарынсыз болмайды. Ол- оқушылардың алдына қойған мақсаттарын орындау қызметі. Өзіндік жұмыстарды орындау арқылы оқушылар көрсетілген бағдарламалық білімді, жаңа біліктер мен дағдыларды игереді, өзіндік шығармашылық қабілетін дамытады, ғылыми танымдық әдістерді меңгереді. [3,5]

Химия пәні бойынша сабақтың бес типін көрсетуге болады:

1. Жаңа білім мен дағдыны меңгеру сабақтары.
2. Сарамандық білімді, дағдыны, іскерлікті жетілдіру және қалыптастыру сабақтары.
3. Білімді жүйелеу, қайталау, қорытындылау, жалпыламалау сипатындағы сабақтар.
4. Білімді бақылау, тексеру, есепке алу сабақтары.

5. Аралас құрама комбинациялы сабақтар. Химия сабағындағы оқушылардың өзіндік жұмыстары сан алуан сарамандық сабақтар, сарамандық тәжірибелерді орындаулары, есептерді шешуі, формулалар бойынша реакциялардың теңдеуін құрастыру, жаттығуларды орындау, бақылау және тексеру жұмыстарын орындау, оқулықпен жұмыс, анықтамалар және әр түрлі қосымша әдебиеттермен жұмыс, сарамандық жұмыстардың есебін жазып орындау, танымжорық материалдарын өңдеу т.б. Химия пәнінен химия ғылымына көбірек қызығатын оқушылармен жүргізілетін жеке-дара жұмыстар. Бұларға теориялық немесе сарамандық жұмыстарды орындауға байланысты тапсырмалар, ғылыми баяндамалар, рефераттар даярлау, кабинетті жабдықтауға қажетті құралдар мен көрнекіліктер әзірлеу, талдауға, синтездеуге байланысты зерттеулер, олимпиадалық есептерді шығаруға дайындық, жарыс кештеріне даярлану, т.б. жатады. Оқушылар ұжымы бір тақырып не бір жоспар бойынша екі-үш адамнан құралған шағын топқа біріктіліп, бөлініп жұмыс жасайды. Мұнда да оқушылар сарамандық жұмыстарды бірлесіп орындап, есептерді бірлесіп шешеді, стендтер әзірлейді, көрме ұйымдастырады, конкурстық немесе олимпиадалық есептерді шешеді, зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Химиялық танымжорықтар оқытудың өмірмен, өндіріспен және қоғамдық құрылыстың сарамандығымен байланысын жүзеге асырады. Өндірістік танымжорықтар мектепте оқылатын теориялық материалды өндіріс тәжірибесімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Өндірістік танымжорықтар оқушылардың әр жақты жетілуіне жәрдемдесе отырып, олардың политехникалық ой-өрісін де дамытады. Өндірістік технология мен еңбек құралдарымен, өндірістің жалпы ғылыми ұстанымдарымен де танысады. Өндірістік танымжорықтардың саяси-идеялық маңызы аса зор, өйткені, олар егеменді еліміздің өндіріс құрылыстарының даму қарқынын, ғылымымыздың, техникамыздың барлық табыстарын біле отырып, ұлттық мақтаныш сезімін тудырып, отан сүйгіштікке, халықтар достығына тәрбиелейді.

Біз оқыту үдерісінде техникалық құралдардың статистикалық (мульти-диапроектор, фотоаппарат, цифрлық фотоаппарат, сканер, ксерокс), динамикалық (бейнекамера, цифрлік камера, web камера, кинопроектор, теледидармен немесе мультимедиапроектормен біріктірілген бейне-магнитофон) және интерактивтік (арнайы бағдарламалы компьютер (модем, камера, сканер) түрлерін қолданамыз. Ал білім алушылар да өз кезегінде өздік жұмыстарды орындауда танымдық іс-әрекетін

белсендіру үшін жаңа ақпараттық технология құралдарын іс-әрекеттерінің аспабы ретінде қолданады. Бұл олардың компьютерлік моделдермен жұмыстарында, виртуалды зертханалық жұмыстарды орындауда, аралық және қорытынды тестік бақылау жұмыстарын компьютерлік бағдарламалармен тапсыруда, ғылыми жобаларға қатысуда, реферат жазу және пән тақырыптары бойынша презентацияларды даярлауында дәстүрлі ақпарат көздерімен қатар, компакт дискілерде және Интернет желісінде ұсынылған ақпараттың электрондық түрін қолдануы дәлел болып отыр. [4,6]

Химия оқыту үрдісінде арнайы таным жорықтар басым болғанымен жалпы өндірістік таным-жорықтардың маңызын ұмытпаған жөн. Өндірістік танымжорықтар сабақ үстінде, үйірме сабақтарында және сыныптан тыс жұмыстарда кеңінен пайдалануға болатындай материалдарды жинақтауға мүмкіндік береді. Химияға деген қабілеттіліктерді дамыту үшін мүмкіндігінше оқушылардың өзіне тапсырмаларды көбірек етіп беріп, оларға химиялық проблемаларды шығармашылықпен шешу тәсілдерін біртіндеп түсіндіру қажет. Химия ғылымы мен химия өнеркәсібінің мәні – осы саладағы жұмыстардың жемісті болуы – сынақ тәжірибе жасай білуді, бақылаған құбылыстарды ой жүгірте талдай білуді оқытудың алғашқы қадамынан бастап-ақ дамыту қажеттілігін талап етеді. Химикке тән осы сияқты және бұдан басқа да, мысалы тәртіптілік, зейіндік, жұмысқа ептілігі, жинақылық тәрізді қасиеттер тек оқушылар сынақ тәжірибе жасауды сынақ тәжірибелік теория негізінде оқып-үйренумен ұштастырған жағдайда ғана ойдағыдай қалыптасады. Осының нәтижесінде әрбір оқушыда ақыл-ой және сарамандық іс-әрекеттің дараланған сипаты қалыптасады, бірте-бірте ақыл мен естің химиктің қызметіне тән арнаулы қасиеттер дамиды, әдеттегі ғана емес, сонымен бірге теориялық және сарамандық мазмұндағы жаңа мәселелерді шеше білу шеберлігі пайда болады. Сонымен қорыта келсек, сабақтағы ең басты және оны анықтаушы көрсеткіші оның мазмұны, дүниетанымдық бағыттылығы, мұғалімдердің педагогтық шеберлігін арттыру жөніндегі, істі ұйымдастырудың әдістемелік жағы болып табылады. Химияны оқытуды ұйымдастырудың барлық формаларында оқушылар ғылым негіздері бойынша белсенділік пен берік білім меңгеруін, оқу еңбегінде және алған білімін іс-жүзінде қолдануда икемділік пен дағдылар алуын, сол сияқты оқушылар өздерінде дүниетану көзқарасын қалыптастыруын қамтамасыз ету - мұғалімнің парызы болып саналады.

Сонымен, жоғарыда көрсетілген жалпы мәселелерді қорытындылай отырып философиялық, психологиялық, педагогика-лық қағидаларды және алдыңғы қатарлы ой-пікірлерді негізге алып, тұжырымдасақ, онда:

1. Болашақ мамандарға пәнаралық байланыс арқылы білім беруде берілетін білім мазмұнының ғылыми теориялық, тәрбиелік мәнімен қаруландыру кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Өйткені, ауыл шаруашылық мамандарының болашақтағы іс-әрекеті айнала қоршаған ортамен, өндірілетін өнімдер мен қайта өңдеу технологияларымен тікелей байланысты.

2. Инновациялық технологияларды оқу үдерісінде қолдану арқылы білім беруді жүзеге асыру жолдары сан алуан, соның ішінде жаратылыстану ғылымдарының бағытындағы мазмұндас пәндер байланысы негізінде жүзеге асыру мүмкіндігінің молдығы. Химияның жаратылыстану пәндері-мен байланысындағы білім жүйесін табиғатты, қоршаған ортадағы заттары мен түрлі құбылыстарды танып, зерттеп білудегі мазмұн сабақтастығы біздің алдымызға қойған мәселемізді шешуге көмектеседі деп ойлаймыз. Оқыту үдерісінде инновациялық технологияларды қолдануда пәндерді өзара байланыстыру арқылы оқыту – біздің алда қойылған межеге, яғни оқыту мақсатына жету үшін оқытушы мен білім алушының іс-әрекет үрдісінің үйлесу түрлілігі мен тәсілдері. Ал, оқытудың мақсаты мен құрам бөліктері тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда ол оқытушының білім алушыны қажетті білім қорымен қаруландырып, адамгершілік көзқарас қалыптастыратын тәлім-тәрбие берудің құралдары мен тәсілдерінің жиынтығы. Бүгінде пәнаралық байланыс арқылы экологиялық білім беру үрдісінде қолданыла-тын оқыту әдістерінің түрлерін қарастыра келе түйіндегеніміз, көрнекі құралдар білім берудің негізгі көзіне айналған, яғни көрнекі әдісті қолдану бүгінде жетілу сатысында. Экологиялық білім беруде көрнекі әдіспен қатар сөзбен түсіндірілетін түрі – сөз әдісі де жиі қолданылады. Сөз әдісі, білім алушының тәжірибелік білігі мен дағдысы жеткіліксіз, эксперимент жасау жүйесі күрделі, эксперимент «қауіпті», аз мөлшердегі реактивтер нәтиже бермегенде, құрал-жабдықтар жеткіліксіз және уақыт үнемдеу қажет болған жағдайларда жиі қолданылады. [7,8]

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. И. Нұғыманов. Химияны оқыту әдістемесі // Алматы:Print- S 2005
2. А.Салихова. Оқушылардың шығармашылығын дамыту// Ғылыми- әдістемелік журнал, № 5 – 2009 ж.
3. Л.С.Омарова. Химияны оқыту әдістемесі. //[Электрондық ресурс]:- Шымкент: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2007
4. А.А.Елизаров. Методика преподавания химии в школе.//Издательство « БИНОМ. Лаборатория знания» 2010
5. К.Ж.Бұзаубақова. Жаңа педагогикалық технология. Оқу құралы. //Алматы. Жазушы, 2004 Б. 28-52
6. По материалам сайта Открытый класс, сетевые образовательные сообщества, Суворина В.Г. [Электронный ресурс] // <http://www.openclass.ru>
7. По материалам Специализированного образовательного портала Инновации в образовании [Электронный ресурс]// <http://sincom.ru>
8. По материалам интернет-журнала «Эйдос» [Электронный ресурс] // <http://www.eidos.ru/journal>.

AZERBAIJAN'IN ENERJİ GÖRÜNÜMÜ VE AZERBAIJAN CUMHURİYETİ DEVLET PETROL ŞİRKETİ'NİN (SOCAR) FAALİYETLERİ*

Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN**
Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU***

Özet:

Bu çalışmada öncelikli olarak Azerbaycan'ın günümüzdeki enerji görünümü, enerji kaynakları ve potansiyeline dair genel bir tablosu ortaya konacaktır. Özellikle enerji türlerine göre arz, üretim ve tüketim verileri üzerinden yapılacak bu değerlendirmelerin ardından Azerbaycan'ın baş enerji kuruluşu olan Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) hakkında genel bilgi verilecektir. Sovyet döneminde oluşturulan kurumsal enerji yapısının devamında, 1992 yılında devletin ulusal politikasıyla uyumlu şekilde petrol sanayiinde faaliyet göstermek üzere kurulan SOCAR'ın kuruluşu, yapısı ve faaliyetleri hakkında detaylı değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirme yapılırken enerji istatistikleri (UEA, SOCAR vb.) ve resmi kaynakların ürettikleri veriler başta olmak üzere, araştırma-analiz çalışmalarından da faydalanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, enerji, petrol, gaz, SOCAR.

AZERBAIJANI ENERGY AND THE ACTIVITIES OF THE STATE OIL COMPANY OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC (SOCAR)

Abstract:

The first part of this study evaluates a general picture of Azerbaijan's international energy situation, country's energy resources and potential by using the statistical analyses of energy supplies, production and consumption levels. Then, general information will be given about The State Oil Company of the Azerbaijan Republic (SOCAR), which is the main energy company of the country established in 1992 in order to use oil resources in accordance with a consistent national policy, and a detailed exploration will be made about the establishment, structure, exploration activities and the operations of the Company. While making this assessment, research studies and statistical analysis will be referred and data produced by official sources (UEA, SOCAR, etc.).

Keywords: Azerbaijan, energy, oil, gas, SOCAR.

GİRİŞ

Azerbaycan'ın tarihi topraklarının petrolle ilişkisi hakkında çok eski devirlere ait çeşitli sosyal-dini bulgular mevcuttur. 7.-8. yüzyıllardan itibaren petrolün iktisadi ve tüketim amaçlı kullanımına ilişkin kaynaklardan elde edilen açık bilgilerden günümüze, bu toprakların petrolle ilişkisi günümüze kadar kesintisiz olarak sürmüştür. Bu yüzdendir ki günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başta petrol olmak üzere enerji kavramlarıyla anılması, bu tarihsel birikimin rasyonel sonuçlarından biridir. 8 Kasım 2017'de, topraklarında çıkarılmış olan toplam 2 milyar tonluk petrol hasılatını kutlayan ülkenin (SOCAR, 2017; Dəniz, 2018), özellikle Bakü'nün, petrolle olan bağı ve ilişkisinin tarihsel temelleri bağımsızlığın ardından daha açık şekilde dünyaya sergilenmeye başlanmıştır. Enerji güvenliği/enerji arzı güvenliği konularının hassas ve yükselen önemi, enerji kaynaklarına ev sahipliği yapan ülkelerin yanı sıra enerji taşıma hatlarında transit konumdaki bölgeleri ve ülkeleri de ciddi bir pozisyona yerleştirmektedir. Azerbaycan, Güney Kafkasya'daki konumu ve özellikle Hazar hidrokarbon kaynakları nedeniyle her iki açıdan önem arz etmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın özellikle petrol/doğal gazla ilişkisinin temellerinden günümüze bu kapsamda analizlere konu olması, kaçınılmaz bir gerekliliktir. Azerbaycan'ın enerji sahnesindeki en önemli aktörü olan Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin (uluslararası yaygın akronimiyle SOCAR) ayrıca incelenmesi, bu değerlendirmelerin zenginleşmesi için önemlidir.

* Bu çalışma TÜBİTAK tarafından 2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı kapsamında 2018 yılında desteklenmiştir (Araştırmacı: Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem ŞAHİN, Araştırma Başlığı: Avrupa Komşuluk Politikası Kapsamında AB-Azerbaycan İlişkileri, Enerji Alanında Gelecekte Olası Yönelimlerin ve Türkiye'ye Yansımalarının Analizi, Danışman: Doç. Dr. Murteza Hasanoğlu, Araştırma Yapılan Ülke: Azerbaycan).

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Niğde-Türkiye, csahin@ohu.edu.tr

*** Cumhurbaşkanlığına Bağlı Devlet İdarecilik Akademisi&Bakü Avrasya Üniversitesi, Bakü-Azerbaycan, m.hasanoglu@yahoo.com.tr

2015 yılında 39.70 milyar dolarlık geliriyle dünyanın en çok kazanan petrol şirketleri sıralamasında 38. sırada yer alan SOCAR (WorldAtlas, 2018), Azerbaycan topraklarında sanayi temelli petrol üretimine başlanan 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar süregelen ‘neft’ (petrol) macerasına 1992 yılında dahil olmuştur. Azerbaycan’ın 1991 yılında tekrar bağımsızlığını kazanmasının ardından, daha önce Sovyet yönetimi dönemindeki mevcut petrol kuruluşlarının üzerine inşa edilmiş, yapısı ve işleyişi revize edilmiştir. Sadece petrol sanayi özelinde işleyen bir devlet şirketi olarak görülmekle birlikte, 1991 sonrasında Azerbaycan’ın Ermenistan tarafından işgal edilmiş toprakları dolayısıyla sıcak savaş yaşadığı, serbest piyasa ve demokrasiye geçiş sürecinde ekonomik ve sosyal sorunlarla mücadele ettiği, siyasi istikrar arayışlarında olduğu ve nihayetinde tam bağımsız bir devlet kimliği oluşturma ve dünyayla doğrudan ilişkileri kurarak geliştirme arzusunun hayata geçirilmeye çalışıldığı yıllarda, yeni devletin tüm bu açmazlardan çıkış yolu olarak benimsediği bir kalkınma stratejisi olarak ‘petrol stratejisinin’ asli aktörlerinden biri olarak ortaya çıkmıştır. İlk yıllardan itibaren petrol sanayine önem verilmekle birlikte, özellikle Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in faaliyetleriyle ve siyasi anlayışıyla bütünleşen ‘Neft Stratejisi/Petrol Stratejisi’ (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2001a, 2001b), SOCAR’a da ciddi bir rol vermiştir. Dolayısıyla çalışmada öncelikle Azerbaycan’ın petrol/gazla olan tarihsel ilişkisine, bağımsızlık sonrası durumuna ve günümüzdeki enerji profiline ilişkin bir değerlendirme yapılacak, ardından en önemli petrol/gaz sanayi aktörü olan SOCAR’ın kuruluşu, gelişimi, yapısı ve faaliyetleri ele alınacaktır.

1. AZERBAJYCAN VE PETROL/GAZ SANAYİİNİN GELİŞİMİ

1.1. ‘Asrın Anlaşması’ Öncesi

Azerbaycan’ın siyasi tarihinin yanı sıra, sosyal, kültürel ve iktisadi tarihinde özellikle petrolün önemi büyüktür. ‘Odlar Yurdu’ adlandırmasıyla tarihi-kültürel yansımanın ne denli yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Odlar yurdu ifadesinden kasıt, Azerbaycan topraklarında eski çağlardan beri yeryüzünde sürekli yanan ateşlerin varlığıdır ki, bu aslında Azerbaycan’ın enerji kaynaklarıyla ilişkisinin tarihi temellerini göstermektedir. Yaklaşık 6000 bin önce Küçük Kafkas dağlarının eteklerinde yerden fişkıarak yanan gazı o dönemde insanların ebedi ateşler olarak adlandırdıkları, bunları ilahi güçle ilişkilendirdikleri, dini anlam yükledikleri bilinmektedir. Tarihi Abşeron yarımadasında bu şekilde yanan o kadar çok gaz çıkışı görülmüştür ki, bölgeye ‘Ebedi Odlar’ ülkesi adı verilmiştir. Yüklenen dini anlamın sonucunda da ateş yanan pek çok yere tapınaklar (Ateşgah) inşa edilmiştir. Yüklenen bu dini anlamın yanı sıra, ilerleyen zamanlarda petrolün yapı inşasında, ağaçlara zarar veren haşerelerin bertaraf edilmesinde, özellikle çeşitli hastalıkların tedavisinde v.b. birçok alanda kullanıldığına dair bilgiler de günümüze ulaşmıştır (Салаев, 1956: 4-6).

Önceki yüzyıllarda da Abşeron yarımadasında petrol kaynaklarının bulunduğu ve işlendiğine dair çeşitli yazılı kaynakların varlığı bilinmekle birlikte, bunlar doğrudan günümüze ulaşmamıştır. Azerbaycan topraklarında petrolün iktisadi ve tüketim amaçlı kullanımının başlangıcı doğrudan kaynaklara dayanarak 7.-8. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (İsrafiloğlu, 2009: 29-30). Öyle ki, ihtiyaç fazlası petrolün başka ülkelere de gönderildiği bilinmektedir. Örneğin ‘Derbendname’ adlı tarihi belgede, 8. yüzyılda Abşeron’da Derbent bölgesinde çıkarılan çok fazla miktardaki petrolü depolamak için ambarlar kurulduğu bilgisi dahi verilmektedir (Салаев, 1956: 7). 15. yüzyıl ve öncesine ilişkin Arap coğrafyacıların ve seyyahların verdikleri detaylı bilgiler, Marco Polo dahil İtalyan seyyahların kayıtları, örneğin, stratejik konumda bulunan Derbent kentinden, İran’ın kuzey limanlarından ve Orta Asya’dan gelen gemilere Hazar Denizi’nin en önemli limanı olan Bakü’den petrol ve tuz yüklenerek taşındığını anlatmaktadır. Hatta bir dönem Abşeron’da öyle çok miktarda petrol toprak yüzeyine çıkmıştır ki, topraklar yararsız hale gelmiştir. Bu bol miktardaki petrolün deve kervanlarıyla Yakın Doğu’ya ticareti, Araplar için oldukça önemli bir ticari faaliyet olmuştur (İsrafiloğlu, 2009: 30-31). 18. yüzyılda Abşeron Bibi-Heybet yakınlarında bulunan etrafına taşlar dizilmiş eski petrol kuyusunda, taşlardan birinin üzerine yazılan bilgiden ilgili kuyunun 1594’te usta Allahyar Muhammedoğlu tarafından kazındığı öğrenilmiştir (Салаев, 1956: 8-9). Dolayısıyla bölgede 16. yüzyılda petrol faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bir kez daha teyit edilmiştir.

1647’de Azerbaycan’a giden Evliya Çelebi de Seyahatnamesinde ‘Neft yağının hikayesi’ni anlatmış, yedi-sekiz çeşit neft (petrol) içinde özellikle Şah için olan kara neftin Özbekistan, Hindistan, Irak, Osmanlı, Gürcistan, Moğol ve Dağıstan sınır boylarındaki kalelere götürülüp, kuşatmalarda geceleri kalelerin çevresinin aydınlatılmasında kullanıldığını bildirmiştir (Dağlı ve Kahraman, 2008: 348-349). 17. yüzyılda Bakü’de üretilen petrolün batı Avrupa’ya satıldığına dair Fransız seyyahların verdiği bilgilerin yanı sıra, Ruslar’ın Bakü petrolüne olan ilgisi, Bakü’de petrolün çıkarılma teknikleri, satışı, satılmayan miktarın ne şekilde depolandığına dair araştırmaları, dönemin Rus devlet ve bilim adamlarının yazdığı belgelerden anlaşılmaktadır (Салаев, 1956: 8-9; Әһмәдов, Салаев вә Бағырзәдә, 1958: 10-11). 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Abşeron’da petrol çıkarma, taşıma ve depolama işlemleri ilkel yöntemlerle ve insan gücüne

dayalı olarak gerçeleştirilmiştir. Bu arada dünya petrol tarihinde mevcut bir ezberi bozan gelişme, 1846'da yaşanmıştır. Bibi-Heybet bölgesinde döner sondaj yöntemiyle, yani sanayi usulüyle ilk petrol kuyusu açılmıştır (İki Sahil, 2017: 14) (Mevcut ezber bu yöntemle ilk kuyunun ABD Pennsylvania'da açılmış olduğudur, ancak bu kuyunun açılması Azerbaycan'dan 13 yıl sonra 1859'da gerçeleşmiştir). Bununla birlikte elde mevcut bazı rakamlar, yüzyılın ikinci yarısında daha yoğun petrol faaliyetlerine ışık tutmaktadır. 1816'da Bakü petrol rayonlarında (ilçelerinde) 116 kuyu varken, 1872'de bu sayı 415'e yükselmiştir. 1822-1871 arasında 800 bin tondan fazla petrol üretimi gerçeleştirilmiştir. Abşeron'da 1872'de 26.1 bin ton, 1882'de 818.0 bin ton olan hasılat, sonraki yıllarda birden ciddi artış göstermiştir. 1887'de 2327.4 bin ton, 1892'de 4658.8 bin ton, 1897'de 6948.9 bin ton ve nihayet 1901'de 10978.8 bin ton üretim gerçeleşmiştir ki, 20. yüzyılın başında Azerbaycan dünya petrol üretimi sırasında birinciliği elinde bulunmuştur (Əhmədov, Səlaev və Bağırdə, 1958: 11-12; Səlaev, 1956: 9, 11). Rus politikasında Bakü petrollerine verilen önem, bu rakamlarla rahatlıkla görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'na giden ortamda, savaş boyunca, ardından 2. Dünya Savaşı döneminde Bakü ve Bakü petrolü en önemli kaynak ve stratejik planların hedefini oluşturmuştur. Bolşevik yönetiminin Azerbaycan topraklarında başlattığı arama ve keşif çalışmalarının sonucunda elde edilen yeni yataklar ve üretim, Sovyetlerin 2. Dünya Savaşı'ndaki galibiyetinde de etkili olmuştur. 1941-1945 arasında SSCB'nin petrol üretiminin %63.2'sini Azerbaycan üretmiştir ki, Almanlara karşı kazanılan galibiyette bu oranın büyük rolü olmuştur. Ancak savaş sonunda üretim düşmeye başlamış, 1947-63 arasında yavaş bir artış gözlemlenmiş, 1969-1983 döneminde yine üretimde düşüş yaşanmıştır; bu son dönemde yıllık ortalama 13 milyon ton üretim yapılabilmektedir (Bağırov, 1996: 4-5). Sovyetlerin özellikle 2. Dünya Savaşı döneminde Alman işgali şüphesiyle Bakü'deki binlerce petrol çalışanı dahil tüm teknik ekipmanı doğu topraklarına taşımasıyla başlayan süreç, Azerbaycan'ın bu savaş sonrasında petrol sanayiini istenilen düzeyde geliştirememesinin en önemli sebebinin oluşturmuştur. Bununla birlikte 1970'lerden itibaren çöküş sinyalleri veren Sovyet ekonomisi ve siyasetinin 1990'ların başına kadar Sovyetler çatısı altındaki diğer devletlerde olduğu gibi Azerbaycan üzerinde yarattığı siyasi ve ekonomik baskı, ancak bağımsızlığın ilanından sonra petrol sanayiinin beklenen düzeyde gelişmesi mümkün olmuştur. Bu gelişmede 1994 yılında dünya enerji sahasına ülkeyi açan Asrın Anlaşması'nın en önemli rolü oynadığı bir gerçektir.

1.2. 'Asrın Anlaşması' Sonrası

Azerbaycan'ın enerji sektörü gelişiminin dönüm noktası olarak kabul edilen gelişme, kısaca Asrın Anlaşması (Əsrin Müqaviləsi) olarak anılan 'Hazar Denizi'nin Azerbaycan Sektöründeki Azeri ve Çıracık Yatakları ile Güneşli Yatağının Derin Deniz Kısmının Ortak İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma'nın 20 Eylül 1994'te Gülistan Sarayı'nda tarihi bir törenle imzalanmasıdır. 12 Aralık 1994'te yürürlüğe giren bu anlaşmanın öncesinde, taraflar arasında üç yıl süren görüşmeler yapılmıştır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2007: 7). Oluşturulan 7.4 milyar dolarlık konsorsiyumda Azerbaycan dahil yedi ülkeden (Azerbaycan, ABD, Birleşik Krallık, Rusya, Türkiye, Norveç, Suudi Arabistan) 11 petrol şirketi yer almıştır (AMOCO, BP, McDermott, UNOCAL, SOCAR, Lukoil, Statoil, TPAO, Pennzoil, Ramco, Delta). Bu anlaşmanın Azerbaycan açısından değerlendirilişi, sadece bir enerji anlaşması olmanın ötesindedir; Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 'petrol stratejisi'nin başlangıcı olmakla birlikte (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi, 2001a ve 2001b), bütün dünyaya Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenlik haklarının kurulduğunu, tam bağımsız bir devlet olduğunu ve Azerbaycan halkının kendi zenginliklerinin asıl sahibi olduğunu göstermesi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (SOCAR, 2014: 4). Bu anlaşma ile ayrıca Azerbaycan serbest piyasa ekonomisine yoğun bir giriş yapmış, ilerleyen yıllarda büyük enerji şirketleriyle anlaşmaların yolu açılmıştır; bu anlaşma sonrasında günümüze kadar 19 ülkeden 41 petrol şirketiyle 26 anlaşma imzalanmıştır. 14 Eylül 2017'de Azeri-Çıracık-Güneşli yataklarının Üretim Paylaşımı yeniden düzenlenerek Azerbaycan Hükümeti, SOCAR, BP, Chevron, IMPEX, Statoil, ExxonMobil, TP, ITOCHU ve ONGC Videsh şirketlerinin katılımıyla yeni bir Anlaşma imzalanmış (Yeni Asrın Anlaşması-Yeni Əsrin Müqaviləsi), 2050 yılına kadar anlaşma süresi uzatılmıştır (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2018). Bu anlaşmayla, Azerbaycan'ın enerji stratejisinde daha ileri ve yeni bir döneme girdiği anlaşılmaktadır.

1994 yılından itibaren Asrın Anlaşması'nın açtığı enerji yolunda Azerbaycan'da ciddi somut sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kurtuluş (2000), İstiklal (1993-yeniden 1998), Dede Korkut (1980) ve Lider Haydar Aliyev (2003) gibi sondaj kulelerinin yanı sıra, Çıracık 1 (1997), Merkez Azeri (2004), Batı Azeri (2005), Doğu Azeri (2006), Derinsu Güneşli (2008) ve Batı Çıracık (2014) gibi platformlar kurulmuştur (SOCAR, 2014: 15-24). Fakat tüm ülke içi enerji yatırımının yanı sıra asıl öne çıkan ve Azerbaycan'ın dünya enerji piyasalarıyla

daha fazla bütünleşmesini, ayrıca enerji taşımacılığı ve güvenliği konusunda önemli konuma gelmesini sağlayan petrol ve gaz boru hatları projelerinin gündeme gelmesi olmuştur (o dönemki genel durum için Tablo 1)

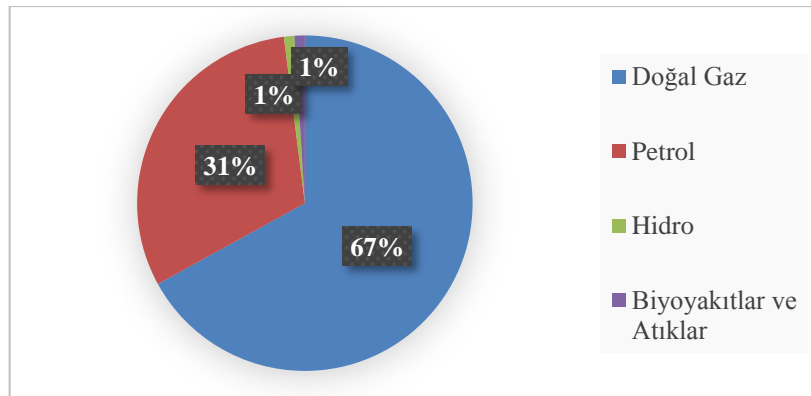
Boru Hattı	Uzunluk (km)	Çap (mm)	Kapasite (yılıda)
Bakü-Novorossiysk (petrol)	1116	720	6 milyon ton
Bakü-Supsa (petrol)	837	510	5 milyon ton
Bakü-Tiflis-Ceyhan (petrol)	1768	1100	70 milyon ton
Bakü-Erzurum (gaz)	970	1100	30 milyar metreküp
Trans Anadolu Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP)	2000	1200-1400	16-31 milyar metreküp
Trans-Adriyatik Gaz Boru Hattı Projesi (TAP)	870	900-1200	10-20 milyar metreküp

Tablo 1. Asrın Anlaşması Sonrası Petrol ve Gaz Boru Hatları (SOCAR, 2014: 26)

Günümüzde birinci sırada Rusya'ya enerji alımında bağımlı olan Avrupa Birliği ülkelerinin büyük önem verdiği Güney Gaz Koridoru (GGK) projelerinde de Azerbaycan önemli yer tutmaktadır. Öncelikle Hazar kaynaklarını ve yanı sıra Orta Asya ve Orta Doğu kaynaklarını, Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşıyacak olan gaz boru hatları projeleri ağı olarak GGK, 4 büyük ayrı projenin birbirini tamamladığı bir güvenli enerji koridoru-yolu olarak tanımlanabilir: Birinci kısım Şahdeniz 2 yatağı (Hazar gaz yatağı ve üretim tesisleri), ikinci kısım Güney Kafkasya Boru Hattı (bu hattın genişletilmesi-iyileştirilmesiyle gazın Bakü'den Erzurum'a taşınması), üçüncü kısım Trans Anadolu Gaz Boru Hattı Projesi-TANAP (gazın Türkiye içinde Erzurum'dan Yunanistan sınırına taşınması) ve son aşama olarak Trans-Adriyatik Gaz Boru Hattı Projesi-TAP (gazın Yunanistan, Arnavutluk ve Adriyatik Denizin'nden İtalya'ya ulaştırılması). Toplam 3500 km'lik boru hattı için yaklaşık 45 milyar dolarlık yatırım yapılmıştır (Siddi, 2017: 4-5). 29 Mayıs 2018'de Şahdeniz 2 sahasından TANAP'a ilk gazı verecek terminalin ve böylelikle Güney Gaz Koridoru'nun açılışı Bakü'de yapılmış (SGC, 2018a), ardından 12 Haziran 2018'de Eskişehir'de TANAP Faz 0 tamamlanmış ve açılışı yapılmıştır (TANAP 2018).

ENERJİ KAYNAKLARININ DAĞILIMI

2015 yılında toplam birincil enerji arzı miktarı 14,3 MToe (Milyon Ton Eşdeğer Petrol-MTEP) olan Azerbaycan, 2016 UEA verilerine göre ham petrol üretiminde dünyada 26. sırada yer almıştır. Bu hidrokarbon üretiminin miktarıyla paralel olarak, ülkenin enerjide kendine yeterlilik oranı da çok yüksektir; 2015 yılında enerji arzı, enerji talebinin dört katı olarak oranlanmıştır. Bu üretim miktarı, enerji ihracatına da yansımaktadır. 2016 yılında 35 milyon tonluk ham petrol ihracıyla, dünya ihracat sıralamasında 17. sırada yer almıştır. 2015 yılında 25 TWh (Terawattsaat) elektrik üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu üretimin %86'sı doğal gazdan elde edilirken, yenilenebilir kaynaklardan yapılan üretimin oranı sadece %7 olarak belirlenmiştir.



Grafik 1: Azerbaycan Toplam Birincil Enerji Arzı (% , 2015) (IEA, 2018a)

2015 yılında toplam nihai enerji tüketimi 8.7 MTEP olan ülkede en geniş nihai enerji tüketicisi grubu hanehalkı oluşturmuştur (doğal gaz ve elektrik başlıca tüketilenler). İkinci en yüksek tüketim ise ulaştırma sektöründe gerçekleşmiştir; petrol üretiminin yarıdan fazlası taşımacılıkta kullanılmıştır (IEA, 2018a). Toplam enerji üretimi 1995'te 14.74 milyon TEP iken, 2005'te 27.25 ve 2015 58.31 milyon TEP'e ulaşmıştır. Bu yükselişle 1995'te %106 olan enerjide kendine yeterlilik oranı, 2015'te %406'ya çıkmıştır

(IEA, 2018e'den derlenmiştir). Azerbaycan'da 1995'ten 2015'e kadar enerji dengesi izlendiğinde toplam birincil enerji arzı miktarında çok fazla dalgalanma yaşanmadığı (1995 13.90 milyon TEP, 2005 13.43 milyon TEP, 2015 14.36 milyon TEP), toplam nihai enerji tüketiminde sanayiinin payının düştüğü (1995 %55.00, 2005 %31.00, 2015 %23.00), ulaştırma (1995 %13.00, 2005 %19.00, 2015 %28.00) ve konut kullanımı (1995 %21.00, 2005 %43.00, 2015 %36) paylarının yükseldiği ve/veya dalgalandığı görülmektedir (IEA, 2018b'den derlenmiştir). Yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimi çok düşük seyretmektedir; 2015 yılında 0.26 milyon TEP miktarında yapılan üretimin toplam enerji üretimindeki payı, %1 olmuştur (IEA, 2018g'den derlenmiştir). 2015 yılındaki 24.69 TWh'lık toplam elektrik üretiminde fosil yakıtların payı %93 iken, yenilenebilir kaynakların payı sadece %7 olarak hesaplanmıştır (IEA, 2018f'den derlenmiştir). Son olarak petrol ve doğal gaz verilerinin 1995'ten 2015 (2017) seyrine bakıldığında, her ikisinde de büyük miktarda artış izlenmektedir. Ham petrol üretimi milyon TEP olarak 1995'te 9.21, 2005'te 22.33, 2015'te 41.87 ve 2017'de 38.68 miktarında gerçekleşmiş; net ihracat da buna bağlı olarak aynı şekilde sürekli artış göstermiştir (IEA, 2018c ve SOCAR, 2018a'dan derlenmiştir). Doğal gazda durum daha farklı seyretmiştir. Toplam doğal gaz üretimi 1995'te 5.38, 2005'te 4.64, 2015'te 16.15 ve 2017'de 28.59 milyon TEP olarak gerçekleşmiştir. 2005'te 3.79 milyon TEP net doğal gaz ithalatı söz konusuysa, 2010'da 5.19 milyon TEP ve 2015'te 6.84 milyon TEP net ihracata ulaşılmıştır (IEA, 2018d ve SOCAR, 2018b'den derlenmiştir). Özellikle 2016 yılında petrol fiyatlarındaki düşüşten oldukça olumsuz etkilenen, iki devalüasyonla ciddi ekonomik kriz geçiren ülkede enerji rakamlarında 2017 yılında beklenen düzeylere ulaşılamamıştır.

2. AZERBAIJAN CUMHURİYETİ DEVLET PETROL ŞİRKETİ (SOCAR)

Yukarıda kısaca ele alınan tüm bu hızlı ve kapsamlı gelişmelerin yanı sıra Azerbaycan'ın hidrokarbon kaynaklarında ve enerji taşımacılığı projelerinde çizdiği olumlu tablo, ülkenin özellikle günümüzde enerji güvenliği/enerji arzı güvenliği konularında önemli bir konuma yerleşmesini sağlamaktadır. Enerji diplomasisi kapsamında bölgesel sorunların çözümünde de (Karabağ meselesi gibi) ülkenin elini güçlendirebilecek bir potansiyelin varlığı, özellikle enerjinin doğudan batıya güvenli taşınmasında Güney Kafkasya'daki önemli konumu nedeniyle, göz ardı edilmemelidir. İşte bu genel gelişimde, Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihiyle birlikte gelişen ve günden güne önemi artan en önemli enerji kuruluşu olan SOCAR da öne çıkmaktadır. Daha önce ifade edilen Asrın Anlaşması'nda da Azerbaycan petrol şirketi olarak sahnede yerini almaya başlayan SOCAR'ın faaliyetleri, ülkenin enerji yapısında da önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu yapının kuruluşu, yapısı, işleyişi ve faaliyetlerini tanımak, bir bakıma Azerbaycan'ın enerji alanında geldiği noktayı değerlendirmek için faydalı olacaktır.

2.1. Kuruluşu, Yapısı ve Üretim Faaliyetleri

28 Mart 1971'de Azerbaycan, o güne kadarki toplam petrol üretiminin 1 milyar tona ulaşmasını kutlamaktaydı. Ancak özellikle 1960'ların sonlarından itibaren sürekli düşüş gösteren Azerbaycan petrol hasılatı ve petrol sanayiinde yaşanan durgunluk hatta gerilemenin giderilmesi için 1970'lerin başlarından itibaren gerek siyasi gerekse teknik anlamda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda özellikle 1975'te Bulla-dəniz yatağının ve 1980'de Günəşli yatağının sığ su kesiminin işlenmeye başlanması, 1985'te Çıraq, 1987'de Azəri yataklarının keşfedilmesi, 1988'de Kəpəz yatağının bulunması gibi gelişmeler Azerbaycan petrol sanayisi için olumlu gelişmelerken (İki Sahil, 2017: 50, 54), beklenen hızda ve kapsamda bir ilerleme kaydedilememiştir. Ülkenin hala SSCB merkezi yönetimi altında olması, dolayısıyla SSCB'nin 1980'lerde yaşadığı ekonomik-finansal sorunların ağır yansımalarına, bununla birlikte ağır da olsa dışa açık ekonomi sisteminin ilk adımlarına hazırlık sancılarının ve bilinmezliğin tüm olumsuz etkilerine uğramıştır. 1990'da yaşanan siyasal ve askeri sıkıntıların ardından ülkenin 1991'de bağımsızlığa kavuşması son nokta olmamış, SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle bölgede oluşan siyasal istikrarsızlık ortamından istifade eden Ermenistan'ın 1980'lerin sonlarından itibaren gerçekleştirdiği hukuk dışı faaliyetler sonucunda önce Dağlık Karabağ ve ardından Azerbaycan'ın başka rayonları (ilçeleri) işgal edilmiştir. 1994'e kadar süren bu sıcak savaş ortamında bir yandan ülkenin bağımsız varlığının devamı diğer yandan, tüm yeni bağımsız cumhuriyetlerde olduğu gibi, siyasal ve ekonomik istikrarsızlık sorunlarının giderilmesi için çabalanmıştır. Tüm bu süreçte ülkenin ekonomik sorunlarından çıkış kapısının 'kadim petrol' güçlü eli olduğu gerçeğinden

hareketle, ülkenin petrol sanayiinde yeni bir düzene geçişin de adımları atılmaya başlanmıştır. SOCAR'ın kuruluşu, bağımsızlık sonrası dönemde petrol sanayiinin gelişiminde en belirgin ilk adım olarak değerlendirilebilir.

1917 Bolşevik ihtilali sonrasında Azerbaycan'da kurulan Sovyet yönetimi, Moskova'nın 1918 yılındaki kararları doğrultusunda, ülkedeki 165 bağımsız petrol şirketini devletleştirmiştir. 1918-1920 arasında var olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde karar iptal edilerek, işletmeler sahiplerine geri verilmiştir. Ancak 1920 işgali sonrasında petrol sanayi yeniden devletleştirilmiş, Rusya'nın Başneft (Главнефть) idaresine bağlanmıştır (Bagirov, 1996: 3, İsrailoğlu, 2009: 11). Bu idareye bağlı şekilde Azerbaycan petrol sanayiini bütünleştiren bir şirket olarak kurulan Azneft, SSCB ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki farklı bürokratik yapılara bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Değişen zamanlarda bu yapıların teşekküllerindeki değişikliklere bağlı olarak "Azneftkomite", "Azneftkombinat" (daha sonra 'Azneft', 'Azneftzavodlar' ve 'Azneftmaşınqayıрма' birliklerine ayrılmıştır), 'Azneftçixarma Birliğı' gibi isimlerle anılmıştır. Azneft temelinde 1954-1959 yılları arasında Azerbaycan SSC Petrol Sanayi Bakanlığı, 1965-1970 yılları arasında Azerbaycan SSC Petrol Üretim Sanayi Bakanlığı faaliyet göstermiş, 1970 Ağustos'unda kurumun adı tekrar Azneft olarak düzenlenmiştir. 1991'de yeniden bağımsızlık ilanından sonra Cumhurbaşkanı'nın 3 Aralık 1991 tarihli fermanıyla Azneft Devlet Şirketi kurulmuştur. 13 Eylül 1992 tarihinde ise dönemin Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in fermanıyla ülkenin petrol kaynaklarının milli politikaya uygun olarak kullanılması, petrol sanayiinin yönetim yapısının iyileştirilmesi ve enerji sanayiinin geliştirilmesi amaçlarıyla Azneft Devlet Şirketi ve Azneftkimya Üretim Birliğı temellerinde Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) kurulmuştur. Azerbaycan'ın milli petrol-enerji siyasetinin ilk adımları daha önce değinilen sancılı yıllarda atılmıştır ancak böylelikle "... eski Sovyet sahasında ilk kez batı tarzı entegre bir petrol şirketi hayata geçirilmiştir" (Bagirov, 1996: 5). SOCAR yönetimi 26 Şubat 1993'te oluşturulmuş, 26 Ocak 1994'te Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından yeniden onaylanmıştır. Cumhurbaşkanı'nın 10 Ocak 1994 tarih ve 50 sayılı emriyle SOCAR'a bağlı olarak Kara ve Deniz Petrol ve Gaz Üretim Birlikleri kurulmuştur. Yine Cumhurbaşkanı'nın Ocak 2003'te yayınladığı 844 sayılı fermanla için Kara ve Deniz Petrol ve Gaz Üretim Birlikleri birleştirilerek 'Azneft Üretim Birliğı' oluşturulmuştur (SOCAR, 2012: 54, SOCAR, 2018f)

Toprak işgalleri ve sıcak savaş döneminin 1994 ateşkesiyle, en azından tansiyonun dinmesiyle, enerji-petrol stratejisi daha belirgin ve kararlı şekilde ortaya konmaya başlanmıştır. Asrın Anlaşması'nın 20 Eylül 1994'te Batı Petrol Konsorsiyumu ve SOCAR arasında imzalanması, sadece Azerbaycan'ın yeni petrol stratejisinin ilk büyük somut göstergesi olmakla kalmamış, SOCAR'ın da uluslararası alanda tanınırlığının ve bir ortak olarak kabul edilmesinin asli adımı olmuştur. Şirket daha ilk kurulduğu yıllarda, Bakü özelinde yaklaşık 120 yıllık petrol-gaz sanayi deneyiminin de verdiği birikimle, ciddi bir teknik kapasiteye sahip olmuştur. 1996 yılı itibariyle şirketin kapasitesine ilişkin bazı göstergeler durumu izah etmede faydalı olacaktır: Karada yaklaşık 6800, denizde 1400 kuyu; değişik türlerde 300 gemiden oluşan petrol filosu; toplam yılda 22 milyon ton ham petrol kapasiteli iki büyük rafineri; 6 sabit yüzer sondaj tesisi ve 5 yarısı denizde bulunan yüzer sondaj birimleri; karada 80 sondaj birimi; 5000'den fazla kara taşıtı; 1150 km uzunluğunda petrol boru hattı ağı-80.000 bin ton kapasiteli 12 pompa istasyonu-; 4 bilimsel araştırma merkezi ve yaklaşık 80 bin çalışan (Bagirov, 1996: 6). Günümüzde şirketin örgüt yapısı Genel Merkez, Yönetim Kurulu, komiteler, temsilcilikler, ortak petrol şirketleri, 23 girişim ve 33 ortak girişim ve tüzel kişiliği olmayan bağlı kuruluşlardan oluşan oldukça geniş bir çerçeveye sahiptir (Şekil 1).

Aşağıdaki tablolarda SOCAR'ın 2003-2017 yılları arasında Azerbaycan'da toplam petrol ve gaz üretimindeki payları görülmektedir.

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
SOCAR	8.9	9.0	9.0	9.0	8.8	8.7	8.5	8.5	8.4	8.3	8.3	8.3	8.2	7.5	7.4
Yabancı Şirk. Ort.	6.5	6.6	13.3	23.3	33.3	35.9	41.9	42.3	37.2	35.1	35.2	33.7	33.4	33.5	31.3
Azerbaycan Top.	15.4	15.6	22.3	32.3	42.1	44.6	50.4	50.8	45.6	43.4	43.5	42.0	41.6	41.6	38.7

Tablo 2. Azerbaycan Petrol Üretimi – milyon ton (SOCAR, 2018c'den derlenmiştir)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
SOCAR	4.2	4.0	3.9	4.5	6.0	7.8	6.9	7.2	7.1	6.9	7.1	7.2	6.9	6.3	6.1
Yabancı Şirk. Ort.	1.4	1.3	3.0	4.6	11.0	15.7	14.4	19.2	18.7	20.0	22.3	22.4	22.1	23.1	22.5
Azerbaycan Top.	5.6	5.3	6.9	9.1	17.0	23.5	21.3	26.4	25.8	26.9	29.4	29.6	29.0	29.4	28.6

Tablo 3. Azərbaycan Gaz Üretimi – milyar metreküp (SOCAR, 2018c'den derlenmiştir)

SOCAR-ın Şurası Council of the SOCAR		PREZİDENT PRESIDENT	SOCAR-ın Baş ofisi Head office of SOCAR	
"Azneft" İB	"Azneft" PU		"Azəriqaz" İB	"Azəriqaz" PU
"Azərikimya" İB	"Azərikimya" PU		"Geofizika və Geologiya" İdarəsi	Geophysics and Geology Department
H.Əliyev adına Neft Emalı Zavodu	H.Aliyev Oil Refinery Plant		Gas Processing Plant	"Qaz Emalı" Zavodu
H.Əliyev adına Bakı Dərin Özlülər Zavodu	H.Aliyev Baku Deep Water Jackets Plant		"Neftqaztikinti" Trestı	Oil and Gas Construction Department
"Kompleks Qazma İşləri" Trestı	Complex Drilling Works Trust		"Marketing və İqtisadi Əməliyyatlar" İdarəsi	Marketing and Economical Operations Depart.
"Qaz İxrac" İdarəsi	Gas Export Department		"Təhlükəsizlik" İdarəsi	Security Department
"Sosial İnkişaf" İdarəsi	Social Development Department		"İnf. Texnologiyaları və Rabitə" İdarəsi	"IT & Communications" Department
"Neftqazəlmətdəqiqatlayihə" institutu	Oil and Gas Research and Design Institute		"Ekologiya" İdarəsi	Ecology Department
"Neft Kəmərləri" İdarəsi	Oil Pipelines Department		Karbamid Zavodu	Carbamide Plant
Sermayələr İdarəsi	Investment Department		Neft-qaz emalı və neft-kimya kompleksi	Oil-gas processing & Petrochem. Complex
Bakı Ali Neft Məktəbi	Baku Higher Oil School		Nəqliyyat İdarəsi	Transportation Department
Metanol Zavodu	Methanol Plant		Fontana qarşı dağmadənxişəmə	Herbiləşdirilmiş Hissəsi
Təlim, Tədris və Sertifikatlaşdırma İdarəsi	Education, Training and Certification Department		Azərbaycan Neft Təsərrüfatı jurnalı	Journal of Azerbaijan Oil Industry
Əmək şəraiti normalarının işlənməsi İdarəsi	Department for improvement of working conditions standards			

* SOCAR'ın tüzel kişiliği olmayan alt kuruluşları

Şəkil 1. SOCAR Təşkilat Yapısı (SOCAR, 2018c)

Şirkətin günümüzde Azərbaycan, Türkiyə, Almanya, Gürcistan və İran'da ofisləri, ABD, Kanada, İngiltərə, İsviçrə, Monako, Mısır, Nijerya, Rusya, BAE və Singapur'da ticarət şirkətləri və Azərbaycan, İngiltərə, Ukrayna, Gürcistan və Romanya'da petrol istasyonları bulunmaktadır.



Harita 1. SOCAR'ın Yurtdışı Faaliyetleri (SOCAR, 2018c'den derlenmiştir)

2.2.Keşif Faaliyetleri Gerçekleştirilen Yataklar

Keşif faaliyetleri kapsamında 3 önemli sahada çalışmalar yürütülmektedir (SOCAR, 2018d).

a. Abşeron (Deniz): Keşif faaliyetleri kapsamındadır. ‘Abşeron Perspektif Yapısının Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma’ 30 Haziran 2009’da yürürlüğe girmiştir. Sözleşme sahası Bakü’den 100 km mesafede ve 500 metre derinliktedir. 2011 Ocak ayında ilk keşif kuyusunun kazılmasına başlanmıştır.

b. Bulla-Deniz: Keşif faaliyetleri kapsamındadır. 21 Ekim 2009’da Bulla-Deniz yatağının güneydoğu uç tarafındaki Bulla-Deniz 2 sahasında, proje derinliği 6400 metre olan 89 No’lu arama kuyusunun kazılmasına başlanmış, 25 Nisan 2011’de 6505 metreye ulaşılarak kazım işlemi tamamlanmıştır. Maden-jeofizik çalışmalar tamamlanmıştır.

c. Ümid: Keşif faaliyetleri kapsamındadır. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlık ilanı sonrasında SOCAR’ın kendi kaynakları ile keşfettiği ilk yatak olan Hazar Denizi’nin Azerbaycan sektöründe yer alan Ümid yapısında derin deniz arama ve keşif kazısına 2009 yılında başlanmış, 2010 Kasım’ında bu büyük gaz-kondensat yatağı keşfedilmiştir. Günümüzde ikinci kuyunun kazılma işlemlerine başlanmıştır.

2.3. Üretim Faaliyetleri Gerçekleştirilen Yataklar

Üretim yapılan sahalar ise oldukça çok sayıda ve farklı büyüklüklerde, özellikle Abşeron yarımadasının farklı bölgelerinde yerleşmişlerdir. 19. Yüzyılın sonundan beri faaliyette bulunan yatakların rehabilite edilmesinin yanı sıra, yeni yatakların da üretime geçirilmesiyle Abşeron oldukça zengin bir faaliyet bölgesi haline gelmektedir. Anlaşmalarla katılımcı şirketlerin pay oranları da belirlenmiş olan sahalarla ilgili genel bilgiler aşağıda yer almaktadır (SOCAR, 2018e).

a. Azeri-Çırac-Güneşli (deniz): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. Asrın Anlaşması olarak da bilinen ve Azerbaycan’ın petrol sanayisinin gelişimindeki en önemli dönemeç olarak kabule edilen, Hazar Denizi’nin Azerbaycan Sektöründeki Azeri ve Çırağ Yatakları ile Güneşli Yatağının Derin Deniz Kısımının Ortak İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma, 12 Aralık 1994’te yürürlüğe girmiştir. İlk etapta 30 yıl için yapılan Anlaşmaya taraf olan proje ortakları ve günümüzdeki paylaşım oranları şu şekildedir: Azerbaijan (ACG) Limited – % 11.6461, BP Exploration (Caspian Sea) Limited – % 35.7828, Statoil Absheron a.s.- % 8.5633, INPEX Southwest Caspian Sea, Ltd -% 10.9644, Turkish Petrol S.C -% 6.75, Exxon Azerbaijan Limited – Exxon Mobil – % 8.0006, ITOCU Oil Exploration (Azerbaijan) Limited – % 4.2986, Chevron Texaco – % 11.2729, Amerada Hess – % 2.7213. Anlaşma sahası yaklaşık 432,4 kilometrekaredir. Bakü’den doğuya doğru 110-130 km uzaklıktadır ve deniz derinliği yaklaşık 160-420 metredir.

b. Bahar-Kum (deniz): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. ‘Hazar Denizi’nin Azerbaycan Sektöründe Bahar ve Kum Deniz Yataklarının Dahil Olduğu Bloğun Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma’ 22 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Anlaşma sahası 309,7 kilometrekaredir. Bahar yatağı gaz-kondensat yatağıdır ve 1969 yılından beri faaliyettedir. Kum Deniz yatağı ise 1955 yılından itibaren sanayi üretimine geçmiştir.

c. Binegedi (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. ‘Azerbaycan Cumhuriyeti’nde ‘Binegedi’, ‘Kırmeki’, ‘Çahnaklar’, ‘Sulutepe’, ‘Masazır’, ‘Fatmai’, ‘Şabandağ’ ve ‘Siansor’ Petrol Yataklarının Dahil Olduğu Bloğun Restorasyonu, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma’ ile faaliyete geçmiştir.

d. Güney-batı Gobustanın 3 Bloğu (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. Kasım 1998’de yürürlüğe giren ‘Azerbaycan Cumhuriyeti Güneybatı Gobustan Bölgesinde Azerbaycan Şıhzeğirli, Şeytanud, Bürgüd, Donguzluk, Nardaran, İlhiçı, Batı Hacıveli, Sündi, Doğu Hacıveli, Turağay, Kenizedağ, Batı Duvannı, Duvannı, Solahay və Daşgil Yataklarının Dahil Olduğu Üç Bloğun Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma’ ile faaliyetlere başlanmıştır. 25 yıllık bir anlaşmadır. 3 blokta toplam 13 inşa alanı mevcuttur, toplam anlaşma sahası 600 kilometrekaredir.

e. Kürovdağ (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. ‘Azerbaycan Cumhuriyeti Kürovdağ Petrol Yatağının Dahil Olduğu Bloğun Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma’ ile faaliyete girmiştir. Bakü’nün 120 km. güney batısında yer almaktadır. 1997 yılından itibaren faaldir. Anlaşma sahası 115 kilometrekaredir.

f. Kürsengi (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 22 Nisan 1999’da yürürlüğe giren ‘Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Kürsengi ve Karabağlı Petrol Yatağının Dahil Olduğu Bloğun Onarımı, Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma’ ile faaliyete girmiştir. Aslında bu yataklar 1962 yılından itibaren faaliyettedir. Anlaşma sahası 450 kilometrekaredir.

g. Mişovdağ və Kelameddin (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 2000 yılında yapılan ‘Mişovdağ ve Kemaleddin Yataklarının Dahil Olduğu Bloğun Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma’ ile faaliyete geçen saha 446 kilometrekaredir. Bakü’den güney batı yönünde 80 km uzakta bulunmaktadır. Mişovdağ 1956, Kemaleddin 1980 yıllarından beri işlenmeye başlanmıştır.

h. Muradhanlı, Caferli ve Zerdab Petrol Yataklarının Dahil Olduğu Blok (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 11 Ağustos 2016 tarihinde yürürlüğe giren ‘Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Muradhanlı,

Caferli ve Zerdab Petrol Yatağının Dahil Olduğu Bloğun Onarımı, Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma' kapsamında paylar ONŞ %20, Zenit %80 şeklinde belirlenmiştir. Anlaşma sahası 642,4 kilometrekaredir.

i. Neftçala (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 5 Eylül 2009'da yürürlüğe giren 'Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Neftçala, Dürovdağ-Babaanen Petrol Yataklarının Onarımı, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma'nın sahası 2707,7 kilometrekaredir.

j. Pirsehad (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 29 Aralık 2003'te yürürlüğe giren 'Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Pirsehad Petrol Yatağı ve Ona Bitişik Sahaların Dahil Olduğu Bloğun Onarımı, Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma'nın işleme sahası 38 kilometrekaredir. Bu saha ilk jeolojik keşifler 1927'de, ilk petrol çıkarılması ise 1936'da gerçekleştirilmiştir.

k. Ramanı Üretim faaliyetleri kapsamındadır. Bakü'nün 12 kilometre kuzey doğusunda, Abşeron yarımadasında orta kısmında yer alan saha, 1890 yılından beri faaliyettedir.

l. Surahani (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 16 Ağustos 2005 tarihli 'Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Surahani Petrol Yatağının Dahil Olduğu Bloğun Onarımı, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma' ile düzenlenen faaliyetlerin sahası 13 kilometrekaredir. Bakü'nün 16 km. kuzey doğusunda yer alır. Tarihi 1904 yılına dayanmaktadır.

m. Zığ ve Hövsan (kara): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 8 Ekim 2007 tarihli 'Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Zığ ve Hövsan Petrol Yataklarının Dahil Olduğu Bloğun Onarımı, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma' ile işletilen sahanın büyüklüğü 68,81 kilometrekaredir. 1948 yılından beri işlemektedir. Abşeron yarımadasının güney sahilinde yer almaktadır.

n. Şahdeniz (deniz): Üretim faaliyetleri kapsamındadır. 17 Ekim 1996'da yürürlüğe giren 'Hazar Denizi'nin Azerbaycan Sektöründe Yer Alan Şahdeniz Perspektif Sahasının Keşfi, İşlenmesi ve Üretim Paylaşımı Hakkında Anlaşma' ile faaliyete geçmiş olan saha, Hazar Denizi'nde Bakü'den 55 km uzaklıkta, deniz derinliğinin 50 metreden 500 metreye kadar olan kısmında yer almaktadır. Büyüklüğü yaklaşık 859,8 kilometrekaredir. Anlaşma süresi 30 yıldır. Haziran 2018 itibarıyla Anlaşma taraflarının pay oranları şu şekildedir (SOCAR, 2018c): BP (Büyük Britanya) %28.8, TPAO (Turkey) %19, Petronas (Malezya) %15.5, NICO (İran) %10, LUKOil (Rusya) %10, Sahdeniz Ltd. (Azerbaycan), %10, SGC SOCAR (Azerbaycan) %6.7.

SONUÇ

19. yüzyıl çeyreği-20. yüzyıl ilk çeyreği arası dönem, sadece Ruslar'ın değil Rothschild, Rockefeller ve Nobel kardeşlerle simgelenen batı emperyalizminin dev şirketlerinin de petrol savaşı verdiği Azerbaycan toprakları, yüzlerce yıllık petrolle olan ilişkisini 1991 sonrasında kendine ait bir sistemle ele alabilmeye başlamasının ardından ciddi yol kat etmiştir. Her ne kadar petrole dayalı sanayiinin ağırlığı nedeniyle diğer ekonomik sektörlerde sakıncalar bulunsa da, tarihsel bu altyapının kısa sürede değişebileceğini ön görmek mümkün değildir. Ancak enerjiye dayalı gelirlerin diğer sanayilere de yatırımın sağlama alınabilmesi ve önünün açılması yönünde üretilecek politikalar, Azerbaycan'ın ekonomik ve siyasal kalkınmasında daha sağlam adımlar atmasını sağlayacaktır.

Günümüzde serbest piyasaya özellikle enerji kaynakları, bunlardan elde edilen ürünler ve enerji taşımacılık ağları üzerinden iyiden iyiye eklenmiş olan Azerbaycan'a ne Rusya'nın ne batı ülkelerinin ilgisi azalmış değildir. Enerji projelerinde elde bulundurduğu konum, sadece ekonomik göstergeler açısından değil, siyasal göstergeleri de yönlendirebilecek diplomatik avantajlar sağlamaktadır. Süregelen Dağlık Karabağ ve çevresindeki Ermenistan işgalindeki toprakların diplomatik ve siyasal müzakereler yoluyla barışçı çözümünde, Azerbaycan'ın uygulama zeminine sahip olduğu enerji diplomasisi imkanları oldukça geniştir. SOCAR gibi dünya enerji piyasalarında belli bir konuma erişmiş güçlü bir merkezi çatı şirket yapılanması, ülkenin diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirmede ve sağlamlaştırmada aracı rol oynayabilecek düzeydedir. Tüm bu gerçekler, Azerbaycan'ın gelecekteki gerek Güney Kafkasya alt bölgesi gerekse Avrasya bölgesindeki jeopolitik ve jeostratejik değerini ve önemini, siyasal ve ekonomik alanlarda artırabilecek verileri sunmaktadır.

KAYNAKÇA:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi (2001a). Heydər Əliyevin Neft Strategiyası: Azərbaycanın Müstəqilliyi və Rifahı Naminə, I Hissə, Nurol, Bakı.
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi (2001b). Heydər Əliyevin Neft Strategiyası: Azərbaycanın Müstəqilliyi və Rifahı Naminə, II Hissə, Nurol, Bakı.
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi (2007). Heydər Əliyev Adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Kəməri: Əfsanədən Gerçəkliyə, Bakı.

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (2018). Neft və Qaz Layihələri, Neft Sektoru, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi İnternet Saytı, <https://president.az/azerbaijan/contract>, 25.08.2018.
- Bagirov, Sabit (1996). “Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History”, *Perceptions*, V. I, N. 2, <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/1.-AZERBAIJANI-OIL-GLIMPSES-OF-A-LONG-HISTORY.pdf>, 7.2.2018.
- Dağlı, Yücel ve Seyit Ali Kahraman (Haz.) (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 2, Kitap 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dəniz (2018). “Xoşbəxt Yusifzadə: Xoşbəxtəm ki, Həm Bir Milyardıncı, Həm də İki Milyardıncı Ton Neftin Çıxarılmasında İştirak Etmişəm”, *Online Dəniz Qəzeti*, 12.01.2018, <https://seanews.az/2018/01/xosb%C9%99xt-yusifzad%C9%99-xosb%C9%99xt%C9%99m-ki-h%C9%99m-bir-milyardinci-h%C9%99m-d%C9%99-iki-milyardinci-ton-neftin-cixarilmasinda-istirak-etmis%C9%99m/>.
- IEA (2018a). *EU4Energy: International Energy Agency-Azerbaijan Energy Factsheet*, International Energy Agency Website, <https://www.euneighbours.eu/en/east/stay-informed/publications/eu4energy-international-energy-agency-azerbaijan-energy-factsheet>, 12.07.2018.
- IEA (2018b). *Statistics, IEA Atlas of Energy, Energy Balance-Azerbaijan*, International Energy Agency Website, <http://energyatlas.iea.org/?subject=-1002896040#!/tellmap/-1002896040>, 11.08.2018.
- IEA (2018c). *Statistics, IEA Atlas of Energy, Oil-Azerbaijan*, International Energy Agency Website, <http://energyatlas.iea.org/?subject=-1002896040#!/tellmap/-1920537974>, 11.08.2018.
- IEA (2018d). *Statistics, IEA Atlas of Energy, Natural Gas-Azerbaijan*, International Energy Agency Website, <http://energyatlas.iea.org/?subject=-1002896040#!/tellmap/-1165808390>, 11.08.2018.
- IEA (2018e). *Statistics, IEA Atlas of Energy, Energy Indicators-Azerbaijan*, International Energy Agency Website, <http://energyatlas.iea.org/?subject=-1002896040#!/tellmap/-297203538/0>, 11.08.2018.
- IEA (2018f). *Statistics, IEA Atlas of Energy, Electricity-Azerbaijan*, International Energy Agency Website, <http://energyatlas.iea.org/?subject=-1002896040#!/tellmap/-1118783123/0>, 11.08.2018.
- IEA (2018g). *Statistics, IEA Atlas of Energy, Renewables-Azerbaijan*, International Energy Agency Website, <http://energyatlas.iea.org/?subject=-1002896040#!/tellmap/-1076250891/0>, 11.08.2018.
- İki Sahil (2017). Xüsusi Buraxılış: 2 Milyardıncı Ton Azərbaycan Nefti (Təsisçi: SOCAR), *Gündəlik İctimai-Siyasi Qəzet*, No 27 (6970), 8 Noyabr 2017, Bakı.
- İsrafiloğlu, Nazim Rza (2009). *Neft Qlobal Mənaqışələr Mənbəyi, Şərqi-Qərb*, Bakı.
- SGC (2018a). “Southern Gas Corridor Inaugurated”, 29 May 2018, Southern Gas Corridor Official Website, <https://www.sgc.az/en/news/southern-gas-corridor-inaugurated>, 20.06.2018.
- Siddi, Marco (2017). *The Southern Gas Corridor: Challenges to A Geopolitical Approach in the EU's External Energy Policy*, FIIA Briefing Paper, No 216, March 2017, The Finnish Institute of International Affairs.
- SOCAR (2012). *State Oil Company of the Republic of Azerbaijan Celebrating 20 Years Since Incorporation*, Brooklands New Media Publications, Shropshire.
- SOCAR (2014). *Əsrin Müqaviləsi: Nailiyyətlər, Perspektivlər, İl 20*, ARDNŞ-nin Mərkəzləşdilmiş Mətbəəsi, Bakı.
- SOCAR (2017). *2.000.000.000 Ton Azərbaycan Nefti*, ARDNŞ-nin Mərkəzləşdilmiş Mətbəəsi, Bakı.
- SOCAR (2018a). *İqtisadi və Statistik Göstəricilər, Neft Hasilatı (İllik)*, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production>.
- SOCAR (2018b). *İqtisadi və Statistik Göstəricilər, Qaz Hasilatı (İllik)*, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/gas-production>.
- SOCAR (2018c). *Azərbaycan Cumhuriyyəti Devlet Petrol Şirkəti İle Yapılan Görüşmə, Görüşmecisi: Çiğdem Şahin*, Mayıs 2018, Bakı.
- SOCAR (2018d). *Fəaliyyət: Kəşfiyyat*, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, <http://www.socar.az/socar/az/activities/exploration/absheron>, 11.07.2018.
- SOCAR (2018e). *Fəaliyyət: Hasilat*, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, <http://www.socar.az/socar/az/activities/production/azeri-chirag-deep-water-gunashli>, 11.07.2018.
- SOCAR (2018f). *SOCAR-ın Tarixi*, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, <http://www.socar.az/socar/az/company/about-socar/history-of-socar>, 11.07.2018.
- TANAP (2018). “Enerjinin İpek Yolu TANAP Açıldı”, 13 Haziran 2018, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi Resmi Web Sayfası, <https://www.tanap.com/medya/haberler/enerjinin-ipek-yolu-tanap-acildi/>.

WorldAtlas (2018). “Biggest Oil Companies in the World”, updated on 25 April 2017, WorldAtlas Web Site, <https://www.worldatlas.com/articles/biggest-oil-companies-in-the-world.html>, 2.05.2018.

Н. Ә. Әһмәдов, С. Н. Салаев, Ф. М. Бағырзәдә (1958). Азәрбайчан Нефт вә Газ Ятағларынын Кеолокиясы, Азәрнефтнәшр, Бакы.

Салаев, С. Н. (1956). Нефт Ятағлары Нечә Тапылыр вә Кәшф Әдилир, Азәрнефтнәшр, Бакы.

SƏMƏRƏLİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ VƏ DÖVLƏT QULLUQÇULARININ HAZIRLANMASINA YENİ BAXIŞ

Əbdullah MƏMMƏDOV*

Xülasə:

Məqalədə səmərəli dövlət idarəçiliyinin mahiyyəti, inkişaf istiqamətləri, qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, dövlət qulluqçularının ixtisasının və təhsilinin artırılması təkmilləşdirilməsi qeyd olunur. Müasir Azərbaycan Respublikasında səmərəli dövlət idarəçiliyinin bərqərar olmasında və inkişafında, dövlət qulluğu sisteminin yaradılmasında və inkişafında əvəzsiz rolu olan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu sahədə xidmətləri, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin effektivliyi onların yüksək səviyyədə hazırlanmasına yeni baxış araşdırılaraq qeyd edilmişdir.

Açar Sözlər: Dövlət qulluğu, səmərəli dövlət idarəçiliyi, dövlət qulluqçuları, inkişaf istiqamətləri.

EFFECTIVE STATE ADMINISTRATION AND NEW COMPETITION FOR PREPARATION OF CIVIL SERVANTS

Abstract:

The article outlines the essence of effective public administration, development trends, assessment and improvement, improvement of civil servants' qualifications and education. National Leader Heydar Aliyev, who played an indispensable role in the establishment and development of effective public administration in the modern Azerbaijan Republic, in the creation and development of the civil service system, effectiveness of civil servants' activity, their new level of readiness for the high level has been investigated.

Keywords: Civil service, efficient public administration, development dynamics, civil servants, development directions.

GİRİŞ

Ölkəmiz öz müstəqilliyini elan etdikdən dərhal sonra dövlət idarəetmə islahatların həyata keçirilməsinə cəhdlər göstərsə də, bu sahədə ciddi irəliləyişlərin əldə edilməsinə nail olmaq mümkün olmadı. Heç şübhəsiz ki, buna o dövr ölkədə mövcud olan sosial, iqtisadi və siyasi durumla yanaşı, hakimiyyətin səriştəsiz idarəçiliyi də imkan vermirdi. Həmin vaxtlar Azərbaycanın hərbi təcavüzə məruz qalması, erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı soyqırım və işğalçılıq siyasəti nəticəsində ölkə ərazisinin iyirmi faizinin işğal edilməsi, bir milyon soydaşımızın öz yer-yurdundan didərgin düşməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Lakin xalqımızın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə gəlmiş Ümummilli lider Heydər Əliyevin əyilməz iradəsi və ölkə əhalisinin görkəmli lider ətrafında birləşə bilmək bacarığı sayəsində bu çətinliklərə təcridən son qoyuldu, ölkədə sabit şərait təşəkkül tapmağa başladı, səmərəli dövlət idarəçiliyinin yaradılmasında ciddi uğurlar əldə edildi. Səmərəli dövlət idarəçiliyinin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra addımlar atıldı: “Azərbaycanda iqtisadi islahatlara start verildi və bazar iqtisadiyyatı prinsipləri bərqərar oldu. Xarici siyasət prioritetləri məhz o illərdə müəyyən edildi. Azərbaycan müasir, dünyəvi dövlət kimi öz inkişafına başladı (Rzayev, 2011 :183). Yəni məhz o illərdə ölkəmizin gələcəyi ilə bağlı strateji addımlar atılmışdır.

Dövlət qulluqçularının hazırlığı, onların təhsilinin artırılması və təkmilləşdirilməsi dövlətimiz qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Dövlət qulluqçularının hazırlanmasında yeni baxışlardan danışıq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dövlət idarəçilik sisteminə layiqli dövlət qulluqçularının yetişdirilməsində və təkmilləşdirilməsində akademiyanın fəaliyyəti xüsusi diqqətə layiqdir. İxtisaslı Dövlət qulluqçularının hazırlanması və onların təkmilləşdirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu istiqamətdə verilən sərəncam və fərmanlar, qəbul edilən qanun və qərarlar bunların bariz nümunəsidir.

2003-cü ildə Prezident İlham Əliyevin dövlət başçısı seçilməsi əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş müasir dövlət qulluğu sisteminin uğurla inkişafına səbəb oldu.

İstər Azərbaycanda, istərsə də dünya ölkələrində dövlət qulluğu islahatlarının mərkəzi xəttini kadrlarla bağlı atılan addımlar tutur. İdarəçilik sisteminin səmərəli inkişafına kadr hazırlığı və rəqabətli mühitin yaradılması təsir göstərir. 2007-ci ildən dövlət qulluğuna qəbul müsabiqə vasitəsilə həyata keçirilir. 2016-cı ilə qədər bu prosesin təşkili və nəzarətini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya həyata keçirsə də, 2016-cı ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı, e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

Fərmanı ilə bu səlahiyyət Dövlət İmtahan Mərkəzinə verilib (https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_dovlet_qullugu_sistemindeki_48islahatlar_idareetmede_muhum_yeniliklere_imza_atilmasini_sertlendirib).

Bu gün dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi ehtiyacı daha da geniş şəkildə büruzə verir. Belə ki, dövlət idarəçiliyinin prinsipial olaraq yeni üsullarını kommunikasiyanın, hakimiyyət orqanlarının və vətəndaşların sosial ünsiyyətinin yeni formalarında əks etdirmək lazımdır. Dövlət, idarəçilikdə iştirak edən əsas subyektlərdən biridir. Lakin dövlətlə yanaşı digər idarəçilik subyektləri də mövcuddur. Dövlətdən başqa bütün digər idarəçilik subyektləri “vətəndaş cəmiyyəti”nin bir hissəsini təşkil edirlər. “Yaxşı idarəçiliyi” xarakterizə edən səkkiz əlamət vardır: (<https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>).

1. Ümumi iştirak:

- Həm kişilərin, həm də qadınların idarəçilikdə iştirakı;
- İdarəçiliyin birbaşa, qanuni vasitəçi institutlar və ya nümayəndələr tərəfindən həyata keçirilməsi;
- Bir tərəfdən birliklərin azadlığı və digər tərəfdən sivil cəmiyyətin mövcudluğu.

2. Qanunun aliliyi:

- Bərabərliyi, ədaləti təmin edən və fəaliyyətin aydın sərhədlərini müəyyən edən qanunların mövcudluğu;
- İnsan hüquqlarının, xüsusilə, azlıqların hüquqlarının müdafiəsi;
- Müstəqil, ədalətli məhkəmə hakimiyyətinin və korrupsiyadan hüquqmühafizə orqanlarının mövcudluğu.

3. Şəffaflıq:

- Qərar qəbulu və qərarların təsir sərhədləri mövcud qanun-qaydalara uyğun həyata keçirilməlidir;
- Qərarlar haqqında məlumatlar açıq olmalıdır və qərarların təsir sahələri (obyektlər) tərəfindən qəbul olunan olmalıdır.

4. Operativlik:

- Bütün steykholderlərin maraqları institutlar və proseslər vasitəsilə müəyyən vaxt çərçivəsində təmin olunmalıdır.

5. Konsensus:

- Ümumi cəmiyyətə daha çox xidmət edən qərarların qəbul olunması;
- Cəmiyyətin stabil inkişafını təmin edən uzunmüddətli perspektivlərin mövcudluğu.

6. Ədalət və bərabərlik:

- Bütün cəmiyyət üzvləri idarəçilikdə öz rolunu və əhəmiyyətini hiss etməlidirlər;
- Bütün qrup insanlara, xüsusilə daha çox ehtiyacı olanlara öz vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq imkanı yaradılmalıdır.

7. Effektivlik və nəticəlilik:

- Cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəyən qərarlar qəbul edən subyektlər öz səliyyətlərində olan resurslardan effektiv istifadə etməlidirlər;
- Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan qənaətlə istifadə olunma.

8. Məsuliyyət və hesabatlılıq:

- Dövlət institutları da özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları kimi məsuliyyətli olmalı, cəmiyyət və institusional steykholderlərə hesabat verməlidirlər;
- Ümumiyyətlə, hesabatlar təşkilat və institutların qərar və fəaliyyətinin təsir dairəsinə daxil bütün subyektlərə və obyektlərə verilməlidir.

Yuxarıda sadalanan və səmərəli idarəçiliyi xarakterizə edən səkkiz əlaməti həm də dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini müəyyən edir. BMT metodikasına görə dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətini müəyyən edən dəyərlər “hüquqi”, “siyasi”, “idarəetmə” və “universal təşkilati” yanaşmalara uyğun qruplaşdırılır: (Ələkbərov və İbrahimov, 2004: 17).

Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi ən azı aşağıdakı müqayisələr əsasında aparılmalıdır:

1. cəmiyyətin tələbat və ehtiyaclarına müvafiq məqsədlərin dövlət idarəçiliyi prosesində həyata keçirilməsi;
2. məqsədlərin idarəçilik prosesində reallaşdırılması, obyektiv dövlət idarəçiliyinin qərar və fəaliyyətinin müvafiq nəticələri ilə tutuşdurulması;
3. dövlət idarəçiliyinin obyektiv nəticələrinin cəmiyyətin tələbatları və mənafeləri ilə tutuşdurulması;
4. dövlət idarəçiliyi ilə əlaqədar ictimai məsrəflərin müvafiq obyektiv nəticələrlə tutuşdurulması.

Dövlət idarəçiliyinin müxtəlif səviyyələrdə (vətəndaşlar, ailələr, əmək kollektivləri, ictimai birliklər və dövlət strukturu) təkmilləşdirilməsi müxtəlif analitik təhlillərin aparılmasını tələb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin təhlili və təkmilləşdirilməsinə kompleks yanaşma üslubundan istifadə edilməlidir.

Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi açıq dinamik sosial sistem kimi dövlət idarəçiliyinin formalaşmasını şərtləndirən optimal parametrlərlə bağlıdır. Səmərəli dövlət idarəçiliyi modelini formalaşdırmaq üçün siyasi sistemlə dövlət hakimiyyəti, vətəndaş cəmiyyəti institutları, sosial-iqtisadi standartlar və sosial-mədəni normalar arasındakı əlaqələri kompleks analiz etmək tələb olunur. Siyasi və sosial mühitin dəyişdiyi şəraitdə xaricdən gələn impulslara effektiv cavab vermək iqtidarında olan adekvat dövlət idarəçiliyi sisteminin yaradılması problemi aktuallaşır. Bununla, həmçinin, dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin və meyarlarının işlənilib hazırlanması zərurəti meydana gəlir. Təbii ki, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi metodları haqqında düşünmək üçün əsas yaranmış olur. Qeyd edək ki, səmərəli dövlət idarəçiliyini təmin etmək üçün tətbiq edilən metodlar əksər hallarda universal xarakter daşıyır. Belə ki, eyni bir metod, demək olar ki, dünyanın əksər dövlətlərində dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün tətbiq oluna bilər. Ümumiyyətlə, müasir mərhələdə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi metodları kifayət qədər müxtəlifliyi ilə seçilir.

Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin işlək metodlarından biri kimi SMART texnologiyalarının tətbiq edilməsi göstərmək olar. Bu metodun mahiyyəti məqsəd və vəzifələrin qoyulması texnikasından ibarətdir. Bu da özünə aşağıdakı vacib əlamətləri daxil edir: (Yang , Gilmore və Quliyeva , 2005 : 42).

1. konkretlik
2. ölçülə bilmə
3. mümkün olma
4. reallıq
5. zamana görə müəyyənlik

Səmərəli dövlət idarəçiliyi anlayışının spesifik məzmunu «giriş-çıxış» modelinin nisbəti ilə müəyyən olunmaqla dövlətin bütövlükdə siyasi sisteminin səmərəliliyini xarakterizə edir (idarəçiliyin bütün pillələri nəzərə alınmaqla). Sistemin girişində ictimai tələbatlara (idarə olunan obyektə nəzərən) müvafiq qərarların qəbul edilməsi və dövlətin etibar etdiyi resursların istifadəsi əsasında mümkün olan qərarların reallaşdırılması prosesləri durduğu halda, çıxışda məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçiriləcək qərarların reallaşdırılması nəticəsində əldə edilmiş real keyfiyyət dəyişiklikləri və onların qiymətləndirilməsi durur.

Səmərəli dövlət idarəçiliyi anlayışı müəyyən edildikdən sonra, onun səmərəliliyi meyarlarının aydınlaşdırılmasının zəruriliyi ortaya çıxır. Dövlət idarəçiliyinin səmərəlilik meyarları elə göstəricilərin məcmusudur ki, onların əsasında dövlət idarəçiliyi sistemi qiymətləndirilir. Səmərəlilik meyarları aydınlaşdırılarkən qiymətləndirilmə anlayışına xüsusi fikir verilməlidir. İstər dövlət hakimiyyəti orqanları üçün, istərsə də, bütövlükdə cəmiyyət üçün dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zəruridir. Yalnız bu əsasda cəmiyyət dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinə nəzarət imkanı əldə edir. Bu qiymətləndirmə dövlət rəhbərliyi və dövlət qulluqçularının özünə nəzarət və idarəçilik prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruridir. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi problemi idarəçilik fəaliyyətinin və qəbul ediləcək qərarların təhlili problemi kimi başa düşülməlidir. «Qiymətləndirmə» anlayışının «səmərəlilik meyarları» anlayışının özəyi dəyərlər anlayışının törəməsi kimi də başa düşmək olar.

Bir çox ölkələrin təcrübəsində məmur kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisasının artırılması məsələlərinə kompleks yanaşılır. Qərbi ölkələrdə daha çox stajçıların və sınaq müddətinə iş götürülənlərin bu və ya digər formada inzibatçılıq sahəsinin (nəzəriyyə və praktikasının) öyrənilməsinə şərait yaradılır. Hazırlıq kurslarına və ya tədrisin başqa formalarına cəlb olunanların operativ qaydada biliklərə yiyələnməsi üçün tədris prosesi müəyyən prinsiplərə və təşkilati tədbirlərə əsaslanaraq həyata keçirilir. Dövlət qulluqçularının hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisasının artırılması üzrə tədris prosesinin 3 növ prinsipləri müəyyən edilmişdir: (Qəndilov , 2010: 5) :

- ümumi vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşması prinsipləri;
- peşə hazırlığını təmin edən prinsiplər;
- daxili korporativ prinsiplər.

ümümivətəndaşlıq mövqeyinin formalaşması prinsipi: tədris prosesində dövlət qulluqçularına aşağıdakı keyfiyyətlərin aşılmasını nəzərdə tutur: yüksək şüur, məsuliyyət hissi və vətəndaşlıq borcu; ətrafdakilərə təsir etmək bacarığı; ədalətli olmaq, korrupsiyanın təsirinə düşməmək, ictimaiyyətlə əlaqələr anlayışına məsuliyyətli olmaq və s.

Peşə hazırlığını təmin edən prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir: politologiya, sosiologiya, sosial psixologiya, idarəetmə psixologiyası, menecment, hüquq, iqtisadiyyat, dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi, bürokratiya nəzəriyyəsi və digər ictimai elmlər sahəsində biliklərə yiyələnmək;

- həmin biliklərdən istifadə etmək bacarığını aşılamaq;

- peşə səviyyəsinin daim yüksəlməsinə nail olmaq.

Daxili korporativ prinsiplər rəhbər vəzifələrdə işləmək bacarığının aşılmasına və liderlik keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

NƏTİCƏ

Dövlət aparatı üçün uzun müddət kadr hazırlayan xüsusi təhsil ocağı olan Bakı Ali Partiya məktəbi bazasında yaradılmış, 1999-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmiş, Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunda aparılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 yanvar 1999-cu il Fərmanı ilə idarəçilik sahəsində yeganə təhsil ocağı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası yaradılmışdır. Fərmanda deyilir: kadr hazırlığı dünyada qəbul edilmiş bütün pillələrin əhatə olunması və orta təhsil əsasında baza təhsili (bakalavr pilləsi), onun əsasında isə ixtisas təhsili (magistr pilləsi), habelə yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlığı (aspirantura və doktorantura) təşkil edilməlidir. Dünya praktikasında istənilən sahədə kadr ehtiyat hazırlanmasında qəbul olunmuş magistr almasıdır. Akademiyanın vəzifəsi dövlət strukturlarına dövrün, zamanın tələbləri səviyyəsində idarə edə biləcək gənclərdən ibarət mütəxəssis kadrlar hazırlamaqdan və həmçinin, mövcud kadrların, dövlət qulluqçularının ixtisasının artırılmasından ibarətdir. Kadrların hazırlığı milli ruhda, adət-ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə sədaqətli xidmət, hörmət ruhunda apanimasmm zəruriliyi vurğulanmışdır. Hər il Akademiyaya rəhbər kadrların ixtisasının artırılmasında respublikanın müxtəlif dövlət orqanlarında çalışan 75 nəfər dövlət qulluqçusu qəbul olunur. Akademiyada ildə 8 istiqamət üzrə qısa müddətli kurslarda 200 nəfər rəhbər işçi təhsil alır. Tələbələrin bakalavr pilləsi üzrə təhsili 4 il, magistr pilləsi üzrə 2 ildir, vətəndaşlar ödənişli əsaslarla qiyabi yolla ikinci ali təhsil alırlar.

ƏDƏBİYYAT:

Ələkbərov Ə. İbrahimov F. (2004), Menecment. Ali məktəblər üçün dərslik., Bakı., s. 243

Mehdiyev R (2008), Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti., Bakı. s.215

Qəndilov S. (2010), "Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi". Dərslik, Bakı, "Elm və təhsil", s. 552

Rzayev Ə. (2011), Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları : dərs vəsaiti Bakı : Elm, s. 480

Yang Ronald, Gilmore Alan və Quliyeva Gülzar, (2005), Azərbaycanda Kadrların İdarə Edilməsində Müasir Yanaşma, Bakı

.https://azertag.az/xeber/Azərbaycanda_dovlet_qullugu_sistemindeki_48islahatlar_idareetmede_muhum_yeniliklerimiz_a_atilmasini_sertlendirib-117419

7.<https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>

УДК 581.5:502/504:629.33(574.42)

АВТОКӨЛІКТЕН ШЫҚҚАН ГАЗДАРДЫҢ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ЗИЯНДЫ ӘСЕРІ

т.ғ.д., профессор **А.С. МУСИНА***
а/ш.ғ.к. проф.м.а. **Г.У. БАЙТАШЕВА**
х.ғ.к., қауым.проф.м.а. **Н.О. МЫРЗАХМЕТОВА**

Түйіндеме:

Ауа бассейнінің ауасын ластайтын көздердің бірі автокөліктерден қоршаған ортаға шығарылатын зиянды улы заттар екені мәлім. Алматы қаласы көшелерінде жүріп өткен автокөлік түрі мен санына байланысты қала көшелерінің ластану деңгейі анықталды. Ластаушы көздерден атмосфераға түскен заттар ауа құрамындағы компоненттерінің қатысуымен химиялық немесе фотохимиялық өзгерістерге ұшырайды. Соның есебінен бұл шығарынды ластаушы заттектер адам ағзасына кері әсерін тигізеді: тыныс алу жолдарының қабынуына, жүйке жүйесіне, өкпенің қатерлі ісік ауруына душар етіп, канцерогенді, мутагенді аурулар туғызуы мүмкін.

Тірек сөздер: патриотизм, анализ, синтез, идеология, интернационализм.

THE FORMATION OF NATIONAL PATRIOTISM IN THE EDUCATION SYSTEM**Abstract:**

Atmospheric air of city Алматы sources that soil, though you are harmful poisonous things that produced from motor transports first to the environment, well-known. Motor transport, in that was marked, walked according to edges outside, it needs to the number of kind to associate қкшелерінің contaminated деңгейі turned out. Substances entering the atmosphere from polluting sources undergo chemical or photochemical changes in the presence of components contained in the air. Due to this, these emissions of pollutants have a negative impact on the human body: inflammation of the respiratory tract, nervous system, lung cancer, can cause carcinogenic, mutagenic diseases.

Key words: patriotism, analysis, synthesis, ideology, internationalism.

КІРІСПЕ

Бәрімізге белгілі атмосфера ауасы өмір тіршілігі үшін аса маңызды және тіршілікке нәр береді. Қазақстан Республикасының көп қалаларының ауа бассейні автокөліктерден шығарылған зиянды заттармен ластанып отыр.

Мәселен, Алматы қаласында автокөліктер жыл сайын 200 тонна, Атырау мен Қарағанды қалалары 100-150 тонна газ қалдықтарын таратады екен. Яғни, салыстырып қарасақ, кәсіп орындарға қарағанда автокөліктердің үлес салмағы басымдырақ болып отыр. Қазгидрометтің бақылау нәтижелерінің қорытындысы бойынша, Қазақстан қалаларының ішінде Алматы ауа ластануының жоғары деңгейін көрсетіп, бірінші орынға шыққан. Бүгінгі күнде Алматы дүние жүзіндегі 25 ластанған қаланың тізіміне еніп отыр. Ластаушы заттардың құрамында – шаң, күкірт диоксиді, азот оксиді, көміртегі оксиді, күкіртті сутек, хлор, бензопирен, ванадий, темір, мыс, сынап, марганец, қорғасын т.б заттар болады. Қала атмосферасының құрамындағы 21 зиянды заттың рұқсат етілген мөлшерден асып түскенін көрсетеді. Осының бәрі қаланың ластанған ауа дәрежесінің жоғары екендігін көрсетеді [1-2].

Соңғы кездері атмосфераның зиянды заттектермен ластану салдарынан климаттың өзгеруі, озон қабатының жұқаруы, парниктік эффектсі, қышқылдық жаңбыр пайда болуда. Бұл әлемдік деңгейдегі мәселелер болғандықтан, біздің қаламызда да өзекті мәселелер қатарының бірі болып отыр.

Алматы қаласынан шығатын зиянды заттектердің негізгі көзі болып автокөлік шығарындылары табылады. Автокөліктерден шығатын зиянды заттектерге көмірқышқыл газы, көміртек оксиді, көмірсутектер, сутек, альдегидтер, т.б. яғни барлығы 200 - ге жақын компоненттер жатады. Алматы ауасының ластануы бүгінгі таңда қарқынды жоғарылауда. Атмосфераның ластануына өнеркәсіп орындары, жылу электрстанциялары, ауыл шаруашылығы, құрылыс орындары, автокөлік шығарындылары себеп болып отыр.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, т.ғ.д., профессор mussina_as@mail.ru

Соның негізінде Алматы қаласының ауа бассейнінің автокөліктен шыққан улы газдармен және ауыр металдармен (Pb, Cd, Hg, Ni т.б.) ластануы кәзіргі таңда шешімі толық табылмай отырған проблемалардың бірі [3-4].

Жалпы Алматы қаласы экологиялық қолайсыз жерде орналасқан. Географиялық ерекшеліктеріне келетін болсақ, ол тау баурайында орналасқан, жел соқпайтын, климаты ыстық болғандықтан фотохимиялық реакциялар тез жүріп, ауадағы неше түрлі лас компоненттер әсері денсаулыққа айтарлықтай зиянын тигізіп отырғаны ешкімге жасырын емес. Бұл негізінен ауа айналымының жоқтығымен түсіндіріледі.

Қаламыздың атмосфералық ауасына ең қолайсыз әсер тигізетін автокөліктер екені бәрімізге мәлім. Автокөлік түтіні жасыл желекке зиянды әсер етуде — лас ауадан өсімдікте аурулар пайда болады. Жапырағы химиялық күйікке ұшырайды (1-сурет).



Сурет – 1. Көліктен шығатын түтінің талшынға тигізетін зиянды әсері

2017 жылғы деректер бойынша Алматыда 1 000 000 мыңнан астам көлік құралдары тіркелген. Автокөлік қозғалтықтарында жану процессінде шығатын ең қауіпті құрауыштардың бірі бензиндегі тетраэтилқорғасын - $Pb(C_2H_5)_4$. Бензиннің құрамына тетраэтилқорғасынды атидетонатор ретінде қосады. Тетраэтилқорғасынның жануы кезінде бөлінген қорғасын қосылыстары бүкіл планета атмосферасына таралады. Атмосфераға бөлінетін қорғасынның 86%-ы автокөліктерден бөлінеді [5].

Органикалық қорғасынның қосылыстары бейорганикалық қосылыстарына қарағанда өте қауіпті екені белгілі. Қорғасынның улы қосылыстарының қоршаған орта мен тірі организмдерге әсері туралы көптеген зерттеулер жүргізіліп, ол туралы әдебиеттерде көрсетілген. Қорғасын қосылыстары бар 1 л бензинді жаққанда ауаға 200-400 мг Pb бөлінеді, оның мөлшерінің жыл сайын артуы автокөліктердің көбейюіне байланысты. Сонымен бірге автокөліктерден жол бойында қорғасын шашырап бөлініп отыратындықтан, жол бойындағы өсімдіктер зардап шегеді, ал сатылып тұрған жеміс-жидектерді пайдалану зиян екенінде атап айтқан дұрыс.

Қорғасын өте улы ауыр металл болғандықтан тірі организмдерде жинақталып зиянды әсерін көрсетуде. Олар шаң-тозаң және газ тәріздес түрінде таралады. Атмосфераға түскен қорғасын тірі азғзаларға тыныс жолдарымен, ас-қорыту жолдарымен түседі. Ағзаға түскен қорғасын бірінші қан арқылы түсіп сүйектерде жинақталып, сосын бауырда, бүйректе және мида жинақталады. Оның ағзаға түскені туралы біз тек қана 1-2 сағаттан кейін біле аламыз (1 кесте).

Кесте-1. Қорғасынның адам қанынында жинақталуы

Өндіріске дейінгі қашықтық, мк	Қандағы қорғасынның мөлшері, наномоль/л (10^{-9} моль/л)		
	Ерлер	Әйелдер	Балалар (10 жасқа Дейін)
0,5	0,76±0,07	0,54±0,07	0,83±0,06
4,0	0,57±0,07	0,39±0,08	0,46±0,07
Республика бойынша орташа	0,30±0,08	0,20±0,09	0,27±0,09

Осы проблеманы шешу үшін авторлар [5,6], атмосферадағы тетраэтилқорғасының көлемін анықтау үшін экспресс-әдістердің жолын өнертабыс бойынша тапқан. Бұл әдістер тетраэтил қорғасының 0,0123мг/мл -ден асатын көлемін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, осы әдістеменің қолайлы өтуі үшін арнайы «пилотный» құрал жасалып 10-15 минутта нәтижесі шығатын әдіс ойлап табылды [6].

Анықтау үшін қалаға әр түрлі жолмен әкелінетін жанармайларға экспресс-анализ жүргізіледі. Әдістеде арнайы құрамдағы индикаторлық қағаздадың көмегімен және оны ультракүлгін сәулелерімен өңдеп, тетраэтилқорғасынды табады. Бұл жанармайды тасымалдайтын көлікті ұстауға жеткілікті ақпарат болып табылады. Одан кейін жанармайды экологиялық зертханаға нақты анализ жасауға жіберіледі [7].

Ауаға жеңіл автокөліктен шығатын тетраэтилқорғасынды түгін шығатын мұржасынан сынамаға алып, арнайы әдіспен анықтайды (2 сурет).



Сурет – 2. Жеңіл автокөліктен шыққан улы газдар

2 кестеде автокөліктен шыққан улы газдардың сапалық құрамы және оның адам ағзасына әсері берілген.

Кесте-2. Автокөліктен шыққан улы газдардың сапалық құрамы және оның адам ағзасына әсері

Құрамы	Ағзаға әсері
Азот	Улы емес
Көміртек диоксиді	Улы
Су	Улы емес
Оттек	Улы емес
Сутек	Улы емес
Көміртек (күйе)	Улы
Көміртек тотығы	Улы
Формальдегид	Улы
Акролеин альдегиды	Улы
Ацетаальдегид	Улы
азот оксиді	Улы
Диоксид азоттың қос тотығы	Улы
Метан	Улы
3,4-бензапирен	Улы
Этилен	Улы
Ацетилен	Улы

3 кестеде көліктерден шыққан газдардың адам денсаулығына әсері келітірілген. Бұрын да айтылып келгендей қазыргі уақытта қоршаған ортаның автокөліктен шыққан газдармен улануы өзекті проблема болып келеді. Біз зерттеу жүргізіп Алматы қаласында бұл проблеманың жағдайын анықтауға шештік.

Кесте –3. Автокөліктен шыққан газдардың адам денсаулығына әсері

газдардың компоненттері	Автокөліктен шыққан газдардың әсерінен пайда болатын аурулардың симптомдары
Күйе	Өкпеннің шұғыл және созылмалы ауру түрлері
Қорғасын	Жүйке жүйесін және қан айналымды бұзады
Күкірт оксиді	Өкпеннің созылмалы ауру түрлерінің дамуы
Альдегидтер	Көз және дем алу ағзаларының тітіркенуі
Көмірсутектер	Жүйке жүйесінің бұзылуы
Азота оксид	Өкпеннің созылмалы ауру түрлерінің және асқазан ішек жолдарының ауруының дамуы
Көміртек оксиді	Оттек жетіспеушілігі дамиды

Автокөлік түтіні жасыл желекке де зиянды әсер етуде. Лас ауадан өсімдіктерде түрлі аурулар пайда болады. Жапырағы химиялық күйікке ұшырайды. Атмосфералық ауаның ластануы автокөліктің техникалық жағдайына тікелей байланысты. Қала магистральдары бойында жүргізілген зерттеулер бойынша автокөліктің 80%-ның түтіндерінде зиянды заттар нормативтен 3-4 есе жоғары болған. Автокөліктер ауаны көбінесе көшелер қиылысындағы бағдаршамдардың алдында және көше бойында бөгет болғанда басымырақ ластайды. Себебі, ондай жерлерде автокөлік көбірек шоғырланады және олардың моторы аз айналымда істеп тұрғанда ауаға улы газдар көп бөлінеді. Алматы қаласының ауа бассейні қатты ластанған және көптеген химиялық қосылыстардың ШРК мөлшерінен бірнеше есе асып кеткен. Бензин қозғалтқышынан тасталатын жанусыз қалған көмірсутектерімен олардың толық жанбауынан шыққан өнімдердің мөлшері дизель қозғалтқышыныңкінен анағұрлым жоғары екені айқын көрінеді [8].

Соңғы көрсеткіштер бойынша атмосфераға шығарылатын зиянды заттардың 90% автокөліктерге тиесілі. Атмосфераның ауасын ластауда жылжымалы көздердің атқаратын рөлі елеулі, бұл сапасы төмен отынды пайдаланатын автомобиль парктерінің көбеюімен негізделеді. Атмосфераға көліктен түсетін зиянды зат қалдықтарының мөлшерін есептеу әдісімен бағалауға болады. Қалдықтар мөлшерін есептеуге қажетті мәліметтер - ол бөлініп алынған көлік жолынан уақыт бірлігінде өтетін әр түрлі көліктердің саны. Бұл әдіс экспресстік талдау әдісі деп аталады. Атмосфералық ауаны ластайтын зиянды заттар мөлшерін бақылау үшін Алматы қаласының көшелерінің автокөліктерден шығатын улы газдармен ластанғанын зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы анықталды [9-10].

ҚОРЫТЫНДЫ

Автокөліктердің шығаратын улы газдармен күрес жүргізу өте қиын. Сондықтан болашақта өндірістен және автокөліктерден шығатын улы газдарды сіңіріп, оларға адсорбент ретінде пайдаланатын ағашты өсімдіктерді өсіріп төзімді түрлерін анықтау қажет. Қаланың іші мен сыр-тындағы жанармай құю бекеттерін жауып, олардың орнына газ құю бекеттерін орнату қажет. Газды пайдалану өте тиімді, себебі одан ауа ластанбайды және оны қолдану өте арзанға түседі. Мұнай мен көмірге қарағанда табиғи газда күкірт болмайды. Осы тұрғыдан қарағанда газ экологиялық таза отын болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Черных Н.А., Сидоренко С.Н. (2003), *Экологический мониторинг токсикантов в биосфере* М.: Изд. РУДН,- 430 с.
2. Жумадалиева С., Баешов А., Жарменов А. (1998), *Қоршаған орта химиясы*. Алматы.
3. Баимбетов Н.С. (2001), *Правовые основы экологической экспертизы в РК*. Алматы: Қазақ университеті.
4. Давыдова С.Л., Тагасаов В.И. (2002), *Тяжелые металлы как супертоксиканты XXI века*. Уч.Пос. М.: Изд.РУДН, -140 с.
5. Елеусизов М.Х., Скворцов В.В., Мусина А.С. (2011), *Экология Казахстана: политолого-социологический анализ*. Алматы -412с.
6. Мусина А.С., Комутбаева Г.А., Козбагарова Г.А., Бухман С.П., Алисултанова З.Т. (1998), *Капельный способ обнаружения тетраэтилсвинца в бензине*. Патент №27989.
7. Мусина А.С., Бухман С.П., Комутбаева Г.А., Беликова Н.А. *Капельный способ обнаружения тетраэтилсвинца в бензине*. Патент №.1999.
8. Байтуkenов Т. Бензобяки-2 // Газета «Время» . 21.,4.2003. №57(240). - С.8
9. Сарсенбаев К., Есназаров У. (200), *Фитомелиорация и озеленение в районах металлургических комбинатов*. Алма – Ата.– 205 с.
10. Амирбекова Р. (1990), *Смог над городами // Автомобильный транспорт Казахстана*. №9.

СІСНОРИУМ ӨСІМДІГІНІҢ ЖЕР ҮСТІ БӨЛІГІНІҢ ЭЛЕМЕНТТІК МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ

химия магистрі **М.Б.АХТАЕВА***
х.ғ.к., қауым. проф.м.а. **Г.Е.АЗИМБАЕВА**
ж.магистрі, аға оқытушы **Б.М.ИЗТЕЛЕУ**

Түйіндеме:

Бұл мақалада жер талғамай өсетін күрделігүлділер тұқымдасына жататын шашыратқы өсімдігінің жер үсті бөліктерінің құрамында адам ағзасына қажетті элементтердің мөлшері анықталып, зерттелді. Шашыратқының жер үстіңгі бөлігінің (гүлі, сабағы, жапырағы, тамыры) құрамындағы микро элементтердің мөлшері атом-эмиссионды жартылай сандық спектрлік анализ әдісімен «А Analyst 400» приборында және макро элементтердің мөлшері атом-адсорбциялық әдіспен анықталып, зерттеу мәліметтері көрсетілген. Нәтижесінде олардың құрамында калий, натрий, магний, кальций, кадмий, кобальт, темір, марганец, мырыш, мыс элементтері кездеседі.

Тірек сөздер: шашыратқы, элементтер, спектрлік анализ.

DETERMINATION OF THE PERCENTAGE OF THE EARTH'S SHARE OF THE СІСНОРИУМ FLORICULTURE

Abstract:

In this statement describes the macro-micro elements which necessary for the human body, in the structure of terrestrial parts of chicory, class complex flowers, ground everywhere. The amount of macro and microelements in the structure of terrestrial parts of chicory (flowers, stems, leaves) defined by the method of Atomic emission digital spectrum analysis using the device «A Analyst 400», receives the results of the study. As a resultados it was found that they meet against the macro and mikrolementy potassium, sodium, magnesium, calcium, cadmium, cobalt, iron, manganese, zinc, copper.

Keywords: chicory, elements, spectrum analysis.

КІРІСПЕ

Соңғы жылдарда дәрілік өсімдіктермен емдеуге – фитотерапияға көп назар аударылып жатыр. Жер бетінде шипалық қасиетке ие алуан түрлі өсімдіктер өседі. Осынау әрқилы географиялық аймақта қоныс тепкен емдік, шипалық қасиеттері алуан түрлі өсімдіктерді адам баласы ерте кезден-ақ өз қажетіне жаратып келеді. Тіпті осыдан үш мың жыл бұрын-ақ кейбір шығыс елдерінде қазіргі қолданып жүрген дәрілік өсімдіктердің біразы белгілі болған [1]. Қазақстан флорасы әртүрлі жабайы, мәдени және дәстүрсіз өсімдіктерге бай. Олар дәрілік перапараттар, биологиялық белсенді заттар өндірудің арзан шикізат көзі болып табылады.

Қазіргі таңда 30% дәрілік препараттар өсімдіктерден өндіріледі. Әлемдік экологиялық жағдайдың өзгеруі, әртүрлі аурулардың өсуіне байланысты жаңа, болашағы зор дәрілік пре-параттарды табиғи өсімдіктерден бөлу және өндірудің әртүрлі әдістері іздестірілуде [1,3]. Біздің еліміз мәдени және дәстүрсіз өсімдіктерге бай өлкелердің бірі. Сондай өсімдіктердің бірі – шашыратқы. Бұл дәрілік өсімдік дүние жүзі елдерінде химиялық құрамы толық зерттелмеген өсімдіктер қатарына жатады. Ол дәрілік өсімдік ғана емес, тағам өндірісінде де, фармацевтикада да қолданылады. Әдеби деректерде шашыратқының тамырының зерттелуі туралы мәліметтер аз кездессе, жер үстіңгі бөлігі туралы толық мәліметтер жоқ. Сондықтан да осы өсімдіктің химиялық құрамын толығырақ зерттеп, фармакология үшін оның құндылығын ғылыми түрде анықтау қажет. Өйткені біздің елімізде қолданылатын дәрі-дәрмектердің барлығы шет елдерден тасымалданады. Оның ішінде біздің отанымыз тек 15-30% ғана өндіреді. Өз елімізде халыққа қажетті дәрілік препараттарды шашыратқыдан бөлу өзекті болып отыр [1,4,5]. Әрбір дәрілік өсімдік емдеу практикасына енгізілмес бұрын ғылыми медицинада зерттеудің ұзақ жолынан өтеді. Атап айтқанда химиялық құрамы тексеріледі, ағзаға әсер етуші факторы, адамның әр түрлі органдары мен жүйелерінің қызметіне ететін ықпалы анықталады. Сынақтан өткен өсімдікті Денсаулық сақтау министрлігінің фармакологиялық комитеті халық арасына кеңінен таратуға және емдеу мақсатында қолдануға, ал оның препараттарын өндірістік жолмен жасауға рұқсат етеді. Сөйтіп көптеген өсімдіктер халық

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, azimbaeva_g@mail.ru

медицинасынан ғылыми медицинаға көшеді [3,6]. Әлі толық зерттелмеген және халық медицинасында танымал болып келетін дәрілік өсімдіктер қатарына күрделі гүлділер тұқымдасының бір өкілі шашыратқы да жатады. Ол негізінен флорада жер талғамай, кез – келген жерлерде өсе беретін арамшөп ретінде кеңінен таралған [1,7].

Адамның ағзалары химиялық элементтерді әр түрлі концентрлейді, яғни макро және микро элементтер мүшелер мен ұлпаларда жинақталады. Бұл ұлпаларда әркелкі таралады. Микро–элементтердің көпшілігі бауырда, сүйек және бұлшық ет ұлпаларында жинақталады. Макро және микроэлементтер кальций, фосфор, фтор, йод, алюминий және кремний, сүйек және тіс ұлпаларының түзілуін қамтамасыз етушілер[3].

Жануар, адам, өсімдік ұлпаларындағы, яғни тірі ұлпалардағы кездесетін минералды заттар немесе биобейорганикалық элементтер макроэлементтер және микроэлементтер болып екіге бөлінеді [4].

Минералдық заттардың немесе макро, микроэлементтердің биологиялық негізгі қызметтерінің бірі-механикалық қызметі. Мұндай қызмет жануарлар мен адамдарда сүйектің ұлпасының түзілуіне байланысты. Барлық минералдық заттардың 5/6 бөлігі, негізінен Са, Р, Mg сүйек қаңқасының құрамына кіреді және өсімдіктің сабағының, кейбір ағашты өсімдіктердің діңінің қаттылығын қамтамасыз етеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Шашыратқының өсімдігінің (гүлі, сабағы, жапырағы, тамыры) элементтік мөлшерін анықтау. Зерттеудің нысаны ретінде 2016-2017 жылғы ОҚО, Мақтаарал ауданы, Ынтылы ауылының шашыратқы өсімдігі (гүлі, сабағы, жапырағы, тамыры) алынды.

Шашыратқының өсімдігінің (гүлі, сабағы, жапырағы, тамыры) құрамындағы макро және микро элементтердің мөлшері атом-адсорбциялық әдіспен Алматы геология және метрология институтында анықталды. Зерттеу нәтижелерінің мәліметтері 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте – *Sichogium* өсімдігінің құрамындағы макро және микро элементтердің мөлшері

№		m, г/г			
		Гүлі	Сабағы	Жапырағы	Тамыры
1	Ce	7,25	18,30	4,45	49,80
2	Dy	1,55	4,63	0,10	1,15
3	Gd	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001
4	La	6,60	12,05	13,90	29,,30
5	Hd	14,34	2,92	7,29	10,35
6	Pr	15,75	14,55	13,00	2468
7	Sm	<0,001	3,30	1,59	<0,001
8	Y	<0,001	<0,001	<0,001	6,22
9	Eu	-	-	-	-
10	Tb	-	-	-	-
11	Ho	6,99	3,09	7,46	<0,001
12	Er	-	-	-	-
13	Tm	-	-	-	-
14	Yb	-	-	-	-
15	Lu	0,30	0,45	0,55	1,00
16	Sc	-	-	-	-
Пайыздық мөлшері, %					
17	Al	0,62	1,00	0,64	2,33
18	As	0,0040	<0,000001	0,0037	<0,000001
19	Bi	<0,000001	<0,000001	<0,000001	<0,000001
20	Ca	12,58	14,83	21,08	7,59
21	Cd	0,00021	0,00022	0,00031	0,00049
22	Co	-	-	-	-
23	Cr	0,00041	0,00062	0,0050	0,0020
24	Cu	0,0140	0,0079	0,0045	0,0100
25	Fe	0,16	0,21	0,16	0,10

26	Ga	-	-	-	-
27	Hf	-	-	-	-
28	In	<0,000001	<0,000001	0,00086	<0,000001
29	Li	0,0009	0,0036	0,0021	0,0017
30	Mg	2,30	1,58	1,91	1,77
31	Mn	0,031	0,024	0,022	0,027
32	Mo	0,0011	0,0021	0,0046	0,0052
33	Nb	<0,000001	<0,000001	<0,000001	0,00036
34	Ni	-	-	-	-
35	Pb	0,0032	0,0064	0,0038	0,0043
36	Rb	0,028	0,016	0,020	0,017
37	Si	0,0285	0,0380	0,0300	0,1000
38	Sn	0,0028	0,0057	0,0024	0,0044
39	Ta	<0,000001	0,00077	<0,000001	<0,000001
40	Te	0,0017	0,0084	0,0064	0,0064
41	Ti	0,0350	0,0750	0,0380	0,1000
42	V	<0,000001	<0,000001	<0,000001	<0,000001
43	W	0,0038	0,0017	0,0044	0,0028
44	Zr	0,0019	0,0019	0,0012	0,0056
45	Ge	<0,000001	<0,000001	<0,000001	0,13
46	Sb	0,0013	<0,000001	<0,000001	<0,000001
47	Se	0,0019	0,0026	<0,000001	<0,000001
48	Tl	0,019	0,018	0,024	0,005
49	Zn	0,044	0,028	0,036	0,027

1 кестеден көріп отырғандарыңыздай, мыс (1,7-1,8), мырыш (2,1-2,3), марганец (1,07-1,18), темір (1,58-1,63) микроэлементтерінің мөлшері сабағына қарағанда гүлі мен жапырақтарында көп, ал кальций (1,5-1,6) мен калийдің (1,3-1,6) мөлшері гүліне қарағанда сабағы мен жапырағында көп және макроэлемент натрийдің мөлшері жапырағына қарағанда сабағы мен гүлінде 1,2-1,9 еседей көп. Адамның ағзалары химиялық элементтерді әр түрлі концентрлейді, яғни макро және микроэлементтер мүшелер мен ұлпаларда әркелкі таралады. Микроэлементтердің көпшілігі бауырда, сүйек және бұлшық ет ұлпаларында жиналады. Бұл ұлпалар көптеген микроэлементтердің негізгі қоры. Элементтер кейбір мүшелерге тән болып табылады және онда концентрациясы жоғары болады. Мысалы, мырыш – қарын асты безінде, йод – қалқанша безінде, фтор – тіс кіреуесінде, алюминий, мышьяк, ванадий – шашта, кадмий, сынап, молибден – бүйректе, қалайы – ішек ұлпаларында, стронций – қуық безінде, сүйек ұлпасында, барий – көздің пигментті қабатында, бром, марганец, хром – гипофизде және тағы басқаларда жиналады [4]. Ағзада микроэлементтер байланысқан және бос ионды түрінде де кездеседі. Кремний, алю-миний, мыс және титан бас миы ұлпаларында нәруыздармен комплекс түрінде, ал марганец ион түрінде кездеседі. Сутек және оттегі – макроэлементтері су молекуласын түзетіні белгілі. Су-маңызды еріткіш және ол адамның мүшелерінде, ұлпаларында және биологиялық сұйықтықтарда әркелкі таралған, асқазан

сұйығының, сілекейдің, қан плазмасының, лимфаның 99,5% – дан 90% – ға дейінгі аралығын құрайды [2]. Ағзадағы макро және микроэлементтердің мөлшерін гормондар реттеп отырады. Химиялық элементтердің адам ағзасындағы биологиялық орны әр түрлі болып келеді. Макроэлементтер – ұлпаның құрылысын, осмос қысымының тұрақтылығын, иондық және қышқыл-негіздік құрамын реттеушілер. Микроэлементтер ферменттер, гормондар, дәрумендер, биологиялық белсенді заттар құрамына комплекс түзушілер немесе активаторлар түрінде кіреді де зат алмасу, көбею, ұлпаның тыныс алу, улы заттарды залалсыздандыру үрдістеріне қатысады. Кейбір элементтердің мөлшері адам ағзасында жасы ұлғайған сайын өзгеріп отырады. Мысалы, кадмийдің бүйректегі және молибденнің бауырдағы мөлшері қартайғанда жоғарылайды. Жас ұлғайған сайын кейбір мырыш, ванадий және хром сияқты микроэлементтердің мөлшерлері кемиді. Әр түрлі микроэлементтердің жетіспеушілігіне немесе артуына байланысты көптеген аурулар белгілі. Фтордың жетіспеушілігінен тіс жегісі, йодтың жетіспеушілігінен зоб, молибденнің артық мөлшерінен подагра пайда болады [7]. Жоғарыда айтылған элементтердің тәуліктік нормасын зерттеудің

нәтижесінде мынадай қорытынды жасалады: ересек адамдар үшін микроэлементтердің тәуліктік мөлшері: алюминий – 49,01 мг, бром – 0,821 мг, темір – 1,1-30 мг, йод – 0,2 мг, кобальт – 0,05-0,1 мг, марганец – 5–7 мг, мыс – 2-3 мг, молибден – 0,15–0,3 мг, ни-кель – 0,63 мг, рубидий – 0,35-0,5 мг, фтор – 2-3 мг, мырыш – 10–15 мг. Әрине, бұл көрсеткіштер адамның жас ерекшеліктеріне байланысты өзгеріп отырады. Мысалы, ой еңбегімен айналысатын адамдар үшін марганецтің мөлшері тәулігіне 5-6 мг. Жас балаларға марганецтің мөлшері ересектерге қарағанда көбірек қажет болады. Сондықтан да соңғы жылдары микроэлементтер жайлы зерттеу жұмыстары жүйелі жүргізіліп келеді. Микроэлементтердің негізгі физиологиялық – биохимиялық қасиеттері бойынша Қазақстанда П.Р.Загриценко, Ж.Қалекенов, Қ.Кенжеев, Ж.Мамутов және К.Сағатов, ал Ресейде Я.В.Пейве, М.Я.Школьник, П.А.Власюк, О.К.Кедров – Зихман сияқты ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізген [6,7]. Ересек адамның денесінде 3 килограммға дейін минералды тұздар бар, бұл мөлшердің 5/6 бөлігі сүйек ұлпаларына тиесілі. Кейбір макроэлементтер (магний, кальций) және көптеген микроэлементтер ағзада биолиганд – аминқышқылдармен, нәруыздармен, нуклеин қышқылдарымен, гормондармен, дәрумендермен және тағы басқалармен комплекс түрінде кездеседі. Мысалы, темір ионы комплекс түзуші ретінде – гемоглобин, кобальт-В12 дәруменінің, магний хлорофилл құрамына кіреді. Сонымен қатар, ағзада биологиялық маңызы жоғары басқа да элементтердің көптеген биоконплекстері бар [1,4]. Зерттеу мәліметтерін қорытындылай келе шашыратқының жер үсті бөлігіндегі макро-микро элементтер мөлшері мынадай заңдылық бойынша таралады: мыс, мырыш, кобальттың мөлшері сабағы – жапырағы – гүлі бойынша, натрийдің мөлшері жапырағы – гүлі – сабағы бойынша, темір мен марганецтің мөлшері сабағы – гүлі – жапырағы бойынша, кадмий, кальций және магнийдің мөлшері гүлі – сабағы – жапырағы ретімен артса, ал, сабағы – жапырағы – гүлі бойынша калийдің мөлшері төмендеген. Ал, егер бір ғана мыс микроэлементі ағзада жетіспесе, бауырда қорланған темір гемоглобинмен байланысқа түсе алмайды. Мыстың мөлшері төмендеген кезде немесе жетіспеген жағдайда шаш тез ағарады. Мыс қанға оттектің өтуін қамтамасыз етеді. Соның нәтижесінде жасуша, ұлпалар оттеппен жақсы қамтамасыз етіледі. Мыс көптеген ферменттердің құрамына кіреді, ұлпалардағы тотығу реакциясын жылдамдатады.

Қорыта келгенде, өсімдік құрамында пайдалы қосылыстар көп болған сайын, ол өсімдіктің маңыздылығы арта түсетіні белгілі. Шашыратқы сондай өсімдіктердің қатарына жатады. Тәжірибелердің немесе зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, макро-микро элементтер адам ағзасына, жалпы тіршілікке пайдалы элементтер шашыратқының барлық дерлік мүшесінде көп.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Т.Т.Березов, Б.Ф.Коровкин (1989), *«Биологическая химия»*, Москва - 56с.
2. К.С.Сағатов (1998) *«Биологиялық химия»*, Мектеп -75б.
3. Strauss S. D. The Big Idea (2001), *«How Business Innovators Get Great Ideas to Market»*, Kaplan Business, Vol. 20.
4. Н.А. Кенесарина (2005), *«Өсімдіктер физиологиясы және биохимия негіздері»*, Ақмола.: Аграрлық университеті - 68б.
5. Т. Қасымбаева, Т. Мұхамбетжанов (2006), *«Жалпы биология»*, Алматы, Мектеп - 131б.
6. М.Б.Ахтаева, Г.Е.Азимбаева (2011), *«Шашыратқының жер үсті бөлігінің құрамындағы биологиялық белсенді заттарды анықтау»*, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ., Азаматтық қоғамның жарқын қалыптасуына Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған «Ғылым әлемі» атты студенттер мен жас ғалымдардың Халықаралық конференциясының баяндама тезистері, Биотехнология, Алматы - 44б.
7. М.Б.Ахтаева, Г.Е.Азимбаева А.Т.Серікбай (2017), *«Шашыратқы өсімдігінің құрамындағы биологиялық белсенді заттарды титриметриялық әдіспен анықтау»*, Д.И.Менделеевтің туған күніне орай, ЖОО студенттері, магистранттары мен жас ғалымдарының *«ЖОО-ның жастар бірлестіктерінде инновациялық ортаны қалыптастыру»* атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.
8. М.Б.Ахтаева, Г.Е.Азимбаева (2017), *«Chicorium өсімдігінің компонентті құрамын анықтау»*, Tokyo summit 5th international conference on social sciences, China to Adriatic, Tokyo.

ӘОК:574:435,546.16

ПОЛИМЕРЛЕР ЭКОЛОГИЯСЫ

х.ғ.д., профессор **Е.Ж. МЕНЛІҒАЗИЕВ***2 курс магистранты **Т.Т. БЕРШОВА**2 курс магистранты **В.Т. ӘБДІРАХМАНОВА**

Түйіндеме:

Адам баласы өзінің даму тарихында өндіріс жүйесінде пайда болған «қоймалжың болып қалған», тұмбаға түскен қалдықтарды керек қылмады, қалдық деп тастады. Уақыт өте келе олардың өте құнды заттар екенін түсініп өзінің қажеттілігіне пайдалана бастады. Сөйтіп полимерлі заттар, бүгінгі таңда, өздерінің физикалық, химиялық, физико-механикалық қасиеттеріне байланысты, өмірдің барлық саласында әсіресе медицинада, ауылшаруашылығында, машина жасау өндірісінде, космоста, жеңіл өнеркәсіпте, гидрометаллургияда қолданыста. Осыған орай олардың жаңа түрлері, табиғатта кездеспеген, синтетикалық әдіспен алынууда, химиялық, физикалық қасиеттері зерттеліп, қолданыс орындарыда табылууда, заводтарда мыңдаған тонналап өндірілуде. Сонымен қатар жоғары молекулалы қосылыстарды-полимерлерді синтездеу және оларды , қолданыс үшін өңдеу кезінде, өндірісте өзінің қызмет істеу мерзімін өтеген, ондаған жылдарда бұзылмай, құрылым-сызданбай табиғатты ластап жата беретін материалдар –қалдықтар өздерінің шешімін күтуде. Мақала осы тақырыпта туындаған мәселелерді шешуге арналған.

Тірек сөздер: *пластмасса, қоқыс қалдықтар, тотығу, құрылымсыздану, экология, электроника, поликарбонат, полифениленсульфид, термиялық деструкция, сәулеге төзімділік, полиэфирлер, ыдырау, химиялық құрылымсыздану гидролиз, алкогольиз, ацидолиз, амминолиз.*

POLYMER ECOLOGY

Abstract

At the present time, thanks to unique physicochemical, structural and technological properties, polymeric materials based on various plastics and elastomers find wide application in various fields of the national economy, hydrometallurgy, agriculture, space, engineering, construction, and automotive engineering. I would like to note that the vital activity of the community is inevitably associated with the formation of waste at all stages of production and processing of polymeric materials. Therefore, the urgency of the task of their disposal, as well as the harm to people and the environment, remains acute as before. This article describes four fundamentally different ways of recycling garbage: the organization of landfills, secondary use, the burning and synthesis of "environmentally friendly" polymers and products from them.

Key words: *plastics, waste, oxidation, dehydration, ecology, electronics, polycarbonate, Polyphenylene sulfide, thermal destruction, light resistance, polyesters, decomposition, chemical decomposition hydrolysis, alcoholism, acidolysis, aminolysis.*

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда дүние жүзінде полимерлі материалдардың 150 түрі кездеседі, оның 30% пайызы полимерлер қоспасы ретінде өндіріледі. Сұранысына және өздерінің химиялық, физикалық, физико-механикалық қасиеттеріне байланысты олар өндірістің барлық салаларында медицина, ауылшаруашылық, жеңіл өнеркәсіп, электроника, космос, құрылыс, машина жасау өндірісінде қолданыста. Қолданыстағы полимерлердің 80% термопласты полимерлер: полиэтилен, полипропилен, полистирол негізінде болса, 19% конструкциялық поликарбонатты, полиамидті, полиэтилен-терефталатты, полиметилметакрилат, полифениленоксидті полимерлер, ал қалған 1%- өте сирек қолданыста болатын полиэфирлі кетондар, полимидтер, полифениленсульфидтерге тиесілі [1]. Аталған полимерлерді синтездеу, өнімді өңдеу технологиясында және олардан жасалған материалдар өздерінің қызмет мерзімі өтегеннен кейін қалдыққа айналып қоршаған ортаны, жалпы табиғатты, ластай бастайды. Статистика көрсеткіші бойынша, дамыған елдер, трилондаған олардың ішінде Ресей 2,5 млрд, ал Қазақстанда мыңдаған тонна қалдық шығарса, орта есеппен, әр қала тұрғыны жылына шамамен 250-300 кг құрамында полимері бар қалдықтар тастайды екен [2]. Сонымен полимерлі

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, х.ғ.д., профессор menligaziev42@mail.ru

қалдықтар негізінде бірінші - полимер өндірісі технологиясының, екінші-өндірісте қызмет мерзіміне байланысты қажетсіз болғандар және үшінші- жалпы қолданыста болған қызметін өтегендерден жиналғандар. Соңғының қатарында пакеттер,бір ретті пайдаланыстағы ыдыс аяқтар, памперстер,тамақ оралған қабыршықтар, көптеген медициналық шприцтер,дәрумендерден босаған оралғыштар ,салфеткалар,ыдыстар және де басқада құрамында полимерлі заттары бар, қолданыста болған көптеген керегі жоқ бұйымдар.. Полимерлер технологиясының қалдықтары негізінен полимерлерді синтездеу(қондырғыларды тазалау) және оларды өңдеу кезінде(бұйымдар жасағанда) пайда болады.Олардың мөлшері 5% дан 35% аралығында болады. Полимерлі қалдықтар жалпы қалдықтардың 50%құрайды.Қалдықтар болдырмайтын және болдырмауға мүмкіндігі жоқ жағдайларда пайда болады.Өндіріс технологиясы бұзылған жағдайда қолданысқа жарамсыз өнім пайда болады. Сонымен қатар технологиялық аппараттарды тазалау, полимерлерді өңдеу кезінде пайда болатын қалдықтар жөнінде айтқан жөн.Технологиялық қалдықтарды басқа полимерлі материалдардың ішіне қосып өңдеуге,соның арқасында іске асыруға , болады .

Осыған орай өркениеті дамыған елдерде аталған қоқыстардан табиғатты тазартудың төрт жолын пайдалануда.Олар: қоқысты жинауды ұйымдастыру; екінші ретті өңдеу пайдалану; өртеу-жағу мен олардан экологиялық тиімді заттар жасау пайдалану. Аталғандардың арасындағы көп тарағаны,экономикалық жағынан тиімдісі қоқысты бір жерге жинастыруды ұйымдастыру.Қараусыз далада шашылып жатқан қоқыстар арасында өте улы,жаңғыш, сыртқы әсерден ыдырап, құрамынан өмір сүруге зиянды неорганикалық және органикалық заттар ,ауаға бөлетін немесе суда еритін , соның нәтижесінде жатқан жерінде жер қойнауына сіңіп улайтын қосылыстар болады.Кейбір жағдайларда қоқыстар жану процесінің бастауыда бола алады.Оларды жер қойнауына беру(көму) процесі экономикалық жағынан тиімсіз, өйткені ол үшін көп шығын кететіні белгілі[3-6].

Қоқысты үлкен аумақты толық пайдалану мақсаты үшін оларды жағу процесіде қолданылады.Ол да орындалу жағынан тиімді болғанымен одан бөлінетін улы заттар CO , HCN , CH_2O , HCl ,фенол, бензапирен,диоксиндер ауаны ластаса,тұз қышқылы және диоксиндер өте улы адам өміріне қауып төндіретін канцерогенді қосылыстар береді. Олардың құрылымында бірден сегізге дейін хлор атомдары бар полихлордобензо-диоксин, полихлордобензо фуран,2,3,7,8-тетрахлордобензол-п-диоксин және 2,3,7,8-тетрахлордобензофуран қосылыстар өздерінің улылығымен ,өміршілділігімен , химиялық тұрақтылығымен ерекшеледі.Бұл қосылыстар адам ағза имундық жүйесін зақымдап, инфекциялы ауырулардың таралуына көмектесіп,нерв жүйелерінің қызыметін төмендетеді,соның нәтижесінде еңбекке деген талпынысты нашарлатады. Аталған қосылыстар жану орталығында болмауы үшін қоқыстарды өртеу температурасының шамасы 1200С жоғары болғаны тиімді.Органикалық қосылыстар жануының негізгі өнімі көмірқышқылының газыда аспанда жайылып күн сәулесінің жерге түсуін нашарлататыны(парниковый эффект) белгілі.Полимерлі материалдардың жылуға төзімділігін арттыру мақсаты үшін олардың құрамына антипирен қосады. Мысалы, полиэтилен өндірісінде антипирен рөлінде декабромдифенилоксид,сурьманың тотығы (Sb_2O_3), алюминийдің гидроксиді,кейбір құрамында фосфор және бор атомдары бар қосылыстары қолданылады[7].

Полимерлі заттарды қоқыстан бөліп екінші рет пайдаға асыру өте қомақты жұмыс:қоқыс жиналған жерге қоқыс бөлгіш қондырғыны орнату;қолмен іріктеу(өнімсіз,адам өміріне қауыпті) экономикалық жағынан тиімсіз көптеген шығынды қажет етеді. Осы проблеманы кейбір дамыған елдерде, мысалы Германияда қоқыс жиналатын жерге төрт : қызылына-тамақ қалдықтарын;жасылшыны;көк-пластиктерге;сары-қағазға арналған контейнерлер қою арқылы шешілген.Осындай жұмыс арқасында табыс тауып отырған Ресейдің Пуцино қаласында мысалға келтіруге болады.Бұл үлгі біздің елгеде болашақта келеді деген үміттеміз. Өйткені қоқыста табыс табудың көзі екенін өмір көрсетіп тұр.Алматыда ескі машина доңғалақтарын ұнтақтап жол құрылысына және жаңа доңғалақ жасауға қолдану процестері басталып өзінің алғашқы өнімдерін беріп жатқанын қуанышпен айтуға болады.Жол құрылысындағы битумдар су молекуласының әсеріне төзімсіз болса доңғалақ құрамындағы көмірсутек молекулалары оларға инерттілік және өте жоғары төзімділік көрсетеді.Ол оның қызмет мерзімін арттырады. Органикалық зат жол құрылысындағы мөлшері жалпы массаның 30% аспауы керек [8]Сонымен қатар екінші ретте өңделген полимерлер құрылыс саласындада өзінің орнын тапты . Мысалы қалдықтардан жасалған плиталар дыбыс ұстағыш ретінде пайдаланса, ал герметиктер су жібермейтіндер толтырғыштар рөлін атқарады.

Жоғарыда қолданыста болған полимерлер бірнеше өңдеу стадиясынан өткеннен кейін қане пайдаға асырыла бастайды. Олар сорттау, тазалау,ұнтақтау;өз типтеріне бөлу;кептіру түйіршікке айналдыру және қажетті заттар алу.Аталған стадиялар ішінде ең көп жетістік қолданыс мерзімін өтеген автодоңғалақтарды (қара құрамында көмірі көп) ұнтақтап жол құрылысына және қайтадан жаңа доңғалақ жасауға пайдаланғаны.Соңғысы каучук мөлшерін үнемдеуге үлесін қосады.[9] Соңғы

кезде екінші рет пайдаланатын полимерлерді композициялық материалдар алу үшін пайдалануда. Мысалы полипропилен қалдықтарынан Германия-Volkswagen ,францияның Renault,австралияның Omni Plastics фирмалары автомобиль бамперлерін жасауда қолданылады.

Дүние жүзінің ғалымдары проблемасы көп полимерлер қалдықтарынан өзгеше проблемасы жоқ экологиялық және экономикалық жағынан тиімді полимерлер алғаны дұрыс екенін, бүгінгі күні ұғынып,оны шешумен айналасуда.Сонымен қатар американдық ғалым Рами Нараянның «Нам больше ненужны пластмассы, способные храниться вечно» деген сөзін есте ұстап полимерлерді алу, пайдаланумен қатар олардан құтылу проблемасында естен шығармағанымыз абзал.Өйткені көптеген полимерлер жүздеген жылдар бойы бұзылмай қалдық-қоқыс ретінде табиғатты ластап жер бетінде жата береді.

Ол үшін кейбір салаларда табиғат әсерінен(ауа,оттек,сәуле,радиация,қысым,су,орта т.т) құрылымсыздана алатын полимерлер алынуы керек.Бұл проблеманың шешілуінің , бүгінгі таңда, үш жолы бар: олар *гидроксикарбон қышқылдарынан полиэфирлер алу;табиғи полимерлер негізіне сүйеніп жаңа полимерлер алу;өндірістік полимерлерге құрылымсыздану жағдайын жасау.*

Сыртқы күштердің әсерінен құрылымсыздану процесіне түсетін полимерлер алу өткен ғасырдың бірінші ширегінде *полигидроксимаи қышқылын* әртүрлі микроорганизмдерді өсіретін орта ретінде пайдаланғанан басталғаны белгілі.[10]. Процес нәтижесінде жүйе көмір қышқыл газына және суға ыдырайтыны дәлелденді[11-12].Осыған ұқсас биокұрылымсыздану процесіне түсе алатын полиэфирлер гликол,сүтті(молочной), валериан,немесе капрон гидроксикарбон қышқылдарынан алынды[13-14]. Аталған қосылыстардан сыртқы күштің әсерінен құрылым сыздана алатын қабыршақтар-полилактиттер, алғашында, олардың димерлерінен-лактиттерден алынды[15-18].Оларды кейбір жағдайларда қант декстрозасын немесе мальтозаны ашытыпта синтездейді. Алынған полимерлер қасиеттері мықтылығы,жылуға төзімдігі жағынан пласти фицирленген полиэтиленге, поливинилхлоридке, полипропиленге ұқсайды.Сонымен бүгінгі таңда биокұрылымсыздана алатын полимерлерді Американдық Cargill Inc фирмасы *Eco-Pla* маркасы мен,Голландияның CSMN фирмасы *PURAC* маркасымен,Жапонияның *Mitsul Toatsu,Dai Nippon* фирмалары, қасиеттері жағынан полистиролға,ал эластикалық жағынан полиэтиленге ұқсас полилактиттер;Финдік *Neste* фирмасы, молекулалық салмағы 5000-10000 аралығында болатын полилактит өндірісе Ағылшынның *Zeneca Bioproducts PLC* фирмасы *Biopol* маркалы жоғары молекулалы қосылыстарды өндіруде. Биокұрылымсыздану процесіне бейтарапты полимерлер тізбек буындарында «ыдырау көзін» ендіру үшін олардың құрамына пайдалануға дайындап жатқан кезде,құрылымсыздануға көмектесетін, бактерияның әсерінен ыдырайтын, қосылыстар крахмал,целлюлоза және мына күрделі полиэфирлі құрылымды заттардың белгілі мөлшерін қосады.-[O-(CH₂)_x-O-CO-(CH₂)_y-CO-]_n Күрделі эфирмен араласқан полимерді бір жеті жерде көміп ұстағанда оның тығыздығы,ферменттердің әсерінен ыдырағандықтан, 20% төмендейтіні анықталды.Биологиялық полимерлер белоктар мен полисахариттерде ферменттердің көмегімен ыдырайтыны белгілі.Осыған орай полимерлі материалдардың құрылымсыздануының үш жолы белгілі: *сәуленің әсерімен ыдырау; био-ыдырау; суда еру.*

Сәуле әсерімен ыдырау процесін жүргізу үшін полимер құрылымына сәуле әсеріне өте сезімтал материалдар қосу арқылы іске асады.Осының әсерінен полимер өз қасиетін мүлдем өзгертпеуі қажет;қосылған зат улы болмауы керек; пайдаланыстағы зат өңдеу кезінде құрылымсызданбауы шарт;қолданыс мерзімі ұзармаса кемімеген жөн;полимер ұзақ уақыт қолданыста болып ультракүлгін сәуле әсеріне төзімділікте болуы керек. Сонымен қатар ыдырау өнімдері улы болмағаны жөн. Бұл полимерлер қатарын метилметакрилаттың буынына *крахмалдың жалғанған сополимері және карбоксицеллюлоза, лактоза, казеин, ашытқылар, мочевиалар жатады.*Францияда целлюлоза ацетатынан өндірілетін *Biocell* полимерлі материалы физико-механикалық қасиеттері жағынан төменгі қысымда алынған полиэтиленге ұқсайтын, сыртқы күштің, оның ішінде күн сәулесінің әсерінен ыдырайтын суға салғанда ісініп алты айдан кейін көмір қышқыл газына және суға айналады.Америкада поликапролактама полимерімен көптеген пластмассалармен (полиэтилен, полипропилен, поливинилхлорид, полистирол, полиэтилентерефталат) механикалық араласқан жалпы TONE маркасымен шығарылатын материалдар сыртқы әсерден ыдырайтыны дәлелденді. Италияда полиамид-66 құрамына 60-тан 90%-ға дейін құрылымсыздағыштар қосқан Mater VI маркалы полимерлі өнімде сыртқы әсерден ыдырайтыны анықталды.Тармақталмаған полиэтилен тізбек буындарында аталған полиэфирлі буындардың жоқтығынан ол ферменттің әсеріне көнбейді сол себепті 100 жыл аралығында топырақты ластап қоқыс болып жата береді. Ал енді полиэтиленді құрылымсыздандыру үшін оның құрамына сәулемен немесе оттеппен әсер ету арқылы әлсіз топтар,

мына реакция бойынша, енгізу керек. Реакция нәтижесінде құрамы әртүрлі спирттер, қышқылдар, кето топты қосылыстар түзіледі. $-\text{CH}_2-\text{C}^*\text{H}_2$; $-\text{CH}_2-\text{C}^*\text{H}-\text{CO}-\text{CH}_2-\text{CH}_2\text{-----}$ \rightarrow $-\text{CH}_2\text{COOH} + \text{---CH}_2-\text{CH}_2\text{OH} + \text{CH}_3\text{COOH}$

Аталған қосылыстар арқасында полимерлер бұзылып, ыдырап, еріп қоқыстар қатарынан жойылады екен. Егер алдағы жарты ғасыр аралығында адамзат, полимерлер қалдықтарынан құтылу проблемасын шешпесе өмірімізге зиян келтіретін қоқыс қыспағында қалып қою қаупі бар екенін әрқашан есте ұстаған жөн. Әйтседе табиғатта жаралған заттар табиғат әсерімен бастапқы күйге дейін бұзылуы керек деген ұғым дұрыстығына күмән келтіруге болмас. Ол заттар арасындағы, атомдар арасындағы химиялық байланыстардың энергиясының шамасына байланысты екені белгілі. Олай болса біздердің қауіптеніп жүрген уақытымыз, жүз немесе екі жүз аралығында полимерлердің бұзылмайды дегеніміз дұрыс та емес шығар. Ол күн әлі алда болар. Табиғат тірі организм секілді, үнемі қозғалыста, олай болса, кез келген проблеманың шешімі табылмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Вторичная переработка полимеров и создание экологически чистых полимерных материалов Учебное пособие* (2008), Екатеринбург: «ФГБОУ ВПО» Уральский государственный университет им. А.М. Горького.
2. Чел. области накопили 3млрд тонн отходов [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://lentachel/articles/10314>
3. Липков А.А., Ионова Е.И. *Техника защита среды Учебное пособие* (2008), Томск: Изд. ТПУ-317с.
4. В.М. Сулягин, А.А. Ляпков (2007) *Общая хим. Разработка полимеров: Учебное пособие /* Томск: Изд-во Томского политехнического института -195с.
5. Лирова Б.И. (2007), *Трудности экологии производства и внедрения полимерных материалов*, Суворова А.И., Уральский муниципальный институт, 24с.
6. *Русский рынок переработки полимерных отходов* (2010), Аналитический обзор. Москва..
7. Трофимов В.А. (2008), *Химия высокомолекулярных соединений*. Учебное пособие Нижний Тагил, Нижнетагильский гос. соц. пед. акад., -Нижний Тагил., -140с.
8. Базы технологии переработки пластмасс Подред. В.Н. Кулезнева, М.: Высшая школа, 1995, 527с., 2004, 600с
9. А.Б. Зезин, Полимеры и окружающая среда. Соросовский образовательный журнал М. 2010. №2
10. Mod. Plast. Int. 1996. V. 26. p. 86.
11. Nakasaki K. et. et. Kagaku Kogaku Cem. Eng., Jap. 199+5. v. 59, p. 496
12. Wang Jing et. et. Huanjing kexue Chem. J. Environ. Sci. 1998. V. 19. p. 52
13. Lefevre. C. et. al Chim. nouv. 1998. Vol. 16. p. 1921
14. Eya H. et. al. Kobunshi Jap. J. Polym. Sci and Technol 1997. V. 54. p. 7615
15. Патент Япония 2725870, опубл. 1998
16. Заявка ФРГ 4239781, опубл. 1994
17. Патент США 54437800 опубл. 1995
18. Bruce G. Chem. Week 1997. 159. p. 32

NUŞİRVAN YAOŞEF VE TÜRKİSTAN YAZILARI ÜZERİNE

Doç. Dr. Adem ÖGER*

Özet:

19. yüzyılda çok sayıda gezgin, misyoner ve araştırmacı Türkistan coğrafyasına seyahat etmiş, bu coğrafyadaki gözlem ve tespitlerini çeşitli gazete, dergilerde yayınlamış ya da seyahat yazısı olarak kitaplaştırmıştır. Bu isimlerden biri 1886 yılında Ufa'da dünyaya gelen Nuşirvan Yaoşef'tir. Yaoşef, 1912-1917 yılları arasında Taşkent, Semerkant, Buhara, Kokand daha sonra da Çin Türkistanı olarak adlandırdığı Gulca, Kuça, Kaşgar, Hoten, Keriye gibi şehirlere seyahat etmiştir. Seyahati sırasında gözlemlerini ve tespitlerini kaleme alarak Kazan'da yayımlanan Kuyaş gazetesi ve Şura dergisi başta olmak üzere Ayne, Semerkant gibi gazetelerde yayınlamıştır. Yazılarında Türkistan'ın sosyo-kültürel durumu, günlük hayatı, kültürü, dili, edebiyatı gibi konularda çok önemli bilgilere yer vermiştir. Bildirimizde, Nuşirvan'ın hayatı ve Türkistan seyahati hakkında bilgi verilerek, çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanan yazıları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Nuşirvan Yaoşef, Ufa, Türkistan, Şura, Kuyaş*

NUŞİRVAN YAOŞEF AND ON HIS WRITINGS OF TÜRKİSTAN

Abstract:

A large number of travelers, missionaries and researchers traveled to the geographical region of Türkistan in the 19th century. They published to observations and findings in various newspapers and magazines, or collected into a book as a travel writer. One of these names is Nuşirevan Yaoşef who wsa born in 1886, Ufa. After Yaoşef traveled to Taşkent, Semerkant, Buhara, Kokand between 1912 and 1917, he traveled to cities like Gulca, Kuça, Kaşgar, Hoten, Keriye that he called as Chinese Türkistan. He wrote his observations and findings during the trip, and published in Şura journal and in newspaper such as Ayne, Semerkant and Kuyaş which published in Kazan. In his writing is located very important information such as the socio-cultural situation of Türkistan, daily life, culture, language and litarature. In this declaration, we will give information about Nuşirevan's life and his Türkistan trip and will evaluate writings which he published in various journals and newspapers.

Keywords: *Nuşirevan Yaoşef, Ufa, Türkistan, Şura, Kuyaş*

Nuşirvan Yaoşef'in Hayatı:

Nuşirvan Yaoşef'in hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Onun Türkistan'a yaptığı seyahat ve bu seyahatlerini kaleme aldığı yazılarından (Şura dergisi, Kuyaş ve Vakit gazetelerinde) hayatı hakkında bazı bilgilere ulaşabiliyoruz. Ayrıca Japon araştırmacı Oişi Şiniçiro ve Uygur araştırmacı Ömercan

Nuri'nin kaleme aldığı bazı makalelerde Yaoşef'in hayatı hakkında bilgi bulunmaktadır.

Nuşirvan Yaoşef, 1910'lu yılların başından 1917 yılında Taşkent'te vefat edinceye kadar Türkistan coğrafyasında seyahat etmiş, aynı zamanda gezi yazılarını ve makalelerini çeşitli gazete ve dergilerde yayımlamış, o dönemde Türkler ve Tatarlar arasında ün salmış biridir [3, s. 6].

Yaoşef, (23.11.1886 – 23.11.1917), Ufa'nın Beribey İlçesi, Bogadı Kasabası, Mıntal köyünde odun kömürü ticaretiyle uğraşan Şiryezdan Ahmet'in oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Her ne kadar köyde çok sayıda zengin aileler bulunsa da, Yaoşef'in ailesinin fakir bir aile olduğu bilinmektedir. Yaoşef, 8 yaşından 11 yaşına kadar Mıntal köyüne 3-4 km uzaklıktaki Urazaybaş köyünde, Atavulla Sadetullah tarafından açılan mektepte okumuştur. 1907 yılından sonra Şeyhullah Şerbikof adında bir imamdan dersler almıştır. Daha o dönemde ders aldığı imama, "Türkistan'a mı Buharaya mı gideyim?" diye danışan Yaoşef'e imam Orenburg'daki Hüseyiniye Medresesi'nde ilim tahsil etmesini tavsiye eder. Ancak Yaoşef, Ufa'da yeni açılan Aliye Medresesi'nde eğitim görmüştür. Bu medresede dini ilimlerin yanı sıra tarih, coğrafya, matematik, astronomi, kimya, fizik gibi dersler almıştır. Bu medresenin bir başka özelliği ise yeni usulde eğitim veriyor olmasıdır [3, s. 7; 1, s. 44].

Medrese eğitimini tamamlayan Yaoşef, Ufa'nın güneyindeki Kazak bozkırına gelip öğretmen olmuştur. Kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra Türkistan seyahatine çıkmıştır. Onun Türkistan seyahatinin başlangıç dönemi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Yaoşef'in "Türkistan'da Çiftçilik" adlı ilk

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, ademoger@gmail.com

yazısı Vakit gazetesinde 10 Haziran 1912’de yayınlanmıştır. Buna göre Yaoşef, bu makalenin yayınlanmasından hemen önce Türkistan’a gitmiştir [3, s. 8].

Yaoşef, İslami ilimlerin eğitiminde önemli yol kat eden Taşkent, Semerkant, Buhara gibi şehirleri ziyaret etmiştir. En uzun süre Semerkant’ta bulunmuş ve bu şehirleri gezerken kütüphanelerde araştırmalar yapmış, medreselerde müderrislerle ve öğrencilerle bilgi alışverişinde bulunmuş ve Farsça öğrenmiştir. 1913 yılında Semerkant’ta ceditçi hareketin lideri olarak bilinen Mahmut Hoca Behbudi ile mülakatlar gerçekleştirerek fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu durum daha sonra onun Behbudi’nin editörü olduğu Ayne dergisi ve Semerkant gazetesinde çok sayıda yazısının yayınlanmasına vesile olmuştur. Kuyaş gazetesinin muhabiri olarak 1914’te yaklaşık 20 adet yazı yazan Yaoşef, Kokand’tan 23 Nisan 1914’te gönderdiği yazıyla Kuyaş gazetesi muhabirliğinden istifa etmiştir [3, s. 9;1, s. 44].

1914 yılı Nisan ayında Semerkant’ta bulunduğu bir müderrisin ifadesiyle Yaoşef, Tatar gazetelerinin öncü muhabirlerinden ve Panizlamizmin savunucularından olan Abdurreşid İbrahim’in “*Алем-и İslam*” adlı kitabından çok etkilenmiş ve onun üzerine kendisi de böyle bir seyahate çıkmaya karar vermiştir. Bu müderris Yaoşef’e dünyayı dolaşmanın oldukça güç olduğunu, bunun yerine o güne kadar kimsenin ilgilenmediği Uygurların yurduna gitmesini önermiştir. Yaoşef, Türkistan’a seyahata çıkmadan önce “Bizim yücelttiğimiz Türk yurtlarının mükemmel tarihi yazılmamıştır, Tatar tarihi, Osmanlı tarihi, Kırım, Kafkas tarihi şeklinde ayrı ayrı yazılanları dikkate almazsak, Türk halklarının umumi tarihi yazılmamıştır”, diyerek Türkistan seyahatinin asıl amacının umumi Türk tarihi yazmak olduğunu ortaya koymuştur [3, s. 10]. Yaoşef, karşılaştığı müderrisin sözüne uyararak Çin sınırından geçip Gulca yoluyla Ramazan bayramında (23-25 Ağustos 1914), Tanrı dağlarının kuzey eteklerindeki Şiho, Manas şehirleri arasındaki köyleri geçerek, Kurban bayramında (30 Ekim- 2 Kasım 1914) Kuçar’a ulaşmıştır. Kuçar’da ilk ceditçi okulu açarak, 40 - 50 öğrenciyi okuma-yazma öğretmesine rağmen, okul kapatılmıştır [1, s.44-45]

5 Nisan 1915’te Kuçar’dan ayrılan Yaoşef at üstünde yaptığı yolculukla Aksu, Maralbaşı’dan geçerek 28 Nisan’da Kaşgar’a ulaşmıştır. Kaşgar ve civarında bir süre kalan Yaoşef 14 Ağustos’ta Yenihisar, Kızıl ve Akrobat’tan geçerek 19 Ağustos’ta Yarkent’e ulaşmıştır. Yarkent’te bir aydan fazla kaldıktan sonra 16 Eylül’de yolculuğuna devam ederek Kargalık, Guma üzerinden 6 Ekim’de Hoten’e ulaşmıştır. Bir ay dinlendikten sonra, 6 Kasım’da buradan ayrılarak 9 Kasım’da Keriye’ye ulaşmıştır. 20 Kasım’da burada yeni bir ceditçi okul açarak 2 – 3 ay içinde ondan fazla çocuğa okuma- yazma öğrettikten sonra 1916 yılını Hoten ve Keriye’de geçirmiş ve 1917 yılı başlarında Kaşgar’a dönmüştür. Tibet yoluyla Hindistan’a geçme düşüncesiyle yolculuğa hazırlanırken, Rusya’da Şubat devriminin başladığını duyan Yaoşef planını değiştirerek Nisan’da Rus sınırına geçer. Oş, Andican, Kokand üzerinden 3 Mayıs’ta Taşkent’e ulaşır. Türkistan’da meşhur olan Yaoşef’e Taşkent’teki Tatarlar pek ilgi göstermemişlerdir. Umutsuzluğa düşen Yaoşef, yolculuğuna devam etmeye hazırlanırken 23 Kasım’da vefat etmiştir. Yaoşef’in hayatını kaybetmesi üzerine, Şura dergisi editörü Rizaeddin Fahreddin, Yaoşef’in biyografisini bilmediğini ancak bu konuda dergiye yazanlar olursa dergide bunların yayımlanacağını ilan ederek bu yazıların toplanarak kitap haline getirilmesinin büyük önem arz ettiğini belirtmiştir [1, s. 45; 3, s. 13].

Nuşirvan Yaoşef’in Yazıları:

Yaoşef seyahatinin başlangıcında Türkistan’daki sosyal yaşam ve eğilimler konusunda *Ayne ve Kuyaş* gazetelerine yazılar göndererek Türkistan’daki Türklerin durumunu anlatmış, aynı zamanda buradaki cedit okulları, medreseler, kültürel yaşam ve dini görüşler hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. Daha sonra Şura dergisi ve Vakit gazetesinde devam eden bu yazılar ve özellikle ortak Türk dili yaratılması yönündeki görüşleri İsmail Gaspıralı’nın peşinden giden bir Türkçü olduğunu ortaya koymaktadır [1, s. 46].

Medrese eğitimi sırasında ceditçilik hareketiyle tanışan Yaoşef, seyahatinde Uygurların geleneklerini, inançlarını, sosyal yaşamlarını ve hayata bakışlarını tespit etmeye çalışmış, bu tespit ve tahlillerini seri şeklinde çeşitli gazete ve dergilerde yayınlarken da 20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan’ın durumunu gözler önüne sermiştir.

Yaoşef’in “*Şura*” dergisinde yayınlanan 70 makalesi ve “*Vakit*” gazetesinde yayınlanan 53 yazısından Uygurlarla ilgili olanlardan 91 tanesi seçilerek ve Ömercan Nuri ve Abliz Orhun tarafından Uygur Türkçesine aktarılmış “*Alte Şehir Mektuplari*” adıyla Pekin’de yayınlanmıştır. Bu eserde yer alan yazıları incelediğimizde, Vakit gazetesinde yayınlanan “*Altışehir’de Seyahat*” başlıklı yazı dizisinde, seyahati sırasında Uygurların gelenek ve sosyal yaşamlarına ilişkin gözlemlerini anlatırken, “*Türkistan Mektuplari*” başlıklı yazı dizisinde Doğu Türkistan’ın coğrafyası ve Uygurların genel durumunu ele almıştır. “*Altışehir Türkleri Hayatından*” başlıklı yazı dizisinde, Uygurların çektiği acıları, medreselerin harabeye dönmüş hallerini ve Uygurlar arasındaki yozlaşmayı anlatmıştır. “*Altı şehir’de İktisadi İşler*” başlıklı yazı dizisinde, Uygurların gelir kaynakları, ticaret durumlarını irdelemiş ve ekonomik açıdan kalkınmaları için çeşitli önerilerde bulunmuştur. “*Çin Türkistanı Müslümanları Halinden*” başlıklı yazı dizisinde, Uygurların

dini hayatı, dini eğitim durumları, yaygın hale gelen inançsızlık ve İslama aykırı dini gelenekler üzerinde durmuş, Uygurları bu kötü duruma düşüren nedenin iman eksikliği olduğunu belirtmiştir. “*Çin Türkistanında Hatun-Kız Hayatı*” başlıklı yazı dizisinde, Doğu Türkistan’da kadın ve kızların sosyal yaşam içindeki yerleri, düğün ve evlenme adetleri, mut’a nikâhı ve cinsel hastalıklar üzerinde durmuş, bölgede dul kadınların çokluğuna dikkat çekmiştir. Hatta “*Çin Türkistanında Araplar*” başlıklı yazı dizisinde, Arapların Uygurlarda mut’a nikahının yaygın olması ve kadın-kızlara değer verilmemesinden faydalanarak para topladığına, evlendikleri ertesi günü boşandıklarına değinmekte ve bir Arap’ın 400’den fazla kızla evlenip boşandığını iddia etmektedir. “*Çin Türkistanında Matbuat ve Mektep*” başlıklı yazı dizisinde Uygurların 20. yüzyıl başlarında, hala ortaçağ düşüncesine sahip olduğunu, eğitimsizliğin her geçen gün arttığını belirterek, yeniliklere karşı tutumlarını irdelemiş ve matbuatın olmadığını belirtmiştir. Bunun yanında modern anlamda okulların açılmasına rağmen halkın bu okullara gereken önemi vermediğini, ulemanın da okulları kapatmaya çalıştığını ve hatta Çinli yöneticilere ihbar yoluyla yanlış bilgiler vererek okulları kapatmayı başardığını dile getirmiştir [1, s. 47-48; 2, s. 1-447].

Yaoşef, Türklerin ana vatanı olan Tükistan’da “Tarih-i Reşidi” gibi ya da Türkçe olarak yazılmış el yazma Türk tarihi kitaplarını araştırmıştır. Bu araştırmalar sonucunda Hoten’in Karakaş ilçesinde bulunduğu Farsça “Tavarih” adlı eseri çevirerek Şura dergisinde “*Altısheher Tarihi*” adıyla yayınlattırılmış olup geleneksel İslam tarihçiliği üslubunda yazılan bu kitap, ilk kez Yaoşef tarafından modern tarihçilik anlayışıyla okuyuculara sunulmuştur. Özellikle, Yaoşef’in bu eserde 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan süreci anlatması ve her bir dönemdeki hükümdarların yaptıklarını değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu eser çok kısa olmasına rağmen, Uygurların İslamiyet dönemindeki ilk bin yıllık tarihini içermektedir [1, s. 48].

Yaoşef, Doğu Türkistan seyahatiyle meşhur olmaya başlamış olsa da Kuçar ve Keriye’de ceditçi okullar açarak eğitimle uğraşması ve kimi zaman dini inançlara ters düşen faaliyetleri, geri kalmış kültür hayatını ve 500 yıldan beri varlığını sürdüren fikri zayıflıklara karşı eleştirileri Uygur aydınları arasında büyük tepkiyle karşılandı. Hatta Yaoşef’in eleştiriler karşısında, Uygurlardaki ilk medrese eğitim reformunu gerçekleştiren Abdulkadir Damolla ceditçi hareketin başarısızlığının, din adamlarından kaynaklandığı söyleyip, Yaoşef’in eleştirilerinin de çok aşırı olduğunu savunmuştur. Yaoşef’in eleştirileri aşırı olarak görülmesine rağmen, aslında O gerçekleri yazmıştır. Yanlış bilinen dini inançlar ve zayıf düşen şeriat hakkında Vakit gazetesinde yayımlattığı “*Çin Müslümanları İçin Şeriat İdaresinin Gerekliği*” (11.04.1915) başlıklı makalesi İsmail Gaspıralı’nın çıkardığı Tercüman gazetesinde (08.05.1915) de yayımlanmıştır [1, s. 48-49].

Sonuç

19. ve 20. yüzyıl gerek Batılı gerekse Doğulu seyyahların Türkistan coğrafyasına farklı amaçlarla seyahatlerini görmekteyiz. Bu yüzyıllarda seyyahların Türkistan’a ait yazıları ve kitapları, bu coğrafyanın kültürü, dili, edebiyatı, dini ve eğitim durumu gibi konularda önemli bilgiler içermektedir. 20. yüzyılın başında özellikle Doğu Türkistan’da uzun süre seyahat eden Yaoşef’in yazıları, Uygurların siyasi ve idari yapısı, folkloru, dili, gelenek ve görenekleri, inançları, yaşam tarzları gibi konularda çok önemli bilgiler vermektedir. Yaoşef’in Semerkant, Ayne, Kuyaş, Şura gibi dergi ve gazetelerde yayınlanan yazılarının Türkiye Türkçesine aktarılması ve Türklük bilimi araştırmacılarının istifadelerine sunulması gereklidir.

KAYNAKLAR

1. Nuri, Ö., Nuşirvan Yaushev’in Verdiği Bilgilere Göre Uygurlar // Ankara Üniversitesi DTCF Fakültesi Dergisi, Ankara, 2013, 53, ss. 41-52.
2. Yaoşef, N., Alte Şehir Mektupliri // Yay. Hzl. Ömercan Nuri-Abliz Orhun, Pekin, Milletler Neşriyatı, 2013.
3. Şiniçiru, O., Nuşirvan Yaoşefniñ Sayahati Hekkide // çev. Ömercan Nuri, Şıncañ Tezkiriçiliki, Urumçi, 2004, S. 2, ss. 6-15.

БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ МАМАН ДАЙЫНДАУДА КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

PhD, профессор АХМЕТ АКСОЙ
PhD қауым. профессор мін. ат. А.Н. КАЛИЕВА
2 курс докторанты М.Д. КАСИМБЕКОВА

Түйіндеме:

Мақалада бәсекеге қабілетті мамандар дайындауда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудағы мәселелер қарастырылды. Бәсекеге қабілетті маман өзі таңдаған мамандық бойынша кәсіби пәндердің тарихын, дағдыларын және даму келешегін білу қажет. Елінің салт-дәстүрі мен тілін, мемлекеттің тарихын, экономикасын және мәдениетін біліп, туындаған сұрақтарға шығармашылық көзқараспен шешім таба білуі тиіс. Мақалада болашақ бәсекеге қабілетті маман дайындаудың қыр-сырлары талқыланып, негіздері айқындалады. Сонымен қатар, қазіргі таңдағы мамандардың кәсіби құзыреттілігі, ептілігі, білімі талқыланып, зерттеледі. Бәсекеге қабілетті маман дайындаудағы шет елдердің негізгі қағидалары және әдістері зерттеліп, сипаттама беріледі.

Тірек сөздер: бәсекеге қабілеттілік, кәсіби құзыреттілік, біліктілік, педагогика, маман, тәжірибе.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN THE PREPARATION OF COMPETITIVE SPECIALISTS

Abstract:

This article examines the issues of creating professional competence in the preparation of competitive specialists. A competent professional should know the history, skills and prospects of the professional disciplines chosen by his profession. Knowing the traditions and language of the country, the history, economy and culture of the country should be able to find a creative approach to emerging issues. In this article reveals the essence and features of competitive specialists. In addition, professional competences, skills and knowledge of competitive specialists are discussed and studied. Described and studied the basic principles and methods of training competitive specialists in abroad.

Keywords: competitiveness, professional competence, qualification, pedagogy, specialist, conclusion.

КІРІСПЕ

XXI ғасырда ғылым мен білімді жаңа тұрғыда, жаңа әдісте дамытудың маңызды зор. Білім берудің дамуы ғылымның өсуі мен елімізді техникалық прогресске жеткізетін жол болғандықтан оны басты назарда ұстауымыз керек. Еліміздің жоғарғы оқу орындарында мамандар дайындау үдерісі жаңа міндеттер мен уақыт талабына сай түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Заман талабы өзгерген сайын университеттерге қойылатын талаптар да өзгерді. Қазіргі таңда білім беру саласы біздің мемлекетіміздің дамуындағы ауқымды мәселелерді шешуге атсалысатын басты факторлардың бірі болып отыр.

Қазіргі күнде барлық мемлекеттік білім тұғырының жұмыс жасауы және дамуы, біріншіден жоғарғы оқу орындарындағы мамандар дайындау сапасына және кәсіби білім берудегі ғылыми зерттеу жұмыстарына байланысты, себебі олар мемлекеттің барлық әлеуметтік-экономикалық салаларына тірек болып табылады.

Қазақстандағы жоғарғы білімді дамыту стратегиясы Республика Конституциясының қағидаларына, білім туралы заңдарға, ел Президенті Н.А. Назарбаевтың халыққа арнаған «Қазақстан-2050» жолдауына негізделеді. Осы жолдауда «Білім және кәсіби машық — заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет», — деп атап көрсетті [1].

Бәсекеге қабілетті маман жүрегі мейірімді, нұрлы ақыл иесі. Сонымен қатар көсбашылық қасиеттері бар және өз көзқарасын айқындай білетін, заң талаптарына сай қызмет жасайтын маман.

* Ақдениз университеті, Анталия, Түркия, philia.love@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ

Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, кәсіби біліктілікті сипаттайтын басты қасиеттерге икемділік, кәсіби жинақылық, өзін-өзі көрсете алуы, әр түрлі кәсіби мәселелерді шеше алуы, өз-өзіне сенімділігімен, жауапкершілігімен, өз тәжірибесін әрдайым көтеруге дайындығымен сипатталады.

Алайда бұл маңызды ғылыми және практикалық маңызы бар бәсекеге қабілетті, білікті және икемді маман дайындау барысында бірнеше қарама-қайшылықтар пайда болады. Олар:

-болашақ маманның жеке дамуына байланысты бағдарлау мазмұнын білу;

-мамандардың дайындығын бағалайтын тиімді диагностикалау әдістемесінің қажеттілігі және педагогикалық жоғарғы оқу орындарында, ағымдағы және қорытынды сапаны бағалаудың ғылыми-методикалық бақылау жүйесінің жетіспеушілігі;

-еңбек нарығындағы жас мамандарға қойылатын талаптар мен мұғалімдердің бәсекеге қабілетті бітіруші маман дайындауға дайындығы;

ЖОО-ғы болашақ маманның кәсіби даярлығы, оқу үдерісінде кәсіби шеберлікке мақсатты даярлаумен қоса, педагогикалық шығармашылық қызметке дайындаумен тікелей атсалысуы тиіс. Ол болашақ маманның жалпы мәдени, әдіснамалық, пәндік блоктарды меңгеруіне мүмкіндік береді.

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығуы, жананы түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттау кәсіби құзыретті маман дайындауда тиімді болып табылады [2].

Кәсіби құзыреттілік ұғымын мақсатты түрде енгізу ең алдымен мазмұнының кеңдігімен, интегративті сипаттамасымен қамтылады және «кәсіпқой», «біліктілік», «кәсіби қабілеттер» сияқты ұғымдарды біріктіреді.

Кәсіби біліктілік деп:

-еңбек нәтижелілігін анықтайтын білім мен іскерліктің жиынтығы;

-міндеттерді орындау дағдыларының көлемі;

-тұлғаның кәсіби маңызды кешендерінің қасиеттерін білу;

-еңбекте теориялық және практикалық дайындығының бірлігі ретінде түсіндірілсе, ал педагогикалық әдебиеттердің анықтамасынан кәсіби құзыреттілікті ең алдымен коммуникативтік, ақпараттық, реттеу және интеллектуалды-педагогикалық құзыреттілік ретінде қарастырады.

Коммуникативтік құзыреттілік - кәсіби маңызы, интегративті сапа болып табылады, оның негігі құрастырушы компоненттері: элеуметтік тұрақтылық, тікелей және кері байланысты құра білу қабілеті.

Ақпараттық құзыреттілік өзін туралы, басқа да педагогтардың жұмыс тәжірибесі туралы ақпарат көлемі.

Реттеу құзыреттілігі өз тәртібінді басқару іскерлігінің бар болуын жобалайды, яғни оған мақсат қоя білу, жоспарлау, ықшамдау мен тұрақты белсенділік әрекет нәтижелерін бағалау, рефлексия жатады.

Интеллектуалды-педагогикалық құзыреттілік талдау, жүйелеу, салыстыру, абстракциялау, жалпылау, нақтылау бойынша іскерліктердің кешені ретінде интеллекттің сапасы: ұқсастық, қиял, икемділік және қисынды ойлау ретінде қарастыруға болады.

Осы анықтамалардың барлығын салыстыра отырып, расыменде кәсіби құзыреттілік болашақ маманның тұлға ретінде дамуының әрекеттеріне, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыратын және жеке тұлғаның бейімделу сапасын қалыптастыруға дайындығына, сонымен қатар тұлғалық маңыздылығына бағытталған, педагогтың дайын болуы және басқару әрекетінде айқындалатындығын көрсетуге болады. Осылардың барлығы кәсіби құзыреттіліктің негізгі элементтерін ашуға мүмкіндік береді:

-оқу материялының мазмұнын беруде және аудиторияның ерекшеліктеріне бейімделуіне айқындалатын, пән материалдарын бос түрінде меңгеру;

-студенттерде білім, біліктілік пен дағдыны меңгеру әдістерін қалыптастыру үшін оқыту әдістерін қолданудағы әдістемелік құзыреттілік.

-оқыту процесін ұйымдастыру мен студенттердің өзара әрекет етуіндегі психологиялық-педагогикалық құзыреттілік;

-студенттерде танымдық әрекеттердің, қабілеттерін және жеке тұлғаның бағыттылық мотивтерін қалыптастыру барысында жүзеге асатын дифференциалды-психологиялық құзыреттілік;

- педагогикалық әрекет рефлексиясы немесе аутопсихологиялық құзыреттілік.

Жоғарыда аталған кәсіби құзыреттіліктің алғашқы бес элементі оқу мекемесінің әкімшілік, білім беру ұйымдарының және педагогтың құжаттары мен студент әрекетінің нәтижесі бойынша жеңіл тексерілетін болады.

Қазіргі таңда, нарықтық экономика талаптарына сәйкес бірінші орында бәсекеге қабілетті маман дайындау мәселесі тұр. Әрине осы тұрғыда сұрақ туындауы мүмкін, бәсекеге қабілеттілік дегеніміз не? Және ол немен айқындалады? Біздің ойымызша бәсекеге қабілетті маман өзінің кәсіби қызметінде табысты, тиімді және нәтижелі жұмыс жасауы қажет, яғни кәсіби құзыреттілік өз мамандығын игеру деңгейімен сипатталады.

Бәсекеге қабілетті маман:

- таңдалған мамандық бойынша кәсіби құзыреттілік, яғни өз пәнінің тарихын, дағдыларын және даму келешегін білу қажет;

- жалпы мәдени құзыреттілік, сол елдің салт-дәстүрлерін және мемлекеттік тілін жақсы білу; мемлекеттің тарихын, экономикасын, ғылым қайраткерлерін, мәдениетін және білімін білу қажет;

- қалыптасқан ғылыми дүниетаным;

- сұрақтарға шығармашылық көзқараспен шешім таба білу.

Қазақстан Республикасының педагогикалық білім тұжырымдамасында «болашақ мұғалім тек өз пәнін жетік меңгеріп қана қоймай педагогикалық үдеріске қатысушының әрқайсысының орнын көре біліп, студенттердің іс-әрекеттерін ұйымдастыра білуі, оның нәтижелеріне көз жеткізіп, ауытқушылықтарын реттей білуі тиіс. Мұндай дәрежеге жету үшін жоғарғы оқу орындарындағы мұғалім даярлау сатылы түрде жеке тұлға ретінде қалыптастыру мақсатында жүргізілуі керек»- делінген [3].

Қазіргі кезде педагогика ғылымында білім мен тәрбие беруге байланысты маңызды педагогикалық және дидактикалық теориялар мен тұжырымдамалар қарастырылған. Болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда білім беру мазмұны теориясын (Л.Я. Лернер), ақыл-ой әрекетін сатылап қалыптастыру теориясын (П.Я. Гальперин), оқу үрдісінің тиімділігін арттыру теориясын (Ю.К. Бабанский), ғылыми-танымдық іздемаздықты дамыту тұжырымдамасын (А.Е. Әбілқасымова, Г.И. Шукина), оқыту әдістерінің теориясын (Н.Д.Махмутов), біртұтас педагогикалық үдеріс теориясын (Ш.Т.Таубаева) және т.б. басшылыққа аламыз.

Өз-өзін реттеу түсінігі И.П.Павлов, Н.А.Бернштейн, ал психологиялық жағынан өздігінен оқу, өздігінен жетілу, өз-өзін реттеу жүйесі ретінде адам туралы көрінісі П.К. Анохинмен түсіндірілген [4].

Студенттің өзін-өзі реттеуі, өзіндік әрекеттің бағдарламалау іскерлігін жобалайтындығын ескеру керек, яғни әрекет мақсатының шарттарына сәйкес берілген шарттарды қайта құру әдісін және осы қайта құру үшін қажетті құралдарды таңдауды, жеке әрекеттердің реттілігін анықтауды жүзеге асыру болып табылады.

А.К. Осиницкий көрсеткендей, егер педагог әрекеті мен оқушының өзінің мақсатты бағытталған пәні ретінде алға шыққанда, өз-өзін реттеу іскерлігі неғұрлым жылдам қалыптасуы мүмкін. Бұл жағдайда адамның өзін-өзі реттеуінің дамуы өзінің жеке дербестігінің қалыптасуына ықпал етеді. Осы көзқарас бойынша, өздік жұмыс процесс пен әрекеттің нәтижелері бойынша орындалатын және реттелетін әрекеттер жиынтығында іштей дәлелденген, мақсатты бағытталған, субъекттің өзімен құрылған әрекет ретінде анықталуы мүмкін. Оны орындау өзіндік сезінудің, өзіндік тәртіптің, жеке жауапкершіліктің, рефлексивтіліктің болуын, олардың жоғары деңгейінің жеткілікті болуын талап етеді және өздігінен жетілу мен өзін-өзі тану процесі ретінде оқушыларға қанағаттандырушылықты береді.

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда студенттердің жеке шығармашылық қабілетінің дамытуы, педагогикалық инновацияларды дұрыс қабылдауы, күнделікті өзгеріп жататын педагогикалық ортаға тез бейімделуі маңызды болып табылады. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда педагогикалық практиканың атқаратын рөлі өте зор. Студент педагогикалық практиканы өту кезінде олардың педагогикалық іскерлігі мен дағдылары тез қалыптасады. Олардың шығармашылық сонымен қатар, педагогикалық құбылыстарды зерттеуге де қабілеті артады және педагогикалық шеберліктің негіздері қаланады. Педагогикалық практика жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие үрдісінің маңызды бір бөлігі болып табылады да, болашақ мұғалімдердің теориялық дайындығы мен практикалық іс-әрекетін біріктіруін қамтамасыз етеді.

Педагогикалық практика кезінде студент келесі кәсіби-педагогикалық іскерлік негіздерін меңгереді:

- оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін және ұжымның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, нақты оқу-тәрбие міндеттерін анықтау;

- оқушылардың дамуы мен тәрбиесін диагностикалау және жобалау мақсатында оқушы тұлғасы мен ұжымды зерттеу;

- педагогикалық қызметтің ағымдағы және болашақтағы жұмыстарды жоспарлауын жүзеге асыру (пән бойынша оқу және сыныптан тыс жұмыстар, әртүрлі іс-әрекеттерде т.б.);

- оқушылардың оқу-танымдық қызметінде басқарудың әртүрлі формалары мен әдістерін пайдалана алу және білім-тәрбие міндеттерін шешу; - балалар ұжымын алға қойған міндеттерді орындауын ұйымдастыру (өз іс-әрекеті мен оқушылар іс-әрекетінің жүйелілігін анықтау, белсенділерді анықтау, ұжым мен белсенділердің қарым-қатынасын үйлестіру, бақылауды жүзеге асыру, жұмыстың қорытындыларын шығарып, оны талдау);

- мұғалімдермен, сынып жетекшілерімен, тәрбиешілермен, ата-аналармен және тәрбие ісіне қатысы бар барлық адамдармен дұрыс қарым-қатынаста болу;

- оқу-тәрбие жұмысын бақылау және талдау;

- ата-аналар арасында педагогикалық насихат жұмыстарын жүргізу.

Тәжірибе көрсеткендей, өздігінен жетілуге талпынатын адамның ажыратылмайтын сапасы болып саналатын жеке тұлғаның мынадай қасиеттерін атауға болады: жауапкершілік, белсенділік, тапқырлық, табандылық, ынта- ықылас, мақсаттылық, ерік-жігер (әрекеттік-жігерлік компонент), ойлау белсенділігі, ақыл-ой дербестігі, өз-өзін бағалау, өзіндік бақылау, шығармашылық белсенділік, өз-өзін талдау. Сондықтан өздігінен дамуда, тануда, өз бетінше ұйымдастыруда, өздігінен жүзеге асыруда қажеттіліктерді қалыптастыру мен сәйкес мотивтерде, қатынастарда, тұлғалық қалыптасуда, сенімде, сөзсіз қатынастарға талпынуда, өзара ашылу барысында осындай қажеттіліктердің байқалуы көбінесе кәсіби әрекетке қабілеттілігін және тұлғалық маңызды ретінде кәсіби білім мен білікті анықтайды. Осы мақсатпен студенттердің өзіндік білім алу әрекетіне дайындығын, олардың бейімделуі мен тұлғалық-маңызды қасиеттерін қалыптастыру мақсатының сапасы мен кәсіби дайындықтың өзара байланысы анықталды.

Салыстырмалы педагогикада, «мәдени диалог» ұғымына негізделіп, алдыңғы қатардағы мемлекеттер тәжірибесіне сүйене отырып «мәдениеттілік іріктеу механизмі»-«алыс-беріс тыныштығы» қағидаларына аса зор мән беріледі. Яғни, жаңа технологияларды қолдануда, маман дайындаудағы сапасын бағалау әдістемесін қолдануда және аралық қорытынды бақылауда жетістіктері дәлелденген елдер.Өзге елдердің тәжірибелерін зерттей келе (АҚШ) америкалық бақылау және бағалау системасын тікелей көшіріп енгізуге, ол тәжірибені алдын ала адаптация және апробация жасамай болмайды. Мұндай қолданыстың талаптары: мұғалімдерді болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілік қасиеттерін бағалау технологиясына үйрету, студенттерді өздерінің бәсекеге қабілеттілігін бақылауға жігерлендіру (мотивация), бөлек әдістемелерді пайдалануда жергілікті әдістерді талдап, сараптау. Бәсекеге қабілетті маман дайындауда зерттеу нысаны бола алатын психологиялық-педагогикалық мәдени тұлғаның және білім алудың мақсаты мен міндеттерін айқындайтын нысан ретінде келесі параметрлер келтірілді:

-Психологиялық-педагогикалық білімді игеруді білдіретін (фактілер, ұсыныстар,ұғымдар, заңдар және т.б.) психологиялық-педагогикалық сауаттылық;

- Психологиялық-педагогикалық құзыреттілік (сауатты адам әр түрлі жағдайларда өзін-өзі қалай ұстау керек екендігін біледі), ал құзыреттілік әр түрлі жағдайларда өз білімін эффективті және тура пайдалана алатын тұлға. Құзыреттіліктің даму мақсаты адамды жақсы және артық білу емес, сонымен қатар өмірдің «психологиялық-педагогикалық практикасына» қосуы;

- Құндылықты бағдарлау құзыреттілігі, яғни адам психологиясы саласында оның жұмысында және қоршаған ортамен қарым-қатынасындағы маңызды және бағалы құндылықтардың, көзқарасының, наным-сенімінің, ұстанымдарының жиынтығы. Құндылық дегеніміз белгілі бір нормаларға, талаптарға қарағанда таңдау жасауға мүмкіндік береді.

Педагогикалық ЖОО-да дайындалған мамандардың сапасы төрт маңызды критерийлармен айқындалады:

1. Кәсіби білімі (пәнді жетік меңгеруі және психологиялық-педагогикалық білімі).
2. Тіл байлығының деңгейі.
3. Кәсіби өсуге ұмтылу.
4. Сананың өз-өзіне назар аудартып, психикалық күйіне ой жүгірте алу қасиеті.

Жоғарыда берілген мәліметтерге байланысты студент тұлғасының жаңадан білім алуында маңызды болып саналатын және оның өзіндік білім алу әрекетінің қалыптасуына ықпал ететін – кәсіби құзыреттілік болып табылады. Еліміздің әлеуметтік-экономикалық өмірін реформалаудың қазіргі кезеңі білім беруді дамытуға тікелей әсер етеді. Еңбектің табыстылығы кәсіптік білім беру

жүйесінің жемісі болып табылатын түрлі мамандықтардың кәсіптері мен біліктілік деңгейлеріне байланысты. Қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани өзгерістер мамандарды жаңа кәсіби тұлға ретінде қалыптастыруды талап етеді. Нарықтық экономикалық жағдайда студенттерді жоғары сапалы, бәсекеге қабілетті кәсіби маман етіп дайындауда, білім беруде инновациялық техникаларды пайдаланудың ықпалы өте зор болып табылады.

Берілген талдаулардың жаратылыстану ғылымдарын оқыту үдерісінде келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін қалыптастырудағы маңызды зор. Міне осылайша, қазіргі уақытта жоғары білім беруді дамытудың негізгі мәні- кәсіби құзыреттілік арқылы студенттердің кәсіби әрекеттерінің негізінде өздігінен білім алу әрекеттерін қалыптастыру болып табылатындығын көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыдықов Б. (2009) *Қазақстан жоғары мектебі*. 31-36 б.
2. Семенова М.В. (2005) *ПМУ хабаршысы*. ж. 105-111 б.
3. *Қазақстан Республикасының жоғарғы педагогикалық білім тұжырымдамасы*.
4. Зимняя И.А. (2004) *Педагогическая психология: Учебник для вузов*. Изд. второе, доп., испр. и перераб. – М.: Логос, 384 с.

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNİ TƏCƏVÜZ CİNAYƏTİNDƏN FƏRQLƏNDİRƏN MÜHÜM XÜSUSİYYƏTLƏR

Dos. Dr. Əlövsət ALLAHVERDİYEV*

Xülasə

Müasir dövlətlərarası münasibətlər sistemdə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, qarşıdurmaların və silahlı münaqişələrin həlli, ərazi toxunulmazlığı, beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə müasir beynəlxalq hüququn başlıca məqsədi hesab olunur. Təcavüzkarlıq, müharibə təhlükəsi həmişə dövlətləri narahat etmiş və indi də narahat etməkdədir. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu yaradan müharibə cinayətləri və təcavüz cinayəti-hər ikisi beynəlxalq cinayətlərin bəşəriyyət üçün təhlükəli növləridir. Onlar arasında müəyyən əlaqə və bağlılıq olsa da tamam fərqli tərkib elementlərinə malikdirlər. Müharibə cinayətləri geniş bir hüquqi kateqoriya olub, həm beynəlxalq xarakterli, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr dövründə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını əhatə edir. Təcavüz ilk növbədə müasir beynəlxalq hüququn əsas norma və prinsiplərini pozan, dövlətlərarası münasibətlərə mənfi təsir göstərən transmilli cinayət, hüquq pozuntusu olmaqla yanaşı, daha çox siyasi-hüquqi xarakter' malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Müharibə cinayətlərindən fərqli olaraq, beynəlxalq cinayət kimi təcavüzün "statusu", dövlətlərarası razılıq əsasında hamılıqla qəbul edilən anlayışı və bu cinayətə görə məsuliyyət məsələsi siyasi motivlər üzündən hələ də öz həllini tapmamışdır. Təcavüzün beynəlxalq cinayət "statusu" və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Müharibə cinayətləri ilə təcavüzü fərqləndirərkən qeyd olunmalıdır ki, müharibə cinayətləri təcavüz aktından sonra baş verir əslində. Təcavüzə məruz qalmış dövlətin mülki şəxslərinə qarşı törədilmiş əməl müharibə cinayəti kimi tövsif oluna bilər.

Açar Sözlər: Müharibə cinayətləri, təcavüz, Roma Statutu, beynəlxalq cinayət tribunalları, beynəlxalq cinayətlər

SIGNIFICANT QUALITIES DISTINGUISHING THE WAR CRIMES FROM THE CRIMES OF AGGRESSION

Abstract

The principal objective of modern international law in the modern inter-state relations system is to ensure peace and security, to resolve the confrontations and armed conflicts, territorial integrity, and fight against international crime. The threat of aggression and war has always bothered states and is still alarming. War crimes and crimes of aggression, which create fears for international peace and security, are both dangerous types of international crimes for humanity. Although they have some connection and commitment, they have the completely different components. War crimes are the broad legal category covering serious violations of international humanitarian law during both international and non-international armed conflicts. First of all aggression draws attention by the fact that it is a transnational crime, breach of law that violates the basic norms and principles of contemporary international law, has a negative impact on interstate relations and has a more political and legal nature. Unlike war crimes, the "status" of aggression as an international crime, the universally accepted concept on interstate consent, and the responsibility for this crime have not been resolved for political motives. The international crime "status" of aggression and the international criminal responsibility are primarily derived from international customary law. In distinguishing war crimes from aggression, it should be noted that war crimes actually occur after the aggression act. An act committed against civilians in a state subjected to aggression may be regarded as a war crime.

Keywords: War crimes, aggression, Rome Statute, international criminal tribunals, international crimes

GİRİŞ

Müasir dövlətlərarası münasibətlər sistemdə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, beynəlxalq münahisələrin həlli, ərazi toxunulmazlığı, beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə müasir beynəlxalq hüququn başlıca məqsədi hesab olunur. Təcavüzkarlıq, müharibə təhlükəsi həmişə dövlətləri narahat etmiş və narahat etməkdədir. Tarixin bütün dövrlərindən məlumdur ki, müharibələr bəşəriyyətə qorxu və səfalətdən başqa heç nə verməyib. Buna baxmayaraq, beynəlxalq aləmdə müharibələr deyil, onun aparılmasının metod vasitələri qadağan edilir, müəyyən əməllər müharibə cinayətləri kimi qadağan olunur. Bu qadağaların olmasına və getdikcə sərtləşməsinə baxmayaraq, müharibə aparın tərəflər heç bir halda buna əməl etmirlər. Məhz bu amil, cəmiyyətdə inmasızlığın, qorxu və təhlükənin yaranmasına səbəb olur. Bir sözlə, bəşəriyyət daim təhlükə ilə üz-üzə qalır. Həm müharibə cinayətləri, həm də təcavüz cinayəti ilk növbədə beynəlxalq cinayətlərdir. Beynəlxalq cinayətlərin bu növləri arasında müəyyən əlaqə və bağlılıq olsa da tamam fərqli tərkib elementlərinə malikdirlər.

1. MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNİN ANLAYIŞI VƏ TƏRKİB ELEMENTLƏRİ

* Bakı Avrasiya Universiteti, lawyer.406@gmail.com

Müharibə cinayətləri, geniş bir hüquqi kateqoriya olub, həm beynəlxalq xarakterli, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr dövründə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularını əhatə edir (Eve, 2008:156). Daha dəqiq desək, müharibə cinayətləri beynəlxalq cinayətlərin müstəqil növü olub müharibə adət və qanunlarının bütün ciddi pozuntularını, ən başlıcası isə hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslərin öldürülməsini və ya onlara xəsarət yetirilməsini, mülki əhalinin qul əməyinə cəlb etmək üçün deportasiya olunmasını, şəhərlərin, kəndlərin və qəsəbələrin, hərbi zərurət olmadan mənasız dağıdılmasını və ya viran qoyulmasını əhatə edir. Bəzən belə hesab edirlər ki, müharibə cinayətlərinə yalnız Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında təsbit olunmuş əməllər aiddir (Cenevrə Konvensiyalarında bu əməllər “ağır pozuntular” (“grave breaches”) adlandırılmışdır). Təbii ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz, belə ki, həmin əməllər müharibə cinayətlərinin yalnız bir hissəsini, özü də ən təhlükəli və ciddi əməlləri əhatə edir (Hüseynov, 2002:230). Beynəlxalq normativ və presedent təcrübəsində də vahid termindən istifadə olunmur. Məsələn, Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsinin 6-cı maddəsində “müharibə qanun və ya adətlərin pozuntuları” ifadəsi işlədilmişdi. Bu pozuntulara aşağıdakılar daxil edilmiş edilmişdi: “işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisinin öldürülməsi, əzab verilməsi, köləlik və ya digər məqsədlər üçün aparılması; hərbi əsirlərin və yaxud dənizdə olan şəxslərin öldürülməsi və ya onlara əzab verilməsi; girovların öldürülməsi; ictimai və ya xüsusi mülkiyyətin qarət edilməsi; şəhər və kəndlərin mənasız dağıdılması; hərbi zərurətdən doğmayan talançılıq və digər cinayətlər”.

Müəyyən mənbələrdə “Müharibə cinayətləri” anlayışının 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş göstərilir. Belə ki, beynəlxalq hüquq ilk dəfə dövlət səviyyəsində məcəllə halında, ABŞ-da Liber Məcəlləsi qüvvəyə mindikdə, beynəlxalq səviyyədə isə 1899 və 1907-ci illərdə Haaqa Konvensiyasının sazişləri qəbul edildikdə meydana çıxdı. Həmçinin yerli məhkəmələrdə məhkəmə proseslərinin də bu hüquqa aydınlıq gətirməkdə köməyi oldu. İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra bu sahədə mühüm irəliləyişlər baş verdi. Faşist bloku ölkələrinin müharibə cinayətkarlarının çoxsaylı mühakimə prosesləri Nürnberq prinsiplərini meydana gətirdi. Belə prinsiplərdən biri beynəlxalq hüquqda göstərilən cinayətləri təşkil edən “müharibə cinayətləri” anlayışı idi. Bundan əlavə, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasında yeni müharibə cinayətləri və dövlətlərin belə cinayətlər üzərində universal yurisdiksiya həyata keçirmək hüququ müəyyən edildi.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra müharibə cinayətləri, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına zidd əməl olaraq, beynəlxalq humanitar hüquqa ilk dəfə daxil edildi. Quru əməliyyatlarında yaralı və xəstələrə, dəniz əməliyyatlarında yaralı və xəstələrə, hərbi əsirlərə və dinc əhaliyə həsr edilən Dörd Cenevrə Konvensiyasının hər birində ciddi pozuntuların xüsusi siyahısı vardır. Ümumilikdə, qəsdən adam öldürmə, işgəncə və ya qeyri-insani rəftar, o cümlədən tibbi təcrübələr, bədənə və ya sağlamlığa qəsdən ağır zərər və ya xəsarət yetirilməsinə yol açmaq, mülkiyyətin hərbi zərurət olmadığı təqdirdə, qanunsuz surətdə və əbəs yerə kütləvi şəkildə mənimlənməsi və ya dağıdılması, hərbi əsirlərin və ya dinc sakinlərin düşmən tərəfin silahlı qüvvələrinə xidmət etməyə zorla məcbur edilməsi, hərbi əsirlərin və ya bu Konvensiya ilə qorunan dinc sakinlərin ədalət məhkəməsi hüququndan qəsdən məhrum edilməsi, bu Konvensiya ilə qorunan dinc sakinlərin qanunsuz deportasiyası və köçürülməsi, bu Konvensiya ilə qorunan dinc sakinlərin qanunsuz olaraq dustaq edilməsi və girov götürmə kimi əməllər müharibə cinayətlərinin tərkibini yaradan əməllər kimi müəyyən edildi. 1977-ci ildə qəbul edilmiş 1-ci Əlavə Protokola görə, Cenevrə Konvensiyasının beynəlxalq münaqişələr üzrə müddəalarında: müəyyən tibbi təcrübələr, dinc sakinləri və müdafiəsiz obyektləri hücumun qaçılmaz qurbanına çevirmə, Qızıl Xaç və ya Qızıl Aypara nişanından kələkbazlıqla istifadə, işğalçı tərəfin silahlı qüvvələrinin və ya əhalisinin bir qisminin işğal edilən əraziyə köçürülməsi, hərbi əsirlərin vətənə qaytarılması zamanı əsassız gecikdirmələr, aparteid siyasət, tarixi abidələrə hücum, bu Konvensiya ilə qorunan şəxslərin ədalət məhkəməsindən məhrum edilməsi əməlləri ciddi pozuntular olaraq müəyyən edildi. Cenevrə Konvensiyaları və 1-ci Əlavə Protokola əsasən, dövlətlər ciddi pozuntularda təqsirli bilinən şəxsləri məhkəmə qaydasında təqib etməli və ya belə təqibi həyata keçirməyə hazır olan hər hansı dövlətə təhvil verməlidir.

Nəhayət, Yuqoslaviya Tribunalının Nizamnaməsində müharibə cinayətləri ilə bağlı iki müxtəlif maddə nəzərdə tutulmuşdur (2-ci və 3-cü maddələr). 2-ci maddədə 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının “ağır pozuntuları”, 3-cü maddədə isə “Müharibə qanun və adətlərinin pozuntuları” ad altında konkret əməllər sadalanmışdır. Ruanda Beynəlxalq cinayət tribunalının Nizamnaməsində, Ruandada baş vermiş silahlı münaqişənin qeyri-beynəlxalq xarakterindən çıxış edərək, yalnız Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin və həmin Konvensiyalara 1977-ci il II Əlavə Protokolun pozuntuları öz əksini tapmışdır (4-cü maddə). Nəhayət, Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsində və Beynəlxalq cinayət məhkəməsinin Nizamnaməsində sadəcə olaraq “müharibə cinayətləri” ifadəsi işlədilmişdir. Qeyd edək ki, müharibə cinayətlərinə pozitiv beynəlxalq hüquq tərəfindən aid edilən bütün cinayət əməllərini axırıncı iki sənəd daha dolğun və dəqiq əks etdirir.

Beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafı nəticəsində müharibə cinayətlərini özündə ehtiva edən əməllərin konkret dairəsi bir daha dəqiqləşdi və öz ifadəsini **Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda** tapdı. **Statutun 8-ci maddəsi** müharibə cinayətlərinə aid müddəanı özündə ehtiva edir. Həmin maddənin 1-ci bəndinə görə, **Məhkəmə müharibə cinayətlərinə münasibətdə, xüsusən, onlar plan yaxud siyasət çərçivəsində törədildikdə və ya bu cür cinayətlərin genişmiqyaslı və ya sistematik hücum formasında törədilməsi zamanı yurisdiksiyaya malikdir.** Göründüyü kimi, müharibə cinayətinin tərkibini yaratması üçün əməlin xüsusi plan və ya siyasət çərçivəsində törədilməsi nəzərdə tutulur və eyni zamanda, onun genişmiqyaslı və sistematik hücum çərçivəsində törədilməsi tələb olunur. Bu əlamətlərin olması əməli müharibə cinayətləri kimi xarakterizə edir və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına aid edir.

1. TƏCAVÜZ CİNAYƏTİNİN ANLAYIŞI VƏ MƏSULİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Müharibə cinayətlərindən fərqli olan təcavüzə gəldikdə isə, qeyd etmək olar ki, təcavüz də beynəlxalq cinayətlərin ən ağır və təhlükəli növü hesab olunur. Təcavüzün beynəlxalq cinayət “statusu” və beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq adət hüququndan irəli gəlir. Başlıca maddi-hüquqi əsas kimi, 1928-ci il Brian-Kelloq Paktını, Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsi və hökmünü və müəyyən mənada, hüquqi xarakterə malik olmayan, lakin çox böyük əhəmiyyət daşıyan “Təcavüzün tərifi” haqqında BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli qətnaməsini göstərmək olar. Təcavüz haqqında müvafiq müddəalar, həmçinin Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsi Layihəsində (16-cı maddə) öz əksini tapmışdır. Hal-hazırda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutuna uyğun olaraq, təcavüz cinayətinin tərifi və tərkib elementləri xüsusi komissiya çərçivəsində işlənilib hazırlanır və iştirakçı dövlətlər tərəfindən qəbul olunduqdan sonra Nizamnaməyə daxil ediləcəkdir. “Təcavüz cinayəti” dövlətin, əhatə etdiyi normativ aktların həcminə, miqyasına və xarakterinə görə BMT Nizamnaməsinin açıq şəkildə pozulmasını təşkil edən siyasi və ya hərbi fəaliyyəti üzərində səmərəli nəzarəti həyata keçirmək və bu siyasəti idarə etmək səlahiyyəti verilmiş hər hansı şəxs tərəfindən təcavüzkar əməllərin planlaşdırılması, hazırlanması, təşəbbüsü və ya icra olunmasını əhatə edən əməldir. Müharibə cinayətlərini bir növ təcavüz cinayətinin davamı hesab etmək olar. Təcavüz cinayətinin elementləri ilə bağlı doktrinal mənbələr özünün müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Beynəlxalq hüquq üzrə ingilis alimi, doktor K.Kittiçiazare təcavüz cinayətinin elementləri ilə bağlı qeyd edir ki, planlaşdırma, hazırlıq və ya təcavüzün törədilməsinə əmrin verilməsi yalnız təcavüz aktı baş verən zaman (dövlətin konkret hərəkət və hərəkətsizliyi zamanı) cinayət xarakteri daşmalıdır (Larry, 2007:200). Yəni sadalanan elementlərin hər hansı birinin cinayət xarakteri kəsb etməsi üçün yalnız təcavüz aktının baş verməsi şərtləndirilir. Buradan həm də belə qənaətə gəlmək olar ki, yalnız dövlətin başladığı “təcavüz aktından” sonra fərdin törətdiyi “təcavüz cinayəti”nin elementləri meydana gəlir. Hər hansı dövlət tərəfindən silahlı qüvvələrin digər dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinə uyğun olmayan istənilən digər formada istifadəsi “təcavüzkar əməl” hesab olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli 3314 (XXIX) sayılı Qətnaməsinə görə aşağıda göstərilən bütün əməllər müharibə elan edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq təcavüzkar əməl hesab olunur:

a) hər hansı dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən digər dövlətin ərazisinə soxulma və ya hücum, yaxud müvəqqəti də olsa, belə hərbi müdaxilənin və ya hücumun gətirib çıxardığı hərbi işğal, yaxud digər dövlətin ərazisinin və ya ərazisinin bir qisminin güc yolu ilə ilhaq edilməsi;

b) hər hansı dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən digər dövlətin ərazisinin bombalanması və ya hər hansı dövlətin digər dövlətə qarşı silahlardan istifadə etməsi;

c) hər hansı dövlətin limanları və ya sahil ərazilərinin digər dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən blokadaya alınması;

d) hər hansı dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin quru, dəniz və ya hava qüvvələrinə, dəniz və ya hava donanmasına hücum etməsi;

e) hər hansı dövlətin, digər dövlətin ərazisində həmin dövlətlə bağlanan müqaviləyə əsasən yerləşdirilmiş silahlı qüvvələrinin bu müqavilədə göstərilən müddəalara zidd olaraq istifadəsi və ya belə müqavilənin müddəti başa çatdıqdan sonra bu silahlı qüvvələrin oradakı mövcudluğunun uzadılması;

f) hər hansı dövlətin həmin dövlət tərəfindən digər bir dövlətin sərəncamına verilmiş ərazidən sonuncuya üçüncü dövlətə qarşı təcavüzkar əməllər törətmək üçün istifadə etməyə icazə verməsilə bağlı əməlləri;

g) hər hansı dövlət tərəfindən və ya bu dövlətin adından digər dövlətə qarşı, əhatə etdiyi normativ aktların həcminə görə yuxarıda sadalanan əməllərlə tam eyni olan və ya onların əhəmiyyətli qismini təşkil edən və silahlı qüvvələrin istifadəsi əməllərini törədən silahlı qruplaşmaların, dəstələrin, nizamsız qrupların və ya muzzdlu döyüşçülərin göndərilməsi

Ümumən, beynəlxalq hüquqa görə, dövlət tərəfindən törədilən təcavüzün planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya həyata keçirilməsində rəhbər və yaxud təşkilatçı kimi fəal iştirak edən və ya bu barədə əmr verən şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyət daşıyır. Qeyd edək ki, təcavüz aktını yalnız müvafiq hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan şəxslər törədə bilərlər. Başqa sözlə, bu halda söhbət “rəhbərlərdən” və ya “təşkilatçılardan” getməlidir; bu terminlər nəinki hökumət üzvlərini, habelə hərbi ierarxiyada, diplomatik korpusda, siyasi partiyalarda və ya işgüzar dairələrdə yüksək vəzifələr tutan şəxsləri də əhatə edir. Təcavüz aktının törədilməsində iştirak qəsdən olmalıdır və təcavüzkar plan və ya siyasət çərçivəsində bütün işin dərk edilməsilə həyata keçirilməlidir. Fiziki şəxsin təcavüz cinayətinə görə məsuliyyəti təcavüzün dövlət tərəfindən törədilməsi ilə sıx və üzvi surətdə bağlıdır. Əslində dövlətin törətdiyi təcavüz cinayəti şəxsin (şəxslərin) cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün zəruri şərtədir. Bu həm də o deməkdir ki, dövlətin təcavüz törətməsi faktı müəyyən olunması, bu və ya digər fiziki şəxs təcavüz cinayətinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Digər bir tərəfdən, məlum olduğu kimi, BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə görə, təcavüz aktının müəyyən edilməsi BMT Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir. (Məcidov, 2018 :74). Buradan belə bir nəticə əldə etmək olar ki, hər hansı bir dövlətin ərazisinə olunan təcavüz nəticəsində müharibə baş verir və müharibə cinayətlərinin törədilməsinə meydan verilir. Təbii ki, müharibə cinayətlərinin törədilməsi məqsədli də ola bilər, hər hansı məqsədə xidmət etmədən şəraitə uyğun da baş verə bilər.

Təcavüz cinayəti özündə bir neçə mərhələni ehtiva edir (Hüseynov, 2002.:225):

- təcavüz aktının törədilməsi haqqında əmr verilməsi;
- təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması;
- təcavüzkar müharibənin hazırlanması;
- müharibənin başlanması;
- müharibənin aparılması.

Praktikada bu mərhələlər bir-birindən aydın fərqlənmir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yalnız bir mərhələdə iştirak cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün kifayətdir. Göründüyü kimi, təcavüz aktının baş verməsi hələ müharibə cinayətlərinin baş verməsi demək deyil. Ola bilər ki, təcavüzkar müharibə planlaşsın və ilkin mərhələdə müəyyən əməllər törədsin, amma müharibə cinayətinin tərkibini yaradan heç bir əməl törədilməsin.

Uzun müddət təcavüzün mahiyyəti ilə bağlı müzakirələr aparıldı və nəhayət, tam olmasa da Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda təcavüzlə bağlı müəyyən qədər aydınlıq gətirildi. Belə ki, Statutun 15bis1-ci maddəsində təcavüz cinayətinə görə yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı göstərilir:

(Dövlətə istinadən, proprio motu)

1. Məhkəmə təcavüz cinayətinə görə yurisdiksiyanı 13- cü maddənin (a) və (c) bəndlərinə, bu maddənin müddəalarına uyğun olaraq həyata keçirə bilər.

2. Məhkəmə yalnız otuz iştirakçı dövlət tərəfindən düzəlişlərin ratifikasiyası və ya qəbul edilməsindən bir il sonra törədilmiş təcavüz cinayətinə münasibətdə yurisdiksiyanı həyata keçirə bilər.

3. Məhkəmə təcavüz cinayəti üzərində bu maddəyə uyğun olaraq eyni sayda üzv dövlətin Statuta düzəliş üçün tələb olunan çoxluğu ilə qəbul edilən qərara əsasən, 1 yanvar 2017-ci ildən sonra yurisdiksiyanı həyata keçirməlidir.

4. Məhkəmə 12-ci maddəyə müvafiq olaraq, üzv dövlət tərəfindən törədilmiş təcavüz aktı nəticəsində yaranan təcavüz cinayəti üzərində yurisdiksiyanı, əgər üzv dövlət əvvəllər belə yurisdiksiyanın qəbul olunmaması barədə Katibə bəyanat vermişdirsə, həyata keçirə bilər. Belə bəyannamənin geri götürülməsi istənilən vaxtda yerinə yetirilə bilər və üç il ərzində iştirakçı dövlət tərəfindən nəzərdən keçiriləcək.

5. Məhkəmə bu Statutun iştirakçısı olmayan dövlətə münasibətdə həmin dövlətin vətəndaşları tərəfindən və ya həmin dövlətin ərazisində törədildiyi halda təcavüz cinayətinə görə yurisdiksiyanı həyata keçirə bilməz.

6. Əgər prokuror təcavüz cinayətinə münasibətdə istintaqın aparılması üçün kifayət qədər əsasların olması qənaətinə gələrsə, o, Təhlükəsizlik Şurasının aidiyyəti dövlət tərəfindən törədilmiş təcavüz aktının olub-olmamasını müəyyən etməsinə əmin olmalıdır. Prokuror məhkəmədən öncə vəziyyət, o cümlədən hər hansı məlumat və sənədlər barədə BMT Baş Katibinə məlumat verməlidir.

7. Əgər Təhlükəsizlik Şurası belə müəyyənetməni həyata keçiribsə, prokuror təcavüz cinayətinə görə istintaq apara bilər.

8. Əgər məlumatın verildiyi tarixdən altı ay ərzində heç bir müəyyənetmə həyata keçirilməyibsə, prokuror təcavüz cinayətinə münasibətdə o şərtlə istintaqı davam etdirə bilər ki, 15-ci maddədə nəzərdə tutulan prosedura uyğun olaraq Məhkəmənin Prosesə Hazırlıq Bölməsinin təcavüz cinayətinə görə istintaqın başlanması barədə icazəsi olsun və 16- cı maddəyə əsasən Təhlükəsizlik Şurası heç bir qərar qəbul etməsin.

9. Məhkəmədən kənar orqan tərəfindən təcavüz aktının müəyyən olunması bu Statuta əsasən Məhkəmənin öz mülahizələrinə xələl gətirmir.

10. Bu maddə 5-ci maddədə qeyd olunan digər cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müddəalara xələl gətirmir.

Bununla bərabər, 15ter1-ci maddədə təcavüz cinayətinə görə yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi müəyyən olunmuşdur. Təbii ki, bu yurisdiksiya BMT Təhlükəsizlik Şurasına istinadən həyata keçirilir. BMT Təhlükəsizlik Şurası özünün “sülhə qarşı hər hansı təhlükənin mövcudluğunu, sülhün pozulmasını və ya təcavüzkar əməli” müəyyən etmək hüququndan yararlanır. BMT Nizamnaməsi bu üç termini ayrı-ayrılıqda işlətdiyinə görə, bu terminlərin hər birinin fərqli mənə verdiyi qənaətinə gəlirik. Belə ki, bu terminlərin ehtiva etdiyi əməllər və onların şiddət dərəcələri müxtəlifdir. Sözügedən terminlərin BMT Nizamnaməsinə və Baş Assambleya qətnamələrinə belə zidd surətdə ayrı-ayrılıqda istifadəsi belə təfsirə əlavə dəstək verir. Beynəlxalq hüquqda əsl niyyəti və gələcək istifadəsi yalnız ən şiddətli əməllərin təcavüzkar əməl kimi qiymətləndirilməsinə dəlalət edir. Buna görə də nəzəriyyədə Təhlükəsizlik Şurasının müəyyən edə bildiyi üç cinayət arasında iyerarxiya mövcuddur: “sülhə təhdid” kobud desək, təxminən güc tətbiqilə hədələməyə bərabərdir, “sülhün pozulması” beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə neqativ təsir göstərən nəzərəçarpan fəsadlara gətirib çıxaran həqiqi güc tətbiqinin və ya təhdidin nəticələrini, təcavüzkar əməl isə ən ciddi “sülh pozuntuları”dır. Təcrübədə, Təhlükəsizlik Şurası “təcavüzkar əməl”in tərifini kifayət qədər fərqli şəkildə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Təhlükəsizlik Şurası təcavüzün müəyyən edilməsində Baş Assambleyanın 3314 sayılı qətnaməsindən heç vaxt yararlanmayıb. Ən çox qınaqlara bir çox ümumi, ayırd edilməmiş əməllər məruz qaldığı halda, xüsusi qınaq obyektinə çevrilən əməllər Təhlükəsizlik Şurasının zənnincə təcavüzkar əməl təşkil edən bir sıra əməllər toplusundan ibarətdir. Bu əməllərə-hava hücumları zamanı altı qırıcı təyyarədən beş bombanın atıldığı əməliyyat, prezident sarayına və hava limanına atıcı silahlardan hücum, on iki nəfərin ölümünə səbəb olan digər dövlətin paytaxtına atıcı silahlarla atəş və bombaların atılması, hədəfə yönəlik iki sui-qəsd və əlavə ölüm halları, diplomatik missiyalara qarşı zorakılıq və silahlı qəsbkarlıq şamil edilir. Silahlı qüvvələr tərəfindən hər hansı ölkənin ərazi bütövlüyünün pozulması bu qəbildən olan təcavüzkar əməllərə xasdır. Belə əməllər, xüsusilə də hədəfə yönəlik sui-qəsdlər “təcavüzkar əməl”in hüquqi aktların mətnində qeyd edilən anlayış hüdudlarından mühüm dərəcədə kənara çıxır. Koreya müharibəsi, İran-İraq müharibəsi, Folklend adaları uğrunda müharibə və İsrailin bir çox əməliyyatları daxil olmaqla bir sıra hallarda törədilən əməllər birmənalı olaraq təcavüzkarlıq nümunələri kimi görünsə də, sözügedən siyahıdan xaric edilir.

Bundan əlavə, “təcavüzkar əməllər”in siyahısına BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən kəskin pislənilən ölkə rəhbərliklərinin törətdiyi əməllərin salınması ilə ayrı-seçkiliyə yol verildiyini vurğulamaq lazımdır. Belə ki, iyirmi qətnamədən onu Cənubi Afrikanın aparteid rejiminə, altısı Cənubi Rodeziyadakı irqçi rejimə, ikisi İsrailin müharibə cinayətlərinə, biri beynəlmiləl müzdlü döyüşçü qüvvələrindən istifadəyə, yerdə qalan biri isə İraqdakı Səddam Hüseyn rejiminə həsr edilmişdi. Bu tip qətnamələrin rekord sayı açıq-aydın göstərir ki, Təhlükəsizlik Şurasının “təcavüzkar əməl” anlayışı hüquq çərçivəsindən kənara çıxmaqla daha çox ritorikdir və yaqin ki hüquqi icraatlarda işlədilmək üçün olduqca etibarsızdır.

Təcavüz cinayəti Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda özünəməxsus formada izah olunmuşdur. 1998-ci ildə Roma Statutuna dair danışıqlar aparılan zaman əldə olunmuş qarşılıqlı razılaşmaya görə Roma Statutunun 5-ci maddəsində təcavüz cinayəti Məhkəmənin yurisdiksiyasına əsasən təməl cinayətlərindən biri olaraq qeyd edilir. Hərçənd digər üç cinayətin (soyqırım cinayəti, insanlıq əleyhinə cinayət və müharibə cinayəti) əksinə olaraq Statutda nə cinayətin tərfi verilmədiyinə, nə də yurisdiksiyalı şərtlər əks olunmadığına görə Məhkəmə təcavüz cinayəti üzərində yurisdiksiyanı həyata keçirə bilmir.

2010-cu il iyunun 11-də, iki həftə intensiv müzakirələrdən və hazırlıq işlərindən sonra Roma Statutunun nəzərdən keçirilməsinə dair Uqandanın paytaxtı Kampalada həmin il mayın 31-dən iyunun 11-ə qədər davam edən konfransda Roma Statutuna razılaşma ilə qəbul edilən düzəlişlərdə təcavüz cinayətinin tərfi və Məhkəmənin sözügedən cinayət üzərində yurisdiksiyanı həyata keçirməsini tənzimləyən qaydalar öz əksini tapır.

Bunun ardınca Kampalada qəbul edilmiş qüvvəyə minmə şərtlərinə görə, tərəfdaş dövlətlər yurisdiksiyanın aktivləşdirilməsinə dair qərar verənədək Məhkəmə 2017-ci il 1 yanvar tarixinə qədər bu cinayət üzərində yurisdiksiyanı həyata keçirə bilməz.

Təcavüz cinayətinin qəbulu: Kampalada 2-ci dəfə nəzərdən keçirilmiş 8 sayılı maddədə fərdi təcavüz cinayəti rəhbər mövqedə olan hər hansı şəxsin təcavüz əməllərini planlaşdırması, belə əməllərə hazırlaşması, təşəbbüs göstərməsi və ya icra etməsi kimi müəyyən edilir.

Mühüm amildir ki, bu maddədə təcavüz cinayətinə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin açıq şəkildə pozulmasını təşkil etmək tələbi digər tələblərin arasında astana rolunu oynayır.

Təcavüzkar əməl bir dövlətin digər dövlətə qarşı silahlı qüvvələrdən nə özünümüdafiə faktoru, nə də Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyəti olmadan istifadəsi kimi müəyyən edilmişdir. Təcavüz cinayətinin tərifinə, həmçinin düzəlişlərdə öz əksini tapan təcavüzkar əməl olaraq müəyyənləşdirilən əməllərə (məsələn, silahlı qüvvələrlə əraziyə soxulma, bombalanma və blokadaya alma) BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1974-cü il tarixli 3314 sayılı Qətnaməsi şamil edilir.

Belə tərifin hüdudları və formalaşması əhəmiyyətli dərəcədə Roma Statutunun və BMT Nizamnaməsinin əvvəl mövcud olmuş dili və müddəalarına istinad etməklə, Roma Statutunun nəzərdən keçirilməsinə dair konfrans ərəfəsində çoxsaylı dövlətlərin ortaq məxrəcə gəlməsini əks etdirir.

Yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi şərtləri: 2-ci və 3-cü dəfə nəzərdən keçirilmiş 15 sayılı maddənin mətnlərində Məhkəmənin təcavüz cinayəti üzərində yurisdiksiyanı həyata keçirməsi şərtləri qeyd olunur. Statutda öz əksini tapan digər cinayətlərin əksinə olaraq, bu maddələrdə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi prokurorunun təcavüz cinayəti üzrə istintaq araşdırmalarına başlamasını tənzimləyən özünəməxsus yurisdiksiyalı qaydalar göstərilir.

“Situasiya” BMT Təhlükəsizlik Şurasının prokuroruna yönləndirildiyi zaman, Statutun 3-cü dəfə nəzərdən keçirilmiş 15 sayılı maddəsinə əsasən Məhkəmənin yurisdiksiyası statutla müəyyən edilən digər cinayətlərlə eyni qaydada qüvvəyə minir, yəni prokuror təcavüz cinayəti üzrə istintaq araşdırmalarına başlaya bilər.

2-ci dəfə nəzərdən keçirilmiş 15 sayılı maddəyə görə, Təhlükəsizlik Şurasına müraciətlərin əksinə olaraq prokuror istintaq araşdırmalarına və ya dövlətin təcavüz cinayəti üzrə müraciəti əsasında araşdırmalarayalnız öz təşəbbüsü ilə başlaya bilər.

- əvvəlcə Təhlükəsizlik Şurasının təcavüz cinayətinin baş verib-vermədiyinə dair qərar verməsini müəyyənləşdirmək (Nizamnamənin 39 sayılı maddəsinə əsasən) və 6 ay müddətində gözləmək;

- belə situasiya tərəfdaş dövlətlər arasında təcavüz cinayətilə əlaqədar olduğu zaman;

- Məhkəmənin məhkəmə prosesinəqədərki bölməsinə istintaq araşdırmalarına başlamağa səlahiyyət verildikdən sonra.

2-ci dəfə nəzərdən keçirilmiş 15 sayılı maddədə həmçinin, tərəfdaş dövlətlərin Məhkəmə Reyestrinin yurisdiksiyasını qəbul etməməyə dair bəyanat irəli sürməklə maddəyə əsasən Məhkəmənin yurisdiksiyasını tərək etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Belə bəyanat, düzəlişlər qüvvəyə minməzdən əvvəlki vaxt da daxil olmaqla istənilən zaman irəli sürülə bilər və tərəfdaş dövlət bu bəyanatı üç il müddətində nəzərdən keçirməlidir.

Bu maddəyə əsasən qeyri-tərəfdaş dövlətlərin vətəndaşları təcavüz cinayəti törətdikdə həmin dövlətlər Məhkəmənin sözügedən cinayət üzrə yurisdiksiyasından birmənalı olaraq kənarlaşdırılır.

Həm 2-ci, həm də 3-cü dəfə nəzərdən keçirilmiş 15 sayılı maddəyə görə, Məhkəmədən kənar bir qurumun, məsələn BMT Təhlükəsizlik Şurasının hər hansı qərarı olarsa, qərəzsiz surətdə Məhkəmənin özünün təcavüz cinayətini müəyyən etmiş olduğu sayılacaqdır.

Qəbul və qüvvəyə minmə: düzəlişlər Statutun 5.2sayılı bəndinə uyğun olaraq razılığa gəlmə yolu ilə qəbul edilir və 121.5 sayılı bəndinə əsasən qüvvəyə minir. Hərçənd həm 2-ci, həm də 3-cü dəfə nəzərdən keçirilmiş 15 sayılı maddənin müddəalarına görə aşağıdakı şərtlər ödənmədiyə təqdirdə Məhkəmə təcavüz cinayəti üzrə yurisdiksiyanı həyata keçirə bilməz:

- ən azı 30 tərəfdaş dövlət düzəlişləri ratifikasiya etməli və ya təsdiqləməlidir;

- tərəfdaş dövlətlərin azı üçdə iki hissəsi yurisdiksiyanı 1 yanvar 2017-ci il tarixdən etibarən qüvvəyə mindirməklə bağlı qərar verməlidir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Koalisiyasının təcavüz cinayətinə dair mövqeyi: Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Koalisiyası (BCMKG) dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan, fərqli peşə və ixtisas səviyyələrinə malik və Roma Statutunu hərtərəfli dəstəkləyən 2500 təşkilatı təmsil edir. Ümumi götürdükdə BCMKG Kampalada təcavüz cinayətinə dair xüsusi müddəaların qəbulu ilə əlaqədar heç bir mövqə bildirməyib. Bunun səbəbi isə, BCMKG üzvlərinin sözügedən cinayətlə bağlı irəli sürdükləri mürəkkəb mövqələrin bir-birindən fərqlənməsi idi. Buna baxmayaraq, Roma Statutunun nəzərdən keçirilməsinə dair keçirilən konfransdan həm əvvəl, həm də bu konfrans ərzində BCMKG dövlətləri təcavüz cinayətilə bağlı layiqli səviyyədə, konstruktiv və qarşılıqlı əməkdaşlıq qaydasında təkliflərlə çıxış etmək məsələsinə baxmağa həvəsləndirdi. BCMKG-in təcavüz cinayəti üzrə komandası Təcavüz Cinayətinə dair Xüsusi İşçi Qrupunun təşkil etdiyi Prinston prosesində və hazırlıq işlərində aktiv surətdə iştirak etdi. Konfrans ərzində BCMKG baxılan mövzuya dair müzakirələr üçün öz üzvlərini və dövlətlərin təmsilçilərini məlumatlar və forumlarla təmin etməkdə xüsusi fəallıq nümayiş etdirdi.

NƏTİCƏ

Nəhəyət, nəticə bundan ibarətdir ki, müharibə cinayətləri ilə təcavüz cinayəti beynəlxalq cinayətlərin növləri olsa da, yəni hər ikisi beynəlxalq xarakterli olaraq, dövlətlərə və onların vətəndaşlarına qarşı yönəlsə də, müxtəlif tərkib elementlərinə malikdirlər. Yəni bunlar arasında olan müəyyən oxşarlıq onları eyniləşdirə bilməz. Bu, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunda da aydın göstərilmiş və fərqli müddəalarla verilmişdir. Bunun tədiqiq olunmasında əsas məqsəd, hər iki beynəlxalq cinayətin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini və tərkib elementlərini elmi ictimaiyyətə çatdırmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- La Haye, Eve (2008), War crimes in internal armed conflicts, Cambridge University Press
Lətif Hüseynov (2002,) Beynəlxalq hüquq, Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı
Səyyad Məcidov (2018), Beynəlxalq münasibətlər sistemində təcavüz faktoru, dissertasiya
Ələvsət Allahverdiyev (2017), Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər, Bakı “Elm” nəşriyyatı
May, Larry (2007), War crimes and just war, 5 printing, London, Cambridge University Press
[Julius Stone](#) (2006), Aggression and World Order: A Critique of United Nations Theories of Aggression (Foundations of the Laws of War), second printing, University of California Press
en.wikipedia.org/wiki/Crime_of_aggression
www.un.org/icty/
<https://libguides.bodleian.ox.ac.uk/c.php?g=422886&p=2887806> Rome Statute, A/CONF.183/9, <http://www.icc-cpi.int>
https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/2054CCC9-4FB7-4839-B847292206BF6E16/283357/12052011_TheCrimeofAggressionafterKampala.pdf
https://en.wikipedia.org/wiki/War_crime#cite_note-Cassese-1

MÜASİR AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT QULLUĞUNUN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Elnar MƏMMƏDOV*

Xülasə:

Məqalədə ümumi olaraq dövlət qulluğunun mahiyyəti, inkişaf tarixi, dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsi və idarəçilik sisteminin tərkib hissəsi kimi əhəmiyyəti təhlil edilir. İlk olaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğu sisteminin yaradılmasında və inkişafında əvəzsiz rolu olan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bu sahədə xidmətləri, dövlət qulluğunun ardıcıl inkişaf dinamikası, dövlət qulluğu sahəsində qəbul edilən normativ-hüquqi aktların əhəmiyyəti, dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin effektivliyi araşdırılaraq qeyd edilmişdir.

Açar Sözlər: *Dövlət qulluğu, dövlət idarəçiliyi, inkişaf dinamikası, dövlət qulluğu prinsipləri*

DEVELOPMENT DYNAMICS OF CIVIL SERVICE IN MODERN AZERBAIJAN

Abstract:

The article analyzes the importance of civil service as a whole, its development history, as well as the improvement of the civil service system and the integral part of the management system. Firstly, it was noted that National Leader Heydar Aliyev, who played an indispensable role in the creation and development of the civil service system of the independent Azerbaijan, consistently develops civil service dynamics, the importance of the normative-legal acts adopted in the field of civil service, and the effectiveness of civil servants' activity.

Keywords: *Civil service, public administration, development dynamics, civil service principles*

GİRİŞ

Sosial institutlardan biri kimi dövlət qulluğu dövlətin sosial siyasətinin yerinə yetirilməsində, sosial sabitliyin, daxili və xarici təhlükəsizliyin, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri infrastrukturun səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasında, dövlətin vəzifə və məqsədlərinin, siyasi iradəsinin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Hüseynova, 2013: 6).

Müasir ədəbiyyatlarda dövlət qulluğuna müxtəlif cür anlayış verilsə də, onun dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsindəki mühüm rolu, dövlət mexanizminin hərəkətverici qüvvəsi, dövlətin mühüm sosial-hüquqi təsisatlarından biri olması barədə ümumən qəbul olunmuş fikir formalaşmışdır.

Akademik R.Mehdiyev dövlət qulluğunu Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində, sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsində, mədəni inkişafında və bütövlükdə cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrinin tənzimlənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət sahəsi kimi qiymətləndirir (Mehdiyev, 2007 : .20).

S.İsmayılov qeyd edir ki, dövlət qulluğu dövlət mexanizmi olaraq, bütün dövlət orqanlarında və təşkilatlarında fəaliyyət və münasibətlərin məcmusu kimi dövlətin funksiyalarını həyata keçirir (İsmayılov, 2013: 6).

Dövlət qulluğu dövlət idarəçiliyinin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlət qulluğu hələ dövlət idarəçilik elmi yaranmamışdan əvvəl mövcud olmuşdur və elə həmin andan da dövlət qulluğunun prinsipləri yaranmağa başlamışdır. Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin əsasını təşkil edən dövlət qulluğunun prinsipləri müasir dünya dövlətçilik prinsiplərinə uyğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Dövlət qulluğu prinsipləri dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin əsas davranış qaydalarını müəyyən edir. Bu prinsiplər adətən dövlətin idarəçilik prinsipləri ilə ahəngdarlıq təşkil edir. Dövlət idarəçilik və dövlət qulluğu prinsiplərinin əsası hər bir dövlətin konstitusiyası ilə tənzimlənir.

Dövlət qulluğu prinsipləri dövlət qulluğu təcrübəsindən irəli gələrək yaranmış, dəyişilmiş və müasir dövrə uyğun inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan qədim dövlətçilik ənənələrinə malikdir və müasir müstəqil Azərbaycan Respublikası yaranmamışdan əvvəl Azərbaycan dövlət idarəçiliyinin əsas iki inkişaf mərhələsini fərqləndirmək olar: (Rzayev, 2007: 10).

1.X-XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi islam idarəçilik forma və prinsiplərinə uyğun həyata keçirilirdi;

2.XIX əsrdən başlayaraq müstəqillik dövrünə qədər müddəti əhatə edir. Bu mərhələ XIX əsrdə Azərbaycanın Rusiya İmperiyası tərəfindən işğal olunması ilə başlanır, daha sonra isə əvvəlcə Sovet Rusiyası, sonra isə SSRİ tərkibində davam edir və SSRİ-nin dağılması ilə başa çatır. Azərbaycan regionda və dünyada geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirən əsas amillərdən biri Xəzərin ona məxsus sektorundakı zəngin

* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı, e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

karbohidrogen ehtiyatları və və həmin resursların alternativ marşrutlarla dünya bazarlarına daşınması sahəsindəhəyata keçirdiyi müstəqil və qərbyönümlü enerji siyasəti olmuşdur.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsi ilə həmin vaxtdan etibarən dövlət idarəetmə sisteminin milliləşməsi və milli kadr potensialının hazırlanması prosesi başladı. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyi və partiya strukturlarında rus, erməni və digər millətlərin nümayəndələri azərbaycanlılara, milli kadrlara nəzərən üstünlük təşkil edirdilər.

Heydər Əliyev dövlət qulluğunun təkmilləşməsi prosesinə eləcədə rəhbərliyə milli kadrların gətirilməsinə çox önəm vermişdir və bu prosesi davamlı şəkildə inkişaf etdirməyə başladı. Ulu öndər Heydər Əliyev dövlət qulluğu vəzifələrində azərbaycanlıları irəli çəkməklə yanaşı, milli kadr potensialının sistemli şəkildə hazırlanması prosesini həyata keçirməyə başladı.

Ümummilli Liderin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayaraq Azərbaycanın böyük milli kadr potensialı yaradıldı və ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onlar ölkənin idarə edilməsinə öz dəyərli töhfələrini verməyə başladılar.

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib hazırlanmış Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilərkən hələ dövlət qulluğu ilə əlaqədar ayrıca bir qanun qəbul edilməmişdi (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009: 1). Lakin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət qulluğunun konstitusional prinsiplərinin əsasları əks olunmuşdur.

Məhz ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gələndən sonra dövlət qulluğu sistemi və onun hüquqi bazası formalaşdırılmışdır. Müstəqil Azərbaycan dövlətində cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi və bazar münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün dövlət idarəetməsində köklü islahatların aparılması prinsipial əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün Heydər Əliyev 1998-ci il dekabrın 29-da “Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” fərman imzalamışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1998-ci il “Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” Fərman : 2).

Dövlət qulluğunun səmərəliliyinin artırılması, dövlət aparatının təkmilləşdirilməsi, dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun müəyyən edilməsi, onların sosial müdafiəsinin, maddi müstəqilliyinin təmin edilməsi və eyni zamanda məsuliyyətlərinin artırılması üçün 2000-ci il iyulun 21-də respublikamızda ilk dəfə olaraq “Dövlət qulluğu haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Həmin vaxta qədər dövlət qulluqçularının fəaliyyəti Konstitusiyaya, əmək qanunvericiliyinin normaları və s. normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənirdi (Azərbaycan Respublikasının «Dövlət qulluğu haqqında qanunu» «Azərbaycan» qəzeti, 2000, 21 iyul: 3).

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sahəsində qəbul olunmuş ilk qanunun çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, qanunun qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasının əsası qoyulmuşdur. Qanunun qəbul edilməsinin əsas səbəbi Heydər Əliyevin 1998-ci ildə dövlət idarəçilik sistemində islahatların aparılması ilə bağlı fərmanda nəzərdə tutulmuş işlərin həyata keçirilməsi olmuşdur. Respublikamızda dövlət qulluğu sistemində islahatların həyata keçirilməsi prosesi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dövlət qulluqçularına təbrikində dəqiq olaraq təsbit edilmişdir: “Müstəqil Azərbaycan Respublikasında müasir dövlət qulluğu sisteminin formalaşdırılması və inkişafı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun ali siyasi hakimiyyətə qayıdıandan sonra ölkədə xaos və anarxiyanın qarşısı alındı, dövlət nizamı və sabit dövlət idarəçiliyi bərpa edildi, demokratik hüquqi dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Onun rəhbərliyi altında həyata keçirilən idarəçilik fəaliyyəti insanlarda dövlətçilik şüurunu möhkəmləndirdi, hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının işinə inamı artırdı. Son illərdə dövlət idarəetmə orqanlarının işinin dövrün tələblərinə uyğun yenidən qurulması, keyfiyyətli kadr korpusunun yaradılması, nazirlik və komitələrin müvafiq istiqamətə üzrə vahid dövlət siyasətini həyata keçirən hakimiyyət orqanlarına çevrilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər görülmüşdür.

Dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsində dövlət qulluğunun dövlət idarəetməsi ilə qarşılıqlı əlaqəsində mümkün olur. Məlumdur ki, bütün idarəetmə növləri insanları birləşdirir və bu birləşmə çərçivəsində qarşılıqlı təsirdə olur. Odur ki, dövlət qulluğunda hər bir praktiki məsələlər öz mənasını dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsində göstərir. Dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini təmin etmək üçün dövlət qulluğu yaradılır və modernləşdirilir. Odur ki, dövlət qulluğu dövlət idarəetməsinin vəziyyətindən, məzmunundan asılı olaraq əks əlaqənin təsiri altında təhlil edilir, qiymətləndirilir və dəyişdirilir. Yalnız dövlət idarəetməsi dövlət qulluğunun bütün tərəflərini (zəif və güclü) və arzu olunan parametrlərini aşkar edir. Axır nəticədə dövlət idarəetmənin qərarlarının hazırlanması, qəbulu və realizəsinə gətirir. Odur ki, dövlət qulluğu bu idarəetmə funksiyalarını həyata keçirməyə qabil, intellektual səviyyəsi yüksək peşəkar, səriştəli kadrlar olmalıdır. Dövlət qulluğu dövlət idarəetməsinin mühüm institutu, dövlət orqanlarında

idarəetmə fəaliyyətini həyata keçirməsinin təminatçısı kimi çıxış edir. Dövlət fəaliyyətinin hər bir problemi dövlət idarəetməsi və onu həyata keçirən dövlət qulluğu vasitəsilə yerinə yetirilir.

Dövlət idarəetmə sistemində dövlət qulluğunun yeri və roluna görə üç baxış vardır (Rzayev, 2008 : 163). Birinci dövlət qulluğu dövlət idarəetmə mexanizmi kimi; ikinci - dövlət idarəetmə institutu kimi; üçüncü - dövlət orqanlarının idarəetmə səlahiyyətlərini təmin və icra edən kimi. Dövlət idarəetməsini hərəkətə gətirmək üçün müvafiq mexanizm və alət rolunda dövlətin məqsədə funksiyaların həyata keçirən dövlət qulluğu oynayır. Dövlətin siyasi fəaliyyətini siyasi elita, onun idarəetmə fəaliyyətini isə dövlət qulluğu həyata keçirir. Bunlar bir-biri ilə üzvü bağlı və harmoniyadadır. Siyasət idarəetməsiz formal direktiv, idarəetmə siyasətsiz məzmunuzdur. Dövlət idarəetməsinin effektivliyi üçün onun siyasi məqsədayönlülüüyü lazımdır. Dövlət qulluğu institutunun əsas funksiyası idarəetmədir. Dövlət qulluqçuları idarəetmənin bütün mərhələlərində proqnozlaşdırma, planlaşdırma, qərarların hazırlanması, nəzarət və s. funksiyaları yerinə yetirir.

Dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin səmərəsi onların cəmiyyətin inkişafı üçün nə dərəcədə real fəaliyyət göstərdikləri, ölkənin iqtisadi inkişafına və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, onların gündəlik qarşılaşdıqları problemlərin həllinə necə nail olduqları, dövlət və vətəndaş münasibətlərinin yaxşılaşmasına göstərdikləri töhfə ilə ölçülür.

Dövlət qulluqçusu dövlətin idarəetmə sisteminin güzgüsüdür və bu güzgünün şəffaf, ləkəsiz olması hər bir dövlət qulluqçusunun hərəkətlərindən, davranışından, prinsipliliyindən, bir sözlə, mənəvi keyfiyyətlərindən çox asılıdır. **Ümummilli lider Heydər Əliyev hər bir vəzifəli şəxsdən, ilk növbədə, “mənəvi saflıq, dövlətin qanunlarına riayət etmək, öz işinə sədaqət” tələb edirdi.** O, hamının öz yerində, öz vəzifəsinə uyğun məsuliyyət daşdığını xüsusi qeyd edir, hamıya təvazökar olmağı, vəzifədən sui-istifadə etməməyi, heç kəsin xüsusi status arzusunda olmamasını tövsiyə edir, qanun qarşısında hamının bərabər olduğunu dönə-dönə xatırladırdı. Ulu Öndər vəzifəli şəxslərdən, dövlət qulluqçularından **“gəcə də, gündüz də öz vəzifəsi və məsuliyyəti haqqında düşünməyi”**, təkcə işdə olub iş saatlarını başa vurmaq barədə düşünməməyi tələb edirdi.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda dövlət qulluğunun inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda son 25 ildə dövlət qulluğunun cəmiyyətin idarə olunmasında mühüm vasitəyə çevrildiyini, keçmiş partiya və sovet nomenklaturunun idarəçilik təcrübəsinin yeni forma və metodlarla əvəz edildiyini görürük. Xüsusilə son illərdə yeni sistemin tələblərinə uyğun olaraq kreativ düşüncəyə malik dövlət qulluqçularının da formalaşdırılmasının, daha təşəbbüskar kadrların irəli çəkilməsinin, beynəlxalq təcrübədən ustalıqla bəhrələnmənin şahidi oluruq.

ƏDƏBİYYAT:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2009) Bakı: Qanun, 48 s.
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1998-ci il “Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” Fərmanı
- Azərbaycan Respublikasının «Dövlət qulluğu haqqında qanunu» “Azərbaycan” qəzeti, 2000, 21 iyul.
- Əliyev İ. (2008-2013), İnkişaf məqsədimizdir. 1-10 cild. Bakı
- Hüseynova N. (2013), Dövlət qulluğu və kadr siyasəti : monoqrafiya Bakı : Adiloğlu, s. 476
- İsmayılov S. (2013), Azərbaycan da dövlət qulluğunun və idarəetmə sisteminin keçmişi, bu günü və perspektivləri Bakı : Oğuz eli, s. 216
- Mehdiyev R.(2007), Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə.”Şərq-Qərb”. s.575
- Rzayev Ə. (2007), Dövlət nəzarəti: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Elm, s.310
- Rzayev Ə. (2008), Dövlət idarəetmə mexanizmi; mahiyyəti və prinsipləri // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, Bakı; Azərbaycan, .N«3(2.3), s. 163-164.

DOĞU AKDENİZ'DE PAYLAŞIM MESELESİ: TÜRKİYE VE GÜNEY KIBRIS RUM YÖNETİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ferhat İLGEN

Özet:

Bu çalışmada, son yıllarda önemi gittikçe artan Doğu Akdeniz bölgesinde yaşanan paylaşım meselesi üzerinde durulacaktır. Tarih boyunca küresel ya da bölgesel bir güç haline gelmeye çalışan devletlerin, imparatorlukların üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığı Doğu Akdeniz, son yıllarda dünyada artan enerji ihtiyacı ile paylaşılmayan bir bölge haline gelmiştir. Dolayısıyla başta kıyıdaş devletler olmak üzere dünya üzerinde gücü elinde bulunduran birçok devlet için Doğu Akdeniz her alanda stratejik bir öneme sahip bölge konumuna gelmiştir. Çalışmada ilk olarak Doğu Akdeniz'i önemli hale getiren unsurlar hakkında bilgi verilecek ardından Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz politikalarından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, Türkiye, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi.

SHARING ISSUES IN THE EASTERN MEDITERRANEAN: AN EVALUATION ON TURKEY AND SOUTH GREEK CYPRIOT ADMINISTRATION

Abstract:

This study will focus on the issue of sharing in the eastern Mediterranean region, which has become increasingly important in recent years. The empires or countries, which has been trying to become a global or regional power throughout history, has tried to dominate the East Mediterranean and has become a region that can not be shared with the growing energy demand in the world in recent years. Therefore, the Eastern Mediterranean has become a strategic region in every area for especially the coastal states and many strong countries on earth, In the study, firstly the elements that make the Eastern Mediterranean important will be given and then the policies of Turkey and South Greek Cypriot Administration will be discussed and potential hazards waiting to Turkey will be discussed.

Keywords: Eastern Mediterranean, Turkey, South Greek Cypriot Administration.

GİRİŞ

Son yıllarda dünya genelinde artan enerji talebi ile birlikte enerji kaynaklarına olan ihtiyaç artmış ve yeni kaynaklar aranmaya başlamıştır. Bu nedenle, başta hegemon kabul edilebilecek devletler ve enerji şirketleri riskli bölgelerde var olan veya keşfedilen enerji kaynaklarına yönelmeye başlamıştır. Tarih boyunca bulunduğu konum itibarıyla önemli bir geçiş merkezi olan Doğu Akdeniz, son yıllarda keşfedilen enerji rezervleri ile birlikte birçok ülkenin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Nitekim üzerinde bulunan İstanbul, Çanakkale ve Süveyş kanallarıyla dünya deniz trafiğinin önemli bir payını elinde bulunduran Doğu Akdeniz, özellikle terörizm, deniz ulaşımı ve Orta Doğu'nun güvenliği gibi konularda vazgeçilmez bir öneme sahiptir. 2000'li yıllardan itibaren keşfedilen enerji kaynaklarıyla Doğu Akdeniz'e olan ilgi hatırı sayılır oranda artmaya başlamış ve beraberinde paylaşım sorunları da ortaya çıkmıştır. Paylaşım meselesinde aktör sayılabilecek ülkelerin ve yönetimlerin başında, Türkiye, Yunanistan, GKRY, Mısır ve İsrail gibi ülkeler gelmektedir. Ayrıca, ABD, Rusya ve İngiltere gibi güçlü ülkelerinde çeşitli kanallarla (enerji şirketleri, askeri faaliyetler vs.) konuya müdahil olmaya çalıştığı görülmektedir. Kıyıdaş ülkelerin özellikle sınır paylaşım meselesinde yürüttüğü faaliyetleri ve politikaları tarafsızca değerlendirmek bölgenin geleceği için elzem bir gerekliliktir.

Bu çalışmada, konuya taraf ülkeler arasında yer alan Türkiye ve GKRY'nin yürüttüğü politikalar, diğer ülkelerle gerçekleştirilen karşılıklı işbirlikleri ve faaliyetler güncel ve resmi bilgiler üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmada ilk olarak Doğu Akdeniz'i önemli hale getiren unsurlar aktarılmıştır. Ardından kıyıdaş ve aralarında paylaşım sorunu olan Türkiye ve GKRY'nin Doğu Akdeniz politikaları hakkında bilgi verilerek Türkiye'nin Doğu Akdeniz konusunda yaklaşımı ve karşı karşıya kalabileceği riskler değerlendirilmiştir.

1. DOĞU AKDENİZ'İN ÖNEMİ

Tarih boyunca Doğu Akdeniz devletler için önemli bir bölge olmuştur. Doğu Akdeniz, tarihinin büyük bir kısmında paylaşılmayan bir yer olmuş ve büyük savaşlar yaşamıştır. Birçok bilim insanı Doğu Akdeniz'in bu öneminin "Verimli Hilal (Mümbit Hilal Yayı ya da Bereketli Hilal)" bölgesinde yer almasından dolayı kaynaklandığını ifade etmiştir (Pipes, 1990: 15). Nitekim Anadolu, Mısır ve Mezopotamya bölgeleri sahip oldukları akarsu kaynakları sayesinde dünyanın en verimli toprakları olmuşlardır. Bu nedenle tarihin büyük uygarlıkları ya bu bölgelerde kurulmuş ya da bu bölgelere hâkim olmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda bölgenin hâkimiyetini elinde bulunduran devletler ve uygarlıklar zengin deniz ve kara ticaretinin kontrolünü sağlamıştır. Sayılan tüm bu nedenlerden dolayı büyük insan kitleleri bölgeye sürekli gelmeye devam etmiş bunun sonucunda bu bölgeler tarih boyunca en önemli ticaret

bölgelerinden biri haline gelmiş aynı zamanda dünyanın en kalabalık merkezlerinden biri olmuştur (Bozkurt & Demirel, 2004: 5; Denker, 2001: 23). Önemli ticaret yollarına sahip olan Doğu Akdeniz güçlü devletlerin ve imparatorlukların hedefi haline gelmiştir. Bu nedenle Doğu Akdeniz ve özellikle Kıbrıs tarih boyunca farklı medeniyetlerin kontrolü altına girmiştir (Metin, 1959: 14-15). Doğu Akdeniz'in önemli adalara ve geçiş yollarına sahip olması bölgeyi jeostratejik açıdan önemli kılmıştır. Çanakkale Boğazı, Süveyş Kanalı, Otranto Boğazı, Messina Boğazı ve Sicilya Boğazı önemli geçiş noktalarıdır. Akdeniz'i Ege Denizi'ne bağlayan Marmaris, Skarpanto, Spathi, Kithara, Karpatos ve Kasos geçitlerini de dâhil etmek mümkündür. Sicilya Adası 25.460 km², Sardunya Adası ise 24.090 km² alanıyla önemli bir konuma sahiptir. Benzer şekilde Malta, Girit ve Kıbrıs'ta Akdeniz'in önemli kara parçalarıdır (Özgen, 2013: 103). Şüphesiz sayılan adalar arasında konumu itibarıyla en önemli yeri Kıbrıs almaktadır. Geçmişten beri küresel bir hâkimiyet kurmak isteyen devletler ve imparatorluklar jeopolitik bir güç bölgesi olan Ortadoğu'yu kontrol altında tutabilmek için önce Kıbrıs'a yönelmiştir (Sütçü, 2008). İngiltere Muhafazakâr Parti'nin önde gelen liderlerinden eski başbakan Benjamin Disraeli Kıbrıs'ı "*Batı Asya'nın Anahtarı*" olarak tarif etmiştir. Nitekim Kıbrıs, Anadolu, İsrail ve Suriye kıyılarına yakınlığı ile dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Süveyş Kanalı üzerindeki kontrolü ve Ege Denizi'ne olan hâkim noktasıyla kritik bir bölgede yer almaktadır. Kıbrıs Adası, Bab-el Mendep Boğazı, Hürmüz Boğazı, Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Cebelitarık Boğazı çizgisinde gerçekleşen petrol sevkiyatında da stratejik bir konumu temsil etmektedir (Keser, 2006: 114). Kıbrıs, Türkiye, Ürdün, Lübnan, İsrail ve Suriye gibi devletlerin tamamen menziline iken Mısır ve Irak gibi devletlerin kısmi olarak menziline girmektedir. Bu kritik konumu itibarıyla "*sabit bir uçak gemisine*" benzetilmektedir (Kepecioğlu, 2008: 4). Kıbrıs, özellikle Ortadoğu'da etkin rol oynamak isteyen ülkeler için önemli bir üs görevi görmektedir. Amerika, 1975-1990 yılları arasında Lübnan'da yaşanan iç savaş sırasında vatandaşlarını Kıbrıs'ta bulunan İngiliz üsleri aracılığıyla tahliye etmiştir (Dursunoğlu, 2006). İngiltere ise, Körfez Savaşı sırasında Kıbrıs'ta bulunan Ağrotur (Akrotiri) ve Dikelya (Dhekelia) üslerini kullanarak Irak'a hava harekâtı düzenlemiştir (Duman, 2017). Kıbrıs'ın Ortadoğu üzerinde kontrol etkisini gösteren başka bir durum ise 2007 tarihinde Fransa ile Güney Rum Kesimi arasında imzalanan "savunma ve askeri alanlarda işbirliğini ve Güney Kıbrıs'ın Fransa'ya askeri alanda bazı kolaylıklarda bulunulmasını sağlayan" anlaşmadır. Bu anlaşmaya göre, Güney Rum Kesimi, Zigi Deniz Üssü ile Baf'ta bulunan Andreas Papandreu hava üssünün Fransa tarafından kullanılması için bazı kolaylıklar sağlayacak aynı zamanda Fransa'ya ait gemi ve uçakların Güney Kıbrıs'ta konuşlanmasına izin vermiştir (Hürriyet, 2007). Bu örnekleri Kıbrıs'ın Doğu Akdeniz için önemi gösteren birer emare olarak değerlendirmek mümkündür. Filistin, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Arnavutluk, Bosna-Hersek, İsrail, İtalya, Hırvatistan, Karadağ, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Libya, Lübnan, Slovenya, Malta, Mısır, Suriye, Tunus, Yunanistan ve Türkiye Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerdir. Akrotiri ve Dikelya üslerinin egemen toprak statüsü kapsamında olması İngiltere'yi de Doğu Akdeniz'de kıyısı olan bir ülke konumuna getirmektedir (Özgen, 2013: 104).

Doğu Akdeniz yapılan jeopolitik teoriler açısından da önemli bir yere sahiptir. İngiliz *Halford J. Mackinder* tarafından *Tarihin Coğrafya Mihveri* (The Geographical Pivot of History-1904) adlı eserinde belirttiği *kara hâkimiyet teorisine* göre, Doğu Akdeniz, merkez bölgesine giden deniz ticaretinin kilit noktasında yer almaktadır. Mackinder'in *kara hâkimiyet teorisine* karşı Amerikalı jeopolitik uzmanı Nicholas Spykman'ın *kenar kuşak teorisini* ortaya atmıştır. Bu teoriye göre, Doğu Akdeniz, kenar kuşak ülkelerinden Yunanistan ve Türkiye ile doğrudan, İran ve Irak ile dolaylı yoldan temas halinde olup merkez bölgeyi çevreleyen kenar kuşağın öneme haiz bir kısmını kontrol altında tutmaktadır. Doğu Akdeniz bu nedenle "dünya adasını" kontrol altında tutmak isteyen devletler için önemli bir konuma sahiptir. Yine Amerikalı *Amiral Alfred Thayer Mahan* tarafından geliştirilen *deniz hâkimiyet teorisine* göre Doğu Akdeniz, batı ve doğu arasındaki ticaret yolları arasında yer alan ve küresel ticarete kritik bir bölgeyi temsil eden bir kimliğe sahiptir. Son olarak Doğu Akdeniz'in önemini gösteren diğer bir teoride II. Dünya savaşı sonrası geliştirilen *hava hâkimiyet teorisidir*. Teoriye göre, Doğu Akdeniz başta Ortadoğu olmak üzere Balkanlar ve Merkez Bölgesi'nin güney ve güneydoğu kanadına hava yolları açısından hâkim bir pozisyonadadır. Bu coğrafyalara egemen olmak isteyen devletlerin Doğu Akdeniz üzerinde kontrolü sağlaması gerekmektedir (Yıldız & Yaşar, 2012: 42-43). Doğu Akdeniz'in önemini gösteren diğer bir ölçütte gemi trafiğidir. Doğu Akdeniz, dünya denizleri içindeki payı %1 olmasına rağmen dünya deniz trafiğinin 1/3'üne sahiptir (Yaycı, 2012: 7).

Doğal kaynaklara en yakın geçiş noktaları olan İstanbul, Çanakkale ve Süveyş Kanalı'ndan 2017 yılı sonunda toplam 105.143 adet gemi geçişi gerçekleşmiştir. Akdeniz genelinde ise 220.000'i aşkın geminin her yıl seyir halinde olduğu yapılan istatistiklerde görülmüştür. Diğer önemli geçiş noktası olan Cebelitarık Boğazı'ndan ise her gün yaklaşık 170 gemi geçişi sağlanmaktadır (Yaycı, 2012: 7). Doğu Akdeniz sadece kıyıdaş ülkelerin değil aynı zamanda küresel güçte devletlerin ticaret alanında ilgisini çekmektedir. Bu

үлкелерін баында Батыл үлкелерін дйында Чйн гелмектедир. Чйн меншеили Cosco Group Limited шйркеті, Yunanistan'ın en буйык лиманларындын олан башкент Atina yakynlarındакі Pire Limanı'nın башлангычта %51 hissesini sonraki yıllarda 2052 tarihine kadar %66'lık hissesini almayı öngören bir sözleşme imzalamıştır (Sputniknews, 2016; Teker, 2016). Benzer şekilde Чйн меншеили Cosco Pasific, İstanbul Avcılar mevkiinde yer alan Kumport Limanı hisselerinin %64'lük kesimini 2015 yılında satın almıştır (Hürriyet, 2015). Tüm bu veriler Akdeniz'in gemi taşımacılığı noktasında yadsınamaz önemini gösteren referanslar olmuştur. Doğu Akdeniz aynı zamanda askeri önemi dolayısıyla dikkat çekmektedir. Zengin petrol yataklarına hâkim konumu ve istikrarsız bölgelere olan yakınlığı Doğu Akdeniz'in önemine katkı sağlamaktadır. Doğu Akdeniz günümüzde devam eden İsrail-Arap çatışması, İran'ın politikaları, Arap Baharı ile istikrarını kaybeden Arap Devletleri, Irak ve Suriye'de yaşanan iç savaş, terörist faaliyetler, göçmen-uyuşturucu-silah kaçakçılığı için stratejik bir noktayı temsil etmektedir. Bu nedenle bölge, başta ABD, Rusya, AB, Fransa, İngiltere, Чйн ve küresel ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin hedefi haline gelmiştir (Boeing, 2007: 3).

2. GÜNEY KIBRIS RUM YÖNETİMİ (GKRY)'NİN DOĞU AKDENİZ POLİTİKASI

GKRY'nin karasularının genişliği 12 mildir (UN, 1964: n.45). 200 metre derinlik ya da işletilebilirlik esasında Kıta Sahaneliğine sahip olduğunu öngören bir iç hukuk düzenlemesine sahiptir. GKRY, 5 Nisan 2004 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti adıyla resmi gazetede yayınlanan bir yasa ile 21 Mart 2003 tarihinden itibaren geçerli olmak şartıyla 24 mil genişliğinde bitişik bölge ve 200 mil genişliğinde MEB ilan etmiştir (Bilge Adamlar Kurulu, 2013: 24; Kütükçü & Kaya, 2016: 89). GKRY, uluslararası toplum karşısında GKRY ifadesini reddetmekte ve "Kıbrıs Cumhuriyeti" adında Kıbrıs Adası'nda tek bir devletin olduğunu öne sürmektedir. Sözde Rum yönetimi 1964 yılında kabul edilen yasaya dayanarak 12 millik karasuları ilan ettiğini ve 1993 yılında BM'e karasuları genişliğinin ölçülerini gösteren koordinatları resmi olarak ilettiklerini açıklamıştır. Bu açıklama neticesinde GKRY, 26 Ocak 2007 yılında adanın güneyinde yer alan 13 adet hidrokarbon arama ruhsat sahası ilan etmiştir (Bilge Adamlar Kurulu, 2013: 25). Ayrıca GKRY, Türkiye'nin kendi ülke kıyılarına karşılıklı ya da bitişik olmayan kıyılar arasında yapılan sınır anlaşmalarına müdahale hakkının olmadığını belirtmiştir (Özkan, 2012: 375). Türk hükümetinin tüm girişimlerine rağmen GKRY, 17 Şubat 2003 tarihinde Mısır ile MEB sınırlandırmasını içeren bir anlaşma imzalamıştır. GKRY Sanayi, Ticaret ve Turizm Bakanı ile Mısır Dışişleri Bakanı tarafından imzalanan anlaşma "Ortak Ticaret Bölgesi Anlaşması" olarak isimlendirilmiştir. Anlaşmanın 1. maddesine göre, Kıbrıs Adası ile Afrika Sahilleri arasında 8 nokta belirlenmiştir (UN, 2003).

Türkiye 2003 yılında GKRY ile Mısır'ın imzaladığı anlaşmaya BM nezdinde 2 Mart 2004 tarihli mektupla itiraz etmiştir. Gönderilen mektupta söz konusu anlaşmanın Türkiye tarafından tanınmadığı ve bu deniz alanındaki Türkiye haklarının saklı tutulduğu vurgulanmıştır. Türkiye, Doğu Akdeniz'deki hak ve çıkarlarını korumakta kararlı olduğunu ve bu hakları ihlal edecek her türlü girişime müsaade etmeyeceğini açıkça ifade etmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2007; T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2008). GKRY ve Mısır arasında imzalanan anlaşmanın ardından iki ülke yeni bir anlaşma imzalamak için 19 Temmuz 2005 tarihinde tekrar bir araya gelmiştir. Mısır Petrol Bakanı *Sameh Fahmy* ile GKRY Ticaret, Sanayi ve Turizm Bakanı *Yorgos Lillikas* arasında "Anlayış Memorandumu"nun imzalanması ve 8 Eylül 2005 tarihinde, memorandumun uygulanmasını hedefleyen "Petrol Araştırmaları İş Birliği Protokolü" imzalanmıştır (Akbaş & Gedik, 2015: 430-431). GKRY ile imzalanan anlaşma sırasında devlet başkanı olarak görev yapan Hüsnü Mübarek'in Arap Baharı ile devrilmesinin ardından Türkiye lehine olumlu bir sonuç ortaya çıkmıştır. Mısır'da yaşanan devrimin ardından iktidara gelen Mursi yönetimi GKRY ile yapılan anlaşmaları iptal ettiklerini duyurmuştur (Cankara, 2016: 32). Devrimin ardından seçimlerle işbaşına gelen ilk meşru Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi, 3 Temmuz 2013 tarihinde Mısır Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı Abdulfettah El Sisi tarafından yapılan darbe ile görevden alınmıştır (AljazeeraTurk, 2013). Darbe ile iktidara gelen Sisi hükümeti, 12 Aralık 2013 günü GKRY ile yeni bir MEB anlaşması imzalayarak yürürlüğe koymuştur (Cankara, 2016: 32). GKRY Dışişleri Bakanı Yorgos Lillikas'ın 17 Ocak 2007 tarihinde düzenlediği Lübnan ziyaretinde iki ülke arasında "GKRY ve Lübnan Arasında Münhasır Ekonomik Bölgenin Sınırlandırmasına İlişkin Anlaşma" imzalanmıştır (Tamçelik & Kurt, 2014: 891). Anlaşmanın ardından dönemin Türk Dışişleri Bakanlığı harekete geçmiş ve Lübnan Büyükelçisini bakanlığa çağırılmıştır. Görüşmede, Lübnan makamlarının anlaşma hakkında açıklama yapması istenmiş ve hiçbir şartta böyle bir anlaşmanın yürürlüğe konulmaması gerektiği vurgulanmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2007). Türkiye'nin bu girişimleri neticesinde Lübnan yönetimi anlaşmayı parlamentonun onayına sunmamıştır (Tamçelik & Kurt, 2014: 891). GKRY, Mısır ve Lübnan'ın ardından 2010 yılında İsrail ile MEB anlaşması imzalamıştır (Karagöl & Özdemir, 2017: 33).

GKRY, Türkiye'nin Kıbrıs Cumhuriyeti'ni resmen tanımadığını ifade etmiştir. Fakat deniz hukukunun genel prensiplerinden biri olan "Akdeniz gibi kapalı veya yarı kapalı denizlerde sahili bulunan

devletler haklarını kullanır ve sorumluluklarını yerine getirirken diğer ülkelerle işbirliği yapma mecburiyetindedir” ilkesini kabul ettiğini belirtmiştir. GKRY’ne göre bu ilkeyi kabul eden Türkiye kamu hukuku kurallarına göre zımnen Kıbrıs Cumhuriyeti’nin varlığını kabul etmiştir. Bu nedenle GKRY göre, Türkiye’nin Kıbrıs’ta bulunan meşru hükümetle MEB sınırlandırma anlaşması ve Kıta Sahaneliği konusunda yapıcı bir tutumla görüşmelere başlamalıdır. GKRY, Türkiye’yi Kıbrıs’ın Doğu Akdeniz’deki deniz yetki alanlarının sınırlandırılması konusunda uluslararası hukuku ihlal ettiğini savunmaktadır. Türkiye’nin Akdeniz’de MEB ilan etmediği ve Kıta Sahaneliği Anlaşması yapmadığı belirtilmiştir. Aynı zamanda GKRY, Türkiye’nin Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı’na (TPAO) verdiği arama ruhsatları ile Kıbrıs’ın Doğu Akdeniz’deki haklarını açıkça ihlal ettiği ve bu konuda keyfi davrandığını dile getirmiştir (Bilge Adamlar Kurulu, 2013: 25-26). GKRY Parlamentosu 26 Ocak 2007 tarihinde bir yasa kabul ederek Kıbrıs Adası’nın güneyinde 13 adet petrol arama ruhsat sahası ilan etmiştir (yaklaşık 70.000 km²). Söz konusu sahalardan 5 ayrı parsel (1,4,5,6 ve 7) Türkiye’nin kıta sahanlığı ile çakışmaktadır. Diğer sahalarda ise KKTC’nin hakkı bulunmaktadır. GKRY, bu sınırlandırma ile Türkiye’nin 7.000km² deniz alanını kendi sınırlarına dâhil etmiştir (Kütükçü & Kaya, 2016: 90; Gürgen, 2011). GKRY, Norveç merkezli “Petroleum Geo-Services (PGS)” adlı şirketle 26 Ocak 2007 tarihinde bir sözleşme imzalamıştır. Söz konusu sözleşmede, GKRY, Kıbrıs’ın güneyinden Mısır sınırına kadar uzanan deniz bölgesindeki tüm yer altı kaynaklarının tespit edilmesini istemiştir. Ayrıca, Fransız Devlet Petrol Enstitüsü (IFP) ve Fransız şirketin yan kuruluşu olan “Beicip-Franlap” ile araştırmaların sonuçlarının değerlendirilmesi ile ilgili başka bir anlaşma imzalanmıştır (Özkan, 2012: 376). GKRY tarafından belirlenen 13 arama sahasının 2,3 ve 9 numaralı parselleri İtalyan enerji şirketi ENI ve Korea Gas Corporation (KOGAS) konsorsiyumu tarafından incelenmektedir. 10 ve 11 numaralı parsellerde ise Fransız menşeli TOTAL şirketi çalışmalarını sürdürmektedir. Genel Merkezi ABD’de olan Noble Energy şirketinin 2011 yılında 12. Parselde yaptığı sondaj çalışmaları sonucunda 198 milyar metreküp Afrodit sahası keşfedilmiştir. GKRY’nin belirlediği 1 numaralı parsel KKTC’nin MEB sınırları içinde yer almaktadır. TPAO tarafından ruhsatlandırılan 2, 3 ve 9 numaralı parseller ise ENI-KOGAS konsorsiyumu tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca 12. Parsel TPAO tarafından ruhsatlandırılmış olmasına rağmen NOBLE-DELEK konsorsiyumu bu alanda faaliyet göstermektedir (Karagöl & Özdemir, 2017: 34-35). GKRY, 10. Parselde yeni bir enerji rezervinin bulunması umuduyla 2017 yılının Haziran ayında Amerikalı ExxonMobil ve Qatar Petroleum konsorsiyumu ile adı geçen bölgede arama ve üretim yapmaya yönelik bir sözleşme imzalamıştır (Hacaloğlu, 2017; Orakcioğlu, 2018; BRTK, 2018).

Türkiye, GKRY’nin bu tavrı üzerine 2004 ve 2007 tarihlerinde BM’e nota göndermiştir. GKRY ise Türkiye tarafından yapılan uyarıları dikkate almayarak çalışmalarına devam etmiştir. GKRY’nin bu tutumu üzerine Türkiye, 2011 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla TPAO’ya söz konusu bölgede arama yapma izni vermiştir. 2014 yılında “Barbaros Hayrettin Paşa Sismik Araştırma Gemisi” Kıbrıs’ın güneyinde arama çalışmalarına başlamıştır (Yıldız, 2012: 179; Hürriyet, 2011; Sabah, 2011). Türkiye tarafından yapılan araştırmalar neticesinde günümüze kadar herhangi bir enerji rezervine rastlanmamıştır. GKRY’nin Doğu Akdeniz’de uyguladığı politikalar diğer sahil devletlerin uluslararası hukuktan doğan haklarını açıkça ihlal etmektedir. GKRY’nin 146 ülke ile imzaladığı fakat Türkiye’nin katılmadığı 1982 BMDHS ile ilgili uluslararası sözleşmelere karşı sorumlu ve bağlı olduğuna yönelik açıklamalar bulunda dahi bu açıklamaların hukuken geçerli olması mümkün değildir. Nitekim 1982 Sözleşmesi, deniz ve deniz yatağına ilişkin uyuşmazlıkların çözüme kavuşturulmasına yönelik bir düzenlemedir ve 149 ülke tarafından imzalanmıştır. Sözleşmeye taraf ülkeler sözleşmenin maddelerini bir bütün olarak uygulamakla sorumludur. Devletlerin, söz konusu sözleşmenin bir maddesine dayanarak uygulamalarının hukuka uygun olduğunu iddia etmeleri uluslararası hukuk normları açısından mümkün değildir. Zira 1982 Sözleşmesi’nin;

- Sahilleri Bitişik veya Karşı Karşıya Olan Devletler Arasında Kara Sularının Sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemenin 15. Maddesi,
- Sahilleri Bitişik veya Karşı Karşıya Olan Devletler Arasında Münhasır Ekonomik Bölge Sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemenin 74. Maddesi,
- Sahilleri Bitişik veya Karşı Karşıya Olan Devletler Arasında Kıta Sahaneliğinin Sınırlandırılmasına ilişkin düzenlemenin 83. Maddesi,
- Yarı Kapalı Denizlere ilişkin düzenlemenin 122 ve 123. Maddeleri,
- Sözleşmenin Uygulanmasında Hakkın Kötüye Kullanılmamasına ilişkin düzenlemenin 300 ve 311. maddeleri uluslararası kamu düzeni (Jus Cogens) kuralları niteliğine bürünmektedir. Nitekim sözleşmenin bir maddesine dayanarak diğer hükümlerin uygulanmaması mümkün değildir. Bu durum uluslararası mükellefiyetin ve zorunluluğun bir gereğidir. Yukarıda sayılan maddelerden dolayı GKRY tarafından imzalanan ve yayınlanan yasaların ya da devletlerarası anlaşmaların gerek Türkiye gerekse diğer devletler açısından hukuki bir geçerliliği yoktur. GKRY’nin tek taraflı tutumundan vazgeçip, uluslararası normlara

uygun bir şekilde davranması bölgenin huzur ve güvenliği açısından elzemdir. Hukukun üstünlüğüne ve uluslararası adalete inanan devletlerin GKRY ile işbirliği ve ortaklık yapması uluslararası hukuk ve kamu düzenini zedeleyecektir.

3. TÜRKİYE’NİN DOĞU AKDENİZ POLİTİKASI

Türkiye, üç tarafı denizlerle çevrili ve Doğu Akdeniz’de 800 deniz mili uzunluğunda kıyı şeridinde sahip bir ülke olmasına rağmen yalnızca Karadeniz’de Münhasır ekonomik bölge ilan etmiştir. Türkiye, Karadeniz’de esas hatlardan itibaren 200 deniz mili genişliğindeki alanı hakkaniyet ilkesi ve diğer devletlerin seyrüsefer, denizaltına kablo ve boru hattı döşeme hakkı ve uçuşların geçişi gibi haklarını tanıyarak 5 Aralık 1986 tarihinde 86-11264 sayılı “Türk Münhasır Ekonomik Bölgesi Hakkında Karar” ile MEB ilan etmiştir. Türkiye MEB sınırlarını belirleme hususunda 1978 tarihinde Sovyetler Birliği ile “Kıta Sahaneliğinin Sınırlandırılması Antlaşması” imzalamıştır. Sovyetler Birliği’nin 25 Aralık 1991 tarihinde dağılmasının ardından 1978 tarihli antlaşma Ukrayna, Gürcistan ve Rusya Federasyonu ile yeniden teyit edilmiştir. Türkiye son olarak 1997 tarihinde Bulgaristan ile bir antlaşma yaparak MEB sınırlarını hakkaniyet ilkesi çerçevesinde belirlemiştir (Karataş, 2015: 91-92; Rosenne, 1995: 814). Türkiye Karadeniz’de MEB ilan etmesine rağmen siyasi durumlar nedeniyle Doğu Akdeniz’de MEB ilan etmemiştir. Türkiye’nin Doğu Akdeniz’de MEB ilan etmemesinin nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Kıbrıs Adası’nın statüsü konusunda yaşanan uzlaşmazlıklar,
- Yunanistan ve GKRY’nin hukuk-dışı politikaları ve talepleri,
- Arap baharıyla birlikte Doğu Akdeniz’de kıyısı bulunan Arap devletlerinde yaşanan siyasi istikrarsızlıklar,
- Büyük devletlerin ve kuruluşların Doğu Akdeniz’de keşfedilen enerji rezervleri nedeniyle bölgeye olan ilgilerinin artması,
- İsrail- Mısır- Yunanistan ve GKRY’nin Doğu Akdeniz konusu üzerinde artan işbirliği devletlerin Doğu Akdeniz’de hakkaniyet ilkesi çerçevesinde uzlaşmasını zora sokmaktadır.

Türkiye son yıllarda Doğu Akdeniz’de yaşanan gelişmeleri yakından takip etmektedir. Türkiye bu çerçevede gerek siyasi, hukuki gerekse askeri anlamda Doğu Akdeniz’de varlığını göstermektedir. Türk bandıralı askeri gemilerin bölgede varlığının önemini farkında olan Türkiye, Doğu Akdeniz’de çeşitli uluslararası ve ulusal askeri faaliyetleri yürütmeye devam etmektedir.

Günümüz dünyasında bütün deniz devletleri deniz alanlarının güvenliği konusunda çeşitli kaygılar taşımakta ve yeni politikalar oluşturmaktadır. Türkiye, dünyanın çeşitli yerlerindeki deniz alanlarında yaşanan güvenlik sorunlarına paralel olarak bünyesinde bulunan deniz kuvvetlerini modern araçlarla güçlendirmeye çalışmakta ve bölgede önemli bir güç haline gelmeyi hedeflemektedir. Türkiye’nin enerji güvenliği göz önünde bulundurulduğunda Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ve Kerkük-Yumurtalık boru hatlarının uzandığı İskenderun Körfezi’nin önemi ortaya çıkmaktadır. Çalık Enerji ve İtalyan ENI şirketinin işbirliğiyle yapımı devam eden Samsun-Ceyhan boru hattı tamamlandığında bölgenin enerji kapasitesinin 190 milyon tona ulaşması hedeflenmektedir (Akarçay & Ak, 2018: 148-149; CNN Türk, 2017). Türkiye, Doğu Akdeniz’deki hak ve menfaatlerini korumak için bölgedeki askeri deniz varlığını güçlendirmeye yönelik politikalar üretmeye başlamıştır. Bu kapsamda Türk Deniz Kuvvetleri, deniz ulaşımı ve küresel-bölgesel enerji güvenliğinin sağlanması açısından çok önemli bir kurum haline gelmiştir. Aksaz Deniz Üssü ve 2002 yılında faaliyete giren Mersin Ağalar Limanı ile Türkiye Doğu Akdeniz’deki hareket kabiliyetini artırmıştır. Aksaz Deniz Üssü sadece Türkiye’nin ulusal güvenliği için değil aynı zamanda müttefik devletler içinde önemli bir lojistik merkezi haline gelmiştir. Nitekim NATO ve AB’nin başlattığı Deniz Muhafızı Operasyonu (Operation Sea Guardian) sırasında Aksaz Deniz Üssü lojistik merkezi olarak kullanılmıştır (Özgen, 2013: 110; Karakaş, 2016). Türk hükümeti, Deniz Kuvvetleri aracılığıyla kitle imha silahlarını yayılmasını ve diğer yasa dışı faaliyetlerin engellenmesi amacıyla 1 Nisan 2006 tarihinde Akdeniz Kalkanı Harekâtı (Operation Mediterranean Shield) adında bir deniz güvenlik harekâtı başlatmıştır (Akarçay & Ak, 2018: 110). Türkiye’nin kendi inisiyatifi ile başlattığı Akdeniz Kalkanı Harekâtı (AKH) aynı zamanda dünyada doğrudan enerji güvenliğine yönelik icra edilen ilk deniz güvenlik harekâtı olma özelliği taşımaktadır (Özgen, 2013: 111). NATO’nun Ekim 2006 yılında RİGA Zirvesi sonunda yayımladığı bildiride yer alan “Enerji güvenliğinin sağlanmasının önemini ve bu konudaki milli ve uluslararası girişimlerin desteklenmesini vurgulayan” ifade ile Türkiye’nin Akdeniz Kalkanı Harekâtı’nı başlatarak “Enerji hatlarının güvenliğinin sağlanması” konusundaki öngörüsü teyit edilmiştir (Türk Deniz Kuvvetleri, 2015). Türkiye aynı zamanda AKH’nı BM Güvenlik Konseyi’nin 1373-1540 ve 1566 sayılı kararları çerçevesinde yürütmektedir (Özgen, 2013: 112). Türkiye AKH esnasında elde ettiği bazı bilgileri, NATO’nun ilgili birimleri, Aktif/Etkin Çaba Harekâtı (Operation Active Endeavour)’na katkı sağlayan ülkeler, UNIFIL (BM Geçici Görev Gücü) unsurları ve İtalyan Deniz Kuvvetleri’nin yürüttüğü Sanal

Bölgesel Trafik Merkezi ile paylaşmaktadır (Akarçay & Ak, 2018: 149). Türkiye aynı zamanda BM tarafından Lübnan'ın deniz alanlarının denetlenmesi amacıyla yürütülen UNIFIL Deniz Harekâtı'nın 15 Ekim 2006 tarihinden beri aktif bir katılımcısıdır. Türkiye, 1 Korvet/Hücumbot/Karakol Gemisi ile UNIFIL Deniz Harekâtı'nda en yüksek oranda faaliyet gösteren ülkelerden biridir (Türk Deniz Kuvvetleri, 2017).

Türkiye'nin, Doğu Akdeniz'de Mısır, Yunanistan, Kıbrıs ve Suriye ile Kıta Sahaneliği ve MEB sınırlandırılması anlaşması yapması gerekmektedir. Fakat bölgede yaşanan hukuki-politik sorunlar neticesinde Türkiye, Doğu Akdeniz'deki muhtemel sınırlarını henüz belirlememiştir. Söz konusu sorunların devamı bölgenin siyasi, ekonomik ve güvenlik meselelerini derinden etkilemektedir (Bilge Adamlar Kurulu, 2013: 34). 2003 yılından beri GKRY, Doğu Akdeniz'de denizlerin paylaşımı konusunda çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. GKRY'nin hukuksuz bir anlayışla yürüttüğü bu politikalar bölgenin geleceğine yönelik kaygıları artırmaktadır. Türkiye'de GKRY'nin bu girişimlerine karşılık olarak 21 Eylül 2011 tarihinde New York kentinde KKTC ile Kıta Sahaneliği sınırlandırma antlaşması imzalamıştır (T.C Dışişleri Bakanlığı, 2011). Türkiye bu antlaşma ile güney kıyıları ile Kıbrıs'ın kuzey kıyılarını kapsayan alanda uluslararası meşru hak ve menfaatlerini açıkça göstermiştir. 12 Mart 2011 tarihinde *Alcatel Telefon şirketi* adına Mısır, İsrail ve GKRY arasında telekomünikasyon alt yapısı tesis etmek amacıyla Türkiye'nin kıta sahanlığını ve MEB sınırlarını ihlal eden İtalyan *R/Y Explora* adlı gemi *TCG Bandırma* isimli Türk gemisi tarafından durdurulmuştur. Nitekim olayın yaşanmasından bir gün önce Türk makamları İtalyan Büyükelçiliğine bir nota göndermiş ve şirketin Türk makamlarından izin alması gerektiği ifade edilmiştir. Fakat İtalya, Türkiye'nin bu uyarısını dikkate almayarak araştırmanın yapılmasına izin vermiştir. 12 Mart'ta ise İtalyan geminin Türk karasularından çıkarılmasının ardından İtalya Büyükelçiliği Türk makamlarından izin olmak durumunda kalmış ve nihayetinde Türk makamları gerekli izni vermiştir (Yaycı, 2012: 31). Benzer bir durum 2018 yılında yeniden yaşanmıştır. ENI şirketine bağlı Saipem 12000 adlı sondaj gemisi enerji rezervi tespit çalışmaları yapmak amacıyla Kıbrıs açıklarına gelmiş fakat Türk savaş gemileri tarafından durdurulmuştur. Başta Yunanistan olmak üzere çeşitli AB otoriteleri konuyla ilgili açıklamalarda bulunurken dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan yabancı şirketlere yönelik olarak, *"Rum tarafına güvenerek hadlerini ve güçlerini aşan işlere alet olmamalarını tavsiye ediyoruz. Bunların efelikleri, bizim ordumuzu, gemilerimizi, uçaklarımızı görene kadardır"* şeklinde sert bir açıklama yapmıştır (BBC, 2018). Türk makamlarının önceden beri meydana gelen benzer girişimlere verdiği tepkilerle Doğu Akdeniz konusunda *ab initio* ve *ipso facto* şeklinde bir yaklaşımı benimsediğini savunabiliriz.

SONUÇ

Doğu Akdeniz keşfedilen enerji rezervleriyle birlikte dünya gündemini meşgul etmeye devam edecektir. Doğu Akdeniz'in günümüzde halen çözüme kavuşturulamayan paylaşım meselesi, Orta Doğu'da Arap Baharı ile birlikte ortaya çıkan istikrarsız yönetimler, Suriye'de devam eden iç savaş, Irak'ta ABD müdahalesi sonrası kurulamayan devlet düzeni ve Avrupa'ya yasa dışı göç için kullanılması Doğu Akdeniz'in sorunlu bir bölge olarak kalacağına açık göstergeleridir. Ayrıca Orta Doğu'da yaşanan sorunları sebep göstererek başta ABD- Rusya- Fransa- Almanya, Kanada ve Çin gibi güçlü devletlerin askeri varlığı bölgenin istikrara kavuşmasına engel olmaktadır. Türkiye ise başlangıçtan beri özellikle Yunanistan ve GKRY ile yaşadığı sınır uyuşmazlıkları konusunda gerek iç siyasette gerekse uluslararası platformlarda teamül niteliği kazanan politikalarını aynı şekilde sürdürmeye devam etmektedir. Türkiye'nin Ege ve Akdeniz açıklarında sürdürdüğü askeri faaliyetlere devam etmesi başta enerji ve sınır güvenliği açısından hayati bir önem taşımaktadır. Son yıllarda GKRY-Yunanistan-Mısır ve İsrail arasında Doğu Akdeniz konusunda yapılan işbirliği girişimleri Türkiye'nin güvenliği açısından önem teşkil etmektedir. Nitekim Türkiye, 1958 Cenevre Sözleşmesi ve 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni imzalamamış fakat iç hukuk yoluyla bu sözleşmelere aykırı olmayan politikalar yürütmeyi sürdürmüştür. Son dönemde Türkiye-İsrail arasında yaşanan gelişmelerin neticesinde İsrail'in GKRY, Mısır ve Yunanistan'a yaklaşması Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki varlığını tehdit etmektedir. 2006 yılında Hamas Siyasi Büro şefi Halid Meşal'in Türkiye ziyareti ile sıkıntılı bir sürece giren Türkiye-İsrail ilişkisi, İsrail'in 2008 yılında Gazze'ye yönelik başlattığı "Operation Cast Lead/Dökme Kurşun Operasyonu" ile gerginleşmiştir. Ardından 2009 Davos krizi, Anadolu Kartalı Tatbikatının Türkiye tarafından iptal edilmesi, Alçak Koltuk Krizi ve 2010 Mavi Marmara Gemisi Krizi ile kopma noktasına gelmiştir. 2016 yılında Türkiye-İsrail arasındaki ilişkilerin normalleşmesi adına "tazminata ilişkin usul anlaşması" imzalanmış ve ardından ilişkiler normalleşme sürecine girmiştir. Fakat 2018 yılında İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesiyle ilişkiler yeniden sekteye uğramıştır. İsrail, Türkiye ile yaşanan bu gerginliğin ardından yeni müttefik arayışına girmiş ve sınırları içinde keşfedilen doğalgaz rezervlerini Türkiye yerine GKRY üzerinden Yunanistan'a ardından Avrupa'ya taşımayı dile getirmeye başlamıştır. Söz konusu bu projenin hayata geçirilmesi halinde Türkiye'nin hatırı sayılır bir enerji koridoru olma hedefi hasar alacaktır. GKRY'nin ise yürüttüğü Doğu

Akdeniz politikasının 1958 Cenevre sözleşmesi ve 1982 BMHS ve yerleşik örf adet hukuku kurallarına göre geçerliliği bulunmamaktadır. Coğrafyanın üstünlüğü prensibi gibi uluslararası prensipleri açıkça ihlal eden GKRY'nin tek taraflı faaliyetleri Kıbrıs Adası'nın geleceğini riske atmaktadır. Zira Uluslararası Adalet Divanı'nın 1992 yılında Kanada ile Fransa arasında yaşanan St. Pierre ve Miquelon Adaları Uyuşmazlığı Kararı ile Malta-Libya Kıta Sahaneliği Uyuşmazlığı Kararı Türkiye ile GKRY arasında yaşanan soruna açıkça emsal teşkil etmektedir. Türkiye'nin ivedilikle Doğu Akdeniz'de yer alan ülkelerle karşılıklı olarak MEB sınırı ilan etmesi ve askeri varlığını güçlendirmesi, ülkenin enerji ve sınır güvenliği açısından zaruret teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

- Akarçay, Pınar; Ak, Gökhan (2018), Ulusal Güvenlik Bağlamında Kıbrıs: Jeostratejik/Jeoeconomik Önem ve Gelişmeler. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 5(1), 140-157.
- Akbaş, Zafer; Gedik, Dilaver (2015), Doğu Akdeniz Enerji Kaynakları Üzerindeki Türk ve Rum Rekabeti: Jeopolitik ve Jeoeconomik Bir Analiz. İ. A. Acar, N. Demir, & O. Tekir (Dü.), *Uluslararası Avrasya Enerji Sorunları Sempozyumu* içinde (s. 421-436). İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Yayınları.
- AlJazeeraTurk (2013), "Mısır'da Mursi'ye Darbe", Erişim: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/misirda-mursiye-darbe> 23.07.2018.
- BBC (2018), "Kıbrıs'taki Doğalgaz Gerginliği Hakkında Bilinmesi Gerekenler", Erişim: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43061162> 12.08.2018.
- Bilge Adamlar Kurulu (2013), *Doğu Akdeniz'de Enerji Keşifleri ve Türkiye*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BILGESAM).
- Boening, Astrid (2007), Multilateral security in the Mediterranean Post-Cold War: NATO's Mediterranean Dialogue and the EuroMed Partnership. *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series*, 7(10), 3-20.
- Bozkurt, Enver; Demirel, Havva (2004), *Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği Kapsamında Kıbrıs Sorunu*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- BRTK (2018), "GKRY 10. Parsel İçin Navtex Yayımladı". Erişim: <http://www.brtk.net/gkry-10-parsel-icin-navtex-yayimladi/> 25.07.2018.
- Cankara, Yavuz (2016), Doğu Akdeniz'in Artan Petropolitik Önemi ve Türkiye'nin Kuzey Kıbrıs Siyaseti. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(47), 18-35.
- CNNTürk (2017), "Samsun-Ceyhan Hampetrol Boru Hattı'nda İşbirliği". Erişim: <https://www.cnnturk.com/2005/ekonomi/genel/11/10/samsun.cejhan.hampetrol.boru.hattinda.isbirligi/138336.0/index.html> 08.08.2018.
- Denker, Mehmet Sami (2001), *Kıbrıs Sorunu: Bir Millet'in ve Devletin Yaşama Hakkı*. Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu Yayınları.
- Duman, Çağdaş (2017), "1. Körfez Savaşı". Erişim: http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/40063/1_korfez_savasi 12.02.2018.
- Dursunoğlu, Alptekin (2006), "Lübnan Savaşı, Stratejik Hedefleri ve Sonuçları". Erişim: http://ydh.com.tr/YD109_lubnan-savasi-stratejik-hedefleri-ve-sonuclari.html 12.02.2018.
- Ekinci, Ekrem Buğra (2009), "Osmanlı Donanması Akdeniz'i Türk Gölü'ne Çevirdi" Erişim: <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=222#> 11.02.2018.
- Hacaloğlu, Hilmi (2017), "Kıbrıs'ın Güneyinde Doğalgaz Gerilimi". Erişim: <https://www.amerikaninsesi.com/a/kibrisin-guneyinde-dogalgaz-gerilimi/3942533.html> 25.07.2018.
- Hürriyet (2007), "Rum Yönetimi ile Fransa Arasında Savunma Anlaşması". Erişim: <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/rum-yonetimi-ile-fransa-arasinda-savunma-anlasmasi-6039397> 12.02.2018.
- Hürriyet (2011), "KKTC Bakanlar Kurulu'ndan Tarihi Karar". Erişim: <http://www.hurriyet.com.tr/kktc-bakanlar-kurulundan-tarihi-karar-18803905> 24.07.2018.
- Karagöl, Erdal Tanas; Özdemir, Büşra Zeynep (2017), *Türkiye'nin Enerji Ticaret Merkezi Olmasında Doğu Akdeniz'in Önemi*. İstanbul: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA).
- Karakaş, Gökhan (2016), "Aksaz NATO'ya Üs Olacak". Erişim: <http://www.milliyet.com.tr/aksaz-nato-ya-us-olacak-gundem-2344098/> 09.08.2018.
- Karataş, Salih (2015), Münhasır Ekonomik Bölge Üzerinde Üçüncü Devletlerin Hak ve Yetkileri. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 23(2), 79-110.
- Kepecioğlu, Halil (2008), *Doğu Akdeniz Yetki Alanları*. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
- Keser, Ulvi (2006), Kıbrıs'ın Stratejik Önemi Bağlamında Adada Askeri Faaliyetler ve İlgili Tarafların Askeri Gücü. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2(3), 114-147.
- Kütükçü, Mehmet Akif; Kaya, İslam Safa (2016), Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Doğu Akdeniz'deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları ile Türkiye'nin Hukuki Durumu. *Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6(2/1), 81-96.
- Metin, Hüseyin (1959), *Kıbrıs Tarihine Toplu Bir Bakış*. Lefkoşa: Halkın Sesi Yayınevi.
- Orakcioğlu, Eniz (2018), "Güney Kıbrıs Parselleri KKTC'nin Parselleri ile Çakışmaktadır". Erişim: <https://www.gundemkibris.com/kibris/guney-kibris-parselleri-kktcnin-parselleri-ile-cakismaktadir-h244188.html> 25.07.2018.

- Özgen, Cenk (2013), Doğu Akdeniz'de Enerji Güvenliğine Yönelik Bir Girişim: Akdeniz Kalkanı Harekatı. *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 8(1), 101-114.
- Özkan, Arda (2012), Doğu Akdeniz'de Münhasır Ekonomik Bölge'nin Sınırlandırılması Uyuşmazlığı. 2. *Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu*.
- Pipes, Daniel (1990), *Greater Syria: The History of an Ambition*. Londra: Oxford University Press.
- Rosenne, Stabtai (1995), Establishing The International Tribunal for The Law of The Sea. *AJIL*, 89(4), 814-815.
- Sabah (2011), "KKTC'den TPAO kararı". Erişim: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2011/09/22/kktcden-tpao-karari> 24.07.2018.
- Sputniknews (2016), "Yunanistan'ın en büyük limanı Pire, Resmen Çinlilerin". Erişim: <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201604081022043640-yunanistan-pire-limani-cin/> 19.02.2018.
- Sütçü, Emine (2008), "Doğu Akdeniz Havzasının Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi". Erişim: <http://blog.milliyet.com.tr/dogu-akdeniz-havzasinin-jeopolitik-ve-jeostratejik-onemi/Blog/?BlogNo=147176> 12.02.2018.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2011), "No: 216, 21 Eylül 2011 Türkiye – KKTC Kıta Sahaneliği Sınırlandırma Anlaşması İmzalanmasına İlişkin Dışişleri Bakanlığı Basın Açıklaması". Erişim: http://www.mfa.gov.tr/no_-216_-21-eylul-2011-turkiye_-kktc-kita-sahaneligi-sinirlendirma-anlasmasi-imzalanmasina-iliskin-disisleri-bakanligi-basin-ac_.tr.mfa 12.08.2018.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2007), "Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Doğu Akdeniz'deki Ülkelerle Deniz Yetki Alanlarını İlgilendiren İkili Anlaşmalar Yapma Gayretlerini hk". Erişim: http://www.mfa.gov.tr/no_18---30-ocak-2007_-guney-kibris-rum-yonetimi_nin-dogu-akdeniz_deki-ulkelerle-deniz-yetki-alarini-ilgilendiren-ikili-anlasmalar-yapma-gayretlerini-hk_.tr.mfa 22.07.2018.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı (2008), "Bursa Milletvekili Sayın Onur Öymen'in Sayın Bakanımıza Yöneltiği 7/1190 Sayılı Yazılı Soru Önergisi". Erişim: <http://www2.tbmm.gov.tr/d23/7/7-1190c.pdf> 22.07.2018.
- Tamçelik, Soyalp; Kurt, Emre (2014), Türkiye'nin Münhasır Ekonomik Bölge Algısı ve Yakın Tehdit Alanı: Kıbrıs. H. Çomak, & A. G. Kutlu içinde, *Uluslararası Güvenlik Kongresi Bildiriler Kitabı (Cilt-3)* (s. 882-913). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- Teker, Nilgün (2016), "Çin'in Akdeniz Sevdası". Erişim: <https://www.yenisafak.com/ekonomi/cinin-akdeniz-sevdasi-2531100> 19.02.2018.
- Türk Deniz Kuvvetleri (2017), "UNIFIL Deniz Harekatı". Erişim: https://www.dzkk.tsk.tr/icerik.php?dil=1&icerik_id=31 09.08.2018.
- United Nations (2003), "Law No. 28 (1)". Erişim: http://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/syr_2003e.pdf 29.07.2018.
- United Nation (1964), "Territorial Sea Law No. 45 of 1964". Erişim: http://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/CYP_TS_Law_2014.pdf 21.07.2018.
- Yaycı, Cihan (2012), Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu ve Türkiye. *Bilge Strateji Dergisi*, 4(6), 1-70.
- Yıldız, Dursun (2012), *Doğu Akdeniz'de Küresel Satranç*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Yıldız, Dursun; Yaşar, Doğan. (2012), *Doğu Akdeniz'de Küresel Satranç*. İstanbul: Truva Yayınları.

LOBBİ FƏALİYYƏTİ HAQQINDA QANUNUN QƏBULUNUN AZƏRBAYCANDA QRUP MARAQLARININ İNKİŞAFINA TƏSİR İSTİQAMƏTLƏRİ

Prof. Dr. **Gülzar İBRAHİMOVA***
Vüqar ƏLİYEV**

Xülasə:

Məqalədə əsasən lobbî institutunun yaranması və müasir dövrdə hüquqi mexanizmləri və istiqamətləri tədqiq edilir. Həmçinin lobbizm institutunun yaranma zərurəti və istiqamətləri göstərilir. ABŞ-da lobbizmin tarixi, hüquqi əsasları, potensialı analiz edilir. Avropa Birliyi ölkələri və digər ölkələrdə, o cümlədən Rusiya, Almaniya, Fransa, İngiltərə, Polşa, Qazaxstan və digər dövlətlərdə lobbizmin leqallaşdırılması istiqamətləri tədqiq edilir. Azərbaycanda lobbizmin mövcud olması, onun hüquqi bazasının yaradılması istiqamətləri göstərilir. Azərbaycan qanunvericiliyində lobbî institutu ilə bağlı əlaqəli hüquq normaları əsaslandırılır. Lobbizmin hüquq normasına çevrilməsinin Azərbaycanda hansı müsbət nəticələrə gətirib çıxarması tədqiq edilir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, lobbî fəaliyyəti, lobbizm, hüquq

ADVANTAGE OF THE ADOPTION OF THE LAW ON LOBBY ACTIVITY IN DEVELOPMENT OF INTEREST GROUPS IN AZERBAIJAN

Abstract:

The article focuses on the establishment of a lobbying institute and modern legal mechanisms and trends. The necessity and directions of the establishment of the lobbying institute are also shown. The history, legal foundations and potential of lobbyism in the United States are analyzed. Studies on lobbying legalization in countries of the European Union and other countries, including Russia, Germany, France, England, Poland, Kazakhstan and other countries. The presence of lobbyism in Azerbaijan and the establishment of its legal base are shown. Relevant law related to lobbying in the Azerbaijani legislation is justified. Also studies the positive outcome of the transformation of lobbyism into legal norms in Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, lobby activities, lobbyism, law

GİRİŞ

Müasir dövrdə qloballaşma, inteqrasiya prosesləri, informasiya mübadiləsinin genişlənməsi, liberal iqtisadi münasibətlər, demokratikləşmə və digər faktorlar dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti, onun əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən amillərdir. Bu amillər insan faktorunu cəmiyyətin bütün seqmentlərində başlıca faktora çevirir və bütün prosesləri insan amilinin xidmətinə istiqamətləndirir. Bu isə yeni-yeni institutları, o cümlədən siyasi institutları aktualaşdırır. Bu siyasi institutlardan biri də şübhəsiz lobbizmdir. Lobbî institutunun tətbiqini cəmiyyətimizdə aktualaşdıran amillərdən siyasi və iqtisadi arenada korrupsiya və inhisarçılığa qarşı mübarizənin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılması, bu istiqamətdə konkret addımların atılmasıdır.

Bu sahənin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi eyni zamanda lobbî fəaliyyətinin həyata keçirilmə arealına aid olan və hal-hazırda qeyri-rəsmi formada həyata keçirilən hərəkətlərin qanunlaşdırılmasına, bir növ faktiki mövcud olan bu sahənin “kölgə iqtisadiyyatından” çıxarılmasına gətirib çıxara bilərdi.

Müasir dövrdə bu institut beynəlxalq aləmdə birmənalı qəbul olunmur, bununla əlaqədar elmi-siyasi dairələrdə çoxsaylı diskussiyalar aparılır. Lakin bu institutun tədqiqi onu göstərir ki, əgər qərb ölkələri üçün lobbizmin əhəmiyyəti onun biznesin yeni seqmenti və inzibati-bürokratik problemlərin effektiv həlli metodu olmasındadırsa, bizim üçün bu institutun digər vacib tərəfləri vardır ki, onu beynəlxalq təcrübəni öyrənməklə müəyyən nəticələr əldə etmək mümkün olacaqdır.

İlk növbədə qeyd edək ki, lobbî fəaliyyəti maraqlı qrupların hakimiyyət strukturlarının qərar qəbulu prosesinə təsir etməsidir. Bu termini ilkin olaraq, İngiltərədə, XVII əsrdə ingilis parlament üzvlərinin gəzmək və sövdələşmək üçün çıxdıqları dəhlizləri, kluarları adlandırırdılar.

1. ABŞ-DA LOBBİZMİN HÜQUQİ ƏSASLARI

XIX əsrdən isə ABŞ-da artıq lobbî fəaliyyəti özünün indiki anlamını almışdır. Maraqlıdır ki, 1829-cu ildə məşhur silah sənayeçisi Samuel Kolt əhalinin silah əldə etməsini asanlaşdırma biləcəklər qanunun qəbulu üçün bütün konqresmenlərə dekorativ revolver bağışlamışdı. Məhz bu dövrdən silahın amerikalıların məişətinə aktiv daxil olması, “ABŞ demokratiyasının təminatçısı ABŞ Konstitusiyası yox, mister Koltur” – aforizminin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

* Niğde Ömər Halisdəmir Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər və Siyasət bölməsi, e-mail: ibrahimova.gulzar@rambler.ru

** Bakı Avrasiya Universiteti, baş müəllim.

Lobbi fəaliyyətinə qərb şirkətlərinə aid edilən əsas leqal vasitə həmin transmilli şirkətlərdə GR (ing. government relations) şöbələrin yaradılmasıdır. Həmin şöbələrin işçiləri birbaşa olaraq dövlət nümayəndələri ilə əlaqə yaradır və müvafiq işləri görürlər. Digər leqal lobbi fəaliyyəti təşkilatlararası birliklərin, assosiasiyaların yaradılmasını göstərə bilərik. (Our American Government.N.Y., 1998: 56)

Bu institut ilk növbədə ABŞ-da geniş inkişaf etmiş və orada siyasi prosesin atributlarından hesab olunur. Lobbi fəaliyyəti ilə ABŞ-da təkcə bu profildə olan müstəqil firmalar yox, eyni zamanda qanunvericilik və icraedici orqanları yanında qeydiyyatdan keçmiş lobbistlər məşğul olurlar.

1. Hesab olunur ki, “lobbist” terminini ABŞ siyasi leksikonuna prezident U.Qrant (1869-1877) gətirmişdir. Məhz o, vestibüldə (ing. - lobbi) hər hansı siyasi-iqtisadi xahişlərlə əlaqədar gözləyən və onun qəbulunu gözləyən şəxsləri belə adlandırmışdır. Bu şəxsləri o ya Ağ Evdə, ya da yaxınlıqdakı Willard otelində qəbul edirdi. (АВТОНОМОВ А. 2004: 32)

Hal-hazırda Vaşinqton lobbistləri K-street-də yerləşiblər. Cəmi 11 kvartal əhatə etmiş bu küçədə çoxsaylı lobbistlərin ofisləri yerləşir. Vaşinqtonda ən peşəkar və tələb olunan lobbistlər keçmiş konqresmenlər, senatorlar, hökumət məmurlarıdır. Təqribən, Nümayəndələr palatasının konqresdə müddəti bitmiş 40% üzvləri lobbi fəaliyyəti ilə məşğul olurlar.

Fortune jurnalına görə ABŞ-da ən güclü lobbi strukturlarına Amerika Milli Silah Assosiasiyası, həmkarlar ittifaqı olan AFL-CIO, ABŞ Ticarət Palatası malikdir. Sonrakı yerləri müəllimlərin, restoran sahiblərinin, bankirlərin, qubernatorların, sənayeçilərin, rieltorların, kino, pivə, avtomobil istehsalçıları, fermerlərin və digərlərinin təşkilatları tutur.

Maraqlıdır ki, hökumətə və qanunvericilərə banan və tütün istehsalçıları da ciddi təsir edə bilir. Belə ki, 2015-ci ildə banan ixracı ilə əlaqədar ABŞ ilə Avropa Birliyi arasında kəskin münasibətlər yarılmışdı. Məlumdur ki, iri banan istehsalçısı və ticarətçisi olan Chiquita şirkəti seçki kompaniyalarına böyük ianələr köçürməsi ilə məşhurdur. Eyni zamanda “kovboy Malboro” və “səyahətçi Camel”-in ekranlardan itməsinə baxmayaraq, tütün lobbisi hələ də ən güclü lobbi qruplarından hesab olunur.

ABŞ-da lobbi fəaliyyəti ilk dəfə olaraq hüquqi cəhətdən tənzimlənib. Lobbi fəaliyyətinin ilk hüquqi əsası isə ABŞ Konstitusiyasına birinci düzəlişi hesab olunur. Orada ABŞ vətəndaşlarının dövlət orqanlarına petisiya ilə müraciət etmək hüququ təsbit edilmişdir.

1946-cı ildə isə “Lobbizmin tənzimlənməsi haqqında federal qanun” (Federal Regulation of Lobbying Act) qanun qəbul edilmişdir. Qanuna əsasən lobbi fəaliyyəti ilə məşğul olmaq şəxslər senat katibliyində və nümayəndələr palatasının klerkinin yanında qeydiyyatdan keçməli və rüblük hesabatlar verməlidir.

Bu qanuna əsasən lobbist konqresdə fəaliyyət göstərməli, bu və ya digər qanunvericilik aktının qəbul və ya imtina edilməsi istiqamətində özü və ya nümayəndəsi vasitəsilə pul və ya digər qiymətli hədiyyə müqabilində fəaliyyət göstərir. Qeydiyyatdan keçərkən lobbist yazılı surətdə and içərək adını və ünvanını, müştərisinin adını və ünvanını, lobbi fəaliyyətinin dövrünü, bu fəaliyyətin məqsədini, buna görə aldığı vəsaiti, xərclərinin ətraflı hesabatını, o cümlədən xərclənən vəsaitlərdən bəhrələnmiş şəxslər haqqında məlumatı, lobbi fəaliyyəti çərçivəsində informasiyaların dərc olunmuş KİV haqqında məlumat və s. göstərməlidir.

2. Daha sonralar isə lobbi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, mövcud hüquqi boşluqların tənzimlənməsi istiqamətində addımlar atıldı. Belə ki, 1971-ci ildə “Federal seçki kompaniyaları haqqında qanun” qəbul olundu ki, bu qanunun da məqsədi maraqlı qrupların təsirini azaltmaq idi. Məlumdur ki, nəinki konqresmenlərin, eyni zamanda prezidentlərin seçki kompaniyasında daha çox aktivlik göstərən qruplar, yəni lobbistlər olur. Neft, hərbi sənaye kompleksi və digər böyük qrupları təmsil edənlər dəfələrlə ABŞ prezidentinin seçki kompaniyasına ciddi təsir edə bilmişlər. (Зяблюк Н. 1976: 56)

1995-ci ilin dekabrında “Lobbi fəaliyyətinin aşkarlığı haqqında qanun” (Lobbying Disclosure Act) qəbul olundu və 1 yanvar 1996-cı ildə qüvvəyə mindi. Bu qanun lobbi fəaliyyəti prosesində bir sıra boşluqları doldurdu, xüsusən də lobbi fəaliyyəti icraedici hakimiyyətə də şamil olundu.

Qanunla lobbist öz vaxtının ən azı 20% lobbi fəaliyyətinə sərf edən, qanunverici və icraedici orqan üzvləri ilə çoxsaylı kontaktları olan, öz xidmətlərinə görə müştəridən 6 ay ərzində ən azı 5000 dollar qonorar almış hüquqi və fiziki şəxsdir. Qanuna əsasən, lobbist öz öhdəliklərini yerinə yetirməyə başladıqdan sonra, qeydiyyatdan keçməlidir. Əgər lobbi fəaliyyətindən gəlir yarım il ərzində \$5000 çox olursa, eyni zamanda lobbi fəaliyyətinə xərclər \$20 000-dan çox deyilsə, onda onlar qeydiyyatdan keçməyə bilərlər.

ABŞ-da həmçinin xaricilərin lobbi fəaliyyəti hüquqi cəhətdən tənzimlənir. Belə ki, 1938-ci ildə qəbul edilmiş “Xarici agentlərin qeydiyyatı haqqında qanun” (FARA) əsasən xarici təşkilatların adından, o cümlədən xarici dövlətlərin hökumətlərinin, siyasi partiyalarının, şirkətlərin və digərlərinin adından çıxış edən, təbliğat və digər xarakterli lobbi fəaliyyəti göstərən hüquqi və fiziki şəxslər ABŞ hökuməti, bu və ya digər vəzifəli şəxs yanında onu təmsil edə bilər.

Hər il, ABŞ Ədliyyə Departamenti ABŞ-da xaricilərin maraqlarını təmsil edən lobbi şirkətlərinin hesabatlarını dərc edir, hansı xarici şirkətin və digər təşkilatların, şəxslərin, hansı məqsədlər üçün nə qədər məbləğ xərclədiklərini göstərir.

Qeyd edək ki, ABŞ-da güclü lobbist strukturuna etnik qruplar da malikdir. Belə institutlardan ən çox etnik ölkələrində siyasi dəstəyə ehtiyacı olan qruplar, xüsusən yəhudilər, zəncilər, ərəblər, ermənilər, irlandlar, Şərqi Avropa xalqları və digərlərini göstərə bilərik. Hər bir lobbist qrupunun kongresdə, o cümlədən Azərbaycanı dəstəkləyən etnik kokusu fəaliyyət göstərir.

ABŞ-da lobbist fəaliyyəti artıq uzun müddətdir leqal biznes seqmenti hesab olunur. Təkcə 2008-ci ildə Vaşinqtonda qeydiyyatdan keçmiş 15 150 lobbistlərin gəliri \$3.24 milyardı keçmişdi. Hal-hazırda ABŞ-da 13 529 müştəriyə xidmət göstərən 27 765 peşəkar lobbist və 2 727 lobbist fəaliyyəti göstərən şirkət qeydiyyatdan keçmişdir. (Зяблук Н. 1976: 56)

2. AB-DƏ LOBBİZM

Artıq bir neçə ildir ki, lobbist fəaliyyətinin daha önəmli mərkəzi formalaşmaqdadır. Bu mərkəz lobbistlərin paytaxtı hesab edilən Vaşinqtonu da geridə qoyan Brüssel şəhəridir. Avropa Komissiyasının son hesabatlarında qeyd olunub ki, Brüsseldə 20 mindən çox lobbist fəaliyyət göstərir. Onlardan 2600 Brüsseldə ofisi vardır. Lakin həmin lobbistlərdən yalnız 7% rəsmən lobbist kimi qeydiyyatdan keçmişdir. Avropa Parlamentində isə 4200 lobbist təşkilatı qeydiyyatdan keçmişdir. Həmçinin burada 2500-dən çox sahibkarlar təşkilatları, o cümlədən minlərlə QHT, ayrı-ayrı assosiasiyalar və digər müxtəlif təşkilatlar fəaliyyət göstərirlər.

Onları Brüsselə cəlb edən amil isə Avropa Birliyi ərazisində qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının 80% Brüsseldə, Avropa Birliyinin müvafiq strukturlarında qəbul olunmasıdır. Bu isə təqribən \$ 17 trilyon dollarlıq ÜDM malik məkanın idarəetmə mərkəzi deməkdir. Eyni zamanda 2007-ci ildə Avropa Birliyinin büdcəsi 116 mlrd. Evro olmuşdu. Bütün bunlar müxtəlif GR alətlər vasitəsilə Avropa lobbistlərini şirnikləndirməyə bilməz.

Qeyd edək ki, Avropa korporasiyalarının maraqlarını təmsil edən lobbist strukturları Avropada integrasiya layihələrinin ilkin generasiyası dövründən başlayaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Artıq 1958-ci ildə 2 böyük lobbist fəaliyyəti göstərən struktur yaranmışdır. Onlardan biri AB-nin vahid aqrar siyasəti çərçivəsində Avropa fermerlərinin maraqlarını lobbiləşdirən Aqrar Təşkilatlar Komitəsi (COPA-COGECA), digəri isə müasir dövrdə AB ölkələrinin 39 birləşmiş sahibkarlar təşkilatlarını özündə ehtiva edən AB Sahibkarlar Konfederasiyaları İttifaqıdır (BUSINESSEUROPE).

Brüssel lobbist karyerası seçmiş şəxslər üçün çox əlverişlidir. Əgər Vaşinqtonda onlar öz işlərini həyata keçirərkən kongreslə müxtəlif dövlət idarələri arasında hərəkət edirlərsə, Brüsseldə buna ehtiyac qalmır, bütün qərarlar bir mərkəzdə verilir və oradan da idarə olunur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Vaşinqtonda 270 min məmur varsa, Brüsseldə onların sayı 23 min nəfərdir.

Həmçinin Brüsseldə onların əməkləri daha çox qiymətləndirilir və daha çox gəlir əldə edirlər. Ona görə keçmiş AB strukturlarının məmurları gələcək tələlərindən narahat olmurlar və məmur karyeralarını lobbist kimi davam etdirirlər.

ABŞ-dan fərqli olaraq, AB yanında fəaliyyət göstərən lobbist strukturları öz vəsaitlərini effektivliyi az hesab olunan seçki kompaniyalarına xərcləməzlər, onların xərcləri daha məqsədyönlüdür. Çünki AB müvafiq strukturları təyinatlı vəzifələrdir.

3. MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRDƏ LOBBİZMİN HÜQUQİ TƏNZİMİ MEXANİZMLƏRİ

Lobbizm hüquqi baxımdan dünyanın bir neçə ölkələrində leqallaşdırılıb. Qərbi Avropa dövlətlərinin demokratiya və insan hüquqları sahəsində uğurlarına baxmayaraq, lobbizm sahəsində hüquqi boşluqlar hələ də mövcuddur. Bir neçə ölkədə bu sahədə ixtisaslaşmış qanunvericiliyin olmamasına baxmayaraq (Avstriya, Yunanıstan, İtaliya, Danimarka, İrlandiya, Lüksemburq, İngiltərə və s.), bu ölkələrdə lobbizm yazılmamış qaydalar əsasında fəaliyyət göstərir. Məsələn, Danimarkada qanunvericiliyin olmaması parlamentdə maraqların qeydiyyatdan keçməsinə mane olmur.

Lobbizm sahəsində normativ-hüquqi baza keçmiş sosialist dövlətlərində (Macarıstan (2006), Litva (2001), Gürcüstan (1998), Polşa (2005)), o cümlədən Avstraliya, Kanada, Almaniya, bir neçə Latın Amerikasını ölkəsində yaradılmışdır.

Litvada bu sahədə şəffaflığın artırılması məqsədilə 2000-ci ildə "Lobbist fəaliyyəti haqqında" Qanun qəbul olunmuş və 1 yanvar 2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Parlament və yerli özünüidarəetmə orqanlarının deputatlarının korrupsiya əməllərinin artması, qanunvericilik prosesinə qanunsuz müdaxilə, siyasi partiyaların qanunsuz maliyyələşdirmə belə bir qanunun qəbulu zərurətini yaratmışdır.

Qanuna görə lobbist fəaliyyəti dedikdə, sifarişçinin maraqları çərçivəsində yeni hüquqi aktların qəbul edilməsi və ya edilməməsi, qanuni qüvvəsini itirmiş hüquqi aktlara əlavələrin edilməsi, hüquqi aktların dəyişdirilməsi məqsədilə lobbist fəaliyyəti göstərdiyi üçün şəxsin əvəzi ödənilən və ya ödənilməyən fəaliyyəti başa düşülür.

Lakin Litvada bu qanunun və müvafiq orqanın passivliyi müşayiət olunur. Bu günə kimi orada cəmi 19 lobbist qeydiyyatdan keçmişdir ki, onun da bir neçəsi fəaliyyət göstərmir. Ona görə də 2008-ci ildə yeni

qanun hazırlansa da hələ qanuni qüvvəsini almamışdır. (Профессиональный словарь лоббистской деятельности (составитель П.А. Толстых), 2009: 20)

Lobbizm Polşada 7 iyul 2005-ci il tarixli “Qanunvericilik prosesində lobbi fəaliyyəti haqqında qanunla” tənzimlənir. Bu qanunda lobbizmin fəaliyyət prinsipləri, qanunvericilik prosesində yeri, qeydiyyat qaydaları, lobbistlər üzərində nəzarət məsələləri, qanun pozuntusuna görə cəzalar sistemi öz əksini tapmışdır. Bu qanuna görə lobbizm hökumət və parlament səviyyəsində dövlət orqanlarında qanunvericilik prosesinə təsir etmək məqsədi daşıyan fəaliyyət növüdür. Peşakar lobbizm dedikdə isə, qanunvericilik prosesində üçüncü tərəfin ödənişi müqabilində və onun maraqları çərçivəsində lobbi fəaliyyətinin həyata keçirilməsidir. Peşakar lobbizm hüquqi və fiziki şəxs formasında, mülki qanunvericiliyin tələbləri nəzərə alınmaqla müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Qanuna əsasən Polşa Nazirlər Şurası altı aydan bir qanunvericilik işinin proqramını hazırlamalıdır. Bu proqramda qanun layihəsinin hazırlanması ilə bağlı bütün sənədlər öz əksini tapmalıdır. Qeydiyyatdan keçmiş peşakar lobbist bütün gördüyü işlərin reestrini aparmalı, öz fəaliyyəti ilə bağlı bütün sənəd və informasiyaları saxlamalıdır.

Avstraliyada lobbi fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə gətirib çıxaran səbəb Leyborist partiyasının köhnə əməkdaşı, sonradan lobbi fəaliyyəti göstərən D.Kombe ilə sovet diplomatı arasında baş vermiş narazılıqlar səbəb olmuşdur. Belə ki, 1983-cü ildə “Lobbyists registration scheme” (“Lobbistin qeydiyyatı sxemi”) və Ministerial code of conduct (“Nazirlərin fəaliyyət məəcəlləsi”) qəbul olunmuşdur.

Birinci qanun lobbizmin obyekt və subyektlərini müəyyən edirdi. Qanuna əsasən lobbizmin subyektii dedikdə maliyyə və digər formada gəlir əldə etmək məqsədilə müştərini dövlət nazirləri və rəsmi şəxslərlə bağlanan əqlərdə təmsil edən hüquqi və fiziki şəxslər başa düşülür.

Qanuna əsasən lobbi fəaliyyəti Avstraliya qanunvericiliyinə və onun ştatlarına (Şimal Ərazisi Ştatından başqa), hökumət sənədlərinin yaradılması və dəyişdirilməsinə, müqavilələr bağlanarkən, vəzifəyə təyin olunarkən və tenderlər keçirilərkən hökumət qərarlarına təsir etmək başa düşülür.

Bu akta müvafiq olaraq, lobbistlərin 2 konfidensial reestri tərtib olundu. Onlardan biri xarici müştərilərə xidmət edən lobbistlər üçün, digəri isə daxili müştərilərə xidmət göstərən lobbistlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Reestrdeki informasiyalarla yalnız nazirlərin və digər hökumət məmurlarının tanış olmaq hüquqları vardı. Lobbistlər qeydiyyatdan keçərkən milli maraqlara və milli təhlükəsizliyə neqativ təsir göstərə biləcəkləri yoxlanılır.

Almaniyada lobbi fəaliyyəti üzrə vahid qanunvericilik aktı olmasa da, bir neçə qanun vardır ki, orada lobbizm məsələləri öz əksini tapmışdır. Bunlardan Konstitusiyanın 17-ci maddəsini (“Hər kəsin müstəqil və ya birgə yazılı surətdə müvafiq orqanlara və parlamentə müraciət etmək hüququ var”), “Federal nazirliklər haqqında vahid əsasnamə”, “Bundestaqın fəaliyyətinin reqlamenti”, “Bundestaq üzvünün fəaliyyət məəcəlləsi”, “Bundestaqda ittifaqların və onların nümayəndələrinin qeydiyyatı haqqında” və digərlərini göstərə bilərik.

Məsələn, “Federal nazirliklər haqqında vahid əsasnamədə” nazirliklərdə federal qanunların hazırlanması mərhələsində peşakar ittifaqların və assosiasiyaların iştirakı icazəsi vardır. “Bundestaqın fəaliyyətinin reqlamentidə” isə analogi subyektlərə parlamentdə müvafiq fəaliyyət göstərmək icazə verilib. “Bundestaq üzvünün fəaliyyət məəcəlləsində” deputatlara mükafat müqabilində parlament komitələrinə çıxarılmış problemlərlə məşğul olmaq icazəsi verilir. Onlar eyni zamanda hansı lobbist təşkilatlarla iş birliyi qurduğu haqqında məlumat verməlidir.

“Bundestaqda ittifaqların və onların nümayəndələrinin qeydiyyatı haqqında” qanunda federal hökumətin bütün idarələrinə və parlamentə çıxışı olan ittifaqların, assosiasiyaların siyahısının aparılması qaydaları göstərilmişdir. Şərtlərə əsasən, alınan və xərclənən vəsaitlərin həcmi göstərilmir. Qeydiyyat zamanı, yalnız təşkilatın adı, ünvanı, rəhbərliyi, maraq dairəsi, üzvlərin sayı, Bundestaq və Federal hökumət yanında nümayəndənin adı və ünvanı göstərilməlidir.

Müasir dövrdə leqal əsaslarla Almaniyada Bundestaqda bir neçə yüz lobbist təşkilat fəaliyyət göstərir. Onlar rəsmi məlumatlar alır və açıq surətdə parlamentin profil komitələrinin iclaslarında iştirak edib mövqelərini bildirə bilirlər. Lakin lobbizm sahəsində vahid qanunvericiliyin olmaması, lobbizmin yalnız hüquqi şəxslərə şamil edilməsi, qeydiyyat və vəsaitlərin həcmi ilə bağlı olan məsələlərdə qeyri-dəqiqlik və digər məsələlər Almaniyada lobbizmin hüquqi əsaslarının bir sıra boşluqlarına dəlalət edir.

Qeyd edək ki, lobbizm Almaniyada keçmiş alman siyasətçiləri üçün ənənəvi iş yeri hesab olunur. Belə ki, məlumdur ki, keçmiş kansler Şröder Almaniyada Rusiyanın “Qazprom” şirkətinin, keçmiş XİN Yoşka Fişer isə BMW-nin maraqlarını təmsil edir.

Fransada uzun müddət lobbizm qeyri-qanuni hesab olunurdu, çünki, hesab olunurdu ki, hökumət yalnız ümumill maraqları təmin etməlidir. Bu müddəalar isə fransız maarifçilərinin, xüsusilə J.J.Russonun “İctimai

müqavilə” əsərlərindən qaynaqlanır. Lakin 1980-cı ildən başlayaraq, bu sahədə bir sıra addımlar atılmağa başladı. 1984-cü ildə “İttifaqların azad fəaliyyəti barədə” qanunun qəbul olunması lobbi fəaliyyətinə daha geniş meydan açdı. Burada çoxsaylı ictimaiyyətlə, hökumət və parlamentlə əlaqələr üzrə təşkilatlar qrupları fəaliyyət göstərir. Belə ki, Fransada peşəkar səviyyədə öz maraqlarını təmin etməyə çalışan 1500-dən çox təşkilatlar vardır.

3. Eyni zamanda 1958-ci il konstitusiyasına əsasən Fransada çoxsaylı peşəkar təşkilatların üzvlükləri Sosial-İqtisadi Şura vardır ki, o, respublikada hazırlanan bütün sosial və iqtisadi xarakterli qanun layihələrinə şərhlər və əlavələr verir. Qeyd edək ki, belə faktiki lobbi fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar Avstriyada, Hollandiyada, Yaponiyada (“Kayderen”) və digər ölkələrdə mövcuddur. (Профессиональный словарь лоббистской деятельности (составитель П.А. Толстых), 2009: 40)

Qazaxıstanda lobbi fəaliyyətinin tənzimlənməsi son onilliyin ən çox müzakirə olunan mövzularındandır. Bu qanunun qəbul olunmasının təşəbbüskarı isə Ədliyyə Nazirliyidir.

Qazaxıstanda lobbi fəaliyyətinin tənzimlənməsinə ilk dəfə 1999-cu ildə cəhd edilmişdir. “Qanunvericilik aktlarının lobbiləşdirilməsi haqqında” qanun layihəsinin məqsədi vətəndaşların və hüquqi şəxslərin qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında maraqlarının nəzərə alınması idi. Qanunun qüvvəsi parlament deputatlarına və hökumət məmurlarına şamil olunurdu və lobbi fəaliyyəti parlamentlə bərabər hökumətdə də göstərilə bilərdi.

Lakin qanunun məqsədlərinin tam açıqlanmaması və əhatə olunmaması, lobbi təşkilatlarının fəaliyyətlərinin mexanizmi, fəaliyyət forma və metodları tam açıqlanmadığı üçün və digər səbəblərdən qanun layihəsi qəbul edilmədi. 2002-ci ildə yenidən bu sahədə təşəbbüslər olsa da, layihə parlamentə kimi çıxış bilmədi.

10 yanvar 2010-cu ildə Qazaxıstan parlamentində “Lobbi fəaliyyəti haqqında” qanun layihəsi müzakirəyə çıxarıldı. Bu qanun qüvvəsi yalnız parlamentə şamil olunurdu və lobbizm qanunvericiliyi prosesində öz maraqlarının təmsil olunması və yeridilməsi kimi qiymətləndirilirdi.

4. Layihəyə əsasən lobbist kimi yalnız ən azı 10 hüquqi şəxsi birləşdirən sahələrarası assosiasiyalar, ittifaqlar çıxış edə bilərdilər. Həmkarlar təşkilatlarının, ictimai təşkilatların və ayrı-ayrı hüquqi şəxslərin lobbi fəaliyyəti istisna olunurdu. Lobbistlərə qeydiyyatdan keçdikdən sonra qanun layihəsinin hazırlanmasında iştirak etmək hüququ verildi. Onlar öz fəaliyyətləri barədə illik hesabatlar da verməli idilər. (Шоманов Аскар, 1998: 10)

Rusiyada da dəfələrlə bu sahənin leqallaşdırılması, bu sahədə maliyyə axınının nəzarətə alınması məqsədilə qanun layihələri hazırlanmışdı. 1995-ci ildə Amerika modeli əsasında “Dövlət hakimiyyətinin federal orqanlarında lobbi fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında” qanun layihəsi hazırlansa da Dumada qəbul olunmadı. 2003-cü ildə analoji cəhd də uğursuz oldu.

Məlumdur ki, Rusiya ən çox lobbistin fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərdəndir. Orada bir çox iri şirkətlərin də GR şöbələri mövcuddur, alüminium, neft sənayesi, pivo və alkoqol istehsalçılarının və digərlərinin hökumətə və qanunvericilərə ciddi təsir etmək imkanları bir çoxlarına məlumdur.

Göründüyü kimi lobbi institutunu beynəlxalq hüquq təcrübəsində yenilik hesab etmək olmazdı. Artıq bir neçə dövlətin bu sahədə hüquqi əsaslarını yaranması, bir neçə ölkədə isə cəhdlərin edilməsi ictimai sifarişin yetişdiyinə dəlalət edir. Lakin beynəlxalq münasibətlər və dövlətdaxili münasibətlərdə lobbizmin böyük, tənzimlənməsi, aşkar olunması çətin olan tərəflərinin olması bu institutun son həllini tapmasını çətinləşdirir.

4. AZƏRBAYCANDA LOBBİZMİN HÜQUQİ ƏSASLARI VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanda lobbizmin latent xarakter daşması labüddür, onun hüquqi tənzimlənməsi zərurəti yaranmaqdadır. Belə ki, ölkədə sürətlənən hüquqi dövlət quruculuğu, demokratikləşmə, korrupsiya və inhisarçılığa qarşı mübarizə, qeyri neft sektorunun, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, bürokratik əngəlliklərin aradan qaldırılması, “vahid pəncərə” sistemlərinin tətbiqi və digər amillər “Lobbi fəaliyyəti haqqında qanunun” qəbulu kimi ictimai sifarişi formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, respublikamızda bir neçə qanunvericilik aktları vardır ki, orada lobbi fəaliyyətinin ilkin zəminlərini görmək olar. Xüsusilə ilkin hüquqi baza kimi Konstitusiyanın “Məlumat azadlığı” adlanan 50-ci maddəsini (hər kəsin qanuni yolla istədiyi məlumatı axtarmaq, əldə etmək, ötürmək, hazırlamaq və yaymaq azadlığı vardır) və “Müraciət etmək hüququ” adlanan 57-ci maddəsini (AR vətəndaşlarının dövlət orqanlarına şəxsən müraciət etmək, habelə fərdi və kollektiv yazılı müraciətlər göndərmək hüququ vardır) göstərə bilərik. (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 2008: 40)

AR Konstitusiyasının 96-cı maddəsində isə qanunvericilik təşəbbüsünün AR seçki hüququ olan 40 min vətəndaşına mənsubluğunun göstərilməsi, onların təşəbbüsü ilə qanun və qərar layihələri hazırlanaraq Milli Məclisə müzakirə olunmaq və səsə qoyulmaq üçün təqdim oluna bilməsi, qərbdə geniş yayılmış “grass-rooting lobbying” üçün əlverişli şərait yaradır. (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 2008: 67)

Həmçinin “AR Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin” 3-cü maddəsində, “AR Milli Məclisinin komitələri haqqında” Qanunun 5-ci maddəsində, “AR Milli Məclisinin daimi komissiyaları haqqında” Qanunun 5-ci maddəsində Milli Məclisin qanun yaradıcılığı prosesində başqa şəxslərin, o cümlədən siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqları birliklərinin, ictimai birliklərin nümayəndələri, alimlər, ekspertlər, mütəxəssislər və iştirakı zəruri hesab olunan başqa şəxslərin iştirakına imkan verilmişdir. Məhz bu zaman maraqlı qruplar olan lobbistlər öz fikirlərini orada iştirak edən müvafiq icra və qanunvericilik nümayəndələrinə çatdırı bilərlər.

Analoji məqamları biz daha bir neçə normativ-hüquqi aktlarda, o cümlədən “Məlumat azadlığı haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında” və digər qanunlarda görə bilərik. Bütün bunlar respublikada məhdud da olsa “passiv lobbi fəaliyyəti” üçün hüquqi bazanın olduğunu göstərir.

Biznesin və digər qrupların dövlətdən nisbi üstünlüklər və güzəştlər əldə etməsi istiqamətində respublikamızda bir neçə addım da atılmışdır. Bunlardan xüsusilə, quşçuluq müəssisələrinin, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxslərin vergilərdən azad olunmasını göstərə bilərik. Eyni zamanda bir sıra sosial qrupların güzəştlər əldə etməsi təcrübəsi də vardır. Düzdür, bunların əldə olunması həmin sahələrin lobbistlərindən daha çox, bu sahələrin inkişaf etdirilməsində maraqlı olan müvafiq dövlət orqanlarının xidmətləridir. Bu isə ABŞ-da mövcud olan “Prezident lobbizminə” işarədir.

Daha bir məqam isə lobbizmin bizim parlamentdə latent formada mövcudluğudur. Məlumdur ki, bütün çağırışlarda bu və ya digər millət vəkilləri konkret təkliflərlə, bu və ya digər hüquqi və fiziki şəxslərin maraqları çərçivəsində olan məsələlərlə əlaqədar çıxışlar edir, bu və ya digər dövlət orqanlarına sorğular göndərməklə onların maraqlarını təmin edirlər. Bundan ötrü millət vəkillərinin əməyinin dəyərləndirilməsi məsələsi isə gizli qalır. Bunu isə “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” AR Qanunun 9-cu maddəsinə əsasən korrupsiyaya şərait yaradan hüquqpozma kimi dəyərləndirmək olar.

2014-cü ilin iyunun 1-də qüvvəyə minmiş “İctimai iştirakçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüvvəyə minməsi bu sferada yeni mərhələ, lobbi fəaliyyətinə aydınlıq gətirilməsində yeni vasitə oldu. Belə ki, bu qanun yeni anlayış olan “ictimai iştirakçılıq” hüquqi-siyasi dövrüyyəyə saldı – “ictimai iştirakçılıq” dedikdə, dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində, dövlət siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, dövlət qərarları qəbulunda, icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaşların və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının qanunla müəyyən olunmuş formada iştirakı, həmçinin dövlət orqanlarının ictimaiyyətlə məsləhətləşməsi və ictimai rəyin nəzərə alınmasıdır. “İctimai iştirakçılıq” anlayışının “lobbiçilik” anlayışı ilə üst-üstə düşməsi, fərqlərin əsasən kommertiya maraqları baxımından olması, “ictimai iştirakçılıq” sifət sosial-humanitar çərçivələrlə məhdudlaşması anlamına gətirib çıxarır. Bununla belə bu qanunun qəbul edilməsi lobbi fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində əhəmiyyətli addım hesab etmək olar.

Qanun əsasən sosial-humanitar xarakter kəsb edir və bu onun subyektlərinin tanınmasında da özünü göstərir. Belə ki, qanunla ictimai iştirakçılıq subyektini kimi vətəndaş cəmiyyəti institutları olan qeyri-hökumət təşkilatları, KİV, həmkarlar ittifaqları və digər bu kimi sosial qruplar tanınmışdır. Qanunda həmçinin lobbi fəaliyyəti üçün xarakterik olan anlayışlar, o cümlədən ictimai müzakirə, ictimai dinləmə, ictimai rəyin öyrənilməsi, ictimaiyyətlə yazılı məsləhətləşmələr kimi anlayışlar leqallaşdırılmışdır.

Lakin “Lobbi fəaliyyəti haqqında” qanunun olması bu sahədə maliyyə axınını şəffaf edə bilərdi və bu problemlərin daha təşkilatlanmış, hüquqi müstəvidə, qarşı tərəfin maraqları hesabına yox, məhz maraqların balanslaşdırılması fonunda həllinə gətirib çıxara bilərdi.

AR Konstitusiyasında qanunvericilik təşəbbüsünün həm də Ali Məhkəməyə məxsusluğunun göstərilməsi, bu orqanda da lobbi fəaliyyətinin həyata keçirilməsi imkanlarının araşdırılması zərurətini yaradır. Bu ilk növbədə bu orqanda korrupsiyaya qarşı mübarizə üçün effektiv vasitənin yaradılmasına səbəb ola bilərdi.

Beləliklə, lobbi fəaliyyətinin leqallaşdırılması respublikamızın hüquq və qanun yaradıcılığı prosesinin inkişafına, yeni iş yerlərinin yaranmasına, peşəkar lobbistlərin formalaşmasına, məmur-vətəndaş münasibətləri arasında səddin aradan qaldırılmasına, korrupsiya və inhisarçılığa qarşı effektiv mübarizə sisteminin formalaşmasına və ümumilikdə demokratiyanın yüksəkliyi göstəricisi olan sağlam vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

ӘДӘБИҮҮАТ:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2008), Qanun, Bakı, 128 s.
- Автономов А. (2004), Азбука лоббирования. ИРИС, М., 112 с.
- Зяблюк Н. (1976), Лоббизм и политика. «Мысль», М., 207 с.
- Любимов А. (1998), Профессиональный лоббизм. Технологии лоббирования. Изд. Гос. Думы, М., 199 с.
- Профессиональный словарь лоббистской деятельности (составитель П.А. Толстых) (2009), // Центр по изучению проблем взаимодействия бизнеса и власти, Москва, 120 с.
- Шоманов Аскар, (1998), «Лоббизм и экономические реформы в Казахстане в постсоветский период» // Central Asia in Transition №61
- Our American Government.N.Y., (1998), 89 p.

РАУШАН ГҮЛДЕРІНІҢ ШЫҒУ, ТАРАЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ БАҚТЫҚ ТОПТАРЫНА СИПАТТАМА

б.ғ.к аға оқытушы **Т.К. БАЙБЕКОВА***
б.ғ.к қауым. проф. м.а. **Л.Е. АНУАРОВА**
а/ш.ғ.к. қауым. проф. м.а. **Э.М. ИМАНОВА**

Түйіндеме:

Раушангүлдер Иран елінде алғашқы рет 5000 жыл бұрын қолдан өсіріле бастаған. Бүгінгі күні дүниежүзіндегі раушан гүлдердің 25 мыңнан астам сорттары бар. Олар 35 бақтық топқа бөлінеді. Раушангүлінен алынған өнімдер медицина мен парфюмерияда кеңінен қолданылады. Раушангүлдің жаңа сорттарын алу үшін оның шығу тегі мен бақтық топтарын ескере отырып бағытталған сұрыптау жұмыстарын жүргізу тиімді болып есептеледі.

Тірек сөздер: раушан гүлі, таралу тарихы, косметика, медицина, хош иіс, дамасс раушаны, центифолия раушаны, раушан майы, таралу аймақтары, сұрыптау бағыттары

HISTORY OF ORIGIN AND DISTRIBUTION OF ROSES AND DESCRIPTION ON GARDEN GROUPS

Abstract:

For the first time in Iran, a rose was cultivated 5000 years ago. In the world now there are more than 25 thousand varieties of roses, they belong to 35 garden groups. Rose is a beautiful greening crop, the production of roses is widely used in medicine and perfumery. Well-known firms in France, Germany, England, the USA, Japan, Russia are not only widely bred, but constantly borrowed by selection for breeding new beautiful, resistant to unfavorable conditions and diseases of roses. For the purpose of obtaining new varieties, directive selection work is considered promising, where great attention is paid to the history of the origin of roses and belonging to certain garden groups.

Keywords; flower roses, history of distribution, cosmetics, medicine, aroma, damask rose, rose centipholia, rose oil, distribution zones, breeding directions

КІРІСПЕ

Өсімдіктердің жаңа түрлерін жергілікті жерге жерсіндіру, немесе жаңа сұрыптар алу ауыл шаруашылығы үшін де, ғылым үшін де қиын екенін бәріміз де білеміз. Бірақ та осы бағыттағы жұмыстар толастамай үнемі жүріп отыру керек. Жер үстінде өмір сүре отырып біз табиғатты қорғауды, табиғи байлықтарды толықтырып отыруды үнемі жадымызда ұстағанымыз дұрыс. Адамның ішкі дүниесін байытатын және барлық адамзат бірдей қабылдайтын әдемілік – ол гүлдің әдемілігі. Халық даналығында айтылғандай: «Гүл өсірген адам өзіне де, өзгеге де қуаныш әкеледі». Қазіргі кезде қоршаған ортаны безендіру үшін және косметика мен медицинаға керекті өнімдер алу үшін ең көп пайдаланатындарға раушан гүлі жатады. Жаңа сұрыптар алу үшін раушан гүлінің бақтық топтарының шығу және таралу тарихын жан-жақты зерттеу қазіргі өзекті мәселелердің бірі болып есептеледі.

«Қазақстан - 2030» бағдарламасындағы жеті басымдылықтың бірі – қоршаған ортаны қорғау, биосфера ресурстарын тиімді пайдалану, табиғи байлықтарды толықтырып отыру(1). Адамның ішкі дүниесін байытатын және барлық адамзат бірдей қабылдайтын әдемілік – ол гүлдің әдемілігі бәрімізге белгілі. Олай болса гүл егіп, айналамызды ажарландыру жаратылыстанушылардың, оның ішінде ұрпақ тәрбиелеушілердің тікелей міндеті болса керек. Жол картасы бағдарламасы бойынша көгалдандыру мен гүлзарлар жасау тек үлкен қалаларда жүріп жатыр, ал ауыл, аудан және басқа мекендерді жасыл желекпен көмкеру – денсаулық үшін де, сәндік үшін де өте пайдалы. Әсіресе үнемі гүлдеп тұратын, әрі тиімді көпжылдық өсімдіктермен, соның ішінде раушан гүлдерімен безендіру қазір сәнге айналмақшы. Жұмыс табысты болу үшін осы саладағы жан-жақты зерттеулерді үнемі жүргізіп отыру керек.

– Біздің негізгі мақсатымыз:

- раушангүлдердің шығу және таралу тарихын зерттеу:

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ, aierke_2006@mail.ru

- оның алатын өнімдердің түрлерін және өмірде қолданылатын пайдалы жақтарын анықтау;
- жаңа, әдемі және қоршаған ортаның ауа райына төзімді сорттар алу үшін сұрыптау бағыттарын анықтау және раушан гүлдердің бақтық топтарына сипаттама беру.

Раушан гүлінің таралу тарихын біле отырып, оны сұрыптап таңдау, өсіру, әртүрлі көбейту әдістерін білу ғалымдарға ғана емес - мектепте де, жоғары оқу орындарында жұмыс істейтін биологтарға, тіпті әрбір адамға өте қажет десек қателеспейміз.

1. Раушан гүлдерінің шығу және таралу тарихы

Раушан гүлі – гүлдердің патшайымы. Жалынды махаббат пен тәжім етудің, сүйкімділіктің нышаны. Раушан гүлі ерте замандардан-ақ ең сәнді өсімдік саналып келген. Аталған гүлдің әдемілігі жағынан да, түсінің байлығы жағынан да, мұрныңызды жарардай хош иісі тұрғысынан да **тендесі жоқ**.

Парсылар раушанның өте көп түрлерін өсіретін ел қатарында, олар алғашқыда мускус иісті, көп күлтелі раушанды көптеп өсірген. Олардың раушан бағында биіктігі 6 метрге, жуандығы 70 см дейін жететін Эглантирия раушан гүлі ағашын кездестіруге болады. Мұндай раушан ағашы дүниежүзінің басқа ешбір жерінде кездеспейді.

«Гүл патшасының» отаны Парсы елі (Иран) болып саналса да, раушан туралы алғашқы мәліметтер үндістердің ертедегі аңыздарында да кездеседі. Үнді еліне хош иісті парсы раушанын монғол империясының негізін салған, өмірінің көп бөлігін бақ өсіруге арнаған Бабур әкелген деседі. Ал оның шөбересі Жахангердің әйелі Нұр Жаған раушан майын алғашқы болып ашқан екен (2).

Раушан гүлдері туралы алғашқы деректер біздің эрамызға дейін VI -VII ғасырларға жатады. Раушан гүлдерінен май алу әдісі туралы ертедегі Санскрит әдебиетінің ескерткіші болып табылатын Үнді Ведасында айтылған.

Дүниедегі ең қымбат раушан майын алу үшін өте көп күлтелер қолданылады, себебі күлте жапырақшалары массасынан 0,03% қана май алуға болады. Осы күнге дейін раушан майы аз өндіріледі және өте жоғары бағаланады. Ең қымбат парфюмерияны шығарушылардың бәрінің бірдей табиғи раушан майын пайдалануға қолдары жете бермейді. Орта ғасырда раушанның хош иісі жүрекке, бас ауруына, жүйкеге жайлы әсер етеді деп есептелген. Қазіргі ароматерапияда раушанның хош иісі тыныштандырады, жүйке жүйесіне оң әсер етеді, бас ауруын жазады, шаршағаннан арылтады деп есептелінеді. Раушан майы теріге де, әсіресе сезімтал теріге жақсы әсер етеді. Парфюмерияда раушан гүлінің тек екі түрі ғана пайдаланылады. Біріншісі - Дамаск раушан гүлі (кейде оны Болгар раушан гүлі деп те атайды), оны түріктер Сириядан Болгарияға XIV ғасырда әкелген. Дамаск раушаны қазір Түркия мен Болгарияда өсіріледі. Екіншісі - Центифолия раушаны Мароккада, Египетте, Францияда таралған, ол жерге XV ғасырда әкелінген. Центифолия раушан гүлін май айында жинайды, оны Май раушан гүлі деп те атайды. Тек Центифолия раушаны ғана бай хош иісті болып келеді, олардың кең таралған түрлері: сандал, жасмин, герань, бергамот, цитрус иістілері(1,2).

Атақты философ, дәрігер, зерттеуші, әрі ақын Ибн Сина (Авиценна) «Дәрігерлік ғылымның канонында» кептірілген және кептірілмеген раушан гүлдерінің жапырағы мен гүлінен жасалатын көптеген дәрілердің әзірлеу әдістерін көрсеткен. Олардан көптеген тұнбалар, шырындар, жақпалар, майлар және раушан гүлі суын әзірлеген.

Раушан гүлдерінің алғашқы сорттары R. Gallica L. түрінен алынған. Галлияда (Францияда) кең таралғандықтан оларды гальдық немесе француздық раушан гүлі деп те атайды. Ең алғашқы раушан гүлдері Кавказ бен Таяу Шығыста таралған.

Түрік сұлтандарының бақтары, татар ханының Бақшасарай бағында раушан гүлдерінің барлық түсі мен түрлері молынан өсірілген.

Дүниеде раушан гүліндей әдемі, хош иісті басқа гүл жоқ. Соны білген француздар раушан гүліне арнап театр салған, онда негізгі кейіпкері гүл болатын спектакльдер қойылған.

Зерттеушілер бір-біріне тәуелсіз пайда болған мәдени раушан гүлдері тараған екі ауданды анықтады. Біріншісі - Азияның Оңтүстік-шығыс елдері: Үндістан мен Қытай. Екіншісі - Таяу Шығыс елдері: Иран, Вавилон, Сирия, Персия. Кейін бұл жерлерден Греция мен Римге раушан гүлінің мәдени түрлері әкелінді.

Әсіресе, Көне Римде раушангүл ерекше даңқа ие болды. Раушан гүлдінен алынатын раушангүл майы косметика мен медицинада әртүрлі дәрілер жасауда қолданылады.

XIX ғасырдың жетпісінші жылдарында француз оригинаторы Гильо мен ағылшын оригинаторы Беннет бағытталған сұрыптау әдісін тұңғыш қолданып, керемет жетістіктерге қол жеткізді. Олардың жетістіктерінің нәтижесінде Батыс Еуропаның көптеген оригинаторлары еркін тозаңдандырудың нәтижесінде алынатын ұрықты егуден бас тартып, бағытталған сұрыптау жолына түсті [3,4,5].

Германияның солтүстігіндегі атақты «W. Kordes Sonne» фирмасы 1887 жылдан бері жұмыс істейді, Кордес селекциясының раушан гүлдері дүниежүзіндегі ең әдемі гүлдер болып есептеледі.

Германияның тағы бір фирмасы «Тантау» 100 жыл бойы әлемді тамаша раушан гүлдерімен таңқалдыруда.

1967 жылы Францияда Гийо алғашқы шай-будан сорты «La France» - ны шығарып раушан гүлдері әлемінде революция жасаған болатын, осы фирманың қазіргі оригинаторы Жан-Пьер Гийо жаңа раушан гүлдері сериясын шығарды, ол «Женероза», немесе гендік раушан гүлдері деп аталады.

Франциялық «Дельбар» раушан гүлдеріне экзотикалық және өте әдемілік жағынан тең келетіндері аз, сондықтан бұл гүлдер өте қымбат және Францияның өзінде оны тауып, сатып алу оңай емес. Дельбардың «Pur Cariz» және «Citron - Fraise» сорттарының бұтақтарында бір мезгілде әртүрлі сары, қызғылт, қызыл раушандар гүлдеп тұрады(6).

20 ғасырдың ең әдемі раушаны Глория Дей гүлін Ф. Мейан 1935 жылы шығарған болатын. Раушангүл екінші Дүниежүзілік соғысы кезінде, Францияны нацистер жаулап алмай тұрғанда, аты жоқ бұтақша түрінде дипломаттың жүгінің ішіне салынып АҚШ-қа апарылған болатын. Гүлді американ питомниктерінде көбейткен соң, 1945 жылы сорт ретінде көрсетілді, бұл шай- буданды раушан гүлі сортының екінші аты Peace (Мир-Бейбітшілік).

Ағылшын гүлдерінің ұлттық коллекциясы деп саналатын Дэвид Остиннің Ағылшын гүлдері питомнигі (остинка деп те атайды) Шорпшир графтығында орналасқан, көрермендерге олардың есігі жыл сайын ашық. Тек 14 жылдан кейін ғана Дэвид Остиннің раушан гүлдерін басқалар да мойындады. Қазіргі кезде Остиндер коллекциясында раушангүлдің 800-ден астам сорты бар.

Ағылшынның Дэвид Остин фирмасы басқалармен салыстырғанда жас, 1970 жылдан бері ғана жұмыс істейді. Бірақ олар бақтарда ағылшын салтымен өсірілетін әдемі, бір мезгілде орасан көп гүлдейтін бұтақтары жайылған раушан гүлдерін шығаруда, олар «ағылшын гүлдері» деген атақпен таралып жатыр(7).

Батыс Еуропада соңғы отыз жылдан бастап В. Кордес, Ф. Мейян, Е. Хилл, тағы да басқа да раушан гүлдерін сұрыптаушы тәжірибелі мамандардың басшылығымен осы гүлдің бағалы сорттарын шығаратын фирмалар пайда болды, олар қазіргі кезде қарқынды жұмыс істеуде(8).

Ресейдегі раушан гүлдерін жерсіндірумен айналысатын ғылыми орталық Никита ботаникалық бағы болып табылады. 1812 жылы Х.Х. Стивен осы жерде раушан гүлдерінің жинағын жасады. Раушан гүлдерін жерсіндіру жөніндегі оның жұмысын Н.А. Гартвис жалғастырды, ол және бұл гүлдің жақсы сорттары таратумен айналысты. Никита ботаникалық бағының алғашқы жұмыс істеген жылдарының өзінде раушан гүлдер жинағында 100 - ге тарта сорттар болған.

Жоғарыда айтып өткен мәліметтерде раушан гүлдерін сұрыптау жұмыстары үш бағыт бойынша жүзеге асқандығы көрінеді:

1) әртүрлі түрлер мен сорттардың табиғи жағдайда кездейсоқ тозандануынан алған тұқымдарын егу және жинау;

2) жаңа белгілері және сәндік құндылығы бар өсімдіктерді таңдап алу;

3) арнайы таңдалып алынған ата - аналық жұптарды будандастыру арқылы жаңа сорттар алу;

Көптеген ботаника бақтарында гүлдің осы түрінен және сорттарынан топтамалар (коллекция) жинақталған. Коллекция жаңа сорттармен үнемі толықтырылып отырылады, сондықтан раушан гүлдерімен селекциялық жұмыстар жүргізуге мүмкіндік бар. Осындай жұмыстар қазіргі СНГ елдерінде, атап айтқанда - Россияның Бас ботаника бағында (Москва), Никита ботаника бағында (Қырым, Ялта), Украина ботаника бағында (Киев), Белоруссия ботаника бағында (Минск), Днепропетровск мемлекеттік университетінде де жүргізіледі.

Көп жылдары жүргізген жұмыстардың нәтижесінде әр жерден әкелінген раушан гүлдерін ата-аналарының арасында топ аралық будандастыру нәтижесінде Қырым селекционерлері ыстыққа төзімді, әрі ұзақ гүлдейтін раушан гүлдерін алды. Мысалы, флорибунда бақтық тобындағы герман раушаны Кордес Зондермельгунг пен шай-будан тобындағы әйгілі француз раушаны Глория Деиді будандастыру арқылы жаңа сорт Клементинаны алды, бұл сорт мықты және көп өнім береді. (9,10).

Оңтүстік Қырымда, Молдавияда, Краснодар өлкесінде, Кавказда раушан гүлдерінің эфир майы алынатын сорттары өсіріледі. R. damascene бақтық тобына жататын эфир майы алынатын раушан гүлдерін тек сұрыптау нәтижелерінде жетілдірілгендер, будандастыруға көп ұшырамағандар. Солардың ішінде ең белгілісі - Болгарияда кең тараған Казанлық раушан гүлі соңғы 250 жыл бойы тек халық селекциясымен ғана жақсартылған.

Канадалық раушан гүлдері сорттары (Уильям Баффин (William Baffin), Модерн Сентенниал (Modern Centennia) қысқа керемет төзімділігімен ерекшеленеді. Ол раушан гүлдері Республикамыздың Орталық және Солтүстік өңірінде өсіуге болатын жаңа сорттар алу үшін селекцияға өте керекті материалдар, өкінішке қарай ол топтың гүлдері әлі кең таралған жоқ(8).

Гүл өсірушілер мен генетиктердің талай жылғы арманы болып жүрген көгілдір раушан гүлдерін Жапондық селекционерлер шығарды. Классикалық сұрыптау әдістерімен күлгін - көк және күлгін раушан гүлдері сорттары шығарылған болатын. Нағыз таза көк, не көгілдір түсті раушан гүлі ұзақ жылдар бойы осы зерттеулермен айналысқан жапонның «Сантори» корпорациясының ғалымдары генетикалық модификация әдісін қолдану арқылы жүзеге асыра алды. Раушан гүлі хромосома-ларында гүлге көгілдір түс беретін көк пигмент - дельфинидин жоқ болатын, және осыған сәйкес келетін қышқыл орта да болуы керек еді. «Сантори» ғалымдары көгілдір түске жауапты генді бөліп алып раушан гүлі гендерінің құрамына енгізді. Жапония елінде әрбір селекционердің қол жетпес арманы көк түсті раушан гүлі шығарылды. Бұл жетістік гендік инженерия пайда болғаннан кейін ғана мүмкін болған еді. Раушанның бұл сорты Suntory blue rose Applause деген атпен Токиода елге таныстырылды. Осы түсті раушан гүлін шығару үшін Жапон ғалымдары 20 жыл еңбек етті. Көк түсті раушан гүлінің құны басқаларға қарағанда он есе жоғары бағамен басқа елдерге де таратылады (11).

Қазақстанда раушан гүлдерімен селекциялық жұмыстар Алматы ботаника бағында 1938 жылдан бері жүргізіліп келгенді(12,13). Көп жылғы зерттеулердің нәтижесінде раушан гүлдерінің жергілікті 14 сорты сұрыпталып алынған еді, қазір олар өз республикамызда да, одан тыс жерлерде де өсіріліп жүр.

Киевте «Казахстанская Юбилейная», «Привет из Алматы», «Юннатка» сорттары өсіріліп, олардың өсімдік ауруларымен көп зақымдалмайтыны анықталды(14), ал Ставрополь өлкесінің ауа райында төзімді және әдемі өсетін сорт - «Колхозница». Москва көрмелерінде «Казахстанская Юбилейная» және «Мария Ульянова» атты раушан гүлдері өте жоғарғы орындарға ие болған еді.

Өзімізде шығарылған раушан гүлдерін Қырғызстан, Тәжікстан,Өзбекстан(14), Қазақстан мамандары жоғары бағалай отырып, олардың өнімділігі мен ауа райының қолайсыз жағдайларына төзімділіктерін ерекше атап өткен еді.

Мысалы, «Хоровод» сорты (Флорибунда бақтық тобына жатады) кезінде Германиядағы Халықаралық көрмеде Алтын белгі алған болатын. Раушан гүлінің бұл сорты шетелден алынған және өзімізде шығарылған сорттармен салыстырғанда ерте гүлдейді, және күлтелері мен гипантийін өздігінен түсіріп тастап қайтадан гүлдейді, аздап демалған соң үшінші рет гүлдейді.

Сорттарды сынау және басқа елден келген раушандарды жерсіндіру кезінде байқалғаны оңтүстіктің ыстық және құрғақ ауа райына өсіруге қолайлылары -Грандифлера, Шайбуданды, Флорибунда, Полиантты және Шырмалып өсетін бақтық топтар, себебі тек осы топтардағы раушан гүлдері ғана жергілікті ауа райына төзімді және әдеміліктерін жоғалтпайды. Шайбуданды және Грандифлера раушандары көгалдандыру-безендендіруге ғана емес, кесіп сату үшін де өсірілетіні барлығымызға белгілі. Бұл топтағы гүлдерді сұрыптау кезінде олардың биіктігіне, гүлсидамының ұзын, әрі мықты болуына, күлтелерінің тығыз, әрі бояуы тез оңбайтынына, гүлінің баяу және біркелкі ашылуына көп көңіл бөлінеді.

Қазақстанның Ғылыми Академиясының Ботаника және өсімдіктерді жерсіндіру институтында көп ізденістердің нәтижесінде будандастырудың тиімді схемалары анықталды. Соларды қолдана отырып жартылай шырмалып өсетін, қайталап гүлдейтін, әдемі, ауруға және ауа райының өзгеруіне төзімді көптеген будандар алынды(15,16).

Көпжылғы жұмыстардың және әртүрлі жұптардың ішінде жүргізілген жеке сұрыптаулардың нәтижесінде біз көптеген келешегі зор будандарды таңдап алдық. Солардың ішінен сорттық сынауға беруге лайықты деп таңдалып алынғандардың биологиялық белгілері мен әдеміліктеріне сипаттап сортсынау бөліміне берген едік .Солардың кейбіріне тоқталайық: **«Әлия» сорты**, «Куин Элизабет» х «Алые Парусасорттарының буданы. Грандифлера бақтық тобына жатады; сорттың аты **«Ляйлә»**. Флорибунда бақтық тобына жатады. Суыққа, ауруға төзімді; сорттың аты **«Жазғы таң»**. «Оранжевый Букет» х «Куин Элизабет» тің буданы. Шайбудан бақтық тобына жатады. Гүлшанағы ашық қызыл түсті, жайлап ашылады. отырғызуға да, гүлін кесіп алу үшін де өсіруге болады;. «Оранжевый Букет» х «Таманго» дан алынған сорттың аты **«Шашу»**. Флорибунда бақтық тобына жатады гүлдейді. Қыс суығына, ауруларға төзімді. Топпен отырғызған дұрыс. Бұл сорттардың оригаторы б.ғ.к. Байбекова Т.К.(16)

Қорытындылап айтқанда, Республикамызда селекционерлер К.Л. Сушков , М.В.Бессчетнова бас-таған жұмыстар жалғасын тапқан болатын, соның дәлелі ретінде жоғарыда сипатталған раушан гүлінің жаңа сорттарын көпшілік көңіліне ұсынылды(17).

1. Раушан гүлінің бақтық топтары

Раушан гүлі (*Roza L.*) – раушан гүлдері тұқымдасының (*Rozaceae Juss*) бір туысы және оның төрт тұрастына бөлінетін 400-ге жуық түрі бар. Раушан гүлінің аты грек сөзінен шыққан «родон» - қызғылт деген мағынаны білдіреді. Раушан гүлі көп сабақты бұталардан тұрады, биіктігі 1,5 см-ден 2 м-ге дейін, өркені бар және де ол өркендерді көбінесе үшкір тікенектер қоршап өседі, жапырағы жекелеленіп орналасатын өсімдік, жапырақ сабағында 5-7 ден 9-13-ке дейін жапырақшалар орналасады. Әдеттегі бұталық түрінен басқа, лиандық (өрмелегіш өсімдік), сабақтары жерде жайылып өсетін және ергежейлі (карлик) түрлері де кездеседі.

Раушан гүлінің гүлі қос жынысты, ірі және ұсақ (диаметрі 1 см-ден 16 см-ге дейін), көбінесе көп күлтелі, әртүрлі түсті (ақ түстен бастап, қара қызыл түске дейін) болып келеді. Қызғылт түсі кең таралған, бірақ сары, ақ, қызыл, көкшіл және екі түсті түрлері де кездеседі. **Кәдімгі раушан, немесе итмұрын** - *Rosa canina L.* Европада, Солтүстік Америкада, Шығыс Азияда жабайы түрде өседі. Климатқа байланысты итмұрынның биіктігі 3 м дейін жетуі мүмкін. Итмұрынның *Rosa canina* түрі мәдени раушанды телуге пайдаланылады.

Қазірде табиғи раушан гүлділер сұрыптауда және мәдени раушан гүлдерінің сапасын жақсартуда қолданылуда.

Итмұрынның ерекшелігі - бағалы дәрумендерге бай, жемісі және одан дайындалған дәрі-дәрмектер [медицинада](#) негізінен [асқазан](#) және бауыр ауруларын емдеуге қолданылады, гүлдерін [шайдың](#) орнына пайдалануға болады, күлте жапырақшаларынан дайындалған эфир майы - [парфюмерия](#) өндірісінде пайдаланылады.

Табиғи түрі Қазақстанның барлық тау бөктерлерінде өседі. Итмұрынның екпе түрлерінің барлығын дерлік раушан (роза) деп атайды. Халық арасында итмұрынның «жабайы раушан» деген атауы кеңінен қолданылады.

Солтүстік итмұрыны, немесе қоңыр итмұрын – *Rosa cinnamomea L.* Европаның барлық жерлерінде, Солтүстік және Батыс Азияда жабайы түрде кең таралған. Бұл түрді бақтарда өсіруге болады, бірақ телуге пайдалануға жарамсыз болып саналады.

Қызыл жапырақты итмұрын - *Rosa rubrifolia* Орта және Оңтүстік Европаның таулы аймақтарында жабайы түрде өседі, биіктігі 1,8 м жуық, баққа өсіруге болады. Түр аты жапырағының қызыл реңіне байланысты берілген.

Қатпарлы раушан - *Rosa rugosa L.* Оның отаны - Жапония, Корея, Амур, Солтүстік Қытай. Американдықтар *R. rugosa*-ны басқа түрлерімен будандастырып көптеген будандар алды, бұл бағыттағы жұмыстардың келешегі зор сияқты.

R. rugosa тек әдемі ғана емес шаруашылық құндылығы бар екені қазір баршаға белгілі болып отыр. АҚШ тың Өсімдік бюросы Жюль Граверо-ның Франция розарийінде шығарылған *R. Rugosa* ның буданы Аромат Э (*Parfum de L'Nau*)-ден Болгарияның Казандық раушан гүлінен алынатын раушан майынан сапасы мен шамасы кем түспейтін раушан майын алуға болатындығын дәлелдеді. Аромат Э - ның Казандық раушан гүлінен артықшылығы оны солтүстік жақта да өсіруге болады және ол ұзағырақ гүлдейді. Казандық раушан гүлі аленка қоңызынан зардап шегеді, ал солтүстікте бұл зиянкес болмайды. Сондықтан солтүстікте аязға төзімді Аромат Э-ні раушан майын алу үшін өсіруге болады.

Сары Итмұрын - *Rosa lutea Mill. (R. eglante-ria L., R. foetida Herrm.)*. Бұл түрдің отаны Түркияның Азия жағы, Шығыс және Батыс Азия (А. Редер). Бұтасының биіктігі 3 м дейін жетеді, **Жирен түсті итмұрын** - *Rosa rubiginosa L.* Олардың отаны – Европа және Орта Азия. Ағылшындар бұл түрді хош иісті итмұрын (*Sweet Briar*) деп те атайды. Жазда ол алыстан сезілетін алма иісі тәрізді иіс шығарып тұрады.

Алмалық итмұрын - *Rosa villosa L.* Тегі - Оңтүстік және Батыс, Шығыс Европа. Сабағы жинақы, бұтасы биік болады. Жемісі ірі, көбінесе жемісінен қажет жасау үшін өсіреді. Көпкүлтелі раушады телуге Алмалық раушанды пайдалануға болады. Алмалық итмұрын *Rosa canina L.*-дан гөрі аязға төзімдірек.

Жасыл қоршаулық итмұрын - *Rosa dumen-torium Thuiller.* Отаны - Европа, Батыс Азия және Солтүстік Африка, Африка. А. Редер бойынша бұл түрі канинаға өте жақын, тек оның жапырақтары түкті болып келеді. Мүмкін ол *R. canina* ның бір түрі ме екен деген де жорамал бар.

Ақ Итмұрын - *R. alba L.* Шредердің айтуынша бұл түрдің отаны – Оңтүстік және Батыс Европа, Шығыс.

Альпі итмұрыны - *Rosa alpina L. (R. pendulina L.)*. Табиғатта тек Батыс Европа тауларында ғана табылған. Басқалардан айырмашылығы сабағы тегіс, тікенегі болмайды, жапырақтары түкті болып келеді. Солтүстік өңірде штамп түрінде өсіруге пайдалануға болады.

Центифолия, немесе мыңжапырақты раушан - *Rosa centifolia L.* Центифолияның Отаны Оңтүстік Европа, Малазия және Иран болып есептеледі. Бақта өсетін бұл раушанды мынадай түрге бөледі:

1. Нағыз центифолиялар;
2. Бір-ақ рет гүлдейтін, мүктілер;
3. Екі рет гүлдейтін мүктілер;
4. Помпондылар.

Нағыз центифолиялардың 150 дей сорты, мүктілердің 200 ге жуық сорты, қайта гүлдейтін мүктілердің 50 ден астам сорты, помпондылардың 30 дай сорты бар.

Ремонтантты, яғни қайталап гүлдейтін центифолия бөлек топқа бөлінсе де ол екінші рет өте әлсіз гүлдейді.

Дамастық, немесе сириялық раушан - *Rosa damascena Mill.* Дамастық раушанның отаны-Сирия. Центифолдықтан негізгі айырмашылығы - ол мықты және биік болып өседі (бұтасының биіктігі 1,5 м кейде 2-3 м дейін жетеді), жапырақтары қатты, жемісі сопақша болады. Француздар Вибер мен Лаффэ дамастық раушандарды жетілдіру үшін өмір бойы еңбек етті. Кейбір неміс авторларының айтуынша бұл раушандар центифолдықтармен салыстырғанда суыққа төзімді раушандар алуға болатын құнды материалдар.

Кішігірім раушандар (миниатюрные розы).

Кішігірім раушандар алғашқы рет 1810 жылы Қытайдан Европаға әкелінді. Пішіні бенгалдық және полианттық раушандарға ұқсас болғанымен, гүлдерімен жапырақтары ұсақтау, биік емес. Бұтақтары аласа (15 - 20 см) жинақы. Гүлдері әртүсті, ұсақ (диаметрі 1,5 - 2 см), көпкүлтелі. Хош иісті, мол гүлдейді. Қаламшелеп көбейтуге өте ыңғайлы. Үй өсімдігі ретінде де қолдануға болады.

Грандифлора раушаны. Бұл жаңа топқа флорибунда тобындағы раушан гүлдеріндей молынан гүлдейтін, гүлінің пішіні шайбудан тобындағылардай, бірақ өсу күші олардан әлдеқайда жоғары раушандар жатады. Бұл раушандар шайбудандар сыяқты гүлдейді, суықтыққа, қысқа өте төзімді. Сәндік және гүл дестелерінде қолданылады.

Кордес раушаны. Ругоза раушанының буданынан алынған. Сабағы берік, биік, кейде шырмалып өседі. Күздің соңына дейін гүлдейді. Қыстың суығына да, саңырауқұлақ ауруларына да төзімді.

Ругоза раушаны (роза морщинистая). Ругоза раушаны саябақтық раушандардың ішіндегі ең құндысы болып есептеледі. Оның қысқа төзімді және қайталап гүлдейтін қасиеттерін селекционерлер саңырауқұлақ ауруларына, төменгі температураларға төзімді жаңа сорттар алу үшін пайдаланады.

Ремонтантты раушан гүлдері (қайталап гүлдейтін раушандар). Жол жиегін (бордюр) гүлмен безендірілуге, үй ішінде өсіруге пайдаланылады.

Полиантты раушан гүлдері. Полиантты раушандар XIX ғасырдың 70-ші жылдары көпгүлді раушанды ұзақ және қайталап гүлдейтін раушан гүлдерімен будандастыру нәтижесінде алынған.

Мультифлора өрмелегіш раушан гүлі. Ресейдің Приморье аймағында, Жапонияда, Қытайда, Кореяда жабайы түрде өседі. Өте биік, кейде 4 метрге дейін өседі. Гүлдері ұсақ (диаметрі 2-2,5 см), ақ, қызғылт түсті гүлдері үлкен шоғырға жинақталады, күлтелері аз, қысқа төзімді. Осы раушан гүлінен көптеген өрмелегіш сорттар алынған. Ең алғашқы алынған *Crimson Rambler* сортын Тернер 1893 жылы Жапониядан Европаға әкелген. Мәдени сорттарының гүлдері көпкүлтелі (диаметрі 4-6 см), ақ, қызғылт, қызыл түсті болып келеді. Өте жеңіл қаламшеленеді, жақсы тамырланады. Алғашқысы-Францияда 1875 жылы Гийо шығарған *Paquerette* сорты. Гүлдері ұсақ (диаметрі 3 - 4 см), гүлдері әртүсті, кейде хош иісті, күлтесі аз, немесе көпкүлтелі де болуы мүмкін. Күрделі, ірі гүлшоғырына жинақталады. Мол және ұзақ гүлдейді.

Флорибунда, немесе полиантты-будан раушаны. Флорибунда раушан гүлін 1924 жылы дат оригинаторы Паульсен алған. Шай будан раушан гүлінің барлық түсі осы раушан гүлінде де бар. Мол және ұзақ гүлдейді. Әсемдік үшін отырғызуға өте тиімді. Бұл топтың раушан гүлдерінің көбі суықтыққа және ауруларға төзімді болып келеді. Кейбір сорттарын кесіп сату үшін өсіруге, топ құрамында отырғызуға, тіпті үйде де өсіруге болады.

– **Патио раушан гүлі.** Бұл раушан гүлдері флорибунданың аласа сорттарынан алынған. Олар 20 ғасырдың 80 жылдарының аяғында пайда болды. «Патио» аты қазіргі ішкі аулада гүлдерді ыдыстарда өсіріп безендіретін жаңа әдетке (модаға) байланысты қойылды. Осы раушан гүлінің тамаша түрін алғашқы шығарушылардың бірі-ирландық Патрик Диксон.

Кейбір патиолар флорибунда раушандарын кішірек (миниатюрлі) раушан гүлдерімен қайталап будандастырудан алынған, ал гүлдері кішкентай раушаннан ірірек болады(17,18, 19).

ҚОРЫТЫНДЫ

Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей раушангүлдер Иран елінде алғашқы рет 5000 жыл бұрын қолдан өсіріле бастаған. Ерте заманнан бастап итмұрынды алғашқы сәндік өсімдік ретінде бақтарды безендіру үшін пайдаланған.

Раушан гүлін адам өмірінде қолданылуы алуан түрлі, мысалы шикізат түрінде қарастырғанда, одан: шарап, әтір, дәрі - дәрмек, эфир майлары, сірке суы, әртүрлі тұнбалар, бояғыш заттар, шәй дәм-деушісі және т.б. заттар өндіріледі. Алтай мен Сібірде раушан гүлдерінің дәндерін пайдаланады, оларды қуырып, ұсақтап, кофе сияқты демдеп ішеді.

Раушан гүлдің жабайы тұқымдастарын көбінесе бау-бақшаны көркейтуде, топырақ және тау жыныстарының ылғал әсерінен көшуінен сақтану үшін өсіреді.

Адамзат ертеден раушанның суыққа төзімділігін, иммунитетін және әдемілігін жоғарылату үшін мәңгі жасыл жапырақтыларды – жапырағын түсіретіндермен, аласа өсімдіктерді – шырмалып өсетіндермен будандастырумен айналысқан. Бірнеше ғасыр бойы орасан еңбектену нәтижесінде қазіргі қолданылып жүрген раушан гүлдерінің сұрыптары пайда болды. Кейбір раушан гүлі түрлері мен сорттары бірнеше рет қайтадан будандастырылғандықтан сорттың алғашқы тегін анықтау оңай емес, және де бір бақ тобына кіретін сорттардың өздерінің де ботаникалық белгілері әртүрлі болады. Сондықтан да раушан гүлінің бақтық топтарын жүйелендіру өте қиынға соғады.

Бүгінгі күні дүниежүзіндегі раушан гүлдердің 25 мыңнан астам сорттары бар. Олар 35 бақтық топқа бөлінеді. раушан гүлдерінің аса әдемі және жергілікті қоршаған ортаның суық-ыстық ауа температурасына бейімделе алатын, ауруларға төзімді жаңа сорттарын алу үшін олармен әрдайым ғылыми-ізденіс жұмыстарын жүргізіліп келеді. Қазіргі кезде бұл салада ғылыми-зерттеу мекемелеріндегі мамандармен қатар Англия, Франция, Германияның және тағы басқа елдердің ірі фирмалары айналысатыны анықталып отыр және бұл жұмыстар қарқынды түрде жалғасуда. XIX ғасырдың жетпісінші жылдарында француз оригинаторы Гильо мен ағылшын оригинаторы Беннет бағытталған сұрыптау әдісін тұңғыш қолданып, керемет жетістіктерге қол жеткізді. Олардың жетістіктерінің нәтижесінде Батыс Еуропаның көптеген оригинаторлары еркін тозаңдан-дырудың нәтижесінде алынатын ұрықты егуден бас тартып, бағытталған сұрыптау жолына түсті. Сұрыптау жұмысындағы үлкен жетістіктерге байланысты раушан гүлдерді сұрыптаумен және жаңа раушан гүлдерін сатумен айналысатын адамдар саны арта түсті

Жоғарыда айтып өткен мәліметтерде раушан гүлдерін сұрыптау жұмыстары үш бағыт бойынша жүзеге асқандығы көрінеді:

1) әртүрлі түрлер мен сорттардың табиғи жағдайда кездейсоқ тозаңдануынан алған тұқымдарын егу және жинау;

2) жаңа белгілері және сәндік құндылығы бар өсімдіктерді таңдап алу;

3) арнайы таңдалып алынған ата - аналық жұптарды будандастыру арқылы жаңа сорттар алу;

Елімізде интродукциялық (жерсіндіру) жұмыстар мен сорттарды алғашқы зерттеулер нәтижесінде біздің жеріміз үшін раушангүлдің шай-будандық, полианттық, флорибундалық, грандифлоралық, шырмалып өсетін бақтық топтарын селекциялық жұмысқа пайдалану тиімді екені анықталды .

Жергілікті ауа-райына бейімделген экологиялық таза сорттарды (әртүрлі өсімдік ауруларына төзімді, улы химикаттармен өңдеуді қажет етпейтін) сорттаралық будандастыру бағыты раушан-гүлдермен жұмыстардың болашағы зор салалары болып саналады (20,21).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «ҚАЗАҚСТАН – 2030» Жолдауы Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі өне әл-ауқатының артуы» Ел Президентінің Қазақстан халқына (Астана қ. 1997 ж. 10 қазан).
2. Красиков С.П. (1990). *Легенды о цветах*. М. «Молодая гвардия»,
3. Сааков С.Г., Риекста Д.А. (1973). *Розы*, Р. «Зинатне»
4. Номеров В.А. (1973). *Садовые розы* М.МГУ
5. Номеров В.А. (1968). *Селекция роз*. М. МГУ.
6. Сааков С.Г., Риекста Д.А. (1973) *Розы*. Р. «Зинатне»
7. Клименко З.К., Зыков К.И., Семина С.Н. (1990). *Розы. В сб. Новые сорта цветочно-декоративных растений*, 1990. стр.6-10.
8. Krussman O. (1974). *Rosen, Rosen, Rosen*. Berlin, Hamburg

9. Сушков К., Бессчетнова М. (1973). *Розы*. Алма-Ата: «Кайнар»: 162
10. Сааков С.Г. (1965). *Происхождение садовых роз и направление работ в их селекции*. М. «Наука»
11. www.ng.ru/...02.../100_blurose.html
12. *Өсімдіктер әлемі энциклопедиясы* (2014) / Қазақ тіліне аударған А.Сұлтанова.- Астана: «Фолиант» баспасы, -160
13. Бессчетнова М.В., Михнева Т.Н. (1979). *Розы. Ассортимент и культура*. А.А. «Кайнар»
14. Кияткин А. (1972). *Культура роз в Узбекистане*. //Цветоводство, №1
15. Клименко З.К., Рубцова Е.Л. (1986). *Розы. Каталог-справочник*. К. «Наукова думка» Изд-во «ОЗОН».
16. Былов В. Н., Михайлов Н. Л., Сурина Е. И. (1988). [Розы. Итоги интродукции](#). — М.: Наука
17. Байбекова Т.К. (1999). *Интродукция и селекция роз в Казахстане. Материалы Международной конференции «Биологические разнообразия. Интродукция растений»*, Санкт-Петербург, 2 с
18. Байбекова Т.К., Есмагул Қ. т.б. (2017). *Раушан гүлдері (селекция, цитогенетика, көбейту, өсіру)*. Оқу құралы, 2017, 152. Алматы, ОНОН баспасы
19. Клименко З.К., Зыков К.И. (2008). Французские розы селекции Мейан
Издательство: [Фитон+](#).
20. Воронцов В.В., Коробов В.И. (2012). *Все о розах*. **Издательство:** Фитон XXI
21. Клименко З.К., Зыков К.И., (1990). Семина С.Н. *Розы. В сб. Новые сорта цветочно-декоративных растений*.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2 курс докторанты **Д.Ә.САДЫКОВА***
а/ш.ғ.к., қауым.проф.м.а **Ғ.Ж. МЕДЕУОВА**
б.ғ.д. проф. **К.Н. ЖАЙЛЫБАЙ**

Түйіндеме

Медициналық емдеу туризм – бұл азаматтардың сапалы және қолжетімді бағада медициналық көмек алу мақсатында шетелге шығуы. Емдік туризм - бұл тұрғылықты жерден алшақтап демалу мен емделу мақсатында табиғи факторларды өзіне сіңіру. Сонымен қатар емдік-сауықтыру жерлер мен емдік орындарға саяхат жасау.

Емдік туризмнің ең басты мәні науқасты өзінің бұрынғы өмір сүрген және де ауруы асқынған ортасынан алшақтатып оны жанға жайлы көңілінен шығатын аймаққа бару арқылы емделу шараларын қамтамасыз ету.

Мақалада Қазақстандағы емдік туризмнің даму тарихы мен қалыптасу бағыттары туралы мәселелер қамтылған. Қазақстандағы 500 -ге жуық анықталған минеральды су көздері мен 200 термольдық және субтермольдық және хлор-сульфат, натрийлі суға бай Қапал Арасан, натрий - корбонатты сульфат суы Алма Арасан, гидрокорбонат, натрий, жоғарғы термольді радиоактивті, өз құрамына темір, марганец, мыс, цинн және т.б. құрамын қамтыған Сарыағаш емдеу сауықтыру орталықтарымен бірге 78 шипалы батпақ көлдер, 50 климатпен емдеу аудандары және зоналары, халықаралық деңгейдегі емдеу туризмін дамыту туралы мәселелер жан-жақты қарастырылған.

***Тірек сөздер:** медицина, туризм, шипалы су, термольді су, шипажай.*

MEDICAL TOURISM IN KAZAKHSTAN SPECIFICS OF DEVELOPMENT**Abstract**

Medical treatment tourism is when a person travels abroad where he will obtain quality medical assistance for affordable prices. Health improvement tourism is absorption of natural factors for the purpose of recreation and treatment in places remote from your home. It is also a trip to health improvement places.

Main purpose of health improvement tourism is to provide a patient with treatment at a place where he would feel himself very comfortable, taking him away from his usual habitat and unhealthy environment.

The article has covered questions of history of development and establishment of medical tourism in Kazakhstan. Nearly 500 found mineral springs in Kazakhstan and 200 thermal and subthermal, chlorine sulphate, sodium waters of Kapal Arassan, sodium carbonate sulphate waters of Alma Arasan rich in hydrocarbonate, sodium, high heat, radioactive, bearing iron, manganese, copper, zinc, etc. Saryagash health improvement center. The article has comprehensively covered questions of promotion of health promotion tourism of international level, including 78 health improving mud lakes, 50 areas and zones of climatotherapy.

***Keywords:** medicine, tourism, medicinal water, thermal water, sanatorium*

Медициналық емдеу туризм – бұл азаматтардың сапалы және қолжетімді бағада медициналық көмек алу мақсатында шетелге шығуы. Емдік туризмнің адам үшін қажеттілігі туралы белгілі орыс физиолог ғалымы Павлов И. “Емделушіге жазылған барлық дәрігерлік анықтамалар орнында қозғалмай қалушыларға әсер етеді, себебі негізгі аурудың ошағы әлі қалпына келе қойған жоқ. Мұндағы ең басты талпыныс - адамды отырған орнынан дереу түрде алып шығу, күнделікті атқарып жүрген жұмысынан босату, оның ойын денсаулығының сау болуына қарай бағыттау және қадағалап отыру”.

Емдік туризм - бұл тұрғылықты жерден алшақтап демалу мен емделу мақсатында табиғи факторларды өзіне сіңіру. Сонымен қатар емдік-сауықтыру жерлер мен емдік орындарға саяхат жасау.

Емдік туризмнің ең басты мәні науқасты өзінің бұрынғы өмір сүрген және де ауруы асқынған ортасынан алшақтатып оны жанға жайлы көңілінен шығатын аймаққа бару арқылы емделу шараларын қамтамасыз ету.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ, damelia_71@mail.ru

Бұл қоршаған орта мен табиғи жағдайдың тұрақтануы жұмыстағы адамдар мен қарым - қатынастың орнықты болуы әсер етеді.

Осындай кезеңде қоршаған ортаның жағдайы адамға оңды әсер қалдырса және адамның сол аймаққа бейімделуі көбінесе оның денсаулығына байланысты. Адам салмағының нашарлауы қоршаған ортада әр түрлі ауруларды жұқтыруына себепші болады.

Табиғи жағдайдың орнығуы емделушінің психикасына әсер ету арқылы жүйке жүйесі процестерінің қалпына келуіне денсаулықты қалпына келтіру мақсатында әр түрлі емдік факторлардың әсері және минералды сулар мен ем батпақтарын қолдануға мүмкіншілік береді.

Емдік - сауықтыру рекреациялық ресурстарын пайдалану алғаш Швейцарияда «Санкт-Мариц» емдеу орталығы ретінде қалыптасты. Рим империясы кезеңінде Венрия, Румынияда Болатон көлі, Австрияда «Бадена», Германияда «Висбадена», Францияда «Экслебена», Италияда орналасқан Неаполитон шығанағы жағалауында емдік мақсатта минералды су көздері пайдаланылды. Орта ғасырда ең белгілі «Пеом-Бьер-Ле-Бе», XVII-XVIIIғ Еуропалық емдеу орталықтары, XIX «Висбаден», «Баден» ең маңызды емдеу-демалыс аймағына айналды. Қазіргі кезеңде Франция мемлекеті әлемдегі емдеу-сауықтыру рекреациясына бай мемлекеттердің алдыңғы орында. Францияда 100 ге жуық емдеу-сауықтыру орталығы бар. Сонымен бірге Еуропа елдері Германия, Болгария, Румыния, Чехия, Австриямен бірге Израиль мемлекетіндегі Өлі теңіз емдік бағыттағы туризм жоғары дамыған аймақтарға жатады. Емдік бағыттағы рекреациялық ресурстар минералды су көздері, батпақ, климат ең маңызды факторлардың бірі. Емдік – сауықтыру орталықтарының ерекшеліктері төмендегі факторлармен қарастырылады:

- табиғи емдік көздерінің болуы;
- техникалық тұрақтылық пен тиімді пайдалану;
- тұрғын үй немесе ғимараттар;
- медициналық қызмет көрсету;
- туристік қызмет көрсету;
- спорт алаңдары мен емдік мекемелер;
- жол торабының тиімді орналасуы;
- инфрақұрылымның дамуы.

Қазақстанның көрікті табиғаты, бай минералдық су көздері және шипалық сазды жерлері бір-бірімен үйлестікте адамның физиологиялық жағдайына әсер ететін және көптеген сырқат түрлерін емдеуге көмектесетін климаттық факторлар кешенін құрайды және демалыс, танымдық мақсатта емдік туризмді дамытуда маңызды.

Қазақстан емдік бағыттағы сауықтыру орталықтарына өте бай аймақ, 500 -ге жуық анықталған минералды су көздерінің 200 термольдық және субтермольдық және хлор-сульфат, натрийлі суға бай (Қапал Арасан), натрий - корбонатты сульфат суы (Алма Арасан), гидрокорбонат, натрий, жоғарғы термольді радиоактивті, өз құрамына темір, марганец, мыс, цинн және т.б. құрамын қамтыған (Сарыағаш) пайдалануда. Сонымен бірге 78 шипалы батпақ көлдер, 50 климатпен емдеу аудандары және зоналары республикамыздың барлық облыстарында кездеседі.

Қазақстан аймағындағы ең бірінші табиғи емдік факторлар туралы мәліметтер XIX - ғасырдың ортасында анықталды. 1834 пен 1880 жылдардың аралығында баспасөз беттерінде Рахманов кілті Қапал - Арасан геологиялық бұлақтары, Боровой өзені, Жусалы мен Барлық - Арасан батпақты көлдері мен бұлақтары туралы мәліметтер шыққан болатын.

1763 жылы Бұқтырма өзені аймағында қоныстанған орыс қоныс аударушылары Рахманов бұлағының ашылу тарихымен танысты. Бұлақты ашқан Белой ауылының тұрғыны аңшы Рахманов аң аулап жүрген кезде буддалық аластағыш бір құралды көріп қалады да оның маңайында ыстық бұлақтар ағып жатқандығын көреді. Рахмановтың айтуы бойынша осы бұлақтар бүкіл әлемге әйгілі болды.

1826 жылы Қарқаралының солтүстік – шығысына қарай 80 шақырымды жерде Жусалы өзенінің жағалауынан Әулие - Бұлақ атты жаңа минералды бұлақтың көзі ашылды.

1840 жылы қазақтар Биен өңіріндегі шекаралық қызметте жүрген кезінде Жетісу өңірінде Қапал - Арасан минералды бұлақтарының көзін ашты. Арасан бұлағы суының құрамында су мен қышқыл - хлоридтің бөлшектерінің бар екендігін анықтап емдік қасиетіне көздері ашылған адамдар бұлақ тастарынан монғол және қытайдың жазбаларын байқайды. Қапал - Арасанның минералды бұлақтары жүрек - қан тамырларына жүйке, тері және әйелдердің ауруларына шипалы екендігі анықталды.

Қазақстанның табиғи емдік рекреациялық ресурстары Кеңес өкіметі кезеңінде пайдалана басталды. 1920 жылы алғаш рет мемлекетке маңызды Боровой курортының ашылу салтанаты өткен болатын. 1922 мен 1925 жылдары аралығында “Мұланды” “Ауыл” “Сор” “Рахманов бұлағы” “Шымған” “Жаңа Қорған” емдеу-сауықтыру орындарының негізі қаланды. 1930 жылдары ғалым – балнеологтар, климатологтар, гидрологтар, геофизиктер, химиктер, курортолог – дәрігерлері 20 астам табиғи – емдік орындарына өздерінің туризмді дамыту бағыттарын орнатты. 1931 жылы 27 наурыз да Қазақтың емдеу-сауықтыру трестінің негізі қаланды.

Қазақстандағы емдік - сауықтыру рекреациялық ресурстарын зерттеуге еңбек сіңген ғалымдар арасында: Н.Н.Славянов, П.И.Зарницын, В.И. Иванов - Незнамов, М.Г. Курлов, В.А.Климовицкий ерекше атап өтуге болады.

Қазақстандағы емдік ресурстарды зерттеу бойынша 500 минералды су көздері, 50 климаттық емдеу орындары бар екендігі анықталды. Қазіргі кезеңде елімізде 12 емдік-сауықтыру орталықтары, 2 пенсионат, 6 демалыс үйі бар. Емдік - сауықтыру бағытындағы туризмнің Алматы, Бурабай-Щучинск, Баянауыл, Қарқаралы, Сарыағаш, Сергеевка, Шалқар емдік-сауықтыру орталықтары жоғары дәрежеде дамуға мүмкіншілігі бар аймақтар саналады.

Қымыз және шұбатпен емдеу біздің елімізде ежелден белгілі. Қымыз өз құрамына 2-2,5 % белок, 1-2 % май, 3,5-4,8 % қант, витаминдер, фосфор, кальций, 0,6-1,2 % сүт сақтайды. Қымызды туберкулез, анемия, рахит ауруларын емдеуге пайдаланады.

Еліміздегі емдік туризм дамыған негізгі орталықтары:

«Ақжайық» - Орал қаласынан 45 км қашықтықта орналасқан. 1989 жылы Орал өзенінің жағалауында көрікті табиғат аясында құрылды. Негізгі емдеу факторы хлорлы – магний – натрий минеральданған суы, құрамында темір бар минералды су ішкі құрылыстарды тазалау үшін қолданылады. Ревматизм, гипертоникалық аурулардың бірінші және екінші дәрежесін анимия, варикоз ауруларын және ас қорыту аурулары гастрит, энтероколит, гепатохолицист, панкреатитті емдеуге маманданған. Сонымен бірге қосымша сусамыр, зоб ауруларын емдеу бағыттары дамыған. «Атырау» – емдеу-сауықтыру орны Атырау қаласында Орал өзенінің жағалауында орналасқан. Емдеу-сауықтыру орны Орал өзенінің қалаға шығатын жағасында орналасқан. Негізгі емдеу факторлары құрамында элементтері бар хлорид, натрий суы. Полиартрит, остеохондроз, радикулит, артрит ауруларын емдеуге маманданған. «Сосновый бор» – Қостанай қаласынан 50 км қашықтықта орналасқан. 1981 жылы қайыңды ағаштар арасында, емдік қасиеті бар қолдан жасалған көлмен спорттық кешен ретінде орналасқан. Құрамында азот мен ионға бай таза ауа, мәңгі жасыл өсімдіктері бар алқап адам ағзасына қолайлы әсер етеді. Негізгі табиғи емдік көзі – шипалы батпақ және аз минеральданған сульфат-натрий су.«Зеренді» демалыс үйі – Көкшетау қаласынан 50 км қашықтықта Зеренді көлінің жағалауында таулы, орманды алқапта орналасқан. Көлдің құмды жағалауы, аралас орман, таулар, қолайлы климат, адам ағзасына жақсы әсер ететін табиғатқа бай өлке, бұл адамдардың жақсы демалуы үшін өте маңызды. «Светлый» емдеу-сауықтыру орталығы - Көкшетау қаласынан 60 км қашықтықта « Бурабай емдеу-сауықтыру орталығы» станциясынан 12 км қашықтықта, Щучье көлінің жағалауында орналасқан. Көрікті көп тауларымен көмкерілген табиғатпен қоршалған, таза ауа адамның денсаулығына әсер ететін қолайлы табиғи емдік факторға ие климат қалыптасқан. Негізінен бронхит, бронхиольдік астма, пневмония, жоғарғы тыныс жолдары, танзиллит, фаренготрахлит, синусит т.б.ауруларды емдейді [17]. «Жаркент – Арасан» - республикалық маңызы бар, бальнеологиялық емдік-сауықтыру орталығы. Алматы облысы, Панфилов ауданы Жетісу (Жоңғар) Алатауының табиғаты әсем шатқалында, теңіз деңгейінен 1100 м. биіктікте орналасқан. 1967 жылы ашылған. Негізгі емі – құрамындағы радонды бар хлор – сульфат натрийлі минералды суы. Қан айналу, жүйке жүйесі, аяқ – қол, буын, тері және гинекологиялық ауруларды емдейді. Климаттық факторлар (таудың шипалы таза ауасы, өсімдігі, табиғи ландшафты) кеңінен пайдаланылады. «Алма-Арасан» - емдік сауықтыру орталығы Алматының оңтүстік – батысында, Іле Алатауының солтүстік беткейінде 1800 км биікте орналасқан. Жер бедері таулы – орманды шалғынды болып келеді. Суы аз мөлшердегі минералды, гидрокарбонатты, натрийлі, баяу сілтілі (рН –1,9 – 9,6), радиоактивті. 1953 жылы толық барланды. «Рахманов бұлағы» - Рахман көлі, Шығыс Қазақстан облысының Қатон-Қарағай ауданындағы шипалы жылы су көзі. Оңтүстік Алтайдың кішкене тектоникалық ойпатында, Арасан көлінің жағасында теңіз деңгейінен 1750м биіктікте орналасқан. Су граниттегі терең тектоникалық жарықтан шығады, температурасы 35°С-42°С. Рахман бұлағының шипалық қасиеті оның құрамындағы көмір қышқылының радонның молдығында. Суы тұщы, минералдануы 200 мг/л, құрамында гидрокарбонаттар, натрий, кальций т.б. элементтер бар. Рахман бұлағының суы

асқазан, ревматизм, гинекология, жүйке, тыныс ауруларын және әр түрлі улану мен жараларды емдеуге қолданылады. «Көктем» - таза ауамен және шипалы сумен емдейтін емдеу -сауықтыру орталығы. Алматы қаласынан оңтүстікке қарай 2 шақырым жерде, Іле Алатауының етегінде, теңіз деңгейінен 1100 м биіктікте орналасқан. Таудың таза ауасы мен сұлу табиғаты, табиғи шипалы минералды суы демалушылардың жақсы емделуі мен демалуын қамтамасыз етеді. 1990 жылы аумағынан минералдылығы аз, гипетермалы (42°С- 44°С) құрамы азотты – сілтілі және хлор сульфатты натрий, кремний қышқылы мен фторға қаныққан табиғи шипалы жер асты ыстық су көзі табылған. «Сарыағаш» - бальнеологиялық емдеу-сауықтыру орталығы - Оңтүстік Қазақстан облысы Сарыағаш ауданында, Шымкент қаласынан 145 шақырым жерде, Келес өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. «Сарыағаш» минералды суы алғаш рет 1948 жылы мұнай іздеу барысында бұрғылау кезінде табылып, шипалы қасиеті сол жылы белгілі болған. 1950 жылы 15 орынға арналған алғашқы бальнеологиялық емдеу орны ашылған. 1961 жылдан «Сарыағаш» емдеу-сауықтыру орталығы аталды. «Түрген» су көздері – Алматы облысында , Алматы қаласынан 80 км және Түрген ауылынан 20 шақырым жерде, Іле Алатауының солтүстік беткейінде Түрген өзенінің бойындағы табиғаты әсем шатқалда орналасқан. Басты табиғи емдік қасиеті – ыстық (33°С, 35° С) сульфатты кальцийлі – натрийлі (минералдануы 1,44 – I) 51 г/л су, құрамында азот пен кремний қышқылы бар, тәуліктік көлемі 25 м бальнеотерапия үшін қолданылуда. «Мерке» - бальнеологиялық емдеу-сауықтыру орталығы Жамбыл облысы, Мерке темір жол станциясының оңтүстігінде 14 км жерде, теңіз деңгейінен 1200 м биіктікте, таулы аймақта орналасқан. 1960 жылы жергілікті тұрғындар үшін демалыс үйі, ал 1981 жылы емдеу-сауықтыру орталығы ретінде ашылған. Негізгі емі – құрамында фтор, кремний қышқылы бар сульфаты (күкірт қышқылы), гидрокарбонатты – хлорлы натрий тұздары аралас радонды минерал суы пайдаланылады. Сондай – ақ таудың таза ауасы мен сұлу табиғаты, климатымен емдеу, физиотерапия, емдік денешынықтыру тәсілдері де қолданылады. «Жаңақорған» - балшықпен емдейтін бальнеологиялық курорт Батыс Қазақстан темір жолының Жаңақорған станциясынан 2 км, Қызылорда қаласынан оңтүстік – шығысқа қарай 170 км жерде, Сырдария аңғарының сортаң топырақты шөлді аймағында, Теріскен көлінің жағалауында орналасқан. Шипалы балшығымен, тұзды суы өте ертеден белгілі. Курорт салу 1918 жылы жергілікті дәрігер Ф.С.Мартюковтың ұсынысымен басталған 1920 жылы балшықпен емдеу ғимараты, 1926 – 1928 жылдары 200 орындық демалыс ғимараты салынған. Қазақстандағы балшықпен емдейтін тұңғыш емдеу-сауықтыру орталығы.«Бурабай» емдеу – сауықтыру орталығы - Көкшетау облысының Шучье ауданындағы ауа- райы және қымызбен емдейді. Бурабай көлінің жағасында теңіз деңгейінен 350-480 м биіктікте орналасқан «Көкшетау» демалыс үйі – Көкшетау қаласынан 60 км қашықтықта Бурабай станциясынан 6км қашықтықта орналасқан. Демалыс үйі «Шучье» көлінің қайыңды жағалауында орналасқан. Климаты континенттік, қысы суық, жазы жылы. Көктем және күзде жидек, саңырауқұлақтар көп өседі. Демалыс үйі 250 орындық және 4-15 жастағы балалар мен ата-аналар және жанұялық демалыс үшін арнаулы бөлмелер жабдықталған [17]. Демалыс үйінде клуб, кітапхана, алаң, құмды жағалау, шаңғы базасы бар. «Мойылды» - балшықпен емдейтін бальнеологиялық емдеу-сауықтыру орталығы. Павлодар облысы, Мойылды көлінің жағалауында, теңіз деңгейінен 135 м биіктікте орналасқан. 1922 жылы ашылған. Климаты континенттік, яғни жазы ыстық, қысы суық. Қаңтар айының орташа температурасы -18° С, ал шілдеде +21° С. Жауын – шашынның жылдық орташа мөлшері 250 мм шамасында. Ем ретінде әлсіз сульфидті минералдылығы жоғары шөгінді балшық, Мойылды көлінен алынған ащы тұзды рапа (сульфат – хлорид, натрий – магний аралас) ванна (былау) ретінде пайдаланылады, минералды суын ішеді.

Кесте-1

Қазақстанның емдеу-сауықтыру орталықтары

№	Атауы	Орналасқан аймағы
1	Ақжайық	Батыс Қазақстан обл
2	Атырау	Атырау обл
3	Сарыағаш	Оңтүстік Қазақстан обл
4	Меркі	Жамбыл обл
5	Манкент	Оңтүстік Қазақстан обл
6	Бурабай	Ақмола обл
7	Алма –Арасан	Алматы обл
8	Жаркент-Арасан	Алматы обл
9	Көктем	Алматы қаласы

10	Көкшетау	Көкшетау қаласы
11	Мойылды	Павлодар обл
12	Зеренді	Ақмола обл
13	Сосновый бор	Қостанай обл
14	Жаңақорған	Қызылорда обл
15	Рахманов бұлағы	Шығыс Қазақстан обл

Сурет-2



Соңғы кезеңде елімізде емдік - сауықтыру бағытындағы туризмді дамыту жандандырыла бастады. Емдік бағыттағы туризмнің материалды-техникалық базасы жақсартылды, жаңа ғимараттар салынып, қосымша жана жиһаздармен қамтамасыз етілді және ем жасаудың жаңа әдіс-тәсілдері пайдаланылды. Емдеу-сауықтыру нысандары табиғи көрікті аймақтар, минералды су көздері, табиғаттың шипалы байлықтарымен бірге жоғарғы деңгейдегі клиникалар да маңызды орын алууда.

Джозеф Вудмен «Пациенты без границ» кітабында әлемдегі медициналық туризмнің дамуы туралы сараптамалық нәтижелерге талдау арқылы әлемдегі ең үздік медицина Сингапур елінде екендігін айқындаған.

Қазақстандық емделушілер ұзақ уақыт бойы кардиохирургия, нейрохирургия, мүшелерге трансплантация жасау, онкология және т.б. сияқты медицина салаларында ем алу үшін өзге елдерге баруға мәжбүр еді. Ал кәзір керісінше Қазақстанда ем алушылардың саны артуда.

Астана қаласында Ұлттық медициналық холдингінің қазіргі заманғы клиникаларын құру мен елдегі кардиохирургиялық және нейрохирургиялық көмектің дамуы, қазақстандықтардың шетелде емделуге деген қажеттіліктерін едәуір төмендетті. Тіпті, шетелдіктер үшін Қазақстанда халықаралық талаптарға сай медициналық қызмет алу мүмкіндігі туды. ҚР Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің баспасөз қызметінің хабарламасы бойынша 2011-2014 жылдары Елордадағы Ұлттық медициналық холдинг клиникаларында және Ұлттық ғылыми медициналық орталықта әлемнің 30-дан астам елінің 4799 азаматына медициналық көмек көрсетілді. Атап айтқанда, жоғары медициналық мамандандырылған көмек алу үшін Ұлттық медициналық холдингке ұйымдарына Ресей, АҚШ, Жапония, Италия, Ұлыбритания, Түркия, Болгария, Шри-Ланка, Филиппин, Қырғызстан және өзге елдердің азаматтары келген. Шетел азаматтары көбінесе омыртқа дискі жарығын микрохирургиялық жолмен алып тастау, экстракорпоральды ұрықтандыру, жүректегі қан жолы тетігіне кардиохирургиялық ота жасау, жатыр артериясын эмболизациялау сияқты қызметтерге жүгінеді. Өзге елдерге қарағанда Қазақстанда жасалатын оталардың құны төмен.

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметтеріне сүйенсек, еліміздің медициналық мекемелерінде өткен жылы 5000 астам шетелдік науқас емделген екен. Мамандардың айтуы бойынша, бұл сан мүмкіндіктің шегі емес. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы

медициналық туристердің саны нақты болмайтындығын айтады. Себебі, шетелдік емделушілердің қатарына арнайы медициналық ем қабылдау үшін келген туристер ғана емес, аталмыш елде жұмыс бабымен жүрген шетел азаматтары қоса тіркеледі. Сол себепті, нағыз медициналық туристердің саны көрсеткіштен әлдеқайда төмен келеді. Себебі, біз сол жерде тұрақтаған немесе қызмет бабымен жүрген шетелдіктерді есепке алмаймыз. Қазақстанда медициналық туризм екі бағытта дамиды. Қазақстандықтар емделу үшін шетелдерге көп барады. Осылайша, біз ЖІӨ белгілі бір бөлігін жоғалтамыз. Өйткені, біздің елде де жасалатын ем үшін отандастарымыз шетелдерге барады. Дегенмен, бізде ішкі бағытталған медициналық туризм де бар. Қазақстанға ем алу үшін келетін шетел азаматтары да жоқ емес. Бірақ статистикаға сәйкес сыртқа бағытталған, яғни қазақстандықтардың шетелде ем алу көрсеткіші басым. Корея денсаулық сақтауды дамыту институтының мәліметтері бойынша, Кореяға жылына 10000 қазақстандық емделуге барады екен. Әлемде туристер ең көп келетін 5 елдің қатарына Канада, Ұлыбритания, Израиль және Үндістан кіреді. Ал Корея ондықтың қатарында. Медициналық туризммен белгілі туристік агенттіктер айналысады, әрине олардың өзіндік қаржылай мүддесі бар. Олай дейтініміз, қабылдаушы медициналық ұйымдар медициналық туристерден түскен қаржының белгілі бөлігін қазақстандық туристік агенттіктерге аударып отырады. Мысалы, қазақстандық 6000 АҚШ долларына ем қабылдаса, соның 600000 туристік агенттіктің қалтасына түседі. Шетелдіктер біздің елге келгеннен гөрі қазақстандықтар шетелге көп баратыны – ақиқат.

Қорытынды

Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының пікірінше азия аймағындағы ең үздік медицина Сингапур елінде. Әр жыл сайын Сингапурға емделу үшін 500 мың адам емделуге келеді екен. Сингапурды азиядағы экономикалық айдаһарға балайды. Сонымен бірге Сингапур - сауықтыру және медициналық туризмнің негізгі орталықтардың бірі. Кішкентай мемлекет қалай ғана азия аймағында медициналық қызмет көрсету сапасы бойынша алғашқы орынға шықты. Сингапурда емделу АҚШ пен Германияда емделуден 40% - ға арзан, Ұлыбританиядан 60%- ға арзан. АҚШ-та 160 мың \$ доллар тұратын ота түрі, Сингапурда 12 мың \$ доллар тұрады екен. Сингапурдағы емдеу орталықтары әлемдегі ең үздіктер қатарына кіреді. Емдеу орталықтарының негізгі ерекшелігі – сапалы көпсалалы медициналық қызмет көрсетуге тырысады, әсіресе медициналық оңалту (реабилитация) түріне ерекше көңіл бөледі. Сонымен бірге медбикелер біліктілігіне ерекше көңіл бөледі. Сингапурда биомедицинаның дамуы, заманауи жабдықтар, соңғы технологиялардан басқа тағы бір ерекшелік бар.

Бүкіл әлемдік Денсаулық сақтау Ұйымы дүниежүзіндегі 191 елдің денсаулық сақтау саласын зерттеп, ең үздік Францияны атады. Зерттеу жұмыстары төмендегі өлшемдерге байланысты жасалды: тиімділік, қолжетімділік, халықтың сұраныстарына сәйкестік. Францияда ең жоғарғы деңгейдегі заманауи техникалық жабдықталған керемет ауруханалар, білікті дәрігерлер бар. Осының бәріне Франция халықтары толықтай қолжеткізе алады. Екінші орынға Италия мемлекеті, үшінші, төртінші және бесінші орындарға кішкентай мемлекеттер Сан-Марино, Андора, Мальта, Сингапур, Оман мемлекеттері жатады. Үздік ондыққа Австрия мен Жапония да кірді. Бүкіл Әлемдік Денсаулық сақтау ұйымының тізімінде АҚШ 37 ші, Қазақстан 64 орында болса, ТМД елдерінен Литва -73, Белорусия -74, Эстония -79, Молдавия -101, Армения -104, Латвия -105, Әзербайжан -109 орындарды иеленді. Ал Ресей мемлекеті 130-орынға түсіп, 131-орынға Гондурас мемлекеті алынды. Экономикасы қарқынды дамушы Қытай 144 ші, соңғы орнына Сьерра-Леонам мемлекеті енгізілді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының сараптамасы бойынша 2015 жылы Қазақстан медициналық туризм саласына 205 млн. доллар жұмсады. Ең маңызды мән беретін бағыт бүгінгі күні әлемдегі медициналық туризмнің географиясы Азия -Тынық мұхит аймағына ауысып жатыр. Мысалы бұрын жүрек ауруларын емдеу мен ауыр оталар жасау Қытай мен Сингапурда жоғары сұранысқа ие болса, қазір Корея алдыңғы орынға шықты. Доллар мен еуро бағасының қымбаттауына байланысты АҚШ, Швейцария, Германияға барып емделу тиімсіз болып кетті. Сондықтан халықаралық емханалар әрқашан сұранысқа ие болып отыр. Мемлекет басшысы «100 нақты қадам» Ұлт жоспарында Қазақстандағы медициналық туризмді дамытудың тетіктерін ойлап тауып, аталған саланы алдағы онжылдықта өркендету керектігін айтқан болатын. Өйткені, елімізге ем іздеп келетін шетелден келушілердің саны әлі де болса өте аз. Керісінше, қазақстандықтар ауруына шипа іздеп емдік туризм бағытында шетелге кетіп Қазақстанның ақшасын шет елдерге тасмалдауда.

Осы кемшіліктің орнын толтыру мақсатында Денсаулық сақтау министрлігі емдік бағыттағы медициналық туризмді дамыту үшін бірқатар шараларды қолға алған. Осыған орай қазақстандық халықтардың денсаулық сақтау саласының сапасын арттыру, міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруды енгізу жұмыстары қолға алынды. Сонымен бірге Денсаулық сақтау министрлігі әлемдік деңгейде емдеу мүмкіндіктеріне ие болатын емханалар мен ауруханалардағы медициналық қызмет көрсетудің сапасын арттыру арқылы Қазақстанға шетелдік емделушілерді тартудың өзге де тетіктері қолға алынуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Рекреациялық географияның теориялық негізі / редакциялық коллегия И.П.Герасимов, пен В.С.Преображенский – М.: Ғылым, 1975. – 221б.
2. Танымал медициналық энциклопедия / ред. Бакулева А.Н., Петрова Ф.Н. – М.: Кеңестік энциклопедия, 1965.-1039б.
3. Ердаулетов С.Р. (2000) Туризм географиясы: тарихы теориясы қолдану әдісі практикасы – А.: «Атамура»- 336б.
4. Курортология және курортлтерапия справочнигі редакторы проф Данилов Ю.Е. проф Царфис П.Г. – М.: «Медицина», 1973 – 647б
5. Курорттық рекреациялық шаруашылық (аудандық аспектілері) Гидбут А.В., Мезенцев А.Г. – М.: Наука, 1991.- 91с.
6. В.В. Полторанов М.М Мазур. (1989) Санаторлы курорттық ем мен оның жағымдылығы – М.: Профиздат.- 263б.
7. А.П. Парфенов (1963) Табиғаттың емдік қасиеттері – Л.: Ленинград.- 44б.
8. П.Г, Царфис Ю.В. Ступинин (1991) Курорттар (2 том) – М.: Профиздат.-511б.
9. Н.А Беляя, И.П Лебедева (1978) Курорттық емделу / М.: Знание– 63б.
10. А Хасенов. (1961) Қымыз және оның емдік қасиеттері – А.: Казгосиздат.- 41б.
11. Н Литвинова (1938) Қазақстанның курорттары мен емдік орындары – А.: Казгосиздат,- 92б.
12. Климаттық емдеу методикасының негізгі принциптері проф редакторы А.С.Вишневого – М.: Медицина, 1965. – 413б.
13. Соколова М.В. (2002) Туризм тарихы– М.: Мастерство, 350б.
14. Қазақстан Курорттары– Алматы.: Онер, 1973.- 143б.
15. К Нургалиев. М. Темирханов (1957) Қазақстанның емдік орындары – А.: Қазақтың Мемлекеттік баспаханасы– 77б.
16. А.Ю. Александрова (2001) Халықаралық туризм – М.: Аспект Пресс,- 464б.
17. А.Г. Ким (1997) Қазақстандағы рекреациялық территорияларға баға беру және туристік рекреациялық шаруашылық– А.: Рауан,- 205б.

α –АМИЛАЗА ФЕРМЕНТИНІҢ БИДАЙ САПАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІPhD доктор **Н.С. МАМЫТОВА***б.ғ.к. **М.О.АЙТЖАНОВА**Проф. мін. ат. а/ш.ғ.к. **Г.У.БАЙТАШЕВА****Түйіндеме:**

Зерттеу жұмысында α -амилаза ферменттерінің ерте өсу кезінде белсенділігі артатыны анықталды. Бұл өз кезегінде бидайдың сапасын қалыптастыруда маңызы зор. Бидайдың өсу кезеңіндегі дәндеріндегі α -амилаза гетерогенді және 2- топпен анықталады және

жалпы компоненттер саны 14 екендігі және α -Ами1 изоферменттер тобына 6 зона, ал α -Ами 2 изоферменттер тобына 3-4 зона кіретіні анықталды. Осы алынған нәтижелер биохимия және өсімдіктер физиологиясы пәндерінен алған білімді жетілдіруге көмектеседі. Тәжірибеде қолданылған экстракт бөліп алу, ферментердің белсенділігін спектрофотометрия арқылы анықтау, белоктың нативті электрофорезі, изоэлектрофокустеу әдістері зертханалық жұмыстарда пайдаланылып, студенттердің біліктілігін арттыруға көмектеседі және теориялық алған білімдерін тереңдете түседі.

Тірек сөздер: бидай, α -амилаза, изоферменттер, белсенділік, фермент

THE ROLE OF α -AMYLASE IN THE FORMATION OF QUALITY OF THE WHEATS**Abstract:**

In this study were identified the activity of α -amylase enzymes increases during early growth. This enzyme plays an important role in the quality of wheat. It was determined that α -amylase in the seeds of the wheat germination period was determined by the heterogeneous and group 2 and the total number of components was 14 and the α -Amy1 was 6 zones of isoenzyme groups and the α -Amy 2 isoenzyme groups included 3-4 zones. These results will help improve the knowledge gained in the disciplines of biochemistry and plant physiology. Experimental skills used in the experiment detection of enzyme activity using spectrophotometry, native protein electrophoresis, isoelectric focusing which are used in laboratory works help students to improve their skills and deepen their theoretical knowledge.

Keywords: wheat, α -amylase, isoenzymes, activity, enzyme

КІРІСПЕ

Бидай – Қазақстандағы негізгі астық тұқымдас өсімдік. Бидай дәнінен жасалған нан және ұн өнімдерінен, адам орта тәуліктік рациондағы ақуыздың 30% алады. Тағамға жарамсыз дәннің және өндірістегі бидай ұнының қалдықтары ауылшаруашылығы жануарларына қорек ретінде беріледі. Әлемдік нарықта Қазақстандық бидай сұрыптары сапасының жоғарылығымен және өнімділігімен бағаланады. Қазақстан әлемде бидайды экспорттауда жетінші орын, ал ұн экспортында бірінші орын алады. Бидай экспортының көлемі жылына 7-8 млн тоннадан тұрады және 1,5 млрд доллар қаржыны құрайды. Отандық бидайдың ерекше сапасы және жоғарғы өнімділігі зерттеушілердің айырықша көңіл бөлуінің нәтижесі болып табылады және дәндердің сапасының биохимиялық негіздерін толықтай зерттеуді қажет етеді [1].

Астықтұқымдастар дәндерінің құндылығы негізінен эндоспермдегі қор заттарының сапасы және саны бойынша - ақуыз және крахмал – және осы қосылыстардың зат алмасуы кезіндегі ферменттердің ерекшеліктерімен анықталады. Гидролитикалық ферменттер бидай сапасын қалыптастыруда үлкен маңызға ие. Дәндердің пісіп-жетілу кезеңінің соңында протеолитикалық және амилитикалық ферменттер белсенділігінің деңгейі арқылы қор заттарының құрамы мен қатынасын және технологиялық көрсеткіштерін анықтауға болады [2]. Соның ішінде амилазалар дәндердің негізгі биокатализаторлары болып табылады. Олар крахмал гранулаларын декстриндер мен қанттарға ыдаратады. Мұнда α -амилаза ферменті жетекші роль атқарады, яғни крахмалдың табиғи гранулаларын гидролиздеу қабілетіне ие. Дәндер эндосперміндегі крахмал қорларының гидролизі қарапайым қанттар түріндегі оңай сіңірілетін қоректік заттарға айналады. Олар дәндердің өсуі үшін қажетті энергия береді [3].

Дәндердің өсуіне температура, ылғалдылық, құрғақшылық, азрация сияқты факторлар әсер етеді. Қазақстанда климаттық жағдайлаға байланысты егістегі бидайдың жинау алдындағы өсуі өткір

* Қыздар мемлекеттік педагогикалық университеті, mamytovanur@gmail.com

мәселелердің бірі. Тұқымдардың қалыпты дамуында эндосперм қабықпен тығыз байланысады. Жоғарғы ылғалдылықта, әсіресе өнімді жинау кезіндегі дәндердің эндоспермінің дұрыс дамымауы тұқымдардың сапасының төмендеуіне алып келеді [4].

Өну кезіндегі α -амилаза ферменті сапалық және сандық құрамы изоферменттермен анықталып көптеген факторларға байланысты екенін атап өту керек. Ол факторларға, сұрыптық ерекшеліктер, аэрация және ылғалдылық, өсіру температурасы, сонымен қоса өсімдіктердің өсу гормонының әсері [5].

Амилазалар – көмірсулар метаболизмінің ең маңызды ферменттері – жоғарғы өсімдіктерде кеңінен таралған, әсіресе астық тұқымдастарда көп кездеседі. Бұл ферменттер қор полисахариді – крахмалды ыдыратып, оны клетканың тіршілік процестеріне қатысатын жеңіл сіңетін қанттарға айналдырады. Амилазаның пісіп жетілудегі және әсіресе өсімдіктің тұқымдарының өнуіндегі биологиялық маңызы ерекше зор. Сонымен бірге тамақ өндірісіндегі технологиялық процестердің бірқатары өзінің негізінде астық тұқымдастарының бұл ферменттерінің әсерінен крахмалдың гидролитикалық айналуына ие [6].

Амилаза (amylum - крахмал) – крахмал, гликоген және олардың толық емес ыдырау өнімдерінің (декстриндер мен олигосахаридтер) гидролизін көміртектің 1-ші және 4-ші атомдары арасындағы глюкозидті байланыстарын ыдырату жолымен катализдейтін ферменттер. Көмірсулар катаболизмінің негізгі ферменттері болып табылады. Полисахаридтерге әсер ету сипаты бойынша α -, β -, γ -амилазалар: α -амилазалар жануарлар, өсімдіктер және микроорганизмдерде кездеседі, оның әсерінен полисахаридтер олигосахаридтерге дейін ыдырайды, оның қатысуымен жүретін реакцияларында негізінен декстриндер түзіледі. α -амилаза әлсіз қышқыл қасиеттерге ие. Ca^{2+} пен Cl^- оны белсендіреді. β -амилазалар жоғарғы өсімдіктерге тән, полисахаридтер молекулаларының сыртқы тізбектерінен мальтоза дисахаридін ыдыратады, яғни мальтозаның және үлкенмолекулалы декстриндердің түзілуін катализдейді, γ -амилазалар – глюкоза моносахаридін ыдыратады. Әдетте полисахаридтер гидролизі әр түрлі амилазалардың бір уақытта қатысуымен жүреді Француз ғалымдары А. Пайен мен Ж. Персомен [4] уыт сығындысынан бөлініп алынған амилазалардың тазаланбаған комплексі – диастаз ферментативті препараттың алғашқысы болды. Кейбір амилазалар кристалды түрде алынған. Амилазалар ағзалардың әр түрлерінде арнайы қасиеттерге ие болып келеді. Олардың физиологиялық рөлі жасушалардағы полисахаридтер қорының мобилизациясы (мысалы, тұқымның өнуі кезінде) болып табылады. Спирт пен нан пісіру өндірісіндегі крахмал сүзінділерін қанттандыру үшін зен саңырауқұлақтары мен бактериялардан алынатын α -амилазалар қолданылады; крахмалдан глюкоза өндірісінде глюкоамилаза препараттары қолданылады [7].

Экзо- немесе β -амилаза бидай, арпа сияқты астық тұқымдастарының өніп жатқан тұқымдарының негізгі крахмал ыдыратушы потенциалын құрайды. Пісіп жетілген тұқымдағы энзимнің алғы заты көбінесе өну кезіндегі ерігіш, белсенді гидролаза сияқты байланысқан зимогенді формадан бөлініп алынды [8]. Крахмал депполяризация реакцияларының инициациясына жауапты болып есептелетін α -амилазаның синтезімен параллельді β -амилаза өніп жатқан дәндерде орын алатын крахмалдың үлкен ыдырауында маңызды синергисттік рөл ойнайды деп күтілуде. Дегенмен, β -амилаза белсенділігінің бұл процесс үшін маңыздылығы немесе қажеттілігі әлі анық емес. Арпа дәндері β -амилазасы *in vitro*-да крахмал гранулаларының гидролизінде де маңызды үлес қоспайтыны туралы қорытындыға әкеледі [9].

Өніп жатқан дәндегі биохимиялық процестердің негізгі бағыты эндоспермде жинақталған жоғарымолекулалық қосылыстардың қарқынды гидролизі, оларды дамып жатқан өркенге қол жетімді еріген қалыпқа айналдыру болып табылады. Сонымен бірге тұқымның тыныс алудағы газалмасуы жоғарылайды. Өніп жатқан дәнге тән ерекшеліктердің бірі өнудің көзге көрінетін белгілердің пайда болуына дейін жиі байқалатын барлық гидролазалар мен оксидоредуктазалардың белсендіктерінің жоғарылауы болып табылады. Бұл ерекшеліктермен өнген бидайдың біріншіден нан пісу мен технологиялық қасиеттерінің өзгеруі анықталады.

Зерттеу объектісі және α -амилазаның белсенділігін анықтау әдістері

Зерттеу объектісі ретінде «Қазақстанская-10» бидай сортының тұқымдары алынған.

Өсу кезеңдеріндегі зерттеулерде арнайы дайындалған бидай дәндері суда 3 сағат жібітіліп, дистильденген сумен ылғалдандырылған фильтр қағазына отырғызылды. Бидай дәндерін залалсыздандыру үшін сутегінің асқын тотығының (H_2O_2) 5%-ік ерітіндісі пайдаланылды. Әрбір 24 сағаттан соң олардан үлгілер алынып, ары қарай зерттеу жұмыстарына пайдаланылды. Инкубация ұзақтығы – 1 тәлік пен 7 тәулік аралығы болды.

Тыныштық күйіндегі бидайдың залалсыздандырылған (сутегінің асқын тотығының (H_2O_2) 5%-ік ерітіндісінде) дәндері 0,2 %-қ $CaCl_2$ ерітіндісінде езіліп, экстракцияланды.

Йод-крахмалды әдіс. 50мМ ацетат буферінде рН=5 крахмалдың 0,02%-тік ерітіндісін дайындайды. Ол үшін гидролизденген крахмалдың 20мг-ын алып, оны 40мл суда 5 мин тұрақты араластырып, қайнатады. Одан кейін суытып, 5мл 1М ацетат буферін, 1мл 100мМ $CaCl_2$ қосып, 100мл-ге дейін жеткізеді. Ерітіндіні тоңазытқышта 5 күннен артық ұстамайды[10].

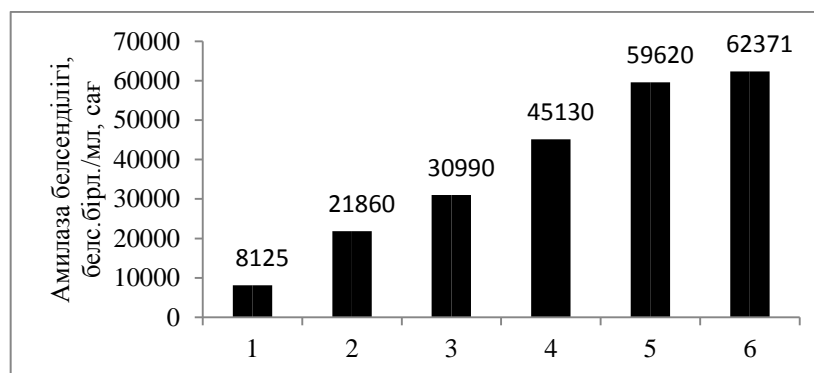
Гель электрофорез. Электрофорез гель (7,5% полиакриламид) бағандарында өткізілді. Электрофорез үшін полиакриламидтік гельді (ПААГ) дайындау үшін А, В, С ерітінділері дайындалды. Нативті электрофорез режимі: 100V – 30 минут, ал одан кейін 500V-қа ауыстырылды және алғашқы бояудың шығуынан кейін 35 минут өткізілді.

Белсенділік зоналарын анықтау йод-крахмалды әдіс көмегімен жүргізілді. Бұл үшін 0,05М ацетат буфері негізінде (рН 5,0) 1% ерігіш крахмал дайындалды. Крахмал ерітіндісінде суықта 1 сағат инкубирледі. Одан кейін жуып шайылды, % KI ерітіндісінде боялды. Гельдерді суретке түсірді [11].

Белоктарды изоэлектрлік фокустеу Ригетти әдісі бойынша жасалды. Соңғы концентрациялары 6% акриламид, 2,6% фармолит (Pharmacia) (рН диапазоны 4-6,5), 0,025% ТЭМЭД, 0,25% аммоний персульфаты ($(NH_4)_2S_2O_8$) қосылған 1 мм ПАГ гелі дайындалады. Оның анодтық (+) шетіне 40 мМ глутамин қышқылымен, катодтық (-) шетіне 0,2 М гистидинмен суғарылған фильтрлі жолақтар орналастырады. Гельге 5-7 μ М белок үлгілері енгізіледі. Ток күші 7 мА-ге тең жүйеде кернеуді 100 В – 600 В-қа дейін көтере отырып фокустеуді жүргізеді. Белгіленген уақыттан кейін гельді рН 5,0 тең 0,05М ацетатты буферде ерітілген 1% крахмалда 4 $^{\circ}$ С-де 1 сғат көлемінде инкубациялайды. Уақыт біткен соң дистильденген сумен бірнеше рет жуып, 0,01 М I_2 -тағы 0,03 М KI ерітіндісінде бояйды [12]. Изоэлектрофокустеу Multiphor 2117 (Швеция) құрылғысында жасалынды.

Бидайдың өсу кезеңіндегі амилазаның белсенділігін және компоненттік құрамын анықтау

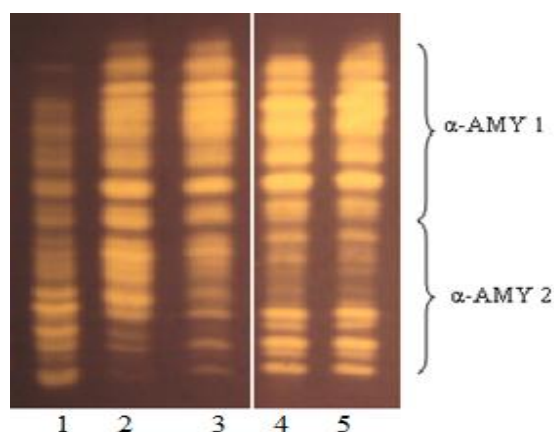
Жұмыс барысында ерте өсу кезеңіндегі амилазаның белсенділігі мен компоненттік құрамы зерттелді. 1 суретте көрсетілгендей отырғызылғаннан кейінгі алғашқы 1 тәулікте амилаза ферментінің белсенділігі қарқынды болмады. Алайда келесі 3-4 тәуліктен бастап белсенділігі күрт жоғарылады.



1 сурет. Бидай дәніндегі жалпы амилаза белсенділігі өзгерісінің динамикасы

1 – тыныштықтағы бидай; 2 – 1-тәулік; 3 – 2-ші тәулік; 4 – 3-ші тәулік; 5 – 4-ші тәулік; 6 – 5-ші тәулік

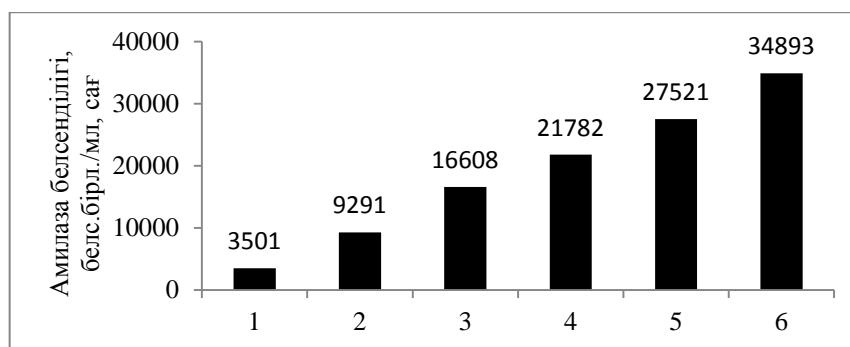
1 суреттен ерте өсу кезеңінде жалпы амилаза ферментінің белсенділігінің әрбір тәулік сайын 2 есеге артқандығын көреміз. Бұл құбылысты изоэлектрофокустеу әдісі арқылы анықтағанда да байқауға болады. Яғни 2 тәуліктен бастап α және β амилазалардың изоформаларының толықтай көрінуін көруге болады.



2- сурет. α - және β -амилазаларының изоферменттік құрамының белсенділігі мен өзгерісінің динамикасын зерттеу

1 – 1-тәулік; 2 – 2-ші тәулік; 3 – 3-ші тәулік; 4 – 4-ші тәулік; 5 – 5-ші тәулік

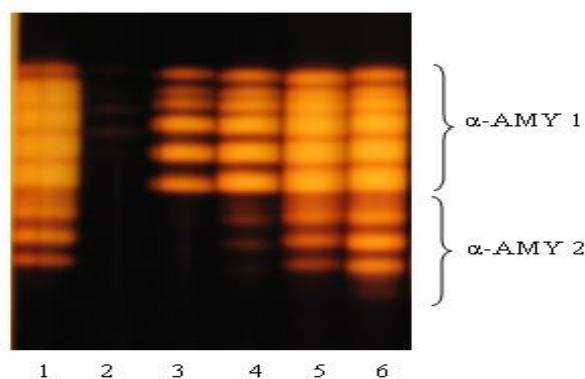
2-суретте жалпы α - және β -амилазаларының изоферменттік құрамының белсенділігі мен өзгерісінің динамикасы изофокусирлеу әдісі бойынша анықталды. Суретте көріп отырғандай ерте өсу кезеңінде ферменттердің белсенділігі тәулік артқан сайын артатыны байқалады. α - AMY-1 тобы изоформалары α - AMY-2 изоформаларына қарағанда белсенділіктері жоғары болған.



3 сурет. Бидай дәніндегі α -амилаза белсенділігі өзгерісінің динамикасы

1 – тыныштықтағы бидай; 2 – 1-тәулік; 3 – 2-ші тәулік; 4 – 3-ші тәулік; 5 – 4-ші тәулік; 6 – 5-ші тәулік

3 және 4 суреттен қыздырудан кейін, яғни экстракты 65°C 15 мин су моншасында қыздыру арқылы β амилазасының белсенділігі жойылады. Бұдан β амилазалардың латентті екені анықталады.



4 сурет. α - амилазаларының изоферменттік құрамының белсенділігі мен өзгерісінің динамикасының электрофоретикалық көрінісі

1 – тыныштықтағы бидай; 2 – 1-тәулік; 3 – 2-ші тәулік; 4 – 3-ші тәулік; 5 – 4-ші тәулік; 6 – 5-ші тәулік

Тыныштық күйіндегі дәндерге қарағанда өсу кезеңіндегі α -амилаза белсенділігі β -амилазаға қарағанда жоғары болды. Бидайдың өсу кезеңіндегі дәндеріндегі α -амилаза гетерогенді және 2-топпен анықталады және жалпы компоненттер саны 14. Оны ПААГ суреттерінен көруге болады (4-сурет). Электрофорез бен изоэлектрофокустау әдістері пайдаланып, амилаза ферментінің изоформалары зерттелді. α -Ами1 изоферменттер тобына 6 зона, ал α -Ами 2 изоферменттер тобына 3-4 зона кіретіні байқалды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, алынған нәтижелер бидай дәніндегі амилаза белсенділігі бидайдың өну уақытына тәуелді жоғарылайтынын және қыздырудан кейінгі амилаза белсенділігінің азаятынын, яғни бұл амилазаның термотұрақсыз түрі бар екенін көрсетеді. Бидайдың өсу кезеңіндегі дәндеріндегі α -амилаза гетерогенді және 2-топпен анықталады және жалпы компоненттер саны 14 екендігі және α -Ами1 изоферменттер тобына 6 зона, ал α -Ами 2 изоферменттер тобына 3-4 зона кіретіні анықталды.

Осы алынған нәтижелер биохимия және өсімдіктер физиологиясы пәндерінен алған білімді жетілдіруге көмектеседі. Тәжірибеде қолданылған экстракт бөліп алу, ферменттердің белсенділігін спектрофотометрия арқылы анықтау, белоктың нативті электрофорезі, изоэлектрофокустеу әдістері зертханалық жұмыстарда пайдаланылып, студенттердің біліктілігін арттыруға көмектеседі және теориялық алған білімдерін тереңдете түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дарқанбаев Т.Б. (1987) *Биохимические подходы к оценке качества зерна злаковых. Ферменты и качество зерна.* – Алма-Ата: Наука, – 176 с.
2. Кударов Б.Р. (2009) *Техническая биохимия. Учебное пособие по биохимии зерновых, крупяных и технических культур.* – Алматы, Издательство КазНУ им. аль-Фараби, – 190 с.
3. MacGregor A.W., Daussant J. (1979) *Evolution of α -amylase components during initial stages of barley germination with and without prior steeping* // *Cereal chemistry*. V. 56. N 6. P. 541–545.
4. Пронин С.И. (1980) *Амилолитические ферменты и их роль в пищевой промышленности.* – М., – 40С
5. Аликулов З.А., Гильманов М.К., Дарқанбаев Т.Б. (1987) *Ферменты и качества зерна.* – Алма-Ата: Наука, – 176 с.
6. Shewry P., Parmar S., Buxton B. et al. (1988) *Multiple molecular forms of α -amylase in seeds and vegetative tissues of barley* // *Planta*. 176.P. 127-134
7. Ohdan K., Kuriki T., Kaneko H. et al. (1999) *Characteristic of two forms α -amylase and structural implication* // *Applied and Environmental Microbiology*. Vol. 65, No.10 p.4652-4658
8. Kim J., Cha S., Kim H. et al. (1999) *Crystal structure of a maltogenic amylase provides insights into a catalytic versatility* // *Journal Biology Chemistry*. vol. 274. Issue 37. P.26279-26286
9. Кузовлев В.А., Фурсов О.В., Дарқанбаев Т.Б. (1988) *Регуляция α -амилазы из зерна кукурузы циклодекстринами* // *Прикладная биохимия и микробиология*. Т. XXIV Вып.5 С.636-641
10. Гильманов М.К., Фурсов О.В., Францев А.П. (1981) *Методы очистки и изучения ферментов растений* / Алма-Ата: «Наука» 91
11. Хақимжанов А.А., Фурсов О.В. (1994) *Различные изоформы α -амилазы зерновок риса* // *Физиология растений*. Т41. (3), С.415-419.
12. Хақимжанов А.А., Кузовлев В.А. (2000) *Изоферментный состав α -амилазы рисового щитка* // *Вестник КазГУ сер. Биологическая*. С. 86-88.

МЕКТЕПТІҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ФОРМАТИВТІ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ

аға оқытушы **З.С. РАХИМОВА***
оқытушы **Р.Э. МУХПУЛОВА**
Проф. мін. ат. а/ш.ғ.к. **Г.У.БАЙТАШЕВА**

Түйіндеме:

Бұл мақалада мектепшілік бағалауды ұйымдастырылатын қалыптастырушы формативті бағалау арқылы оқу танымдық құзіреттіліктерін қалыптастыру. Қалыптастырушы және жиынтық бағалауға арналған тапсырмалар барлық оқушыларға бірдей мүмкіндіктер беретін жағдайда қарастырылуы тиіс. Бұл басшылықта көрсетілген тоқсандық жиынтық бағалау нәтижесінде қойылатын балдар саны мен модерация үдерістері оқу жетістіктерінің сенімді болуын қамтамасыз етеді, мұғалім мен оқушыға сабақ беру және оқыту туралы тиімді ақпарат береді. Қалыптастырушы бағалау – оқушының оқу нәтижесінің үнемі ілгерілеп және дамып отыруына ықпал ететін, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысын қамтамасыз ететін үдеріс.

Жүйелі білім беруде барлық оқушыға бірдей мүмкіндіктер беретін жағдай жасалынып тоқсандық жиынтық бағалау нәтижесін басшылыққа алып көрсету қарастырылған.

***Тірек сөздер:** коучинг, анализ, синтез, формативті бағалау, кері байланыс*

FORMATIC EVALUATION SYSTEM IN TEACHING BIOLOGY ON THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE SCHOOL

Abstract:

This article is about formation of educational cognitive competence through formative assessment, which organizes in school assessment. Systematic education provides for equal opportunities for all learners, and provides the results of the term summary assessment to the administration. Tasks for Formative and Summative Assessment should be considered when all students have the same opportunity. The number of score and the moderation processes are result from the term assessment summarized to ensure the learning outcomes and provide teachers and learners with effective information about teaching and learning. Formative Assessment is a process that provides feedback between the teacher and the pupil, which contributes to the continuous advancement and development of the learning outcomes. Systematic education provides for equal opportunities for all pupils, and provides for the results of the term assessment.

***Keywords:** coaching, analysis, synthesis, formative assessment, feedback*

Жаңартылған білім беру парадигмасының қалыптасуы, құзыреттілік қатынастарға негізделген жаңа білім стандарттарының пайда болуы оқушылардың оқу-танымдық құзыреттіліктерін қалыптастыруға әсер ететін жүйелі, пәндер аралық сипаттарды меңгерген оқушылардың жетістіктерін бағалаудың жолдарын іздеуге, бағалау технологиясының ұйымдастыру-педагогикалық негіздерін анықтауға аталған технологияның практикалық жағынан іске асырылады.

Мектепшілік бағалауда ұйымдастырылатын қалыптастырушы және жиынтық бағалау анық, сенімді, қолайлы түрде өткізіліп, сабақ беру үдерісі мазмұнын бағалау үшін жасалғандықтан, оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттарын қолдана отырып сабақ беру және оқытуға оң әсерін тигізуі керек.

Қалыптастырушы және жиынтық бағалауға арналған тапсырмалар барлық оқушыларға бірдей мүмкіндіктер беретін жағдайда қарастырылуы тиіс. Бұл басшылықта көрсетілген тоқсандық жиынтық бағалау нәтижесінде қойылатын балдар саны мен модерация үдерістері оқу жетістіктерінің сенімді болуын қамтамасыз етеді, мұғалім мен оқушыға сабақ беру және оқыту туралы тиімді ақпарат береді.

Сыныптағы бағалау тек қана техникалық тәсіл емес. Мұғалімдер жазбаша және ауызша түрде баға қою жолымен бағалайды. Олар қолданатын кез келген нысанның артында объективті немесе жеткілікті дәрежеде объективті емес нормалар мен стандарттар ғана емес, сондай –ақ, баланың дамуы, оқуы және ынтасы туралы түсінік, сонымен қатар өзін-өзі бағалау, қабілеттілік және күш-жігер сияқты ұғымдарға қатысты ұғымдар жатады. Бағалау одан арғы оқу туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университет, alua-2012.08@mail.ru

қолданылатын термин. Қалыптастырушы фармативті және жиынтық мақсат арасындағы айырмашылық 1960 жылдардан бастап белгіленген. Оқытуды, әдістерді және осы мүмкіндіктерді іске асыру түрлерін жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған қалыптастырушы фармативті немесе оқыту үшін бағалау болып табылады.

Қалыптастырушы бағалау – оқушының оқу нәтижесінің үнемі ілгерілеп және дамып отыруына ықпал ететін, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысын қамтамасыз ететін үдеріс [1].

Сабақ беру оқытуды тиімді түрде ұйымдастыру үшін әр оқушының ілгерлеуі мен ағымдағы түсіну деңгейін үнемі анықтап отыру маңызды. Ол қалыптастырушы бағалауда іске асырылып отырады және оқушының оқу жетістіктері туралы шешім қабылдауға мүмкіндіктер тудырады.

Қалыптастырушы бағалау оқыту мен оқудың біртұтас құрамдас бөлігі болып, қосымша жаттығулар мен тест тапсырмалары түрінде қабылданбауы тиіс.

Қалыптастырушы бағалау үдерісі төменгі кезеңдерден тұрады:

- Оқушыларды анықталған оқу мақсаттары мен бағалау критерийлерімен таныстыру
- Оқушылардың нені және қандай деңгейде түсінгендігін анықтайтын дәлелдемелердің көрсеткіші бола алатын тиімді орта тудыру немесе олардың басқа іс-әрекеттерін ұйымдастыру.
- Оқушының дамуына ықпалын тигізетін тиімді кері байланыс беріп отыру.
- Оқушыларды бір-біріне өзара оқыту көзі бола алатындай ұжымдастыру.
- Оқушы өз оқуы барысында өзін “құрастырушы” ретінде қабылдау.

Әр сыныпта сабақ беру үдерісінде мұғалім оқу бағдарламасындағы барлық оқыту мақсаттарын қамтуы керек. Пәндер бойынша оқу жоспарында барлық оқу мақсаттары үшін ұсынылатын іс-әрекеттер берілген.

Бағалау үдерісін тиімді түрде өткізу үшін мұғалімге:

- оқу мақсатына сәйкес бағалау критерийлерін нақты құрастыру:
- тапсырмаларды бағалау критерийлеріне сай құрастыру және дескрипторларын анықтау
- кері байланыс беру ұсынылады оқушыларға тиімді.

Бағалау критерийлері оқу мақсатында не көрсетілсе, тек соны ғана бағалайды және Блум таксономиясында берілген алты ойлау дағдыларының деңгейлерін-білу мен түсіну, қолдану, анализ, синтез және бағалауды көрсетеді. Мұғалімнің бағалау критерийлерін оқу мақсаттарына сәйкестендіріп, нақтылап дайындалуы маңызды.

Одан кейін мұғалім бағалау критерийлерін сәйкестендіріп, оқушылардың жеке ерекшеліктерін, оқу мазмұнын ескеріп, тапсырма және оның дескрипторларын құрастырады. Дескрипторлар тапсырманы орындаудағы оқушы қадамын нақтылайды, нәтижеге жету жолын анықтайды, сондықтан олардың түсінікті болуы қажет [2].

Бағалау критерийлерін құрастыруда мұғалім ойлау дағдылары деңгейлерін көрсететін қосымша таблицада берілген етістіктерді қолдана алады.

Бағалау критерийлерін құрастыруда қолданылатын етістіктер

Білу және түсіну	Білімді қолдану	Анализ	Синтез	Бағалау
анықтайды	сәйкестендіреді	талдайды	біріктіреді	түсіндіреді
атайды	таңдайды	зерттейді	дәлелдейді	талқылайды
жазады	шешеді	тексереді	салыстырады	дәлелдейді
қайталайды	қолданады	сәйкестендіреді	құрастырады	болжайды
көрсетеді	құрастырады	бөліп көрсетеді	мақұлдайды	шешім қабылдайды
хабарлайды	қолданады	саралайды	қорытындылайды	ұсынады

Бағалау бірінші кезекте білімнің сапасын айқындау үшін қажет. Егерде біз өз жұмысымызда елеулі табыстарға қол жеткізгіміз келсе, онда өткен уақыттағы және қазіргі нәтижелерімізді

анықтауымыз керек, яғни жұмысымыздың оң жақтары мен кемшіліктерін айқындап, оны бағалауымыз қажет.

**“ Білім беру нәтижелерін бағалаудың формативті амалдары” тақырыбында коучинг өттік.
Қысқа мерзімді жоспар**

Күні	Коучинг:	Өтетін орны:
Коучинг тақырыбы:	Білім беру нәтижелерін бағалаудың формативті амалдары	
Мақсаты :	“Формативті бағалау” анықтамасын білу, техникаларын қолдану	
Күтілетін нәтиже:	Мұғалімдер “формативті бағалау” анықтамасын біледі, техникаларын қолданады.	
Негізгі идеялар:	“Оқуды жақсарту мүмкіндіктерін іске асыру әдістері мен түрлерін анықтауға бағытталған бағалау қалыптастырушы немесе оқу үшін бағалау болып табылады.” “Оқыту үшін бағалау –бұл білім алушылар өздерінің оқудың қандай сатысында тұрғанын, қандай бағытта даму керек және қажетті деңгейге қалай жету керек екендігін анықтау үшін оқушылар мен олардың мұғалімдері қолданатын мәліметтерді іздеу және түсіндіру үдерісі” Талпынғандар ғана білім ала алады. Білім алушылар өз білімін арттыру үшін бағалауды үйренуі қажет, сондықтан оқушыларға өзінің оқуын жақсарту үшін кері байланыс арқылы алынған ақпаратқа сәйкес жұмыс қажет етеді. Аталған тұжырым оқыту мен оқу тәжірибесі үшін өте маңызды да өзекті.	
Негізгі дерек көздері:	Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, портал материалдары, интернет ресурстары, тақырыптық таныстырылым.	
Көрнекіліктер:	Интерактивті тақта, слайдтар, ватман, маркер, стикер, магниттік тақта.	
Коучинг барысы		
Коучтың іс-әрекеті	Мұғалімдердің іс-әрекеті	
Психологиялық ахуал”	“Танысу тренингі “айтады	
Семинар мақсатын анықтау	ББҮ кестесін толтырады	
ББҮ КЕСТЕСІ		
Топтық жұмыс “жазба жұмысын бағалаңыз”	әр топ берілген жазба жұмысын бағалайды	
Дәстүрлі оқыту	Формативті бағалау туралы ақпарат алады	
Формативті бағалау		
Бағалау түрлері туралы бейне баян тыңдау	Бағалау туралы бейнебаянды талқылау Қатемен жұмыстың түрлерін көрсетеді	
Коуч ақпараты.	Формативті бағалау техникалары жайлы мұғалімдер теориялық тұрғыдан ақпарат алады	
Формативті бағалаудың әдіс-тәсілдері		
Кері байланыс” Екі чемодан”	“Екі чемодан “әдісі бойынша мұғалімдер берілген сұраққа жауап жазу арқылы өз ойларын жазады.	

Жағымды психологиялық климат құру әр сабақтың және жалпылама алғанда бүкіл білім игеру процесінің басты мақсаты. Әр сабақта жағымды атмосфера орнатуға ұмтылу жақсылық пен ізгілік нышаны. Осы мақсатта коучингке қатысқан студенттер мен оқытушыларды танысудан бастадық. Ең бірінші өздері туралы айтты [3].

Семинардың келесі бөлімінде студенттер ББҮ кестесін толтырды. Мұндағы мақсат коучинг тақырыбы бойынша өз мақсаттарын айқындайды. Формативті бағалау бойынша өздерінің бұрынғы білімдерін еске түсірді, салыстырды, байланыстырды. ”Не білемін?”, ”Не білгім келеді?” деген сұрақтарға жауап іздеді. Тиімділігі қарастыратын мәселе бойынша негізгі проблемаларды анықтап, оларды игеруге әріптестерді ынталандыру, қызығушылықтарын ояту. Осы сұрақтарға курстағы студенттер жақсы жауап бере алады[4]. Топтық жұмыс қызу талқыланды. Себебі әр студент өзінің іс-тәжірибесімен бөлісе отырып, ортақ шешім айтты. Жазба жұмысын тексеріп ”2” деген баға қойған студенттер, жанынан түсініктеме жазып қойған әріптестерде кездесті. Бұл проблема жоғары

сыныптарда жиі кездесетіндіктен, ұстаздар жақсы талдап, айта алды. Интербелсенді тақтадан ұстаздар дәстүрлі оқытудағы бағалау мен формативті бағалауды ажырата алды.

Дәстүрлі оқыту

Тапсырманы орындап болған оқушыға мұғалім сұрақ қойды:

Оқушы:

- Сонымен, қай жерде қате жібергеніңді түсіндің бе?

Иә, -деп орнына барып отырды.

Формативті бағалау

Тапсырманы орындап болған оқушыға мұғалім сұрақ қойды

-Оқушы: қай жерде қате жібергеніңді түсіндің бе?

- Оқушы қате орындалған тапсырмасын көрсетті.

Мұғалім :

-Кел, екеуміз тапсырма неліктен дұрыс орындалмағанын бірге шешіп көрейік.

Дұрыс жауап алу үшін оқушы бастапқыда тапсырманы қалай орындау керектігін түсіндірді.

Бағалау түрлері туралы студенттерге берілген екінші тапсырма “Өзіндік жұмыстың нәтижелері” 2” бағаны сыныптың 33%, «3» бағаны сыныптың 42%, «4» бағаны сыныптың 25%, «5» бағаны сыныптың 0% алды. Осы ситуациядағы сіздің әрекетіңіз? Сыныпта алынған өзіндік жұмыспен жүргізілген қатемен жұмыстың түрлерімен өзара бөлісті.

“ Формативті бағалаудың әдіс-тәсілдері “

“Екі чемодан” әдісі бойынша студенттер берілген сұраққа жауап жазу арқылы өз ойларын жазды.

Кері байланыс “Екі чемодан”, кері байланыс “ыстық орындық”, ББҮ кестесін толтыруда.

Қорытынды

Нәтижесінде әріптестер формативті бағалау туралы ақпарат алып, өздері қолданып жүрген іс-тәжірибелерімен бөлісті. Коучинг соңында ұстаздарға” Бағалау” видеосы көрсетіліп, болашақта формативті бағалаудың амалдарын сабақтарда қолдану, оқушылардың білім сапасын көтеруіне зор ықпалы бар екенін атап өттік. Осы коучингте жасай алғанымыз ол студенттерге сындарлы оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдермен іс-тәжірибе алмаса отыра, өзіміздің сабақтарда қолданып жүрген бағалаудың түрлерінің тиімділігін көрсете алдық. Нені жасау керек? Биология сабақтарында бағалаудың түрлерін тиімді қолдануды жандандыру, әріптестермен үнемі байланыс жасай отыра, білгенімізді үйрету. Әріптестерімізді осындай іске жұмылдыру, жаңа әдіс-тәсілдермен бөлісу біздің жетістігіміз деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, үшінші негізгі деңгей НМЗ.2012ж
2. А.Әлімов *Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері*. (2013) Оқу құралы Алматы -
3. Бұлақбаева, М.К. (2013) *Педагогикалық шеберлік негіздері* [Мәтін]: Оқу құралы / Алматы: ҚазМемҚызПУ,- 168 б.
4. Бөрібекова, Ф.Б. *Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар* [Мәтін]: Оқулық / Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова (2014) Алматы,- 360 б.- (ҚР Білім және ғылым министрлігі).

KIRGIZİSTAN DİJİTAL MEDYASINDA ZEYTİN DALI HAREKÂTI

Prof. Dr. Hamza ÇAKIR
Ömer KÜFREVI**Özet:**

Afrin'deki PKK/PYD/YPG terör örgütü tarafından oluşturulan sözde “devlet/kanton” yapılanmasını ortadan kaldırmak ve Türkiye sınırlarında ve bölgede güvenlik ve istikrarı sağlamak amacıyla 20 Ocak 2018 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından başlatılan Zeytin Dalı Harekâtı, Türkiye açısından ülke güvenliği için atılan en önemli adımlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra TSK tarafından harekâtın, uluslararası hukuktan kaynaklanan hakları, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'nin terörle mücadeleyle yönelik kararları ve Birleşmiş Milletler (BM) sözleşmesinin 51'inci maddesinde yer alan Meşru Müdafaa Hakkı çerçevesinde, Suriye'nin toprak bütünlüğüne saygılı olarak icra edeceğine ilişkin açıklama yapılmıştır. Sadece Türkiye'nin güvenliğini değil, Suriye'nin toprak bütünlüğünü de garanti altına almak açısından çok kritik bir önem taşıyan Zeytin Dalı Harekâtı, Türkiye medyasının yanı sıra dünya genelinde nasıl yansdığı da önemlilik arz etmektedir. Bu perspektifte Orta Asya'nın göbeğinde yer alan Kırgızistan dijital medyasında söz konusu operasyonun nasıl temsil edildiği de dikkate değer bir unsurdur. Bu kapsamda Kırgızistan dijital medyasında 20 Ocak – 20 Şubat 2018 tarihleri arasında Zeytin Dalı Harekâtı hakkında yapılan haberlerin genel olarak nasıl ele alındığı, hangi kaynakların ağırlıklı kullanıldığı, harekâtın hangi temalar üzerinden olumlu/olumsuz şekilde servis edildiği incelemeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Kırgızistan dijital medyası, Türkiye, Zeytin Dalı Harekâtı, Afrin*

OPERATION OLIVE BRANCH IN KYRGYZ DIGITAL MEDIA

Abstract:

In order to eliminate the so-called “state/Canton” created by the PKK/PYD/YPG terrorist organization in Africa, to ensure security and stability at the borders of Turkey and the region tsk.tr the Olive Branch operation, launched by the TSK on January 20, is considered to be one of the most important steps taken for the country's security in Turkey. mfa.gov.tr(see). In addition, the Turkish armed forces declared that the operation would exercise the rights arising from international law, especially the resolutions 1624 (2005), 2170 (2014) and 2178 (2014) for the fight against terrorism, and the right to self-defense under Article 51 of the UN Convention, in respect of Syria's territorial integrity. The Olive Branch operation, which is critical to ensure not only the security of Turkey but also the territorial integrity of Syria, is also important in how it is reflected in the Turkish media as well as in the world. In this perspective, how this operation is represented in the Kyrgyz digital media in Central Asia is a remarkable element. In this context, the news about the Olive Branch operation in the Kyrgyz digital media between January 20 and February 20, 2018 was discussed in general, which resources were used mainly, which themes of the operation were served positively and negatively.

Keywords: *Kyrgyz digital media, Turkey, operation of Olive Branch, Afrin*

GİRİŞ

Zeytin Dalı Harekâtı, Afrin Operasyonu veya Afrin Harekâtı, 20 Ocak 2018'de Türk Silahlı Kuvvetleri ve Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) grupları tarafından Suriye'nin Halep ilinin Afrin ilçesi ile Azez ilçesine bağlı Tel Rıfat kentine yönelik başlattığı askerî harekâtın adıdır. Türkiye, harekâtın amacının ülkenin varlığına tehdit olarak gördüğü ve terör örgütü olarak tanımladığı PKK, KCK, PYD-YPG ve Irak ve Şam İslam Devleti'ni (İŞİD) bölgeden uzaklaştırmak, sınır hattının ve bölgedeki halkın güvenliğini sağlamak ve kontrol altına almak olduğunu açıklamıştır. Afrin'deki PKK/PYD/YPG terör örgütü tarafından oluşturulan sözde “devlet/kanton” yapılanmasını ortadan kaldırmak ve Türkiye sınırlarında ve bölgede güvenlik ve istikrarı sağlamak amacıyla başlatılan Zeytin Dalı Harekâtı, Türkiye açısından ülke güvenliği için atılan en önemli adımlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye hareketle ilgili olarak uluslararası hukuktan kaynaklanan hakları, BMGK'nin terörle mücadeleyle yönelik özellikle 1624 (2005), 2170 (2014) ve 2178 (2014) sayılı kararları ve BM sözleşmesinin 51'inci maddesinde yer alan Meşru Müdafaa Hakkı çerçevesinde Suriye'nin toprak bütünlüğüne saygılı olarak icra edileceğine ilişkin açıklamalar yapmıştır. Zeytin Dalı Harekâtı başlatıldıktan sonra Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hulusi AKAR:

- Harekâtın, PKK/KCK/PYD-YPG ve DEAŞ terör örgütlerini etkisiz hale getirmek amacıyla gerçekleştirildiğini,

- Harekât esnasında sadece teröristlere ait hedeflerin vurulduğu, sivil/masum kişilerin zarar görmemesi için her türlü dikkat ve hassasiyetin gösterildiğini,

- Faaliyetlerin Suriye'nin toprak bütünlüğüne saygılı olarak icra edildiğini,

- Harekâtın bir maksadının da dost ve kardeş bölge halkını teröristlerin baskı ve zulmünden kurtarmak olduğunu bir kez daha vurgulamıştır (tsk.tr).

Türkiye'nin harekâta yönelik açıklamalarının ardından dünya genelinden farklı sesler gelmiştir. Türkiye'nin NATO ortaklarından biri olan Almanya, Türkiye'nin güvenliğini korumak için hakkı olduğunu belirtmiş, aynı görüşü savunan İngiltere de Türkiye'nin yanında yer almıştır. Nitekim NATO da Türkiye'nin yanında olduğunu söylemiştir. Ne var ki NATO'nun en önemli ülkesi ve Türkiye ortağı konumunda olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), terörle mücadele konusunda Türkiye ile aynı karede yer almaktan kaçınmıştır (Şahin, 2018:1). Rusya ise Afrin operasyonunun ilk saatlerinde resmi görüşünü Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov kanalıyla: “ABD'nin tek taraflı eylemlerinin Türkiye'yi çıldırttığını” söyleyerek aslında herkesin anlayacağı dilden durumu ifade etmiş, bir yandan ABD'yi suçlarken diğer yandan da Türkiye'nin attığı adımı meşrulaştırmıştır (Şahin, 2018:2). Ancak operasyonun ilerlediği günlerde başta ABD olmak üzere Avrupalı müttefikler ve Rusya, harekât alanının ve süresinin kısa tutulması gerektiğini sıklıkla vurgulamışlardır. Buna karşın Türkiye yetkilileri açıklamalarında harekâtın amaçlarına varana kadar süreceğini belirtmiştir (Kibaroglu, 2018:13).

Böylesi görüş farklılıkları dünya genelinde basın-yayın kurumlarında çeşitli perspektiflerde yer almıştır. The Washington Post Gazetesi'nin “Türkiye, Suriye'deki ABD destekli Kürt savaşıyla karşı hava harekâtı düzenliyor” başlığıyla yayınlanan haberinde, başlatılan askerî operasyon, Suriye'deki yabancı askerî güçler arasında yeni çatışmalara yol açma endişelerini ortaya çıkardığını belirtirken, Fransız Lefigaro Gazetesi; “Türkiye'nin Suriye saldırısı: çatışmada yeni bir risk” başlıklı haberinde, Türkiye'nin, Kürt bölgesi olan Afrin'e askerî saldırı düzenlemesi Suriye savaşında bir şiddet artışına neden olacağına ilişkin endişelere yer vermiştir (Vişnan & İğbariye, 2018:8). Böylesi çeşitli görüşlerin yansıtıldığı medya alanı dikkate alındığında, harekâtın hangi bölgede nasıl bir şekilde görüş farklılığını yaratmış olduğu önemli bir faktördür. Bu kapsamda, çalışmada Orta Asya'nın göbeğinde yer alan Kırgızistan'ın olayla ilgili nasıl bir tutum sergilediğine dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda Kırgızistan dijital medyasında 20 Ocak – 20 Şubat 2018 tarihleri arasında Zeytin Dalı Harekâtı hakkında yapılan 57 haber incelemeye tabi tutulmuştur. Haberlerin genel olarak nasıl ele alındığı, hangi kaynaklar ağırlıklı kullanıldığı, harekâtın hangi temalar üzerinden olumlu ve olumsuz şekilde servis edildiği ve harekâta ilgili hangi unsurların öne çıkarıldığı incelenmiştir. Haber içeriklerinde dikkat çeken hususlardan biri de, Kırgızistan mahreçli ama diğer ülkelerin medya kurumlarının temciliği işlevini üstlenen Azattyk ve BBC gibi basın-yayın organlarının ait olduğu ülkeye göre tutum sergilediği fark edilmiştir. Bunlar haricinde, Kırgızistan dijital medyasının Zeytin Dalı Harekâtı'na tarafsız yaklaştığı saptanmıştır. Bu doğrultuda ilerleyen çalışmada, Zeytin Dalı Harekâtı hakkında açıklama yapılmış ve Kırgızistan medyasında yer alan haber bulgularına yer verilmiştir.

1. TÜRKİYE'DE ZEYTİN DALI HAREKÂTI

Türkiye terör örgütleriyle uzun bir süredir mücadele yürütmektedir. Bunların içerisinde PKK ile mücadelesi 1980'li yılların ortalarından beri sürmektedir (mfa.gov.tr). Arada birçok mücadele gerektiren dönemleri yaşayan Türkiye'nin diğer terör örgütleri yanında başka bir belirtilmesi gereken düşmanı, 2003'te kurulan, PKK'nin Suriye kolu PYD olmuştur. 2011'de BAAS rejiminin (Arap ulusunun tek bir sosyalist devlette birleşmesini amaçlayan siyasi milliyetçi sol parti) kuzeydeki müttefiki olarak belirilmiş olan PYD, Suriye'nin kuzeyinde doğuda Cezire, ortada Kobani, batıda Afrin kantonlarını kurmuş, bu kantonlarda PKK'nin kurucusu Abdullah Öcalan'ın ideolojisi doğrultusunda bir yönetim oluşturmuştur (sdam.org.tr). Söz konusu terör örgütü Türkiye'yi ilk günden rahatsız ettiyse de, “Çözüm Süreci” olarak adlandırılan süreçte (Temmuz 2014) PYD'nin kazanımlarını etkileyecek bir tepkide bulunamamış; Suriye'nin seküler kalmasında anlaşan uluslar arası güçlerin de talepleriyle uyumlu olarak PYD'nin Suriye'nin kuzeyinde etkinliğini artırma sürecini engelleyememiştir (sdam.org.tr). Savaşın ilk dönemlerinde YPG silahlı güçleriyle muhalif gruplara karşı rejimin yanında yer alan PYD, Rusya ile ilişkilerini bozmadan Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) bağımlı bir konuma oturmuş; ABD'nin önerisiyle silahlı güçlerinin adını Suriye Demokratik Güçleri (SDG) olarak değiştirmiş ve savaşta yeni bir rol üstlenmiştir (sdam.org.tr). Türkiye ise, PYD'yi güdümüne alan ABD'yle karşı karşıya gelmemek için Menbiç'e müdahalede bulunmamışsa da meşruiyetini Suriye sahasında faaliyet gösteren DEAŞ karşıtı uluslar arası koalisyonun hedefleri üzerine kurarak Ağustos 2017'de Fırat Kalkanı Harekâtı'nı gerçekleştirmiş; El-Bab kasabasını müttefiki Özgür Suriye Ordusu'nun denetimine vererek PYD'nin denetimindeki Menbiç ile Afrin arasında engel koymuş olmasına rağmen ABD desteğindeki PYD'nin Afrin'den Akdeniz'e uzanma ihtimalini bertaraf edememiştir. Ama bu süreç eşliğinde, bunların hepsini kontrol altında bulduran PKK (Öztop, 2018:15) ile mücadelesini azimli bir şekilde devam ettirmekte olan Türkiye, PKK ile mücadele sürecini “2015'te iç güvenlik harekâtı çerçevesinde kırsal ve kent merkezlerinde mukabele edici operasyonlarla devam ettirmiş, 2016 ve 2017'de Suriye, Irak ve İran sınır hattında önleyici operasyon formatında geliştirmiştir” (Özçelik & Acun, 2018:9). Bu yönde ilerleyen süreç içerisinde Türkiye, kendi topraklarında terör örgütü unsurlarının faaliyetlerini önemli oranda minimize edecek tecrübeye sahip olmuş, kendi sınır güvenliğini tesis edebilecek hale gelmiştir (Özçelik & Acun,

2018:9). Bu yolda ilerleyen Türkiye, ulusal güvenlik anlayışını temellendirerek yeni “güvenlik doktrini” çerçevesinde terör tehdidinin bütünüyle bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda Türkiye, birçok uluslararası ve yerel aktörün bulunduğu ve bu aktörler arasında ciddi çatışma ve güç mücadelesinin yaşandığı Suriye sahasında PKK’ya karşı kapsamlı bir askeri harekât düzenlemeyi bir hedef haline getirmiş, 2012’den itibaren Suriye topraklarında büyümekte olan PKK/PYD tehdidini ortadan kaldırmak ve kendi sınır hattında geniş çaplı çatışma ihtimalini azaltmak için devletlerarası müzakere yönetimine başvurmuştur. ABD’nin PKK/PYD ile doğrudan ve dolaylı irtibatını kesmesi ve Rusya’nın PKK/PYD ile angajmanına son vermesi için bir ikna süreci yürütmüştür. Bu süreçte Türk yetkililer Suriye’de meşru aktörler arasındaki hassas dengeyi de gözeterik alternatif planlar geliştirmiştir. Bu açıdan ele alındığında Afrin operasyonu Türkiye’nin siyasi ve askeri açıdan kararlı bir duruş sergileyecek adımlarından biri olmuştur. Ancak, belirtildiği gibi, Türkiye Zeytin Dalı Harekâtı’ndan önce, başka bir terör örgütü olan DEAŞ’a karşı Fırat Kalkanı Harekâtı’nı gerçekleştirmiştir. Ama Zeytin Dalı Harekâtı sıralama açısından birinci değilse de, askeri kapsamı da konjonktürel gelişmelerden dolayı daha etkili bir askeri operasyon olarak da belirtilmektedir (Özçelik & Acun, 2018:10-11). Türkiye’nin Suriye ve Irak sınır hattındaki PKK tehdidi göz önünde bulundurulduğunda, hareketlerin Suriye’de sadece Afrin ile sınırlı kalmayacağı, benzer hareketlerin Irak’ta da gerçekleşmesi yakın vadede beklenilebilir. Ancak Afrin Türkiye için büyük önem arz etmektedir. Suriye’deki iç savaştan dolayı meydana gelen iç göç hareketinden dolayı Afrin nüfusu 500-700 bin civarına ulaşmış durumda (Bingöl, 2018:4) ve 2011’de iç savaşın başlamasından bu yana YPG’nin öncülüğünde özerk bir bölge konumundadır. Türkiye’nin Afrin’e girmesi, sadece Türkiye’nin güvenliğini değil, Suriye’nin toprak bütünlüğünü de garanti altına almak açısından çok kritik bir önem taşımaktadır (Şahin, 2017:4).

Türkiye, terörle mücadele kaygısı etrafında uzun süredir operasyon yapmak için hazırlık yapmıştır. Ancak ABD’nin “Suriye Sınır Güvenlik Gücü” adı altında PYD’nin ana gücünü oluşturduğu Suriye Demokratik Güçleri’nden 30 bin kişilik bir askeri yapı kuracağını ilan etmesi (aa.com.tr), harekâtın başlamasında tetikleyici bir işlev görmüştür. Hemen bunun akabinde Türkiye Afrin bölgesine top atışları gerçekleştirmiş ve tanklarla Afrin’e doğru ilerlemeye başlamıştır (Vişnan & İğbarriye, 2018:1). Operasyonun başlamasının ardından Türk Silahlı Kuvvetleri, Zeytin Dalı Harekâtı’nın amacını aşağıdaki gibi açıklamıştır: “Hudutlarımızda ve bölgede güvenlik ve istikrarı sağlamak amacıyla, Suriye’nin kuzeybatısında Afrin bölgesinde, PKK/KCK/PYD-YPG ve DEAŞ’a mensup teröristleri etkisiz hale getirmek ve dost ve kardeş bölge halkını bunların baskı ve zulmünden kurtarmak üzere, 20 Ocak 2018 saat 17.00’den itibaren “Zeytin Dalı Harekâtı” başlatılmıştır.

Harekât, ülkemizin uluslararası hukuktan kaynaklanan hakları, BMGK’nin terörle mücadeleye yönelik özellikle 1624 (2005), 2170 (2014) ve 2178 (2014) sayılı kararları ve BM sözleşmesinin 51’inci maddesinde yer alan Meşru Müdafaa Hakkı çerçevesinde, Suriye’nin toprak bütünlüğüne saygılı olarak icra edilmektedir.” şeklinde açıklama yapılmıştır (tsk.tr).

Zeytin Dalı Harekâtı’nın Sebepleri, Zeytin Dalı Harekâtı, Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğüne: “

1. 10 bin kilometrekarelik bir alanın, ÖSO nüfuzuna geçmesini sağlamak.
2. Doğu Akdeniz’e ulaşmayı hedefleyen PKK kuşağını tamamen engellemek.
3. Türkiye’nin Arap dünyasıyla coğrafi irtibatının kesilme ihtimalini ortadan kaldırmak.
4. Suriye ile olan sınırlarımızın güvenliğini sağlamak.
5. PYD/PKK’nın Amanos Dağları üzerinden Türkiye’ye yaptığı sızmaları önlemek.
6. Terör örgütünün Akdeniz’e ve buradan dünyaya açılmasını engellemek.
7. Fırat Kalkanı’nın güvenliğini ve devamını sağlamak.
8. Tel Rıfat bölgesinin kontrolünü ele geçirerek sivillerin evlerine geri dönmelerini sağlamak.
9. ABD’nin terör örgütlerine desteğini önlemek.

10. Türkiye’nin sınır illerinin güvenliğinin sağlanmasında ve Fırat Kalkanı’nın korunmasında Afrin kritik önemdedir.

11. Terör örgütlerinin Afrin’de bulunması demek, Kilis ilinin tamamının ve Hatay ilinin büyük bir kısmının terör örgütlerinin ateş menziline girmesi demektir.

12. Türkiye, Afrin ile Kobani’nin birleşmesini ‘Kürt koridoru’ projesinin en önemli ayağı olarak görüyor.” şeklinde 12 nedene dayandırılmıştır (kdk.gov.tr).

Ve Türkiye, bu harekâtle kendisini uluslararası güçlerden bağımsız olarak bölgesel bir güç olarak gördüğünü ve bundan sonra bölgedeki olaylara aktif olarak müdahale edebileceğini duyurmuştur.

2. АРАՒТИРМАНИН İNCELEME ALANI

АраՒтирманин ииелеме аланин, Киргизистан генелинде haber yapan dijital medya kurumлари олуштурумуштур.

3.1. АраՒтирманин Амаи и Öнemi

Çalıшма, Afrin operasyonu ile ilgili haberlerin Киргизистан dijital mediasında nasıl temsil edildiğini amaç edinmiştir. Bu doğrultuda Киргизистан dijital haber sitelerinde söz konusu operasyonun hangi yönlerinin öne çıkarıldığı, nasıl bir dil kullanıldığı ve haber yaparken hangi haber ajanslarının kaynak olarak gösterildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın önemi ise DEAŞ, PKK ve PYD gibi terör örgütlerine karşı Türkiye'nin vermiş olduğu mücadelenin bir boyutu olan Afrin Harekati'na tüm dünyadan farklı olarak gönül coğrafyamız Orta Asya dijital medyası içerisinde Киргизистан mediasının bakış açısını görmekten gelmektedir

3.2. АраՒтирманин Yöntemi

АраՒтирмaда içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi, yöntem olarak mevcut olan metinlerin nitel ve nicel boyutlarından hareketle, mevcut olmayan yani bilinmeyen sosyal gerçeğin bazı boyut ve kesitlerine yönelik birtakım bulguları elde etmeyi amaçlamaktadır (Gökçe, 2001:17). İçerik analizi yönteminin uygulanmasında ise kategorisel analiz ve frekans analizi tekniğine başvurulmuştur. Kategorisel analiz tekniği ile Afrin Operasyonu hakkında haberlerin türüne, içeriğine, sunuş biçimine bakılmış, frekans analizinde ise elde edilen verilerin sayısal olarak değerlendirilmesine olanak tanınmıştır.

3.3. АраՒтирманин Evren и Örnekleme Saptaması

АраՒтирманин evreni Киргизистан mediası, örnekleme ise genel olarak internet ortamında yayın yapan bütün basın-yayın kurumları oluşturmuştur. 20 Ocak-20 Şubat 2018 tarihlerinde Zeytin Dalı Harekati'ni konu edinen haberlerle sınırlandırılmıştır.

Değerlendirmede elde edilen 57 haberin, ele aldığı konuların hangi boyutuna dikkat çektiği, daha çok hangi günlerde ne kadar sıklıkla yayınlandığına da dikkat edilmiştir.

3.4. АраՒтирманин Bulguları

Çalışmada, incelemeye tabi tutulan araştırma bulguları tablolar halinde sunulmuş, tabloların içindeki veriler sayısal değerlerle gösterilmiş ve her tablo altında içeriklerle ilgili açıklamasına yer verilmiştir.

	Sayı	Yüzde (%)	
Medya kurumları	Nazarnews	7	12.2
	Ca-news	2	3.5
	Azattyk	15	26.3
	Kaktus.media	5	8.7
	BBC.com	3	5.2
	Ca-irnews.com	14	24.5
	Sputnik	1	1.7
	Maral FM	2	3.5
	Knews.kg	2	3.5
	Akipress	1	1.7
	Saresep	1	1.7
	Ca-portal.ru	1	1.7
	Parus.kg	1	1.7
	Sayasat.kg	1	1.7
	Kloop.kg	1	1.7
	Toplam	57	100
Haber kaynakları	Anadolu haber ajansı	9	25.7
	Azattyk	5	14.2
	Fars News	3	8.5
	Haber Türk	2	5.7
	Reuters	2	5.7
	Vest.ru	2	5.7
	RİA Novosti	2	5.7
	Hürriyet Daily News	2	5.7
	Novosti.ru	1	2.8
	EurAsiaDaily	1	2.8
	TASS	1	2.8
	Özgür Basın	1	2.8
	Tasnim News	1	2.8
	Deutsche Presse	1	2.8
	İSNA	1	2.8
	SANA	1	2.8
Toplam	35	100	

Tablo 1. Zeytin Dalı Harekâtı Hakkında Haberlerin Yer Aldığı Kırgızistan Dijital Medya Kurumları ve Haber Kaynakları

Tablo 1’de Kırgızistan genelinde yayın yapan 15 dijital medya kurumu Zeytin Dalı Harekâtı hakkında haber yapmıştır. Bu medya kurumlarının ele aldığımız bir aylık süreçte yaptıkları haber oranları tabloda yüzdelik oranlarıyla belirlenmiştir. Kırgızistan’da en çok takip edilen haber kurumu olan Azattyk 15 haber, Orta Asya genelinde dijital alanda yayın yapan Ca-irnews medya kurumu 14 haber, Nazarnews medya kurumu 7 haber, Kaktus.media 5 haber, BBC.com 3 haber, Knews medya kurumu ile Maral fm medya kurumları 2 haber, Akipress, Saresep, Ca-portal.ru, Parus.kg, Sayasat.kg, Kloop.kg ve Sputnik medya kurumları 1’er haber yaptığı belirlenmiştir.

Bu tabloda belirttiğimiz diğer bir husus ise incelemeye tabi tutulan medya kurumlarının haber kaynakları olmuştur. Bu kapsamda baktığımızda Anadolu Haber Ajansı 9 haberde, Azattyk medya kurumu 5 haberde, Fars News haber ajansı 3 haberde, Haber Türk, Reuters, Vest.ru, RIA Novosti ve Hürriyet Daily News 2 haberde, Novosti.ru, EurAsiaDaily, TASS, Özgür Basın, Tasnim News, Deutsche Presse, İSNA ve SANA haber ajanslarında 1’er haberde haber kaynağı olarak belirtilmiştir. Burada dikkat çekici bir nokta olarak operasyonu gerçekleştiren Türkiye’nin resmi haber ajansı olan Anadolu Haber Ajansı’nın uluslararası arenada birçok ülkede haber kaynağı olarak gösterilmesi ve verdiği haberlerin doğruluk payıdır. Bu noktayı irdelediğimizde Anadolu Ajansı haber kaynağı olarak gösteren medya kurumlarının birçoğu aldıkları haberleri olduğu gibi yansıtmışlardır.

Haber türleri ve içeriği	Toplam Haber Sayısı	Yüz de (%)	Zeytin Dalı Harekâtına Bakış Açılı		
			Olumlu	Tarafsız	Olumsuz
Rutin Haber	21	36.8	2	17	2
Kısa haber	26	45.6	1	23	2
Yorumsal	10	17.5	1	4	5
Toplam	57	99.9	4	44	9

Tablo 2. Haber türleri ve içeriği

Tablo 2’de bir ay içinde dijital medya kurumlarında Zeytin Dalı Harekâtı ile ilgili çıkan 57 haber, tür ve içerik bakımından rutin, kısa ve yorumsal haber olmak üzere üç başlıkta değerlendirilmiştir. Bu haber tür ve içeriklerinde Zeytin Dalı Harekâtına bakış açıları da olumlu, olumsuz ve tarafsız olarak ele alınmıştır. Medya kurumlarında çıkan haberler bu bağlamda belirtilen başlıklar doğrultusunda değerlendirilmiş ve tablodaki veriler elde edilmiştir. Çıkan 57 haber içinde 21 haberle %36,8 oranında bulunan rutin haberin 17’si tarafsız, 2 olumlu ve 2 tanesi de olumsuz olarak belirlenmiştir. 57 haber içinde 26 haberle %45,6 oranında en çok çıkan kısa haber formatındaki haberlerin 23 tanesi tarafsız, 1 tanesi olumlu ve 2 tanesi olumsuz olarak saptanmıştır. Yine 57 haber içinde 10 haberle %17,5 oranında çıkan yorumsal haberin 1 tanesi olumlu, 4 tanesi tarafsız ve 5 tanesi de olumsuz olarak tespit edilmiştir. Bu tabloda belirgin olarak göze çarpan nokta; haberlerin çoğunluğunun tarafsız ve haber amaçlı verildiği noktasıdır. Haber içerikleri incelenirken olumlu ve olumsuz olmak üzere iki başlık daha ele alınmış, bu tür haberlerin yapılma nedenleri irdelenmiştir. Olumlu olarak çıkan haberlerin Türkiye’nin bu operasyonu yapma noktasındaki haklılığını dayanak göstererek uzmanlarca ele alınan haberler olduğu saptanmıştır. Olumsuz olarak çıkan haberlerin çoğunluğunun Azattyk medya kurumunda ele alındığı, özellikle ABD menşeli haberler uzman kişiler aracılığıyla ele alınmış, Türkiye’nin bu operasyonu yapmasına ilişkin açıklaması göz ardı edilerek, operasyonun uluslararası arenada itibarsızlaştırılması tezinin işlendiği görülmüştür.я

	Haber Aktörleri	Sayı	Yüzde (%)
Ülkeler	Türkiye	40	13.2
	Suriye	50	16.5
	ABD	20	6.6
	Fransa	4	1.3
	İran	7	2.3
	Irak	4	1.3
	Rusya	15	4.9
	Kırgızistan	6	1.9
	Diğer	5	1.6
Örgütler	PKK	16	5.2
	YPG	19	6.2
	PYD	7	2.3
	YPJ	1	0.3
	DAEŞ	17	5.6
	KCK	1	0.3
	ÖSO	7	2.3
	TTB	1	0.3
	SDG	1	0.3
	NATO	9	2.9
	BM	3	0.9
	AB	1	0.3
	Kurumlar	Türkiye Silahlı Kuvvetleri	15
Türk Hava Kuvvetleri		2	0.6
Türkiye Dışişleri Bakanlığı		5	1.6
Türkiye İçişleri Bakanlığı		1	0.3
T. C. Bişkek Büyükelçiliği		3	0.9
Yetkililer	Türkiye Cumhurbaşkanı	28	2.3
	Türkiye Başbakanı	7	2.3
	Suriye Cumhurbaşkanı	6	1.9
	ABD Cumhurbaşkanı	6	1.9
	Rusya Cumhurbaşkanı	3	0.9
Uzman	Siyaset Bilimci	2	0.6
	Medya araştırmacıları	2	0.6
Genel sonuç	Toplam	302	100

Tablo 3. Haber aktörleri

Tablo 3'te Zeytin Dalı Harekâtı ile ilgili Kırgızistan dijital medya kurumlarında çıkan haberler incelendiğinde haber aktörleri Ülkeler, Kurumlar, Yetkililer, Uzman ve Örgütler olarak yayınlanma sayısı ve yüzdeleri ile verilmiştir. Ülkeler kısmında “Diğer” olarak belirtilen kategoride Kazakistan, Çin, Almanya, İspanya ve Afganistan ülkelerinden sadece Almanya’da PKK/YPG örgüt mensupları ve sempatizanlarının Hannover Hava Limanı’nda Türk vatandaşlarına saldırması olayı haber niteliği taşımakta olup diğer ülkelerin isimleri ise yetkililer tarafından telaffuz edildiği için söz konusu ülkelerin isimleri belirtilmemiştir.

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çalışma kapsamında yapılan inceleme sonuçlarına göre, Kırgızistan genelinde 15 dijital medya kurumu Zeytin Dalı Harekâtı ile ilgili haber yapmış, genel olarak tarafsız ve bilgi odaklı haberlere ağırlık verildiği tespit edilmiştir. Kırgızistan’da en çok takip edilen haber kurumu olan Azattyk 15 haber, Orta Asya genelinde dijital alanda yayın yapan Ca-irnews medya kurumu 14 haber, Nazarnews medya kurumu 7 haber, Kaktus.media 5 haber, BBC.com 3 haber, Knews medya kurumu ile Maral fm medya kurumları 2 haber, Akipress, Saresep, Ca-portal.ru, Parus.kg, Sayasat.kg, Kloop.kg ve Sputnik medya kurumlarının birer haber yaptıkları saptanmıştır. Dijital medya kurumlarının kullandıkları haber kaynaklarına bakıldığında ise 9 haber (% 25,7) kaynağıyla en çok Anadolu Haber Ajansı referans gösterilmiştir. Ancak Anadolu Ajansı kaynak gösterilerek verilen haberler genelde rutin bilgi formatlı kısa haber kategorilerinden derlenmiştir. Diğer

tarafтан ABD менşeli haberleri uzman yorumларыyla ele alan ve çoğunluğu olumsuz olan *Azattyk* ve *Saresep* medya kurumlarının haberlerinde operasyonun uluslararası arenada itibarsızlaştırılması, bu operasyonun bir an önce durdurulması gerektiğini belirten tezlerin işlendiği görülmüştür.

Dikkate değer diğer bir husus olarak sosyal medya sitelerinde yayınlanan ve Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencisi oldukları ileri sürülen bir grup öğrencinin operasyonu yapan Türk askerine yaptıkları dua videosudur. Söz konusu videoyu kimin, nerede ve ne zaman çektiği belli olmazken konuyla ilgili olarak Oş Devlet Üniversitesi bir basın açıklaması yaparak videoda dua yapan kişilerin kendi öğrencileri olmadıkları ve dua yapılan yerin kendilerine ait olmadığını belirtmiştir. Yine aynı şekilde Kırgızistan Din İşleri Komisyonu da bir basın açıklaması yaparak söz konusu videoda yer alan kişiler ve mekânın kendileriyle bir bağlantısının olmadığını açıklamıştır. Sosyal medya sitelerinden yayınlanan bu videoyu haber olarak Anadolu Ajansında yayınlayan muhabirin de emniyet birimlerine ifade verdiği medya kurumlarında haber olarak çıkmıştır.

Sonuç olarak Zeytindalı Harekatı, Kırgızistan dijital medyasında Türkiye'nin haklı mücadelesi ile ilgili olarak Kırgız toplumunun bilgilendirilmesi bağlamında detaylı haberlere yer verilmediği gibi, dikkat çekici ölçülerde de yer almamıştır. Ayrıca söz konusu dijital medya kurumları olayla ilgili haber yaparken nötr kalmaya özen göstermeye gayret etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Bingöl, Oktay. (2018). *Afrin ve Münbiç'e Yönelik Harekâtın Siyasi ve Askeri Riskleri*. Merkez Strateji Enstitüsü **Güncel Değerlendirme**. (http://merkezstrateji.com/assets/media/180115-bingoel-afrin_8.pdf) Erişim Tarihi: 13.05.2018).
- Erol, Metin. (2018). *Batı Basınında Zeytin Dalı Harekâtı*. **Perspective Dergisi**. Sayı: 187. ss: 1-7
- Gökçe, Orhan. (2006). İçerik Analizi Kuramsal ve Pratik Bilgiler. Siyasal Kitabevi. Ankara
- Kıbaroğlu, Mustafa (2018). Zeytin Dalı Harekatı'nın Siyasi, Diplomatik ve Askeri Açından Bir Değerlendirmesi (http://www.mustafakibaroglu.com/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/mustafakibaroglu_strateji_ist_subat2018_zeytindalioperasyonu.pdf) Erişim Tarihi: 12.05.2018)
- Vişnan, Emel & Nadin İğbarriye (2018). Yabancı Ve İsrail Basını Gözünden Türkiye'nin Afrin Operasyonu (<http://idraksy.net/wpcontent/uploads/2018/01/%E2%80%8E%E2%81%A8Yabanc%C4%B1-Ve-I%CC%87srail-Bas%C4%B1n%C4%B1-Go%CC%88z...iye%E2%80%99nin-Afrin-Operasyonu-.pdf>) Erişim Tarihi: 13.05.2018).
- Şahin, Mehmet. (2017). Rusya'nın Zeytin Dalı Harekâtına Yönelik Tutumu. Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı. Analiz No: 12
- Özçelik, Nejdet & Can Acun. (2018). Terörle Mücadelede Yeni Safha: Zeytin Dalı Harekatı. SETA Yayınları, I. Baskı, İstanbul
- http://www.tsk.tr/BasinFaaliyetleri/BA_47 Erişim Tarihi: 12.05.2018
- <https://www.facebook.com/BasbakanlikKD> Erişim Tarihi: 13.05.2018
- http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-uluslararası-toplumun-terorle-mucadele-cabalarına-katkilari.tr.mfa Erişim Tarihi: 13.05.2018
- İncelemeye tabi tutulan haberlerin linkleri (hepsine 25.02.2018 tarihinde erişilmiştir):**
- <http://nazarnews.kg/news/18128>
- <http://ca-news.org/news:1426958?from=portal&place=last>
- <https://www.azattyk.org/a/28987511.html>
- <https://www.azattyk.org/a/28988030.html>
- https://www.azattyk.org/a/turkey_security_terrorism_kurdish-enclave_afrin_in_syria_ky/28988187.html
- https://kaktus.media/doc/369088_tyrctia_nachala_voennyu_operaciu_protiv_kyrdov_na_territorii_sirii.html
- <http://www.bbc.com/kyrgyz/world-42766541>
- <http://www.ca-irnews.com/ru/digest/32815-B8>
- <http://www.ca-irnews.com/ru/breaking-news/32862-%D1%82%D1%4-%DBD>
- <http://www.ca-irnews.com/ru/picture-of-the-day/32882-D%80%D0%B8%D0%B8>
- <http://www.ca-irnews.com/ru/analytics/32825-%D1%82%D1%D1%86%D0%>
- <http://www.ca-irnews.com/ru/picture-of-the-day/%D0%B0%D1%8>
- <http://www.ca-irnews.com/ru/politics/32952-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D>
- <http://www.bbc.com/kyrgyz/world-42785389>
- <http://www.bbc.com/kyrgyz/media-42785341>
- https://kaktus.media/doc/369210_unoshi_iz_kyrgyzstana_prochitali_molitvy_za_tyreckyu_armiu_chno_proishodit.html
- <https://sputnik.kg/video/20180123/1037386406/germaniyada-kurddor-menen-ehrdogandyn-taraptashtary-mushtashty.html>
- <https://www.azattyk.org/a/28992091.html>
- <http://maralfm.kg/archives/280474>
- <http://nazarnews.kg/news/18292>

https://kaktus.media/doc/369242_v_dymk_otvetili_po_medrese_gde_molilis_za_pobedy_tyreckoy_armii.html
https://kaktus.media/doc/369240_eto_ne_nashi_v_oshgy_prokomentirovali_video_s_molitvoy_za_tyreckyu_armiu.html
https://kaktus.media/doc/369255_jynalista_agentstva_anadoly_doprashivaut_v_rovd_iz_za_molityv_o_tyrcii.html
<http://knews.kg/2018/01/molodezh-kyrgyzstana-molitsya-za-pobedu-turtsii-v-vojne-protiv-kurdov-podrobnosti-video/>
<https://www.azattyk.org/a/28997436.html>
<http://kg.akipress.org/news:1427822?from=portal&place=last>
https://www.azattyk.org/a/turkey_is_determined_to_continue_afrin_operation/28998067.html
<https://www.azattyk.org/a/29003230.html>
<https://www.azattyk.org/a/29002623.html>
<http://nazarnews.kg/news/18389>
<http://saresep.kg/article/1432/>
<http://www.ca-portal.ru/article:40579>
<http://www.ca-irnews.com/ru/breaking-news/33870-%D0%B2>
<http://www.ca-irnews.com/ru/breaking-news/34174>
<http://www.ca-irnews.com/ru/breaking-news/34076>
<http://nazarnews.kg/news/18684>
http://www.bbc.com/kyrgyz/world-42957745?ocid=socialflow_facebook
<http://www.paruskg.info/2018/02/13/tureckie-kyrgyzy-uchastvuyut-v-vojne-v-sirii>
<http://knews.kg/2018/02/etnicheskie-kyrgyzy-tureckoj-provintsii-van-voyyuyut-v-sirii/>
<http://nazarnews.kg/news/19064>
<http://www.sayasat.kg/kg/society-2/60311-sirijadagy-askerdik-operacijaga-kyrgyzdar-da-katysyuuda-vandyk.html>
<https://www.azattyk.org/a/29034843.html>
<https://www.azattyk.org/a/syria-turkey-aviation-conflict-un/29035149.html>
<http://www.ca-irnews.com/ru/breaking-news/34945>
<https://kloop.kg/blog/2018/02/11/sirijskie-kurdy-sbili-tureckij-vertolet-nad-arfinom/>
<http://www.ca-irnews.com/ru/breaking-news/35119>
<http://ca-news.org/news:1432036>
<https://www.azattyk.org/a/29043566.html>
<https://www.azattyk.org/a/29045404.html>
<http://ca-news.org/news:1432481>
<http://www.cairnews.com/ru/digest>
<http://www.nazarnews.kg/news/19403>
<http://maralfm.kg/archives/286524>
<http://www.nazarnews.kg/news/19489>
<https://www.azattyk.org/a/29050887.html>
<http://www.ca-irnews.com/ru/intheworld/35697%>
<http://www.ca-irnews.com/ru/digest/35655-%D0%B2>
https://www.azattyk.org/a/azattyk_tv_news/29050532.html

TÜRK KENEŞİ'NİN YAPISI VE İŞLEYİŞİ

Öğr. Gör. **Mehmet Yılmaz UZUN***
Murat BİRCAN**

Özet:

20. Yüzyıla gelindiğinde uluslararası arena da devletler kadar devlet dışı aktörlerde söz sahibi olmaya başlamıştır. Dolayısıyla uluslararası örgütler de uluslararası ilişkilerin önemli aktörleri arasında yer almaktadır. Söz konusu bu yapılanmalar, mevcut olan barış düzeninin devamlılığının sağlanması ve bölgesel veya küresel boyutta devletler arasında işbirliğinin artırılmasını da kurucu ve etkin rol oynamaktadır. Ortak dil, kültür, gelenek ve tarihe sahip, Türk Dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı bir şekilde işbirliği teşhis etmek amacıyla 2009 yılında uluslararası bir örgüt olarak kurulan, açık adı Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi olan Türk Konseyi (Türk Keneşi²), Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın amaç ve ilkelerinin yanı sıra uluslararası hukukun evrensel normlarını benimseyen bir yapıdır. Bu çalışmada uluslararası örgütlerin işlevleri açısından Türk Keneşi'nin durumu analiz edilmiştir. Öncelikle uluslararası örgütlerin ortak işlevleri belirlenmiş ve Türk Keneşi'nin bir uluslararası örgüt olarak nitelikleri ortaya konmuştur. Ardından Türk Keneşi'nin doğuş süreci, tarihsel gelişimi, amaçları, zirveler süreci ve faaliyetleri değerlendirilmiş ve mevcut organları tek tek ele alınmıştır. Türk Keneşi'nin resmi yayın organları tarafından paylaşılan veriler, bilimsel çalışmalar ve uluslararası örgütler yazını çalışmanın en önemli kaynaklarını oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Keneşi, Türk Konseyi, Uluslararası örgütler

TURKISH COUNCIL

Abstract:

When the twentieth century began, in addition to the states in the international arena, non-state actors became active. Therefore, international organizations are among the important actors in international relations. These institutions play a constructive and effective role in ensuring the continuity of the peace environment and in increasing cooperation between states at a regional or global level. In addition to the aims and principles of the United Nations Charter, the Turkish Council, which was established in 2009 as an international organization in order to create a comprehensive cooperation between the countries that speak Turkish language with Common Language, common culture, common tradition and common history, is a structure that adopts the norms of international law. In this study, the situation of the Turkish Council in terms of international organizations was analyzed. First, the common functions of international organizations have been determined and the characteristics of the Turkish Council as an international organization have been determined. After then, the emergence of the Turkish Council, historical development, objectives, processes and activities of the meetings were evaluated, one by one, the existing structures are discussed. The data shared by the official organs of the Turkish Council, scientific studies and the writings of international organizations constitute the most important sources of the study.

Keywords: Turkish Council, International Organizations

1. ULUSLARARASI ÖRGÜTLER

1.1 Tarihsel Gelişim

Uluslararası Örgütlerin ilk örnekleri olarak eski çağlardaki birkaç kent devletinin bir araya gelerek oluşturduğu koalisyonlar sistemi verilebilmektedir. Fakat oluşturulan koalisyonların zamanla imparatorluk sistemine dönüşmesi ve alt birimlerin doğrudan üst siyasi yapı olan imparatorluğa bağlanması günümüzdeki örgütlerden en önemli farkı oluşturmaktadır (Ateş, 2014: 51-52). 1648 Westphalına Antlaşmasına paralel olarak ulus-devlet modelinin gelişmesi, devletlerin egemenliklerinden tavizler verdiği koalisyon kurma dönemine son vermiştir. Devletler artık birden fazla devleti ilgilendiren sorunlara uluslararası konferanslar aracılığıyla çözümler aradığı görülmektedir (Başak, 2012: 25). Modern anlamda ilk örneklerine ise 19. Yüzyılda rastlanmasına rağmen teknik açıdan geliştirilmesi ve amaçlarının çeşitlendirilmesi I. ve II. Dünya savaşından sonrasına denk gelmektedir (Şahin, 2015: 3).

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı beraberinde vatanseverlik duygusunun artmasına ve milliyetçiliğin yükselişine katkı sağlarken, savaşa yönelik nefretin ve savaşın engellenmesi gerektiği hissini güç kazanmasını getirmiştir (Bennett & Oliver, 2015: 49). Bu doğrultuda savaştan zarar gören halk ve devlet

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE, Avrasya Araştırmaları YL.

² Divan-ı Lügatî't Türk'te tam olarak konsey sözcüğünün anlamını veren Keneş kelimesi tespit edilmiştir. Türk Keneşi ifadesi Türk lehçelerinin ortak unsurlarına bir örnek teşkil ettiğinden örgütün diğer kurumları ile olan yazışmalarında kullanılmaktadır. Bildirinin devamında konsey yerine keneş ifadesi kullanılacaktır.

liderleri, uluslararası örgütlerin gelecekte bir barış düzeninin kurulmasına yardımcı olabileceği inancının derinleşmesine katkı sağlamıştır.

Evrensel nitelikte ilk örgütlenme denemesi olarak 1919 yılında kurulan Milletler Cemiyeti örneği verilebilir. Milletler Cemiyeti'nde "örgütlenme zorunluluğu ile geleneksel egemenlik" bağdaştırılmaya çalışılmıştır (Başak, 2012: 28). Milletler Cemiyeti'nin en önemli iki organı olan Güvenlik Konseyi ve Genel Kurulunun yetki dağılımının net bir şekilde düzenlenmemesi, iki organın yetkilerinin iç içe geçmesini ortaya çıkarmıştır. Bu durum büyük sorunlar ortaya çıkardığı gibi örgütte alınan kararların tavsiye niteliğinin yukarıya çıkmasını da engellemiştir (Denk, 2015: 105). Milletler Cemiyeti'nin teknik açıdan yetersizliği ve İkinci Dünya Savaşını engelleyemeyişi cemiyetin ölü doğan bir cemiyet olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Her geçen gün üzerine yenilikler katan uluslararası ilişkiler mantığı özellikle güç kullanımını yasaklayan Birleşmiş Milletlerin kurulmasıyla yeni bir boyut daha kazanmıştır. Birleşmiş Milletler Antlaşması uluslararası örgütlerin kurulmasını teşvik ederken, hukuksal bir zeminde hazırlamıştır. Bir çatı örgüt olarak kurulan Birleşmiş Milletler bünyesinde birçok alan da örgütler kurulmuştur (2015: 24). Kısacası 20. Yüzyılda uluslararası örgütlenme alanında farklı alanlarda (ekonomi, askeri, siyasi vb.) çok değişik örgütlerin kurulduğu görülmektedir.

1.2 Uluslararası Örgütlerin İşlevleri

20. Yüzyıldan günümüze kadar geçen sürede devlet dışı aktörlerinde uluslararası sisteme dahil edildiği kabul görmüştür. Uluslararası İlişkiler alanında devletlerden sonra en fazla ele alınan konu uluslararası örgütler olmuştur. Uluslararası örgütlerin benzer hukuki, yapısal ve işlevsel özellikleri olmakla birlikte kullandıkları araçlar ve politikalar açısından farklılıklar görülmektedir. Bu sebepten tek ve kesin bir uluslararası örgüt tanımı yapılamamaktadır. Ancak üzerinde mutabık olunan temel özellikleri ile ortak olan hukuk kuralları ekseninde uluslararası örgüt tanımı yapılmaya çalışılmaktadır (Şahin, 2015: 3). Örneğin 14 Mart 1975 tarihli Uluslararası Örgütlerle İlişkilerde Devletlerin Temsili Viyana Sözleşmesi'nin 1. Maddesine göre; uluslararası örgüt, "devletlerin aralarında yaptıkları bir antlaşma ile oluşturdukları, üye devletlerden ayrı bir hukuki kişiliği, kendi yasası ve organları olan bir varlık" şeklinde tanımlandığı işaret edilmektedir (Başak, 2012: 47). Davut Ateş'e göre ise; "Egemen devletler arasında küresel veya bölgesel ölçekte genel ya da özel amaçlara ulaşma doğrultusunda işbirliği sağlamak için kurulan ve çeşitli yapılara, mekanizmalara ve süreçlere sahip tüzel kişilerdir." tanımlamasını yapmıştır (2014: 19).

Uluslararası arenada devletlerin varlıklarını devam ettirebilmesi için ulusal çıkarlarını korumalı ve bu doğrultuda belirli hedefler ortaya koymalıdır. Ortaya koyulan bu hedefleri tek başına gerçekleştiremeyeceğini anlayan devlet, diğer devletler ile işbirliği yoluna gider. Kısacası *ortak bir hedef* oluşturulur. Bu doğrultuda devletler örgüt kurma yoluna gider. Devletleri örgütlenme yoluna iten diğer bir neden ise var olan *zorunluluk*lardır. Bu zorunluluklara örnek verecek olursak; 20. Yüzyılda tüm dünyayı etkileyen Soğuk Savaş döneminde, Sovyet tehdidine karşı bir güvenlik örgütü olarak kurulan NATO'ya Türkiye'nin girmek zorunda kalması verilebilmektedir. Böylelikle ortak çıkarlar etrafında toplanan devletler zorunluluklardan dolayı da bir araya gelebilmektedir.

Günümüzde uluslararası örgütlerin sayısı on binlere ulaşmıştır. Bu da bize farklı nitelik ve düzeylerde örgütlerin var olduğunu göstermektedir. Uluslararası örgütler sınıflandırılırken yaygın olarak başvurulan iki yöntem bulunmaktadır. Bunlardan birincisi coğrafyadır. Örgüte üye olan devletlerin kapladığı coğrafya dikkate alınarak yapılan sınıflandırma küresel ve bölgesel nitelikte olmaz üzere ikiye ayrılmaktadır. Küresel nitelikteki örgütlere en iyi örnek Birleşmiş Milletler verilebilirken, bölgesel nitelikli örgütlere Afrika Birliği, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü gibi örgütler örnek verilebilmektedir (Ateş, 2014: 27). İkincisi ise örgütün faaliyet alanıdır. Örgütler siyasi, ekonomik, askeri, teknik, sosyal ve kültürel alanlarda faaliyetler yürütebilmektedir. Bunlara örnekler verecek olursak, Arap Birliği ve Afrika Birliği siyasi, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü ekonomik, NATO ise savunma niteliği belirgin örgütlerdir (2014: 27-28).

Küreselleşme ile birlikte ön plana çıkan örgütler uluslararası sistemi düzen de tuttuğu gibi, devletler arasında işbirliğini, dayanışma ve kaynaşma duygusunu da arttırmaktadır. Bunun yanında devletler arasında uzlaşma sağlanamayan bir çok konuya da çözümler bulmaktadır.

2. TÜRK KENEŞİ

2.1 Örgütlenme Süreci ve Kuruluşu

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tesis edilen iki kutuplu sistem de Türkiye ve diğer beş Türk Cumhuriyeti'nin farklı kutuplarda yer almasından dolayı birbirleriyle doğrudan iletişim kurmalarına imkan

танымamaktaydı. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan dördü Türkistan³ bölgesinde (Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan) biri ise Kafkasya bölgesinde (Azerbaycan) yer alan 5 Türk Cumhuriyeti ve Türkiye'de büyük bir heyecanın söz konusu olduğu bir döneme girilmiştir (Erol ve Çelik, 2017: 20). SSCB'nin dağılmasından sonra bölgedeki hakimiyetini kaybetmek istemeyen Rusya, Aralık 1991'de eski Sovyetler Birliği içerisinde yer alan 10 cumhuriyetle birlikte Bağımsız Devletler Topluluğunu oluşturmuş ve 15 Mayıs 1992'de ise bunu pekiştirerek 3 Türk Cumhuriyeti'nin (Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan) de yer aldığı bir askeri ittifak antlaşması olan Kolektif Güvenlik Antlaşması imzalanmıştır. Bölgeye Türkçü siyasal ve kültürel söylemlerinde etkisiyle hızlı bir giriş yapan Türkiye, bu gelişmeler sonucunda duraksayarak, bölgedeki dengeleri analiz etme sürecine girmiştir (Şahin, 2015: 5).

Türk Devletleri arasında gelecekte ortak adımlar atabilecek bir mekanizmanın oluşturulmasının ilk sinyalleri, 1992 yılında başlayan "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" ile olmuştur. Fakat 1992 yılında Ankara'da başlayıp, 2010 yılına kadar süren zirveler sürecinde bir uluslararası örgütün kurulmasının doğrudan hedeflenmediği anlaşılmaktadır. Ancak bazı zirvelerde alınan kararlar ve atılan adımlar nihai hedefin, gelecekte bir kurumsal yapının kurulmasının sinyallerini vermektedir. 21 Ekim 1996 yılında Taşkent'te düzenlenen 4. Zirvede alınan bir karar buna en iyi örnektir. Zirve sonunda alınan bir kararla birlikte Türkçe Konuşan Devler Zirvesi Sekreteryası'nın oluşturulması ve tüzüğünün hazırlanması kararı alınmıştır (1998 yılında Kazakistan'ın Astana şehrinde düzenlenen 5. Zirve de Daimi Sekreteryaya Tüzüğü kabul edilmiş, 2000 yılında Azerbaycan'ın Bakü şehrinde düzenlenen 6. Zirve de Daimi Sekreteryaya'nın Türkiye'de tesisi kararlaştırılmıştır). Bu durum devletler arasında işbirliğinin gelecekte bir örgüt temelinde yapılacağına en önemli göstergesi olmuştur (Şahin, 2015: 7). 2001 yılında İstanbul'da düzenlenen 7. Zirve de Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev zirveler süreci çerçevesinde Aksakallılar Konseyinin ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi'nin kurulmasını önermiştir (2001 İstanbul Bildirisi). 2009 yılında Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde düzenlenen 9. Zirve de Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına dair Nahçıvan Antlaşması Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan tarafından imzalanmıştır (Türk Konseyi, 2018a).

2.2 Amaçları

Nahçıvan antlaşmasının başlangıç metninde üye devletlerin, Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın amaç ve ilkelerine bağlılıklarını temin ederek, Türk Keneşi'nin temel amacının Türk Dili Konuşan devletler arasında kapsamlı bir şekilde işbirliğinin geliştirilmesi, bölgesel ve küresel barışa katkı da bulunmak olarak tanımlamışlardır. Ayrıca üye ülkeler, demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğü gibi ilkelere de bağlılıklarına vurguda bulunmuşlardır. Türk Keneşi'ne üye ülkeler arasında işbirliği ortak dil, tarih, kültür gibi konular ekseninde inşa edilmektedir (Nahçıvan Ant. Md. 2).

Nahçıvan Anlaşması'nın 2. Maddesinde ortaya konulan temel amaç ve görevler kısaca şunlardır:

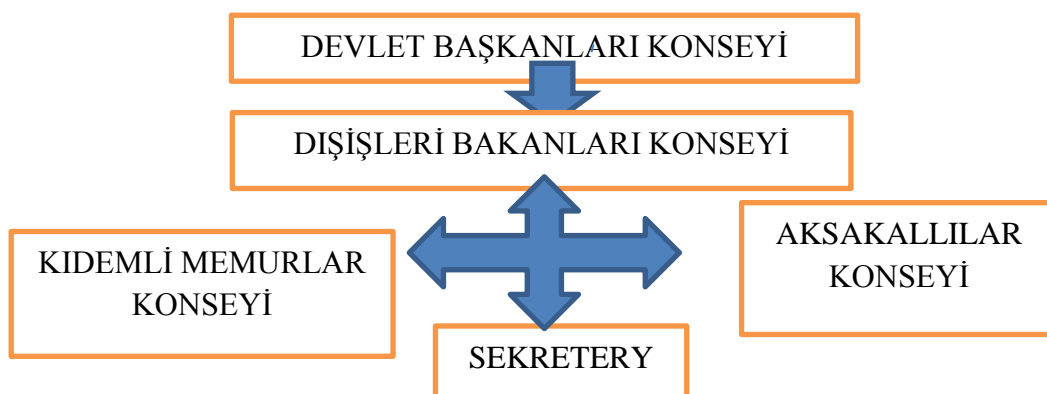
- Taraflar arasında karşılıklı güvenin, dostluk ve iyi komşuluğun güçlendirilmesi,
- Küresel ve Bölgesel barışın ve refahın korunması ve artırılması,
- Dış politika konularında üye ülkelerin ortak tutumlar benimsemesi,
- Uluslararası terörizme ve sınır ötesi suçlara karşı koordineli bir şekilde mücadele etmek,
- Ülkeler arasında ortak çıkarların korunması ve etkin bir şekilde bölgesel veya ikili ilişkilere teşviklerin artırılması,
- Ülkeler arasında ticaretin geliştirilmesi ve karşılıklı yatırımlar için uygun ortamın oluşturulması,
- Ekonomik açıdan ülkeler arasında dengeli bir büyüme, kültürel ve sosyal açıdan gelişimin amaçlanması,
- Demokrasi ve insan haklarının giderek geliştirilmesi ve hukukun üstünlüğü ilkesine saygı,
- Eğitim, bilim, teknoloji ve kültür alanlarında atılan adımların geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi,
- Kitle iletişim araçlarıyla daha yoğun bir iletişim ağının kurulması ve geliştirilmesi,
- Türk halklarının sahip olduğu ortak dil ve tarih mirasının korunması, geliştirilmesi ve bu yönde yayın ve basın faaliyetlerinin çoğaltılması,
- Hukuki konuların geliştirilmesi açısından üye devletlerin birbirlerine bilgi aktarımı ve adli konularda işbirliğinin teşvik edilmesi,

³ Zeki Velidi Togan'ın Bugün ki Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi adlı eserinin önsöz kısmında sınırlarını belirttiği Türkistan bölgesi; Hazar denizi ve aşağı Ediv'den Çin seddine kadar uzan doğu Türklerinin yaşadığı bölge olarak tanımlanmıştır (Togan, 1981: 2). Türkistan kavramı 1920'de SSCB yönetimi tarafından yasaklanmış, 1924'te de tamamen kaldırılmış ve yerine Orta Asya kavramı kullanılmaya başlamıştır. Bildiri de Orta Asya kavramı yerine Türkistan kavramı kullanılacaktır.

2.3 Türk Keneşi'nin Örgüt Yapısı

2.3.1 Türk Keneşi'nin Organları

Türk Keneşi bir uluslararası örgüt olması itibariyle 5 daimi organa sahiptir. Bunlar: Devlet Başkanları Konseyi, Dışişleri Bakanları Konseyi, Aksakallılar Konseyi, Kıdemli Memurlar Komitesi ve Sekreteryadır. Türk Keneşi'nin ana karar alma organı alfabetik sıraya göre, dönem başkanlığını üstlenen ülke tarafından başkanlık edilen Devlet Başkanları Konseyi'dir. Türk Keneşi'nin faaliyetlerini İstanbul'da daimi olarak kurulan Sekreteryaya tarafından koordine edilmektedir (Türk Konseyi, 2018b). Türk Keneşi aynı zamanda Türk Dili Konuşan Ülkeler Asamblesi (TÜRKPA), Türk İş Konseyi, Türk Akademisi ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) gibi 5 ilişkili kurum ile de kurumsal bağı vardır (Türk Konseyi, 2018c). Organlar ve kurumlar aşağıda şema ile gösterilmiştir.



Şema 1. Türk Keneşi'nin Organları



Şema 2. Türk Keneşi ile ilişkili Kuruluşlar/Örgütler

2.3.1.1 Devlet Başkanları Konseyi (DBK)

Devlet Başkanları Konseyi toplantıları yılda bir kez yapılır. Tarafların onayına başvurularak olağanüstü Devlet Başkanları Konseyi toplantıları da yapılabilmektedir. Toplantının yeri devletlerin İngilizce adlarının alfabetik sırasına göre belirlenmektedir. Olağanüstü Devlet Başkanları Konseyi toplantısının yeri taraflar arasında sağlanacak mutabakat uyarınca belirlenir. 2018 yılının Devlet Başkanları Konseyi toplantısı 3 Eylül 2018 tarihinde (Türk Keneşi Zirveleri Süreci- 6. Zirve) Kırgızistan'ın Çolpan-Ata şehrinde düzenlenecektir. Bu zirve ile birlikte Türk Keneşi'nin zirve başkanlığı Kazakistan Cumhuriyeti'nden Kırgızistan Cumhuriyeti'ne geçecektir.

Devlet Başkanları Konseyi yetkileri çerçevesinde,

- Güncel uluslararası sorunların çözümüne ilişkin olarak taraflar arasındaki etkileşimin değerlendirilmesi
- Türk Keneşi kapsamında öncelikli işbirliği alanlarının belirlenmesi
- Türk Keneşi'nin faaliyetlerinin değerlendirilmesi (Nahçıvan Ant. Md.5).

2.3.1.2 Dışişleri Bakanları Konseyi (DİBK)

Dışişleri Bakanları Konseyi, gerektiğinde Türk Keneşi adına beyanatta bulunabilmektedir. Dışişleri Bakanları Konseyi, kural olarak Devlet Başkanları Konseyi toplantısının yapıldığı yerde ve bu toplantılar yapılmadan öncesinde yapılır. 3 Eylül 2018 tarihinde Kırgızistan'da yapılacak olan Devlet Başkanları Konseyi toplantısının Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısı 27-30 Ağustos 2018 tarihleri arasında yapılacaktır. Tarafların onayı alınarak olağanüstü DİBK toplantıları tarafların belirlediği bir yerde düzenlenir.

Yetkileri çerçevesinde,

- Türk Keneşi'nin gündemdeki faaliyetleriyle ilgili konuları değerlendirir,
- Devlet Başkanları Konseyi toplantısında ele alınacak güncel uluslararası meseleleri tespit eder,
- Sekreteryaya'nın personel yapısını ve mali raporunu onaylar (Nahçıvan Ant. Md.7).

2.3.1.3 Kıdemli Memurlar Komitesi (KMK)

Kıdemli Memurlar Komitesi'nde devletlerin asgari bir temsilcisi bulunmaktadır. KMK toplantıları kural olarak DİBK toplantısının öncesinde düzenlenir.

Kıdemli Memurlar Komitesi yetkileri çerçevesinde,

➤ Sekretarya'nın faaliyetlerini koordine eder

➤ Sekretarya tarafından hazırlanılan taslak belgeleri DİBK'nın incelemesine sunumundan ve DBK'nın onaylamasından önce değerlendirir ve onay verir (Nahçıvan Ant. Md. 6).

2.3.1.4 Sekretarya

Üye devletler, Türk Keneşi'nin amaç ve görevlerini yerine getirebilmesine yardımcı olmak üzere, bir *yürütme* organı olan Sekretarya'yı kurmuşlardır. Sekretarya daimi olarak kurulmuş olup yeri İstanbul'dadır. Sekretarya, DİBK'in öneri üzerine DBK tarafından onaylanan Genel Sekreter tarafından yönetilecektir. Genel Sekreter uyuşunda bulunduğu ülke hariç, diğer üye ülkelerin her birinden bir Genel Sekreter Yardımcısı atanacaktır. Günümüzde (2018) Türk Keneşi'nin Genel Sekreteri Azerbaycanlı Büyükelçi Ramil Hasanov'dur. Genel Sekreter, tarafların İngilizce resmi ülke adlarının sıralamasına göre 1 defaya mahsus 3 yıllığına atanmaktadır. Sekretarya, taraflar arasında ayrıca imzalanacak uluslararası bir antlaşma çerçevesinde kendine ait bir bütçeye sahip olacaktır.

Sekretarya'nın görevleri arasında,

➤ Türk Keneşi nezdinde gerçekleştirilecek olan tüm toplantıların düzenlenebilmesi amacıyla ihtiyaç duyulacak idari, örgütsel, teknik ve protokoller önlemlerin alınması

➤ Taslak belgelerin hazırlanması

➤ Belgelerin tasnif ve arşivlenmesi

➤ Türk Keneşi ile ilgili genel mahiyetli bilginin yayımlanması

➤ DBK, DİBK ve KMK tarafından verilecek diğer görevlerin yerine getirilmesi

➤ Gerçekleştirilen mali faaliyetlerle ilgili olarak KMK'ya rapor sunulması

➤ Görevlendirilecek personelin tespit edilerek KMK'nın onayına sunulması (Nahçıvan Ant. Md. 10-

11).

SONUÇ

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin liderleri, çeşitli organizasyonlar ışığında işbirliği konusundaki kararlılıkları Türk Keneşi gibi bir uluslararası örgütün kurulmasını sağlamıştır. Türk Keneşi, genç bir örgüt olmasına rağmen uluslararası hukuka istinaden tam manasıyla bir hükümetler arası örgüttür. Aynı zamanda ilişkili kuruluşları bünyesinde bulundurmasından dolayı kısmen bir çatı örgüt niteliğindedir. Üye alımı açısından kapalı, coğrafi kapsam bakımından sınırlı olmasından dolayı bölgesel bir örgüttür. Bölgesel bir işbirliğinin başlatılması kadar sürdürülmesi de önemlidir. Ekonomik alanda üye devletler arasında ticaretin geliştirilerek karşılıklı yatırımların attırılması, bu konuda fiziki olmayan engellerin kaldırılması ülkeler arasındaki güveni arttıracak gibi bölgesel kalkınmaya da katkı sağlayacaktır. Öte yandan tarihi İpek Yolu'nun tekrardan canlandırılması ve bir turizm markası haline getirilmesinin de büyük katkılar sağlayacağı aşikardır. Eğitim ve kültür alanında ortak hareket edilmesi ve bu doğrultuda ortak yayınların çıkarılması Türk lehçeleri arasındaki farkların kaldırılmasına katkı sağlayacaktır. Türk Dili Konuşan Ülkeler ifadesinin hukuki olarak yorumlanması, Özbekistan ve Türkmenistan'ın yanında KKTC ve Başkurdistan gibi bağımsızlıkları tanınmayan veya özerk cumhuriyet statüsünde bulunan yapılarında Türk Keneşi'ne katılmasında herhangi bir engel bulunmamaktadır. Bu duruma takiben örgüt üyeleri çeşitlendirilmelidir.

Türk Keneşi, eğitimden ekonomiye, ulaştırmadan kültüre, turizmden dış politikaya sürdürmekte olduğu ve her geçen gün yenisini eklediği projelerle, sadece üye devletlerin arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesine katkı sağlamakla kalmayıp, bölgesel ve küresel nitelikte Avrasya'da bir işbirliği geleneğinin oluşmasına yardımcı olmuştur. Türk Keneşi çok kısa bir sürede Avrasya'da önemli bir aktör olarak yerini almıştır. Türk Keneşi, Türk devletlerini gönüllü olarak bir araya getiren ilk kuruluş olmasından dolayı örgütlü davranmanın bir test aracı olarak ta değerlendirilir.

KAYNAKÇA:

Ateş, Davut (2014), Uluslararası Örgütler Devletlerin Örgütlenme Mantığı, Dora Yayınları, Bursa.

Başak, Cengiz (2012), Uluslararası Örgütler, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Bennett, A. L. & OLIVER, J. K. (2015), Uluslararası Örgütler, BB101 Yayınları, Ankara.

Denk, Erdem (2015), Uluslararası Örgütler Hukuku: Milletler Cemiyeti Sistemi, Siyasal Kitapevi, Ankara.

Erol, M. S. & ÇELİK, K. E. (2017), "Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 17/2 Kış, s. 15-32.

Şahin, Çiğdem (2015), "Uluslararası Örgüt İşlevleri Açısından Türk Konseyi (Türk Keneşi)", 13. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Bakü/Azerbaycan.

Togan, A. Zeki Velidi (1981), Bugün ki Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yayınları 8, İstanbul.

Türk Konseyi (2018a), “Genel Bilgi”, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, www.turkkon.org/tr-TR/genel-bilgi/1/10, 21.08.2018.

“Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması”, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, www.turkkon.org/tr-TR/temel-belgeler/1/12, 12.08.2018.

Türk Konseyi (2018b), “Organizasyon Şeması”, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, www.turkkon.org/tr-TR/organizasyon-semasi/1/11, 22.08.2018.

Türk Konseyi (2018c), “İlişkili Kurumlar”, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, www.turkkon.org/tr-TR/iliskili-kurumlar/1/14, 22.08.2018.

BAKI-TBİLİSİ-QARS DƏMİRYOLUNUN AÇILIŞ MƏRASİMİ: TÜRKİYƏ MEDIASININ GÜNDƏMİNDƏ

Namiq ƏHMƏDOV*

Xülasə:

Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistanın dövlət və hökumət rəhbərlərinin, Tacikistan və Türkmənistan respublikalarının nümayəndə heyətlərinin iştirakı ilə 2017-ci ilin 30 oktyabrında Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti layihəsinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Regionun nəqliyyat xəritəsini dəyişdirən və bütün dünya mətbuatının diqqət mərkəzində olan bu hadisə Türkiyə mediasının da baş xəbəri kimi təqdim edildi. Məşhur “TRT Haber”, “A haber”, NTV, “Habertürk”, “TRT Avaz”, “TGRT” telekanalları açılış mərasimini geniş işıqlandırdı. “Anadolu” Agentliyi gün ərzində mövzu ətrafında ondan çox məlumat yaydı. “Doğan” xəbər agentliyi, “Türkiyə”, “Yeni Şəfəq”, “Milliyyət”, “Axşam”, “Hürriyyət”, “Sabah”, “Star”, “Karar”, “Təqvim”, “Milli qəzetə”, “Akit” qəzetləri, “24.com.tr”, “Haberler.com”, “Sanalbasin.com”, “Kanal5.com.tr”, “Aydinlik.com.tr”, “Timeturk.com”, “Yurtgazetesi.com.tr”, “Gercekgundem.com”, “Internethaber.com” və yüzlərcə digər media saytları da BTQ dəmir yolu xəttinin açılış mərasimi ilə bağlı xəbərlərə geniş yer ayırmışlar. Türkiyənin bir neçə yüz minlik tirajlı qəzetlərinin əsas mənsətinə çevrilən bu mövzu baxış sayı milyona çatan internet portallarının, sosial şəbəkələrin də gündəmində olmuş, həmçinin əyalət mediasında da ən aktual mövzu kimi işıqlandırılmışdır.

Açar Sözlər: Bakı-Tbilisi-Qars, Orta Asiya, Avropa, Çin, türk mediası

MEDIA COVERAGE OF OPENING CEREMONY OF THE BAKU-TBILISI-KARS RAILWAY

Abstract:

On October 30, 2017, the official opening ceremony of the Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway project took place with the participation of the heads of state and government of Azerbaijan, Turkey, Georgia, Kazakhstan and Uzbekistan, and the delegations of the Republics of Tajikistan and Turkmenistan. This event that effectively changes the transport map of the region and is in the focus of attention of the whole world press has made headlines in Turkish media as well. The opening ceremony has been extensively covered by famous TV channels such as “TRT Haber”, “A Haber”, NTV, “Habertürk”, “TRT Avaz” and “TGRT”, “Anadolu” agency has published more than 10 news articles on the topic throughout the day. News about the opening ceremony of the BTK railway has been given broad coverage also by the “Doğan” news agency, “Türkiye”, “Yeni Şafak”, “Milliyyət”, “Akşam”, “Hurriyet”, “Sabah”, “Star”, “Karar”, “Taqvim”, “Milli qəzetə”, “Akit” newspapers, “Haberler.com”, “Yurtgazetesi.com.tr”, “Kanal5.com.tr”, “Aydinlik.com.tr”, “Timeturk.com”, “Gercekgundem.com”, “Sanalbasin.com”, “24.com.tr”, “Internethaber.com” and hundreds of other media outlets. This topic, which has become the main headline of the Turkish newspapers with circulation of several hundred thousand copies, has been communicated through the internet portals, social networks with up to million page views, and also covered by the provincial media as the most topical issue.

Keywords: Baku-Tbilisi-Kars, Central Asia, Europe, China, Turkish media

GİRİŞ

Azərbaycanın həyata keçirdiyi möhtəşəm qlobal layihələr dünyanın diqqətini özünə cəlb etməklə, həm də Azərbaycanı inkişaf etmiş Avropa dövlətlərinin əsas tərəfdaşlarından birinə çevirmişdir. Bu gün dünyanın ən ciddi güc mərkəzləri ölkəmizlə əməkdaşlıqdan təkə məmnunluqlarını ifadə etmirlər, eyni zamanda bu əməkdaşlığın bundan sonra da geniş bir şəkildə davam etdiriləcəyini, bu münasibətlərin enerji, nəqliyyat və digər iqtisadi sahələrdə daha da genişləndirilməsini olduqca önəmli və vacib hesab edirlər. “Ölkəmizin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən və bir çox dövlətlərin iştirakçısı olduğu, artıq dünyanın enerji xəritəsini dəyişən Cənub Qaz Dəhlizi (CQD) layihəsi, həmçinin, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti beynəlxalq əməkdaşlığa, sülhə və təhlükəsizliyə mühüm töhfədir.

Dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, həmçinin iri şirkətləri Azərbaycanı bu layihələrin təşəbbüskarı və icraçısı kimi tanıyır. Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin birinci mərhələsinin işə salınması mərasimi zamanı da bunun şahidi olduq. Hətta ABŞ Prezidenti Donald Tramp öz ölkəsi ilə Azərbaycan arasında mövcud olan əməkdaşlıq əlaqələrini yüksək qiymətləndirmiş və bu əməkdaşlığın davam etdirilməsinə sadıq olduğunu bəyan etmişdir” (Bədəlov, “Xalq qəzeti”, 19 avqust 2018).

Yaddan çıxarmayaq ki, hələ xeyli əvvəl erməni lobbisinin təzyiqləri ilə Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) layihəsinin maliyyələşməsinə qəbul etməyən ABŞ indi həqiqətə çevrilən layihəyə tam başqa mövqedən yanaşmağa başladı. Təbi ki, iqtisadi maraqların ortaya qoyduğu kifayət qədər geniş arqumentlər Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun böyük potensialını təsdiq etməkdə idi. Nəhayət, 2017-ci il oktyabrın 30-da baş tutan təntənəli açılış mərasimi vaxtı ilə “xəyal” adlandırılan bu layihənin reallığını da təsdiq etdi. Bununla da bu

* Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq Jurnalistika kafedrasının doktorantı, e-mail: tuqay59@mail.ru

mövzu bütün dünya mətbuatının diqqətini çəkdi, o cümlədən bütün türk mediası gerçəkləşən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin açılışını manşet xəbəri kimi təqdim etdi.

1. SİYASİ CƏHƏTDƏN SÜLH VƏ SABİTLİK, SOSIAL BAXIMDAN RİFAH LAYİHƏSİ

Artıq 2017-ci ilin 30 oktyabrı tarixə qovuşsa da, önəmli bir gün kimi müasir dünya düzənində yaddaşlarda qalmaqdadır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılışı ilə reallaşan bu tarixi gündə Bakıda keçirilən təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Qazaxıstanın Baş naziri Bakıtjan Sqintayev, Gürcüstanın Baş naziri Giorgi Kvirikaşvili, Özbəkistanın Baş naziri Abdulla Aripov, həmçinin Tacikistan və Türkmənistan respublikalarından nümayəndə heyətləri iştirak edirdilər. Əslində bu tərkib özü də layihənin dəyərini ortaya qoyan faktlardandı. Layihə haqqında liderlərinin söylədikləri də bu dəyərləri təsdiq etməkdədir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Bakı-Tbilisi-Qars tarixi layihədir, qlobal layihədir. Bu layihə ölkələri bir-birinə daha yaxın edəcək”, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “...belə bir yolun regionumuza faydası yalnız iqtisadi cəhətdən olmayacaq. Layihə siyasi cəhətdən sülh, təhlükəsizlik və sabitlik, sosial baxımdan rifah gətirəcək, yük və sərnişin daşınması ilə yanaşı, məlumat mübadiləsi ilə də ölkələrimizin qlobal inkişafına töhfə verəcək”, Qazaxıstanın Baş naziri Bakıtjan Sqintayevin “Dəhliz bütün Cənubi Qafqaz regionunun sabit və təhlükəsiz inkişafına stimül olacaq”, Gürcüstanın Baş naziri Giorgi Kvirikaşvilinin “Biz şadıq ki, Çin və Avropa İttifaqının ticari tranzit xəritəsində bu marşrut yeni “Orta Dəhliz” rolunu oynayır” kimi ifadələri (“Xalq qəzeti”, 31 oktyabr 2017) layihənin nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğunu bir daha vurğulayır.

Hələ 2007-ci il fevralın 7-də Gürcüstanda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin iştirakı ilə üçtərəfli regional əməkdaşlıq sammiti sənədlərinin imzalanması ilə tarixi bir layihənin təməlinin qoyulması haqqında xəbərlər mətbuatın gündəmini zəbt etmişdi. Layihə Azərbaycanın regionda və beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunun göstəricisi olmaqla yanaşı, regionun nəqliyyat xəritəsini də dəyişdirəcək, Xəzər hövzəsi regionunun və Orta Asiya ölkələrinin Avropa və Çin ilə nəqliyyat əlaqələrinin qurulmasında xüsusi rol oynayacaq bir hadisə kimi təqdim olunmaqda idi. Amma bunun heç də xarici ölkələrin, hətta super güclərin, xüsusilə güclü erməni lobbilərinin təzyiqi olmadan ötürüldüyünü demək olmazdı. Bu təzyiqlərin “...ən diqqət çəkəni ABŞ-dan gəldi. Xüsusilə ABŞ Konqresinin erməni məsələlərinə cavabdeh qrupunun Nümayəndələr Palatasına təqdim etdiyi sənəddə göstərilirdi ki, bu dəmir yolunun tikintisinə yardım göstərməyi Birləşmiş Ştatların şirkətlərinə qadağan edirlər. Konqresmenlərin fikrinə görə, “Qars-Gümrü dəmir yolunu kənarında qoymaq və Ermənistanı iqtisadi və ticarət sahəsində ziyan vurmaq ABŞ-ın uzunmüddətli regional maraqlarına zərbə vurur. Konqresmenlərin təkidli 2007-ci ildə onunla nəticələndi ki, ABŞ Konqresi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun maliyyələşdirilməsini ABŞ şirkətlərinə qadağan edən qanun qəbul etdi” (Rüstəmov, “Xalq qəzeti”, 3 dekabr 2017). Nəhayət, 2017-ci il oktyabrın 30-da baş tutan təntənəli açılış mərasimi vaxtı ilə “xəyal” adlandırılan bu layihənin reallığını da təsdiq etdi. Bununla da bu mövzu bütün dünya mətbuatının diqqətini çəkdi, o cümlədən bütün türk mediası gerçəkləşən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin açılışını manşet xəbəri kimi təqdim etdi.

Türkiyə KİV-lərin dərc etdiyi ayrı-ayrı xəbərlərinin üzərində ətraflı dayanmadan öncə diqqətə çatdırım ki, nüfuzlu “TRT Haber” kanalı BTQ dəmir yolunun açılış mərasimindən xeyli öncə, hətta bir il əvvəl də geniş reportajlar yaymış (İpek, TRT-Azərbaycan, 30 oktyabr 2017), açılış mərasimindən sonra bu fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. “TRT Haber” “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu açıldı” (TRT-Azərbaycan, 30 oktyabr 2017), “A haber” “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu səfərlərinə başlandı” (“A haber” kanalı, 31 oktyabr 2017), NTV “Ortaq uğur” (NTV kanalı, 31 oktyabr 2017), “Habertürk” “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti açıldı” (“Habertürk” kanalı, 31 oktyabr 2017) başlıqlı xəbərləri ilə açılış mərasimini geniş işıqlandırmış, təqdimatları ilə ətraflı fikir yarada bilməmişdilər. “Anadolu” Agentliyi gün ərzində mövzu ətrafında ondan çox məlumat yaymışdır.

2. AVRASIYA NƏQLİYYAT XƏRİTƏSİNİN ÖNƏMLİ HİSSƏSİ

Qardaş ölkə KİV-ləri açılış mərasimində iştirak edən nüfuzlu qonaqların çıxışlarından ştatlar gətirərək BTQ dəmir yolu xəttinin Avrasiyanın sosial həyatına təsir imkanlarını təhlil edən xəbərləri ilə diqqət mərkəzində olmuşlar. Türkiyənin bir neçə yüz minlik tirajlı qəzetlərinin manşetə çıxarılan bu mövzu, baxış sayı milyona çatan internet portalları, sosial şəbəkədəki səhifələrin gündəmində olmuş, əyalət mediasında da ən aktual mövzusu kimi işıqlandırılmışdır.

“Axşam” qəzeti manşetə çıxardığı xəbərində bildirir: “Dəmir İpək Yolu xəttinin ilk rəsmi qatarı Bakıda keçirilən açılış mərasimindən sonra yola düşdü. BTQ dəmir yolu xətti Şərqi-Qərbi enerji-nəqliyyat dəhlizinin əsas elementlərindən olmaqla, beynəlxalq birlik tərəfindən ali məqsəd kimi region üçün bəyan edilmiş davamlı iqtisadi artıma və rifahın yüksəldilməsinə yol açacaq”. Xəbərdə BTQ-nin yaranma tarixi haqqında da ətraflı məlumat verilir. Dəmir yolu bağlantısı layihəsi ilə bağlı danışıqlara hələ 1993-cü ilin iyulunda

Ankara şəhərində keçirilmiş Türkiyə-Gürcüstan arasında Qarışq Nəqliyyat Komissiyasının iclasında başlanıldığı bildirilir və ondan sonrakı 11 ildə bu sahədə heç bir irəliləyiş olmadığı qeyd edilir: “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü ilin iyununda Tbilisidə rəsmi səfərdə olarkən Gürcüstanın o vaxtkı Prezidenti Mixeil Saakaşvili ilə keçirdiyi mətbuat konfransında Gürcüstandan Türkiyəyə dəmir yolu tikintisinin layihəsini dəstəklədiyini və Azərbaycanın da bu layihədə iştiraka hazır olduğunu ortaya qoyur. Nəhayət, həmin tarix 30 oktyabr 2017-ci ildə gerçəkliyə çevrildi” (“Axsam” qəzeti, 31 oktyabr 2017).

Türkiyənin ən populyar qəzetlərindən olan “Hürriyyət” bu möhtəşəm hadisəsini “Tarixi an” (“Hürriyyət” qəzeti, 31 oktyabr 2017) adlandırır və 1-ci səhifəsində layihədən danışır. Açılış mərasimində çıxış edən dövlət və hökumət rəhbərlərinin fikirlərinə yer ayıran qəzet bildirir: “Beş lider 14 ölkəni bir-birinə bağlayan layihənin son çivlərini çaldı” (“Hürriyyət” qəzeti, 31 oktyabr 2017). Həcar Boyacıoqlunun “Kesintiziz Londra-Pekin” (Boyacıoqlu, “Hürriyyət” qəzeti, 31 oktyabr 2017) yazısı ilə mövzu davam etdirilir: “Gələcək üçün çox önəmli addımlar atılır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti 1 milyon sərnişin və 6,5 milyon ton yükdaşıma qabiliyyətinə malik olacaq. Bu dəmir yolu xəttinin daşıma imkanları 2030-cu ildə isə 3 milyon sərnişin, 17 milyon ton yükə çatacaq”. Qeyd edək ki, qəzet bir gün əvvəl də dərc etdiyi “Dəmir ipək yolu açılır” (“Hürriyyət” qəzeti, 30 oktyabr 2017) məqaləsində “Londondan qalxan qatar Pekinə qədər gedə biləcək”, “İki aylıq yolu 15 günə düşürəcək”, “Bir milyon sərnişin” yarımbaşlıqlarında layihə haqqında ətraflı məlumatlara yer ayırmışdır. “Hürriyyət”in həmin sayında A3 formatlı səhifənin yarısı qədər bir həcmdə “BTQ dəmiryolu xətti açılır. Saat 14.00, Bakı, Azərbaycan” təqdimatı da yer alır (“Hürriyyət” qəzeti, 30 oktyabr 2017).

Türkiyənin digər nəşri--“Milliyyət” qəzeti isə “Əsrin layihəsi” başlıqlı xəbərini təqdimatını “İllərdir böyük həyəcanla gözlənilən gün” alt başlığı ilə tamamlayır: “Bakıda Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istismara verilməsi ilə bağlı açılış mərasimi keçirildi. İllərdir böyük həyəcanla və səbirsizliklə gözlənilən gün gəlib çatdı. Nəhayət, ilk qatar Bakıdan Qarsa yola düşdü” (“Milliyyət” qəzeti, 31 oktyabr 2017).

“Habertürk” qəzeti Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin fikirlərinə daha çox yer verir və bildirir ki, dəmir yolu xətti ilə bağlı ilkin mərhələdə 5 milyon, sonrakı mərhələdə 17 milyon, ondan sonra isə daha böyük həcmdə yüklərin daşınması nəzərdə tutulur. Bu yolun fəaliyyəti nəticəsində yol boyunca yerləşən ölkələr arasındakı ticarət dövriyyəsi ilə yanaşı, qarşılıqlı sərmayə qoyuluşu da artacaq, bu yoldan istifadə edən bütün ölkələr arasında əməkdaşlıq daha da dərinləşəcəkdir (“Habertürk” qəzeti, 31 oktyabr 2017).

“Yeni Şəfəq” qəzetinin verdiyi xəbərdə dəmir yolunun iqtisadi səmərəsi nəzərə çatdırılmaqla onun ölkələrarası münasibtlərə də önəmli təsirindən danışılır: “Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Avrasiyanın nəqliyyat xəritəsinin önəmli hissəsinə çevrilir. Ölkələr arasındakı ticarət dövriyyəsi ilə yanaşı, qarşılıqlı sərmayə qoyuluşu da artacaq, bu yoldan istifadə edən bütün ölkələr arasında əməkdaşlıq dərinləşəcək” (“Yeni Şəfəq” qəzeti, 31 oktyabr 2017).

“Türkiyə” qəzeti açılış mərasimi haqqında xəbəri manşetində verir. Prezident İlham Əliyev və R.Ərdöğanın fikirlərinə geniş yer ayrılan məqalədə bildirilir ki, Çindən gələn yük Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi sayəsində “Orta dəhliz” vasitəsilə 12-15 gündə Avropa İttifaqı ölkələrinə çatacaq (“Türkiyə” qəzeti, 31 oktyabr 2017).

“Sabah” qəzeti də BTQ-nin açılış mərasimini oxuculara “Üç ölkə, tək ürək, ortaq nailiyyət” başlıqlı xəbərlə çatdırıb: “Budur, tarixi an: Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunda ilk qatar belə hərəkət etdi. Dövlət və hökumət başçıları Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin çivlərini vurdular və yoldəyişən qurğunu işə saldılar. Bununla da Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti ilə hərəkət edən ilk yük qatarı yola salındı. Dövlət başçıları qatarla açılış mərasiminin keçirildiyi Ələt limanından Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti ilə Ələt dəmir yolu stansiyasına yola düşdülər” (“Sabah” qəzeti, 31 oktyabr 2017)

“Star” qəzeti də BTQ-nin açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin çıxışına yer ayırır. “Şərqdən Qərbə doğru uzanan mədəniyyət körpüsü” başlıqlı xəbərdə dəmir yolunun 846 kilometr olduğu qeyd olunur. Xəttin 504 kilometrlik hissəsi Azərbaycanın ərazisindən, 263 kilometri Gürcüstandan keçir. Yolun 79 kilometri isə Türkiyə ərazisindədir” (“Star” qəzeti, 31 oktyabr 2017).

Türkiyənin rəsmi “Anadolu” Agentliyinin xəbərində qeyd olunur ki, BTQ-nin istismara verilməsi ilə həm bərə, həm də konteyner-vaqon daşımaları daha da inkişaf edəcəkdir. Bu isə beynəlxalq daşımalarda mühüm rol oynayır. “Doğan Xəbər Agentliyi”, “TRT Avaz”, “TGRT” telekanalları, “Karar”, “Təqvim”, “Milli qazete”, “Akit” qəzetləri, “Haberler.com”, “Sanalbasin.com”, “Yurtgazetesi.com.tr”, “Habersitesi.com”, “Kanal5.com.tr” “Aydinlik.com.tr”, “24.com.tr”, “Timeturk.com”, “Gercek Gundem.com”, “Internethaber.com” və digər media orqanları da Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin açılış mərasimi ilə bağlı xəbərlərə geniş yer ayırmışlar.

NƏTİCƏ

BTQ layihəsinin açılış mərasiminədən təqdim olunmuş yazıların sayının çoxluğunu nəzərə alsaq, onların hər biri haqqında ayrı-ayrılıqda nəinki danışmaq, hətta adlarını belə bir məqalə çərçivəsində çəkmək mümkün deyildir. Amma ümumiləşdirilmiş bir anlamda söyləmək olar ki, bütün bu xəbərlərin məzmununda iki önəmli məsələ diqqəti cəlb edir: BTQ-nin iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti. Təbii ki, bu layihə sayəsində Azərbaycan ilə yanaşı, Gürcüstan və Türkiyə də tranzit daşımalarından yüksək gəlir əldə edəcək. Bu yol istifadəyə verildəndən sonra mövcud yükdaşımalarla müqayisədə zaman fərqi iki dəfəyədək azalması müşahidə olunacaq ki, bu da layihənin iqtisadi səmərəsini daha da artırır. Çindən İngiltərə, Fransa, Almaniya kimi Avropa ölkələrinə yükdaşıma müddəti təxminən BTQ-nin istifadəyə başlaması ilə 45-62 gündən 12-15 günə enəcək. Bu o deməkdir ki, Çindən Avropaya göndərilən yüklər BTQ xətti ilə əvvəlki dövrdəki müddətin dördüdə biri qədər vaxt ərzində ünvanına çatmış olacaq. Bə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin əhəmiyyətini, onun təhlükəsizliyini, etibarlılığını, sürət və vaxt tezliyini aydın göstərir. BTQ iqtisadi üstünlükləri ilə yanaşı, siyasi baxımdan da sülh, təhlükəsizlik, sabitlik və sosial rifahı yaxşılaşdıracaq, yük və sərnişin axını ilə bərabər, məlumat axını ilə də ölkələrin qlobal müstəvidə inkişafına dəyərli töhfəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

- Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun açılış mərasimi keçirilib, "Xalq qəzeti", 31 oktyabr 2017.
Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti açıldı, "Habertürk" kanalı, 31 oktyabr 2017
Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu səfərlərinə başlandı, "A haber" kanalı, 31 oktyabr 2017
BTQ dəmiryolu xətti açılır. Saat 14.00, Bakı, Azərbaycan. "Hürriyyət" qəzeti, 30 oktyabr 2017
Boyaçıoğlu, Həcər. Kesintiziz Londra-Pekin. "Hürriyyət" qəzeti, 31 oktyabr 2017
Bədəlov, Əliqismət. ABŞ Prezidenti Azərbaycanın həyata keçirdiyi layihələri dəstəkləyir. "Xalq qəzeti", 19 avqust 2018, s1)
İpek, Cəmil Doğaç. "Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və əhəmiyyəti". TRT-Azərbaycan, "Türkiyə və Avrasiya gündəmi" verlişi, 30 oktyabr 2017
Dəmir ipək yolu açılır. "Hürriyyət" qəzeti, 30 oktyabr 2017
Əsrin layihəsi həyata keçdi: Bakı-Tiflis-Qars dəmiryolu açıldı. TRT-Azərbaycan, 30 oktyabr 2017. <http://www.trt.net.tr/azerbaycan/turkiye/2017/10/30/srin-layih-si-h-yata-kecdi-baki-tiflis-qars-d-miryolu-acildi-837204>
Əsrin layihəsi. İllərdir böyük həyəcanla gözlənilən gün, "Milliyyət" qəzeti, 31 oktyabr 2017
Firavanlığa ilk səfər, "Axsam" qəzeti, 31 oktyabr 2017.
İpək körpü, "Habertürk" qəzeti, 31 oktyabr 2017.
Ortaq uğur, NTV kanalı, 31 oktyabr 2017.
Rüstəmov, İlqar. BTQ: qitələri birləşdirən dəmir yolu, "Xalq qəzeti", 3 dekabr 2017.
Tarixi an, "Hürriyyət" qəzeti, 31 oktyabr 2017
Şərqdən Qərbə mədəniyyət körpüsü, "Star" qəzeti, 31 oktyabr 2017.
Üç ölkə, tək ürək, ortaq nailiyyət, "Sabah" qəzeti, 31 oktyabr 2017
Yeni dünya dəmir yolu xətti, "Türkiyə" qəzeti, 31 oktyabr 2017

ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ БАҒЫТЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫ ҚОЛДАНУ

оқытушы **А.Ж. ҚҰРАСБАЕВА***
3 курс студенті **С.Қ. НҮРҒАБЫЛОВА**

Түйіндеме:

Бұл мақалада критериалды бағалау жүйесінде оқу үрдісі оқушылардың өзін-өзі бағалауды үйреніп, өз білімдерінің жетістігі мен кемшілігін көріп үздіксіз нәтижеге жету үшін істелінетін іс-әрекеттері баяндалып, бағалау жүйесін қолдана білуге нұсқау берілген.

Критериалды бағалау жүйесінде ең маңызды нәрсе – оқу процесінің өзі, сол арқылы оқушы өзін – өзі бағалауды үйреніп, өз білімінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көріп, әрі қарай қалай жұмыс жасағаны, қалай ойланғаны бағаланады. Бағалауды өткізу үшін, оқушылардың нені білетіндігін және не істей алатындығы анықталынады. Жиынтық бағалыу тоқсан соңындағы оқушы білімінің жетістігін саралайтын жұмыс, осы жұмыстың бастауы негізі қалыптастырушы бағалауда қаланады. Бүгінгі таңда оқушы білімін критериалды жүйе бойынша бағалау ұсынылып отыр.

Тірек сөздер: *бағалау, дескриптор, кері байланыс, рефлексия*

USAGE OF CRITICAL ASSESMENT IN BIOLOGICAL EDUCATION IN THE MODERN LIFE

Abstract:

This article is about criteria based assessment system which has been taught learners to evaluate themselves, to see the success and disadvantage of their knowledge, and to evaluate their actions to achieve continuous results.

In this article, the Criteria-Based Assessment System is designed to teach students how to use self-esteem, self-assessment, and the ability to evaluate their own knowledge and achievements and to achieve an ongoing outcome.

The most important thing in the Criteria-based Assessment System is the learning process by which the student learns self-esteem, advantages and disadvantages of own knowledge, how they work and how they think. It is determined what the pupils know and can do to make the assessment. The work that assumes the succeeding student achievement in the end of the term is based on the formal assessment. Today, it is proposed to evaluate students' knowledge on the criteria based system.

Keywords: *estimation, descriptor, feedback, reflexion*

КІРІСПЕ

Білім берудің маңыздылығы сөз болған уақытта ең алдымен білімнің сапасы жайында қазіргі уақыттың өзінде ұстаздар, студенттер, жалпы ағарту ісіне қатысы бар адамдардың арасында кеңінен пікір-таластар ұйымдастырылып, ғылыми-теориялық болжамдар көптен айтылуда. «Білім беруді Қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымынан, мәдени құндылықтарынан, ұлттық дәстүр, рухани негізіден бөле жара қарауға болмайды. Сонымен қатар онда ғылым мен техниканың, педагогикалық соңғы жаңалықтары да барынша ескерілуі тиіс. Бұл ретте еліміздің білім беру жүйесінің реформаланып, заман талабына сай өзгеруі-занды құбылыс. Өйткені халыққа білім беру, ешуақытта қоғамдағы жағдайдан, мемлекеттің саясатынан тыс дамыған, қайта жаңа қоғам құрып, мемлекетті дамытуға білім берудің орны ерекшеленіп, оған жақсы мән беріліп отырған. «Білім жүйесіне уақыт талабына сай өзгерістер енгізу-қоғам өміріндегі аса маңызды міндеттердің бірі.

Критериалды бағалау жүйесінде ең маңызды нәрсе – оқу процесінің өзі, сол арқылы оқушы өзін – өзі бағалауды үйреніп, өз білімінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көріп, әрі қарай қалай жұмыс жасағаны, қалай ойланғаны бағаланады. Бағалауды өткізу үшін, оқушылардың нені білетіндігін және не істей алатындығын анықтау қажет.

Оқыту – мұғалімдердің оқушыларға жасаған сыйы емес, бұл құзіреттіліктер білім алу үшін оқушылардың өздері де оқу үдерістеріне белсенді қатысуын талап етеді. Мұғалімдер, өз кезегінде, өзінің сабақ беруіне емес, оқушылардың оқу ептілігін дамытуға назар аударуы тиіс. Осы мақсатта мұғалім оқыту ортасын құру керек. [1], осы орайда оқушылар арасында өзара түсіністік және ұжымдық қарым – қатынасты орнатып, оқушылардың сенімсіздіктерін жойып, себепші болатын,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ, bota-868 @mail.ru

айқын анықталмаған, ұжыммен шығарылған, білім процесінің барлық қатысушыларына алдын ала белгілі критериялармен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс.

Егер балаға оның белгілі бір деңгейге жеткендігін айтса, онда бұл оған үздіксіз нәтижеге жету үшін не істеу керектігін түсінуге көмектеспейді; бұл ретте егер баламен бірге оның жұмысында мұндай бағалауға не әкелгенін және бағалау өлшемдерін түсіндіруге талдау жасаса, онда бұл балаға өзінің нәтижесін жақсарту үшін кейін не істеу керектігін түсінуге мүмкіндік береді. [2].

Критериалды бағалауды енгізудің мақсаттары:

- Мектепте оқыту сапасын жоғарылату;
- Мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру.

Критериалды бағалаудың міндеттері:

- Сабақтың әр бөліктеріндегі әр оқушының дайындық деңгейін анықтауға;
- Бағдарламаға сәйкес оқу мақсаттарын орындауға қабілетті;
- Жеке оқушының даму жетістігін бақылауға;
- Оқушының білім алуы барысында қателіктерімен олқылықтарын айқындауға;
- Әр түрлі жұмыс барысында алған өз бағасының әділдігіне көзін жеткізуге;
- Оқу бағдарламасының тиімділігін саралауға;

Сабақ үдерісі мен білімнің меңгерілуі туралы оқушын мен мұғалім және ата – ана арасындағы кері байланысты қамтамасыз етуге.

Критериалды бағалаудың маңызы:

Мұғалімдер үшін:

- Сапалы нәтижеге әкелетін критерийлер құрастыруға;
- Өз іс – әрекетін саралап және болашаққа жоспарлай алатын мәліметтер алуға;
- Сабақ берудің сапасын арттыруға;
- Оқушының жеке ерекшеліктерін ескре отырып, оқытудың әр тұлғаға арналған ауқымын жоспарлауға ;
- Бағалаудың әртүрлі әдістерін пайдалануға;
- Оқу бағдарламасының қолжетімді ету үшін ұсыныстар енгізіуге.

Оқушылар үшін:

- Танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыру оқытудың әр түрлі әдістерін пайдалану;
- Табысқа жетелейтін бағалау критерийлерін түсінуе;
- Өзін және өзгелерді бағалау арқылы кері байланысқа түсуге;
- Сыни ойлауына, еркін ойын айтуына, өзгенің білімін көрсетуге.

Ата – аналар үшін:

- Баласының білім сапасының білім дәлелдемелерімен танысуға;
- Оның оқуындағы табыстылықты бақылауға;
- Оқуына қолдау көрсету үшін бағыт алуына мүмкіндік туғызады.

Критериалды бағалау жүйесінің тиімділігі:

- Мұғалімге оқушының оқу жетістіктерін объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді;
- Оқушыларға оқу үдерісі барысында туындаған қиындықтарды түсінуге, бағалауға мүмкіндік береді;
- Ата – аналар оқушының оқу жетістіктері бойыншы объективті дәлелдемелермен қамтамасыз етіледі.

Критериалды бағалаудың артықшылықтары:

- Оқушының жек басы емес, тек қана жұмысы бағаланады;
- Оқушының жұмысын бағалау алдын – ала ұсынылып критерийлерге негізделеді;
- Бағалау алгоритімі оқушыларға алдын – ала белгілі;
- Оқушы нақты не мақсатта жұмыс істеп отырғанын біледі;
- Оқушыға өзінің білімділік деңгейі анық көрінеп тұрады;
- Критерий арқылы бағалау мұғалімнің оқушы деңгейін анық біліп отыруына мүмкіндік береді;
- Білім берудің сапасы артады.

Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда бірқатар дағдылар қолданылады. Олар: білім, түсіну, қолдану, сыни ойлану, анализ, синтез, бағалау, зерттеу дағдылары, рефлексия, коммуникативті дағдылар, тілдік дағдылар, жеке жұмыс жасау дағдылары, тәжірибелік дағдылар, шығармашылық дағдылар, IT-технологияларды қолдану дағдылары.

Критерийдің мазмұны:

Критериалды бағалау сабақ беру, бағалау және оқытудың өзара байланыс принциптері негізінде дайындалған. Оның негізі принциптеріне төмендегілер жатады: [3]

- Бағалау білім жүйесінің міндеттеріне негізделген. Бағалау өзіндік мақсат болып саналмайды. Бұл жалпы білім беруді жетілдірудің механизмі болуымен қатар, әр оқушының оқу жетістігін жақсартудағы тиімді практика түрі болып табылады. Білім беру жүйесі міндеттері бағалауды және оны өткізудің жолдарын анықтайды.

- Бағалау үдерісі әділ, нақты, сенімді және айқын болып табылады. Бұл бағалау барысында қолданылатын ақпараттардың сенімділігі мен айқындылығын қамтамасыз етіп, тапсырмалар мен оларға сәйкес критерийлердің оқушылардың оқу жетістіктеріне жеткендігін бағалайтындығын анықтайды.

- Бағалау білім беру мазмұнының құрамдас бөлігі болып табылады, бағдарлама мақсаттары мен күтілетін нәтижелермен тікелей байланысты болып келеді. Ол мақсаттардың айқындығын қамтамасыз ете отыра, бағалау түрлерінің(қалыптастырушы және жиынтық) және бағалау рәсімінің оқу бағдарламасына сәйкестігін анықтайды.

- Бағалау қолжетімді, анық және ашық түрде болады. Ол қажетті ақпаратты уақытында беріп отыруға мүмкіндік тудырады, оқушылардың өзін – өзі реттеу тәртібін дамытып, үдеріске қатысушылардың жауапкершілігін арттырады.

- Бағалау үздіксіз өткізіледі және оқушының оқу жетістіктерін анықтауға және даму траекториясын жасауға мүмкіндіктер тудырады.

- Бағалау мектептің, мектеп ұжымының және оқушылардың даму бағытын айқындау жолындағы басты фактор болып табылады. Осы үдеріске қатысушылардың өз міндеттерін атқарудағы үлгерім мен ілгерілеу туралы мағлұматтар жинақтау бағалаудың екі түрі арқылы іске асырылады. Олар: қалыптастырушы және жиынтық(бөлім, ортақ тақырыптар бойынша өткізілетін бағалау, тоқсандық жиынтық бағалау, орта білім деңгейі бойынша) бағалау болып табылады.

Бағалау критерийлері – оқытудың мақсатын және ара қатынасын белгілеуге сәйкес белгі(сипаттама). Дескриптор – жетістік деңгейінің сипаттамасы.

Критерийлер

Білім және түсіну

Қолдану

Сыни ойлау және зерттеу

Дескрипторлар

Жекелеген сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасы мақсатына сәйкес келетін нақты фактілерді, ақпараттарды талдау, қайта жаңғырту, болжау жасау арқылы түсінгендігін көрсете білу.

Бұрын алған ақпараттар мен білімдерін жаңа немесе таныс емес жағдайларда және контекстерде қолдану, пайдалану. Білгенін, түсінгенін, дағдыларын сабақ барысында қолдану арқылы көрсету.

Әр сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін білімдерін қолдануды көрсетудің жолдары: практикалық жұмыс, кесін картада жұмыс жасай алуы, генетикалық есептер шығару, жобалар, мәселені шешу және нәтижелер ойлап табу болып табылады.

Білім көзінен алынған ақпараттарды талдау, синтездеу, бағалау арқылы пікірлер қалыптастыру. Жекеленген сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін ақпараттар мен нәтижелерді жинақтай алу және оларды талдай алу қабілеттілігін көрсету. Ұсынылған болжамдарды дұрыс ақпараттар жинақтау және деректерді пайдалану арқылы зерттеп, бағалап, өз бетімен қорытынды жасау. Әр сыныптар мен пәндер көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін жасалған қорытынды жайында ой қозғау қабілеттілігін көрсету.

Коммуникация және рефлексия

Сыныптағы биология пән көлемінде оқу бағдарламасының мақсатына сәйкес келетін ақпараттар, фактілер мен ойларын, пікірлерін ауызшы және жазбаша ұсыну. Басқа адамдар ұсынған ақпаратты тыңдай және сәйкесінше жауап қайтара алу қабілеттілігін, басқа адамдардың көзқарасын қабылдай отырып, өз көзқарасын түсіндіру арқылы ортақ ойға келу. Айтылған ойларды, пікірлерді, оқиғаларды ой елегінен өткізу арқылы шешім қабылдау немесе ой толғаныс нәтижесінде іс – әрекет жасау.

Критериалды бағалау технологиясы оқушыға бойындағы үрейленуді басады және мұғалім «төрешілік» қызметінен босатылып, оқушы бойында өзін – өзі бағалау, өз іс – әрекетіне баға беру, жауапкершілік қабілетінің дамуына ықпал етеді. Критериалды бағалау жүйесі бұрынғы бағалауға қарағанда қалыптастырушы және жиынтық бағалаумен ерекшеленеді. Қалыптастырушы бағалау оқытуды, әдістерді және осы мүмкіндіктерді іске асыру түрлерін жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған болса, жиынтық бағалау мақсатты баға қою және сертификаттау немесе оқытудың алға жылжуын тіркеу үшін оқыту қорытындысын шығару үшін қажет[4].

Жалпы қалыптасушы бағалау сабақ жүйесінде жеке қарастырылмайтын, сабақпен қатар жүретін үрдіс. Қалыптасушы бағалаудың (оқыту үшін бағалау) маңызы – білім беруді, әдістерді және осы мүмкіндіктерді іске асыру түрлерін жақсарту, мақсаты – оқытудың қиындықтарын анықтау, оқыту бағдарламасының мазмұнын және білім беру стилін білу, болжау мен сұрыптау, жетістікке жеткендігін көрсететін кері байланыс. Бағалаудың мәні – бақылау, алынған мәліметтердің интерпретациясы, бұдан арғы іс – әрекеттерді анықтау үшін қолданылуы мүмкін шешімдерді қорытындылау. Ол оқушының жаңа сабақты, тарауды қалай меңгеріп жатқандығын жүйелі түрде бақылап, қадағалап отыру. Жиынтық бақылау жұмысына дейінгі оқушының білім деңгейін қалыптастыру, дамыту, жетілдіру. Қалыптастырушы бағалау жұмысы сабақтың толық бөлігін қамтуы міндетті емес. Ол сабақтың басында, сабақтың ортасында, сабақтың соңғы бөлігінде жүргізіледі. Уақыт көлемі тапсырма деңгейіне сәйкес 5 – 10 минут болуы мүмкін. Сабақ барысында қалыптастырушы бағалаудың формальді, формальді емес әдістерін тиімді әрі жүйелі қолдану қажет[5]. Мәселен, 9 – сынып бойынша биология сабағында «Полеозойдағы тіршілік» тақырыбын өту кезінде оқушылардың білім деңгейін бақылау мақсатында алынған қалыптастырушы бағалау критерийін қолдандым:

Тапсырма: Мәтін бойынша өз көзқарастарын тұжырымдау

Оқу мақсаты	Критери йлер	Дескрипторлар	Жетті	Талпынады	Қорытынды
OM1	B	Мәтіндегі негізгі ойды анықтау			
OM2	C	Мәтіннің стилін анықтау			
OM3	D	Мәтінде берілген эрларға талдау жасау			
		Жасырын, ашық тест орындау			
		Полеозой дәуіріндегі тіршілік ету ерекшеліктері			

Сабақта қалыптастырушы бағалауды жүйелі өткізу – жиынтық бағалаудың нәтижелі болуының баспалдағы. Жиынтық бағалу тоқсан соңындағы оқушы білімінің жетістігін саралайтын жұмыс, ендеше осы жұмыстың бастауы негізі қалыптастырушы бағалауда қаланады. Бүгінгі таңда оқушы білімін критериалды жүйе бойынша бағалаудың өміршеңдігі мен ұтымдылығы дәлелденіп отыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, « Мен шәкірттерімді ешқашан да үйретпеймін, мен тек олардың үйренуіне тиімді жағдайлар жасауға тырысамын» деп атақты ғалым А.Эйнштейн айтпақшы, әр оқушының бойынан кемшіліктер іздемей, керісінше олардың жетістіктерін атап көрсету, нұсқауды мәлімдеу арқылы балаға нені оқыту керектігі мен қалай оқыту керектігін көзге түртіп көрсету – ата – аналар мен мұғалімдер, білім алушылар арасындағы бірлескен белсенді қарым – қатынастың қамтамасыз етілуіне, оқушылардың тиімді білім алуына және табысқа жетуіне қолайлы жағдай туғызуға алып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР-ның білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2012.27бет
2. Красноборовка А.А. *Критериальное оценивание в школе.*
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау», 55-107-бет
4. С. Мирсейтова «Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде», Қарағанды, 2011.
5. МАН. *Бірінші (ілгері) деңгейі.* НЗМ. Тапсырмалар жинағы.

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУ

а/ш.ғ.к., қауым.проф.м.а **Ғ.Ж. МЕДЕУОВА***
ж.ғ.м., аға оқытушы **Д.Ә.САДЫКОВА**
б.ғ.к., қауым.проф.м.а **Л.Е. АНУАРОВА**

Түйіндеме

Адамның шаруашылық әрекеті табиғаттың өзгеруіне әсер ететін ерекше фактор. Адам еңбек пен ақыл ойдың арқасында қоршаған ортаға бейімделумен қатар, оны өзгертеді. Қазіргі кезде әлемдік және мемлекеттік деңгейде экологиялық мәселелерді шешу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналды.

Еліміздегі экологиялық мәселелердің алдын алу, қоршаған ортаны қорғау, табиғат ресурстарын ұқыпты пайдалану, ұлттық экологиялық мәселелерді шешу бағытында жастарға экологиялық білім мен тәрбие берудің маңызы ерекше. Сондықтан жалпы білім берудің мектепке дейінгі, орта мектеп және ЖОО да оқу үрдісінде экологиялық білім мен тәрбие берудің жаңа әдіс тәсілдерін пайдалану арқылы қолдану қажеттілігі туындауда. Осыған орай мақалада бәсекеге қабілетті отандық өндіріс техникаларын пайдаланып озық тәжірибелері мен жетістіктері бар елдердің қолдануға тиімді нәтижелерін, экологиялық мәселелерді шешуге қатысты ғылыми-техникалық және инновациялық ізденістердің қолданысын анықтау арқылы білім мен тәрбие беру мәселелері жан-жақты қарастырылған.

***Тірек сөздер:** экология, методика, инновация, ғылым, техника, антропогендік, қоршаған орта*

ECOLOGICAL EDUCATION AND TRAINING IN EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

Business activities of people is a special factor that affects changes in the nature. Person not merely adapts to the environment but he alters it. Currently, settlement of environmental challenges on the global and state scales turns into a pressing problem of the present day.

It is essential to educate and train the youth with focus on prevention of environmental challenges of our country, protection of environment, careful use of natural resources, handling of national environmental challenges. Therefore, need arises to apply new approaches and methods of ecological education and training in a general education process of teaching and learning at preschool facilities, secondary school and universities. In this connection, the article has comprehensively covered issues of education and training with the use of competitive domestic manufacturing technology, with determination of applicable efficient results of countries with advanced experience and achievements in the field of sci-tech and innovative researches in settlement of environmental matters.

***Keywords:** ecology, methodology, innovation, science, technology, anthropogenic, environment.*

XX ғасыр адамзаттың тарихи даму процесінің шешуші кезеңдері. Жаһандану, ақпараттық, ғылыми техникалық технологиялар, антропогендік шектен тыс іс-әрекеттер келешекте тарихи қалыптасқан табиғи-әлеуметтік жүйелердің тепе-теңдігі мен орнықтылығына қауіп төндіретіндігін айқындатады. Кез-келген экожүйенің экологиялық жағдайының өзгеруі мен тұрақтылығының сақталуы тіршілік иелерінің бір түріне, яғни «Homo sapiens» - саналы адамға байланысты. Сондықтан бүгінгі күннің өзекті мәселелерін шешуде жас ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие берудің маңызы үлкен. Жер шарындағы халық санының өсуі мен оның материалдық – энергетикалық қажеттіліктерін қамтамасыз ету мүмкіншіліктерінің арасындағы қарама-қайшылық, ал екінші жағынан – табиғи экожүйелердің белгілі дәрежеде шектеулігі арасындағы қарама-қайшылықтардың одан әрі шиеленісе түсуі биосфераның қалпына келмес, деградациялық сипаттағы өзгерістеріне, өркениеттік қалыпты табиғат жағдайларының түбегейлі өзгеруіне әсер етуіне және келешектегі даму жолдарын айқындауға байланысты мәлімет алуға себеп болды. Сондықтан экологиялық білім мен тәрбие беру экологиялық проблемаларды шешумен үндесіп жатыр.

* Қыздар мемлекеттік педагогикалық университеті, damelia_71@mail.ru

Биосфераны сақтау және экологиялық проблемаларды шешу жолдары - Қоршаған орта және даму жөніндегі Рио-де-Жанейро декларациясының бағдарламаларына сәйкес Қазақстанның экологиялық қауіпсіздік проблемалары - оларды әлемдік, ұлттық және жергілікті шешудің маңыздылығы мен деңгейіне байланысты айқындайды.

Адам баласы өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тас материалдары мен табиғи суларды алғаш рет пайдаланған кезден бастап, литосферамен, жер ресурстарымен тығыз байланысты. Алдымен оның геологиялық қызметі жер бетінің өзімен ғана шектелген болатын, кейіннен адам металды, мұнайды, көмірді, артезиан суларын өндіре бастады. Қазіргі уақытта жер бетіне көптеген миллиондаған тонна пайдалы қазбалар жеткізіледі, тұщы және минералданған сулар тартып шығарылды, қошаған ортаның жағдайын нашарлататын, оны техногенді өнімдермен ластайтын, тау-кен жұмыстарының, өнеркәсіптің басқа салаларының көптеген қалдықтары жинақталуда.

Өндіріс және тұтыну қалдықтарын көму және қоймаландыру проблемасы өте маңызды болып табылады. Бұл бос жыныстар, қалдық қоймасының, күл, шлак қоймасының, қоқыстар үйіндісінің және т.б. террикондары. Қазақстан Республикасында 21 млрд. тоннадан артық өндіріс және тұтыну қалдықтары жинақталған, оның ішінде – 5,2 млрд. тонна улы қалдықтар, олардың 4 млрд. тоннаға жуығы тау-кен өндірісінің үйінділері, 1,1 млрд. тоннасы – байыту қалдықтары және 105 млн. тонна – металлургиялық қайта жасау қалдықтары. Жыл сайын 1 млрд. тоннаға жуық өнеркәсіптік қалдықтар құралады, олардың ішінде 100 млн. тоннадан артық емес мөлшері және 14 млн. м³ тұрмыстық қалдықтар пайдаланады.

Адамзатты табиғи қорлармен қамтамасыз ету проблемасы және табиғи ресурстардың сарқылу мәселелері жылдан-жылға өзекті мәселеге айналып келеді. Бұл олардың мөлшерінің шектеулілігіне және оларды пайдаланудың артуына байланысты.

Б.Скиннердің (1989) мәліметтері бойынша халық санының қазіргі өсу жылдамдығы жылына 1,7% болған жағдайда ресурстарды пайдалану әрбір 41 жыл сайын екі еселену керек. Бірақ, мысалы, алтын өндіру жылына 4%-ға артып отырса, оның екі еселену периоды 18 жыл, минералдық ресурстардың қолданылуы орташа шамамен жылына 7%-ға артып отырса, ал екі еселену периоды 10 жыл болып отыр. Адамзат қоғамы көмірді 800 жылдан бері өндіріп келеді, бірақ, оның жартысы соңғы 30 жылда өндірілген.

Көміртегінің қосылыстарынан тұратын ресурстарды пайдалану жылдамдығы ерекше назар аударады. Себебі, олар энергия мен көптеген азық-түлік алудың негізгі көзі болып табылады. Сонымен қатар, оларды пайдалану ғаламдық мәселелер: парниктік эффект, қышқылдық жаңбырлар және т.б. туғызатын атмосфераның ластануымен тығыз байланысты.

Қазіргі кезде табиғатта миллиондаған жылдар барысында жиналған жанғыш қазба байлықтар бір жылда жағылады. Ғалымдардың жасаған болжамдары бойынша жанғыш отындарды пайдаланудың қазіргі жылдамдығы сақталса, онда барланған мұнай қоры шамамен 30—40 жылға, газ — 40—50 жылға, көмір — 70—80 жылға жетеді.

Қазақстанда барлық өнеркәсіп салаларының жедел дамуына қажетті минералдық шикізат ресурстары жеткілікті, бірақ оларды ұтымды пайдалана отырып, қоршаған ортаның ластануын үнемі қадағалау өте өзекті проблема.

Қазіргі уақытта жер бетіне көптеген миллиондаған тонна пайдалы қазбалар жеткізіледі, тұщы және минералданған сулар тартылып шығарылды, қоршаған ортаның жағдайын нашарлататын, оны техногенді өнімдермен ластайтын, тау-кен жұмыстарының, өнеркәсіптің басқа салаларының көптеген қалдықтары жинақталуда. Қалдықтар - адам баласының кез-келген шаруашылық іс-әрекеті әр түрлі қалдықтармен биосфераны ластайды, бұл халықтың денсаулығы мен өміріне, флора мен фауна түрлерінің қысқарылуына, қоршаған ортадағы тепе-теңдікке қауіп-қатер тудырады. Кен үйінділерін, өнеркәсіп тастандыларын, қоқыстарды, қала шөп-шаламдарын тек қоршаған ортаны бұзатын ластағыштар деп санауға болмайды, олар құнды шикізат көздеріне жатады. Қазіргі кезеңдегі ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес әбден жетілдірілген технологияның жоқтығына байланысты оларды өңдеп құнды өнімдер алу әзірше жолға қойылмаған, сондықтан бұларды сақтауға, жоюға, тасуға, көмуге, зиянсыз түрге айналдыруға көптеген қаражат, энергия, уақыт жұмсалып жатыр. Қалдықтар шығаратын негізгі көздерге өнеркәсіп, ауылшаруашылығы, үй-жай шаруашылығы жатады. Осыған байланысты қалдықтар үш топқа — өнеркәсіптік, ауылшаруашылық, тұрмыстық болып бөлінеді. Қалдықтардың мөлшерін азайту үшін әртүрлі халық шаруашылығы салаларының арасында байланыс ұйымдастырып, шикізатты кешенді түрде пайдалану мәселелерін шешу қажет. Қалдықсыз технологияларды дамыту мәселесі бірінші кезектегі мәселеге айналып отыр

Қоғам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынастың шектен тыс өзгеруі нәтижесінде экологиялық проблемалар қалыптасты. Жер шарындағы халықтың жедел өсуі мен өндіргіш күштердің күрт дамуына адамның табиғатқа тигізетін ықпалын күшейтті. Жер шарындағы экологиялық жағдайдың өзгеруі экологиялық проблеманың ғаламдық деңгейде шарықтауына әсер етті. Осының салдарынан адамзат болашағына қауіп төнді. Әртүрлі жұқпалы аурулар, мүгедек ұрпақтың саны артты. Табиғатты, қоршаған ортаны жою арқылы бүкіл қоғамды, тіршілікті жойып жіберуге болатынын көптеген елдер түсіне бастады. Біздің өмір сүріп отырған ортамызды техникамен қаруланған адамның аз уақытта жойып жіберуі мүмкін. Сондықтан әлем халықтары ел тағдырын экологиямен байланыстырып, экологиялық апатқа қарсы тұруы қажет. Ол үшін әрине, табиғатты қорғау, жер шарын сақтау керек деген насихаттау жұмыстарымен бірге әрбір адам табиғаттың даму заңдылықтарын білуі керек. Экологиялық сауаттылықты дамыту қажет. Экологиялық сауатсыздықты жою-әрбір мемлекеттің халық арасында жүргізетін негізгі міндетіне айналуы тиіс. Бүгінгі таңда экологиялық білім мен тәрбие беру мәселесін кең ауқымды көлемде, мемлекет деңгейінде көтерудің қажеттілігі артып отыр. Экологиялық білім беру дегеніміз-адамзат қауымының, қоғамның, табиғаттың және қоршаған ортаның үйлесімділігін және оны тиімді пайдаланудың жолдарын халыққа түсіндіру. Оның ішінде қоршаған орта мен табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы табиғатты аялай білетін, оны бүлінуден қорғайтын, экологиялық білімі мен мәдениеті жоғары, ізгілікті, адамгершілігі мол жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызы өте жоғары. Экологиялық проблеманың алдын-алу, табиғатты қорғаудың жолдарын ұғындыру жалпы халықтың экологиялық сауатын ашу, жастарға үздіксіз білім беру нәтижесінде ғана жүзеге асады. Экологиялық білім мен тәрбие беру негізінде жеке адам мен қоғамның табиғатқа деген оң көзқарасын, экологиялық мәдениетін қалыптастыра аламыз.

Экологиялық білім беру дегеніміз-әр түрлі деңгейдегі экологиялық білімдерді меңгеру. Экологиялық білім берудің екі негізгі бағыты бар: қоршаған ортаны қорғаудың жалпы ілімі негізінде тәрбиелеу және табиғат пен антропогенді экожүйелердің өзара қатынасының жалпы заңдылықтары туралы арнайы білім беру.

Білім беру мекемелерінде жаңа технологиялық әдіс тәсілдерді пайдаланып экологиялық білім берудің мақсат-міндеттеріне сай лекция, практикалық, зертханалық дәрістер өткізу арқылы қалыптастырамыз. Оқушылардың сабақта алған теориялық білімдерін, біліктілік пен дағдыларын тереңдету және жетілдіре түсу мақсатында олардың практикалық жұмыстарының маңызы ерекше. Оқытудың негізгі дәстүрлі әдістерімен қатар мұғалім оқушылармен бірігіп сабақта, оқу-тәжірибе участігінде оқу приборлары және техника құралдары көмегіне сүйеніп оқу тәжірибелерін жүргізеді. Тәжірибелік жұмыстар оқушының жеке-дара орындауы арқылы жүреді. Жаппай түрде жүргізгенде сыныптағы оқушылардың бәрі бірыңғай тәжірибе жасайды, ал жеке оқушылар орындағанда әрқайсысының жасайтын тәжірибесі әр түрлі болады да, кейін ол жинақталады. Оқушылардың зертханалық жұмыстары мектеп жанындағы оқу-тәжірибе учаскесінде жүргізілетін тәжірибелермен де тығыз байланысты. Олар дайындау, өткізу, қорыту кезеңі болып бөлінеді. Дайындау кезеңінде оның мақсаты белгіленеді, жоспары жасалады және оқушыларды қажетті аспаптармен, реактивтермен, басқа да оқу құралдарымен, жұмыс істеу принциптерімен таныстырады. Өткізу барысында мұғалім әр оқушының қойған тәжірибесін мұқият бақылайды және қажет болған жағдайда оларға көмектеседі. Қорыту кезеңін бірнеше тәсілмен өткізуге болады. Тәжірибелік әдістердің ішінде ең көп қолданылатыны — жаттығу әдісі. Бұл әдіс оқушыларда біліктер мен дарындыларды қалыптастырады. Оқу барысында теориялық ережелер мен қағидаларды қайта пысықтап, тиянақты меңгеру жаттығу арқылы орындалады. Сондықтан, бұл әдіс барлық пәндерді оқытуда кеңінен қолданылады.

Білім мен тәрбие бұл егіз дүние. Білім бере отырып тәрбиелеу арқылы біз үлкен жетістіктерге қол жеткіземіз. Экологиялық тәрбие деп-адамның қоршаған табиғи ортаға саналы, табиғатқа ұқыпты түрде қарап, оның байлықтарын үлкен парасаттылықпен пайдаланатын, табиғи ресурстарды байыта түсудің қажеттігін түсінетін, табиғатты қорғауға белсене қатысатын көзқарас қалыптастыруды айтамыз.

Экологиялық және табиғатты қорғау заңдарын жетілдіру және оларды орындау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануда жауапкершілікті күшейту, қоршаған ортаның табиғаты мен адам денсаулығының үйлесімділігін арттыру, үздіксіз экологиялық білім беруді ұйымдастыруды жеделдету, қамтамасыз ету, осы салалардағы негізгі міндеттері болып табылады. Экологиялық білім берудің қазіргі заманғы ғылыми негіздері, оны жүзеге асыру проблемалары мен бағдарламалары, БҰҰ мен ЮНЕСКО мәжілістерінде (1968ж) қаралды. Одан соң Стокгольм (1970ж), Тбилиси (1972ж)

қалаларда өткен халықаралық конференцияларда жалғасын тапты. Ал Рио-де-жанейрода (1992ж) өткен дүниежүзілік конференция экологиялық білім беру мәселелерін қайта қарап, ондағы негізгі бағыттарды айқындап берді. Экологиялық білім берудің нормалық-реттеуші құжаттары «Қоршаған ортаны қорғау туралы заңда» (1997ж), «Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігін сақтау концепциясында» (1997ж), «Қазақстан Республикасы білім мен тәрбие берудің ұлттық стратегиясында» (1998ж), «Экологиялық білім бағдарламасында» (1999ж) қарастырылған. Экологиялық білім мен тәрбие беру оқу орындарында білім деңгейлеріне қарай жүргізіледі. Мектепке дейінгі балалар мен бастауыш мектептерде ол қоршаған ортамен таныстыру, адам мен табиғаттың бірлігі мен өз мекеніне қамқорлық жасау қажет екендігін ұғындыру арқылы өтеді. Қоршаған орта мен табиғатты тиімді пайдалану, оны сақтау үшін келенсіз әрекеттерді жасамау басты бағыт болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. *Экологический информационный бюллетень*. Алматы РЭЦ, 1994-2002.
2. Глазовский В.И. (1990) *Аралский кризис*. - М. : Наука.
3. *Биологическое и ландшафтное разнообразие РК*. - Алматы.:МЭПР,1997.
4. *Экологические проблемы деятельности комплекса «Байконур! И пути их решения*. Материалы Международной научно-практической конференции. Вестник Карагандинского Университета, спец выпуск, №1.
5. Тлеубергенов С.Т. (1997) *Полигоны Казахстана*. - Алматы: Ғылым,.
6. Буторина М.В., Воробьев П.В., Дмитриева А.П. и др. (2003) *Инженерная экология и экологический менеджмент*. М.. Логос,
7. Фурсов В.И. (1987) *Охраны природы и сельское хозяйство*. - Алма-Ата:Кайнар
8. Орешкин Д.В. (1990) *Аралская катастрофа. Серия.Наука о земле*.-М.:Знание
9. *Вторжение в природную среду. Оценка воздействия, основные положения и методы* /Пер с англ. Изд. Эк. Программы ООН. М. Прогресс, 1983.
10. Гришин Н.Н. *Основные принципы ОВОС и отечественная система подготовка и принятия решений* // Экологическая экспертиза и ОВОС-1996 №1.
11. Донченко В.К., Питулько В.М., Растоскуев В.В. и др. (2004) *Экологическая экспертиза*. М.. Издательский центр «Академия»
12. Степаовских А.С. (2003) *Прикладная экология охрана окружающей среды*. М.ЮНИТИ-ДАНА,
13. *Закон РК от 30 августа 1995г.*
14. *Земельный кодекс РК от 20 июня 2003г.*
15. А.С.Бейсенова, К.Д.Карпеков. (2004) *Қазақстан географиясы*. Алматы : Атамұра
16. Буторина М.В., Воробьев П.В., Дмитриева А.П. и др. (2003) *Инженерная экология и экологический менеджмент*. М.. Логос,
17. Фурсов В.И. (1987) *Охраны природы и сельское хозяйство*. - Алма-Ата:Кайнар
18. Орешкин Д.В. (1990) *Аралская катастрофа. Серия.Наука о земле*.-М.:Знание
19. *Вторжение в природную среду. Оценка воздействия, основные положения и методы* /Пер с англ. Изд. Эк. Программы ООН. М. Прогресс, 1983.
20. Гришин Н.Н. *Основные принципы ОВОС и отечественная система подготовка и принятия решений* // Экологическая экспертиза и ОВОС-1996 №1.
21. Донченко В.К., Питулько В.М., Растоскуев В.В. и др. (2004) *Экологическая экспертиза*. М.. Издательский центр «Академия»
22. Степаовских А.С. (2003) *Прикладная экология охрана окружающей среды*. М.ЮНИТИ-ДАНА,
23. *Закон РК от 30 августа 1995г.*
24. *Земельный кодекс РК от 20 июня 2003г.*
25. А.С.Бейсенова, К.Д.Карпеков. (2004) *Қазақстан географиясы*. Алматы : Атамұра

АЛАБҰТАЛАР ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ КЕҢ ТАРАЛҒАН ТҮРЛЕРІНІҢ БИОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

PhD, профессор АБИГЕЙЛ С. НЬЮСАМ*
2 курс докторанты Ж.Б.АШИРОВА**
б.ғ.д., профессор Ж.Ж. КУЖАНТАЕВА

Түйіндеме:

Мақалада алабұталар (*Chenopodioides*) тұқымдас тармағының кең таралған түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктері көрсетілген. Алабұта тұқымдасы түрлері биоэкологиялық және жүйелік ерекшеліктеріне байланысты үлкен екі тұқымдас тармағына бөлінген: Соның ішінде Алабұталар (*Chenopodioides*), Сораңдар (*Salsoloides*). Жалпы мақалада алабұта тұқымдасы түрлерін анықтағанда олардың ең алдымен жапырақ, сабақ сырттарындағы тұзды кристалдар мен түктерінің ерекшеліктеріне мән берілген және суреттері Қапшағай су қоймасының маңында түсірілген.

Сораң тұқымдас тармағының (*Salsoloides*) жемшөптік түрлеріне сораң (*Salsola L.*) туысының бірқатар түрі және дәрілік түрлеріне итсигек бұйырғын (*Anabasis aphylla L.*) түрлері анықталды. Сонымен бірге бір қатары қызылша, шпинат азықтық; кейбір туыстары изень, ебелек, сораң, теріскен, күйреуік, итсигек, сексеуіл түрлері жемшөптік; асхана қызылша, хош иісті алабұта, бақша шпинаты дәрілік сексеуіл туысы түрлері, мүйіз теріскеннің шаруашылық маңызы бар.

Тірек сөздер: эндосперм, түйнек, гельминт, сапонин, алколоид

BIOLOGICAL AND ECOLOGICAL FEATURES OF WIDESPREAD SPECIES OF CHENOPODIACEAE FAMILY

Abstract:

In the article shows Biological and ecological features of widespread species of Chenopodiaceae (*Chenopodioides* family). The *Chenopodioides* species are divided into two large families, depending on their bio-ecological and systemic features: including *Chenopodioides*, *Salsoloides*. In the general article, we find the *Chenopodioides* species, which are mainly attributed to the characteristics of saline crystals and hairs on the leaves, shapes, and pictures taken near the Kapchagay reservoir.

The species of *Sussoloides* (*Salsola L.*) has a number of species, and the types of herbicides (*Anabasis aphylla L.*) have been identified. In addition, a number of beets, spinach fodder; some of the relatives of beef, hawthorn, sorghum, leopard, scorpion, insecticide, saxaul species; dish of beetroot, aromatic alabut, garden spinach, various kinds of herbal derivatives, horned cattle are of economic importance.

Keywords: *endosperma, tubers, helminths, saponins, alkaloids.*

КІРІСПЕ

Алабұта тұқымдасы түрлері жер шарында кең тараған бір жылдық және көпжылдық шөптесін, бұта, ағаш түрінде кездесетін сортаң топыраққа төзімді өсімдіктер. Бұлардың көпшілігінің сабағы бунақты, жапырақтары кезектесіп немесе қарама-қарсы жетіледі. Гүлдері түссіз, ұсақ гүлдері жиналып масақша, түйнек гүл шоғырларын түзеді. Гүлқоршауы қарапайым, жасыл, кейде болмауы да мүмкін. Гүлдері дара немесе қос жынысты болады. Жемісі-тұқымша. Тұқымы сақиналы болады. Тұқымдасқа 1600-дей түр, 105-туыс жатады. Қазақстанда 225 түрі өседі. Бұл тұқымдасқа жататын өсімдіктердің бірқатар түрлерін мал жейді (изень, ебелек, сораң, теріскен туыстары т.б.), сондай-ақ отын (ақ, кара, зайсан сексеуіл және мүйізді теріскен) ретінде пайдаланылады, қолдан да өсіріледі. Жас өскіндерін көкөніс ретінде тамаққа, ал тұқымын балықшылар балыққа жем ретінде пайдаланады. Елде күлін қайнатып май қосып сабын алады. Бірқатар түрлерінен медицинада дәрі-дәрмек дайындайды. Алабұта тұқымдасының сирек кездесетін 4 түрі: Хива сораңы, жалпақ жапырақты сораң, Регель тарбақайы, Торғай бұйырғыны қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызылкітабына» енгізілген [1].

Алабұта тұқымдасы түрлері биоэкологиялық және жүйелік ерекшеліктеріне байланысты үлкен екі тұқымдас тармағына бөлінеді:

* Миссисипи мемлекеттік университеті, АҚШ, Миссисипи штаты, mail.: asnewsome@mvsu.edu

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, jadi_ashirova90@mail.ru

1. Алабұталар (*Chenopodioides*), бұл түрлердің эндоспермдері бар тұқымдары жақсы жетілген сақина тәріздес болып келеді.

2. Сорандар (*Salsoloides*), бұл түрлердің тұқымдары майысқан және эндоспермдері жақсы жетілмеген. Жалпы алабұта тұқымдасы түрлерін анықтағанда олардың жапырақ, сабақ сырт-тарындағы тұзды кристалдар мен түктерінің ерекшеліктеріне мән беріледі [2].

Алабұта тұқымдас тармағы (*Chenopodioides*). Қызылша туысы (*Beta* L.) [біржылдық](#), [екіжылдық](#) және [көпжылдық](#) өсімдіктер.

Қызылшаның танымал түрі: [қант қызылшасы](#) (*Beta vulgaris* L.) свекла обыкновенная. Кәдімгі қызылшаның түр тармақтары мангольд жапырақты қызылша (*Beta vulgaris* L. var. *cicla*); көкөніс қызылша (*Beta vulgaris* L. var. *esculenta*); қант қызылшасы (*Beta vulgaris* L. var. *saccharifera*) [3,4]; жемшөптік қызылша. Қызылша туысы түр тармақтары Антарктикадан басқа құрлықтарда өседі. Қызылшаның барлық мәдени түрі шығыс Үндістанда өсетін табиғи қызылша түрінен басын алған.

Қызылшаны тағам ретінде ең алғаш [Жерорта](#) теңізі маңындағы елдерде қолданған. Алғаш тағамға қызылшаның жапырағы ғана пайдаланылған, ал тамырын тек дәрілік мақсатта қолданған. Қазір асхана қызылшасын бауыр, бүйрек, қуық ауруларын емдеуге, денедегі зат алмасуды жақсартуға қолданады.

Мал азығы қызылшасы XVI ғасырда Германияда шығарылған. Оның толық сапалы түрі XVI-XVII ғасырларда алынса, XVIII ғасырда бұл қант қызылшаның түр тармағы бүкіл Еуропаға тез тарады. Басқа қызылшалардан айырмашылығы аз болғанымен, оның тамыры жақсы жетілген. Селекционерлердің 1747 жылы бастаған жұмысының нәтижесінде қант қызылшасы пайда болды. Себебі қамыстан алынатын қанттың қызылша құрамында да бар екендігі анықталған. Ол кезде қызылшаның тамыржемісі құрамында 1,3% [қант](#) болса, қазіргі уақытта бұл көрсеткіш 23%-дан асады. Бүгінгі күні қант қызылшасы қант өндіру бойынша қант қамысынан кейінгі 2-орында. XIX-XX ғасырларда қызылша туысы түрлері Антарктикадан басқа барлық құрлықтарға тараған. Туыстың құрамында 4 түрі бар, Қазақстанда 1 ғана түрі өседі.

Қант қызылшасы (*Beta vulgaris* L.) свекла обыкновенная. Екіжылдық өсімдік (1-сурет). Бірінші жылы өсімдік тамыр мойнының айналасында топтасып жертаған жапырақтар түзіледі және тамыржеміс түзеді, ал екінші жылы тамыржемістен сабақ өседі, оның ұшында тирс гүлшоғыры түзіледі. Қызылшаны өндірістік мақсатта қант алу үшін, көкөністік және малға азық ретінде егеді. Кейде олар жабайы өсімдікке айналып, арамшөп ретінде өседі (әсіресе Закавказьеде).



1-сурет. Қант қызылшасы (*Beta vulgaris* L.) свекла обыкновенная

Қант қызылшасы Қазақстанда Талдықорған, Жамбыл облыстарында өсіріледі. Етті, жуан тамыры тамыржеміс деп аталады. (1-сурет). Гүлсидамдық қуатты сабағы екінші жылы пайда болады. Жасыл немесе ақшыл гүлдері жеке немесе 2–8-ден топтасып жетіледі. Пісіп жетілген кезде тұқымша жемісі 2-8-ден кірігіп жеміс шоғырын түзеді. Бірінші жылғы өсім түзу мерзімі 160–170 күн, екінші жылы жеміс түзу мерзімі 100–130 күнге созылады. Жылу сүйеді.

Алабұта (*Chenopodium* L.) марь туысы. Бір жылдық, көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Жай жапырақтары кезектесіп жетіледі. Қос жынысты гүлдері шоғырланып түйнек түзеді. Түйнек гүл шоғырлары масақ, сыпырғы тәрізді күрделі гүлшоғырларына бірігеді. Гүл қоршауы қарапайым тостағанша тәрізді 5 жапырақшадан тұрады. Аталығы 5, аналықтың аузы (рыльца) 2 ажыраған. Жеміс қабы жарғақ тәрізді. Ақ алабұта (*Chenopodium album* L.) марь белая бір жылдық өсімдік. Сабақ, жапырағының астыңғы бетін ақ өнез басқан. Бір өсімдік 100 000 тұқым түзеді. Кең таралған түр. Егістіктің, бау-бақшаның арам шөбі.

Хош иісті алабұта (*Chenopodium botrys* L.) марь душистая. Біржылдық өсімдік, биіктігі 20-40см, жағымды иісі бар (2-сурет). Сабағы тік, негізгі сабағынан бұтақталады. Жай жапырақтары ұзын, жапырақ сағағының шеті ойық, ара тісті болып кезектесіп жетіледі. Себет гүл шоғырлары масақ тәрізді ұзын жінішке бұтақтары бойына жоғары бағытталып топталып жетіледі. Гүл шоғырлары өзінен бірнеше есе ұзын гүл шоғыры серігімен кезектесіп жетілген. Гүлдері қос жынысты, көбінесе 5 мүшелі, 1-3 аталығы болады. Тұқымша жемісі диаметрі 0,5-5мм, қара-қоңыр. Тұқымы жылтыр, тегіс жұқа ашық-сары тез түсіп қалатын жеміс қабымен көмкерілген. Шілде-қыркүйек айларында гүлдейді. [5] Гүлдену кезінде өсімдікті жинап алады. Жақсы желдетілетін жерде көлеңкеде құрғатады. Жабық шыны немесе ағаш ыдыста 1 жылға дейін сақтауға болады. Хош иісті алабұтаның қасиеттері: гельминттерді, микробтарды жоятын, қабынуға қарсы, астма ауруын емдейтін қасиеттері бар. Асқазан-ішек жолдарының, жүйке жүйесінің жұмысын және ұйқыны қалыпқа келтіреді. Сыртқы тері ауруларына және терінің зақымдануы кезінде қолданады [6].



2-сурет. Хош иісті алабұта (*Chenopodium botrys* L.) марь душистая

Бақша шпинаты (*Spinacia oleracea* L.) шпинат огородный (3-сурет). Екі үйлі көкөніс түрі. Сабағы тік, биіктігі 25-30см. Жай жапырақтары кезектесіп өседі, гүлдері майда, жасыл түсті. Жемісі-сопақ тұқымша. Құрамындан аруызы көп болады. Белсенді заттары: ақуыз, май, қант, аскорбин қышқылы, дәрумендер А, В₁, В₂, В₃, В₆, Р, РР, К, Е, D₂, фолий қышқылы, каротин. Микроэлементтері темір, магний, калий, фосфор, натрий, кальций, йод. Асты дәмдеуге өте пайдалы. Жапырақтарын тамаққа пайдаланады. Ас қорыту жүйесінің жұмысын ретке келтіреді, ішті жүргізеді. Бақша шпинатын гипохромдық анемия, гастрит, энтероколит, ішек перистальтикасы, жүйке жүйесінің аурулары, анемия, гипертония, туберкулез, қант диабеті, балалардағы өсудің бұзылуы, жоғары ақыл-ой жүктемесі, цинга ауруларына қарсы қолданады. Жапырақтары мен гүл шоғырларын мамыр-тамыз айларында жинап, көлеңкелі орындарда кептіреді.



3-сурет. Бақша шпинаты (*Spinacia oleracea* L.) шпинат огородный

Көкпек (*Atriplex* L.) лебеда. Бір жылдық өсімдіктер (4-сурет). Аналық гүлдерінің гүл қоршауы болмайды. Оның қызметін кіріккен гүл қасы жапырақшалары атқарады. Жеміс түзгенде ұлғайып өседі. Аталық гүлдері гүл қоршауы 3-5 мүшелі, 5 аталықты. Туыстың 225 түрінің 25-і Қазақстанда өседі. Биіктігі 10-150 см, жапырақтары кезектесе орналасқан, олардың алақаны бүтін, кейде тілімделген. Қазақстанда жиі кездесетін түрі – боз көкпек (*Atriplex cana* С.А.М.) лебеда седея. Ол жазық далалы аймақтарда, тау бөктерлерінде, борпылдақ, сортаң топырақты, сазды ойпаң жерлерде, өзен, көл аңғарларында өседі. Биіктігі 20-50 см бұташық. Сабағының түп жағы бұтақталған, сұрғылт қоңыр түсті. Жапырағы сопақша келген, едәуір қалың, кезектесе орналасқан (4-сурет). Гүлшоғыры жапырақсыз. Шілде – қазан айларында гүлдеп, жемістенеді. Тұқымы жирен түсті, жалпақ,

дөңгелектеу. **Бақ көкпегі** (*Atriplex hortensis* L.) лебеда садовая құрамында сапонин бар, ішті жүргізеді, сары ауруды емдейді, көк бояу алынады[7].



4-сурет. Бақ көкпегі (*Atriplex*) лебеда садовая

Мүйізді теріскен (*Eurotia ceratoides* (L.) С.А.М.) терескен роговидный (5-сурет).

Қазақстанның барлық өңірлерінде кездеседі. Бұталы, жартылай бұталы өсімдік түрі. Далалы шөл және шөлейт жерлерде, тастақты, қиыршық тасты тау бөктерінде өседі. Каспий маңы, Ақтөбе қаласы, Мұғалжар тауларында, Зайсан көлі маңында, Арал теңізі, Қызылорда қаласы маңында, Мойынқұмда, Балқаш-Алакөлде, Қызылқұмда, Қаратауда өседі. Шілде және қыркүйек айларында гүлдейді. Биіктігі 30-80 см. Сабағы бұтақтанған. Жай жапырақтары қандауыр, эллипс пішіндес, түк басқан. Жай жапырақтары кезектесіп жетіледі. Гүлі ұсақ, дара жынысты. Аталық гүлдерінің гүл қоршауы төрт мүшелі, аталығы 4, гүл қасы жапырақтары болмайды. Аталық гүл шоғыры тығыз масақ тәрізді. Сабақтың ұшында жетіледі. Төменірек аналық гүлдері түйнек шоғырын түзіп, екі кіріккен гүл қасы жапырақшасы қойнауында жетіледі. Аналық аузы екіге ажыраған. Тұқымша жемісінің ұзындығы 3мм. Гүлшоғыры масақ. Гүлдері даражынысты, бір үйлі, бұталы өсімдіктер. Теріскеннің құрамында 8-12% күл бар. Құрғақ органикалық затының 18,9-19,6% сіңімді протеин, 23-25% жасунық, 2,7% май, 100 кг шөбінде 81,7-92,5% (жазда 48,9-52,4%, күзде 31,3-35,4%) азық өлшемі болады. Отын ретінде де пайдаланылады. Әсіресе түйе сүйсініп жейді [8].



5-сурет. Мүйізді теріскен (*Eurotia ceratoides* (L.) С.А.М.) терескен роговидный.

Ебелек (*Ceratocarpus* L.) **рогач**. [Алабұта](#) тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдіктер. [Бетпақдалада](#), [Мойынқұмда](#), [Қызылқұмда](#), [Есіл-Тобыл](#), [Ертіс өзендері](#) мен [Каспий](#), Арал маңында, [Зайсанда](#), Балқаш-Алакөл ойпатында, шөл, [шөлейт аймақтардағы құм](#), құмайт, сор топырақты, қиыршықтасты жерлерде өсетін күмебелегі (*Ceratocarpus arenarius* L.) (6-сурет) рогач песчаный және қалталы ебелек (*Ceratocarpus utriculosus* Bluk.) рогач сумчатый деген түрлері бар. Олардың биіктігі 3–30 см. Сабағы көп [бұтақты](#) болғандықтан өсімдік [шар](#) тәрізді дөңгелек болып көрінеді. Сабағын қалың түк басқан, оның сұрғылт не сарғыш болатыны соған байланысты. Жапырағы үш-үштен шоқтанып, кезектесіп орналасады. Гүлі дара жынысты, 2-5-тен жапырақ қолтығына шоғырланған. Сәуір-маусым айларында гүлдейді. [Жемісі](#) түкті, жоғары

жағы сүйірлеу, үстіңгі жағында және бүйірінде қылтықты екі өскіні болады. Жемісі пісіп жетілгенде түбінен үзіледі де, [желмен](#) таралады. Ебелекті төрт түлік [мал](#) сүйсініп жейді [9].

Құм ебелек (*Ceratocarpus arenarius* L.) рогач песчаный-бір жылдық бұтақтанған, пісіп жетілгенде шар тәрізді болып өзгереді. Жемісінің екі ұзын үшкір гүл қасы жапырақшалары бар. Солар арқылы адам аяқ киіміне, малдың тұяғына жабысып таралады. Қазақстанның шөл, шөлейтті алқаптарында кең таралған түр[10].



6-сурет. Ебелек (*Ceratocarpus* L.) рогач

Кохия (*Kohia* Roth (L.) Schrad.) кохия. Көп жылдық шөптесін жартылай бұталы, кезектесіп жетілген жай жапырақтары бар Алабұталар тұқымдас тармағына жататын туысы. Гүлдер қос жынысты, гүл қасы жапырақшалары болмайды. 2-4-еуі жапырақ қойнауында топталып жетіледі. Кейде дара болып жетіледі. Аталығы-5, аналықтың аузы 2-3-ке тарамдалған. Тұқымша жемісі жұмыртқа тәрізді, жалаңаш, тегіс. Ұрығы сақина тәрізді [11].

Жатаған изень (*Kohia prostrata* (L.) Schrad.) кохия простертая. Тамыры ағаштанған, жеміс түзбейтін сабағы қоңыр қабықты. Жеміс түзетін сабағы, биіктігі 10-65 см, түсі қызғылт. Жапырақтары бұтақтарының қолтығында жетіледі. Ұзындығы 0,5-3см, ені 0,5-2см. Пішіні жартылай цилиндр не жіп тәрізді. Гүлдер 3-4 (5) шоғырланып, түйнек түзеді. Гүл қасы жапырақтары қойнауында жетіледі. Тұқымының ені 2мм, ұзарған шар тәрізді. Екі бүйірі қысыңқы. Қоңыр түсті, жалаңаш, жылтыр.

Сораңдар тұқымдас тармағы (*Salsoloides*).

Сораң (*Salsola* L.) солянка. Біржылдық, жартылай бұта мен бұталар. Жапырақтары тұтас, кейде қабыршақ немесе ине тәрізді (7-сурет). Гүлдері қос жынысты, гүл жапырақшалары бар, дара болып жапырақ қолтығында жетіледі. Ұрығы спиральді эмбрионды. ТМД елдерінде 72 түрі бар. Құрғақ далада және жартылай шөлді жерлерде өседі.



7-сурет. Сораң (*Salsola* L.) солянка

Рихтер сораң (*Salsola richerikare* L.) солянка Рихтера, черкез. Бұталы өсімдік. Биіктігі 2м. Құмды топырақта өседі. Жай жапырақтары бүтін жиекті, қабыршақ, ине тәрізді. Гүлдері қос жынысты гүл қасы жапырақтары бар, жапырақ қолтығында бір-бірден жетіледі. Гүл қоршауы 5

мүшелі, аталығы 5. Жемісінің қанат тәрізді өсіндісі бар. Ұрығы спиральді эмбрионды. Құрамында сальсолин деген алколоиды қан қысымын төмендетеді.

Бұйырғын (*Anabasis L.*) ежовник туысына көпжылдық шөптесін және жартылай бұталы өсімдіктер жатады. ТМД елдерінде 23 түрі кездеседі. [Қазақстанның](#) қуаң дала және [шөлейт](#) өңірлерінде 17 түрі өседі. Бұйырғынның түрлері Қазақстанда Каспий, Арал теңіздерінің аралығында, Үстіртте, Маңғыстау түбегінде, Бетпақдалада, Мырзашөлдің сазды шөлдерінде өседі. Осы аймақтардың тақыр жерлерінде де кездеседі. Сирек кездесетін эндемик түр-лері: [сырдария](#) бұйырғыны (*Anabasisjartica* (Vge.) Benth ежовник сырдарьинский, [торғай](#) бұйырғыны (*Anabasissturgai* Iljin et H.Krasch) ежовник тургайский және гипсті бұйырғын (*Anabasis gypsicola* Iljin.) ежовник гипсолубивый. Бұйырғынның сабақтары бунақты, бытыраңқы келеді, жапырақтары жетілмеген, тікенге ұқсас, көбіне қабыршақ сияқты. Гүлі қос жынысты, бес мүшелі, гүлсерігі бар. [Жаз](#) бойы гүлдейді. Көп тараған түрінің бірі [сортаң](#) бұйырғын (*Anabasisalsala* (C.A.M.) Benth) ежовник солончаковийшөлді аудандардың тегіс жерлерінде, кейде аласа тауларда өседі. Оның бір жылдық өркендерінде 18,2-31,0% [күл](#), 7,1-14,8% [протеин](#), 11,7-26,0% жасунық, 1,5-3,2% [май](#) болады. Көпжылдық Орта Азияның шөлді, шөлейтті аймақтарында кең таралған түйелерге жемшөптік өсімдік түрі. Бұйырғынды сиырдан басқа [мал](#) жақсы жейді. Бұйырғынның 1 гектарынан 1,5-4,6ц құрғақ шөп алынады. Ол құрғақшылыққа, сортаң топыраққа төзімді өсімдік, тұздылығы 45% топырақта да өсе береді [12].

Итсигек бұйырғыны (*Anabasis aphylla L.*) ежовник безлистый. Жартылай бұталы, жапырақтары қабыршаққа айналған (8-сурет). Орта Азияның шөлді, шөлейтті аймақтарында, Қазақстанда кең таралған өсімдіктің түрі. Жас бұтақтарында алкалоид анабазин жинақталған. Қауіпті насекомдарды жою үшін инсектицид (пестицид) дайындайды. Көделерінен инсектицид өндіретін зауытқа шикізат дайындалады. Сонымен бірге анабазин алкалоидынан РР дәрумені бөлініп алынып, жараларды емдейді. Афиллин алкалоиды гипертония, жүрек ауруларын емдеу үшін қолданылады. Анабазин өте күшті улы зат [13].



8-сурет. Итсигек бұйырғыны (*Anabasis aphylla L.*) ежовник безлистый.

Сексеуіл (*Haloxylon Vge.*) саксаул. Қазақстандағы орман қорының жартысына жуығын сексеуілді алқаптар алып жатыр. Оның көлемі 5 млн шаршы метр деп есептеледі. Өткен ғасырдың 40-50-жылдары сексеуілді отын қоры ретінде пайдаланған. Бақанас, Сары-Үйшік-Отырар, Мойынқұмда және Қызылқұмда сексеуілден отын дайындалған. Сексеуіл қорын сақтап қалу үшін көшеттер отырғызған. Жыл сайын сексеуілді отынға көп дайындалғандықтан, сексеуіл ормандары сиреп кетті. Енді мүлде жойылып кету қаупі бар. Сондықтан сексеуілді қорғау шараларын күшейту қажет.

Қазақстанда 3 түрі өседі. Олар: қара сексеуіл (*Haloxylon aphyllum* (Minkw) Iljin.) саксауыл безлистый, ақ сексеуіл (*Haloxylon persicum* Vge.) саксауыл персидский және зайсандық сексеуіл (*Haloxylon ammodendron* (C.A.M.) Vge.) саксауыл зайсанский. Қара сексеуіл Торғай, Солтүстік Үстірт, Арал маңы, Қызылорда, Бетпақдала, Мойынқұм, Балқаш, Алакөл алқаптарында өседі. Биіктігі 6 метрге дейін жетеді, тұзды, сортаң топырақта өсетіндіктен, жасыл өркендері тұзды болады. Жапырақтары болмайды, діндері қисық, жиі бұтақталған, тамыры 8-12 м тереңдікке өсіп, жерастындығы тұзды суды сіңіреді. Фотосинтез үдерісі жас өркендерінде жүреді.

Ақ сексеуіл шөлдің құмды жерлерінде өседі (9-сурет). Өркендері майда, қою-жасыл түсті шырынды. Жапырақтары майда қабыршақ тәрізді, ұшы үшкір сабағына жанасып өседі. Ерте көктемде өркендерінде майда ашық-қоңыр түсті гүлдері жетіледі. Гүлдерінің өсуі тоқтаған,

өркендерінде жетіледі. Гүлқасы жапырақшалары бар. Гүлқоршауы жапырақшалары жарғақтәрізді ұшы доғал. Ақ сексеуілдің жас бұтақтары мүлде жапырақсыз болады. Өйткені жапырақтары өзгеріп редуцияға ұшырап кеткен, жапырақ қызметін жас өркендері атқарады. Ақ сексеуілдің гүлі ұсақ, қосжынысты бір үйлі, қабыршақ тәрізді гүл өркеннің қолтығында 4-тен жетіледі. Гүлқоршауы қабыршақтанған 5 жапырақшадан тұрады, жемісінде қанатша түзіледі. Көктемде гүлдейді. Жемісі - қанатты тұқымша, қыркүйек-қазан айларында пісіп жетіліп, қараша-желтоқсан айларында жерге төгіледі. Сексеуіл тұқымынан көбейеді, өркендерінен де өсіп жетіледі. Ол 30-60 жыл өседі. Бұлардың діңі қисық, мықты, морт сынғыш болып келеді. Бұжыр діңінің сүрегі ауыр, суға батып кетеді. Өте қатты болғандықтан, өңдеуге келмейді. Сексеуілдің жаққанда жылуды көп бөледі. Сондықтан отынға пайдаланады. Сүрегін жаққанда түскен күлді тыңайтқышқа пайдаланады. Сексеуілдің жас өркендерін қыста қой, түйе жейді. Ақ сексеуілді құм бекітуге пайдаланылады. Ақ Сексеуіл Арал маңы, Қызылорда, Бетпақдала, Мойынқұм, Балқаш-Алакөл, Қызылқұм, Түркістан, Шу-Іле таулары және Қаратауда өседі [14,15].



8-сурет. Ақ сексеуіл (*Haloxylon persicum* Vge.) саксауыл персидский

ҚОРЫТЫНДЫ

Алабұталар тұқымдасының түрлері экожүйелерде зат айналымына және энергия ағымына қатысады. Алабұталар тұқымдас тармағының кең таралған (азықтық түрлері бақша шпинаты (*Spinaciaoleracea* L.), кәдімгі қызылша (*Beta vulgaris* L.); жемшөптік түрлері көкпек (*Atriplex* L.), мүйізді теріскен (*Eurotiaceratoides* (L) С.А.М.), құм ебелек (*Ceratocarpus arenarius* L.), алабұта (*Chenopodium* L.) туысының бірқатар түрлері; дәрілік түрлері бақша шпинаты (*Spinaciaoleracea* L., кәдімгі қызылша (*Beta vulgaris* L.), жатаған изен (*Kochiaprostrate* L. Schrad); шаруашылық түрлері сексеуіл (*Haloxylon* L.), мүйізді теріскен (*Eurotia ceratoides* (L) С.А.М.)) түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктері талқыланды.

Сораң тұқымдас тармағының (*Salsoloides*) жемшөптік түрлеріне сораң (*Salsola* L.) туысының бірқатар түрі; дәрілік түрлеріне итсигек бұйырғын (*Anabasis aphylla* L.). Сонымен бірге бір қатары қызылша, шпинат азықтық; кейбір туыстары изень, ебелек, сораң, теріскен, күйреуік, итсигек, сексеуіл түрлері жемшөптік; асхана қызылша, хош иісті алабұта, бақша шпинаты дәрілік сексеуіл туысы түрлері, мүйіз теріскеннің шаруашылық маңызы бар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998
2. Қ. Құлжабаева «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешені, Көкөністер: Дидактикалық материал.- Алматы, 2011. - 16 б
3. С.А. Арыстанғалиев, Е.Р. Рамазанов «Қазақстан өсімдіктері» Алматы 1977ж 70б.
4. Б.Қалиұлы «Өсімдік атауларының орысша-қазақша және қазақша орысша сөздігі» Астана: «1С-Сервис», 2005, 73б.
5. Жуковский П.М. «Ботаника» Москва 1964ж (473 бет)
6. Байтулин И.О., Котухов Ю.А., Синицына В.Г. «Народно лекарственные растения Восточного Казахстана» // Изв. АН КазССРю Сер. Биол. 1988.
7. Флора Казахстана 4 том (206бет)
8. Кукунов М.К. Ресурсы лекарственных растений Казахстанского Тянь-Шаня. - Алма-Ата: Наука, 1989. - 188 с.
9. А.А. ИONOBA, В. П. Мицьо «Большая энциклопедия народной медицины» Москва «Олма Медиа Групп» 2009 стр 497-498

10. Рейвн П., Эверт Р., Айхорн С., *Современная ботаника*. Перевод с английского под редак. А.Л.Тахтаджяна. Москва. МИР.1990.-129с.
11. Ә. Ескендіров «Қазақстанның дәрілік өсімдіктері» Алматы 1982ж
12. Гладкова В.Н. *Порядок розовые, или розоцветные (Rosales) Жизнь растений «Цветковые растения»* том четвертый Москва, «Просвещение» 1981.-116с.
13. Мухитдинов Н.М., Мамурова А.Т. «Дәрілік өсімдіктер» Алматы, 2013.-88с.
14. Г.В. Лавренова, В.К. Лавренов «*Полная энциклопедия лекарственных растений*» Издательство Сталкер» 2008 ISBN 978-985-16-4986-2(ООО «Харвест»)
15. Айдарбаева Д.К. *Қазақстанның пайдалы өсімдіктері. Монография.* Қарағанды, «Ақнұр» баспасы, 2014. 290 б.

АСХАНАЛЫҚ ҚЫЗЫЛШАДАН БӨЛІП АЛЫНҒАН ПЕКТИНДІ ҚОСЫЛЫСТАРДЫҢ ТАМАҚҚА ЖАРАМДЫЛЫҒЫ

б.ғ.д. М.Т.ВЕЛЯМОВ*

2 курс докторанты Ж.К. КЕНЖЕЕВА**
б.ғ.д., профессор Г.У. ДЮСКАЛИЕВА

Түйіндеме:

Бұл мақалада Алматы облысының Қайнар ауылынан алынған «Бордо» асханалық қызылшасының физикалық-химиялық параметрлерін (еритін қатты денелер, титрленген қышқылдар, рН, қант және пектин) анықтау нәтижелері сипатталған.

Асханалық қызылшаның құрамындағы сұйытылған қатты заттар, титрленген қышқылдар, ортаның рН, жалпы қант және пектиндер, сұйық фазаны, шикі және құрғақ паста сығындыларын талдау және физикалық-химиялық көрсеткіштерін анықтау арқылы орындалды. Сұйытылған қатты заттар, титрленген қышқылдар, ортаның рН, жалпы қант және пектин мөлшерін, сұйық фазаны, шикі және құрғақ паста сығындыларын талдау және физика-химиялық параметрлерін анықтау арқылы орындалды. Зерттеу келесі әдістермен жүргізілді: еритін құрғақ заттар ГОСТ Р51433 - 99, ГОСТ 28562 - 90 бойынша, қышқылдардың титрі ГОСТ 51434 - 99, ГОСТ 25555.0 – 82, ортаның рН ГОСТ 26188 – 84, жалпы қант мөлшері ГОСТ 8756.13 - 87 және пектин ГОСТ 29059 - 91 арқылы анықталды.

Тірек сөздер: пектин, асханалық қызылша, титр, қышқыл, сорт, қант.

THE STUDY OF THE SUITABILITY OF TABLE BEET AND THE PRODUCTION OF PECTIN CONTAINING EXTRACT FOR THE FOOD INDUSTRY

Abstract:

This article describes the results of the determination of physicochemical parameters (soluble solids, titrated acids, pH, total sugar and pectin) of table beet "Bordeaux", obtained from the Kainar village of Almaty region.

To determine the physico-chemical parameters of beet (soluble solids, titratable acid pH, total sugar and pectin), the analysis of the liquid phase, raw and dry pods of beetroot, physico-chemical indicators. At the same time, the studies will be conducted using the following methods: soluble dry substances were determined according to GOST R51433 - 99, GOST 28562 – 90, titrated acids GOST 51434 - 99, GOST25555.0 - 82 pH of the medium GOST 26188 - 84, total sugar GOST 8756.13 - 87 and pectin GOST 29059 - 91.

Keywords: pectin, beetroot, acid, varieties, sugar

КІРІСПЕ

Қазіргі таңдағы заманауи жағдайда биологиялық белсенді қосылыстарды сақтай отырып, көкөністерді өңдеу өте өзекті мәселелердің бірі. Қазақстан Республикасында көкөніс өнімдерін, соның ішінде қызылша өнімдерін өндіруге қажет климаттық және өндірістік жағдайлар барынша жоғары. Көкөністер, атап айтқанда, қызылшаның адамзат үшін өте қажетті өнім екені бұрыннан белгілі болған [1].

Асханалық қызылшаға тоқталатын болсақ, бұл ең көп кең таралған көкөністердің бірі және жемшөп немесе мал азығы және өнеркәсіптік техникалық дақыл.

Асханалық қызылша (лат. *Béta vulgaris L.*) – Амарантар туысына жататын біржылдық, екіжылдық (соңғы кезге дейін алабұталар тұқымдасына жатқан) немесе көпжылдық өсімдік. Қызылшаның ең танымал түрлері: кәдімгі қызылша, қант қызылшасы және мал азықтық қызылшасы. Бірінші жылы ол шырынды тамыр жемісті құрайды, әдетте оның түсі қоңырқай-қызыл түстес болады. Екінші жылы, асханалық қызылша гүлденіп, тұқым береді. Қызылша өсімдігінің жабайы және дақылданған сорттары бар. Егістік қызылшасы дақылданған және мал азықтық сорттарға бөлінеді. Басқа да тірі заттармен бірге, асханалық қызылшасының тамыр жемісінде пектиндік заттардың (100 грамға 1,1 г) айтарлықтай мөлшері бар. Асханалық қызылша азотты заттарға өте бай, олардың арасында басты орынды ақуыздар алады. Олар алмаспайтын аминқышқылдардың (валин, лейцин, изолецин, лизин және басқалары) құрамына сәйкес көптеген көкөністерден асып кетеді [2,3].

* ЖШС «Қазақ өнеркәсіпті қайта өңдеу және азықтық ғылыми-зерттеу институты»

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, janar1177711@gmail.com

Қызылша көптеген асқазан-ішек жолдарының, бауырдың, ұйқы безінің ауруларына пайдалы, емдік қасиетті бар. Қызылша шырынын тұмау болып, мұрыннан су аққанда қызылшаның қайнатылған суымен шаяды. Ол үшін қызылша шырынын 1 күн қойып, аздап ашытып алады. Мұрынға күніне бірнеше рет 2-3 тамшыдан тамызса, тыныс алу жеңілдеп, мұрыннан аққан су тоқтайтын болады. Сол сияқты қызылша шырынын балмен араластырып қолдануға болады. Ондай қоспаны күніне 4-5 рет 5-6 тамшыдан тамызады. Әсіресе, балаларды емдеуде осы әдіс түрін қолдану оң нәтиже береді. Шырынды шикі қызылшадан және қайнаған қызылшадан да алуға болады. Халық медицинасында қан-қысымының артуында және атеросклероз, тірек-қимыл мүшелерінің және ми жұмыстарының мүмкіндіктерін арттыруда алдын ала шаралар ретінде пайдаланады.

Қан қысымын төмендетуге де қызылшаның пайдасы бар. Бұл оның құрамындағы селитраға байланысты. Жүрек ауруын болдырмау үшін, күніне бір стакан шырын ішкен жеткілікті.

Қызылшаның қанды көбейту, қақырықты босату, сіңірлерді бекемдеу, денені қуаттандыру сияқты емдік қасиеттері бар.

Көк бауыр ауруы кезінде: қант қызылшасын сірке суымен, қышамен араластырып ішкізсе көк бауырдағы өзекшелері ашылады.

Қол-аяқтың қалтырауы кезінде қант қызылшаның суын балмен араластырып мұрынға таңса, ауру белгілері жеңілдейді.

Құлақ ауырғанда: қант қызылшасы жапырағының суын сығып алып, балмен қосып қайнатып, жылы күйінде құлаққа тамызады.

Шаштағы қайызғақты кетіруге қант қызылшасын жапырағының суымен шашты жуады.

Іш кебуі кезінде қант қызылшасын, қыша және сірке суымен қосып қайнатып ішсе ауырғанды басады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, осы өнімдерді тұтынушылардың күнделікті тұтыну диетасына пайдалану өте маңызды. Көкөністер, соның ішінде асханалық қызылша, өзінің өсу және сақтау кезеңінде 30% немесе одан да көп мөлшерде өзінің тағамдық құнарлығын жоғалтады. Оған себептердің бірі Қазақстанда осы көкөністерді өңдеудің тиімді жаңа технологиясы әлі анықталмағаны. Олардың сапалық көрсеткіштерін жақсартудың және тиімділігін арттыру аспектілерінің бірі оларды өңдеудің тиімділігін арту үшін жаңа технологияларды пайдалану, яғни технологиялық өңдеу үрдістерін тереңдету болып табылады.

Асханалық қызылшаның өнімдерінде (шырындар және сусындар да) пектин сияқты құнды өнім құрамында жоқ, бірақ ол қызылшаның құрамында өте көп мөлшерде кездеседі. Пектин денені радиоактивті және ауыр металдардың әсерінен қорғайды, ішекте зиянды микроорганизмдердің дамуын тоқтатады, холестериннің шығуына ықпал етеді. Бұған қоса, оның тамақ өнімдерінде болуы өмірлік маңызы бар витаминдер кешенін және микроэлементтерді тұрақты сақтау үшін, сондай-ақ тағамдардың толық қорытылуы үшін қажет. Сондықтан пектинді көкөністерден алу және олардан алынған өнімдерді осы заттармен байыту үшін тиімді технологияларды әзірлеу өте маңызды. Әдеби шолуларда сусындарды өндіру кезінде пектинді заттар ерімей толығымен көкөністердің сығындысына өтеді деген болжамдар бар[4].

Бұл мақалада Алматы облысының Қайнар ауылынан алынған «Бордо» асханалық қызылшасының физикалық-химиялық көрсеткіштерін еритін қатты денелер, титрленген қышқылдар, рН, қант және пектин анықтау нәтижелері сипатталған.

Асханалық қызылшаның құрамындағы сұйытылған қатты заттар, титрленген қышқылдар, ортаның рН, жалпы қант және пектиндер, сұйық фазаны, шикі және құрғақ паста сығындыларын талдау және физикалық-химиялық көрсеткіштерін анықтау арқылы орындалды. Зерттеу келесі әдістермен жүргізілді: еритін құрғақ заттар ГОСТ Р 51433 - 99, ГОСТ 28562 - 90 бойынша, қышқылдардың титрі ГОСТ 51434 - 99, ГОСТ 25555.0 – 82, ортаның рН ГОСТ 26188 – 84, жалпы қант мөлшері ГОСТ 8756.13 - 87 және пектин ГОСТ 29059 - 91 бойынша анықталды.

Сонымен зерттелген қызылша «Бордо» сорт үлгілеріндегі титрленген қышқылдық тиісінше 0,09%, жалпы қант - 18,02%, ерігіштігі - 18,4%, ортаны рН - 5,65% және пектин - 1,18% құрады. Шикі сығындыда осы көрсеткіштердің барлығы біршама азайды, атап айтқанда, қышқылдығы 0,01%-ға, қанттың жалпы көлемі 5,95%-ға, ерімейтін қатты заттар 2,0%-ға төмендеді. Бұл жағдайда ерітілген пектин шикізат қалдықтарындағы сұйық фракция ішіне енген (0,10%). Шикі сығындыда пектиннің жалпы мөлшері 0,91%, ал құрғақ ұнтақтағыштарда 0,86% құрады.

Алынған зерттеулердегі аздаған айырмашылықтар асханалық қызылшаның әртүрлі сорттарының қолданылуына байланысты. Қант қызылшасының шикі құрғақ және сығындыларындағы пектиннің жалпы мөлшерінің айырмашылығы – 0,05-0,11% шамасында болды, яғни пектин асханалық

қызылшаның кептірілген жағдайында көбірек сақталғаны анықталды. Пектин алуға арналған құрғақ асханалық қызылшаны бөлме температурасында 20-22°C сақтауға болады. Ол пектин алу технологиясын оңайлатып арзандатады және пектин алу жылдың әртүрлі маусымдарына тәуелді емес.

Осы алынған зерттеулер нәтижесі асханалық қызылшаның «Бордо» сортынан пектинді заттар алуға болатынын көрсетті және асханалық қызылшаның сұйық фазасына пектинді заттардың небәрі $0,10 \pm 0,02\%$ немесе $1/10$ бөлігі кететіні көрсетілді. Сондай-ақ қызылшаның ылғал және құрғақ сығындыларындағы пектиндік заттардың мөлшері бірдей шамада болатыны анықталды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда асханалық қызылшадан пектинді заттарды алу үшін жұмсақтау технологияны пайдалану арқылы оларды кептіруге және олардан пектинді заттар алуға болатыны анықталды. Сонымен қатар ол асханалық қызылшаның жақсы сақталуына және пектинді препараттар алу қорын көп мөлшерде жинақтауға мүмкіншілік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кусаинова А.Б. (2008) *Текущее состояние и дальнейшие перспективы развития отраслей переработки сельхозпродукции //Пищевая и перерабатывающая промышленность Казахстана- №1. С.2.*
2. Скрипников Ю. Г. (2009) *Прогрессивная технология хранения и переработки плодов и овощей- М.: Агропромиздат, С.125-127*
3. Карпович Н.С., Донченко Л.В., Нелина В.В (2009). *Пектин. Производство и применение / Киев: Урожай - - 88С.*
- 4.Птичкина Н.М., Птичкин И.И. (2014) *Совершенствование технологии и оборудования для переработки сельскохозяйственной продукции,- Саратов: СГАУ, - 362с.*

ҚЫТАЙ БҰРШАҒЫНЫҢ АСА ҚАУІПТІ АУРУЛАРЫ

б.ғ.д. Ә.Ә. МӘУИ*

б.ғ.к. қауым. проф. м.а. Л.Е АНУАРОВА

Түйіндеме:

Мақалада Қазақстанның оңтүтік және оңтүстік-шығыс жағдайында қытай бұршағы алқаптарының септориоз және пероноспороз, немесе негізгі жапырақ дақ ауруларының қоздырғыштарымен залалдану нәтижелері келтірілген. Сонымен бірге аталған аурулардың алғашқы белгілері және осы патогендердің қоздырғыштарының биологиялық ерекшеліктері, қытай бұршағы егісінде кездесетін ең негізгі аурулардан қорғаудың агротехникалық және химиялық жолдары көрсетілген. Жоғарыда келтірілген тәсілдерді қолдану арқылы қытай бұршағының негізгі аурулары септориоз бен пероноспороз ауруларының таралуын азайтатыны және дақыл өнімділігін арттыратыны көрсетілген.

Тірек сөздер: қытай бұршағы, септориоз, пероноспороз, саңырауқұлақ, аурулар, қоздырғыштар, тиімділік, дәрілеу, ауыспалы егіс, агротехникалық, химиялық тәсілдер.

EXTREMELY DANGEROUS SOY DISEASES ANNOTATION

Abstract

The article contains data on the monitoring of soybean crops carried out in the South Kazakhstan, Zhambyl and Almaty oblasts on the distribution of septoriososis and peronosporosis. It has been established that the widespread disease of soy is septoriososis, where the prevalence of the disease was 2.5-70%, and peronosporosis is found in the foothill zone of Almaty and Zhambyl regions.

Keywords: Soybean, septoria, peronosporosis, pathogens, monitoring, prevalence, biological characteristics, precursors, chemical measures

Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік шығысында өте бағалы қытай бұршағы, өткен жылдың 70-ші жылдарынан бастап егіле бастады [1].

Бұл дақылдың өсіп – өніуіне Алматы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарының ауа райы өте қолайлы. Аталған облыстардың егіс даласында қытай бұршағы орта есеппен 15-18 центнер және одан да жоғары өнім береді. Бірақ соңғы жылдары республикада агротехникалық шаралардың сақталмауы, әсіресе осы дақылды бір танапқа бірнеше жыл егуден, бұл дақылдың өнімінің түсімі күрт азайды. Ал егіс көлемі 100 мың гектардан 50 мыңға дейін кеміді, оның басты себебі қытай бұршағының егісінде әр түрлі аурулардың таралуы. Қазақстанда қытай бұршағы өсірілетін аудандарда аурулардың 15-ке тарта түрі кездеседі [2]. Олар ақ және сұр шіріктері, аскохитоз, ризоктониоз, мозаика, бактериоз, фузариоз, атракноз, фитофтороз, септориоз, пероноспороз және т.б. Осы көрсетілген аурулардың ішінде ең көп кездесетіні және зияндысына соңғы екі ауру жатады, яғни септориоз және пероноспороз аурулары. Бұл аурулар әсіресе Алматы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарының қытай бұршағы егістерінде таралған. Қытай бұршағы егісінде кездесетін аурулар өсімдіктің ассимиляциялық қызметінің төмендеуіне, олардағы физиологиялық процесстердің бұзылынуына әкеледі. Саңырауқұлақ ауруларының қоздырғыштары қытай бұршағы дәміндегі крахмалдың және протеин мен эндоспермның синтез процесі мен жинақталуын тежеледі. Саңырауқұлақтар тудыратын аурулар ішінде септориоз осы дақыл өсірілетін барлық Алматы облысының аудандарында кең таралған және қауіпті аурудың бірі болып табылады. Бұл аурудың қоздырғышы- *Septoria glycines* Hemmi. Ауру қарқынды эпифитотиялық жағдайда дамығанда өсімдіктің дән өнімінің түсімі 20-30 пайызға азаяды. Қытай бұршағын септориоз ауруынан сақтау осы уақытта өзекті болып саналады.

Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарында суармалы жағдайда қытай бұршағы танаптарының тау бөктерлерінде осы аурудың таралуы жыл сайын артуда және кейбір фермерлік шаруашылықтарда эпифитотиялық деңгейге дейін жетуде. Сонымен бірге республикада шығарылған және аудандастырылған көптеген қытай бұршағы сорттарының жоғарыда аталған ауруларға төзімділігі төмен.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, anuarova68@mail.ru

Аталған аурумен қатар бұл дақылда Қазақстанның суармалы жағдайында пероноспороз (*Peronospora manshurica* Naum) ауруыда жиі кездеседі. Әсіресе Алматы облысының таулы аймақтарында кең таралған. Мысалы осы облыстың Көксу және Ескелді аудандарында бұл ауруға ұшыраған өсімдіктер 2,5-5,0 пайыздай болса, Талғар, Еңбекші Қазақ аудандарының шаруашылықтарында пероноспороз ауруына шалдыққан өсімдіктер 30-40 пайызға дейін жетеді. Кейбір шаруашылықта 2016 жылы Талғар ауданы «Айыршир» ЖШС қытай бұршағы егісінің Эврика сортында пероноспороз ауруы 50 пайызға таралды, ал дамуы 4,7 пайызды құрады. Еңбекшіқазақ ауданында «Түрген» шаруашылығында аурудың таралуы 60-70 пайызға дейін жетті.

2017 жылы Жамбыл облысы Мерке және Қордай аудандарының қытай бұршағы егістерінде жүргізілген мониторинг барысында, осы ауданның шаруашылықтарында пероноспороз ауруы барлық танаптарда кездесетіні анықталды. Пероноспороз ауруының қоздырғышы Қазақстан ауа райы жағдайында, шілде айының екінші жартысында осы дақылдың жапырақтарының астыңғы бетінде және сабақтарында әр түрлі формасы бар күлгін түсті саңырауқұлақ жіпшелері мен конидияларынан тұратын сарғыш өңез пайда болады. Ал ауаның қызуы 24-26 С жеткенде, конидияның өсіп жетілуіне өте қолайлы жағдай туады. Ол, әсіресе жаз айлары жаңбырлы, ылғалды қоңыр жай салқын болған жылдары өте қатты өршиді. Пероноспороз ауруының қоздырғышы негізінен қытай бұршағының жапырақтарын залалдап, фотосинтез процессін тежейді, соның нәтижесінде осы дақылдың өнімділігі төмендейді. Ауру қатты дамыған кезде дақтар үлкейіп бір-бірімен қосылады да, жапырақтар түсіп қалады. Аурумен залалданған өсімдік өнімі 12-20 пайызға, ал тұқымның өңгіштігі 20-30 пайызға кемиді.

Аурудың қоздырғышы саңырауқұлақ мицелий күйінде және өсімдіктердің қалдықтарында топырақта және тұқымда сақталады. Негізінен Қазақстан жағдайында аурудың инфекциясы тұқымда сақталады, келесі жылы сепкенде, қытай бұршағының өскен кезде инфекция жапырақтарға тарайды.

Қытай бұршағы егісінде кездесетін септориоз және пероноспороз ауруларынан қорғау үшін агротехникалық және химиялық тәсілдер қолданылады. Аталған аурулар өсімдікке негізінен топырақтан жұғатындықтан қытай бұршағына жер бөлген кезде оның алғы дақылдан дұрыс таңдап алған жөн болады. Сонымен бірге қытай бұршағын септориоз және пероноспороз аурулармен залалдануын топырақты ойдағыдай өңдеу арқылы да азайтуға болады. Ғалымдардың мәліметтеріне байланысты жерді 20-30 сантиметр тереңдікке жыртқан жағдайда өсімдіктің аталған аурулармен ауруы 20-30 пайызға азаяды екен. Сонымен топырақты терең егіп сүдігер жыртудың маңызы зор, бұл дегеніміз қытай бұршағы егістік алқаптарын өсімдік қалдықтарында сақталатын инфекциялар көзін азайтады, ал қытай бұршағын қолайлы уақытта топырақ беті 12-14 С жылығанда (сәуір айының үшінші декадасында, немесе мамыр айының бірінші декадасында) еккен дұрыс. Көктем салқын және жауын шашынды болған жылдары тұқымның өсуі тежеленеді, оның үстіне бұл жағдай септориоз бен пероноспороз ауруларының күшейіп кетуіне себепкер болады. Қытай бұршағы егістерінің топырақ құнарлылығын жақсарту және осы топырақта көптеп жиналған аурулардың инфекциялық көздерін кемітуде, дақыл өнімділігі мен ауруларға өсімдіктің төзімділігінің арттыруда органикалық тыңайтқыштардың (көң, күздік бидай сабанын т. б.) қолданудың ролі ерекше. Ол үшін күзде топыраққа 5-10 т көң шашу қытай бұршағы егістігінің құнарлылығын арттырады. Ең басты агротехникалық тәсіл, ол ауыспалы егіс жүйесін сақтау аурулардың таралуын азайтып, дақылдың өнімін күрт арттырады.

Біз мынадай алғы дақылдарды сынақтан өткіздік: күздік бидай, үш жыл бір жерге егілген беде, жүгері, арпа, сұлы, бір жерге 3-4 жыл қатарынан егілген қытай бұршағы.

Жоғарыда көрсетілген аурулар алғы дақылдардың қай-қайсысынан кейін де кездесетіне көзіміз жетті. Дегенмен қытай бұршағы бұрын беде егілген жерге екенде өсімдіктің септориоз ауруымен зақымдану дәрежесі орташа есеппен небәрі 3,5, ал пероноспороз 0,3 пайыз болды. Сондай-ақ қытай бұршағы күздік бидай егілген жерге екенде өсімдіктің аталған ауруларымен зақымдану дәрежесі орта есеппен небәрі 7,0 және 1,5 болды, ал қытай бұршағын төрт жыл бойы бір жерге екенде (беде мен күздік бидай егістіктеріне қарағанда) 2,0-3,6 есе көп болды.

Бұл тәжірибеден шығатын қортынды: қытай бұршағының ауруға залалдану дәрежесін азайту үшін алғы дақыл ретінде беде мен күздік бидай егістерінен еккен дұрыс болады.

Сонымен жоғарыда көрсетілген дақылдар септориоз және пероноспороз ауруларын дамуын азайтып, топырақтың құнарлылығын артырып қытай бұршағының ауруларға төзімді болуына өте қолайлы жағдай жасайды.

Жоғарыда айтылғандай аурулардың ең негігі инфекциясының көзі болып қытай бұршағының тұқымы саналады [3]. Сондықтан осы дақылды көктемде бір апта бұрын себер алдында тұқымды жүйелі, немесе қоспа фунгицидтердің бірімен, яғни 4 кг ТМТД-мен, 6 кг тачигаренмен, 6 л апронмен, 6 кг сульфокарбатионмен, 3 л дерозалмен, 3 кг фундазолмен дәрілеген өте тиімді болады. Бұл аталған

шара тұқымның жоғарыда аталған аурулардың қоздырғыштарын тежеп, аурулардың таралуын 2-3 есеге дейін азайтады және қытай бұршағының өнімін 20-25 пайызға арттырады.

Сонымен бірге 2015-2017 жылдары қытай бұршағы танаптарын септориоздан және пероноспороздан сақтау үшін осы ауруларға жүйелі және қоспа фунгицидтерді қытай бұршағы егістеріне бүрку арқылы олардың тиімділігін анықтадық және осы фунгицидтердің ішінен өте тиімділерін өндіріске ұсындық. Негізінен сыналған фунгицидтер мыналар: колфугосупер 20% к.с.; фундазол 50% с.п.; поликарбацин 80% с.п.; полихом 80% с.п.; ридополихом 60% с.п.; хомицин 80% с.п.; алоцид 20% с.п.; ридомил 25% с.п.; арцерид 60% с.п. Эталон ретінде цинеб препараты пайдаланды. Аталған фунгицидтердің ішінен септориоз ауруына тиімдісі хомецин, фундазол, арцерид препараттары, осы көрсетілген препараттар аурудың дамуын 2-5 есе кемітті, бақылауға қарағанда. Ал пероноспороз ауруына тиімдісі полихом, ридомил және алоцид препараттары екені дәлелденді. Осы препараттармен қытай бұршағы егістерін дәріленгенде аурудың таралуы 45-62,7 пайызға төмен болды, эталонмен (цинеб) салыстырғанда.

Ауру ерте пайда болғанда және кең тараған алқаптарда қытай бұршағы егістігін 2 рет осы аталған фунгицидтердің біреуі мен дәрілегенде өсімдік жапырақтарын аталған аурулардан толық сауықтыруға болатыны байқалды. Жоғарыда осы ауруға сыналған фунгицидтердің биологиялық тиімділігі 95-100 пайызды құрады. Қытай бұршағының өнімділігі бір гектардан 2-5 центнерге артты.

Сонымен зерттеулер нәтижесінде республикамыздың оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймағындағы өсірілетін қытай бұршағы егісін өте зиянды аурулардан қорғаудың агротехникалық және химиялық жолдары келтірілді. Көрсетілген шараларды қолдану арқылы қытай бұршағы егісінде кездесетін негізгі аурулардың таралуын азайтуға және дақыл өнімін арттыруға толық болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ю.Г. Карягин. (1974) *Рекомендации по выращиванию сои на орошаемых землях юга и юговостока Казахстана*. Алма-Ата.. С.26.
2. А.А. Мауи. *Особо опасные болезни сои. Международной научно-практической конференции «Агроклиматические основы повышения продуктивности и устойчивости земледелия в XXI», посвященной 100-летию со дня рождения К.Б. Бабаева*. С. 222-225.
3. А.А. Мауи (2015) *Болезни семян сои и меры борьбы с ними*. Ж. Научный альманах №2 (4) Science Almanac Ucom. Г. Тамбов.

ЖАҢАШЫЛДЫҚТЫҚТАҒЫ ЖАРҚЫН БОЛАШАҚ

Доц. Т.О. АБИШЕВА*

Түйіндеме:

Мақалада адами капитал-білім мен ғылымның дамуын басшылыққа ала отырып, бүгінгі таңда енгізіліп жатқан жаңартулар, белсенді әдістер, критерийлік бағалаулар т.б. жаңашылдықтарды пайдалану арқылы жүйелі білім беруге мүмкіндік туатындығы жөнінде айтылады. Жаңартылған бағдарламаның бірден бір ерекшелігі оқушыларды сабаққа белсенді қатыстыру ол оқушының іскерлігін арттыруға әсер етеді. Әсер күшті болса әрі жаңа болса іскерлікті сонша көп тартады. Қазіргі мұғалімдердің талап етіп отырған мәселесі оқушылардың іскерлігін арттыру үшін сабақты әр түрлі әдіс-тәсілдермен өткізу. Осы айтылған мәселелер арқылы оқушылардың сабаққа ынтыласын арттыру. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі білім мен білікті арттыруда білімді тақырыптар бойынша күрделендіру. Ол үшін Блум таксономиясын қолданады. Соған байланысты ғылыми болжамдар жасау, зерттеу әдістемесін белгілеу, алынған нәтижелерді талдау, қорытындылау оқушылар үшін өте маңызды.

Тірек сөздер: *блум таксономиясы, адами капитал, критерийлік бағалау, жаңартылған білім беру, зерттеу әдістемесі.*

THE BRIGHT FUTURE IN INNOVATION

Abstract:

The article focuses on the development of human capital-education and science through the introduction of modern-day updates, active methods, criteria-based assessments, and the use of novelty to systematic education. One of the peculiarities of the upgraded program is the active involvement of learners. The stronger and the younger the more attractive the business. The current issue of today's teachers is that the lesson Percentage of students to increase their motivation for the lessons. The peculiarity of the upgraded education program is to complicate knowledge and skills on topics that are relevant to them. It uses Bloom's Taxonomy to create scientific predictions, research methods, summarizing is very important for pupils.

Keywords: *bloom taxonomy, human capital, criteria assessment, updated education, research methodology.*

КІРІСПЕ

Барлық дәуірдің ең құнды байлығы-адами капитал. Білім беру саласындағы мемлекеттің басты саясаты-заманауи сапалы білімге қол жеткізетін, бәсекеге қабілетті мамандарды даярлау. Бүгінгі таңда орта білім беру жүйесіне енгізіліп жатқан жаңа тың жаңалықтар, ауқымды өзгерістер, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытудағы белсенді өзгерістер, саралынған тапсырмалар, критерийлік бағалау санаға қонымды, айтуға тиімді болып тұр.

Елбасының Қазақстан халқына жолдауында «Ең алдымен білім беру жүйесінің рөлі өзгеруі тиіс» Біздің міндетіміз-білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айландыру. Оқыту бағдарламаларының сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет.

2. Педагогикалық оқулардың мақсаты-Қазақстанның рухани жаңғыру бағытында ұлттық сананы қалыптастыру, қазақстандық жаңартылған білім беру моделін құру, білім берудің жаһандану жағдайында педагогикалық кадрларды ғаламдық бәсекелестік ортадағы заманауи білім берудің жаңа прагматикалары аясында зияткер тұлғаны қалыптастыруға инновациялық озық іс-тәжірибелерді үйрену, озық іс-тәжірибені үйрену, ұстаздың шығармашылық әлеуметін жетілдіру, білім сапасын арттыру жолдарын қалыптастыру. Белсенді оқу білім-дағды және көзқарас деп аталатын оқудың негізгі үш сапасын қамтып, оқудың бұл таксономиясын оқу үрдісінің мақсаты деп саналады. Блум таксономиясы-іс-әрекеттің үш саласын қамтитын білім беру мақсаттарының иерархиялық жүйесі, когнитивті (танымдылық), аффективті (эмоционалды құндылық), психомотрлы. 3. Білім беру мақсаттары бөлінген үш санатқа когнитивті (білемін), аффективті (сезінемін), психомотрлы (шығарамын) неғұрлым, жоғары деңгейге көшу үшін, әрбір жекелеген саланың ішінде осы салада ерекшеленетін алдыңғы деңгейдің тәжірибесі қажет. Бүгінде білім берудің жаңартылған білім беру бағдарламасы ұлтымызға сай келмейтін шет елдің педагогикасының жүйесі деген алып қашпа

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., abisheva.tulesh@mail.ru

пікірлер айтылуда..... Бүгінде педагогика саласының негізгі қалаушыларының бірі Мағжан Жұмабаевтің «Педагогика» кітабы зерделеніп, соның нәтижесінде санамызды мазалаған көптеген сұрақтарға жауап іздестірілуде.

4. Мағжан Жұмабаев халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан әдеп-ғұрып, салт-дәстүрі мен тәлімдік мұраларын жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беруде пайдалану жолдарын саралап артына жазып, мұра етіп қалдырған. 1922 жылы жарық көрген кітап, ғасырға жуық уақыт өтсе де ондағы тасқа таңба басқандай жазылған сөздер осы күнге дейін, өз-өзектілігін жойған жоқ. Негізінен жанартылған бағдарламаның бірден-бір ерекшелігі оқушыны сабаққа белсенді қалыптастыру. Мағжан педагогикасында сабаққа белсенді қатысу оқушының іскерлік қабілетін арттыру ұғымы Әсер күшті болса, бала еріксіз іскер болады. Қазіргі таңда бұл саралау және Оқу пирамидасы бойынша түсіндіріліп жүргені белгілі, әрбір оқушының қабылдауы мен есте сақтауының пайыздық қатынастары оқушының қалай қабылдайтынын көрсетеді. Мұнан шығар қорытынды, оқушыға неғұрлым сенімді арттыру қажеттілігі туындап отырғандығын байқауымызға болады.

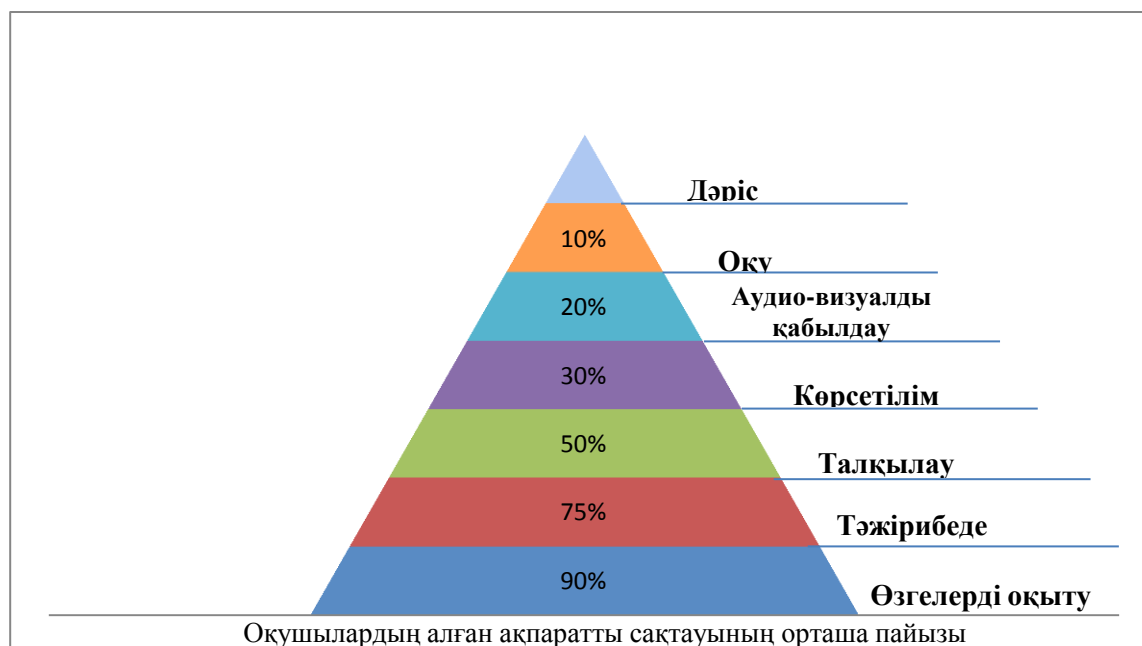
Ағымға ілесіп ең озық технологиялар мен жаңалықтарды тиімді қолдану – бәсекеге қабілеттілігіміздің нышаны. Өз елімізде немесе белгілі бір ұйым көлемінде ғана бәсекеге қабілетті болу жеткіліксіз, әлемдік дәрежеде сынға түсу шарт болып тұр. Ол үшін бәрінен бұрын білім саласында қай қырынан болсын алға шығуымыз керек. Адам капиталының жоғарылығы, мұғалім кадрлардың кәсіби сапасы, оқушылардың психологиялық, тәндік саулығы, зияткерлігі, бастысы, еліміздің мүддесі үшін аянбай күресетін жаңа тұрпаттағы жандардың тұлғалық сапасы, мейлінше, кемеліне келуі тиіс. Осы мақсатта тәуелсіздік алғалы бері, елімізде қарқынды түрде әлемдік ең озық тәжірибелерге негізделген бағдарламалар мен оқыту, тәрбие технологиялары енгізіліп келеді. Соның бірі ХХ ғасырдың 90-жылдары ресми түрде пайда болып, өз тиімділігін көрсетіп келе жатқан коучинг әдісі. Елімізде де коучинг әдістемесін үйреніп, оны түрлі салаларда қолданып, пайдаға асырып жүрген мекемелер мен азаматтар баршылық. Ал енді коучингті оқу-тәрбие ісіне кіріктіру ісі Назарбаев Зияткерлік мектептерінің тәжірибесінде кеңінен қолданылып келеді. Сонымен коучинг бүгінгі күннің жаңалығы есебінде өзге қатынас форматтарынан несімен ерекшеленеді?

Біріншіден, коучинг менторлық та, тренинг те емес. Осыларға жақын сала болғанымен, тұтынушысына (оқушыға) қатынасы өзгеше: ешкімге жол сілтемейді, бағыт бермейді немесе белгілі бір дағдыларды дамытумен айналыспайды. Екіншіден, адам миындағы визуализацияны дамытуға күш салатын, өзара тығыз байланысқан, логикалық сұрақтарға негізделген, ғылым әрі өнер. Үшіншіден, коучингке нақтылық тән. Туындаған мәселе төңірегінде түбегейлі жауап таппайынша соңына жетпейтін әдіс.

Коучингті оқыту ісінде қарқынды пайдаланумен қатар тәрбие саласында да қолдануға қатысты өз тәжірибемдегі өзекті тұстарға тоқталайын. Коучингтің қабылданған алгоритмдеріне сай оның жүргізілу реті бойынша, бірінші сұранысты анықтау керек. Яғни, оқушымен (жалпы оқушылармен) сұхбаттасу, сауалнама негізінде туындаған мәселені айшықтау қажет. Соған сай, ортақ мақсат қойылады. Мақсаттың SMART талапқа сәйкес болғаны дұрыс.

Білім беруді ақпараттандыру, ақпараттық коммуникативтік технологияны енгізу білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғышарты болып саналады. Ақпараттық коммуникативтік технология оқу үрдісінде компьютерді кеңінен пайдалануға, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге негізделген. АКТ-ның оқушының жан-жақты білім алуына тигізер пайдасы зор.

Осыған орай, электрондық оқыту ресурстарымен жарақталған Талдықорған қаласы №21 орта мектебінің ресурстық орталықтағы қашықтан оқыту үрдісінің жүзеге келтіру тәжірибесін таратуда «Әдістемелік навигатор» жобасын іске асыру қолға алынып жатыр.



Әлем соңғы онжылдықта цифрлық технологияға негізделген жаңа типтегі экономикаға көшуде. Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар мен цифрлық трансформация бәсекеге қабілеттілік пен технологиялық өзгерістің негізгі факторы болып табылады. Білім беру саласындағы қызметкерлер арасындағы байланысты оңтайландыру үшін принципті жаңа ақпараттық білім беру алаңын құруда.

Университеттің кешендік цифрлау қызметі стратегиялық міндеттердің бірі болып белгіленген. Тұжырымдаманы жүзеге асыру арқылы студенттер үшін сапалы білім алу мүмкіндігін жоғарылату, сұраныстарын қанағаттандыру деңгейін арттыру және жемқорлық қауіпін төмендетуге қол жеткізу көзделуде.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланып, кез-келген сабақты дайындау, әрине көп еңбекті, және де әртүрлі материалдарды мұқият қарастырып, тыңдауды талап ететін жұмыс, бірақ ол инновациялық форматта білімді біріктіруге мүмкіндік беретін шығармашылық процесске айналады. Ал көрнекті, жарқын, жаңа компьютерлік элементтері басқа әдістемелік тәсілдермен бірлесе, сабақты ерекше, қызықты, есте қаларлықтай етеді.

Білім беру әлемі желілік сервистер мен цифрлы ресурстардың толықтыруларымен қарқынды дамып келеді. Жыл өткен сайын олардың саны да артуда. Білім беру процесіндегі цифрлық инновацияларды біріктіруге қабілетті педагогикалық кадрларды дайындау цифрлық білім берудің аса маңызды табысты факторы болып табылады.

XX ғасыр- цифрлық білім беру ресурстарының даму уақыты. Жолдауда орта білім беру мектептер мен колледждері және жоғары оқу орындары үздік оқытушыларының бейнесабактары мен бейнелекцияларын интернетте орналастыру керектігі белгіленген. Осы міндетті жүзеге асыру мақсатында «Өрлеу» БАҰО» АҚ арнайы интернет порталын құрып, білім беру мекемелерінің ең үздік педагогтерінің тәжірибесін насихаттау мақсатында бейнесабактарын түсіруде.

Қазіргі әлемде оқытуда мазмұнды оқыту және тәжірибені көрсетуден оқушымен ой толғанысты әңгіме жүргізуге қарай көшу байқалады. Мұның жоғарыда келтірілген конструктивтік ережелерінің соңғы екеуіне тікелей қатысы бар. Студентпен әңгіме, себебі, білім мен мағына әлеуметтік құрастырылған құбылыстар. Әңгіме студенттің оқудағы мақсаттары мен міндеттерін ашуға мүмкіндік береді. Жоғарыда айтылғанды жанама түрде бірінші ережемен де байланыстыруға болар еді. Егер бұл мазмұнды сөзбе-сөз қайта айту емес, мәселеге қатысты пікір айту түріндегі нағыз әңгіме болса, студент өтіп жатқан ақпаратты осы контекспен міндетті түрде сәйкестендіруге тырысады.

Дегенмен бұл құбылысты кеңірек қарастырайық. Контекст-әлеуметтік құбылыс және игерілген тәжірибе дәрежесі контекске тәуелді болады. Оқыту контексі және оқушының саналы болсын, болмасын үйренгені, кез-келген ситуацияда ойлай алу, сезіне алу және әрекет ете алу біліктілігі өте маңызды, өйткені үйренуші тек осындай жағдайда ғана трансформативті студентке айнала алады. Конструктивистердің екінші ережесі бойынша ескеретін мәселе, оқушы білім фактілеріне, өзіне және әлемге қатысты сыни көзқараста бола алады, білімді тек «сіңіріп» қана қоймай, үйрену процесіне өзінің эмоциясы мен әрекеттерін қоса отырып, өзіндік «менін» енгізе алады. Оқушы білімнің

салыстырмалы екенін біледі, ол осы пәнде жэне осы пэнге қатысы бар басқа да пэндерде қаншалықты сыншыл болса, соншалықты дәрежеде әсерлі. Бұл мәселенің әлеуметтік жағы аса маңызды, өйткені трансформациялық оқыту немесе сыни оқыту оқушы өзінің жаттап алғандарын өзі ғана емес, басқалармен де ой толғаныс жасауға жағдай туғызуы керек. Әңгімелесу мүмкін болуы үшін студент пен оқытушының арасында ерекше қарым-қатынас болуы керек. А.Брокбанк пен И.МакГилл оқушы мен мұғалімнің бір-біріне әсер ете отырып, бірігіп жұмыс істейтін, қолда бар материалдар арқылы мағына мен білім құрастыратын жағдайдағы ерекше қарым-қатынасы деген пікір айтады. Студент әңгімелесудің орталығына және фокусына айналады. Мұғалім фокусы жәй ғана материалды беруден оқушының сол материалмен қазір және осы жерде жұмыс істеуі жағына ауысады.

Прогрессивті оқыту жеке тұлғаны, оның тұлғалық қасиеттерін, өз күшіне деген сенімін қадірлеу дегенді білдіреді. Р.Барнетт пайымдауынша, сын тұрғысынан ойлауға үш категория қатысады-білім, өзі және әлем.

Жоғары оқу орнының түлектері тез өзгеріп отыратын дүниеде жол тауып шыға алатындай болуы керек, бұл олардың сыншыл болуы, ой толғау жасай білуі керек дегенді білдіреді дейді Л.Харвей мен П.Кнайт.

Конструктивистер, жоғарыда айтылғандарға сәйкес жүретін болса, жоғары оқу орындары үшін студентті білімнің салыстырмалы екенін түсіне отырып, белгілі пәннің аясында өзінің курстастарымен сын тұрғысынан ойлауға тартылатындай жағдаятқа қою мақсатқа айналады дейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім мен ақпарат дамыған қоғамда білім беру жүйесі инновациялық экономиканың негізгі бөлігі болып табылады. Білім берудің негізгі мақсаты- білім мазмұнының жанаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Білім саласындағы түбегейлі өзгерістер ұстазға үлкен жауапкершілік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.Амалова (2018.) *Білімді ел.* №32, 28 авг
2. С.Алибаев (2018)) *Білімді ел.* №18, 15 мамыр
3. Д.Ландис (2004) *Нофые направление в развитии критического мышления*
4. С.С.Мирсеитова (2012) *Мұғалім философиясының қалыптасуы, Қарағанды*

ÇEYREK ASRIN ARDINDAN GELEN “ÇÖZÜM”: HAZAR’DA YENİ DÖNEM**Osman KEPENEK*****Özet:**

Hazar Havzası zengin doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip olması ve enerji nakil güzergahı üzerinde bulunması sayesinde, sadece bölgedeki ülkelerin değil, bütün küresel güçlerin ilgi alanına girmektedir. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Hazar’a kıyısı olan ülke sayısı ikiden beşe çıkmış, bu durum daha önceleri İran ve Sovyetlerin ortak kullanım alanı olarak değerlendirilen Hazar’ın statüsünün yeniden belirlenmesini zaruri kılmıştır. Bu çalışmada, Rusya’nın Hazar’ı neden deniz olarak kabul etmediğinin sebepleri üzerinde durulacak ve kıyıdaş ülkelerin ortaya koymuş olduğu politikalar değerlendirilecektir. 1992’den bu yana yürütülen çalışmalar ve son olarak 12 Ağustos 2018 tarihinde gerçekleştirilen liderler zirvesine giden süreçteki bölgesel ve küresel dinamikler incelenecektir. Söz konusu liderler zirvesinde alınan kararların uygulanabilirliği ve üzerinde mutabakat sağlanamayan başlıkların durumu üzerinde değerlendirmede bulunulacak ve önümüzdeki dönemde Hazar’daki güç mücadelesine dair öngörüler kaydedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Hazar Havzası, Statü, Uluslararası Hukuk, Kıyıdaş Ülkeler

**THE SOLUTION THAT COMES AFTER A QUARTER OF A CENTURY:
NEW EPOCH IN THE CASPIAN****Abstract:**

There is the fact that the Caspian Basin has rich natural gas and oil reserves and its present on the energy transfer route is of interest not only to the countries in the region, but to all the global powers. With the disintegration of the Soviets, number of countries that are coast to Caspiab has risen from two to five, this situation necessitated the re-determination of the status of the Caspian, which was considered to be the common use of Iran and the Soviet. In this study, the reasons why Russia does not accept the Caspian as a sea will be emphasized and the policies that have been put forward of the riparian countries will be evaluated. Then, the studies carried out since 1992 and the regional and global dynamics of the process leading to the leaders’ summit on 12 August 2018 will be examined. Lastly, the feasibility of the decisions taken at the summit of leaders; on the status of the heads which are not agreed upon will be evaluated and predictions regarding the power struggle in the Caspian will be recorded.

Keywords: Russia, Caspian Basin, Status, International Law, Riparian Countries

1. HAZAR’IN STATÜ SORUNUNA TARİHSEL BAKIŞ

Sahip olduğu doğal zenginliklerin yanında, göç yollarının da üzerinde bulunması Hazar Havzasını tarih boyunca önemli kılmıştır. Hazar’a atfedilen bu önem Hazar’ın hukuki statüsü konusunu da sürekli tartışma halinde tutmuş ve bugüne kadar getirmiştir. Hazar Havzası Rusya için paylaşılması oldukça güç bir bölgedir. Rusya, başlangıçtan bu yana Hazar’ı bir deniz olarak kabul etmemiş, bu sayede Hazar’ın, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku hükümlerine tabi olmasını engellemek istemiştir. 1982 yılında hayata geçen BM Deniz Hukuku Sözleşmesine göre Hazar’ın Deniz olarak kabul edilmesi durumunda üçüncü ülkelerin kullanımına da açılması gerekmektedir. Hazar havzası ise kıyıdaş ülkelerin haricinde üçüncü ülkelerin kullanımına kapalı bulunmaktadır. Bugünkü temel mesele ise Hazar’ın deniz mi, göl mü olduğundan ziyade kıyıdaş ülkeler tarafından nasıl paylaşılacağı ve bu paylaşımın ne zaman hayata geçirileceği hadisesidir. Hazar’ın statüsü meselesi uluslararası toplumun gündemine Sovyetlerin dağılmasının ardından girmiştir. Beş ülke arasındaki temel sorunların başında ülkelerin Hazar’a olan kıyıların oranı gelmektedir. Hazar’ın eski sahipleri olan Rusya ve İran’ın bugün itibarıyla Hazar’ın ancak %37’sine tekabül eden kıyı şeridinde sahip olmaları ve yeni kurulan Cumhuriyetlerin Hazar üzerinde ortaya koymuş oldukları hak iddiaları hem Rusya’nın hem de İran’ın ağzının tadını bozmaktadır. Hazar havzasının yakın gelecekte dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin %12.5’ine sahip olacağı ve Basra Körfezinden sonra ikinci sıraya yerleşeceği değerlendirilmektedir (Gökdağ, 2015: 21). Hazar’a kıyısı olan üç Türk devletinden ikisi olan Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki ciddi görüş ayrılıkları ise Hazar sınırlarını aşarak Türk dünyasının da bütünleşme hareketlerini doğrudan etkileyecek boyuta uzanmıştır (Gökdağ, 23). İki ülke arasındaki gerilim uzun yıllar devam etmiş ve ancak Türkmenistan Devlet Başkanı Sapar Murat Türkmenbaşı’nın vefatının ardından normalleşmeye başlamıştır.

2. SOVYETLER DÖNEMİNDE HAZAR

Hazar’ın statüsü ile ilgili yapılan ilk anlaşma Persler ve Ruslar arasında imzalanmıştır. 1729 yılında imzalanan Reşt Anlaşması’nda, Rusların bu bölgedeki ticaret ve serbest dolaşım hakları üzerinde durulmuştur (Poyraz, 2011; 27-55). 19. yüzyıl başlarında ise Rusların güneye inme politikaları çerçevesinde sürekli olarak İran ile çatıştığı görülmektedir. İran ve Rusya arasında gerçekleşen savaşlar neticesinde,

* Akademik Araştırma Enstitüsü Başkanı, Eskişehir, osmankepenek26@gmail.com

1813'de Gülistan, 1828'de ise Türkmençay Anlaşmaları imzalanmıştır. İran'a bir takım askeri sınırlamalar getirilse de, ticari konularda her hangi bir yaptırıma tabi tutulmamıştır. Rusya'da 1921 yılında gerçekleşen Bolşevik ihtilalinin ardından bütün anlaşmalar geçersiz kabul edilmiş ve 26 Şubat 1921 tarihinde imzalanan Moskova Anlaşması ile İran'a Hazar'da savaş gemisi de bulundurabilmesine dair geniş haklar tanınmıştır. 1935 ve 1940 yıllarında imzalan anlaşmalarla da Ticaret ve Seyrüsefer konularında sulh olunmuştur. Rusya Hazar'ı deniz olarak kabul etmemekte ve konuyu Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin ortaya koymuş olduğu esaslar çerçevesinde değil, 1921 ve 1940 yıllarında imzalanmış olan anlaşmalar gereğince halletmek istemektedir(Yolga, 1996; 247). Rusya'nın bu noktadaki temel beklentilerinden biri de Hazar'ın üçüncü ülkelerin kullanımına kapalı kalmasıdır(Poyraz, 2011).

Ancak, 1921 ve 1940 yıllarında İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalan anlaşmalarda o dönemin önemli konuları olan balıkçılık, seyrüsefer gibi konular üzerinde durulmuş, deniz yatağının paylaşımı, kaynakların kullanımı, ülkeler arasındaki sınırların netleştirilmesi ve egemenlik gibi konular gündeme alınmamıştır. Belirtilen tarihlerde Hazar'a kıyısı olan iki devletin, Sovyetlerin yıkılmasının ardından beşe çıkması sebebiyle yapılan bu anlaşmalar yeni kıyı devletlerini de kapsayacak şekilde yeniden gözden geçirilmek durumunda kalmıştır. 1949 yılında Sovyetler Birliği ve İran arasında kıyı bölgelerindeki deniz yatağı kaynaklarının aidiyeti noktasında ciddi krizler yaşanmıştır. Bu tarihlerde Sovyetler Birliği tarafından Hazar sektörüne ayrılmıştır. 1970 yılına gelindiğinde ise, Hazar'ın Sovyetler Birliğine ait kısmı dönemin diğer Sovyet ülkeleri olan Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'a pay edilmiştir. Ancak bu paylaşım Moskova yönetimi tarafından gerçekleştirildiği ve pay edilen devletlerin Hazar üzerindeki enerji kaynaklarını kullanmalarına ciddi kısıtlamalar getirdiği için adil bir paylaşımın olmadığını söylemek mümkündür(Claget, 1995; 4). Bugün itibarıyla Hazar'ın statü sorunundan bahsedilirken ifade edilmek istenilen asıl mesele Hazar'ın göl yada deniz olarak tanımlanmasından ziyade kıyıdaş devletler tarafından nasıl paylaşılacağı hadisesidir.

3. SOVYETLER SONRASI HAZAR'IN DURUMU VE YÜRÜTÜLEN ÇALIŞMALAR

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından Hazar'a kıyısı olan devlet sayısı beşe yükselmiş ve üçü de eski Sovyet ülkesi olan Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar'ın büyük bir bölümüne kıyısı olan ülkeler konumuna gelmiştir. Soğuk Savaştan mağlup olarak ayrılan Rusya Federasyonu ise sadece bölge devletlerinin değil bütün dünyanın gözünün olduğu Hazar'ı kısmen de olsa kontrolü altında tutmayı ve kıyıdaş devletler haricinde üçüncü ülkelerin konuya müdahil olmasını engellemeyi temel ilke olarak kabul etmiştir. Hazar üzerinde bulunan Sovyetlere ait deniz unsurları Sovyetlerin yıkılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan diğer ülkeler arasında paylaştırılmıştır. Sovyetlerin yıkılmasının ardından Rusya Federasyonu ve diğer kıyıdaş devletler arasındaki ilk toplantı 1993 yılında gerçekleşmiş ve bu toplantıda Rusya Azerbaycan'dan kıta sahanlığını 12 mil olarak kabul etmesini istemiştir(Gamgunova, 2001; 64). Moskova yönetimi devam eden yıllarda kıta sahanlığının daha da artırılmasını talep etmiş ancak bu teklifleri Azerbaycan ve Kazakistan tarafından kabul edilmemiştir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Elçibey'in Rusya destekli bir darbe ile Cumhurbaşkanlığı makamından el çektilmesi ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Karabağ savaşında Rusya'nın açıktan Ermenistan'ı desteklemesi Bakü yönetiminin Hazar'da ortaya koymuş olduğu politikanın Rusya'yı ne kadar rahatsız ettiğinin delili niteliğindedir. Bilhassa bağımsızlık öncesi Azerbaycan Halk Cephesi lideri olarak Rusya'ya karşı mücadele veren Ebulfeyz Elçibey'in cumhurbaşkanlığı döneminde Azerbaycan'ın Hazar'da kendine ait enerji kaynaklarını kullanmak için uluslararası bir konseryumu hayata geçirmesi ve Rusya'yı bu konseryumun dışında tutması Hazar üzerindeki ilk ciddi krizin sebepleri arasındadır(Beşikçi, 2016).

4. HAZAR'A KIYIDAŞ ÜLKELERİN ORTAYA KOYDUĞU TEZLERİN KISA DEĞERLENDİRMESİ

4.1. Kazakistan

Hazar'a en uzun kıyı şeridinde sahip ülke Kazakistan'dır. Kazakistan, Hazar meselesinin Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku (BMDH) hükümlerince çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Hazar'ı ortak su ve ulusal sektörüne bölünmesi gibi konularda dönemselsel olarak Rusya ile görüş birliğine varan Kazakistan, 1998 yılında Hazar üzerinde kendi münhasır ekonomik bölgesini belirlemiştir. 2000 yılında Rusya ile imzaladığı anlaşmada Hazar'ın statüsü konusunda orta hat prensibini kabul ederek, su yüzeyinin ortak kullanımından yana tavır almıştır. Aynı anlaşmanın muhtevasında pek bir değişiklik yapılmadan bir yıl sonra Azerbaycan'la da imzalanmış olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu sayede Hazar'ın Kuzeyinde bulunan üç ülke belli başlıklarda anlaşma sağlamışlardır. Kıyıdaş ülkelerin Hazar üzerinde yaptığı kısır tartışmaların içine pek girmeyerek kendi tezini güçlü tutma yoluna giden Kazakistan bu aşamada Hazar'ın kıyıdaş ülkeler arasında eşit şekilde pay edilmesine net bir tavır göstererek karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın sebebi ise; beş ülkenin içinde Hazar'dan alacağı pay %20'den büyük olan tek ülkenin kendisi olduğu gerçeği vardır. Kazakistan'da

diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Hazar'ın ulusal sınırlara bölünmesi noktasında görüş bildirmiştir. Daha sonraki süreçte Türkmenistan bu görüşünden vazgeçerek İran ve Rusya'nın ortaya koymuş olduğu tezi savunacaktır. Diğer Türk Cumhuriyetlerine nazaran iç kargaşalardan uzak, istikrarlı bir seyir gösteren Kazakistan'ın Kuzey kısmındaki nüfusun çoğunluğunun Rus olması olası bir etnik çatışma halinde bu ülke için ciddi riskler barındırmaktadır. Gerek mevcut Rus politikacıların böyle bir konuyu dillendirmemeleri, gerekse Nazarbayev'in kurmuş olduğu siyaset bu durumu uzak bir seçenek haline getirse de böyle bir risk faktörünün olduğu da bilinmelidir. Moskova yönetimi burada yaşayan Rus nüfusu Kazakistan üzerine bir baskı unsuru olarak kullanabilir.

4.2. Azerbaycan

Hazar Havzasında en aktif olan ülke olarak değerlendirebileceğimiz Azerbaycan, Hazar üzerinde yürütülen tartışmaların birçoğunda Rusya ile hem fikir olmuştur. Bağımsızlığının ardından Rus yanlısı bir politika gütmeyen ve Rusya'nın himayesinde kurulduğu gerekçesiyle Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üye olmayı reddeden Ebulfeyz Elçibey liderliğindeki Azerbaycan, Rusya destekli bir darbe ile yönetimin el değiştirmesinden sonra pek çok noktada olduğu gibi Hazar konusunda da Rusya ile uyumlu politikalar izlemeye başlamıştır. Azerbaycan Halk Cephesinin lideri olarak bağımsız mücadelesinde en ön safta yer alan Elçibey'in 1992 yılında Cumhurbaşkanı olması Rusya'yı ciddi anlamda rahatsız etmiştir. Türkmenistan ve Kazakistan'ın bağımsızlıklarının ardından bu ülkelere liderlik yapan kurucu devlet başkanları Sovyetler döneminde de iktidarda bulunan kimselerdir. Sovyetler ayakta iken ülkesinde lider pozisyonunda olmayıp, önce Sovyetlerin yıkılışında aktif rol oynayan sonra da ülkesinin Cumhurbaşkanlığı makamına gelen tek lider Elçibey'dir. Enerji alanında Rusya'yı saf dışına atmak isteyen Elçibey, bu dönemde birçok Batılı şirketle görüşmeler yaparak onlara Hazar havzasını açmıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı da yine aynı dönemde temelleri atılan ve Rusya'nın hiç de hoşnut olmadığı bir enerji nakil hattıdır. Elçibey'in bütün bu özelliklerine bir de Batı ve Türkiye yanlısı politikaları eklenince Moskova tarafından istenmeyen adam ilan edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Elçibey'in yerine Cumhurbaşkanı olarak seçilen Haydar Aliyev'in Rusya ile uyumlu bir dış politika yürütmesi ve Elçibey'in ısrarla reddettiği BDT'ye girmesi Moskova tarafından olumlu karşılanmıştır. Ne var ki, Aliyev bilhassa Yukarı Karabağ konusunda Rusya'dan beklediği desteği bulamamıştır. Bunun üzerine tıpkı Elçibey döneminde olduğu gibi Batı yanlısı politikalar üretmeye başlayan Aliyev, Hazar petrollerinin uluslararası pazarlara ulaştırılması da dâhil olmak üzere Rusya'yı kızdıracak pek çok adım atmıştır. Aliyev'in bu politikaları sonucunda 1994 yılında kendisine karşı yapılan darbe girişimi kayıtlara geçmiştir. Haydar Aliyev bu girişime karşı direnmiş ve iktidarını korumayı başarmıştır. Azerbaycan örneğinde de açıkça görüldüğü gibi Rusya, Hazar konusunda ters düştüğü kıyıdaş ülkelerin siyasi istikrarlarını hedef almaktan çekinmeyecektir. Bilhassa 12 Ağustos 2018 tarihindeki zirvenin ardından henüz üzerinde anlaşmaya varılmayan başlıkların değerlendirilmesi esnasında üç Türk Cumhuriyetindeki siyasi ve ekonomik gelişmeler yakından takip edilmelidir.

4.3. Türkmenistan

Hazar havzası üzerinde başlangıçtan bu yana kesin bir politika ortaya koymayan Türkmenistan, bağımsızlığını takip eden ilk yıllarda Hazar'ın doğu kısmında yer alan aç deniz alanlarını genişletmek üzere Batılı şirketlerle anlaşmalar imzalamıştır. 1995 yılında ise Rusya ve İran'ın ortaya koyduğu ortak egemenlik tezini savunmuştur. Daha sonra Azerbaycan'ın dile getirdiği deniz dibinin bölünmesi fikrine destek verse de bölünmenin nasıl gerçekleştirileceği noktasında bir fikir birliğine varılamamıştır. Bir dönem orta hat fikrini savunan Türkmenistan, kıyıdaş ülkelerin kendi ulusal sektörlerinde kalan bölümde deniz dibini, su kütesini ve su yüzeyini dilediğince kullanmakta serbest olması gerektiğini ifade etmiştir (Kepbanov.1999;6).

Azerbaycan'ın Hazar üzerinde yaptığı arama faaliyetlerine de karşı çıkan Türkmenistan bu alanların kendi ulusal sınırları içerisinde olduğunu iddia etmekte ve Hazar'ın kuzeyindeki üç ülkenin (Azerbaycan, Kazakistan, Rusya) kendi aralarında yapmış oldukları anlaşmaları kabul etmemektedir. Türkmenistan, Hazar'ın bazı körfezlerini ve Türkmenistan tarafındaki limanlarını ülkenin iç suları olarak görmüş ve bu şekilde yasal düzenlemeler yapmıştır. Türkmenistan Devlet Başkanı Safar Murat Türkmenbaşı 1997 yılında aldığı bir kararla ülkesinin kıta sahanlığı içinde başta hidrokarbon olmak üzere diğer enerji kaynaklarını aramak ve çıkarmak için uluslararası bir ihaleye çıkma kararı almıştır. Bu kararla Türkmenistan, karasularını kendi iç hukuku ile belirleyen ilk kıyıdaş ülke olma özelliğini elinde bulundurmaktadır (Mehdiyoun,2000;187,188).

4.4. Rusya

Soğuk savaşı fiilen kaybetmesinin ardından avucunun içinde sımsıkı tuttuğu birçok devletin bağımsızlığını tanımak zorunda kalan Rusya, küresel rekabetten geri durmayacağına sinyallerini de daha o günlerde çok net şekilde vermeye başlamıştır. BDT'nin kurulmasına öncülük etmesi, Kafkasya ve Türkistan bölgesindeki nüfuzunu yeniden güçlendirmek üzere attığı adımlar, bu ülkelere sunmuş olduğu mali yardımlar

Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasından kolay kolay vazgeçmeyeceğini dünyaya ilan ettiğinin fotoğrafı niteliğindedir. Sahip olduğu önem hasebiyle de Hazar Havzası Rusya'nın asla vazgeçmeyeceği ve hiçbir küresel güçle paylaşmaya rıza göstermediği stratejik öneme sahip bir alandır. Bu sebeple Rusya, uzun yıllar boyunca Hazar'ı açık denizlere doğal bir kıyısı olmadığı sebebiyle bir göl olarak kabul etmiştir. Sovyetler Birliği ve İran arasında 1921 ve 1940 yıllarında imzalanan anlaşmaları da dayanak gösteren Rusya, Hazar'ın kapalı bir su havzası olduğunu ve bu sebeple Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde yer alan esasların Hazar üzerinde uygulanamayacağını söylemiştir. Devam eden yıllarda Rusya'nın tezinde küçük değişiklikler olsa da, Hazar'ın kıyıdaş ülkeler haricindeki ülkelere açılmaması noktasındaki görüşü sabit kalmıştır. ABD'nin bölgede herhangi bir sebeple güçlenmesini istemeyen İran yönetimi de büyük oranda Rusya'yı destekleyerek uluslararası toplumun Hazar'a müdahil olmasını engellemeyi temel ilke olarak belirlemiştir. Bilhassa Putin'in devlet başkanı seçilmesinin ardından Rusya'nın Hazar konusunda diğer kıyıdaş devletlere nazaran daha aktif olduğu açıkça gözlemlenmektedir.

4.5. İran

Hazar'a kıyısı en az olan ülke İran'dır. Buna rağmen Hazar'da her ülkenin payının eşit olması gerektiğini ve Hazar'ın beş ülke arasında %20'lik paylar halinde bölünmesini istediği dönemler olmuştur. Hazar'ın bir göl olduğu tezini destekleyen İran, Batılı devletler tarafından kendi topraklarına yapılacak olası bir saldırıda Hazar'ın kullanılma ihtimaline karşı kıyıdaş ülkeler haricindeki ülkelerin Hazar üzerine söz söylemelerine şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu tutum İran'ın milli güvenliği açısından anlaşılabilir ve makul bir politikadır. Genel manada Hazar politikasını Rusya ile aynı istikamette yürütse de, Rusya'nın diğer kıyıdaş devletlerle yapmış olduğu anlaşmaları en üst perdeden eleştirmekten de geri durmamıştır. Kazakistan ve Rusya arasında imzalanan Hazar'ın su dibini paylaşmayı öngören anlaşmayı Birleşmiş Milletler nezdinde kınamıştır. Rusya'nın başlangıçta (Sovyetlerin yıkılmasının ardından) sık sık dile getirdiği 1921 ve 1940 anlaşmaların da atıf yapan Tahran yönetimi, beş kıyı devletin onayı olmadan Hazar üzerinde paylaşım yapılamayacağını ifade etmiştir (Çolakoğlu, t.y.;110). Hazar'ın Kuzeyinde Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan'ın ortak adım atmasına karşı çıkan İran, çeşitli başlıklarda Türkmenistan'la ikili anlaşmalar yapmaktan da geri durmamıştır. Ancak bu anlaşmalar içerik olarak zayıf ve usulen yapıldığı için Hazar üzerindeki herhangi bir meseleye de çözüm üretememiştir.

5. 12 AĞUSTOS 2018 LİDERLER ZİRVESİNE GİDEN SÜREÇTE BÖLGESEL VE KÜRESEL FAKTÖRLER

Tarih boyunca üzerinde sıkça tartışılan Hazar havzası seyyahların hatıratlarında dahi zengin bir bölge olarak geçmekte, henüz adı koyulmasa da bölgedeki enerji kaynaklarının varlığından çok uzun yıllardır bahsedilmektedir. Sovyetler Birliğinin ayakta olduğu, dünyanın iki kutup halinde gerilimin zirvesini yaşadığı yıllarda İran ve Sovyetler arasında imzalanan anlaşmalarla Hazar üzerindeki tartışmalar epeyce zaman ötelenmiştir. Ancak Soğuk savaşın bitmesi ve Hazar'a kıyısı olan devletlerin sayısının çoğalması Hazar üzerindeki tartışmaları da yeniden gündeme getirmiştir. Başlangıçta kendilerince daha önemli ve öncelikli meseleleri olan bu üç yeni kıyıdaş ülke güçlerini topladıkça Hazar üzerindeki haklarını elde etmenin yollarını bulmaya koyulmuşlardır. Türk Cumhuriyetlerinin bu noktadaki görüşleri yukarıdaki satırlarda kısaca ifade edilmiştir. Bu kısımda ise bilhassa 1992 yılından bu yana yapılan sayısız görüşmenin ardından tarafların neredeyse tamamının bir çözüm bulmak adına masaya oturmalarına sebep olan etkenler incelenecektir. 12 Ağustos'taki liderler zirvesinde alınan kararların uygulanıp uygulanamayacağı noktasındaki çekincelere ise sonuç kısmında yer verilecektir.

5.1. Bölgesel Faktörler

Hazar'a kıyıdaş olan bütün ülkelerin zamanla üzerinde mutabık oldukları temel prensibin Hazar havzasının kendileri haricindeki herhangi bir ülke yada güçle paylaşmamak olduğunu görmekteyiz. Hazar'ın statüsü ve kaynaklarının pay edilmesi noktasında çeşitli görüş ayrılıklarına düşen kıyıdaş ülkeler, Hazar üzerinde çeşitli hamleler yapan küresel ülkelerin bu müdahale girişimlerinden oldukça rahatsız görünmektedirler. Bu noktada Türk Cumhuriyetlerinin Batı menşesine sahip uluslararası enerji şirketleriyle bazı anlaşmalar imzalamasını da doğru değerlendirmek gerekmektedir. Türk Cumhuriyetleri Hazar üzerinde sahip oldukları hakları bir an evvel kullanmak ve ekonomilerini bu vasıta ile daha güçlü bir konuma getirmek istemektedirler. Rusya ise Türk Cumhuriyetlerinin bu hamlesini hiçbir suretle desteklememekte ve söz konusu ülkeleri Batı ile iyi ilişkiler kurmakla suçlamaktadır. Hazar'ın eski sahiplerinden olan İran ise uzun yıllardır Hazar konusunu sürüncemede bırakmayı kendisi için en doğru politika olarak belirlemiştir. Hazar'a kıyısı en az olan İran, yıllardır Hazar'dan bütün ülkelerin eşit pay almalarını savunmuş bu sayede çoğu kez görüşmelerin tıkanmasına sebep olmuştur. İran'ın bu politikasının temel sebebi hâlihazırda Basra Körfezi'ndeki enerji rezervlerinin kendisine yetmesidir. Hazar'ın İran'a uzanan kıyısındaki doğal rezervlerinin miktarının ve türünün de ne olduğu henüz net olarak saptanabilmiş değildir. Rusya'nın kapalı

havza tezini destekleyen İran, bu sayede Hazar üzerinden kendi topraklarına olası bir saldırının da önüne geçmeyi hedeflemiştir. Denilebilir ki; 12 Ağustos liderler zirvesine giden süreçte ve bu süreçte çıkan neticede Türk Cumhuriyetlerinin zaman zaman Batı ile kurmuş oldukları sıcak temasların büyük etkisi olmuştur. Rusya hem bu ülkeler üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek hem de Hazar havzasını Batılı şirketlerin cirit attıkları bir alan haline getirmemek için bu adımı atmak durumunda kalmıştır. Bir diğer sebep ise, hem Rusya'nın hem İran'ın başta ABD olmak üzere Batı tarafından çok yönlü olarak karşı karşıya kaldıkları ambargolarla mücadele etmek istemesidir. Uzun yıllardır çözüme kavuşamayan bu konunun nihayete erdirilmesi, Rusya ve İran'ın bölgedeki ülkelerle el sıkışması bölgesel ve uluslararası alanda iki ülkenin de prestiji açısından artı bir değer olarak yerini bulmuştur. İran ise bugüne kadar savunmuş olduğu tezinden geri adım atmak durumunda kalmıştır. İran'ın bu tavrı Tahran yönetimini iç politikada eleştirilerin hedefi haline getirecektir. Anlaşmanın parlamentoda onaylanması esnasında tartışmaların hararetinin daha da yükseleceği beklenmektedir(Sarı, 2018).

5.2. Küresel Faktörler

Hazar havzasında sadece kıyıdaş ülkeler değil, uluslararası arenada boy gösteren pek çok devlette söz sahibi olmak istemektedir. Bu bölümde söz konusu bazı ülkelerin ve Avrupa Birliğinin Hazar üzerinde izlemeye çalıştıkları politikalarından bahsedilecektir.

5.2.1 ABD

Güvenlik ve demokrasi gibi kavramlarla dünyanın pek çok noktasındaki emperyalist faaliyetlerine devam eden ABD için en önemli husus enerji kaynaklarına ve nakil hatlarına sahi olma hadisesidir. Bu noktada Türkistan bölgesine ve Hazar Havzasına büyük önem vermektedir. 2002 yılında ABD'de yayınlanan Milli Güvenlik Stratejisi raporunda Hazar'da bulunan enerji kaynaklarının işletilmesi ve güvenliğinin tesisi noktasındaki öneme dikkat çekilmiştir. Söz konusu raporda ABD'nin Hazar'ın Güneyini kontrol altına alarak, Kuzey kısmında Rusya'nın atacağı adımları kontrol etmeyi hedeflediği kaydedilmiştir(NSSUSA, 2002; 15-20). Bölgede ki enerji kaynaklarının Avrupa pazarına nakli noktasında alternatif yolları hayata geçiren ABD, Afganistan'ı işgal ederek Hazar'ın Güney kısmına yerleşmiştir. Afganistan'ı fiilen işgal edip, Pakistan ile dostane ilişkiler içerisine giren ABD, Hindistan ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Öyle ki Hindistan'daki nükleer faaliyetler ABD'yi rahatsız dahi etmemiştir. Yine Rusya'nın müdahalesi dışında gerçekleşen ve fikir babalığını Elçibey'in yaptığı Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı da ABD'nin Hazar'daki enerji kaynaklarının pazarlaması açısından oluşturduğu başarılı bir alternatif güzergâhtır. ABD, Avrupalı müttefiklerini memnun edecek şekilde hata payına imkan vermeden bir Hazar stratejisi izlemektedir. Exxon Mobile, Chevron, BP vb. ABD ve İngiltere şirketleri Azerbaycan ve Kazakistan üzerinden Hazar petrol rezervlerinin yaklaşık %27'sini ve doğal gazın %40'nı kontrol etmektedir(SARI, 2018). 12 Ağustos'taki zirvede Hazar'ın statüsüne dair alınan kararlar, bölgede Rusya'ya rağmen etkili adımlar atmayı başaran ABD'nin Hazar'ı bir deniz olarak görüp uluslararası topuma açma isteğinin de önüne geçilmiştir.

5.2.2 Çin

Bilhassa Şanghay İşbirliği Örgütü içerisinde yürütülen faaliyetler sayesinde Kazakistan'la iyi ilişkiler kuran Çin, başta sınır anlaşmazlıkları olmak üzere pek çok meseleyi halletmiş ve işbirliği noktasında adımlar atmaya başlamıştır. Kazakistan'la yapılan ikili anlaşmaların yanı sıra, Özbekistan ve Türkmenistan'dan satın alacağı petrol ve doğalgazı da Kazakistan topraklarından ülkesine sokan Pekin yönetimi, güzergah olarak ise tarihi ticaret yollarını tercih ediyor. Demiryolu taşımacılığına da büyük önem verilen bölgede Almatı-Urumçi-Pekin arasında faaliyete geçen hattın ticari faaliyetleri daha da yoğunlaştıracağı tahmin ediliyor. Her geçen gün artan enerji ihtiyacını karşılamak üzere arayış içerisinde olan Çin'in yanı başındaki Hazar Havzasının potansiyelinden faydalanmak üzere attığı adımlardan başta ABD olmak üzere pek çok ülke rahatsız olsa da şu an için Çin'i durdurabilecek bir hamle yapılmış değil. Her ne kadar Şangay İşbirliği Örgütü'nde bir arada bulunsalar ve ABD'nin emperyalist politikalarına karşı beraber mücadele etselerde, Çin'in Hazar'daki etkinliğinden Rusya'nın da rahatsızlık duyduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır.

5.2.3 Avrupa Birliği (AB)

Önümüzdeki on yıl içerisinde ihtiyaç duyduğu enerjinin yarıdan fazlasını ithal etmek zorunda kalacak olan AB ülkeleri alternatif pazar ve güzergah arayışları içerisinde. Bugün itibariyle ABD ile ilişkileri iyi durumda olmayan AB ülkeleri, Rusya'ya olan bağımlılıklarından kurtulabilmek adına ABD'nin Hazar çevresinde güçlenmesini desteklemektedirler. ABD'nin Afganistan'ı işgalini de bu sebeple destekleyen AB ülkeleri, Sovyetlerden bağımsızlığını kazanan bütün ülkelerle yakından ilişki kurmaya ve bu ülkelerdeki demokratikleşme yolundaki adımları desteklemektedir.

6. 12 АҒУСТОС ЗІРВЕСİNДЕ АЛИНАН КАРАРЛАРА ГÖРЕ ХАЗАР'ІН DURUMU

Anlaşmaya göre “ Hazar’ın yüzey kısmı ortak kullanılacak, dip kısmı ve kaynakların bulunduğu yerler, kıyıdaş ülkeler arasında uluslararası hukuk temelinde paylaşılacaktır.” Diğer bir deyişle Hazar, ne deniz, ne de göldür. Bilimsel araştırmalarla boru hatlarının inşası yine mutabakata varılacak kurallara göre yapılacak, ekolojik konulara önem verilecektir. Anlaşmadaki önemli maddelerden biri de dış ülkelerin Hazar’da askerî varlık bulunduramayacağı yönündedir. (Kemaloğlu, 2018). Bu anlaşmanın en önemli sonucu Hazar üzerinde üçüncü ülkelerin askeri üs açmasının kesin olarak önüne geçilmesidir. Bu sonuç bilhassa Rusya ve İran açısından hayati önem taşımaktadır. ABD tarafından İran’a askeri müdahale ihtimalinin sürekli gündemde olduğu ve Rusya’nın Hazar’a yakın bir bölgede yer alan Astarhan askeri üssünü özellikle Suriye’ye müdahalelerde sıkça kullandığını düşündüğümüzde alınan bu karar iki ülke için büyük öneme sahiptir. Rusya ve İran’ın diğer konularda geri adım atarak bugüne kadarki tezlerinden taviz vermesini, kendileri için öncelikli öneme sahip olan bu hususun bir an evvel hayata geçirilmesi için verdiklerini söylemek mümkündür. Şu noktaya da azami dikkat etmek gerekir ki; Hazar’daki enerji kaynaklarının keşfi ve çıkarılması ile paylaşımı noktasındaki konular henüz netliğe kavuşmuş değildir. Bu konular bundan sonraki süreçte ikili anlaşmalar ile çözüme kavuşacaktır. Bu anlaşmalar esnasında da başta Rusya olmak üzere iki ülkenin de Türk Cumhuriyetlerine karşı takınacakları tavrın ve masada aleyhlerine kullanacakları maddelerin neler olacağı şimdiden iyi hesap edilmelidir. Türk Cumhuriyetleri için bugün itibarıyla olumlu sonuçlar doğurabilecek olan bu anlaşmanın ilerleyen aşamalarda aleyhlerine sonuçlar doğurmasına izin verilmemelidir. Anlaşmanın muhtevası hakkında bilgi vermesi açısından anlaşmanın birkaç maddesine bu makalede yer verilmesi uygun görülmüştür;

- Madde 5: Tarafların egemenlik alanı iç ve karasuları dışında kıta sahanlığı ve hava sahasını kapsar.
- Madde 6: Her bir taraf karasularının uzunluğunu bu sözleşmede belirlenen temel hatlardan 15 deniz milini aşmayacak ölçüde tespit etmelidir.
- Madde 7: Taraf ülkelerin Hazar Denizi yer altı kaynaklarından yararlanmak üzere aralarında kıta sahanlığının belirlenmesi hususunda vardıkları mutabakatta uluslararası hukukça kabul edilmiş ilke ve normlar dikkate alınır.

- Madde 8: Taraflar karasuları sınırından itibaren 10 deniz mili genişliğinde bir balıkçılık alanı belirlemelidir. Bitişik kıyıları olan ülkeler arasındaki balıkçılık alanlarının tespiti uluslararası hukuk ilkeleri ve kuralları dikkate alınarak ilgili devletlerin mutabakatlarıyla belirlenmelidir.

Anlaşmanın içeriğinden özet olarak alınmış olan şu kısımlar da dikkatinize sunulmak istenmektedir;

- Egemenlik, toprak bütünlüğü, bağımsızlık ve eşitliğe saygı, fiilen güç kullanma veya güç kullanma tehdidinde bulunmama, karşılıklı saygı, iş birliği ve birbirlerinin içişlerine müdahale etmemek,
- Hazar Denizi’ni barışçıl amaçlarla kullanmak, barışçıl bir bölgeye dönüştürmek, Hazar Denizi ile ilgili her türlü sorunu iyi komşuluk, dostluk ve iş birliği çerçevesinde çözmek,
- Hazar bölgesinde güvenlik ve istikrar sağlamak,
- Hazar Denizi’nde sürdürülebilir bir dengeyi güvence altına almak ve bütün tarafların çıkarlarını göz önünde bulundurarak birbirlerinin güvenliğine zarar vermeden askerî varlıklarını makul bir seviyede tutmak,
- Bütün taraflar arasındaki uluslararası anlaşmalara uygun olarak bölgesel güvenlik ve istikrarın güçlendirilmesi için ortak çabalar çerçevesinde öngörülebilirlik ve şeffaflık ruhu temelinde güven artırıcı önlemleri uygulamak,
- Hazar Denizi’nde taraflara ait olmayan silahlı kuvvet bulundurmamak,
- Birbirlerine karşı saldırganlık ve diğer askeri eylemlerde bulunacak üçüncü ülke güçlerine topraklarını kullandırtmamak.

Bu maddelerden de açıkça anlaşılacağı üzere 12 Ağustos 2018 tarihinde gerçekleşen zirvede alınan kararlar, Hazar’ın taraflar arasında paylaştırılmasından daha çok bir güvenlik ve garanti anlaşması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Uzun yıllardır Hazar’da en fazla söz hakkına sahip olan Rusya ve İran’ın bu anlaşma masasından en az pay ile kalkmaları bugün itibarıyla kayıp gibi görünse de net bir şey söylemek için erken olduğu da unutulmamalıdır. Hazar’da kıyıdaş ülkeler haricindeki ülkelerin askeri güç bulunduramayacak olmaları tamamen Rusya’nın hanesine artı olarak yazılmıştır. Bu sayede Rusya Hazar üzerindeki askeri varlığını çok ileri boyutlara taşıyacak ve bu sayede ABD başta olmak üzere bölgede varlık göstermek isteyen güçler için caydırıcı bir adım daha atmış olacaktır.

SONUÇ

Havzası üzerindeki belli başlı anlaşmazlıklar son bulsa da, Hazar meselesinin kesin bir çözüme kavuştuğunu söylemek için henüz erkendir. Bu süreçten sonra Hazar havzasındaki enerji kaynaklarının tespiti, çıkarılması ve kullanılması ile, Hazar’ın enerji güzergahı olarak kullanımının nasıl gerçekleştirileceğine dikkat kesilmek gerekmektedir. Özellikle Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik

kalkınmalarında ve refahlarında Hazar'dan gelecek payın önemi çok büyüktür. Bilhassa Türkmenistan ve Kazakistan'ın doğalgaz ve petrol kaynaklarını dünya pazarına taşıyacak bir ulaşım koridorunun hayata geçmesi, yani Hazar'ın altında bir boru hattının inşa edilmesi hayati önem taşımaktadır. Bu noktadaki çekinceler de dile getirilerek çalışma sonlandırılacaktır. Gerek Kazakistan ve Türkmenistan'daki enerji kaynaklarının dünya pazarına ulaştırılması gerekse de Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetleri ile henüz üzerinde mutabakat sağlanmamış konuların görüşülmesi sırasında üç devletin de azami dikkat etmesinde kendileri açısından büyük fayda olacaktır. Üzerinde anlaşma yapılacak konuların kendi isteği doğrultusunda sonuç vermeyeceğini gören Rusya, muhattaplarına karşı görece daha güçlü olan devlet imkanlarının tamamını kullanmaktan geri durmayacaktır. Bu noktada 1992 ve 1994 yıllarında Azerbaycan'da Rusya destekli yapılan darbe girişimleri unutulmamalıdır. Bilhassa bugüne kadar uluslararası toplumdan izole bir şekilde varlığını sürdüren ve yeraltı zenginliklerinden başka bir iktisadi geliri bulunmayan Türkmenistan'ın Rusya tarafından çeşitli şekillerde abluka altına alınmamasına azami dikkat gösterilmelidir. Üç Türk Cumhuriyetinde bundan sonra meydana gelecek siyasi, iktisadi ve toplumsal hadiselerin derinlemesine incelenmesi de aynı derecede önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA:

- Beşikçi, Seçli Öraz (2016), “Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Kış, s.21-28
- Claget, Briçe M (1995), "Ownership of Seabed and Subsoil Resources in the Caspian Sea Under the Rules of International Law", *Caspian Crossroads Magazine*, Cilt 1 (3), s.4
- Çolakoğlu Selçuk , “Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu”, Ankara Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 53, Sayı: 1-4, Ocak-Aralık 1998, s. 107-115.
- Gamgunova, Manar (2001), “Kazakistan'ın Tehdit Algılamaları ve Bölgesel Güvenlik Politikaları”, *Stratejik Analiz*, Cilt 12, Sayı:6, s. 25-32
- Gökdağ, Bilgehan Atsız, *Türklerin Dünyası*, 2015-Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları.
- Kemaloğlu, İlyas (2018). “Asrın Anlaşması: Hazar Anayasası” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/asrin-anlasmasi-hazar-anayasasi/1231886> Erişim Tarihi: 26.08.2018
- Keşbanov Yolbars A. (1999), “Kaspi Denizi: Hukuk Statüsünü Kesgitlemek Baradaki Çemeleşmeler”, *Maliye Habarları*, Nisan-Mayıs,, s. 6-15.
- Mehdiyoun Kamyar , “Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea”, *The American Journal of International Law*, Cilt: 94, Sayı: 1, Ocak 2000, s. 187-188.
- Poyraz, Yılmaz. (2011). “Hazar'ın Hukuki Rejimine İlişkin Sorunlar ve Kıyıdaş Devletlerin Çözüm Çabaları”. *Uluslararası Hukuk ve Politika*. Cilt: 7, Sayı: 28, ss. 27-55.
- Sarı, İsmail, (2018), “Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü Konvansiyonu ve Çok Boyutlu Etkileri”, <https://iramcenter.org/hazar-denizinin-hukuki-statusu-konvansiyonu-ve-cok-boyutlu-etkileri/> Erişim Tarihi: 25.08.2018
- White House (2002), *The National Security Strategy of the United State of America*
- Yolga, Namık Kemal (1996), *Kapalı Deniz Hukuku*, Liberte Yayınları, İstanbul.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOSİYASİ İNKİŞAF STRATEGİYASI**Rahu ŞİRİNOVA*****Xülasə:**

Məqalədə ümumilikdə olaraq Azərbaycan Respublikasının geosiyasi inkişafı, geosiyasi strategiya və inkişafın ölkəmiz üçün əhəmiyyəti təhlil edilir. İlk olaraq Azərbaycan Respublikasının geosiyasi mövqeyi, qonşu dövlətlərlə aparılan geosiyasi, geoiqtisadi əlaqələri, uğurlu geosiyasi layihələri və geosiyasi inkişaf perspektivləri araşdırılaraq qeyd edilmişdir.

Açar Sözlər: Geosiyasi inkişaf; geoiqtisadi amillər; Xəzər dənizi hövzəsi

GEOPOLITICAL DEVELOPMENT STRATEGY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**Abstract:**

The article general analyzes the geopolitical development of the Republic of Azerbaijan, the importance of geopolitical strategies and development for our country. First, the geopolitical position of the Republic of Azerbaijan, geopolitical, geo-economic relations with the neighboring states, successful geopolitical projects and prospects of geopolitical development were noted.

Keywords: Geopolitical development; geo-economic factors; Caspian- Sea basin

GİRİŞ

Hər bir ölkənin dünya birliyində tutduğu mövqe və qazandığı nüfuz onun beynəlxalq, regional və milli səviyyələrdə reallaşdırdığı milli inkişaf xəttindən, həyata keçirdiyi geosiyasətin çevikliyindən, səmərəliliyindən və ətraf aləmlə yaratdığı effektiv geosiyasi strategiyadan və münasibətlərdən asılı olur. Azərbaycanın region və dünya ölkələri ilə geosiyasi münasibətlərinin, milli inkişaf və təhlükəsizlik sahəsində yürütdüyü xarici siyasət strategiyasının əsas vəzifələrindən biri Prezident İlham Əliyevin söylədiyi kimi, ölkənin müstəqilliyini möhkəmlətmək, davamlı inkişafını və suveren dövlət hüquqlarını təmin etmək, beynəlxalq münasibətlərin əksər subyektləri ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlərini yaratmaq və milli maraqlarını maksimum qorumaqdan ibarətdir (<https://president.az/articles/11725>).

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlətçilik ənənələrinə uyğun olaraq yeni daxili və xarici siyasət kursunun formalaşdırılması və tətbiqi başlıca məsələ kimi qarşıda dururdu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə başlayan hərbi təcavüzün genişlənməsi ölkəmizi ciddi siyasi və iqtisadi problemlərlə üz-üzə qoymaqla yanaşı, dövlətimizin xarici siyasət fəaliyyətində də mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsini ön plana çəkdi. Ermənistanın ölkəmizə qarşı hərbi təcavüzünün qarşısını almaq, onun ağır nəticələrini aradan qaldırmaq, dövlətimizin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək, dünyaya siyasi və iqtisadi inteqrasiya zərurəti düşünülmüş, ardıcıl və fəal xarici siyasət, eləcə də düşünülmüş geosiyasi inkişaf xətti tələb edirdi.

1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOSİYASİ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Hər bir müstəqil dövlətin əsas geosiyasi vəzifəsi öz milli ərazisi çərçivəsində vahid milli-dövlət strukturunu, mərkəzləşmiş dövlət idarəçilik sistemini və suveren dövlət hakimiyyətini yaratmaq, möhkəmlətmək və daimiliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bundan başqa, dövlətin geosiyasi vəzifələri sırasına həm də cəmiyyətin artan sosial-iqtisadi, mənəvi və s. tələbatının, ölkənin xarici və daxili təhlükəsizliyinin dolğun şəkildə təmin edilməsi, əhalinin təbii fəlakətlərdən qorunması, ölkədə milli-vətəndaş həmrəyliyinin yaradılması, tolerantlığın qorunması və s. daxildir. Bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün dövlət onunla həmsərhəd olan qonşu ölkələrlə, qarşılıqlı münasibətlərdə fərqli mövqeyi ilə seçilən ayrı-ayrı beynəlxalq və regional aktorlarla təmasa girməli olur. Dövlətin geosiyasi maraqları həmin aktorlarla toqquşa, kəsişə, yaxud üst-üstə düşə bilər. Lakin heç nədən asılı

olmayaraq dövlətin rəsmi və qeyri-rəsmi strukturları tarixən formalaşmış beynəlxalq normalara, regional ənənələrə və praktikaya, dərk olunmuş milli və ümumi maraqların qarşılıqlı tarazlığına əsaslanaraq xarici aktorlarla bu və ya digər geosiyasi münasibətlər qurmağa borcludur. Belə münasibətlər sistemi səviyyəsinə görə beynəlxalq, regional və yerli (lokal) olmaqla dövlətin müəyyən geosiyasi kodunu müəyyənləşdirir və müvafiq fəaliyyət kodeksinin yaradılmasını tələb edir.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı, e-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr

Xəzər hövzəsi və Cənubi Qafqaz regionunda mövcud olan irili-xırdalı bütün milli dövlətlərlə və dünyanın qarşılıqlı maraq kəsb edən digər ölkələri ilə tarazlaşdırılmış, xüsusi ölçülüb- biçilmiş geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əlaqələrin qurulması, kəşifən və üst-üstə düşən regional və beynəlxalq maraqlar sisteminin təhlil olunaraq gündəlik xarici siyasət fəaliyyətində nəzərə alınması ehtiyacı müstəqil Azərbaycan Respublikasının da məxsusi geosiyasi kodunun müəyyənləşdirilməsi və müvafiq olaraq ölkənin ətraf aləmlə geosiyasi münasibətlərinin, fəaliyyət proqramının hazırlanması vəzifəsini ortaya qoymuşdur (Geostratejiya, 2011:10-20).

Azərbaycanın geosiyasi ərazisi Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın birləşdiyi, islam sivilizasiyasının sərhədlərinin bitdiyi və xristianlığın sərhədlərinin başladığı mədəni-mənəvi təmas məkanıdır. Bundan başqa, onun ərazisi dünyanın ən əhəmiyyətli geoməkanlarından biri hesab olunur, mühüm nəqliyyatkommunikasiya

dəhlizlərinin kəşifmə nöqtəsində yerləşir və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. Əsasən müsəlman əhalisinə malik olan, Şərq və Qərb dəyərlərini özündə birləşdirən ölkə dünyəvi həyat tərzinə malikdir. Hər bir digər ölkə kimi, geosiyasi statusuna müvafiq olaraq yerli, regional, beynəlxalq maraq çərçivəsini və dairələrini, geosiyasetinin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək, qonşu həmsərhəd ölkələrlə münasibətlərinin xarakterinə uyğun olaraq taktikasını, məxsusi geosiyasi fəaliyyət kodeksini hazırlamaq Azərbaycanın da xarici siyasət, milli təhlükəsizlik və müdafiə qurumlarının vacib vəzifələri sırasına daxildir.

Azərbaycanın ətraf aləmlə mövcud geosiyasi əlaqələrinin, məkan təmaslarının taktikasının müəyyən olunması, bölgədəki və dünyadakı potensial tərəfdaşlar və rəqiblərin düzgün qiymətləndirilməsi, onların təsir və müdaxilə imkanlarının, bu işdə istifadə edə biləcəyi geosiyasi ehtiyatların və mexanizmlərin obyektiv dəyərləndirilməsi, bu fonda ölkənin geosiyasi fəaliyyət konsepsiyasının və proqramının yaradılması təhlükəsizlik və xarici siyasət fəaliyyəti ilə məşğul olan müvafiq dövlət qurumları qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsinin digər dövlətləri ilə müqayisədə hazırda Azərbaycanın beynəlxalq aləm üçün müasir geosiyasi dəyər ölçülərini artıran, milli inkişafını dönməz edən, regional və beynəlxalq perspektivini yüksəldən, xarici aləmlə tərəfdaşlıq münasibətlərinə müsbət təsir göstərən əsas amillər daha çox ölkənin təbii-mineral ehtiyatları, Qərblə-Şərq arasındakı mövcud siyasi, hərbi, ticarət və s. əlaqələrdə tutduğu mövqe, malik olduğu nəqliyyat- kommunikasiya və tranzit imkanları, yürütdüyü geoiqtisadi siyasət və s. ilə bağlıdır. Odur ki, hazırkı onillikdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji vəzifələr, ölkənin XXI əsrdəki uğurlarını və geosiyasi gələcəyini təmin edəcək milli strateji kurs aşağıdakı kimi görünür:

Azərbaycan regionda və dünyada geosiyasi mövqeyini möhkəmləndirən əsas amillərdən biri Xəzərin ona məxsus sektorundakı zəngin karbohidrogen ehtiyatları və və həmin resursların alternativ marşrutlarla dünya bazarlarına daşınması sahəsində həyata keçirdiyi müstəqil və qərbyönümlü enerji siyasəti olmuşdur. Ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi yeni neft strategiyası ilə Azərbaycan qısa müddətdə Avrasiyanın alternativ enerji daşıyıcılarının tranzit qovşağına və əsas təminatçılarından birinə çevrilmişdir. Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyində həm tranzit ölkə, həm də neft və qaz təchizatçısı kimi tanınması XXI əsrdə Azərbaycanın geosiyasi dəyərini artırması üçün geniş perspektivlər yaradır. (<http://www.xalqqazeti.com/az/news/education/44264>).

2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOSİYASİ LAYİHƏLƏRİ GEOSİYASİ STRATEGİYANIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Azərbaycan Avropa və Asiyanın nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin və neft-qaz ixracatı marşrutlarının üzərində yerləşir. Ölkənin dünyada önəmli rol oynayan dövlətlərlə geoiqtisadi münasibətlərinin taktikasının düzgün müəyyənləşdirilməsi, neft-qaz ixracı marşrutlarının şaxələndirilməsi və səmərəli istifadəsinin təşkili, xarici aləmlə mövcud nəqliyyat-tranzit əlaqələrinin genişləndirilməsi, dünyada yeni-yeni satış bazarlarının axtarılması və mənimsənilməsi onun 2010-2020-ci illərdə reallaşdıracağı əsas geosiyasi və geoiqtisadi vəzifələrsırasınadaxildir (<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/173982.htm>). Bu məqsədlə xarici aləmlə Azərbaycanı birləşdirən transmilli və ölkədaxili strateji tranzit-nəqliyyat infrastrukturalarının, neft-qaz kəmərlərinin yenidən qurulması, buraxılış və daşıma gücünün bir neçə dəfə artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın tam müstəqil geosiyasi, geoiqtisadi və təhlükəsizlik siyasəti, prinsipial və qətiyyətli mövqeyi Asiya ilə Avropanı birləşdirən böyük enerji-nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsini mümkün etdi. Hazırda, Bakı- Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk kimi illik gücü təxminən 70 milyon ton təşkil edən üç neft kəməri, Bakı-Tbilisi- Ərzurum, Bakı-Astara-İran və Bakı-Rusiya kimi illik gücü təxminən

30-40 milyard kub metr olan maye qaz kəmərlərinin mövcudluğu Azərbaycanın və tərəfdaşlarının enerji ixracı sahəsindəki geoiqtisadi risklərini, demək olar ki, sifira endirmişdir. Xəzər qazının Qara dənizin Gürcüstan limanlarına qədər kəmərlərlə, sonra isə sıxılaraq tankerlərlə Rumıniyaya, oradan da Avropa Birliyi ölkələrinə ixrac olunması haqqında dövlətlərarası sazişin imzalanması təkcə Azərbaycanın deyil, bütöv Xəzər hövzəsi ölkələrinin qaz ixracı ilə bağlı risklərini ciddi şəkildə azaltmış və geoiqtisadi etibarlılığını artırmışdır. Buna əlavə olaraq, “Şahdəniz-2” layihəsinin reallaşdırılması ilə yeni kəmərlər-TANAP və TAP vasitəsilə böyük Azərbaycan qazının Avropa bazarına çıxarılması perspektivi bu etibarlılığı daha da möhkəmləndirmişdir.

2010-cu ildən başlayaraq Azərbaycan “Cənub dəhlizi” layihəsi ilə bağlı müzakirələrin perspektivsizliyini görərək təşəbbüsü öz əlinə aldı və növbəti dəfə liderlik keyfiyyətlərini ortaya qoydu. 2011-ci ildə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında strateji enerji əməkdaşlığına dair memorandumun, 2012-ci ildə Türkiyə ilə Trans-Anadolu layihəsi üzrə sazişin imzalanması, 2013-cü ildə isə Trans-Adriatik layihənin əsas ixrac marşrutu kimi seçilməsi “Cənub dəhlizi”nə yeni nəfəs gətirdi. Nəticə etibarilə 2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda “Şahdəniz-2” layihəsinə dair yekun investisiya qərarı qəbul edildi (AzərTAc,2013). Azərbaycan öz təşəbbüsü və praktiki addımları ilə yeni transmilli enerji layihələrinin əsasını qoydu, “Cənub dəhlizi” layihəsini xilas etdi, eyni zamanda Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında daha fəal iştirak etmək imkanı qazandı (Həsənov, 2015:145).

Beləliklə, Avrasiyanın əsas tranzit ölkələrindən biri olaraq, Azərbaycan Şərq-Qərb ticarət, enerji-yanacaq və nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin mərkəzində dayanır. Bu mövqe getdikcə güclənir və ən əsası isə dünyanın əsas qloballaşma və regional inteqrasiya mərkəzləri (Avropa Birliyi, ABŞ, Yaponiya, Çin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və b.) Azərbaycanın üçüncü minillikdə dünyanın həm alternativ enerji təminatçılarından biri hesab edir, həm də onun əsas tranzit ölkə mövqelərinin güclənməsində maraqlı olduqlarını nümayiş etdirir və bu işə ciddi səy göstərirlər. Azərbaycanın tranzit imkanları artdıqca, planetar geosiyasi dəyəri də yüksəlir ki, bu da onun xarici ölkələrlə geosiyasi tərəfdaşlığını şərtləndirən digər əsas amil hesab olunur (<http://az.strategiya.az/index.php?do=xeber&id=78794>).

Azərbaycan Respublikasının bugünkü əsas strateji mənafevləri və geosiyasi maraqları ilk növbədə onun dövlət suverenliyinin qorunub saxlanılmasını, ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsini, əhalisinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və təhlükəsizliyinin təmin olunmasını, ölkə daxilində dayanıqlı siyasi və liberal iqtisadi sistemin formalaşdırılması və inkişafını, sosial-iqtisadi tərəqqinin davam etdirilməsini, xarici aləmlə ortaq maraqların tapılması və uzlaşdırılmasını, ölkənin milli maraqlarının təminatı ilə bağlı qazanılmış beynəlxalq dəstəyin getdikcə artırılması və s. vəzifələrin reallaşmasını tələb edir. Bu məsələlər Azərbaycanın bir dövlət kimi mövcudluğunu, Xəzər - Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazdakı mövqelərinin güclənməsini şərtləndirən əsas strateji vəzifələr hesab olunur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan diplomatiyasının bütün səyləri planetin mürəkkəb siyasi münasibətlər sistemində ölkənin müharibədən çıxarılmasına, pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasına, milli, regional və beynəlxalq maraqlarının təmin edilməsinə, xarici aləmlə dinc əməkdaşlıq mühitinin yaradılmasına yönəlmişdir. Prezident Heydər Əliyevin diplomatik məharəti, Azərbaycanın mühüm coğrafi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları, dünya üçün kəsb etdiyi geosiyasi önəm və s. həmin vəzifələri həll etməyə şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın Avrasiyadakı əhəmiyyətli strateji mövqeyi və geosiyasi dəyəri məşhur dünya politoloqları, aparıcı tədqiqat mərkəzləri tərəfindən də etiraf olunmuşdur. Politoloq Z.Bjezinski bildirmişdir ki, «Müstəqil Azərbaycan Qərbin Xəzər hövzəsinin və Orta Asiyanın zəngin enerji resurslarına çıxışı üçün dəhliz ola bilər. Və əksinə, asılı Azərbaycan Orta Asiyanın dünyadan təcrid edilməsi deməkdir» (Бжезинский,1998:232-234).

Azərbaycanın mövcud geosiyasi maraqları və bugünkü rəsmi siyasəti ölkə ərazisinin və Cənubi Qafqazın kimlənsə “geosiyasi və hərbi-geostrateji münəqişə obyektinə” deyil, bütün sivil dünyanın “tərəfdaşlıq, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq

və ədalətli iqtisadi yarış meydanına” çevrilməsini tələb edir. Rəsmi Bakı indiyə qədər Rusiya, Qərb, Türkiyə, İran və b. güclər arasında- Avrasiya, Xəzər hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadi və geosiyasi hədəfləri uğrunda gedən mübarizədən “tam müstəqil mövqe tutmaqla” və öz milli maraqlarına uyğun hərəkət etməklə, müəyyən məsafə saxlamağa nail olmuşdur ki, bu da onun regiondakı geosiyasi mövqelərini daha da gücləndirmişdir (<http://modern.az/articles/75161/1/>).

Avroatlantik təhlükəsizlik strukturlarına inteqrasiya xətti götürməsi Azərbaycanı dünyanın və regionun təhlükəsizlik maraqlarında ciddi bir aktora çevirmiş və transmilli hərbi-strateji maraqların mərkəzinə çıxarmışdır. 1994-cü ildə NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı qoşulmaqla Azərbaycan özünün regional və milli təhlükəsizlik maraqlarını təmin edəcəyinə və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinin həllinə nail olacağına çox ümid bəsləyirdi. Mütəxəssislər hesab edir ki, bu sahədə Azərbaycanın həyata keçirdiyi siyasət Cənubi Qafqazın mövcud reallığına tam adekvat idi. Çünki “Rusiya Bakını hərbi cəhətdən birbaşa nəzarətdə saxlaya bilməsə də, Ermənistanla müvafiq əməkdaşlığı gücləndirmək və rəsmi olaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki davranışını Ermənistanın xeyrinə dəyişməklə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə və hərbi-strateji maraqlarına ciddi təhlükə yarada bilərdi”(Azerbaijan Focus, 2009:107). Eyni zamanda, bu proqrama qoşulmaqda Azərbaycanın əsas məqsədi həm də öz müstəqilliyinə və sərhədlərinin təhlükəsizliyinə əlavə zəmanət almaq, Xəzər dənizinin ona məxsus sektorunda həyata keçirdiyi neft-qaz layihələrinin və dünya bazarlarına çəkilən transmilli kəmərlərin təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarət idi.

Azərbaycan keçən illərdə öz strateji tərəfdaşları ilə nəhəng transmilli enerji və nəqliyyat layihələri reallaşdırmaqla Avrasiyanın geosiyasi xarakteristikasını ciddi şəkildə dəyişmişdir. Yeni enerji-ixrac marşrutları və yeni geoiqtisadi şərtlər çərçivəsində Xəzər hövzəsinin və Orta Asiyanın zəngin karbohidrogen resurslarının dünya bazarlarına çıxarılması təmin edilmiş və faktiki olaraq bölgənin ənənəvi enerji ixracının şaxələndirilməsinə nail olunmuşdur (Həsənov,2015:134).Azərbaycanın təşəbbüsü və dünyanın ən aparıcı ölkə və şirkətlərinin iştirakı ilə yaradılan transmilli enerji konsorsiumu, yeni istehsal, ixrac marşrutları və s. infrastrukturular Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunun inkişafına ciddi təsir göstərmiş, bölgəni Avropa və dünya ölkələrinin güclü maliyyə və qabaqcıl texnologiyalarının üzünə açmışdır.

3. MÜASİR AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GEOİQTİSADI İNKİŞAF DİNAMİKASI

Professor Əli Həsənov qeyd edir ki, geoiqtisadi anlamda Azərbaycanın milli inkişafı və iqtisadi maraqlarının təhlükəsiz təminatı müstəqilliyimizin ilk dövrü üçün bir neçə əsas vəzifəsi var idi (Həsənov,2015:935). Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- İlk növbədə, günü-gündən dərinləşən iqtisadi böhranı dayandırmaq, respublika səviyyəsində əqsədyönlü yaxud kortəbii şəkildə həyata keçirilən iqtisadi dağıntıların qarşısını almaq, ölkənin milli iqtisadiyyatı və vətəndaşların həyatı tələbatı üçün yaranmış təhlükələri aradan qaldırmaqdan ibarət idi.

- İkincisi, müstəqilliyə qovuşduqdan sonra Azərbaycanın bəyan etdiyi “açıq ölkə” siyasəti, bazar iqtisadiyyatına keçid, xarici aləmlə iqtisadi inteqrasiya, biznes mühitinin liberallaşdırılması, azad mülkiyyətçilik xəttinin qəbul olunması və s. kimi addımlar bütövlükdə müsbət hal olsa da, bu xətt öz-özlüyündə Azərbaycanın müstəqil iqtisadi inkişafını, iqtisadi və sosial təhlükəsizliyini təmin etmirdi. Bunun üçün, Azərbaycan ilk növbədə ərazisindəki mövcud iqtisadi və əmək ehtiyatlarının düzgün qiymətləndirilməsi, qorunması, səmərəli istifadəsi və faydalı idarə edilməsi strategiyasını müəyyən etməli idi.

- Üçüncüsü, o dövrdə ölkənin iqtisadi maraqları SSRİ tərkibindən ayrılmış region ölkələri ilə əvvəlki iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasını deyil, əksinə, bu əlaqələri saxlamaqla tədricən və düşünülmüş formada dünyanın qabaqcıl iqtisadi sistemlərinə, xüsusən, Avropa Birliyi sisteminə səmərəli inteqrasiya siyasəti yürütmək tələb olunurdu. Azərbaycanın belə bir sistemə inteqrasiyası onun arzuolunmaz regional geoiqtisadi təsirlərdən xilas olmasına və geoiqtisadi müstəqilliyinə zəmin yarada bilərdi. Bu, həm də Azərbaycanın o dövr üçün böyük ehtiyac duyduğu qabaqcıl dünya texnologiyalarının, xarici investisiya və kapitalın ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasına və bunun nəticəsində yanacaq-energetika, neft və qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsinə, ölkənin zəngin təbii sərvətlərindən, mövcud iqtisadi ehtiyatlarından onun inkişafı naminə daha səmərəli, təhlükəsiz və itkisiz istifadə edilməsinə imkan yarada bilərdi. Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyi və geoiqtisadi maraqlarının təhlükəsizliyinin bəhs olunan dövr üçün ən uğurlu, səmərəli və faydalı yolu, əlbəttə, ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri, Yaponiya, Çin və s. kimi beynəlxalq güclərlə transmilli əməkdaşlıqdan keçirdi. Uğurlu xarici iqtisadi siyasət yürütməklə bu ölkələrin iqtisadi, maliyyə-texnoloji imkanlarından istifadə etmək, milli iqtisadi inkişafa, geoiqtisadi müstəqilliyə və təhlükəsizliyə nail olmaq mümkün idi. Ölkənin ciddi böhrana düşər edilmiş və dağılmaqda olan iqtisadiyyatını da o dövrdə yalnız xarici iqtisadi strukturların maliyyə-texniki imkanlarından istifadə etməklə qaydaya salmaq olardı.

NƏTİCƏ

Belə nəticəyə gəlmək olarki, əsası Ulu Öndərimiz tərəfindən qoyulmuş və hal hazırda ölkə başçımız – İlham Əliyev cənabları tərəfindən uğurla davam etdirilən balanslaşdırılmış düzgün siyasət, düşünülmüş geostrateji inkişaf xətti Azərbaycanı regionun lider dövlətinə çevirmişdir. Bununla yanaşı dünyanın aparıcı dövlətlərini ölkəmizlə əməkdaşlığa sövq etmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

Həsənov Əli (2011) Azərbaycanın müasir geosiyasi inkişafı: mövcud vəziyyət və perspektivlər // “Geostrategiya” jurnalı, Bakı, mart 2011, №1, s.10-20.

Həsənov Əli (2015) Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslük. - Bakı, 2015.səh.1056

AzərTAc. Bülleten, 29 dekabr 2013.

Бжезинский К (1998). Великая шахматная доска. Господства Америки и его геостратегические императивы. М., 1998.s. 232-234.

Rayner Fraytaq-Virminqhaus (2009). Azərbaycanın xarici və təhlükəsizlik siyasəti // “Azerbaijan Focus” jurnalı, №1, 2009, s. 107.

Aleksandros Petersen (2010). Azərbaycanın Avroatlantik baxışları //“Azerbaijan focus”, №2, yanvar-mart 2010, s.197.

<http://www.xalqqazeti.com/az/news/education/44264>

<http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/may/173982.html>

<http://az.strategiya.az/index.php?do=xeber&id=78794>

<http://modern.az/articles/75161/1/>

<https://president.az/articles/11725>

AFGANİSTAN'IN SAHİPSİZ ÇOĞUNLUĞU; TÜRKLER

Prof. Dr. Selçuk DUMAN*

Özet:

Bugünkü Afganistan coğrafyasının Kuzey kısmı; Büyük Türkistan'ın güneyini oluşturmakta ve Hindukuş Dağları ile Afganistan'ın güneyinden doğal olarak ayrılmaktadır. Türklerin ilk yerleşim yerleri arasında olan Kuzey Afganistan(Güney Türkistan)'a Türkler; miladın başlarından itibaren hakim olmuşlardır. İskit Türkleri ile başlattıkları bu hakimiyet sürecini; Kuşanlar, Akhunlar ya da Eftalitler (Halaç Türkleri), Samanoğulları, Gazneliler, Büyük Selçuklu Devleti, Harzemşahlar, Moğollar (Moğol Ordusunun %90'ı Türktür), Timur Devleti, Babür Devleti ve İran Türk Hükümdarı Nadirşah'ın kontrolü ile 1747 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Ancak bu tarihten sonra bölgede Büyük Türkistan'ı işgal eden Rusya ve Hindistan'ı işgal eden İngiltere arasındaki mücadele nedeniyle bugünkü Afganistan coğrafyası iki emperyalist ülke arasında tampon bir bölge olarak görüldüğü için sürekli bir çatışma alanına dönüşmüştür. Ayrıca her iki ülke Afganistan'da kontrol sağlayabilmek için Türklerin etkisizleştirilmesi konusunda politikalar üretmişlerdir. Bu politikalar nedeniyle 1747 yılından günümüze Afganistan'da Türkler; sürgün, katliam, baskı, asimile uygulamaları ile karşı karşıya kalmışlar ve vatanları olan topraklarda yok edilmeye çalışılmışlardır. Bugünde %40 lara yakın bir nüfusa sahip olmalarına rağmen boy ve kabilelere ayrılmaları ve bazı boyların asimile olması dolayısı ile ülke de siyasi anlamda halen hak sahibi olamamakta ve devletten gerekli yardımı görememektedirler. Bizde bu çalışmamızda; Afganistan'da yaşayan Türkleri; siyasi, sosyal, tarihi ve askeri anlamda kaynaklar ölçüsünde değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler; *Kuzey Afganistan, Güney Türkistan, Afganistan Türkleri, Azad Beg, General Raşid Dostum.*

AFGHANISTAN'S UNPROTECTED MAJORITY: TURKS**Abstract:**

Northern part of the current Afghanistan geography constitutes the south part of Great Turkistan and it is naturally separated from the south part of Afghanistan by Hindu Kush Mountains. Since the birth of Christ, Turks have dominated North Afghanistan (South Turkistan) which is one of their first sites. Until 1747, Turks had continued this domination process which begins with Scythian Turks and continues with Kushans, Akhuns or Eftalits (Khalaj Turks), Samanogullari, Ghaznevinds, Great Seljuk Empire, Kharzem Shah State, Mongols (90% of Mongol Army consists of Turks), Timur State, The Mughal Empire and the control of Iran Turkish Emperor Nadir Shah. After this date, current Afghanistan geography has transformed into a persistent conflict area as a buffer zone between Russia who occupies Great Turkistan and Great Britain who occupies India. Furthermore, both states have developed policy to deactivate Turks for controlling the territory. Because of these policies, since 1747, Turks have suffered from exile, massacre, oppression, assimilation in their homeland Afghanistan. Although Turks constitutes the 40% of the total populations, currently they have no politic rights and they have not been supported by the state, by the reason of their separation into some tribes and clans and also because of their assimilation. In this study we will evaluate Turks who live in Afghanistan, in terms of political, social, historical and military dimensions.

Keywords: *North Afghanistan, South Turkistan, Afghanistan Turks, Azad Beg, General Rashid Dostum*

GİRİŞ

Afganistan; kuzeyinde; Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan, doğusunda; Çin Halk Cumhuriyeti(Doğu Türkistan), Pakistan, güneyinde; Pakistan ve batısında; İran ile çevrili bir ülke olup(Saray, 1987; 1), yüzölçümü; 652.864 kilometrekare dir.

Bulunmuş olduğu konum nedeniyle Türkistan, Ortadoğu ve Hindistan Havzasında yer alan Afganistan coğrafyası; tarihin ilk dönemlerinden itibaren küresel tartışmaların odağında yer almış ve 19. yüzyıldan itibaren Rus-İngiliz mücadelesinin çekişme alanına dönüşmüştür. Bu mücadele, Türkistan, Ortadoğu ve Hint Havzasını kapsadığı için “Büyük Oyun” olarak adlandırılmıştır.(ORSAM, 2011; 7)

Ortadoğu, Türkistan ve Güneydoğu Asya ülkeleri arasında önemli bir geçiş noktasında bulunan Afganistan;(Burget, 2004; 1) “Stratejik Yol”, “İmparatorlukların Geçiş Yolu”, “İpek Yolu Kavşağı”, “Hindistan Kapısı”, “İslam Dünyasının Doğu Kapısı”, “Medeniyetler Kavşağı”, “Asya'nın Kalbi”, “Dünya Ticaret Merkezi” gibi tabirler ile de tanımlanmıştır.(Hajiyaralı, 2011; 3)

* Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, selcuk.duman58@gmail.com

Afganistan'ın bu şekilde tanımlanmasının sebebi, bölge dengelerini sarsabilecek bir coğrafi konuma sahip olması nedeniyledir. (Erol, 2001; 32) Bu nedenle Afganistan, Asya'nın bir gözetleme kulesi olarak adlandırılmaktadır.(Hamnawa, 2013; 39)

Afganistan; dünyanın ikinci büyük sıra dağları olan “Hindukuş Dağları” ile Kuzey-Güney olarak doğal olarak ikiye bölünmüş bir durumda olup,(Abdulla, 2017; 7) en batısı ile en doğusu arasındaki mesafe 1350 km, en kuzeyi ile en güneyi arasındaki mesafe 900 km dir. (Rauf, 2016; 12) Kuzey; düzlük bölge, Merkez; dağlık bölge, Güneybatı; plato bölgesi olarak yer almaktadır.(Sakhizade, 2017; 32)

Afganistan'ın %12'sinde tarım yapılabilen, %46'sı otlak, %3'ü ormanlık, diğer kısımlar ise dağlık bozkır alanıdır.(Büyükbaş, 2006; 5) Amu Derya yani Ceyhun Nehri, Pamir Dağlarından çıkarak 2500 km yol alıp Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan sınırından hareketle Aral'a dökülür ki bu coğrafya için önemli bir ayrıntıdır.(Bekmuradi, 2014; 7)

Afganistan tabiri 16. yüzyıldan itibaren kullanılmış, 1747 yılında Afganistan adlı bir devlete dönüşmüş,(Şimşir, 2002; 5) Dost Muhammed Han Döneminde İngiltere ve Rusya arasında çatışma alanına dönüşen Afganistan;(Noory, 2014; 26) Abdurrahman Han Döneminde (1880-1901) bugünkü sınırlarına ulaşmıştır.

Afganistan'da küresel rekabetin yoğunlaştığı dönem, 19. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın İran'ı yenerek 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşması ile bölgede etkin olması ve İngiltere'nin Hindistan'da kontrolü sağlaması ile başlamıştır. İki ülkenin Ortadoğu, Türkistan ve Hindistan'a yönelik politikalarında Afganistan bir tampon devlet olarak Peştunların öncülüğünde günümüze kadar ayakta tutulmaya çalışılmaktadır.

Ancak Afganistan coğrafyası küresel güçlerin zoru ile oluşturulduğu için hiçbir zaman ulusal ya da üniter bir yapıya kavuşmamış ve bu nedenle Afgan tabiri sadece Peştunlar için kullanılmaktadır.

Afganistan ile ilgili Rusya; I. Petro'dan itibaren Hint Okyanusuna ulaşmayı ya da sıcak denizlere inmeyi bir hedef olarak seçtiği için milli bir strateji olarak benimsemiş(Erman, 2013; 24) ve gerek çarlık Rusya'sı döneminde gerekse Sovyetler Birliği döneminde Afganistan ile yakından ilgilenmiştir. Bu ilgi karşısında endişelenen İngiltere; Hindistan'a tehdidin ulaşmaması için harekete geçerek gerekli tedbirleri almıştır. (Özcan, 2002; 83) Almanya ve Osmanlı Devleti, I. Dünya savaşı sürecinde Afganistan'a heyet göndererek İngiltere'ye karşı bir organizasyon içine girseler de başarılı olamamışlardır.(Erman, 2014; 79)

İran ise Afganistan üzerinde uyguladığı politika ile Fars dili ve kültürünü hakim kılarak bölgede etkin olmaya çalışmıştır. Bu çerçevede İran; Hazara Türklerini kullanırken, Pakistan'da Peştunlar üzerinden Afganistan'da etkili olmaya çalışmaktadır. Hindistan; Afganistan'da oluşan radikal İslamcı hareketlerden rahatsız olurken, Çin; 1950 sonrası Afganistan ile ilgilenmeye başlamış ve günümüzde de Afganistan üzerinden kendisine yönelik bir müdahalenin endişesini duymaktadır.

ABD ise Afganistan'a Sovyet işgalini sonlandırmak için müdahale etmiş ancak radikal unsurların ortaya çıkmasına da zemin hazırladığı için 2001'de bu bir terör saldırısı olarak ülkesine dönmüştür.(Akkurt, 2005; 160) 2001 sonrası ABD öncülüğünde Afganistan'a yapılan operasyon ile her ne kadar Afganistan kontrol altına alınmış gibi görünse de halen Afganistan'ın %35'i Taliban tarafından yönetilmektedir. Hatta ABD yetkilileri gizli olarak Taliban ile görüşmeler yaparak yeniden Afganistan'da radikal unsurları destekleyerek Rusya, Çin ve İran üzerinde etkili olmaya çalışmaktadır. Özbekistan ve Türkmenistan Afganistan'da yaşayan soydaşları nedeniyle ve Türkmenistan'ın alternatif bir enerji güzergahı bulmak amacıyla bölge ile yakından ilgilendiği görülürken, Tacikistan'ın kendi iç sorunları nedeniyle bölge ile ilgilenmediği görülmektedir.(Çımarlı, 2009; 122)

TARİHTEN GÜNÜMÜZE AFGANİSTAN'DA TÜRK GERÇEĞİ

Afgan ismi ilk kez X. yüzyılda Gazneli kaynaklarında İran-Hindistan arası dağlık bölgeyi tanımlamak için geçmekte olup, Afganistan adı ise XVI. yüzyılda Babür Şah'ın vakayinamesinde geçmiştir. Bu vakayinamede; Kabil ve Pencap bölgesi arasındaki alana işaret edilmiştir. İlk Afgan Şahlığı da Kandahar merkezli XVII. yüzyılda kurulmuştur.(Çelikkilek, 2016; 1)

Yani 1747 yılında kurulan Afganistan Devleti coğrafyası ve Afgan adı aslında sadece Peştunların yaşadığı bölgeler için geçerli olan bir kavram olarak günümüze kadar devam etmiştir. Çünkü Afganistan; yukarıda da ifade ettiğim gibi Kuzey-Güney olarak Hindukuş Dağları ile ikiye bölünmüş olup, Afganistan'ın en doğusundaki Vahan koridorundan en batısındaki Herat Şehrine kadar uzanan ve bugün Kuzey Afganistan olarak tanımlanan coğrafya Büyük Türkistan'ın tabii bir parçasıdır. Günümüzde literatüre Afgan Türkistan'ı ya da Güney Türkistan olarak geçen bu coğrafya; Katağan ve Türkistan adıyla Afganistan resmi kayıtlarında da yer almaktadır. Katağan Bölgesinin merkezi; Kunduz Vilayeti, Türkistan Bölgesinin merkezi; Mezar-ı Şerif Vilayeti dir.(Hayri, 2013; 1) Bu gün dahi Türk toplumlarının yaşadığı bir coğrafya olan Afganistan'ın Kuzeyi; Türk Hakimiyeti'nin de yüzyıllar boyu yaşandığı bir coğrafya olmuştur.(Bal, 2002; 243)

Türklerin anavatanı olan Afganistan'ın Kuzeyi ya da Afgan Türkistan'ında Türklerin siyasi anlamda hakimiyet kurmaları ise M.S 50 yılında İskit(Saka) Türkleri ile başlamış, 1747 yılında Türk Hükümdarı Nadir Şah öldürülene kadar 1697 yıl kısa bir iki aralığın dışında devam etmiştir.(Gültepe, 2001; 12) Bu aralıkta; İskit Türkleri; M.S. 50-125, Kuşan Türk Hakimiyeti, 125-480, Akhun(Eftalit yada Halaç) Türk Devleti; 480-7. yüzyıl ortalarına kadar, İslamlaşma dönemi ile birlikte Samanoğulları ve 10. yüzyılda Gazneli Türk Hakimiyeti,(Uslu, 2002; 16-18) 1040'da itibaren Büyük Selçuklu Türk Devleti, Kısa bir süre Gurluların hakimiyeti ve devamında Harzemşahlar Türk Hakimiyeti, 1220'de Moğol istilası, 1370-1405 Timur Türk Devleti, 16. yüzyılda Şeybani Özbekleri Türk Devleti, 1505 yılından itibaren Babür Türk Hakimiyeti ve 1732 yılında Herat'ı(Özcan, 2002; 47) olarak bir Avşar Türk Devleti süreci başlatılmış ve Nadir Şah Türk Devleti 1734-1747 arasında bu coğrafya da siyasi hakimiyet kurmuştur.(Barlas, 2017; 1) Hindistan'da bulunan Alparslan Türkeş, Afganistan'daki Türk varlığı ile ilgili Güney Türkistan vurgusu yapmış ve İngilizlerin desteği ile Peştunların devlet kurduğunun altını çizmiştir.(Türkeş, 2001; 105)

Türklerin hanlıklara bölünmesi nedeniyle 1747 yılında Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra emperyal devletlerin de desteği ile Afganistan'da Peştun hakimiyeti başlamış ancak 1880 lere kadar Türkler hanlıklar şeklinde zayıf bir şekilde de olsa bölgelerinde yarı bağımsız olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Bu tarihlerden itibaren Türklere yönelik başlayan baskı, asimile, katliam ve soykırımlar nedeniyle 1980 lere kadar Türkler adeta yok sayılmıştır.

Görüldüğü gibi tarihi, jeopolitik, etnik ve kültürel anlamda Türkistan'ın bir parçası olan Afganistan'ın Kuzeyi(Çınarlı, 2009; 58) ya da Güney Türkistan'da; bugün Özbek Türkleri, Hazara Türkleri, Türkmenler, Aymak Türkleri, Avşarlar, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Halaç Türkleri(Şahin, 2016; 1144-1160) gibi Türk boyları yaşamaktadır. Bu Türk boylarından bazıları asimile olduğu gibi bazıları ise farsça konuşmalarından dolayı önemli oranda Türk kültüründen uzaklaştıkları görülür. Ancak her şeye rağmen Türk olduklarının farkındadırlar.

Afganistan'da Türklerin nüfusu yaklaşık olarak %40 lar civarında olup, Afganistan'da etnik olarak en kalabalık grubu oluşturmaktadırlar. Bu çerçevede yapılan birçok çalışmada; Özbekler; yaklaşık %15, Hazaralar; yaklaşık %12, Türkmenler; yaklaşık %7, Aymaklar; yaklaşık %4, Afşarlar, yaklaşık %1 ve diğerleri %1 olarak verilmektedir. Afganistan'ın Kuzeyini esas aldığımız zaman ise Faryab, Şibirgan, Cevzcan, Sar-ı Pol, Tahar gibi yerlerde %90 lara ulaşan bir Türk varlığı görülürken, Mezar-ı Şerif'te %50, Kabil'de %25, Kunduz'da %30, Samangan'da %70, Badahşan'da %50, Badgis'ta %10, Bağlan'da %10, Herat'ta %10 gibi rakamlara rastlamak mümkündür. BM merkezli bir açıklamada da Türklerin oranı %30 olarak gösterilmiş ancak Türkmen, Özbek ve Hazaralar esas alınmıştır.(Albayrak, 2004; 32-35)

Yine 1980 yılında yapılan nüfus sayımında; 1/3 Peştun, 1/3 Farsça Konuşanlar(Tacik, Hazara, Aymak), 1/3 Türk olarak verilmiştir.(Çapraz, 2001; 62) Burada Türk olan Hazaraların %12 ve Aymakların %4 lük nüfusunu Türklere eklediğimiz zaman Türk nüfusunun %40 ların dahi üzerine çıktığını görmek mümkündür.

1980 lerde Dr. Necibullah'ın devlet başkanlığı yaptığı dönemde Afganistan'da yapılan yapılan idari yapılanmada da; ülke 5'e bölünmüştür. Bu idari taksimata göre; Kabil ve Kuzeyi(Türkler ikinci etnik grup), Doğu(Peştunlar çoğunlukta), Merkezi Afganistan(Hazara Türkleri en kalabalık grup), Kuzey Afganistan(Faryab, Cevzcan, Sar-ı Pol, Belh, Samangan, Meymene, Şibirgan çoğunluğu Türkler oluşturur) ve Herat(%20 civarında Türkler yaşamakta) (Albayrak, 2004; 25-26) bu idari taksimatta da görülüyor ki Türkler ağırlıklı olarak ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda yaşarken,(Saaie, 2009; 22) iki bölgede %90 lara varan bir çoğunluğu teşkil ederken, bir bölgede ikinci etnik grup, bir bölgede de 3. Etnik grubu oluşturmaktadırlar.

Afganistan'da yapılan son idari taksimatla 31'e çıkarılan vilayet sayısının 12 sinde Türklerin etkin çoğunluğuna rastlamak mümkündür.(Afganistan Türk Gençler Birliği, 2001; 69)

Afganistan'da Türk unsurların yaşadıkları bölgeleri de nüfus oranlarına göre sırasıyla verelim.

Özbekler; Afganistan'daki en kalabalık Türk unsuru ve en teşkilatlı toplumu olarak halen etkinliğini sürdürmekte olup, yaklaşık %15 civarında bir nüfusa sahip oldukları birçok kaynakta verilebilmektedir. Yaşadıkları vilayetler; Tahar, Badahşan, Samangan, Şibirgan, Belh, Mezar-ı Şerif, Bağlan, Badgis, Kunduz, Sar-ı Pol, Faryab'da ağırlıklı olarak yaşamaktadırlar. Ayrıca Kandahar ve Hilmend'de sürgün edilmiş olan Özbekler de bulunmaktadır.(Selim, 2004; 33)

Hazaralar; Türk oldukları kesin olan bu toplum ile ilgili Ferrier; İskender zamanında bile Afganistan'da yaşayan eski bir toplum olarak belirtirken, Bellew; Cengizhan döneminden kalan unsurlar olarak aktarmış, Reşiduddin, Hafız Ebaei ve Cüzcani'de Cengiz Han döneminden kalan unsurlar olduklarını desteklemiştir. Dorn ise Hazaraların tamamen Türk olduklarını Mengü Han(1284-1292) döneminde bugünkü yaşadıkları bölgeye yerleştirildiklerini anlatırken, Leech'de Hazaraların Türk olduklarını belirtmiş ve Cavit ve Ömer Salih'de bu tezi desteklemiştir. Hazaralı Tarihçi Kazım Yazdani'de Hazaraların Türk olduklarını

aktarmaktadır.(Hajiyarali, 2011; 79-82) Öncelikle şunu belirtelim Hazaraların Türk oldukları konusunda aslında bir tereddüt yok şöyle ki Hazara tabiri 1000 ler anlamına gelir ki Türk ordu sisteminin bir yansıması olarak adlandırdığımız bu isim Cengiz Han'ın ordularından bile kalsalar Cengiz Han'ın ordularının %90'nının Türk olduklarını hesaba katarsak her şekilde Türk oldukları ortaya çıkar. Ancak burada stratejik bir amaçla yaklaşıyor. Bu nedenle Hazaralarla ilgili farklı görüşlerin olmasının birkaç nedeni vardır. Öncelikle Hazaralar; merkezi Afganistan Bölgesinde yani Kuzey Afganistan dışında yaşamaktadırlar. İkincisi; dilleri Farsçanın bir lehçesi ve Şii inancına sahiptirler. Üçüncüsü ise Afganistan'da yaklaşık %12'lik bir nüfus oranına sahiptirler ki bu oranı ABD kaynakları %18'e kadar çıkarabilmiştir. Bu nüfus oranı ve yaşadıkları coğrafya dolayısı ile stratejik bir konuma sahiptirler. Örneğin İran, Hazaralar üzerinden yıllardır. Tacikleri Afganistan'da en etkili toplum haline getirebilmiştir. Yine Peştunlar; Hazaraları Türklere ayırarak Türklere Afganistan'ın en kalabalık ve etkili toplumu olmasını engelleyebilmişlerdir ki bu tezi İngiltere, ABD ve Pakistan gibi ülkelerde şiddetle desteklemektedirler.

Bu açıklamadan sonra Hazaraların yaşadıkları bölgelere gelince; Afganistan'ın merkezinde bulunan Hazaracat bölgesinde yaşarlar. Bamiyan, Gazne, Gur, Uruzgan vilayetlerinde çoğunlukla yaşarlar. Ancak Mezar-ı Şerif, Kabil gibi bazı vilayetler de yaşayan Hazaralar da vardır.(Chaqmaq, 2015; 33)

Türkmenler; Kunduz'dan batıdaki Herat'a kadar uzanan bölgede yaşarlar. Çoğunluğu Ensari boyudur. Herat'ta Teke ve Yomut ayrıca Salur, Sarık ve Çavdar boyuna da rastlanır. (Selim, 2004; 33) Yaşadıkları İller; Cevzcan, Herat, Badgis, Kunduz Vilayetlerinde ve Belh Vilayeti'nin Devletabad ve Hamyab, Samangan Vilayetinin Taşkurgan Şehri Keldar bölgesinde, Tahar Vilayetinin Talikan şehrinde yaşarlar.(Barlas; 2018; 1) Afganistan nüfusunun yaklaşık olarak %7 sini oluşturmakta olup, Özbek Türkleri ile birlikte hareket ettikleri görülmektedir.

Aymaklar; Kuzeybatı Afganistan'da göçebe veya yarı göçebe olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Farsçanın bir lehçesi olan Dariceye yakın bir dil kullanmaktadırlar ve ülke nüfusunun %4'ünü oluşturmaktadırlar.

Afşarlar; Kızılbaş olarak ta adlandırılan bu Türk Boyu, Nadir Şah döneminden Afganistan'da kalan Türklere olarak bilinmekte olup, çoğunluğu Kabil'de yaşamakta ve ülke nüfusunun %1'ini oluşturmaktadır.(Zeki, 2015; 56-57)

Kazaklar; Badahşan, Tahar, Kunduz, Bağlan, Samangan, Belh, Cevzcan, Sar-ı Pol, Faryab, Badgis'da dağınık olarak yaşarlar ve sayıları yaklaşık olarak 100 bin civarındadır.(Albayrak, 2004; 54)

Kırgızlar; Badahşan Vilayeti'nin Pamir ve Vahan Koridorunda yaşarlar. Ayrıca Kunduz Vilayeti, Samangan Vilayeti Taşkurgan İlçesi ve Mezar-ı Şerif'te yaşarlar ve sayıları 100 bin civarındadır.

Karluklar; Tahar Vilayeti, Kunduz, Samangan ve Frayab'da yaşarlar sayıları 25 bin civarındadır.(hajiyarali, 2011; 76-78)

Karakalpaklar; Sovyet baskısı nedeniyle 1917 sonrası Afganistan'a yerleşen Türk boyu olup, Celalabad Vilayetinde yaşarlar.(Akkurt, 2005;72) Sayıları 4 bin civarındadır.(Rauf, 2016; 23)

Halaçlar; Peştunca ve Derice konuşmakta olup önemli oranda asimile olmuş bir Türk boyudur. Afganistan'ın en eski Türk boyu olan Halaçlar; Kandahar, Herat ve Kabil Vilayetleri merkezi ve bazı bölgelerinde yaşarlar.(Albayrak, 2004; 50)

AFGANİSTAN TÜRKLERİNİN SİYASİ FAALİYETLERİ

Afganistan'da yaşayan Türklere; 1747 sonrası 1880 lere kadar Kuzey Afganistan'da hanlıklara bölünerek etkisiz bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşler ancak Abdurrahman Han döneminde yapılan baskı, katliam ve asimile politikaları ile sadece Hazara Türklerinin %60 dan fazlası yok edilmiş, Özbek ve Türkmenlerinde etkinliği bölgede kırılmıştır. Bu baskı, katliam ve asimile politikası; Cumhuriyeti kuran Davut Han ve siyasal islamcı bir kimliğe sahip Taliban tarafından da aynı şekilde sürdürülmüştür. Ayrıca bölgede faaliyet gösteren istihbarat örgütleri marifetiyle Türklere küçük guruplara ayrılarak birbirlerinden önemli oranda uzaklaştırılmışlardır.

Bu nedenle Türklere siyasal anlamda örgütlenip faaliyetlerde bulunmasının tarihi 1970 lerdir. Bu konuda ilk bilgi 1971 yılında Güney Türkistan ya da Kuzey Afganistan Türklerini bir araya toplamak için Erkin Türkistan adıyla bir parti gizli olarak kurulmuş ve 1979 yılında gerçekleşen Sovyet işgaline kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Liderliğini Abdülkerim Mahdum'un yaptığı bu hareket içinde; Halife Nureddin, Mevlevi Cevheri, Yüzbaşı Köki, Samanganlı Savcı yer almıştır.(Mahdum, 2018; 1) Abdülkerim Mahdum bu siyasal faaliyetleri nedeniyle Şibirgan'da zindana atılmış ve Babrak Karmal'ın affıyla çıkabilmiştir.(Yusofi, 2013; 98-99)

Afganistan Türkleri 1980 yılında Pakistan'da Abdülkerim Mahdum, Dr. El Murat Argun başta olmak üzere Özbek ve Türkmen aydınların bir araya gelmesi ile Kuzey Afganistan İlleri Mücahitler İttifakı adıyla bir grup oluşturmuşlar ve 1981 yılında Pakistan'ın Peşavar Kentinde yapılan Türkistan Mücahitler Kongresi

ile Kuzey Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı Partisini kurmuşlardır. Bu partiye; Tahir Mutahhar, Abdul Mennan, Abdul Kerim Mahdum ve Nureddin Talikanı önderlik etmiştir.(Zeki, 2015; 57) Parti Genel Başkanlığına Abdulkerim Mahdum seçilmiş ancak Abdulkerim Mahdum'un 1982 yılında Türkiye'ye yerleşmesi nedeniyle Partinin başına Azad Beg geçmiştir. (Resuly, 2008; 55)

Azad Beg'in babası Ruslara karşı vermiş olduğu mücadele nedeniyle Pakistan'a yerleşmek zorunda kalan bir Özbek Türküdür. Ana tarafından da Hokand Hanlarından Dudayer Han'ın torunudur. Babası Özbekistan'da doğmuş tıp eğitimi almış, Türkistan Milli Birlik Komitesi üyesidir. Almanların yenilmesi ile İtalya, Mısır, Arabistan üzerinden Pakistan'a ulaşmıştır.

Azad Beg ise Lahor Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirmiş ve Avukatlık yapmıştır. Azad Beg Afganistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi sonrası Afganistan Türklerinin Pakistan'a göç etmek zorunda kalması üzerine onlarla ilgilenmiş ve yardım etmiştir. Azad Beg Peşavar'daki çalışmaları neticesinde Türkleri uyandırmayı başarmıştır.(Gerçik, 2001; 80-82) Azad Beg Kerimi Kuzey Afganistan Vilayetleri İslam İttihadı Partisini 1983 ve 1984 yıllarında oldukça etkili hale getirmiştir. Azad Beg; partisinin etkili hale gelmesinden Orta Asya'daki tüm Türkleri uyandıracak endişesi taşıdığını ancak hiç kimse sabah doğan güneşi engellemeye muktedir değildir. Orta Asya Türklüğü bir güneş gibi doğmaktadır. Bunu kimse Allah'ın izni olmadan engelleyemez demiştir.(Çapraz, 2001; 62-63) Azad Beg Türkiye ve Suudi Arabistan'ı da kapsayan bir dış destek gezisi de yapmıştır.(Gerçik, 2001; 83) Azad Beg'in siyasi ve sosyal zeminde Türklüğü öne çıkarması o dönemde Dr. Necibullah'ın yanında görev yapan Dostum'un da gücünü artırmıştır. Ancak Dr. Necibullah ve Peştunlar ciddi şekilde endişelenmeye başlamışlardır. Çünkü Azad Beg'in Afganistan'da Özbek, Türkmen ve Kırgız gibi Türk boylarını içine alan bir devlet kuracağı konuşulmaya başlanmıştır.(Selim, 2004; 156) Afganistan Devlet Başkanı Dr. Necibullah bir değerlendirmesinde; "...hayır hayır bütün muhaliflerle anlaşabilirim. Pantürkist Azad Beg ile asla çünkü o Turancıdır ve Afganistan'da Türkleri uyandırmıştır." demiştir.(Gerçik, 2001; 82) Azad Beg gerçekte o dönemde oldukça aktif çalışmıştır. Hatta Pakistan'dan sağladığı askeri malzemeyi Kunduz, Şibirgan, Meymene'deki Türklere ulaştırdığı gibi(Erman, 2013; 274) Türkmen Önderi Aşur Pehlivan'ı General Dostum'un yanına göndererek bölgede etkin bir siyasi teşkilatın kurulmasına da hizmet etmiştir. Aşur Pehlivan'ın Dostum ile birlikte hareket etmesi günümüze kadar süren Özbek Türkmen siyasi birliğinin kurulmasını da önemli bir etken olmuştur.

Ancak Azad Beg'in düşünceleri nedeniyle Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov dahi karşı olmuş, Azad Beg Peşavar'da olduğu sırada Mezar-ı Şerif'teki evi yağmalanmış ve Azad Beg'de Hazara Bölgesine geçmiştir. Abdümelik'in yardıma ihtiyacı olduğunu ve Mezar-ı Şerif'e gelmesini istemesi üzerine karayolu ile Mezar-ı Şerif'e gitmek isteyen Azad Beg'i Kerim Halili muhtemelen İran'ın etkisi ile halikoptere bindirir ve Azad Beg ve yardımcısı Halidi ve Muhafızı Zeyniddin öldürülür. Kerim Halili daha sonra Türkiye'de Türk Ocaklarında yaptığı konuşmada Azad Beg'in öldürülmesini planladığını da kabul eder.(Gerçik, 2001; 84,89) Azad Beg'in Ağustos 1997 tarihinde Şolger ilçesi civarında şüpheli ölümü(Yoldaş, 2004; 74) ve daha sonra Türk liderlere yönelik saldırılar Afganistan'da Türk etkinliğinin istenmediğinin bir göstergesidir.

Afganistan Türklerinin siyasi mücadelesinde önemli bir harekette; Cünbiş-i Milli İslami Afganistan Partisidir. General Raşit Dostum tarafından Özbek, Türkmen, Hazara ve Aymak Türklerinin önemli oranda bir araya getirilmesi ile 1992 yılında Mezar-ı Şerif merkez olmak üzere kurulmuş ve Türklerin etkin olduğu Kuzey Afganistan'da etkili olmuştur.(Yusofı, 2013; 100) Mezar-ı Şerif'te düzenlenen bir şura ile kurulan Cünbiş Partisi için 313 kişilik genel kurul ve 32 kişilik yürütme kurulu oluşturulmuştur.(Erman, 2013; 322)

General Dostum, 1954 yılında Cüzcan Vilayeti Hoca Deko ilçesinde doğmuş ve ilkokulu burada tamamladıktan sonra(Burget, 2001; 120) Kuzey Petrol ve Gaz Araştırma Şirketinde işçi olarak çalışmış(Selim, 2004; 99) ve 20 yaşında askere alınmıştır. Komando birliğinde başarılı bir asker olan Dostum; 1980 yılında Sovyetler Birliği'nin askeri eğitim programı çerçevesinde Sovyetler Birliği'ne gönderilmiş ve oradaki askeri eğitimini tamamlayarak geri dönmüştür. Dostum Afganistan'a döndükten sonra Özbek ve Türkmenlerden oluşan 200 kişilik bir birliğe komuta etmeye başlamıştır.(Yıldız; 2004; 85) Dostum Hatice Hanımla 10 yıl evli kaldıktan sonra eşinin ölmesi üzerine ikinci evliliğini Peştun Kökenli Zuya Hanım ile yapmış ve Zuya Hanımdan 3 kız 2 erkek toplam 5 çocuğu olmuştur. Üçüncü Eşi ise Özbek Kökenli Zübeyde Hanımdır.(Selim, 2004; 124) Dostum'un başarıları dolayısı ile kısa sürede öne çıktığı için Dr. Necibullah'ın önerisi ile Hikmetyar'a karşı Host, Paktiya, Celalabad ve Paktika'da operasyonlar yapmıştır. Bu operasyonlardaki başarıları dolayısı ile Korgeneral olan Abdulreşit Dostum 35 bin kişilik Özbek ve Türkmenlerden oluşan 53. Fırkanın komutanı olarak Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır.(Burget, 2001; 120-121) Dr. Necibullah Dostum'un etkili hale gelmesinden rahatsız olmuş ve Dostum'u etkisiz hale getirmek için hazırlıklara başlaması üzerine Dostum Nisan 1992 tarihinde Ahmed Şah Mesud ile anlaşarak Kabil'i ele geçirmiştir.(Yıldız, 2004; 85) Bu tarihten sonrada yukarıda ifade ettiğim gibi

Cünbiş Partisini kurarak 1992-1997 yılları arasında Kuzey Afganistan'ı güçlendirilmiş bir federal sistem içerisinde yönetmiştir. Cünbiş Partisinin Kabil Meyvend Caddesi, Yukarı Hisar, Melengcan Tepesi, Gazi Stadyum, Eski Mikruyan, Bedehşan, Tahar, Kunduz, Samangan, Belh, Cuzcan, Sar-ı Pol, Frayab, Badgis, gibi yerlerde şubeleri olup bu bölgelerde etkili durumdadır. Dostum ile birlikte; Resul Pehlivan, Abdulgaffar Pehlivan, Cumahan Hemdert, Abdurrauf Beg, Abdulmecid Hilal ve General Abdulmümin gibi isimlerin çalıştığını görmek mümkündür. Ayrıca Korgeneral Abdulmelik, Muhammed Alim Rezm, Abdulkerim Zari, Abbas Kerimi, Abdulgafur Vatan, Muhammed Muhakkik, Nesim Mehdi, Abdurrahman, AMevlevi Osman Salikzade, Mevlevi Abdulkuddüs Rahmani ve Seyit Mensur Nadiri Siyasi Yardımcılıklarını yaparken, Seyit Kamil, Seyit Nurullah, Muhammet Haşim Ortak ve Gafur Han Emniyet işlemlerini yürütmüşlerdir.(Zeki, 2015; 81-82)

Afganistan'dan Sovyetler Birliği'nin çekilmesinden sonra General Dostum'un 200 tank, 25 savaş uçağı, havaalanları ve sayıları 60 bine kadar ulaşan kuvveti ile Kuzey Afganistan'da yani Türkistan ve Katağan Bölgesinde önemli bir güç haline gelmiş,(Selim, 2004; 159) kendi adına para bastırmış(Albayrak, 2004; 100) alt ayrı hizmetlerini tamamlamış, sınır ticaretini geliştirmiş, doğalgaz ve elektrik ulaştırmaya çalışmış, Türkiye'nin katkıları ile eğitim işleri düzenlenmiş, hatta bazı ülkeler diplomatik temsilcilikler açmışlardır.(Selim, 2004; 159-160) Kuzey Afganistan Bölgesi 1992-1997 döneminde yaşanan iç savaş döneminde uygulanan yönetim dolayısı ile huzurun ve güvenin adresi haline geldiği için Afganistan'daki üst düzey insanların sığınma yeri haline de gelmiştir.(Bekmuradi, 2014; 51)

1992 yılında General Dostum Türkiye'yi ziyaret ettiği zaman devlet protokolü ile karşılanmış, Cumhurbaşkanı dahil üst düzey görüşmeler gerçekleştirmiş, yapılan anlaşmalar çerçevesinde Türkiye'nin desteğini sağlamıştır. Özellikle 500 Afganistan Türkü öğrencinin Türkiye'de öğrenim yapmasını sağlamıştır.

Ancak Dostum'un bu şekilde itibar görmesi; Rabbani ve Ahmed Şah Mesud'u rahatsız etmiştir. Dostum'un bunun üzerine Hikmetyar ile anlaştığını ve Rabbani ve Ahmed Şah Mesud'a karşı askeri operasyonlar yapmağa başladığını görmekteyiz. (Selim, 2004; 171) Dostum'un bu dönemde Hazara Türklerinin Lideri Abdul Ali Mezari de yer almıştır. Rabbani birlikleri Özbek ve Türkmenlerin yoğun yaşadığı Mezar-ı Şerif, Şibirgan ve Faryab gibi vilayetleri bombalarken Dostum da 1 Ocak 1994 tarihinden itibaren top yekun saldırı başlatmıştır.(Çınarlı, 2009; 195) General Dostum Mayıs 1997 tarihine kadar Kuzey Afganistan'ı Güçlendirilmiş Federal Sistem ile idare etmiş ancak Resul pehlivan'ın ölümü ile Gaffar Pehlivan'ın Taliban ve General Malik ile anlaşması sonucunda General Dostum çok zor durumda kalmıştır.(Salihi, 2014; 85-86) Dostum bu ihanetler neticesinde zor durumda kalması dolayısı ile 18 kişilik bir heyetle önce Özbekistan'a sonrada Türkiye'ye 25 Mayıs 1997 tarihinde gelmiştir.(Selim, 2004; 206) Dostum Türkiye'de Türk Dünyasından Sorumlu Devlet Bakanı Ayvaz Gökdemir, Devlet Bakanı Abdullah Gül, Başbakanlık Başdanışmanı Kamil Rüştü ile görüşmüş ancak gerekli yardımı görememiştir.(Zeki, 2015; 88) Taliban'ın Mezar-ı Şerif'i işgal etmesi, Özbek ve Hazaraları silahsızlandırma girişimi, üniversiteyi kapatması, kadınların çarşı ve sokağa çıkmasını yasaklaması ve Gaffar Pehlivan'ı aşağılaması gibi uygulamalar Türkistan ve Katağan Bölgesinde ciddi tepkilere neden olmuş ve Faryab, Şibirgan, Samangan gibi Türk şehirlerinde büyük bir ayaklanma başlamıştır. (Salihi, 2014; 87) Bu ayaklanmanın başlamasında Hazara Türklerinden Mama İbrahim Komutanın çıkışı oldukça önemlidir. Mezar-ı Şerif'in Said Abad Bölgesinde başlayan Taliban'a karşı başkaldırı kısa sürede diğer Türk Bölgelerine de yayılmış ve Taliban geri çekilmek zorunda kalmıştır. (Salihi, 2014; 87) General Dostum'da Eylül 1997 tarihinde tekrar Afganistan'a dönerek Taliban'a karşı mücadelenin başına geçmiş ve kısa süre içerisinde Sar-ı Pol, Şibirgan, Samangan ve Faryab'da kontrolü tekrar ele geçirmiştir. (Selim, 2004; 224) Dostum'un yurt dışında olduğu dönemde en önemli komutanlarından Mamur Hasan Gazeteci Vedat Yenerer'e, Taliban yüzünden 150 bin Afganistan Türk'ünün göçmen durumuna geldiğini, çocukların dağlarda açlık ve salgın hastalıktan öldüğünü, bu gerçeğe rağmen Türkmenistan'ın Taliban ile ticaret yaptığını, Türkiye'nin ilaç yardımını Rabbani'ye gönderdiğini, Taciklerin savaşmaları için kendilerine cephane verdiğini ifade ederek "Siz ne yapıyorsunuz diye çıkmıştır." Bu dönemde Türklerin ayağında ayakkabı dahi olmadan savaştığı, BM'nin yardımlarının yetersiz ve Türklere ulaşmadığı, Türklerin sahipsiz kaldığı görülmüştür. (Yenerer, 2001; 368-372)

Hazara Türklerinin Taliban'a karşı direnci nedeniyle 1997 yılı güz döneminde Hazaracat Bölgesi'ne Taliban ambargo uyguladığı için açlık tehlikesi baş göstermiş ve 17 Nisan 1998 tarihinde ABD Büyükelçisi Bill Richardson araya girerek Hazaracat Bölgesi üzerindeki ambargoyu yumuşatmıştır. Haziran 1998 tarihine Herat'ta güçlerini toplayan Taliban tekrar Türkistan Bölgesine saldırmış ve Dostum taraftarları geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hazara Türkleri ise Mezar-ı Şerif'te 1500 askeri ile savaşımaya devam etmiş, 1400'ü Taliban tarafından öldürülmüştür. Bu Taliban saldırıları sırasında BM ve Kızılhaç tarafından belgelenen 5-6 bin sivilin katledildiğidir. Şibirgan'da 200 sivil katledilmiştir. (Çınarlı, 2009; 219) 25 Ağustos 1998 tarihinde ise Taliban tehlikesi sınırlarına dayanan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan Dışişleri Bakanları Taşkent'te bir araya gelerek Taliban tehlikesinin nasıl bertaraf edilebileceğini tartışmışlardır. 8

Аралık 1998 tarihinde BM Taliban'a karşı ресми тепкі göstermiş ve 11 Mart 1999 tarihinde ise Ашкabat'ta taraflar bir araya getirilmiştir. (Çınarlı, 2009; 220-221)

11 Eylül 2001 tarihinde ABD'ye yönelik terör saldırılarının yapılması ve bazı ABD elçiliklerine yönelik saldırıların olması dolayısı ile ABD'nin öncülüğünde Afganistan'a yönelik başlatılan operasyonlar neticesinde Taliban Kandahar'a çekilmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Taliban'a karşı operasyon sırasında Taliban'a karşı Kuzey Afganistan'da oluşturulan cephe ki bunun omurgasını Türkler oluşturmaktadır. Taliban'ın yenilmesinden gerçek pay sahibidir.

2001 sonrası Cünbiş Partisi teşkilatlanmasına yeniden hız vermiş, Necibullah Selimi Başkanlığında Gençler Teşkilatını oluşturmuş ve üye sayısını 70 bine kadar çıkarmıştır. Cünbiş Gençler Teşkilatı, Türkistan ve Katağan Bölgesinde oldukça etkili bir duruma gelmiş, Faryab Valisi ve Cüzcan Valisi'ne karşı uygulamalarından dolayı protesto mitingleri dahi yapabilmıştır. (Zeki, 2015; 95,101)

General Dostum Karzai Başkanlığında yapılan yeni yönetim yapılanmasında Savunma Bakan Yardımcısı olmuş ve 18 Ocak 2002 tarihinde Türkiye'yi ziyaret etmiş, Başbakan Ecevit, Başbakan Yardımcısı Bahçeli ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem ile görüşmüştür. (Zeki, 2015; 89)

11 Eylül saldırıları sonrası Taha Akyol'un sunuculuğunu yaptığı bir televizyon programına katılan Başbakan Ecevit; Türk istihbaratının Kuzey Afganistan'da olup biteni yakından takip ettiğini, Raşid Dostum ve diğerleri ile ilişkilerin bulunduğunu, bu grupların bir araya getirilip eğitim verilebileceğini ifade etmiştir. (Resuly, 2008;99)

2003 tarihinde Cünbiş Partisi ikinci kongresini yapmış Seyit Nurullah Sedat Genel Başkan seçilmiş ancak Dostum'un Liderliğinin devam edeceği belirtilmiştir.

Bu kongre ile birlikte Cünbiş Partisi siyasi faaliyetlerini hızlandırmıştır. Öncelikle Federatif bir yönetim sistemini savunan Cünbiş Partisi laik bir anlayışı öne çıkarmış, Türk dillerinin resmi dil olarak kabul edilmesini savunmuş ve 2004 yılında Afganistan Cumhurbaşkanlığı seçiminde Dostum aday olarak oy sandıklarının yollarda değiştirilmesine rağmen 4. Parti olabilmıştır. Dostum'un Karzai yönetimi tarafından tehlikeli bulunduğu ve ev hapsine alındığı da görülmüştür. Dostum 5 Aralık 2008 tarihinde Türkiye'ye özel bir uçak ile gönderilmiş ve Dönemin Dışişleri Bakanı Ali Babacan yaptığı açıklamada; Dostum'un Afganistan'ın bağımsızlığında önemli görevler üstlendiğini, sevilen bir şahıs olduğunu, Türkiye ile çok yakın bağlarının bulunduğunu belirterek Dostum'a sahip çıkmıştır. (Zeki, 2015; 89)

2014 yılında Aşrefgani'yi destekleyen Dostum Cumhurbaşkanı 1. Yardımcısı olmuş ancak yine bazı sorunlar yaşanması dolayısı ile 2017 yılında Türkiye'ye gelmiş, Afganistan'da Faryab'daki Türk komutanın tutuklanması üzerine çıkan protesto gösterileri ile tekrar Afganistan'a dönmüştür.

Afganistan Türklerinin siyasi mücadelelerinin de etkin olan bir başka siyasal teşkilat ise Vahdet Partisi'dir. Hazara Türkleri tarafından kurulan bu parti Şii mezhebine inanan partilerin bir araya gelmesi ile kurulmuştur. Bu partinin liderliğini Türk Perest Üstad Abdulali Mezari yapmıştır. General Dostum ile yakın işbirliği içerisinde olmuş ve 1992-1996 yılları arasında bu işbirliği sonucunda Hazaracat Bölgesinde güçlendirilmiş bir federatif yapıya sahip olmuştur. 1995 yılında pusuya düşürülerek öldürülmesi üzerine parti üçe bölünmüştür. Üstad Kerim Halili, Üstad Muhakkik ve Mustafa Kazimi grubu ortaya çıkmıştır. (Bekmuradi, 2014; 49)

Kerim Halili liderliğinde 15-20 bin kişilik kuvvetle Hazara Türkleri Taliban'a karşı mücadele etmiştir. Yine Üstad Muhakkik Darayı Yusuf ilçesine yerleşmiş ve Taliban'a karşı ciddi mücadele vermiştir. Taliban'ın Türkistan Bölgesini işgal ettiği dönemde de Hazara Türkleri Hizb-i Vahdeti Marduni Afganistan adı altında Üstad Muhakkiki'nin önderliğinde Sar-ı Pol, Samangan, Mezar-ı Şerif ve Bamyan Bölgelerinde mücadele vermiştir. Üstad Halili de Hazaracat Bölgesi'ni savunmuştur. (Bekmuradi, 2014; 67,74) 2001 sonrası Afganistan Milli Vahdeti Partisi olarak kurulan parti Muhammed Ekberi liderliğinde etkin hale gelmiş, Cumhurbaşkanı danışmanı olmuş ve 2004 yılında resmileşmiştir. Hazara Türkleri tarafından kurulan partilerin genel istekleri; uyuşturucu ile mücadele edilmesi, yolsuzlukla mücadele edilmesi, etnik yapıya göre nüfus sayımı, idari yapının coğrafi yapıya göre belirlenmesi, milli kimliğin tanınması, ırkçılıkla mücadele edilmesi, ifade özgürlüğünün verilmesi, basın özgürlüğünün verilmesi, pazar ekonomisinin uygulanması, inançlara saygı duyulması, sosyal adaletin sağlanması ve eğitim hakkının tanınmasıdır. (Yusofi, 2013; 135,143)

Afganistan Türklerinden Aymak Türkleri de Taliban'a karşı yapılan mücadele de aktif rol almıştır. Ülkenin %4'ünü oluşturan Aymak Türkleri Fazıl Kerim Aymak liderliğinde 2000 lerin başlarında Kunduz Bölgesi komutanı olarak ciddi mücadele vermiştir. Fazıl Kerim Aymak Kabil'in eski belediye başkanıdır. Fazıl Kerim Aymak Gazeteci Vedat Yenerer'e; "Neden Türkiye bizi görmüyor" diye çıkmıştır. Taliban'a karşı savaşmalarına rağmen radikal olarak nitelendirildiklerini, Taliban'a karşı sadece Rabbani'nin savaşının belirtildiğini, Türkiye'nin Rabbani'ye yardım ettiğini, Afganistan Türkleri ile ilgilenmediğini belirtmiştir. (Yenerer, 2001; 367)

Afganistan Türklerinde örgütlü bir yapıda Afganistan Türk Gençler Birliği olup, Afganistan'da demokratik bir federal yapının kurulması ile ancak barışın ve huzurun gelebileceğini savunmaktadır. (Afganistan Türk gençler Birliği, 2001; 73)

SONUÇ

Afganistan Türkleri, Afganistan'ın Kuzeyinde yer alan Türkistan ve Katağan Bölgesi ile Afganistan'ın merkezinde yer alan Hazaracat Bölgesinde yaşamaktadır. Diğer bölgelerde yaşayan Türklerin önemli bir kısmı asimile olmuş durumdadır.

Afganistan Türkleri, siyasi iktidarı kaybettikten sonra bu bölgeye ilgisi olan emperyal devletlerin çatışma alanında yaşamalarından dolayı sürekli bir baskı ve katledilme riski ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle 1980 lere kadar adeta yeryüzünden silinmişler ve kendi kaderleri ile baş başa bırakılmışlardır.

Afganistan Türklerinin bugün en büyük problemi boy taasubu ile küçük gruplara bölünmüş olmak, mezhepsel anlamda ayrılmış olmak ve önemli oranda Farsçanın lehçesi olan Dericeyi kullanıyor olmak. Bu nedenlerden dolayı siyasi birliklerini oluşturamamakta ve dış istihbarat örgütlerinin de etkisi ile kendi bölgelerini dahi tümüyle yönetir duruma gelemedikleri gibi ülke yönetiminde de etkili olamamaktadırlar. Elbette beklide en önemli sorunları; profesyonel anlamda yardım alabilecekleri bir kardeş devletin kendilerine elini uzatmamış olmasıdır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen 1980 yılından günümüze adeta dişleri ve tırnakları ile vermiş oldukları siyasi mücadele nedeniyle bugün varlıklarını yüksek sesle haykırabilmekte ve başta Türkiye olmak üzere yurtdışında okuyan Afganistanlı Türk gençleri, milli kimliklerini kayıt altına almaktadırlar.

KAYNAKÇA

Abdulla, Mohammed Qhasam,(2017), Afganistan Türklerinde Aile ve Evlilik Andhoy Örneği, Kayseri.

Afganistan Türk Gençler Birliği,(2001), "Afganistan Tarihini Başlangıcından Beri Türk Yurdudur", Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı, (Ed: Necati Gültekin-Erol Cihangir), İstanbul.

Akkurt, Mehmet,(2005), Afganistan Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler, İstanbul.

Albayrak, Recep,(2004), Afganistan Türkleri, Ankara.

Bal, Halil,(2002), "Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", Afganistan Üzerine Araştırmalar, (Ed: Ali Ahmet Beyoğlu), İstanbul.

Barlas, Kıyameddin,(2018), "Afganistan Türklerinin Dünü ve Bugünü", <http://turkcetarih.com/>

Bekmuradi, Najibullah,(2014), 2001 Sonrası Siyasi Partilerin Afganistan'da Demokratik Düzene Katkısı, Ankara.

Burget, Fazıl Ahmet, (2004), Türkistan Milli Mücadelesi ve Sonrasında Afganistan Türkleri, Ankara.

Burget, Fazıl Ahmet,(2001), "General Abdulreşit Dostum; Afganistan'daki Büyük Oyunda Önemli Bir Aktör", Stratejik Analiz, S.20.

Büyükbaş, Murat,(2006), ABD'nin Afganistan'a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturdukları Yeni Yönetim Yapısı, Isparta.

Çağmaç, Qudretullah,(2015), Afganistan'da Yapılan Dış Müdahaleler ve Ülkede Bitmeyen Etnik Meseleler, Eskişehir.

Çapraz, Kemal,(2001), "Azad Beg ve Afganistan Türklüğü", Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı, (Ed: Necati Gültekin-Erol Cihangir), İstanbul.

Çapraz, Kemal,(2001), "Azad Beg ve Afganistan Türklüğü", Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı, (Ed: Necati Gültekin-Erol Cihangir), İstanbul.

Çelikbilek, Abdul Metin,(2016), Afganistan'da Modernleşme Çabaları, Bilecik.

Çınarlı, Özgür,(2009), Afganistan'daki İç Savaş ve Dış Müdahaleler, Ankara.

Erman, Kubilayhan,(2013), Afganistan'da Sovyet Nüfuzu ve İşgali, Ankara.

Erman, Kubilayhan,(2014), Türk Milli Mücadelesinin Gizli Cephesi Afganistan, Ankara.

Erol, Mehmet Seyfettin,(2001), "Afganistan Sorunundaki Kilit Güç; Afganistan İslam Devleti Askeri Konseyi Yada Namı Değer Kuzey İttifakı", Stratejik Analiz, S.18.

Gerçik," Yasir,(2001), Türk'ün Varlığını Dünya'ya Duyuran Adam; "Azad Beg" Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı, (Ed: Necati Gültekin-Erol Cihangir), İstanbul.

Gültepe, Necati,(2001), "Afganistan; Mazlum Türklerin Ülkesi", Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistan'ı, (Ed: Necati Gültepe-Erol Cihangir), İstanbul.

Hajiyaralı, Farhad, (2011), Afganistan'ın Etnik Yapısı ve Kimlik Sorunu, Antalya.

- Hamnawa, Asadullah,(2013), 1989 Sonrası Afganistan Siyasi Mücadelesinde Muhtemel Çözüm Arayışları, Ankara.
- Hayri, Aysultan,(2018), “Afganistan’da Dil Politikaları”, <http://guneyturkistan.wordpress.com>.
- Mahdum, Osman,(2018), “Erkin Türkistan Partisi”, <https://guneyturkistan.wordpress.com>
- Noory, Muzaffer Toofan,(2014), Afganistan’daki Güvenlik Sorunları, Antalya .
- ORSAM, (2011), “Afganistan ve Pakistan’da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslar arası Güvenliğe Etkileri”, Asya Araştırmaları Programı Raporu, Rapor No:31.
- Özcan, Azmi,(2002), “II. Abdulhamit Döneminde Afganistan ile İlişkiler ve İngiltere”, (Ed: Ali Ahmet Beyoğlu), İstanbul.
- Özcan, Azmi,(2002), “Nadir Şah ve Afganistan”, Afganistan Üzerine Araştırmalar, (Ed:Ali Ahmet Beyoğlu), İstanbul.
- Rauf, Muhammed Zahir,(2016), 2001 Sonrası ABD’nin Afganistan’da Sosyal ve Siyasi Hayata Etkileri, Ankara.
- Rauf, Muhammed Zahir,(2016), 2001 Sonrası ABD’nin Afganistan’da Sosyal ve Siyasi Hayata Etkileri, Ankara.
- Resuly, Khalilullah,(2008), 1991 Yılından Günümüze Kadar Afganistan ve Türkiye İlişkileri, Ankara.
- Saaie, Mohammad Aleem,(2009), Afganistan’da Siyasi Partiler Tarihçesi, Isparta.
- Sakhizade, Kamaluddin,(2017), Afganistan’da Federal Sistem, Kocaeli.
- Saray, Mehmet,(1987), Afganistan ve Türkler, İstanbul.
- Selim, Yavuz,(2004), Afganistan ve Dostum, Ankara.
- Şahin, Savaş,(2016), “Afganistan’daki Türkmen varlığı ve Kültürü Üzerine”, Kültür Edebiyat Dergisi, 5/3.
- Şimşir, Bilal N.(2002), Atatürk ve Afganistan, Ankara.
- Türkeş, Alparslan,(2001), “Hindistan Sürgününden Afganistan İntibaları”, Mazlum Türklerin Ülkesi Afgan Türkistanı, (Ed: Necati Gültekin-Erol Cihangir), İstanbul.
- Uslu, Recep,(2002), “İslam Orduları Tarafından Fethinden Selçuklulara Kadar Afganistan”, Afganistan Üzerine Araştırmalar, (Ed:Ali Ahmet Beyoğlu), İstanbul.
- Yıldız, Fırat,(2004), “Afganistan Siyasetinde Önemli Bir Aktör; General Abdurreşid Dostum”, Stratejik Analiz, S.45.
- Yoldaş, Mehmet Asıf,(2004), “Afganistan Türklerinin Dünü-Bugünü Yarını”, 2023, S.34.
- Yusofi, Sayed Hanan,(2013), Afganistan’da Siyasi Partiler, (1990-2010), Edirne.
- Zeki, İzzetullah,(2015), 1973 Sonrası Afganistan’da Siyasi Partilerin Gelişmesi ve Cünbiş Partisi Örneği, Konya.

TÜRKİYE’NİN ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİYLE İKİLİ İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Seyit Ali AVCU
Prof. Dr. Akbota ZHOLDESBEKOVA

Özet:

Türkiye, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri 1991de bağımsızlıklarını kazanmalarından itibaren çok yönlü ilişkiler yanında ikili ilişkiler de geliştirmeye çalışmıştır. İkili ilişkiler ülkelerin iç sorunları, ekonomik durumları, liderlerin yaklaşımları ve yapılan hatalar nedeniyle aynı seviyede değildir. İkili ilişkilerde yıllara göre dalgalanmalar da yaşanmıştır. 2007’lerden itibaren ilişkiler çok taraflı kurumlarla kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır. 2013’ten itibaren ilişkilere damgasını vuran FETÖ gerçeği devletin iç ilişkilerinin dış politikaya yansımalarıdır. En istikrarlı ilişkiler bağımsızlıktan beri Nazarbayev tarafından yönetildiği için Kazakistan ile yaşanmıştır. Kırgızistan ile ilişkiler Atambayev cumhurbaşkanlığının son zamanlarında bozulmuş yeni Cumhurbaşkanı ile yeniden ivme kazanmıştır. Kerimov döneminde kötüleşen Özbekistan ilişkileri Mirziyoyev döneminde iyileşmeye başlamıştır. Çok yönlü ilişkilerden uzak duran Türkmenistan ile ikili ilişkiler iyi düzeydedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan

TURKEY’S BİLATERAL RELATIONS WITH CENTRAL ASIAN TURKIC REPUBLICS

Abstract:

Turkey has been developing bilateral relations with Central Asian Turkic Republics since their independence in 1991. The level of bilateral relations various according to domestic problems of the countries, economic situations, leadership styles and mistakes over the years. Bilateral relations fluctuate from one year to another. Since 2007, Turkey has tried to institutionalized the relations in multilateral organizations. Since 2013 FETO has dominated the bilateral relations. The most stable relations have been with Kazakhstan since Nazarbayev ruled the country since independence. The relations with Kyrgyzstan deteriorated during the last years of Atambayev presidency but normalized since the new president. Long term bad relations with Uzbekistan during the Kerimov regime began to improve with Mirziyoyev presidency. The bilateral relations with Turkmenistan is in good standing despite the latter’s avoidance of multilateral relations.

Keywords: Turkey, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan

GİRİŞ

Türkiye, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Orta Asya ülkeleri ile çok taraflı ilişkiler yanında ikili ilişkileri de geliştirmiştir. Türkiye, bağımsızlıklarını ilan eden bu ülkeleri 16 Aralık 1991’de ilk tanıyan ülke olmuştur. Her ne kadar Türkiye Türki cumhuriyetleri kardeş olarak görüyorsa da ikili ilişkiler ülkelerin iç sorunları, ekonomik durumları, liderlerin yaklaşımları ve yapılan hatalar nedeniyle aynı seviyede değildir. İkili ilişkilerde yıllara göre dalgalanmalar da yaşanmıştır. “AK Parti dönemi Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasında kurulan ilişkileri devletler bazında kurulan ilişkinin yoğunluğuna göre ikiye ayrılabilir. Türkiye’nin sıkı ilişkiler kurduğu ülkeleri Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan olarak sıralayabiliriz. Kazakistan ve Kırgızistan ile Türkiye’nin ikili ilişkileri stratejik ortaklık kavramı ile tanımlandı. Nitekim bu ülkeler ile Türkiye arasında, ilgili devletlerin başbakan ya da devlet başkanları ile bakanlarının düzenli bir araya geldiği “Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyleri” oluşturuldu. (Orta Asya Ülkeleri İle İlişkiler”) Türkmenistan ile de hem siyasi hem de ekonomik alanında çok yakın ilişkiler kuruldu. Türkiye’nin ya ilişki kurmakta zorlandığı, ya da öncelikleri arasında olmamasından dolayı beklediği verimi alamadığı Özbekistan ile ilişkilerini ise ikinci gruba dahil edilebilir. Fakat Eylül 2016’da Özbekistan’ın ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un vefatı ile Türkiye-Özbekistan arasında başlayan yoğun üst düzey ziyaretlerin siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmesi beklenmektedir.” (Sarı, 2017: 360) Şimdi bu ikili ilişkilerin Sovyet sonrası dönemdeki gelişim ve son durumuna göz atalım.

1. TÜRKİYE VE KAZAKİSTAN

Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında ilişkilerin en kuvvetli ve istikrarlı olduğu ülke Kazakistan’dır. Türkiye ve Kazakistan Türk devletleri arasında ilişkilerin geliştirilmesinde iki lokomotif görevi görmeye devam etmektedirler. İlk yıllarda Türkiye çok daha aktif iken son yıllarda Kazakistan da büyük rol oynamıştır. Bunda Kazakistan’ın bağımsızlıktan beri tek lider Nursultan Nazarbayev tarafından yönetilmiş olmasının etkisi büyüktür. Nazarbayev yaşı ve oynadığı rol itibarıyla Türk Dünyasının aksakalı konumuna

үкселmiş ve Özal'dan başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti liderleriyle iyi ilişkiler kurmuştur. Kazakistan dışa dönük aktif dış siyaset izlemiş ve Avrasya bölgesinde etkili olmaya çalışmıştır. Diğer yandan Kazakistan doğal kaynaklarının da yardımıyla açık ekonomi politikası izlemiş, ekonomisini geliştirmiş ve kişi başına düşen milli gelirden 24594 dolar ile Türkiye'yi geçerek Türk Devletleri arasında ilk sıraya yerleşmiştir. (Kazakistan'ın Ekonomisi)

Kazakistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler bağımsızlıktan daha önce başlamıştır. Turgut Özal, 1991 yılının 15-16 Mart tarihlerinde o dönemdeki adıyla Kazak Sosyalist Cumhuriyeti'ne resmî bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaretin hemen akabinde Mırzatay Joldasbekov başkanlığındaki Kazakistan heyeti Ankara'ya bir seyahat gerçekleştirdi. Aynı yılın 25-28 Eylül günleri Türkiye'ye resmî bir ziyaret gerçekleştiren Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, iki ülke arasındaki ilişkileri kuvvetlendirecek kapsamlı bir iş birliği anlaşmasına imza attı. Türkiye Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı tanıyan ilk devlet olmuştur. Her alanda ilişkiler gelişerek devam etti.

Türkiye ve Kazakistan birlikte Türki Devletleri arasındaki ilişkilerin kurumsallaşmasında büyük rol oynadılar. Türkiye ve Kazakistan'ın çabaları ile imzalanan Nahçıvan Antlaşması ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyine kurumsal bir kimlik verilmiştir. TÜRKPA, Aksakallar Konseyi, Türk Akademisi gibi kurumların hayata geçirilmesi Nazarbayev öncülüğü sayesinde gerçekleşmiştir. Türk Konseyi bünyesinde kurulan Uluslararası Türk Akademisi'ne de ev sahipliği yapmaktadır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 2009 Ekim ayında Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaret sırasında imzalanan Stratejik Ortaklık Anlaşması ile ilişkilerimiz yeni bir boyuta taşınmıştır. Mayıs 2012'de Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) kurulmuş ve Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in 11-12 Ekim 2012 tarihlerinde Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmî ziyaret sırasında, YDSK'nın ilk toplantısı düzenlenmiştir. YDSK'nın ikinci Toplantısı ise Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 15-17 Nisan 2015 tarihlerinde Kazakistan'ı ziyareti sırasında gerçekleştirilmiştir. YDSK mekanizmasıyla birlikte, Kazakistan'la olan stratejik ilişkilerimiz kurumsal bir çerçeveye oturtulmuştur. (Türkiye - Kazakistan Siyasi İlişkileri)

Kazakistan uluslararası arenada Türkiye'yi en çok destekleyen ülkelerin başında gelir. Nazarbayev'in Rusya ile Türkiye arasında 24 Kasım 2015 tarihinde Rus savaş uçağının Türk hava sahasını ihlal ettiği için düşürülmesi ile yaşanan gerginliğin büyümesini engellenmesi, Rusya tarafının yatıştırılması, nihayetinde sorunun çözülmesini sağlamak gibi çok önemli arabulucu rolü görmüştür. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Rusya ve Türkiye'nin uzlaşması konusunda Kazakistan mevkidaşı Nursultan Nazarbayev'e teşekkür etmiştir. Ayrıca Kazakistan Suriye'de 2011 yılından beri devam eden savaşı sona erdirmek için Türkiye, Rusya, İran gözetiminde Suriye'de çatışan grupları bir araya getiren toplantılara Astana'da ev sahipliği yapmaktadır ve Eylül 2017'de altıncısı gerçekleştirildi. 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrası Türkiye'yi ilk ziyaret eden lider Nazarbayev ve AK Parti hükümetine desteğini açıklayan ilk ülke Kazakistan oldu. 5 Ağustos günü gerçekleşen bu ziyaret Nazarbayev'in Türkiye'ye verdiği desteği göstermesi açısından önemlidir. 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden sonra devlet başkanı düzeyinde resmi ziyaret gerçekleştiren ilk isim, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev oldu. (Darbe girişimine karşı dünyadan Türkiye'ye destek) Cumhurbaşkanı Erdoğan yurtdışındaki FETÖ ile ilişkili okullardaki "Türk" ve "Türkiye" ifadelerinin mutlaka çıkarılmasını istiyordu. Kazakistan'da FETÖ okullarıyla ilgili inceleme yapılması ve nasıl bir dönüşüm olacağına yönelik iki ülke temsilcileri arasında bir komisyon oluşturuldu. İlk etapta FETÖ ile ilişkili olduğu bilinen Kazak-Türk liselerinin ismindeki "Türk" ifadesi çıkarıldı. (Kazakistan FETÖ komisyonu kurdu)

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ise beklenen düzeyin çok gerisindedir. 5 Ağustos 2016 tarihindeki Nazarbayev'in Türkiye ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Erdoğan, iki ülke arasında ticaretin 10 milyar dolara çıkarılması hedefini gündeme getirerek, bunun gerçekleştirilmesi için İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması gerektiğini ifade etti. Böylece, Türkiye Kazakistan üzerinden doğuya açılırken, Kazakistan da Türkiye üzerinden batıya açılacaktır. Türkiye ile Kazakistan arasındaki dış ticaret ilişkisinin 2002'den bugüne gelişimine bakıldığında iki ülke ticaret hacminde AK Parti döneminde ciddi bir artış yaşandığı görülür.

	<i>Türkiye-Kazakistan Dış Ticareti</i>			
	<i>2002</i>	<i>2007</i>	<i>2012</i>	<i>2016</i>
<i>İhracat</i>	<i>160 153</i>	<i>1 079 887</i>	<i>1 068 625</i>	<i>623 715</i>
<i>İthalat</i>	<i>203 852</i>	<i>1 284 049</i>	<i>2 056 086</i>	<i>1 093 897</i>
<i>Toplam Ticaret</i>	<i>364 005</i>	<i>2 363 936</i>	<i>3 124 711</i>	<i>1 717 612</i>

(TÜİK verilerinden derlenmiştir.)

'Türkiye'nin Kazakistan ile ticaret hacmi 2016 yılında, 623 milyon doları ihracat ve 1,1 milyar doları ithalat olmak üzere toplam 1,723 milyar dolar olarak gerçekleşti. Bu da 2012 yılında 3,214 milyar dolara ulaşan dış ticaret hacminin çok büyük oranda düştüğünü göstermektedir. Kazakistan'da faaliyet gösteren

Türk firmaları gıda, petrol, ilaç-kimya sanayi, inşaat, otelcilik, sağlık ve savunma sanayi alanlarında yoğunlaşan yatırımlarının toplam tutarı 2 milyar dolar seviyesindedir. Yatırımlar konusunda, Kazakistan'da müteahhitlik sektöründe Türk şirketlerinin faaliyetleri de gün geçtikçe artmaktadır. Kazakistan'da, Türk müteahhitlerince 2016 Mart ayı itibarıyla toplam 21 milyar dolar değerinde 475 proje üstlendi. Toplamda Türkiye, sermaye miktarı açısından Kazakistan'daki 17. büyük yatırımcı konumunda olmakla birlikte enerji dışı sektörlerdeki yatırımlar açısından 4. sırada yer almaktadır. Türk firmaları 15 binden fazla kişiye istihdam sağlamaktadır. Kazakistan'dan Türkiye'ye gelen uluslararası doğrudan yatırım tutarı ise 800 milyon dolar civarındadır. (Yılmaz, 2017: 820) 2015 Aralık ayı itibarıyla 511 Kazak sermayeli şirket Türkiye'de faaliyette bulunmaktadır. Ayrıca çoğu TİKA aracılığı ile olmak üzere, Türkiye'nin, 2004 yılından bugüne kadar Kazakistan'a yapmış olduğu ikili resmi kalkınma yardımlarının toplam tutarı ise 522 milyon doları aşmıştır.' (Kazakistan'ın Ekonomisi")

Kazakistan'ın Türkiye'nin kalkınma yatırımlarına ihtiyacı kalmamış Kazakistan KazakAid adında kendi kalkınma kurumunu kurmuştur. TİKA'nın faaliyetleri altyapı yatırımlarından kültürel işbirliğine dönüşmüştür. 'Eğitim ve kültür alanında sürdürülmekte olan işbirliği iki ülke ilişkilerinin bir başka önemli boyutunu teşkil etmektedir. Merkezi Türkistan'da bulunan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nin dört ayrı şehirdeki yerleşkesinde, yaklaşık 13.043 öğrenci öğrenim görmektedir.' (Türkiye - Kazakistan Siyasi İlişkileri)

2. TÜRKİYE VE KIRGIZİSTAN

31 Ağustos 1991 tarihinde Kırgızistan Cumhuriyet olarak Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etmiş ve Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. İki ülke arasında 29 Ocak 1992 tarihinden itibaren diplomatik ilişkiler oluşturulmuştur. 1992 yılı içerisinde karşılıklı olarak Bişkek ve Ankara'da büyükelçilikler açılmış ve Kırgız Cumhuriyeti'nin İstanbul'da bir de başkonsoloslugu açılmıştır. Bunun dışında 2008 yılından beri Celalabat'ta da Bişkek Büyük elçiliğine bağlı olarak faaliyet göstermekte olan bir fahri konsolosluk bulunmaktadır.

İki ülke ilişkileri, stratejik ortaklık seviyesinde karşılıklı güçlü siyasi iradeyle her alanda hızla gelişmektedir. Türkiye ve Kırgız Cumhuriyetleri arasında eğitim, kültür, ticaret ve ekonomik işbirliği, ulaştırma, iletişim, askeri ve diğer alanlarda 100'ü aşkın anlaşma ve işbirliği belgesi imzalanmıştır. İki ülke Cumhurbaşkanları tarafından 1997 yılında imzalanan "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması", 1999 yılında yayımlanan "Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla" bildirisini ve 2011 yılında imzalanan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Kurulmasına İlişkin Ortak Açıklama, bugünkü stratejik ortaklığın temel belgeleridir.

Akayev'in devrildiği 24 Mart 2005 ihtilali sırasında Türk işadamlarına ait işyerleri yağmadan büyük zarar gördü. Ayrıca, bir Türk işadamına ait Pınara Oteline el konuldu. Kurmanbek Bakiyev liderliğindeki Kırgız hükümetleri Rusya'ya yaklaşması Türkiye ile ilişkilerini de olumsuz etkiledi. Akayev dönemindeki ilişkilerdeki sıcaklık yerini kuşkuya bıraktı. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesine kampüs alanı olarak tahsis edilen arazinin bir kısmı dönemin Bişkek Belediye Başkanı olanı (Bakiyev'in son Başbakanı) Daniyar Usenov tarafından geri alınmaya çalışıldı.

7 Nisan 2010 tarihindeki ikinci iktidar değişimi ile Roza Otunbayeva ve Almazbek Atambayev önderliğindeki muhalif liderlerin iktidarı ele geçirmesi ile Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinde de yeni bir sayfa açıldı. Otunbayeva'nın Cumhurbaşkanlığı ve Atambayev'in Başbakanlığında Türkiye ile sıkı ilişkiler geliştirildi. Kırgızistan'ın günündeki olaylardan sonra Kırgızistan'a ilk yardım eline uzatan devletlerden biri de Türkiye oldu.

10 Ekim 2010 tarihinde yapılan Parlamento seçimi sırasında, Atambayev Türkiye ile ilişkilerin önemini vurgulayan seçim konuşmaları yaptı. Hatta Atambayev, Kırgızistan'ın siyasi ve ekonomik mülhazalar ile yakın zamanda girmek zorunda olduğu Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya arasındaki Gümrük Birliğine Türkiye'nin de girmesini önerdi. Gerek Atambayev'in Ankara'ya Moskova ziyaretinden sonra 15 Nisan 2010'da ve 26-27 Nisan 2011'de ve son olarak 12-17 Ocak 2012 tarihlerinde yaptığı ziyaretler gerekse Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın, 1-2 Şubat 2011 tarihinde Kırgızistan'a yaptığı ziyaret ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 1 Aralık 2011'deki Cumhurbaşkanlığı devir teslim törenine katılması ve bütün bu ziyaretlerde imzalanan belgeler, Atambayev ve hükümetinin Türkiye ile yakın işbirliği içinde olmak arzusunun ve Türk liderlerinin de Atambayev'e karşı sempatiyelerinin göstergesidir. Hatta Atambayev Ağustos 2014'de Cumhurbaşkanı seçilmesi dolayısı ile AK Parti merkezinde yapılan kutlamalarda Erdoğan ve AK Parti'nin ileri gelenleri ile birlikte balkondan halkı selamladı ve bir konuşma yaptı.

Ancak Türkiye Kırgızistan ilişkileri 2014 yılından itibaren gerilemiştir. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Atambayev'in Türkiye'nin Rusya ile yaşadığı uçak krizinde Rusya'yı destekleyen tutumu ve Türkiye'nin Rusya'dan özür dilemesi gerektiğine dair yaptığı açıklamalar iki ülke arasındaki ilişkilerin zedelenmesine

neden oldu. (Atambayev: Türkiye, Rusya'dan özür dilemeli) 15 Temmuz 2016'da darbe girişiminden sonra Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu'nun FETÖ'cülerin Kırgızistan'da darbe yapabileceğine dair sözleri ve Atambayev'in Türk hükümetinin isteğine rağmen okulları kapatmama söylemi ve Türkiye'ye rest çekmesi Türkiye yöneticilerini hayal kırıklığına uğrattı ve iki ülke arasındaki siyasi krize neden oldu. (Atambayev: Erdoğan'a müteşekkirim) Ancak bu olumsuz siyasi havaya rağmen Türkiye TİKA üzerinden sağladığı kalkınma yatırımlarına devam etti. Bunların en önemlileri Tarih müzesinin restorasyonu ve Bişkek'te hastane yapımıdır. 15 Ekim 2017 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Atambayev'in adayı Sooronbay Ceenbekov'un kazanması yakın gelecekte bir politika değişikliğini mümkün kılmamaktadır.

Kırgızistan Türkiye ekonomik ilişkileri istenilen seviyede değildir. 2014'de 420 milyon dolar zirveye çıkan ihracat 2016 yılında 308 milyon dolara gerilemiştir. Bu düşüşte Kırgızistan'ın 2015'te Avrasya Ekonomik Birliğine girmesinin payı vardır.

	2002	2007	2012	2016
İhracat	24 005	181 311	257 470	308 933
İthalat	17 623	45 020	45 226	101 067
Toplam Ticaret	41 628	226 331	302 696	410 000

(TÜİK verilerinden derlenmiştir.)

2015 verilerine göre çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren 300 civarında Türk sermayeli firma 304 milyon Dolarlık sermayeleri ile Kırgız ekonomisine büyük katkı vermekte olup, sayıları 5.000'i aşan Kırgız vatandaşına istihdam sağlamaktadır. Öte yandan, ülkemizde 2015 Aralık ayı itibarıyla 163 Kırgız sermayesine sahip şirket faaliyet göstermektedir. Türk müteahhitlik firmaları Kırgızistan'da şimdiye kadar 689 milyon dolar değerinde 65 proje üstlenmişlerdir. Türkiye'nin, 2004 yılından 2015'e kadar Kırgızistan'a ekonomik/ticari, sağlık, eğitim, sosyal ve kültürel işbirliği programlar bağlamında yapmış olduğu resmi ikili kalkınma yardımlarının toplam tutarı ise 855 milyon Dolar'dır. (Kırgızistan'ın Ekonomisi) Türk Dış yardımlarından en çok pay alan Orta Asya ülkesidir. Kırgızistan görece olarak diğer Orta Asya ülkelerinden daha açık olduğu için Türk STK daha çok örgütlenmişlerdir.

Eğitim alanında faaliyet gösteren başta Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi devletlerin ortak üniversitesidir ve 1995 yılından beri eğitim vermektedir. Bunun yanında Milli Eğitim Bakanlığına bağlı ilk ve orta öğretim kurumları vardır. Türkiye Diyanet Vakfı yaklaşık 7 bin 500 metrekaresine kapalı alana ve 10 bin 500 kişilik kapasiteye sahip, kapalı alanında ve bahçesinde aynı anda 20 bin kişi namaz kılabilen ve 30 milyon dolara mal olması beklenen dört minareli bir cami yaptırıyor. ("Orta Asya'nın en büyük camisi")

3. TÜRKİYE VE ÖZBEKİSTAN

Türkiye, bağımsızlığının hemen ardından 16 Aralık 1991'de Özbekistan'ı tanımış ve 4 Mart 1992 tarihinde ise iki ülke arasında diplomatik ilişkiler tesis edilmiştir. İlişkilerin hukuki temelini oluşturmak amacıyla bu ülke ile 90'ın üzerinde ikili anlaşma ve protokol imzalanmış, karşılıklı çok sayıda üst düzey ziyaret gerçekleştirilmiştir. "Özbekistan, 30 milyona yaklaşan nüfusu, geostratejik konumu, köklü tarihi, zengin kültürel değerleri ve ekonomik potansiyeliyle bölgesel barış ve istikrar için önemli bir konumda bulunmaktadır. Türkiye, kardeş Özbekistan ile arasındaki işbirliğinin her alanda gelişmesine büyük önem vermekte ve Türk ve Özbek halkları arasındaki yakın bağlardan güç alan ilişkilerin ilerletilmesi yönündeki iradesini korumaktadır." (Türkiye - Özbekistan Siyasi İlişkileri)

Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye Özbekistan ilişkileri çok iyi başladı, ancak bu dönem uzun sürmedi. Özbek muhalefet liderlerinden Muhammed Salih'in Özbekistan'dan ayrıldıktan sonra bir süre Türkiye'de ikamet etmesi ve Özbek hükümetlerinin radikal olan ya da olmayan bütün İslami hareketlere karşı yürüttüğü baskı politikası ilişkileri olumsuz etkiledi. Bu yüzden Türkiye'de eğitim gören binlerce Özbek öğrencinin Özbekistan'a geri çağırıldığı, büyükelçilerin geri çekildiği gergin bir dönem yaşandı. (Karasar ve Kuşumbayev, 2009: 104-105) Yaşanan bu olaylar sebebiyle 1990'lı yılların ortalarından 2016 yılına kadar iki ülke arasındaki ilişkiler daha çok ticarete ve Türkiye'nin Özbekistan'a yapmış olduğu sınırlı askeri yardımlar çerçevesinde devam etti. (Alimukhamedov ve Akçay, 2013: 235-242)

Sayın Cumhurbaşkanımız, Başbakan olduğu dönemde 18-20 Aralık 2003 tarihlerinde Özbekistan'ı ziyaret etmiştir. Uzun bir süre iki ülke arasında üst düzey ziyaretler olmadı. 2012 yılından sonra bazı üst düzey görüşmeler yapıldı ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Özbekistan'ı ziyaret etmiş ve 5 Şubat 2015'de TBMM'de Türkiye-Özbekistan Parlamentolar arası Dostluk Grubu oluşturuldu. (Dışişleri Bakanı Davutoğlu Özbekistan'da) Bu görüşmelerle sağlanan yakınlaşma uzun sürmedi ve Aralık 2014'de İstanbul'da Özbek hükümetine muhalif olarak bilinen ve Özbek hoca olarak tanınan Abdullah Buhari'nin öldürülmesi ve aynı tarihlerde muhalif Özbek Erk Partisi lideri Muhammed Salih'e yönelik suikast hazırlığının ortaya çıkarıldı. (Karagöl, 2016: 409)

İkili ilişkiler İslam Kerimov'un 3 Eylül 2016'da vefatından sonra tekrar canlandı ve gelişme belirtileri gösterdi. Cenaze törenine Türkiye'den Başbakan Yardımcısı Tuğrul Türkeş katıldı. 2016 yılı Kasım ayında Pakistan ziyareti dönüşünde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın hem Semerkant şehrindeki Kerimov'un mezarını ziyaret etmesi, hem de Özbekistan'ın yeni lideri Şavkat Mirziyoyev ile bir araya gelmesi oldu. Bu ziyaretle birlikte uzun yıllardan sonra iki ülkenin liderleri ilk kez yüz yüze görüştüler. Bu görüşmede, iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi için yapılması gerekenler konuşuldu. ("Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ziyareti) Erdoğan ile Mirziyoyev arasında ikinci görüşme, 15 Mayıs 2017 tarihinde Çin'in 'Tek Kuşak Tek Yol' projesi ile ilgili Pekin'de yapılan zirve toplantısı sırasında gerçekleşti. Yaklaşık 2 milyar dolara ulaşması beklenen ticari, yatırım ve turizm alanlarındaki işbirliği projeleri üzerinde duruldu. (Cumhurbaşkanı Erdoğan, Özbekistan)

Türkiye-Özbekistan Dış Ticareti				
	2002	2007	2012	2016
İhracat	93 735	225 612	449 884	532 994
İthalat	75 342	613 810	813 287	709 292
Toplam Ticaret	169 077	839 422	1 263 171	1 242 286

(TÜİK verilerinden derlenmiştir.)

Özbekistan'la ikili ticaret hacmimiz, 2016 yılında 1,24 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında 603 milyon dolar ile zirveye çıkan ihracat 2016 yılında 533 milyon dolara düşmüştür. İthalatımız ise 2012 yılında 813 milyon dolardan 2016'da 709 milyon dolara düşmüştür. Hâlihazırda ülkede, başta tekstil, taahhüt, gıda, otelcilik, inşaat malzemeleri ve plastik, ilaç ve hizmet sektörlerinde faaliyet gösteren, 100'ü temsilcilik olmak üzere toplam 700 kadar Türk sermayeli firma bulunmaktadır. Türk şirketlerinin Özbekistan'daki yatırım tutarı, 1 milyar Dolar civarındadır. Ülkemizde ise Özbek sermayeli 235 firma bulunmaktadır. Özbekistan'da bugüne kadar TİKA tarafından ekonomik, ticari, teknik, eğitim, sosyal ve kültürel işbirliği alanlarında çok sayıda program ve proje gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin, 2004 yılından bugüne kadar Özbekistan'a yapmış olduğu resmi kalkınma yardımlarının toplam tutarı 75 milyon Dolardır. (Özbekistan'ın Ekonomisi)

4. TÜRKİYE VE TÜRKMENİSTAN

Türkiye, 27 Ekim 1991 tarihinde SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını ilan eden Türkmenistan'ı ilk tanıyan ve Aşkabat'ta ilk Büyükelçilik açan ülkedir. İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin temeli, Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın Türkiye'ye yapmış olduğu 3 Aralık 1991 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Türkmenistan Cumhuriyeti Arasında Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Anlaşma"ya dayanmaktadır. İlerleyen yıllarda ilişkiler istenen yönde gelişmemiş ve 21 Aralık 2006'de Saparmurat Niyazov'un ölümüne kadar soğukluk yaşanmıştır.

Yeni Cumhurbaşkanı Gurbanguli Berdimuhammedov ile ilişkiler tekrar canlanmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 5-7 Aralık 2007 tarihlerinde Türkmenistan'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Türkiye ile Türkmenistan arasında "Hükümetlerarası Türk-Türkmen Komisyonu Kurulmasına Dair Anlaşma" imzalanmış ve 2008 yılının ilk çeyreğinde gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Türkiye-Türkmenistan Hükümetler arası Karma Ekonomik Komisyon (KEK) 1. Dönem Toplantısı 29-30 Nisan 2008 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki dönemde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Türkmenistan ziyareti ile iki ülke arasında 12 işbirliği anlaşması imzalanmış olup, başta enerji olmak üzere bilim ve teknoloji, diplomasi ve kültürel iş birliği gibi iki ülke arasındaki stratejik öneme sahip konular ele alınmıştır. Bu görüşmede iki ülke arasında 12 iş birliği anlaşması imzalanmıştır.

2014 yılından itibaren sekiz defa gerçekleştirilen karşılıklı Cumhurbaşkanı ziyaretleri, ilişkilerimizin ulaştığı aşamayı göstermesi bakımından önemlidir. 11. Cumhurbaşkanımız Sayın Abdullah Gül, Nisan 2014'te Atçılık Bayramı kutlamaları münasebetiyle Türkmenistan'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Haziran 2014'te, Türkmenistan Devlet Başkanı Gurbangulu Berdimuhamedov Ankara'ya resmi bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Türk Konseyi IV. Zirve toplantısına katılmıştır. Berdimuhamedov bilahare Ağustos 2014'te Sayın Cumhurbaşkanımızın yemin törenine iştirak etmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 6-7 Kasım 2014 tarihlerinde Cumhurbaşkanı sıfatıyla Orta Asya bölgesine ilk resmi ziyaretini Türkmenistan'a yapmıştır. Türkmenistan Devlet Başkanı Berdimuhamedov ise, 6. Uluslararası Türkmenistan Yatırım Forumuna katılmak ve resmi temaslarda bulunmak için 3-4 Mart 2015; Çanakkale Kara Savaşlarının 100. yıldönümü vesilesiyle düzenlenen etkinliklere iştirak etmek üzere 24 Nisan 2015, son olarak da 7 Ağustos tarihinde resmi bir görüşme yapmak üzere ülkemizi ziyaret etmiştir. Sayın Cumhurbaşkanımızın, Türkmenistan'ın Tarafsızlığının 20. yıldönümü vesilesiyle 12 Aralık 2015 tarihinde Aşkabat'ta düzenlenen "Tarafsızlık Siyaseti: Barış, Güvenlik ve Kalkınma Adına Uluslararası İşbirliği" konferansına katılımlarıyla ikili ilişkiler yeniden en üst düzeyde ele alınmıştır.

Türkmenistan Orta Asya ülkeleri içinde tarihini Türkiye'yle ilişkilendiren ve Osmanlı Devletini ve Türkiye'yi Türkmen soyundan gelen devletler olarak saymaktadır. "Ortak tarihi, dili, dini ve kültürü paylaşan iki kardeş ülke ve halk arasında, "Bir Millet, İki Devlet" temelinde dengeli, karşılıklı saygı ve işbirliğine dayalı özel ilişkiler bulunmaktadır. Türkmen tarafı, ilişkileri "kemik kardeşliği" olarak tarif etmektedir. İki ülke arasındaki işbirliği dış politika, ticaret ve ekonomi, kültür ve eğitim başta olmak üzere her alanda olumlu bir seyir izlemektedir." (Türkiye - Türkmenistan Siyasi İlişkileri)

Türkmenistan tarafsızlık statüsünü gerekçe göstererek Türkiye'nin Orta Asya ülkeleriyle giriştiği çok taraflı kuruluşlarda yer almamaktadır. Türkmenistan Türk Konseyine, Türk Akademisine, TÜRKPA'ya üye değildir. TÜRKSOY'a üyedir ancak devlet düzeyinde temsilci göndermeyip aktif olarak katılmamaktadır.

Türkiye ve Türkmenistan arasındaki ekonomik ilişkiler de hızla gelişmektedir. 2015 yılında Türkmenistan'a ihracatımız 1,85 milyar Dolar, ithalatımız ise 557 milyon Dolar olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında bu rakamlar düşüş göstererek ihracat 1.2 milyar dolara ithalat ise 442 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüşte Türkiye'nin Kasım 2015'de Rusya ile savaş uçağının düşürülmesinden dolayı yaşadığı kriz ve Rusya'nın hem Türk mallarına ve hem de Türk mallarını Orta Asya ve diğer Asya pazarlarına taşıyan Türk turlarına bir süre izin vermemesi etkili olmuştur. Türkmenistan Hazar bağlantılı Türkmenistan'dan geçecek olan Türk turlarının geçiş ücretlerini düşürdü, Hazar geçişi için Bakü-Türkmenbaşı arasındaki gemi seferlerini artırarak Türkmenistan üzerinden Türk mallarının geçişi için kolaylık sağladı. (Karagöl, 2016: 481-482)

Türk işadamları, bağımsızlığın kazanıldığı ilk günlerden bu yana, Türkmenistan'ın kalkınmasına katkı sağlamaktadır. Türkmenistan'da 700 civarında Türk firması kayıtlıdır. Türkmenistan, son yıllarda Türk müteahhitlik firmalarının Orta Asya'da en çok proje üstlendikleri ülke konumuna gelmiştir. Türkmenistan'ın bağımsızlığından itibaren firmalarımızca üstlenilen proje sayısı 1400'ün üzerinde olup, toplam proje bedeli 47 milyar Dolar'dır. Türk firmalarının inşaat sektörü haricinde yoğun faaliyet gösterdikleri bir başka alan da tekstil sektörüdür. (Türkmenistan'ın Ekonomisi)

	2002	2007	2012	2016
İhracat	110 021	339 989	1 480 052	1 241 448
İthalat	106 348	396 723	303 507	442 492
Toplam Ticaret	216 369	736 712	1 783 559	1 683 940

(TÜİK verilerinden derlenmiştir.)

Türkiye ve Türkmenistan arasında insani alanda da yakın ilişkiler mevcuttur. Türkmenistan'da yaşayan 9 bine yakın vatandaşımız iki kardeş halk arasında önemli bir köprü oluşturmaktadır. Her yıl çok sayıda Türkmen vatandaşı ülkemize turizm veya ticaret amacıyla gelmekte, binlerce Türkmen öğrenci ülkemizde eğitim görmektedir. Türkiye'ye gelen Türkmen ziyaretçi sayısı 2013 yılında yaklaşık 150 bin iken, 2015'te %16 artarak yaklaşık 175 bine ulaşmıştır. (Türkiye - Türkmenistan Siyasi İlişkileri) Türkmenistan'da faaliyet gösteren müteahhitlik firmalarımız 2012 yılında 4,9 milyar Dolar, 2013 yılında ise 10,6 milyar Dolar değerinde proje üstlenmişlerdir. Türkmenistan'da bugüne kadar Türk müteahhitlik firmalarınca üstlenilen proje sayısı 1400'ün üzerinde olup, toplam proje tutarı 48 milyar Dolardır. 700'den fazla Türk şirketinin kayıtlı olduğu Türkmenistan'da başta müteahhitlik hizmetleri olmak üzere, enerji, tekstil, altyapı gibi alanlarda firmalarımızca muhtelif projeler gerçekleştirilmektedir. Türkmenistan'daki toplam Türk yatırımı 413 milyon Dolardır. Ülkemizde 246 adet Türkmen sermayesine sahip şirket faaliyet göstermektedir. Türkiye'nin, 2004 yılından bugüne kadar Türkmenistan'a yapmış olduğu ikili resmi kalkınma yardımlarının toplam tutarı ise yaklaşık 166 milyon Dolardır. 2015 yılında ülkemize gelen Türkmen ziyaretçi sayısı 174 bin olarak gerçekleşmiştir. (Türkmenistan'ın Ekonomisi)

Türkiye ile Türkmenistan arasında ilk doğal gaz antlaşması 1 Mayıs 1992 tarihinde imzalanmış, fakat bu antlaşmanın nasıl uygulanacağı konusu antlaşmada net olarak ifade edilmedi. (Sarı, 2016: 151-197)

Daha sonra yapılan görüşmelerde de Türkmen gazının İran üzerinden aktarılması gündeme gelmiş, İran bu konuda çeşitli zorluklar çıkararak, Türkiye ile Türkmenistan arasında doğal gaz bağlantısına izin vermedi, Türkiye'ye kendi doğal gazını yüksek fiyattan satmaya devam etti. Türkmenistan gelen doğal gazı da kendi iç tüketimi için çok ucuz fiyata satın aldı. Mayıs 2013'te Türkmenistan ile Türkiye, Türkmen doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya TANAP boru hattı ile taşınabilmesi konusunda antlaşmaya vardı. (Sarı, 2016: 189-191) Erdoğan'ın Aralık 2015 Türkmenistan ziyareti sırasında Rusya ile yaşanan uçak krizi nedeniyle Rusya'dan gelen doğal gazın kesilmesi halinde Türkmenistan'dan gaz alımı da gündeme geldi. (Karagöl, 2016: 415) Türkiye'nin Türkmenistan'da TİKA yoluyla Sultan Sencer'in ve Merv şehrinde bulunan iki sahabe'nin türbesini restore ettirmesi, Anadolu Fatih Sultan Alparslan'ın mezarını arama çalışmalarına destek vermesi ve Türkmenistan'ın Latin alfabesine geçişte ihtiyaç duyduğu teknik malzemelerin temininde destek vermesi iki ülke arasındaki kültür işbirliğinin önemli örnekleri sayılabilir. (Kasım, 2016:109)

SONUÇ

İki kutuplu uluslararası sistemin etkisi soğuk savaş boyunca etkisini sürdürmüş ve NATO sistemi içinde olan Türkiye Varşova Paktı içindeki Türki halklarla ilgili hiçbir şey yapmamıştır. Sovyetlerin dağılması ile Türkiye Batı'nın da desteğiyle hızla Orta Asya ile ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Bunda Özal ve Demirel gibi liderlerin kişisel çabaları önemli rol oynamıştır. Fakat, Türkiye'nin Orta Asya algısı Orta Asya liderlerinde aynı karşılığı bulamadığı için hayal kırıklığı yaşanmıştır. 2007'lerden itibaren ilişkiler kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır. 2013'ten itibaren ilişkilere damgasını vuran FETÖ gerçeği devletin iç ilişkilerinin dış politikaya yansımalarıdır. Bu bölüm uluslararası ilişkilerin aktörlerinin devletler olduğu varsayımı üzerine kurulmuştur. Ancak devlet dışı aktörlerin de rolü unutulmamalıdır. Orta Asya ile ilişkilerde Türk sivil toplum kurumları önemli roller oynamaya devam etmektedirler. Ve devlet dışı aktörler devletler arasındaki ilişkilerde önemli yer tutabilmektedirler. 2013 yılından sonra FETÖ konusunun Orta Asya ile ilişkilerde tuttuğu rol örnek verilebilir.

Son olarak bulunduğu coğrafi konumdan dolayı sürekli krizlerle uğraşmak durumunda olan Türkiye için Orta Asya Türk Dış politikasının önceliklerinden değildir. Eğer nostaljik ve romantik öğeler olmasa bölge Türk kamuoyunda ve yöneticiler seviyesinde şimdi olduğundan daha az yer edebilirdi. Türkiye Orta Asya ilişkileri belli bir seviyeye gelmiştir ve konjonktürle değişiklikler dışında dramatik iniş çıkışlar beklenmemektedir.

KAYNAKÇA:

- Alimukhamedov, F., & Akçay, E. (2013). Redefining the Contemporary Relations between Turkey and Uzbekistan. *Dumplupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (36), 235-242.
- Atambayev: Erdoğan'a müteşekkirim, Gülen'i tanımıyorum, okulları da kapatmıyorum - Sputnik Türkiye. . Erişim:<https://tr.sputniknews.com/columnists/201612011026090969-kirgizistan-turkiye-erdogan-gulen/> 6.09.2018
- Atambayev: Türkiye, Rusya'dan özür dilemeli. . Erişim:<https://tr.sputniknews.com/politika/201512241019846987-kirgizistan-turkiye-rusya-atambayev/> 6.09.2018
- Cumhurbaşkanı Erdoğan, Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev ile Görüştü. . Erişim:<https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/75193/cumhurbaskani-erdogan-ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-ile-gorustu.html> 6.09.2018
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ziyareti Özbekistan basınında geniş yer buldu. . Erişim:<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdoganin-ziyareti-ozbekistan-basininda-genis-yer-buldu/688848> 6.09.2018
- Darbe girişimine karşı dünyadan Türkiye'ye destek. Erişim:<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/darbe-girisimine-karsi-dunyadan-turkiyeye-destek-269760.html> 6.09.2018
- Dışişleri Bakanı Davutoğlu Özbekistan'da. Erişim:http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-davutoglu-ozbekistan_da.tr.mfa 6.09.2018
- Karagöl, Fahriye. K. (2016). Türkiye'nin Orta Asya ve Pakistan Politikası 2015. B. Duran & K. İnat (Ed.), *Türk Dış Politikası Yıllığı 2015*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Karasar, Hasan. A., & Kuşumbayev, Sanat. K. (2009). *Türkistan Bütünleşmesi: Merkezi Asya'da Birlik Arayışları 1991-2001*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kasım, Kamer. (2016). Türkmenistan Dış Politikası. K. Kasım (Ed.), *Türkmenistan* (ss. 151-197). Ankara: Mustafa Kemal Kültür Merkezi Yayınları.
- Kazakistan FETÖ komisyonu kurdu. . Erişim:<http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/abdullah-karakus/kazakistan-feto-komisyonu-kurdu-2362588/> 6.09.2018
- Kazakistan'ın Ekonomisi. Erişim:<http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa> 6.09.2018
- Kırgızistan'ın Ekonomisi. Erişim:<http://www.mfa.gov.tr/kirgizistan-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> 6.09.2018
- Orta Asya Ülkeleri İle İlişkiler. Erişim:<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa> 6.09.2018
- Orta Asya'nın en büyük camisi Kırgızistan'da tamamlandı. Erişim:<http://kabar.kg/tur/news/orta-asyan-n-en-buyuk-camisi-k-rg-zistanda-tamamland/> 6.09.2018
- Özbekistan'ın Ekonomisi. Erişim:<http://www.mfa.gov.tr/ozbekistan-cumhuriyeti-ekonomisi.tr.mfa> 6.09.2018
- Sarı, Yaşar. (2016). Türkmenistan'ın Enerji Politikaları. İçinde K. Kasım (Ed.), *Türkmenistan* (ss. 151-197). Ankara: Mustafa Kemal Kültür Merkezi Yayınları.
- Sarı, Yaşar. (2017). Türkiye-Orta Asya İlişkilerinde Sınırlı İş Birliği. K. İnat, A. Aslan, & B. Duran (Ed.), *AK Parti'nin 15 Yılı: Dış Politika*. SETA Vakfı İktisadi İşletmesi.
- Türkiye - Kazakistan Siyasi İlişkileri. Erişim:http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_tr.mfa 6.09.2018
- Türkiye - Özbekistan Siyasi İlişkileri. Erişim:<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ozbekistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa> 6.09.2018

Türkiye - Türkmenistan Siyasi İlişkileri. Erişim:<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> 6.09.2018

Türkmenistan'ın Ekonomisi. Erişim:<http://www.mfa.gov.tr/turkmenistan-ekonomisi.tr.mfa> 6.09.2018

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ДАМУЫН ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРМЕН ЗЕРТТЕУ

аға оқытушы **Қ.А. АСҚАРБАЕВА***
б.ғ.к., доцент м.а. **Н.И. ЖАПАРКУЛОВА**
оқытушы **Б. АДЕНОВА**

Түйіндеме:

Зерттеу жұмысында бала жасының тиісті шақтарында оларды сипаттайтын, яғни, сол шақтарға тән болатын морфологиялық және функционалдық көрсеткіштерінің кешені болатыны және ол арқылы денсаулық деңгейіне баға беруге болатыны ғылыми ақиқат екенін ескерсек, әрі аталған көрсеткіштер кешенінің көптеген факторларға байланыстылығына орай мұндай зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу керектігі күмән тудыруға тиіс емес. Осы тұрғыдан біздің жүргізген жұмысымыздың өзекті мәселеге арналғанын түсінуге болады.

Тірек сөздер: *Гарвард степ-тесті, кардиореспиратор, соматикалық өлшеулер*

RESEARCH BY PHYSIOLOGICAL METHODS PHYSICAL DEVELOPMENT OF THE SCHOOLCHILDREN

Abstract:

Given the fact that it is a complex of morphological and functional indicators that characterize them at the appropriate age of the study, and hence can assess the level of health, it is doubtful that these indicators are consistent with many factors, should not cause. From this point of view, it is possible to understand that our work is a key issue.

Keywords: *Harvard step test, somatical measuring, cardiorespiratory*

КІРІСПЕ

Мектеп жасындағы оқушылардың ағзасы күрделі дему сатысында болады. Бұл кезде баланың сүйек, бұлшықет, жүйке ұлпасы мен ішкі мүшелері толығынан жіктеліп, олардың қалыптасуы ересек адам денесіне ұқсай бастайды. Бой өсуі баяулап, дене мүшелері қалыптасады, яғни бала ағзасы күрделі өзгерістерге ұшырай бастайды. Оқу- тәрбие жұмыстарын ағзаның осындай ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастыру қажет. Олай болмаған жағдайда, балалардың мінез-құлықтары дұрыс қалыптаспайды, мүшелері дұрыс жетілмей денсаулықтарына зақым келеді, оқуға зейінімен құштарлықтары төмендейді, тіпті мүлде жойылуы мүмкін. Сондықтан мұғалімдер өздері оқытып жүрген оқушылар ағзасының жасына лайық ерекшеліктерін білуі қажет. Жасөспірімдердің дене массасының 1 кг-на есептегендегі оның шамасы (МПО/кг) дене еңбегіне қабілетті көрсете алады. Зерттеулерге қарағанда қазіргі оқушылардың максималды пайдаланатын оттегі XIX-ғасырдың 50-жылдарымен салыстырғанда төмен көрінеді. Мұның негізгі себебі, жасөспірімдердің қозғалыс белсенділігінің төмендеуі деп есептеледі. Сондықтан мектеп жасындағы баланың максималды пайдаланатын оттегін анықтаудың практикалық мәні зор. Сол арқылы әрбір жас тобындағы төменгі көрсеткіш байқалған балаларға көрсетілуге тиісті көмектерді ойластыруға іске асыруға мүмкіндік туады. Біздің зерттеп-бақылауымыз Алматы қаласы мектеп-гимназиясында және Рахым Сәрсенбин атындағы №192 орта мектебінде жүргізілді. Д.М. Демина, М.Н. Евлампиева, А.Б. Кирпичников, Е.М. Ратнер (1982) пульс жиілігі мен энергошығын деңгейін зерттеу нәтижесінде оларда нервтік-эмоционалдық ширығу дене еңбегі ауыртпалығының көрсеткіші деген тұжырым жасайды. Осыған орай Ц.А. Бузунов пен В.Тиле (1982) жүргізген, әр түрлі ауыртпалығы бар дене еңбегімен айналысатын адамдарға велоэрометрде өлшемді физикалық жүктеме бергенде (50 Вт, 100Вт. 150Вт) және тыныштық күйінде өкпе вентиляциясын өлшеу нәтижелері назар аударуға тұрады.

Жұмыстың ауырлығының артуна қарай, тыныс коэффициенті өзгереді. Авторлардың пікірінше, бұл кезде май қоры гликогенэнергиялық алмасуға түседі (Христэнсон, Гангзель; Эдвардс, Дилл). Ауыр жұмыс кезінде тыныс коэффициентті 2,1-ге жетеді. Жоғары тыныс коэффициентіне байланысты $\dot{V}I_2$ -ның бөлінуінің белгілі мөлшердегі ұлғаюы өкпе гипе рвентиляциясымен ғана түсіндірілмейді, сол сияқты артерия қанындағы $\dot{V}I_2$ -ның қысымы да аз өзгереді. Иссекуц пен Родаль, 1961ж жұмыс кезінде тыныс коэффициенті қышқылдар мен олардың реакцияларының ыдырауынан,

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, a.kura13@mail.ru

бикарбонаттардың бөлінуінен деп түсіндіреді. Дене еңбегі кезінде, біріншіден тыныс коэффициентінің 0,70-ке дейінгі аралықта оның түсуі байқалады соңында тыныс коэффициентінің сатылап жоғарылауы барлық кездегі деңгейдегі 3-4 минуттық жоғарылауы бұл зат алмасумен байланысы жоқ, $\dot{N}\dot{I}_2$ газының бөлінуі арасында (жалпы $\dot{N}\dot{I}_2 - 0,75 \cdot \dot{I}_2$) және қандағы сүт қышқылының құрамының өсуіне тәуелді болады. Бұлшықет қызметінде энергияның шығымымен оттегіні пайдалану жасалған жұмысына байланысты анықталады: оның басталуымен, қарқындылығымен, үнемділігімен, кейбір сыртқы жағдайларға байланысты (температура, ылғалдылық, барометрлік қысым т.б.). Жұмыстың орындалуына байланысты оттегіні пайдалану дене еңбегі кезінде пропорционалды уақыт аралығында өседі. Шаршау процесі басталғаннан оттегін пайдалану мөлшері пропорционалды емес тез өседі. Жұмыстың қарқыны оттегін пайдалану арасындағы қатынас күрделі. Көптеген жұмыс типіндегі оптималды тездікте бақыланушы аз мөлшерде оттегін жұмсайды. Ал жәй және тез темптегі жұмыста жоғары мөлшерде оттегін пайдаланғаны байқаған. Организмге оттегінің келіп түсуі, вентиляция қызметіне байланысты. Бұлшықет қызметінде өкпе вентиляциясының жоғарылауы жиілік пен дем алу тереңдігінің ұлғаюымен анықталады. Тыныс алу жиілігі жұмыстың ауырлығына пропорционалды ұлғаяды. Белгілі ауырлықтағы жұмыста тыныс алу жиілігі 2-4 минут аралығында өседі, содан соң белгілі деңгейде тұрақталады. Тыныс алу тереңдігі 3-5 минут аралығында өседі. Ауыр жұмыста дем алу тереңдігі төмендеген кезде тыныс алу жиілігі өседі. Қайталанған бұлшықет жұмысында, өкпе вентиляциясы шартты рефлекторлы түрде жоғарылайды. Орташа ауырлықтағы жұмыста минуттық қан көлемі 30-40л/мин (М.И. Виноградов 1958ж). Жоғары минуттық қан көлемі жүзушілерде байқалған. Минуттық қан көлемі жүрек соғу жиілігі мен жүрек соғу көлемімен сипатталады. Жүрек соғу жиілігі жұмыстың бас кезінде артады. Жүрек соғу жиілігінің алғашқы тез ұлғаюынан соң екінші фаза байқалады. Жеңіл жұмыста жүрек соғу жиілігінің ұлғаю кезеңі 1-2 минут, ал ауыр жұмыста 7-8 минут соғылады. Алғашқы жүрек соғу жиілігінің өсуі оттегіні пайдалануына байланысты. Бұндай параллельдік жүрек соғу жиілігі 1 минутта 170-180 рет соққанша байқалады. Шыныққан адамдарда жүрек соғу жиілігі шынықпаған адамдармен салыстырғанда төмен. Жүрек соғу жиілігі мен оттегіні пайдаланудың арасындағы тәуелділік «оттектік жүрек соғу жиілігінің негізін шығарады». Оттектік жүрек соғу жиілігі дегеніміз – әрбір жүрек соғу жиілігіндегі оттегі мөлшерінің жұмсалуын айтады. Жүректің минутына 80-100 рет соғылуында оттектік жүрек соғу жиілігі өзгермейді. Дене еңбегінің жүктемесі кезінде «Оттектік жүрек соғу жиілігі» өседі. Жүректің систолалық қан көлемі 200мл көрсетеді. Бұл теория жүзіндегі максималды систолалық қан көлемінің есебіне сай, ал шынықпаған адамдарда дене еңбегі жүктемесі кезінде систолалық қан көлемі 140-150мл-ге тең болған [6].

Зерттеу объектісі. Алматы қаласы мектеп-гимназиясында және Рахым Сәрсенбин атындағы №192 орта мектебінде оқитын 10-11 сынып оқушылары болып табылады.

Зерттеу объектісі және оларға сипаттама. Зерттеу жұмысы Алматы қаласы мектеп-гимназиясында және Рахым Сәрсенбин атындағы №192 орта мектебінде оқитын 10-11 сынып оқушыларына (15-17 жас) жүргізілді. Бұл мектеп оқушыларының жеке басының медициналық картасын қарағанда, дәрігердің тұжырымдауы бойынша, балалардың дені сау негізгі топқа жатқызылған.

Зерттелуге алынған оқушылардың сандық көрсеткіші 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Зерттелуге алынған оқушылардың сандық көрсеткіші

Жасы	Ұлдар	Қыздар	Жалпы
15	3	4	7
16	7	11	18
17	9	4	13

Осы жұмысты жүргізуде біздің алдымызға қойған мақсатымыз осы жастағы оқушылардың дене дамуының деңгейін анықтау арқылы және олардың жұмыс қабілетін физиологиялық тәсілдермен зерттеу арқылы денсаулықтарын бағалау. Физиологиялық деңгейдегі дамуды көрсететін тәсілмен анықталады. Оған Гарвард степ – тесті индексі және МПО жатады. Мұнда 10-11 сыныптардан 20 оқушыдан зерттелінді.

Зерттеу әдістемесі Физиологиялық тәсілдер ретінде: Гарвард степ-тесті индексі және кардиореспираторлық жүйенің көрсеткіші – максималды пайдаланылған оттегі (МПО) мөлшері жатады. Осы мақсатта, Гарвард «степ тесті» сұрақтамасы қолданылады. Бұл тұста денеге күш түсіруді орындау белгілі бір уақыт аралығында сатыға көтерілу түрінде беріледі. Саты биіктігі және күш түсіруді орындау уақыты зерттелер адамның жынысымен, жасымен және денесінің өсу – даму қалпымен байланысты болады.

Дене еңбегінің жүктемесі ретінде степ-тест жаттығуын жасату, максимальды пайдаланылған оттегіні (МПО) анықтау әдісімен сәйкес жүреді.

Зерттеушілер максимальды пайдаланылған оттегі МПО деңгейінен басқа, адамның жұмыс қабілеттілігіне баға беру критерилерін ойлап тапты. Адамның дене салмағының 1 кг-на есептегендегі шамасы (МПО/кг) оның дене еңбегіндегі жұмыс қабілетін көрсетеді (2-кесте).

Кесте 2. МПО/кг бойынша бағалау

МПО/кг		
Ұлдар	Қыздар	Баға
55-60	45-50	өте жақсы
50-54	40-44	жақсы
45-49	35-39	қанағаттандырарлық
44-одан да төмен	34- одан да төмен	қанағаттандырарлықсыз

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Гимназияның 10-сыныбындағы оқушылардың соматикалық және физиологиялық жүйесінің көрсеткіштері 2- кестелерде келтірілген. Онда зерттелушінің жасы, жынысы, бойы, салмағы, кеуде шеңбері, тыныштық күйдегі пульс жиілігі – т/п, орташа мәні – о/м, жүктемеден кейінгі пульс жиілігі – ж/к/п, Гарвард степ-тест индексі– ГСТИ, максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) және МПО/кг бойынша мәліметтер берілген.

Ең алдымен ұлдарға тоқталатын болсақ. Қ.Ә. жасы 15, бойы 179,5 см, кеуде шеңбері 99 см, таразыға өлшегендегі салмағы 83 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 70 кг болды. Бұл оқушыда 13кг салмақтың артық екенін байқалды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундындағы пульс жиіліктері 72, 66, 60, орта мәні 66, Гарвард степ-тесті индексі 60,6 (орта шеннен), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3839 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 46,2 (қанағаттанарлық) деген көрсеткіш. Екі тәсіл көрсеткіштері бойынша Қ.Ә. денсаулығында күдік тудыратын мәселе бар екенін айтуға болады.

Екінші ұл Қ.Н. жасы 16, бойы 178,5 см, кеуде шеңбері 95,5 см, таразыға өлшегендегі салмағы 75 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 69 кг болды. Бұл оқушыда бкг салмақтың артық екенін байқалды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 98, орташа мәні 96, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секунтындағы пульс жиіліктері 87, 72, 69, орта мәні 76, Гарвард степ-тесті 52,6 (жаман), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3146мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 41,9 (қанағаттанарлықсыз) деген көрсеткіш. ГСТИ және МПО/кг нәтижелері бойынша оқушының денсаулығының қауыпты жағдайда екенін анықталды.

Үшінші ұл А.Ә. жасы 15, бойы 182,5 см, кеуде шеңбері 87 см, таразыға өлшегендегі салмағы 65 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 72кг болды. Бұл оқушыда 7кг салмақ жетіспеушілігі байқалды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секунтындағы пульс жиіліктері 57, 54, 39, орта мәні 50, Гарвард степ-тесті 80 (жақсы), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 4237 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 65,1 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Бұл жерде А.Ә. Соматикалық зерттеу тұрғысынан ауытқушылықтар байқалды.

Ж.А. жасы 16, бойы 162,5 см, кеуде шеңбері 76 см, таразыға өлшегендегі салмағы 45 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 57,9 кг болды. Бұл оқушыда 12,9 кг салмақ жетіспеушілігі байқалды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 98, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секунтындағы пульс жиіліктері 60, 60, 51, орта мәні 57, Гарвард степ-тесті 70,1 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3359 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 74,6 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

А.Н. жасы 15, бойы 173,5 см, кеуде шеңбері 85 см, таразыға өлшегендегі салмағы 62 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 65 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секунтындағы пульс жиіліктері 57, 54, 39, орта мәні 50, Гарвард степ-тесті 80 (жақсы), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 4138 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 66,7 (өте жақсы) деген көрсеткіш. ГСТИ мен МПО нәтижелері бірін-бірі қуаттайды.

Енді қыздардың көрсеткіштеріне назар аударсақ. Зерттелінуші Р.З. жасы 16, бойы 170 см, кеуде шеңбері 87 см, таразыға өлшегендегі салмағы 63 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 57 кг болды. Бұл оқушыда бкг салмақтың артық екенін байқалды. Физиологиялық

көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 63, 60, 48, орта мәні 57, Гарвард степ-тесті 70,1 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2830 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 44,9 (қанағаттанарлық) деген көрсеткіш. Тиісті салмағы мен таразыдағы салмағы арасында айтарлықтай айырмашылықтың бары байқалады.

Келесі оқушы Н.А. жасы 15, бойы 156,5 см, кеуде шеңбері 77 см, таразыға өлшегендегі салмағы 54 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 48,7 кг болды. Бұл оқушыда 5,7кг салмақтың артық екенін байқалды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 69, 63, 54, орта мәні 62, Гарвард степ-тесті 64,5 (орта шеннен), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2370 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 43,9(қанағаттанарлықсыз) деген көрсеткіш. ГСТИ және МПО/кг нәтижелері бойынша оқушының денсаулығының қауыпты жағдайда екенін анықталды.

Ә.А. жасы 15, бойы 160 см, кеуде шеңбері 76 см, таразыға өлшегендегі салмағы 50 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 50,9 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 92, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 75, 66, 51, орта мәні 64, Гарвард степ-тесті 62,5 (орта шеннен), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2153 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 43 (қанағаттанарлықсыз) деген көрсеткіш. ГСТИ және МПО/кг нәтижелері бойынша оқушының денсаулығының қауыпты жағдайда екенін анықталды.

А.А. жасы 15, бойы 162 см, кеуде шеңбері 73 см, таразыға өлшегендегі салмағы 47 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 52 кг болды. Бұл оқушыда 5 кг салмақ жетіспеушілігі байқалды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 75, 75, 54, орта мәні 68, Гарвард степ-тесті 58,8 (орта шеннен), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2087 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 44,4 (қанағаттанарлық) деген көрсеткіш. Тиісті салмағы мен таразыдағы салмағы арасында дерліктей айырмашылық, яғни салмақтың жетіспеушілігі байқалады.

Бұл сыныптың соңғы зерттелінушісі Т.А. жасы 15, бойы 162см, кеуде шеңбері 89 см, таразыға өлшегендегі салмағы 65 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 52 кг болды. Бұл оқушыда 13кг салмақтың артық екенін байқалды. Физиологиялық көрсеткіштеріне тоқталар болсақ, тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 63, 60, 48, орта мәні 57, Гарвард степ-тесті 70,1 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2776 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 42,7 (қанағаттанарлықсыз) деген көрсеткіш. Соматикалық зерттеу мен физиологиялық зерттеулер бірін-бірі қуаттамайды. Тиісті салмағы мен таразыдағы салмағы арасында дерліктей айырмашылық, яғни салмақтың артық екені байқалады.

Жалпы 10-сынып оқушыларына жүргізілген зерттеулер мәліметтері бойынша, оқушылардың басым бөлігінде соматикалық көрсеткіштерінің бірі салмақ бойынша ауытқулар, яғни салмақтың жетіспеушілігі байқалды. Сонымен қатар салмақтың артуы да байқалды. Мысалы, А.Ә.-да 7кг, Ж.А.,-да 12кг тиісті салмағына жетпейді, ал Қ.Н., Р.З., Н.А.,-да бкг, Қ.Ә., Т.А.-да 13кг, тиісті салмағынан артық. Физиологиялық параметрлер: ГСТИ және МПО нәтижелері бойынша көпшілігінде ауытқушылықтар байқалды.

Енді, Рахым Сәрсенбин атындағы №192 орта мектебінің 10-сынып оқушыларының мәліметтері .

Ұлдардың көрсеткіштерінен бастасак: А.Қ.жасы 16, бойы 156 см, кеуде шеңбері 76 см, таразыға өлшегендегі салмағы 50 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 53 кг болды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 84, орташа мәні 86, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 60, 60, 42, орта мәні 54, Гарвард степ-тесті 74 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3540 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 70,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

Екінші ұл бала Ә.А. жасы 16, бойы 170 см, кеуде шеңбері 83 см, таразыға өлшегендегі салмағы 56 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 63 кг болды. Бұл оқушыда 7кг салмақтың жетіспеушілігі анықталды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 63, 60, 48, орта мәні 57, Гарвард степ-тесті 70,1 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3572 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 63,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Бұл жерде біраз ауытқу салмақтың кемдігінде болып тұр.

Үшінші ұл бала Э.Е. жасы 16, бойы 180 см, кеуде шеңбері 96 см, таразыға өлшегендегі салмағы 80 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 70 кг болды. Бұл оқушыда 10кг салмақтың артықтығы анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 75, 63, 54, орта мәні 64, Гарвард степ-тесті 62,5 (орта шеннен), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3656 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 45,7 (қанағаттанарлық) деген көрсеткіш.

Т.Н. жасы 16, бойы 169 см, кеуде шеңбері 88 см, таразыға өлшегендегі салмағы 69 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 62 кг болды. Бұл оқушыда 7кг салмақтың артықтығы анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 72, 63, 51, орта мәні 62, Гарвард степ-тесті 64,5 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3515 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 50,9 (жақсы) деген көрсеткіш. Бұл жерде біраз ауытқу салмақтың кемдігінде болып тұр.

Қ.А. жасы 16, бойы 161 см, кеуде шеңбері 81 см, таразыға өлшегендегі салмағы 45 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 56,8 кг болды. Бұл оқушыда 11,8кг салмақтың жетіспеушілігі анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 66, 51, 42, орта мәні 53, Гарвард степ-тесті 75,4 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3066 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 68,1 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

Енді қыздар балалардың көрсеткіштеріне назар аударсақ. Зерттелінуші А.Г. жасы 16, бойы 151 см, кеуде шеңбері 68 см, таразыға өлшегендегі салмағы 45 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 45 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 54, 45, орта мәні 53, Гарвард степ-тесті 75,1 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2480 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 55,1 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Г.-ның соматикалық және физиологиялық өлшеулер бойынша көрсеткіштері қалыпты екенін байқауға болады.

Келесі оқушы Л. С. жасы 16, бойы 155 см, кеуде шеңбері 76см, таразыға өлшегендегі салмағы 54 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 47,8 кг болды. Бұл оқушыда 6,2 кг салмақтың жетіспеушілігі анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 57, 48, орта мәні 55, Гарвард степ-тесті 72,7 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2717 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 50,3 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

С. М. жасы 16, бойы 167 см, кеуде шеңбері 72 см, таразыға өлшегендегі салмағы 59 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 55кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 66, 63, 48, орта мәні 59, Гарвард степ-тесті 67,7 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2648 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 44,8 (жақсы) деген көрсеткіш. Соматикалық та, физиологиялық та зерттеулер тұрғысынан С.М.-да ауытқушылықтар байқалмады.

Келесі оқушы Е. Ә. жасы 16, бойы 155 см, кеуде шеңбері 70см, таразыға өлшегендегі салмағы 50 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 47,8кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 75, 66, 51, орта мәні 64, Гарвард степ-тесті 62,5 (орта шеннен), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2229 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 44,5 (жақсы) деген көрсеткіш. Е.Ә.-ның соматикалық және физиологиялық өлшеулер бойынша көрсеткіштері қалыпты екенін байқауға болады.

Б. Ә. жасы 16, бойы 150 см, кеуде шеңбері 77см, таразыға өлшегендегі салмағы 52 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 44,7 кг болды. Бұл оқушыда 7,3кг салмақтың артықтығы анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 94, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 72, 63, 51, орта мәні 62, Гарвард степ-тесті 64,5 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2338 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 44,9 (жақсы) деген көрсеткіш.

Жалпы, 10-сынып оқушыларының соматикалық мәліметтеріне назар аударсақ: Ә. А.-да 7 кг, Қ.А.-да 11,8кг салмақтың жетіспеушілігі, ал Т.Н., Л.С.-да 7кг, Б.Ә.-де 73кг, Э.Е.-де 10кг артық салмақ байқалды. Физиологиялық көрсеткіштеріне тоқталар болсақ, барлық оқушыда ГСТИ және МПО/кг нәтижелері бірін-бірі қуаттайды.

№59 мектеп- гимназиясының 11-сынып оқушыларының мәліметтеріне келер болсақ, бұл жөнінде 12-13-кестелерде көрсетілген.

Ұлдардың көрсеткіштеріне назар аударсақ: С.Р. жасы 17, бойы 147 см, кеуде шеңбері 81 см, таразыға өлшегендегі салмағы 62 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 46,8 кг болды. Бұл оқушыда 15,2кг салмақтың артықтығы анықталды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 84, орташа мәні 82, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 63, 60, 54, орта мәні 59, Гарвард степ-тесті 67,7 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3759 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 60,6 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Бұл жерде біраз ауытқу салмақтың артықтығында болып тұр.

М.Ұ. жасы 17, бойы 180 см, кеуде шеңбері 89 см, таразыға өлшегендегі салмағы 67 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 70 кг болды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 78, 75, 69, орта мәні 74, Гарвард степ-тесті 54 (жаман), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3240 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 48,3 (қанағаттанарлық) деген көрсеткіш.

Д.Д. жасы 17, бойы 175,5 см, кеуде шеңбері 84 см, таразыға өлшегендегі салмағы 70 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 67 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 88, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 60, 45, орта мәні 55, Гарвард степ-тесті 72,7 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 4189 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 59,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Бұл оқушыда барлық зерттеулер бірін-бірі қуаттайды және денсаулығының қалыпты жағдайда екенін айтуға болады.

Ж.Ә. жасы 17, бойы 165 см, кеуде шеңбері 84 см, таразыға өлшегендегі салмағы 66 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 60кг болды. Бұл оқушыда 6кг салмақтың артықтығы анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 84, орташа мәні 86, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 78, 78, 75, орта мәні 77, Гарвард степ-тесті 51,9 (жаман), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3216 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 48,7 (қанағаттанарлық) деген көрсеткіш.

Қыздардың көрсеткіштерін талдап көрейік. Зерттелінуші Е. Т. Жасы 16, бойы 163 см, кеуде шеңбері 83 см, таразыға өлшегендегі салмағы 60 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 52 кг болды. Бұл оқушыда 8кг салмақтың артықтығы анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 54, 54, орта мәні 56, Гарвард степ-тесті 71,4 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2864 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 47,7 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

Ж.Ә.-ның жасы 17, бойы 165 см, кеуде шеңбері 81 см, таразыға өлшегендегі салмағы 50 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 54 кг болды. Бұл оқушыда 4 кг салмақтың жетіспеушілігі анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 57, 54, 51, орта мәні 54, Гарвард степ-тесті 74 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2718 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 54,3 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

Келесі оқушы Ә. А. Жасы 16, бойы 166 см, кеуде шеңбері 83 см, таразыға өлшегендегі салмағы 53 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 54 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 84, орташа мәні 84, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 63, 54, 48, орта мәні 55, Гарвард степ-тесті 72,7 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2596 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 48,9 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Бұл оқушыда барлық зерттеулер бірін-бірі қуаттайды және денсаулығының қалыпты жағдайда екенін айтуға болады.

С.А. жасы 16, бойы 165, кеуде шеңбері 81 см, таразыға өлшегендегі салмағы 50 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 54 кг болды. Бұл оқушыда 4 кг салмақтың жетіспеушілігі анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 88, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 54, 48, 48, орта мәні 50, Гарвард степ-тесті 80 (жақсы), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2836 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 56,7 (өте жақсы) деген көрсеткіш. С.А-ның мәліметтеріне назар аударар болсақ: физиологиялық параметрлері МПО/кг және ГСТИ көрсеткіштері бірін-бірі қуаттайды.

11-сынып оқушыларының дене дамуының көрсеткіштерінен байқалатыны, олардағы салмақтың жетіспеушілігі мен артықтығы. Нақтырақ айтар болсақ: Ж. Ә., С.А-ға тиісті дене салмағына 4кг жетіспейді, ал С.Р.-ға 15,2кг, Ж.Ә.-ға 6кг, Е.Т.-ға 8кг артық салмақтың бар екені анықталды. Олардың соматикалық та, физиологиялық та өлшеулер бойынша көрсеткіштері қалыпты болды.

Енді, Рахым Сәрсенбин атындағы №192 орта мектептің 11-сынып оқушыларының мәліметтеріне келер болсақ, ұлдардың көрсеткіштеріне назар аударсақ. Ж.Ә. жасы 17, бойы 185см, кеуде шеңбері 89 см, таразыға өлшегендегі салмағы 75кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 73,9 кг болды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 90, орташа мәні 88, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 57, 48, орта мәні 55, Гарвард степ-тесті 72,7 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 4336 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 57,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш. МПО/кг және ГСТИ мәліметтері бойынша бағалары бірін-бірі қуаттайды.

Н.Т. жасы 17, бойы 170 см, кеуде шеңбері 91 см, таразыға өлшегендегі салмағы 70 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 63 кг болды. Бұл оқушыда 7кг салмақтың артықтығы анықталды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 57, 51, орта мәні 56, Гарвард степ-тесті 71,4 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 4189 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 59,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

С.Н. жасы 17, бойы 172 см, кеуде шеңбері 95 см, таразыға өлшегендегі салмағы 67 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 64,7 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 57, 51, орта мәні 56, Гарвард степ-тесті 71,4 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 4098 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 61,1 (өте жақсы) деген көрсеткіш. МПО/кг және ГСТИ мәліметтері бойынша бағалары бірін-бірі қуаттайды.

Е.М. жасы 17, бойы 175 см, кеуде шеңбері 86 см, таразыға өлшегендегі салмағы 63 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 66,8 кг болды. Таразыдағы дене массасы мен тиісті дене массасында айырмашылық айтарлықтай емес. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 84, орташа мәні 82, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 60, 54, 48, орта мәні 54, Гарвард степ-тесті 74 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 3974 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 63 (өте жақсы) деген көрсеткіш. МПО/кг және ГСТИ мәліметтері бойынша бағалары бірін-бірі қуаттайды.

Е.Ж. жасы 17, бойы 176 см, кеуде шеңбері 94 см, таразыға өлшегендегі салмағы 68кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 67,5кг болды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 54, 54, 48, орта мәні 52, Гарвард степ-тесті 76,9 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 4616 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 67,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Бұл оқушыда барлық зерттеулер бірін-бірі қуаттайды және денсаулығының қалыпты жағдайда екенін айтуға болады.

Енді қыздардың көрсеткіштеріне назар аударсақ. Зерттелінуші Ө.А. жасы 17, бойы 153 см, кеуде шеңбері 96 см, таразыға өлшегендегі салмағы 58 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 46 кг болды. Бұл оқушыда салмақтың(12кг) артықтығын байқауға болады. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 84, орташа мәні 86, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 63, 60, 54, орта мәні 59, Гарвард степ-тесті 67,7 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2716 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 46,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш. МПО/кг және ГСТИ мәліметтері бойынша бағалары бірін-бірі қуаттайды.

Келесі оқушы А.М. жасы 17, бойы 146 см, кеуде шеңбері 79 см, таразыға өлшегендегі салмағы 42кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 42,2 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтындағы пульс жиіліктері 57, 54, 51, орта мәні 54, Гарвард степ-тесті 74 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2491 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 59,3 (өте жақсы) деген көрсеткіш. Бұл оқушыда барлық зерттеулер бірін-бірі қуаттайды және денсаулығының қалыпты жағдайда екенін айтуға болады.

Д.Ш. жасы 16, бойы 158 см, кеуде шеңбері 74 см, таразыға өлшегендегі салмағы 51 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 49,7 кг болды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 96, орташа мәні 94, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы

30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 66, 60, 54, орта мәні 60, Гарвард степ-тесті 66,6 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2462 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 48,2 (өте жақсы) деген көрсеткіш. МПО/кг және ГСТИ мәліметтері бойынша бағалары бірін-бірі қуаттайды.

Н.А. жасы 16, бойы 153 см, кеуде шеңбері 83 см, таразыға өлшегендегі салмағы 57 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 46,5 кг болды. Бұл оқушыда 8,5кг артық салмақтың бар екендігі анықталды. Ал физиологиялық зерттеуімізден оның тыныштықтағы пульс жиілігі 1 минутта 90, орташа мәні 92, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 63, 54, 51, орта мәні 56, Гарвард степ-тесті 71,4 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2692 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 47,2 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

Е.Г. жасы 17, бойы 158 см, кеуде шеңбері 85 см, таразыға өлшегендегі салмағы 55 кг, тиісті дене салмағын формулаға салып есептегенде 49,7 кг болды. Бұл оқушыда 5,3кг артық салмақтың бар екендігі анықталды. Физиологиялық көрсеткіштері бойынша: тыныштық күйіндегі пульсі 1 минутта 84, орташа мәні 82, жүктемеден кейінгі әр минуттың алғашқы 30 секундтыңдағы пульс жиіліктері 60, 57, 51, орта мәні 56, Гарвард степ-тесті 71,4 (орташа), максимальды пайдаланылған оттегі (МПО) 2742 мл, максимальды пайдаланылған оттегі/кг 49,8 (өте жақсы) деген көрсеткіш.

Жалпы 11-сынып оқушыларының кейбірінде салмақтың артықтығы байқалды, мысалы Н.Т.-да 7кг, Ө.А.-да 12кг, Н.А.-да 9кг, Е.Г.-да 5,3кг артық салмақ. Өзге көрсеткіштері бойынша барлық оқушыларға қалыпты оң баға беруге болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқушылардың дене еңбегіне қабілетін, МПО және ГСТИ бойынша зерттегенде, бұл екі көрсеткіш бірін-бір қуаттады және біз зерттеген оқушылардың денсаулықтары жастарына лайық, қалыпты деңгейде деп ойлауға болады. Мектепте соматикалық өлшеулер жүргізу жұмысын кең ауқымда ұйымдастырса дұрыс болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дүйсембин Қ, Алиакбарова З. (2003) *«Жасқа сай физиология және мектеп гигиенасы»*. – Алматы.
2. Төленбек И.М. (2002) *«Сравнительное изучение некоторых показателей внешнего дыхания учащихся средних школ, расположенных в разных экологических зонах г.Алматы»*// Ж. Вестник АГУ им. Абая. Серия «Естественные науки» №1 С. 3-19.
3. Оразалиева Б. (2009) *«Әртүрлі қоғамдық тамақтану орындарындағы тағамдар сапасын энергиялық тұрғыдан салыстырмалы зерттеу»* Бітіру жұмысы.
4. Хрипкова А.Г, Антропова, Д.А.Фарбер (1990) *«Возрастная физиология и школьная гигиена»*, Москва
5. Маркосян А.А. (1951) *«Нормальная физиология»*. Санкт-Петербург, С. 14-16.
6. *«Ізденіс»*. Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы. *Жаратылыстану және Техника ғылымдарының сериясы*. №2(1)/2012 ж. 45б.
7. *«Қазақстан халықаралық білім беру кеңістігінде»* жас ғалымдардың V халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. 4 сәуір 2013ж. 199б.
8. *«Валеология» денсаулық және өмірлік дағдылар* №2, 2010ж. 3-4б.
9. *«Валеология» денсаулық және өмірлік дағдылар* №3, 2012ж. 44-54б.
10. Набидоллина Ш.С. (2007) *«Бастауыш мектеп жасындағы балалардың анатомиясы, физиологиясы және гигиенасы»*. Астана, Фолиант. 7-30б.
11. Яхонтов С.В., Ласукова Т.В. (2007) *Физиология. Методы оценки функционального состояния сердечно-сосудистой системы: Учебно-методическое пособие* / Томск: Издательство Томского государственного университета. 38 с.

ҚҰМАЙ (*SORGHUM MOENCH*) ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ БИОМАССАСЫН ӨНДІРІСТЕ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

б.ғ.д., профессор С.К. АБИЛЕВ*
2 курс докторанты Д.М. МУКАШЕВА**
б.ғ.к., қауым.проф.м.а. Е.А. КІРШБАЕВ

Түйіндеме:

Қарастырылып отырған мақалада құмай дақылдарын шаруашылықта қолдану мақсаттарына байланысты құмайдың барлық өсірілетін сортты дақылдарының классификациясына сипаттама және әдеби көздерді талдай отырып, құмай дәніндегі қоректік заттардың мөлшері, химиялық құрамы бойынша салыстырмалы кестелер мен мәліметтер берілген. Қайта қалпына келетін энергия көздерін пайдалануда құмай биомассасынан - биогаз, биодизель және биоэтанол алынатын отынның негізгі көзі екеніне салыстырмалы түрде дәлелдемелер келтірілген. Құмай – кеш жаздық дақыл. Ол жылусүйгіштігімен, құрғақшылыққа өте жоғары төзгіштігімен, тұзға төзімділігімен және пайдалану әмбебаптылығымен ерекшеленеді. Құмай дақылдары негізінен үш бағытта қолданылады: тамақ өнеркәсібінде, биоэнергетикада және жемшөп өндірісінде.

Тірек сөздер: дәнді құмай, қантты құмай, шөптесін құмай, судан шөбі, сытыртқылы құмай, құмай-судан будандары, каротин, сүрлем.

WAYS OF USING BIOMASS OF SORGHUM (*SORGHUM MOENCH*) GRAIN CROPS IN INDUSTRY

Abstract:

Analyzing the sources of literature and characteristics of classifications of all cultivated varieties of sorghum grain crops regarding the purpose of application sorghum grain crops in economy, this article provides information and comparative tables of chemical composition, content of nutrients in sorghum grains. Proofs that the main source of fuel – biogas, biodiesel and bioethanol is obtained from sorghum biomass used as renewable power source are provided in the form of comparison. Sorghum is a late type of grain crops. It is characterized by heat loving, high robustness to drought, salt and universality of application. In general sorghum is used in three directions: food industry, bioenergy and forage industry.

Keywords: grain sorghum, sugar sorghum, grassy sorghum, Sudan grass, sorghum broom, Sudan sorghum hybrid, carotene, silo.

КІРІСПЕ

Құмай - егіншаруашылығындағы ежелгі дақылдардың бірі. Оның Африка елдерінде таралуы, сондай-ақ осы континентте кездесетін жабайы түрлерінің сан алуандығы, дәнді құмайдың отаны Орталық, Батыс және Шығыс Африка екендігін дәлелдейді. Қазіргі таңда құмай маңызды астық, малазықтық және техникалық дақылдардың бірі болып табылады.

Шаруашылықта қолдану мақсаттарына байланысты құмайдың барлық өсірілетін сортты дақылдары төрт топқа бөлінеді.

1. Дәнді құмай салыстырмалы түрде қысқа, тік тұратын, дән беретін гүлшашақбасы жақсы жетілген (ұзындығы 35 см), буынаралықтары қысқа және аласа бойлы (150 см дейін) түптілігі аз. Дәнді құмайдың жемісі жалаңаш, гүл мен масақ қабықшалары оңай ажыратылады,

сабағының өзегі құрғақ немесе жартылай шырынды, жапырағының орта жолағы ақ, сарғылт-ақ немесе ақшыл жасыл болып келеді. Дәнді құмай негізінен жемшөп алу үшін өсіріледі, ал жапырақты сабақшалары кеш сүрлемді алу үшін қолданылады.

2. Қантты құмай буынаралықтары ұзын және ұзын бойлы (2,5-3 м дейін). Өсімдік жақсы шоктанады, оның сабақтары шырындылығымен және қанттылығымен ерекшеленеді (18-20% дейін), сыртқы реңі күңгірт-жасыл түсті. Жапырақтарының орталық жолағы сұр-жасыл. Дәні қабықшалы, қосыла өскен масақты қабықшалары қиын ажыратылады. Гүлшашақбастың биіктігі шамамен дәнді құмайдың биіктігі сияқты, 35 см дейін. Негізінен көк масса және сүрлемді алу үшін өсіріледі. Таза күйінде және басқа да дақылдармен араластырылып, жеңіл сүрлемденеді.

*М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Мәскеу, Ресей

**Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

3. *Шөптесін құмай* (судан шөбі және құмай-судандық будандары) сабақтарының түптілігі мен бұтақтылығы күшті дамыған және біршама басқаларына қарағанда жапырақты өсімдік, жапырағы жіңішке болып келеді, сабағы биік және жіңішке (2-2,5 м. дейін). Гүлшашақбастары бұтақты сопақша, дәні қабықшалы, сопақша. Сабағының өзегі құрғақ және шырынды, жапырақтың орталық жолағы ақ және күңгірт-жасыл. Шөп, пішендеме мен көк масса алуға қолданылады.

4. *Сыпыртқылы құмай* алдындағы топтардан қатты айырмашылығы бар, өзегі құрғақ, жапырақтың орта жолағы ақ, көбіне сағақсыз гүлшашақбасының ұзындығы (40-70 см дейін), бұтақтары жіңішке және иілгіш, бір жаққа қарай бүгіліп тұрады. Аласа бойлы (140 см дейін) және ұзын (2,8 м дейін). Дәнділігі көбіне бұтақтарының аяғында, дәні қабықшалы және қиын ажыратылады. Сыпыртқы және шөтке, ал дәні – жемшөп жасау үшін қолданылады.

Құмай көк масса, сүрлем, шөп, пішендеме, жайылымға, сондай-ақ мал азығы дақылдарын алуға қолданылады. Көк массаның жоғары өнімділігі мен сапасының ең жақсы үйлесімі егіннің шығысынан кейін 45-50-ші күнде жинағанда жетеді, кейінгі орым – 30-40 күннен кейін. Осылай қолданғанда құмай қарқынды өседі және суарылмайтын қыр жерлерге егілген егіс 2-3 рет береді, суармалы жерлерде 4-5 орым алуға болады [1].

Құмайдың қантты және құмай-судан будандары малдардың барлық түрлерін, әсіресе ірі қара малды жаю үшін де қолданылады. Ғылыми тәжірибелер көрсеткендей құмай жайылымдарында қойлардың тәуліктік қосқан салмақтары – 160 г, ал табиғи жемшөп алқаптарында – 70 г. Құмай өскеннен кейінгі 25-ші күні, шөптің қалыңдығы 20 см болған кезде шошқаларды бағады.

Құмайдың сүрлемін барлық мал жақсы жейді және ол жүгері сүрлеміне теңдестіріледі. Бір тәулікте мұндай шекті нормалары бір басқа ұсынылады: сиырларға – 24 кг, қойларға – 1,5, жылқыларға – 6, шошқаларға – 1,5 кг. Ең үздік құмай сүрлемі оны жүгерімен бірге жасағанда болады.

Қоректік сапасы жағынан құмайдың дәні арпа мен жүгеріге теңдестіріледі. Құмай дақылдарының сіңімділігі жоғары (кесте - 1).

Кесте - 1. Құмай дақылындағы құнарлы заттардың сіңімділік коэффициенті. %
(Н.А. Шепель Селекция и семеноводство гибридного сорго 1985 г.)

Зерттелетін жем	азық-зат	күрғақ зат	органикалық зат	протеин	май	жасұнық	АЭЗ
Құмайдың массасы	көк	72,7	76,4	77,0	69,6	70,3	76,9
құмай 50% + жүгері 50%;		72,9	75,8	76,1	74,6	68,8	80,4
құмайдан жасалатын сүрлем		66,8	69,4	59,6	81,2	53,2	75,7
Құмай + жүгері		64,8	67,4	62,7	70,6	56,0	72,0
Құмайдан шөп		70,2	73,1	65,6	62,5	61,5	79,0
судан шөбінен		70,6	73,7	67,7	63,4	59,3	79,9
құмай дәні		87,0	87,6	72,4	68,3	36,8	92,3

Әдебиеттерде құмай дақылдары: қант құмайы, судан шөбі және құмай-судан будандары азықтарының қоректілігі және қорытылуы мәселелері кеңінен зерттелген. Құмайдың бұл түрлері мен будандарын «малазықтық құмай» тобына біріктіруге болады.

Құмай дәніндегі қоректік заттар мөлшері, оның сортына және өсіру жағдайларына байланысты. Химиялық құрамы бойынша құмай дәні жүгері мен арпа дәніне жақындау. Құмай дәнінің құрамы жайлы әдеби мәліметтерді талдай отырып, оның құрамында 70-75% крахмал, 12-13% протеин және 3,5% май бар екені анықталған (1 кг дән 1,3 малазықтық өлшемге, ал 1 кг сүрлем – 0,24 мал азықтық бірлікке тең). Оны жарма, ұн және крахмал алу үшін өңдейді. Құмай ақуызының құрамы алмаспайтын аминқышқылдары жөнінен біркелкі емес, олардың ішінен лизин мен метионин жоғары биологиялық құндылыққа ие. Құмайдың ақуызында лизиннің мөлшері 1,81 ден 2,49%-ға дейін, ал метиониннің мөлшері 1,22-ден 1,97%-ға дейін ауытқиды. Жоғары мөлшерде ақуызы бар (19,3%-ға дейін) аминқышқылдық құрамы теңестірілген, лизиннің мөлшері 3%-дан асатын сортүлгілері анықталған [2].

Дәнде каротин, В тобы дәрумендері, рибофлавин және дубильді заттар бар. В тобы дәрумендері мөлшеріне байланысты құмай дәні бидайдан және басқа да дәнді дақылдардан кем түспейді [3].

Судан шөбі мен жасыл азыққа арналған құмайдың өнімділік әлеуетінің басқа малазықтық дақылдармен салыстырғанда, жоғары деңгейде екені Батыс Қазақстанда тіркелді. Мәліметтерге сәйкес, тәжірибеде зерттелген барлық малазықтық дақылдар арасынан, ең жоғары малазықтық өлшем судан шөбі нұсқасында (13,27 кДж/га) және құмай нұсқасында (9,76 кДж/га) алынған, яғни бұл көрсеткіш күздік кара бидайдан екі есе, арпадан үш есе жоғары болды.

Сорттар мен будандар селекциясы құмай дақылдарының жатып қалуға, ауруларға, құрғақ-шылыққа және басқа да сыртқы орта факторларына төзімді, жоғары өнімді, тез пісетін сорттарын шығаруда, оларға жаңа құнды белгілер береді. F₁ әдісімен реципрокты будандастыру селекциялық үдерісіне Қазақстанда аудандастырылған Қазақстандық 20 (қантты), Қазақстандық 3, Оранжевое 160, Ларец, Ростовский сорттарымен қатар, жүргізілген тәжірибелер нәтижесінде будандық тұқымдар алынды.

Ресей Федерациясының құрғақшылық аудандарында жүргізілген көпжылдық зерттеулер салыстырмалы түрде ылғалды үнемдейтін қант құмайы ең жоғары өнімді малазықтық дақыл екенін көрсетті. Құмай 1 мм ылғалға есептегенде 26,2 кг құрғақ зат, судан шөбі 25,2 кг, ал күздік бидай, жаздық астық дақылдары 1 мм ылғалмен 6,3 кг-нан 14,7 кг дейін құрғақ зат түзейтіні анықталды.

Құрамында 16-18% қантты бар бір гектар қантты құмайдан бір уақытта 15-20 ц. құмайдың балын алуға, 20-25 астық және сүрлем үшін 150-170 ц. сабақтарынан шырын сығуға болады. Сабақтардан алынған шырыннан қант шәрбаты араларды қоректендіру үшін қолданылады және құмайдан жасалған бал – кондитерлік өнеркәсіпте табысты пайдаланылады. Соңғы жылдары америкалық ғалымдар қантты құмайдың шырынынан кристалдық қантты алу технологиясын жетілдірді, ол сапасы бойынша құрақ қанттан айырмашылығы жоқ.

Бүкілресейлік құмай дақылдарын будандастыру және тұқым шаруашылығы ФЗИ-да орта есеппен 4 жылда (1978-1981) аудандастырылған будандардың астық өнімі 54 ц/га, жүгері – 36, сүрлем массасы – құмай бойынша 560 және жүгері бойынша - 250 ц/га құрады.

Құмай үлкен егін алқаптарында жүгерімен, соямен және басқа да дақылдармен бірлесіп егу өндіріске енгізілуде. Осылай, Николаев облысының Березанск ауданының 18 шаруашылығында жалпы көлемі 3007 га. жерде жүгері мен құмай 2:1 қатынасында егін массасының орташа өнімі 193 ц/га құрады, жүгері егістігінен 145 ц/га алынды, Херсон облысының Төменгі-Серогоск ауданының бірқатар шаруашылықтарында – құмай бойынша 198 және жүгері бойынша 142 ц/га. Аралас егістерді кеңінен өрістету Кубань және Ростов облысында өз орнын тапты, жүгерінің таза егісімен салыстырғанда көк массаның өніміне 50-80 ц/га дейін өнім қосты. Құрамында протеині бар көк массаның жоғары өнімін соямен араласқан құмайдың егіні қамтамасыз етеді.

Херсон облысының Белозерск сортты учаскесінде құмай мен сояны араластарып сепкен кезде 338 ц/га өнім алынды, ал тек құмайдың өзін сепкенде – 326 ц/га өнім алынды.

2:1 қатынасы бойынша дәнді құмайды соямен бірге себілген егістіктердің тиімділігі жоғары екені танылды. Бұл ретте ақуыз бойынша теңдестірілген құнарлы жем шығады. Бұндай егістіктер Дон және Кубаньда кеңінен таралуда [1].

Құмай шөптесін өсімдіктерінің негізгі биологиялық ерекшелігі – ылғалды үнемдеп пайдалану қабілеті. 1 кг құрғақ зат түзу үшін құмай өсімдігіне жүгеріге қарағанда 25% ылғал аз, ал бидайдан екі есе төмен ылғал қажет, сол себепті құмай өсімдігінің сорттары мен будандары қолайсыз ауа-райы жағдайында жүгеріге қарағанда өнімді мол береді. Құмай дақылдары құрғаққа төзімді болып, топырақтың қоректік заттарына жоғары талап қоймайды, сол себепті қолайсыз ауа райы болған құрғақ жылдарда сақтандыру дақылы ретінде жүгері егісін алмастыра алады. Жүгерімен салыстырғанда, құмайдың бәсекелестік артықшылығы – жоғары өнімділік, себу нормасының төмендігі және тұқым сатып алу шығындарының аздығы, жоғары экологиялық бейімділігі, мерзім бойынша кеш себу, механикаландыру тұрғысында жинау мүмкіндіктері, қайта өсуге жоғары қабілеттілігі. Бұл дақыл жасыл масса өнімділігі бойынша жүгері және басқа жаздық дақылдардан 18-25%-ға асып түседі, уақытылы жиналған жағдайда алынған мал азығының қоректілік құндылығы бойынша, олардан кем түспейді.

Дағыстанның Орталық тау бөктеріндегі табиғи ылғалдану жағдайында, малазықтық мақсатқа өсірілетін кеш жаздық дақылдар арасынан ең өнімділері дәндік және қант құмайы болып есептеледі. Олар өзінің өнімділік әлеуеті жағынан негізгі дәндік малазықтық дақыл – жүгеріден 1,7-2,4 есе асып түседі [4].

М.Ф. Томмэ мәліметі бойынша дәннің сүт-балауызданып пісу кезеңінде жиналған жасыл массада 14-20%-ға дейін қанттар болған, оны таза күйінде де, сабанмен, өсімдік қалдықтарымен сүрлемге басқанда жоғары сапалы сүрлем алынған.

Сүрлем массасының 1 кг-да 0,22-0,25 мал азықтық бірлік болады. Малазықтық құндылығы бойынша құмай сүрлемі ең жақсылар қатарында. Оның химиялық құрамында 20,02% құрғақ заттар, 1,74 – күл, 0,92 – протеин, 0,86 – май, 5,75 – жасұнық, 10,76% - азотсыз экстрактивті заттар бар. Өртүрлі қышқылдар құрамы бойынша сүрлем сапасы қалыпты: сүт қышқылы – 1,95%, сірке қышқылы – 0,50, май қышқылы – 0,02, ұшқыш қышқылдар – 0,5%.

Самара облысы жағдайында қант құмайы ең жоғары өнімді малазықтық дақыл болып саналады. Сүт-балауызданып және балауызданып пісу кезеңдерінде ол 20-30, ал ылғалды жылдары 50 т/га-ға дейін, құрамында қант протеин қатынасы бойынша малазығын қалыптастыруға өте маңызды 12%-ға дейін қанттары бар, жоғары сапалы сүрлемдік масса береді [5].

Құмайдың жасыл ұнынан шөп ұнын жасау тиімді бұл жағдайда бір гектардан алынатын қоректік заттар шығымдылығы сүрлем басуға қарағанда, қанттың толық сақталуына байланысты 30%-ға артық. Зертханалық мәліметтер бойынша мұндай 1 кг ұнда 68 г. шикі протеин, 29 мг каротин және 480 г. азотсыз экстрактивті заттар болады.

А.Б. Володиннің мәліметі бойынша Ставрополь АШҒЗИ тәжірибе танаптарында қант құмайының Галия сорты мен Алга буданның конкурстық сортсынауында, зерттеу жылдары бойынша (2009-2013 ж.ж.) жасыл масса өнімділігі тиісінше 46,86 және 70,24 т/га болды. Алтай республикасы жағдайында экологиялық сортсынау бойынша «Алга» сортының жасыл масса өнімділігі 64,8 т/га құрады.

Құмай дәнін әртүрлі ауылшаруашылық малдарының, құстардың, сондай-ақ балықтардың құрама жемдері құрамына қосады. Бұл белгілі қоректік құндылығына және арпа дәніне қарағанда, қант мөлшерінің жоғарылығына, каротин, кейбір микроэлементтер, дәрумендер В₁, В₂, Е мөлшерінің артығына байланысты.

«Россорго» Ресейлік құмай дақылдары ҒЗИ мәліметтері бойынша Поволжье құмай және жүгері ҒЗИ экспериментальдік фермасында мүйізді ірі қара малын азықтандыру бойынша ауқымды тәжірибелер жүргізілді. Олар екі жасар еркек малды бордақылау кезінде құмайды пайдаланудың жоғары тиімділігін көрсетті.

Құмайдың биологиялық ерекшелігіне байланысты оны түрлі ауылшаруашылық дақылдарымен бірге өсіруге болады. Құрамдас дақылдары дұрыс таңдау, егістікте олардың жақсы қатынасымен орналастыру – жоғары малазықтық сапасы бар бай өнімді алудың шешуші факторы. Заманауи техногендік егіншілікте дақылдардың біріккен және аралас егістері аса өзекті болып табылады [6].

«Солтүстік Қазақстан мал шаруашылығы және өсімдік шаруашылығы институты» ЖШС базасында 2006-2008 жылдары құмай дақылдарын таза күйінде және асбұршақпен аралас себудің, таза себуден қарағанда, жасыл масса өнімділігі бойынша құрғақ зат пен малазықтық өлшем жөнінен төмен екендігін көрсетті. Бірақ, қорытылатын протеин өнімі бойынша судан шөбі мен қант құмайының аралас егісі, осы дақылдардың таза егісіне қарағанда 0,7-0,15 ц/га-ға артық өнім берді.

Этанол алуда қантты құмайды қолдану. Өлемдік мұнай бағасының жылдам өсу қарқыны және оның қорларының тез сарқылуы, сондай-ақ мұнай өнімдерін тұтынудың артуы, әсіресе әлемнің ірі қалаларында экологиялық жағдайдың төмендеуіне байланысты экологиялық таза қалпына келетін энергия көздерін табу мәселесі қарастырылуда. Қайта қалпына келетін энергия көздерін пайдаланса адамзатқа мұнай, газ, көмірдің сарқылуына байланысты энергетикалық дағдарысқа қауіп төнбейді. Бұл жағдайда электр станциясынан және көлік қалдықтарынан қоршаған ортаны ластау мәселесі шешілетін болады. Биомассадан - биогаз, биодизель және биоэтанол алынатын отынның бірнеше түрі бар. Биоэтанол бензин қозғалтқыштары үшін сұйық отынның балама түріне айналады.

Биоотын автокөлігін тұтыну бойынша Бразилия елі көшбасшы болып табылады, онда әрбір екінші сатылатын автокөлік қант қамысынан алынған құрамында спирті бар жанармайды пайдаланады. Бразилия жыл сайын 16,0-ден 17,0 млрд. литр этанол өндіреді. Бүгінде ол осы елдің жанармай нарығының жалпы көлемінің шамамен 20%-ын құрайды. Сарапшылардың айтуынша, 2005 жылдан 2010 жылға дейін Бразилиядан этанол экспорты 2 есеге - 600 млн.- 1,3 миллиард АҚШ долларына дейін өскен [7].

Этанол өндіретін екінші ел - бұл АҚШ, оның 90%-ын жүгеріден және 8% құмайдан алады. Жыл сайын АҚШ 16-дан 19-ға дейін миллиард литр этанол өндіреді. Өндіріс арқасында АҚШ жыл сайын мұнай өнімдерін импорттауға 1,5 млрд доллар үнемдейді. Салыстырмалы түрде қарасақ Ресейде этанол өндіру жылына 0,6-0,7 млрд литр құрайды. 2020 жылға қарай болжам бойынша, этанол тұтынуы әлемде жылына 120 млн. тоннаға жетеді.

Үлкен табыстарға Канада, Үндістан және Қытай елдері қол жеткізді. Осы елдердің бәрі, сондай-ақ Еуропалық Одақ, биоотынға арналған ұлттық бағдарламаларға ие, оның шеңберінде агрохимия, биология және биохимия, генетика және биотехнология, машина жасау саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулерге қаржы бөлінеді. Нәтижесінде арзан тұратын отын алу технологиясы жақсарып келеді.

Құрғақ аудандарда қант өнімдерін және биоэтанолды өндіру үшін әлемдік егіншіліктегі ең құрғаққа төзімді дақыл қант құмайын өсіріп, пайдаланған жөн. Қант құмайы – табиғи қант түзуші, оның биологиялық ерекшелігі – сабақтарында көп мөлшерде суда еритін қанттарды жинауы, сол себепті тамақ өнеркәсібі және техникалық мақсаттар үшін шикізат көзі болып табылады, атап айтқанда, малазықтық сірне, тағамдық шырын және биоэтанол өндіріледі.

Қантты құмай - энергетикалық қолданыстың кең ауқымды спектрін қамтамасыз етуге қабілетті дақыл. Құмайда күкірт деңгейі төмен, жоғары энергетикалық құндылығы бар. Бензиннен алынған балама энергиямен салыстырғанда биоотынды пайдалану, CO₂ және SO₂ газдарының шығарылуын төмендетуге мүмкіндік береді, ландшафттарды сақтау, күл шығаруды азайтады, микроклиматты бақылауға ықпал етеді.

Қантты құмайдан алынған биоэтанол өндірісі бұл өнімнің басқа да – қант қызылшасы, жүгері, картоп, бидай дақылдарынан көлемі бойынша асып түседі. Бұдан басқа, шикізат ретінде құмайды пайдалану басқа дақылдармен салыстырғанда өндірілетін биоөнім құнын арзандатады [8].

Биоэтанол артықшылықтары:

- Бензинге 1 биоэтанол қосылған бөлігі мұнайдың 3 бөлігін үнемдейді;
- Атмосфераға парниктік газдарды және автокөліктен шыққан газдардың көлемін азайтады;
- Биоыдыратады және табиғи су жүйелерін ластамайды;
- Қалпына келетін қор болып табылады.

Басқа ауылшаруашылық дақылдарының ішінде құмай қуаттылығымен ерекшеленеді. – келесі көрсеткіштерді ескере отырып салыстыруға болады:

- Фотосинтетикалық потенциалы жоғары (қант қызылшасы, бидай, соя және т.б. қарағанда 2 есе жоғары);

- Суға деген қажеттілігі төмен (жүгері, күріш, бидайға қарағанда әлде қайда төмен). Құрғақ зат бірлігіне құмай - судың 300 бөлігін, жүгері – 388, бидай – 588, сұлы - 543, асбұршақ – 730, күнбағыс – 895 жұмсайды;

- Құрғақшылыққа өте жоғары төзімділігі бар (жоғары ксерофиттілігі, жоғары қабілеті бар қуатты тамыр жүйесі, саңылаулы аппаратының ерекше құрылысы, тығыз эпидермисі, жоғары температурадағы жапырақтардағы ақ балауызды қорғаны). Өсу мен дамуына қолайсыз жағдайлар туғанда құмай бойының өсуін тоқтата алады, қолайлы жағдайларға дейін анабиозда қалады;

- 1 га егіннен 5-6 м³ этанол алуға мүмкіндік береді. Құмайдың 1 т дәнінен - 0,5 т, арпадан - 0,33 т, бидайдан – 0,37 т, жүгеріден – 0,41 т этанол шығады;

- Егудің төмен нормасы (7-10 кг/га), ол жүгеріге қарағанда 3 - 4 есе аз;

- Жоғары өнімділікті береді (5-6 т/га және 60-8 т/га жасыл масса);

- Құмайдан қанттың өнімділігі 5-7 т/га, целлюлозаның өнімділігі 15 т/га және этанолдың өнімділігі 1 га егіннен 3-5 м³ [8].

Қазіргі таңда Ресей Федерациясының негізгі ауылшаруашылық аудандарында, соның ішінде Солтүстік-Кавказ, Поволжье, Орталық, Волго-Вят, Урал, Батыс-Сібір және Қиыр Шығыс экономикалық аудандарында, сонымен қоса Калининград және т.б биомассаның жоғары өнімділігін бере алатын құмайдың сорттары мен будандары шығарылған.

Дүниежүзі бойынша өзінің сапасы жағынан аналогы жоқ құмай СТМ-40ВС сорты ерекше, Солтүстік-Кавказ ауданында жылдық орташа ауа райы 400-450 мм-де 1 га 60 тонна биомассасын береді. Биомассаны арнайы өңдеген кезде 6-7 тонна этанол және 7-8 тонна биодизельді отын бере алатындығымен айрықша сорт [9].

Кесте - 2. Жасыл масса өнімділігі, сабақ шырынындағы қант мөлшері және қантты құмай сорттары мен линияларынан алынған спирттің өнімділігі (2005-2007 жж).

(Алабушев, Гиорпиниченко мәліметтері бойынша, 2008)

Бүкілресейлік өсімдіктану институты ФЗИ каталогы бойынша сорты, нөмірі	Жасыл масса өнімділігі, т/га	Сабақ шырынындағы қант мөлшері, %	Спирттің теориялық өнімділігі 1 га-дан л	дкл
Зерноградский янтарь	52	14	4288	42,9
Зерноградское 33	47	12	3322	33,2
к-3066	50	17	5006	50,1
к-1670	64	15	5654	56,5
к-470	62	17	6208	62,1
к-451	50	17	5006	50,1

Ростов облысынан алынған қант құмайы сорттарының сабақ шырынындағы қант мөлшері 14-15% және вегетациялық кезеңі 110-120 күн толғанда спирт өнімділігі 3,5-5,5 т/га (кесте - 2).

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келсек, құмай дақылдары өндірісі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді нығайтады, малазықтық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді, биоотын өндірісі үшін азықтық дақылдарды пайдалану мәселесін шешеді және энергетикалық тәуелсіздікке қол жеткізеді. Құмайды экологиялық жағдайы қолайсыз аймақта өсіру, оның жоғары өнімділігі мен жан-жақты көп мақсаттарға пайдалануға болатын мүмкіндігінде.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.А. Шепель, (1985), Селекция и семеноводства гибридного сорго. Издательство Ростовского университета, 256 с.
2. Жукова М.П., Дридигер В.К., Гурская О.А., Есаулко Н.А. (2012), Выбор и обоснование элементов агротехнических решений возделывания сорго. КубГАУ. №3, С. 1-10.
3. Оказова З.П., Икоева В.А., Тедеева А.А. (2015), Оценка фотосинтетической деятельности посевов сахарного сорго в Республике Северная Осетия-Алания. Научный альманах. №8. С.1159-1162
4. Горпиниченко С.И. (2008), Сорго – культура для аридных территорий / С.И. Горпиниченко, П.И. Ляшев // Вестник Российской академии сельскохозяйственных наук. Перспективы развития аридных территорий РФ через интеграцию и практику. – М., С.232-236.
5. Антимонов К.А. (2006), Результаты работы по подбору и созданию высокопродуктивных, приспособленных к условиям Самарской области сортов и гибридов зернового сорго / К.А. Антимонов, Л.Ф. Сыркина, Л.И. Акимова, О.Н. Антиманова. – Кукуруза и сорго. №4.
6. Бекжанов С.Ж. (2016), Арал өңіріндегі күріш жүйелерінің тұзды топырақтарында құмай (сорго) дақылдың өсіру технологиясын әзірлеу: PhD док. ... дисс.: Қызылорда, 133 б.
7. Е.А. Кіршібаев, Г.А. Байсеитова, Э.Ж. Сарыбаева, Н.К. Нокербекова, М. Қамұнұр. (2013), Қант құмайы өсімдігінен биоэтанол алу // Хабаршы, әл-Фараби ат. ҚҰУ (Биология сериясы), Алматы, 3/1(59), 120-124 б.
8. Алабушев А.В., Горпиниченко С.И. (2008), Использование сорго для получения этанола // Кукуруза и сорго. №5. – С. 7-12.
9. Нагорный С.А. (2011), Биологические особенности и селекционная ценность образцов сахарного сорго для создания сортов и гибридов с повышенным содержанием сахара: дис. ... канд. сельс. наук. – Санкт-Петербург. 164 с.

ӨСІМДІКТЕР АНАТОМИЯСЫНАН ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР ЖҮРГІЗУ ҮШІН КҮРІШ МҮШЕЛЕРІНІҢ АНАТОМИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІН ПАЙДАЛАНУ

б.ғ.д., профессор **К.Н.ЖАЙЛЫБАЙ**
а.ш.ғ.к., профессор м.а. **Ғ.Ж.МЕДЕУОВА***
аға оқытушы. **Н.К. НҰРМАШ**

Түйіндеме:

Қазақстандық Арал өңірі жағдайында күріштің вегетативтік мүшелерінің анатомиялық құрылысының қалыптасуына және модификациялық өзгеруіне минералды тыңайтқыштар дозасының әсері зерттелді. Қолайлы мөлшерде тыңайтқыштар берілген жағдайда жоғары дән өнімінің қалыптасуына оң әсер ететін анатомиялық және морфофизиологиялық қасиеттер мен белгілер анықталды: сабақтағы “сыртқы” майда өткізуші шоқтар мен “ішкі” ірі өткізуші шоқтар саны көбейіп, алаңы ұлғайады, жапырақтың орталық жүйкесіндегі өткізуші шоқтар саны артады, жапырақ алаңы ұлғайып, ондағы фотосинтездеуші мезофильді клеткалар саны көбейеді. Бұл дән өнімінің артуына, сапасының жақсаруына себепкер болады. Жоғары дозада берілген тыңайтқыштардың теріс әсері: майда және ірі өткізуші шоқтар сабақтың сыртқы жиегіне жақын орналасады, ал бұл сабақтың ішкі ік анатомиялық құрылысын зерттеу нәтижелері Биология және Экология мамандығы студенттеріне өсімдіктер анатомиясынан зертханалық сабақтар жүргізгенде кеңінен пайдаланылуда.

Тірек сөздер: күріш, тыңайтқыштар, сабақ, жапырақ, тамырдың анатомиялық құрылысына минералды тыңайтқыштар әсері.

USE OF OUTCOMES OF STUDIES IN ANATOMICAL ORGANIZATION OF ORGANS OF RICE WITHIN CONDUCT OF LABORATORY WORKS INTO OF PLANT ANATOMY

Abstract:

The impact of increasing doses of mineral fertilizers on training and modification changes of rice vegetative organs anatomical structures in Kazakh PriAral conditions. When applying optimal high dose of mineral fertilizers, anatomical and morphological and physiological characters and properties are defined as positively affecting high yield training, number of small external conducting bundles, and internal large conducting bundles and their areas increase, number of conducting bundles increases in central leaves rib, the total leaf area and the number of mesophilic photosynthesizing cells increase. This contributes to increasing of grain yield and its quality. Adverse effects of high doses of fertilizers: small and large conductive bounds are closer to culm periphery resulting in (to an extent) ectasia of culm internal cavity. This contributes to (to some extent) degree of rice culm lodging. Outcomes of the studies are used within conduct of laboratory.

Keywords: rice, fertilizers, impact of increasing doses of mineral fertilizers on the anatomical structure of culm, leaves, root of rice.

КІРІСПЕ

Агроэкологиялық жағдайы өзгерген Қазақстандық Арал өңірінде күріш егісіне минералды, әсіресе азот тыңайтқыштары қолайлы мөлшерде берілгенде жоғары өнімнің қалыптасуына әсері зор. Дән өнімі 60-80%-ға, кейде 1,5-2,5 есе артады [1,2]. Атап айтқанда, жіңішке жапырақты Кубань 3, Ару және ірі жапырақты Маржан, Арал 202, Түгіскен, Янтарь, Титан сорттары өнімінің (45-55 ц/га) артуының “**бірінші эффектi**” күріш егісіне N120P90-120 кг/га ә.з. есебімен тыңайтқыштар берілгенде қалыптасты. Мұндай дозада күріш сорттары агроценозында өсімдіктер бірін-бірі көлең-келемейді, қолайсыз ценодикалық әсерлесу байқалмайды, фотосинтездің таза өнімділігі (Фт.ө., г/м²тәулік) деңгейі төмендемейді [2].

Жоғары дән өнімінің (70-78 ц/га) қалыптасуының “**екінші эффектi**” күріш сорттары егісіне N160-180P120 кг/га дозасында тыңайтқыштар берілгенде қалыптасты. Күріш агроценозына мұндай мөлшерде тыңайтқыштар енгізілгенде өсімдіктер арасындағы ценодикалық өзара әсерлесу

біртіндеп күшейе түседі, дегенмен, фотосинтездің таза өнімділігі (Фт.ө., г/м²тәулік) көрсеткіші әліде жоғарылау деңгейде болды, нәтижесінде өте жоғары дән өнімі қалыптасты. Бұл басқа ғалымдар зерттеулері нәтижелерімен сәйкес. Атап айтқанда, Ресей ғалымдарының (Краснодар өлкесі) және

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., medeuova.galiya@mail.ru

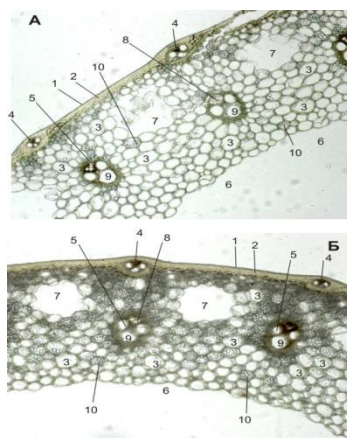
Өзбекстан ғалымдарының зерттеу нәтижелеріне қарағанда, “ең жоғары дән өнімі критерийі” бойынша азот тыңайтқышының оптимальды мөлшері – N178 кг/га э.з. Берілген азот тыңайтқышы мөлшері одан әрі көбейтілгенде (N240P180 кг/га э.з.) күріш агроценозында егістік жапырақ алаңы (ЖА, мың м²/га), фотосинтетикалық потенциал (ФП, млн. м²тәулік/га), жалпы биомасса (Өбиол, ц/га) өте жоғары деңгейде қалыптасты, бірақ дән өнімі (Өшар, ц/га) азайды, сонымен бірге фотосинтездің таза өнімділігі (Фт.ө., г/м²тәулік) және шаруашылық тиімділігі (Кшар, %) төмендеді [2].

Күріштің дән өнімінің қалыптасуы кезінде жоғарғы 2-5-ші жапырақтарының ұзындығы, ені, алаңы және бас сабақ пен жанама сабақтардың буынаралықтарының ұзындығы мен диаметрі елеулі деңгейде әсер етеді. Аталған күріш мүшелерінің қалыптасуына минералды тыңайтқыштардың, әсіресе азот тыңайтқышының дозасы, енгізу мерзімі мен әдістерінің елеулі әсері бар [1,2,3]. Осыған сәйкес, сабақтың жоғарғы буынаралығының, жапырақ пен тамырдың анатомиялық құрылысына минералды тыңайтқыштар дозасы мен енгізу әдістерінің және азотпен үстеп қоректендіру мөлшерінің әсері зерттелді.

Зерттеу әдістемелері. Ғылыми зерттеу жұмыстары 2001-2016 жылдары Ы.Жақаев атындағы Қазақ ғылыми зерттеу институтының агротехнология бөлімінде және Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде жүргізілді. Экспериментальды жұмыстар модельді (мөлтек алаңды- 5 м²), далалық және өндірістік тәжірибелер қою арқылы жүргізілді. Тәжірибелерді қою барысында белгілі әдістемелер қолданылды [4], Қызылорда облысында күріш өсіру методикалары басшылыққа алынды [5]. Тәжірибелер суармалы, гидроморфты, шалғынды-батпақты топырақтарда қойылып жүргізілді. Минералды тыңайтқыштарды беру дозасы және енгізу әдістемелері: 1- N0P0 (бақылау); 2- N60P90 (себу алдында) + N30 (үстеп қоректендіру) = N90P90; 3- N60P90 (себу алдында) + N60 (үстеп қоректендіру) = N120P90; 4- N60P90 (себу алдында) + N90 (үстеп қоректендіру) = N150P90 кг/га; 5- N60P90 (себу алдында) + N120 (үстеп қоректендіру) = N180P90; 6- N60P120 (себу алдында) + N90 (үстеп қоректендіру) = N150P120; 7- N60P90 (себу алдында) + N120 (үстеп қоректендіру) = N180P120 кг/га э.з. Зерттелінген сорттар: Маржан (стандарт), Арал 202, Ару (жаңадан аудандастырылған), себу нормасы – 5,6,7 млн. шығымды тұқым. Күріштің вегетативті мүшелерін алып фиксациялау, препараттар дайындау және анатомиялық құрылысын зерттеу белгілі әдістемелер [4,5,6,7] бойынша жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері. Күріш сабағының анатомиялық құрылысы. Сабақтың көлденең кесіндісінде төмендегідей ұлпалар анықталды (1 сурет): эпидермис (1), майда, жасыл ассимиляциялаушы паренхима (2), түссіз негізгі паренхима (3), «айналмалы» склеренхима талшықтары, екі қатар сыртқы (4) және ішкі (5) талшық-түтікті өткізуші шоқтар және сабақ ортасындағы қуыс (6). Кейбір жағдайларда сабақтың сыртқы қабырға клеткалары склерификацияланған және ішкі, орталық қуыс (6) жағында рексигендік (ауа өткізуші қуыстарды қалыптастыратын) зоналар бар. Бір қабат эпидермис (1) клеткаларының қабырғаларының құрылысы тор тәрізді, өте майда, қабырғалары қалындаған, әрі кремнийленген, үсті жұқа кутикуламен жабылған. Эпидермисте лептесіктер және бір немесе екі клеткалы түкшелер бар. Бұл түкшелердің пішіні домалақтау, томпақ, немесе шамалы ұзынша.

Тығыз орналасқан, ұзынша, майда клеткалы паренхима (2) эпидермиске жанаса орналасқан. Ішкі жаққа қарай майда паренхималық клеткалар негізгі ассимиляциялаушы (3), ірі клеткалы ұлпаларға айналады. Бұл клеткалардың қабырғалары жұқа, домалақтау, арасында ұзынша пішінділері де кездеседі, көптеген клеткааралық қуыстары бар. Сабақ қабырғаларында екі қатар орналасқан өткізуші шоқтар бар. Сыртқы өткізуші шоқтарды (4) қоршаған склеренхималық ұлпалар «айналымдық» қоршау склеренхима элементтерімен ұштасып орналасқан. Механикалық (арқаулық) ұлпалар іші арқылы өтетін сыртқы өткізуші шоқтардың (4) кейбіреулері бір-бірінен «алшак», ал кейбіреулері «жақын» орналасқан және клеткалары майда. Сабақтың қырлылығы осы сыртқы өткізуші шоқтарға байланысты. Орталыққа жақындау орналасқан паренхималық клеткалар арасында үлкен ішкі түтікті шоқтар (5) жүйесі бар, олар сабақта «дұрыс шеңбер» болып орналасқан, бірақ, бір деңгейде емес. Барлық өткізуші шоқтар жабық, коллатеральды (1 сурет).



1 сурет. Күріштің Арал 202 сорты сабағының анатомиялық құрылысы (А, жоғарыда 1-ші буынаралық және Б, төменде, 2-ші буынаралық); Нұсқа- 5 млн. тұқым себілген, тыңайтқыш берілмеген, бақылау. Белгілеулер: 1- эпидерма; 2- майда паренхималық клеткалар; 3- негізгі паренхималық клеткалар; 4- "сыртқы" өткізуші шоқтар; 5- ірі "ішкі" өткізуші шоқтар; 6- сабақ ішіндегі қуыс; 7- аэренхима; 8- флоэма; 9-ксилема түтіктері; 10- крахмал дәнишелері.

Шоқтар құрамында флоэма (8) және ксилема (9) бар. Флоэма және ксилема- бұлар су және онда еріген қоректік заттар мен синтезделген органикалық заттарды өсімдіктер денесінде жылдамдатып тасымалдайтын өте маңызды физиологиялық жүйе. Күріш сабағында ксилема 3-5 түтіктерден құралған, оның ішінде 1-3-уі ірілеу тесікті. Флоэма (8) көп қырлы елек тәрізді түтіктерден және кішкене «серік»- клеткалардан құралған. Флоэманың түрі тор секілді, оның үлкендеу қуыстары елек тәрізді түтіктердің көлденең кесіндісіне сәйкес. Протофлоэма өзгерген, шоқтың шеткі бөліктерінде орналасқан. Сабақтағы өткізуші шоқтар саны 10-нан 40-қа дейін (1 сурет). Сыртқы өткізуші шоқтарды қоршаған механикалық (арқаулық) ұлпалар бірнеше қатар, бір-бірімен тығыз орналасқан, клетка аралық қуыстары жоқ. Олардың клетка қабықшалары склерификацияланған, қалындау. Бұлар сабақты қоршаған арқаулық склеренхималық клеткалармен ұштасып орналасқан және де сабаққа белгілі дәрежеде мықтылық қасиет береді. Ішкі өткізуші шоқтарды қоршаған арқаулық склеренхималық клеткалар 2-3 қатарлы, тығыз орналасқан. Олардың сыртында, қабықшалары жұқа, майдалау паренхималық клеткалар қоршаған (1- сурет).

Тыңайтқыштар, оның ішінде азотпен үстеп қоректендіру мөлшері артқан жағдайда склеренхималық қоршау клеткалары бар өткізуші шоқтар (оның ішінде майда, сыртқы шеңбердегі және ішкі, ірі шоқтар) саны көбейеді. Үлкен, ішкі өткізуші шоқтардың көлемі де ұлғайған. Бұл флоэма арқылы көп мөлшерде ассимиляттардың, ал ксилема арқылы сіңген қоректік заттардың көбірек жылжуын туындатады. Жоғары дән өнімінің қалыптасуына мұның әсері үлкен.

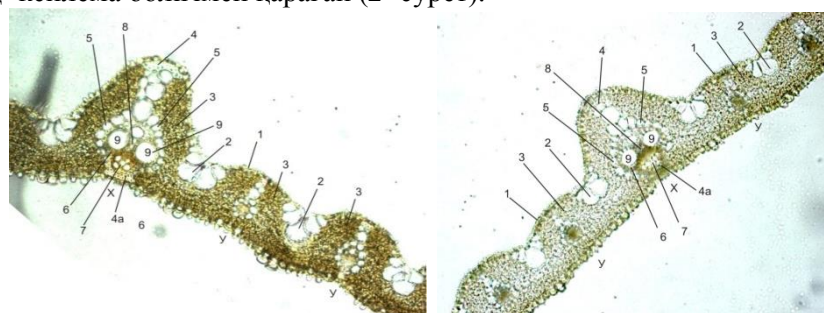
Тыңайтқыштар *орташа* (N60P90+N60 кг/га ә.з.) және жоғары дозада (N60P120+N120 кг/га ә.з.) берілгенде зерттелінген сорттарда ішкі, ірі және сыртқы, майда өткізуші шоқтар саны көбейген. Осы шоқтарды қоршай орналасқан склеренхималық клеткалар сабақтың мықтылығын күшейтіп, сабақтың жатпайтын қасиетін біршама күшейтеді. Бірақ, тыңайтқыштар, әсіресе үстеп қоректендіру жоғары дозада енгізілгенде сабақтың орталық қуысы (6) кеңейіп үлкейген және сабақ ұзарған (1- сурет). Бұл сабақтың жатып қалу қасиетін күшейтеді.

Тыңайтқыштар берілмеген, бақылау нұсқасында зерттелінген сорттар сабағының буынаралығында ішкі, ірі өткізуші шоқтар паренхималық клеткалар Тұқым себу нормасы көбейіп, 7 млн. шығымды тұқым себілгенде және тыңайтқыштар жоғары дозада берілгенде сыртқы, майда өткізуші шоқтар сабақтың сыртына томпақ болып шығып, оның қырлылығын күшейтеді. Ал, ішкі, ірі өткізуші шоқтар сабақтың перифериясына, сыртқы қабырғасына жақындау орналасып, сабақтың ішкі қуысы шамалы кеңейген. Сонымен бірге сабақ буынаралықтары ұзарған. Бұл, әсіресе Арал 202 сортына тән қасиеттер және де сабақтың жатып қалу қасиетін шамалы болса да төмендетеді, азайтады деген пікір туындайды (1- сурет).

Күріш сорттары жапырағының анатомиялық құрылысы Зерттелінген күріш сорттары жапырағында төмендегідей ұлпалар бар: жабын ұлпалар (эпидерма, үстінгі және астыңғы бетінде), ассимиляциялаушы ұлпалар (хлорофильді паренхима, немесе хлоренхима), механикалық (арқаулық) ұлпалар және өткізуші шоқтар. Жүйкелердің флоэмалық және ксилемалық элементтері мен механикалық ұлпалардың құрылысы, арақатынасы және мөлшерлері (калибрі) бойынша жапырақтарда – орталық жүйке, ірі (бірінші) қатардағы және майда (екінші қатардағы) жанама

жүйкелер бар. Эпидерма клеткаларына: кремнийленген (1) және қысқа клеткалар (2), ұзын эпидермальды клеткалар (3), лептесіктер (4), дәнекерлік клеткалар (5), қыл тәрізді түкшелері бар клеткалар жатады (2 сурет). Эпидерма клеткаларының сырты кутикуламен жабылған және шығыңқы томпақтары бар. Жапырақтың беткі (адаксиальды) бетінде жүйкелер арасында веер тәрізді орналасқан, қабырғалары жұқа, хлоропластары жоқ, ірі клеткалар бар. Оларды ғалымдар әртүрлі атайды: моторлы, көпіршік тәрізді, жиырылғыш, шарнирлі (моторлы). Бұл клеткаларды біз, Е.П.Алешин, В.П.Власов [7] пікірлеріне сүйеніп **жиырылғыш клеткалар** деп атадық.

Эпидерма астында ассимиляциялаушы ұлпалар, яғни хлорофильды мезофилл клеткалары орналасқан. Олардың құрылысы күрделі, жапырақ тақтасының негізгі бөлігін құрайды. Көлденең кесіндісі бойынша, хлорофильды паренхима (3) біртекті, домалақтау хлоропластары бар, клетка пішіні сопақша немесе көп қырлы, қатпарлы, өскінше сияқты томпақтары бар. Көп қырлы қатпарлары, өскінше томпақтары біртекті емес әртүрлі және олар сорттық ерекшеліктеріне жатады. Клеткалар қырлары арқылы түйіседі де, клетка аралық қуыстар пайда болады, осы қуыстар арқылы ауа-жапырақтың ұзына бойына жылжиды (қозғалады). Аталған қуыстар сыртқы ортамен лептесіктер арқылы байланысады [2,7]. Арқаулық (механикалық) ұлпалар екі жағдайда (2- сурет): шоқтардың үстінде және астында склеренхималық талшық (4,4а) және шоқтарды қоршаған склеренхималық клеткалар (6) түрінде болады. Аталған склеренхималық клеткалар көп қырлы, бір-бірімен тығыз орналасқан, клетка аралық қуыстары жоқ. Шоқтардың екі жағында орналасқан паренхималық қоршау клеткалар (5) жақсы дамыған. Үш ірі ксилемалық түтіктер (9) арасында ың орталық жүйкесі томпақтау, онда 6-10 өткізуші шоқтар орналасқан, оның біреуі басқалардәнекерлік (жалғастырушы) склеренхималық клеткалар (8) бар. Күріш жапырағында флоэма және ксилемадан құралған өткізуші шоқтары бар орталық жүйке, жақсы дамыған, бірінші қатардағы ірі жүйкелер (x) және екінші қатардағы майда жүйкелер (y) бар. Жапырақтың үлкен. Орталық жүйкенің төменгі жағында орналасқан өткізуші шоқ механикалық (склеренхималық) клеткаларға флоэма бөлігімен қараған, ал жоғарғы өткізуші шоқ- ксилема бөлігімен қараған (2- сурет).



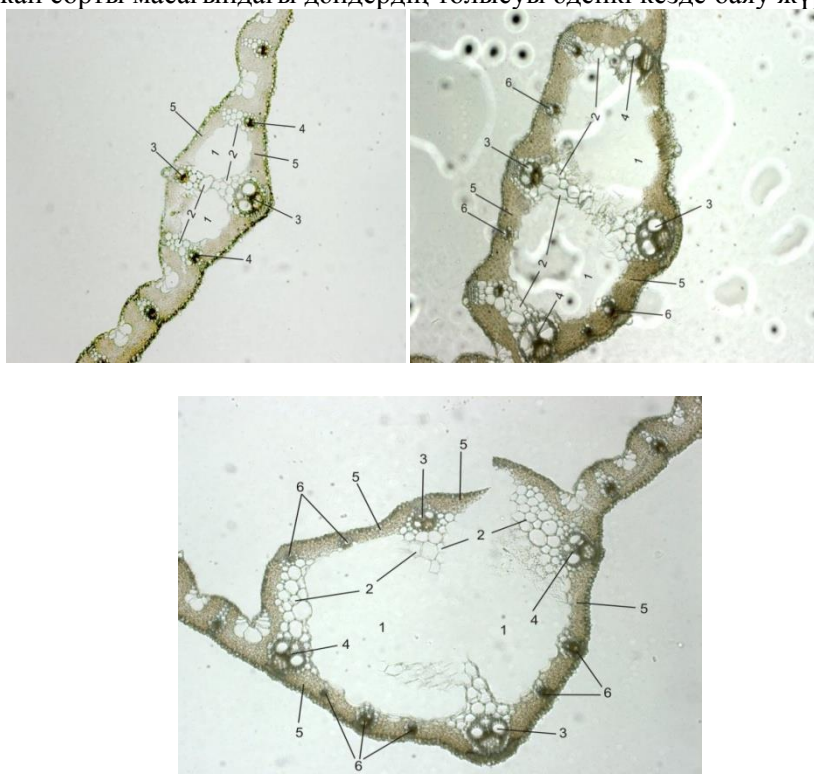
2 сурет. Күріштің Арал 202 сортының үстінгі екінші жапырағының анатомиялық құрылысы.

Сол жақта – 7 млн. тұқым себілген, тыңайтқыш берілмеген, бақылау нұсқасындағы күріш өсімдігі жапырағы; Оң жақта – 7 млн. тұқым себілген, оптимальды дозада (N60P120+N120 = N180P120 кг/га тыңайтқыш берілген нұсқадағы күріш өсімдігі жапырағы.

Белгілеулер: 1 – X бірінші қатардағы ірі жүйкелер; Y – екінші қатардағы майда жүйкелер; 1- эпидерма; 2- жиырылғыш клеткалар; 3- хлорофильды паренхималар; 4,4^A- өткізуші шоқтар склеренхимасы; 5- шоқтарды қоршаған клеткалар; 6- жүйкелерді қоршаған склеренхималық клеткалар; 7- флоэма; 8- дәнекерлік склеренхималық клеткалар; 9- ксилема түтіктері.

Орталық жүйкеде екі ірілеу ауа өткізуші қуыстар (3,3^A,3^B- сурет,1) орналасқан. Олардың жан-жағын паренхималық ұлпалар қоршаған (2). Екі қуыстың арасындағы паренхималық ұлпалар тыңайтқыш берілмеген жағдайда 1-2 қатарлы, ал тыңайтқыштар орташа және жоғары дозада берілгенде 3-5 қатарлы ірілеу паренхималық клеткалардан тұрады (2). Қуыстарды бөліп тұрған осы паренхималық ұлпалардың екі ұшында екеу (3) және қуыстардың екі бүйірінде екеуден (4) ірілеу өткізуші шоқтар бар. Тыңайтқыштар орташа (N60P90+N60кг/га) және жоғары (N60P120+N120кг/га) дозада берілген нұсқада өсірілген күріш өсімдігі жапырақтарындағы қуыстарды қоршаған ассимиляциялаушы хлорофиллді ұлпалар (5) арасында 6-8 майда өткізуші шоқтар (6) орналасқан, ал тыңайтқыш берілмеген жағдайда мұндай майда өткізуші шоқтар жоқ (3,3^A,3^B суреттер). Егістікте күріш жиі болып (7 млн. шығымды тұқым себілген жағдайда), тыңайтқыштар, әсіресе азотпен үстем қоректендіру мөлшері артқанда жапырақ алаңы көлемі ұлғаяды, сонымен бірге Арал 202 сорты жапырағы шамалы жұқарады. Бұл күріштің Арал 202 сортына тән өзгерістер (3,3^A,3^B суреттер). Ал,

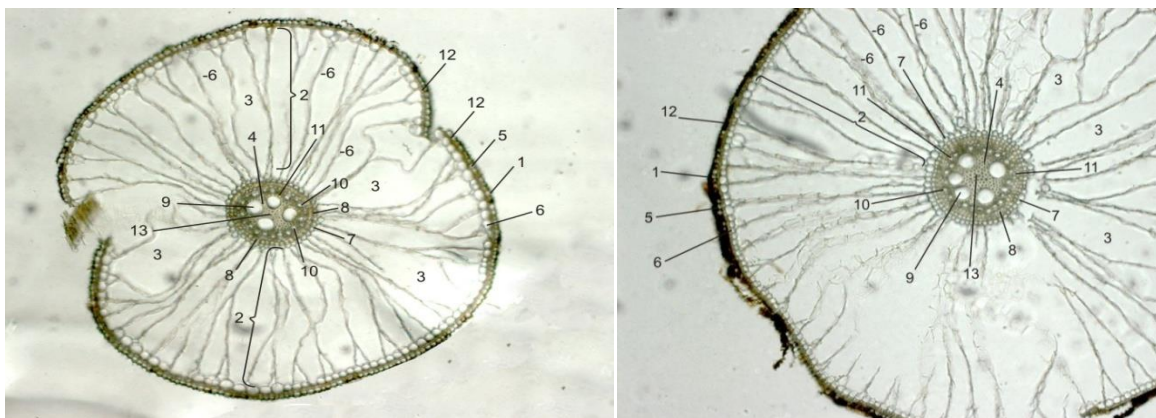
күріштің бұрыннан (1986-1987 жылдардан) аудандастырылған Маржан сорты егісіне тыңайтқыш көп мөлшерде (N60P120+N120 кг/га э.з.) берілген жағдайда жапырағы жұқармайды, керісінше шамалы болса да қалыңдайды. Тыңайтқыштар орташа және жоғары дозада берілген жағдайда күріштің Маржан, Арал 202 сорттарының жапырақтары алаңының ауданы ұлғайды. Нәтижесінде осы аталған сорттар жапырақтарындағы фотосинтездеуші хлорофилді паренхима- мезофилл клеткалары саны және де өткізуші шоқтар саны артады. Бұл органикалық заттарды көбірек синтездеуге және саны көбейген өткізуші шоқтар арқылы басқа мүшелерге көп әрі жылдамырақ тасымалдауға мүмкіндіктер туғызады. Мұндай өзгерістер тыңайтқыштар мөлшері артқан жағдайда жоғары өнімнің қалыптасуының алғы шарты. Бірақ, Маржан сортының сабағында ірі ішкі және майда, сыртқы өткізуші шоқтар саны аз. Сонымен бірге, ірі, ішкі өткізуші шоқтары көлемі кішілеу. Осының әсері болуы керек, Маржан сорты масағындағы дәндердің толысуы әдепкі кезде баяу жүреді [2].



3,3^A,3^B суреттер. Күріштің Арал 202 сорты жапырағының орталық жүйкесінің анатомиялық құрылысы. Жоғарыдағы сол жақта – 5 млн. тұқым себілген, тыңайтқыш берілмеген, бақылау нұсқасы; жоғарыдағы оң жақта – 5 млн. тұқым себілген, оптимальды дозада (N60P120+N120 = N180P120 кг/га) тыңайтқыш берілген нұсқасы. Төмендегі – 7 млн. тұқым себілген, оптимальды дозада (N60P120+N120 = N180P120 кг/га) тыңайтқыш берілген нұсқасы. Белгілер: 1- аэренхима (воздухоносные полости); 2- аэренхиманы қоршаған паренхималық клеткалар; 3- аэренхима бөліп тұрған паренхималық клеткалардың екі ұшында орналасқан өткізуші шоқтар; 4- аэренхиманың екі бүйірінде орналасқан өткізуші шоқтар; 5- аэренхиманы қоршаған паренхималық клеткалар; 6- паренхималық клеткалар ішінде майда өткізуші шоқтар.

Күріш сорттары тамырының анатомиялық құрылысы. Күріштің тамыр жүйесі тармақталған шашақ тамырлар. Ол екі түрлі: ұрық (негізгі) тамыр және буын (қосалқы) тамырлары. Негізгі тамыр ұрықтан бір тал болып, төмен қарай өседі. Сосын ұрық тамыр жанынан 4-5 қосымша тамырлар өсіп жетіледі. Күріштің буынынан қосалқы буын тамырлар өседі. Түптену фазасынан бастап, бүкіл өсу дәуірі ішінде түптену буынынан жанама сабақтар санына байланысты 300-ге дейін қосалқы (буын) тамырлар өсіп жетіледі. Осы буын (қосалқы) тамырлар күріш дақылдың қоректену қызметін толық атқарады [1,2]. Сондықтан, буын, яғни жанама тамырлардың анатомиялық құрылысын зерттедік (4,4^A суреттер). Тамырдың көлденең кесіндісінде орталық өзек (цилиндр, 4) және қабық аймақтары (2) айқын көрінеді. Тамырдың сыртында эпидерма (1) бар. Оның клеткалары бір қатарлы, шамалы сопақшалау, қабықшасы жұқа. Оның астында қабырғалары жұқа экзодерма (5) клеткалары орналасқан. Содан кейін тамыр қабығының склеренхималық қоршау клеткалары (12) бар. Оның клеткаларының қабырғалары тығыз, целлюлозадан құралған. Содан кейін мезодерманың ірі, қабырғасы жұқа, қабықтың негізгі паренхималық ұлпалары (6) орналасқан. Негізгі паренхималық

ұлпалар (6) склеренхималық шеңберден (12) орталық өзекке (4) дейінгі кеңістікті толықтырады. Мезодермалық паренхима ұлпалары (6) арасында ірі, ұзынша, әртүрлі формадағы ауа өткізуші қуыстар-аэренхима (3) бар. Орталық өзектің (4) сыртындағы эндодерма (7) бір қатар, қабырғалары жұқа, домалақтау клеткалардан құралған. Эндодермадан кейін перицикл (8) клеткалары орналасқан. Тыңайтқыштар берілмеген нұсқада орталық өзектегі ірі ксилема түтіктері (9) негізінен төртеуден, ал метаксилема түтіктері (10) орташа алғанда 16-21 дана (4,4^A суреттер). Ал, тыңайтқыштар орташа дозада (N60P90+N60 кг/га ә.з.) берілгенде ірі ксилема түтіктерінің бесіншісі пайда бола бастады.



4,4^A- суреттер. Күріштің Арал 202 сорты тамырының анатомиялық құрылысы. Сол жақта – 7 млн. тұқым себілген, тыңайтқыш берілмеген, бақылау нұсқасы; Оң жақта – 7 млн. тұқым себілген, оптимальды дозада (N60P120+N120 = N180P120 кг/га) тыңайтқыш берілген нұсқасы.

Белгілер: 1- эпидерма; 2- тамыр қабығы; 3- аэренхима; 4- орталық цилиндр; 5- экзодерма; 6- негізгі паренхималық ұлпалар; 7- эндодерма; 8- перицикл; 9- ірі ксилемдік түтіктер; 10- майда, метаксилемдік түтіктер; 11- флоэма; 12- тамыр қабығының склеренхималық қоршау клеткалары; 13- дәнекерлік паренхиманың склеренхималық клеткалары.

Тыңайтқыштар жоғары дозада (N60P120+N120 кг/га ә.з.) берілген нұсқаларда ірі ксилема түтіктерінің бесіншісі толық қалыптасқан, ал майда, метаксилема түтіктері көбірек, орташа алғанда 21-26 дана болды. Метаксилема түтіктері (10) жанында флоэма (11) түтіктері топтасқан. Өзектің (цилиндрдің) ортасында склерифицияланған дәнекерлік паренхима клеткалары (13) орналасқан (4,4^A-суреттер). Тыңайтқыштар дозасы көбейген жағдайда (7.23 сурет) қабықтағы паренхималық ұлпалары (6) көбірек сақталады. Бұл су және оған еріген коректік заттардың тамырға сіңіп, өзектегі ксилема түтіктеріне (9,10) дейін жылжып жетуіне белгілі мөлшерде әсер етеді. Қазіргі кезеңде осы зерттеу нәтижелері Биология және Экология мамандығы студенттеріне зертханалық сабақтар өткізгенде пайдаланылуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Алешин Е.П.,Конохова В.П. (1986) - *Краткий справочник рисовода*. М.: Агропромиздат. 253 с.
- 2.Жайлыбай К.Н. (2015) *Рис (Монография на казахском языке)*. Алматы: Гылым.- 351 с.
3. Лизандр А.А.,Бровцына В.Л. (1964) *Физиологическая роль стеблевых листьев риса в формировании и созревании зерна //Физиология растений*. Т.11, № 3.-С.391-397.
4. Доспехов Б.А. (1979) *Методики полевого опыта*. М.: Колос.- 416 с.
- 5.*Система сельскохозяйственного производства Кызылординской области (Рекомендаций)*. Алматы: Бастау. 2002.- 412 с.
- 6.Барыкина Р.П. и другие. (2004) *Справочник по ботанической микротехнике. Основы и методы*. М.: Изд-во МГУ.- 312 с.
- 7.Алешин Е.П.,Власов В.П. (1992) *Анатомия риса*. Краснодар: Сов.Кубань.- 112 с.

ІЛЕ АЛАТАУЫ ШАЛҒЫНДЫҚТАРЫНЫҢ ӨСІМДІКТЕРІНЕ СИПАТТАМА

б.ғ.д., профессор **Ж.Ж.КОЖАНТАЕВА**
1 курс докторанты **А.А.КУЛБЕКОВА***

Түйіндеме:

Іле Алатауы өсімдік жамылғысына өте бай және ең ылғалды, орналасқан белдеулеріне қарай алуан түрлі болып келеді. Мақалада Іле Алатауында өсетін шалғынды өсімдіктердің жағалық, құрғақ шалғындық, орманда өсетін, табиғи жайылымдық және батпақтанған жерлердің өсімдік түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктері мен шалғындық өсімдіктердің өнімділігі талданған. Біржылдық және көпжылдық шөптесін өсімдіктерден арпабас, жатаған бидайық, су бетеге, шалғындық қоңырбас (астық тұқымдастары) т.б., беде, сиыржоңышқа, айкен (бұршақ тұқымдастары) түрлері кездеседі. Бұл шалғындықта әртүрлі шөптер күрделігүлділер (жұлдызгүлділер), ерінгүлділер, сарғалдақтар, сабын-көктер, шатыргүлділер, қалампырлар т.б. тұқымдастардың түрлері өседі.

Тірек сөздер: шалғынды өсімдіктер, вегетация, өркен, тамырсабақ.

DESCRIPTION OF MEADOW PLANTS OF ILE ALATAU MOUNTAINS**Abstract:**

Ili-Alatau is rich in vegetation and diverse in the most densely populated areas. The article analyzes the bioecological features of vegetation types in Ili-Alatau, coastal, dry meadows, forestry, natural pastures and wetlands, meadow plants. Annual and perennial grasses are found in *brōmus inērmis*, *elytrigia répens*, *festuca pratensis*, *poa pratēnsis* (*Poaceae*), *trifōlium*, *vicia*, *lāthyrus* (*Fabceae*). Varieties of grass consist of *grasses compōsitae*, *lamiáceae*, *ranunculaceae*, *digitalis lanata*, *apiaceae*, *caryophyllaceae* etc.

Keywords: meadow plants, vegetation, the sprouting, root.

КІРІСПЕ

Астықтар тұқымдасы (*Poaceae*). Табиғи шалғындықтарда көбіне астықтар тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдіктер түрлері өседі. Біржылдық жабайы өсетін астықтар көбіне шөл, шөлейт аймақтарда кездеседі. Шалғындықтарда көбіне көпжылдық астықтардың көп болып өсуі олардың вегетативті көбеюіне байланысты болады. Шөп ору және жайылым есебінде шалғындықты пайдалану көбіне өсімдіктердің тұқымдары пісіп жетілгенше жүреді. Сондықтан шалғындықтың өсімдіктерінің өсіп қайта қалпына келуі вегетативті жолмен жүреді. Шалғындықтың көпжылдық шөптесін өсімдіктері тығыз шым түзіп өседі. Сол арқылы топырақтың беткі қабатын өсімдіктердің тірі және өлі тамырлары, тамырсабақтары, өркендері тұтасып жауып өседі.

Шалғындықта көпжылдық астықтардың барлық вегетациясының ұзақтығы әртүрлі болады. Ұзақ жылдар бойы вегетациясы сақталатын астықтар тұқымдасына қылтанақсыз арпабас (костер безостый), су бетеге (овсяница луговая), қызыл бетеге (овсяница красная), шалғын түлкі құйрық (лисохвост луговой), жатаған бидайық (пырей ползучий), шалғындық қоңырбас (мятлик луговой) т.б. жатады.

Бұл түрлер бір орында 6-8 жыл өседі. Барлық вегетациясы қысқа өсімдіктерге шалғын атқонак (тимOFFеевка луговая), кәдімгі тарғақшөп (ежа сборная) т.б. жатады.

Көпжылдық астықтар топырақ беткі және топырақ асты өркендер (бұтақтануы) түзуімен ерекшеленеді. Көпжылдық астықтардың сабағының төменгі бөлімінде топырақ бетінде немесе оның жоғарғы қабатында түптену будандарының жиынтығы болады. Әрбір буынында жапырақтың бастамасы бар бүршігі болады. Олардан топырақ бетіне өркендер өсіп түп түзеді. Сөйтіп барлығы тұтасып шым пайда болады.

Түп түзу әр түрлі астық тұқымдасына жататын өсімдіктерде әртүрлі болады. Оларды төрт топқа бөледі: тамырсабақтылар, бостүптілер, тығызтүптілер, тамырсабақты-бос түптілер (В.Р.Вильямс бойынша).

1. Тамырсабақтылар. Топырақ астындағы түптену буындарынан ұзын бүйірлік өркендері – тамырсабақтары жетіледі. Оның буындарынан қосалқы тамырлары өседі. Шым түзілмейді. Бұларға жатаған бидайық (пырей ползучий), қош иісті тілқияр (зубровка душистая), қылтанақсыз арпабас (костер безостый) т.б. жатады. Бұлар өте бос түп түзетін өсімдіктер.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., aiman-88k@mail.ru

2. Бос түп түзетіндер. Түп түзетін буындары топырақта болады. Көбею түп түзетін буындарындағы өсімтал бүршіктері арқылы жүреді. Бүйір өркендері доға тәрізді болып жоғары бағыттанып өседі. Бос түп түзетін астықтар тұқымдасына жататын өсімдіктерге шалғындық бетеге, кәдімгі тарғақшөп, шалғындық атқонақ т.б. жатады.

3. Тығыз түптілер. Түп түзетін буындары топырақ бетінде немесе топырақ бетіне жақын. Негізгі сабақтың төменгі бөлімінде жетіледі. Түп түзетін буындарындағы өсімтал бүршіктерінен бүйірлік өркендері тік болып өсіп, тығыз түп түзеді. Шалғындықтарда олар көбіне төмпешіктер түзеді. Тығыз түпті астықтарға көде селдіре (луговик дернистый, или щучка), ақ қылтан (белоусник), бетеге (овсяница) т.б. жатады.

4. Тамырсабақты – бостүптілер. Бұл топқа жататын жабайы өсетін астықтарда тамырсабақ және бос түп түзу түрі бір уақытта қатар жүреді. Бұл топқа шалғын түлкі құйрық (лисохвост луговой), шалғын қоңырбас (мятлик луговой), қызыл бетеге (овсяница красная), т.б. жатады. Тамырсабақты – бостүпті астықтардың тамырсабағы қысқа да, түп түзетін буындарында өсімтал бүршіктері болады.

Жемшөптік астықтардың өркендерінің биіктігі әртүрлі болады. Өркендерінің биіктігіне байланысты аласа, биік және жартылай биік деп шартты түрде үш топқа бөлінеді. Аласа өркенділердің биіктігі 30 – 60 см аспайды. Өркендеріндегі жапырақтары майда, аз төменгі бөлімінде болады. Шалғындықтағы бірліестіктер де бұл топтағы өсімдіктер төменгі ярусты түзеді. Оларға шалғын қоңырбас (мятлик луговой), су оты (полевица), қызыл бетеге (овсяница красная) жатады. Биік өркенділердің өркендері биік (80 – 150 см), жапырақтары көп болып жетілетін өркендері бар түрлер жатады. Бұларға шалғын атқонақ, кәдімгі тарғақшөп, қылтанақсыз арпабас, жатаған бидайық т.б. жатады. Бұлар шалғындықта жоғарғы ярусты түзеді.

Жартылай биік өркенділердің өркендерінің биіктігі аласа және биік өркенділердің арасында болады. Шалғын бетеге, шалғын түлкіқұйрық т.б. жатады.

Бұршақтар (*Fabaceae*). Шалғындық өсімдіктердің ішінде жемшөптік маңызы жоғары өсімдіктер бұршақтар тұқымдасына жататын беде (клевер), сиыржоңышқа (вика), айкен (чина) және басқа туыстарының түрлері. Олар жабайы өсетін астықтармен қосылып жақсы өседі. Себебі терең батып өсетін тамыр жүйесі суда еріген минералдық тұздарды топырақтың терең қабатынан сіңіреді. Тамырларында кездесетін түйнек бактерияларының атмосфералық азотты сіңіруіне байланысты азоттың тапшылығы байқалмайды. Бұршақтар тұқымдасына жататын өсімдіктердің тіршілігі тоқтаған кезде вегетативті мүшелері ыдырап азоттың табиғи тұздары топырақты байытады. Бұршақтардың астықтармен бірігіп өсуі топырақтың құрылымын жақсартады. Құнарлығын арттырады.

Қиякөлендер (*Carex*) тұқымдасы. Ылғалды шалғындықта мол болып өседі. Көпшілігі астықтар сияқты шым түзіп өседі. Жалпы көрінісі астықтарға ұқсайды. Бірақ олардан айта қаларлықтай айырмашылығы болады.

Шалғындықтардың түрін орналасқан орнын рельефне байланысты анықтайды. Құрлықтағы шалғындықтарды орналасқан орнына байланысты анықтайды. Олар су айрықтарындағы көтеріңкі жерлерде, өзендердің арасында орналасады.

Су басатын жағалықтағы шалғындықтар өзендердің аңғарларындағы әлсін-әлсін су тасып басатын орындарда қалыптасады.

Таудағы шалғындықтар тау бөктеріндегі әртүрлі биіктікте орналасады. Орналасқан орнына, экологиялық жағдайларына (климат, топырақ, рельеф) байланысты шалғындықтардың өсімдіктерінің ботаникалық құрамы, вегетациясының ұзақтығы әртүрлі болып өзгереді. Көбіне шалғындықтардың вегетациясының ұзақтығы 2 – 3 ай, кейбір аудандарда вегетация кезеңі 7 – 9 айға дейін болады.

Іле Алатаудың орманды – шалғынды - дала аймағындағы (Чупахин, 1978) шалғындықтардың 4 түрі бар: жағалық, құрғақ орындарда (суходольный), ойпатты (ойыс) жерлерде, ормандағы болып, түрлік құрамы бір – бірінен ажыратылады. Бұлардың әрқайсысы әртүрлі экологиялық жағдайлардың әсерінен шалғындық ассоциацияларға бөлінеді.

Шалғынның фитоценозының өсімдіктерінің ботаникалық құрамы. Жалпы алғанда табиғи шалғындықтарда 500-дей өсімдік түрі кездеседі. Оның ішінде кең таралғандарының саны 100-200 түр. Шалғындық шөптесін өсімдіктердің ішінде астықтар тұқымдасынан 40-тай түр, қиякөлендер тұқымдасынан 20-25 түр, бұршақ тұқымдасынан 15-20 түр, ал қалған 120-дай түр басқа тұқымдастардың түрлері. Өрбір тұқымдастың құрамында шалғынға тән өсімдіктер болады. Олар жем-шөптің сапасы бойынша бір - бірінен ажыратылады.

Шалғындарда біржылдық өсімдіктер көп болса әлі толық қалыптаспаған жас шалғын болып есептеледі. Шалғыннан әлсін-әлсін шөп шабылғанда біржылдық өсімдіктер тұқым түзіп үлгермейді. Көпжылдық өсімдіктер бұл жағдайда қарқынды вегетативті жолмен көбейеді де доминантты өсімдіктерге айналады.

Шалғынның ботаникалық құрамына оны мал жаюға пайдалану жағымсыз әсер етеді. Шалғынды қарқынды түрде мал жаюға пайдаланғанда шөптесін өсімдіктердің көптеген түрлері жойылып кетеді. Нәтижесінде шалғын өсімдіктерінің түрлері азайып тек шалғындық қоңырбас, бетеге, ақбас беде, суоты (полевица) сияқты өсімдіктер өседі.

Ботаникалық құрамының әр түрлі болуына байланысты қарапайым және күрделі шалғын болып бөлінеді. Әдетте көптүрлі шөптесін өсімдіктерден тұратын күрделі фитоценозды шалғындар басым болады. Құрамында 2-3 түрі бар қарапайым шалғындар сирек кездеседі. Кейде мұндай шалғындар вегетативті жолмен тез көбейетін жатаған бидайық, немесе айрауық (вейник) сияқты түрлерден тұрады.

Шалғындықта өсетін барлық өсімдіктер жем-шөптік маңыздылығына байланысты төрт шаруашылық топқа бөлінеді: астықтар, бұршақтар, қиякөлеңдер және әр түрлі шөптер болып. Табиғи шалғындықтарда көбіне бесінші топқа зиянды және улы өсімдіктерді жатқызады.

Шалғындықтануда мұндай классификация өсімдіктердің жемшөптік құндылығы туралы толық мағлұмат бермейді. Себебі, әрбір шаруашылық топта жемшөптік құндылығы бар өсімдіктер жеткілікті болады. Ол шаруашылық топтардың құрамындағы түрлер толық анықталғанда белгілі болады.

Жағалық шалғындықтардың өсімдіктері. Өзен аңғарының тікелей су тасып басатын жағасындағы орында жайылмалық шалғындық болады. Пойманың құрылысы құрамы бірдей болмағандықтан өсімдіктердің ботаникалық құрамы да әртүрлі учаскелерінде әртүрлі болады.

Арнамен жанасқан шалғындық ағын сумен шекараласып жатады. Бұл жағалыққа өзен суы жеңіл құрамды топырақты ағызып әкеліп тұнба түзеді. Жеңіл құмды топырақта қырықбуын, бұта тіршілік формасындағы талдар, шөптесін өсімдіктерден тамырсабақты астықтар: жатағанды бидайық, қылтанақсыз арпабас, айрауық т.б. өседі. Сонымен бірге әртүрлі шөптесін өсімдіктер өседі.

Өзен аңғарының орталық бөліміндегі орталық аңғар шалғындық аңғардың көп бөлімін қамтиды. Бұл орында балшық жиналып құнарлы топырақ түзіледі. Сондықтан жемшөптік маңызы бар өсімдіктер өседі. Кең таралғандары астықтар: атқонақ түлкіқұйрық, қылтанақсыз арпабас, бұршақтардан - беде, сиыржоңышқа, айкен т.б.

Орталық поймаға шекараласқан террасалық пойма өзеннен алшақ орналасып, өзеннің құрлықтағы жағасына жалғасады. Көбіне ойпатты орынды қамтып батпақтанады (қосымшада IX сурет). Бұл орында көбіне гигрофиттер (қамыс, қиякөлеңдер, қоға, ағашты өсімдіктерден жиде, қарағаш) өседі.

Су басатын шалғындықтың әртүрлі бөлігін нақтылап анықтау. Шалғындықтарда өсетін барлық өсімдік түрлерін жинап, шаруашылық топтарға бөлу. Содан соң төмендегі 5 - кестені толтыру.

Балдырлардың түрлері де арнай эксикаттарға жиналады. Камеральдық жұмыс кезінде түрлері анықталады.

Құрғақ шалғындықтың өсімдіктері. Құрғақ шалғындық қыратты жазықтықта, тау бөктерлерінде, су айрықтарында орналасады. Бұл орынды көктемгі су тасқыны кезінде су баспайды. Негізгі ерекшелігі су режимі тұрақты болмайды. Жауын-шашын суымен ылғалданады. Бірақ ол топыраққа сіңбей ойыс жерлерге ағып жиналады. Грунт суы терең орналасқан. Сондықтан ылғалдың жетіспеушілігі байқалады. Орналасқан орны және су режимі өсімдіктердің түрлік құрамына әсерін тигізеді.

Құрғақ шалғындықтың өсімдіктері құрғақшылыққа төзімді ксерофильді сипатта болады. Құрылысы ылғалдың тапшылығына бейімделген, аласа, майда жапырақтары болады. Мұндай сипаттағы өсімдіктер бетеге, саршатыр және басқалары. Құмды топырақта тіпті бозкілем сияқты суккуленттер өседі. Астықтардан аққылтан, суоты, жұпарбас, селдірек, қау, кермек сияқты өсімдіктер кездеседі. Өсімдік жамылғысы тұтас емес сирек болады. Өнімділігі жағалық шалғындыққа қарағанда төмен болады.

Орналасқан орнына байланысты құрғақ шалғындықтар қалыпты жағдайдағы және уақытша артық ылғалы бар болып екіге бөлінеді. Біріншісі жазық жерлерде және төбелердің беткейлерінде қалыптасады. Мұндай шалғындықтарда су ағысы баяу болып, топыраққа жақсы сіңіп, құнарлығын жоғарылатады. Өсімдіктердің түрлік құрамы мол, сапасы жоғары болады. Жасыл массасы көп, жемшөптік құнды астықтар өседі (атқонақ, қоңырбас, сирек қылтанақсыз арпабас, кәдімгі тарғақшөп), бұршақтардан, жемшөптік беденің орта, қызылбас беде және ақ беде, сиыржоңышқаның кейбір түрлері; әртүрлі шөптерден гүлкекіре, теңге жапырақ т.б.

Уақытша сулы шалғындық өзендердің арасындағы ойпат жерлерге су тасқыны, жаңбыр суы жиналып түзіледі. Ылғалдың жеткілікті болуының нәтижесінде қоңырбас, кәдімгі қоңырбас, суоты, көде селдірек; қиякөлеңдерден ұлпабас; бұршақтардан қызылбас беде мен ақбас беде; раушангүлділерден тобылғы, гравилаттардан тұратын бірлестіктер түзіледі. Бұл шалғындықтың өсімдіктері биік және тығыз болып өседі.

Ормандағы шалғындықтар. Орман алқабында шалғындықтар кең таралған. Орман ассоциацияларының әртүрлі болуына байланысты шалғындықтардың өсімдіктерінің ботаникалық құрамы да әртүрлі болады. Басқа шалғындықтарға қарағанда ормандағы шалғындықтар әртүрлі шөптерден, қиякөлеңдерден, астықтар араласқан бірлестіктерден тұрады. Бұршақтар тұқымдасына жататын түрлер сирек кездеседі.

Орман шалғындықтарында әртүрлі шөптерден кәдімгі бежір (сныть обыкновенная), орман қазтамақ (герань лесная), шегіргүлдер, сарғалдақтар, балшытырлар т.б. өседі. Жергілікті эфемерлерден желайдар, айдаршөптер, фикария т.б. кездеседі. Астықтардан кең таралғандары жалпақ жапырақты бидайық, қылтанақсыз арпабас, орман бетеге және еркек бетеге, кәдімгі тарғақшөп, шашыраңқы тарышық, қоңырбастардың кейбір түрлері өседі. Бұршақ тұқымдасына жататын беде (тау, орта, шалғын) сиыржоңышқа, орман айкен, шалғын айкен т.б. кездеседі. Қиякөлеңдердің де жалпақ жапырақты орман, түкті сияқты түрлері өседі.

Ормандағы шалғындықтарды көбіне мал жаюға пайдаланады. Ол шалғындыққа және ағашты өсімдіктерге зиянын тигізеді.

Табиғи жайылымдықтардың өсімдіктері. Өсімдіктердің ботаникалық құрамы, жайылымдық фитоценоздарды түзеді. Мал жайылудың нәтижесінде ол өзгереді. Жануарлар жайылымдықта жемшөптік құнды өсімдіктермен (астықтар, бұршақтар) қоректенеді. Зиянды, улы өсімдіктерді жемейді. Бір орында бірнеше жыл мал жайылғанда өсімдіктердің құрамы өзгереді. Өсімдіктердің ботаникалық құрамына, шөптің өсуіне жайылатын малдың түрлері әсерін тигізеді.

Батпақтанған жердің өсімдіктері. Батпақ жер бетінің қалыпты жағдайдан тыс ылғалданған учаскесі. Батпақтану жер бетінің ойыс жерлеріне су жиналу арқылы жүреді. Жиналған суда ыдырамаған өлі органикалық заттар көбіне өсімдіктер жиналып шымтезек түзеді. Ылғалдың мол болуына байланысты бұл қалдықтар ауаның өтуі қиындап жартылай ыдырайды.

Қазақстанда батпақ әртүрлі жағдайда түзіледі: су көздерінде өсімдіктердің қарқынды өсуі нәтижесінде шалғындықтар батпақтанады. Тоқтау сулар мен көлдердің батпақтануы өсімдіктердің көп болып өсуінен болады. Әсіресе көл таяз, жағасы жазық тегіс болғанда біртіндеп жағалық өсімдіктер көп болып өседі. Алдымен балдырлар, сосын шыландар (рдесты), мүйізжапырақ (роголистик) соңынан тұңғыық (кувшина) өседі. Бұл өсімдіктердің сабағы судың ішінде өседі. Суда жүзіп өсетін өсімдіктерден кейін биік қамыс, өлеңшөп (қамыш), қоға (рогоз) сияқты өсімдіктер өседі.

Шалғындықтың өнімділігін анықтау. Шалғындықты шаруашылық мақсатта бағалаған кезде, негізінен оның өнімділігі ескеріледі. Көбіне өнімділігін бағалағанда астықтардың гүлдеген кезіндегі орылған жас массасы есепке алынады. Немесе вегетациясының соңына дейін екі немесе одан да көп орылып жас массасы есепке алынады. Жас массасының жемшөптік құндылығы өнімділіктің негізін қалайды. Ол түрлік құрамына байланысты болады. Жемшөптік маңызы жоғары бұршақтар тұқымдасына жататын өсімдіктер. Олардың жасыл массасында басқа өсімдіктер түрлерімен салыстырғанда белок, дәрумендер көп. Сондықтан мал жақсы жейді, сіңімді болады. Жемшөптік құндылығы жөнінен екінші орынды астықтар алады. Бұлардың қоректік құнды бөлімі жапырақтары. Шөпті жинағанда, кептіргенде жапырақтары майдаланбай сақталады. Ал әртүрлі шөптерді орып кептіргенде жапырақтары майдаланып, жинағанда түсіп қалады.

Ең төменгі жемшөптік маңызы бар өсімдіктерге қиякөлеңдер жатады. Жасыл массасы құрамында кремнийдің болуына байланысты қасаң, қоректік құндылығы төмен. Сондықтан шалғындықтың жас массасының жемшөптік құндылығын шаруашылық топтарға бөледі: астықтар, бұршақтар, қиякөлеңдер, әртүрлі шөптер деп. Соңғысына барлық қосжарнақты өсімдіктерді жатқызады. Қиякөлеңдерге елекшөптерді (ситниковые) қосады.

Бірнеше учаскеден жіп арқылы 5-10 бір м² ауданды белгілейді. Учаскелердегі өсімдіктерді шаруашылық топтарға бөледі. Бірінші топқа астықтардың түрлерін, екінші топқа бұршақтардың, үшінші топқа қиякөлеңдер мен елекшөптерді, төртінші топқа әртүрлі шөптерді біріктіреді. Сосын барлық өсімдіктерді жерден 5-7 см биіктіктен орады, өлшейді. Шаруашылық топтары бойынша бөледі, өлшейді.

Әрбір шаруашылық топтың массасының жалпы массадан проценттік қатынасын шығарады. Сосын кептіріп әрбір шаруашылық топтың құрғақ массасын өлшейді. Әрбір топтың проценттік қатынасын анықтайды. Зерттелген учаскеден табылған зиянды және улы өсімдіктер түрлерін көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Табиғи шалғындықтар, Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі. Географиялық аймақтарға байланысты олардың шөптесін өсімдіктерінің ботаникалық құрамы әртүрлі болады. Шалғындықтар – да көпжылдық шөптесін өсімдіктер өседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қожантаева Ж.Ж., Саурамбаев Б.Н., Ануарова Л.Е. *«Ботаникадан дала практикасы»* Алматы 2014 ж.
2. Абдрахманов О., Абдрахманова А.О., Назарбекова С.Т., Нуркенова А.Т., Гаврилькова Е.А. *Систематика низших растений. Учебно-методического пособие для студентов биологических факультетов высших учебных заведений.* Караганды 2009 г.
3. Әметов Ә.Ә. *Ботаника.* Алматы. 2005 ж.
4. Мухитдинов Н.М. *Геоботаника негіздері.* – Алматы, 1992.
5. Быков Б.А. *Геоботаника.* Алма-Ата. Изд. Наука. 1978 г.

ГЕОГРАФИЯНЫҢ ЖАНАРТЫЛҒАН МАЗМҰНЫНА СӘЙКЕС ОҚУЛЫҚ ҚҰРАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

п.ф.к., профессор м.а. **К.Н. МАМИРОВА***

п.ф.к., доцент **Г.С.САМИГУЛЛИНА****

1 курс магистранты **Қ. ЕРКЕБАЕВА**

Түйіндеме:

Мақалада география оқулығын жасаудың отандық және шетелдік озық тәжірибелері қарастырылған. Мектеп оқулығы мазмұнын жаңартудың жолдары мен принциптері ұсынылған. Оқулық білім мазмұны мен жаңа оқу процесінің жобасы ретінде қарастырылып отыр. Оқулық - оқыту процесінің тұжырымдалған стратегиялық моделі. Сондай-ақ, оқулық оқу материалдарын уақытқа сәйкес бөлінген және нақты меңгеруге бағытталған әдіс-тәсілдердің сценарийі, яғни шынайы оқу үдерісінің моделі.

Оқулық жасаудың шетелдік және отандық тәжірибесін салыстыра талдау нәтижесінде Қазақстан оқулықтар авторлары кіріктіру және жүйелілік-іс-әрекеттік әдістері көбірек қолданылғаны анықталды. Ал батыс авторларының оқулықтарында /Англия, Франция, АҚШ/ дискуссиялық және пікір-таластық әдіс-тәсілдер орын алған.

Тірек сөздер: география оқулығы, оқулық құрастырудың принциптері, отандық және шетелдік озық тәжірибелер.

Abstract:

The article considers the domestic and foreign experience of the working out of school textbooks. Ways and approaches to the updating of the contents of school textbooks are offered. The textbook is represented as the draft of the modern content of education and training process. The textbook is strategic model of process of training strength to its generalization. At the same time, as the textbook contains all training material distributed in time, and also methods and receptions of specific studying, it is the scenario i.e. model of real educational process.

The comparative analysis of foreign and domestic experience of modeling of textbooks which showed that at domestic authors and authors from the nearest countries when designing is used integrated and system research methods. In textbooks of the western authors (England, France, the USA etc.) are traced methods and receptions of discussions and polemic.

Key words: the textbook of geography, the principles of the design of the textbook, the best domestic and foreign experience.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің жағдайын қарастырсақ алған бағытының бірі - құзіреттілік оқыту проблемасы екендігін байқаймыз. ҚР-ның білім беру жүйесінде тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүкіл әлемдік білім кеңістігіне енуді мақсат еткен саяси және ресми құжаттар өмірге келді. Қазақстанның білім беру жүйесіндегі қазіргі бағыты – құзыреттілік оқыту жүйесі деп аталатын жаңалықтарға толы оқытуға бетбұрыс жасау.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке ие болғалы жалпы білім беретін орта мектептердің оқулықтары мен оқу-әдістемелік құралдарын жасап шығаруға ерекше мән беріліп келеді. Өткен ғасырдың соңында егемен Қазақстанның орта мектептерінің дамуына бағытталған алғашқы тұжырымдамалық, нормативтік құжаттар жасалып, өмірге енгізіле бастады. Олардың алғашқылары "Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептердің даму тұжырымдамасы", "Жалпы орта білім мазмұнының тұжырымдамасы", "Қазақстан Республикасының жалпы орта білім берудің мемлекеттік білім стандарттары туралы ереже", "Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептердің мемлекеттік базистік оқу жоспары". Осылардың негізінде бастауыш, негізгі және жалпы орта білімнің мемлекеттік стандарттары, пәндік оқу бағдарламалары мен алғашқы төл оқулықтар жазылып шықты. Осылайша дербес Қазақстанның алғашқы оншақты жылында білім беру саласындағы өзіндік саясаты мен соған сәйкес ресми құжаттар, оқу-әдістемелік құралдар көпшілікке танымал бола бастады. Алғашқы күннен бастап қоғамның білім беру жүйесіне жүктеліп отырған әлеуметтік тапсырыстардың жүзеге асырылуы бүкіл әлемдік деңгейдегі жетістіктерді ескере отырып

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, mamirova_kulash@mail.ru

** Қазан Федералдық университеті

жүргізілді. Бұрыннан қалыптасқан кеңестік жүйенің білім беруіндегі ұтымды жақтарымен қоса дамыған шетелдердің соңғы жылдардағы бетбұрыстарына да біршама көңіл бөлінді.

XXI ғасырдың алғашқы күндерінен бастап білім беру жүйесі озық елдердің көбісі жаңа педагогикалық парадигманың желісімен кетіп бара жатқаны көп елдерде көрініс тауып отыр. Ол – жалпы білім беру жүйесінде күзіреттік оқытуды іске асыру. Сан-салалы ғылымның, технология мен экономиканың, жалпы бүкіл адамзаттың және ұлттық өркениеттің даму қарқынына ілесетіндей ақпараттарды қамтитын оқулықтар жасап шығару, әрі оны әрбір мектеп шәкірті қызығып, ынталан-ып, өзбетінше игере алатындай етіп құрастыру – қазіргі заманғы педагогика ғылымының тездетіп шешімін табуға міндетті проблемалардың бастысы деп санауға болады. Осындай кезеңді даму жолына түскен әрбір елдің педагогикалық жұртшылығының өзіндік ізденістері мен қомақты табыстары да көпшілікке жария бола бастады.

Еліміздің жалпы білім беру жүйесіндегі жанартылған мазмұнды орта мектептің талап-тілегін қанағаттандыратындай жаңа төл оқулықтарды жасап шығару үшін, өзіміздегі жетістіктерді біле отырып, әлемдік деңгейдегі күзіреттік оқытуға біраздан бері бет бұрған дамыған елдердің ғылыми-теориялық, әдістемелік, практикалық жетістіктерін сараптап, озық идеялар мен ұстанымдарды танып, қажеттілерін ескеріп, тиісінше қолдану мүмкіндігін анықтау қажет [1]. Ол үшін озық білім беруге бет алған шетел және отандық тәжірибелерді қарастырайық.

Мысалы, Франция елінде мектеп оқулықтарын жасап шығару арнайы ғылыми-зерттеу институты жұмыс істегеніне жарты ғасырдай уақыт болғанына қарамастан, оның әйгілі ғалымдары мен ұстаздары үнемі ізденумен келе жатыр. Олардың айтуынша, білім беру құралдарының жаңа түрлері – компьютер, интернет, аудио және электрондық құралдар болса да, мектеп оқулығы әлі де ұзақ уақыттар бойы шәкірттерге білім берудің ең тиімді де, әсерлі де құралы болып қала бермек. Оқулықтың сыртқы келбеті, ішкі көркемдігі көз тартатындай түрленгенімен, оның педагогикалық процесте алатын орны біртіндеп эволюциялық жолмен айтарлықтай өзгерістерге ұшырап отыр. Француз ғалымдары қазіргі кездегі мектеп оқулығының анықтамасын былайша тұжырымдайды: оқулық – оқу процесінің тиімділігін жоғарылату мақсатында әдейілеп құрылымданып басылған құрал [2].

Олар оқулықты жасап шығарудың төмендегідей тұжырымдамалық негіздер ұсынды:

- Оқулықта қандай оқыту технологиясы қолданылады?
- Оқулық жасаудың қандай кезеңдері бар?
- Мектеп оқулығының нысаналары қандай?
- Оқу процесін жетілдіру үшін қандай іс-әрекет түрлері ұсынылады?
- Мектеп оқулығында оқытудың қандай әдіс-тәсілдері қолданылады?
- Мектеп оқулығы қандай функциялар атқарады?

Бұл тұжырымдық негіздер француз әдіскерлері мен мұғалімдерінің оқулық жасау ісіне алдынала үлкен дайындықпен жүйелі түрде кірісетіні көрсетеді. Арнайы дайындалған тұжырымдамада оқулық жасаушы авторларға, арнайы редакторларға және аудармашыларға ерекше талаптар қойылған. Автор оқулық жасайтын ғылым мен әдістеме саласында еңбек етіп келе жатқан жеке өзі де, ұжымымен де бірігіп іс атқаруға қабілетті маман болуға тиісті. Авторлар көбіне сұранысқа сай немесе өз ынтасымен оқулық жасаумен айналыса алады. Францияда авторлардың зияткерлік құқығы ежелден айқындалып заңдастырылған.

Оқулықтың тұжырымдамасын жасауға автор, редактормен қоса баспагер де араласады. Өндірістен шыққан оқулықты авторлар мен баспагер арасындағы келісім-шартқа сай көпшілікке тарату жан-жақты қарастырылып іске асырылады. Францияда оқулықтарды жасап шығарудың, оны таратудың кезеңдері алты жылға дейін созылуы мүмкін. Ол жасалатын оқулықтың қажеттілігін анықтаудан басталып, дайын болған кезде эксперименттен өткізуге дейін кезең-кезеңмен жалғасады.

География мектеп оқулығының мазмұнын құрайтын оқыту нысаналарына – жекелеген ұғымдар, түсініктер, теориялар, қатынастар, пікірлер, құрылымдар, жүйелер таңдап алынған. Осы нысаналар жүйесіне қолданылатын іс-әрекеттер қатарына имитациялық, когнитивтік және әрекеттік, мінез-құлықтық дағдылар жатады. Оқушылар қолдана алатын оқыту нысаналары мен іс-әрекеттер оқулықтың педагогикалық мақсаттарына сай келуі тиіс [3].

Франциялық білім беру жүйесінің мақсаттық тұғыры эксплициттік және имплициттік екі деңгейге сай келуін талап етеді. Бұл екеуінің біреуін ғана ескеру оқушыны біржақты тәрбиелеуге әкеледі. Жалпы алғанда оқулық жасауға қолданылатын мақсаттардың, әсіресе оның тұғырының талапқа сай келуі оның классикалық моделінен туындайды, яғни мазмұн мақсаттар, оның тұжырымы және иерархиялық деңгейінің өзара үндестігі сақталуы шарт.

Дегенмен, иерархиялық деңгейде баяндалатын ақпарат мақсатты толықтай қанағаттандыра алмайды. Оны әрмен қарай аралық деңгеймен жалғастырып, соңғы деңгейге дейін жеткізу міндеті туындайды. Мұндай моделденген иерархиялық деңгейлер ұғымы кіріктірілімдігі (интегративность) ұғымымен алмастырылып жаңаша кіріктірілген модельге айналады. Қорыта айтқанда, Францияда жалпы орта білім беретін мектептердің оқулығындағы мазмұнды құрайтын нысаналарды түсіну үшін белгілі бір әрекеттер түрін қолдану қажет. Осы екеуі біріккенде ғана нақты педагогикалық мақсаттар орындалатын болады.

АҚШ-да мектеп оқулықтарын бір жүйеге келтіріп, мемлекеттік деңгейде ортақ талаптар қойып, оны іске асыру мүмкін еместігі байқалады. Бұл проблеманың басты қиындығы әрбір штаттың өзінің білім беру ұстанымдары мен талаптарының шешуші рөл атқаруы болса, екінші жағынан, дамыған капиталистік елдердің, мысалы, АҚШ, Англия, Италия, Канада, т.б. оқу процестерінде қолданылатын оқулықтардың ортақ мақсатта жасалуы. Ғылыми негіздері ортақ пәндерден, айталық география, химия, биология, информатика, математика, т.б. дамыған одақтас елдердің орта мектептерге арналған оқулықтарын жасау кезінде арнайы педагогикалық зерттеулер жүргізіліп, бәріне де ортақ білім мазмұнын, игерілетін білік пен дағдының түрлерін анықтап, бәрінің тілегін қанағаттандыратындай оқулықтар және оқытушы кітабы (книга для учителя) деп аталатын жүйелі педагогикалық еңбекті бірге басып шығарып, тиісті сынақтан өткізеді.

АҚШ пен Ұлыбритания ғалым-ұстаздарының орта мектептің оқулықтарын жазуға орай көптен бері қалыптасқан ұстанымдары бар. Ол жоғары оқу орындары және университеттердің, әсіресе әлемге аты әйгілі Оксфорд, Кембридж, Гарвард, Массачусетс т.б. университеттердің ғалым – ұстаздары араласып, жалпы білім беретін жүйеге лайықты оқулықтарды жасау дәстүрге айналған. Мұның өзіндік себебі – өздеріне талапкер ретінде келетін мектеп түлектерінің білімі мен білігінің деңгейі, пәндік құзіреттіліктің қалыптасуын бірдей әдістемелік жолдармен іске асыруға жол ашу, көпдеңгейлі оқыту жүйесі арқылы күнібұрын әйгіленген университеттерге түсушілердің талабын қанағаттандырылғандай шәкірттер дайындау. Мәселен, Кембридж бен Оксфорд университеттері ағылшындардың жалпы білім беретін мектептеріндегі 9 деңгейлі оқытудан да жоғары 14–16 деңгейлі білім алуды мақсат етіп, соған сәйкес тапсырмалар жүйесін жасап, өздеріне талапкерлер таңдайды.

АҚШ, Ұлыбритания сияқты елдерде соңғы 10 жылдарда жасап шығарған оқулықтарының бағыт – бағдарын анықтап, мазмұнын құрылымдауда түбегейлі өзгерістер енді. Бұрынғысына пәндердің дәстүрлі атауы "география", "биология", "тарих" т.б. деп қысқа ғылыми мәнге ие болып қалмай, тікелей өмірмен, қоғаммен, өркениетпен байланысы айқындалып "География және қоғам", "География және өмір", "География және тіршілік", "География және денсаулық" сияқты бағдарлы атаулармен шыға бастады. Әдетте ондай атаулар жоғары сынып оқушыларына арналған оқулықтар мен оқу-құралдарына тән. Сөйте тұра, негізгі мектептің оқулықтарының атаулары бұрынғысына өзгеріссіз қалып отыр. Барлық жаратылыстану пәндері: физика, химия, биология, география, астрономия "ғылым негіздері" деген рубрикамен біріктіріледі. Ондағы өзіндік ұстаным – авторлардың оқушыларға бұл пәндердің ғылыми-практикалық негіздерін игертуді басты мақсат етіп алғандығы. Бағдарлы мектепке ауысқанда бүкіл материалдық дүниенің негізін зерттеуге бағытталған осы пәндердің мазмұны тікелей өмірмен, адамзат қоғамымен, табиғатпен, экологиямен байланыста болуына үлкен көңіл бөлініп, оқушыларға болашақ мамандықтарын саналы таңдауға мүмкіндік береді. Негізгі мектептегі пәндерде берілетін базалық білім, білік, дағдыны қалыптастыру үшін оқулық авторлары ең алдымен адам және қоғам үшін табиғатқа тәуелді тақырыптарды игеруден бастайды.

Ал мектеп оқулықтарының атқаратын функциясының түрі көп-ақ. Оқулықтың функциясы оны тұтынушыларға да, мазмұнына да тәуелді. Айталық, оқушылар үшін басты құжат оқулық болса, мұғалімдер үшін пәнді оқытуды баяндайтын оқыту кітабы. Оқушының қолындағы оқулық нақты функцияларға, мысалы, білім беруге жауапты болса, өз кезегінде оқытушы үшін білім беру деңгейін көтеруге әкелетін функцияға ие бола алады. Ал оқытушы кітабы өз пәнінен сабақты сапалы ұйымдастыруға жетелесе, екіншіден оқушының білімін жүйелеп кіріктіруге көмектеседі. Міне, осыдан-ақ кімге бағытталғанына қарамастан әдіскерлер мен мектеп ұстаздарының оқулыққа қатынасты функциясын аттыру үміті аз емес екендігін көруге болады.

Оқушыға қатынасты функциялар – оқулықтың кейбір функциялары мектептегі оқу үдерісіне қарай бағдарланған. Ал біразы оқу үдерісі мен күнделіктегі өмірдің немесе болашақ кәсіби қызметінің арасында байланыс табуға мүмкіндік береді.

Оқу үдерісіне қарасты функциялар – білімді жеткізу функциясы – бұл ертеден келе жатқан дәстүрлі әрі жұртқа танымал функция. Бір қарағанда білімді оқушыға жеткізудің құралы, әрі оқушылардың қызығуын есепке алмастан өзінің толық дедуктивті және жабық формада атқаратын функциясы. Соған бола оны жиі сынға ұшыратып отырады. Дегенмен мектеп оқулықтарының басқа да маңызды функцияларын атқаратынын айта кету қажет. Мысалы, ол үдерісін шектелген шеңберде

білім беруге жол бермейді. Жалпы алғанда зерттеулер бұл функция оқушының білім жетістіктеріне оң әсері бар екенін көрсетті. Мектеп оқулығы жекелеген ұғымдарды, ережелерді, формаларды, терминологияны, дәйектерді т.б. игеру кезінде білім беру үшін қолданылады. Оқушылар осы айтылған дәйектерді қайталап қана қоймай оны оқу процесінің контекстінде когнитивтік дағдылар түрінде қолдана алады.

Қабілеттер мен күзiреттiлiктердiң даму функциясы – мектеп оқулығы бiлiмнiң белгiлi бiр жиынтығын игерiп қоймайды, ол сонымен бiрге белгiлi әдiстер мен бiлiктердiң жиынтығын меңгеруге бағытталған. Яғни еңбектену мен өмiрлiк дағдыларға ие болуға бағытталған. Бұл тiлдi игерудiң дағдысы мен бiлiгiн дамытуға, дәл ғылымдарда зерттеу әдiстерiн меңгеруде, бiлiмдi құрылымдауда, ақпаратты iздеуге туындайды.

Жалпы алғанда қабілеттік пен күзiреттiлiк ұғымдарын өзара айшықты бөлу оңай емес. Сондықтан әртүрлi авторлар өзiнше топшылайды. Француз ғалымдарының зерттеулерiнде қабілеттiлiк пен күзiреттiлiкке мынадай сипаттамалар берiлген: қабілеттiлiк – қойылған мақсатты iске асыруға жетелейтұғын белгiлi бiр дағдыларды қолдану дегендi бiлдiредi. Күзiреттiлiк – бұл (алдынала дайындықсыз) жағдаятты бағалау және соған сәйкес азды-көптi әрекет етуге мүмкiндiк беретұғын қабілеттiктерiнiң кiрiктерiлген тобы. Мысал ретiнде оқыту үдерiсiн алайық: егер оны операция ретiнде қарастырып жазылғанның мәнiн ұғынуға мүмкiндiк беретiн деп анықтасақ, онда дара тұлғаның оқытуға күзiреттiгi бар деп айта аламыз, яғни нақты жағдаятты ол бұл операцияны алдынала дайындықсыз-ақ орындай алады. Ол бұл күзiреттiктi iске асыру үшiн бiр топ қабілеттiктердi белсендiруi тиiс, мысалы танымдық сферада (сөздi қабылдау қабілетiне ие болу), психомоторлық сферада (зейiндi белгiлi бiр бағытқа сай ұстап тұру немесе оны тез-тез ауыстыру), әлеуметтiк мiнез-құлықтық сферада (өзiн өзгелерден айыра бiлу, өзгелердiң сұрағын қабылдай алу). Оқу күзiреттiлiгi – белгiлi бiр жағдаятта осы барлық қабілеттiктердiң көмегiмен iске асыра алады. Кейбiр қабілеттiктер негiзгi болып есептеледi. Өйткенi олар көптеген басқа да қабілеттiктердiң түрiне ие болу үшiн қажет.

Ертеңгi орта мектеп бүлдiршiндерiне бiлiмдi көбiне өз бетiнше еңбек етiп алатындай күйге жеткiзу әр ұстаздың басты мiндетiне айналуы тиiс. Басқаша айтқанда, болашақ бiлiм беру жүйесiнiң оқытушыларының алдында әуелi өз шәкiрттерiн қажеттi ақпаратты iздеп тауып, ондағы жаңа материалды өздерi оқып, түсiнiп, өмiрге қодану дағдысын қалыптастыру мiндетi тұрады.

Жаңадан жасалып ұсынылатын оқулықтар мен кешендердiң арқалайтын жүгi бұрынғыдан да салмақтырақ бола түсуге тиiс. Әр пәннен алатын бiлiмi жеткiлiктi болып, оны орнымен өмiрде қолдануға дағдыланған шәкiрт тиiстi күзiреттiлiкке ие болуға да шамасы келедi. Олай болса ең басты бiлiм алу құралы ретiнде ұсынылатын жаңа оқулықтардың өне бойында кездесетiн теориялар, практикалық ақпараттардың көздегенi - сол пәнге орай күзiреттiлiктердiң түр түрiн бiртiндеп оқушыға дарытатындай болуы.

Әр пән оқулығының мазмұнын игерудiң сатыларының бiрiнен-бiрi бөлiнбейтiн, өзара байланыста, тәуелдiлiкте болатынын, оны оқушы өзi еңбектенiп, бiртiндеп меңгередiндей жағдайға жол ашатынын көреміз. Мұғалiмнiң мұндай жаңа мазмұнды игерудегi ролi мүлдем өзгеше - ол оқушының жұмысын басқарушы, ұйымдастырушы, керек жерiнде үйретушi, ақыл-кеңес берушi, қамқоршы тұлға ретiнде көрiнедi. Бiлiм беру процесi мақсатты ұйымдастырылған, өзара байланысты мұғалiм мен оқушы iс-әрекетiн қамтиды. Оқу процесiн ұйымдастыру қорыта келгенде үш тәсiлге сүйенетiн болады. Олар – дара тұлғаға бағдарланған iс-әрекеттiк, күзiреттiлiк, денсаулық сақтау тәсiлдерi. Соның iшiнде күзiреттiлiк тәсiлге келсек ол негiзгi күзiреттiлiктердi қалыптастыра отырып, дара тұлғаға тән сапалар кешенiн дамытуға бағытталған.

Күзiреттiлiкке бағдарланған оқу жүйесi көптен берi қалыптасқан Еуропа елдерiнде мектеп оқулығына жүктелетiн функциялар айшықты етiп жiктелген. Әдетте, оқушыға арналған кiтап пен оқытушыға деген кiтаптың мазмұнында, құрылымдануында, тiлi мен стилiнде айтарлықтай айырмашылық бар. Бұл екеуiнiң де ұстанған мақсаты бiр - шәкiртке сапалы бiлiм беруге қол жеткiзудiң тиiмдi құралы болу. Алайда мектеп оқулығында оқу процесiн ұйымдастыруға бағдарланған функция басым келедi, себебi ол сабақта алатын бiлiмдi күнделiктi өмiрмен, болашақтағы мамандығымен тығыз байланыс беруге ұмтылады. Ал мұғалiмдер үшiн дайындалған кiтапта оқыту сапасын жоғарылату функциясы айқын байқалады, себебi ол сабақта өтiлетiн жаңа тақырыпты тиiмдi ету үшiн саналуан әдiс-тәсiлдер, құралдар қолданып, бiрнеше түрлi формада өткiзуге көмектеседi.

Тұжырымдап келгенде, бiлiм алу, күзiреттiлiктерге ие болу дегенiмiз - белгiлi бiр туындаған жағдай (жағдаят) кезiнде қажеттi iс-әрекеттердi жасауға әкелетiн қабілетке баулу екен.

Жаңадан жазылып шығатын пән оқулықтарын оқу процесінің басты ақпараттық ядросына айналатындай етіп құрылымдануын талап етеді. Жанартылған білім берудің стандарттық, нормативтік, әдістемелік талаптарын ескере отырып құрастырылған жаңа оқулықтардың функциясы мынадай болуы мүмкін:

- әртүрлі сипатты ақпараттар орын алады;
- оқу процесін тиімді ұйымдастыруға негіз болады;
- оқушы - оқу материалдары - оқытушы арасында байланыс орнатады;
- оқу процесіне өз үлесін қосады;
- мазмұны арқылы білімді, білікті, құзіретті болуға жетелейді;
- оқушылардың дара, жұппен, топпен жұмыс істеуіне көмектеседі;
- мониторинг өткізуге және білім сапасын бағалауға жәрдемдеседі.

Бұл функциялардың ішінде бүгінгі дәстүрлі оқу процесі ішінде жиі кездесетіндері де, жаңаша сипатқа ие болғандары да бар. Мәселен, оқушының құзіретті болуы жеке өзі ғана емес, сыныптағы достарымен сабақ кезінде бірге жұмыс жасау, іс-әрекетке үйрену, жаңа материалды қаншалықты игергендігінді бақылап, бағалай білу – оқулық атқаратын аса маңызды функциялардың қатарына жатады.

Жаңа оқулықтардың мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталайық. Кез келген оқулық мазмұны ғаламдық және ұлттық құндылықтарға жататын адамзат қоғамының бейімделген әлеуметтік тәжірибесінен құралады. Кез келген оқулықтың басты құрылымдық төрт құрауышы элементтері болады, олар:

- нәтижесі білім кейпінде көрініс табатын танымдық әрекеттің тәжірибесі;
- үлгіге сай жасау кейпіндегі белгілі әрекеттер жасау тәсілінің тәжірибесі;
- дараланған бағдарлану кейпіндегі эмоциялық-құндылық қарым-қатынастарды іске асыру тәжірибесі;
- проблемалық жағдаяттарда тиімді шешу қабылдай білу кейпіндегі шығармашылық әрекеттің тәжірибесі.

Бұрынғы оқулықтардың мазмұнында мектеп шәкіртіне білім беріп, біліктілік пен дағды қалыптастыруға баса көңіл бөлініп келгені мәлім. Жанартылған оқу жүйесіне сай жасалған жаңа оқулықтардың оқушы алған білімді күнделікті өмірде, тұрмыста, кездейсоқ жағдаяттарда қолдануға жетелейтін мақсатта құрылымдануына баса көңіл бөлінуі тиіс.

Біздің ойымызша құзіреттілікке жеткізетін оқулық мазмұнының ерекшелігі - дәстүрлі білім, білік, дағдыға бағдарланған жаңа ақпараттардың бәрі де ендігі жерде әрі қарай нақты өмірде кездесетін жағдаяттармен жалғасып жатуы міндетті. Оқулықтан оқып алатын білімін, қалыптасатын білігін, практика түрінде іске асыруға машықтанған қабілетін күнделікті тұрмыста, өмірдің әр кезеңіндегі кездесетін проблемаларды шешуге арналған жағдаяттық тапсырмаларды орындауға бағыттауға тура келеді. Басқаша айтқанда, оқулықта берілетін теориялық әрі практикалық ақпараттар легін есте ұстап, тексеру кезінде ауызша айтып, үйреншікті жаттығулар орындап дәлелдеп берумен шектелмей, оқушыны қажетті сәтте тікелей өмірге байланысты проблеманың шешімін табуға дағдыландыруға міндетті болады.

Айта кетерлік бір жайт, құзіреттіліктің түрі өте көп, ол пәндік сипатқа тәуелді болып келеді. Оқушы әрбір пәнді игергенде соған сай пәндік құзіреттіліктерге жете алады. Ал Мемлекеттік білім стандарты талаптарындағы негізгі түйінді құзіреттіліктер болса сыныптың барлық пәндерінің игергенде пайда болатын құзіреттіліктерді біріктіре қолданып шешетін жағдаяттық тапсырмаларды орындағандығында көрінеді. Жалпы құзіреттікті біртіндеп жүйелі түрде қалыптастыру ғана мүмкіндігі бар. Ол үшін әр оқушы оқулықтағы ақпараттың негізін өзі еңбектеніп оқып, өзбетінше меңгеруге дағдыланудан бастауы тиіс. Мұндай ерекшеліктер күнделікті сабақты ұйымдастыруда ескеріліп, мұғалімнің оқу процесін құзіретті басқаруына тікелей тәуелді болып шығады.

Жаңа білім парадигмасы бойынша ұстаздың бұрынғыша оқулықта берілген ақпаратты өзінше айтып, түсіндіріп, оқушыны жетекке алып үйретем деуі мүлдем қате екенін есте ұстау қажет. Білім алушы – мектеп шәкірті екенін ескерсе, онда оқулықтардың жаңаша құрылымдауы да тек оқушыға, оның мүмкіндігіне сай бағдарлануы тиіс.

Жаңадан құрылданатын оқулықтардың ерекшелігі – әр тақырыптың мазмұнында теориялық ақпараттардан гөрі практикалық іс-әрекетке сүйенген ақпараттардың молдау болуында. Ең оңтайлысы – оқушы жаңа тақырыптың мазмұнын игеру кезінде нақты кішігірім тапсырмаларды орындап отыруын қамтамасыз ету. Олай болса, сабақ кезінде жаңа ақпаратты оқып үйренумен қатар тікелей жаттығулар орындауды оқулықтың мазмұнына кіргізуі керек. Авторлар бұл жайтты күні бұрын ескеріп, әр тақырыпты өткенде пайдаланатын оқу процесінің сценарийіне ұқсатып құрылымдаса өте ұтымды болады.

Жаңа оқыту жүйесіндегі тағы бір жаңалық – ол үйге берген тапсырманы келесі сабақ үстінде қайталаудың қажеттілігінің болмауы. Дидактикада жаңалықты игеру үнемі алға қарай жүріп, өткенмен жалғасын тауып отырса тиімді болатыны баса айтылған. Бір жаңалықты екі рет игеруге машықтандыратын өткен сабақтың мазмұнын қайталау, оқушыларды ширақтықтан босандыққа итермелейді. Кез келген меңгерген жаңа ақпаратты терең түсіну үшін оның теориясын қайталаудан гөрі соған сәйкес жаттығулар орындап, есептер шығарып, әртүрлі әрекет түрлерін қолданып, проекттер жасау орынды болып саналады. Ал үйге берілген тапсырманы әр оқушы өз бетінше шамасына қарай орындап келеді, оның нәтижесін жұмыс дәптері бойынша тексеріп, қорытынды шығарып отыру мұғалімнің міндеті. Қажет болса, мұғалімнің ескертуіне орай жұмыс дәптеріне толықтырулар енгізу содан соң іске асырылады.

Сабақ кезінде небәрі 4–5 оқушыдан үйге берілген тапсырманың орындалуын сұрау үшін көп уақыт жұмсалып, қалған шәкірттерді жүйелі еңбек студент тек тыңдаушыға айналдырудан пайдасынан зияны молдау болатыны түсіну қиынға түспейді. Сондықтан, сабақтың басынан аяғына дейін, әр оқушыға өзі еңбектеніп, өз міндетін өзі орындауға мүмкіндік беру қажет. Дұрысы мұғалім сабақ басында жаңа тақырыптың мазмұнын игеруге орай жалпылама қысқаша ғана бағыт-бағдар беріп, соңында жалпы қорытынды жасауды дәстүрге айналдыруы тиіс. Алайда, ол оқушылардың өз бетінше атқаратын жұмысы кезінде туындайтын қиындықты дер кезінде шешуге, ақыл-кеңес беріп, түсінбеген тұстарын игеруге жәрдемдесуге міндетті.

Мемлекеттік білім стандарттарында айтылғандай мұғалім мен шәкірттің өзара белсенді қатынасы содан барып қалыптасады. Өткен тақырыптың игерілуін бірден емес, кейінірек, аралық бақылау кезінде барлық сыныптағы оқушылар бірдей жағдайда тексеруден өтіп, рейтингтік бағалануы тиіс. Сонда ғана оқушы өз еңбегіне сай шынайы көрсеткіштік жетістіктерге ие болады.

Осы айтылғандардан-ақ жаңадан құрастырылатын оқулықтардың, қазіргі қолданыста болатын дәстүрлі оқулықтардан өзгеше болатынына көз жеткіземіз. Әр оқушыға жетуге тиісті белгілі бір құзіреттіліктің түрін міндеттеріне бола өзі орындап, өзі алатын білімі, біртіндеп қалыптасатын білігі, көзімен көріп, қолымен жасайтын практикалық жасайтын дағдысы кепіл болады. Әрбір шәкірт білімді өмірде қолдануы үшін алатынын түсіндіру, сендіру мұғалімнің жауапты міндетіне айналуына тиісті.

Сонымен, құзыреттілік оқыту дегеніміз күтілетін нәтижелер үйреншікті білім, білік, дағдымен қатар құзіреттіліктер деңгейіне дейін жетуді көздейді. Ол үшін білім, білік, дағдыларды сараптап, күнделікті оқу үдерісінің беретін нәтижелерінің ең маңыздыларын өмірде кездесетін жағдаяттармен, әсіресе, болашақ мамандығына кәсіби жол ашатын құзіреттіліктер мен өзара кіріктіру проблемасы туындайды.

Құзыреттілік жүйесінің жалпы білім беретін нәтижелерін құрайтын мүмкіндіктердің тобы жаңа жүйені қолдану арқылы дәстүрлі жүйемен салыстырғанда әлдеқайда жоғары жетістіктерге жетуге болатыны көрсетеді. Шетелдік оқулықтар жасаудың өзіндік тұжырымдамалық, ғылыми-әдістемелік, мазмұндық-процестік негіздері бар екендігі айқындалды. Мысалы, оқулықтану ғылымының жетістіктерінен қазіргі заманның талап-тілегін ескере отырып, алдағы жылдардың үмітін ақтайтындай жүйеленген оқулық жасаудың дәстүрі қалыптасқан. Оқулықтың теориялық заңдылықтарын баяндауда, оны тым күрделендірмей, шәкірттің жас ерекшеліктеріне сай келетіндей стильде жазу кеңінен таралған [4].

Мектеп оқулықтары, олардың оқушыға немесе оқытушыға бағдарланғанына байланысты, әртүрлі функцияларға ие болады. Оқушыға қатынасты оқулық дәстүрлі деп аталатын функцияны орындауы мүмкін. Ол функция оқу үдерісінде білім беру, қабілеттіліктер мен құзіреттіліктерді дамыту, білімді бекіту, білімді бағалаумен тікелей байланысты болады. Сол сияқты оқулықтың күн-делікті және кәсіби өмірмен байланысты функциялары: білімді кіріктіруге көмектесу, референция, әлеуметтік және мәдени тәрбиеге көмектесуі.

Оқулық авторлары қай функцияға көбірек көңіл бөлсе, соған орай олар әртүрлі формаларға ие бола алады. Мұғалімге қатынасты функция – олардың сабақ беру деңгейін көтеру функциясы: ғылыми және жалпы ақпарат, біліктілігін жоғарылату, сабақ үдерісімен оны өткізуге көмектесу, білімді бағалауға көмектесу. Егер авторлар оқу процесіне және сабақты өткізуге ерекше көңіл бөлсе, онда мұғалімнің кітабы салыстыра алғанда жабық типті басылымға жатады. Барлық функцияларға бірдей көңіл бөле отырып жасалған оқулық мұғалім үшін ашық типтегі оқулыққа жатады.

Қорытынды

Қазақстан мектептеріндегі жоспарланған жаңа оқулықтар, оларды оқу үдерісінде қолдануы арқылы өзара байланысқан үш түрлі құзыреттілікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін болады. Олар: ақпараттық құзыреттілік, проблеманың шешімін табу құзыреттілік және коммуникативтік құзыреттілік [5]. Олар мынадай ұстанымдарға негізделеді:

- оқулықтану ғылымының жетістіктеріне негізделген қазіргі заманның талап-тілегін ескерген, болашақ жылдары үмітті ақтайтындай етіп жүйеленген оқулық жасау;
- оқулықтың теориялық заңдылықтарын баяндауда, оны тым күрделендірмей, шәкірттің жас ерекшеліктеріне сай келетіндей стильде жазу;
- оқулықта мысал ретінде келтірілетін дәйектерді бүгінгі қоғам мен өркениеттің жетістіктерімен ұштастыра баяндау міндетті деп санап, оқушылардың игеретін ақпаратқа қызығуын тудыру.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нурахметов Н.Н., Кусаинов А.К., Далабаева Н.С. Модернизация казахстанских школ на основе обновления содержания образования. Сборник материалы IV республиканской научно-практической конференции «Сравнительные исследования в образовании в контексте развития интеллектуального потенциала личности». Алматы, 11 мая 2012.123 с.
2. Франсуа-Мари Жерар, Ксавье Роже. Разработка и анализ школьных учебников. Будапешт: АВ ОВО,1998.372 с.
3. Коган Е.Я., Прудникова В. Как померить компетентность. Вестник образования. М. №2, 2006.
4. Мамирова К.Н. Учебник будущего как комплексное средство учителя 12-летней школы. Сборник расширенного заседания УМС РУМС высшего и послевузовского образования МОН РК по теме «Повышение статуса и уровня профессиональной компетентности педагога». А. КазГосЖенПУ. 12 мая 2012.32-35 с.
5. Мамирова К.Н. Критерии отбора и структурирования содержания учебника. Ж. Вестник Академии педагогических наук Казахстана, № 2, 2011. 11-14 с.

ӘОЖ. 91:373:372.8.

ТҰРАН ЖАЗЫҒЫНЫҢ ЛАНДШАФТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

п.ғ.к., доцент **К.А.ТЛЕУБЕРГЕНОВА***
г.ғ.к., профессор **Н.Н.КАРМЕНОВА**
а.ш.ғ.к., доцент **Т.Т. АШИМОВ**

Түйіндеме:

Тұран жазығыныңқыратты жазығы, жалды рельефі, барханды, балшықты-құмдармен араласып жатқан қызғылт гранитті құздары, көктерек тоғайлары, шалғындық шөптері мол өңір. Осындай Балқаш өңірінің оазисі –туристерді қызықтырады, еліктіреді. Бектауата тау сілеміндегі үңгірлерге күн сәулесі терең бойлап түседі, сондықтан да мамандар бұл таудағы үңгірлерді "қоладан жасалған" немесе "хрустальды құдық" деп атайды. Сол себепті әсемдігі жағынан сирек кездесетін осындай көріністері бар өлкені халыққа, жастарға жан-жақты білдіріп, ұқтырып, тереңірек зерттеу қажет.

Тірек сөздер: *бархан, балшықты құмдар, гранитті құздар, саялы тоғайлар, "хрустальды құдық".*

FEATURES OF THE LANDSCAPE OF THE TURAN LOWLAND

Abstract:

The territory of the Turan lowland is rich in plateau, diverse relief, scarlet granite peak, which consists of sand dunes, displaced by clay sands, poplar forest and various field grasses. Such a locality of the Baikal Oasis attracts all, including tourists. Deep sunlight falls on the caves of the Bektauat Ridge, which experts call these caves "tin" or "crystal well". Therefore, there is a desire that the people, the youth, deeper and more fully knew, saw, studied and explored such landscapes with an unusual landscape.

Keywords: *barkhans, clayey sands, granite peaks, poplar forests, "crystal well".*

Торғай жазықтығының батысында, Торғай өзенін бойлай, адырлы құмдардың шағын алқаптары орналасқан. Құмдар жартылай бұта тектес өсімдіктермен орнықтырылған. Шалқар теңіз ойпаны Торғай өзені мен басқа да көптеген құрғақ және кеуіп бара жатқан арналардың ағатын жері болып табылады. Сордың бетінде тереңдігі 1 метрге дейінгі құрғақ арналар кездеседі, көбінесе олардың жағалаулары тік болып келеді. Торғайдың сағасында төбелі-ұяшықты құмдардың алқаптары кең тараған. Төбелі-ұяшықты құмдардың салыстырмалы биіктігі 4-5 метрден аспайды. Жайпақ, жайлы баурайлы жерлер шығыс және солтүстік шығыс бағытқа 10-20 шақырымға бет ұстаған. Эолды құмдар өсімдіктермен бекіген, бірақ елді мекендердің және мал суаттарының қасында тапталуының нәтижесінде дефляция процестері жүріп жатыр[1].

Зерттеушілердің көбі Торғайдың қабатты бедерінің түзілуі бүкіл төртінші кезең бойына неотектоникалық қозғалыстардың пайда болуына негізделген деген пікірге тоқтайды.

Оңтүстік Торғай жазықтығы үшін төбелі-ұяшықты бедері бар құмдақ алқаптардың болуы тән. Олар кварцтан, Торғай және Ырғыз өзендері бірінші жайылма үстіндегі терраса жауын- шашынын ұстап қалатын жентектелген және сұрыпталған құмдардан, сондай-ақ Торғай жырасының жоғарғы плейстоцендік аллювиалды-көлдік жаралымдарынан түзілген. Эолдық түзілімдерінің орташа қалыңдығы 2-3 метрге жетеді.

Тұран ойпатының батыс бөлігін құрылымдық – денудациялық Үстірт жоны алып жатыр. Үгілген тау жыныстарының көп бөлігі ешқашанда өз орнында қалмайды, тасымалдау агенттері арқылы (салмақ күші, ағын сулар, жел күші, мұздық әрекеті) бедердің төменгі аймақтарына және мұхиттарға барып шөгеді. Үгілу және үгіліске ұшыраған борпылдақ заттардың тасымалдануының және олардың шөгуінің жинақтық процестерін (лат.denudatio – ашылу, жалаңаштану деп атайды.) айтқанда, денудация– бұл тау жыныстарының бұзылуы, үгілуі және пайда болған үгілген заттардың көтеріңкі аймақтардан салмақ күші, су, жел, мұздық әрекетінен сырғып, тасымалданып, өңірлерге шөгуі болып табылады.

Үстірт Арал теңізімен, Каспий маңы ойысымен тік беткейлі кемерлер арқылы шектеледі. Оның беткі қабатын қалыңдығы бірнеше ондаған метрге жететін, қалың әктас қабатты, бастау жыныстар бұзылудан сақтайтын, қалқан қызметін атқарып тұрады. Құрылымдық денудациялық үстірттің беті

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, k.tleubergenova@mail.ru

біршама тегіс, әрі әлсіз көлбеу болып келеді. Сирек жағдайда солтүстік – батысқа бағытталған ірі жондармен, терең ағынсыз ойыстармен және беті тегіс күрделенген жондармен алмасып отырады.

Абсолюттік биіктігі 22 метрден (Солтүстік жон), 314 метрге дейін (Мұзбел) артады. Жондардың аралығындағы ойыстар табанының абсолюттік биіктігі 63 метрден (Барса келмес ойысы), 100 метрге дейінгі аралықта ауытқиды. Үстірттің беті астау тәрізді кристалды ойыстармен күрделенеді[1].

Мұндай ойыстардың көбінің табанында құмды-сазды делювиальды-элювиальды материалдар жинақталған. Шайылған топырақтарда қалың шөптесін өсімдіктер өседі. Солтүстік батыс бөлігі Үстірттің солтүстігіне қарай тілімденген. Иіннің біліктік бөлігін Қосбұлақ, Асамтай, Сам және Қаратөлей сяқты сорлы ойыстар алып жатыр. Тегіс беткейлі қалдық дөңдер ойыстарға қарай еңіс болып келеді. Еріген қар, жанбыр суларының әрекетінен терең тілімделген эрозиялық жыралар жүйесінің қалыптасуы, Үстірт бедерінің толқынды болып келуіне әсер етеді. Сам, Асамтай ойыстарының табаны жел әрекетінен өңделіп, жартылай бекіген, аласа құмды жалдар, су өткізетін әктастардың қалың қабаты үстірттің барлық бөлігінде түзілгендіктен, жер бедерінде Карстылы пішіндерінің қалыптасуына әсер еткен.

Мысалы, Өтебай қонысында тереңдігі 120 метрге, ұзындығы 190 метрге дейін жететін карстылы үңгір табылған. Қарныжарық ойысында гипсті карстылар табылған. Үстірт көршілес жатқан жазықтармен тік беткейлі кемер жасай отырып шектеседі. Солтүстігінде Шағырай үстіртімен шектесетін бөлігінде кемерлердің биіктігі 50 метрден, Солтүстік-батысы, батысы мен шығысында 200 метрге дейін жетсе, Қарныжарық ойысында кемерлердің биіктігі 370 метрге дейін жетуімен ерекшеленеді. Кемерлердің ерекшелігі- биіктігі артқан сайын, көлденең қимасы күрделене түседі.

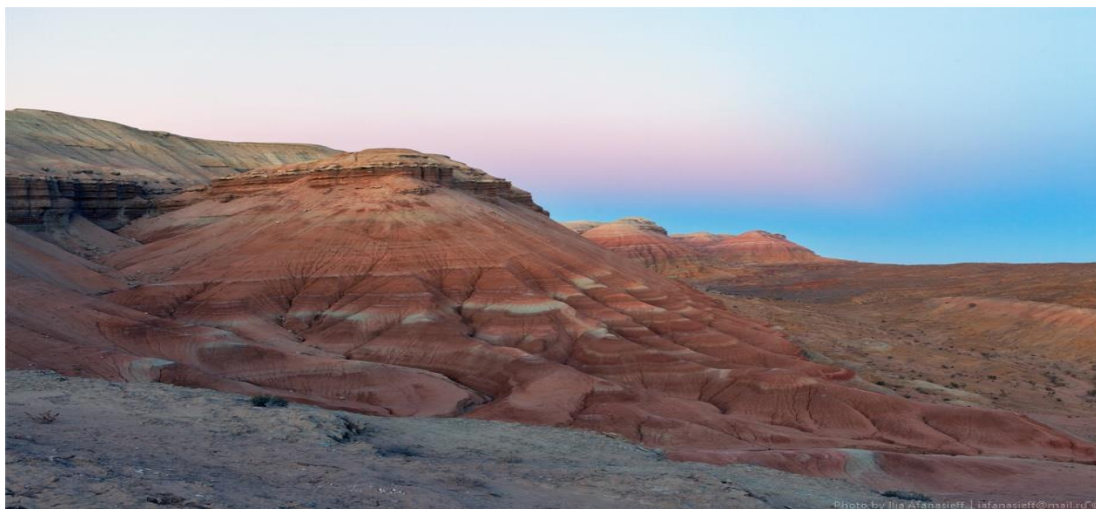
Үстірттің қазіргі жер бедерінің қалыптасуы төменгі плиоценде басталған. Жер бедері әр түрлі жыныстардың қабаттасып шөгуінен түзілген қабатты жазықтардың қатарына жатады. Плиоценде солтүстік, оңтүстік үстірт және оңтүстік Маңғыстау иіні арқылы Ақшағыл, Абшерон алқаптарының шығанақтары қалыптасқан. Үстірттің орнына көлдік ойыс пайда болып, онда бос тау жыныстары шөге бастаған. Көл түбінде шөккен материалдар көршілес жатқан көтеріңкі жерлерде жинақталған. Климаттың аридтенуіне байланысты бұл жердегі төрттік дәуірдің шөгінділері өте жұқа болып келеді. Үстіртте жер бедерінің карстылы пішіндерінің кең таралуы плиоцен мен төрттік дәуірлердің белгілі бір кезеңдерінде аридтік климаттың ылғалды климатпен алмасып отырғандығын көрсетеді. Бірақ тау жыныстарының тасымалдануы көбінесе жел эрозиясының әсерінен жүрген[2].

Тұран жазығының батысында Каспий теңізі мен Үстірттің аралығында құрылымдық денудациялық Манғыстау Үстірті орналасқан. Үстірт эрозиялық – тектоникалық Қаратау, Ақтау, сияқты аласа таулармен күрделенген. Бозащы үстірті шығу тегі жағынан Каспий маңы ойпатына жақын. Манғыстау үстіртіне Түпқараған үстірті, оңтүстік Маңғыстау, Кендірлік, Шығыс Маңғыстау үстірті, Ақтау, Қаратау таулары мен Красноводск үстірті ерекшелігімен көзге түседі. Морфологиялық құрылымы неоген, төрттік дәуірлерде тектоникалық қарқындылықтың әр түрлі болуына байланысты қалыптасқан. Маңғыстау үстіртінің 80% алып жатқан оңтүстік бөлігі екі сатылы денудациялық Үстірт болып табылады. Оның бетінің қалыңдығы 5-10 метрден 40-50 метрге дейін жететін қалың, ұлу тасты, әк тасты қабат борпылдақ жыныстары, бұзылудан сақтайтын қалқан қызметін атқарады.

Қаратау тауының бір бөлігі плестоцен, палеоцендегі теңіз трансгрессиясы кезінде құрылым болып қалған. Тұран плитасы неотектоникалық қозғалыстың әсерінен көтеріліп, нәтижесінде Маңғыстау тұғырлы жазығына айналған. Таулы бөліктерінің қазіргі бедерінің қалыптасуы плиоценнің соңындағы жекелеген денудациялық үрдістердің әсерінен жүрген, бұл кезеңге дейін Маңғыстау мен үстірттің кемерлері түзілген. Ерте төрттік дәуірде оңтүстік Маңғыстаудың ірі, тұйық, ағынсыз ойыстары пайда болып, онда көлдік режим сақталған. Уақыт өте келе көл түбіне шөккен шөгінді тау жыныстары жел әрекетінен өзгерген[3].

Балқаш алды қыратты жазығы Балқаш көлінің оңтүстігінде, оңтүстік-шығыста Жетісу және Іле Алатауымен, оңтүстігінде Шу-Іле тауларымен шектесіп жатыр. Бұл жазықтың ерекшелігі оны қоршаған тауларға 350 метрден 700 метрге дейін биіктей береді. Балқаш алды қыратты жазығы Тауқұм, Сарыесік атырау құмды шөлдері мен Баканас тақырлы балшықты-құмды жазығында жатыр. Балқаш алды қыратты жазығы рельефіндегі жазықтар жалды құмдармен, барханды құмдармен және балшықты-құмдармен араласып жатады. Балқаштың солтүстігіндегі шексіз жатқан далада Бектау-Ата таулы массиві жатыр. Қызғылт гранитті құздары, саялы көктерек тоғайлары, шалғындық шөптері мол Солтүстік Балқаш өңірінің оазисі – Бектауата туристерді қызықтырады, еліктіреді Бектау-Ата тауы туралы аңыз өте көп. Соның бірі қазақтардың жоңғарлармен соғысы кезінде бір қарт адамды әулие Бектау-Ата деп атапты. Бірде ол қуғаннан қашып, таудағы ең үлкен үңгірге тығылыпты. Ыстықтан өліп бара жатқан ол құдайға сиыныпты. Құдай оны естіп, әулие қартқа деп сол үлкен үңгірге тұщы су жіберіпті. Жаулар болса, бұл үңгірді таба алмайды, себебі бұл шатқалдың бөктерінде емес, биік

шыңында болады. Содан бері бұл таудың аты Бектау-Ата, демек, «қарт әулие «Бектің» атымен аталған (Сурет 1, [4]).



Сурет 1 Бектау-Ата тауы

Мың метрден астам биіктікке бой созып жатқан Бектауата шыңын ашық күндері жүздеген шақырымнан көруге болады, сол себепті де оның Балқаш өңірінің маяғы деп аталуы да тегін емес. Бектауата тауы көлемі жағынан онша үлкен емес (4000 га), алайда оның қойнауы шатқалды келеді, мұнда әр алуан құбылыстағы шыңдар мен жартастар көп. Бұл таудың атына байланысты Әулие Атабек туралы аңыз бар. Бектауата тау сілемінде үңгірлердің пайда болуы табиғи құбылыс, өйткені желдің, жаңбырдың әсерінен тау жыныстары әр түрлі өзгерістерге ұшырап отырады.

Бұл үңгірлерге күн сәулесі терең бойлап түседі, сондықтан да мамандар бұл таудағы үңгірлерді "қоладан жасалған" немесе "хрустальды құдық" деп атайды. Әсемдігі жағынан сирек кездесетін осы көріністер және үңгірге кіретін жол тіктеме жартасты, гранитті құздардың арасында [4].

Бектау-Ата мемлекеттік қорығы Балқаш қаласынан солтүстікте, 60 км. қашықтықта жатыр. Бұл жерде палеозой эрасында, карбон мен пермь дәуірлері аралығында үлкен вулкан атқылаған. Ол тау жыныстарын күйдіріп, жарып жіберген, бірақ бұл таулы массив толығымен атқылынбаған. Нәтижесінде бұл жерде алып гранитті пробка пайда болып, сол ғасырлап сақталып қалған.

Бектауата жерінің қуандығына қарамастан, әр түрлі өсімдіктерге бай. Оқымысты-ботаниктер 500 га. жерде 300 түрлі шабындық және далалық өсімдіктердің өсетінін анықтаған және оның ішінде 50 түрлісі дәрілік өсімдіктер: шимұрын, тобылғы, долана, ырғай, қарақат т.б. Бұл жерде сирек кездесетін Кесслер таспашөбі сақталған, "Бектауата тиіні" деп аталатын өсімдік Қызыл кітапқа енгізілген. Табиғаттың құбылысына таң қалатын тағы бір жағдай мұнда жалаң таста арша өседі. Бұл ағаштың ерекшелігі сонда – ол айлап жаңбырсыз күндер болса да тас қуысынан ылғалды бойына тартады. Бектау-Ата тауында жергілікті халыққа киелі, емдік қасиеті бар деп саналатын, тұщы сулы бұлағы бар, «Әулие-тас» үңгірі бар. Қазақстандағы ең терең бұл Әулие-тас үңгірі Бектау-Ата тауының оңтүстік батыс өңірінде. Үңгірге кіретін жері 600 метр биіктікте. Кіретін жерде ұзындығы 7м., ені 5м. болатын, жазық алаң бар. Үңгірге кіре берістегі жер 15-16 метр көлденең бағытта жатыр, ол бірақ бірте-бірте жіңішкереді. 29 метрдей қашықтықта қайтадан үңгір енінің биіктігі 2 метрге жететін жерін су толығымен жабады. Үңгірдің жалпы ұзындығы 50 метр шамасында.

Бектауата тау қойнауында көгілдір тау хрустальдары (су тас) және сирек кездесетін минерал-кварцтың түрлері кездеседі. Табиғат құбылысынан өзгеріске ұшыраған тау жыныстары ғажайып формаларға айналып, қазір әр түрлі атауларға ие болған: "Саңырауқұлақ", "Сандық", "Тасбақа", "Үштік" және "Сарықұлжа". (Сурет 2, [4]).



Сурет 2 «Сандық» тасы (биіктігі 70метрлік)

Бұл жерде сирек кездесетін тырбиған көртышқан кездеседі, арқар бар. Кең даланың көгалды жерлері көптеген құстарға бай: кептер, алабұлбұл, сарғалдақ, сандуғаш, шақшақай, сарыторғай. Әрине осы табиғи байлықтарды қорғау керек, сақтау керек.

Тұран жазығының оңтүстік, оңтүстік-батыс бөлігін Қарақұм алып жатыр Қарақұм түрік тілінде кара түсті құм немесе құмды жер мағынасын білдіреді. Жер бедері ерекшелігіне сай ол екі үлкен бөлікке бөлінеді. Солтүстік шағын бөлігін Зангуз қарақұмы немесе Зангуз үстірті, биіктігі 60-80 метрге жететін тік беткейлі кемер сорлы Унгуза ойысына ұласады. Ол тектоникалық қозғалыстың әсерінен өзгеріске ұшырап, шөлдік континенті климат жағдайында өңделген, ежелгі құрғап қалған өзен арнасы болып саналады. Өзен аңғарының барлық морфологиялық элементтері жақсы сақталған. Амударияның Каспийге құйған ескі арнасы Узбой қарақұмының солтүстік батыс шеті арқылы өтеді[5].

Унгуз ойысының оңтүстігіндегі орталық, оңтүстік шығыс және оңтүстік қарақұмы Зангуз қарақұмына қарағанда аласа болғандықтан орталық қарақұмды Ойпатты қарақұм деп атайды. Оның оңтүстігі мен оңтүстік шығысы біртіндеп көтеріледі. Оңтүстік және оңтүстік шығыс қарақұмы Зангуз қарақұмына қарағанда теңіз деңгейінен биік. Екеуінің де беті тегіс, әрі біртіндеп батысқа қарай аласарады. Оңтүстік- шығыс қарақұмының көп бөлігін қазір Қарақұм каналы алып жатыр. Зангуз үстіртінің беткі қабатын плеоцен мен палеоцендегі аққан Амударияның құмды және құмды – сазды шөгінділері жауып жатыр. Зангуз үстіртінің кемері мен Копет-Дагтың шығысы аралығынан батысқа қарай төрттік дәуірде жалғасқан, оның алювиальды шөгінділері орталық және оңтүстік-шығыс Қарақұмның бетін жауып жатыр[6].

Қарақұмның оңтүстік бөлігінің беткі қабаты Теджен, Мургаб өзендерінің сағасында шөккен алювиальды шөгінділерден тұрады. Ең басым бөлігін Қарақұм шөліндегі жел әрекетінен түзілген құм жалдары алып жатыр. Ол оңтүстігінде аласа белесті – белді сусымалы құмдарға ұласады. Олардың аралығындағы кеңістікте тегіс сазды тақырлар кездеседі. Құмның басым бөлігі өсімдіктермен бекіген. Сусымалы құлаш құм жалдары бар бархандардың негізгі бөлігі оңтүстік шығыс Қарақұмда таралған .

Бетпақдала үстірті батысында Сарысу өзені мен шығысында Балқаш көлімен шектесіп жатыр. Солтүстігінде Сарыарқамен, оңтүстігінде Шу өзенімен шектеседі. Беті тегіс, біртекті. Кейбір жерлерінде шағын ойыстар мен сортаң шөпті тұрақсыз көлдер кездеседі. Бұл үстіртте ағынды су мүлде жоқ. Рельефтің абсолюттік орташа биіктігі 300-350 метр. Солтүстік-шығысы бірте-бірте 400-700 метрге биіктей түсетін Қазақтың ұсақ шоқылы аймағына өтеді. Бетпақдаланың шығыс бөлігі тақта тас пен гранитті ирелеңдеген жоталы рельеф. Оңтүстік-батыс бөлігі 200-300 метрлік биіктікті құрайтын құмды, балшықты, жазықты рельеф. Бұл теңіз бен құрылық жыныстарынан тұратын аласа бөлігі[7].

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев «Тұран жазығы». – Алматы 2005ж. 8 т .431-432б.
- 2.Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Қазақстана. Алматы: «Ғылым», 2011.-178б.
- 3.Равнины и горы Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука,2000, 139-158 с.
- 4.Савричевская З.А. Геоморфология Казахстана и Средней Азии – Л: 2001. – С.120 – 132
- 5.Равнины и горы Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука,2000, 139-158
- 6.Чигаркин А.В. Памятники природы Казахстана. Алматы, 2008. – 143б.
- 7.Ердаuletов С.Р. География туризма Казахстана. Алматы.: «Ғылым», 2008.-220с.

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ АУМАҒЫНДА КӨЛДЕРДІ ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

г.м., аға оқытушы **М.Е.ТОКСАБАЕВА***
г.м., оқытушы **Ж.Ж. ШЫНГЫСОВ**
2 курс магистранты **А.М.ӘБІШ**

Қазақстанның кең - байтақ аумағында ірілі - ұсақты 48 мыңнан астам көлдер бар. Климат жағдайына байланысты көлдердің көбі Қазақстанның солтүстігіне қарай орналасқан. Көлдердің барлығы дерлік тұйық көлдер. Олардың деңгейі өзгеріп отырады. Көбінің суы тұзды, сондықтан тұнба тұзды болады, олардан тұз өндіріледі. Қазақстанда ауданы 100 шаршы километрден астам 22 көл бар. Олар республикадағы көлдердің бүкіл ауданының 60%-ын алып жатыр. Қазақстан көлдерінің географиялық таралуында ерекшеліктер бар. Оның бірінші ерекшелігі көлдер Қазақстанның табиғат зоналарында біркелкі таралмаған. Әсіресе республиканың солтүстік бөлігінде көлдер көп.

Қазіргі таңда әлемнің көптеген елдерінде туризм саласы - экономиканың тірегі, қаржы көзі болып саналады. Туризм әлемдік экономикада маңызды орын алатын, еңбек ресурстарының ауқымды бөлігін іске қосатын, демалысты ұйымдастыратын сала. Сондықтан да отандастарымыз жылына бір келетін демалыстарында демалыс орындарына аттанып, таза ауада тынығып, мөлдір суына шомылып, жан рахатын бастарынан өткереді. Туризм ел экономикасын дамытудың және жақсартудың, әлемге танытудың ең басты жолы болып саналады. **Іле Алатауы тауының етегінде орналасқан Алматы облысы өзінің тарихымен ғана емес, ешбір жерде қайталанбас ерекше сұлулығымен де көрген жанды өзіне ерекше баурап алады.** Алматы облысы аумағында орналасқан көрікті көлдердің туризмді дамытудағы мүмкіншіліктері мол. Оның басты дәлелі табиғатымыздың сұлу әсемдігі, қайталанбас ерекшелігі, мөлдір суы, таза ауасы, халқымыздың қонақжайлығы туралы ерекше атап өтуге болады. Соның ішінде ең басты назар аударатын демалу және сауықтыру бағытында қарқынды дамып келе жатқан аймақтарды, мысалы *Көлсай көлі, Балқаш, Алакөл, Үлкен Алматы көлі, Есік көлі, Рай көлі* т.б. кездестіруге болады.

Көлсай көлі - Кыргыз мемлекетінің шекарасынан солтүстікке қарай 10 км, Іле Алатау жотасында теңіз деңгейінен 1000 м, 1200 м, 2500 м, 2700 биіктікте және Райымбек ауданының территориясындағы Саты елді мекенінен 7 шақырым қашықтықта тауаралық шатқалда, Алматы қаласынан оңтүстік-шығысқа 350 шақырым жерде орналасқан. Бұл жер лагерь, жаяу саяхат, атпен және тау велосипедтерімен серуендеуге арналған. Бұл көлді “Солтүстік Тянь-Шань маржаны” деп атайды. Табиғаты әсем, ауасы таза, суы мөлдір, мыңжылдық қарағайлары тау қойнауында ерекше көз тартады. Көл жан-жағынан биік тау сілемдерімен қоршалған, әсем ландшафтымен көрікті. Көлдерді Тянь-Шань шыршалары мен ормандар, алып таулар қоршаған. Күнгей Алатауының арқа жотасындағы беткейі тіп-тік қалың ну қарағайлы терең сайында тау биігінде арасы 7 шақырымнан Қайыңды, Саты, Өрікті өзендерінің бастау алар алабында 3 көл орналасқан Алатаудың Күнгейіндегі Көлсайдың 3 көлі мен Қайыңды көлі-Хантәңірінің солтүстігін нұрға кенелкен асыл жауһарлар.

Көлсай көлдері Жоғарғы Көлсай, Орта Көлсай, Төменгі Көлсай деп аталады. Сонымен қатар Көлсай көлін «Солтүстік Тянь-Шанның көгілдір алқасы» деп те атайды. Биік шыршалар бейнеленген Көлсай көлінің түсі қара - көк болып келеді, ал көлдің кейбір аймақтары көгілдір немесе жасыл түске боялғандай болады. Жоғарғы Көлсай теңіз деңгейінен 3 мың метрге жуық, оның ұзындығы – 1 км, ені 400 м, тереңдігі - 80 м. Орта Көлсай- 2600 м, ал Төменгі Көлсай көлінің су айдыны басқаларына қарағанда үлкен. Бұл көлдердің әрқайсысының тереңдігі де әртүрлі (24-85м аралығында). Мәселен ұзындығы 1,5 шақырымға созылып жатқан төменгі көлдің ең терең жері 80 м-ге жуық болса, жоғарыдан қарағанда жүректің пішініне ұқсас, ұзындығы 580 м болатын жоғарғы көлдің түбінен топырақ алу үшін 24 м тереңдікке түсуге тура келеді. Үшінші көл екінші Көлсайдан 5 шақырым алыста, Қырғыз шекарасына таман орналасқан. Зерттеушілер Көлсай көлдері орналасқан таулы - қарағайлы аймақ осыдан 25 млн. жыл бұрын пайда болғандығын айтады. Көлсай көлдері Күнгей Алатауында 1887 және 1911 жылдары болған жер сілкіністерінің нәтижесінде пайда болған. Көлсай көлдерінің тамылжыған табиғатын сақтауға ерекше ықылас көрсеткен Д.Қонаев және А.Асқаров.

Саты ауылының шығысындағы тау аңғарындағы кәдімгі кесе іспеттес Қайыңды көлі теңіз деңгейінен 1867 м биіктікте орналасқан. Саты ауылымен Қайыңды көлінің арақашықтығы 14 шақырым. Көлсайды қоршап тұрған таудан жоғарыда Қайыңды көлі мөлдіреп жатыр. Су ішінен істік тәрізді өсіп тұрған қайыңдары бар бұл көл шамамен 100 жыл бұрын, 1916 жылы болған үлкен жер сілкінісі кезінде ойпатты жердегі шағын шыршалы орманға су жиналуының нәтижесінде пайда

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, makpal_25071986@mail.ru

болған. Бұл көл Көлсай көлдерімен салыстырғанда жас саналады. Көлсай көлдері мен Қайыңды көлінің аумағын аю, барыс, сілеусін секілді жыртқыш аңдар мекендейді. Бұл көлдерге 1968 жылы Еуропадағы Чехия елінен арнайы бахтах (форель) балығы алдырылып, Көлсай көлдеріне жерсіндірілген. Бұл балықтың еті дәмді, өте бағалы болғандықтан кейде «патша балық» деп атайды. Олар таулы өңірдің таза суларында ғана кездеседі. Көлдердің төңірегін шырша, қарағай, қайың, т.б. тау ағаштары мен шалғындар көмкерген. Көлдің туристік маңызы зор.

Балқаш көлі - үлкендігі жағынан Қазақстанда үшінші орын алатын Балқаштың ұзындығы 614, ені 30 шақырым. Аумағы 18,2 мың шаршы метр. Балқаш көлі жағалай қоршап тұрған құлаған тау жыныстарымен бітелген тау аралық үлкен қазаншұңқырдың солтүстігінде жатыр. Бұл қазаншұңқырдың тек шығысынан ғана ұдайы ұйтқыған долы дауыл соғатын жіңішке Жоңғар қақпасы ашылады. Әлемде Балқаштан басқа ащыда тұщы көл жоқ. Суының 70% - ы Іле өзеніне құяды. Теңіз деңгейінен 342 - 600 м биіктіктегі Балқаш - Алакөл ойысы мұз құрсау дәуірінен кейін пайда болған. Балқаш аралдарындағы қалың қамыс құрақтың арасында Тұран жолбарысы мекендейді. Дүниежүзілік Қызыл кітапқа енген құстардың 20 түрі көл маңында өмір сүреді. Балқаш - өзіндік дара қасиеттері мол ерекше көл. Оның шөл даладағы Іле және Жоңғар Алатауларынан, Тарбағатайдан бастау алатын тау өзендері - Іле, Қаратал, Лепсі, Ақсу, Аягөз. Бұлардың барлығы дерлік көлге оңтүстіктен келіп құяды, ал өз арналарын 26 мың ұсақ өзендер мен бұлақтар арқылы біртіндеп толтырады. Көлдің аумағы ондағы судың деңгейіне байланысты күрт өзгеріп тұрады, ол 10-20 мың ш.ш. болады. Ал көлдегі су көлемі 100 миллиард текше метр.

Алакөл көлі - Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде Балқаш - Алакөл ойысының шығысында 350 метр төменде Алматы және Шығыс Қазақстан облысының аумағында орналасқан тұйық көл. Орта ғасырларда «Гурнебор», кейін «Алактогол», «Алатеңіз», «Алакта» деп те аталған. Алакөл-Жетісудың Балқаштан кейінгі үлкен көлі. Ол Алакөл ауданының солтүстік-шығыс бөлігін алып жатыр. Көл ағынсыз, солтүстік-батыстан оңтүстік-батысқа қарай созылып жатыр. Көлдің солтүстігі Тарбағатай, оңтүстігі Жетісу Алатауының етегіне ұласады. Шығысында Жалаңашкөл арқылы Жоңғар қақпасына жалғасады. Көршілес Сасықкөл, Ұялы, Жалаңашкөлдермен қосыла тізбектеліп Алакөл көлдер жүйесін құрайды.

Алакөл - миллиондаған жыл бұрын қазақ сахарасында ең бірінші болған бұл ойыс теңіз деңгейінен 242,3 м абсолют биіктікте орналасқан. Көлдің аралдарымен қоса есептегендегі аумағы 2696 ш.ш., ұзындығы 104 шақырым, ең шығыңқы ені 52 шақырым, жағалауларының ұзындығы 384 шақырым, орташа тереңдігі 22,1 м, ең терең жері 54 м, орта тереңдігі 22,1 м, жағалауының ұзындығы 384 км. көлдің су көлемі 58-60 км³. Су жиналатын алабы 47859 ш.ш. Климаты шұғыл континентті, қысы суық және көл беті қалың мұз құрсауында болады. Жазда ыстық, мамыр айының соңында су температурасы +7...+15°С, жазда +20...+25°С дейін көтеріледі. Жылына 300 күн бойы ашық ауа райы сақталынып, демалушылардың қуанышына шомылу маусымы - маусым айының ортасынан қыркүйек айының соңына дейін жалғасады.

Алакөл көлінің емдік қасиеттері «Алакөл» деп аталатын көптеген су «ойпаттарының» қасынан атақты Ұлы Жібек жолы өткені белгілі. Сол кездің өзінде - ақ саяхатшылар ауыр жолдан кейін көл жағалауында демалған кезде, көл суының қандай да бір таңғажайып жолмен күшті қалпына келтіретінін және денсаулықты жақсартатынын байқаған. Адамдарда өзінен-өзі аяқтарындағы жаралар кетіп, денелеріндегі жаралар тез жазылып, сауыққан. Алакөлдің теңіз тынысы даланың құрғақ та, ыстық иісімен араласып, қоршаған ортаға жағымды әсер етеді. Алакөл суында фтор мен бром көп. Көлдің тұзды суы адам бойындағы радиациялық қалдықтарды сылып түсіреді.

Көлдері құстар үшін нағыз жұмақ. Олардың ішінде шағала, қызғылт және бұйра бірқазандар, ақ құтандар, кара құтандар, аққулар сирек кездеседі. Алакөл жүйесін алабұға, шармай, көксерке, көкбас, сазан т.б. қорғалатын балықтардың түрі мекен етеді. Көл жағасында қамыс, қияқ, қоға, шалаң, су қарақұмығы, жебежапырақ, мүйізжапырақ, т.б. өседі. Көлден сазан, көксерке, алабұға және шармай ауланады. Көл маңы құсқа (жылқышы, аққу, шағала, көкқұтан, т.б.) бай. Сондай-ақ бұл көлді әлемде сирек кездесетін «Қызыл кітапқа» енгізілген *реликті шағала* мекендейді. Аңдардан: ондатра, қамыс мысығы, жабайы шошқа, қамыс түлкісі, су тышқандары бар. Жағалауында демалыс және емдеу мекемелері орналасқан. Жағасымен Қытайға дейін созылып жатқан темір жол өтеді. Сонымен қатар, бұл өлкеге денсаулығын түзеткісі келетіндер, көлде шомылуды және балық аулағанды ұнататындар келеді[.]

Есік көлі - Іле алабындағы көл. Еңбекшіқазақ ауданында, Есік қаласынан оңтүстікке қарай 17 шақырым жерде, Іле Алатауының теріскей баурайындағы әсем шатқалдардың бірінде теңіз деңгейінен 1759 метр биіктікте орналасқан. Аумағы 0,86 ш.ш, ұзындығы 1,8 шақырым, ені 600 м. Көл

шамамен 8 мың жыл бұрын тау жыныстарының тектоникалық ығысуынан пайда болған. Биік тау ішіндегі көл суы көкпеңбек. Айнала қоршаған көгілдір тау. Тау бауыры жақпар тас, қалың қарағай. Көлдің ар жағы қалың қарағай, ну орман. Мұндағы жақпар тасты тау шыңының ұшар басы теңіз деңгейінен 1800 м биіктікте. Табиғи жолмен қалыптасқан бөгетке тау мұздықтары, қар, жауын-шашын суы жиналып, тау аралығындағы әсем көлге айналған. Көлдің туристік маңызы зор.

Үлкен Алматы көлі - Іле Алатауындағы Үлкен Алматы өзені алабындағы көл. Теңіз деңгейінен биіктігі 2500 м. Шарасы тектоникалық қозғалыс әсерінен Үлкен Алматы өзенінің аңғары бітелуінен пайда болған. Алматы қаласынан оңтүстікке қарай 21 шақырым жерде теңіз деңгейінен 2510 м биіктікте орналасқан. Ұзындығы 1,5 шақырым, ені-0,75-1,0, ауданы-0,44 ш.ш. Жағалау сызығының ұзындығы 3 шақырым. Жағалауы көлді жарып ағатын Үлкен Алматы өзенінің табиғи аңғарлық бөгетімен қоршалған. Үлкен Алматы көлі-мұздық, жауын-шашын суымен қоректенеді. Көлдің батысындағы тау басында Астрофизика институты орналасқан. әрі бөгет салынған. Табиғаты көрікті, демалыс орындары, туристік база бар. Суы Алматы қаласы тұрғындары қажетіне пайдаланады. Ең терең жері 40 м (орташа тереңдігі 30 м), су көлемі 14 млн м³. Қазаншұңқыры солтүстікке қарай еңіс. Ең терең жері бөгет түбінде. Жағасы жарлауытты тік. Көлді Үлкен Алматы өзені жарып ағады. Деңгейі маусым-қыркүйек айларында жоғары болады.

Қапшағай көлі - Алматы қаласынан солтүстікке қарай 70 шақырым қашықтықта Іле аңғарына өткен ғасырдың жетпісінші жылдары адам қолымен жасалынып, салынған бөген. Оған 1970 жылдан су жинала бастады. Ауданы 1850 ш.ш, көлемі 28, 14 км³, ұзындығы 125 шақырым, енінің жалпақ жері 22 шақырым. Орташа тереңдігі 15,2 м, ең терең жері 45 м. Деңгейі 4 м-ге ауытқиды, бұл Іле өзенінің ағысына байланысты. Бөгеннің энергетикалық және ирригациялық зор маңызы бар. Қапшағай көлі жағалауы Алматы қаласы тұрғындарының құмдауыт нағыз демалыс орны. Бөген толық пайдалануға берілгенде 450 мың га жер суарылып, онда күріш, бау-бақша, көкөніс, жеміс, жүзім және жемшөп өсірілді. Жасанды көлге қазақ азаматтары ғана емес, шетелдіктер де көптеп келеді.

Рай көлі - Ақсу өзенінің төменгі ағысында, Балқаш ойысындағы емдік қасиеті мол шипажайлық туризм мен демалысты, емдік сауықтыру рекреациясын дамытуға мүмкіндік беретін нысанның бірі. Теңіз деңгейінен биіктігі 380 м. Беткі ауданы 5,98 ш.ш. ұзындығы 5,5, ені 2,1 шақырым. 46°22'с.е., 78°25'ш.б. орналасқан. Көлдің солтүстік-батысы мен солтүстігінде «Қос шағыл», оңтүстігінде «Жалқұм», шығысында 8-10 шақырым қашықтықта Ақсу өзені арқылы «Күшікқұм» құмдарымен шектесіп жатыр. Көлдің аты сол аумақты XIX-XX ғасыр аралығында мекендеген әулие адамның атымен тығыз байланысты. Жергілікті халыққа көл суының емдік қасиеті бағзы заманнан белгілі болған. Оның суы мен табанындағы тұнбаларының құрамындағы химиялық элементтер буын, қан тамырлары, тері, т.б. көптеген ауруларға ем болып табылады. Басқа көлдерден айырмашылығы тұйық, аумағының шағындығы мен буланудың жоғары болуына байланысты минералдану деңгейі жоғары. Минералдану жыл ішінде 40-75 г/л аралығында ауытқиды. Көл суында натрий - 0,4 %, кальций - 0,8 %, хлор - 5,2%, калий - 1%, магний - 3 %, сульфат - 4,1%, бром - 0,01 %, иод - 0,37%. Аммоний, бор иондарының мөлшері тең. Рай көлінің тұнбасының құрамындағы күкірт пен магнийдің абсорбенттік қасиеті буындағы тұз бен сарысуды сорып алуға мүмкіндік береді. Рай көлінің хлорлы-натриилі суларын ванналар қабылдауға, тамақты шаюға, жүйке аурулары, буынға сарысу, тұз байлану, тыныс-алу жүйесі, асқазан, ас қорыту мүшелерін емдеуге қолданылады. Көл суын емдік мақсатта қолдану ұзақтығы 10-14 күннен 20 күнге дейін. Су құрамындағы иод пен бром асқазанды тазалау, компресс жасау, жүйке жүйесі, жүрек-қан тамырлар жүйесі, зат алмасудың бұзылуы, қалқан без аурулары, тері аурулары, гинекологиялық ауруларды емдеуде маңызы зор. Сульфидтік суды қауыз (ванна) түрінде қолданған тиімді. Көлде климатпен, күн сәулесімен, емдеу және суға шомылуды күн сәулесі қауызымен қатар жүргізген қолайлы.

Алматы облысында туризмді дамыту мүмкіндіктерін пайдалана отырып іске асыру ел экономикасының жоғарылауына әсері мол екендігі болашақ үшін маңызды.

Алматы облысында туризмді дамытуға толық мүмкіншілік бар. Алматы облысы табиғаты әсем, тамаша, табиғи қалпында сақталған, суының емдік қасиеті бар, фауна мен флораға бай, ауасы экологиялық тұрғыда таза қалпында сақталған көлдердің туризмді дамытудағы рөлі күннен-күнге артып келе жатыр.

Сонымен қатар, Алакөл, Балқаш көлдері және Қапшағай су қоймасы жағалауларында жағажай-сауықтыру туризмін дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Ондағы суреттер кез келген адамға күш-жігер сыйлап, рухын көтереді. Көлдердің шаруашылықта пайдасы үлкен. Олардың ең 1-ші байлығы – тұщы суы. Көл суын адам ауыз су ретінде, мал суаруға, егін егуге, түрлі өндіріске жұмсайды. Көлдер кеме қатынасы үшін пайдаланылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Омаров Ж.Ы. Қазақстан туризмі. Астана, 2008.- 115-118 б.
2. «Жетісу энциклопедиясы.- Алматы: «Арыс» баспасы, 2004.-500 б.
3. Уралбаев Е. Балхаш и Алаколь-жемчужины Жетысу // Огни Алатау.-2007.-13 сентябрь. С.4.
4. Жолмергенұлы Ө. Көлсай-Тянь-Шаньның інжу маржаны. // Алматы ақшамы. 2007.-20 қазан (№177) - 10 б.
5. Байсақалова А.Ш., Әзімханов Ы.Қ. Талдықорған қаласының маңындағы гранитті алқаптардың табиғат ескерткіштерінің геологиялық оқу-танымдық туризмді дамыту мүмкіндіктері «Туризм дамуының экологиялық-географиялық мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары Алматы, 27-28 наурыз 2009, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті. 60-63 б.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ MARAQLARININ TƏMİN OLUNMASINDA BEYNƏLXALQ QURUMLARLA ƏMƏKDAŞLIĞIN ROLU

Dr. Səyavuş QASIMOV

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiyası məsələləri, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində milli maraqlarımızın siyasi elementlərinin həyata keçirilməsinə dəstəyin alınması, həmçinin dövlətimizin regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində yeri və rolu tədqiq edilir, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlardakı diplomatik fəaliyyəti təhlil olunur, xüsusən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının münaqişə ilə bağlı verdiyi qətnamələr araşdırılır.

Açar Sözlər: *Milli maraqlar, milli təhlükəsizlik, beynəlxalq təşkilatlar, ərazi bütövlüyü*

THE ROLE OF COOPERATION WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN ENSURING NATIONAL INTERESTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**Abstract:**

The article deals with the issues on integration of Azerbaijan into the system in international relations, getting support for realization of political elements of our national interests within the framework of cooperation with international organizations, as well as the role and place of our state in the regional and international security system. It involves analysis on Azerbaijan's diplomatic activities in international organizations in the direction of settlement of Armenian-Azerbaijani Daghlig-Garabagh conflict and, in particular, resolutions of the United Nations and the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE).

Keywords: *National interests, national security, international organizations, territorial integrity*

Milli maraqların beynəlxalq təminatı, əvvəla, dövlətin xarici funksiyasının, yəni onun diplomatik fəaliyyətinin məzmununu təşkil edir, ikincisi isə, bu sahədə fəaliyyət həm milli dövlətimizin müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrinin, həm də ayrı-ayrı dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlığının qurulması formasında həyata keçirilə bilər. O da, diqqətdən yayınmamalıdır ki, beynəlxalq münasibətlərə ümumbəşəri mənafe müəyyənedici təsir göstərir. Bu isə ayrı-ayrı beynəlxalq qurumların, təşkilatların proqram xarakterli sənədləri ilə yanaşı kollektiv surətdə qəbul edilən beynəlxalq hüquqi aktlarda (müqavilələr, konvensiyalar, bəyannamələr və s.) öz əksini tapır. Təhlilimizin gedişində milli maraqlarımıza təminat axtarışında beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq məsələlərinə, qoşulduğumuz beynəlxalq hüquqi-normativ sənədlərdən doğan vəzifələrimizə diqqət yetirəcəyik. Burada həm də milli dövlətimizin müasir beynəlxalq münasibətlərin ayrı-ayrı subyektləri ilə birbaşa, yəni ikitərəfli əməkdaşlıq formasında əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi məsələləri də təhlilimizə daxil etməyə çalışacağıq.

Qeyd edək ki, müstəqilliyimizin indiyədərkə mərhələsində əlaqələrin hər iki növündən geniş istifadə olunmaqdadır. Yəni Azərbaycan Respublikası milli dövlətçiliyini təmin etmək məqsədilə dərhal beynəlxalq qurumlarla sıx əlaqələr yaratmağa, onlarla müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıqdan tutmuş tamhüquqlü üzvlük məsələsinə qədər müxtəlif istiqamətli əlaqələr qurmağa çalışmışdır. Eləcə də ikitərəfli diplomatik əlaqələr qurduğumuz dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərimizin inkişafı sahəsində söylərimiz intensiv davam etdirilməkdədir, həm də milli maraqlarımızın təmin olunmasında daha məzmunlu və məhsuldar əlaqə forması kimi özünü doğruldur.

Təbii ki, milli müstəqilliyə can atan hər bir ölkənin ən mühüm, həyati vacib, birinci dərəcəli marağı onun müasir siyasi vahid kimi tanınmasına can atmasıdır. Geniş təfərrüata varmadan, bu sahədə fəaliyyətimizin qısa xülasəsini verməklə milli maraqlarımıza beynəlxalq təminat yaradılması sahəsində söylərimizin inkişafı dinamikasına nəzər salmaq istərdik. 1991-ci ilin əvvəlində Baltıqyanı respublikaların SSRİ-nin tərkibindən dinc parlament mübarizəsi yolu ilə çıxması İttifaqa daxil olan digər 12 respublikanın da eyni mübarizə üsulundan istifadə etməklə ən başlıca milli marağını – dövlət müstəqilliyini təmin etmək istəyini reallaşdırmasına təkan verdi. İl ərzində ayrı-ayrı müttəfiq respublikalar bir-birinin ardınca milli müstəqilliklərini elan etməyə başladılar. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti də "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı"nı qəbul etdi. SSRİ hələ də yurə mövcudluğunu davam etdirsə də onun de-fakto dağılması prosesi gedirdi.

Belə bir şəraitdə həm ayrı-ayrı dünya dövlətləri, həm də bir sıra beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan siyasi-diplomatik addımlar atmağa başladılar. 1991-ci il oktyabrın 8-də İslam Konfransı Təşkilatı (indiki İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) SSRİ-nin siyasi-hüquqi dağılma prosesinin rəsmiləşməsinə gözləmədən Azərbaycan Respublikasını öz sıralarına qəbul etdi. Ayrı-ayrı dövlətlərə

gældikdə isə, 1991-ci il noyabrın 9-da Türkiyə Respublikası, dekabrın 11-də Rumıniya və dekabrın 13-də Pakistan İslam Respublikası dövlət müstəqilliyimizi tanıyan ilk məşhur üçlük oldular. 1991-ci il dekabrın 21-də Qazaxıstanın o vaxtkı paytaxtı Almatıya toplaşan sovet respublikalarının liderləri SSRİ-nin yaradılması haqqında 1922-ci il 30 dekabr Müqaviləsinin ləğv edilməsi və yeni bir qurumun – Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması barədə qərar qəbul etdilər. Bununla da formal olaraq İttifaqda qalan digər 12 müttəfiq respublika da müstəqil, suveren dövlətlərə çevrildilər, onların beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektinə çevrilməsi faktiki məzmunu ilə yanaşı beynəlxalq hüquqi tərtibatı almağa başladı. İlk üçlüyün ardınca dünyanın ən böyük dövlətləri olan ABŞ 1992-ci il yanvarın 23-də və özü də müstəqil dövlətə çevrilən Rusiya Federasiyası aprelin 10-da Azərbaycan Respublikasını rəsmən tanıdılar, ikitərəfli diplomatik münasibətlər qurmağa qərar verdilər. Qeyd edək ki, hazırda milli dövlətimiz dünyanın 158 ölkəsi ilə diplomatik münasibətlər qurub (Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, 2017).

Diplomatik əlaqələrimizin qısa müddət ərzində belə geniş şəbəkəsinin yaradılması onun beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçiliyi, daha geniş dairədə milli maraqlarımızın müdafiəsi üçün zəruri diplomatik zəmin yaratmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar arasında bərabərhüquqlu üzv səviyyəsində qəbul olunduğumuz ikinci regional təşkilat Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Məsələlərinə dair Müşavirə ATƏM (indiki Avropada Təhlükəsizlik Əməkdaşlıq Təşkilatı–ATƏT) olmuşdur. Elə ilk vaxtlardan bu təşkilatlar həyati vacib milli marağımız olan pozulmuş ərazi bütövlüyümüzün bərpası – Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzkar niyyətlərinin aradan qaldırılması işinə cəlb edildi. Bunun üçün beynəlxalq hüquqi əsas var idi. Həm Azərbaycan Respublikası, həm də Ermənistan Respublikası 1992-ci ilə müstəqil dövlət kimi daxil olduqlarına görə beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinə çevrilmişdilər. Bu isə o demək idi ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin SSRİ dövründən fərqli olaraq, dünya dövlətləri yeni şəraitdə beynəlxalq status kəsb edən bu münaqişənin həllinə bilavasitə qarışmaq hüququna malik oldular. ATƏM-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 1992-ci il martın 24-də keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə edilərək bu münaqişəyə dair sülh konfransının çağırılması və həmin konfransın ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Çexiya, Slovakiya, İsveç, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə Minskə keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi (Həsənov, 2005: 723). Minsk Qrupu adını alan həmin qurum bugünə qədər, səmərəsiz olsa da, fəaliyyət göstərməkdədir.

Gənc respublikamızın qəbul edildiyi üçüncü beynəlxalq qurum Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır. 1992-ci il martın 2-də həmin quruma Azərbaycan Respublikasının SSRİ dövründəki sərhədlərlə daxil olması ərazi bütövlüyümüzün bərpası uğrunda mübarizə baxımından mühüm hüquqi əhəmiyyətə malikdir. BMT-də üzvlüyümüzün 23 ildən artıq tarixi ərzində səlahiyyətli nümayəndələrimiz bu ümumdünya təşkilatının bütün orqanlarında prioritet milli marağımız olan ərazi bütövlüyümüzün bərpasına dəstək üçün hər bir imkandan istifadə etməkdədirlər. Bunların arasında BMT-nin siyasi və hərbi məsələlərlə məşğul olan Təhlükəsizlik Şurası, Mədəniyyət məsələləri üzrə ixtisaslaşmış UNESCO təşkilatları ilə əməkdaşlığımız müvafiq milli maraqlarımızın müdafiəsinə dəstək baxımından əhəmiyyətlidir. Doğrudur, BMT TŞ-nin 1993-cü ildə qəbul etdiyi məlum 4 qətnamə hələ də icra edilməmişdir. Bununla əlaqədar BMT dairələrində məsələ qaldırıldıqda ATƏT MQ-nın ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq qurum kimi bu münaqişə ilə məşğul olduğunu bəhanə gətirilir. Halbuki BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsinə görə silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olmayan tədbirlər kifayət etmədikdə “o, hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin vasitəsi ilə beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və ya bərpası üçün zəruri ola bilən tədbirlər görə bilər. Həmin tədbirlər Millətlər Təşkilatının Üzvlərinin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişlərini, blokadasını və digər əməliyyatlarını özündə əhatə edə bilər” (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 1996: 27).

Belə düşünmək olar ki, ATƏT-in Minsk qrupunun diplomatik səylərinin səmərəsizliyi həmin maddənin tətbiqinə əsas verir. Azərbaycan dövləti tərəfindən bu məsələyə diqqətin cəlb etməsinin təsirsiz qalması beynəlxalq münasibətlərdə ikili standartların olduğunu nümayiş etdirir. Halbuki, Qərb dövlətlərinin milli maraqlarına təhdid hesab edilən bütün hallarda qüvvə nümayiş etdirməkdən tutmuş, müxtəlif siyasi və iqtisadi sanksiyalara, hətta bilavasitə hərbi müdaxiləyə qədər hər cür vasitələrdən geniş istifadə olunmaqdadır.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikası BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik fəaliyyətini davam etdirərək ərazi bütövlüyümüz kimi mühüm siyasi marağımızın təmin edilməsi uğrunda mübarizəsini dayandırmır. Xüsusən BMT Baş Assambleyasının illik sessiyalarında məsələ qaldıraraq ölkəmizə qarşı təcavüzün beynəlxalq aləmdə pislənməsinə çalışır. 2008-ci il martın 14-də BMT BA-nın ərazi bütövlüyümüzə bağlı qəbul etdiyi “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki vəziyyət haqqında” qətnamə buna əyani nümunədir. Səsvermədə iştirak edən dövlətlərin 100-ü bitərəf qalsa da, 39-u onun lehinə səs vermiş, cəmi 7 dövlət əleyhinə çıxmışdı. Təəccüb və təəssüf doğuran budur ki, sonuncuların sırasında ATƏT-in Minsk Qrupuna 1996-cı ilin dekabrından başçılıq edən üç həmsədr ölkə – ABŞ, Fransa və Rusiya da vardır. Əlbəttə,

belə bir mövqeni yalnız həmin dövlətlərin təcavüzkar Ermənistanı üzgörənliyi, onun işğalçı qurum kimi pislənməsini istəməsi kimi qiymətləndirə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının BMT və onun orqanlarında fəaliyyəti yalnız öz milli maraqlarımızın təmin edilməsinə deyil, beynəlxalq aləmdə sülh və əmin-amanlığın qorunmasına, hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xidmət edir. Azərbaycanın 2012-2013-cü illərdə BMT TŞ-nin qeyri-daimi üzvlüyü, 2012-ci ilin mayında və 2013-cü ilin oktyabrında həmin quruma sədrlik etməsi bariz nümunədir.

Azərbaycan Respublikası sırasına qatıldığı müxtəlif statuslu və miqyaslı digər beynəlxalq qurumlarda da bu cür fəaliyyət göstərməkdədir. Regional təşkilatlardan olan NATO ilə əməkdaşlığımız da qonşu ölkələrin və ya hər hansı başqa dövlətin milli maraqlarına zidd gələ bilən fəaliyyət deyil, sülh və ədalətin qorunmasına yönəlmişdir. Azərbaycan-NATO münasibətləri 1992-ci ilin martında dövlətimizin bu təşkilatın Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına üzv qəbul edilməsi ilə formalaşmağa başlamışdır. Şimali Atlantika İttifaqı ilə Azərbaycanın yüksək səviyyədə əməkdaşlığının əsası isə 1994-cü ildə qoyulub. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü il mayın 4-də Brüsselə səfəri zamanı NATO-nun keçmiş sovet respublikaları ilə əməkdaşlığını nəzərdə tutan "Sülh naminə tərəfdaşlıq" (SNT) sazişini imzalamışdır (Həsənov, 2005: 503-514).

Azərbaycan Respublikası 1997-ci ilin iyulunda NATO-nun Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurasına da qoşulub. Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasından fərqli olaraq təşkilatın bu strukturu SNT çərçivəsində məsləhətləşmələr və müzakirələrdən praktiki addımlara keçməyin təminini nəzərdə tutur. Elə həmin il Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlığında yeni mərhələ olaraq Planlaşdırma və Analiz Prosesinə qoşulmuşdur. Bu proses müdafiə planlaşdırılmasını, yəni resurslardan düzgün istifadə olunması məsələlərini əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığının daha bir istiqaməti həmin qurumun Parlament Assambleyası ilə əlaqələndir. NATO PA 1999-cu ildə keçirilən sessiyasında Azərbaycana müşahidəçi, 2002-ci ildə isə assosiativ üzv statusu vermişdir (Həsənov, 2005: 579-522).

İlham Əliyevin Azərbaycan Prezidenti kimi fəaliyyəti dövründə də NATO ilə əməkdaşlıq xətti davam və inkişaf etdirilmişdir. 2004-cü ildə Prezident İlham Əliyev Brüsseldə Azərbaycanın ilk Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planını (FTƏP) NATO rəhbərliyinə təqdim etmişdir. FTƏP-də əməkdaşlıq fəaliyyətləri, islahat planları və siyasi dialoq prosesləri öz əksini tapmışdır. Silahlı qüvvələr üzərində tam demokratik nəzarətin yaradılması, müdafiə tədbirlərinin formalaşdırılması, o cümlədən, bütün silahlı qüvvələrin təşkilati strukturunun NATO-nun norma və standartlarına uyğun qurulması əməkdaşlığın əsas sahələridir (Həsənov, 2011: 340).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan SNT və Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurası çərçivəsində bir çox digər sahələrdə də əməkdaşlıq edir: NATO-nun rəhbərlik etdiyi sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak; təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq; müdafiə və təhlükəsizlik sektorunda islahatlar sahəsində əməkdaşlıq; Mülki Fövqəladə Planlaşdırma sahəsində əməkdaşlıq; elm və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlıq; ictimai məlumatlandırma sahəsində əməkdaşlıq. Bu tədbirlərin hər biri müvafiq sahələrdə beynəlxalq dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsində iştirakımızla yanaşı, öz milli maraqlarımızın müdafiəsi və reallaşdırılması üçün də vacibdir (Həsənov, 2005: 500-526).

Azərbaycanın mürəkkəb geosiyasi mövqeyi onun əməkdaşlıq seçiminə müxtəlif qüvvələrin fərqli yanaşmasına səbəb olmaqdadır. NATO siyasi-hərbi təşkilatı ilə əlaqələrimizin sıxlaşmasına yaxın qonşularımız Rusiya və İran, bir qayda olaraq, qısqançılıqla yanaşırlar. Xüsusən də Rusiyanın başçılığı ilə yaradılan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatında (KTMT) iştirak etməməyimiz Rusiyanı, Xəzərin sərvətlərindən istifadə olunmasına Qərb şirkətlərinin fəal qoşulması İranı qane etmir. Qərbin hərbi İttifaqı ilə əməkdaşlığı üzvlük səviyyəsinə qədər dərinləşdirəcəyimizi zənn edən bu qonşu dövlətlər həmin prosesə neqativ münasibət bəsləyir. Halbuki Azərbaycan tərəfi Ukrayna və ya Gürcüstan kimi NATO üzvlüyünə can atdığı bəyan etməmişdir. Əslinə qalsa, Rusiya və KTMT-in digər üzvləri ilə hərbi-texniki əməkdaşlığımız kifayət qədər genişdir və kooperasiya prinsipləri əsasında inkişaf etməkdədir.

Azərbaycanın qoşulduğu regional qurumlar arasında Avropa Şurası da var. Qeyd edək ki, bu qurumla münasibələrimizin inkişafı heç də birmənalı deyil. Azərbaycan yenicə müstəqilliyini bərpa edən vaxt dünyada demokratikləşmə adı altında dərin proseslər gedirdi. Professor Əli Həsənov həmin tarixi mərhələdə ölkəmizin ciddi siyasi dilemma qarşısında qaldığını nəzərə alaraq yazır: "Azərbaycan digər postsovet respublikaları ilə birlikdə seçim qarşısında qalmışdır: dünyada vüsət alan demokratikləşmə yolunu seçərək Qərbə inteqrasiya xətti götürmək, yoxsa Şərq aləmində və islam dünyasında mövcud olan dövlət idarəçilik formalarından birini seçmək. Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik dövlət quruculuğu təcürbəsindən xalqın yaddaşında buraxdığı müsbət izlər, Azərbaycan xalqının demokratik təbiəti və inkişafa meyilli olması, Sovet hakimiyyəti illərində əhalinin kütləvi savadlanması, respublikanın elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər, ictimai-siyasi inkişaf demokratiya yönündə seçimin edilməsinə öz müsbət təsirini göstərdi. Bundan başqa, həmin dövrdə Qərb inkişaf modelinin və demokratiya yolunun

bütün dünyada cəlbədicə olması sosialist-kapitalist qarşdurmasında qalib gəlməsi, beynəlxalq aləmdə demokratiya yolunu seçən dövlətlərə verilən dəstək də xarici amillər kimi, Azərbaycanın seçiminə öz təsirini göstərdi” (Həsənov, 2005: 461-462).

Belə bir seçim Azərbaycanı Avropa Şurasına gətirib çıxartdı-2001-ci il yanvarın 25-dən respublikamız bu qurumun tam hüquqlu üzvü oldu. Lakin həmin vaxtadək Azərbaycan demokratiya və insan hüquqları üzrə ixtisaslaşan bu qurumla sıx əməkdaşlıq etməyə çalışmış, 1996-cı il iyunun 28-dən etibarən onun işində xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusunda iştirak etməyə başlamışdır. Həmin dövrdən başlanan əməkdaşlıq respublikamız Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul ediləndən sonra daha da intensivləşmişdir. Həmin əməkdaşlıq demokratik islahatlar və hüquqi dövlət quruculuğu, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, siyasi plüralizm, söz, mətbuat azadlıqları və s. sahələrdə sıx əməkdaşlıq etməkdədir (Həsənov, 2005: 461-481). 2001-2003-cü illərdə Avropa Şurası Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nümayəndə heyətinə İlham Əliyev başçılıq etmiş, 2003-cü ilin yanvarında AŞPA sədrinin müavini, Büro üzvü seçilmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan həqiqətlərinin Şurada təmsil olunan 47 dövlətin nümayəndələrinə çatdırılması sahəsində mühüm işlər görülmüş, o cümlədən Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü nəticəsində insan hüquqlarının pozulmasına dair sənədlər qəbul edilmişdir. İlham Əliyev 2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçiləndən sonra da digər beynəlxalq qurumlar kimi AŞPA-da da nümayəndə heyətimizin səmərəli işləməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bunun sayəsində 2005-ci il yanvarın 25-də “ATƏT-in Minsk Konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzərində münaqişə” adlı 1416(2005) sayılı Qətnamə qəbul edilərək münaqişənin həll olunmamış qalmasından narahatlıq bildirilmiş, yüz minlərlə insanın hələ də acınacaqlı köçkün vəziyyətində yaşadığı, Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsinin erməni qüvvələrinin işğal altında qaldığı, separatçı qüvvələrin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə nəzarət etdiyi göstərilmişdir. Bu istiqamətdə göstərilən səylərin nəticəsi olaraq, 2016-cı il yanvarın 26-da Sərsəng su anbarı ilə bağlı “Azərbaycanın cəbhəyanı rayonlarının sakinləri qəsdən sudan məhrum edilib” adlı qətnamə qəbul edilmişdir. Həmin sənəddə erməni silahlı qüvvələrinin həmin ərazidən dərhal çıxarılması və müstəqil mühəndis və hidroloqlar tərəfindən yerində təhqiqat aparılması tələb olunur (Council of Europe, 2016).

Lakin bununla yanaşı, dövlətimizdə demokratiyanın inkişafına dəstək adı altında daxili siyasi işlərimizə müdaxilə daimi xəttə çevrilmişdir. Ölkəmizin Birinci Avropa oyunlarının təşkili və keçirilməsini öz üzərinə götürməsi və bu işin öhdəsindən layiqincə gəlməsi müqabilində Avropa Şurası da daxil olmaqla, Qərbi dairələrində minnətdarlıq əvəzinə əsassız tənqidlər səsləndi.

NƏTİCƏ

Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan müxtəlif beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq qurarkən ilk növbədə başlıca prioritet marağı olan ərazi bütövlüyünün bərpasına dəstək göstərilməsinə çalışır, bunun üçün digər mühüm məsələlərdə güzəştə getməyi mümkün hesab edirdi. Lakin Azərbaycan artıq demokratik təsisatlı bir dövlət kimi təşəkkül tapmış, daxili sabitliyi təmin etmiş, iqtisadiyyatını inkişaf etdirərək rəqabət qabiliyyətli dünya dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu isə müttəfiqləri ilə bərabərhüquqlu səviyyədə münasibətlər qurmağın başlıca rəhndir.

ƏDƏBİYYAT:

- Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi (2017), Azərbaycan Respublikası ilə diplomatik əlaqələr qurmuş dövlətlərin siyahısı. <http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=546>
- Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu / BMT-nin Azərbaycanadakı nümayəndəliyi tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. Bakı: Patronat-S, 95 s.
- Əfəndiyev, Məcid (2013), “Politologiya”, Dərslik. Bakı: Elm, 492 s.
- Əliyev, Vusal (2012), “NATO-nun şərqi genişlənməsinin postsovet məkanında geosiyasi vəziyyətə təsiri”, Siyas. elm. üzrə fəls. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 22 s.
- Həsənov, Əli (2011), “Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti”, Bakı: Letterpress, 440 s.
- Həsənov, Əli (2005), “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti”, Dərslik. Bakı: Azərbaycan, 752 s.
- Council of Europe (2016), “Inhabitants of frontier regions of Azerbaijan are deliberately deprived of water.” <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML.EN.asp?fileid=22429&lang=en>

ERMƏNİSTANIN TƏCAVÜZ CİNAYƏTİ TÜRK DÜNYASININ PROBLEMİ KİMİ

Dr. Səyyad MƏCİDOV

Xülasə:

Məqalədə Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzünə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət məsələləri və bu cinayət türk dünyasının problemi kimi araşdırılır. Təcavüz cinayətinə görə həm dövlət, həm də eyni zamanda, fərdi məsuliyyət prinsipi nəzərdən keçirilir, Ermənistan qarşı əks-tədbirlər, Azərbaycanın özünümüdafiə hüququ məsələləri tədqiq olunur. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində məsələnin praktik həlli və bu əmələ görə Ermənistan dövlətinin siyasi və maddi, təqsirkar şəxslərin isə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması araşdırılır.

Açar Sözlər: *Təcavüz, beynəlxalq hüquqi məsuliyyət, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü, əks-tədbirlər, sanksiyalar*

THE CRIME OF AGGRESSION OF ARMENIA AS A PROBLEM OF TURKISH WORD

Abstract:

The article is dedicated to research the problems of international law responsibility for the international crime of aggression of Armenia against Azerbaijan, and Armenian aggression investigated as a problem of Turkish Word. Author considers that because of aggression to be the category of international crimes, it must be looked through the state and individual responsibility. The person is the criminal responsibility for the crime of aggression and this criminal responsibility may only be put on the corresponding official persons represented in the state.

Keywords: *Aggression, international law responsibility, Armenian military aggression against Azerbaijan, counter-measures, sanctions*

GİRİŞ

Bu gün bütün dünyanın, o cümlədən türk dünyası ölkələrinin ərazi bütövlüyün qorunması, transmilli cinayətlərə qarşı mübarizə müasir beynəlxalq hüququn prioritetlərindən hesab olunur. Hazırda təcavüz, müharibə və insanlıq əleyhinə cinayətlər, soyqırımı faktları, dövlət suverenliyinə və siyasi müstəqilliyə qəsdlər artmaqda davam edir. Beynəlxalq sistemdəki mövcud harmoniyanı sarsıdan belə cinayət tərkibli əməllər sırasında özünün xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə görə yalnız bir və ya bir neçə dövlətin deyil, bütövlükdə regionun, xüsusilə türk mənşəli dövlətlərin təhlükəsizliyinə təhdid yaradan beynəlxalq cinayətlərdən biri də Ermənistanın hərbi təcavüzüdür. Bu cinayətə görə beynəlxalq mübarizənin və hüquqi məsuliyyətin bəzi məsələlərinə Ermənistanın Azərbaycana qarşı bu gün də davam edən hərbi təcavüzü kontekstində diqqətin ayrılmasını məqsəduyğun hesab edirik. Çünki, müasir dövrdə də ermənilərin "Böyük Ermənistan" xülyasının mahiyyətini məhz bütün türk dövlətlərinin, habelə Qara və Xəzər dənizi ölkələrinin ərazi bütövlüyünə qarşı kriminal niyyət elementləri təşkil edir.

Hüquq elmləri doktoru R.F.Məmmədov müasir beynəlxalq münasibətlər praktikasında Ermənistan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı törədilən təcavüzkar hərəkətləri və müharibə cinayətlərini bunun ən bariz nümunəsi kimi qeyd edir. [Мамедов, 1997: 9] Bu mənada təcavüz ilk növbədə beynəlxalq hüququ pozan, dövlətlərarası münasibətlərə neqativ təsiri ilə xarakterizə olunan transmilli cinayət hüquq pozuntusu olmaqla, eyni zamanda daha çox siyasi-hüquqi xarakteri ilə diqqəti cəlb edir.

1. ERMƏNİSTANIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİ

Bu gün Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilən təcavüz cinayətinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət məsələsi hələ də açıq qalır. Unikal tərkib olduğuna görə beynəlxalq hüquqda təcavüzə görə məsuliyyət məsələsi siyasi, cinayət və mülki hüquqi kontekstdə qoyula bilər. Bəzi müəlliflərin fikrincə, təcavüzə görə cinayət məsuliyyəti barədə məsələ müasir beynəlxalq hüquqda tamamilə mübahisəsizdir. [Jorgensen, 2000:239] Beynəlxalq hüquqda təcavüzkar müharibənin qadağan olunma prinsipinin meydana gəlməsi, sonra isə güc tətbiq etməmək prinsipi dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti institutunda köklü dəyişikliklər etmişdir. [Тункин, 1970:474] Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti ilk növbədə insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından zəruri hesab olunmalıdır. Hazırda qeyd olunan problemlə əlaqədar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsində baş verən hüquqi proseslərdə ölkəmizin xeyrinə mühüm irəliləyişlər müşahidə edilməkdədir. Artıq Avropa Məhkəməsinin Böyük Palatası Azərbaycan vətəndaşları, Laçın rayonundan köçkün olan 6 nəfərin şikayətinin icraata qəbul edilməsi barədə qərar vermişdir. [APA.10.01.2012] Bu isə o deməkdir ki, məhkəmə Laçın rayonundan olan şəxslərin hüquqlarının pozulmasına görə Ermənistanın beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşdığını rəsmən etiraf edir.

Çünki, təcavüz cinayətinin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması birbaşa müasir beynəlxalq hüququn tələbi kimi çıxış etdiyindən bu cinayətin mövcudluğu şəraitində nə insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi, nə də demokratiya və hazırda beynəlxalq dövrüyyədə aktual olan qloballaşma və integrasiya proseslərinin davamlı inkişafı qeyri- mümkündür.

Akademik R. Ə. Mehdiyevin qeyd etdiyi kimi, “müharibə, təcavüz, təcavüzkar, müharibələrin başlanması və qurtarması, qələbə, məğlubiyyət, zərər, müharibə meydanı, döyüş əməliyyatları meydanı, strateji tərəfdaşlıq, təminat və s. anlayışlar artıq qloballaşan dünyada fərqli görüntüdə təqdim olunacaqdır”. [Mehdiyev, 2004:15] Hazırda respublikamızın malik olduğu mövcud resurslar – təkmil dövlət siyasəti, ratifikasiya edilən beynəlxalq hüquqi aktlar və dövlətdaxili qanunvericilik, hazırki diplomatik şərait, ölkəmizin sahib olduğu real hərbi-iqtisadi güc Ermənistanın təcavüz və digər beynəlxalq cinayətlərinə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsinə tam əsaslar və imkanlar yaradır.

Təcavüzə görə həm dövlət, həm də fərdi məsuliyyət prinsipi nəzərdən keçirilməlidir. Tərədilən beynəlxalq hüquqi zərərin xarakterinə müvafiq olaraq, müasir beynəlxalq hüquqda məsuliyyətin maddi və qeyri-maddi (siyasi) növləri fərqləndirilir. [İbayev, 2006:104] Təcavüzə münasibətdə isə siyasi və maddi məsuliyyətlə yanaşı, eyni zamanda cinayət məsuliyyəti də yaranacaqdır.

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyət iki elementlə şərtləşir: obyektiv – beynəlxalq hüquq normalarının pozulması və subyektiv – konkret dövlətin bu pozuntunu üzərinə götürməsi, yəni həmin pozuntuya görə dövlətin məsuliyyət daşdığını etiraf etməsi. Təqsirin dövlətin üzərinə qoyulması haqqında müddəa beynəlxalq hüquqi doktrinada geniş tanınır. Professor V.A.Vasilenko dövlətin təqsiri anlayışına belə yanaşır: “Dövlətin təqsiri – hüquq pozuntusu törədən dövlətin onun orqanlarının qeyri-hüquqi fəaliyyətlərində təzahür edən hüquqauyğun olmayan iradə ifadəsidir”. [Василенко, 1976:236]

2. TƏCAVÜZƏ GÖRƏ DÖVLƏT MƏSULİYYƏTİ

Fiziki şəxslərin təqsiri analizindən yəni, psixoloji akt kimi onların iradəsini ifadə edən təqsir anlayışından fərqli olaraq, suveren siyasi təşkilat olaraq, dövlətin təqsiri onun hərəkət və hərəkətsizliyi nəticəsində beynəlxalq məsuliyyət yaranan, siyasi məqsədləri əks etdirən siyasi akt qismində ifadə edilir. “Təcavüzün Tərifı” haqqında 1974-cü il tarixli qətnaməyə əsasən təcavüzə görə dövlət məsuliyyəti təsbit olunsada, fərdi məsuliyyət məsələsi öz həllini tapmadı. 1950-ci illərdən başlayaraq 1996-cı ilədək Beynəlxalq hüquq komissiyası təcavüzə görə fərdi cinayət məsuliyyəti məsələsini müəyyən etməyə cəhdlər etsə də, lakin bu da nəticəsiz qaldı. [Gerhard, 2008:8] P.M. Kurisin fikrincə, “bəşəriyyət əleyhinə cinayətlərin xüsusi ictimai təhlükəliliyi özünəməxsus hüquqi situasiyanın yaranmasına səbəb olur. Belə ki, bu həm beynəlxalq cinayət olaraq dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə, həm də bəşəriyyət əleyhinə cinayət qismində bu cinayətin təşkilatçısı və icraçısı kimi fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə səbəb olur” [Курис, 1973:126]

Beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə dövlət məsuliyyətinin əsasları “Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsi”nin 3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Orada qeyd olunur ki, dövlətin hərəkəti beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulduğu və dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulmasını təşkil etdiyi halda məsuliyyət yaradacaqdır. Həmin sənədə əsasən, beynəlxalq hüquq dövlətə, onun bu və ya digər strukturlarından, orqanlarından, onlar arasında mövcud olan səlahiyyət bölgüsündən asılı olmayaraq bütöv bir tam kimi yanaşır. Dövlətin hər hansı bir davranışına onun qanunverici, icraedici və məhkəmə, mərkəzi hakimiyyət və ya inzibati-ərazi vahidlərində fəaliyyət göstərən orqanı olmasından və onların funksiyalarından asılı olmayaraq, dövlət fəaliyyəti kimi qiymət verilir. Beləliklə, təcavüz cinayətinin törədilməsində dövlətin təqsiri fərdlərdə olduğu kimi, psixoloji mahiyyətli deyil, sosial-siyasi anlamda dərk edilir. Beynəlxalq cinayət kimi təcavüzün xarakterik elementlərindən biri də dövlətin fəaliyyətində mövcud olan, əvvəlcədən düşünülmüş təcavüzkar niyyəti (“animus aggressionis”) özündə ehtiva edən edən qəsdədir. Buna görə də, əgər dövlətin təcavüz aktı törətmək niyyəti yoxdursa, o zaman təcavüz aktı olmayacaqdır. Yəni, buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ümumiyyətlə təcavüz yalnız qəsdən törədə bilər, bu cinayət təqsirin ehtiyatsızlıq növünü tanımır və belə formada bu cinayət tərkibi yaranma bilməz.

Təcavüzə görə maddi məsuliyyət isə bu beynəlxalq hüquqazidd davranışın nəticəsi olaraq vurulan maddi ziyanla bağlı öhdəliyin yaranmasında ifadə olunur. Tam həcmdə bunu restitusiya formasında - yəni hüquqazidd əməlin törədilməsinə qədər mövcud olan vəziyyətin bərpası və ya reparasiya - belə fəaliyyətin nəticəsində dəyən zərərin pul və ya kompensasiya şəklində ödənilməsi ilə həyata keçirmək olar. Beynəlxalq hüquqda restitusiyanın iki növü fərqləndirilir: 1) *restitutio in pristinum* - restorasiya adlandırılan bu növ zərərcəkən dövlətin qeyri-maddi hüquqlarının bərpasını özündə ifadə edir. Məsələn, qeyri-qanuni işğalın dayandırılması, qeyri-qanuni saxlanılan şəxslərin azad olunması, qanunverici və icra orqanları aktlarının, sərəncamlarının ləğv olunması, həmçinin, zərərcəkən dövlət əleyhinə çıxarılan məhkəmə qərarının ləğvi. 2) *restitutio in integrum*, xüsusi restitusiya olub, hüquq pozuntusu törədən dövlət tərəfindən vurulan maddi

zərərini natura formasında ödənilməsidir. Məsələn, təcavüzkar dövlət tərəfindən qanunsuz olaraq götürülən sənət əsərlərinin qaytarılması. Restitusiya ilə yanaşı reparasiya maddi ödəmənin natura formasında mümkün olmadığı hallarda tətbiq olunur. Məsuliyyətin reparasiya konsepsiyasının tərəfdarları dövlətin maddi məsuliyyət formasını ifadə etmək üçün “kompensasiya” terminindən istifadə edirlər. Təcavüz zamanı hüquq pozuntusu törədən dövlətin üzərinə təcavüz qurbanı olan dövlətə vurulan maddi ziyanın ödənilməsinin maksimal mümkün olan öhdəliyi qoyulur. Buna hərbi restitusiya yolu ilə nail olunur. Yəni, təcavüzkar dövlətin ələ keçirdiyi bütün əmlakın qaytarılması və hərbi reparasiya – yəni zərərçəkən dövlətin milli iqtisadiyyatının bərpası üçün zəruri olan maliyyə ödəmələri, maddi vəsaitlərin verilməsi, malların tədarükü, xidmətlərin göstərilməsi və s. deməkdir. [Тункин, 1970:327]

Müasir beynəlxalq hüquqda digər hüquq pozuntularında olduğu kimi təcavüzə görə də məsuliyyət restitusiya və reparasiya formasında nəzərdə tutulur. Avstriya alimləri B.Graefrat və M.Mohr bununla əlaqədar öhdəliklərin praktiki müəyyən olunma texnologiyasının BMT Təhlükəsizlik Şurasına həvalə edilməsini təklif edirlər: “Restitusiya və reparasiya öhdəliyi və onların həcmi Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə müəyyən oluna bilər”. [Graefrat, 1992:121] Təcavüz aktının bu və ya digər formasına görə təcavüzkar dövlət BMT Təhlükəsizlik Şurası qarşısında birbaşa məsuliyyət daşıyır. Bu isə Təhlükəsizlik Şurasına təcavüzkar haqqında məcburi tədbirlərin görülməsi səlahiyyətini verir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasət yürütdüyünü təsdiqləyən onlarla fakt var və bu faktlar sözügedən ölkənin respublikamıza qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatların bütün kriteriyalar üzrə məhz təcavüz aktı olduğunu söyləməyə əsas verir. Lakin təəssüf ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası hələ də təcavüzkarı cəzalandırmaq və onu öz qanunsuz hərəkətlərindən çəkindirmək üçün konkret praktiki addımlar atmamışdır.

Təcavüz cinayətinin ictimai təhlükəliliyini, onun inkişaf tendensiyasını nəzərə alaraq, hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin məsuliyyəti müxtəlif formalarda və onun suverenliyinin məhdudlaşdırılması qismində həyata keçirilə bilər. Belə məhdudiyət formalarından biri – hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin milli hüququna zidd olaraq, təqsirkar şəxslərin beynəlxalq hüquqa uyğun məsuliyyət daşmasıdır. [Кудрявцева,1999:109]. Digər bir yardımçı forma kimi, beynəlxalq nəzarətin həyata keçirilməsi subyektlərin davranışlarının koordinasiyası, faktların aşkar olunması baxımından səmərəli hesab oluna bilər. Çünki, nəzarətin birinci funksiyası hüquqpozma faktının aşkar olunmasıdır, onun ikinci funksiyası hüquq pozucusunun beynəlxalq hüquqi göstərişlərə riayət etməyə məcbur edilməsidir. Fikrimizcə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə bağlı faktların aşkarlanması və hüquq pozucusunun beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması üçün beynəlxalq nəzarətin tətbiqi zəruri əhəmiyyətə malikdir.

Təcavüzkar dövlət olaraq, Ermənistanı qarşı siyasi məsuliyyətin bütün formalarının beynəlxalq və regional təşkilatlar tərəfindən əsaslandırılmış tətbiqi mümkündür. Məsələn, AŞ PA-da Azərbaycan tərəfindən qaldırılan Ermənistanın Metsamor AES-nin bağlanması məsələsi beynəlxalq və regional təhlükəsizlik baxımından çox haqlı tələbdir.

3. ERMƏNİSTANIN HƏRBİ TƏCAVÜZÜNƏ GÖRƏ ƏKS-TƏDBİRLƏR VƏ SANKSİYALAR

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü kontekstində məsuliyyət problemi ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də beynəlxalq hüquqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əks-tədbirlərin və sanksiyaların tətbiqi məsələsidir. Beynəlxalq hüquqda əks tədbirlər yalnız hər hansı bir dövlətin hüquqazidd hərəkətlərinin nəticəsi olaraq tətbiq oluna bilər və belə tədbirlər qarşı tərəf üçün cəza xarakteri kəsb etmir. Əks-tədbirlər hüquq pozuntusu törədən dövlətə qarşı demərkəzləşmiş məcburetmə mexanizminin elementlərini özündə cəmləşdirir. Beynəlxalq hüquq bəzi pozuntulara görə əks-tədbirlərin tətbiq olunmadığı bir sıra öhdəliklər müəyyən edir. Bunlara imperativ normalardan irəli gələn öhdəliklər, ilk növbədə güc tətbiq etməmək prinsipi aiddir. Çünki, bu prinsip bütün hallarda güc tətbiqi və güclə hədələməni, o cümlədən, əks-tədbirlərin tətbiqini qadağan edir. Burada istisna yalnız özünümüdafiə hallarına aiddir. Ermənistanın təcavüz hərəkətlərinə görə əks-tədbirlər Azərbaycan tərəfindən ona qarşı yalnız özünümüdafiə məqsədilə tətbiq oluna bilər. Bu zaman əks-tədbirlər hüquq pozuntusu törədən Ermənistanı qarşı demərkəzləşmiş məcburetmə mexanizminin elementlərini özündə əks etdirərək, prof. İ.İ.Lukaşukun qeyd etdiyi kimi, “zərərçəkən dövlətin hüquq pozuntusuna görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət daşıyan dövlətə qarşı ona həvalə olunan öhdəlikləri yerinə yetirməyə vadar etmək məqsədilə tətbiq etdiyi tədbirlər” [Лыкашук, 2000:79] qismində çıxış edəcək. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru V. İbayev qeyd edir ki, əks tədbirlər insan hüquqlarının kobud və kütləvi şəkildə pozulması müəyyən edildiyi hallarda bu hüquqların kollektiv müdafiəsinin təmininə yönəlmiş olur. [İbayev, 2006:221.] Bu mənada, Dağlıq Qarabağda kütləvi insan hüquqları pozuntusu törətmiş Ermənistanı qarşı Azərbaycanın tam hüquqlu üzvü olduğu universal və regional təşkilatlar çərçivəsində belə əks-tədbirlərin kollektiv surətdə tətbiqi mümkündür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövlətin hüquqazidd hərəkətlərinin nəticəsində əks-tədbirlər yalnız özünümüdafiə məqsədilə tətbiq oluna bilər. Bu zaman özünümüdafiə hüququnu reallaşdıran dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti istisna olunur. Hazırki situasiyada

Azərbaycan Respublikasının Ermənistanın silahlı təcavüzündən özünümüdafiə hüququ müasir beynəlxalq hüquqla yol verilən real imkan hesab olunur. Ölkəmiz özünümüdafiə hüququndan BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən həm fərdi, həm də, kollektiv şəkildə - digər maraqlı dövlətlərlə birgə və ya onların yardımından istifadə etməklə yararlanma bilər. Bu kontekstdə Azərbaycan üçün xüsusilə kollektiv özünümüdafiənin seçilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki, Ermənistanın təcavüz hərəkətlərinin kriminal nəticələri təkcə ölkəmizin deyil, türk dünyası ölkələrinin, Cənubi Qafqaz regionun və Avropada inteqrasiya proseslərində maraqlı olan ölkələrin mənafelərinə toxunaraq, digər dövlətlərin də siyasi və iqtisadi təhlükəsizlik maraqlarını pozmuşdur. Digər tərəfdən, Azərbaycan üçün beynəlxalq hüququn imkan verdiyi və hazırkı geopolitik maraqlar prizmasından aktual hesab olunan ən məqbul həll variantlarından biri kimi antiterror əməliyyatlarının aparılması da əhəmiyyətli ola bilər.

Müasir beynəlxalq hüquqda məsuliyyətin reallaşmasının iki əsas üsulu mövcuddur. Birincisi könüllü və ya konsensus xarakterli məsuliyyətdir. Bu zaman hüquq pozuntusu törədən dövlət vurulan zərərin ödənilməsinə könüllü olaraq razılaşıb və bu barədə ümumi rəyə nail olunur. İkinci halda isə sanksiya və əks-tədbirlər formasında məcburiyyət vasitələrindən istifadə olunur. Prof. İ.İ.Lukaşukun verdiyi tərifə görə sanksiya dedikdə, hüquq pozuntusu törədən subyektə qarşı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən məsuliyyətə aid olan hüquq münasibətindən irəli gələn öhdəliyin yerinə yetirilməsi məqsədilə tətbiq olunan məcburiyyət tədbirləri başa düşülür. [Лукашук, 2000:218]. Problemə diqqət çəkən Y.M. Rıbakov xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, beynəlxalq hüquqi sanksiyalar məsələsi hər şeydən əvvəl dövlətlərin təcavüzə və digər ağır beynəlxalq cinayətlərə, eləcə də daha geniş planda bütövlükdə beynəlxalq təhlükəsizlik problemlərinə münasibətdə dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin mühüm aspektlərindən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir. [Тункин,1970:125]. Eyni zamanda, sanksiyaya prof. P.N.Biryukov “hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin məsuliyyətini təmin edən və pozulmuş hüquqların bərpası məqsədilə beynəlxalq hüquq subyektləri tərəfindən hüquq pozuntusuna cavab olaraq prosesual formada tətbiq olunan həm silahlı, həm də qeyri-silahlı xarakterə malik məcburiyyət tədbiri” [Бирюков, 2000:108] kimi anlayış verir.

Beynəlxalq hüquqi sanksiyanın anlayışı qeyri-adi dərəcədə geniş təfsir edilir. Ən ağır beynəlxalq hüquq pozuntularına görə dövlətin cinayət məsuliyyəti ideyasını müdafiə edən bəzi hüquqşünaslar bu məcburiyyət tədbirlərinə sadə əvəzçixma çərçivəsindən kənara çıxdığı və mərkəzləşdirilmiş qaydada tətbiq olunduğu üçün hüquq pozuntusu törətmiş dövlətin xüsusi məsuliyyət forması kimi, daha doğrusu, məsuliyyətin ənənəvi formalarından müəyyən mənada fərqli tərzdə yanaşmağa başladılar. Məsuliyyətin reparasiya nəzəriyyəsinə görə, sanksiya tətbiqinin mütləq şərti delikvent dövlətin onun qeyri-hüquqi hərəkətinin nəticəsi olaraq vurulan ziyanın könüllü ödənilməsinə münasibətdə niyyətinin aydınlaşdırılmasıdır. Lakin, təcavüzkar dövlətin niyyəti və ya onun iradəvi aktı bu dövlətin təcavüzə görə məsuliyyət formasının müəyyən olunması üçün o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. [Курис, 1973:151].

Müasir beynəlxalq hüquqda sanksiya adı altında hər şeydən əvvəl təcavüz və ya hər hansı ağır beynəlxalq hüquq pozuntusu törədən dövlətə münasibətdə və beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına yönələn BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq, tətbiq olunan məcburiyyət tədbirləri başa düşülür. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və bərpası məqsədilə BMT Nizamnaməsi beynəlxalq sanksiyaların iki növünü müəyyən edir: silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı olmayan sanksiyalar (maddə 41) və hərbi sanksiyalar (maddə 42). Beynəlxalq sanksiyaların hər iki növü BMT üzvü olan dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı olmayan sanksiyalara iqtisadi münasibətlərin, dəmiryol, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər informasiya vasitələrinin və əlaqələrinin tam və ya qismən dayandırılması, eləcə də, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi (BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsi) aiddir. Hərbi sanksiyalar isə BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Orada qeyd olunur ki, əgər Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, 41-ci maddədə nəzərdə tutulan tədbirlər kifayət etməyə bilər və ya artıq kifayət etməmişdir, bu zaman onun hava, dəniz və quru qüvvələrindən istifadə edərək əməliyyatlar həyata keçirmək səlahiyyəti vardır. Belə əməliyyatlara nümayişlər, blokadalar, hərbi, dəniz və ya quru qüvvələrinin digər əməliyyatları aid edilə bilər.

NƏTİCƏ

Ermənistanın hərbi təcavüzünə təkcə Azərbaycana qarşı yönəlmiş cinayət kimi deyil, bütövlükdə bəşəriyyət əleyhinə, türk dünyasına, Qara və Xəzər dənizi hövzəsi ölkələrinə qarşı cinayət kimi yanaşılmalıdır. Bu cinayətə görə həm dövlət, həm də eyni zamanda, fərdi məsuliyyət prinsipi nəzərdən keçirilməlidir. Ermənistana qarşı əks-tədbirlər özünümüdafiə məqsədilə tətbiq oluna bilər. Eyni zamanda, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və bərpası məqsədilə BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq təcavüzə görə beynəlxalq sanksiyaların yuxarıda qeyd etdiyimiz iki növünün - 41-ci maddəyə müvafiq olaraq, silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı olmayan sanksiyaların və 42-ci maddəyə uyğun olaraq, hərbi sanksiyaların tətbiqi yolveriləndir. Məsələnin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində praktik həlli və bu əmələ

görə Ermənistan dövlətinin siyasi və maddi, təqsirkar şəxslərinin isə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması birbaşa müasir beynəlxalq hüququn tələbi kimi çıxış edir. Dağlıq Qarabağda və onun ətraf rayonlarında baş verən faktlara münasibətdə – təcavüzə görə kollektiv və fərdi özünümüdafiə, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə humanitar müdaxilə və əks tədbirlər, terror aktlarının baş verməsinə və belə fəaliyyətə Ermənistan tərəfindən dövlət dəstəyi verilməsinə görə antiterror əməliyyatlarının aparılmasına beynəlxalq hüquq tam qanuni əsaslarla imkan yaradır. Özünümüdafiənin hər hansı vasitəsinin seçilməsi isə ərazi bütövlüyünün bərpası baxımından Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan dövlətinin geniş mənada özünümüdafiə hüququ yuxarıda qeyd olunan hər üç halda BMT Nizamnaməsinə və qüvvədə olan mövcud konvensiyalara uyğun olaraq yaranır. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi Üzv-Dövlətə qarşı silahlı hücum olduğu və TŞ-nin sülhün və təhlükəziliyin müdafiəsi naminə hər hansı zəruri tədbir həyata keçirmədiyi halda, fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququnu istisna etmir. Nizamnamə heç bir halda Azərbaycan Respublikasının fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququna xələl gətirmir və bu istiqamətdə heç bir hüquqi maneə mövcud deyildir. Yəni, silahlı təcavüzə məruz qalan Azərbaycan özünümüdafiə hüququndan təkbaşına istifadə edə biləcəyi kimi, digər dövlətlərlə birgə və ya onların yardımından istifadə etmək imkanlarına da malikdir. Hesab edirik ki, Azərbaycan üçün kollektiv özünümüdafiənin seçilməsi daha məqsəduyğun olardı. Birincisi, ona görə ki, Ermənistanın təcavüz hərəkətlərinin kriminal nəticələri təkcə ölkəmizin deyil, regionun digər dövlətlərinin və xüsusilə bütün türk dünyası ölkələrinin də maraqlarını pozmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 27 dekabr 2011-ci il. <http://www.azertag.com>

“*Avropa Məhkəməsi qərara almalıdır ki, doğurdan da Ermənistan Laçın rayonundan olan şəxslərin hüquqlarının pozulmasına cavabdehlik daşıyır*”. APA.10 Yanvar 2012.

Mehdiyev R. (2004), *Azərbaycan qloballaşma dövründə: inkişaf strategiyası*. Azərbaycan hüquq jurnalı, № 3 (10), Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı

İbayev V. (2006), *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində*. Bakı: Elm

Бирюков П. (2000), *Международное право*. М. Юрист

Василенко В. (1976), *Ответственность государства за международные правонарушения*. Киев: Изд. Объединение “ВИЦА ШКОЛА”

Курис П. (1973), *Международные правонарушения и ответственность государства*. Вильнюс: Изд-во Вильнюс гос. ун-та, С. 126.

Лукашук И. (2000), *Международное право. Особенная часть: Учебник*. М.: Изд-во “БЕК”

Мамедов Р. (1977), *Самоопределение по-армянски, или о том как армянские сепаратисты из Нагорного Карабаха в очередной раз грубо игнорирует международное право*. // Мнение (Баку), № 1

Международное право. (1998), М., Международные отношения

Международное уголовное право. (1999), Под общей редакцией академика В.Н.Кудрявцева. Москва «Наука»

Рыбаков М. (1980), *Вооруженная агрессия – тяжчайшее международное преступление*. – М.: Изд-во “Юрид. лит.”

Тункин Г. (1970), *Теория международного права*. М., Международные отношения

Gerhard Kemp, (2008), *Individual criminal liability for the international crime of aggression*, Stellenbosch University

Graefrat B. and Mohr M. (1992), “*Legal Consequences of act of aggression: The case of Iraqi invasion and occupation of Kuwait*”, Austrian Journal of Public and International Law 109

Nina H. B. Jorgensen. *The responsiblity of states of international crimes*. Oxford University Press. 2000.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ

аға оқытушы **Х.Н.КОБЕГЕНОВА**
аға оқытушы **Ж.Е.СДЫКОВА***

Түйіндеме:

Мақалада білім беру жүйесіндегі қашықтықтан оқыту технологиясының мәні мен рөлі, Қазақстан Республикасының білім мекемелерінде қашықтықтан оқыту технологиясының қолданылу барысы қарастырылған.

Тірек сөздер: қашықтықтан оқыту, ақпараттық технология, телекоммуникациялық технология, желілік жүйелер.

THE ROLE OF DISTANCE LEARNING IN THE EDUCATION SYSTEM**Abstract:**

The article considers the importance and role of distance learning technologies in the education system, process of distance learning technologies in educational institutions of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: distance learning, information technology, telecommunication technologies, network systems.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді. Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар білім беру талаптарына байланысты жаңартылып отырады.

Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – қашықтықтан оқыту технологиялары арқылы оқыту. Қашықтықтан оқыту - ол оқу процесі кезінде осы замандық компьютерлерге және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерді қолданып, сырттай және күндізгі бөлімдерде білікті білім алудың ең негізгі түрі.

Қашықтықтан оқыту оқытушы мен студенттің территориялық алшақтығына қарамастан жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады.

Қашықтан оқытудың білім саласындағы мақсаты: Білім берудің біртұтас ақпараттық жүйесін құру арқылы оқушылар мен студенттердің білім деңгейін көтеру.

Қашықтан оқытудың білім саласындағы міндеттері:

-Бір-бірімен тығыз байланысты бола отырып, мемлекеттік (республикалық) деңгейдегі қашықтықтан оқытудың құрамына енуі;

-Оқу жоспарын құру кезінде мемлекеттің стандарт талаптарын сақтау.

Қашықтықтан оқытудың жергілікті жүйесі белгілі бір білім және жекелеген қала (университет) шеңберінде жұмыс атқарады, оның құрамына тек жоғары оқу орындары ғана емес, мектептер, гимназиялар мен колледждер де кіреді. Осындай жүйенің аясында жұмыс жасаудың алғашқы сатысында зиялылық потенциалын, компьютерлік техниканы ұтымды пайдалана отырып, үздіксіз білім беру принциптерін ойдағыдай іске асыру қажет. Осыған орай, мектептер мен жоғары оқу орындары жергілікті және аймақтық желіні пайдаланып, шығармашылық жұмыстарын таратып, оқыту үрдісінде әдістеме бойынша тәжірибе алмасуы қажет.

Осындай сан қырлы, әрі күрделі мәселелерді жүзеге асыруда оқытушының атқарар рөлі орасан. Оған әрі ауыр, әрі жауапты міндет жүгі жүктеледі: ол курстың бағдарламасының құрылымын дайындап, оны қашықтықтан білім беру жүйесімен ағастырып бейімдейді, оқу үрдісінің барысын қадағалап, тапсырмаларды орындау барысында, өз бетімен бақылау-пысықтау жұмыстарын орындау жөнінде ұсыныстар береді.

Қашықтықтан оқыту тәсілімен оқытатын оқытушыларға және осы істе мүдделі басқа да адамдарға бірнеше талаптар қойылады:

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, sdykova_zhanat@mail.ru

-Оқытушы компьютермен жоғары дәрежеде сауатты жұмыс істей білу;

-Қашықтықтан оқытудағы мақсаттары мен міндеттері, оның алдағы уақытта ақпараттық техно–логия және коммуникация құралдарының негізінде дамуы туралы білу;

-Қашықтықтан оқыту технологиясын жетік білетін, білім саласындағы қызметкерлерді, оқушыларды таныстыра білу;

-Оқытушының ақпараттық құралдармен жұмыс істеуге іс жүзінде дағдылану;

-Оқытудың телекоммуникациялық құралдарын қолдану ісіне дағдылануын қалыптастыру, атап айтқанда: тұтынушылар арасында ақпараттар алмастыру және ақпараттық жүйелердегі ресурстарды пайдалануға дағдылануын қалыптастыру;

-Жинақталған түрде оқу бағдарламасын құрайтын белгілі бір тәртіптегі модульдік курстардың әдістемелерін баяндай және курстарды өткізуді ұйымдастыра білу;

-Оқу үрдісін қашықтықтан оқыту шеңберінде жүргізу ісіне жан-жақты даярлау, қашықтықтан оқыту жүйесі бойынша сабақ өткізу үрдісінде үйлестіруші болу.

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың әр түрлі технологиялары бар:

Кейс-технология - оқытушы-тьюторлардың дәстүрлі және қашықтықтан консультацияларды ұйымдастыру кезінде мәтіндік, аудиовизуальды және мультимедиалық оқу-әдістемелік материалдарды жинау және оларды пайдаланушылардың өз бетінше меңгеруі үшін жіберуге негізделген.

Кейс-технологияға арналған материалдар түрлері:

1. Әдістемелік нұсқалар. Оқу құралдары мен глоссарий. Оқушыларға оқужоспарындағы пәндер бойынша электрондық тасымалдауышта (CD-ROM) оқу-әдістемелік материалдардың кешені (кейс) беріледі. Кешенді даярлауда ұжымдық әдістер, жобалау әдістері пайдаланылады. Мұндай әдістер тыңдаушылардың белсенділігін арттыруға, шығармашылық қабілеттерін белсендіруге септігін тигізеді.

2. Жұмыс дәптері.

3. Анықтама.

4. Оқу, аудио, бейне материалдары.

5. Бақылау және емтихан материалдары.

Қашықтықтан оқытуға арналған кейстердің сапалық қасиеттері:

-курстың терминдер мен ұғымдарына арналған гипертекстік құрылымы;

-пайдаланушыға ыңғайлы құрылым – мұғалім материалды беру реті мен бейнелеудің бірнеше түрін таңдай алады. Сол арқылы бір оқу материалын әр түрлі аудитория үшін әдістемелік қажеттілік болса әр түрлі түрде беру мүмкіндігі бар.

Желілік –технология - білім алушы, оқытушылар, әкімшілік арасындағы интерактивті өзара әсері мен оның оқу-әдістемелік құралдармен жабдықталуын қамтамасыз етуде телекоммуникациялық желіні қолдануға негізделген.

Оқытудың желілік –технологиясына мыналар жатады:

- Интернет желісін пайдалану;

- Электрондық поштаны пайдалану;

- Телекоммуникациялық құрылғыларды пайдалану;

- Мультимедиамен жабдықталған, интернетке шығу мүмкіндігі бар желелік компьютерлік класс.

Қашықтықтан оқыту технологияларын қолдана отырып оқу процесін ұйымдастырудың негізгі міндеттері:

-оқытуды даралау;

-оқытудың тиімділігін (сапасын) арттыру;

-дәстүрлі оқыту нысаны қолайсыз болып табылатын тұлғалар үшін білім беру қызметін ұсыну болып табылады.

Білім беру ұйымдарында қашықтықтан оқыту жүйесін ұйымдастыру және дұрыс қызмет етуі үшін мынадай функцияларды орындау қажет:

-оқу курстарын қолдау;

-білім алушыларға оқу материалдарын жеткізу;

-кеңестер беру;

-білім алушылармен кері байланысты ұйымдастыру;

-білім алушылардың білімдерін бақылау.

Білім беру ұйымдарында:

- а) білім алушылар үшін оқу-әдістемелік және оқу-әкімшілік ақпараттарынан тұратын беттері бар білім беру Интернет-порталының;
- б) телекоммуникациялық желіге шығатын (Интернет, спутниктік теледидар) жабдықтардың;
- с) әртүрлі терминалдардың: мультимедиялық сыныптардың, электрондық оқу залдарының;
- д) CD, DVD дискілеріне арналған оқу контентінің (жеке меншік және/ немесе сатылып алынған);
- е) желілік оқу мультимедиа контентінің (жеке меншік және сатылып алынатын);
- ф) тестілеу кешендерінің;
- г) тиісті дайындықтан өткен профессор-оқытушы, оқу-көмекші және техникалық персоналдардың;
- h) жеке меншік контентін (локалдық және желілік) құру үшін мультимедиа зертханаларының;
- і) желілік тестілеу кешендерінің;
- j) оқытуды басқарудың желілік жүйелері (Learning Management Systems - LMS);
- к) оқыту контентін басқару жүйелерінің (Learning Content Management Systems- LCMS) бар болуы қашықтықтан оқыту нысаны кезінде оқу процесін ұйымдастырудың қажетті шарттары болып табылады.

Білім алушыларды қашықтықтан оқытуға арналған оқу-әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету үшін қашықтық технологияларын қолданумен іске асырылатын білім беру бағдарламаларының пәндері бойынша электрондық оқу-әдістемелік кешен болуы керек. Электрондық оқу-әдістемелік кешенін дайындауды үлгілік оқу бағдарламаларына қатаң сәйкестендіріліп әзірленген, бекітілген оқу жұмыс бағдарламасы бойынша курсты әзірлеуші жүзеге асырады. Әрбір пәннің электрондық оқу-әдістемелік кешені міндетті және қосымша комплектілерден тұруы керек.

Міндетті комплект үлгілік оқу бағдарламасынан, яғни оқу жұмыс бағдарламасынан (пәннің мазмұны, күнтізбелік- тақырыптық жоспар, ұсынылатын әдебиеттердің тізімі, курстың модулдық бөлінуі, қашықтық кеңестерін өткізу кестесі), лекциялардың электрондық курсынан, практикалық және семинарлық сабақтардың материалдарынан, зертханалық практикумнан (тапсырмалар, мысалдар, әдістемелік нұсқаулар), студенттің өзіндік жұмысына және оқытушы-тьютордың жетекшілігімен жүргізілетін студенттің өзіндік жұмысына арналған тапсырмалардан, аралық бақылауды ұйымдастыру жөніндегі материалдардан (бақылау жұмыстары, тест тапсырмалары, жеке тапсырмалар және тағы басқа), қорытынды бақылауды ұйымдастыру жөніндегі материалдардан (емтихандық тестілеу тапсырмалары, емтиханға арналған сұрақтар, билеттер, емтихандық бақылау жұмыстары) тұрады. Осыдан келіп қашықтықтан оқытуды кадрлық қамтамасыз ету мәселесі туындайды. Қашықтықтан оқытуды кадрлық қамтамасыз ету – қашықтықтан оқыту, сондай-ақ процестерді техникалық қамтамасыз ету барысында оқытушылық, әдістемелік және әкімшілік қызметтерді жүзеге асыратын тұлғалар жиынтығы.

Қашықтықтан оқытуды жүзеге асыратын профессор-оқытушылар құрамы мен мамандар мынадай топтарға бөлінеді:

-қашықтықтан оқытуға арналған оқу-әдістемелік кешендерді әзірлеуді жүзеге асыратын профессор-оқытушылар құрамы;

-сабақты жүргізетін және білім алушыларға кеңес беруді және олардың білімдерін бақылауды жүзеге асыратын профессор-оқытушылар құрамы;

-қашықтық курстарын ұйымдастыру жөніндегі мамандар (ұйымдастырушылар);

-қашықтықтан оқыту жүйесін техникалық қолдау жөніндегі мамандар (әкімшілер);

-тьюторлар.

Қашықтықтан оқытудың электрондық курстарын әзірлеушілер шешетін міндеттер:

-электрондық оқу-әдістемелік кешенін әзірлеу және уақытылы көкейкесті ету;

-тьюторларды дайындау және олардың қызметтерін ғылыми-әдістемелік қолдау.

Білім алушыларды қашықтықтан тікелей басқару тьюторлардың міндеті болып табылады.

Қашықтықтан оқытуда ақпараттық мәдениет деңгейі дидактикалық бағдарламалар білім саласында оқытуды басқару мен бақылауды автоматтандыру, студентке өз бетінше қайталанбайтын көпнұсқалы, көпдеңгейлі дидактикалық шарттар негізінде тапсырмалар беру, білім мен дағдыны объективті бағалау, ерекше ақпараттық материалдарды мультимедиялық формада беру, виртуалды өмірге енгізу т.с.с. жаңа мүмкіндіктер ұсынылады. Сонымен қатар, мұндай бағдарламалар қашықтықтан оқытудың материалды өз бетінше игеру жетілдірілген психологиялық педагогикалық әдістерді пайдалану, қашықтықтан оқытуды студенттің жеке психофизиологиялық ерекшеліктеріне қарай таңдауға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқыту жүйесінің рөлі білім саласы үшін өте жоғары, себебі бұл жүйе арқылы мұғалімдеріміз бен оқушыларымыз әлемдік ақпараттармен байланысуга, ғылыми және шығармашылық жұмыстарын жетілдіруге, әлемдік ақпарат кеңістігінде өздерінің білімдерін шындауға зор мүмкіндік алады. Қашықтықтан оқыту технологиясының дамуы - біздің білім беру жүйесінің болашағы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі / Ахметова Г.К., Қараев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. // Алматы: АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2013.

2. Қазақстан және ТМД елдеріндегі білім беруді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы (18-19 бет. 38-39 бет. 118-119 бет. 460-461 бет).

3. Журнал «Мектеп» № 11 (6 бет)

4. Журнал «Информатика негіздері» № 1 – 2010 ж (11-14 б)

Интернет ресурстары:

1. <http://el.kz/>

2. <http://e.edu.kz/>

3. <http://stud.kz/>

4. <http://adilet.zan.kz/>

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӨЛКЕТАНУ ЖҰМЫСТАРЫ

г.м., аға оқытушы **Л.Ш.КИЯСОВА***
1 курс магистранты **Р. АЛЫМБАЕВА**
1 курс магистранты **М.Г.ГАИТОВА**

Түйіндеме:

Қазіргі жалпы біртұтас педагогикалық үдерісте мұғалімдердің өлкетану жұмыстарын жүйелі түрде оқып білу, оны оқу – тәрбие үдерістерінде пайдалану ерекше орын алады. Мұғалімдер өлкетану жұмысын ұйымдастыруда іс-әрекет, тұлға, таным ілімдері әдіснамалық негіз болады. Себебі, іс-әрекет барысында жеке тұлғаның танымдық және тұлғалық қасиеттері дамиды.

Жалпы педагогикалық танымдық іс-әрекет – жеке тұлғаның білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті болып табылады. Мектеп оқушылары мен студенттердің танымдық іс-әрекетін жетілдіру проблемасына педагогтар, психологтар ерекше мән берген.

Тірек сөздер: *өлкетану, ғылыми білім, ғылыми-әдіснама, объективті дүние, жүйе компоненттері.*

EDUCATIONAL WORK IN EDUCATION**Abstract:**

A unique place in the entire pedagogical process is the ability to systematically study the local history of teachers and use it in educational and educational processes. Teachers will play an important role in organizing the work of local history, personality, cognitive learning. The reason is that in the course of activity the personality and personality of the individual develops.

General pedagogical cognitive activity is a very active mental activity of a person. Teachers and psychologists attached great importance to improving the cognitive activity of schoolchildren and students.

Key words: *regional studies, scientific knowledge, scientific methodology, objective world, system components.*

КІРІСПЕ

Танымдық іс-әрекет оқушының жеке тұлғасының қалыптасуына тікелей әсер етеді. Ол күрделі үдеріс болғандықтан, мұғалімдердің басшылығымен оқушылардың бірлесіп жасайтын тиімді, сапалы әрекетін керек етеді. Егер педагог оқыту жұмысын ұйымдастыруға, ғылыми білімді жүйелі түрде баяндауға, тыңдаушылардың белсенділігін арттыруға күш жігерін жұмсайтын болса, оқушылар білімді терең мағынада қабылдап, меңгеруге, өздігінен ізденіп, білімін толықтыруға байланысты белсенді түрде іс-әрекет жасауға үйренеді. Оқушының оқу үдерісіндегі іс-әрекеті оқу-танымдық сипатта болады.

Жеке адамның айналасын қоршаған өлке жайлы ұғым-түсініктердің жоғарғы сапасы - сенім. Жеке тұлғалардың алдында тұрған мұрат-мақсаттарының дұрыс - бұрыстығы да сенім деңгейіне байланысты, оларды іс-жүзіне асыру, әр жеке адамның қабілет-бейімдері көлемімен сипатталады.

Себебі, өлкетаным – ақиқатты рухани практикалық тұрғыдан игеру жүйесі. Соның ішінде, білім мен сенім жиынтығы адамдардың адамгершілік мұраттары мен әлеуметтік мінез-құлықтарын реттеп, олардың саяси бағдарларын, қоршаған ортаға деген психологиялық және эстетикалық көзқарастарын жүйелеп, қоршаған ортаны түсіну және дүниені өзгертуде өлкетаным түсінігінен қуат алады.

Өлкетануды зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізгі – диалектикалық заңдылықтар. Сол ілімге сүйене отырып, біз өлкетануды зерттеуде адам, қоршаған орта, қоғам тұтастығына негізделген диалектикалық, объективті дүниені танудың ғылыми заңдылықтарын басшылыққа алдық. Диалектикалық философияны зерттеудегі негізгі әдіснамасының бірі – оны жүйе түрінде қарастыру. Жүйе дегеніміз – өзара байланысты компоненттер тұтастығы.

Қоршаған ортаға көзқарас, оның шығу тегі мен адамның орнын анықтау, адам мен өлке арақатынасының сырын ашу, табиғат пен қоғамның негізгі заңдылықтарын танып білу – философиялық өлкетанымның негізгі мәселелерінің бірі.

Философияда адамның табиғатқа қатынасы жеке тұлғаның адамгершілік сапаларының қалыптасуы мәселелерімен байланыста қарастырылады.

Өлкетанымдық үдеріс әртүрлі пәндегі сабақ беру әдістемесінен берік орын алатындығын бірқатар педагогтар мойындады.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kiyasova_lyazzat@mail.ru

Өлкетану жұмыстары оқулықтан дайын білімді алу ғана емес, оның мағынасын терең түсініп білумен де байланысты. Өлкетану жұмыстарының білім сапасын көтерудегі ықпалы зор, ол өзіндік жұмыстарды, ізденіс-зерттеу әдістерін қамтиды.

Қазіргі кездегі педагогикалық теория мен практикада аймақтың мүддесін бейнелейтін және сол облыста қалыптасқан дифференциация мен интеграциялық үдерісті ескеретін жалпы білім беретін бағдарламаға көп көңіл бөлінеді.

Өлкетануға білім берудегі гуманизациялау принципін қамтамасыз етеді, оның міндеттері – тұлғаның қызығушылығына бағытталған оның құқығын сыйлау, жан-жақты дамуына жағдай жасау болып саналады.

«Туған өлке» түсінігі – барлық әлем мәдениетінің жан-жақты құндылығы, онсыз адам баласының тіршілік етуі мағынасыз болар еді, рухани және мәдени құндылықтардың қоғам жүйесіне енуіне ықпал етеді, шын мәніндегі азаматтық және патриотизмнің қалыптасуына әсер етеді. Әр адамның мәдениеті оны қоршаған барлық нәрсенің ықпалымен тәрбиеленеді.

Жеке адамның мәдениеті – ол көп жағдайда өмір мәдениеті, туған өлке адамдарының қатынасы, іс-әрекеті болып саналады. Мәдени мұраға және өз халқының салт-дәстүріне, өз аймағына, жанұяға құрмет – адамның ішкі мәдениетінің бірден-бір куәсі, оның рухани әлемінің байлығы саналады.

Туған өлкенің «адам – қоғам – табиғат» жүйесіне тарихқа, табиғатқа, дәстүрге, шаруашылыққа, адамға т.с.с. қандайда бір жауапсыз әрекетке ымырсыздыққа тәрбиелеу жүйесін реттеу қажет. Мәдениеттің негізі балалық шақта қаланады және ол тұлғаның барлық өмірінде дамып отырады.

Өлкетанудың гуманистік мәні мынадай мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

- Адамның табиғатқа қатынасын әлемнің жаңа ғылыми бейнесі арқылы үйлестіру;
- Интеллектуалды дамуды және ойлау жүйесін байыту арқылы жаңа танымды игеру арқылы ынталандыру;
- Адамды қалыптастыруда қолданылатын мәдени, сол сияқты, техногенді және ақпарат-тандырылған ортаға терендету арқылы табысты әлеуметтендіруге қол жеткізу;
- Ғылыми сауаттылықтың сұранысын жаңа деңгейде іске асыру, кең базалық білім алуға жағдай жасау.

Білім берудің өлкетанымдық құрамының мазмұны білімнің халықтық және ұлттық мінезін көрсете білуге мүмкіндік береді, жүйелі түрде біртіндеп жеке жанұялық, үйдің, ауылдың, қаланың, білім алушының жеке мәселесінің қалыптасу шегіне жетіп, аймақтық, отандық және ғаламдық мәселеге айналады. Бұл құрастырушы этноқауымдық көп ұлтты аймақта және ішкі социумда тұруының заңы мен ережесінің қалыптасуына ықпал етеді.

Өлкетану білімінің мазмұнындағы интеграциялық үдеріс әртүрлі деңгейде қарастырыла алады: пәнаралық байланыс деңгейінде; нормативтік пәндерді курсқа интеграциялау, оларды жетілдіру; әртүрлі іс-әрекет түрлерін; оқу және танымдық, оқу және практикалық; негізгі және қосымша білім беруді интеграциялау. Сонымен қатар, өлкетану мыналарды қамтамасыз етеді:

- Білімді интеграциялау, әртүрлі пәндерінде «шашыраңқы» басқа да әлеуметтік тәжірибенің формаларын, баланың тұтас ойлау әрекетіне сәйкес келуі;
- Білімнің хабарламалық ауқымын жоғарлатушы білім мазмұнын интеграциялау, ақпарат пен белсенділіктің өзара алмасуы. Ақпарат көздерінің атаулар тізімі кеңейеді (айнала, қоршаған орта, өзіндік тәжірибе, басқа адамдармен бірігіп жұмыс атқару);
- Әртүрлі жалпы білім беретін құрылымдағы мектеп және жанұялық тәрбиені интеграциялау.

Туған өлкенің өмірінің көпқырлылығы сияқты педагогика саласындағы өлкетану да көпқырлы: табиғат, тарих, өнер, дәстүр, әдебиет, өндіріс, ауылшаруашылығы т.б. Демек, пәнаралық өлкетанудың өзінің негізін қалаушы болады.

Оның мазмұны көптеген пәндердің мазмұнын меңгеру үдерісінде тұтастыққа ие болады, олардың әрқайсысы бұл жағдайда өзінің білім берушілік және тәрбиелік міндетін орындайды.

Қазіргі қоғамның дамуы тек қана әртүрлі ғылыми білім саласын дифференциациялау емес, сонымен қатар, олардың арасындағы органикалық байланыстың қажеттілігі, ғылымды интеграциялау.

Мектептегі пәндік жүйені оқыту оқушылардың белгілі бір деңгейде жаңа ғылыми біліммен қарулануын қамтамасыз етеді. Әрбір пән әлемдегі оқиғалар мен құбылыстарды біржақты қарастырып, бұл жүйе белгілі дидактикалық шектеуге ие болады. Оқушыларға мұндай білім беру оларды біржақты түсінік алуға қалыптастырады, пәннің қасиеті немесе құбылыстың өзара байланысы және өзара тәуелділігі ескерілмей, өзге әлемнен оқшау қарастырылады.

Өлкетанудың фундаментальды жаңа білім берудегі рөлі оқушылардың жалпы ғаламдық дайындығын тереңдету болып есептеледі, сол сияқты, оқушылардың теориялық, технологиялық және практикалық дайындығының бірлігін қамтамасыз етеді.

Жаңа әлеуметтік мәдениеттік ортаға бейімделу әлемді тұтас қалпында қарау насихатымен сипатталады.

Педагогикалық үдерістегі ғаламдық, аймақтық және жергілікті білім деңгейі тұтастай ғаламшар, әлем, Отан, туған өлке туралы ұғымды қалыптастыруға бағытталған.

Теориялық және практикалық іс-әрекеттің өзара байланыстылығы, білімнің шын қажеттілігі, оны өзіндік іс-әрекетте қолдану жергілікті мәселелерді сезінуге ықпал етеді. Практикалық іс-әрекеттің өлкетанудағы мазмұны ғылыми білімге негізделуі тиіс. Туған өлкені мұндай жоспарлы түрде танып білу, өлкетанымдық әрекеттегі зерттеу нысанына тәуелсіз шығармашылық жобалауды іске асыруға мүмкіндік береді. Өлкетанымдық жоба: қолданбалы, әлеуметтік, тарихи, фольклорлы, әдебиеттік т.б. бағыттарда болуы мүмкін. Өлкетанудың мектеп оқушыларына жаңа заманда білім берудегі мәнін графикалық түрде былай етіп көрсетуге болады.

Білім беру әлеуметтік-мәдени бағытта болып, өзінің мазмұнын мәдениет пен ғылымның мұралары арқылы толықтырады. Өлкетану жұмыстары білім берудің мазмұнының компоненті болып табылатынын тексере отырып, қазіргі білім берудегі жүріп жатқан үрдістер өлкетанудың жаңа бағытын негіздейді.

Өлкетану қазіргі білім беруді ізгілендіру принципін жүзеге асыруға ықпал етеді, себебі, жеке тұлғаның қызығушылықтарын ескереді және оның өзіндік дамуы қазіргі білім берудегі табиғат құраушы және мәдениет құрушы принциптерімен өзара байланыста жүзеге асырылады. Өлкетану білім берудің мазмұнын белгілі табиғи және әлеуметтік ортада, халықтық мәдениет пен дәстүрлер шеңберінде көрсетіледі.

XXI ғасыр – өркениет дамуының жедел даму кезеңі. Өркениеттің даму кезеңін ауыстыру білім жүйесін ауыстыру қажеттігін, білім үлгісін қайта қарауды алға тартады. Мұнда адамның білімі, тәжірибесі мен құндылық бағдарлары бастапқы фактор болады. Бұл – ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның рухани қабілетіне мұқият қарау дәуірі. Адамзат дамуының жаңа кезеңіне жаңа білім беру жүйесі, жаңа оқыту жүйесі, жаңа білім беру философиясы және жаңа тәрбие үлгісі сай келуі тиіс. Сондықтан жаңа заманда білім беруді ізгілендіру жағдайында оқушыларға патриоттық және адамгершілік тәрбие берудің мақсаты мен міндеттерін қайта қарайтын, оның білім беру жүйесіндегі орнын айқындайтын уақыт жетті.

Ел өмірінде қалыптасқан бірқатар мәселелерді шешу көп жағдайда азаматтық қоғамның даму деңгейін арттыруға, жастардың жоғары адамгершілік және патриоттық сана-сезімін қалыптастыруға, олардың бойына туған өлкесін мақтан тұту, құрметтеу сапаларын дарытуға, өз Отанының мүддесін қорғау үшін азаматтық борышын өтеуге даярлықты тәрбиелеуге байланысты. Сондықтан бүгінгі мектепте өлкетанымдық тәрбие беру жүйесі оқу-тәрбие жұмысында әлеуметтік мәні зор құндылықтар арқылы жоғары адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру мен дамытуды көздейді.

Қазақстанда оқушылардың Республикалық «Атамекен» өлкетану экспедициясы жұмыс жасайды. «Атамекен» экспедициясының мақсаты мен міндеттері, мазмұны:

- жалпы ұлттық және адамзаттық игіліктер негізінде тұлғаны туризм мен өлкетану құралдары арқылы қалыптастыру және дамыту;

- туған еліміздің тарихын, географиясын, табиғат ерекшеліктерін, экономикасын, мәдениеттің зерттеу;

- мектеп оқушыларының бос уақыты мен жазғы демалысын тиімді ұйымдастыру және денсаулығын нығайту ретінде бұқаралық туризмді дамыту;

- еңбек және қоғамдық қызмет салаларының тиімділігін іздестіру және оқушылардың зерттеу жұмыстары мен кәсіби бағдарлау дағдыларын жан-жақты дамыту;

- Қазақстанның және өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуына еңбек сіңірген адамдардың өмірі мен қызметін зерттеу, мемлекеттік рәміздерін білуге тәрбиелеу;

- оқушыларға экологиялық тәрбие беруді жүзеге асыру мақсатында танымдық іс-шаралар жүргізіледі.

Сол кездің өзінде балалар мен оқушы жастар арасындағы патриоттық тәрбие жүйесі оқу мен тәрбие үдерісінде олардың қозғалыстары мен ұйымдарын одан әрі дамыту көзделген еді.

Азаматтық сана, дүниетанымдық, өлкетанымдық көзқарас, ниет тазалығы, еңбексүйгіштік, дене шыңдалуының жетілуі оқушыларға мектеп қабырғасынан беріледі.

Жеке тұлғаның туған өлкеге сүйіспеншілігі дегеніміз – өзінің туған елін, жерін, Отанын қорғау, қадірлеу, сүю және оның көркейіп дамуы үшін аянбай еңбек етуде көрініс беретін жоғарғы адамгершілік қасиеттерін айтамыз.

Қазақстан Республикасында білім беруді ұйымдастыру жүйесі мен білім жөніндегі заңдарын басшылыққа алып, өлкетану бойынша білім беретін мекемелердің типтік жүйесінің жалпы сипаты мынадай болу керек:

- Мектепке дейінгі өлкетанымдық тәрбие;
- Бастауыш мектептегі өлкетанымдық тәрбие;
- Орта оқу орындары; лицей, гимназия, жалпы орта мектеп, кәсіптік орта мектептердегі өлкетанымдық тәрбие;
- Жоғарғы оқу орындарындағы өлкетану жұмыстары.

Оқушылардың бойында жақсы мінез-құлықтың қалыпты нормаларын қалыптастыру үшін адамгершілік тәрбиесі ғасырлар бойы жүргізіліп келеді.

Өлкетану материалдары арқылы оқушылардың туған жеріне деген сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін қалыптастыруда нақты айғақтың, деректер мен тарихи құжаттардың шындықты дәлелдеп отыратынын айта келе, өлкетану материалдарын негізгі мазмұнын патриоттық тәрбиемен байланыстыру аса маңызды фактор болып табылады.

Мектеп мұғалімдері өздерінің өлкетану материалдары негізінде оқушыларға тәрбие беруді мынадай деңгейлер бойынша жүзеге асырса тиімді болады.

1-деңгей. Оқушыларға адамгершілік және патриоттық тәрбие беру мақсатымен туған өлке туралы білімді түрлі оқу құралдары мен бұқаралық ақпарат құралдары көмегімен ұсынуы.

2-деңгей. Оқушылардың өз бетімен танып білуі, мұндай білімнің қайнар көзі – оқу құралдарымен қатар, ғылыми-танымдық және ғылыми әдебиеттер, электрондық оқу құралдары, бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдар, мектеп және өлкедегі тарихи орындар, мұражай жәдігерлері, интернет материалдары болып табылады.

3-деңгей. Мұғалімнің басшылығымен оқушылардың терең зерттеулер жүргізуі барысында туған өлкенің құндылықтарын игеру. Мұнда оқушылар жас ғалым зерттеушілер ролін атқарады, олар көбінесе өлкетану үйірмелерінің және оқушылардың ғылыми қоғамдарының мүшелері әрі белсенділері болып табылады.

Өлкетану материалдарын оқу тәрбие үдерісінде пайдалану арқылы оқушылардың туған өлкеге, туған жерге деген дұрыс түсінігін қалыптастыру төмендегідей мақсаттарды көздеуі тиіс:

- 1) Мектеп оқушыларының әртүрлі пәндерді оқу барысында өлкетануға қатысты алған білімін жетілдіру, ынтасын арттыру;
- 2) Оқушылардың өз өлкесін жетік танып білуге қызығушылығын арттыру, жергілікті жердің тарихы, табиғаты, халқы, экономикасы туралы түсініктерді кеңейту;
- 3) Мектеп оқушыларын шығармашылық жұмыстарға, өлкені қорғап аялауға, жаңашырлыққа баулу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мамирова К.Н., Киясова Л.Ш. Өлкетану. Оқу құралы. «Қыздар университеті» Алматы. 2016.
2. Мазбаев О.Б., Атейбеков Б.Н., Асубаев Б.К. Туризм және өлкетану негіздері. Оқу құралы. Алматы, 2006.
3. Мазбаев О.Б., Асубаев Б.К. Токпанов Е. Туризм және өлкетану негіздері. Оқу құралы. Алматы, 2013.
4. Исаев А.И. Тарихи өлкетану. Оқу құралы. А., 2015.
5. Орта мектепте «Өлкетану» курсының оқытудың әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал.– Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013.–44б.
6. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско-краеведческой работы.–Алматы, 1997.
7. Никонова Г.Н. Краеведение. –М., 1984.
8. Краеведение: пособие для учителя // А. В. Даринский и др.–М., 1987
9. Краеведение: учебное пособие // А. В. Даринский и др.–М., 1985
10. Даринский А.В. Туристско-краеведческая работа в школе. –М., 1979.
11. Алматы. Энциклопедия. –Алматы, 2002.
12. Строев К.Ф. «Краеведение». –М., 1974.
13. Мешечко Е.Н. «Географическое краеведение».–Минск, 1986.
14. Иванов П.В. «Основы школьного краеведения».–Петрозаводск, 1977.

15. Следопыт. Библиотека туриста. –М., 1976.
16. Иванов П.В. Основы школьного краеведения.–Петрозаводск, 1977.
17. Ахметов Б.С. Историческое краеведение.–Алма-Ата, 1981.
18. Мешечко Е.Н. Географическое краеведение.–Минск, 1986.
19. Ердаuletов С. Р. Достопримечательные места Казахстана. – Алма-Ата: Знание, 1988.
20. Байзаков Т.Б., Дудукалова Л.Н., Глотов С.Н. Туристские ресурсы особо охраняемых территорий Казахстана //Актуальные вопросы теории и практики туризма.–Алматы: Қазақ университеті, 1999.–С. 134–138.
21. Чигаркин А.В. Геоэкология и охрана природы Казахстана.–Алматы: Қазақ университеті, 2006.–444 с.
22. Дуйсен Г.М. Национальные парки Казахстана и их роль в развитии туризма //Транзитная экономика.–1998.–№4.–С.50–55.

ГЕОГРАФИЯҒА ПАЙДАЛЫ ҚАЗБАЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ТАРАЛУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ БЕРІЛУІ

Г.Ф.К., аға оқытушы **Д.М. БОРАНКУЛОВА***
П.Ф.магистрі, аға оқытушы **Е.С.НУРКЕЕВ****
Ж.Ф. магистрі, оқытушы **А.С.МУРЗИНОВА*****

Түйіндеме:

Пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен кеңістік және уақыттық бойынша таралу заңдылықтары Жердің дамуы процесінің сенімді индикаторы және адамзат қоғамының өмір сүру үшін қажеттіліктерін қамтамасыз ететін маңызды ресурс болып табылатындықтан халық шаруашылығы үшін маңызды. Географияны оқытуда пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен таралуы туралы материалдардың географиялық білім беру мазмұнында берілуі білім алушылардың пайдалы қазбалар туралы білімдерін жүйелеуге және олардың зерттеушілік жұмыстарын ұйымдастыруға, сонымен қатар география пәніне деген қызығушылықтарын, оқу сапасының тиімділігін арттырудың негізі болып табылады. Сондықтан да пайдалы қазбалар туралы тақырыптық материалдарды толығымен оқып-үйрену географиялық білім мазмұнын игеруді, оқытудың күтілетін нәтижелеріне жетуді қамтиды және пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен таралу заңдылықтарын географияны оқытуда пайдаланудың әдістемесі қарастырылады.

Тірек сөздер: пайдалы қазбалар, ресурс, географиялық заңдылықтар, географиялық білім беру мазмұны.

THE GOVERNMENT'S REQUIREMENTS FOR THE TRANSMISSION AND PAYMENT OF THE USE OF GOODS IN THE GEOGRAPHY

Abstract:

Formation of minerals and space for life is an important resource of development of human society, ensuring requirements regularities of the process of distribution of the earth on and temporary the trust indicator and is important for the national economy. In training geography of formation and minerals and also about minerals and their research works of systematization of knowledge of distribution of materials in the table of contents of geographical students of education to be transferred to organize to replace interests, increases in efficiency of quality the subject of geography is a basis, educational Therefore thematic materials about minerals and minerals in training geography of use and distribution the expected results of studying geographical the content of education formation completely includes developments, training achievement is considered functioning a technique.

Key words: minerals, resources, geographical regularities, the content of geographical education.

КІРІСПЕ

Жер қойнауындағы пайдалы қазбалар адамзат қоғамының өмір сүру үшін қажеттіліктерін қамтамасыз ететін маңызды ресурс. Құрамында пайдалы қазбалар орналасқан (қатты, сұйық және газ тәрізді), топырақ қабатымен су айдындарының табанынан төмен жатқан жер қыртысының бір бөлігі. Жер және оның қойнауы, су, орман және басқа байлықтары мемлекеттік меншігі және ұлттық байлық болып есептеледі. Аталған табиғи ресурстарды адамдар өзінің шаруашылық игілігіне пайдаланады. Табиғи ресурс – адамдардың пайдаланатын табиғат құрамбөліктері (Каймулдинова, 2012: 146). Табиғи ресурстарды игеруіміз және болашақта тиімді пайдаға жаратуымыз – мемлекетіміздің даму болашағына өзіндік ықпалын тигізеді. Пайдалы қазбалар – қазіргі техниканың даму деңгейінде, табиғи түрінде немесе өңделгеннен кейін шаруашылықта пайдалануға болатын минералдар мен тау жыныстары (Бейсенова, 2013: 328).

Пайдалы қазбалардың жер қыртысында өздігінен қалыптасуы мен кенді заттардың мөлшерінің негізгі заңдылықтары Жердің жаһандық экология процесімен тығыз байланысты. Пайдалы қазбалардың кеңістік және уақыттық бойынша таралу заңдылықтары Жердің дамуы процесінің

* Абай атындағы ҚазҰПУ, dinaborankulova@mail.ru

** Абай атындағы ҚазҰПУ

*** Қазақ мемлекеттік қыздар университеті, murzinova_1993_kz@mail.ru

сенімді индикаторы болып табылатындықтан (Сорохтин, Ушаков, 2002: 506), «Пайдалы қазбалар» ұғымының анықтамасын қалыптастырайық (1-кесте).

1-кесте

«Пайдалы қазбалар» ұғымының анықтамасын қалыптастыру

Ұғым		Бұл не		Маңызды белгілері
Пайдалы қазбалар	=	<i>минералдар мен тау жыныстары</i>	+	адамның күнделікті өмірде және шаруашылық іс-әрекетінде қолданылады

Ұғым қалыптастырудың негізгі функциясы білім алушылардың жаратылыстану білімдерін білім процесінде танымал нысанының жаңа аспектілерін оның маңызды қасиеттері мен жеке сипаттамаларын қалыптастырып толық ашу (Симонов, Кружалин, 1993: 208). Қазіргі таңда білім алушыларға білім беру жеке тұлға дамытуға бағыттала жүргізілетін болғандықтан, бағдарламалық материалдарды оқытуда олардың ғылыми ұғымдарын қалыптастыру мәселесіне баса көңіл бөлудің керектігі туындап отыр. Ұғым арнайы ғылымдар шеңберінде туындап, түрлі іс-әрекеттер негізінде қалыптасады және білім алушылар танымының жоғарылауына, сонымен қатар меңгеруінде ең маңызды рөл атқарады. Ұғым – заттар мен құбылыстардың қарым-қатынасы мен жалпы маңызды ойлау нысаны болып табылады. Ұғымдардың қалыптасуы – оқытушының басшылығымен және білім алушылардың ақыл-ой кернеуінде өтетін күрделі үдеріс (Березовская, Глушкова, Коваленко, 2003: 87).

Пайдалы қазбалардың түзілу процесі тау жыныстарының қалыптасуымен, солар арқылы жер бетіндегі жер бедері пішіндерімен және тектоникалық қозғалыстармен тығыз байланысты. Кен орындары түпкілікті, яғни бастапқы қалыптасқан орнында жатуы немесе тау жыныстарының орын ауыстырып тасымалдауынан өзгеруі ықтимал. Осыған сәйкес жер қыртысының қалыптасуын үш оралыммен (циклмен) байланыстырады, олар: *магмалық, метаморфтық және шөгінді циклдер*. Бұлар барлық кен орындарының үш серияға бөлудің негізгілері болып табылады, атап айтсақ магмалық (*эндогендік*), метаморфтық және шөгінді (*экзогендік*) сериялар (Құсайынов, Боранқұлова, Бексейітова, 2011: 410). Сериялар топтарға бөлінеді. Олардың таралуы табиғи (геологиялық) заңдылыққа сүйенеді.

Магмалық немесе эндогендік сериялы пайдалы қазбалардың кен орындары жер қыртысының тереңдік өңірлерінде қалыптасады. Олар магмалық балқымалар есебінен суынып кристалдануы нәтижесінде қалыптасқан интрузиялық алқаптарға бейімделген. Кейінен әр биіктікке көтерілген интрузиялық блоктардың үстіңгі қабаттары денудациялық әсерінен бұзылып шайылған сайын, біршама тереңдікте жатқан интрузиялық алқаптар және олармен байланысты кен орындары жер бетіне біртіндеп шығып, ақырында жер бедерімен тығыз байланыста болады. Жер бетінде интрузиялық алқаптармен байланысты пайдалы қазбалар шоғырлануының өзіндік заңдылықтары бар (2-кесте).

2-кесте

Пайдалы қазбалардың қалыптасу ерекшеліктері

Тереңдігі (км)	Температура шамасы (С ⁰)	Қалыптасу зонасы	Пайдалы қазба түрлері
2-10 км	1000 ⁰	Батолит өңірінде	Платина, хромит, титан және т.б. элементтердің кен орындары
7 км-ге дейін	700 ⁰	Пегматиттік зона	Нефелин, апатит, уран және т.б. кен орындары
2-5 км	600 ⁰	Пневатолит зонасы	Молибден, қалайы, тантал кен орындары
0,5-2 км	50 ⁰ -500 ⁰	Гидротермальды зона	Вольфрам, алтын, мыс, мырыш, қорғасын, сынап

Тереңдігі 2-10 км және температурасы 1000⁰ шамасында батолит өңірінде платина, хромит, титан және т.б. элементтердің кен орындары пайда болады. 7 км-ге дейін тереңдікте, температурасы 700⁰ жағдайларда пегматиттік зонада нефелин, апатит, уран және т.б. кен орындары басымдау. Тереңдігі 2-5 км, 600⁰ дейінгі температурада пневатолит зонасында молибден, қалайы, тантал кен орындары түзеледі. Тереңдігі 0,5-2 км, температурасы 50-500⁰ жағдайындағы гидротермальды зонада түрлі пайдалы қазбалар-вольфрам, алтын, мыс, мырыш, қорғасын, сынап қалыптасады.

Литосфералық тақталар тектоникасы жаңа көзқарасты қалыптастырды және Жер бетінде пайдалы қазбалар таралуының негізгі заңдылықтары көрініс берді. Мәселен, көптеген эндогендік кен

орын–дары әдетте литосфералық тақталар шетінде қалыптасады. Бұл ретте тақталардың әр түрлі типті шекараларына кеннің түрлі кешендерінің сәйкес келуі пайдалы қазба кенорындары іздеуге және болжам жасауға қолданылады.

Литосфералық тақталар теориясы экзогендік пайдалы қазбаларды іздеуде жаңа мүмкіндіктерді ашады. Экзогендік пайдалы қазбалары қазіргі таңда жердің әр түрлі климаттық белдеулерінде де кездеседі, бірақ өздерінің жаралымы бойынша тек белгілі, әсіресе өте тар климаттық және тектоникалық жағдайларда қалыптасады. Литосфералық тақталар тектоникасының мәні, ең алдымен, мынада: оның көмегімен өткен геологиялық кезеңдерін палеогеологиялық қайта жаңғыртуға және олар арқылы экзогендік пайдалы қазбалардың жинақталып дамуына неғұрлым қолайлы климаттық жағдаймен және тектоникалық режиммен сипатталатын аудандарды табу (Сорохтин, Ушаков, 2002: 506).

Пайдалы қазбалардың қалыптасуы және таралуы жер қыртысының геологиялық құрылысы мен даму ерекшеліктеріне тығыз байланысты. Қатпар түзілу аймақтарына магмалық және метаморфтық, шөгінді жолмен рудалық, ал жазықты аймақтарға шөгінді жолмен байланысты рудалық және рудалық емес кен орындарының қалыптасуымен ұштасуы. Жер шарындағы пайдалы қазбалардың 3/4 бөлігінің қалыптасуы шөгінді тау жыныстармен байланысты. Таскөмір, мұнай, табиғи газ, минералды тұздардың кен орындары шөгінді таужыныстар таралған аудандарға ғана тән. Сол сияқты, темір, марганец, алюминий кендері, шашыранды күйіндегі алтын, платина және алмас та үгілу нәтижесінде шөгінді тау жыныстар арасында жинақталады (Сорохтин, Ушаков, 2002: 506).

Пайдалы қазбалардың таралуы геологиялық заңдылыққа сүйенеді. *Шөгінді пайдалы қазбалар* (көмір, мұнай, газ және т.б.) жазықтарда және олардың шеткі майысқан аймақтарында, тау алдындағы төмен майысқан жерлерде кездеседі. *Кенді (магмалық) пайдалы қазбалар* (темір, мыс, алюминий, алтын және т.б.) – қатпарлы облыстарда, ежелгі (кристалды) тау жыныстардың жер бетіне жақын орналасқан жерлерде кездеседі. Мәрмәр, тақтатас және т.б. метаморфты тау жыныстары таулы аймақтарда тараған.

Жер қыртысы құрылымының алуан түрлілігі және пайдалы қазбалардың таралуы геологиялық заңдылыққа сүйентіндіктен оның ұзақ геологиялық даму кезеңдерінен өтуімен түсіндіріледі. Мысалы архей эрасы пайдалы қазбаларға өте бай болған. Әсіресе, темір рудаларының кен орындары, алюминий шикізаты және марганец рудалары, ірі алтын және уран рудалары, негізді және қышқылды негізді тау жыныстары, ірі мыс кен орындары, никель және кобальт, карбонатты тау жыныстар, қорғасын және мырыш кен орындары кең таралған. Күшті магматизм әсерінен кембрийге дейінгі тау жыныстарында әр түрлі қымбат бағалы кендер: таза мыс, желілік алтын, қалайы, темір, мырыш, марганец, молибден, вольфрам, висмут түзілген. Кембрийге дейінгі тау жыныстары слюда, асбест, графит, нефрит, қымбат бағалы тастар, гранит және мәрмәр сияқты жоғары бағалы құрылыс материалдарына бай. Палеозой эрасының кең таралған пайдалы қазбалары: мыс, қорғасын, темір, марганец, қалайы, вольфрам, алтын, таскөмір, қоңыр көмір, әктастар, тақтатастар және т.б. Мезозой эрасында жер қыртысындағы қозғалыстардың әсерінен жер бедерінің қайта құрылуымен де тығыз байланысты пайдалы қазбалардан магмалық және шөгінді тау жыныстары басым болды. Кайнозойдың палеогендік құрылымдарда марганецтің шөгінді кендері, фосфориттер, калий тұзы бар. Әр түрлі құрылыс материалдарына бай. Пайдалы қазбалар климаттық жағдайға байланысты түзілген. Неогенде қоңыр көмір, мұнай, газ, янтарь, құрылыс материалдары, тұздар пайда болды. Төрттік шөгінділер кірпіштік саздар, гравий, құм, шымтезекке бай. Сондай ақ алтын, платина, вольфрам, монацит, алмас, рубин, изумрудтың шашыранды кен орындары кең таралған (Әбілмәжінова, Жангелдина, Бейкитова, 2011: 259).

Пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен таралуын жергілікті компонент негізінде қарастырсақ, Қазақстан – алуан түрлі пайдалы қазбаларға бай мемлекеттердің бірі. Жер қойнауымызда 100-ден астам химиялық элементтердің бар екені анықталды. Кейбір пайдалы қазбалардың қоры жағынан дүние жүзіндегі алдыңғы мемлекеттердің біріміз. Пайдалы қазбалардың таралу заңдылығына сүйене отыра, шөгінді (экзогендік) пайдалы қазбалар (көмір, мұнай, газ және т.б.) жазықтарда және олардың шеткі майысқан аймақтарында, тау алдындағы төмен майысқан жерлерде кездесетіндігін жоғарыда атап өтілген. Жазықтарға және оның шеткі майысқан жерлеріне тән пайдалы қазбаларға тоқталайық.

Жазықтарға және оның шеткі майысқан жерлеріне тән пайдалы қазбалар. Жер қыртысының төмен түскен аймақтарда пайда болған және шөгінді қабаттармен көмкерілген жекелеген *мұнайлы-газды кен орындары* белгілі жер жер бедері пішіндерімен байланысты болып келеді. Мұнай мен газдың пайда болуы жайында бірқатар бейорганикалық және органикалық гипотезалар бар. Мәселен, Д.И. Менделеев мұнайдың шығу тегі туралы карбидтік гипотезасын ұсынған. Дегенмен, органикалық

болжам біршама кең тараған. Академик И.М. Губкиннің сапропель немесе лайлы деп аталатын болжамы бойынша жылы теңіздерде ұсақ ағзалар қалдықтары жаппай солғаннан кейін теңіз түбіне жинақталып лай қабаттарын түзеді. Лайдағы органикалық заттар аса зор қысым әсерінен теңіз шөгінділерінің қабаттар арасында ыдырап, кейінде мұнай мен газға айналады (Федоров, 2000: 6-36). Бүгінгі таңда мұнайдың генезисі органикалық аралас тұжырымдамамен толықтырылған аридті климаттық жағдайларда ұсақ ағзалар мен өсімдіктер теңіз алаптары мен шығанақтарының тұз-дануынан жаппай солуының нәтижесінде теңіз түбінде шөгеді. Бұл қалдықтар біршама жас тау жыныстары қабаттарымен көмкерілгеннен кейін олардан көмірсутектер бөлінген. Әрі қарай мұнай өзінің алғашқы жинақталу аймақтарынан тау жыныстары қабаттарының құрылымдық және литологиялық жағынан қолайлы аймақтарға көше бастайды.

Мұнай және газ кен орындарының тектоникалық құрылымдарына қатысты, сонымен қатар аймақтық және жергілікті морфоқұрылымдарына сай орналасуы бүгінгі таңда айқын анықталған. Платформалық аумақтардағы ойпаңдарда және орогендік алқаптардағы шеткі өңірде кен орындарының көп бөлігі құрылымдық белдер, күмбездер, брахиантиклиндер типті жергілікті тектоникалық құрылымдарға ұштасқан (бейімделген). Бұл құрылымдар қалай болған жағдайда да жер бетінде тікелей немесе жанама түрінде, жалғасымды (унаследованно) немесе жалғасымсыз (неунаследованно) болып келеді де, тура немесе айналмалы (обращенно), ашық немесе жабық түрінде көрініс беруі *мұнайлы-газды аймақтардағы морфоқұрылымдардың даму заңдылықтарымен* байланысты (Құсайынов, Боранқұлова, Бексейітова, 2011: 410).

Географияны оқытуда пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен тарлау туралы материалдардың географиялық білім беру мазмұнында берілуі оқушылардың пайдалы қазбалар туралы білімдерін жүйелеуге және олардың зерттеушілік жұмыстарын ұйымдастыруға негіз болады, сонымен қатар география пәніне деген қызығушылықтары және оқу сапасының тиімділігін арттырады.

Зерттеу тақырыбымыз негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «География» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының «Физикалық география» бөлімі «Литосфера» бөлімшесінде қарастырылған (Қаратабанов, 2017:446). Бұл бағдарлама аясында жаңа «География» оқулықтары жарық көрді. Мысалы 7-сыныпқа арналған «География» оқулығы (авторы Қаратабанов Р.А., -Алматы. Алматы кітап баспасы. 2017. - 446 б.) (Әбілмажінова, Қаймулдинова, 2018: жоба), 8-сынып (Әбілмажінова С.А., Қаймулдинова К.Д. – Алматы. Мектеп баспасы. 2018. – 256 б.) (Білім мазмұнын жаңарту аясында (7-9 сыныптарда) «География» оқу пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсыныстар әзірлеу, 2017: 122).

«Физикалық география» бөлімінің «Литосфера» бөлімшесі бойынша 7-сыныпта литосфераның құрылысын, заттық құрамын, тектоникалық қозғалыстарын, 8-сыныпта жер бедерінің қалыптасуын, таралу заңдылықтарын, жіктелуін, адамзат тіршілігімен шаруашылығына тигізетін әсерін қарастыратын болса, 9-сыныпта 7-8-сыныптарда қарастырылған тақырыптарды Қазақстанға қатысты қарастырылатындығы жоғары атап өтік. Біз мұнда білім мен дағдылардың сыныптан сыныпқа ілгерілемелі дамуын қамтамасыз ететіндігін көруге болады.

Жергілікті компонент негізінде пайдалы қазбалар туралы білім қалыптастыру. Жердің ішкі геодинамикалық процестерге байланысты тау жыныстарының құрылымы мен минералдық және химиялық қасиеттеріндегі өзгерістер әр түрлі пайдалы қазбаларды қалыптастырады. Географиялық кеңістікте таралу заңдылықтары бойынша таулы (қатпарлы және қаптарлы-жақпарлы аймақтарда) және платформалы аймақтарда пайдалы қазба кен орындары көптеп кездеседі (Бейсенова, 2013: 328). Қазақстанның жер қойнауы пайдалы қазбаларға өте бай және олардың қоры бойынша алдыңғы қатарлы орындарға ие.

Ғылыми-техникалық жетістіктер жер қыртысында кездесетін көптеген химиялық элементтерді өндіріске пайдалану жолдарын іздестіруге мәжбүр етті. Мысалы *Қазақстандағы алтын кені*. Алтын алты мың жылдам астам уақыт адамзат үшін өте құнды металл болып келеді. Қазақстан алтын кені бар ежелгі өлкелердің бірі саналады. Ол алтынның нақтыланған қоры бойынша әлем елдерінің бірінші ондығына, ал өндірісі бойынша – үшінші ондығына кіреді. Қазақстанда 169 кен орын бар. Алтын Республиканың шығысындағы Алтайда, Қалба жотасы шеңберінде, солтүстік – батысындағы Жігітқара өңірінде өндіріледі. Орталық Қазақстанның солтүстік аймағындағы алтын шығатын кен орындары: кварцит желі, қайталама кварцит пен шашыранды алтын (Степняк, Ақсу, Майқайын) кездеседі. Қалба жотасында да кварцты желі және шашыранды алтын кен орындары шоғырланған. Шағын кварцты – желілі кен орындары Жетісу және Іле Алатауларында да бар. Алтын ақшалық құнды металл (валюта). Сонымен қатар ол әр түрлі әшекейлік-көркемдік істерде, зергерлік бұйымдарға, сондай-ақ қазіргі медицинада да алтын қоспалары кеңінен қолданылады. Осы мәліметтер негізінде білім алушыларға тапсырмалар құрастыруға болады.

Пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен таралу заңдылықтарын оқып-білуде литосфераның құрылысы мен заттық құрамы, тау жыныстары мен минералдардың жіктелуі, пайдалы қазбалардың, тау жыныстары мен минералдардың қалыптасу заңдылықтарына байланысты таралуы, Тау жыныстары мен минералдардың қасиеттері, тектоникалық құрылымдар, жер бедері пішіндері және пайдалы қазбалардың арасындағы өзара байланысы, Қазақстанда минералды ресурстардың таралу заңдылықтары туралы тақырыптарына сабақтар жоспарланған. Сабақтың сауатты жоспарлануы – мұғалімнің кәсібилігінің көрсеткіші. Сабақты жоспарлау барысында мұғалімнің бүкіл сыныптың дайындығын, сондай-ақ олардың қызығушылықтарын назарға алу үшін әр оқушының деңгейін есепке алғаны жөн. Географиялық білім беру мазмұнына, әсіресе физикалық географияда география пәні мұғалімі пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен таралу заңдылықтары туралы материалдарымен жұмыс жасауды ұйымдастыра және талдай алуы маңызды (Боранкулова, Калигуллаева, 2018: 141-144).

ҚОРЫТЫНДЫ

Пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен таралу заңдылықтары материалдарын географияны оқыту үдерісінде пайдалану әдістемесінің тиімділігі пәнаралық байланыстарды ұйымдастыру, материалдарды меңгертуде белсенді оқыту әдістерін қолдану, география пәнінен меңгерген білімдерін оқу, зерттеушілік іс-әрекетте және күнделікті тұрмыста пайдалана алуға бағдарланған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Каймулдинова К.Д. (2012), *Басқарудың географиялық негіздері*, Алматы.
2. Бейсенова Ә.С. (2013), *Қазақстанның физикалық географиясы*, Алматы.
3. Сорохтин О.Г., Ушаков С.А. (2002), *Развитие Земли*. – Москва.
4. Симонов Ю.Г., Кружалин В.И. (1993), *Инженерная геоморфология*, Москва.
5. Березовская А. О., Глушкова А. Д., Коваленко С. Н. (2003), *Геологические понятия в школьном курсе географии*, Иркутск.
6. Құсайынов С.А., Боранқұлова Д.М., Бексейітова Р.Т. (2011), *Неотектоника*, Алматы.
7. Әбілмәжінова С.Ә. Жангелдина Д.І., Бейкитова А.Н. (2011) *Палеогеография*, Алматы.
8. Федоров С.Ф. Академик Иван Михайлович Губкин (2000), *Основоположник высшего нефтяного образования в нашей стране / Академик Иван Михайлович Губкин*, Москва, Серия «Выдающиеся ученые РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина», Издательство «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина.,- с. 6-36.
9. Қаратабанов Р.А. (2017), *География*, Алматы.
10. Әбілмәжінова С.А., Каймулдинова К.Д. (2018), *География*, Алматы.
11. Білім мазмұнын жаңарту аясында (7-9 сыныптарда) «География» оқу пәнін оқыту бойынша әдістемелік ұсыныстар әзірлеу. Әдістемелік құрал. - Астана: Бі. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. - 122 б.
12. Боранкулова Д.М., Калигуллаева А.Б. (2018), *Пайдалы қазбалардың қалыптасуы және таралу заңдылықтары* / Мерейтойлық жинақ, Абай атындағы ҚазҰПУ-дің жетекші кафедраларының бірі – «Елтану және туризм» кафедрасының 25 жылдығына және оқу орнының 90 жылдығына арналған, Алматы, бб.141-144.

УКУЧЫЛАРГА ЭКОЛОГИК ҺӘМ ӘХЛАҚЫЙ ТӘРБИЯ БИРҮНЕҢ ҰЗАРА БӘЙЛӘНЕШЕ

п.ф.д., профессор **И.Т. ГАЙСИН***
п.ф.к., проф.м.а. **К.Н. МАМИРОВА***
п.ф.к. **Р.И.ГАЙСИН**

Түйіндеме:

Бу мақаләдә укучыларға экологик һәм әхлақый тәрбия бирүнең ұзара бәйләнеше ачықлана. Экологик һәм әхлақый бәйләнешнең төп нигезе, тоташтыручы буынға бәйле. Шундый буын сыйфатында укучыларны табиғаткә һәм социаль-мәғнәле байлықларға ориентацияләүне күрсәтергә була. Ә укучыларға әхлақый тәрбия бирү аларны табиғый һәм социаль байлықларны өйрәнүгә ярдәм итә. Үзләренең фәнни-методик эшләрендә галим-педаголар Н.М. Мамедов, Р.Ш. Маликов, Ж.Г. Нигъматов, Я.И. Ханбиков, З.А. Хусаинов һәм башкалар әйләнә-тирә табиғый мохитны өйрәнгәндә, укучыларға әхлақый һәм экологик тәрбия бирүгә бик зур ихтибар бирәләр. Бу мақаләдә Казан шәһәренең 4,15,18-нче номерлы татар гимназияләрендә биология, табиғат белеме, география һәм экология укытуучыларының укучыларға экологик һәм әхлақый тәрбия бирү тәҗрибәсе яктыртыла.

Төп сүзләр: экология, әхлақ, экологик һәм әхлақый тәрбия, Казан шәһәре, укучылар, гимназия.

THE CONNECTION OF ECOLOGY AND FRUITFUL MORAL EDUCATION OF STUDENTS

Abstract:

This article discusses the relationship of ecology with moral education of students. The basis of the interaction of ecology and moral associated with the connecting generation. With this generation of students can focus on the protection of nature and socially significant wealth. Giving students moral education, we attach them to the study of natural and social resources. In their scientific and methodological research scientists teachers N.M.Mammadov, R.S.Malikov, D.G.Nigmatov, J.I.Khanbikov, Z.A.Khusainov, studying the world around us focus on moral and environmental education. Teachers of biology, the world, geography, ecology of Kazan schools № 4,5,18, Tatar high schools also recognize that without moral education it is impossible to study ecology and nature.

Key words: ecology, moral, ecology and moral education, school of Kazan, students, teachers.

Укучыларны экологик һәм әхлақый тәрбияләүнең ұзара бәйләнешен өйрәнү тәрбия теориясенен иң мөһим бурычларының берсе. Экология һәм әхлақый тәрбия табиғый бәйлеләр. Бу үзенчәлек экологик һәм әхлақый тәрбия мөнәсәбәтен ике яклы процесс кебек карарға мөмкинлек бирә: бер яктан, әхлақый тәрбия экологик тәрбиядән килеп чыгучы мәсьәләләрне тормышка ашыру чаралары сыйфатында чыга, ә икенче яктан – экологик тәрбия әхлақый тәрбия максатларын тормышка ашыруга булыша. Экологик һәм әхлақый тәрбиянең ұзара бәйләнешен исәпкә алу максаты булып, үзәндә экологик-әхлақый байлықлар белән дәлиләр китерә торган тәртипнең һәм йогынтының тотрыклы юнәлешен, экологик-әхлақый белемнәр һәм карашларны берләштерүче югары дәрәҗәле экологик-әхлақый культуралы кеше формалаштыру тора.

Табиғаткә сакчыл караш, нигездә, жәмьятьнең күптәнге ихтияжын, аның киләчәктәге алдынгы үсешен күрсәтә. Һәм, шуңа күрә, табиғатне үзгәртүгә юнәлдерелгән эшчәнлек, жәмәгәтчелек ихтияжына туры килерлек я әхлақый, киресенчә, я, әхлақсызлык кебек каралырга тиеш. Ләкин әхлақый бәяләү һәм жайга салу объекты булып, табиғат үзе тугел, ә аңа карата кеше мөнәсәбәте тора. Әхлақлылык өлкәсендәге бүгенге экологик таләпләр табиғат нигезеннән үзәннән-үзе түгел, ә аның кеше өчен әһәмиятлелегеннән куелалар. Шулай итеп кеше табиғый объектны танып аның чын асылын ачарга тырыша.

Күп кенә фәнни-методик китапларда һәм мақаләләрдә бу темага багышланган ап-ачык төп фикер күзәтелә: экологик культура нигезендә кеше һәм жәмгыятьнең әхлақлылыгы ята, чөнки табиғый мохитның хәле кешенең аңлы эшчәнлегә өлкәсенә керә, ә шулай булгач, әхлақый мәғнәсә бар дигән сүз[1,2,5].

Экологик белем бирүдә дәвамчылык принцибыннан чыгып, мәктәпкәчә яшьтән башлап: “Теләсә нинди хайванга (үсемлеккә) зыян китермә” дигән кагыйдәне, аларны зыянлы һәм файдалыларга

* Казан (Идел буе) федераль университеты. Татарстан, Россия

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

бүлмиңе, балаларға өйрәтерге кирәк. Билгеле, табигатьтә гел “файдалы” гына, гел “зыянлы” гына хайваннар һәм үсемлекләр булмый. Башлангыч сыйныфлардан башлап укучылар табигый бәйләнешләр, кешеләр тормышы һәм табиагтьнең бер-берсенә бәйлелеге турындагы башлангыч экологик мәгълүматларне һәм төшенчәләрне алалар. Бу экологик мәгълүматлар кече сыйныфлардан өлкән сыйныфларға акрынлап катлаулана барырга тиеш[2].

Үзләренең фәнни-методик эшләрендә галим-педаголар Н.М. Мамедов, Р.Ш. Маликов, Ж.Г. Нигъматов, Я.И. Ханбиков, З.А. Хусаинов һәм башкалар әйләнә-тирә табигый мохитны өйрәнгәндә, укучыларға әхлакый һәи экологик тәрбия бирүгә бик зур ихтибар бирәләр[1,2,5].

Экологик-әхлакай тәрбия тормышта конкрет мисаллар куллану, аларның конкрет экологик-әхлакый дәлилләрен һәм нәтижәләрен тикшерү белән табигый-фәнни цикл фәннәренә нигезләнәргә тиеш. Шулай булгач, бик күп нәрсәләр мәктәп укучыларына, аларның укуы һәм тәрбия процессына карта ижади мөнәсәбәтенә бәйле. Шуңа да карамастан, мәктәптә экологик белем бирү һәм тәрбиянең күп кенә мәсьәләләре берьяклы рәвештә - әйләнә-тирә мохиткә кешенең тәсир итү юнәлешендә өйрәнелә. Әйләнә-тирә мохиткә яшүсмерләренең әхлакый мөнәсәбәт мәсьәләләре һәрвакыт житәрлек яктырылмыйлар һәм ачылмыйлар. “Экологик-әхлакый тәрбия” төшенчәсе табигатьне саклау һәм аңа карата кеше эшчәнлегә белән бәйле мәсьәләләр бергә каралырга тиешлеген аңлата.

Экологик-әхлакый тәрбия – ул кешенең әйләнә-тирә дөньяга, табигый мохиткә карата карашын чагылдыручы, аңланган сыйфатларны, карашларны, тәртип кагыйдәләрен максатчан булдыру, аңа карата игътибарлы карашны һәм ихтыяжы, үзеңне һәм әйләнә-тирә дөнъяны экологик-әхлакый критерияләре буенча камилләштерү дигән сүз.

Боларны истә тотып, мәктәпләрдә, гимназияләрдә уку һәм тәрбия процесларында бу мәсьәләләрне табигый-фәнни цикл фәннәрен өйрәнгәндә, бигрәк тә география, биология, химия, физика дәресләрендә карарга кирәк. Экологик белем бирү өлкәсендәгә дәвамчылык принцибыннан чыгып фәнара элементләрне тормышка ашыру, экологик белемнәренң барлык дәрәжәләрнедә жәмгыятьнең табигать белән оптималь үзара бәйләнеш алымнарын, ысулларын һәм законнарын ачыклай һәм эчтәлеген үзара хәл итүне шарт итеп куя, кайсылары төрле уку фәннәрендә өйрәнеләләр. Теге я башка уку фәне эчтәлегенә керүче төп фикерләр һәм төшенчәләр үсеш логикасын экологик проблемаларны бер-бер артлы тулыландыру һәм гомумиләштерү белән бергә алып бару мөһим.

Соңгы елларда илдә барган үзгәртеп корулар, табигатькә карата булган уңай карашны киметтеләр һәм аңа карата әхлак законнарын бозу очраклары күбәеп китте. Шуңа күрә барлык уку йортларында укучы яшьләр арасында экологик тәрбия һәм белем бирүне киң жәелдереп жибәрергә кирәк. Бу эшләрне алып барганда экологик белем бирүне әхлак нормалары белән үзара бәйләп һәм экологик белем бирүнең дәвамчылык принцибыннан чыгып эш итү кирәк.

Соңгы елларда гомуми белем бирүче уку йортларында укучыларға экологик белем һәм тәрбия бирү зур әһәмияткә ия. Казан шәһәренең 4,15,18-нче номерлы татар гимназияләрендә укучыларға экологик һәм әхлакый тәрбия бирү буенча XXI гасыр башыннан бик күп эшләр алып барыла. Бу эшләрне гимназия житәкчеләре һәм укучылары Казан федераль университетының география һәм биология белем бирү теориясе һәм методиксы кафедрасы галимнәре һәм укучылары белән берлектә алып баралар. Ел саен гимназия укучылары һәм КФУ студентлары белән биология һәм әхлак темаларына багышланган күп төрле чаралар үткәрелә: конференцияләр, түгәрәк өстәлләр, табигатькә экскурсияләр, югары уку йортлары галимнәре белән очрашулар һ.б. Яз һәм жәй айларында гимназия яны бакчасында укучылар гәмәли эшләр башкаралар. Бигрәк тә жәй көннәрендә үткәрелә торган ял вакытында башлангыч сыйныф, биология, география укучылары укучылар белән биология темасына багышланган төрле чаралар үткәрәләр. Лагерьда эшләүче укучылар һәм тәрбиячеләр биология һәм әхлак темаларына багышланган әңгәмәләр, күренекле кешеләр, галимнәр һәм бигрәктә Казан шәһәренең химия заводларында эшләүче ата-аналар белән кызыклы очрашулар үткәрәләр.

Казан федераль университеты галимнәре И.Т. Гайсин, Р.Ш. Маликов, Г.Х. Хажиев, Л.М. Хакимов, Ж.А. Хөсәенов үзләренең фәнни-методик эшләрендә укучыларда табигатькә сакчыл караш тәрбияләү, нигездә, жәмгыятьнең ихтыяжын, аның киләчәктәгә даими үсешен булдырырга булышлык итә, дип санылар. Шуңа күрә, табигатьне үзгәртүгә юнәлдерелгән эшчәнлек, жәмгыятьчелек ихтыяжына туры килерлек булырга тиеш. Шуңа күрә табигатькә сакчыл караш тәрбияләү кече сыйныфлардан ук башланырга тиеш, бигрәк тә әйләнә-тирә дөнья, табигать белеме, гуманитар фәннәр дәресләрендә һәм дәрестән тыш чараларда үткәрелә. Күп кенә әдәбиятта һәм макаләләрдә бу темага ап-ачык фикер күзәтелә: экологик культура нигезендә кеше һәм жәмгыятьнең әхлаклылыгы

ята, чөнки табиғый мохитның хәзерге хәле кешенең аңлы эшчәнлеге өлкәсенә керә, ә шулай булгач, әхлакый мәгънәсе бар дигән сүз[1,5].

Экологик белем белән тәрбия тормышта конкрет мисаллар куллану, аларның конкрет дәлилләрән һәм нәтижеләрән тикшерү белән табиғый-фәнни цикл фәннәренә (биология, география, химия, физика) нигезләнәргә тиеш. Шулай булгач, бик күп белемнәр мәктәп укытучыларына, аларның укыту һәм тәрбия процессына карта ижади мөнәсәбәтенә бәйле. Шуна да карамастан, мәктәптә экологик белем бирү һәм тәрбиянең күп кенә мәсьәләләре берьяклы рәвештә - әйләнә-тирә мохитка кешенең тәэсир итү юнәлешендә генә өйрәнелә. Әйләнә-тирә мохиткә балаларның әхлакый мөнәсәбәт мәсьәләләре һәрвакыт житәрлек яктыртылмыйлар һәм ачылмыйлар. Үзләренең фәнни хезмәтләрендә И.Т. Гайсин, Ж.А. “Хәсәнов “экологик-әхлакый тәрбия” төшенчәсе табигатьне саклау һәм аңа карата кеше эшчәнлеге белән бәйле мәсьәләләрне бергә карау тиешлеген аңлата диләр. Шулай булгач экологик-әхлакый тәрбия – ул кешенең әйләнә-тирә дөнъяга, табиғый мохитка карата карашын чагылдыручы, аңлы сыйфатларны, карашларны, тәртип кагыйдәләрен максатчан булдыру, аңа карата игътибарлы карашны һәм ихтыяжны, үзеңне һәм әйләнә-тирә дөнъяны экологик-әхлакый критерияләр буенча камилләштерү дигән сүз. Боларны истә тотып, мәктәпләрдә, гимназияләрдә уку һәм тәрбия процессларында бу мәсьәләләрне география, биология, химия, физика дәрәсләрендә карарга кирәк. Экологик белем бирү өлкәсендәге дәвамчылык принцибыннан чыгып фәнәра элементләрне тормышка ашыру, экологик белемнәрнең барлык дәрәжәләрендә жәмгыятьнең табигать белән оптималь үзара бәйләнеш алымнарын, ысулларын һәм законнарын ачыклай башлауларын һәм эчтәләген үзара хәл итүне шарт итеп куя [1,2,5].

Казан шәһәренең 4,18-нче номерлы татар гимназияләрендә табигать белеме һәм география укытучылары өчен республика һәм регион күләмендә экология, география, биология фәннәрен укыту методикалары темасына багышланган күп санлы фәнни-методик конференцияләр, семинарлар уздырыла: “Актуальные проблемы эколого-географического образования в школе и вузе”(2011), “Яшьүсмеләргә экологик һәм әхлакый тәрбия бирү проблемалары” (2013), “Этнические аспекты географических исследований в школе и вузе” (2015). “Проблемы преемственности эколого-географического образования”(2016) һ.б. Бу семинарларда Казан шәһәренең һәм, республиканың Арча, Азнакай, Әгерҗе, Балык Бистәсе, Буа, Кукмара, Саба, Теләче, Тукай районнары мәктәпләренең география, биология, экология укытучылары, югары уку йорты галимнәре, аспирантлары һәм магистрлары катнашты.

Казан шәһәренең 4-нче номерлы гимназия укытучылары Зәйнуллина Р.Г., Вахитова И.А.”Укыту-тәрбия эшендәге халык педагогикасы” дигән мәкаләдә экологик белем бирүгә бик зур игътибар бирәләр. Алар дәрәсләрдә һәм дәрестән тыш чараларда укучыларга экологик белем биргәндә халык авыз ижаты әсәрләрен, мәкальләрен, әйтемнәрен, табышмакларын, риваятьләрен, легендаларын куллану кирәклегенә зур әһәмият бирәләр. Алар аша укучылар туган жирнең, туган илнең матурлыгын, табигатьне саклау чараларын тагын да тирәнәрәк тоялар[3]. Татар теле укытучысы Фәрдиева Х.Т. үзенең “Татар әдәбияты дәрәсләре һәм экология” исемле мәкаләсендә Гомәр Бәширов, Илдар Юзеев ижатларын өйрәнгән вакытта экология мәсьәләләренә, дәрәсләрдә һәм дәрестән тыш чараларда укучылар күңеленә табигатьнең кеше яшәешендә нинди зур роль уйнавы, аны саклау мәсьәләләренә киң туктала[4].

Казан шәһәренең күп кенә татар мәктәпләрендә һәм гимназияларында укытучылар дәрестән тыш вакытларда экология һәм әхлак темаларына багышланган күп төрле чаралар уздыралар: “Сабантуй”, “Нәүрүз”, “Каз өмәсе”, “Аулак өй”, “Сөмбелә”, “Карга боткасы”, “Боз озату” бәйрәмнәре һәм моннан тыш “Экологик атналык”, “Яшел чыршы айлыгы” үткәрелеп килә. “Табигать язмышы – безнең язмыш” дигән экологик кичәләр, “Планетаны чүптән арындырыйк”, “Урманнарны карыйк” дигән сыйныф сәгатләре күренекле урын алып торалар. Экология темасына багышланган рәсем, фотолар, экологик газеталар конкурслары шактый зур урын алып торалар.

Соңгы елларда илдә барган үзгәртеп корулар, табигатькә карата булган уңай карашны киметтеләр һәм аңа карата әхлакый законнарны бозу очраклары да күбәеп китте. Шуна күрә барлык уку йортларында укучы яшьләр арасында экологик тәрбия һәм белем бирүне киң жәелдереп жиберергә кирәк. Бу эшләрне алып барганда экологик белем бирүне әхлак нормалары белән үзара бәйләп һәм экологик белем бирүнең дәвамчылык принципларыннан чыгып эш итү максатка ярашлы булып тора

ӘДӘБИЯТ:

1. Галиева Г.М. Формирование экологической компетентности школьников: монография. -Казань: Отечество, 2015. -166с.
2. Гайсин И.Т. Эколого-нравственное воспитание школьников: монография. -Казань:Отечество,1996.-165с.
3. Зайнуллина Р.Г., Вахитова И.А. Укыту-тәрбия эшендә халык педагогикасы /Актуальные проблемы эколого-географического образования в школе и вузе. Материалы регион.науч. методич. семинара. //отв.ред.Г.С.Самигуллина.-Казань, 2011. -С.63-64.
4. Фәрдиева Х.Г. Татар әдәбияты дәрәсләре һәм экология /Актуальные проблемы эколого-географического образования в школе и вузе. Материалы регион.науч. методич. семинара. //Отв.ред. Г.С.Самигуллина.-Казань, 2011. -С.76-79.
5. Хусаинов З.А. Экологическая культура учащихся национальной школы. -Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2005. -264с.

VI -III СЕКЦИЯ.

ОҚУ ТАПСЫРМАЛАРЫН БАҒАЛАУДЫҢ НӘТИЖЕСІ РЕТІНДЕ ҚҰРАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қ. проф. м.а. А.Ө. ДӘУЛЕТҚҰЛОВА*

Түйіндеме:

Мектепте математиканы оқыту оқушылардың жаратылыстану-ғылыми пәндерді меңгеру үшін қажетті математикалық білім мен дағдылардың негіздерін игеруіне септігін тигізіп, оқушылардың алгоритмдік, логикалық және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Математиканы оқу барысында оқушыларда индукция және дедукция, жалпылау және нақтылау, анализ және синтез, жіктеу және жүйелендіру, абстракциялау және айқындау сияқты ойлау үдерістері дамиды. Математикалық оқу тапсырмалары олардың берілген есептің нәтижесіне жету үшін зерттеу жұмысын жүргізуіне мүмкіндік береді, пікірлерді тұжырымдауға, негіздеуге және дәлелдеуге дағдыландырады, берілген алгоритм бойынша әрекет етуге және жаңа алгоритмдерді құрастыруға, математикалық білімді меңгеруде және қолдануда өз бетінше әрекет етуге үйретеді. Ұсынылып отырған мақалада осындай оқу тапсырмаларын құрастыру жолдарын қарастырамыз.

Тірек Сөздер: жаңартылған білім мазмұны, оқу тапсырмалары, бағалау.

FEATURES OF EVALUATION AS A RESULT OF EDUCATION PROCESSES

Abstract:

Teaching mathematics in the school allows the students to devise the mathematical knowledge and skills, necessary for the natural science, the development of their algorithmic, logical and critical points. During the study mathematics develops the thinking processes, such as induction and deduction, communication and clarification, analysis and synthesis, classification and systematization, abstraction and definition. The purpose of the mathematical teaching is to enable researchers to find out how to research them to formulate, justify and prove their views, analyze algorithms and build new algorithms, to apply the process of teaching and using mathematical knowledge. In this article, consider ways of creation such training tasks.

Key words: updated essay, study assignments, appraisal.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде ы білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектеп оқушыларының жалпы үлгерімін арттыруды, сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытуды, мектеп мәнмәтіні арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді. Жаңартылған білім беру бағдарламасы мен бағалау жүйесін енгізу аталған міндеттерді шешу үшін қабылданған шаралардың бірі болып табылады.

«Математика» пәні бойынша оқу бағдарламасы осы үдерістің құрамдас бөлігі ретінде математиканың практикалық маңызымен, адамның қалыптасуы мен ойлауындағы мүмкіндіктермен, қоршаған әлемді танудағы ғылыми әдістер туралы түсінікті қалыптастырумен айқындалады [1].

Оқушылардың математикалық тілді қолдануы олардың ықшам әрі ақпаратты тілді дамытуына, қажетті тілдік (атап айтқанда, таңбалық, графикалық) құралдарды тиімді таңдап қолдана білуіне мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған математикалық білімді жақсартудың мәселелерін ескере отырып, құзыреттілік тұрғы логикасында тапсырмалық тұрғы көзқарасынан білім мазмұнының өзгеруін сипаттайық.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, aigldu@mail.ru

Қазақстан біліміндегі жаңалық метапәндік нәтижелер болып табылады, яғни қалыптасқан түйінді құзыреттіліктері, жетістіктерін біз түйінді бағдарланған тапсырмаларды жобалаудан көре аламыз.

Құзыреттілік тұрғыны жүзеге асырудың сәйкестігімен ең маңызды құрайтындардың бірі оқу тапсырмасы болуы тиіс. Тапсырма бар дегенді түсінудің әр түрлі тұрғылары бар. Мысалы, логика бойынша оқулықта: «Сұрақтың тапсырмадан айырмашылығы міндетті түрде шешімді түспалдамайды. Мәселе кәдімгі тапсырмадан маңыздылығымен және (немесе) күрделілігімен

ерекшеленеді» (Казаков А.Н., Якушев А.О., 1994 ж. 96 б.) [2]. Дидактика бойынша классикалық еңбекте: «Жалпы формада тапсырма нақты жағдай және белгілі заңдылықтар негізінде пәндердің құбылыстардың және үрдістердің дамуын табу талабы, осы мәліметтердің өзгеру нәтижесі, белгісіз шамаларды анықтау, сол немесе басқа ережелердің дұрыстығын дәлелдеу. Мұндай жалпы формада тапсырмалар көптеген оқу пәндерін оқытуда қолданылады» (Данилов М.А., Есипов Б.П., 1957 ж., 158 б.) [3]. Кейбір жұмыстарда ТАПСЫРМА терминін кеңінен түсінеді «Тапсырманың қызметі оның бөліктерінің арасында ақпараттық келіспеушілік бар белгілі тұжырымдалған ақпараттық жүйе түсінігінен шығады, оның пайда болу үрдістері мен келісуінде қажеттілікті тудырады. Тапсырманы психологиялық түсіну оның белгілі жағдайда функционалды сипатына мақсаты сияқты көңіл аударылады. Танымда кейбір тәжірибелік пайда болу талаптары бар немесе тапсырманың белгілі және белгісіз элементтері арасындағы қарым-қатынасты анықтайтын немесе теориялық сұраққа жағдайды іздеу арқылы келу, ойлауды анықтайтын «тапсырма» түсінігіне ойлау қызметінің нысаны сияқты кең мағына береді» (Соколов В.Н., 1995 ж., 74-75 б.) [4].

«Тапсырма» ұғымының кең түсініктері бар. Тапсырманың пайда болуы мәселелік жағдайдан ерекшелігі – енді алдын ала және шамамен мәлім нәрсені және белгісізді бөлшектеуге болады дегенді білдіреді. Бұл бөлшектеу тапсырманың сөздік тұжырымдамасында айтылады» (Петровский А.В., 1995 ж. 210 б.) [5].

В.В.Гузеваның пікірі бойынша тапсырма ұғымынан кез-келген операциялы және диагностикалық түрде білдірілген мақсатты түсіну керек. Шешімнің оңтайлы нұсқасын іздеуді, табуды және жүзеге асыруды болжайтын қызмет үрдісінде пайда болған мәселелік жағдайды тапсырма ретінде білу жеке тұлғаның субъектілік ұстанымының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осындай тұрғының мәселелік жағдайына үйрету білім беру үрдісінің қажетті элементі болуы тиіс. Тапсырмалық тұрғының идеясын жүзеге асырудың бір нұсқасы оқу материалының мазмұнына шешімі сол немесе басқа жағдайда қызмет әдісін анықтаудан тұратын құзыреттілікке бағдарланған тапсырмаларды енгізу.

Біздің ойымызша, «оқу тапсырмалары» ұғымынан оқушының жеке нақты маңызды мәселелерін шешуге бағытталған, белгілі бір қызметтің азды-көпті әдеттегі нақты жағдайды суреттеуін түсіну керек. Оқу тапсырма мазмұны мәдени тәжірибеге бағытталған және шығармашылық түрде жаңа тәжірибені меңгеруге мүмкіндік беретін оқушылардың нақты тобының қызығушылықтары мен қажеттіліктерімен анықталады. Бұл сипаттама қызмет жағдайын баяндауды және нәтижені енгізеді. Тапсырманы шешу қызмет әдісін анықтаудан тұрады. Оқу тапсырмаларды жобалау оқу материалының мазмұнында жүзеге асырылады. Тапсырмаларды құрастыру логикасы:

- оқушыға білімнің қажет екендігіне көз жеткізуіне көмектесетін, жеке маңызды мәселенің тұжырымдамасын;

- мәтіндерді таңдау (бұл ақпарат анық, анық емес түрде берілген қарапайым мәтіндер болуы мүмкін; бұл күрделі мәтіндер болуы мүмкін; әр түрлі түр мен жанрдағы мәтіндер болуы мүмкін: көркем шығарма үзінділері, биографиялар, ойын-сауық сипаттағы мәтіндер, жеке хаттар, құжаттар, газеттер мен журналдардағы мақалалар, іскерлік нұсқаулықтар, жарнамалық хабарландырулар, тауарлық ярлықтар, географиялық карталар және тағы басқалар. Оларда әр түрлі ақпаратты таныстыру қолданылуы мүмкін: диаграммалар, суреттер, карталар, таблицалар, графиктер және т.б.);

- мәселелік сипаты бар мәтіндерге сұрақтар мен тапсырмалардың болуы, ақпаратты жалпылауды болжайды, мәтін мазмұнын өмірлік тәжірибемен салыстыру және өнімді алуға бағытталғандығы, мысалы жобаны жасауға.

Тапсырмалардың әр түрлі сипаты оқушыларға тек қана білімді қолдану ғана емес, берілген ақпаратты бағалау, гипотезаны болжау, қорытынды жасау, өзінің көзқарасын айту, шешімнің әр түрлі нұсқаларын ұсыну, тапсырманы шешу үшін бар білімді пайдалану маңызды жағдай болып табылады.

Оқу тапсырмаларының ерекше белгісі қызмет әдісін анықтауға бағытталғандығы мен ұғыну болып табылады, рұқсат етілетін шешімдердің көпшілігі оқу үрдісінің әр түрлі кезеңдерінде пайдаланылуы мүмкін. Қазір оқыту тәжірибесінде («case-study» әдісі) кең таралған, осы тапсырмаларды қолдану нақты жағдайды анализ әдісі ретінде қарастыруға болады (О.Е.Лебедев).

Оқу тапсырмаларын шешудің барлық жағдайында оқу пәнінің шеңберіне кіретін және қызметтің әр түрінде қолданылатын білім нәтижесіне қол жеткізуге болады. Жағдаяттық тапсырмалар кез-келген түрдегі оқу пәндерінде қолданбалы және кез-келген жастағы оқушы қолдана алады, олар шешімін табу қажет мәселелер сипатымен ерекшеленеді.

Жалпы түрде *тапсырма* [6] ақпараттық блок пен сұрақтар сериясынан (тәжірибелік тапсырмалар) тұрады. Ақпараттық блок мәтін, таңбалар жүйесі (шартты белгілер), таблицалар, диаграммалар, график, сурет, сызба, дыбыстық (видео) ақпарат пен оның үйлесуі. Мәселелер анықтау мен бағалауға бағытталған: 1) нақты білім; 2) дағды мен біліктілік тобы (соның ішінде қаралатын жағдайды жеке өмірлік тәжірибесімен (зерттеу) салыстыра білу; 3) субъектінің тапсырманың өзіне қарым-қатынасы мен оны шешу әдісі.

Тапсырма мазмұнының келесі құрылымы бар:

Уәждік-мәселелік блок. Бұл блоктың тағайындалуы оқушыны тапсырманы өздігінен даму жоспарындағыдай білім үрдісінің басқа қатысушыларының өзара әрекетін түсіну мен өзектілігін ұғынуға бағыттаудан тұрады. Бұл жағдайдағы негізгі санаттар қызығушылық, жеке және әлеуметтік мәнділік, маңыздылық; пайдалылық және т.б.

Шешімді іздеу (құрастыру) үрдісін ресурстық қамтамасыз ету блогы. Бұл блок оқушыны мәселенің мәніне терең енуін қамтамасыз етуге, барынша толық түрде ақпараттық ресурстармен жабдықтауға арналған. Ол алға қойған тапсырманы құрайтын аспектілерін барынша ашуы тиіс. Мәселенің жағдайын нақты суреттеу орын алса, соның ішінде құжаттық дереккөздерді тартумен, әдетте «кейс» туралы тапсырма мазмұнын баяндау әдісі туралы айтуға болады. Басқа нұсқа ретінде «инструктивті» модель деп аталатын оқушыға ізделіп отырған ақпараттың мүмкін болатын көздері хабарланады.

Дидактикалық блок (орындау мен жауапты талап ететін тапсырмалар мен сұрақтар). Бұл блоктың мазмұны барынша тапсырма шешімі үрдісінің қорытындысы болуы тиіс сол «өнімнің» түрін (зияткерлік, шығармашылық, зерттеу және т.б.) формасын нақтылауға мүмкіндік береді. «Өнім» жинақтап қорытылған ақпарат сұрағына жауап, (жауаптың толық дәрежесі сәйкес критерийлермен анықталады) мәселелік жағдайдан (коммуникативті) шығу нұсқасы (модельденген немесе нақты).

Критерийлік-бағалау блогы. Аталған блок оқушыға табылған (құрастырылған) шешім бірінші блокта қойылған мақсаттарға сәйкес келуі туралы ақпаратты хабарлау көзқарасы жағынан «педагогикалық конструктивті» аяқтауды өзінің мақсаты етіп қояды. Педагогикалық контекстке байланысты бұл критерийлер әр түрлі болуы мүмкін. Шешім, «өнімді» мысалы қандай да бір норманың сәйкестік/ сәйкессіздік критерийлері бойынша, ең тар шеңберлі критерийлер «толықтық», «жаңалық» бойынша бағалауға болады. Бағалау құралы «өнімді» мазмұны бойынша (ұсынылған шешім, идея мәні, табылған ақпарат сапасы және с.с.), және оны таныстыру формасы бойынша кешенді бағалау мүмкіндігін қарастыруы тиіс (ауызша айту, жазбаша мәтін және т.б.).

Құзыреттілікке бағытталған оқыту адамның тіршілік әрекетінің табысты қызмет етуінің жолын қамтамасыз ететін білімді кешенді түрде және тәжірибелік әрекеттің әдістерін меңгеруге бағытталған. Игерілетін білім белгілі фактілер мөлшерімен емес, оларды кәсіби салада, аралас салада қолдану дағдысы, тіпті пайда болған мәселенің байланысы мен пәндік білім егжей-тегжейлі

тексерілмейді. Сондықтан қазіргі заманғы білім беру үрдісі білім алушыларға пәндік білімді тек қана жеткізіп қоймай, білімді өзекті кәсіби және білікті кәсіби мәселелерді шешу үшін қолданып көрсету, сондай-ақ оқушылармен оқу үрдісі кезінде өз бетімен осындай мәселелерді шешу үшін жағдай жасау. Енді оның негізгі міндеті ақпаратты жеткізу емес, білім алушының өзіндік танымдық жұмысын жобалау, оны басқару, нәтижелерді бақылау. Бұл білім алушылардың құзыреттілігін дамытуға бағытталған құралдарды, оқыту түрі мен әдістерді құрылымдау мен таңдауға алып келеді.

Біз сөз етіп отырған, оқу тапсырмалары білім алушылардың құзыреттіліктерінің қалыптасуының тиімділігін қамтамасыз ететін оқыту мазмұны мен технологияларын, оқу орнында оқу үрдісінде оқушылардың сауаттылығын қалыптастыру мен бағалауды қарастырады.

Оқу тапсырмалары, гностикалық, тәрбиелік, аксиологиялық, уәждік-ынталандыру, басқару, бақылау-бағалау қызметтерімен қатар, үстемдік ету қызметі ретінде білім алушылардың кейбір пәндерді оқу кезінде алған танымдық, білікті кәсіби, кәсіби тапсырмаларды шешу кезінде білім мен дағдыны қолдана білуінде қалыптасатын қабілеті пәндік-іс-әрекет қатысады. Осындай оймен, оқу тапсырмалары білімді, дағды мен жеке қасиетті интегралдайтын, іс-әрекетті орындау үшін қажет иелік етудің қалыптасу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Негізгілер ретінде оқу тапсырмаларының келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады:

1. Пәндік: пәннің әр түрлі бөлімінде оқытылатын, шартта пәндік жағдай сипатталған, оны шешу үшін пәндік мазмұнның байланысының кең спектрін қолдану мен орнату қажет; шарттың анализінің барысында әр түрлі нысанда берілген ақпаратты түсіну керек; шешу әдісін құрылымдау (белгілі әдістерді біріктіру жолымен). Алынған нәтиже шешімнің танымдық маңызын қамтамасыз етеді және басқа есептерді (тапсырмаларды) шешу кезінде қолданылуы мүмкін.

2. Пәнаралық: шартта жағдай пәндік саланың тілінде басқа пәндік саланың тілін анық немесе анық емес қолданумен сипатталған. Шешу үшін сәйкес саладан білімді қолдану керек. Шартты бөліп көрсетілген пәндік саланың көзқарасынан зерттеу керек, сондай-ақ жетіспейтін мәліметтерді іздеу, шешім мен жауап студенттердің таңдағандарына (тапқандарына) байланысты.

3. Тәжірибелік: шартта тәжірибелік жағдай сипатталған. Шешу үшін тек қана әр түрлі пәндік саладағы білімді ғана емес (міндетті түрде оқытылатын пәнді қарастыратын), сонымен қатар студенттердің тәжірибеде, күнделікті тәжірибеде алған білімдерін қолдану керек. Мұндайда тек қана сюжеттік желіні тапсыру жеткіліксіз, мұндай тапсырмада мәліметтер шынайылықтан ажыратылмауы керек. Мысалы, бөлшектердің өлшемі, бағалар, технологиялық үрдістер шынайылыққа сәйкес келуі тиіс.

Кез-келген оқу тапсырмаларын орындау әр түрлі негіздер бойынша типологиясы мүмкін болатын, құзыреттілік тапсырмалардың белгілі жиынтығын шешуді болжайды. Төменде келтірілген типология негіздеріне ақпаратпен жұмыс істеу дағдысы орналасқан, алайда әр түрлі жалпымәдени және кәсіби құзыреттіліктің құрамына енетін, кез-келген тапсырманы шешуге қажет, ақпараттық дағдылар сабақ үстіндегі болып табылады.

Оқу тапсырмаларының әр түрін нақты сипаттап берейік.

1. *Тапсырма-интерпретация* (мәтіндік, графикалық, таңбалық ақпарат) интерпретацияны қабылдауды қолдануға арналған, яғни басқа нысандар арасында нысанды оқып үйренуді айыра білу (мағыналарын ашу), немесе зерттелетін нысан туралы ақпараттың «жайылуы» барысында, олардың басқа нысандармен байланысы мен қарым-қатынасы, жаңа байланыстар мен қарым-қатынастар байқалған кезде, әр түрлі ұғымдар жоспарында нысанды қарастыру (мағынасын ашу).

2. *Тапсырма-салыстыру* (сапалы және мөлшерлі) салыстыру әдісін қолдануды қарастырады – қарастырылатын нысандардың ұқсас және әр түрлі қасиеттерін бөлу.

Сапалы салыстыру тапсырмасында талап байланысты болуы мүмкін:

- нақты сипаттамаларға ие, нысанның басқа нысандар арасында бөліп көрсетумен;
- бірнеше нысандар үшін салыстырудың сапалы негізін іздеумен;
- заңдылыққа сәйкес келмейтін немесе қатарға жетпейтінді қосумен элементті қатардан алып тастаумен;

- сапалы қасиеттердің негізінде, қалған нысандар салыстырылатын, жақсы танымал нысан «үшіншіні» қолданумен.

Мөлшерлі салыстыру тапсырмасының тұжырымдамасында талап мыналардан тұрады:

- кейбір өлшем шамаларының (жиі жанама) ең үлкен (ең кіші) маңызымен нысанды бөліп көрсету (таңдау);

- бірнеше нысандар үшін салыстырудың мөлшерлі негізін іздеу;

- заңдылыққа сәйкес келмейтін немесе қатарға жетпейтінді қосумен элементті қатардан алып тастаумен;

- мөлшерлі қасиеттердің негізінде, қалған нысандар салыстырылатын, жақсы танымал нысан «үшіншіні» қолданумен.

3. *Тапсырма-аналогия* болжал түрінде кейбір аз зерттелген нысанды жақсы белгілі нысанмен ұқсастықты орнату (аналогия) негізінде нысан туралы жаңа ақпаратты алуға бағытталған.

4. *Тапсырма-модель* (таңбалық-символдық, образдық) зерттелетін нысан туралы ақпаратты алу үшін модельдеу әдісін қолдануды тұспалдайды.

Модельдің таңбалық-символдық тапсырмасы үшін элементтер, қатынастар және модельделетін құбылыстардың құрамы табиғи және математика тілінің белгілі таңбаларының көмегімен (шартты белгілер, теңдіктер, формулалар) көрсетілетін, ақпараттың түрленуі тән.

Модельдің образды тапсырмасында нысандар мен олардың арасындағы байланыстар сызбалар, олардың байланысы мен қатынасы, талаптар бейнеленген суреттер мен схемалардың көмегімен негізгі зерттелетін нысандар көрсетілуі тиіс.

5. *Образды іздеу тапсырмасы* кейбір қасиетті немесе басқа нысандармен қарым-қатынасты дәйектейтін нақты нысанды немесе құбылысты іздеуді болжайды.

6. *Құрылымдау тапсырмасы* (сызықтық, иерархиялық, таблица) зерттелетін нысан туралы жаңа ақпаратты алу, нысан элементтерінің арасындағы жаңа байланысты ашу мақсатымен ақпараттың құрылымы бойынша түрленуіне бағытталған. Сызықтық құрылымдау тапсырмасы кейбір заңдылықты ашумен, ақпараттың көлденеңінен ретке келтірумен байланысты. Иерархиялық құрылымдау тапсырмасы үшін құрылым элементтері арасында қарым-қатынасты қатар бағынуды орнату болжалданады. Мұндай түрдегі тапсырманың тұжырымдалуы жиі байланысты:

- басқа нысандардың жиі жағдайларының кейбір нысандарын бөліп көрсетумен;

- нысандардың иерархиялық сызбасының толықтыруымен;

- нысандарды белгілі (немесе белгісіз) сапалы немесе мөлшерлі негіз топтарына бөлумен;

- нысандардың жіктемесін немесе типологиясын құрылымдаумен.

Иерархиялық және сызықтық құрылымның бірігуі жүзеге асатын кесте-тапсырмада ақпаратты құрылымдау талабы түрленеді: кестенің ұяшықтары жартылай (кейбіреулері толтырылуы мүмкін) немесе толықтай белгіленген бағандармен толтырылуы; қарастырылатын нысандардың қарым-қатынасы мен берілген қасиеттері бойынша таблицаны құру.

7. *Тапсырма-мүмкіндік* ақпараттың дұрыстығын бағалауға

- нысандардың бар немесе жоқ екенін, пікірдің ақиқат немесе жалған екенін орнатуға бағытталған.

Тапсырма-мүмкіндік талабының дұрыс екендігін анық бағалауы байқалады:

- бекітудің ақиқатын тексеру;

- кейбір қасиеттермен берілген, нысанның бар екенін тексеру;

- тапсырманы шешуде немесе жағдайда қатені іздеу;

- дайын ұсынылған шешімнің дұрыстығын тексеру;

немесе анық емес- негізгі қарама-қайшы ақпараттың күшімен шешуге мүмкін емес, құрастыруды, есептеуді, өзгертуді және с.с. орындау.

8. *Артықшылыққа арналған тапсырма* толықтыққа ақпаратты бағалау үшін қысқалық әдісін қолдануды болжайды.

9. *Жеткіліксіздікке арналған тапсырма* ақпараттың толықтығын бағалау барысында толықтыру әдісін қолданумен байланысты. Оқу тапсырмалары бірден ақпаратты өңдеу арқылы бірнеше әдістері жүзеге асырылуы мүмкін екенін ескерейік.

Оқу тапсырмаларының тапсырмалардың мазмұны келесі талаптарға жауап беруі тиіс:

1) оқу тапсырмаларының тұжырымдамасы немесе оның шешімінің нәтижесі білім алушыларға танымдық, кәсіби, жалпымәдени немесе әлеуметтік маңызды болып табылуы тиіс, оны шешу барысында білім алушылардың іс-әрекеті уәждік болуы керек;

2) оқу тапсырмаларын шешудің мақсаты жауап алумен емес, жаңа фактологиялық немесе әдіснамалық білімді беруден (әдіс, шешу тәсілі, амал), басқа аналогиялық жағдайларға ауыстырумен, жоғары кәсіби бәсекеге қабілетті маманға қажет білім алушының жеке қасиеттерін қалыптастырудан тұрады;

3) тапсырма шарты белгілі оқу пәндерінің құралдарымен шешу қажет (мұндай оқу тапсырмаларын пәндік деп атайды) мәселе немесе мәселелік жағдай сияқты тұжырымдалады, әр түрлі оқу пәндері (пәнаралық), тапсырма мәтінінде анық сілтеме жоқ, тәжірибеде алған білім көмегімен (тәжірибелік);

4) тапсырма білім алушының тапсырманы орындау кезінде іс-әрекетінің детерминделмеуін болжайды, яғни білім алушыға тапсырманың орындалу тәсілі толықтай белгісіз немесе оған белгілі әдістер қисындасуынан тұрады;

5) оқу тапсырмаларын шешу кезінде тапсырманы орындаудың әр түрлі тәсілдері қолданылуы мүмкін, білім алушының білімі мен жеке ерекшеліктеріне байланысты тапсырманы қайта тұжырымдау мүмкіндігі (нақтылау, жалпылау, қосымша шарттарды енгізу) рұқсат етіледі;

6) тапсырмадағы ақпарат артық, жеткіліксіз немесе қарама-қайшы болуы мүмкін. Білім алушы өзіне тапсырманы шешуге қажет мәліметті немесе жеткіліксіз жағдайда қосымша ақпаратты іздеуді жүзеге асыруы қажет. Тапсырмадағы мәліметтер әр түрлі формада берілуі мүмкін: сурет, таблица, сызба, диаграмма, график, мәтін, видео және т.с.с.;

7) оқу тапсырмаларын орындау нәтижесінде білім алушылар белгілі білім жиынтығын, дағдыны, иелік етуді, жеке қасиетке қол жеткізе алуы және көрсетуі тиіс;

8) оқу тапсырмаларынан алынған нәтижесінің орындалуы білім алушыларға маңызды болуы керек, сондықтан нәтижені қолдануды көрсетудің анық немесе жасырын аясы қажет.

Осындай оқу тапсырмаларының нәтижесінде алынған ақпараттың негізінде оқушылар оқу барысында өздерінің тапсырманы қаншалықты дұрыс орындағанын біле алады. Ал мұғалімдер оқушының қаншалықты ілгерілегені туралы мәлімет алып, соған сүйене отырып оқыту үдерісіне өзгеріс енгізіп, түзетіп отырады. Оқу тапсырмаларын бағалау кезінде оқушы оқу үдерісіне белсене араласып, одан қандай нәтиже күтілетінін түсінеді. Сонымен қатар, өз жұмысына өзі баға берумен қатар, сыныптастарын бағалау арқылы өзінің білімін жетілдіреді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз мақаламызда жаңартылған білім мазмұны жағдайында математиканы оқыту барысындағы оқушылардың білімін бағалау нәтижесінде қолданылатын оқу тапсырмаларының құрылымы мен түрлеріне тоқталдық. Қазіргі кезде математиканың қолданбалылығын көрсету үшін оқу тапсырмалары төңірегінде зерттеулер қызығушылық тудыруда. Осы саладағы зерттеулер біздің елде ғана емес, халықаралық деңгейде де қарастырылуда. Оның себебі, оқушылардың математикаға деген қызығушылығын теориялық негізден тәжірибелік, практикалық деңгейге көтеруге деген сұраныстың болуында.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Орта білім мазмұнын Назарбаев Зияткерлік мектептері тәжірибесі негізінде жаңарту. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2014.– 43 б.
2. Казаков А.Н., Якушев А.О. Логика-І. Парадоксология: пособие для учащихся старших классов лицеев, колледжей и гимназий.-М.:АО «Аспект Пресс».1994.-256 с.
3. Данилов М. А., Есипов Б. П. Дидактика.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1957.-158 с.
4. Соколов В.Н. Педагогическая эвристика. Введение в теорию и методику эвристической деятельности. М., 1995. (Программа: Обновление гуманитарного образования в России).-74-75с.
5. Петровский А.В Введение в психологию - М., 1995.-210 с.
6. Ғылыми-жаратылыстану циклы пәндері бойынша жобалық тапсырмалар. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2015. – 80б.
7. Peters, S. (1998). Playing games and learning mathematics: The results of two intervention studies [Ойын арқылы математиканы үйрену: екі өзгеріс енгізу үдерісінің нәтижелері]. *International Journal of Early Years Education*, 6(1), 49-58.
8. OECD Policy brief, November 2005.*Formative Assessment: Improving Learning in Secondary Classrooms* [Қалыптастырушы бағалау: орта мектепте оқуды жетілдіру]. <http://www.oecd.org/edu/cei/35661078.pdf>
9. Дәулетқұлова А.Ө., Досмайлова А.Б. Құзыретті бағдарланған тапсырмалар және олардың ерекшеліктері // Ұлы Жеңістің 70 жылдығына және Кеңес Одағының Батыры Қ.М.Сұрағановты еске алуға арналған «Математика: Ғылым мен Білімнің инновациялық әдістері»: республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Алматы: «ҚазМемҚызПУ» баспасы, 2015. – 81-83 б.б.

**КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА СИНЕРГЕТИКАНЫҢ
ИДЕЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

п.ғ.к., профессор **Н. ИЛЬЯСОВ***
п.ғ.к., профессор **М.И.ЕСЕНОВА**

Түйіндеме:

Мақалада білім беру жүйесіндегі, сонымен қатар, оқу пәндерін оқыту әдістемесі саласындағы синергетикалық ағым тұлғаның танымдық іс-әрекетінің белсенділігін дамытудың жалпы заңдылықтарын ашумен тығыз байланыстылығы қарастырылады. Барлық негізгі элементтерінің бірге орындалуы және олардың өзара байланысы оқу және тәрбиелеу процесін синергетикалық заңдылықтар мен әдіс-тәсілдердің негізінде ұйымдастыру туралы болжам жасауға мүмкіндік береді.

Ғылыми зерттеулердің жаңа әдіснамалық бағыты, яғни, синергетика ерекше статуска ие. Біріккен іс-қимыл, үйлесе қарекеттену деген мағынаны білдіретін, бұл термин біртұтас құрылымдық түзілулерде, оның бөліктерінің бірлескен өзара әсерлесуіне айрықша назар аудартады, әртүрлі ашық жүйелерде түзілетін, пайда болатын және оларды қолдайтын өзін-өзі реттейтін (тәрбиелейтін, дамытатын, басқаратын) процестердің аса маңызды ролін айқындайды

Синергетикалық заңдылықтар педагогиканың жеке мәселелерін зерттеулерде де, әдіснамалық ұстанымдар (принциптер) ретінде де қызмет атқара алады.

Соңғы жылдары жүргізілген педагогикалық зерттеулер де осы тәріздес қорытындыларға келді: оқыту мен тәрбиелеудің негізгі мақсаты тұлғада өзін-өзі басқару, ұйымдастыру, дамыту, тәрбиелеу және өздігінен білім алу қабілеттері мен дағдыларын қалыптастыру. Синергетиканың ендігі ролі тұлғаның іс-әрекеттеріндегі өздігінен ұйымдасудың себептері мен шарттарының пайда болу мүмкіндіктерін анықтау және пайдалану болып табылады.

Түйін сөздер: оқыту, әдіснама, синергетика, информация, энтропия.

**THEORETICAL BASES OF USE OF IDEAS OF SYNERGETICS AT STUDYING OF IS
PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL SUBJECTS****Abstract:**

The article deals with the closely related synergetic flow in the educational system, as well as the teaching methodology of teaching disciplines, with the disclosure of the general laws of the development of cognitive activity of a person. Together with all of the key elements and their interrelationships make it possible to forecast the organization of education and upbringing on the basis of synergetic patterns and methods.

The new methodology of scientific research, that is, synergetics has a special status. The term "cohesive action", meaning "cohesion," is a term that emphasizes the interconnectedness of its constituent parts in the unified structure, the most important processes of self-regulating (educating, developing, and controlling) emerging, emerging and supporting them in various open systems. the role of

Synergetic laws can serve as a methodological principle in the study of personal problems of pedagogy.

Pedagogical research in recent years has come to this conclusion: the main purpose of education and upbringing is to develop self-management, organization, development, upbringing and self-education skills. The role of synergetics is to identify and utilize the possibility of occurrence of causes and conditions of self-organization in the person's actions.

Keywords: teaching, methodology, synergetic, information, entropy.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде ашық күрделі жүйелерді зерттеуге, оны түсінуге мүмкіндік беретін эмбебап (универсал) заңдарды тұжырымдаудың ең тиімді, негізгі жолы ретінде синергетика (материя және оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясы) саналады. Термодинамика жылулық тепе-тең күйлердегі жүйелерді қарастыратыны белгілі, ал синергетика жылулық тепе-теңдіктегі күйден қашық жүйелерді зерттейді. Яғни, термодинамика тұйықталған, ал синергетика ашық жүйелерді қарастырады. Бірақ, ашық күрделі жүйелерді, олардағы энергия немесе зат ағындары белгілі бір шектерде нөлге ұмтылады деп санап, тұйық жүйе ретінде қарастыра отырып зерттеуге болады.

* Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, nizan@mail.ru

Осылардан, термодинамиканың бастамалары мен негізгі қағидалары синергетика тағайындаған жалпы заңдар мен заңдылықтардың шекті жағдайлары болып табылады

Синергетика (грекше үйлесу, бірлесе қимыл жасау, әрекеттену деген мағынаны білдіреді) - физикалық, биологиялық, химиялық, экономикалық, әлеуметтік жүйелер мен құрылымдардың арасындағы байланыстарды, оларды тепе-тең емес процестерде, жүйенің өзін қоршаған ортамен зат, энергия және информация алмасуы тұрғысынан зерттейтін тұрғысынан ғылымның жаңа әдіснамалық бағыты.

Ашық күрделі жүйелерді зерттеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, осы аталған теорияның негізгі қағидалары мен одан шығатын салдарлар, маңызды қорытындылар атақты ғалымдар - М.Пригожин [1], Г.Хакен [2], Г.Николис [3], З.Ж.Жаңабаев [4] және т.б. еңбектерінде тұжырымдалған. Олар әртүрлі тепе-теңсіз күйдегі табиғи физикалық, биологиялық, химиялық құбылыстарды зерттеулер арқылы ашық күрделі жүйелерде өздігінен даму процестері жүзеге асатынын анықтаған.

Қазіргі ғылымда энтропия ұғымы әлемдік құбылыстарды түсінуде үлкен роль атқарады. Физикалық зерттеулердің нәтижелері оқшау тепе-теңсіз күйдегі жүйелерде байқалатын процестердің барлығы олардағы энтропияның өсуімен қабаттаса жүретінін дәлелдеген. Осыдан, ғалымдар, энтропияның өсуі тұйық жүйелердің тепе-тең күйге келуін білдіреді деген қорытындыға келген. Статистикалық физикада энтропияны жүйенің берілген күйде табылу ықтималдығының өлшемі ретінде қарастырады (Больцман). Олай болса, жүйе энтропиясының артуы, оны бейберекеттікке әкеледі деген қорытынды жасалады. Соңғы жылдары қарқынды даму үстіндегі синергетиканың (материя мен оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясы) жетістіктері, керісінше, табиғи жүйелерде жүретін көптеген құбылыстар мен процестерде, олардың энтропиясының кемитіндігі тағайындалып отыр. Мұның басты себебі, ғалымдардың пікірінше, жүйені құрайтын элементтердің өз бетінше үйлесе, ұйымдаса әрекеттенуінің нәтижесі. Кездейсоқ процестер теориясында, тепе-тең емес процестер термодинамикасында, сызықты емес толқындар мен тербелістер теориясында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері және одан туындайтын қорытындылар бұның басты дәлелі болып табылады.

Физик И.Пригожин күрделі физикалық және химиялық құбылыстар мен процестерді талдау негізінде, тепе-тең емес стационар жүйелердегі энтропия өнімінің минимумы (ретсіздік, бейберекеттік өлшемінің өсу қарқынының баяулауы) жөніндегі теореманы дәлелдеді. Басқаша айтқанда, ол сыртқы әсерлердің нәтижесінде нақты процестерде үнемі орын алатын, бейберекеттіктен реттіліктің түзілу мүмкіндігі байқалатынын тағайындады.

Кеністік-уақыт, функционалдық сипаттамалық құрылымдар түрінде түзілген реттілік сыртқы факторлар ғана емес, сонымен қатар, көп жағдайда, күрделі объектілердің ішкі қасиеттерінің сипатына байланысты болатыны анықталды. Сондықтан, бұл заңдылық жүйенің өздігінен реттелу (саморганализация) теориясы деп аталды және физика, биология және т.б. ғылым салаларында ғалымдардың белсенді зерттеу жұмыстарының нәтижелері, аталған құбылыстың әмбебап сипатын айқындады.

Қоршаған ортамен, өзін құрайтын элементтердің өзара үйлескен іс-қимылдарының арқасында, қарқынды түрде зат, энергия және информация алмасу негізінде дами алатын, ашық күрделі жүйелер қатарына жататын физикалық, химиялық биологиялық, әлеуметтік, экономикалық және т.б. жүйелер мен объектілер үшін И.Пригожиннің энтропия өнімінің минимумы теоремасы мүлтіксіз орындалады. [1; 4]. Жүйеде тепе-тең күйдің орнауына кедергі жасалатын сыртқы шарттарда оның стационар күйі энтропияның ең кіші мәніне сәйкес келеді.

Қазіргі кезеңде, синергетиканың заңдылықтарын тағайындауда және оларды физикалық, экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, педагогикалық жүйелерді зерттеуде қомақты нәтижелерге қол жеткізіліп отыр. Жоғарыда аталған ғылым салаларында осы бағытта жүргізіліп жатқан зерттеу жұмыстарында синергетика – құралатын элементтері өздігінен үйлесімді іс-қимылдар жасау арқылы әсерлесетін, және соның негізінде дамитын, күрделі ашық жүйелерде түзілетін процестердің жүзеге асу заңдылықтарын тағайындайтын – комплексті пән және жаратылыстану ғылымдарының әдіснамалық негізі бола алатын ғылыми бағыт ретінде тұжырымдалып жүр.

Әлемде, жүйені, материяны құрайтын элементтер мен бөлшектердің өзара ұйымдаса әрекет жасап, сыртқы, өзін қоршаған ортамен, энергия және информация алмасу арқылы жаңа, көп ретте, өзіне ұқсас құрылымдарды түзуі жиі кездеседі. Мұндай жалпы заңдылықтар тек қана микродүниелерде ғана емес, сонымен қатар, макроскопиялық жүйелерде жүретін процестерде әлемдік деңгейлерде де байқалады.

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінен синергетикалық заңдылықтардың тек табиғи бейсызық процестерге ғана тән еместігін, оларды әлеуметтік, қоғамдық және экономикалық құбылыстар мен процестерді зерттеуге, талдауға қолдана отырып, солардың негізінде әрі қарай дамытуға пайдалануға болатындығы көрінеді. Көптеген ғалымдар, ашық күрделі жүйелерді зерттеуді тиімді жүзеге асыруда, оны өздігінен реттелуге, өздігінен дамуға әкелетін негізгі шарттар тағайындалатын басты факторлар айқындалуы тиіс деп санайды.

Қазіргі кезеңде, бұл бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстарының көбі синергетиканы экономикаға қолдану мүмкіндіктерін қарастырады. Бірақ, экономика дамуының негізгі белгілерін дәл анықтау көптеген объективті және субъективті қиыдықтар тудырады, олар өндірістік, саяси қоғамдық өзгерістерге өте-мөте тәуелді. Көп жағдайда, бұл қиыншылықтар, экономиканың дамуына зор ықпалын тигізетін, жеке тұлғаның мінезін, психологиялық ерекшеліктерін, білімі мен біліктілігін ескерсек арта түседі. Дегенмен, материя мен оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясының жалпы заңдылықтарын, саяси тұрақтылық орнаған, мақсаты, салыстырмалы тұрғыда, ұзақ уақыт өзгермейтін мемлекеттердің экономикасын дамыту үшін қолдануға, оны қандай үкімет басқармасын, толық мүмкіндік бар.

Гуманитарлық ғылымдардың ішінде синергетикалық заңдылықтарды қолдануға аса қолайлы күрделі жүйе ретінде педагогика ғылымын алуға болады. Педагогика жас ұрпақты қоғам талабына сай оқытуды, тәбиелеу мен дамытуды жүзеге асыратын ғылым және ол арнайы ұйымдастырылатын білім беру жүйелерінде жүргізіледі. Соңғы жылдары, педагог-ғалымдардың еңбектерінде педагогикалық процесс ашық күрделі жүйе ретінде қарастырылып жүр. Олардың пікірі бойынша, педагогиканың жалпы заңдарын, дидактикалық принциптерін терең әрі саналы меңгерудің әдіс-тәсілдері мен білім беру процесі құралатын сан алуан ахуалдарды талдау арқылы, оқытудың синергетикаға негізделген, жаңа заңдылықтарын тағайындау мүмкіндігі бар [5; 6].

Табиғатта, қоғамда, техникада күрделі жүйелер жиі кездесетіні жоғарыда айтылды. Бірақ күрделі жүйелер деп қандай құрылымдарды айтады? деген сұраққа бірімәнді жауап жоқ. Сонымен қатар, күрделі жүйені құрайтын элементтердің өзара әсерлесуі мен өздігінен реттеуі нәтижесінде жүзеге асатын даму процесі мен жолдары байқалатын құбылыстардың да нақты анықтамасы берілмеген. Бұларға, тепе-теңсіз күйдегі күрделі жүйенің функционалдық қаракетінің өздігінен реттелу процесін синергетикалық заңдылықтардың негізінде модельдеу жолымен ғана, ғылыми негізделген жауап табуға болады.

Бұл тығырықтан, күрделі жүйелерде орын алатын өздігінен реттелу процесінің, теориясының нақты тұжырымдалған анықтамасын емес, оның жүйелі түрде құрылған қасиеттерін пайдалану арқылы шығуға болады. Табиғаты әртүрлі ашық күрделі жүйелердің атқаратын қызметтеріне, даму мүмкіндіктеріне талдау жасау, олардың өздігінен реттелген күйге көшуі төменде келтірілген қасиеттер, заңдылықтар мен процестер арқылы жүзеге асатынын көрсетті. Ашық күрделі - өздігінен реттелетін жүйе сызықты емес, динамикалы және стохасты (яғни, уақыт бойынша бейберекет жүйе). Аталмыш жүйенің бейсызықтығы, оны құрайтын бөліктердің өзара тұрақты түрде әсерлесетінін және олардың әрбірінің қасиеттерінің осы жүйеде жүретін процестердің сипатына тәуелділігін білдіреді. Реттеуші параметрлерінің ролі артқанда сызықты емес динамикалық жүйе күйінің сипаты бірімәнді болмайтындықтан, ол уақыт бойынша бейберекет. Ескерте кетейік, бұл кезде, өздігінен реттелу процесінің нәтижесінде жүзеге асатын динамикалық бейберекеттіктің өзіндік құрылымы, яғни, ішкі тәртіптілігі болады.

Сыртқы ортамен энергия және информация алмасатын күрделі ашық жүйе бейберекеттіктен реттелген күйге өтуі үшін, ол, біріншіден, сызықты емес, екіншіден, тепе-теңсіз күйде (процесс сипатының уақыт пен кеңістікке тәуелділігі), ал, үшіншіден, тұйықталмаған болуы тиіс. Жаңадан түзілген құрылымдар статикалы емес, олар барлық уақытта үздіксіз қозғалыста және өзара ұжымды әсерлесу жағдайында болады. Осы жүйедегі бейберекеттіктен түзілген жаңа құрылымдар қайсыбір мезеттерде бірігіп, ал кейбір жағдайларды, өзіне-өзі ұқсас (самоподобный) элементтерге ыдырап жатады.

Сәйкес таңдалып алынған кеңістік-уақыт масштабында, тұтас жүйенің қасиеті, оны құрайтын бөліктердің қасиеттерімен сипаталады, яғни, бөліктердің толеранттығы орын алады. Құрылымның өзіне-өзі ұқсас элементтерге бөліну процестерінің жүру сатылары статистикалық, ықтималдық заңдылықтары арқылы өзара байланысқан және оларда информацияның берілуі иерархиялы (сатылы) түрде жүзеге асады. Өздігінен реттелетін жүйе квазистационарлы - онда құрылымдардың туып отыруы мен жоғалуының тепе-теңдігі кезкелген уақыт мезеті үшін тұрақты сақталады.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде басты, маңызы жоғары мәселелері педагогикалық процесті басқарудың ғылыми негізіне тіреледі. Мысалы, педагогикалық жүйені басқару мүмкіндігі,

онда белгілі функционалдық заңдылықтардың түзілуінен туындайды. Кезкелген әлеуметтік жүйені басқару, оның міндеті мен мақсатын орындауға, оны дамыту мен жетілдіруге бағытталған іс-әрекеттерді білдіреді.

Бірқатар педагог-ғалымдардың еңбектерінде ұстаздық қызметтің теориясы мен практикасын зерттеулер мен талдаулар, оны педагогикалық процесс түріндегі біртұтас жүйе ретінде қарастыру қажеттігі жөнінде қорытынды жасалған. Педагогикалық процесс – оқытушы-оқушы, оқушы-оқушы, сынып жетекшісі-оқушылар және т.б. микроқұрылымдардан тұратын күрделі жүйе және оның мынадай маңызды белгілері мен заңдылықтары тағайындалған:

- жүйенің әлеуметтік сипаты бар және ол өзара әсерлесе алатын бөліктерден құралады;
- жүйе іс-әрекеттермен, информация алмасу есебінен жұмыс жасайды;
- жүйе, өзінің жұмысын атқаруды қамтамасыз ете алатын қорға ие;
- жүйенің ішкі құрылымы оның деңгейлерінің иерархиялық сипатын және қоршаған ортамен байланысын ашады;

- жүйе информация берілуі, таратылуы арқылы басқарылады;

- педагогикалық процесс- элементтерінің ішкі байланыстары бар, өздігінен реттеле алатын жүйе болғандықтан, оның дамуы аталған элементтердің күйіне, олардың араларында туындайтын өзара әсерлесулер мен қарама-қайшылықтарға тығыз байланысты.

Осы келтірілген негізгі белгілер мен заңдылықтар педагогикалық оқу орындарындағы оқу-тәрбие жұмыстарын талдауға, ғылыми-әдістемелік нұсқамалар әзірлеуге мүмкіндік береді. Сонымен, синергетика жүйе мен педагогикалық процестің қасиеттерін салыстыру, олардың әдіснамалық негізінің бір екендігін білдіреді және оның бірлігін дәлелдейді.

Синергетикалық заңдылықтар педагогиканың жеке мәселелерін зерттеулерде де, әдіснамалық ұстанымдар (принциптер) ретінде де қызмет атқара алады. Мысалы, құрылымдық-логикалық сұлбалар, проблемалық ахуалдар, тірек белгілері түріндегі оқытудың әртүрлі жолдары мен әдістемелік тәсілдердің педагогикалық жүйені өзін-өзі реттеуге бағытталған құрылымы, оқу мазмұнын синергетикалық тұрғыда талдауға, іріктеуге жатады. Студенттер мен оқушылардың білімін, біліктілігін мен дағдыларын бақылауда, тексеру мен бағалауда, яғни, үнемі қадағалап отыруда статистикалық заңдылықтардың бейсызықтық сипаты орын алатындығы дәлелденген. Ізденімпаздық пен шығармашылық қабілеттерінің қалыптасуын тұлғаның өзін-өзі дамыту, басқару мен тәрбиелеу процесі, оның өз бетінше даму процесі деп қарастыруға болады.

Педагогикалық процестің тұлғада әртүрлі қасиеттер мен қабілеттерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін кейбір іргелі заңдылықтары, өздігінен реттелетін жүйелердің, жаңа теориялық модельдерін құруда аса зор пайдасын тигізуі мүмкін. Біздің ойымызша, бұл кезде, мұғалімнің ізденімпаздығын, оның оқу-тәрбиелеу процесін атқарудағы іс-әрекеттері мен оны басқарудағы ролін зерттеудің үлкен маңызы бар.

Кәсіпкерлік іс-әрекет «синергетикалық қасиеттерге ие динамикалы, полиқұрылымды, көпдеңгейлі, иерархиялы жүйелердің қатарына жатады. Ол барлық уақытта өзін дамытуға немесе, керісінше, баяулатуға нақты жағдай тудыратын, белгілі қоғамдық қатынастағы жүйелерде жүзеге асады. Педагогикалық мамандықтардың негізгі ерекшеліктерінің бірі мынада- кезкелген білім беру жүйесінің синергетикалық қасиеттері, педагогикалық процестің мүшелері ретінде, ондағы жүретін динамикалық процестердің дамуы және қоршаған ортаның, яғни, қоғамдық қатынастардың әсерінен тұрақты өзгерістерге ұшырап отырады» [2].

Білім беру жүйесіндегі, сонымен қатар, пәнді оқыту әдістемесі саласындағы синергетикалық идеялар тұлғаның танымдық іс-әрекетінің белсенділігін дамытудың жалпы заңдылықтарын ашумен тығыз байланысты. Барлық негізгі элементтерінің бірге орындалуы және олардың өзара байланысы оқу және тәрбиелеу процесін синергетикалық заңдылықтар мен әдіс-тәсілдердің негізінде ұйымдастыру туралы болжам жасауға мүмкіндік береді.

Ғылыми зерттеулердің жаңа әдіснамалық бағыты, яғни, синергетика ерекше статуска ие. Біріккен іс-қимыл, үйлесе қарекеттену деген мағынаны білдіретін, Г.Хакен ұсынған бұл термин біртұтас құрылымдық түзілулерде, оның бөліктерінің бірлескен өзара әсерлесуіне айрықша назар аудартады, әртүрлі ашық жүйелерде түзілетін, пайда болатын және оларды қолдайтын өзін-өзі реттейтін (тәрбиелейтін, дамытатын, басқаратын) процестердің аса маңызды ролін айқындайды [7].

И.Забудский еңбектерінде, әртүрлі мазмұнды есептерді шығаруда бірегей синергетикалық әдісті қолдану қажеттігі туралы қорытындыға келеді. Оның пікірінше, "Сызықты емес математикалық және физикалық есептерді шығаруға қолданатын синергетикалық әдісті, математикалық және физикалық мазмұнды теңдеулер жүйесінде қойылатын, ақылға сиятын

сұрақтардың шешімін алу үшін, кәдімгі сараптау мен сандық машиналы математиканы бірге пайдалану деп анықтауға болады" [8].

Жалпы тұрғыда синергетика (материя және оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясы) материяның эволюциялық проблемаларын қарастырумен және соған сәйкес, оның өзіндік қозғалысының, өзіндік дамуының, өзін-өзі реттеуінің ұйымдастырушылық және функционалдық аспектілерін зерттеумен айналысады. Бұл ғылымның әдіснамалық бағытының негізгі міндеті, табиғаты сан-алуан әртүрлі жүйелерде: физикалық, биологиялық, экономикалық, экологиялық және т.б. жүретін өздігінен реттелу процестерінің негізін қалайтын, жалпы заңдылықтар мен ұстанымдарды танып-білу және оларды тағайындау болып табылады.

Аталған концепцияға сүйенетін оқытудың әдіс-тәсілдері, қазіргі білім беру процесінде қалыптасқан көзқарастар тұрғысынан қарағанда, өте бай мүмкіндіктерге ие. Өздігінен реттелетін жүйелерді құрайтын элементтер жиынының, нәтижесінде макроскопиялық деңгейде құрылым және оның, соған сәйкес, атқаратын функциясы пайда болатын, бірлескен іс-қимылы, қаракеті зерттеледі. Екінші жағынан, өзін-өзі реттейтін жүйелерді басқарудың жалпы ұстанымдарын тағайындау үшін көптеген әртүрлі пәндердің бірлескен, үйлесімді іс-әрекеті қажет [7].

Синергетиканы зерттеуші ғалымдардың пікірінше, "синергетика идеяларын қолдану мүмкіндігінің үш варианты бар. Бірінші екеуі - классикалық, олар күрделі ашық термодинамикалық жүйелерді сипаттауда және синергетика қарастыратын, сызықты емес дифференциалдық теңдеулермен сипатталатын жүйелерді (экологиялық, экономикалық, әлеуметтік), зерттеулерде пайдаланылады. Үшінші вариант – алдыңғы екі жағдайда сипатталған жүйелердің жалпы заңдылықтарын жаңа жүйені зерттеуге қолдануды жүзеге асырады. Жаңа жүйені зерттегенде алынған эмпирикалық материалдардың, алдыңғы екі жағдайда байқалған мінездік, сипаттамалық ерекшеліктерінің сәйкестігін ашып көрсету керек, себебі, бұл зерттелген жүйенің бұрынғы, синергетика сипаттаған жүйелермен бір топқа жататынын білдіреді [9].

Біздің жағдайда үшінші вариант орын алады деп санауға болады, өйткені, синергетика қарастыратын жүйелердің жалпы және негізгі қасиетінің бірі, олардың даму барысында өзін-өзі реттеу қабілеті болып табылады. Өздігінен реттелу процесінің мәні мынада: "жүйеге берілетін сыртқы әсер, қайсыбір шекті, критикалық мәннен артқан кезде, осы зерттелетін жүйеде пайда болатын құрылымының күрделенуінде. Бұл кезде жүйеде жаңа құрылымдық элементтер пайда болады немесе ескі құрылымдар жаңа функциялар атқаратындай болып қайта түзіледі. Осыған байланысты, жүйенің атқаратын "жұмысының" тиімділігі, қоршаған ортаның өскелең талаптарын қанағаттандыратындай, жалпы түрде артады. ... өздігінен реттелу процесі жүйенің симметриялық дәрежесінің кемуімен органикалық байланыста болады. Басқаша сөзбен айтқанда, синергетика қарастыратын жүйелердің ең жалпы заңдылығы, шекті жағдайларда, критикалық нүктелерде оның құрылымының секірмелі сипатта күрделенуі болып табылады" [10, 120].

Keң мағынада, өздігінен реттелу теориясы -синергетика, қоршаған ортамен информациялар ағыны арқылы алмасатын жүйелерді зерттейді. Мұндай жүйелерге педагогика ғылымдарының зерттеу пәнін жатқызуға болады. Олай болса, бұл тұжырым, жоғарыда атап өтілгендей, синергетиканың жалпы заңдылықтарын педагогика мен оның салаларына көшірудің қажеттілігін сипаттайды және соның негізі болып табылады. Әрине, мұндай ауыстырулар синергетика идеялары тікелей қолданылған, классикалық ашық термодинамикалық жүйелерге жатпайтын ғылымдар мен объектілердегі (экономика, социология, экология), көшіру тәжірибелерін ескеруді қажет етеді.

Сонымен, жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды жасауға болады: материя және оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясы қарастыратын жүйелердің жалпы заңдылықтарын педагогикалық және дидактикалық зерттеулерде кеңінен қолдануға, оларды жалпы педагогика ғылымына ауыстыруға болады, себебі, бұл педагогика зерттейтін объектілердің ерекшеліктерін есепке алатын, меншікті абстракциялық модельдердің қалыптасуын ғылыми негізде әрі қарай дамытуды оңайлатуға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңде, материя және оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясының әдіснамалық идеялары физикада, химияда, биологияда, әлеуметтік ғылымдарда кеңінен қолданылуда және бірнеше ғылым салаларының араласуымен жүргізіліп жатқан көптеген зерттеу жұмыстарының арқауы болып отыр. Өздігінен реттелу процестері, жоғары деңгейлі күрделілікке ие, өте көп элементтерден тұратын және олардың араларындағы байланыстар қатаң емес, ықтималдық сипаты бар ашық жүйелерде байқалады.

Өзін-өзі реттейтін жүйелер құралатын элементтердің күйі мен құрылымы, қоршаған ортадағы өзгерістерге сәйкес қайта түзілуімен және оларда жаңа қасиеттердің, байланыстардың пайда болуымен анықталады, бірақ, сонымен қатар, ондай процестер белгілі мөлшерде егеменді және салыстырмалы тұрғыда сыртқы ортаға тәуелсіз болады. Бұл, атқаратын қызметі, функциясы күрделі ашық

жүйелерде, тұтас құрылымда, оларды құрайтын жеке бөліктердің сипаты мен дамуына әсер ететін, ерекше сипатқа ие басқару механизмдерінің болатынын білдіреді.

Материя мен оның қозғалысының өздігінен реттелу теориясы оқу-тәрбиелеу және даму процестерінде аса маңызды роль атқарады, себебі, ол тұлға құрылымының қайта түзілуіне жағдай жасайды және оқу-танымдық іс-әрекеттің жаңа субъектісінің пайда болуын қамтамасыз етеді. Жалпы түрде, жаңа түзілімдердің қалыптасуы оқу процесін реттеуші жаңа күйді және соған сәйкес құрылымды, тұлғаның дамуына тән ішкі сұраныстарына байланысты көзқарастар тұрғысында тиімді, жетілдірілген басқа құрылымдармен алмастырушы қызметін атқарады.

Біздің ойымызша, оқушыларға білім беру міндеттерін шешуде, пайда болатын және даму үстіндегі жаңа құрылымдарды нақты өмірде кездесетін өздігінен реттелу процестерінің жеке түрлері ретінде қарастыру керек сияқты. Жаратылыстанудағы классикалық дәстүрлі аналитикамен салыстырғанда, синтез немесе бірігу процестері басты роль атқаратын, жүйелілік ұстанымы мен синергетикалық заңдылықтар болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығының сапасын аттыру мәселесін нақтылауға және оқытудың жаңа технологияларын қамтуға қатысты, оның мазмұнын сапалы тұрғыда өзгертуге мүмкіндік береді. Бұның өздігінен реттелу құбылысына сәйкес екендігі көрінеді, яғни, жүйеде бұрынғыдан өзгеше, оның жеке компоненттеріне тән емес, жаңа қасиеттер және қызмет атқару функциялары пайда болады.

Жоғары педагогикалық шеберліктің, авторлық әдістемелердің мысалдары "синергетикалық әдісті қолданудың ең ұтымды үлгілері болып табылады, бірақ, мәселе бірыңғай әдістеме құруда емес, мәселе оқытушыны, адам туралы ғылыми көзқарас негізінде, саналы түрде өзінің, тек қана өзіне тән әдістемесі мен стилін құруға үйрету болып табылады. Бұл жерде ең маңыздысы "білім берудегі жүйелілік ұстанымы емес, білім беру кеңістігіндегі субъектілердің өзін-өзі реттеу механизмдері мен динамикасын, демократия жағдайында білім беру ісін басқару мен білім беру кешендерінің инициативаларын, тұтас креативті жүйе ретіндегі білім беру мен тәрбиелеудің бірлігін есепке алу" [11] болып табылады.

Сондықтан, синергетикалық концепцияның "инженер, жаратылыс танушы және гуманитарлар үшін бір метатіл" деп аталғаны кездейсоқтық емес және соның негізінде, ғылыми танымдық процесінде жаңа қатынас орнатуға, жоғарғы білімнің, ғылымның және техниканың жеке салаларының арасында қалыптасқан, тағайындалған, арнайы және кәсіби терминдер түріндегі тосқауылдарды бұзуға болады.

Әлемнің қазіргі даму сатысында, яғни, информация ағынының қарқынды артуы мен компьютерлендіру, күрделі әлеуметтік және табиғи процестерді және компьютерлік есептеу экспериментін математикалық модельдеудің табысты өркендеуі заманында, сызықтық ойлау мен сызықтық жуықтау үлгілеріне негізделген бұрынғы ескі әдістерді, модельдерді пайдалану дұрыс нәтиже бермейді. Себебі, олар модельдерді еш қисыны жоқ күрделендіруге итереді, оны сипаттайтын параметрлердің санын көбейтуге және соның бәрін ескеруге тырысады. Сонымен қатар, күрделі әлеуметтік процестерді модельдеуге мүмкіндік беретін бұрынғы әдіснамалық бағыттар келешектің бірімәнді еместігін, ондағы эволюциялық процестердің бүліну (детерминациялық) факторларын, эволюциялық процестердегі бейберекеттіктің конструктивтік сипаты мен тез жүретін процестердің күрделілікті дамытудағы ролін және көптеген басқа мәселелерді ескермейді.

Біз, өздігінен реттелетін жүйелі біліммен қамтамасыз ететін басты объект деп "оқытылатын, тәрбиеленетін және өзін-өзі оқытатын, тәрбиелейтін жүйені" оқушыны, студентті санаймыз.

Қазіргі жалпы білім беретін орта мектептерде оқу процесін жетілдіру, оқушылардың интеллектуалдық деңгейін көтеру, ой-өрісін, шығармашылық қабілетін дамыту проблемалары, олардың оқу-танымдық, ізденімпаздық және жасампаздық потенциалын арттыру мәселесімен тығыз байланысты. Сондықтан, жастарда осы аталған қасиеттерді қалыптастыру білім беру ісінің ең соңғы табысты нәтижесі және оқу процесінің тиімділігін жоғарылатудың маңызды құралы ретінде қарастырылуда.

Елімізде білім беру жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалар оқу процесін жеке оқушының білімін, біліктілігі мен дағдыларын жоғары деңгейге көтеру мәселесін қамтамасыз етуге, яғни, оларда тұлғаға тән қасиеттер мен қабілеттерді (өз бетінше білімін толықтыру, өзін-өзі басқару, дамыту мен тәрбиелеу) қалыптастыруды жүзеге асыруға бағытталған. Бұдан, әрбір оқушының өзіне тән тұлғалық ерекшеліктері және оны дамыту заңдылықтары мен жолдары мектептің кезкелген пәнін оқытудың ұтымды, тиімді әдістемелік жүйесін құрудың негізі ретінде алынуы тиістігі туындайды.

Қазіргі кезде оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқаруда, оның қайсыбір сатысында ашық, ал кейбір жағдайларда циклді түрде жүзеге асырылатын аралас дидактикалық жүйелер қолданылады. Информацияның берілу сипатына байланысты, білім беруде, оқу-тәрбиелеу процестерінде бағытталған және шашыраған дидактикалық жүйелерді айырады. Басқарудың бағытталған

дидактикалық жүйесінде информация коммуникатордан, танымдық ерекшеліктері ескерілетін қайсы-бір оқушыға (реципиентке) арналады.

Соңғы жылдардағы педагогикалық және әдістемелік зерттеулер, информация берудің шашыраған дидактикалық жүйесін қолдануда оқушылардың білім деңгейі, оның бағыттала берілу жүйесімен салыстырғанда біршама төмен болатынын, яғни, алғашқысының, оқушылардың білімін, біліктері мен дағдыларын, оларда тұлғалық қасиеттер мен қабілеттер қалыптастырудағы, дамытудағы атқаратын ролі нашар екендігін дәлелдеп отыр. Сондықтан, қазіргі кезде педагогика ғылымында, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттерін басқарудың тікелей емес қосалқы, жанама тәсілдеріне көшудің әртүрлі жолдарын айқындау көзделуде және оның әдіс-тәсілдерін қолдану қарастырылуда. Мұнда, ғылым мен техниканың ең соңғы жетістіктерін пайдалануға бағытталған оқытудың жаңа технологияларына (бағдарламалық оқыту, оқу-әдістемелік кешендері, компьютерлік техниканың мүмкіндіктері, оқытудың кредиттік жүйесі және т.б.) сүйенеді. Қазіргі кезеңде қолданысқа енгізіліп жатқан, оқытудың кредиттік технологиялық жүйесін қосалқы оқыту түрлерінің жетілдірілген, дамыған түрі болып табылады деп қабылдау керек.

Педагогикада білім беру міндеттерін, мектепте өтілетін пәндерге арналған оқулықтар, оқу құралдары мен әрүрлі дидактикалық материалдар табысты шешуді қамтамасыз етеді деген пікір бұрыннан қалыптасқан. Бірақ, оқушының білім деңгейі, оның даму дәрежесі тек оқулықтар мен оқу құралдарының сапасына емес, мұғалімнің кәсіби дайындық деңгейіне, шеберлігіне байланысты болатыны дәлелденген және осы бағытта көп ізденістер жүргізілуде.

Сонымен, оқу процесін басқаруда басты роль оқытушының өз пәнінің мазмұнын жеткілікті дәрежеде терең әрі саналы игеруін, оны оқушыға қарапайым түрде жеткізуге, түсіндіруге мүмкіндік беретін пән тілін жақсы меңгеруін талап етеді. Мысалы, пән тілі - сөз, терминология және символика сияқты компоненттерден тұрады. Осыған сәйкес, пән бойынша информациялық сөздік, аналитикалық және графикалық формаларда беріледі. Жалпы айтқанда, оқытушы өзінің негізгі мақсаты – әрбір оқушының пәні бойынша сауаттылығын толық қалыптастыру нәтижесіне қол жеткізу бағытындағы шеберлігін көтеруге, жетілдіруге міндетті. Ал осының негізінде әдіснамалық идеяларды тиімді пайдалана алу екенін есте ұстау қажет.

Әдіснама ғылыми зерттеулердің, оқу процесін дамыту мен жетілдірудің әдіс-тәсілдері, принциптері туралы ілім болғандықтан, ол, танымдық процесс ғылымның қандай саласында жүзеге асырылмасын, оның барлығына ортақ сипаттары, заңдылықтары мен кезеңдері болады деген болжамға негізделеді. Олай болса, әдіснаманың басты міндеті ғылыми ойдың белсенді қызмет атқаруы мен дамуының, барлық ғылым салаларына сәйкес жалпы заңдылықтарын тағайындау болып табылады. Нақты зерттеу әдістерін жасамағанымен, әдіснама оларды эмпирикалық материалдар ретінде жаңа таным заңдылықтарын ашуға және жетілдіруде кеңінен пайдаланады.

Сондықтан, ғылыми-танымдық процестің жалпы заңдылықтары болашақ зерттеушілерді дайындауда, жастарды оқу-зерттеу жұмысына тартуда, оларды оқу-танымдық іс-әрекеттің қыры мен сырына үйретуде маңызды рол атқарады. Техникалық және экономикалық тұрғыда ең тиімді нәтижелерге қолданыстағы технологиялар мен технологиялық процестерді жетілдіру емес, аса ірі іргелі жаңалықтарды енгізу арқылы жетуге болады. Ал осы іргелі заңдарды ашу,

проблемаларды шешу, ғылыми ойдың даму жолын, яғни, барлық ғылым салаларына ортақ зерттеу мен танымдық процестің әдіснамасын игеру арқылы ғана жүзеге асырылады.

Синергетикалық ұғымдар мен идеялар жалпы білім беретін орта мектептің оқулықтарына енгізіле бастады. Синергетика әдістерін магистратурада оқылатын арнайы курстарда жүйелі түрде өту қажет деп санаймыз. Философия докторы ғылыми дәрежесін (PhD) алуға бағытталған ізденушілер ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізумен қатар ғылымның ең соңғы және әмбебап әдістерін, соның ішінде, ғылымның әдіснамалық бағыты- синергетиканы игергені дұрыс болар еді.

Педагогикалық технология оқыту мен тәрбиелеу процесінің тиімділігін арттыруды, педагогикалық процесті болжауды және жоспарланған нәтижелерге міндетті түрде қол жеткізуді мақсат тұтады. Оқытудың жаңа технологияларының нақты түрлерінің мысалына оқытуды жандандырудың бұрын тексерілген, сынақтан өткен, әдістері мен жолдары - тірек белгілер (символдар, схемалар, таңбалар, формулалар және т.б. мәтінді қысқаша белгілеу арқылы саналы игеру тәсілдері), проблемалық ахуалдар (диалектикалық қарама-қайшылық түріндегі сұрақтар), құрылымды-логикалық жүйелер (жана материалдың түйінді мәселелерінің өзара байланысын тағайындау), ойындық ахуалдар - берілген шарттарда көп факторлы құбылыстарды модельдеу). Осы жоғарыда келтірілген дидактикалық тәсілдер әртүрлі оқыту әдістерін (репродуктивтік, іздену-эвристика, оқу-зерттеу) орнықты жүзеге асыру жолдары болып табылады.

Синергетикалық көзқарас бойынша жоғарыда келтірілген оқытудың жаңа технологияларының мысалдары информацияны “сығу” (концентрация) тәсілдеріне жатады. Білімділік білімсіздіктен сапалы жаңа сипаттамамен - адамның информацияны қабылдау, өңдеу, сақтау қабілетіне тән өзқауым процесімен өзгешеленеді. Педагогикалық зерттеулерде құбылыстың мәнін түсіну, таным мен зерттеудің әдіснамалық қағидаларын меңгеру “синергетикалық аттрактордың” ролін атқарады. Қармап алу қасиетіне ие орнықты жиын аттрактор деп аталады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Өте көп мәселелер педагогикалық процесті басқарудың ғылыми негізіне тіреледі. Мысалы, педагогикалық жүйені басқару мүмкіндігі онда белгілі функционалдық заңдылықтардың болуынан туындайды. Кезкелген әлеуметтік жүйені басқару оның міндет-мақсатын орындауға, оны дамытуға, жетілдіруге бағытталған іс-әрекетті білдіреді. Ғылымға белгілі өзқауым (синергетикалық) жүйе мен педагогикалық процестің мынадай құрылымдық сәйкестіктері байқалған: макроскопиялық - педагогикалық жүйе элементтерден, бөліктерден құралады; бейсызықтық - жүйенің барлық элементтері өзара әсерлеседі; тепе-теңсіздік - элементтердің даралық ерекшеліктері; ашықтық - информация алмасу; стохастылық - педагогикалық заңдылықтардың статистикалық сипаты; құрылымдық - жаңа сапалық функционалды сипаттамалардың түзілуі; иерархиялық- педагогикалық процестің көп деңгейлігі; квазистационарлық (виртуалдық)- педагогикалық жүйе күйінің сатылылығы; өзара үйлесімділік- педагогикалық процесте алынған нәтижелердің, оның жүру жолына тигізетін кері әсері.

Педагогикалық басқарудың мақсаты аталған заңдылықтарды ескеріп, тұлғаның өзі-өзі дамыту процесін жүзеге асыру. Күрделі жүйені синергетикалық басқару жүйені белгілі бағдармен дамытуды көздейтін кибернетикалық басқаруға қарағанда әлдеқайда мазмұнды. Синергетикалық басқару, өзқауым процесінде тағайындалған, жүйенің өзіндік қасиеттеріне тәуелді сипаттамалар мен көрсеткіштерге, яғни, демократиялық принциптерге, ынтымақтастық педагогикасына негізделген Оқытудың әртүрлі деңгейін, пәннің көлемін, оқу ісінің орындалуы жөнінде есеп беру түрлерін таңдау және т.б. педагогикалық процесті синергетика идеяларының негізінде басқарудың жеке фрагменттері.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. /Пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. – 357 с.
2. Хакен Г. Информация и самоорганизация. М.: Мир, 1991. – 240 с.
3. Николис Дж. Динамика иерархических систем. Эволюционное представление. М.: Мир, 1989. -486 с.
4. Жаңабаев З.Ж., Ильясов Н., Темірқұлова Н.И. Бейсызық физика практикумы: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 122 бет.
5. Жаңабаев З.Ж., Ильясов Н.И., Тынтаева Ш.Б. Физиканы оқыту теориясы және әдістемесі. – Алматы: ТОО «Полиграфия сервис и КО», 2006. – 169 б.
6. Зорина А.Я. Отражение идей самоорганизации в содержании образования. //Педагогика, 1996, №4. – С. 105-109.
7. Хакен Г. Синергетика. М.: Мир, 1973. - 404 с.
8. Забудский И. Nonlinear partial differential equations. – N.Y. Acad.press, 1967.- P.223.
9. Шевелева С.С. К становлению синергетической модели образования. //Общественные науки и современность. 1997. – С. 125-133.
10. Ильясов Н., Есенова М.И. Совершенствование профессиональной подготовки учителя в процессе изучения спецдисциплин. //В книге Проблема формирования профессионального мастерства учителя. – Алма-Ата: КазПИ им. Абая, 1995. – С. 118-125.
11. Жаңабаев З.Ж., Ильясов Н. Статистические методы контроля учебно-педагогической деятельности. //Материалы МНПК «Управление организациями образования на основе синергетического подхода. Алматы, 2006. - 62-68 б.

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

аға оқытушы **Л.А.ИСЕМБАЕВА***

аға оқытушы **З.Р.ҰЛТАРАҚОВА****

Түйіндеме:

Мақалада оқытушының кәсіби қызметіндегі шет тілін оқытуда коммуникативтік әдіс арқылы студенттердің танымдық қызығушылығын арттыру жолдары қарастырылған.

Түйін сөздер: *технология, коммуникативтік, мотивация, жоба, оқыту әдістемесі, қарым-қатынас.*

WAYS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

Abstract:

The article is deals the communicative methods in teaching English language. The communicative approach helps to improve the skills of speaking in foreign language.

Key words: *technology, communicative, motivation, project, methods of teaching, interaction.*

КІРІСПЕ

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев 29 қаңтар 2011 жылы Қазақстан халқына жолдауында «Мен қазіргі заманғы қазақстандықтар үшін үш тілді білу әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты екендігін айтып келемін. Сондықтан 2020 жылға дейін ағылшын тілін білетін тұрғындар саны кемінде 20 пайызды құрауы тиіс деп есептеймін» деді. Сондай ақ, Елбасымыз өзінің дәрісінде қазіргі отандық білім беру жүйесі халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті, үнемі өз білімін жетілдіріп отыруға ынталы мамандарды даярлауға бағытталып отырғанын атап өтті. Білім беру білімді кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай, және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлға қалыптастыру. Білім берудің алғы шарты бүгінгі қоғамға лайықты білікті де білгір азамат тәрбиелеу. Мұндай тұлға өз ұлтының және өзге ұлт өкілдерінің мәдени құндылықтарын қастерлейтін, саналы деңгейде пікірлесе алатын дәрежеде болуы керек.

Тәрбиелеу мен оқыту жүйесінде білім арқылы ең озық мәдениет пен дүниетаным қалыптасады. Осы орайда шет тілін оқыту өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Өйткені білім берудегі өзгерістер адамның ерікті дамуына, шығармашылық ынтасына, дербестігіне, бәсекеге қабілеттілігіне, болашақ мамандардың икемділігіне айқын бағыттап отыр. Тіл мен мәдениетті үйрену тек тәжірибелік, жалпы білім беру және дамытпалы мақсатқа тиімді қол жеткізуді емес, сонымен қатар үйренушілерді шақыруға және мотивациясын қолдауға мүмкіндік береді. Оқытушы тіл үйрету барысында оң мотивация қалыптасуын міндет деп қарауы тиіс. Мотивация тудыру үшін оқытушы студенттердің қызығушылығын тудыратын әдіс тәсілдерді дұрыс таңдай білуі қажет. Студенттердің біліктілігін арттыру қазіргі оқыту үрдісі мазмұнының басты нысанасы. Түрлі пәндер бойынша берілетін білім мазмұнының меңгерілуі, сол білімді пайдалану арқылы студенттің өмірлік дағдысы мен іскерлігі өлшенеді, ендігі жерде білімнің сапасы нәтижеге бағытталады. Іскерлік қатынасты көтеру мақсат етіледі. Осыдан қазіргі білім беру жүйесіндегі құзыреттілік (біліктілік) ұғымы туындайды.

Шет тілі сабағының өзіндік ерекшелігі бар, оның басқа пәндерден айырмашылығы студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру шет тілін үйретудің басты мақсаты болып

* Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, isembaeva.latipa@mail.ru

** Қазақстан-Ресей медициналық университеті, aitbek58@mail.ru

табылады. **Коммуникативтік құзыреттілік** – әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдармен қарым – қатынас жасау үшін өзінің ана тілі мен өзге тілдерді меңгеруге, өмірлік жағдаяттарды шешу мақсатында әртүрлі коммуникация нышандарын қолдана білуге, мемлекеттік тіл – қазақ тілінде ұлтаралық, шет ел тілдерін меңгеруге үйретеді [2].

Коммуникация қарым- қатынас, өзара байланыс деген ұғымды білдіреді. Коммуникативтік оқыту шет тілі сабақтарын қарым- қатынас негізінде оқыту. Шет тілін оқытудың басты мақсаты студенттің дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастырып, шетел тілін әртүрлі технологиялар арқылы игерту. Осы орайда оқытушының міндеті - сабақты мазмұны мен форма жағынан қызықты, тиімді етіп өткізу, яғни коммуникативтік тәсіл қолдану. Сонымен, бұл пәннің ерекшелігі неде? Біріншіден, ана тілі немесе шет тілі болсын сөйлесу құралы, қоғамдық өмірде қоршаған ортадан ақпарат қабылдау және беру екіншіден, тіл арқылы шет мемлекеттердің мәдениеті туралы ұғым кеңейе түседі, жалпы көзқарас қалыптасады. Үшіншіден, тіл сөйлесу құралы болғандықтан, кез- келген уақытта қолданысқа дайын болуы тиіс. Коммуникативтік құзыреттілік - екінші тілді үйренуші оқушыларға тілдің заңдылықтарын жаттанды үйретпей, сол тілді тілдік және қатысымдық тәсілдерді орынды қолданумен байланыстыру. Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі. Коммуникативтік құзыреттілік ұжым мүшелері мен білім алушылар арасында позитивті қатынас орнатады. Мұғалімнің өзара түсінушілік, тыңдай білу, түсіне білу, көмек көрсету қабілетін айқындайды. Сәттілік ситуациясын туғыза білген жағдайда оқушылардың өз мүмкіндігіне деген зор сенімі туады. Коммуникативтік құзырет – бірлесіп жұмыс істеуді бағалау, адамдар арасындағы сенімділік, бірін-бірі түсіну, тыңдау, сыйлау, этикет сақтау, дәстүрді білу, дау жанжалды шеше алу, бұзылған қатынастарды түзету, өз қателігін түсіне білу, топпен жұмыс жасай алу, орындаушылардың жұмысын дұрыс ұйымдастыру, басқару шешімдерін таба алу және қолдана білу қабілеттері Коммуникативтік құзыреттілік – адамдармен өзара әрекет пен қарым – қатынас тәсілдерін білуді, түрлі әлеуметтік топтарда жұмыс істеу дағдыларын, қоғамдағы түрлі әлеуметтік рөлдерді орындауды, өмірдегі нақты жағдайларда шешім қабылдау үшін байланыстың түрлі объектілерін қолдана алу білігін, мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінде, халықаралық қатынаста шетел тілінде қатынас дағдылары болуын қарастырады.

Заманауи бағдарлама бойынша, шет тілін үйрету үдерісінің негізгі мақсаты ретінде үйренушіге шет тілінде қарым-қатынасқа түсу және шеттілдік тұлғаны қалыптастыру мен дамыту болып есептеледі. Шетел тілін үйрету үдерісінде коммуникативті бағытталған әдіс үйренуші бойында коммуникативті құзіреттілікті қалыптастыру мен дамытуға мақсатталған, яғни ол өз кезегінде тілдік бірлікті қолдану барысында контексті орындылықты есепке ала отырып қолдану дегенді білдіреді.

Коммуникативті құзірет төмендегі қабілеттіліктерді қамтиды:

- қарым- қатынасқа түсетін коммуникативті жағдаятқа әлеуметтік психологиялық болжам жасай білу;
- жағдайға сүйене отырып, қарым қатынас үдерісіне әлеуметтік психологиялық болжам жасай білу;

Шет тілін үйренудің ғаламдық мақсаты басқа мәдениетке қосу және мәдениеттер диалогына қатынасу . Бұл мақсат мәдениет аралық қарым- қатынасқа қабілеттіліктің қалыптасумен жүзеге асырылады. Коммуникативтік сипаттағы тапсырмалар негізінде ұйымдастырылған оқыту, осы тапсырмаларға қажетті шет тілі коммуникациясын қолдана отырып үйрету тәсілдері шет тілі сабағының ерекше өзгешелігі . Коммуникативтік сөйлеу әрекетінің қай түрі болса да лексикалық грамматикалық білімі болуымен қатар оны сөйлеу әрекетінде қолдана білуі керек. Шет тілін коммуникативті бағытта оқытудың гуманистік ықпалы арқылы жүзеге асырылады. Оқытудың бұл түрі студенттің белсенді және ерікті дамуына әсер етеді, студент сөйлесу кезінде өз ойларын еркін жеткізе алады. Шет тілін үйрену және үйрету жеке тұлға мен қоғамның заманауи қажеттілігінен туындайды. Шет тілін оқытуда заманауи техниканы меңгерген әдістемелік сауатты оқытушы шешуі тиіс. Шет тілін оқытудың басты мақсаты – дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдыларын қалыптастырып,

тілді жаңа технологиялар арқылы игерту. Оқу, сөйлеу, тыңдау, жазу арқылы коммуникативті оқыту әдісі жүзеге асады. Оқытудың нәтижелі болуы үшін өзара түсіністік, өзара көмек атмосферасын құру, студенттің өз іс әрекетінің нәтижесіне қызығушылығын ояту, коллективтік әрекеттестік (жеке, жұптық, топтық) жұмыстар, жеке басқа бағытталған жұмыстар (сөйлесу), қарым- қатынас тығыздығы (сабақты нақты жоспарлау, сабақтың жүрісі), сабақтағы коммуникативті ахуал, психологиялық жайлылық, қарым қатынасқа түсу, сөйлесу тақырыбының қызықтылығы. Коммуникативтік оқытуда ынтымақтастықпен оқыту әдісі, жобалау әдісі, модульді әдістердің ішнен ынтымақтастық оқыту ерекше орын алады. Бұл әдістің мақсаты студенттердің әртүрлі жағдайларда бірлескен жобада белсенді оқып ізденуге үйрету, тілді үйретуде жаңа тәсіл болып саналады және мынадай оң жақтарын көруге болады. Біріншіден, студенттердің жалпы мотивациясының жоғарылауы яғни студенттер өздеріне қызықты тақырыпты таңдай отырып, тақырып бойынша жұмыс түрлерін орындауды қажет етеді. Жұмыстың бұл түрі студенттің сөйлеу деңгейі әртүрлі болғанмен жобаға түгел қатынасады. Екіншіден, ағылшын тілінің тілдесу құралы ретінде маңыздылығының жоғарылауы кез келген тақырыпта ағылшын тілінде сөйлеп, тілдің халықаралық тілдесу құралы екенін түсінеді. Жобалық жұмыс оларды осыған дайындайды. Жобалық жұмыстар студенттерге ғылымның басқа салаларының тәсілдерін және білімін тәжірибе жүзінде іске асыруға мүмкіндік береді. Жобалық жұмыстарды бағалағанда тілді дұрыс қолдануына мән берумен қатар, жобаның шығармашылық деңгейіне назар аудару керек. Бұл тәсіл тіл мәдениетін қалыптастыруға, дербес шешім қабылдауға септігін тигізеді. Студенттер зерттеу жұмыстарын жасауды үйренеді, шығармашылық деңгейі артады. Жобалық жұмыстар жобаға қатысушы әрбір студенттің белсенділігіне байланысты екендігін түсінеді. Оқытудың бұл әдісі студенттердің өзара пікір алмаса отырып тақырып бойынша талқылау арқылы тілдесудегі шеберлік дағдыларын қалыптастыруға үйретеді. Оқытушының міндеті жобаға қатысушыларды басқарып, бағалау және жұмыс түрін бірте-бірте қиындатып студенттердің ынтымақтасын арттыру. Оқытушы мен студенттің ынтымақтастығы, шығармашылық микроклимат құру гумандық жеке тұлғалық технологиялардың міндетті негізі. Педагогикалық ықпал тек бір бағытта студент - оқытушы болып жүретінін ескеру қажет, ал ынтымақтастыққа, өзара әрекеттестікке әртүрлі бағыт себеп бола алады. Бұл технология студенттердің бір- бірімен және оқытушымен қарым қатынас жасау қажеттілігін қанағаттандырады. Оқытушының мақсаты студенттерді таңдау еркіндігін сақтай отырып, ынтымақтастыққа бағыттау, оқу процесінде студенттің өзіндік дамуы мен жан жақты дайындығына жағдай жасау, алған білімдерін тәжірибеде жүзеге асырып пайдалану, тілдік білім сапасын жоғарылату, ағылшын тілін шынайы тілдесу құралы ретінде пайдалану.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада шетел тілін меңгеру қоғамның қойған талаптарына, қажеттілігіне айналғанын және шетел тілі адамдардың мәдени деңгейінің өсуіне ықпал ететіні айтылған. Өскелең ұрпақтың шет тілін оқытуда жаңа әдістемелік технологияларды қолданып, тілге деген ынтымақтасын, көзқарасын, біліктілігін арттыру қажеттілігі баяндалған. Бәрімізге мәлім шет тілін оқытудың өзінің ойын жеткізе алатын, негізгі мақсаты- коммуникативтік қатынасты дамыту. Сондықтан **заман талабына сай білімді, шет тілінде (ағылшын) еркін сөйлеп** белсенді, мәдениетті тұлға қалыптастыруда коммуникативтік оқыту әдісінің маңызы өте зор екендігіне шолу жасадым.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Н.Ә.Назарбаев. «Болашақтың іргесін бірге қалайық». Қазақстан халқына Жолдауы// Егемен Қазақстан, 29.01.2011.
2. .И.Ю.Павловская. Методика преподавания иностранных языков. Обзор современных методик преподавания 2-е изд, Изд- во С- Петербург 2003. С.3-4
3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Алматы – 2008
4. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы.

5. Б.А. Тұрғанбекова «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе» Алматы – 2005
6. К.Құдайбергенова «Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерийі»
7. (ғылыми – практикалық конференция материалдары) Алматы – 2008
8. «Қазақстан мектебі» журналдары, 2010 жыл

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF STUDENTS IN THE IMPLEMENTATION OF THE INTERNATIONAL BACHELOR'S CURRICULUM

Associate professor, **M.Zh. BALABEKOVA***
Associate professor, PhD **A.A. RYSKELDINA****

Abstract:

At the heart of all technologies is the idea of creating adaptive conditions for each student. In accordance with the philosophy of the International Bachelor program, it is necessary to ensure the conditions for the formation of the intellectual potential of students, the development of individual abilities, the formation of tolerance and civil responsibility, motivation for the desire for continuous learning.

Keywords: *critical thinking skills, trainings, thinking.*

СТУДЕНТТЕРДІҢ КРИТИКАЛЫҚ ОЙ ӨРІСІН ДАМУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БАКАЛАВРИАТТЫҢ ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫНА ЕНДІРУ

Түйіндеме:

Барлық технологияның негізінде әрбір студентке арналған жаңа жағдайларға бейімделу идеясы жатады. Халықаралық Бакалавриат бағдарламаның философиясына сәйкес, оқушылардың интеллектуалдық потенциалының қалыптасуына, жеке қабілеттерін, критикалық тұрғыдан ой ойлап машықтануын, толеранттық және азаматтық жауапкершіліктерін, үздіксіз білім алуға талпынуын мотивациялаудың қажеттілігін дамытуға жағдай жасау жолдарының негіздемелері.

Тірек сөздер: *критикалық тұрғыдан ойлау, сабақтар, тренингтер, ой ойлау.*

INTRODUCTION

By now, there have been a significant number of diverse educational technologies. At the heart of all technologies is the idea of creating adaptive conditions for each student, i.e. adaptation to the characteristics of the student content, methods, and forms of education and maximum orientation to the independent activity or work of the student in a small group. Today, a pedagogically competent specialist, including a computer science teacher, must possess an extensive arsenal of educational technologies.

1. For schoolchildren and junior schoolchildren aged 3-12 years.
2. For primary school students 11-16 years.
3. Diploma program for senior pupils of 16-18 years.

The main goal of the International Bachelor Program is the development of students' independent work skills, the ability to plan and conduct individual and collective experiments and research. The program is aimed on the comprehensive development of the creative abilities of students, the formation of their personality. The PYP program is aimed at ensuring that the child enjoys the learning process, shows a keen interest in new information and ideas, and constantly develops his natural curiosity. This, bright and fast thought, the ability to reason [1].

In accordance with the philosophy of the International Bachelor program, it is necessary to ensure the conditions for the formation of the intellectual potential of students, the development of individual abilities, critical thinking skills, the formation of tolerance and civil responsibility, motivation for the desire for continuous learning.

Methodical recommendations are based on coaching experience and include 100 different methods and exercises, through which you can make your teaching inclusive and affective for each listener or student. It is recommended for use in planning classes or trainings for school teachers, school coaches and trainers for refresher courses. There 13 big sections in the program.It:

1. Introduction
2. Workouts
3. Brainstorming
4. Video analysis

* Kazakh State Women's teacher training University, maskura2012@mail.ru

** Karaganda training University named E.A. Buketov, anar-ryskeldina@mail.ru

5. The Cinematophore
6. Tests
7. Formation of small groups and pairs
8. Thematic exercises
9. Sociometry
10. Role playing games
11. Schering
12. Working with a large audience
13. Methods for developing multimodal skills

What is thinking and critical thinking? Thinking is the highest stage of cognition of objective reality in representations, judgments, concepts.

Critical thinking is an intellectually ordered process of active and skilful analysis, conceptualization, application, synthesis and / or evaluation of information obtained or generated by observation, experience, reflection or communication, as a guide to persuasion and action...

the ability to argue in difficult choice situation

Thinking for critical situations

.thinking is not necessarily in terms of criticism [2].

What skills should a person have to succeed in the 21st century?

Basic skills	Competencies	Personal qualities
What helps to solve everyday tasks	What helps to solve more complex problems	What helps to cope with changes in the environment
<ul style="list-style-type: none"> – Reading and Writing Skills – Mathematical literacy – Financial literacy – Natural scientific knowledge – ICT literacy – Cultural and civil literacy 	<ul style="list-style-type: none"> – Critical thinking – Creative thinking – Ability to communicate – Ability to work in a team 	<ul style="list-style-type: none"> – Curiosity – Initiative – Perseverance – Ability to adapt – Leadership – Social and cultural awareness

So, there are only ten basic skills, the mastering of which is necessary to devote time to a modern person.

- Ability to select information
- Ability to think outside the box and flexibly
- Ability to understand meanings
- Social Intelligence
- Ability to work with modern media
- Universality of skills and thinking
- Ability to think in a projective way
- Ability to calculate
- Cooperation in the virtual space
- Intercultural competence [3]

To achieve the above, various methods and forms of training, modern technologies are used in the classes: it includes training in cooperation, and problem training, gaming technologies, level differentiation technologies, group technologies, developmental learning technologies, modular training technology, technology of project training, technology of development critical thinking of students. The novelty of our work is that no one has ever adapted the technology of critical thinking to the employment of information technology. First, the educational process is based on scientifically substantiated patterns of interaction between the individual and information. Secondly, the phases of this technology (challenge, reflection, reflection) are instrumentally provided in such a way that the teacher can be as flexible and adequate as possible in every learning situation at any given time. (We are talking about a variety of visual forms and strategies for working with the text, organizing discussions and project implementation processes.) Thirdly, the technology in question allows all training to be conducted on the basis of principles of cooperation, joint planning and sensibility. So, critical thinking contributes to the formation of research intuition, the culture of reading and the general development of the thinking personality. Critical thinking is a system of thinking

strategies and communicative qualities that allow one to interact effectively with information reality. The application of the method of forming critical thinking leads to a change in the structure of classes. There are three main stages: challenge, comprehension, reflection (reflection). The main task of the call stage is to arouse interest, prepare students for the forthcoming work. At this stage, the goal of the lesson is announced; students accept it, motivation for their further activity occurs. At the stage of comprehension, students are confronted with new information; they try to solve the problem posed by relying on the information provided by the teacher, the text of the textbook or the document. At the stage of reflection, the students' views are adjusted on the basis of the new information they have received, the appropriation of new knowledge. Students express their own ideas and argue them [4].

Rules for conducting classes on the formation of critical thinking:

– All students must be involved in the work. For this, for example, use methodical method short speeches when discussing a topic.

– Take care of the psychological preparation of students. To do this, it is useful to conduct warm-ups, encourage students for active participation in the work, and provide them with opportunities for self-realization.

– Students must be no more than 30 people, then they can be divided into groups of 5-6 people. Only under this condition can productive work in groups. It is very important that everyone be heard; each group had the opportunity to speak on the issue.

– The procedure and the rules of the procedure should be discussed at the beginning of the lesson and not violate them.

– Students can be divided into groups voluntarily, but it is necessary to ensure that the groups are approximately equal in strength.

– Methods and techniques working on this technology through the lesson "Algorithms and programming languages".

Brainstorm. Allows you to find a solution to the problem by applying special discussion rules. At work it is necessary to pay attention to hierarchy of questions which accompany each stage of "Brainstorming":

At work it is necessary to pay attention to hierarchy of questions which accompany each stage of "Brainstorming":

- I level - what do you know?

- Level II - how do you understand this? (application of other knowledge, analysis)

- Level III - application, analysis, synthesis

Sample task: When studying the topic "Algorithms and their types"

During the week you should write down in the books where you met in life algorithms and determine their appearance.

Heffele's notebook method

A week before the group discussion, students are given notebooks and a topic is reported, according to which they should make notes within a week. Records are made by the dates of the week, and they must be at least 7.

Examples of tasks: "Round table on the topic" Antivirus programs»

In advance, some students are given the task: "Prepare information about a certain type of antivirus." Classes are held in discussion. Conclusions are drawn. INSERT. In the second phase of the study, an active study of the new material is underway and the sign table "Insert" is filled (from the English-information scorecard for information labeling, for effective reading and reflection).

Goal: Go from intuitive to informative and link intuitive with information. After that, work is done on the records. The problem is highlighted, and then it is resolved with the help of facts. Students work with various sources of information. The technology of applying critical thinking can be reflected on the Minto Pyramid (Figure 1)

Expected results are presented in the form of a system of learning goals based on the thinking skills "know," "understand," "apply," "analyze," "evaluate," "synthesize" (taxonomic approach).

Evaluation

Present arguments, defend the point of view, prove, predict

Synthesis

Create, develop, design, compose

Analysis

Analyze, test, conduct an experiment, organize, compare, identify

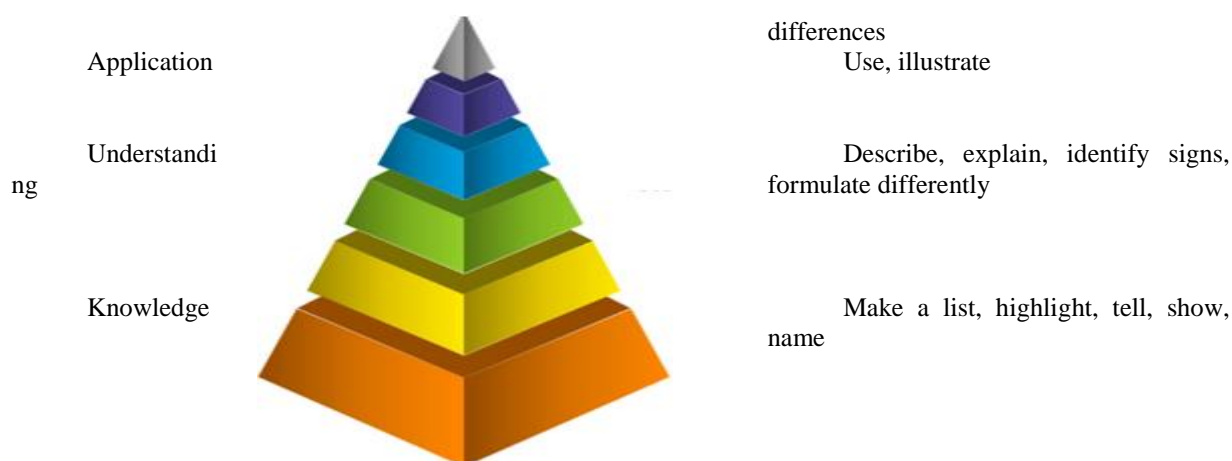


Figure 1 - Expected results

The article highlights the methods and techniques of critical thinking technology that can be used in the specialty information systems. These techniques allow students to attract interest in the subject, develop logical and creative thinking.

SOURCES:

1. <http://www.school2zel.ru/mezhdunarodnyj-bakalavriat-ib/>
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Критическое_мышление
3. <https://4brain.ru/blog/навыки-человека-xxi-века/>
4. Попыванова О.А. Application of technology of critical thinking at computer science lessons // Modern scientific research. Issue 1. - The concept. - 2013. - ART 53057. - URL: <http://e-koncept.ru/2013/53057.htm> - The state. reg. El No. FS 77- 49965. - ISSN 2304-120X.

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ КӘСІБИ ДАЙЫНДАУДА БАҒДАРЛАМАЛЫҚ
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ҚҰРАЛДАРЫН ЖОБАЛАУҒА ОҚЫТУ**

қауымд.проф.м.а. **Ж.Ж.ҚОЖАМҚҰЛОВА***
магистр, аға оқытушы **М.А.СЫДЫБАЕВА****
магистр, аға оқытушы **А.НАУРЫЗБАЕВА*****

Түйіндеме:

Мақалада болашақ оқытушыларды кәсіби дайындауда бағдарламалық жабдықтау ортасын жобалау негізінде оқыту мәселелері қарастырылған. Ақпараттық технологиялардың құралдарын жасау және қолдану үдерістерінің біз қарастырған аспектілері, бір жағынан осы пән саласын оқыту проблемаларының бір көзі болса, екінші жағынан осы проблемаларды шешу құралдарының бірі болып табылады. Ұсынылып отырған оқыту технологиясының басты құраушылары пәндік сала идеологиясына баламалы оқыту мазмұнын құрылымдауға және оқыту үдерісін іске асыру үшін дистанциялы формаларды қолдануға негізделеді.

Тірек сөздер: ақпараттық технология, бағдарламалық жабдықтау, болашақ, маман, кәсіби даярлау.

**TRAINING FOR THE DESIGN OF SOFTWARE TOOLS IN THE PREPARATION OF
FUTURE TEACHING STAFF****Abstract:**

This article deals with stated training bases on designing of software means at vocational training of the future teachers. Consequence of existence of a contradiction between a level of development of information technology and level of their application in education to special disciplines is a search problem at this conjuncture more effective educational technologies. One of the problem solutions is connected with creation of a teaching method of object-oriented systems on the basis of datalogical modeling. Informational model is exact description of subject, study by natural and special languages, based on sensational and theoretical thinking. Computer moder considered as result of generalization of professional knowledge about subjects and phenomena presented in informational model.

Keywords: *information technology, software, future, specialist, vocational training.*

КІРІСПЕ

Қазіргі кезеңде өндірістік және әлеуметтік саладағы жылдам өзгерістерге байланысты жаңа мамандықтардың қажеттіліктері мен олардың тұрақты түрдегі өзгерістерін қанағаттандыруға бағытталған білім беру жүйесіне үлкен талаптар қойылуда. Бұл қазіргі білім беру саласында орын алып отырған өндіріс пен білім беру аймағының арасындағы байланыстың жеткіліксіздігін және дәстүрлі білім беру жүйесінің (өзгерістерге жылдам бейімделуге қабілетсіз және қымбатқа түсетін) тиімділігінің жеткіліксіздігін айқындай түседі.

Жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді информатика және информатиканы оқытудың әдістемесі курстарының шеңберінде заманауи технологияларға және бағдарламалау жүйелеріне, қолданушы ортаға және электронды құралдарға, оларды оқыту әдістемесіне оқыту ұсынылады. Атап айтқанда, оқыту мазмұнын таңдау және қандай да бір ортада оқыту әдістемесін жасау барысында, оны құрастырушылардың қолданған ыңғайларын назарда ұстау мақсатқа сай келеді.

Болашақ мұғалімдерге оқытылатын информатика оқу пәні әлемдік қоғамдастықтың неғұрлым динамикалы дамытын білім қоры ақпараттық технологиялармен тікелей байланыста. Информатиканы оқыту үдерісінде бұл ақпараттық технологиялардың оқып-үйрететін құралдарының нұсқаларының тұрақты түрде жаңарауымен, мұғалімге белгісіз жаңа қолданушылар ортасының және бағдарламау жүйелерінің пайда болуымен көрініс тауып отырады.

Ақпараттық технологиялардың дамуының қазіргі кезеңі АТ барлық құралдарының жылдам дамуымен, жаңа теориялық аппараттарды жасаумен және оларды пайда болған мәселелерді шешу

*Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ekojaz@mail.ru

**М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы, turlen_a@mail.ru

***М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы arshin@mail.ru

барысында практикалық тұрғыда қолданумен; АТ құралдарын қолдану аймағының кеңейе түсуімен, олардың кәсіби іс-әрекеттің барлық салаларына ендірілуімен сипатталады.

Осы жоғарыда айтылғандардың барлығы да ақпараттық технология мен оның құралдарының жылдам дамуы туралы куәлендіреді. Бұл сөзсіз, шындық. Дегенмен, ақпараттық технологияның бір құралы ретіндегі *бағдарламалау* туралы пікірталастар баяуламай келеді, яғни оның даму бет алысын әртүрлі мамандар түрліше қарастырады. Атап айтқанда, бұл мәселе мен қарама-қайшылыққа деген мамандардың қызығушылығы ақпараттық технологиялардың бұл құралының мәнділігі және көпқырлылығы туралы куәлендіре түседі.

Жоғары білім беру кезеңінде біз қолданған технология негізінде үздіксіз даярлаудың мақсаты - болашақ мұғалімдерде ақпараттық технология құралдырына, соның ішінде бағдарламалауға оқыту мазмұнын объектілі-бағдарлы жобалау бойынша білім, іскерлік, дағдылар жүйесін және білім беруді ақпараттандыру жағдайында кәсіби әрекеттерін іске асыруға дайындығын қалыптастыру болып табылады.

Бағдарламалық қамтамасыз етуді жасау саласынан белгілі маман Д.Воастың «БҚ ету сапасы: сегіз аңыз» (Воас Д.,1999) еңбегінде сапалы бағдарламалық қамтамасыз етуді (БҚЕ) жасаудың негізгі өзекті мәселелері қарастырылады және олардың көпшілігі шешімнен алшақ екендігі туралы пікір айтылады. Дербес түрде бағдарламалаудың даму үдерістерін сипаттайтын келесі бағыттар атап көрсетіледі: БҚЕ жасау барысында формальды әдістерді қолдану; объектіге-бағытталған жобалау БҚЕ жасаудың замани құралы ретінде; БҚЕ сапасын бағалау үшін әртүрлі өлшемдер мен метрикаларды қолдану; БҚЕ жасау барысында әртүрлі стандарттарды (ISO, IEEE, IEC) қолдану; неғұрлым жоғары сапа мен сенімділікті қамтамасыз ету үшін CASE – технологияларды қолдану.

Бұл құралдардың ешқайсысы да осы спецификаларға толыққанды жауап беретін, сенімділігі жоғары БҚЕ құруға «гарант» бола алмайды деген автордың пікірімен келісеміз: «индустрияның дәстүрлі салаларында дәл анықталған сапаны басқару әдістемесіне сүйену шындығында, жемісті болады. Дегенмен өндірістік бағдарламалау белгілі бір анықталмаған элементтері бар жеке шығармашылық үдеріс болып қалады және басқа жағдайларда шындалған әдістемелерді тікелей қолдану қателікке ұрындырады». Аталған пікірлер сапалы және сенімді БҚЕ жасауға нақты көмекті қамтамасыз етеді, егер сыни талдау кездесетін болса, деп қорытындылайды. Зерттеушілер өз жұмыстарын практикаға оның пайдасы туралы сенімді дәлелдеулер алған соң ғана ұсына алады, олар өз пікірлерінің тиімділігін нақты есептер арқылы демонстрациялауы тиіс. (Вирт Н.,1998; Пешио К.,1998) бағдарламалау классигі өзінің еңбектерінде қалыптасқан жағдайға сыни бағалайды, яғни БҚЕ жасау, ендіру, тасымалдау «оқыту курстарының және жүйелі түрде жүргізілетін құжаттаманың үйлесуіндегі жүйесі тұжырымдамаға» негіздеу қажет деп есептейді. Сонымен қатар көптеген бағдарламалар көрсетілген талаптарға жауап бермейді: «Мен бөгеліп отырмын – бұл қандай жетекшілік және құжаттар – көлемі жүздеген беттен тұратын. Әрбір қолданбалы бағдарламаларға, бағдарламалау тілдеріне және операциялық жүйелерге серіктесіп отыратындай! Бұл өз кезегінде, нақты дәл тұжырымдамалық қордың болмауынан жауыздықпен жобалау туралы және қолданушының миын қатыруға ұмтылу туралы хабар береді».

Н.Вирт бағдарламалық қамтамасыз етуді жобалау кезеңінің маңызын және осы үдерістегі замани аутоматтандырылған құралдардың рөлін атап көрсетеді. Сонымен қатар ол «тәжірибе жинаудың жалғыз тәсілі – ол жеке бағдарламашылық практика» деп нақтылайды.

Сонымен қатар, көптеген мамандар БҚЕ жасау технологиясы саласындағы соңғы жылдардағы жетістіктерді неғұрлым оптимистік тұрғыда бағалайды.

Мына (Щляго А.Н., 1999:318) еңбекте объектілі технологияның мәнділігі бағдарламалау технологиясының жаңа кезеңі ретінде атап көрсетіледі, объектілі-бағдарлы жобалау мен бағдарламалауды болашақтағы дамуы мен қолданылу болашағы қарастырылады. Автордың пікірі бойынша бұл технологияның болашағы ыңғайдың табиғилығында: «Біз объектілерді өзіміздің жеке түсінігімізге сәйкес түрде құра білдік, енді олар біздің қалауымызша әрекеттесетін болады». Ал объектілі технология болашақта ақпараттық технология саласына қатысы жоқ мамандарға қарапайым жарлықтарды компьютерге орындату мүмкіндігін береді: «ДК пайда болуымен басталған төңкеріс, осы ДК-лар тиесілі адамдар өзінің кәсіби міндеттерін атқару тәсілдерін өзгерту үшін оларды қолданғанға дейін жалғаса береді».

Ақпараттық технологиялардың құралдарын жасау және қолдану үдерістерінің біз қарастырған аспектілері, бір жағынан осы пән саласын оқыту проблемаларының бір көзі болса, екінші жағынан осы проблемаларды шешу құралдарының бірі болып табылады. Келесі факторлар АТ құралдарына оқыту үдерісін жасау мен іске асырудың күрделілігін анықтайды:

- әртүрлі бағыттағы АТ құралдарының жылдам даму қарқыны;
- кез-келген жылдам дамитын жас салаға тән болатын, олардың жекелеген бағыттарының дамуына қатысты мамандар пікіріндегі қарама-қайшылықтар;
- АТ саласында пән саласынан білікті мамандарды тиімді пайдалануды талап ететін, адамзат іс-әрекетінің әртүрлі салаларында АТ құралдарын қолдану аймағын кеңейту.

Бір жағынан бұл факторлар АТ қазіргі жетістіктері мен олардың даму динамикасын ескеретін, АТ құралдарына оқытудың жаңа жолдарын іздеу қажеттілігін анықтап береді. Біздің зерттеуде АТ замани құралдарын қолдану ұсынылады, яғни – объектілі-бағдарлы жобалау негізінде оқыту үдерісінде ұсынылатын пән саласының идеологиясына баламалы болатын және оның даму динамикасын бақылайтын құрал ретінде ұсынылады. Жоғары оқу орнында оқыту үдерісін объектілі-бағдарлы жобалау арқылы білімді ұсынудың дидактикалық негіздері мен болашақ мұғалімдердің танымдық әрекеттерін ұйымдастыру жолдары қарастырылады.

Көптеген мамандар қазіргі мезеттегі кәсіби бағыттағы құралдарда кеңінен қолданылатын жобалауды аутоматтандырудың әртүрлі құралдарының маңыздылығын атап көрсетеді. Атап айтқанда, UML (Unified Modeling Language) тілін Rational Software фирмасы және оның серіктестері корпоративті деңгейде бағдарламалық жүйелер жасайтын фирмалар жасады (Hewlett-Packard, IBM, Microsoft, Oracle және т.б.). UML-Booch'a, OOSE/Jacobson және OMT бағдарламалық архитектураларды визуальды модельдеу тілдерінің ұрпағы. Бірқатар үлкен компаниялар UML тілін ауқымды бағдарламалық жүйелерді жасау барысында үлгі ретінде қолданады. UML тілі бизнес-модельдеу жүргізу үшін, талаптарды басқару үшін, жүйе архитектурасын талдау және жобалау үшін, бағдарламалау және тестілеу үшін қызмет етеді.

Көптеген мамандардың назары бүгінгі таңда ақпараттық жүйелерді жасау мәселелеріне арналады. Ашық жүйелердің әдіснамасын қолдану сыртқы әсерлерге бейімдеуге қабілетті иілгіш (икемді) жүйелерді жасауды ұсынады. Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелер әртүрлі бағыттағы өзара әрекеттесетін ішкі жүйелерден: білімді басқару ішкі жүйелері, шешімді талдау және қабылдау ішкі жүйелері (DSS – decision support system), ресурстарды жоспарлау ішкі жүйелері (ERP – enterprise resource planing), сыртқы ақпараттық жүйелермен ақпарат алмасу блогынан тұратын күрделі интеграцияланған кешен болып табылады.

Оқыту үдерісінде ақпараттық технологияларды тиімді қолдануға байланысты қарастырылған мәселелер, АТ қарқынды дамуы жағдайында оның құралдарына оқыту, оқыту пәні ретінде үлкен өзектілікке айналуға. Microsoft фирмасының бағдарламаларының шеңберінде студенттер мен оқушыларды замани бағдарламалауға оқытуға арналған Internet Distanse Education (IDE) жобасы жасалуда. Серверлерде Visual C++, Visual I++ курстары бойынша қосымша ақпараттар келтіріледі.

Ұсынылып отырған оқыту технологиясының басты құраушылары пәндік сала идеологиясына баламалы оқыту мазмұнын құрылымдауға және оқыту үдерісін іске асыру үшін дистанциялы формаларды қолдануға негізделеді. Оқыту мазмұны тәжірибелі оқытушылар мен кәсіби бағдарламашылардың қатысумен жасалады және мыналарды қамтиды: оқулық материал (textbook); студенттің жұмыс дәптері (workbook); оқыту жоспары (study-guide); тестер жинағы (test-engine).

Оқытудың қашықтан оқыту формасы студенттер мен оқушыларға келесі мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді: кәсіби бағдарламашылардың басшылығымен бағдарламалау дағдыларын және қашықтан оқыту бағдарламасында жүзеге асырылған олардың тәжірибелерін жетілдіру; қандай-да бір ой қорытуды талап ететін бағдарламалау тілін таңдау; замани аспаптық орталарда жұмыс істеу, оқыту үдерісі оқушылардың білім деңгейін тексерумен қатар, қандай да бір құралдың көмегімен нақты шешілетін есептер класы туралы түсінік қалыптастыру мүмкіндігін беретін бақылау тапсырмаларымен толықтырылады. Microsoft фирмасының мамандарынан бағдарламалау тілдері бойынша қосымша көмек алуға болады.

Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңін революциялық немесе эволюциялық тұрғыда бағалауда бағдарламалық қамтамасыздандыруды жобалау және жасау саласынан мамандардың пікірлерінің (В.А.Попков, А.В.Коржуев., 2004:428; М.Т.Громкова., 2003:415; М.В. Буланова-Топоркова., 2002:544) бір-біріне сәйкес еместігі байқалады. Дегенмен олардың барлығы да, соңғы онжылдықта бағдарламалық жобалау әдіснамасының, жобалауды аутоматтандыру құралдарының, стандарттарды жасауда, ақпараттық технологияларды қолдану аймағының ауқымды түрде кеңеюінің дами түсіндегі үлкен серпілісті мойындайды. Сонымен қатар, қоғамды ақпараттандыру жағдайында ерекше көкейкесті болып табылатын сапалы бағдарламалық қамсыздандыруды жасау және оны бағалау технологияларына байланысты мәселелер ашық түрде қалып отыр. Мына (М.В. Буланова-Топоркова, 2002:544; Скаткин М.Н.,1971) еңбекте қарастырылған, техникалық құрал–

дардың дамуындағы төңкеріс кезеңі, бір жағынан маңызды кейбір мәселелерді шешуге ықпал жасайды, ал екінші бір жағынан жобалау мен байланысты ақпараттық технологиялардың дамуына бағдарламалық қамсыздандыруды жасау мен қолдануға түрткі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сондықтан қазіргі заманғы бағдарламалау жүйелерінің жылдам даму қарқыны, олардың алуан түрлері, АТ құралдары саласында болып жатқан өзгерістерге жеңіл икемделетін элективті оқу курстарын жасау мәселесін қойып отыр және бұл жоғары оқу орынында болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындау үдерісінде ақпараттық технология құралдарына оқыту мазмұнын объектілі-бағдарлы жабалау негіздерінің қажеттілігін арттырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Воас Д. Качество ПО: восемь мифов // Открытые системы, 1999. -№9-10. –<http://www.osp.ru>.
2. Вирт Н. Долой «жирные» программы // Открытые системы, 1998. -№6 –<http://www.osp.ru>.
3. Пешио К. Никлаус Вирт о культуре разработке ПО // Открытые системы, 1998. -№1. –
<http://www.osp.ru>.
4. Щляго А.Н. Информатика. Практическое введение: Учебное пособие. –СПб.: Спец. лит., 1999. -318 с.
5. В.А.Попков, А.В.Коржув. Теория и практика высшего профессионального образования. М.: Академический проект, 2004. -428с.
6. М.Т.Громкова. Психология и педагогика профессиональной деятельности: Учебное пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. -415с.
7. М.В. Буланова-Топоркова. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. – Ростов н/Д:Феникс, 2002. -544с.
8. Скаткин М.Н. Совершенствование процесса обучения. –М., 1971.
9. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. Учеб.пособие для студ.пед.вузов и системы повыш. пед. кадров.- М.: Издательский центр “Академия”, 2001-272б.

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

п.ғ.м. аға оқытушы **Б.А.ПАЗИЛОВА**
п.ғ.к. аға оқытушы **Н.С.БАЙМУЛДИНА**

Түйіндеме:

Сапалы білім беру ісі адамдардың санасындағы капиталдың сапасына айналып, білім сапасы біздің экономикамыздың дамуына жаңа жол ашпақ. Жаңа әлеуметтік-мәдени талаптар мен Қазақстанымыздың экономикалық деңгейінің өсуі жан-жақты жетілген, білімді де білікті, шетел тілдерін меңгерген, бәсекеге қабілетті тұлғаны қажет етеді. Бұл заман талабы. Елбасымыз тіл мәселесіне көп көңіл бөліп, онда мемлекетіміздің халқы үш тілде сөйлеу керектігін атап өтті. Ал осы шетел тілін жеделдете және жетілдіре оқытуда педагогикалық біліктілігі мол, инновациялық технологияны меңгерген, өз мамандығының шебері ұстаздар қажет. Білім берудің барлық саласында жаңа білім жүйесі жасалынып, жаңаша көзқарас, әлемдік білім берудің кредиттік жүйесіне кіріп жатыр. Соңғы уақытта әлемдік тілді оқыту әдістемесінде мультимедиа-инновациялық технологияларды қолдану кең етек жайып келеді. Берілген мақалада қазіргі заман талабына сәйкес шет тілін оқытуда мультимедиялық инновациялық технологияларды қолдану жайы, олардың маңыздылығы, тиімділігі жөнінде қарастырылады.

Тірек сөздер: мультимедиа бағдарламалары, компьютер технологиясы, ақпараттық технологиялар, шетел тілі

APPLICATION OF MULTIMEDIUM-INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TRAINING PROCESS

Abstract:

Quality education is the quality of capital in the minds of people, and quality of education will open a new way for our economy. The new socio-cultural requirements and the economic growth of Kazakhstan require a competent person who has a well-educated, knowledgeable and competent foreign language. This is a requirement of time. The President paid great attention to the problem of language, where the people of our country should speak in three languages. And in the accelerated and advanced learning of this foreign language, there is a pedagogical qualification, mastering the innovative technology, master of their specialty, teachers. A new system of education has been created in all areas of education, with a new approach, into the global educational system. Recently, the use of multimedia-innovative technologies has been widely used in the world language teaching methodology. This article deals with the use of multimedia innovation technologies in teaching foreign languages according to modern requirements

Keywords: multimedia programs, computer technology, information technology, foreign language

КІРІСПЕ

Кредиттік оқыту үрдісінде білімге жаңаша көзқарас қалыптасуы тиіс, яғни білім адамдардың санасы арқылы қоғамдағы байлыққа, адамдық капиталға айналғанда экономиканың дамуына жаңа жол ашпақ. Ал бұл ұзақ уақытты қамтиды. Білім беру ісі адамдардың санасындағы капиталдың сапасына айналып, білім сапасы біздің экономикамыздың дамуына жаңа жол ашпақ. Жаңа әлеуметтік-мәдени талаптар мен Қазақстанымыздың экономикалық деңгейінің өсуі жан-жақты жетілген, білімді де білікті, шетел тілдерін меңгерген, бәсекеге қабілетті тұлғаны қажет етеді. Бұл заман талабы. Білім берудің барлық саласында жаңа білім жүйесі жасалынып, жаңаша көзқарас, әлемдік білім берудің кредиттік жүйесіне кіріп жатыр. Оқытушылардың біліктілігі олардың педагогикалық қарым- қатынас жағдаятында көбірек көрінеді. Онда оқытушылар мен студенттер таңдау және бақылау мүмкіншілігіне ие болады. Инновация тек ғана жаңалық енгізу емес, ол жаңа әдістерді дәстүрлі оқу- тәрбие үрдісіне қолдану болып табылады.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің болып табылады. Шетел тілін оқытудың мақсаты мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру болса, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындаған қажеттілік.

Білім беру үрдісін ақпараттандыруда мынадай әдістемелік-педагогикалық міндеттердің шығатынын айтпаса болмайды :

- білім беруде көлемді ақпаратқа қол жеткізу; білім алуға құлшынының артуы ; өз бетінше жұмыс істеу; өзін-өзі бақылау т. б.

- жеке тұлғаны жетілдіру (тұлғаның ой-өрісі, эстетикалық тәрбие, зерттеу жұмысымен шұғылдануын қадағалау, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру т. б.

- әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру (компьютерлік біліктілікті қалыптастыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау және т. б.)

- оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру (білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыру, танымдық әрекеттің мотивін қамтамасыз ету, пәнаралық байланыстарды тереңдету және т. б.

Соңғы уақытта әлемдік тілді оқыту әдістемесінде мультимедиа-инновациялық технологияларды қолдану кең етек жайып келеді. Мультимедиа ақпараттық технологиялардың ең жас саласы. Мультимедиа сөзі сөзбе-сөз аударғанда

« көптеген орталар » (« multi»-«көп»,» media»-«орта») дегенді білдіреді. Мультимедиа бұл бір мезгілде дыбыспен, анимациялық компьютерлік графикамен, видеокамерамен, мәліметтік бейнелер және мәтіндермен қамтамасыз етілген интербелсенді (диалогтық) жүйелер. Бұл термин қолданушыға біраз ақпараттық каналдардың бір уақытта әсер етуі. Қолданушыға ережеге сай белсенді роль бөлінеді. Мультимедиа компьютерде дыбысты, ақпаратты, тұрақты және қозғалыстағы бейнелерді біріктіріп көрсету үшін жинақталған компьютерлік технология. Ол ақпараттарды кешенді түрде бейнелеуді, мәліметтерді мәтіндік, графикалық бейне, аудио және мультипликациялық түрде шығаруды жүзеге асырады. Қазіргі заманғы компьютерлік үйрететін бағдарламалар, ережеге сай, мультимедиа технологиясында қарастырылады. Бір мезгілде оқушының көзбен көруі және дыбыстық ақпараттық каналдарды қолдануы оған жақсы түсінуге және оқу материалын есте сақтауға көмектеседі. Одан басқа интербелсенді жұмыс істеу оқушының өзіне тез үйренуіне, материалды қаншалықты меңгергендігін, сабақтың түсініксіз бөліктерін қайталауға септігін тигізеді. Олардың арасында электрондық анықтамалар, энциклопедиялар, көркем және музыкалық альбомдар, мультимедиялық технологияларында құрастырылғандары-атақты. Олар ақпараттарды түрлі-түсті иллюстрациялармен, анимациялық фильмдермен, видеороликтермен қамтамасыз етеді. Мультимедиялық жүйе арқылы адам белгілі бір жерден шет елге персоналды видеоконференция өткізуіне болады.

Мультимедиялық оқыту құралдарының бір түрін компьютерлерге енгізілген POWER POINT программасы арқылы жасауға болады. Бұл бағдарлама «слайд-шоу» көрсетілімдерін жасау үшін құрылған. Бағдарламаның атқаратын басты бір қызметі белгілі бір жобаны, семинарды, лекцияны, дәрістерді және де шет тілі сабағының бір кезеңін осындай бағдарламалар бойынша ұйымдастыру. « Слайд шоу » көрсетілімдері әртүрлі мәтін, сурет, кесте, графика, диаграмма және видео материалдарын қолдану арқылы ұйымдастыруға болады. Аталған материалдарды оқытушы өзінің тақырыптық жоспарына сай, талғамына сай анимациялық жолдармен жасауына болады. Қазіргі таңда « слайд-шоу » көрсетілімдері электрондық көмекші құрал ретінде сабақтың бір кезеңінің жүйелі, бағыт бағдарлы және ұтымды пайдалануға көмек беретін бірден бір оқытудың көмекші құралы. Сонымен қатар бұл көмекші құрал эстетикалық жағынан да оқыту кезеңінің қызықтыра түседі. Қазіргі жаңа мультимедиялық оқыту құралдары оқу процессін оңай, шебер және ұтымды ұйымдастыруға барлық мүмкіншіліктерді тудырып отыр.

Мультимедиа арқылы оқытудың және үйренудің артықшылықтарын шетелдің білімгерлері төмендегідей сипаттайды.

« Мультимедианың мүмкіншіліктері »:

- Әртүрлі орындарда және жоғарғы оқу орындарында оқытуды сапалы түрде жетілдіреді;

- Әртүрлі салада жұмыс істейтін студенттерге мүмкіншіліктер туғызады;

Басқа студенттердің қолдауынсыз, шаршамай қайталауды қамтамасыз етеді, қайталау олардың пайдалы іскерліктерін және білімдерін шыңдауға негіз болады; Аз уақытта жоғары мектеп студенттеріне және шектеулі үйретілген, тәжірибелі оқытушыларға- шебер оқытушылардың дамыту-шылық инициативасын және оқытушылардың жұмыс істеу жағдайындағы жақсартулармен қамтамасыз етеді.

Қазіргі заманда оқытушылар мен студенттердің мультимедиялық технологиялармен жұмыс істеуіне жақсы жағдай жасалынған. Олар өз білімдерін өз бетінше жетілдіре алады, ақпараттық ресурстарды өз бетінше тауып, пайдалана алады. Мультимедиялық технологиялар мәтіндік құжаттарды, дыбыс және бейне көріністерді, графикалық суреттерді пайдалануға мүмкіндік береді. Олар тілді меңгеру жылдамдылығының артуына мүмкіндік береді. Мультимедиядағы графикалар мен анимациялық бейнелер ағылшын тілін оқытуда студенттердің қызығушылықтарын тудырып, тілді үйренуде үлкен маңызға ие болады. Олар студенттердің барлық сезім мүшелеріне әсер етеді, олар көзбен көріп, бейнелік қабылдайды, ойлау қабілеттері артады, оқыту үрдісінде танып, біледі. Қытай мақалы «Айтып берсең ұмытып қалармын, көрсетіп берсең есте сақтармын, өзіме істетсең, үйреніп алармын» деген мақалы еріксіз еске түседі. Студенттер мультимедиялық технологияларды қолданып, оқыту үрдісіне өздері белсене араласса нәтиже шығады. Ең бастысы студенттің қызығушылығы, ынтасы мен талап болуы керек. Қ.Ж.Жұмабекова өз мақаласында ақпараттық құралдарды қолдану барысында оқытушы мен оқушының өзара әрекетінде компьютерлік даярлықтарын байқағандығын, мультимедиядағы бейнелер мен графикада шетел тілін сазды кескіндемелік, анимациялық иллюстрациялар арқылы бере отырып, шетел тілін оқытуда үлкен маңызға ие болатындығын аңғарғанын жазған. Олар барлық сезім мүшелеріне әсер етіп, үйренушілердің ойлау қабілеттерін арттырып, есте сақтауының барлық түрлеріне қозғау салып, оқу ақпаратын толыққанды қабылдауына және тануына негіз болатындығын байқаған. Мультимедия студенттердің оқу ақпаратын қабылдаудағы көру және есту бейнелерін өзара үйлестіреді. Мультимедиялық бағдарламалар оқушының ақпарат алмасу жағдайында мультимедиялық жүйемен интерактивті диалог орнату сияқты көптеген жаңа мүмкіндіктерге жол ашады. Шет тілін оқыту үдерісінде компьютер, мультимедиа, мультимедиялық оқу бағдарламаларын қолдану ағылшын тілін оқытудағы сән-салтанат көрінісі емес, өткен материалды қайталау мен жаңа ақпаратты қабылдаудың аса қажетті құралы болып табылады. Шет тілін меңгеруде оқушының танымдық, әдеби-көркем және әлеуметтік ақпаратты игеруінде компьютер, мультимедиа мен интернеттің рөлі артып, оқу материалын және қосымша тақырыптық материалдарды мәнерлеп, көрнекілеп беруде иллюстративті құрал ретінде маңызы ұлғайады. Мультимедиа, презентациялар, видеофильмдер сонымен қатар оқушының оқу мазмұнын анықтап, жақсы меңгеру үшін, шетел тіліндегі экстралингвистикалық ақпаратты игеруге көмегін тигізеді. Бұл ақпарат шетел тіліндегі грамматикалық ерекшеліктер мен лингвистикалық ақпараттарды айқын да дәл қабылдауға ықпалын тигізеді. (Қ.Ж.Жұмабеков 115-118).

Ендігі сөз арқауы компьютерлік технологияны пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі болмақ. Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады. Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады.

Студенттердің шетел тілдерін үйренуге деген ынтасын арттыру олардың төмендегі шараларға қатысуы негізінде жасалынады: диспуттар, байқаулар, олимпиадалар және т. б.

«Интернет» деген термин ағылшынның «international net» деген сөзінен, аударғанда «халықаралық байланыс» деген ұғымды береді. Интернет жүйесі арқылы тіл үйренуші тіл өкілімен тура, тікелей байланысқа түсе алады, шетел тілі сабағында Интернетке қосылу арқылы шынайы қарым-қатынас үлгісін жасауға болады. Табиғи тілдік ортада тіл қарым-қатынас құралы ретінде қолдана отырып, тіл үйренушілер айтылымдарға спонтанды түрде, түрлі тілдік формулаларды қолдана отырып, жылдам жауап беруге дағдыланады.

Интернет жүйесінің келесі ақпараттық қоры мен ресурстарын шетел тілі сабағында пайдалану бірден-бір тиімді болмақ:

- электрондық пошта(e-mail), телеконференция, видеоконференция;
- жеке ақпараттарды жарыққа шығару мүмкіндігі немесе басқаша айтқанда Web
- серверге жеке шығару;
- ақпараттық каталогтар (Yahoo, InfoSeek) Ultrasmart, Galaxy) іздеу жүйесі (Allta, Vista, HotBob, Open), жүйе ішіндегі әңгіме(Chat).

Шетел тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, студенттер психологиялық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атап айтқанда, студенттердің жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның, олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде көрсете отырып, яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қоштамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, студенттерге өз бетінше жұмыс жасап, өзіне сенімділік болуын қамтамасыз етеді. Бұдан оқытушының шетел тілі сабағындағы орнын жоққа шығару деген түсінік туындамауы керек.

Керісінше, оқытушы тіл үйренушілердің жеке тұлғаның өзіне берілген тапсырмаларын орындап, жұмыс қортындысын белгілейтін әлеуметтік-психологиялық жағдай туындата алатын, олардың жұмысына бағыт-бағдар беретін бірден-бір субъект екені белгілі.

Шетел тілін оқыту технологиясының тиімділігінің көрсеткіштері мыналар:

- Студенттердің моральдық психологиялық, интеллектуалдық және жас ерекшеліктерін ескеру;
- Оқуға жағымды көңіл күй қалыптастыру.
- Ұстаз бен студент арасында сөз алмасу, ғылыми қарым-қатынас және әріптестік принципін орнықтыру.
- Студенттердің еске сақтау қабілеті мен творчестволық деңгейін көтеру арқылы белсенділігін арттыру.

• Оқуды игеруге мультимедиялық және басқа да техникалық арсеналды кең іске қосу.

• Сабақтардың бітуімен студенттердің келешекке қанағаттануының қорытынды нәтижесі.

• Студенттер әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербес ізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шындайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіспен енгізу, сақтау және беру болып табылады. Оларды оқу процесінде пайдалану ерекшелігіне сай төмендегідей топтастыруға болады:

• Компьютерлік оқу бағдарламалары (электрондық оқулықтар, тренажерлар, тьюторлар, лабораториялық жаттығулар, тест жүйесі). Мультимедиялық технологияға сай оқу жүйесі компьютер, видеотехника, оптикалық дискінің жиындысын пайдалану арқылы жүргізіледі. Интеллектуалдық және эксперттік жүйе. Ақпарат жиынтығы базасының қалыптасуы. Электрондық пошта, телеконференция, шоғырлы не аймақтық байланыс жүйесін біріктіретін телекоммуникациялық қондырғылар. Электронды кітапханалар. Бұл технологиялар білім саласында оларды пайдаланудан гөрі тезірек дамиды. Жоғары оқу орындарында көбіне – көп электрондық почталар жиі пайдаланылады. Қазіргі кезде аудиоақпарат алмасу, видеоақпарат алмасу, виртуалды аудиторлық тақта, тақырыптық ақпарат енгізілген клавиатуралар, файлды алмасу, көпжақты конференциялар өткізу кеңнен таралған көпке белгілі компьютерлік видеоконференция байланыстың әдістемесіне жатқызылады. Бұл технологиялар ағылшын тілін біршама меңгерген студенттің еншісі болып табылады. Өйткені бұл материалдар тек ағылшын тілінде ғана беріледі. Компьютер жүйесі оқу процесін жетілдіру құралы болып табылады. Дегенмен, Интернет жүйесіндегі оқуға байланысты ақпараттар сирек, аз, жүйеленбеген. Оқу процесін аралық байланыс арқылы басқару электрондық почта арқылы материалдар қабылдау, жіберу, курс және диплом жұмыстарын көшіру, интерактивтік алмасу арқылы жүргізіледі. Бүгінде бұл технологиялар оқытудан гөрі жаңа дамушылық маңызға ие. Дегенмен, түрлі ақпараттық ағымды пайдалану арқылы шетел тілін меңгеруге талпыныс келешек студенттерге өздерінің жан-жақты дамып, сауатты маман ретінде қалыптасуына игі ықпал етеді. Студенттердің техникалық білімінің кәсіби бағдарламаға сәйкес шет тілін меңгере отырып игеруі, олардың осы мақсатта жүйелі түрде технологиялық ақпараттарды және педагогикалық технологияны пайдалана отырып үнемі дайындығын арттыруына, ізденуіне байланысты. Жаңа педагогикалық технология студенттерді шет тілін меңгеруге жеке бағыттап, даярлық кезінде олардың қарым – қабілетін ескеруге мүмкіндік береді. Технологияның методикаға қарағанда айырмашылығы мынада: оқуды жобалау, тәжірибені қортындылау негізінде емес, оқуды ғылыми тұрғыдан негіздеуге бағытталған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі заманғы мультимедиялық технологиялар ақыл-ой еңбегін оңтайландыру жағдайында түрлі әдіс-тәсілдерді ұсынады. Компьютерлік бағдарламалармен шет тілі сабағында жұмыс істеудің түрлері сөздерді, дыбыстарды дұрыс айтуды, монологты және диалогты дұрыс сөйлеуді, жазуға үйретуді, грамматиканы оқытуды енгізеді. Ағылшын тілі сабағында материалды Интернеттен пайдалана отырып, көптеген дидактикалық мәселелерді шешуге болады. Студенттерге мультимедиялық технологияларды пайдалануға, оқып жатқан құбылыстар мен объект жайында толық және дәл ақпарат береді. Бұл білім сапасын арттырады, студенттердің танымдық қызығушылықтарын қанағаттандырады және оқытудың көрнекіліктерін жетілдіреді, тіпті қол жеткізе алмайтын материалды пайдалануға мүмкіндік береді. Студенттердің жұмысы қарқынды болады, олардың оқу-материалдарын оқып-үйренуде жылдамдықтары артады, сабақта және сабақтан тыс өз бетінше жұмыс істеуіне мүмкіншіліктері болады. Қорытындылай келе мультимедиялық технологияларды шет тілі сабағында

қолдану біріншіден еңбек өнімділігін арттыруға, екіншіден студенттердің барлық іс-әрекетіне бақылау жасау үшін кері байланыс орнатуға, үшіншіден тілді оқуға қызығушылықтарын туғызу керек. Мультимедиялық технологияларды қолдану оқытушының көмегінсіз жақсы әсер бермеуі мүмкін, бұл технологиялар- тек қана оқытудың тәсілдері, олардың әсері және нәтижесі оқытушының өзінің педагогикалық белгілі бір мақсатына қолданған кезде нәтиже беруі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шет тілін оқыту әдістемесі Қ.Ж.Тұрсынбаева, Б.Р.Құлбекова « Шетел тілін оқытуда техникалық құралдарды қолдану» -22-24 б.
2. Қ.Ж.Жұмабеков «Мультимедиялық инновациялық технологияларды қолдану барысы » -115-118 б.
3. Ермакова Ю.В. «Инновационный подход в изучения английского языка с использованием мультимедийных технологий» -1б.
4. *Пассов Е.И. «Технология коммуникативного обучения иноязычной культуре».*
5. Қалыбаева Т.Р. Ағылшын тілі сабақтарында ақпараттық технологияларды қолдану

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ТӘСІЛДЕРІ

п.ғ.к., доцент С.Н.ИСАБАЕВА*
т.ғ.к., доцент м.а. Қ.Е.ТҮРҒАНБАЙ**
аға оқытушы Б.А. АБСАТАРОВА***

Түйіндеме:

Мақалада педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігін қалыптастыру жолдары қарастырылған. Ақпараттық-технологиялық құзірет, тіректі құзіреттілік туралы мәліметтер талданып, оларды қалыптастыру туралы ақпараттар беріледі.

Кілттік сөздер: ақпараттандыру, құзіреттілік, ақпараттық-технологиялық құзіреттілік, тұғыр

METHODS OF EFFECTIVENESS FORMICOLGY INFORMATION COMMUNICATION INSTITUTION STUDENT PROFESSIONAL EFFECTIVE

Abstract:

The article provides ways of formation of information and technological competence of students of pedagogical higher educational institutions. Information and technological competence, data on competency competence are analyzed and information on their formation is provided.

Key words: informatization, competence, information and technological competence, platform

КІРІСПЕ

Қоғамның барлық сфераларын ақпараттандыру, оқу іс-әрекетін жеделдету білім беру саясатының мақсатты бағдарларын қайта қарастырудың қажеттілігін талап етеді. Модернизация үдерісін және негізгі жалпы білім берудің ролін жаңаша қарастыруды анықтайды. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама-сында көрсетілгендей, студенттердің қоғам талабына сай жоғары оқу орнында дайындалуында кәсіби сапаларына мән беру қажеттілігі атап көрсетілген [1].

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында жоғары оқу орындарының басты мақсатын әлемдік стандарт деңгейінде білім беру, дүниежүзілік деңгейге көтерілетіндей баспалдақ-тардан өтуге бағыт берумен қатар, қоғам талабына сай жоғары кәсіби сапаларды, біліктілік пен құзырлығын қалыптастыру, біліммен қаруландыруды ұсынған [2].

Білім беруді модернизациялаудың үкіметтік саясаты, тұлғалық тұрғыдан құзыреттіліктер ретінде көрінетін, «тіректі құзыреттіліктер» негізінде білім берудің мазмұнын жаңартуды болжайды. Ақпаратты іздеу және таңдау жүргізу біліктері, ХХІ ғасырдағы білім берудің маңызды құрамдастары ретінде анықталады. Алайда, БМБ-нің, халықаралық зерттеулердің нәтижелері, ақпаратпен жұмыс білігінің болуын көрсетеді. Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігіне қоғамның талаптарының артуы, бір жағынан және екінші жағынан да оның шынайы күйі зерттеу жұмысының өзектілігін әлеуметтік-педагогикалық деңгейде анықтайды. Осылайша, білім беру мекемелерінің алдында білім беру тәжірибесіне ендіру міндеті, ал педагогика ғылымының алдында – жалпы білім берудің барлық сатыларында студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптас-тырудың ғылым негізделген үдерісін құрастыру міндеті тұрады.

Біздің елімізде және шетелде мектеп информатикасының дамуының теориясы мен тәжірибесін ретроспективті талдау көрсеткендей (А.А.Кузнецов, М.П.Лапчик, И.Г.Семакин, И.Г.Семакин, Е.К.Хеннер және т.б.) әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың өзгеруі, техника мен технология-

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, sulu.74@mail.ru

**Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kuralai_12@mail.ru

*** Алматы байланыс және энергетика университеті, abiba_72@mail.ru

лардың дамуы, ақпараттық білім берудің нәтижелерінің терминологиялық көрінісіндегі өзгерістерді анықтайды; компьютерлік сауаттылық-ақпараттық мәдениет-АКТ-құзыреттілік ұғымдарының мазмұнын кеңейту және тереңдету, өзекті аспектілерге барлық зейінді жинақтау.

Қазіргі заманғы зерттеулерді талдау (А.Г.Бермус, И.А.Зимняя, Д.А.Иванов, В.В.Краевский, С.Г.Молчанов, Е.Ю.Никитина, А.В.Хуторский, Ж.С.Сардарова және т.б.) көрсеткендей, «құзірет», «құзіреттілік», «ақпараттық құзіреттілік» ұғымдарының алуан түрлі түсініктемелері бар, бірақ олардың барлығы негізгі бір көріністі ұстанады: 1) тұлғаның даму деңгейі; 2) білім беру нәтижесі.

Бұл екінші бағытты қабылдауға негіз болады және негізгі ұғымдарды өзіндік түсіндіруге мүмкіндік береді. Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігі деп, біз ақпараттық-технологиялық құзіреттердің жиынтығын меңгеруде көрінетін білім берудің нәтижесін атаймыз. Ақпараттық-технологиялық құзірет деп, біз оқушыларға білім берудің нәтижесіне қойылатын әлеуметтік талаптарды атаймыз, оның мазмұнына енетіндер: ақпараттық технологиялар негізінде студенттердің тиімді іс-әрекетіне қажет, өзара іс-әрекеттің нысаны және онымен жұмыстың тәсілдері туралы теориялық көріністер мен іс-әрекет тәсілдерін меңгеруде, студенттердің мақсатты бағытталған басқарылатын қозғалысын атаймыз. Студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігін қалыптастыру үдерісін педагогикалық қамтамасыз ету деп, біз студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін, педагогикалық шарттар, соған сәйкес құралдар, әдістер, формалар, мазмұн кешенін атаймыз. Ақпараттық құзіреттерді қалыптастырудың номенклатурасы мен кезеңдеріне арналған материалдарды талдау (С.А.Бешенков, А.В.Вишнякова, И.А.Зимняя, А.А.Кузнецов, Г.К.Селевко, Е.К.Хеннер, Еуропа Кеңесі, Е.Ы.Бидайбеков, Т.О.Балықбаев және т.б.), пікірлердің вариативтілігін, оқытудың әртүрлі сатылары үшін аталған құзіреттіліктің нақты құрылымының болмауын және құзыретті іздеу және ақпаратты қайта құруды анықтаудағы тұғырлардың ұқсастығын, ақпараттық технологияларды қолдануды, ЖОО-да оқудағы аталған құзіреттілікті қалыптастыру кезеңдерін анықтауын көрсетті.

Жоғары оқу орындары студенттерінің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігі, біздің пікіріміз бойынша, келесі деңгейлері бар иерархиялық құрылымнан тұрады: 1) ақпараттық-технологиялық құзіреттілік; 2) құзіреттің кеңейтілген блоктары; 3) әрбір блок бойынша қалыптастыруды қажет ететін құзіреттің нақтыланған тізімі. Жоғары оқу орындары студенттерінің ақпараттық-технологиялық құзіреттілікті іздеумен, құрылымдау және бағалаумен толықтырдық және тіректі ақпараттық-технологиялық құзіреттіліктің жиынтығы арқылы дәл анықтау, оқытудың аса ерте сатыларында студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігін қалыптастыру үдерісін жетістікпен жүзеге асыруға және модельді құрастыруға мүмкіндік берді.

Қалыптастыру үдерісінің күрделілігі мен көпфакторлығы мәселесі, күн тәртібіне бара-бар теориялық-әдіснамалық қамтамасыздандыру мәселесін қояды. Жұмыс барысында, біз зерттеу мәселесін шешу үшін аса тиімді тұғыр ретінде, құрылымдық өзара байланыс пен тұжырымдамалы бірліктің есебінен, әдіснамалық көпдеңгейлілікті қамтамасыз ететін, құзіретті, әрекеттік, модульды және міндетті тұғырлардың синтезін немесе бірігуін алдық, олар: 1) құзыреттілік және әрекеттік тұғырлар жалпы-ғылыми деңгейді анықтайды және студенттердің қазіргі қоғамдағы функцияларын тиімді жүзеге асыруын тиімді қамтамасыз етеді; 2) модульды тұғыр нақты ғылыми деңгейді анықтайды, құзіреттілікті біртұтас қалыптастыруға ықпал етеді; 3) міндетті тұғыр әдістемелік-технологиялық деңгейді көрсетеді және студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілік жиынтығын меңгеруге ықпал ететін жұмыстың формалары мен әдістерін таңдауға, студенттердің субъектілі позициясын белсендіруге және туындайтын ақпараттық мәселелерді тиімді шешуге ықпал ететін, жұмыстың формалары мен әдістерін таңдауға ерекше назар аударады. Теориялық-әдіснамалық негіздің иерархиялық құрылымы, білім беру үдерісінің тұтастығын қамтамасыз етеді.

Зерттеу жұмысы көрсеткендей, жалпы-ғылыми деңгейді көрсететін құзіреттілік тұғыры, студенттердің зейінін ақпараттандыруға емес, олардың ақпараттық мәселелерді шешудегі өзіндік жеке тәжірибесін құрастыруға аударады. Ғылыми әдебиеттерді талдау, бізге құзіреттілік тұғырының келесі жетекші идеяларын анықтауға мүмкіндік берді: стандарт бойынша «нәтижеден» құралатын, білім берудің мазмұнын интерпретациялау; білім берудің нәтижесін құрудың тәсілі ретінде,

«құзірет», «құзіреттілік» ұғымдары алынады. Біздің пікіріміз бойынша, «ақпараттық-технологиялық құзіреттілік», тіректі құзіреттілік – бұл интерактивті немесе кіріктірілген табиғаты бар жүйелі ұғым болып табылады. Себебі, ол кез келген сферада ақпараттық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін, іс-әрекеттің кең аясына жататын, тіректі ақпараттық-технологиялық құзіреттілікке сәйкес келетін, студенттердің іс-әрекет тәсілдері мен теориялық көріністер жиынтығын меңгеру негізінде қалыптасады; ақпараттық білім берудің мазмұны стандартта негізі қаланған, ақпараттық-технологиялық құзіреттің жиынтығын өзектілеу арқылы сипатталуы мүмкін; оның іргелілігімен қатар, әрекеттік сипаты болады; құзіреттілік тұғырында ақпараттық білім берудің негізгі нәтижесі ретінде, құрылымға сәйкес студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігін қалыптастыру алынады.

Іс-әрекеттің қалыптастырушы және дамытушы мәні туралы, қазіргі заманғы мәдениеттің жетістіктеріне бара-бар, іс-әрекетті жүзеге асыруда студенттердің өзіндік белсенділігі үдерісінде, білім берудің мазмұнын меңгеру туралы, әрекеттік тұғырдың қағидалары, бізге студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігін қалыптастыру үдерісін жобалауға мүмкіндік берді, соған сәйкес ақпараттық және педагогикалық технологияларды таңдауда бағдар қызметін атқарды. Ғылыми әдебиеттерді талдау, бізге модульды тұғырдың келесі негізгі қағидаларын айқындауға мүмкіндік берді: құрылымдау, мазмұнның динамикалығы, әрекеттік оперативтілік, перспективаның саналылығы, өзара іс-әрекеттің паритеттілігі және жан-жақтылығы, бұлар өз кезегінде аталған құзіреттілікті біртұтас қалыптастыруға, қзбетінділікті дамытуға, студенттердің субъектілі позицияларын өзектілеуге ықпал етеді.

Зерттеудегі ақпараттық-технологиялық құзіреттілікті қалыптастыру үдерісінің әдістемелік-технологиялық деңгейін міндетті тұғыр анықтайды. Алынған ғылыми нәтижелер негізінде біз аталған құзіреттілікті қалыптастырудағы міндетті тұғырды қолданудың келесі жетекші идеяларын анықтаймыз: 1) студенттердің ақпараттық-технологиялық құзіреттілікті меңгеруі, бірқатар кешенді проблемалық- танымдық тапсырмалардан тұратын модульды практикумдарды орындау арқылы жүзеге асырылады; 2) кешенді проблемалық-танымдық тапсырмалар деп, біз ақпараттық-технологиялық құзіреттілікті қалыптастыруға бағдарланған, студенттердің оқу материалының үзіндісін меңгеруге бағытталған, белгілі жағдайларда ақпараттық білім берудің мақсатын атаймыз 3) оқу міндетінің дәстүрлі сызықты құрылымы, аталған құзіреттіліктің иерархиялық құрылымына сәйкес келмейді, сондықтан бара-бар құрылымдар мен тапсырмаларды толықтыру қажет болады 4) кешенді проблемалық-танымдық тапсырмаларды қолдану, құзіреттерді кешенді қолдану арқылы, аталған құзіреттілікті бірте-бірте күрделендіру арқылы қалыптастырудың сабақтастығы мен тиімділігін қамтамасыз етеді; өзбетінділіктің алуан түрлі дәрежесі арқылы ақпараттық-технологияларды меңгеруге ықпал етеді, мәселені шешудің вариативті жолдарын табуға ықпал етеді, тапсырмаларға аталған құзіреттілікті қалыптастыру үдерісін қадағалауға мүмкіндік беретін жоғары диагностикалық сапалар тән болады.

Қазіргі кезде ақпараттық білім берудің нәтижелерін белгілеу ретінде, «ақпараттық мәдениет» термині қолданылады, алайда соңғы жылдардағы зерттеу жұмыстарында (Е.Бединская, Н.Гнедина, С.Т.Гераськина, Т.Н.Ле-Ван және т.б. қосымша білім берудің мүмкіндіктері, кітапханалар, интернет-клубтар, жарнамалық мәтіндерді талдау және т.б. аясында студенттердің ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың тенденциялары, ақпараттық мәдениетті құрайтын ақпараттық-технологиялық құзіреттілікке аударылғаны байқалады). Алғашқы бағыт бізге шектеулі түрде беріледі, себебі білім беретін және технологиялық аспектілер жеткілікті түрде ескерілмейді, ал екінші жағынан – екі бағыт та заңды болып саналады, себебі әлемдік қауымдастық техника мен технологияның дамуының қазіргі деңгейіне сәйкес, білім берудің нәтижелерін бағалау үшін басқа категориялар анықталды. Сонымен, жоғарыда айтылғандар студенттердің ақпараттық мәдениеті тұрақты даму барысындағы компоненттермен толықтырылып, ұдайы даму үстінде болатындығын «ақпараттық мәдениет» ұғымының мазмұнына коммуникациялық технология туралы түсінікті енгізу, қазіргі қоғамдағы әрбір адамның жалпы мәдениетінің міндеті екендігін көрсетті.

Ақпараттық құзіреттілік педагогтарды дайындауда түйінді құзіреттіліктің компоненті ретінде ақпараттық технологияларды пайдалануға негізделген адамның ақпараттық іс-әрекетінің (жинақтау, іздеу, сақтау, өңдеу) жалпыланған түрлерін меңгеруді ұсынады. Педагогтың ақпараттық құзіреттілігінің төмендегідей деңгейлерін ерекшелеуге болады:

- қарапайым (репродуктивті іс-әрекет);
- функционалдық (шығармашылық іс-әрекет элементтері бар репродуктивті іс-әрекет);
- жүйелілік (дербес шығармашылық іс-әрекет). Мұнан ақпараттық технологиялардың тұрақты дамуымен білім беру үдерісінде оларды пайдалану мәселелері бойынша педагогикалық ғылымның дамуымен бір деңгейден басқа деңгейге көшу ұсынылады. Сөйтіп, құзіреттілік тұғыры әдіснамалық негіз ретінде қоғамның жаңа ақпараттық мәдениетіне сәйкес педагог пен студенттің ақпараттық-технологиялық құзіреттілігінің қажетті деңгейін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Диссертация–

лық зерттеулердегі ақпараттық құзыреттілікті, ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мәселелерінің зерттелуіне көз жүгіртейік.

Құзыреттілікке, ақпаратқа және ақпараттық технологияларға қатысты отандық және алыс-жақын шет елдердегі 2000-2009 жылдар аралығындағы диссертациялардың кең ауқымына талдау жасалынды. Олардың ішінде ақпараттық құзыреттілік, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілік, ақпараттық-технологиялық құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі мектеп білім алушыларының және педагог мамандардың білімін жетілдіруге қатысты қарастырылып, педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін қалыптастыруға байланысты зерттеу жұмысы жеткіліксіз екендігі тұжырымдалды.

Аталған зерттеу жұмыстарында ақпараттық құзыреттілік ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы қалыптасатындығы келтірілген, оның негізінде тұлғаның ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыруға тиісті біліктіліктер мен дағдылар жүйесі құрылымының негізгі бөліктері төмендегіше анықталды:

- ақпаратты іздеуі, жинауы және құра білуі;
- жұмыстың мақсатына сәйкес графикалық және дыбыстық ақпаратты таңдауы;
- файлдың көлемін азайту тұрғысында, электрондық түрде берілген графикалық ақпаратты құрастыруы;
- ақпараттық-коммуникациялық-ұйымдастырушылық біліктіліктері;
- негізгі және қолданбалы компьютерлік бағдарламаларды (мәтіндік және кестелік процес-сорлар, мәліметтер қорын басқару жүйелері, Интернет желісі және т.б.) пайдалана білуі;
- өздігімен ақпараттық-коммуникациялық білімін жетілдіру.

Технологиялық тұғырдың жоғарыда аталған ережелерін біз студенттердің ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін диагностикалау бағдарламасын құруда ескердік, педагогикалық шарттарды анықтау аясында студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетте жүзеге асырудың мазмұнын жобалауда, сонымен бірге нәтижелердің сенімділігін дәлелдеуде, эксперименталды зерттеуді ұйымдастырудың логикасын құруда ескерілді.

Сонымен қатар зерттеу мәселесіне технологиялық тұғырмен келуде технология ұғымының мәнін ашуда педагогика ғылымына өндіріс саласынан келгенін атап өтуге болады. Біз ғылымда жалпы қабылданған түсініктемелерге қосыламыз және «технологияны» қалаған нәтижені алу үшін ақпаратты, құралды қолданудың және қайта құруға арналған, белгілі бір саладағы әдістер мен үдерістердің жиынтығы ретінде түсінеміз. Тапсырылған сападағы өнімді алуға кепіл беретін, қолданылуы алдын ала күтілетін нәтижелерге алып келетін алгоритмдер, тәсілдер мен құралдар жүйесі ретінде қарастырамыз.

«Технология» термині гректің «техне»- өнер, шеберлік, біліктілік және «логос» - сөз, оқыту, ғылым сөзінен шыққан. Ежелгі Грецияда «техне» терминімен реті бойынша ең жақсы деп танылатын, жоғары сапалы нәтижеге қол жеткізетін іс-әрекеттің барысын және нәтижесін белгілеген. Эрнст Капп техникалық жетістіктің философиялық аспектісін зерттей отырып, мұндай нәтижеге ие болу үшін адам табыс көзін және өнімді қайта өндірудің оңтайлы тәсілдерін табуға ұмтылады, сондықтан адамзат тарихын толығымен қарастыратын болсақ, барлық жақсы еңбек құралдарын ойлап табу тарихы ретінде қарастыруға болады деп атап көрсеткен.

Өндірістің материалдық саласының дамуымен қатар, техниканың пайда болуы табиғатты пайдалану көздерін кеңейтті. Оның негізін өндірістік үдерістер құрайды. Өндірістік үдерістердің жиынтығын технология деп атайды. «Технология» ұғымы осы кезеңге дейін материалдарды өңдеу мен қайта өңдеу тәсілдері және үдерісі туралы білім жиынтығы ретінде қарастырылып келді. Қазір «технология» ұғымы адамзат әрекетінің барлық аясына таралғандықтан мұндай анықтама нақты емес.

А.В.Бердышев философиялық деңгейде «технология» ұғымын оңтайлы іс-әрекет туралы білім – ең жақсы нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін үдеріс ретінде анықтайды. Д.А.Махотин «технологияны» мәдениеттің бөлігі ретінде қарастыра отырып, қазіргі таңда, адамзат әрекетінің әртүрлі аясындағы «технология» ұғымының кеңінен интеграциялануымен байланысты, оны материя

мен қозғалыс деңгейінде қарастырады. Бұл деңгейде технология дамуға бағытталған қозғалыс ретінде, адам әрекетімен орындалатын жана сапалы деңгейге көшу ретінде түсіндіріледі. А.В.Бердышев пен Д.А.Махотин көзқарастары бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше бірін-бірі толықтырып отырады.

Технология өндіріс аясында көп кездеседі, сондықтан технологияны пәнаралық деңгейде де қарастыруға болады. Соңғы уақытта технологияны қолдану аясы кеңейуде деп жоғарыда атап көрсеткенбіз, сондықтан объективті нақтылық ретінде технология адам мен қоғамды өміршен-дендірудің интеграцияланған жүйесі болып табылады. Ол жеке технологиялардың жиынын барлық бөлшектерімен қамтиды. Егер бұрын, технология арқылы материалдарды өңдеу мен қайта өңдеуді түсіндіретін болсақ, қазір материалдық әлемге және оны түрлендіруге әсер ететін барлық әдістер мен құралдардың жиынтығын қарастырамыз.

Педагогикалық әдебиеттерден «технология» ұғымына берілген келесі анықтамаларды кездестіруге болады: бұл – өнер, шеберлік, біліктілік, жағдайды өңдеу, өзгерту әдістерінің жиынтығы (В.М.Шепель); ұйымдастырушы-әдістемелік инструментарий (Б.Т.Лихачев); студенттер үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін оқу үдерісін жобалау, ұйымдастыру және жүргізу бойынша бірлескен педагогикалық іс-әрекеттің барлық жағынан ойластырылған үлгісі (В.М.Монахов); педагогикалық міндеттерді шешуге бағытталған педагогтың бірізді және өзара байланысқан әрекет жүйесі, сонымен бірге педагогикалық әрекеттің жетістігін қамтамасыз етуді дәл қайта жаңғырту немесе алдын ала жобаланған педагогикалық үдерісті практикада жоспарлы және бірізді қайта жаңғырту (В.А.Сластенин); аталған ұғымды технология негізіндегі құралдар, инструменттер, аппараттарды, адамның меңгерген білім, білік, дағдыларын қолданудағы күрделі жүйе (В.А.Кальней), белгілі бір қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін арнайы ұйымдастырылған, өзара байланысты педагогикалық элементтердің жиынтығы (Ж.А.Қараев, Ж.У.Кобдикова) ретінде анықтайды. Жоғарыда берілген анықтамалардан педагогикалық технология білім алушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына қолайлы жағдай туғызады, өз бетімен білім алып, өзін-өзі басқару арқылы өзін-өзі өзектендіреді; жеке қабілетіне сәйкес шығармашылықпен жұмыс істеуіне жағдай туады; оқыту үдерісінің барысында әр білім алушының белгілі бір мерзім аралығындағы дамуын үздіксіз қадағалайтын мониторинг жүргізуге мүмкіндік туады; «өмір бойы білім ала алатын тұлғаға» айналады. Аталған талаптар педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің технологиялық құзыреттілігінің қалыптасуын қажет етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, ақпараттық-технологиялық құзіреттілікті қалыптастыруда, жетекші ретінде, формальды емес, оның функционалды жағы алынады, бұл өз кезегінде ақпараттық мәселелердің кең ауқымын шешу қабілетін қамтамасыз етеді. Партисипативтік принципі (Е.Ю.Никитина), ақпараттық іс-әрекетпен байланысты, белгілі бір мәселені оқытушы мен оқушының өзара іс-әрекеті арқылы, бірлесіп шешуін жүзеге асыруға негізделеді. Осындай іс-әрекеттің механизмі студенттердің белсенділігін қамтамасыз етуге және бірыңғай келісілген шешімді қабылдаудағы келісімге жақын болады. Бірлестік принципі, жеке және жалпы мақсаттарға жетудегі, бір-біріне белсенді өзара әрекеттесу типін анықтайды. Бұнда студенттер білім беру үдерісінің толыққанды қатысушылары болып табылады, сенімді қарым-қатынастар туындайды, бірлескен іс-әрекет жүзеге асырылады, шығармашылық атмосферасы құрылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік тұжырымдамасы. - Алматы, 2016ж.
2. Кандыбаевич Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности/ М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбаевич. – Белорусский гос.унив.им. Ленина., 1976.
3. Таубаева Ш.Т. Научные основы формирования исследовательской культуры учителя общеобразовательной школы.-Алматы, 2001.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION: KAZAKHSTAN AND WORLD PRACTICE

PhD, Associate professor **B.A. TASHEV***
Master of pedagogical and natural sciences **B. SABIT****

Abstract:

The article considers general trends in the development of international education systems. Identified and analyzed the invariants of the organization of education, an objective representation of the strategies for its development in the 21st century is drawn up. With the aim of further synthesizing knowledge about the ways of managing innovative updating of this level of education. Based on the analysis of the theoretical and methodological foundations for the development of higher education, the trends in the development of higher education in international practice, the content of the paradigmatic characteristics of education as guidelines for the development of higher education in Kazakhstan was determined.

Keywords: *modern trends, education, educational system, science*

INTRODUCTION

The last decade of the XX century became for the international educational systems as a whole a period of intensive search for new conceptual ideas, ways of development, since social development required timely changes from the education systems that contribute to improving the organization of the educational process in accordance with pre-set goals.

Education and science as social sectors are based on the development of scientific and technical potential, which should be viewed not as an accompanying factor, but as one of the sectors of the economy that has the same features, rules and regulated methods. It is necessary to recognize that Kazakhstan has stepped on the stage of industrial-innovative development. According to Kazakh scientists, this stage is characterized by reprogramming the scientific system in accordance with modern economic requirements, therefore, the development of science regulated by the relevant regulatory indicators, structural, organizational, personnel, infrastructure and financial security, should lead to fundamental changes.

Let us analyze the possibilities for the development of Kazakhstan's science. At present, 455 state, public and private research institutes, design and construction organizations, higher educational institutions and enterprises performing scientific and technical functions that produce intellectual products are functioning in Kazakhstan. More than 80% of this complex is made up of scientific and technical institutes, and 20% is projected) - and experimental and design, as well as service organizations. (Vanyurikhin G.I., 2000:380)

Thus, at the end of the last decade, in many advanced economies, the share of domestic expenditure on research and training of highly qualified specialists for the country's economy in the total GDP (Gross Domestic Product) was approximately 3% (in Sweden - 3.8%, in Finland - 3.5%, in Japan - 3.04%, in Switzerland - 2.73%, in the US - 2.84%, in Germany - 2.44%).

In the world market of science-intensive products of advanced countries, the costs for the development of science in the general volume. Gross domestic product, taking into account such priorities as preferential taxation, low customs duties, budget support, investment promotion, leasing of scientific equipment, are strictly controlled. As the experience of developed countries shows, new or improved technologies, products, equipment, which have new knowledge or solutions, account for 70 to 85% of GDP growth. Russia's science-intensive products on the world market are 0.3-0.5%, EU countries 35%, the USA 25%, Japan 11%, Singapore 7%, South Korea 4%, China 2%. (Zhalmagambetova B.C., 2011:108).

Macroeconomic analysis conducted on issues of scientific and technological development shows that in recent years in Kazakhstan, the share of scientific and technical products in GDP that meet modern world

*Kazakh State Women's Teacher Training University, bekbolat.tashev@gmail.com

**Kazakh State Women's Teacher Training University, sabit_botakoz@mail.ru

requirements does not exceed 1.1%. The degree of activity of the enterprise for the production of scientific products does not exceed 2.3%. This shows that the scientific and technical function for economic development of the country is not yet the basis. In the same order, it is possible to track indicators of a low degree of activity.

State-owned enterprises accounting for 0.6%; whereas higher activity is typical for private enterprises (3.7%), and for enterprises with joint participation of foreign countries this figure is 5%. Thus, it turns out that science has remained outside the process of reforming the country's economy. (Mironov V.B., 1990: 136).

As for the scientific and technical potential of Kazakhstan, it should be noted that it is formed from the fundamental sectors of science, scientific and technical institutes in the field of industry, which should together work with design and engineering laboratories of enterprises and institutions, including other research units, who are engaged in production activities.

The scientific and technical potential is determined by the total volume of scientific knowledge, the degree of preparation of their practical application, the qualitative and quantitative indicators of scientific personnel and engineering and technical personnel.

In Kazakhstan, an important part of the modern scientific and technical sphere is the formation of a network of national and intersectoral scientific centers. Along with applied research, they must expand research of a fundamental nature. It is known that the industrial program should influence the growth of the scientific, technical and production potential of post-industrial development. In the modern world economy, intellectual potential is given more attention than material values. The ability of the nation to maintain a system of modern and effective education, to increase the potential of the labor force through training and preparation to ensure the high competitiveness of the nation is an extremely important factor in world management practice. A new technological production has been created in the world, which is deeply and comprehensively based on the processing of natural resources. As a result of achieving a high level of knowledge in the management of the production of natural raw materials and effective use of scientific and technical products for Kazakhstan, the opportunity to achieve leadership roles in the information communications markets in the regions of Central Asia is increasing. (Borisov P.P., 2003:58).

Given the specifics of the development of the economy of Kazakhstan, it is necessary to pay attention to qualified specialists for promising scientific and technical directions, among which:

- development and deep processing of mineral raw materials with the help of physical, chemical and information technologies, the possibility of producing pure metals that are needed for emergency use;
- development of information technology;
- the creation of new high-molecular substances, the production of pure materials and alloys of a certain structuring, the production of nanotechnologies with certain functional properties;
- Development of scientific and technological biology, product development in biotechnology and genetic engineering.

Summarizing the conclusions, it is possible to say with confidence that Kazakhstan has real conditions for the creation of high technology and high-tech production and that the republic is able to offer its software products to the world market. (Zhadrina M.Zh., 2003: 3)

The concept of the World Declaration on Education for All (Jomtien, 1990) includes among the key aspects and principles of education:

- universal access to training;
- emphasis on equality;
- Focus on learning outcomes;
- Expansion of the means and scope of basic education;
- Enriching the learning environment;
- Strengthening partnerships.

In accordance with the Jomtien Declaration, the scale of the needs for basic education and the methods of meeting them vary from country to country and from culture, and they inevitably change over time.

"Integration into society depends on the nature of this society. Therefore, education has a national character, and in some cases a subnational character". (Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region. - Lisbon, 1997). In general, the education system and some important principles of the organization of the educational process in foreign countries show significant differences, and the general tendencies are manifested, as a rule, in peculiar national forms.

The United Nations Development Program uses the Human Development Index (HDI), an integral indicator calculated annually for intercountry comparison and measuring living standards, literacy, education and longevity as the main characteristics of the human potential of the study area.

The scientific and technical community should know the names of the winners of republican contests, tenders, and, most importantly, the real results of competitive studies and their effectiveness from implementation in production. (Ginetsinsky V.I., 1997:10). Different economic sectors of Kazakhstan should be competitive, and for this, private and joint projects should be created. In Kazakhstan there are directions together with foreign firms, providing with the scientific position of opportunities for occupying leading positions in the international markets. The problem of structural inconsistency in the organization of scientific and technical work has practically led to the lack of demand for the results of R & D.

For example, one of the characteristic features of the science of Kazakhstan is the costs mainly for financing scientific and theoretical research (71%), and only 8% are allocated for development work. At the same time, the cost of basic science is about 21%, which in general corresponds to the world average.

Kazakhstan has highly qualified scientific specialists and intellectual cadres, as well as production potential. It is important to know how to properly use these resources for economic services. The fact that with economic growth in the country at enterprises and scientific institutions will increase the need for highly professional and qualified specialists for such industries as highly developed information technology, bioengineering, ecology, microbiology, space research, medicine and other areas of scientific knowledge.

First of all, it is necessary to develop a powerful motivational mechanism for the development of the scientific sector, its structure, the definition of priority areas, and the construction of pilot experimental bases. In order to deliver promising results of scientific research on priority scientific areas before the introduction stage, it is necessary to update existing obsolete equipment, use pilot production facilities and build new ones. Otherwise it is too early to expect the real impact of domestic science for the development of the real sector of the economy.

The issues of the development of innovative science and the introduction of its results into practice are closely linked with the training of relevant highly qualified specialists, in particular, starting with the level of professional education.

In the system of higher professional education there is a tendency to widen the gap in the interaction of universities with the academic sector of science, production and experimental bases, which, accordingly, leads to a decrease in the quality of the educational process and the practical training of future specialists.

In addition, in the training of personnel with higher education there is a "washing out of costly specialties," in particular, of the natural sciences and technology, without which the scientific and technological development of society is impossible.

In addition, there is insufficient research on this problem, on the basis of which conditions should be created that ensure the flexibility, renewal and productivity of the educational process, the transfer of the necessary knowledge and skills that take into account the requirements of a changing labor market, the current trends of which are conditioned by such circumstances as:

- an increase in demand for highly qualified engineering and technical specialists,
- the emergence of an elite layer of employees who own new technologies of professional activity, as well as capable of servicing complex electronic and automatic equipment engaged in the design, maintenance, marketing.

Training of specialists of the new formation will be carried out according to the model corresponding to the Bologna Declaration "On the European Higher Education Area and the International Standard Classification of Education".

After the adoption of the new concept, universities can take on the functions of awarding scientific degrees.

Under the credit form of education, students will be able to choose not only a university, a specialty, but also about 50% of curriculum subjects and teachers.

The implementation of the concept in the event of its adoption, scientists and university rectors believe, will require in the near future cardinal processing standards of education at all levels, the preparation of a new generation of scientific and pedagogical personnel, the introduction of a management and quality control system, and further democratization of the entire education system.

State control over education is very important, because it directly affects the future development of the country and its security.

In this regard, in the issues of reforming the educational process, special attention is paid to the problems of education management and its financing.

However, the reform of this sphere should not be limited only to economic issues, at the same time, it is necessary to take into account the issues of the relevance of education to the modern requirements of time and its quality. One example of direct government regulation of higher education in the formation of sources of funding, domestic scientists believe the introduction of a corporate training principle with higher education. In general, this mechanism determines the point of intersection of interests of universities and corporations.

Thus, a flexible environment can be created that corresponds to measures for the effective use of limited budget funds and measures to improve the quality of education and management of the institution of education.

CONCLUSION

Formation and use of funds of enterprises for training specialists belongs to the category of investment in human resources, which forms the intellectual capital of the nation.

Such investments must necessarily be harmoniously linked with the progressive development of the production sector and with the economic policy of the state.

LITERATURE:

1. Vanyurikhin G.I. Developmental learning at the present stage. // The quality of education: concepts, problems: Materials of the III International. scientific-method. Conf. Under the Society. Ed. AS Vostrikova. - Novosibirsk: Publishing house of NSTU, 2000. - 380 p.
2. Education focused on the outcome: international experience in the development of the national curriculum of basic and secondary general education: Conference materials. - Astana, 2003. - [ER]. Access mode: <http://www.inca.org.uk>
3. Mironov V.B. Education in the West at the end of the XX century // Soviet pedagogy. - 1990. - № 2. - P. 136-142.
4. Borisov P.P. Competent-activity approach and modernization of the content of general education // Standard and monitoring. - 2003. - No. 1. - P. 58-61.
5. Zhadrina M.Zh. The results of education: traditions and new trends // Creative Pedagogy. - 2003. - No. 4. - P. 3-10.
6. Convention on the Recognition of Qualifications concerning Higher Education in the European Region. - Lisbon, 1997.
7. The concept of 12-year secondary general education in the Republic of Kazakhstan. Approved by the Board of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The Decree of the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan of December 21, 2005. - No. 31. - Astana, 2006. - 42 p.
8. Ginetsinsky V.I. The problem of structuring the world educational space // Pedagogy. - 1997. - No. 3. - P. 10-15.

9. Zhalmagambetova B.C., Shakurova N.Sh. Development of professional mastery of the teacher: the experience of Singapore. - Pavlodar: BrandPrint, - 108 p.

10. Bettel J. Reform of the system of examinations and assessment: a review of the experience of countries in Central and Eastern Europe. - [ER]. Access mode: www.osi.hu/esp/ / Materials for the meeting of the Working Group on the Formation of New Approaches to the Development of State Obligatory Standards for Secondary General Education of the Republic of Kazakhstan. - Almaty: FSK, 2003.

11. Williams A. Development of the educational process on the basis of the personality-oriented approach in teaching // Pedagogical dialogue. - 2013. - No. 2. - P. 211-217.

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

П.Ф.М. Ж.Д. АЙНАБЕК*
Ж.Ф.М. Ш.М. АСЫЛБЕКОВА**

Түйіндеме:

Математика сабақтарында оқушылардың есеп шығаруға деген қызығушылығын арттыру маңызды болып есептелінеді. Танымдық қызығушылық - бұл мектеп оқушысының бойындағы ең маңызды алға итермелеуші себеп болып табылады. Танымдық қызығушылық әсерінен әлсіз оқушылардың өздерінде алға дамушылық байқалады. Оқу-әдістемелік материалдарының қаншалықты түсініктілігі және қабылдауға ыңғайлылығы балаларға әсер етеді. Математиканы оқытуда балалардың танымдық қызығушылығын арттыру мақсатында ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану. Әдістердің әртүрлілігі мен сәйкестігі маңызды рөл атқарады. Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың сабақ барысында шаршауларын төмендету, жұмыс істеу қабілеттерін арттыру, түрлі әдістер оқушылардың әртүрлі деңгейде қабылдауына мүмкіндік береді. Деңгейлеріне қарай тапсырмаларды талдау, әр тапсырманы шешуге мүмкіндігі жететін, деңгейі сәйкес балаға беру, балаларға өз дағдыларын ұғынуға мүмкіндік берілуі керек.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, математика пәні, мүмкіндігі шектеулі балалар, есептер шығару, әдіс - тәсілдер.

IMPORTANCE OF THE APPLICATION OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE LESSONS OF MATHEMATICS

Abstract:

In the lessons of mathematics to increase the interest of students in solving problems are considered the most important. Cognitive interest is the most important reason for the student's progress. Under the influence of cognitive interest there is progress among the weak pupils. In the education of children, clarity and convenience of materials affect children. In order to improve children's cognitive interest in teaching mathematics, it is necessary to use information and communication technologies. Plays an important role in various methods and requirements. During the lesson, students with disabilities to improve the ability to work, allows the adoption of various methods at various levels of students. Depending on the level of analysis that is able to solve each task, the tasks, according to the level of the child, children should be able to understand their skills.

Key words: information and communication technologies, mathematics, children-invalids, problem-solving, methods.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда қоғамда мүмкіндігі шектеулі балалардың санының көбеюі бір мәселе болып отырса, екінші жағынан олардың қоғамға сіңісіп кетуіне жасалып жатқан жаңа мүмкіндіктердің мәселелері өзекті болып отыр. Қоғам дамуының қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайында, педагогикалық ғылым мен тәжірибесінің алдында әртүрлі білім беру мұқтаждықтары бар және қабілетті балаларды оқыту мен тәрбиелеу үшін ең оңтайлы жағдайлар табу мәселелері тұр.

Мұғалімдердің алдында тұрған бірқатар мәселелер:

- логикалық ойларды қабылдаудың жүйесіздігі;
- компьютерлік сауаттылықтың төмендігі;
- білімді үйренуге қызығушылық болмауы;
- оқу-әдістемелік тапсырмаларды шешуде репродуктивтік әдістерді қолданудың басым болуы.

Математика пәні адамның ой - өрісін, ойлау, талдау қабілетін дамытады және білім қазынасын игеру, әсіресе математиканы оқыту, оқып -үйрену дәйектілікті, табандылықты, сонымен бірге қажырлы еңбекті талап етеді. Сондықтан, барлық оқушыларды жүйелі дайындықсыз жоғары нәтиже көрсету мүмкін емес .

Оқушыларды сырттай мемлекеттік бақылауларға дайындауда пән мұғалімі математика пәніне деген өзінің көз қарасын түсіндіріп жеткізуі және математиканы санақ жүйесі немесе қандайда-бір өлшеуші құрал ретінде қана қарастырмай, біріншіден ғылым екендігін түсіндіріп, ал екіншіден кез

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, jaxa_01@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, aiaspan_91@mail.ru

келген оқушы жігерлік танытып, бар күш-қайратын салып талаптанса ғана меңгеретіндігі туралы бойларына сезім тудыру қазіргі кезеңдегі мектептің ең күрделі психологиялық мақсаты деп білу өте орынды.

Математика арқылы оқушыға мұғалім күнделікті іс-әрекетін ғылыми стильмен жеткізу, оларды адамгершілікке, өз-өзіне сын көзімен қарауға, сонымен қатар, жауапкершілік пен адалдыққа бейімдейді. Бұл қасиеттерді бойына сіңірген оқушы келешекте қиындыққа және уақытша психологиялық қолайсыздыққа төзімді болады.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың бағыты жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаға бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді.

Математика сабақтарында оқушылардың есеп шығаруға деген қызығушылығын арттыру маңызды болып есептелінеді. Танымдық қызығушылық - бұл мектеп оқушысының бойындағы ең маңызды алға итермелеуші себеп болып табылады. Танымдық қызығушылық әсерінен әлсіз оқушылардың өздерінде алға дамушылық байқалады. Оқу-әдістемелік материалдарының қаншалықты түсініктілігі және қабылдауға ыңғайлылығы балаларға әсер етеді. Математиканы оқытуда балалардың танымдық қызығушылығын арттыру мақсатында ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолдану. Әдістердің әртүрлілігі мен сәйкестігі маңызды рөл атқарады. Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың сабақ барысында шаршауларын төмендету, жұмыс істеу қабілеттерін арттыру, түрлі әдістер оқушылардың әртүрлі деңгейде қабылдауына мүмкіндік береді. Деңгейлеріне қарай тапсырмаларды талдау, әр тапсырманы шешуге мүмкіндігі жететін, деңгейі сәйкес балаға беру, балаларға өз дағдыларын ұғынуға мүмкіндік берілуі керек.

Білім беру процесінде маңыздышарттардың бірі - мектеп оқушыларының бойында қызығушылық қабілетін дамыту. Танымдық қызығушылық - бұл мектеп оқушысының бойындағы ең маңызды алға итермелеуші себеп болып табылады. Танымдық қызығушылық әсерінен, тіпті әлсіз оқушылардың өздерінде алға дамушылық байқалады. Бойында мүмкіндігі шектеулігі бар балалардың дамуы көптеген факторларға байланысты болады, солардың ішінде оқу-әдістемелік материалдарының қаншалықты түсініктілігі және қабылдауға ыңғайлылығы да әсер етеді. Электрондық оқыту материалдарды білім беруде қолдану тек пәндік білімін жоғарылатып қана қоймай, ақпараттық құзыреттілігі мен түзетушілігінің дамуына мүмкіндік береді. Математиканы оқыту жүйесінде балалардың танымдық қызығушылығын арттыру және әдістердің әртүрлілігі мен сәйкестігі маңызды рөл атқарады; мүмкіндігі шектеулі оқушылардың сабақ барысында шаршауларын төмендетеді; жұмыс істеу қабілеттерін арттырады; түрлі әдістер оқушылардың әртүрлі деңгейде қабылдауына мүмкіндік береді. (Коваленко В. Г. 1995:158)

Математиканы оқыту жүйесінде балалардың танымдық қызығушылығын арттыру және әдістердің әртүрлілігі мен сәйкестігі маңызды рөл атқарады; мүмкіндігі шектеулі оқушылардың сабақ барысында шаршауларын төмендетеді; жұмыс істеу қабілеттерін арттырады; түрлі әдістер оқушылардың әртүрлі деңгейде қабылдауына мүмкіндік береді. Математика сабағында АКТ-ның келесі түрлерін қолдануға болады:

Ø Сабақ кезінде жаңа материалды өтуде презентацияны ,видео-сабақтарды қолдану;

Ø Жаңа сабақты өту кезінде электронды оқулық, интернет материалдарының бірнеше фрагменттерін қолдану;

Ø Оқыған материалды бекіту немесе білім мен білікті қолдану сабағында.

түрлі тапсырмаларды орындауда флипчарттарды қолдану;

Балалардың танымдық қызығушылықтарын дамыту үшін мынадай шарттарды қанағаттандыру қажет болып табылады:

- оқу-әдістемелік күнделікті, бірқалыпты, солғын, ақпараттық кедейшілік, баланың жеке тәжірибесінен бөлу стилінде болдырмау;

- шектен тыс тапсырмалар, балалардың шаршауына жол бермеу;

- түрлі әдістерді (астарлы әңгіме, ойын, кроссвордтар, проблемалар, эзіл, қызықты жаттығулар т.б.) ойын-сауықтар арқылы танымдық қызығушылығын арттыру, ынталандыру;

- арнайы ақыл-оймен жұмыс істейтін оқыту әдістерін қолдану, психикалық қызметінің және тәрбие жұмысы әдістерін үйрету. Егерде оқушылар білімі жаттанды болмаса, оқу материалдарымен жұмыс істеп, өздері шығармашылықпен айналысып және нәтижелерін өз көздерімен көрсе, оқушылардың білімі мықты болады.

Қазіргі заманғы сабаққа қойылатын талаптар:

Мүмкіндігінше, тұрақты «кері байланысты» жүзеге асыру, яғни, бірнеше рет оқушыны сабақта көңіл бөлу, кем дегенде 3-5 рет түсініксіз немесе дұрыс түсінбеген жерлерін сұрау; оқушының бір ғана сұраққа жауап беруіне байланысты бағаламау, балаларды сабақтың түрлі кезеңдерінде қойылған сұрақтарға жауап беруіне байланысты бағалаған дұрыс;

тұрақты және мақсатты түрде танымдық қабілеттерін дамыту, назар аудару жылдамдығы, жад, көңіл мен қиял барлық түрлері т.б барлығын назарда ұстау.

Әрбір мұғалімнің басты міндеті - оның пәнін жақсы үйрету ғана емес, сол арқылы баланың ойлау қабілетін дамыту. Мүмкіндігі шектеулі балалардың денсаулығы ақпаратты алу жолдарының өзгергенін қалайды. Мысалы, тапсырмаларды орындаудың жаңа тәсілдерін, оларды орындау жиіліктері сияқты арнайы жағдайларды қамтамасыз ету қажет. Оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану - оқу мотивациясын арттыру тәсілдерінің бірі. АКТ адамның негізгі қажеттіліктерін іске асыруға көмектеседі - байланыс, білім беру, өзін-өзі іске асыру сынды дүниелерді. Оқу процесіне АКТ енгізу, оқу процесінде сабақтың әсерлілігін жоғарылатады, мұғалімнің уақытын үнемдейді, тапсырмалардың жаңа түрлерін ойлап табу және қарсы байланысты түрлендіруге мүмкіндік береді. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны сабақ барысында қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады және оның бірнеше артықшылықтары бар. Осы артықшылықтарды сабақ беру барысында да, сабақ нәтижелерінен де көруге болады.

- Оқушыларға оқылатын құбылыстар мен объектілер туралы толық және дәл ақпарат бере отырып, оқу сапасын арттырады;

- Оқытудың көркемділігі артады, яғни оқушыларға қиын да күрделі материалдарды көрнекі түрде түсіндіруге қол жеткізеді;

- Оқытудың тиімділігі жоғарлайды және оқыту материалын түсіндіру мүмкіндігі артады;

- Оқушылардың ғылыми-дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыра отырып, олардың білімге құштарлығын, табиғи сұранысын қанағаттандырады;

- Мұғалімдерді техникалық жұмыстан босата отырып, үнемденген уақытта олардың шығармашылықпен жұмыс істеуіне жағдай жасайды;

- Мұғалім мен оқушының жұмысын жеңілдетеді.

«Сізге айтса – ұмытып қаласыз. Сізге көрсетсе – есте сақтайсыз. Өзіңіз жасасаңыз – сіз түсінесіз» - бұл нақыл тағы да бір рет АКТ – ды білім беру процесінде қолдану керек екендігін дәлелдейді. Қабылдауға дайындалу, енгізу және жаңа ақпарат туралы алғашқы пікірлер сынды: үш негізгі кезең бар. Жаңа материалды оқытуды әр түрлі тәсілдермен түсіндіруге болады, олар мыналар болып табылады: жаңа материалды оқытушы түсіндіреді немесе оқушылардың өз-ара талқылауының нәтижесінде бір – біріне түсіндіру. Мұндағы әр бір әдісті таңдау тікелей мұғалімге байланысты.

Осы әдістердің әрқайсысы таңдау, және оны оқушыларға көрсететін уақытын мұғалім өзі белгілейді, оқушылардың білім дәрежесіне, мүмкіндігіне орай талаптар қойылады. Мұғалімнің айта-тын тақырыбына сай демонстрациялық материалдар, презентациялар тақырыптан ауытқымай өз ретімен көрсетілуі қажет. Жаңа апараттар мүмкіндігі шектеулі балаларға өте ыңғайлы болуы шарт, және балаларды жалықтырып алмауы тиісті. Білім беру процессінде балалар тек білімді алып қана қоймай толық түсінуіне барлық мүмкіндіктерді жасау керек. Сабақтағы жұмыстар тірі қозғалыстар, балалардың қызығушылығы бірінен соң біріне тоқтамай ауысып отыруы қажет. Жаңа тақырыпты түсіндіру үшін жасаған презентацияда сондағы алған мағлұматтарды болашақта өз өмірінде қолдануға, дағдыландыруға да үйретіп үлгеру керек. Сөзсіз, жаңа дүниелерді үйренген кезде ғана сұрақтардың шешімі пайда болып, меңгере бастайсың, түсінесің, есте сақтайсың және өмірде қолданасың. (Мохаммад Н.В. 2015:208)

Ақпараттың үлкен көлемі балаларды ақпаратты қабылдауына қиындық туғызады, сондықтан жеңіл түрде маңызды ақпараттарды мысалдармен жеткізу керек. Үйренген тақырыбындағы ақпараттарды балалар бірнеше тапсырмалар әдістерімен шеше білуі қажет. Сондықтан презентациямен түсіндірілген жаңа тақырып жаттығу жұмыстарымен және баланың бойында шығармашылық қабілетін дамытатын тапсырмалармен жалғасын табуы керек. Мультимедиялық презентацияларды қолданған кезде мұғалім балалардың іс-әрекеттерін, көңіл күйлерін

назардан тыс қалдырмай болған жағдайларға қарсы іс –әрекетті дер кезінде жасап отыруы қажет. Әсіресе мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеу барысында мұқият болуыңыз шарт, өйткені мұндай балалардың жұмыс істеу қабілеттері төмен, есте сақтау қабілеттері нашар дамыған, ылғида өзгелердің назарын қажетсініп тұрады.

Ерекше назарды талап ететін балалар үшін тақырыптарды түсіну, ақпараттарды қабылдау, болып жатқан құбылыстарды ой елегінен өткізу үшін қарапайым балаларға қарағанда жаңа ақпаратты бірнеше қайталап түсіндіруді қажет етеді. Компьютерлік дидактикалық материалдар, ойындар бірнеше рет қайталаса да өз эмоциясын жоғалтпай, бір тонда бірнеше рет қайталай алады. Қазіргі таңда кей мұғалімдердің өз сабақтарында қолданып жүрген бірнеше компьютерлік ойындары, олар: оқыту, танымдық-бақылау, сюжетті-рөлдік және шығармашылық бағыттарда. Мұндай оқу-ойындарын жүзеге асыратын компьютерлік технологиялар педагогикада қолданылатын дәстүрлі коррекциялық әдістердің жаңа түрлерінің пайда болуына мүмкіндік береді.

- 1) Деңгейлеріне қарай тапсырмаларды талдау; әр тапсырманы шешуге мүм
- 2) кіндігі жететін, деңгейі сәйкес балаға беру; Баланың дамуында «көрінетін» мәселелерді дәстүрлі оқыту әдістерінде анықтау қиын; бұл мәселелерді арнайы оқу тапсырмаларына айналдыру;
- 3) балаларға өз дағдыларын ұғынуға мүмкіндік беру;
- 4) компьютерде жасалатын тапсырмалар ыңғайлы және тапсырмалардың сәтті шығуына қолайлырақ ету;
- 5) оқушы жасаған қателіктерін өз көзімен көріп, қатені түзетуге ұмтылады; өзімен жұмыс жасай бастайды; өзін-өзі бақылау әдістерін іздейді;
- 6) балалар аз шаршап, ұзағырақ жұмыс жасайды;
- 7) бала экранға қарап, өз жұмысының нәтижесін өзі көреді.

Әр түрлі пән сабақтарында жаңа технологияны пайдалану білім мазмұнын жаңартумен, ақпарат–тық ортаны қалыптастыруымен, сондай-ақ сапалы білім беру мүмкіндігінің жоғары болуымен ерекшеленеді. АКТ сабақ барысында қолдану, компьютерлік ойындармен жұмыс істеу балаларды алдыға жылжытып, қызығушылығын арттырып қана қоймай, мақтауды тек мұғалімдерден ғана емес, компьютерден де мақтаулар есітуіне мүмкіндік береді. Бұл әртүрлі шығармашылық және дамытушылық жаттығулар, АКТ пайдалану арқылы жасалатын тесттік тапсырмалар, балалардың танымдық белсенділігін арттырып, әлеуеттік қабілеттерін дамытып, оқушылардың негізгі құзыреттілігін қалыптастырады.

Арнайы білім беру жүйесінде міндеттердің жетістік құралдарының бірі түзеу – дамыту жұмысында – интерактивті технологияларды-компьютерлік ойындарды қолдану болып табылады. Дефектология саласындағы зерттеулер арнайы білім беру жағдайларында негізгі міндеттерді шешу үшін педагогикалық процессінде ИКТ тиімділігі арнайы педагогпен келесі бағыттары бойынша жұмысты өткізудің сапасынан тәуелді деп анықталды:

- дамуында ауытқушылықтың, интерактивті құралдарды – компьютерлік ойындарды қолданудың барлық кезеңдерінде әрекет субъектілерінің әлеуетті және іс жүзіндегі мүмкіндіктердің кешенді психологиялық-медициналық-педагогикалық диагностикасы (алғашқы, ағымдағы және қорытынды диагностикасы; әрекет нәтижелерінің бақылауы болжамдалады)

- өзара әрекеттесу кезеңдерінің компьютерлік ойынмен құрылымдалануы:

*педагогикалық әрекеттің жоспарлануы, мақсаттары, міндеттері;

*компьютерлік ойын өнімінің мазмұның іріктеу;

*өзара әрекеттесудің ұйымдастырушылық нысандарын тандау және арнайы педагогтың позицияларын анықтау;

*әрекеттің нәтижелерін бөліп қою.

- қойылған міндеттерді шешу үшін компьютерлік ойындардың әлеуетті және іс жүзіндегі мүмкіндіктерді анықтау:

*дамуында ауытқушылығы бар тұлғаларды түзеу, компенсациялау және абилитациялау;

*үйрету;

*оптималды қолайлы жағдайларды ұсыну арқылы активті социумға оларды әлеуметтендіру және интеграциялау.

- арнайы білім беру мекемесінің жағдайларында интерактивті технологиялармен жекешелендіру мен дифференциациялау өзара әрекеттесуі:

*ойын мазмұның және психофизикалық даму ерекшеліктерін іріктеу кезінде бұзушылықтарды есепке қою;

*әрекет қарқындарын тандауға ұсыну.

-интерактивті технологиялармен тікелей өзара әрекеттесу жағдайында дербес әрекеттесу мен әлеуметтік маңызды нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігін ұсыну, негізгі мақсаты ретінде баланың жетістігін ұсынуымен әлеуметтік модельдерді шамалылық ойын шындық социумға ауыстыру;

-өзара әрекеттесу жүйесін құрастыру: педагог-бала, интерактивті технология-әлеуметтік серіктестіктің принциптерінде компьютерлік ойыны:

ұйымдастыру функцияларын табыстау, позитивті әлеуметтік белсенділіктің дағдыларын қалыптастыру мақсатында баламен ойын әрекетіне басшылық жасау.

Қазіргі заманның кезеңінде ойын, білім беру оқыту ресурстарының молдығына қарамастан мүмкіндігі шектеулі баланың, әсіресе күрделі бұзушылықтарымен балалардың жеке ерекшеліктеріне жауап беретін компьютерлік ойынның оптималды тандауын істеу қиын.

Аталмыш мәселенің шешімі: түзеу-педагогикалық процессін оптимизациялауына, дамуында бөгеті бар балалардың оқытуын жекешелендіруіне мүмкіндік беретін компьютерлік техниканы қолдану болып табылады.

Педагогтың балалардың әрекетін түрлендіру, сабақтарды одан да қызықты және танушылық істеу тілегі олардың жаңа сөйлесу айналымына, өзара түсіністігіне шығарады, онда аса маңызды рөлін жеке компьютерлік ойындардың, баланың психологиялық физикалық жай-күйі есепке алына отырып ойын сабақтардың әзірлемесі болып табылады.

Компьютерлік техниканың мультимедиялық мүмкіндіктерін қолдану есебінен:

*ақпаратты меңгеру процесінің сапасы, көрнекілігі және тартымдылығы арттылады;

*психологиялық танушылық процесі ретінде түсінудің барлық компоненттеріне ықпал етуі жүзеге асырылады.

*баламен оқу материалын түсінуі жақсартылады.

*ойын сюжеті және оның барысы бойынша әрекеті деп айтылған сөз сөйлеудің стимуляциясына және балалардың өз тәжірибесінен эмоционалды түсініктемесіне ықпал етеді;

*білім беру – тәрбиелеу процесіне қарқындылығы мен эмоционалды тартымдылығы қамтамасыз етіледі.

Логикалық қойылған міндеттері мен мультимедияның оптималды тандалған құралдары кезінде баланың психофизикалық дамуының жетіспеушіліктерін түзету мен компенсацияның тиімді нәтижелеріне қол жеткізу болады.

Осымен, мүмкіндігі шектеулі балаларға білім берудің актуалды міндеттерін шешу үшін компьютерлік ойынды пайдалануымен түзету-дамыту жұмысының ұйымдастырылуы мәдени-білім беру ортасын кеңейтуіне және баланың белсенділігін және дербестілігін көрсету үшін, қазіргі замандағы социумға интеграциялау үшін қосымша жағдайларды жасауына мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. В. Г. Коваленко. Дидактические игры на уроках математики: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1990г. – 96с.
2. М. Ю. Шуба. Занимательные задания в обучении математике: Кн. Для учителя. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1995г. – 222с.
3. Я. И. Перельман. Живая математика. Математические рассказы и головоломки. М. , “Наука” 1970 – 159с.
4. “ИКТ в образовательном процессе” доклад Мохаммад Н. В. <http://pages.marsu.ru/iac/school/sc11/ikt>. Н

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Тех.ғ.д., профессор **М.Е.ЕСКАЛИЕВ***
А.Ж. ТҮЙҒЫНБАЙ

Түйіндеме:

Мақалада осы заманғы географиялық білімді ізгілендіру, демократияландыру, таңдау, салалау, топтастыру, аймақтандыру, интеграциялау, компьютерлендіру, экологияландыру, саясаттандыру, әлеуметтендіру, елтану тарихымыз тәріздес өзекті мәселелерге көңіл бөлу, жүзеге асыру мақсатында өскелең ұрпақтың назарына, қызығушылығына айналдырып, болашақта қоғам талаптарына сай қалыптастырып, таңғажайып ғылым саласына білімгерлерді үйрету көрсетілген.

Мақалада экологиядағы математикалық модельдеудің жалпы принциптері мен кейбір элементтері берілген және олардың ерекшеліктері айқындалған. Математикалық модельдеу үдерісінде мақсатты функцияны және айнымалы параметрлерді таңдап алуының байланысы сипатталған.

Тірек сөздер: географиялық білім, экологиялық модель, математикалық модель

IMPORTANCE OF ENVIRONMENTAL RESEARCH IN GEOGRAPHICAL EDUCATION IN SENIOR CLASSES

Abstract:

The article focuses on topical issues such as humanization of modern geographical knowledge, democratization, selection, distribution, classification, regionalization, integration, computerization, ecology, politicization, socialization, history of the country, the purpose of the future generations, , and shows students in the field of astounding science. In the article some general principles and some elements of mathematical modeling in ecology are given and their features are singled out. In the modeling process, the relationship between the modeling process and the choice of the objective function and variable parameters is described.

Keywords: geographical education, ecological model, mathematical model

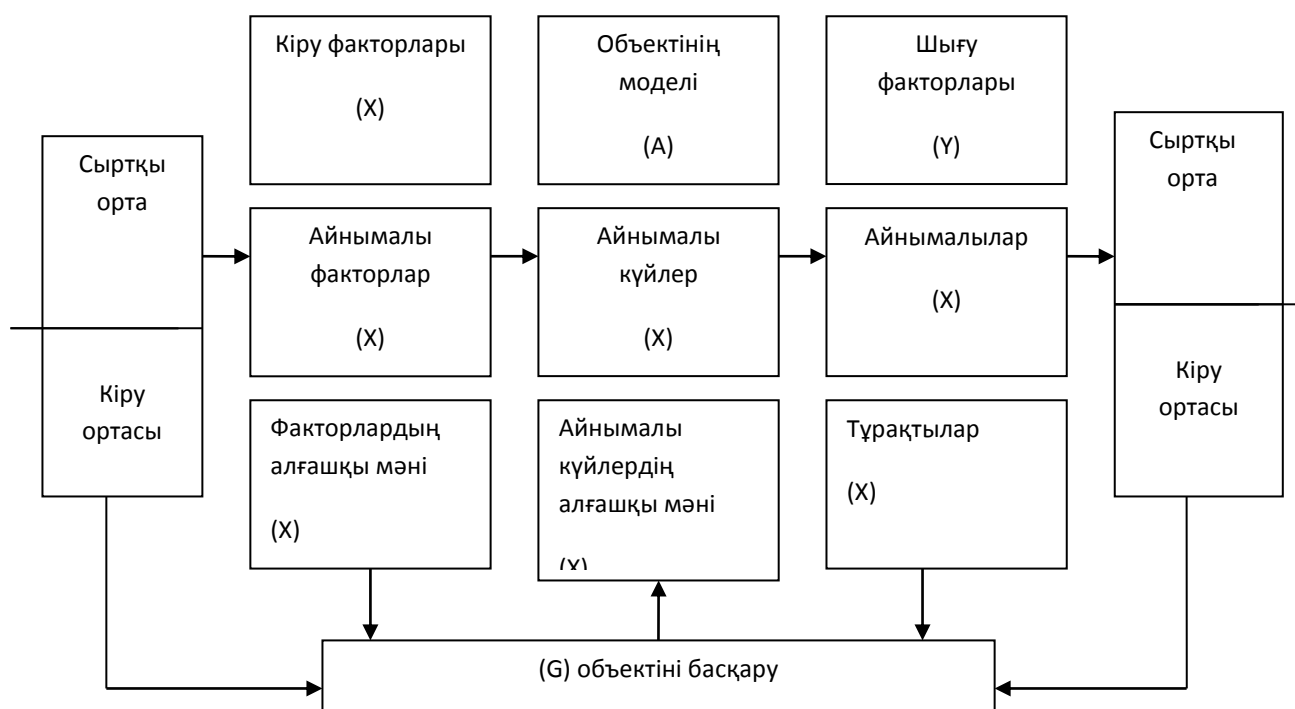
КІРІСПЕ

Сапалы білім беру қазіргі уақытта, білім алушылардың жұмысын ұйымдастыруда жаңа әдістер мен технологияларды кеңінен пайдалануды, білім беруді ақпараттандыруды талап етеді. Ақпараттық-коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді.

Географиядан білім берудің мақсаты — «географиялық орта-адамның мекендейтін орны» деп білетін көзқарастар мен ұстанымдар жүйесін қалыптастыру арқылы білімгерлерге география ғылымы, жер ғаламшары, оның табиғаты және халқы, географиялық карта туралы бастапқы түсініктерді және алғашқы географиялық-экологиялық білім мен біліктерді беріп, үйретіп, дәріс беріп отыру қажет. Соңғы он жылдай шамасында қоршаған орта жағдайының бұзылуына байланысты экологиялық үрдістерді оқып үйренуге қызығушылық зерттеушілерді математикалық модельдеуді қолдануға итермеледі. Экологиялық құбылыстардың соншама күрделене беруіне байланысты модельдеу қазіргі заманда элетронды есептеу машиналары арқылы жүргізіледі.

Экологиядағы модель – бұл аралас модельдер (логика-математикалық, математика-графикалық), белгілі бір математикалық тәуелділіктің, логикалық құрылымдардың, схемалардың, матрицалардың т.б. белгілі бір жиынтығы. Экология-математикалық модель, объектінің схемалық моделі түрінде берілуі мүмкін (1 сурет) және $\phi(t) = f(X, A, G, Y, \Omega, t)$

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, yeskaliyev@mail.ru



Сурет - 1

Уақытқа байланысты функционалдық дәлділік түрінде объектінің күйін көрсетеді. Осы сияқты объектілерді немесе оның кейбір бөліктерін модельдеуде әртүрлі мақсатта әртүрлі модельдеу әдістері қолданылады.

Бірақ қандай бір модельдерді құрғанмен, біз нақты объектімен салыстырумыз керек. Ол үшін әр түрлі эксперименттер жүргізіледі. Сонымен экологиялық процесстерді модельде ең бастысы ақпараттық модельдеу болып табылады.

Экологиялық объектілерді модельдеудегі басты принцип, ол интегрализм принципінің анықталмағандықтан, инварианттықтан өзгермеушілік іс-әрекеттің (деятельность) басты көрінісі.

Интегрализм принципі бүтіннің және бөліктердің өзара қатынасы үш элементтің жиынтығымен анықталады.

бірінші - өзара әсерлесу жүйенің пайда болуы – бүгінге тиісті бөліктердің байланысы.

екінші – бөліктердің бүтінге кірудегі кейбір қасиеттерін жоғалтуы

үшінші – құрамдас бөліктердің келісілгендік қасиетінен бүтінде жаңа қасиеттің пайда болуы.

Анықталмағандық принципі, «жиік» бойынша экологиялық процесстер ыдыраңқы және анықталмаған. Инварианттық принцип бойынша кез келген регион үшін жүйенің моделі инвариантты болуы керек. Іс-әрекеттің басты көрінісі стандартты деп бөліп қарастыруға болатын әртүрлі экологиялық жүйеде «ұқсас» көріністі әрекеттен құралады.

Математикалық модельдің экспериментпен салыстырғандағы артықшылығы төмендегі үш ерекшелігіне байланысты:

біріншіден, бұл географиялық эксперименттің қойылуы және жүргізілуіне қажет материалдық ресурстарды үнемдеу; екіншіден, эксперимент жүргізушінің еркі бойынша экологиялық өзгеру жүйелерді апробациялау мүмкіндігі; үшіншіден, аз ғана мерзімнің ішінде ұзартылған өмірлік циклды жүйенің жұмысқа қабілеттілігін бағалау.

Зерттелініп отырған объектіге байланысты экологиядағы модельдеуді бірнеше дәрежеге бөліп қарастыруға болады: микродеңгейлі (кішігірім аудан деңгейінде экологиялық үрдістерді зерттеу), макродеңгейлі (географиялық аудан көлемінде), мегодәрежелі (барлық планеталар деңгейінде).

Модельдеудің қазіргі теориясы мамандарға кері есептерде экологиялық үрдістердің жуықталған моделін құру кезінде модельдеудің көрнектілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Модельдеу үрдісі бірнеше процедурамен байланысты, мысалы, арнаулы функцияны, айнымалыларды, параметрлерді және т.б. таңдау.

Айнымалыларды таңдау. Айнымалылар жағдайы, фактор жылдамдығы және т.б. болып ажыратылады. Олар өз кезегінде қосымша және басқарушы болып бөлінеді.

Кез келген берілген уақытта айнымалылар жағдайы жүйенің жағдайын анықтайды (фазалық айнымалылар). Қарапайым мысалға лақтырымдардың көлемі және оның маңыздылығы жатады. Айнымалылар өлшемді түрде берілуі тиіс. Егер жүйе x_1, x_2, \dots, x_n айнымалылар жағдайының көмегімен берілсе, онда t уақытта жүйе жағдайы бірғана әдіспен анықталады.

Жылдамдық айнымалылары (өсу) – бұл берілген уақытта жүйеде жүріп өтетін берілген үрдіске сипаттама. Бұл үрдістерді түрлендірулер немесе жылжулар деп атауға болады.

Қосалқы айнымалылар объектіні тереңірек түсінуге, жекелеген жағдайларда бақылау нәтижелерін салыстыруды ықшамдауға жәрдемдеседі, мысалы атмосфераға лақтырылатындардың екпінді қарқындылығын

$$R_n = \frac{1}{\Pi} \frac{d\Pi}{dt},$$

Мұндағы Π – лақтырылатындардың көлемі, $d\Pi - dt$ уақыт ішінде лақтырылатындардың өсімшесі.

Басқарушы айнымалылар – бұл математикалық модельдеуге кіретін мөлшерлі көрсеткіштерге және коэффициенттерге тәуелсіз.

Берік және дәл есептелінген мәндері өзгермейтін сандық шамалар тұрақтылар болып түсіндіріледі.

Тұрақтыларға қарағанда сан мәндері азырақ айырмашылықпен ажыратылып сипатталатын термин «параметрге» жатады.

Пармерлерді және тұрақтыларды белгілеу үшін P символы енгізіледі, ал параметрге тиісті шамаларды c индексменжазамыз, мысалы, S_c – шығын айнымалылары тағы с.с.

Модельді ықшамдау параметрлер мәндерін және бастапқы шарттарды X_i ($i = 1, n$) кооректировка жасаушы модельді нақты сипаттайтын және базалық теңдеулерді сақтаумен байланысты. Мысалы, t_1, t_2, \dots, t_n белгілі бір уақыт аралығында нақты жүйеде Y_n конкретті сипаттама өлшенсін, осыған сәйкес y_1, y_2, \dots, y_n мәндерін белгілейміз. Осы шарттарда модель бойынша Y_1, Y_2, \dots, Y_n күйлерін белгілейміз, мұндағы Y_i - сипатталатын жүйедегі болжанатын шамалар. Егерде y_n және Y_i арасында айырмашылық бар болса, онда ол шаманы үйлеспеушілік деп аталады және былайша белгіленеді

$$r_i = y_i - Y_i \text{ немесе } r_i = \ln\left(\frac{y_i}{Y_i}\right).$$

Үйлеспеушіліктің квадраттарының қосындын есептеуге болады

$$R = n \sum_{i=1} a_i r_i^2,$$

Мұндағы a_i - кейбір салмақты коэффициент, r_i үйлеспеушіліктің әртүрлі сапалы маңыздылығында қолданылады.

$$\text{Сонымен } a_1 + a_2 + \dots + a_n = 1$$

Үйлеспеушіліктің қосындысы модельдердің прототипке жақынырақ болғанда пайдаланылады және екі құраушыға бөлінеді

$$R = R_{ag} + Re$$

Мұндағы R_{ag} - модельдің түп-тұлғаға (прототип) сәйкес еместігін білдіреді;

Re - экспериментте берілгендердің қателігі.

R -дің шамасы P_1, P_2, \dots, P_k жүйенің параметрлеріне тәуелді ретінде қарастырылады, сондықтан R_e -нің болашақ мәні мына формула бойынша анықталады:

$$R_e = (n - k)\sigma^2,$$

Мұндағы n - өлшемдер саны;

k - параметрлер саны;

σ^2 - қателіктердің дисперсиясы.

R -дің P_i ($i= 1, k$) параметрлеріне тәуелділігі былайша жазылуы мүмкін

$R=R(P_1, P_2, \dots, P_k)$.

$R(P)$ функцияның минимумын анықтау үшін ең кіші квадраттар және градиентті, т.б. әдістер пайдаланылады.

Модельдің сезгіштік критеріінің сапасы ретінде берілген уақытта Y_i шамасы болжанады, осы шамаға байланысты болатын параметрлер белгілі жәнемынадай өлшемсіз шама ұсынылады

$$S(Y_i P_i) = \frac{\delta Y_i}{\delta P_i} \frac{Y_i}{P_i} \approx \frac{\delta Y_i}{Y_i} \frac{P_i}{\delta P_i},$$

Мұндағы δP_i - параметрлердің аз өсімшесі;

$\delta Y_i - P_i$ параметрлерінің өзгеруіне тиісті Y_i өсімшесі

$S(Y_i, P_i) > 1$ болғандағы параметрлер шығу көрсеткішіне күшті әсер етеді және керісінше.

Қорытынды

География пәнін оқытуда заманауи әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамыту, экологиялық функционалдық сауаттылық дағдыларын қалыптастыру.

Теориялық білімдерін өмірде қолдануға бағытталған тапсырмалар мен тәжірибелерді мәні бар зерттеу жұмыстарын шешу үшін, игерген білім және білігін қолдану үдерісінде танымдық қызығу-шылығын, зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін дамыту.

- Сыныпта күрделі материалды тікелей пайдаланып, сөйлеу дағдылары мен оқу, түсіну біліктерін дамытуға;

- Интернет желісінен алынған материалдармен мәселелік талқылаудың негізінде монологтық және диалогтық сөйлеу біліктілігін жетілдіруге;

- Мұғалімнің тәжірибелі әрі тиімді сабақ өткізу үшін қандай да бір ауқымды материалды таңдай алу мүмкіндігі;

- Тәжірибелік сабақ өткізу үшін жаратылыстану бағыты бойынша анықтамалар алу, сөздіктерден алынған материалдарды пайдалану.

Бір сөзбен айтқанда әлемдік деңгейде салыстырылатын білімді де білікті және меңгерген білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білетін оқушыларды тәрбиелеу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 www.issl.dnttm.ru — сайт журналы “Исследовательская работа школьника”. Публикуются основные материалы проекта, избранные тексты.

2 Куртяник М.А. "Формирование коммуникативных компетенций учащихся на основе внедрения информационных технологий"

3 Леонтович А. В. Учебно-исследовательская деятельность школьников как модель педагогической технологии //Школьные технологии, 1999. № 1-2.

4 Белгібаев М., Бисенова А. География және табиғат. – Алматы, 2015ж

5 Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. Волгоград: Перемена.-1995.

ФИЗИКА ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМІН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

тех.ғ.д., профессор **М.Е. ЕСКАЛИЕВ***
А.М. АҚБАЕВА

Түйіндеме:

Мақалада педагогикалық жоғарғы оқу орындарындағы физика мамандығы студенттеріне ақпараттық технологияларды оқытудың маңызы мен алатын орны туралы мәселелер қарастырылған. Дәстүрлі оқыту әдісімен қатар, мультимедиялық ресурстар мен компьютерлік технологияларды оқыту процесіне енгізу мамандар даярлау сапасын арттыратындығы жайлы айтылған. Инновациялық типтегі презентацияларды, виртуалдық демонстрацияларды, мини фильмдер мен практикумдарды қолдану қажеттілігі баяндалған.

Тірек сөздер: ақпараттық технология, оқыту технологиясы, бағдарлама, тәжірибе, құралдар.

THE IMPORTANCE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN IMPROVING THE EDUCATION OF STUDENTS OF PHYSICS TRAINING

Abstract:

The article considers the importance of teaching information technologies for students of physical and pedagogical universities. In addition to the traditional teaching methods, the introduction of multimedia resources and computer technologies in the learning process will improve the quality of teaching. The need to use innovative presentation presentations, virtual demonstrations, mini-films and seminars.

Keywords: information technology, teaching technology, software, experience, tools.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік программасы: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алуға қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу» - делінген [1:20].

Бүгінгі таңда қоғамның дамуы ақпараттандырумен қатар жүріп жатыр. Мұны біз адам өмірінің барлық салалары мен кәсіби қызметтерінен көрініс тапқанын байқаймыз.

Қазіргі уақытта қоғамды ақпараттандыру адамдарға жана талаптар қоюда, ақпараттық ортада бағдарлай алуы, жетілдірілген технологияларды тез меңгеруге дайын болулары керек. Ақпараттандыру үрдісі бірінші кезеңде білім беруге әсер етті. Еліміздегі білім беру саласын ақпараттандыру тұжырымдамаларына сәйкес білім беруді ақпараттандырудың негізгі мақсаттарының бірі – ақпараттық технологияларды пайдалану негізінде еліміздегі білім беру сапасын арттыру болып табылады. Осы мақсатқа жетудегі негізгі шарт – қазіргі мұғалім қоғамды, білім берді ақпараттандыру жағдайында білім беру үрдісін тиімді құруға қабілетті болуы керек. Бүгінгі қоғамның қоятын талабы – мектеп пен жоғарғы оқу орындарында қазіргі жағдайда тиімді қызмет жасауға қабілетті мамандарды дайындау болып табылады. Мұғалім өзінің кәсіби қызметінде ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білім беру сапасы мен оған қолжетімділікті арттыруға әсер етеді.

Білім беру жүйесі білім алушыларды ақпараттық қоғамда өмір сүруге дайындауға, оларды осы ортада әрекет жасауға үйретуге, оның барлық мүмкіндіктерін кәсіби қызметте толық пайдалануға бағыттайды. Ақпараттық технологиялардың үнемі күрделенуі және технология түрлерінің өзгеруіне байланысты қазіргі мамандардың оны меңгеруі тиісті білім көлемі, біліктілік және дағдылар үздіксіз

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, yeskaliyev@mail.ru

өсуде. Бұл күндері қоғам білім беруді заманауи әлемге бейімдеу жолдарын іздеуге аса қызығушылық танытуда.

Оқыту уақыт ағымына сай ақпараттық әлемнің кеңеюімен қатар жүруі керек. Компьютерлік және ақпараттық технологиялар оқытудың мазмұны, әдістері мен нысандарына әсер ете отырып, оқу үрдісіне тереңірек енуде. Ақпараттандыру құралдарының, ақпараттық және ақпараттық технологиялардың дамуы, кез келген пәндік қызметтің ақпараттық ортасын құруға алып келеді. Бұл жалпы және жоғары педагогикалық білім берудегі физика пәнін оқытудың мақсаттарын, мазмұнын, формалары мен әдістерін қазіргі қоғам сұранысына сай қайта қарастыруды талап етеді.

Педагогикалық жоғары оқу орындарының оқытушыларына қойылатын талаптар қазіргі қоғам қажеттілігінен туындайды. Жаңа қоғам мұғалімі тек кәсіби шеберлігі жоғары адам ғана емес, рухани дамыған, шығармашыл, мәдениетті, білім құндылығын түсінетін, педагогикалық технологияларды меңгерген, ғылым мен техника жетістіктері негізінде кәсіби даярланған болу тиіс. Осындай талап деңгейіндегі маманды даярлау жоғарғы оқу орындарының үлесіне тиеді. Педагогикалық мамандық – білім беру нәтижесінде алынған және берілетін біліктілікке сәйкес кәсіптік – педагогикалық міндеттерді алға қоюды және шешуді қамтамасыз ететін білім, іскерлік және дағдылардың жиынтығынан тұратын күрделі үрдістің жемісі, осы кәсіптік топ шеңберіндегі қызмет түрі [2.12].

Жалпы физикадан білім берудің мақсаты – терең білім, дағдылар мен икемділіктер негізінде, өзін – өзі дамытудағы жауапты шешімдерді қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру, соның ішінде, ақпараттық технологияларды терең меңгерген, бүгінгі жылдамөзгермелі қоғамға лайықты, жаңашыл тұлғаны қалыптастыру.

Физиканы оқыту технологиясы мен әдістемесі бір – бірімен тығыз байланысты. Физиканы оқыту әдістемесі «Нені оқыту керек?», «Не үшін оқыту керек?» «Қалай оқыту керек?» деген сұрақтарға жауап іздесе, оқыту технологиясы «Қалай нәтижелі оқытуға болады?» деген мәселенің шешімін іздейді. Олардың мақсаты бір, оқытудың тиімді жолдарын қарастыру. Оқытудың тиімді жолдары оқытудың әр түрлі әдістері арқылы анықталады [3:15].

Жаңа технология бойынша оқыту құралдарында студенттердің өздігінен танымдық іс – әрекетін жүргізе алатындай болуы қажет. Оқулықтағы теориялық және практикалық материалдардың берілу жолы осы мақсатты қанағаттандыра алатындай, студенттердің өз бетімен білім алуына бейімделіп жасалуы осы мүмкіндіктерді жүзеге асырады.

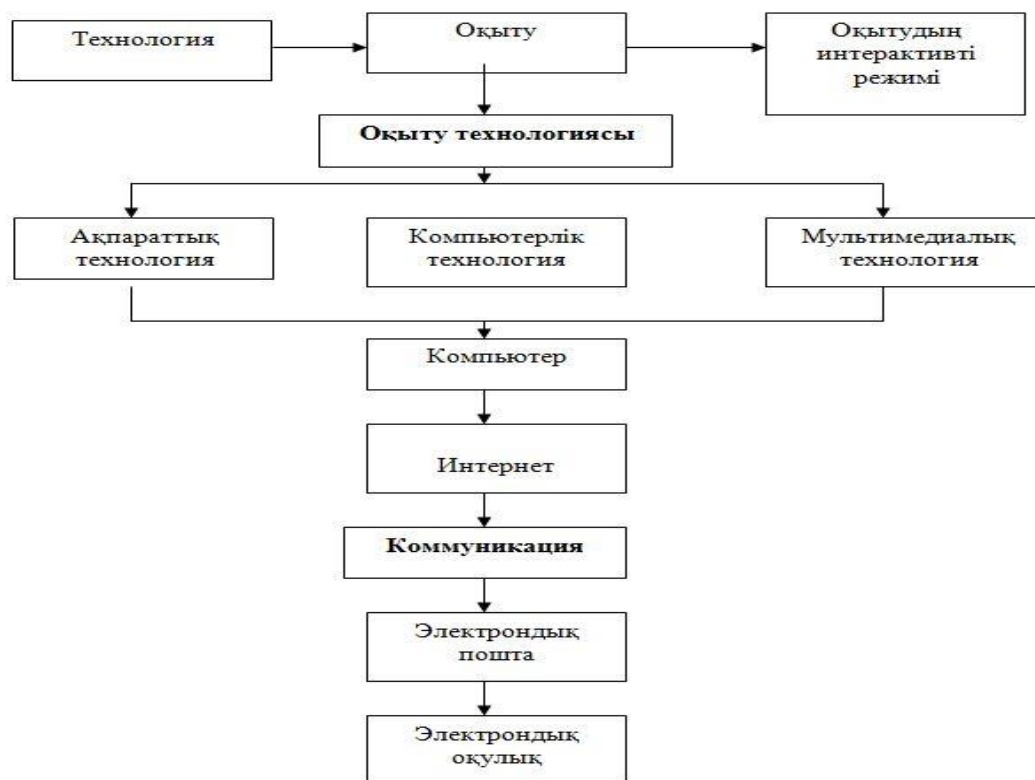
Ақпараттық технологияларды сабақта пайдаланудың негізі мақсаты: Қазақстан Республикасында біртұтас білім беретін ақпараттық ортаны құру, жаңа ақпараттық технологияны пайдалану, Қазақстан Республикасындағы ақпараттық кеңістікті әлемдәк білім беру кеңістігімен байланыстыру.

Ақпараттық технологиялардың негізгі міндеттері:

- Сабақта ақпараттық технологиялар құралдарын қолдану;
- Практикалық тапсырмаларды анықтап, оны орындау;
- Ғылыми-ізденушілік және оқу-әдістемелік жұмыстарды жүргізу.

Ақпараттық технологиялардың қағидалары:

- Жеке тұлғаның интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- Технологиялық құралдар арқылы игерілетін тапсырмалар мен мәліметтердің түсініктілігі;
- Білімділік пен тәрбиенің бірлігі;
- Жалпы компьютерлік сауаттылық;
- Оқыту мен тәрбиелеудің жылдамдығы.



Сурет 1. Оқыту технологиясы.

Физика пәнінен ақпараттық технологияларды жүзеге асырудағы жұмыс түрлеріне тоқталып өтейік. Ақпараттық технологияларды пайдаланудың негізгі құралдарының бірі – интерактивті тақта, мұнда мультимедиялық және онлайн сабақтарын өткізуге болады.

«Интерактивті» сөзін ағылшын тілінен аударғанда «бірлесіп әрекет жасау» деген мағынаны білдіреді. Білім берудегі интерактивті технология – бұл сабақ барысында студенттердің ұжымдық жұмыс жасауын қамтамасыз ететін, бірін – бірі толықтыратын және барлық студенттердің қатысуын ұйымдастыратын оқыту технологиясы. Бұл құрылғы компьютер, мультимедиялық проектор және ақпараттарды енгізуге арналған активті қаламнан, интерактивті қаламнан тұрады. Интерактивті тақта интернеттен ақпаратты алуға мүмкіндік жасаумен бірге, оқытушылар үшін керемет көрнекі құрал да бола алады. Физика бойынша сабаққа қажетті материалдарды алдын-ала дайындап қойып, сабақ барысында пайдаланудың тиімділігі өте жоғары болатыны белгілі. «Activstudio және «Smart Notebook» программаларында физика пәнінің оқытушылары өзінің сабағында қолданатын материалдарды алдын-ала компьютерге енгізіп, сақтап қоя алады. Дәрістік, практикалық тапсырмалар, топпен жұмыс істеу, ақпараттық технологияларды қолдана отырып, сабақта презентацияларды құру, графикалық, мәтіндік, кестелік редакторларда еркін жұмыс істеу, жаппай студенттерді пән сабақтары бойынша сұрақ – жауаптармен тестілеу, электронды оқулықтарды, видео, аудио, фото нысаналармен жұмыс жүргізу жолдарын қолдануға болады.

Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл студенттердің өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз – өзіне сын көзбен қарауына және жеткен жетістігінен ләззат алға мүмкіндік береді. Ол үшін оқытушы өткізетін сабағының түрін дұрыс таңдай білуі қажет.

Жаңа ақпараттық технологияның басты тиімділігі – бұл оқытушыға физика сабақтарындағы оқу үрдісін түбегейлі өзгертуге, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейте отырып, әрі сабаққа қажетті тарихи материалдарды пайдаланып, оқушылардың дүниетанымдарын кеңейтуге және қабілеттерін көре білуге, оны дамытуға толық жағдай жасайды.

Сабақта компьютерді пайдаланудың тиімділігін былац саралап көрсетуге болады.

1. Студент пен оқытушының оң қатынаста болуына ықпал етеді. Олай дейтініміз, студенттер компьютермен тікелей қатысты болғандықтан өзін еркін сезінеді.

2. Компьютермен жұмыс барысында студенттердің белсенділік, жауапкершілік және өзіндік шығармашылық қабілеттері қалыптасады, Студент өз бетінше еңбектенеді. Өз еңбегінің нәтижесін көреді. Өзін – өзі қадағалауға мүмкіндік туады. Тапсырмаларды оқытушының көмегінсіз орындайды. Сол арқылы ойлау және есту қабілеттері дамиды.

3. Берілген материал бірсарынды болып, тек оқытушы ғана сөйлейтін болса, студенттер тез жалығады, сабақ сәтсіз аяқталады. Осындай көңілсіз жағдайларды болдырмау үшін физика сабағында компьютер арқылы студенттердің белсенділігін арттыратын элементтер қолданылады. Мысалы, іргелі теориялардың құрылымын көрсететін кестелер:

1. Электронды оқулықтың тиімділігі;
2. Жалпы теорияның құрылымы;
3. Классикалық механика теориясының құрылымы;
4. Мектеп физикасындағы теорияның құрылымы;
5. Классикалық механика теориясының құрылымдық жүйесі;
6. МКТ және термодинамика негіздерінің құрылымдық жүйесі;
7. Электродинамика бөлімінің құрылымы;
8. Классикалық электрондық теорияның құрылымдық жүйесі;
9. Максвеллдің электрмагниттік өріс теориясының құрылымдық жүйесі;
10. Салыстырмалылықтың арнаулы теориясының құрылымдық жүйесі;
11. Кванттық физика теориясының құрылымдық жүйесі.

Дидактикалық үлестірмелер (жалпы физика бөлімінен тест, бақылау жұмыстары), түрлі ребустар, суреттер мен жұмыс, кроссвордтарын жатқызуға болады. Сондай – ақ, мини фильмдер; Джеймс Максвелл; Эрстед тәжірибесі; Майкл Фарадей; фотоэффект; Генрих Герц және радиотолқындар; Фуко тогы және т.б. бар.

Ақпараттық технологияның оқытушы жұмысына тиімділігі – студенттердің біліміндегі олқылықтарына үнемі зерттеу жүргізіп, түзету жұмыстарымен айналысуға пайдасы бар.

Қазіргі қоғамның даму қарқыны оқытушылар шығармашылығын жаңаша, ғылыми-зерттеу бағытында құруды талап етеді. Сондықтан ХХІ ғасыр – информатика ғасыры, ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда мемлекетіміздің болашағы – жас ұрпаққа заман талабына сай білім беріп, жан-жақты дамуына ықпал ету оқытушыдан шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді.

Компьютер және ақпараттық технологиялар негізінде ұйымдастырылған оқыту үдерісі студенттердің жаңаша ойлау қабілетін қалыптасырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға, нәтижесінде – өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашады.

білім жүйесіне енгізу. Осы тұрғыдан алғанда авторлар ұсынып отырған мақаланың көкейкестілігі күмән туғызбайды.

Қорытынды

Қорыта келгенде, оқыту үдерісінде ақпараттық технологияларды қолданып оқыту арқылы дүниенің тұтастығын түсінеміз, жалпы интеллекттің артуына ықпал жасаймыз. Ал біздің жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындау үдерісінде заманауи ақпараттық технологияларды оқу үдерісінде қолдану жаңа оқу пәндерінің пайда болуына алып келеді және осыған байланысты Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы студенттердің ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары деп есептейміз.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі педагогика мамандардың кәсіби даярлаудың сапасын арттыру болып табылады. Педагог мамандардың кәсіби даярлығының сапасын арттыру көптеген факторларға тәуелді. Атап айтқанда, оқыту әдістемесін жетілдіру, жаңа оқыту технологияларын оқытудың жаңа формалары мен тәсілдерін қарастырудың өзектілігі артады. Компьютерлік коммуникация – білім беру және оны жеткізу мен қамтамасыз ете отырып, жоғарыда аталған технологиялардың барлығының ажырамас құрамы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік программасы. – Астана, 2012.
2. Кузьмина Н. В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся.// Вопросы психологии. -№1, 2009. – С.20.
3. Акитай Б.Е. Физиканы оқытудың теориясы және әдістемелік негіздері. – Алматы: Қазақ университеті. 2006.
4. Садықов Б.Қ. Интерактивті тақта – ғажайып құрал.//Алтын ұя газеті. –2008.№02(178) - 24 қаңтар.

ПАРАМЕТРІ БАР ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕР ҮШІН БАСҚАРУ ЕСЕПТІ ШЕШУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

ф.-м.ғ.к., профессор м.а. **Э.А. БАКИРОВА***
А. ЧАЕВА

Аннотация:

Шектелген аралықта параметрі бар сызықты жәй дифференциалдық теңдеу үшін басқару есебі қарастырылады. Аралықты бөлу мен қосымша параметрлер енгізу арқылы қарастырылып отырған сызықты басқару есебі параметрлері бар эквивалентті көпнүктелі шеттік есепке келтіріледі. Енгізілген параметрлерді анықтау үшін шешімнің ішкі бөліктеу нүктелерінің үзіліссіздік шарттарымен шеттік шарт пайдаланылады. Параметрлердің бекітілген мәнінде жәй дифференциалдық теңдеулер үшін Коши есептері шешіледі. Коши есептерінің шешімдерін шеттік шартқа және шешімнің үзіліссіздік шарттарына қою арқылы енгізілген параметрлерге қатысты сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесі құрылады. Осы жүйенің шешілімділігі бастапқы басқару есебінің шешімінің бар болуын қамтамасыз етеді. Сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесінің шешімі жәй дифференциалдық теңдеулер үшін ішкі интервалдағы матрицалық және векторлық Коши есептерінің шешімдері көмегімен жүзеге асырылады. Бастапқы басқару есебінің шешімін табудың жәй дифференциалдық теңдеулер үшін Коши есептерін шешуге арналған төртінші ретті Рунге-Куттаның әдісіне негізделген сандық әдісі ұсынылады.

Кілттік сөздер: параметрі бар шеттік есеп, дифференциалдық теңдеу, шешілімділік, әдістеме.

METHOD FOR SOLVING THE CONTROL PROBLEM FOR DIFFERENTIAL EQUATION WITH PARAMETER

Abstract:

On a finite interval, a control problem for a linear ordinary differential equations with a parameter is considered. By partitioning the interval and introducing additional parameters, considered problem is reduced to the equivalent multipoint boundary value problem with parameters. To find the parameters introduced, the continuity conditions of the solution at the interior points of partition and boundary condition are used. For the fixed values of the parameters, the Cauchy problems for ordinary differential equations are solved. By substituting the Cauchy problem's solutions into the boundary condition and the continuity conditions of the solution, a system of linear algebraic equations with respect to parameters is constructed. The solvability of this system ensures the existence of a solution to the original control problem. The system of linear algebraic equations is composed by the solutions of the matrix and vector Cauchy problems for ordinary differential equations on the subintervals. A numerical method for solving the origin control problem is offered based on the Runge-Kutta method of the 4-th order for solving the Cauchy problem for ordinary differential equations.

Key words: boundary value problem with parameter, differential equation, solvability, methodology.

КІРІСПЕ

Дифференциалдық теңдеулер курсы – мектеп мұғалімі болсын, ЖОО оқытушысы немесе физика-математикалық бағыттағы мамандарды дайындауда негізгі курс. Оның идеялары мен әдістері өзінің бейнесін мектептегі математикалық курста байқатады. Дифференциалдық теңдеулер курсы педагогикалық, экономикалық және техникалық ЖОО -да оқылады және осы жоо-ның бітіруші-мамандарын дайындауда маңызды рөл атқарады. Дифференциалдық теңдеулер студенттің математикалық мәдениетінің белгілі бір деңгейін, ғылыми көзқарасын қалыптастыруға, оқытудың қолданбалы және іс-тәжірибелік бағытталуының болмысын түсінуге, математикалық сұлбелеу әдістерін

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, bakirova1974@mail.ru

игеруде, пәнаралық байланыстарды іске асыруды білуге жағдай жасайды. Дифференциалдық теңдеулер теориясының есептерінің түпкілікті шешімдерін алу үшін, едәуір қиын да ұзақ жолдан өту қажет. Дифференциалдық теңдеулер курсына тек қана дайын теңдеулер ғана емес, сонымен бірге (көп жағдайда) механиканың, физиканың, техниканың, экономиканың, биологияның, химияның және де басқа ғылымдардың, математикалық сұлбалері дифференциалдық теңдеулер болып табылатын есептер шешіледі. Курстың бұл қолданбалы бағыттылығы көкейкесті есепті - математикалық сұлбені құру, қолданбалы және іс-тәжірибелік мазмұндағы есептерді құру және шешу дағдыларын қалыптастыру. Сондықтан курсты жүргізудің кәсіпқойлық-педагогикалық және іс-тәжірибелік бағытталғандығын күшейту, пән аралық және пәнішіндегі байланыстарды ашу, спецификалық қасиеттерді, курстың жүзеге асырылмаған мүмкіндіктерін ашу бітіруші мамандардың дайындық деңгейінің көтерілуіне деген дәйекті құрал болып табылады.

Қазіргі таңда, дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін шеттік есептер теориясы маңызды мәселелерінің біріне айналып отыр, оған себеп – табиғат пен қоршаған ортада болып жатқан көптеген құбылыстардың математикалық моделін құру кезінде аталған есептерді шешуді қажет етеді. Осыған байланысты, ұсынылып отырған жұмыста дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін шеттік есебі параметрлеу әдісімен зерттеледі.

Параметрі бар дифференциалдық теңдеулер үшін сызықты басқару есеп $[0, T]$ кесіндісінде қарастырылады:

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + B(t)\mu + f(t), \quad x, \mu \in R^n, \quad t \in (0, T), \quad (1)$$

$$x(0) = x^0, \quad x^0 \in R^n, \quad (2)$$

$$x(T) = x^1, \quad x^1 \in R^n, \quad (3)$$

мұндағы $A(t)$, $B(t)$ – $(n \times n)$ - өлшемді $[0, T]$ кесіндісінде үзіліссіз матрица, $f(t)$ – n - өлшемді $[0, T]$ кесіндісінде үзіліссіз вектор-функция.

(1) - (3) есебінің шешімі деп $[0, T]$ аралығында үзіліссіз дифференциалданатын $\mu = \mu^*$ болғанда (1) дифференциалдық теңдеулер жүйесі мен (2), (3) шеттік шартын қанағаттандыратын n өлшемді $(\mu^*, x^*(t))$, жұбын айтамыз.

$t_0 = 0 < t_1 < \dots < t_{N-1} < t_N = T$ нүктелерін алып $[0, T]$ аралығын N бөліктерге бөліп $[0, T] = \bigcup_{r=1}^N [t_{r-1}, t_r)$ және оны Δ_N арқылы белгілейміз. $x(t)$ функциясының $[t_{r-1}, t_r)$, аралығына сығылуын $x_r(t)$ деп белгілейік. Онда (1)-(3) есебі келесідей есепке келтіріледі:

$$\frac{dx_r}{dt} = A(t)x_r + B(t)\mu + f(t), \quad t \in [t_{r-1}, t_r), \quad r = \overline{1, N}, \quad (4)$$

$$x_1(0) = x^0, \quad (5)$$

$$\lim_{t \rightarrow T-0} x_N(t) = x^1, \quad (6)$$

$$\lim_{t \rightarrow t_s-0} x_s(t) = x_{s+1}(t_s), \quad s = \overline{1, N-1}, \quad (7)$$

$\lambda_1 = \mu$, $\lambda_p = x_p(t_{p-1})$, $p = \overline{2, N}$ белгілеулер енгізіп және келесідей алмастыруларын жасасак $u_1(t) = x_1(t) - x^0$, $u_p(t) = x_p(t) - \lambda_p$, $t \in [t_{p-1}, t_p)$, $p = \overline{2, N}$, онда пара пар көпнүктелі есепке көшеміз

$$\frac{du_1}{dt} = A(t)(u_1 + x^0) + B(t)\lambda_1 + f(t), \quad t \in [t_0, t_1), \quad (8)$$

$$u_1(t_0) = 0, \quad (9)$$

$$\frac{du_p}{dt} = A(t)(u_p + \lambda_p) + B(t)\lambda_1 + f(t), \quad t \in [t_{p-1}, t_p], \quad p = \overline{2, N}, \quad (10)$$

$$u_p(t_{p-1}) = 0, \quad p = \overline{2, N}, \quad (11)$$

$$\lambda_N + \lim_{t \rightarrow T-0} u_N(t) = x^1, \quad (12)$$

$$x^0 + \lim_{t \rightarrow t_1-0} u_1(t) = \lambda_2, \quad (13)$$

$$\lambda_s + \lim_{t \rightarrow t_s-0} u_s(t) = \lambda_{s+1}, \quad s = \overline{2, N-1}. \quad (14)$$

(4)-(7) және (8)-(14) есептері пара пар болады. Егер $(\lambda, u(t))$ жұбы (8) – (14) есебінің шешімі болса, мұндағы $\lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_N)$, $u[t] = (u_1(t), u_2(t), \dots, u_N(t))'$, онда $(\mu, x(t))$, жұбы, мұндағы $\mu = \lambda_1$ және $x(t) = x^0 + u_1(t)$, $t \in [t_0, t_1]$, $x(t) = \lambda_p + u_p(t)$, $t \in [t_{p-1}, t_p]$, $p = \overline{2, N}$, $x(T) = \lambda_N + \lim_{t \rightarrow T-0} u_N(t)$ теңдіктерімен анықталатын $x(t)$ функциясы бастапқы (1)- (3) есебінің шешімі болып табылады. Керісінше, егер $(\tilde{\mu}, \tilde{x}(t))$ – есебінің шешімі болса, онда келесі жұптар $(\tilde{\lambda}, \tilde{u}[t])$, мұндағы $\tilde{\lambda} = (\tilde{\mu}, \tilde{x}_2(t_1), \dots, \tilde{x}_N(t_{N-1}))$, $\tilde{u}[t] = (\tilde{x}_1(t) - x^0, \tilde{x}_2(t) - \tilde{x}_2(t_1), \dots, \tilde{x}_N(t) - \tilde{x}_N(t_{N-1}))$, $t \in [t_{r-1}, t_r]$, $r = \overline{1, N}$, (8)-(14) есебінің шешімі болады.

$\Phi(t)$ матрицасы дифференциалдық теңдеудің

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x, \quad t \in [0, T]$$

фундаменталдық матрицасы болсын.

Онда $\lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_N)$ параметрлердің бекітілген мәндерінде (8)- (11) Коши есептерінің жалғыз шешімі келесідей болады

$$u_1(t) = \Phi(t) \int_{t_0}^t \Phi^{-1}(\tau) B(\tau) d\tau \cdot \lambda_1 + \Phi(t) \int_{t_0}^t \Phi^{-1}(\tau) [A(\tau)x^0 + f(\tau)] d\tau, \quad t \in [t_0, t_1], \quad (15)$$

$$u_p(t) = \Phi(t) \int_{t_{p-1}}^t \Phi^{-1}(\tau) A(\tau) d\tau \lambda_p + \Phi(t) \int_{t_{p-1}}^t \Phi^{-1}(\tau) B(\tau) d\tau \cdot \lambda_1 + \\ + \Phi(t) \int_{t_{p-1}}^t \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \quad t \in [t_{p-1}, t_p], \quad p = \overline{2, N}. \quad (16)$$

(15), (16) теңдіктерінде $\lim_{t \rightarrow t_r-0} u_r(t)$, $r = \overline{1, N}$ тауып сәйкес келетін (12) - (14) шарттарына қойып λ_r , $r = \overline{1, N}$ параметрлерге қатысты сызықтық алгебралық теңдеулер жүйесін аламыз

$$\lambda_N + \Phi(T) \int_{t_{N-1}}^T \Phi^{-1}(\tau) A(\tau) d\tau \lambda_N + \Phi(T) \int_{t_{N-1}}^T \Phi^{-1}(\tau) B(\tau) d\tau \cdot \lambda_1 + \Phi(T) \int_{t_{N-1}}^T \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau = x^1, \quad (17)$$

$$x^0 + \Phi(t_1) \int_{t_0}^{t_1} \Phi^{-1}(\tau) A(\tau) d\tau \cdot x^0 + \Phi(t_1) \int_{t_0}^{t_1} \Phi^{-1}(\tau) B(\tau) d\tau \cdot \lambda_1 + \Phi(t_1) \int_{t_0}^{t_1} \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau = \lambda_2, \quad (18)$$

$$\lambda_s + \Phi(t_s) \int_{t_{s-1}}^{t_s} \Phi^{-1}(\tau) \{A(\tau)\lambda_s + B(\tau)\lambda_1\} d\tau + \Phi(t_s) \int_{t_{s-1}}^{t_s} \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau = \lambda_{s+1}, \quad s = \overline{2, N-1}. \quad (19)$$

(17)- (19) теңдеулер жүйесінің сол жақ бөлігіне сәйкес келетін матрицаны $Q(\Delta_N)$ арқылы белгілеп және осы жүйені төменгідегі түрде жазамыз

$$Q_*(\Delta_N)\lambda = -F_*(\Delta_N), \quad \lambda \in R^{nN}, \quad (20)$$

мұндағы

$$F_*(\Delta_N) = \left(-x^1 + \Phi(T) \int_{t_{N-1}}^T \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, x^0 + \Phi(t_1) \int_{t_0}^{t_1} X^{-1}(\tau) A(\tau) d\tau \cdot x^0 + \Phi(t_1) \int_{t_0}^{t_1} X^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \right. \\ \left. \Phi(t_2) \int_{t_1}^{t_2} X^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau, \dots, \Phi(t_{N-1}) \int_{t_{N-2}}^{t_{N-1}} \Phi^{-1}(\tau) f(\tau) d\tau \right).$$

(1) - (3) шеттік есептің шешілімділігі (20) жүйесінің шешілімділігіне пара пар екендігін оңай анықтауға болады.

(20) жүйесінің $\lambda^* = (\lambda_1^*, \lambda_2^*, \dots, \lambda_N^*)$ шешімі (1) - (3) есебінің шешімдерінің бастапқы бөліктеу нүктелерінің мәндерінен тұрады, яғни, $\lambda_1^* = \mu^*$, $\lambda_p^* = x_p^*(t_{p-1})$, $p = \overline{2, N}$.

Егер (20) жүйесінің шешімі белгілі болса, онда (1) - (3) есебінің шешімі келесі теңдіктермен анықталады

$$x^*(t) = \Phi(t) \Phi^{-1}(t_{r-1}) \lambda_r^* + \Phi(t) \int_{t_{r-1}}^t \Phi^{-1}(\tau) [B(\tau) d\tau \cdot \lambda_1^* + f(\tau)] d\tau, \quad t \in [t_{r-1}, t_r), \quad r = \overline{1, N}, \quad (21)$$

$$x^*(T) = \Phi(T) \Phi^{-1}(t_N) \lambda_N^* + \Phi(T) \int_{t_{N-1}}^T \Phi^{-1}(\tau) [B(\tau) d\tau \cdot \lambda_1^* + f(\tau)] d\tau, \quad (22)$$

Осылайша, бұл жағдайда параметрі бар дифференциалдық теңдеулер үшін сызықты есептің шешімін (21), (22) аналитикалық түрде аламыз. (17) - (19) теңдеулерінен көріп отырғанымыздай, (20) жүйесінің коэффициенттері мен оң жағы Коши есебінің шешімдері арқылы құрылады

$$\frac{d\Phi}{dt} = A(t)\Phi + A(t), \quad \Phi(t_{r-1}) = 0, \quad r = \overline{1, N}, \quad (23)$$

$$\frac{d\Phi}{dt} = A(t)\Phi + B(t), \quad \Phi(t_{r-1}) = 0, \quad r = \overline{1, N}, \quad (24)$$

$$\frac{d\Phi}{dt} = A(t)\Phi + f(t), \quad \Phi(t_{r-1}) = 0, \quad r = \overline{1, N}, \quad (25)$$

4-ретті Рунге-Кутта әдісімен (23) - (25) Коши есептерін шешуге негізделген параметрлеу әдісінің сандық жүзеге асырылуы ұсынылады.

Әрбір $[t_{r-1}, t_r)$ ішкі интервал N_r , $r = \overline{1, N}$ бірдей бөліктерге бөлінеді, коэффициенттер мен (20) жүйесінің оң жақтары $h_r = (t_r - t_{r-1})/N_r$ қадаммен матрицалық және векторлық Коши есептерін шешу арқылы табылады. Онда келесі есепті аламыз

$$Q^{\tilde{h}}(\Delta_N) \lambda = -F^{\tilde{h}}(\Delta_N), \quad \lambda \in R^{nN}, \quad \tilde{h} = (h_1, h_2, \dots, h_N) \quad (26)$$

(26) жүйені шешіп $\lambda^{\tilde{h}} = (\lambda_1^{\tilde{h}}, \lambda_2^{\tilde{h}}, \dots, \lambda_{m+1}^{\tilde{h}})$ аламыз.

Мұнда $\lambda_r^{\tilde{h}}$, $r = \overline{1, N}$ параметрлері $t = t_{r-1}$, $r = \overline{1, N}$ нүктелеріндегі (1)- (3) есебінің жуық шешімі болып табылады. Ішкі интервалдағы басқа нүктелердегі шешімнің мәндерін келесі Коши есептеріне

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + B(t)\lambda_1^{\tilde{h}} + f(t), \quad t \in [t_{r-1}, t_r), \quad x(t_r) = \lambda_r^{\tilde{h}}, \quad r = \overline{1, N}.$$

төртінші ретті Рунге-Кутта әдісін қолданып табамыз.

Параметрлеу әдісінің ұсынылған сандық нұсқасы ретінде келесі мысалдарды қарастырамыз.

Мысал 1. $[0, 1]$ кесіндісінде дифференциалдық теңдеулер жүйесі үшін параметрі бар сызықтық басқару есебі қарастырылады

$$\frac{dx}{dt} = A(t)x + B(t)\mu + f(t), \quad t \in [0, 1], \quad x \in R^2, \quad (27)$$

$$x(0) = x^0, \quad x^0 \in R^2, \quad (28)$$

$$x(1) = x^1, \quad x^0 \in R^2. \quad (29)$$

$$A(t) = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 2 & 1 \end{pmatrix}, B(t) = \begin{pmatrix} t+1 & 1 \\ t & 2t^2 \end{pmatrix}, f(t) = \begin{pmatrix} -t^3 - 9 \\ -t^3 - 7t^2 - 2t - 7 \end{pmatrix}, x^0 = \begin{pmatrix} 1 \\ 3 \end{pmatrix}, x^1 = \begin{pmatrix} 2 \\ 2 \end{pmatrix}.$$

Қарастырылып отырған есепте (27) теңдеудің дифференциалдық бөлігінің фундаменталдық матрицасы $\Phi(t) = \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix}$ болып табылады.

(27)–(29) есебін шешуде параметрлеу әдісі қолданылады. $\lambda_1 = \mu$, $\lambda_2 \hat{=} x\left(\frac{1}{2}\right)$ қосымша параметрлер енгізіп және келесідей алмастырулар жасап $u_1(s) = x(s) - x^0$, $s \in \left[0, \frac{1}{2}\right]$, $u_2(s) = x(s) - \lambda_2$, $s \in \left[\frac{1}{2}, 1\right]$, төмендегі параметрі бар шеттік есепті аламыз

$$\frac{du_1}{dt} = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 2 & 1 \end{pmatrix} (u_1 + x^0) + \begin{pmatrix} t+1 & 1 \\ t & 2t^2 \end{pmatrix} \lambda_1 + \begin{pmatrix} -t^3 - 9 \\ -t^3 - 7t^2 - 2t - 7 \end{pmatrix}, \quad t \in \left[0, \frac{1}{2}\right], \quad (30)$$

$$u_1(t_0) = 0, \quad (31)$$

$$\frac{du_2}{dt} = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 2 & 1 \end{pmatrix} (u_2 + \lambda_2) + \begin{pmatrix} t+1 & 1 \\ t & 2t^2 \end{pmatrix} \lambda_1 + \begin{pmatrix} -t^3 - 9 \\ -t^3 - 7t^2 - 2t - 7 \end{pmatrix}, \quad t \in \left[\frac{1}{2}, 1\right], \quad (32)$$

$$u_2(t_1) = 0, \quad (33)$$

$$\lambda_2 + \lim_{t \rightarrow 1-0} u_2(t) = \begin{pmatrix} 2 \\ 2 \end{pmatrix}, \quad (34)$$

$$\begin{pmatrix} 1 \\ 3 \end{pmatrix} + \lim_{t \rightarrow \frac{1}{2}-0} u_1(t) = \lambda_2, \quad (35)$$

$\Phi(t)$ фундаменталдық матрицаны қолданып (30)–(33) Коши есептерінің шешімдерін келесі түрде жазамыз

$$u_1(t) = \begin{pmatrix} \frac{1}{3}(e^{2t} - e^{-t}) & -1 - t^2 + t + \frac{e^{2t} + 2e^{-t}}{3} \\ -1 - t + \frac{2e^{2t} + e^{-t}}{3} & -\frac{2}{3}(3t - e^{2t} + e^{-t}) \end{pmatrix} \lambda_1 + \begin{pmatrix} 5t^2 - 4t + 5 - \frac{7e^{2t}}{3} - \frac{8e^{-t}}{3} \\ t^3 + 10t + 2 - \frac{14e^{2t}}{3} + \frac{8e^{-t}}{3} \end{pmatrix}, \quad t \in \left[0, \frac{1}{2}\right], \quad (36)$$

$$u_2(t) = \begin{pmatrix} \frac{1}{2}(e^{2t-1} - e^{-t+\frac{1}{2}}) & -1 - t^2 + t + \frac{e^{-t+\frac{1}{2}} + 7e^{2t-1}}{6} \\ -1 - t + \frac{e^{-t+\frac{1}{2}}}{2} + e^{2t-1} & -\frac{1}{6}(12t - 7e^{2t-1} + e^{-t+\frac{1}{2}}) \end{pmatrix} \lambda_1 + \begin{pmatrix} \frac{e^{2t-1}}{3} + \frac{2e^{-t+\frac{1}{2}}}{3} - 1 & -\frac{1}{3}(e^{-t+\frac{1}{2}} - e^{2t-1}) \\ -\frac{2}{3}(e^{-t+\frac{1}{2}} - e^{2t-1}) & \frac{2e^{2t-1}}{3} + \frac{e^{-t+\frac{1}{2}}}{3} - 1 \end{pmatrix} \lambda_2 +$$

$$+ \begin{pmatrix} 5t^2 - 4t + 6 - \frac{41e^{2t-1}}{8} + \frac{e^{-t+\frac{1}{2}}}{8} \\ t^3 + 10t + 5 - \frac{82e^{2t-1}}{8} + \frac{e^{-t+\frac{1}{2}}}{8} \end{pmatrix}, \quad t \in \left[\frac{1}{2}, 1 \right]. \quad (37)$$

34), (35) шарттарына (36) және (37) теңдеулерінің оң жақ бөлігін қойып λ_1, λ_2 параметрлеріне қатысты алгебралық теңдеулер жүйесін аламыз:

$$Q\lambda^* = -F, \quad \lambda^* \in R^4, \quad (38)$$

мұнда

$$Q = \begin{pmatrix} \frac{1}{2} \left(e - e^{-\frac{1}{2}} \right) & \frac{1}{12} \left(7e - 12 + 2e^{-\frac{1}{2}} \right) & \frac{1}{3} \left(e + 2e^{-\frac{1}{2}} \right) & \frac{1}{3} \left(e - e^{-\frac{1}{2}} \right) \\ \frac{1}{2} \left(e^{-\frac{1}{2}} - 4 + 2e \right) & \frac{1}{6} \left(7e - 12 - e^{-\frac{1}{2}} \right) & \frac{2}{3} \left(e - e^{-\frac{1}{2}} \right) & \frac{1}{3} \left(2e + e^{-\frac{1}{2}} \right) \\ \frac{1}{3} \left(e - e^{-\frac{1}{2}} \right) & \frac{1}{12} \left(8e^{-\frac{1}{2}} + 4e - 9 \right) & -1 & 0 \\ \frac{1}{6} \left(2e^{-\frac{1}{2}} + 4e - 9 \right) & \frac{1}{3} \left(2e - 2e^{-\frac{1}{2}} - 3 \right) & 0 & -1 \end{pmatrix}, \quad F = \begin{pmatrix} \frac{1}{8} \left(40 - 41e - e^{-\frac{1}{2}} \right) \\ \frac{1}{8} \left(112 - 82e + e^{-\frac{1}{2}} \right) \\ \frac{1}{12} \left(63 - 28e - 32e^{-\frac{1}{2}} \right) \\ \frac{1}{24} \left(243 - 112e + 64e^{-\frac{1}{2}} \right) \end{pmatrix}.$$

Сондықтан параметрлердің мәндерін табымыз: $\lambda^* = (\lambda_1^*, \lambda_2^*) \in R^4$, мұндағы $\lambda_1^* = \begin{pmatrix} 2 \\ 5 \end{pmatrix}$, $\lambda_2^* = \begin{pmatrix} \frac{3}{2} \\ \frac{17}{8} \end{pmatrix}$.

Сонда (27) - (29) есебінің шешімі $(\mu^*, x^*(t))$ жұбы болып табылады, мұнда $\mu^* = \lambda_1^* = \begin{pmatrix} 2 \\ 5 \end{pmatrix}$

параметрі мен $x^*(t)$ вектор-функциясы (21), (22) формулалар арқылы келесі түрде анықталады:

$$\begin{aligned} x^*(t) &= \begin{pmatrix} \frac{1}{3}(4e^{2t} - e^{-t}) \\ \frac{1}{3}(8e^{2t} + e^{-t}) \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix} \int_0^t \begin{pmatrix} -\frac{1}{3}(2\tau^3 + 7\tau^2 + 2\tau + 16)e^{-2\tau} \\ -\frac{1}{3}(\tau^3 + 11 - 7\tau^2 - 2\tau)e^\tau \end{pmatrix} d\tau + \\ &+ \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix} \int_0^t \begin{pmatrix} \frac{1}{3}(2\tau + 1)e^{-2\tau} & \frac{1}{3}(1 + 2\tau^2)e^{-2\tau} \\ \frac{1}{3}(\tau + 2)e^\tau & \frac{2}{3}(1 - 2\tau^2)e^\tau \end{pmatrix} d\tau \cdot \begin{pmatrix} 2 \\ 5 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} t + 1 \\ t^3 - 2t + 3 \end{pmatrix}, \quad t \in \left[0, \frac{1}{2} \right], \\ x^*(t) &= \begin{pmatrix} \frac{1}{24} \left(29e^{2t-1} + 7e^{-t+\frac{1}{2}} \right) \\ \frac{1}{24} \left(58e^{2t-1} + 7e^{-t+\frac{1}{2}} \right) \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix} \int_{\frac{1}{2}}^t \begin{pmatrix} -\frac{1}{3}(2\tau^3 + 7\tau^2 + 2\tau + 16)e^{-2\tau} \\ -\frac{1}{3}(\tau^3 + 11 - 7\tau^2 - 2\tau)e^\tau \end{pmatrix} d\tau + \\ &+ \begin{pmatrix} e^{2t} & e^{-t} \\ 2e^{2t} & -e^{-t} \end{pmatrix} \int_{\frac{1}{2}}^t \begin{pmatrix} \frac{1}{3}(2\tau + 1)e^{-2\tau} & \frac{1}{3}(1 + 2\tau^2)e^{-2\tau} \\ \frac{1}{3}(\tau + 2)e^\tau & \frac{2}{3}(1 - 2\tau^2)e^\tau \end{pmatrix} d\tau \cdot \begin{pmatrix} 2 \\ 5 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} t + 1 \\ t^3 - 2t + 3 \end{pmatrix}, \quad t \in \left[\frac{1}{2}, 1 \right], \\ \text{яғни } x^*(t) &= \begin{pmatrix} t + 1 \\ t^3 - 2t + 3 \end{pmatrix}, \quad t \in [0, 1]. \end{aligned}$$

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Keller H.B. Numerical solution of two point boundary value problems. Soc. Indus. Appl. Math., Philadelphia. 1976.
2. Kurpel N.S., Marusyak A.G. On a multipoint boundary-value problem for a differential equation with parameters // Ukrainian Mathematical Journal, 1980. № 2. P. 223-226.
3. Luchka A.Yu. Application of iterative processes to boundary for datachamens for differential equations with parameters // Dokl. Academy of Sciences of Ukraine. Sulfur. Phys.-Math. and techn. science. - 1989. № 10. P.22-27.
4. Goma I.A. The method of successive approximations in a two-point boundary value problem with a parameter // Ukrainian Mathematical Journal, 1977. Vol. 29, №6. P. 800-807.
5. Edelman Yu.S. Boundary value problem for a differential equation with a parameter // Differential equation. 1978. Vol.14, №7. P. 1335-1337.
6. Tieshan He, Fengjian Yang, Chunyong Chen, Shiguo Peng. Existence and multiplicity of positive solutions for nonlinear boundary value problems with a parameter, Computers and Mathematics with Applications 61(2011). P. 3355-3363.
7. Stanek S. On a class of functional boundary value problems for second order functional differential equations with parameter. Czechoslovak Math. Journal, 1993. 43(118). P. 339-348.
8. Jankowski T., Kwapisz M. One the existence and uniqueness of solutions of boundary value problem for differential equations with parameters. Math. Nachr. 1976. 71. P. 237-247.
13. Minglibayeva B.B. Coefficient features of the unique solvability of linear two-point boundary value problems with a parameter, Mathematical journal, 2003. Vol. 3. № 2. P. 55-62. (in Russian)
14. Dzhumabaev D.S., Minglibayeva B.B. Correct solvability of a linear two-point boundary value problem with a parameter, Mathematical journal, 2004. Vol. 4. № 1. P. 41-51. (in Russian)
15. Dzhumabaev D.S., Bakirova E.A. Solution of a linear boundary value problem for the Fredholm integro-differential equation with parameter, News of the Khoja Akhmet Yassawi kazak-turkish international university, Vol. I. № 1(4). 2018. P.35-39. (in Russian)

ҒАЛАМТОРДЫҢ ЖАСТАР САНАСЫНА ӘСЕРІ

Т.ғ.к., доцент **К.К.ШУКЕТАЕВА***
Т.ғ.к., доцент **Г.И.САЛГАРАЕВА****
аға оқытушы **Ж.К.ДАУЫТОВА*****

Түйіндеме:

Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарының пайдасы мен зияндары қарастырылған. Оның жасөспірімдердің мінез-құлқына жағымсыз әсерлері талданған.

Түйін сөздер: қашықтан қарым қатынас, психологиялық әсер, ғаламтордың жағымды және жағымсыз тұстары, жастар, онлайн режимі, әлеуметтік желілер, виртуальды әлем, виртуальды дос, тұйықталу, тәуелділік, девиантты мінез-құлық.

Summary:

The article discusses the benefits and dangers of media. Teenagers, its behavior is analyzed for adverse effects.

Keywords: remote communication, psychological impact, positive and negative aspects of the Internet, youth, mode, online, social networking, virtual world, virtual friend, circuit, dependency, deviant behavior..

Бүгінде Ғаламтор барлық дерлік ісіміздің тез жылжу, қозғалу механизміне айланған. Көліксіз ешқайда шыға алмайтынымыз сияқты Ғаламторсыз еш ісіміз алға жылжымайтын қалге жеткенбіз. Бала бақша сәбиінен бастап зейнет жасынан асқан қарттарға дейін-бәріміз ғаламторға тәуелдіміз.

Осы тәуелділік- Ғаламторды пайдаланғанда оның біздің өмірімізге деген қандайда бір оң немесе теріс әсері туралы ойланбаймыз. Қоршаған ортадан алыстап бара жатқанымызды байқамаймыз. Күнделікті өмірде бетпе-бет өзара қарым-қатынас жасайтын адамдармен салыстырғанда, біз виртуалды «достармен» көбірек араласамыз.

Facebook, Twitter, Pinterest, Google+, Tumblr, Instagram, ойын сайттары және жеке блогтар секілді сайттардың пайда болуымен біздің тәуелділігіміз де күшейе түсуде. Сонымен қатар қауіптер саны артып күшейе түсуде. Олардың саны мен түрі асқан сайын біз шынайы өмірден алыстап виртуалды әлемге етене еніп барамыз.

Айта берсек, Ғаламтор ақпаратының шексіздігі сияқты оның пайдасы мен зиянында да шек жоқ. Компьютер, ғаламтор, ондағы түрлі сайттар, компьютерлік ойындар, теледидар, толығырақ айтқанда бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) пайдасынан көрі зияны асып бара жатқаны соңғы жылдардың өзекті мәселесі болып отыр.

Компьютерге отырған кезде адам жай ғана отырмай интернет пайдаланады. Ғаламтордан өмірге керектінің бәрін таба алады. Қазір, тіпті, өзіне керекті интернетте отырып-ақ сатып алуына болады (киім, жиһаз, тамақ, дәрі-дәрмек, әшекей-бұйымдар т.б.). Әрине, бұл адамға пайдалы. Бірақта әрбір заттың өз уақыты, өз орны болу керек. Ал қазіргі жастар күні-түні монитор алдында отыруға бар. Ол бір жағынан денсаулыққа зиян, ал бір жағынан санаға әсер етеді. Әрине, ғаламтордан көп нәрсе білуге болады, бәрінен хабардар болып отырасың-оның қорында шек жоқ. Бірақ сол кеніштен жақсы мен қатар не бір сұмдықтар да шығып жататынын бәрімізге мәлім.

Бала күннен компьютерді игеріп өскен бала жинақы, ширақ, әлемнің көп жаңалығымен хабардар болатыны рас, бірақ ол жақсы мен қатар жаманмен де хабардар болуы мүмкін. Қазіргі ата-аналар ғаламторды балаларына қосып беріп жатады. Өзі білмесе де баламның көзі ашық болсыншы, білсін, оқысын деп. Ал бала болса құр ойнаумен уақытын өткізеді. Ал сабақ жайында қалады.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kamila191160@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, gulnaz_sal@mail.ru

*** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, gulnaz_sal@mail.ru

Қазір ғаламторда дені дұрыс ойын да жоқ, кілең атыс-шабыс-өлтiру, қатыгездiк. Мiне, осының бәрi бала санасына, бала ағзасына әсер етедi. Компьютер психологиялық қана емес, физиологиялық – тұрғыдан да әсер етуi мүмкiн. Компьютер мониториның кескiндерi адам көзiнiң көру өткiрлiгiн нашарлатады. Бiр мезгiл спорт, қара жұмыспен айланысу орнына жеке дара бұрышқа тығылып, бүгiнгi жастар, тапжылмастан компьютер алдында тәулiк бойы отыруға дайын. Ұзақ қисық отыру бұлшық еттердi қажытады және де омыртқаға зиян болады. Еш ойлауды қажет етпейтiн-санаулы функциялардан тұратын ойындарды қайталаумен уақыт өткiзумен, не виртуалды әлемдi шарлап не бiр - адам шошырлық «сұмдықтарға» кенелiп жатуы мүмкiн. Ғаламтордан бәрiн көрiп өскен бала бұл өмiр ғажаптарына селт етпейдi. Компьютер берерi көп, бiрақ ол адам қажетiнiң бәрiн бере алмайды. Мысалы: мейрiм, өмiр, ден-саулық, т.б.

Шынайы өмiрдегi қоршаған орта, онда болып жатқан оқиғалар виртуалды өмiрдегiмен салыстырғанда түкке тұрғысыз болып көрiнiп, еш бiр терең ойлаусыз тәулiктеп, апта, айлап санаулы фнкциялардан тұратын ойындарды сансыз қайталаумен уақыт өткiзетiн баланың ойлау өрiсi нашарлап, психикасы ауытқиды.

Бала әр бiр 2-4 сағаттан кейiн пайдалы iстермен айланысып тұру керек. Компьютерде жұмыс iстеу уақыты баланың жасына да байланысты болуы керек.

Экран алдында күндiз-түнi ұзақ уақыт отырғаннан адам, атын көздiң барлық көру қабiлетi белгiлерiн бiрiктiрiп, мамандар қойған, компьютерлiк көру қабiлетiнiң синдромы, ауруымен аурады екен.

Жалпы, бейне монитордың, жазу столының, отыратын орындықтың, тағы да басқаларының орналастырылуы дұрыс болуға тиiстi. Орындықтың биiктiгiн, арқалығының дұрыс тұруын, клавиатураның тұрған орнын, дисплейдiң көлемiн, экранмен ара қашықтықта жұмыс iстейтiн адамның өзiне ыңғайластырып қойғаны абзал. Өмiр тәжiрибесi көрсеткенiндей, көп жағдайда дис-плей өте жоғары тұрады, жүйелiк блоктың үстiне қойылады. Соның салдарынан, басты үнемі көтерiп отыруға тура келедi де, мойын омыртқа тұсы ауыратын болады. Бастың желке тұсы, мойын мен иық, жауырын, бiлек ауырады.

Жарыққа да мән берген жөн. Мамандар бөлмеге жарықтың 300-500 люкс шамасында бiркелкi түсуiне ақыл-кеңес бередi. Негiзiнен, жарықтың қапталдан түскенi қолайлы және бөлменiң төбесi қабырғасына қарағанда ашық, ақ болуы шарт.

Компьютерден шығатын электромагниттiк сәуленiң адам ағзасына зиянды екендiгi жөнiнде көптен берi айтылып келедi.

Монитор ғана емес, мамандар клавиатураның одан да қауiптiрек екенiн дәлелдеген. Клавиатурадағы төмен диапозаннан тарайтын электромагниттiк сәулелер саусақ арқылы ағзаға әсер етедi. Нәтижесiнде, компьютермен көп жұмыс iстеген адам жүйке ауруына ұшырайды.

Интернеттiң зиян тұстарын тiзiп, атап көрсетiп дабыл қаққандар көп-ақ. Бiрақ олардың бәрi ешкiмге әсер етпейдi, өйткенi қазiр адамдар тәуелдiлiгiн, оларды ойын ойнауға және әлеуметтiк желiлерде отыруна кедергi болатын, ешқандай күш жоқ.

Соңғы уақытта девиантты мiнез-құлықты жеткiншектер саны артып барады.

Девиантты мiнез-құлық мәселесi қазiргi таңда бiздiң қоғам үшiн ең маңызды мәселелердiң бiрi болып отыр, себебi оның салдарлары әртүрлi келеңсiз жағдайларды тудыруда. Жеткiншектердегi девиантты мiнез-құлықтың қалыптасуына әсер ететiн бiрден-бiр фактор бұқаралық ақпарат құралдары болып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдарының бастапқы мақсаты ағартушылық, сонымен қатар дұрыс өмiр сүру әдеби мен салтын насихаттау болатын. Ал бүгiнде бұқаралық ақпарат құралдары агрессивтi, жағымсыз, әлеуметке қарсы мiнез-құлықтардың көрiнуiне әсер ететiн, қоғамға қауiп төндiретiн аса күштi құралдардың бiрiне айланып барады.

Бұл мәселе қазiргi кезде алаңдататын мәселелердiң қатарында, себебi ақпарат құралдарын қолданушылардың көпшiлiгiн құраушылар жастар.

Өйткенi жасөспiрiмдiк кезең психологиялық сипаты жағынан түрлi әсерлердi қабылдауға аса сезiмталдылығымен сипатталады. Ол тұлғаның, күрделi физикалық және психикалық өзгерiстермен сипатталатын, 11 мен 18 жас аралығындағы даму кезеңi. Ол кез психиканың дамуы эмоционалдылық пен қозушылықтың аса жоғарылығымен және көңiл-күйдiң құбылмалылығымен сипатталады. Осы жас аралығында жасөспiрiмнiң мiнез-құлықында девиантты ауытқу қауiпi бар.

Девиантты мінез-құлықтың көрсеткіштеріне: агрессия, демонстрация, оқудан, еңбектен бет бұру, үйден кету, алкоголизм, наркомания, қоғамға жат қылықтар, жыныстық жат мінез-құлық, суицид т.б. жатады. Заң бұзушылықпен аяқталуы мүмкін.

Бұл ауытқушылықтар жүйелік-психикалық ауруларда, психопатияда, неврастенияда т.б. көрінеді. Акцентуациялық сипаттағы мінезді балалар өте ашушаң, дөрекі болады. Баланың әрбір даму сатысында, олардың психикалық қасиеттері, тұлғалық және мінездегі ерекшеліктері қалыптасып, дамып отырады. Бала даму барысында элеуметтік ортаға бейімделуі немесе керісінше бейімделмей, жатсынып кетуі мүмкін.

Невротикалық реакциялар, қоршаған ортамен қатынастың бұзылуы, сезімдік (эмоционалдық) тепе-теңсіздік және суықтық, ашуланшақтық, психикалық аурулар және психологиялық патологиялар сияқты жағымсыз мінез-құлықтың пайда болуына жол ашылады.

Жасөспірімнің мектепке дайындығы жоқ, үйге берілген оқу тапсырмаларына және бағаларға парықсыз қарауы-баланың жалпы мектепке деген қызығушылығының (оқудағы декомпенсацияның), мектептік бейімсіздік (дезадаптация) – бала сабаққа үлгермеуімен қатар, оның мінез-құлқы өзгеріп, мұғалімдермен, сыныптастарымен қарым-қатынасы бұзылып, сабақтан қалуы көбейеді немесе мектептен біртіндеп қол үзе бастайды.

Элеуметтік бейімсіздік – бала қалыпты түрде даму көрмей, қоршаған ортаға бейімделе алмай қалу, соның әсерінен, бала өзін жаман, керексіз сезіну қаупі тууы мүмкін.

Белгілі психолог Л.С.Выготский жасөспірім жастағы кезеңде (14-18 жас) екі үлкен өзгеріс болады: ол ағзадағы жыныстық жетілу және өзінің “Мен” мәдениетінің ашылуы, тұлғасының және дүниетанымының қалыптасуы деп көрсеткен. Жасөспірім бұл жас кезеңінде жақсы мен жаманның арасын толықтай ажырата алмайды, сондықтан кез-келген сырттан келген әсерлер оның қандайда бір әрекетті жасауына итермелейді [1].

Көп уақытын теледидардың алдында өткізу жасөспірім тұлғасының психикалық құрылымының барлық деңгейіне әсер ететін негативті жағдайларға алып келуі мүмкін. Ол әрине ақырындап жүзеге асады. Жағымсыз теле бағдарламаларды көру - жасөспірімдердің бағдарлама кейіпкерлеріне ұқсамақ болуына, олардың жағымсыз қылықтарын игеруіне, мәселені шешудің агрессивті тәсілдерін меңгеруіне әкеледі. Нәтижесінде жасөспірім девиантты мінез-құлық көрсетеді.

Девиантты мінез-құлық белгілі бір қоғамдағы қалыптасқан элеуметтік нормалардан ауытқу және артынан құқықтық және қоғамдық шараларды ілестіруші адамдардың іс-әрекеті.

Бұл жаста жасөспірім киноларда, телебағдарламаларда, интернетте көрсетіліп жатқандарды үлгі ретінде қабылдайды. Ол өзінің сөздерін, әрекеттерін, қылықтарын көгілдір экраннан көргендерімен байланыстырып, өз өмірінде құрбыларымен, ата-анасымен қарым-қатынаста немесе қандайда бір мәселе туындағанда қолданады.

Ал БАҚ-та көрермендер бұрындары көрсетілетін тәрбиелік мәні бар ертегілер немесе көркем фильмдер емес, керісінше атыс-шабыс, қылмыс, зорлық-зомбылық, ұрлық т.б. Сонымен қатігез әрекеттерді бақылау жауыздықпен байланысты ойлардың туындауына себепші болады [2].

Бүгінде көрсетілетін телебағдарламалар, сериалдар көрермендердің эмоционалды күйлеріне әсер етіп, белгілі бір мінез-құлық нышандарының қалыптасуына ықпал етеді [3].

БАҚ девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына едәуір ықпал етеді. Ал егер бұл әсерлерге қарсылық көрсетпейтін болсақ, девиантты мінез-құлықтың көрініс беруі өсе түсетіні мәлім.

Сондықтан біздің алдымызда тұрған міндет девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына бұқаралық ақпарат құралдарының әсер ету күшін төменгі деңгейге жеткізу үшін алдын-алу шараларын жүргізу. Ал алдын-алу шаралары тиімді болу үшін ол жан-жақты сипатта болуы қажет, оған ата-алар, педагогтар, әрине сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары да атсалысуы керек.

Жалпы ата-аналар балалары оларды үлгі тұтатындай жағымды әрекеттер жасауы керек, мысалы балаларының өміріне белсенді араласуы, болашақ жоспарлары мен мақсаттарын дұрыс құруға көмектесу. Сонымен қатар ата-аналар балаларына көп көңіл бөліп, теледидардың алдында қанша уақыт отыратынын қадағалап, сондай-ақ қандай компьютерлік ойындарды ойнайтынын, интернетте оны не қызықтыратынын бақылап отыруы керек. Егер ата-ана балаларымен көп уақытын бірге өткізетін болса, онда олардың да бұқаралық ақпарат құралдарына жүгінуі азая түседі. Онымен қоса қазіргі қоғамда компьютер мен теледидарды алмастыратын басқа да нәрселер көп, атап өтсек театрға, музейге, сауықтыру орталықтарына, мәдени орталықтарға бару және отбасымен бірге уақыт өткізуді айтуға болады.

Педагогтарда жасөспірімдердің дұрыс тәрбиесіне ықпал ете алады. Мұғалімдер жасөспірімдердің оқуға, спортқа, мәдени іс-шараларға деген қызығушылығын оятып, сол арқылы өз өмір жолын таңдауына және оны жүзеге асыруына жағымды ықпал ете алады. Жасөспірімге өмірлік ұстанымдар мен құндылықтарды айқындауға көмектесу керек.

Өз кезегінде БАҚ алдарына білімділікті көтеру, көрермендердің дүниетанымын дамыту, салауатты өмір салтын насихаттау, ақыл-ой деңгейін, мәдениеттілікті дамыту сияқты өзгеше мақсаттар қоюлары керек.

Қорыта келгенде, девиантты мінез-құлықты балаларды түзету күрделі әрі қиын әрі ұзақ процесс. Оны іске асыруда көп шыдамдылық пен белсенділік қажет. Қазіргі, осы саладағы әлеуметтік, педагогикалық талаптар мен жүзеге асырылып жатқан тәжірибелер негізінде, бұл саладағы тәрбие міндеттерін жүзеге асыруда девиантты мінезге ие балалардың білім алуы мен бос уақытын пайдалы іс-әрекеттермен өткізу жолдарын қарастыратын жаңа кешенді бағдарламалар, арнайы ұйымдастырылған тәрбиелік жұмыстар қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса (методические основы) / Ю. К. Бабанский. - М.: Просвещение, 2012. - 192 с.
2. Черкасова Ю.М. Информационные технологии управления.-М.: Инфра-М, 2001.
3. Балафанов Е.К., Бурибаев Б., Даулеткулов А. Новые информационные технологии, Алматы, Джагамбек, 2002 г, 442с (на русском и на казахском языках)
4. Джапарова Г.А. Основы информатики. Алматы, Экономика, 2004 г.

FORMATION OF LEARNER'S RESEARCH COMPETENCE BASED ON USING MULTIMEDIA TECHNOLOGIES

Associate professor, PhD **N.S. KATAEV***
R.I. MAMETOVA

Abstract:

All members of educational system are now trying to open new informational educational environment where the determinant is integration of educational and informational approaches to educational content, methods and learning technologies. One of the fast growing spheres of human activities is multimedia technologies. Using multimedia technologies on lessons can fix a huge gap in learner's research competence which is relevant today. The proper using of this aid opens new possibilities for future generation and allows them to be competitive in society. We as educators have to move with the times and everyone has to find its own unique way to navigate learners and develop their skills.

Keywords: *research competence, educational competence, multimedia technologies, critical thinking, problem solving, analytical skills, multimedia equipment*

During the last few years Ministry of Education has implemented main changes and corrections in educational system. Nowadays traditional ways of lesson planning and teaching are yesterday's day. It means teachers should be able to teach by using new teaching techniques and methods. There is no doubt that the government gives a huge support in order to educate our teachers for learning new methods of teaching.

The back-to-basics traditional education method, also known as conventional education, is still widely used in schools. The old-fashioned way of teaching was all about recitation, for example learners would sit in silence, while one learner after another would take it in turns to recite the lesson, until each one had been called upon. The teacher would listen to each learner's recitation, and they were expected to study and memorize the assignments. At the end of the module a written test or oral examination would be conducted; this process was called an Assignment Study Recitation Test.

The way in which traditional methods were taught ensured that learners were rewarded for their efforts, used class periods efficiently and exercised clear rules to manage learners' behavior. They were based on established customs that had been used successfully in schools over many years. The teachers communicated the knowledge and enforced standards of behavior. [1]

Thereby the most important task for many teachers is to give learners enough support to make them think and create. The problem that teacher faces every day that learners cannot fully work with materials and tasks without teachers help. Many years there were made attempts to build educational activity at schools on the basis of research training ideas for a long time. However, it hasn't led to their active use in practice. In 1999 experts noted "shortcomings of formation of all-educational abilities (ability to carry out the analysis of a problem statement, control of the actions, and assessment of the received results)". Therefore, there is a strong need to form learner's research competence.

Let us make it clear what does research competence mean? Competence is awareness, authority in any area. Competence is also as a circle of questions in which a certain person has credibility, knowledge, experience.

The Educational competence is the level of development of the learner's identity connected with high-quality development of content of education. High-quality development is defined by "requirements to level of training of learners" and also "an obligatory minimum of contents of educational programs". Educational competence allow to learners to use adequate knowledge skills in a concrete situation.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, k_nazbek@mail.ru

The educational competence is a consequence personally the focused training as treats the identity of the learners and is formed only in the course of performance of a certain complex of actions by him. The competence approach in teaching does not imply educational activity on the basis of the content of education but on the contrary, the selection of the content necessary for the formation of key competencies to graduate school:

- civil competence (political, social, economic);
- communicative;
- subject;
- multicultural;
- information;
- cognitive;
- axiological (value).

Based on the practice of personally - oriented learning the key competencies of modern learners should be:

- use the acquired knowledge in different life situations;
- competently work with the information;
- independently obtain the necessary knowledge;
- critical analysis and comprehension of specific information of the situation, social and political processes;
- to conduct a discussion on the designated range of problems.

In order to achieve any results in the formation of learner's competence we do not need to forget about ability of learners to recognize problems.

The problem is difficulty, uncertainty. To eliminate the problem, there are required following actions, first of all, first of all there are should be actions directed to a research of everything that is connected with this problem. Searching for problems is not an easy task. It is often more difficult and instructive to find a problem than to solve it. Carrying out this part of the research work with the child, you should show flexibility and do not necessarily require a clear understanding and formulation of the problem or clear indication of the purpose. The general and approximate characteristics are enough. The ability to see a problem is the integrated property which describes the way of thinking of the person. It develops for a long time in a variety of activities. Here are some tasks that will help in solving this complex pedagogical task. One of the most important properties in identifying problems is the ability to change own point of view, to look at the object of research from different angles. After all, if you look at the same object from different aspects, you will necessarily see something that escapes from the traditional view and is often not noticed by others.

Eventually, all what I mentioned above is the basic notions in pedagogical meaning. Since, I am an ICT teacher I prefer to use all benefits that technological progress gives us. It is well known fact that every lesson besides computer science use at least interactive board. This is a pure result of how computer technologies penetrated into all spheres of human activity. Let us draw attention to the using multimedia technologies on lessons. But first what does multimedia technologies mean? What is the role of multimedia on the studying subject?

One of the leading trends in the ICT knowledge of society is the development of multimedia technologies. Their penetration into various spheres of social life: production, business, science, education, mass consumer culture. It is all goes with providing wealth content and form a combination of various types of text, graphic, speech, music, video, photo information and a variety of ways to extract them. Those technologies form multimedia perception of the world. [2]

Modernization of teaching methods requires expanding the use of multimedia technologies in education. This approach allows us to create a completely new higher and secondary school, significantly increase the effectiveness of classes and individualize the process of obtaining knowledge. It has long been

known that people are divided into several types according to the method of perception of information - visually, with the help of hearing or practical application, but there are other finer facets of personalities that are not considered when creating equal conditions and in fact the inclinations and speed of processing incoming information all different.

Use of multimedia technologies opens new opportunities in the organization educational process and also development of creative abilities of learners.

Media means communication that is perceived by only one sense organ. For example, newspapers, books, pictures, audio recordings and so on, which carries information that you can hear or see, but neither one at a time. Multimedia has the same concept, supplemented by a universal Latin prefix, denoting multiplicity or universality - is a combination of different types of influence or simply the ability to work with them alternately with the help of the same device.

For effective introductions of methods of active training big and serious work is necessary on equipment in enough the computer equipment and also in preparation methodical and information base in the organization of educational process. It will provide realization methods of active training in improvement of quality of training of specialists taking into account the increased requirements in the conditions of the market.

The first task is to create such models of knowledge representation, in which it would be possible to represent monotonous means as objects, characteristic for logical thinking, and images with which figurative thinking operates.

The second task is the visualization of that human knowledge for which it is not yet possible pick up text descriptions.

The third is the search for ways to change from the observed images of the pictures to the formulation of some hypothesis about those mechanisms and processes that are hidden the dynamics of the observed paintings.

Education courses, skills and knowledge are often taught in a context. To overcome this, the use of multimedia as education aids help to provide a real world example using a computer with high quality content. The various type of software available on the market can also help to provide a friendly interactive method of learning. Multimedia and tool such as the internet can provide teacher an instant excess to millions of resource available. These materials can help the teacher to provide the learners with cooperative learning, critical thinking, discussion, and problem solving. So, multimedia approach in education provides many advantages over the traditional method.

There are many advantages in applying multimedia elements in education. One of it is that multimedia enable learners to represent information using several different media. This prove to be helpful when learners need to do their project. By using multimedia elements, they can present their project in a much more creative ways. Moreover, multimedia approach also provide flexibility of where and when can they learn. This is because by using multimedia approach such as audio and video, learner can record or make connection with one another for discussion or listening to the previous topic that they have recorded. Multimedia approach also helps the learners to develop a higher order thinking skills. By using the multimedia elements, learners use their own idea and creativity to combine the elements of multimedia to produce something fresh and new. Furthermore, multimedia approach are also much more engaging compare to the traditional one. [3] With multimedia, interactive learning can be done with live-action video, feedback, questions and answers to keep the learners interested and help enhancing their skills. Next, with multimedia simulation technique can be effectively applied. By using simulation, learner can grasp a better understanding about the step and producer to make or do a certain project. This can improve their understanding and also help improving their skills.

Use of multimedia technologies is obliged by the efficiency to comprehensive influence on the systems of perception of the person. Interactive multimedia systems simultaneously send:

- voice;
- video;

- animation;
- graphics;
- texts.

Particularly effective such types of lessons with using this approach: where the learner is assigned not the passive role of the observer but the main participant directly influencing the course of events. However, multimedia classes are those in which the teacher uses, at least, a projector with a presentation or audio recording of important information.

The learner no longer has a chance to get distracted from the material, as in the case of a standard lecture. Now it is he who solves the problem, directly contributing to the technique, and the teacher only supports him if necessary. Accordingly, with this increases the effectiveness of evaluation: the computer is more difficult to "deceive", and the methods for this require much deeper knowledge of the subject, which is in itself a result. In addition, the technique does not show any personal sympathy.

It is especially important to note that today it is not so important to know much, it is much more important to understand where this "lot" can be found and how to use it. Previously, this is how engineers were trained, and today such a system is used from the preschool age. The development of logic for everyone is the main advantage that multimedia technologies have brought in training.

In ordinary classes pedagogical multimedia technologies at lessons are applied in the following forms:

- Creating presentations. It is effective during the study of new topics to attract learners' attention. It also allows you to display the dynamics of processes on different scales. To date, you can find a ready presentation on almost any topic, and the teacher can create it himself, optimizing the time and material for submission.

- Assessment of knowledge. Test tasks, including those illustrated ones, as well as the implementation of practical work on the computer, allows monitoring the effectiveness of training to a fundamentally new level. Plus for the teacher, it is easier to take into account the general and average points of all learners using specialized programs.

- Learner's projects. Independent work with presentation maker software or video editors is a powerful start for the learner. It allows you to learn how to structure information; select logically correct components of various types of perception and at the same time and increase the skills of direct program management. The development of the creative approach is thus only stimulated. Perhaps, it's not possible to draw beautifully to everyone, but to create a collage of ready-made elements is a simpler task, which nevertheless involves more intellectual resources.

The study of multimedia technologies by itself requires logic, creativity and the ability to control processes with available tools. In order to qualitatively write music using technology, it requires knowledge of not only solfeggio, but at least in general features of each instrument, that is, what is taught in specialized schools plus additionally setting up a huge amount of equipment and software. The same can be said about drawing. There are creative people who created not only entirely new trends in art, but also developed unique educational programs that combine:

- all kinds of information;
- specifics and clarity;
- authentic materials;
- independent development;
- effective feedback;
- non-standard feed. [4]

However, unreasonable, arbitrary and excessive use of multimedia technologies in class can give a negative effect. In this regard, consider a number of conditions that must be respected when using multimedia as a means of clarity:

1. compliance with age, psychophysical characteristics of learners;
2. gradual demonstration, only at the appropriate moment of the lesson;
3. clear identification of the main and essential;

4. a detailed thought-out of the management of the perception of learner (passing explanations, highlighting the main, commenting, etc.);
5. consistency with the content of the material;
6. involve the learners themselves in finding and analyzing the desired information in a visual aid or demonstration device;
7. rational combination of various forms and methods of communication of educational material and educational work of learners taking into account the content and specificity of benefits.

There are examples of using multimedia at various stages of computer science lessons. Let us consider the step of checking the homework. At this stage, the following activities are used:

- preparation of messages by learners on the themes, executed with the help of a word processor, using hypertext, graphic objects, sound information and video clips.

- performance of creative works: presentations, web - projects, video clips related to the lesson topic with the aim of generalization and systematization learner's knowledge.

The stage of assimilation of new knowledge. To optimize the educational process an explanation of the new material occurs using a computer presentation as a source of educational information and visual aids. Multimedia in this case, allow:

- due to a bright, imaginative demonstration, to objectively specify the spatial representations of learners when presenting abstract material;

- create clear ideas about the external properties, the type of the object, its structure, structure and constituent parts;

- a fragmentary display of film materials to concentrate the attention of schoolchildren on the key issues of objectively complex educational material;

- to recreate the historical situation, corresponding to the time of the great scientific or technical discovery.

To sum up, traditional ways of learning are in the past. Educators need to create conditions for learners to let them develop their critical thinking, problem solving skills and analytical skills. Appropriate use of multimedia technologies can open the doors for many learners to their college, job and be creative in general. Research competence of learners will allow them to be competitive and successful in modern world.

RESOURCES:

1. Cambridge Centre for Sixth-form Studies. 2017. [<https://www.ccss.co.uk/news/traditional-vs-modern-teaching/>]. Accessed 26 June 2018.
2. G.V. Knyazeva. 2009. Application of multimedia technologies in educational institutions, p.2
3. Tay Vaughan(2010), Multimedia: Making It Work Eight Edition, Appleton , McGraw-Hill.
4. 26th International Specialized Exhibition. 2018.[<http://www.reklama-expo.ru/ru/articles/2016/multimedijnye-tehnologii-obrazovani/>]. Accessed 10 September 2018.

ПОЛИМОРФИЗМ ЖӘНЕ ИНКАПСУЛЯЦИЯНЫҢ ОБЪЕКТІГЕ-БАҒЫТТАЛҒАН ПРОГРАММАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

ф.-м.ғ.к., қауым.профессор **О.Ә.ӘУЕЛБЕКОВ***
магистрант **Н.М.АСИЛБАЕВА**

Түйіндеме:

Мақалада объектіге - бағытталған программалаудың ерекшелігін сипаттайтын полиморфизм мен инкапсуляция қарастырылады.

Түйін сөздер: полиморфизм, инкапсуляция, объектіге-бағытталған программалау.

THE ROLE OF POLYMORPHISM AND ENCAPSULATION IN AN OBJECT-ORIENTED PROGRAMMING

Abstract:

The article deals with polymorphism and encapsulation that characterize the features of object-oriented programming.

Keywords: polymorphism, encapsulation, object-oriented programming.

КІРІСПЕ

Мақалада объектіге-бағытталған программалаудың екі принциптері қарастырылады. Олар: полиморфизм және инкапсуляция. Олардың объектіге-бағытталған программалауда атқаратын қызметі, алатын орны және артықшылары көрсетілді. Сонымен қатар, полиморфизм және инкапсуляцияның C# программалау ортасында пайдалануына қысқаша шолу жасалынды.

Визуалды объектіге-бағытталған программалау (ОБП) – бұл нақты әлемнің объектісін, оның мінез-құлқын сипаттайтын кейбір құрылым ретінде объект түсінігі негіз болатын программаларды әзірлеу әдістемесі. ОБП әдістемесін пайдалана отырып шешілетін міндет объектілер мен оларға жасалатын операциялар терминдерінде сипатталады, ал программа мұндай тәсілде объектілер мен олардың арасындағы байланыстар жиынтығы болып табылады. Визуалды программалау кластар сияқты ұғымдармен жұмыс істейді. Кластар - бұл жиі кездесетін тапсырмаларды орындауға арналған арнайы код блоктары. Объектілер кластардың нақты іске асырылуы (даналары) болып табылады. Объектіге-бағытталған программалауды жүзеге асыратын программалау орталарына Visual Basic, C++ Builder және т.б. жатады. ОБП-дың мағынасы мынада: программаның құрамындағы көптеген элементтер (мысалы, терезелер, мәзірлер, батырмалар және т.б.), программаға тұтастай қойылатын және программистің басқаруына ыңғайланған белгілі бір объектілер ретінде қарастырылады. Бұл объектілердің полиморфизм және инкапсуляция принциптеріне негізделген ерекше қасиеттері, әдістері және әрекеттері болады. Объектіге- бағдарланған программалаудың негізін құрайтын да осы полиморфизм және инкапсуляция принциптері. [1]

Полиморфизм – екі немесе одан да көп ұқсас, бірақ айырмашылықтары бар есептерді шешу үшін интерфейстері бірдей объектілерді типі мен ішкі құрылымы туралы ақпаратсыз –ақ қолдануға мүмкіндік беретін принцип, яғни «бір интерфейс, көптеген әдістер » идеясы жүзеге асырылады. Полиморфизм кезінде аталық кластың кейбір бөліктері (әдістер) берілген ұрпаққа тән әрекеттер жасайтын жаңа бөліктермен ауыстырылады. Осылайша, кластар интерфейсі бұрынғы болып қалады, ал атаулары және параметрлер жиыны бірдей әдістерді жүзеге асыру айрықша болып келеді. [2] Бұл тіл байланысты нысандарды ұқсас мәнерде түсіндіру қабілетін білдіреді. Атап айтқанда, ОБП-ның бұл принципі базалық класқа барлық мұрагерлерге қол жетімді мүшелер жиынтығын (формальды түрде полиморфты интерфейс деп аталатын) анықтауға мүмкіндік береді. Кластың полиморфты интерфейсін виртуалды немесе дерексіз мүшелердің кез келген санын пайдалана отырып құрастырылады.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, omirlan@mail.ru

Шын мәнінде, виртуалды мүше - бұл туынды сыныпта өзгертілуі мүмкін (немесе, ресми түрде, қайта анықталған) әдепкі бойынша іске асыруды анықтайтын базалық сынып мүшесі. Оған қарағанда, абстаркті әдіс - бұл әдепкі бойынша іске асыруды көздемейтін, тек сигнал беруді ұсынатын базалық сынып мүшесі. Сынып абстрактілі әдісті анықтайтын базалық сыныптан кейін, бұл әдіс міндетті түрде туынды сыныпта қайта анықталуы тиіс. Кез келген жағдайда, туынды сыныптар базалық сыныпта анықталған мүшелерді қайта анықтаған жағдайда, олар өз реакциясын бір сұрау салуға қайта анықтайды.

Мысалы, "соңында келді - бірінші қызмет көрсетілді" принципі бойынша жұмыс істейтін жады саласын қарастырайық. Программада үш түрлі әйнек түрі қажет: біреуі — бүтін мәндер үшін, екіншісі — қалқымалы нүктелі мәндер үшін, үшіншісі-символдық мәндер үшін. Осы мысалда әртүрлі деректер сақталғанына қарамастан, осы барлық стектерді іске асыратын алгоритм өзгеріссіз қалады. Объектілі-бағытталған емес тілде бұл мақсат үшін әртүрлі аттары бар үш түрлі стек кіші жиынтығын құруға тура келеді. Бірақ полиморфизмнің арқасында C# - да барлық үш түрін жүзеге асыру үшін тек бір ғана программа жиынтығын жасау жеткілікті

Жалпы мағынада полиморфизм ұғымы келесідей: "бір интерфейс-көптеген әдістер". Бұл өзара байланысты әрекеттер тобы үшін Ортақ интерфейс жасауға болады дегенді білдіреді. Полиморфизм жалпы әрекет класын сипаттау үшін бірдей интерфейссті пайдалануға мүмкіндік бере отырып, программаны жеңілдетуге көмектеседі. Әрбір жеке жағдайда нақты әрекетті тандау (яғни әдіс) — бұл компилятордың міндеті. Программалаушы мұны өзі жасаудың қажеті жоқ. Оған жалпы интерфейссті есте сақтау және дұрыс пайдалану жеткілікті. [3]

Инкапсуляция дегеніміз – қолжетімді интерфейсстің артында өтілімін жасыратын жалғыз абстракция шеңберінде қасиеттер мен мінез – құлқының оқшаулығы («қара жәшік» ретінде қарастырылады). Инкапсуляция - объектінің ішкі құрылымының сыртқы құрылымынан бөлінуі. Объектілі әдіс нысанның ішкі ресурстарының сыртқы ресурстарынан жасырынғанын айқындайды. Абстракция–лау мен инкапсуляция бірін-бірі толықтырушы принциптер болып табылады.[4] Сонымен қатар, инкапсуляция-бұл сыртқы араласуды және деректерді дұрыс пайдаланбауды қоспағанда, ол манипуляциялайтын код пен деректерді біріктіретін программалау механизмі. Объектіге-бағытталған тілде деректер мен код мүлдем автономды қара жәшікке біріктірілуі мүмкін. Мұндай жәшіктің ішінде барлық қажетті деректер мен код бар. Код пен деректер ұқсас жолмен байланысқан кезде объект құрылады. Басқаша айтқанда, объект-инкапсуляцияны қолдайтын элемент. Яғни, инкапсуляция-бұл объектінің пайдаланушысынан артық іске асыру бөлшектерін жасыруға тіл қабілеті. Мысалы, екі негізгі әдісі бар `databaseReader` атты сынып қолданылады деп болжаймыз: `Open()` және `Close()`.

Фиктивті класс `DatabaseReader` деректер файлын табу, жүктеу, манипуляциялар және жабудың ішкі бөлшектерін инкапсуляциялайды. Программистерге инкапсуляция ұнайды, себебі ОПП-ның бұл принципі кодтауды жеңілдетеді. `DatabaseReader` класын іске асыру үшін "кулисадан тыс" жұмыс істейтін көптеген код жолдары туралы алаңдаудың қажеті жоқ. Барлық қажет-дананы жасап, оған тиісті хабарларды жіберу (мысалы, " файлды `AutoLot` аты бойынша ашу. `mdf`, дискіде орналасқан:").

Программалық логиканың инкапсуляциясы идеяларымен деректерді қорғау идеясы тығыз байланысты. Ең дұрысы, объектінің жай-күйі `private` (немесе, мүмкін, `protected`) кілт сөзін пайдалана отырып, арнайы болуы тиіс. Осылайша, сыртқы әлем негізделген мәнді өзгертуді немесе алуды қаласа, сыпайы сұрау керек.

C# инкапсуляцияның негізгі бірлігі-объектінің нысанын анықтайтын класс. Ол деректерді, сондай-ақ олар қолданатын кодты сипаттайды. C# класс сипаттамасы класс даналары болып табылатын объектілерді құру үшін қызмет етеді. Демек, класс мәні бойынша объектіні салу тәсілінің бірқатар схемалық сипаттамасынан тұрады.

Кодты және топты құрайтын деректерді мүшелер деп атайды. Класспен анықталатын деректер өрістер немесе ауыспалы даналар деп аталады. Ал деректерді басқаратын код функцияларда-мүшелерде бар, олардың ең типтік өкілі әдіс болып табылады. C# әдісі программа аналогы ретінде қызмет етеді. (Басқа мүшелердің қатарына қасиеттер, оқиғалар және конструкторлар жатады.) Осылайша, класс әдістері осы класпен анықталатын өрістерге әсер ететін кодты қамтиды. [3]

Жоғарыда айтылғандай, қазіргі заманғы объектіге-бағытталған программалау тілдерінде әрбір объект белгілі бір класқа жататын мән болып табылады. Класс программалаушымен жарияланған деректердің құрамдас түрі болып табылады.:

Объект параметрлері (тек программа үшін қажеттері), оның күйін (пәндік аймақ объектісінің қасиеттері) анықтайды. Кейде осы объектінің өрістері объектінің қасиеттері деп аталады, себебі шатасуы мүмкін. Шын мәнінде өрістер класқа тиесілі деп жарияланған мәндер (айнымалылар, константтар) болып табылады.

Класспен байланысты процедуралар мен функциялар. Олар осындай түрдегі объектіге орындауға болатын және объектінің өзі орындауға болатын әрекеттерді анықтайды.

Класс өрістері жалпы жағдайда сырттан қол жетімді болмауы тиіс, өйткені мұндай қол жеткізу объектілердің ішкі жай-күйін ерікті түрде өзгертуге мүмкіндік берер еді. Сондықтан өрістер әдетте жасырын болып жарияланады (немесе тіл, негізінен, класс өрістеріне сырттан кіруге мүмкіндік бермейді), ал өрістердегі деректерге қол жеткізу үшін рұқсат әдістері деп аталатын арнайы әдістер қолданылады. Мұндай әдістер қандай да бір өрістің мәнін қайтарады немесе бұл өріске жаңа мән жазылады. Жазу кезінде қол жеткізу әдісі жазылатын мәнің рұқсат етілуін бақылай алады және қажет болған жағдайда объектінің деректерімен, олар дұрыс (ішкі келісілген) қалуы үшін басқа да манипуляцияларды жүргізе алады. Қол жеткізу әдістері аксессорлар деп аталады (ағылш. access-қол жеткізу), ал жеке — геттер (ағылш. get-оқу) және сеттерлер (ағылш. set-жазу). [5]

Қасиеттері сыртқа көрінетін өрістері ретінде пайдаланылатын ұқсас қол жетімді өрістер (кейбір артықшылықтарымен) іс жүзінде кіруге рұқсат берген кезде оларға шақыру әдістеріне қол жеткізіледі. Осылайша, сипаттарды "ақылды" деректер өрісі ретінде қарастыруға болады, ол объектінің ішкі деректеріне қандай да бір қосымша әрекеттермен (мысалы, объектінің координаталарын өзгерту жаңа жерде оны қайта суреттеумен бірге жүреді). Қасиеттер, шын мәнінде, синтаксистік қант сияқты емес, өйткені олар ешқандай жаңа мүмкіндіктерді қоспайды, тек кіру әдістерінің шақыруын жасырады. Нақты тілдік қасиеттерді жүзеге асыру әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, C# хабарландыру сипаттар тек қана қасиеттермен жұмыс істеу кезінде пайда болатын қатынау әдістерінің кодын тікелей қамтиды, яғни тікелей қоңырау үшін қол жетімді жеке қол жеткізу әдістерін талап етпейді.

ОБП-ның тұжырымдамасын қолдану программаларды жазу процесін айтарлықтай жеңілдетуге мүмкіндік берді және күрделі программалық кодтарды құру мүмкіндіктерін кеңейтті. ОБП-ның негізгі артықшылықтарының арасында келесілерді атап өтеміз.

Барлық объектіге-бағытталған программалар өте жақсы құрылымдалған, бұл олардың оқылуын жақсартады, сондай-ақ осындай құрылымдалған программалық кодпен жұмыс істеу әлдеқайда жағымды.

Объектіге-бағытталған программалаумен өңдеу және тестілеу оңай, өйткені жұмыс программаның жеке блоктарымен орындалуы мүмкін.

Объектіге-бағытталған программалар қажет болған жағдайда оңай пысықталады және кеңейтіледі. Бұл ерекшелік үлкен жобаларды жасау кезінде өте маңызды.

Осының бәріне қарамастан, ОБП-ның тұжырымдамасы әңгіме үлкен және күрделі программалар туралы болған жағдайда ғана тиімді екенін нақты түсіну керек. Қарапайым программаларды жасау үшін қарапайым тәсілдерді қолданған жөн. [4]

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Вайсфельд, М. Объектно-ориентированное мышление / М. Вайсфельд.-М.: Питер, 2014. - 338с
2. Грэхем И. Объектно-ориентированные методы. Принципы и практика. Object-Oriented Methods: Principles & Practice. –М.: «Вильямс», 2004.– 3-е изд., С. 880.
3. Буч Г. Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на C++: Пер. с англ.-2-е изд.-М.: «Издательство Бином»; СПб.: Невский диалект, 1999.
4. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. C. J. Date, Introduction to Database Systems, 6th-ed., Page 650

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БОЛАШАҚ ИНФОРМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛДІҢ ОРНЫ

ф.-м.ғ.к., доцент **Н. КУРМАНБЕККЫЗЫ***

Түйіндеме:

Қазақстандық жоғары оқу орындарында үшінші буын стандарттары енгізілуде, яғни білім беру жүйесінің бағытын басты бағдары оқытуда құзыреттілікті ескеру болып табылатын Болон келісімінің қағидаларына сәйкес жүзеге асырылуда. Бұл мәселе болашақ мұғалімдерді даярлауға қатысты, соның ішінде информатика мұғалімдерін даярлауға.

«Құзыреттілік» ұғымы педагогикада жаңалық емес. Ғалымдардың ғылыми еңбектерінде оның анықтамасы мұғалімдерді даярлау саласына қатысты нақтыланып келесі түрде келтірілген: кәсіби білім, білік және дағды жүйесін жүзеге асыру тәсілі; мұғалімнің тұлғалық мінездемесі; мұғалімнің білімділігінің көрсеткіші; анықталған құндылық. Яғни құзыреттілікті авторлар түрлі ғылыми тұрғыдан қарастырады: тұлғалық, ісәрекеттік, білімділік, жүйелі-структуралық, психологиялық, мәдениеттілік және т.б. Құзыреттілік деп белгілі бір салада сәтті қызмет ету үшін білім, білік және жеке тұлғалық қасиеттерді пайдалану қабілетін қабылдаймыз. Бұл мақалада болашақ информатика мұғалімінің ақпараттық технологиялар саласындағы пәндік құзыреттіліктерінің мәндік-мазмұндық мінездемесі қарастырылған.

Тірек сөздер: білім беру жүйесі, құзыреттілік, педагогикалық іс-әрекет, информатика.

COMPETENCE APPROACH IN VOCATIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF COMPUTER SCIENCE IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract:

The Kazakhstani universities carried out the introduction of the third generation of standards, due to reorientation of the education system for the implementation of the Bologna agreement, one of the priorities of which is the competence approach in teaching. This also applies to the preparation of future teachers, including teachers of informatics.

The concept of "competence" in the new pedagogy is not. The scientific works of scientists carried out instantiation of this definition in the field of teacher training: as a way to implement a system of professional knowledge and skills; both the personal characteristics of the teacher; as an indicator of teacher education; as a certain value. In other words, competence is considered by the authors from different scientific approaches: personality, the activity, knowledge, system-structural, psychological, cultural, and others under the competence we mean the ability to apply knowledge, skills and personal qualities to be successful in a particular field.

Key words: education system, competence, pedagogical activity, informatics.

КІРІСПЕ

Информатика пәні мектептің оқу жоспарына енгізілгеннен кейін бастап информатиканың болашақ мұғалімдерін дайындауды төрт негізгі кезеңге бөлуге болады:

Бірінші кезеңде (1984-89 жж.) мазмұндық-әдістемелік жүйені құру, апробациядан өткізу және енгізу жұмыстары жүргізілді, ол өз кезегінде педагогикалық жоғары оқу орындарында (физика-математика факультеттерінде) информатика мұғалімдерін үнемі дайындауда отырудың бастамасы болды. Сонымен қатар, бұл кезеңде мектепті ақпараттандырудың ағымдық қажеттіліктеріне сәйкес келетіндей етіп мамандандырудың арнайы бағыттары әзірленді. Бұл зерттеулер М.П.Лапчик пен Э.И.Кузнецовтың жетекшілігімен жүргізілді. Бірінші кезеңнің аса маңызды ерекшеліктерін атап өтейік:

- техникалық құралдарды оқыту курсына «Оқытуда ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдалану» тақырыбы енгізілді;

- біліктілікті көтеру жүйесінде информатика мұғалімдерін даярлауға бағытталған оқу бағдарламалары құрастырылды;

- білім беру үдерісінде компьютерді пайдалану мүмкіндіктерімен таныстыруға бағытталған пән мұғалімдерінің біліктілігін көтеру бағдарламалары дайындалған;

- білім беру жүйесінде «компьютерлік сауатсыздықты жою» үдерісі жүріп жатты. Бұл мәселе білім беру мектептері мен педагогикалық кадрларды дайындау жүйесіне тікелей қатысты болды.

Екінші кезеңде (1986-91 жж.) информатика мұғалімдерін дайындаудың концепциясын, нормативтік-ұйымдастырушылық құжаттары мен оқу-әдістемелік материалдарын құрастыру

жұмыстары басталды. Бұл кезеңде де М.П.Лапчик пен Э.И.Кузнецовның жетекшілігімен информатика мұғалімдерін дайындау мазмұнамасында информатика мен есептеуіш техника компоненттерін жүзеге асыру бойынша оқу-әдістемелік қамтамасыздандыруды тәжірибелік тексеру және енгізу жұмыстары орындалды. Пән мұғалімдеріне сабақта компьютерді пайдалану мүмкіндіктері ұсынылды. Бірақ бұл бастама қолдау таппады, себебі ол уақытта мектептерде КОРВЕТ және УКНЦ деңгелі компьютерлер болды.

Үшінші кезеңде (1992-2005жж.) мектепті ақпараттандыруды қамтамасыз етуге кадрлар дайындаудың барлық бағыттары анықталды және бекітілді. Бұл стандарттар білім беру жүйесін ақпараттандырудағы тәжірибелер мен перспективаларды және алдыңғы кезең зерттеулерінің нәтижелерін ескере отырып әзірленді.

Төртінші кезеңде (2005г. - 2011г.) информатика мұғалімдерін дайындау саласында екінші бұын стандарттарын жобалау ісі қолға алынады. «Информатика» пәні айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, бұл өзгерістер оқу жоспарларының құрылымына және информатиканы оқитудың әдістемелік жүйесіне өз ықпалып тигізді. Сонымен қатар, «информатиканың» шекарасы айтарлықтай кеңейіп, оны бір пән ретінде ғана қарастыру қиындай бастады. Екінші кезеңнің өзінде «информатика» өзіндік педагогикалық спецификасы бар бір қатар жекеленген пәндірен тұратындығы күмән тұғызбады.

Информатиканың болашақ мұғалімін даярлауда екінші бұындағы ЖМББС қолданылуы қажет, онда информатика мұғаліміне қажет білім мен біліктіліктер анықталған, соның ішінде пәндік дайындық бойынша да.

Қазақстан Республикасында информатиканың болашақ мұғалімдері 5В011100 «Информатика» мамандығы бойынша даярланады.

Информатиканың болашақ мұғалімдерін кәсібі даярлаудың негіздерін құрастыру үш бағытта орындалады: психологиялық-педагогикалық, әдістемелік және пәндік. Олар өзара байланыста болуы керек, олардың бірлігі мен бүтіндігі студенттерді оқыту мен тәрбиелеудің кәсіби-педагогикалық бағытталғандығының қажетті шарты болып табылады.

Құзыреттілік пен құзырет ұғымдарының мазмұнын анықтайық, олар білім берудегі құзыреттілік тәсілді жүзеге асырудың теориялық негізінің басты құраушыларының бірі болып табылады.

Түрлі ғалымдардың құзыреттілік ұғымына берген анықтамаларын қарастырайық. Бұл ұғымға түрлі және көп анықтамалардың берілуі авторлардың түрлі ғылыми тәсілдерді пайдаланатындығына байланысты. 2-кестеде «құзыреттілік» ұғымының анықтамалары келтірілген.

1-кесте - «Құзыреттілік» ұғымының анықтамалары

Автор	«Құзыреттілік» ұғымының мазмұны
А.И. Башкирский	Тұлғаның қандайда бір іс-әрекетті орындауға дайын болуы дәрежесі (жағдайы)
Д.А. Иванов, К.Г. Митрофанов, О.В. Соколова	Қоғам үшін маңызды болып есептелінетін белгілі бір мәселелерді шешуге бағытталған іс-әрекеттерінің тиімділігін бағалау нәтижесінде адамға берілетін мінездеме.
В.Г. Горб	Кәсібі жұмысында мемлекеттік, әлеуметтік және жеке уәкілдіктерін орындаудағы адамның кәсібі мүмкіндіктері
Н.Ф. Талызина, А.И. Щербаков	Оқу үшін қажет білім, білік және дағдылар
Н.С. Розов	Құндылық
А.С. Белкин, В.В. Нестеров	Қалыптасқан қабілеттерді түрлі жағдайларды қолдану мүмкіндігі
И. А. Зимняя	Маманның жұмысының тек қана нәтижесі немесе бағалануы емес, сонымен қатар оның сана сезімі мен жұмысының жоспарлы қадамдары
Е. В Арцишевская	Қолданбалы білім, білік, тәжірибе
Э. Эриксон	Адамның өзіндік даму үдерісінде қоршаған ортамен білсенді қарым қатынаста болуы

Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі-оның жан-жақты білімінен ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді. Мұғалім қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзыреттілік аясы да соғұрлым кең болмақ. «Құзыреттілік» ұғымы педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылық- белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді шешім шығара алады дегенді білдіреді. Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігінің негізгі шарттары:

1. Тұлғааралық және еңбектегі байланыс.

2. Қызметтің экономикалық, әлеуметтік, құқықтық, адамгершілік, психологиялық аспектілерін меңгеруі.

3. Қызметті жаңа жағдайға бейімдеудегі, басқару шешімін қабылдаудағы дайындығы.

4. Практикалық кәсіби тапсырмаларды орындаудағы дайындық әлеуеті

5. Нақты жағдайларға байланысты қандай да бір әдістерді пайдалану біліктілігі.

6. Тиімді шешім қабылдау қабілеті.

«Құзырлылық – тек кәсіби білімі емес, тұлғаның жалпы мәдениеті мен шығармашылық әлеуетін дамыту қабілеті»- деп түйіндейді белгілі оқымысты Т. Г. Браже. Сондықтан бүгінгі ұстаз тек кәсіби білімін толықтырып қана қоймай, үнемі шығармашылықпен жұмыс жасауы қажет.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында оқыту формасын, әдістерін, технологияларын таңдауда көп нұсқалық қағидасы бекітілген, бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануға, педогогикалық процесті кез келген үлгімен, тіпті авторлық үлгімен құруға мүмкіндік береді. Қазіргі оқытудың жаңаша технологиясын меңгерудің өзі ұстаздан шығармашылықты талап етеді. Ал шығармашылықпен жұмыс жасау үшін мұғалім өзінің кәсіби біліктілігін арттырып отыруы қажет. Мұғалімнің өз кәсіби қызметтерін шығармашылықпен атқаруына әр деңгейдегі әдістемелік жұмыстарды инновациялық бағытта ұйымдастырып өткізудің ықпалы мол. Біліктілігін арттырушы мұғалім өзінің білімін, жалпы дүниетанымын кәсіби және әдіснамалық деңгейін жоғарлатады, психологиялық – педогогикалық сонымен қатар әдістемелік сауаттылығын жетілдіреді. Ең бастысы бұл білімдер мен білік дағдыларды құзырлылық ұстанымдарының талаптарына сәйкес өздерінің меңгеруі және сол жолдар арқылы өздерінің ойлау жүйесін, шығармашылығын өнертапқыштығын, рефлексиялық машығының дамуына жол ашады.

Сол кезде ғана мұғалімнің өзіне-өзі бағ баға беру деңгейі артып, өзін-өзі анықтап, үздіксіз өзін-өзі дамытуға деген қажеттілік туады.

Білім-тоқтаусыз толассыз үрдіс. ХХІ ғасыр білімін біз адамның қызығушылықтарының дамуы, оның өзінің дамуы деп түсінеміз. Бұл әр адамның өзін-өзі жасампаздықпен қайта құра алуы, қоғамдық талаптар тұрғысынан өзіне сыни баға бере алуы, айналаны өзгерте алуға қатыса алуы. Ол арқылы адамның интеллектуалдық, рухани күші дамып, тұлғалығы қалыптасады. Білім – мұғалім үшін оның шығармашылық әлеуетін дамытудың үрдісі.

Даму да, білім де ешбір адамға қолдан беріле салмайды. Кімде кім оған қол жеткізгісі келсе әрекет етуі, күш салуы қажет. Бұл тұрғыдан алғанда кез келген білім-ол өз бетінше білім алу. Шығармашылық әлеуеттің дамуы өз білімін көтеруге негіз болады. Мұғалім шығармашылық әлеуетін дамыта отырып, өзінің құзіреттілік аясын кеңітеді. Кәсіби құзіреттілік маманның әлеуметтегі дәл осы уақыттағы қабылданған стандарттар мен нормаларға сәйкес өзінің кәсіби педагогикалық қызметін атқаруға дайындығы мен қабілетін анықтайтын кәсіби білімдер жиынтығы немесе жекелік-кәсіби сипаттама. Кез келген елдің болашағы білім беру жүйесінің және зиялылар қауымының деңгейіне байланысты болғандықтан, Қазақстан халқына да әлемнің дамыған елдерімен тең дәрежеде білім беру қажеттігі күмән тудырмайды. Жастардың ақыл-ой әлеуетін барынша дамыту үшін білім беру жүйесін тиімді құра білген ұлттың еңсесі биік, абыройы жоғары болмақ. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің реформалаудың бастапқы кезеңі аяқталды. Бүгінгі күні білім беру саласының тиісті заңды базасы жасалды.

Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Қазақстан – 2030» жолдауында: «оқушыларды қазақстандық патриотизм мен шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу аса қажет. ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, тәкәппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек» дегені мәлім. Елбасының осы алға қойған зор міндеттерін іске асырушылар - әрине, жастар. Олай болса, сол жастарға сапалы білім мен салауатты тәрбие беру қажет. Ол, Мағжан айтқандай, мектеп пен ұстаздарға байланысты.

Еліміздің дамуының алғы шарты білім дедік, яғни «Үшінші мыңжылдықтың жастары қандай болмақ?» деген сұрақ туындайды. Жауапкершіліктің биігінен көрінуі де жас ұрпаққа берілетін білім

сапасын мейлінше арттыруды қажет етеді. Ал, білім сапасын арттыру, оның деңгейін әлемдік білім кеңістігіндегі стандарттарға сай келтіру түптеп келгенде, мұғалімге, оның кәсіби құзырлығына, әдістемелік біліктілігі мен шеберлігіне тікелей байланысты. Жас ұрпаққа жоғары сапалы білім беру ісін тек қана көп мәдениетті, шығармашыл, жаңашыл, инновациялық тұрғыда ойлап, қызмет жасай білетін ұстаз ғана мүлтіксіз атқара алады.

Құзыреттілікті қалыптастыру – білім беру саласының өзекті мәселесі. Күн сайын адамға көптеген ақпарат тасқыны келеді. Ал оқу мазмұны мен оқыту әдістері ескі сарында қалып қоюда. Сондықтан білім берудегі әлеуметтік қажеттілік пен ол қажеттілікті қанағаттандырудың арасындағы қарама –қайшылық білім беру саласының дағдарысына әкеліп соғуда. Сол себепті мектеп мұғалімдерінің әдістемелік шығармашылығын дамытуды педагог-мамандардың біліктілігін жетілдіру жүйесінде ұйымдастыруды олардың кәсіби құзыреттілігі кезінде жүзеге асыру қажеттігі туындайды.

Құзыреттілік тәсіл идеясы – «қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өтей алады» деген сұраққа жауап береді. Мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды.

Мұғалімнің басты рөлі – тұлғаның жеке дамуына негізделген, жан-жақты зерттелетін, сараланған білім беру үлгісінің басым бағыттарын айқындау, нәтижесінде еліміздің әлемдік өркениетке негізделген білім саясатының стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру. Осыған орай, нәтижеге бағытталған жалпы орта білім берудің жаңа жүйесіне ауысу білім беруді басқару жүйесіндегілерден мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруда жаңаша көзқарасты, ал мұғалімдерден негізгі кәсіби құзырлылықтарын дамытуды талап етеді.

Білім беру саласын ізгілендірудің басты бағыттарының бірі - белсенді оқыту түрлері мен әдістерін жетілдіру. Ескі мазмұнды ығыстыра отырып, елімізде білім берудің ұлттық үлгісі қалыптасуда. Әлемнің оқыту технологиялары жоғары дамыған елдерінің (Жапония, Германия, Голландия) тәжірибесіне назар аударсақ, түпкі мақсаты-баланы жеке тұлға ретінде қалыптастыру, яғни, бірінші орында баланың білім, білігі мен дағдысы емес, жеке тұлғаның білім алу арқылы дамуын қояды. Осы мақсатқа орай, бүгінгі педагогика ғылымында жаңа оқыту технологиялары: дидактикалық біліктерді шоғырландыру, ізгілікті-тұлғалық бағдарламалар, дамыта оқыту, мәселелік, тірек сигналдары арқылы, деңгейлеп саралап оқыту, өздігінен ізденіп даму, оқытудың компьютерлік, модульдік технологияларды ғылыми тұрғыда дәлелдеп, баламен бірге жұмыс жүргізіп жүзеге асырушы мұғалім.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кез келген білім ордасының білім сапасын арттырудағы туындайтын кейбір проблемалардан шығу үшін: нәтижеге бағытталған жалпы орта білім беруде мұғалімнің кәсіби құзырлығын дамытуды талап етеді. Әрбір мұғалімнің кәсіби дайындық сапасына қойылатын талап немесе кәсіби теориялық білімі мен практикалық біліктілігі –құзыреттілік пен кәсіби шеберлігінің сапасы ретінде қаралады.

Құзыреттілікті нәтижеге бағытталған білім беру жүйесінің сапалық критеріі ретінде қарау, зерттеу, бүгінгі күн талабы.

•Әр ұстаз оқытудың жаңа технологиясындағы тиімді пайдаланылған әдістердің бәрі бала дамуына қарай бағытталатындығын ескеруі керек. Әлемдік тәжірибеде бар электронды оқу құралдарын пайдалану шенберін ұлғайту.

•Мектептің тәжірибесін зерттеп қорыту, тарату.

•Мектепшілік бақылау – басшылық жұмыстарын жандандыру, себебі бұл оқушының білім сапасының деңгейін анықтап, ұстаздың жеке жауапкершілігін көтереді.

•Мектептің материалдық базасын нығайту.

•Мемлекеттік тілде жазылған әдістемелік құралдарды шығару.

Оқыту деңгейін халықаралық стандартқа жеткізуге қадам жасау.

Осындай биік нәтижеге қол жеткізуді – кәсіби құзыреттілігі жоғары мұғалім ғана жүзеге асырмақ

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Новиков, А.Г. «Логика в социальных парадоксах» (в соавторстве) / А.Г. Новиков // Якутск, 1993.
2. Заславская, О.Ю. Развитие управленческой компетентности учителя в системе многоуровневой подготовки в области методики обучения информатике. Автореф.дисс. докт.пед.наукЛ 3.00.02// - Москва, 2008.
3. Никитин, П.В. Междисциплинарная методическая система формирования профессиональной компетентности у будущих учителей информатики / П.В. Никитин // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева - 2010. - № 3(67) т.2. - С. 127-135.
4. Никитин, П.В. Мультимедийные технологии как образ мышления, средство коммуникации и представления знаний / П.В. Никитин // Вестник Марийского государственного университета, Йошкар-Ола, 2007. - С. 120-124.

УДК 622.011.4+622.023

ТАУ КӨШКІНІ ҮДЕРІСІНІҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІН ЗЕРТТЕУ**Н.К.МОЛДАКУНОВА*****Түйіндеме**

Тау бөктерінің орнықтылығын зерттеу мәселесі рельефі таулы қыраттардан тұратын аймақтар үшін көкейтесті болып келеді. Тау бөктерінде топырақ эрозиясы орын алған ұшыраған жерлерде тау көшкіні үдерісі жиі орын алады. Олардың орын алуына тау бөктеріндегі топырақ орнықтылығын төмендеуі себеп болады, атап айтсақ, төмен жағының сумен шайылуы, топырақ беріктілігінің желдерден әлсіреуі, жауын сулары мен жерасты суларының сіңуі, жерсілкінісінің салдары, геологиялық шарттарды елеместен құрылыстық және шаруашылық жұмыстарды жүргізу. Аса үлкен таукөшкіндерінің болуына көбінесе бірнеше фактордың бірлесіп себепші болуы мүмкін, мысалы топырағы қатпарлы тау бөктеріне су сіңіп, қатпарлар арасында жарық пайда болуынан таукөшкіні орын алады. Адамдар тіршілігінде қажет болған арнайы жасалған шахталар мен карьерлер маңы да таукөшкіні үдерісіне душар болуы мүмкін. Қазақстан мен Қырғызстанның көптеген елді мекендері таулы аймақтарда орналасқандықтан таукөшкіні үдерісін болжау және апат салдарын алдын алу үшін әліде көптеген зерттеулерді жүргізілуі керек.

Кілттік сөздер: *топырақ көшкіні, тектоникалық қозғалыстар, рельеф, геологиялық құрылым.*

STUDY OF THE CAUSES OF LANDSLIDE FORMATION**Abstract**

The question of sustainability of mountain slopes is relevant for regions with mining and sludchatym relief structure. Landslides are common in those areas where erosion is actively manifest slopes. They occur in the case when the mass of rocks that form the mountain slopes lose support vrezultate disequilibrium rocks caused by water washing away, weakening the strength of rocks by weathering and wetting precipitation and groundwater due to seismic effects, as well as construction and economic activities carried out without taking into account the geological conditions. Large landslides occur most often as a result of a combination of several of these factors: for example, on the slopes, composed of alternating waterproof (clay) and water-bearing rocks, especially if these layers are tilted in one direction or crossed cracks directed the slope. Almost the same risk of landslides pose a created man dumps rocks near the mines and quarries. Since many towns in Kyrgyzstan and Kazakhstan are located in mountainous areas, the manifestation of landslides and prevention requires a careful study of this process for these regions.

Keywords: *landslide, tectonic movement, terrain, geological structure.*

Қазақстан мен Қырғызстан планетарлық масштабта екі үлкен литосфералық плиталардың қиылысуында орналасқан - Евро-Азиялық және Индо-Австралиялық плиталар, олар өз кезегінде таулардың өсу процессіне әсерін тигізеді, ал соның нәтижесінде бір қатар табиғи апаттар мен катастрофалар туындап отырады.

Таулар жүйесі орналасқан аймақтарда табиғи, техногендік, экологиялық және әлеуметтік-биологиялық сипаттағы төтенше жайғдайлар орын алу қауіпі өте жоғары. Биік таулы елді мекендерде жерсілкінулер жиі орын алады, ал жерсілкінудің әсерінен жер көшкіні, тастардың құлауы, сель, қарлардың көшкіні, тау көлдерінің бөгеттерінің қирауы, мұнай қоймалары мен газ кубарларының жарылып өртенуі, байланыс, электр, су, канализация жүйелерінің істен шығуы, химиялық кәсіп

* Касым Тыныстанов атындағы Ыстықкөл мемлекеттік университеті

орындардың, атом электр станциялардың қирап радиоактивті заттардың су мен ауаға тарауы сияқты апаттар туындауы мүмкін.



1-сурет. Жерсілкіну салдарынан болған тау көшкіні. Жапония. 2008 ж.

Бүкіл әлемде жыл сайын орта есеппен миллион жерсілкіну процессі тіркеледі, олардың бір екеуінің магнитудасы 8 ге жетеді, жыйырма шақтысының күші жер ғаламшарын толық дірілге келтіретіндей болады, жүзден екіжүзге дейінгісі көлемді қиратуларды тұғызады, мыңы кіші залалдар әкеледі және үш жүз мыңы жайғана сезіледі. ЮНЕСКО ұйымының пайымдауынша, жер сілкіністерден болған жылдық шығындар бірнеше миллиард долларды құрайды, және көптеген елдердің ұлттық табысының қомақты бөлігін ысырапқа салады. Бір апаттық жерсілкініс миллиондаған адамдардың өлімі мен өте үлкен қаржылай шығындар туындатуы мүмкін.

Табиғат апаттары - алапат табиғи құбылыс: дауыл, дауылды қарақұйын, құйынды дауыл, субасу, жер сілкінісі, жанартаудың атқылауы, кенеттен қалың қар жауы, цунами, қар кешкіні, құрғақшылық, тағы басқа. Бұл табиғи алапаттар тірі организмдерге, соның ішінде адамға тікелей әсер ететін экологиялық фактор болып саналады. Сондықтан 1994 жылдың мамыр айында Йокогамада (Жапония) тілсіз қияпат қауіптілігін азайту проблемалары қаралған. Тілсіз апаттардан (немесе табиғи алапаттардан) 3,6 млн адам қаза тауып, 3 млрд-тан астамы зардап шекті. Ал жалпы экономикалық шығын 340 млрд доллар болды. Жер сілкінісі эпицентрдің айналасынан едәуір қашық жерлерде басқа да табиғи құбылыстарды күшейтеді. Мысалы, Эквадордағы (1987) жер сілкінісі кезінде трансэкватор газқұбырының 6 мильден астамы жаппай жылжу себебінен бұзылды. Табиғи алапаттардың жиілеуі, халық тығыздығының артуы және Жердегі техносфераның кеңеюі күрделі инженерлік имараттар көп орналасқан аумақтардың табиғи қияпатқа ұшырауына себепші болады. Мұндай имараттарға АЭС-тер, химия кәсіпорындары, мұнай және газ құбырлары, суқойма бөгеттері, көлік жүйелері, тағы басқа жатады. Сондықтан табиғи және техногендік сипатты экологиялық алапаттарды бір-бірімен байланыстыра зерттеп-білу қажет.

Табиғаттағы апатты құбылыстарды шығу тегіне қарай эндогенді (ішкі) және экзогенді (сыртқы) деп бөлуге болады. Эндогенді құбылыстар жер қыртысындағы өзгерістерден (жер сілкіну) туады. Қазақстанның оңтүстігіндегі биік таулар әлі қалыптасып бітпеген жас таулар болғандықтан, сейсмикалық ауданға жатады. Сондықтан бұл аймақта жиі жер сілкінулер болып тұрады. Мысалы, Алматыда 1889, 1911 жылдары апатты жер сілкіну болған.

Экзогенді апаттарға көбінесе адам әрекеті себепші болады. Республикамызда таулы аудандардың болуына байланысты сел, қар көшкіндері құбылыстары байқалады. Біздің оңтүстік және

оңтүстік-шығыс биік таулы аймақтарда **2724 мұздық** бар. Осылардың еруінен және қардың қалың түсуіне байланысты күшті селтасқындары болып тұрады. Апатты сел тасқындары 1921 жылы Алматыда, 1963 жылы Есікте, 1977 жылы Медеуде, 2009 жылы Талдыбулақта, 2010 жылы Алматы облысысы Қызылсуда, 2011 жылы Оңтүстік Қазақстанда, Шығыс Қазақстан аумақтарында болды. Олардың алдын алу үшін шаралар жасалмаған жағдайда зор материалдық және адам шығыны болуы мүмкін. Алматы қаласын селден сақтау үшін Медеу бөгеті салынған және таулы аймақтарда сол жөнінде дер кезінде хабар беретін кондырғылар орнатылған. Жер сілкінуі алдын ала болжау үшін арнайы сейсмологиялық институт жұмыс істейді. Мұнда ең жаңа құралдармен бірге үй жануарларының көмегімен (мінез-құлықтарының өзгерістеріне негізделген) жер сілкінуге болжам жасалады.

Республиканың климат ерекшеліктеріне байланысты жазда аңызак (ыстық құрғақ) желдер жиі болады. Аңызак Желдер егістіктерге зиянын тигізеді, күшті дауылдар тұрғын үйлерді, байланыс жүйелерін, жолдарды қиратуы мүмкін. Ғарыштық метеорологиялық зерттеулер арқылы алдын ала болжанады. Табиғаттағы апат құбылыстарын алдын алу үшін тұрғын үйлерді апатқа төтеп беретіндей етіп салу, елді мекендерді орналастыруда табиғат ерекшелігін ескерудің маңызы зор. Табиғаттағы заңды түрде жүретін ырғақтық (циклдық) апат әкелетін өзгерістерді (теңіз деңгейінің көтерілуі, жұттардың болуы және т.б.) ескерген жөн.

Қоғам мен табиғат бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, қоршаған орта мен адамның жеке-дара тіршілік етуі мүмкін емес. Табиғат байлықтарын тиімді пайдалану, табиғатқа сүйіспеншілікпен қарау қоғамның да алға қарай дамуына негіз болады. Қоршаған ортаның қолайлы болуы адамның дұрыс білім алып, еңбек етуіне, материалдық жағынан қамтамасыз етілуіне ықпал етеді. Сондықтан әрбір адам табиғатты аялап сақтауға өз үлесін қосуы тиіс. Әрбір отырғызылған ағаш, тазаланған бұлақ сол табиғаттың бір бөлшегі екенін ұмытпаған жөн. Өзіміз тұрған жердің табиғатын сақтаймыз. Табиғатқа аялы көзқарасты қалыптастыру үшін туған өлкеге туристік саяхат жасаудың, оның табиғат ерекшеліктерімен, экологиялық жағдайымен танысудың маңызы зор.

Жерсілкінуі табиғи апаттар арасында, біріншіден өзінің кенеттен болуымен, екіншіден – оның зардабынан тұрғын үйлер мен өндірістік құрылыстардың қирауымен, қоршаған ортаға келтіретін жағымсыз экологиялық салдарымен алдыңғы қатарда тұр.

Кейінгі кезде бірсыпыра жер беті сілкіністерінің пайда болуына осы ауданда жүргізіліп жатқан күрделі инженерлік жұмыстардың себепші екендігі белгілі болып отыр. Кейбір кезде мұндай сілкіністер жер бетінде анағұрлым күшпен болып, Пұрылыстарды зақымдауы, тіпті адам Пқазасына әкеліп соқтыруы да мүмкін. Бұл құбылысты зерттеуші ғалымдардың пікірінше, мұндай "жасанды" сілкіністер табиғи тектоникалық П сілкіністердің бір түрі, олар адамзаттың белсенді істері салдарынан шағын үлескілер аумағында жер ойнауының тектоникалық Птепе-теңдігі бұзылуының салдарынан пайда болады

Техногендік жерсілкінулері әлемнің әр түкпірінде кезеседі. Мұндай оқиға ірі су қоймаларын салу барысында: Тәжікстанда – Нүрек су қоймасы, Өзбекстанда – Шарвак су қоймасы, Қазақстанда – Бартоғай су қоймасын; ірі мұнай-газ кен орындарын қарқынды игеруде: Ресейде – Оңтүстік Сахалинде, Өзбекстанда – Газли жерінде, Дағыстанда және басқа да аудандарда; жерасты ядролық сынақ жүргізу барысында АҚШ-та Невада полигонында болған.

Қазақстан жері мұнай мен газға бай өңір. Маңғыстау, Атырау, Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Қызылорда облыстарында мұнай кен орындарын игеру қарқынды түрде жүреді. әзірше бұл аймақтарда жоғарыда айтылғандай оқиғалар кездескен жоқ. Дегенмен, ғалымдардың ойынша олардың болуы ықтимал деген болжам бар.

Техногендік жерсілкінулерінің пайда болуына ірі су қоймалары, мұнай-газ кен орындарын қарқынды пайдалану, жерасты ядролық Пжарылыстары және т.б. әсер етеді. Бұл мәселенің әлі де болса белгісіз түйіндері көп. Оларды жан-жақты зерттеп шешімін табу - елімізді көптеген ысырап-шығыннан азат етер еді. Қазақстан үшін бұл өте маңызды мәселе!

Тау бөктерініндегі жер көшкіндері көбінесе аса қиратушы әсерге ие және де көптеген шығындарға әкеледі. Елді мекендер, өзендер, көлдер, көліктік магистральдар «үстінен төніп тұрған»

жер көшкіндері ерекше қауіпті. Бірінші жағдайда адамдар өлімі мен үйлердің қирауы мүмкін, екінші жағдайда су тасқыны мен селдер орын алса, ал үшінші жағдайда ұзақ мерзімге көліктік магистральдар мен темір жолдардың жабылып қалуы мүмкін.

Жер көшкіні процесстері әртүрлі болып келеді. Кейбірлері ерекше жағдайларда туындап бірнеше секундта ғана орын алады, олардан келген шығындардың орнын толтыру қиындыққа соқпайды. Бірақ көбінесе болатын жеркөшкіндер геологиялық, топографиялық және ауа райы факторлары әсерінен туындайды, олар үлкен көлемді аумақтарда орын алады. Бұл жағдайда себептерді зерттеп түсіну керек, сонда ғана аларды алдын ала болжауға болады.

Таукөшкінін туындататын жалпы жағдайларды (геологиялық құрылым, тектоникалық қозғалыстар, рельефтік шарттар) және белсенді себептерді (топырақ қабатындағы кернеулік күйдегі өзгерістер, жерасты және жербетіндегі сулар, жауын шашындар, жерсілкінісі, адам тіршілігінің кейбір түрлері) бөліп қарау керек.

Геологиялық құрылым. Топырақтың құрылымына қарай таукөшкінін болжауға болады, егер тау денесі саз топырақтан немесе сазбен кезектесіп қабатталған басқа топырақ түрлерінен құралса, онда бұл жерде таукөшкіні қауіпі бар деп болжауға болады.

Рельефтік шарттар, яғни аймақтың биіктігі, тік орналасуы, таулардың бөлшектеніп орналасуы белгілі мөлшерде таукөшкіні пайда болуын айқындайды. Тау қаншалықты биік және тік болса, соншалықты топырақ опырылу қауіпі бар.

Жерасты сулардың қозғалысы, яғни топырақ қабатындағы жарықтардан су жоғары көтеріліп беттік қабаттағы топырақты ылғалдап, беріктілігін төмендетеді, нәтижеде таукөшкіні қауіпі жоғарылайды.

Теңіздегі толқындар теңіз жағалауындағы тау бөктерін сумен шайып, тастарды қиратып уақтап, үлкен көлемді топырақ опырылуына әкеліп соғады.

Өзен ағыстары маңайындағы тау бөктерін ылғалдап, тау етегін шайып босатып бөктердің беріктілігін төмендетеді.

Жауын шашындар көп мөлшерде орын алған кезде тау бөктерінде топырақ қабаты ылғалданып, жарықтарға су толып, ауырлап таукөшкінін туғызады.

Адамдардың тіршілігі тау бөктерін тігінен ойып қазу, ауырлатып үстіне жүктер орналастыру, тау баурайларында көлік магистральдарын, темір жолдарды салу, кең орындарын игеріп қазба жұмыстарын жүргізу, жарылыс жұмыстарын жүргізу, топырақты канализация суларымен ылғалдау, ағаштарды есепсіз қию, өсімдік қабатын тамырларымен бірге жою, дұрыс емес егістік жұмыстар жүргізу, жер игеру жұмыстары таукөшкінін туғызатын себептер болып есептелінеді.

Жерсілкінісі, яғни сейсмикалық дүмпулер тау бөктерінің беріктілігін төмендетіп топырақ опырылуына әкеліп соғуы мүмкін. Түрлі балдық жерсілкіністер көптеген кішікірім, орташа, аса үлкен тау көшкіндеріне себепші болды.

Тарихқа шолу жасап, белгілі ақпараттарды анализдеу арқылы Орта Азия аумағында таукөшуі жиі орын алатындығына көз жеткіздік. Солардың ішінде аса үлкен көлемді және көп шығындар әкелгендерін атап өтейік:

1. 15 тамыз 1950 жыл. Гималай тауларының 70 елді мекенін тау көшкіні толығымен жалмап кетті. (Ассам мен Тибет шекарасы).
2. 28 шілде 1976 жыл. Пекиннен алыс емес жерде орналасқан Тяньшань қаласында жерсілкіністен кейін орын алған алапат тау көшкіні 242 мың адамның өмірін алып кетті.
3. 9 мауысым 1887 жыл. Верненское (Алматы) жерсілкінісінен кейін көптеген тау бөктерінде топырақтың опырылуы тіркелген.
4. 4 қаңтар 1911 жыл. Кемин жерсілкінісінен кейін Иле Алатау мен Кунгей Алатау баурайларында тау көшкіні салдарынан 390 адам қайтыс болып, 400 ден астам адам жарақат алған.

5. 1911 жыл. Памир тауларында 2,5 км³ көлемде топырақ опырылып Усой ауылын басып қалған. Муграб өзенінде пайда болған 600-700 метрлік топырақ бөгеті, ені 4 км және ұзындығы 6 км болған көлді пайда қылды, ол көл өсе келе бөгетті қиратып манайындағы Сарез ауылын ағызып кетті. 90 адам қаза тапты.
6. 2 қараша 1946 жыл. Қырғызстанның Чаткал тауларында таукөшкіні салдарынан аулдарда қираулар болды.
7. 1949 жыл. Таджикистанда Чоқурак тауында болған Хаит қалашығы мен 30 кишлақты басып қалған.
8. 25 наурыз 1978 жыл. Жаланаш–Тюп жерсілкінісінен кейін тауларда үлкен топырақ көшуі, қар көшуі, тас құлауы орын алған.
9. 19 тамыз 1992 жыл. Иссык-Куль көлінің маңындағы Суусамыр жерінде болған таукөшкіндері көптеген үйлердің қирауына әкелген.
10. 21 қыркүйек 1999 жыл. Тайваньнің Тайчжун және Наньтоу елді мекендерінде орын алған тау көшкіндері 2 мың адам қайтыс болып, 9 мың адам жарақаттанған, 12 мың үй қираған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Дранников А.М., Стрельц Г.В. Оползни на автомобильных дорогах. –М.: Транспорт, 1964, стр. 15-21.
2. Денисов Н.Я. О природе деформации глинистых пород. Издательство Министерства речного флота СССР, 1951, стр. 45-49.
3. Семенов М.П. Деформации оползневого типа в скальных горных породах. // «Гидротехническое строительство», №6, 1954, стр. 25-31
4. Кожоголов К.Ч., Никольская О.В. и др. Методические рекомендации по оценке оползневой опасности на горных участках автомобильных дорог. Бишкек, 2007, стр. 81-95.
5. Дранников А.М. Оползни. Типы, причины образования, меры борьбы. –Киев, 1956, стр. 23-41.
6. Оползни. Исследование и укрепление. Под ред. Р.Шустера и Р.Кризика. Перевод с английского под ред. Г.С.Золотарева. Москва “Мир” 1981. стр.61-67.
7. Айтматов И.Т., Кожоголов К.Ч., Никольская О.В. Прогноз техногенных катастроф при освоении горных территорий. В сб.Горный журнал, №10, 2001, 17-20 стр.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ФИЗИКА ПӘНІНЕН ӘЛЕМДІК ДЕҢГЕЙДЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

П.ғ.к., қауым.проф. м.а. **Н.Ә. СӘНДІБАЕВА***
PhD доктор, аға оқытушы **Г.А. КАПТАГАЙ****
Магистр **Д. О. КАСЕНОВ*****

Түйіндеме:

Мақалада еліміздің жетекші мамандары білім беру жүйемізге енгізіп жатқан «Кембридж білім беру» бағдарламасы арқылы физика пәнін оқытып, терең түсінік қалыптастырып, алған білімдерін кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуге дағдыландыру жолдары қарастырылған. Жан-жақты дамыған, қазіргі қоғам талаптарын қанағаттандыра алатын оқушыларды дайындау – әр ұстаздың қызметі.

Тірек сөздер: Кембридж оқыту әдістемесі, ақпараттық технологиялар, инновациялық өркендеу

METHODICAL BASES OF TEACHING SCHOOL PHYSICS ON THE WORLD LEVEL

Abstract:

The article presents an opportunity of teaching the physics is formulate a deeper understanding of the state of knowledge obtained with the help of the Cambridge Education program, which is implemented by the leading specialists of educational system of our country. The purpose of the each teacher is the development of students who are able to response to the demands of modern society.

Key words: Cambridge Education program, Information Technology, innovative development

КІРІСПЕ

Бүгінгі ақпараттар ағыны басым болған, Төртінші өнеркәсіптік революция белең алған, алдыңғы қатардағы елдердің өздері үлкен экономикалық күйзеліске ұшыраған заманда біздің еліміздің дамуында, атап айтқанда білім беру саласында көптеген өзгерістер мен жаңа бастамалар орын алуда.

2018 жылдың 10 қаңтарында жарияланған Нұрсұлтан Назарбаевтың «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауы мақсатты міндеттер мен биік межелерді қойып, «**цифрлық дәуір**» инновациялық дамытудың дара жолын меңзейді [1].

Қазақстан қуатты да іргелі мемлекетке, қазақ халқы – шаңырағы биік, босағасы берік, тәуелсіз елге айналды. «**Мақсат - жетістіктің желкені**» - деп, халық айтқандай, дұрыс жүргізілген саясат еліміздің шоқтығын биіктетті.

Бүгінгі таңда қоғамның дамуын жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие беріп, ғылымға баулу – Әлемдік дамудың перспективасы екенін нақтылап отыр. Қыздар университеті бірегей оқу орны ретінде, қыздарымыздың озық ойлы, парасатты, өзіндік ұстанымды, Әлемдік стандарттарға сай маман ретінде танылуына ықпал етеді. Өз кезегінде Физика кафедрасы білім беру қызметімен қатар, кафедраның даму стратегиясында жоспарланғандай ғылыми-зерттеушілік жұмыстарын дамытып, білімпаздарымыздың сапалы білім алуы мен ғылыммен тұрақты шұғылдануын қатар дамытып келеді.

Қазіргі таңда білім беру мазмұнының жаңартылуы білім алушылардың әлеуетін көтеріп, оларды жалпы білімге тартып, кәсіби-техникалық оқытуды ең жоғары деңгейде ұйымдастыруға тиіспіз. Сондай-ақ қолданбалы біліктілікке оқытып, индустрия мен қызмет көрсету саласындағы өзгерістерді басқаруды үйренуі қажет. Сонда ғана Елбасы тапсырмалары негізінде еліміздің білім саласын жаңарта отырып, «Мәңгілік ел» құру мақсатына қол жеткізе аламыз [5].

Физика пәні – бізді қоршаған ортамен тікелей байланысты сондай-ақ **IT** және **инжинирингтік қызмет көрсетуді** дамыту негізі болғандықтан, оны оқыту маңызы да өте зор болып табылады. Жан-

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, nazira_s@mail.ru

** Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, gulbanu.kaptagai@mail.ru

*** Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

жағымызда болып жатқан бүкіл дерлік құбылыстардың барлығы осы физика заңдылықтарының негізінде зерттеліп, дәлелденіп отыр. Қазіргі уақытта физика ғылымының алар орны ерекше. Күнде әр түрі пайда болып жатқан нанотехнологиялар (ұялы телефон, компьютер, планшет, электронды микроскоптар және т.б.) және графен тәрізді жаңа материалдардың пайда болуы, техника саласындағы әртүрлі құрылғылар, барлығы да физиканың ролінің басымдығын көрсетеді.

Ғылым дамуының бүгінгі таңдағы кезеңі олардың өзара байланысының әлдеқайда күшейіп, бір-бірімен араласуының едәуір үдей түскендігімен сипатталады [2].

Ғылым ретінде физиканың зерттеліп, дәлелденген жетістіктері техниканың, өндіріс салалары мен медицина және т.б. әр салаға ене отырып, олардың теориялық негізін байытуға, практикалық қолданылуын кеңітуге мүмкіндік береді [8].

Физиканың зерттеулері Индустрия 4.0, инновациялық өркендеу, жаратылыстану ғылымдарында қарқынды қолданылуда. Бұдан пәндік тұрғыдан физиканың маңызы арта түсуде.

Бұдан физика ғылымын зерттеуде, сонымен бірге оқытуда көптеген жаңаша инновациялық әдіс-тәсілдер қажеттілігі заман талабынан туындап отыр. Физика ғылымын мектеп бағдарламасында оқытуда қолданылатын сондай әдістердің бірі болып саналатын Кембридж оқыту бағдарламасын қарастыру арқылы физикалық ұғымдар мен дәлелдемелерді жеткізу жолын қарастыралық.

Білім беруді дамыту мақсатында, еліміздің білім жүйесіне Кембридж университетінің Білім беру факультетінің әлемдік білім беру жүйесінің ең озық әдіс-тәсілдерін меңгерген ғалымдарымен бірлесе отырып, жасақталған педагогтердің білімін жетілдірудің үш деңгейлі бағдарламасы енгізілуде. Осы бағдар бойынша физика пәнін Кембридж тәсілімен оқыту арқылы оқушыларға физика пәнін терең түсіну қабілеттіліктерін дамытып, алған білімдерін теорияны практикалық ұштастыруда, білік, білік, дағдысын қалыптастыруда қолдану аса маңызды болып отыр. Соның ішінде сыныптан тыс, кез келген жағдайда игерген білімді тиімді пайдалана білуге дағдыландырып, Кембридж тәсілімен оқытудың маңыздылығын ескеруіміз шарт.

Бағдарламаның әдістемелік негізі мұғалімнің қадағалауымен оқушының жаңа тақырыптың мәнін өз бетінше түсінуі, меңгеруі мен өзін бағалай алуы болып табылады. Бұл оқушының өзінің де оқыту үдерісіне атсалысып, белсене қатысуын талап етеді. Осылайша оқушы да өзінің оқуы үшін қандай да бір дәрежеде жауапты болады.

Шығыстың ұлы ойшыл данасы Әбу Насыр әл-Фараби бабамыздың бүгін де өзекті болып отырған: «Ұстаз – тумысынан өзіне айтылғанның бәрін жетік түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселерінің бәрін жадында сақтайтын, олардың ешбірін ұмытпайтын, алғыр да зерек ақыл иесі, өте шешен, өнер-білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны таза және әділ, жұртқа жақсылық жасап, үлгі көрсететін, қорқу мен жасқануды білмейтін батыл, ержүрек болуы керек», – деген тұжырымы бәсекеге қабілетті тұлға даярлаудағы білім сапасын көтерудегі ұстаздың ролінің қаншалықты жоғарылығын көрсетеді [7].

Білім беру бағдарламасындағы ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар мен мақсаттар мектеп оқушыларының жалпы үлгерімін арттырады, сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытады. Сонымен қатар, ұлттық сананы қалыптастыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді.

Физика ғылымы адамзаттық мәдениеттің маңызды құраушысы ретінде тек ғылыми-техникалық қана емес, гуманитарлық потенциалға ие болып отыр. Сөйтіп, мектеп физикасы дүниетанымдық қызметпен қатар, дамытушылық және тәрбиелеушілік қызметтерді де бірге атқарады. Бұлар мектептегі физика курсынан білім берудің ең басты мәнін анықтайды [4].

Сондықтан да физика пәні мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет-оқушылардың шығармашылық білім дағдысын қалыптастыру. Оқушылардың ғылыми ойлау және танымдық қабілеттерін дамыту да - физика пәні мұғалімінің маңызды мақсаттарының бірі. Білім берудің маңызды шарты оқу үрдісінде оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыру, өздігімен білім алуға құштарлығын таныту. Оқушыларды танымдық қабілетке жетелеу, олардың оқу еңбегін арттыру үшін дидактикалық материалдарды көбейту, күрделі физикалық есептерді шығару үшін, сұрақтарға жауап беру үшін негізгі формулалары мен заңдылықтарды пайдалана білуге үйрету. Оқушыларды физика пәнінен эксперименттік жұмыстарды бақылау және оларды сипаттайтын негізгі заңдылықтарды айқындау тапсырмалары арқылы:

– оқушылардың жеке пікірін тыңдау, меңгерген білім, білік, дағдыларын дамыту үшін бұларды үнемі қолданудың маңыздылығын ашып көрсету;

– тапсырмалар мен әрекет арқылы оқушыларды ынталандырушы оқыту;

– проблемаларды модельдеу және оқушыларға оларды шешу мысалдарын көрсету;

– бағалау арқылы оқушылардың білім алуын қолдау;
– зерттеушілік әдіске негізделген белсенді оқыту стратегиялары арқылы қалыптастырып дамытады.

Осылайша оқушының білім деңгейін саралау мақсатында қолданылып жүрген әдістерін физика сабақтарында да орынды қолдануға жол ашамыз.

Кембридж бағдарламасының оқыту жүйесі балаларды жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану негізінде дамыта оқытуға үлкен мән береді:

1. Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер;
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету;
3. Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау;
4. Оқыту мен оқуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану;
5. Талантты және дарынды балаларды оқыту;
6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту;
7. Оқытуды басқару және көшбасшылық;

Біліктілікті арттыру бағдарламасының негізгі мазмұны оқушының жеке тұлға және әлеуметтік нысан ретінде келешегіне негізделген. Модульдер оқу барысында бірін-бірі толықтырып, үйлесімді байланыста болады. Физика пәнінің мұғаліміне жаңа тәсілді меңгерту мен қатар сыни тұрғыдан оқушыларды ойлауға үйрету көзделеді. Физика сабағына ғылыми ізденіс элементтерін енгізу мұғалімнің оқыту үрдісіне жаңаша көзқараспен қарауына және әрекеттерді оқушылармен бірігіп іске асыру қажеттілігі туындайды[6].

Физика сабағында әртүрлі логикалық тапсырмалар, сапалық есептер арқылы оқушылардың білік, дағдысын бағалай аламыз. Әсіресе топтық, жұптық жұмыстарда жаңа материалды меңгеруде тиімді болып табылады. Соның салдарынан шәкірттердің сөйлеу, өз ойлары мен пікірлерін ашық жеткізе алулары, сыныптасының пікірімен санасу, талдау, тұжырымдар жасап үйренуіне жағдай жасаймыз. Бұған кепіл әр физика сабағында қолданып жүрген әдіс-тәсілдер мыналар: «Фишбоун» (балық қаңқасы), «Айналмалы бекет», «Он сұрақ», «Серпілген сауал», «Миға шабуыл», «Ойлан тап» және т.б. «Фишбоун» (балық қаңқасы) әдісінде топтық жұмысқа тапсырма беріледі. Басы-тақырып, Қаңқасы-себеп-салдары, Құйрығы-қорытындысы. «Серпілген сауал» әдісінде тақырыптың түсіну деңгейін арттыруға және талқылау дағдыларын дамытуға қол жеткізу үшін сыныптағы оқушылардың арасында сұрақтарды лақтырамыз.

Физика пәнінен топтық жұмыста оқушылар жылдам, ұйымшыл, жинақы жұмыс жасай алады. Сондай-ақ осы зерттеу барысында оқушыларды дәстүрлі сабақтан гөрі дәстүрлі емес сабақтар қызықтыратыны анықталды. Олардың алған әсерлері жазған эсселерінен көрініп, көп сөйлемейтін оқушылардың ашылып, өз ойларын еркін айтып, топпен аралас жұмыс жасағаны тиімді болды. Оқытуда бағалау мен оқуды бағалау модулі бағдарламаның басқа модульдерімен тығыз байланысады. Оқыту үшін бағалау мен оқуды бағалау модулі оқушылардың білім деңгейін анықтауға, алдағы жұмыстарды қалай жоспарлау керектігін көрсетеді.

Әлемдік стандарттарға қол жеткізуде «ақылды технологияларды» игеріп, сандық сапалы білім, белсенділік пен шеберлікті ғана емес, ақылдылықты да талап ететін білім беру жүйесі дамытуға атсалысуымыз қажет. Инновациялық білім беру өз кезегінде жасампаз жастарға сапалы білім, саналы тәрбие беру арқылы ғылым көкжиегін кеңітіп, жаңа бағыттарға жол ашып, тәуелсіз еліміздің тұғырын нықтай түседі.

Шет тілі - жаһандық экономикаға тездетып сіңісу тілі, орыс тілі мемлекетімізде ресми тіл болып бекітілді. Орыс тілін қалай жақсы игерсек ағылшын тілін де үйренуге белгілі тең функционалды жағдай жасалуда. 2015 - 2016 жылдардағы тілдер туралы жарғы бойынша мектептер мен университеттерде орыс және ағылшын тілдерін енгізу мәселесі өзекті деп танылды. Алға қойылған жоспар бойынша «100 нақты қадам» яғни 79 жалпы орта мектепте және университеттерде ағылшын тілін оқытуға кезеңдік көшу реті анықталады.

Үштілділікке көшу үшін сол саланы жақсы меңгерген мамандар қажет болады. Басты міндет - кадрлардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру және білім беру саласында қолжетімді бағдарламалар санын арттыру. Бұл дегеніміз, біздің елімізде үштілді меңгерген мамандар даярлау қажет екендігін түсіндіреді. Біріншіден, арнайы көптілді білім берудің бірыңғай тәсілін жүзеге асыру, университет пен жоғары оқу орындарында ғылыми нұсқауларды, оқу бағдарламаларын дайындау қажет. Тілдердің үштұғырлылығының жүзеге асыру халықтың интеллектуалды әлеуетін қалыптастырудың басты элементі болады.

Орыс немесе ағылшын тілін білу қазақ тілінде сөйлеу ниет жоғалту емес. Тәуелсіз мемлекеттік тілді дамытуға және де дамыта отырып өз үлесімізді қосу. Үштілділікке өту реформасы 2014жылдың наурыз айының 2-сі күнінен бастап жүзеге асты. Оқыту ағылшын тілінде жүргізілетін бірінші пән Қазақстан тарихы болып табылды. Бұдан басқа, ағылшын тілінде информатика, химия, биология және физика сияқты пәндерді де оқыту қолға алынып жатыр. Көлемін біртіндеп арттыру жоспарланып отыр. Келесі жылы бастауыш мектепте аптасына бір сағатқа арттыру туралы шешім қабылданды.

Осылайша, педагогикалық бағытта білім беретін жоғарғы оқу орындарында жекелеген пәндерді ағылшын тілінде оқыту жүйелі түрде қолға алынуда. Осы орайда Университеттің ағылшын тілінде білім беру бағдарламасына тоқталсақ. Университетте құрамында 6 факультет. Ар факультетте пәндер шет тілінде жүргізіледі. Оның ішінде, физика - математика факультеті құрамында 4 кафедра.

Информатика кафедрасында 2-ші курсты бітірген студенттер арнайы дайындалған бағдарламаға қатысып, ағылшын тобына өтуге мүмкіндік алады.

Ағылшын тобына өту екі кезеңнен тұрады. 1 - ші бөлімде тест арқылы жауап беру. 1 - ші бөлімнен өткен студенттер бірнеше күндер аралығында 2 - ші бөлімге шақырылады. Бұл бөлімде студенттердің ағылшын тілінде сөйлеу, түсіну дәрежелері анықталады. Егер де студенттерде арнайы ағылшын курстарынан өткен сертификаттары болса, автоматты түрде қабылданады. Биылғы оқу жылында кафедрада 15 студент ағылшын тобында білім алууда. Оқытушы- профессор құрамы арнайы 1 айлық немесе 6 айлық курстық сабақтарды тәмәмдаған. Оқытушы құрамы арнайы ағылшын тілінен көптеген семинар сабақтарға қатысып өз білім дәрежесін үздіксіз көтереді. Студенттерге 3 - курс бойынша тек өз оқытушыларымыз сабақ берсе, 4 - курс кезінде арнайы шет елден шақырылған оқытушы 2 - 3 апта, аптасына 4 сағаттан өз тәжірбиелерімен бөліседі. Информатика пәнін жетік меңгеріп шығуға жол ашылған.

Қорытынды

Студенттер өз білімдерін жоғары деңгейде көрсетіп жатса, шет ел мемлекеттерімен келісім шартқа отыру арқылы, студенттерді жарты семестірлік оқу курсына жіберуге болады. Топта білім алған студенттерге магистратураға түсу өте оңай жүзеге асады деуге болады. Шет тілін толыққынды қамтыған мамандар бізге ауадай қажет. Оқытушы құрамының арасынан Базаева Жұлдыз апайды ерекше атап өсек.

Екінші, Математика кафедрасы. Кафедрада ағылшын тобы бар. Топта ар жылы студент саны арқалай өзгеріп отырады. Оқытушылар құрамы арнайы курстардан өтіп, біліктіліктерін жетілдірген.

Кафедра Польша, Мисисипи сынды көптеген шет ел университеттерімен келісім шартқа отырған. Студент математиканы ағылшынша жетік меңгерсе аталған шет ел мемлекеттерінде білім алуға жыберіледі. Жыл сайын бірнеше студенттеріміз аталған университеттерде өз білімдерін толықтыруда.

Үшінші, Физика кафедрасы. Кафедрада ағылшын тобы былтырғы оқу жылында ашылды. Кафедрада 5B011000-физика мамандығы бойынша 1,3,2 курс студенттері мамандану сабақтарын және университеттік сабақтарды толығымен ағылшын тілінде оқыса, 2 курс студенттері поли тілдік топ болып, мамандану пәндерін ағылшын тілінде өтеді. Ағылшын тобына өту негізінен 2 кезеңнен тұрады. 1 - ші кезең тест. 2- ші кезең ауызша жауап беру. Бұл топта білім алатын студенттердің болашағы жарқын деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <http://stan.kz/kazakhstan-prezidentinin-khalykka-zhol/>
2. <https://infourok.ru/fizika-pnin-oituda-zhaa-tehnolgiyali-disterdi-paydalanu-405689.html>
3. <http://orleuastana.kz/2017/11/01/shtildilik-bilim-beru-ma-y-zy-men-zektiligi/>
4. ИФМ. Р. Башарұлы., Ә. Түркіменбаев. Физика және астрономия оқулығын жасаудың жалпы ұстанымдары мен қағидалары жайында. №4. 1999
5. «Қазақстанның білім және ғылым әлемі». Н. Мейірбек. Кембридж әдіс-тәсілдерінің тиімділігі. №7 2014
6. «Педагогика мәселелері. Вопросы педагогики» Н. Жайманова. Жеті модуль бағдарламасын сабақта қолдану арқылы оқушы құзіреттілігін қалыптастыру №1. 2016
7. Қазақстанның білім және ғылым әлемі. Г. Кенжебекова. Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау. № 12 2014
8. «Физика және Астрономия» журналы. С. Оразбаева. Оқытудың жаңа технологиясын пайдалану – сапалы білім негізі. №1-2 2010.

ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕ АСПАН ӘЛЕМІН ЗЕРДЕЛЕУДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Х.Ғ.К., доцент **Г.Т. ТҮГЕЛБАЕВА***

П.Ғ.К., доцент **Б.С. ХАНЖАРОВА**

физика магистрі, аға оқытушы **Л.С. БАЙКАДАМОВА**

Түйіндеме:

Мақалада, қазақтардың ерте кезден бастап аспан әлемі туралы ұлттық түсініктерінің болуы; астрономиялық ұғымдардың қалыптасуы; әдебиеттегі аспан шырақтарының шынайы мәнін ашатын өлең, жыр шумақтары, ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдер, әр түрлі аңыз әңгімелер арқылы, табиғат құбылыстарының мәні мен маңызының сипатталуы; Айға байланысты наным-сенімдер мен ырымдар, Айға қарап ауа райын болжау, жан-жануарлардың қылықтарына қарай, аспан денелерінің орналасуына қатысты, жыл мезгілдері арқылы ауа райын болжау тәсілдері келтіріліп, халық астрономиясын өскелең ұрпаққа қазақтың салт-дәстүрін одан әрі жалғастырып, дүниетанымдық сипатын кеңейту мақсатында ұлттық ой-сананы жетілдіру жолдары көрсетілген. Сонымен қатар, алаш арыстарының бірі - Әлихан Бөкейхановтың қазақтың тұңғыш астрономы болғаны келтірілген.

Тірек сөздер: аспан шырақтары, жұлдыздар, табиғат құбылыстары.

THE WORLD OUTLOOK CHARACTER OF STUDYING OF THE UNIVERSE IN THE KAZAKH LITERATURE

Abstract:

In the article, the presence of the Kazakh people from the ancient times of the national idea of the heavenly world; the formation of an astronomical concept; description of natural phenomena in literature with the help of a song revealing the true meaning of heavenly bodies, poems, proverbs and sayings of oral folk art, different legends; the customs and foundations associated with the moon, The weather forecast accordingly to the moon. The ways of development of national thinking for the younger generation with the help of people's astronomy are shown, indicating, as an example, the customs and customs associated with the moon, the weather forecast for the moon, seasonal behavior of animals. Moreover, the fact that the first Kazakh astronomer was one of the outstanding Alashovites Alikhan Bokeikhanov is taken into account.

Key words: heavenly bodies, stars, natural phenomena.

КІРІСПЕ

Қазақтар ерте кезден бастап, Күн мен Айдың көрінерлік қозғалысын бақылап, көптеген жұлдыздардың және аспан шырақтарының туатын және бататын кездерін, көрінетін орындарын жақсы біліп, ауыз әдебиетінде тиімді шоғырлаған. Ежелден мал шаруашылығымен айналысып, «аспан астында, аттың жалында, түйенің қомында өмір сүріп келе жатқан халықтардың бірі – қазақ халқы» болғаны белгілі. Оның тағдыры малға, ал малдың тағдыры шөбі шүйгін, суы мол жайылымға байланысты болған. Мысырлықтарды Нилдің тасуы күйзелтсе, көшпелілерді «жеті ағайынды» жұт күйзелтіп отырған. Сондықтан көшпелілер байтақ далада жол табуды, жыл мезгілдерін айыруды, мал төлдету, бие байлау, күзем алу, күйек алу мерзімдерін білуге мәжбүр болған. Астрономияға байланысты аңыздар, ертегілер, жырлар, жұмбақтар, мақалдар мен мәтелдер қазақ әдебиетінде көп кездеседі. Қазақта «алтын Күн, күміс Ай, маржан жұлдыздарды» жырға, өлеңге қоспаған ақын жоқ шығар. Қазақ халқының астрономия туралы ілімі арғы ауызша әдебиетпен сабақтас десе болады.

Қазақ халқы табиғат құбылыстарын бақылай отырып, көпжылдық тәжірибелеріне сүйене келе, ауа-райын болжап астрономиялық түсініктері мен білімдерін жинаған. Ел болып еңсесін көтерген ежелгі заманнан-ақ біздің ата-бабаларымыз өздері өмір сүріп отырған өңірдің табиғатын, ауа-райын бақылап, әрбір құбылысын зерделеп, жан-жануарлардың да қылықтарын, Ай, Күн, жұлдыздардың да сипатын назарынан тыс қалдырмаған. Осының бәрін сараптай келіп, алдағы жыл мезгілдеріне болжам жасаған. Қазақтардың негізінен, мұндай адамдарды жұлдызшылар деп атағаны мәлім. Қазақ

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Tugelbayeva@mail.ru, laura83-askar@mail.ru

жұлдызшылары неше түрлі ырымдарды да ауа-райын болжауда кеңінен пайдаланды. Сөйтіп, халқымызда Ай санау, Күн санау, Жыл санау деп аталатын мерзім өлшемдері өмірге келді. Қазақтардың барша тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас жүрген. Жыл маусымдарымен санаса отырып, бойлық бойынша тербеліп көшіп қонуға бейімделген көшпелі қазақтың материалдық өндіріс жүйесі шаруашылықтың біртұтас құрылымын қалыптастырып, мұның өзі бір-бірімен өзара біте қайнасқан әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени жүйені қалыптастырған.

Әлеуметтік өмірдің қажеттерінен туған аспан шырақтары туралы әңгімелер еліміздің бай ұлттық әдебиетінде жиі кездеседі. Соның ішінде аспан шырақтарының шынайы мәнін ашатын мысалдарға тоқталайық.

Атақты әнші Жамал Омарова апамыз шырқаған келесі әннен сұлулықты Шолпанмен теңестіргені көрінеді:

Шолпандай жарқыраған таң алдында
Құрбым – ау саған теңеу таба алдым ба
Көркіңнен көрген сайын нәр аламын
Бір өзін Күн көзінен нәр алдың ба?

Шолпан, яғни Венера ғаламшары грек мифологиясына сәйкес «Сұлулық пен махаббат» құдайының құрметіне қойылғаны мәлім.

Ақын Қ.Аманжолов [1] мына өлеңдерінде жылқының өріп жайыла бастайтын кезі – таң ата, Шолпан туа болатынын былай білдіреді:

«Қызылжал», «Қаракөмер», «Қызбел», «Құсак»,
Баурында жылқым бұлттай жатыр жусап,
Өргізем гүрілдеген көк өзенге
Жарқырап маңдайымнан Шолпан туса-ақ.
Сол сияқты
Күндей шалқып күлгенің —

Шаттығыңның нұры ғой;

Шат боп өмір сүргенің

Заманыңның сыры ғой.

Тұрмыс керегі үшін халық күн мен түннің, жыл мезгілдерінің алмасуы сияқты табиғат құбылыстарының арасындағы байланыстарды ескеріп, олардың сырын білуге тырысты, аспан шырақтарының туып, батуы сияқты құбылыстар мен жердегі өзгерістерді салыстырып, олардың арасындағы байланыстар мен ұқсастықтарды іздеді.

Даланы қара түнек басқан кезде,
Үстем боп алпауыттар, тасқан кезде,—
Саз беріп күншығыстан таң белгісі —
Дүниеге қызыл нұрын шашқан еді.

Сүмбіле жұлдызы туған кезде шөп, егін пісіп, түн ұзарып, маса шыбын азайып, малдың қатты семіре бастайтын кезіне сәйкес келеді. Осыдан келіп:

Сүмбіле туар жылтиып,
Ат семіреп құнтиып,

Деген мақал туған. Жылқы ерте кезден-ақ қазақтың тұрмысына сай ең қадірлі малы болған.

Енді мына мақалдарға көңіл аударайық:

Үркер үйден көрінсе,
Үш ай тоқсан қысың бар;
Үркер іңірде жамбасқа келсе,
Жаз шықпағанда несі бар.

Немесе:

Таразы туса таң суыр,
Сүмбіле туса су суыр.

Мазмұны мынадай: іңірде Үркерді ашық шаңырақтан көрсең – онда қыстың (желтоқсанның) басы, ал күнбатыстан «жанбаста» (жерге таяу, төмен) көрсең – онда жаздың басы екенін білдіреді. Келесі мақалдан: ең әуелі Таразының, содан кейін Сүмбіленің туатыны, Таразы туған кезде шілде

өтіп, күннің күзге қарай бет алатынын, ал Сүмбіле туған кезде күн суытып, ызғар көріне бастайтынын аңғарамыз.

Үркер көкке шығып, жоғары өрлеген сайын күн суытып, ол төмендеген сайын – жылына береді. Халықтың «Үркерлі айдың бәрі қыс» дейтіні осы.

Үркер «жерге түскен» кезде (мамыр, маусым айлары), «жерде жатып, көк шөпті айдап, шығарып жатады» екен. Сонымен, ел жыл мезгілдерін Үркердің, Таразының, Сүмбіленің орнына қарап айырған. Үркер туғаннан кейін шөп те, егін де өрлейді, малға содан кейін шөп күйедей жұғады. «Таразы туғанда, тары піседі» - дейді қазақтар. Ал, мынадай үзінді келтіріп, Жетіқарақшы, Темірқазық, Ақбозат пен Шолпан сияқты шырақтардың аттары елге жақсы мәлім болғанын көреміз:

Күн батып, жоғалды, нұрыңнан ұялып,
Жұлдыз бен Ай қалды сәулеңнен нәр алып.
Жетіқарақшы сені іздеп, айналып жүр,
Бәрі де сені ойлап, мас болып сандалып.

Үркер мен Таразы шашылды шашуға

Шолпан қарады, мауқын басуға

Темірқазық арқандап Ақбоз атын,

Жаратып ойы бар тойыңа қосуға.

Ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров «Аһ дүние» өлеңінде былай деген:

Қарақшы жеті жұлдыз шеттеп жүріп,
Құр сырттан жылтырайды алдап күліп..

Төрт жұлдыз екі-екіден босағада

Соларды аңдығандай тұр үңіліп.

Айқайлап: «Таң мынау» деп Шолпан туып,

Өзгеден алты Үркердің түсі суық.

Бұдан біз қазақтардың арасында Жетіқарақшы жеті жұлдыздан, Босаға – төрт жұлдыздан, ал Үркердің алты жұлдыздан тұратыны туралы мәліметтер болғанын көреміз.

Халықтың ауыз әдебиетінен өте ескі уақыттағы жоқтау жырынан:

Таудан асқан сұңқарым,

Топтан асқан тұлпарым,

Бұланай^{*}(Гималай) таудың аржағы,

Бұлттан шыққан Шолпаным.

Халықтың жақсы көретін адамын, жер жүзіне нұр шашып, қараңғылықты сырып келе жатқан Күннің хабаршысы – сұлу Шолпанмен теңеуі де заңды. Абай ең жақсы көретін Әбдірахман деген баласының қысқа өмірін бейнелеген мынадай шумағында дәл теңеу тапқан:

Құйрықты жұлдыз секілді, туды да көп тұрмады....

Көрген, білген өкінді, мін тағар жан болмады.

Шынында құйрықты жұлдыз – комета – өзге жұлдыздан ерекше жарқырап, бірақ тез алыстап кетеді де, көзге көрінбей қалады.

Сыртқы форма жағынан алғанда фольклор түрінде тараған қазақтың астрономиялық ұғымдарында әсемдік, поэзиялық сарын күшті. Ашық, жылы түндерде сұлу табиғаттың ортасында жүрген адамның поэзияға икем көңілі көкті шарлап, сайраған жұлдыздардың түрін, қозғалыстарын нобайлап, олардың ішінен қиялмен батырларды, сұлу әйелдерді, мергендерді, қарақшыларды, жүйрік қыран аттарды, арқарларды тауып, қисындырып бейнелерін ойлап шығарған. Аспан денелері жайындағы әңгімелердің мазмұны жердегі адамның өзіне таныс тұрмысының айнасы. Олардың мазмұны практикалық өмірге керектігі – қай мезгілде, қай жұлдыздар аспанның қай жерінде болады деген маңызды мақсаттар шешіледі. Мысалы, ертегі-аңыздардың мазмұнынан Жетіқарақшы, Ақбозат, Көкбозат жұлдыздарының батпайтынын, олардың Темірқазықты айналып жүретінін аңғарамыз. Үркер туралы әңгімелер Жердің Күнді айнала қозғалуының әсерінен жыл бойында жұлдызды аспанның түрі қалай өзгеретіндігін бейнелейді.

Үркер туралы әңгімелер Жердің Күнді айнала қозғалуының әсерінен жыл бойында жұлдызды аспанның түрі қалай өзгеретіндігін бейнелейді. Темірқазық – қаққан қазықтай қозғалмайтынын

білдірсе, жұлдыздардың түр-сипатын: Сұлусары (Альдебаран) – жұлдызының түрі сарғыш екенін, Көгалдаймергеннің Көкшакпағы (Ригель) деген атаулары – түсі көк екенін сипаттайды. Сол сияқты «Қызыл жұлдыз» немесе Марс ғаламшарының түсінің қызарып көрінетінінен қойылған. Бақылаудан алынған бұл мәліметтер ғылыми мәліметтермен дәл үйлесіп тұр. Мысалы, қызған дененің температурасын оның түсі бойынша анықтауға әбден болатынын біз физикадан білеміз. Сонымен, жұлдыздардың маңызды сипаттамасының бірі – оның түсі. Халық поэзиясында Шолпанды мадақтау, сұлуларды Шолпанмен теңеу көп кездесетін ырым. Мысалы, көпшілікке танымал ауыз әдебиетіндегі бір дастанның бас кейіпкерлері, әрі ақылды, әрі пысық тетелес екі сұлу Айман мен Шолпан болған. Поэзиялық лебіздерден Шолпанға беретін сипаттама мынадай еді:

Үркер Айдың жарығы, Шолпан қызы

Қауыспенен қатады Сырдың мұзы,

Жамалына қарасам жан жетпейді

Бір келбетің ұқсайды қордың қызы

Ал, мына шумақтарда Шолпанның таң алдында туып, Күн шығарда бататынын, оның өзге жұлдыздардан ерекше екендігі мәлім болады:

Таң сарғайып атқанда,

Шолпан жұлдыз батқанда...

Шолпанның артынан Олпан (Меркурий) туады. Меркурий Шолпаннан кейін дәл күн шығар алдында шығыста (не Күн батысымен батыста) – көрінеді де, оны Күнге ең жақын орналасқан ғаламшар болғандықтан оны бақылау өте қиын. Оңтүстік ендіктерде – эклиптика аспанда тіктеу тұрады да, Күн горизонтқа тіктеу келіп шығады, сондықтан таң жарығы мен іңір жарығы қысқа болады да, Меркурийді аспанның қараңғылау жерінде көру оңай болады. Асығыс жол жүретін жолаушылар «Шолпан туа жүріп кетіп, Олпан туа қайтып келу керек» дейді екен [2].

Ұлттық ой-сананың дамуында алаш арыстары жазған еңбектерінің маңызы зор болды. Оның ішінде, «Қыр баласы» (Әлихан Бөкейхановтың лақап аты) деген атпен Мәскеуде 1926 жылы «Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасында» төте жазумен жазылған «Дүниенің құрылысы» (Астрономия) оқулығы жарық көреді [3]. Ә. Бөкейханов бұл оқулығында орыстың академик жазушысы Д.Грабенің еңбегін қазақшаға аударған. Оқулық кейіннен толығымен төте жазудан қазіргі кирилл графикасына көшірілген. Бұл еңбекті таза аударма деуге де болмайды. Автор оны сол кездегі қазақ оқырмандарының талап-тілегіне лайықтап жазған ең алғашқы астрономиялық оқулық болып саналады. Бұл оқулықта «қыр баласы» аспан әлімін өзіндік дүниетанымы мен қазақ халқының дүниетанымына тән түсініктер арқылы баяндап келтіреді. Сол кезеңдегі қазақ оқырмандарының деңгейлік білімін ескере отырып, ол ғылыми мағлұматтарды қазақ дүниетанымына жақын ұғымдармен, түсініктермен беруге тырысқан. Күнделікті өмірде жиі кездесетін, айналадағы қоршаған ортадағы мысалдар арқылы түсінікті болатындай етіп сипаттаған. Мысалы: «Бұлт жоқ ашық түнде жазық далаға шығып аспанды қарастырсақ, тозған қараша үйдің жыртығындай күн, жарық жұлдыздарды көреміз. Осылардың ішіндегі ең жарығы қашан қарасаңда бір орыннан көшпеген сықылды көрінеді. Ең жарық, ең сұлу жұлдыздар қозғалса да матаулы түйедей матауын жазбайды. Осындай матаулы жұлдызды, жұлдызшаларды «ұялы жұлдыз» немесе шоқжұлдыздар» - дейді [3]. Ұялы жұлдыздар аспан кеңдігінде шашып тастаған асықтай, шашылып жатыр». Осы мәтіндегі қараша үйдің жыртығындай, матаулы түйедей матауын жазбай, шашып тастаған асықтай деген теңеу сөз тіркестері қазақтың қай баласына да түсінікті еді әрі ғылыми ұғым дәл берілген, көзге елестетуге де қолайлы еді. Ә. Бөкейханов («Қыр баласы») Жер өз білігінен өзі айналады деген түсінікті беру үшін «Жер өзінен өзі ұршықтай айналады» немесе «Жер Күннен дөңгелек жолымен, арқандағы аттай айналады» деп қазаққа етене жақын таныс, күнде үй тіршілігінде көріп жүрген ұршық пен арқандаулы атты еске түсіре отырып түсіндіреді. Бұл оқырмандардың құбылысты ұғынықты, оңай, әрі тез қабылдап алуына тиімді әдіс еді. Ә. Бөкейханның бұл еңбегін ғарыш туралы жүйелі ғылымды қазаққа алғаш рет танытқан кітап деуге болады. Ш.Уәлиханов бастаған зиялылар көбінде қазақтың аспан әлемі туралы мифологиялық ұғымдарын айтқан. Ауыз әдебиетіндегі «Елентай мен қыз

Болықтың» айтысында қазақтың жерді «көк өгіз көтереді» деген ұғымдары айтылған. Өгіздің мүйізі талып бірінен-біріне ауыстырған кезде жер сілкінісі болады деп түсіндірген, халық соған сеніп келген. Ә.Бөкейхановтың оқулығы алғаш рет астрономияны қазаққа Ұлықбектен кейін ғылыми негізде кәсіби деңгейде таныстырған алғашқы еңбек болды. Егеменді еліміздің тұңғыш ғарышкерлері: Тоқтар Әубәкіров, Талғат Мұсабаев, Айдын Айымбетовтардың ғарыш кеңістігін бағындыруы да біз үшін зор мақтаныш, демек «Қыр баласы – Әлихан Бөкейханов» ілімінің ақталуының жалғасы деп санаймыз [8-10].

Қазақтар табиғат құбылыстарына, қоршаған ортаға қарсыласы ретінде қарамаған. Неғұрлым табиғат сырын терең тануға, табиғатпен бірге өмір сүруге бейімделген. Олар табиғатты бағындыру арқылы емес табиғатпен тіл табысу арқылы бақытты өмір сүруге болатынын таным-тәжірибе деңгейінде ғана біліп қоймай, мұның өзін өздерінің моральдық-эстетикалық қалыптарына айналдырған. Ғасырлар бойы қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының қасиет-болмысын қалт жібермей бақылау арқылы қазақтар өздерінің білік-тәжірибесін шыңдап отырған. Көшпелі жұрттың аспан әлемі туралы ілімге қосқан үлесі де ерекше. Көшпелі тұрмыс әр айдың ерекшелігіне, онда туатын жұлдыздарға байланысты ауа райының құбылуына айрықша мән беріп, аспан шырақтарына көшпелі ел өміріне байланысты ат таққан. Ұлан-байтақ кең далада мал бағып, күндерін кең табиғат құшағында мал өрісінде, түндерін жұлдызды аспан астындағы мал күзетінде өткізген қалың қазақ, табиғат құбылыстарын бақылаудан туған халықтың көп жылдық тәжірибелерін қорытып, жұлдызды аспан туралы астрономиялық түсініктер мен ілімдер жинаған.

Табиғат құбылыстарының айналып келіп отыруын, күн мен түннің, жыл мен маусымдардың, ай жаңалануының айналып келіп отыруын мұқият бақылап, есептеп ұғынудың қазақ халқының шаруашылық өмірі үшін орасан зор тіршілік тұрмыстық маңызы болды. Қазақтар осы есеп арқылы жайлауға қай уақытта көшу, күзеу мен қыстауға қай уақытта келу, қойды қай уақытта қырку, қашан күйек салу, қай мезгілде көктеуге барып мал төлдету, соғымды қашан сою, егінді қай мезгілден бастап салу, шөпті қашан шабу сияқты шаруашылық мезгілдерін белгілеп отырды. Бұл есептен жаңылу оларды ауыр шығынға ұшыратты. Табиғат құбылыстары: айналаны, жұлдызды, аспанды бақылаудан туған, халықтың көп жылдық тәжірибесінде жинақталған астрономиялық түсініктер мен білімдер негізінде байырғы қазақ күнтізбесі жарыққа шықты [4]. Шексіз-шетсіз кең далада мал бағу, үдере көшу, жолаушы жүру, жоқ қарау және аң аулау, төрт жағын анық айыруды, қараңғы түндерде жұлдызды аспанға қарап бағыт-бағдарды белгілеп, өткел, суат, қоныс, құдықтарды дәл табуға үйретті. Аспан – жердегі адамдардың қимыл-әрекеттерінің бейнесі болса, жұлдыздардың, ғаламшарлар мен жұлдыздар тобының атауларында да біздің арғы аталарымыз өмірінде болған маңызды оқиғаларды түсіндірген. Аспан шексіз дала кеңістігінде, көшпендінің жолында бағдарлаушы ретінде ғана емес, куәгер мен төреші, көмекші мен құтқарушы ретінде болған. Диканшы аспанда өзінің ауыр еңбегі мен тұрмысының бейнесін көрсе, көшпенді халық жұлдызды аспандан өзінің ауыр жорық өмірінің бейнесін көрген. Адамдар аспанға өз өмірлерінің маңызды шындығын көшіріп, осылайша халық жадында өз тарихын қалдырған.

Қазақтардың жұлдыздарға қойған аттары да көшпелі шаруашылыққа байланысты қойылған. Түңгі ашық аспанға зейін қойып қарағанда кез келген адам – Сүмбіле, Таразы – Шідер – Үшарқар, Үркер (Торпақ шоқжұлдызы), Персей, Аққу, Бүркіт, Жылан, Мерген және Бүйі шоқжұлдыздарының бойымен қоса қабаттаса ұзыннан-ұзақ түйенің ақ шудасындай созылып жатқан тұмандықты байқар еді. Бұл ақ тұмандықты халқымыз ежелден Құс жолы деп атаған. Расында да, көктемде жыл құстары осы ақ тұмандық бойымен жерімізге ұшып келіп, күзде осы жолмен кері қайтады. Ал шын мәнінде бұл ақ тұмандық шоғырланған сан миллиард жұлдыздардың алыстан көрінген өте әлсіз сұлбасы болып табылады. Құс жолы аталып кеткен бұл тұмандық (еуропалықтар «Сүт жолы») деп атайды.

Ертедегі адамдардың астрономия туралы білімі әр түрлі ертегі, аңыздармен ұштасып жатады. Оларға аспан әлемі толып жатқан аңдар мен құстардың, адамдар мен құдайлардың мекені болып елестейтін. Тарихи дәстүр бойынша астрономияда қолданылып жүрген көптеген атаулар ертедегі грек мифологиясынан алынған. Аспан денелері туралы қазақ аңыздарының сарыны гректердің

мифологиясына ұқсас келеді екен. Тарихтың атасы Геродоттың айтуынша, «киіз туырлықты, шошак бөрікті, бие сүтін ашытып ішетін» біздердің арғы скиф-сақ бабаларымыз б.з.б. V II - V I ғасырларда Эллада (Грекия) елімен де етене араласып тұрған. Бұл Алтай мен Алып (Альпі) тауларының арасындағы скиф-сақ мәдениетінің дәуірлеген кезеңіне сәйкес келеді. Оның дәлелі ретінде археологиялық зерттеулерден табылған аса құнды материалдық-мәдени айғақтарды келтіруге болады. Мысалы, Алматы маңындағы қорғаннан табылған «Алтын адам» да, жоғарыда айтылған «астрономиялық қорғандар» да осы кезеңге тұспа-тұс келеді [5].

Алайда, қазақтың астрономиялық білімдері ұзақ уақыт ғалымдардың назарынан тыс қалып отырған. Бұл жөнінде нақты материалды жинауды өткен ғасырда Шоқан Уәлиханов бастаған болса, одан кейін бұл бағытта Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, Э.А.Диваев, Б.А.Куфтин, С.Сейфуллин т.б. зерттеуші-этнографтар еңбектерінде танымал болды. Халық аузындағы өлең, мақал-мәтелдер, тақпақтар мен аңыздар, жұмбақтар мысалдарын мектептегі көптеген пәндер әдебиетінде де кездестіреміз. Мысалы, қазақтың Күн, Ай, жұлдыздар жайындағы ұғымына жоғарыда аталған этнографтар үлкен мән беріп, әр уақытта жинап-теріп, жазып қалдырған екен.

Алайда XX ғасырда қазақ халқының астрономиясына қажетті көңіл бөліп, «ат басын бұрған» ғалымдар да бар. Солардың ішінде П.Полатбеков, геолог А.Машанов, Х.Әбішев ел арасынан көптеген деректер жинаған ірі ғалымдар [6].

Сарыарқадай шексіз жазирада, Қызылқұм, Бетпақдала сияқты шөлдерде малды жайлауға, сулы құдыққа қарай түнде өргізгенде малшылар Темірқазықты, Үркерді, Үшарқар-Таразыны, Құсжолын белгілеп, адаспай жол табады екен. Жердегі барлық қозғалыстың негізгі көздерінің бірі Күн. Ауа райының өзгерістері де Күндегі үрдістер мен өзгерістерге байланысты екенін қазақ халқы ертеден байқаған. Қазақ тілінде «ауа-райы» дегенді «күн» деген сөзбен алмастыруы тегін емес. «Күн қандай, күн жауын, күн боран» деген сөз тіркестері осыны білдіреді. Мал шаруасымен айналысқан қазақ халқының өміріндегі Күннің рөлі ерекше – ертеңгі күн, осы ай, осы қыс қандай болып өтетіні жанға батарлық мәселелер туғызған [7].

Күннің ғаламат күрделі сипаттарының сырын ашу – ғалымдар үшін көкейкесті мәселелердің бірі. Астан-кестен сапырылысып, қайнап жатқан плазмалық мұхиттың ұшығына жетіп, суреттеу қиын. Сонда да ғалымдар Күн бетіндегі байқалатын (көзге көрінетін және көрінбейтін) өзгерістерде заңдылық бар екенін ашты. Күн бетіндегі дақтардың, оталыстардың, жалын шудаларының саны бірде азайып, бірде көбейеді. Шамамен 11 жыл сайын дақтар мен оталыстар көбейіп, күш алып отырады, оны максимум жылдар дейді. Сол кездерде Күннен тараған радиация (ультрақұлгін сәуле, электрондар, протондар ағыны) күшейетіні анықталған.

Күннен тараған радиация Жерді қоршаған ауаға келіп жетіп, оның күйіне әсерін тигізетіндігі анықталды. Нәсер жауындардың, полярлық шұғылалардың саны, компастың магнит тілшесінің ауытқуы, радиотолқындардың таралуы сияқты жер бетіндегі бірсыпыра геофизикалық құбылыстар дүркін-дүркін өзгеріп, әлгі Күннің әрекет – қимылы күшейген жылдар сонымен сабақтасып, бұлардың өзгерістері де күшейе түседі. Жердегі көп құбылыстарда қайталанушылық бар екенін және олардың Күндегі әрекет-қимылымен сәйкес екендігі дәлелденіп отыр. Қазақ даласында болған ірі жұттар 12 жыл сайын қайталанып, Қоян жылдарына сәйкес келгендігі мәлім болып отыр. Қыс кезінде жаңбырдың жаууы, артынан аяз болғанда, жайылымда мұз қатып, малдар шөп жей алмай қырылған. Мұндай жылдарды халық «Көкқоян» деп атаған. Ал, құрғақшылық болған жылдары, жаңбыр жаумағандықтан шөп өспеген жылдарды «Тақырқоян не Аққоян» деп атаған. Ақтабан шұбырынды аталған жылдарда – Күн бетіндегі дақтардың қимылының өршіген қарсаңымен сәйкес келгендігі анықталып отыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз мақаламызда қазақтардың ерте кезден бастап аспан әлемі туралы ұлттық түсініктерінің және астрономиялық ұғымдардың халық әдебиетіндегі өлең, жыр шумақтары мен ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдер, әр түрлі аңыз әңгімелер арқылы, табиғат құбылыстарының мәні мен маңызының сипатталуы келтірілді. Сонымен қатар, алаш арыстарының бірі – Әлихан Бөкейхановтың қазақтың тұңғыш астрономы болғаны көрсетілді.

Қорытындылай келе, «Рухани жаңғыру» аясында халық астрономиясының өскелең ұрпаққа қазақтың салт-дәстүрін одан әрі жалғастыру, жаңғырту, дүниетанымдық сипатын кеңейту мақсатында ұлттық ой-сананы жетілдіру жолдары келтірілді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://www.zharar.com/> Қ.Аманжолов өлеңдері
2. Х.Әбішев (1966), *Аспан сыры*, Алматы.
3. Ә.Бөкейханов (1926), *Дүниенің құрылысы (Д.Граведен аударған)*, Мәскеу: Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы.
4. М.Ө.Исқақов (1980), *Халық календары*, Алматы.
5. П.И.Мариковский (1977), *Древние астрономические сооружения на территории Казахстана*, «Вестник АН Каз ССР», № 5.
6. А.Машанов (1958), *Аспан ертегілері*, «Жұлдыз», №7.
7. Г.Т.Түгелбаева (2015), *Астрономия*, Қазмемқызпу баспасы, б. 378.
8. <http://alashainasy.kz/omir/aubakrov-toktar-ongarbayulyi--52615/>
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мусабаев,_Талгат_Амангельдиевич
10. https://ru.wikipedia.org/wiki/Аимбетов,_Айдын_Аканович

КӨП ТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ - ЗАМАН ТАЛАБЫт.ғ.д, профессор **А.ЖАМАЛОВ***Педагогика ғылымдарының магистрі **А. УТЕБАЕВА****«6M01000-Физика» мамандығының 2 курс магистранты **Б. ӘЛІМХАН*******Түйіндеме:**

Көп тілді білу – өмірлік қажеттіліктен туындаған құбылыс. Қай заманда болсын, бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер мен халықтар өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтіп отырған. Халықтың рухани, мәдени құндылығымен сусындау үшін ана тілін білу керек. Әрбір адамның өз тілінде сөйлеп, білім алып, азамат болып қалыптасуы маңызға ие. Қазіргі жаһанданған, ақпараттың дамыған ғасырында болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңашылдықтар еліміздің экономика саласына да, білім беру жүйесіне де тың ізденістерді енгізіп отыр. Қазіргі заманның талабы — көптілділік. Адам баласының рухани байлығы, тәрбиесі, білімі — бәрі де тіл арқылы жетіледі. Болашақ ұрпағымызға үштілділікті қажетті деп ұғындыру ұстаздың ең басты міндеті болып саналады.

***Тірек сөздер:** көп тілді білім беру, альтернативті энергетика, гидроэнергетика, жел станциялары, Күн фотоэлементтері*

MULTILINGUAL EDUCATION - THE REQUIREMENT OF MODERN TIMES**Abstract:**

Multilingualism is a vital necessity. In times of history, multilingual countries and nations have expanded their opportunities for communication and integration. It is important to know your native language in order to satisfy the spiritual and cultural value of people. It is important for everyone to speak and learn in their native language and become a citizen. Various changes and innovations that occur in the modern globalized, rapidly developing world of information, make new research in the economy and education system of our country. The modern requirement is multilingualism. Spiritual wealth, education and education of the human race are transmitted by language. The main task of the teacher is to make our future generations understand that these three languages are necessary.

***Keywords:** multilingual education, alternative energy, hydropower, wind power plants, solar cells*

КІРІСПЕ

«Бір тіл білсең - бір адамсың, екі тіл білсең - екі адамсың». Көп тілді меңгергеннің білімі мен дүниетанымы да кеңейе түсетіні рас. Тарихтан белгілі ғұламалардың өзі мұны сол заманның өзінде қолға алып, келер ұрпаққа ой тастаған. Мәселен, ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби жетпіске жуық тіл білгені тарихтан белгілі. Өйткені, ғылым мен білімнің дамуы да тілді үйренумен тікелей байланысты.

Үштілділік мәселесі – тек біздің елімізде ғана емес, көптеген елдерінің алдында тұрған көлемді проблеманың бірі. Қазіргідей технология мен индустриалды дамыған кезеңде, жаһандану кезеңінде жылдам шешім күттіретін тілдік серіктестік болып табылады. Еліміз бүгінгі таңда жедел түрде даму үстінде. Елбасымыздың алға қойған тапсырмасы бойынша, 2030 жылға дейін дамыған 30 елдің арасына ену.

Қазіргі таңда әлемнің алпауыт мемлекеттері көп тілді, әсіресе халықаралық тілдерді меңгеруді маңызды міндет деп санайды. Сондықтан біз де өз халқымыздың қарыштап дамып, өркениеттен кемде қалмау үшін көп тілді меңгеруіміз қажет. Бұл заман талабынан туындап отырған қажеттілік. Себебі, бірнеше тілде еркін сөйлей де, жаза да білетін маман бәсекеге қабілетті тұлғаға айналатыны сөзсіз. Осы ретте, президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың: «Қазір біз балаларымыз қазақ тілімен қатар орыс

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, kz-zhamalov@mail.ru

**Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, 5678arda@gmail.com

***Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, balim_alimhan95@mail.ru

және ағылшын тілдерін де белсенді меңгеру үшін жағдай жасауға шаралар қабылдап жатырмыз. Үштілділік мемлекеттік деңгейде ынталандырылуы керек», – деген болатын 2012 жылы 14 желтоқсандағы Жолдауында.

Қазіргідей жаһандану заманында көп тілді меңгерген адамның шығар белесі биік. Қазіргі уақытта көптілділік глобализация кезеңінің әсерімен кеңінен тараған әлеуметтік феномен. Әлемдік деңгейде «көптілді білім беру» идеясын ЮНЕСКО ұйымы қолдап отыр, ал тілді сақтау және дамыту Евро ұйымның ресми тілдік саясаты ретінде жарияланған. Қазақстанның тілдік саясатының концепциясында көптілді білім беру жылдан жылға өзекті мәселе болып келеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстандағы тілдердің үш тұғырлығы туралы ойды алғаш рет 2006 жылы Қазақстан халқының Ассамблеясында айтқан. 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдамасында Елбасы «Тілдердің үш тұғырлығы» – «Триединство языков» мәдени жобасын кезеңдеп іске асыруды ұсынды. Ал 2008 жылғы ақпандағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Үкімет «Тілдердің үш тұғырлығы» мәдени жобасын іске асыруды жеделдетуі тиіс. Бүкіл қоғамымызды топтастырып отырған мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін оқыту сапасын арттыру қажеттігіне ерекше назар аударғым келеді», – деді [Солташұлы Ы, 2012: 14-16].

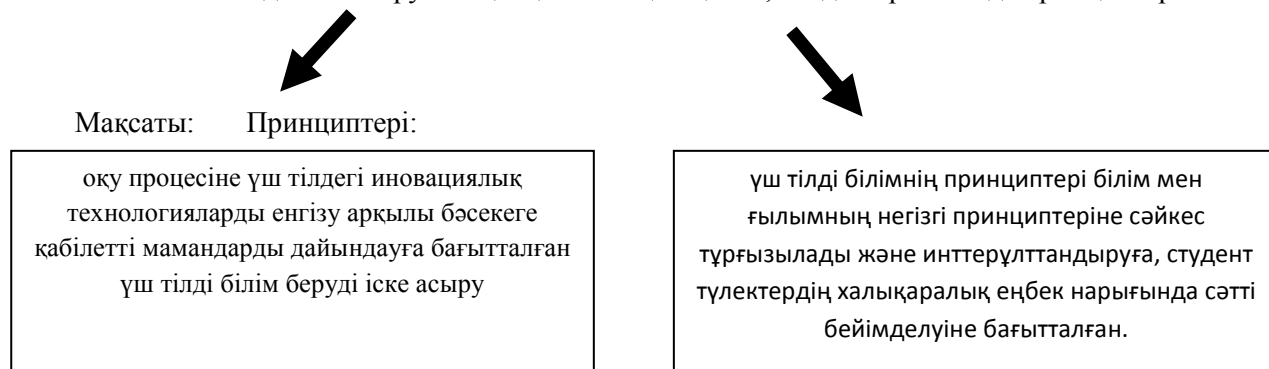
Тілдердің үш тұғырлығы идеясында Елбасы оған нақты анықтамасын берген, қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ал ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кіруге тілі. Қазақстанның қазіргі кезеңдегі қарқынды даму жолындағы елді демократияландыру, әлеуметтік өркендеу саласындағы талпыныстары білім беру жүйесін жаңаша өркендетіп оқыту, тәрбие үрдісін жетілдіруді талап етіп отыр. Егемендік алған еліміздің жаңа даму кезеңінде, оның дүниежүзілік аренаға шығып, басқа елдермен саяси-экономикалық, мәдени қатынастарды қалыптастыруы, Қазақстан Республикасының Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болуы, әр түрлі дипломатиялық қызмет атқаруы шетел тілінің ролін көтеруді қажет етеді. Қоғамдағы геополитикалық, коммуникациялық, технологиялық өзгерістер және интернет жүйесі арқылы тілдесу әр түрлі мамандықтағы, әр түрлі жастағы, әр түрлі қалауы, қызығушылығы бар адамдардың санын мейлінше көбейте түсуде. Осыған байланысты шетел тілдерін пайдалану қажеттілігі де артып келеді. Тіл – тек қатынас құралы емес, тілін үйреніп жүрген елдің рухани байлығын меңгеруде де үлкен рөл атқарады. Тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бері әлемдегі көптеген елдермен саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени байланыс жасауға кеңінен бет бұрдық. Бұл қарым-қатынастың нәтижелі болуы, ел мен елдің, халық пен халықтың өзара ынтымақтасқан бірлігін өркендеуге тіл білудің мәні күн сайын арта түсуде. Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік. Қазақстанда білім саласында қазақ, орыс, ағылшын тілдері оқу тілі ретінде де қолданылады. Неміс, француз, қытай, корей, парсы, араб, т.б. тілдері негізінен пән ретінде қолданылады. Қазақстан Республикасының дамуындағы экономикалық, әлеуметтік саяси өзгерістер мектеп алдына жаңа міндеттер жүктеуде. Қазіргі оқыту жүйесі дәстүрлі білім беру қызметін атқарумен шектелмейді, оның қызметі кеңейіп отыр. Атап айтқанда, жоғарғы оқу орындарында тұлғаны рухани қалыптастыруға, жоғары басымдылық берілді.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың «Үш тұғырлы тіл саясаты» біздің пәнімізде жүзеге асырылады. Қазақ мектебінің балалары білімді ана тілі – мемлекеттік тілде алса, сонымен қатар орыс, ағылшын, неміс тілдерін де сол деңгейде меңгеруде. Ел мен ел, халық пен халық жиі араласып, халықаралық қатынастар ерекше көтеріліп жатқан қазіргі таңда дүние жүзінің әлеуметтік мәдени талап тілегіне орай бірнеше тілді қатысымдық құзыреттілікті дамыту күрделі міндеттердің бірі болып табылады. Адамдар ең бірінші бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынас жасайды дейтін болсақ, сол тіл арқылы түрлі мәдениеттер арасындағы тілдесу диалогпен өркендейді. Тіл-әр ұлттың дәстүрлі мәдениетімен астасатын күрделі қарым-қатынас құралы. Қазіргі заманғы инновациялық технология бүгінгі күні еліміздегі орта мектепте білім алып жатқан оқушылардың барлығымен тілдесуге мүмкіндік беріп отыр. «Адам өмірінің шегі бар, ал білімнің шегі жоқ» – деп атап өткен Елбасы оқушы жастарды

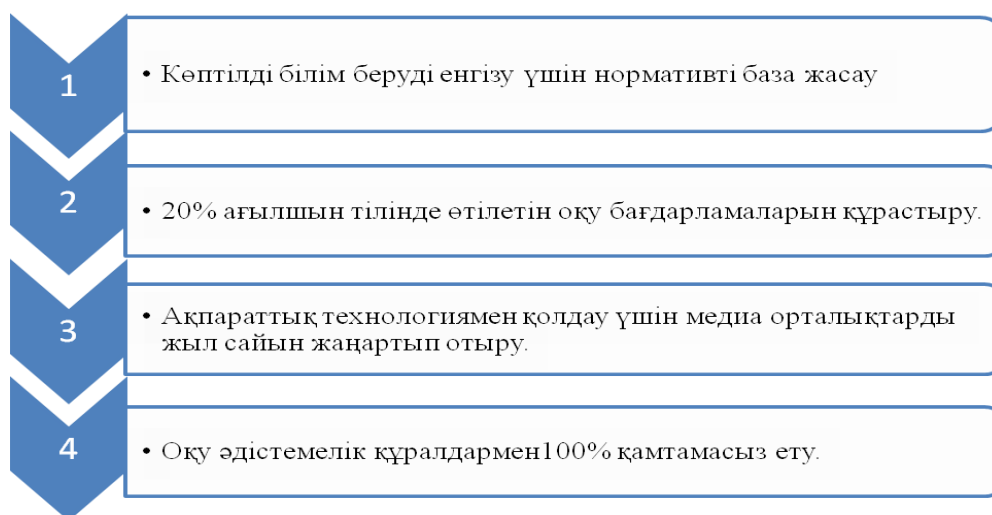
ғұмыр бойы білімнің тұнғығына терең үңілуіне шақырды. «Мен бүгінгі ұрпақтың үш тіл білуін қолдаймын [Пассов Е.И, 199: 116].

«Тілдердің үштұғырлылығы» атты ұлттық мәдени жоба қабылдағаннан кейін біздің республикада үш тілді (қазақ, орыс, ағылшын) бірдей және толық меңгеруге және пайдалануға барлық қажетті жағдайлар жасалды. Осының негізінде көптілді білім беруді дамыту концепциясының қалыптасты және 2011-2020 жж.Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасының стратегиялық міндеттерін анықтады.

Көптілді білім беру Концепциясының мақсаты, міндеттері және де принциптері



Кесте 1: Көптілді білім беру концепциясының мақсаты



Кесте 2: Көптілді білім беру концепциясының міндеті

Қазақстандық білім беру кеңістігінде орта және жоғары мектеп жүйесінде көптілді білім беруді жүзеге асырудың тәжірибесі жинақталды. Бұл тәжірибе Назарбаев зияткерлік мектептерінде, қазақ-түрік лицейлерінде, және дарынды балаларға арналған «Дарын» мектептерінде пайдаланылуда. Ал көп тілді білім беруді жүзеге асырудың экспериментальды алаңдары болып Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті және т.б. болып табылады. Сонымен қатар елімізде үш тілділікті дамыту мақсатында ауқымды іс-шаралар атқарылуда. Атап айтқанда Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде барлық мамандықтар оқыту бағдарламасына өз кәсіби саласы бойынша ағылшын тілін меңгерту мақсатында «Кәсіби бағытталған шетел тілі» және «Кәсіби орыс/ қазақ тілі» пәндері ендірілген, сәйкесінше бұл пәндерге 6 кредит және 4 кредит сағат бөлінген. Бұл пәндерді өз саласы бойынша арнайы тіл меңгерту курстарын тамамдаған, IELTS, TOEFL сертификаттарына ие және шетелде тіл курстары бойынша тағылымдамадан өткен оқытушылар жүргізеді.

Алға қойылған міндеттерді өз уақытында орындасақ, оқу - әдістемелік құралдарды жоғары дәрежеде жеткілікті түрде қамтамасыз ете отырып болашақ студенттердің пәнге деген қызығу-

шылығын ашамыз. Ең бірінші талаптарды ұстаздарға қоя білуіміз қажет. Ұстаздар қауымы өз пәндерін шет тілінде жетік меңгерсе, онда студенттердің де болашағы зор.

Қазақстандағы көптілді білім беру механизмін жұмыс істеуіне негізгі себепші студенттердің академиялық ұтқырлық бағдарламаларының қаржыландырылуы. Аталған бағдарлама бойынша студенттер белгілі уақыт аралығында шет елде білім алады. Қазіргі кезеңде Қазақстан – академиялық ұтқырлықты қаржыландыруды қамтамасыз ететін бірден-бір ел. Академиялық ұтқырлық аясында білім беру бағдарламасы сөзсіз көптілді дайындық жүйесіне кірістірілуі керек. Бұл – көптілді меңгерген кадрларды дайындаудың тиімді жолы, өйткені академиялық ұтқырлық бағдарламасына факультеттің барлық мамандық студенттері тартылған.

Ағылшын тілінде білім беруде туындаған мәселелерге тоқталсақ,

- студенттердің ағылшын тілін жетік меңгермеуі;
- ағылшын тілінде сабақ беретін мамандардың жеткіліксіздігі;

2014-2015 оқу жылында физика пәні бойынша оқитын студенттер үшін жаңартылатын энергия көздері зертханасы ашылды. Зертхананың мақсаты – күн сәулесінен жылу жүйесін, ғимараттар мен құрылыстарды ыстық сумен қамтамасыз ету. 2 күн коллекторы және күн жылу жүйесі станциясы бар. Зерттеудің екінші бағыты автономды тұтынушылардың басым бөлігін электр қуатымен қамтамасыз етуге арналған би-трот типті жаңа микро-гидроэлектр станциясын құру және құру болып табылады. Кішігірім өзендердің гидроэнергетикалық әлеуетін тиімді пайдалану өте тартымды және перспективалы болып көрінеді. Қыс мезгілінде жылыту ғимараттары үшін жылу энергиясына және жазда ыстық сумен қамтамасыз ету үшін күн энергиясын күн коллекторларын қолдана отырып, күн жылу беру жүйесінің жаңа тұжырымдамасын зерттеу [Әшиева Р, 2008:25].

Студенттерге «баламалы энергия көздері» курсы ағылшын топтарында оқыту үрдісі жоғары деңгейде жүргізіліп отыр. Негізінен «Баламалы энергия көздері» курсы көптілде оқыту кезінде сабақта қолданылатын жаңа ұғымдарды ана тілі және қарастырып отырған тілдерде таныстыру қажет. Сабақ барысында қосымша берілетін физика-техникалық терминдер сөздігі студенттің сөздік қорын қалыптастырады. Зертханалық жұмыстарға баса көңіл бөлінеді.

Қорытынды

Жаңартылатын энергия көздері зертханасында студенттер зертханалық жұмыстарды орындау оқушының зерттеушілік және танымдық дағдыларын қалыптастыру кезеңдері. Физика пәнін көп тілде оқыту студенттің сөздік қорын кеңейте отырып ойын толық жеткізе білуге, әртүрлі бақылаулар мен тәжірибелер жүргізуге, физикалық құбылыстарды емін-еркін сипаттай білуге құлшындырады. Қарапайым көрсетулер студенті өздігінен ізденуге, танымдық және шығармашылық икемділіктерін дамытуға бағыттайды. Сонымен қатар, алған білімі өмірге деген қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында меңгерілуі қажет екендігі оқушы санасына сіңіріледі. Ең бастысы студенттің көп тілді меңгерудегі сөздік қоры толығыады, сөйлеу дағдысы қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Солташұлы Ы. Заман Талабы –көптілді болу. // Ақиқат. 26 қараша- 2012 ж. № 11. 14-15 б.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению, 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 116 б.
3. Әшиева Р. Энергетика мәселесін «май шаммен» қарау керек //Қазақстан - Заман газеті №5. 17 қаңтар, 2008 жыл.

**ТОЛҚЫНДЫҚ ОПТИКА ҚҰБЫЛЫСТАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ
БАЙЛАНЫСТАР АЛГОРИТІМІН FLASH-CC, JAVA SCRIPT БАҒДАРЛАУ ОРТАЛАРЫНДА
ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ВИРТУАЛДАУ**

ф-м.ғ.к., профессор **А.М.ТӘТЕНОВ***
Т.ғ.м. **А.С. ЖҮНІСБЕКОВА**
ф-м.ғ.к., доцент **Н.ШАМБУЛОВ**

Түйіндеме:

Толқындық оптика-Гюйгенс принципіне сүйене отырып, энергетикалық қатынастар арқылы өтетін, жарықтың кеңістікте таралуын қарастырады. Оптикалық құралдар көмегімен, оптикада қарастырылатын барлық толқындық құбылыстар, толқындық оптика заңдарына негізделген. Мысалы, интерференция және дифракция құбылыстары. Оптикалық қондырғылардың көптеген теориялық есептеулері толқындық оптика заңдарына сүйенген. Осы жұмыста, толқындық оптиканың математикалық байланыстарының алгоритмі, яғни, жарықтың интерференция, дифракция заңдары компьютерде, виртуалды-интерактивті зерттеу қондырғысында жарық сәулесі Френельдің биризмасы арқылы және дифракциялық решетка арқылы өткенде зерттеліп қарастырылады, тура, реалды эксперименттік қондырғыдағы сияқты. Интерференция және дифракциядағы оптикалық процесстер, Adobe Flash-CC-компьютерлік бағдарлама ортасында көрнекіленіп, интерактивті түрде виртуалданған. Толқындық оптика процесстерін зерттейтін, жасалынған осы лабораториялық жұмыс, осы курсты меңгеруде өте құнды болып есептеледі, ал компьютерде виртуалды-интерактивті зертхана (ВИЗ) жасау технологиясы басқа пәндерден ВИЗ жасауға өте қолайлы және актуалды. Мақалада келтірілген- виртуалды-интерактивті зертханалық жұмыс Евразия технологиялық университетінің оқыту процессіне енгізіліп, студенттердің білім саласында қолданылуда.

***Тірек сөздер:** Алгоритм, виртуалды интербелсенді, толқындық оптика, интерференция, дифракция, дифракциялық решетка, монохромат, когерентті толқын, математикалық функционалды байланыстар.*

INTERACTIVE VIRTUALIZATION IN THE ENVIRONMENT OF FLASH-CC, JAVA SCRIPT OF ALGORITHMS OF MATHEMATICAL COMMUNICATIONS THE PHENOMENON OF WAVE OPTICS.

Abstract:

The wave optics – considers light distribution, by means of Huygens' principles which pass through the power relations. Nevertheless, the considered in optics, all wave phenomena, by means of optical instruments are based on laws of wave optics. For example, the interference and the diffraction. Many tasks of the theory of optical installations are based on laws of wave optics. In this work, algorithms of mathematical communications of wave optics, i.e. laws of interference, diffraction of light rays, are considered on the studied virtual and interactive installation on the computer when passing light through a bi prism of Frenel and the diffraction grating, etc., as in an actual pilot unit. Optical processes of an interference and diffraction are visualized and interactively virtualized by means of the computer program Adobe Flash-CC environments . The laboratory work was made on a research of processes of wave optics is very effective at development of this course, and the technology of creation of VIL described in this article, is very relevant for creation of the similar virtual and interactive laboratories (VIL) in other objects. This virtual interactive laboratory development is introduced in educational process of the Eurasian technological university and is successfully applied in tutoring.

***Keywords:** Algorithm, the virtual interaktivization, wave optics, interference, diffraction, experiment of Young, coherence, mathematical functions*

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

КІРІСПЕ.

Толқындық теория Гюйгенс принципіне негізделеді: толқын келіп жететін әрбір нүкте келесі толқынның көзі болып табылады. Гюйгенс бойынша ортадағы жарық жылдамдығы вакуумдағы жарық жылдамдығынан кіші ($v < c$) болды [1].

Осылайша 18 ғ.басында жарықтың табиғатын түсіндіретін бір-біріне қарама-қайшы екі көзқарас

дамды. Ол екеуі де жарықтың түзу сызықты таралу заңын, шағылу және сыну заңдарын түсіндірді. 18 ғ.осы екі теорияның күресу ғасыры болды. 1851 ж толқындық теорияның дұрыстығын Э.Фуко (және одан тәуелсіз Физо) жарықтың суда таралу жылдамдығын есептеп, экспериментальды дәлелдемесін берді. 19 ғ басында корпускулярлық теория теріске шығарылып, толқындық теория уақыты болды. Ол және де Т.Юнг пен Френель зерттеген жаықтың интерференция және дифракция құбылыстарына негізделді. Бірақ толқындық теория мойындалғанмен де, оның да кемшіліктері көп болды. Мысалы, интерференция, дифракция және поляризация құбылыстары егер жарық көлденең болса ғана түсіндірілер еді. Онда оларды тасымалдайтын эфир қатты дене қасиетіне ие болуы керек. Кейінірек жарықтың жылдамдығы түрлі ортада әр түрлі болатыны анықталды. Сонымен қатар толқындық теория жарықтың түстерін түсіндіре алмады.

Жарықтық, электрлік және магниттік құбылыстардың байлынысын дәлелдейтін тәжірибелік мәліметтерге сүйеніп 1870 жылдары Максвелл жарықтың электромагниттік теориясын жасады.

Максвелл теориясы жарықтың дисперсиясын түсіндіре алмады. Бұл қиындықты 19 ғсоңында электрондық теорияны ұсынған Лоренц шешті.Ол бойынша ортаның диэлектрлік өтімділігі түскен жарықтың толқын ұзындығына байланысты. Бірақ Максвелл теориясы мен Лоренц теориясының үлкен жетістіктеріне қарамастан, олардың да кемшіліктері болды. Мысалы Максвелл теориясы жарықтың жұтылуы мен шығарылуын, фотоэффетіні, ал Лоренц теориясы қара дененің жылулық сәуле шығаруы кезіндегі энергияның толқын ұзындықтар бойынша таралуын түсіндіре алмады.

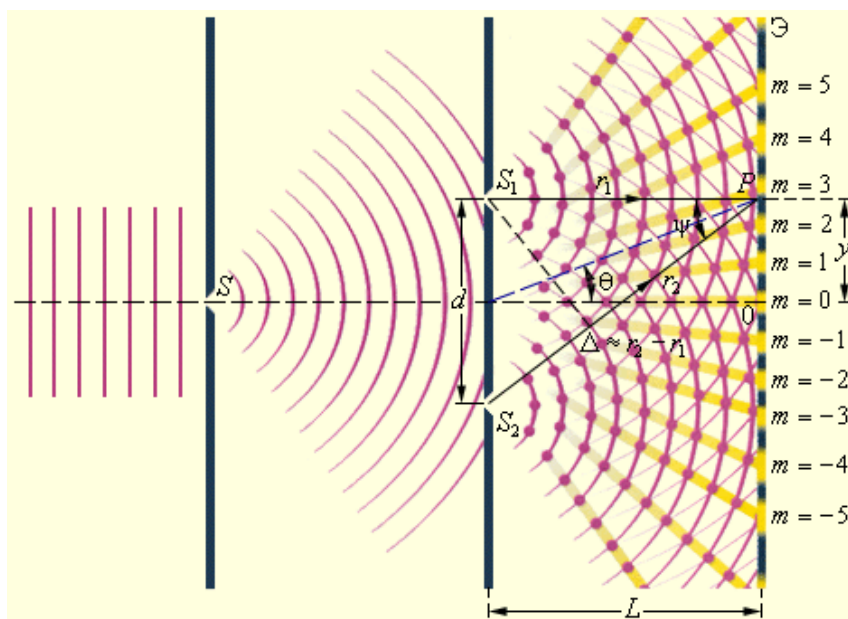
Бұл қиындықтарды неміс физигі 1900 ж М.Планк шешті. Ол бойынша жарықтың шығарылуы немесе жұтылуы үздіксіз емес, дискретті түрде белгілі порциялармен(кванттармен) шығарылады, ол энергия мына формуламен анықталады. $\varepsilon_0 = h\nu$..

1905 ж Эйнштейн жарықтың кванттық теориясын ұсынды. Ол жарық бөлшектері фотон деп

$$\text{атады. } m_\delta = \frac{\varepsilon_0}{c^2} = \frac{h\nu}{c^2} = \frac{h}{\lambda c}.$$

Бұл өрнек жарықтың екі түрлі табиғатының да дұрыс екендігін дәлелдеді.

Юнг тәжірибесі (1802 ж.) тарихи жарықтың толқындық теориясының негізінде түсіндірілген бірінші интерференциялық тәжірибе болып табылады. Юнг тәжірибесінде жарық жіңішке саңылаудан өтіп S_1 және S_2 екі жақын орналасқан саңылаулары бар экранға түседі (1сур.). Әр саңылаудан өткен жарық шоғы дифракция нәтижесінде кеңейеді және сондықтан ақ экранда жарық шоқтары қабаттасады [1]. Жарық шоқтарының қабаттасқан аумағында жарық және кара-қоңыр жолақтардан тұратын интерференциялық бейне байқалады.



1 сурет. Юнгтың интерференциялық тәжірибесінің сұлбасы.

Екі тәуелсіз жарық көздерінен шығатын толқындардың интерференциясын байқау мүмкін емес екендігін Юнг бірінші болып түсінеді. Сондықтан тәжірибедегі Гюйгенс принципі бойынша екінші реттегі толқындар көзі болып табылатын S_1 және S_2 саңылауларына бір жарық көзінен шығатын S сәулелер түседі. Симметриялы орналасқан S_1 және S_2 саңылауларынан шығатын екінші реттегі толқындардың фазалары бірдей болады, бірақ бұл толқындар P бақылау нүктесіне дейін әртүрлі r_1 және r_2 қашықтықтар жүреді. Олай болса S_1 және S_2 жарық көздерінің P нүктесіндегі толқындарының фазалары әртүрлі болады. Сонымен толқындардың интерференциясының мәселесі жиіліктері бірдей, ал фазалары әртүрлі толқындарды қосудың мәселесіне әкеледі. S_1 және S_2 жарық көздерінен толқындар бір біріне тәуелсіз таралады, ал бақылау нүктесінде жай қосылады деген тұжырымдама эксперименттік факт болып табылады және *суперпозиция принципі* деп аталады. \vec{r} радиус-векторының бағытында таралатын *монохромат толқын* келесі түрде өрнектеледі $E = a \cos(\omega t - kr)$, Бұл жерде a – толқын амплитудасы, $k = 2\pi/\lambda$ – толқындық сан, λ – толқын ұзындығы, $\omega = 2\pi\nu$ – циклдқ жиілік. Оптикада E - толқынның электр өрісі кернеулігі векторының модулі болып табылады. P нүктесінде екі толқын қосылғанда қорытқы тербелістің жиілігі ω тең болады, ал амплитудасы A шамасына және фазасы φ шамасына ие болады:

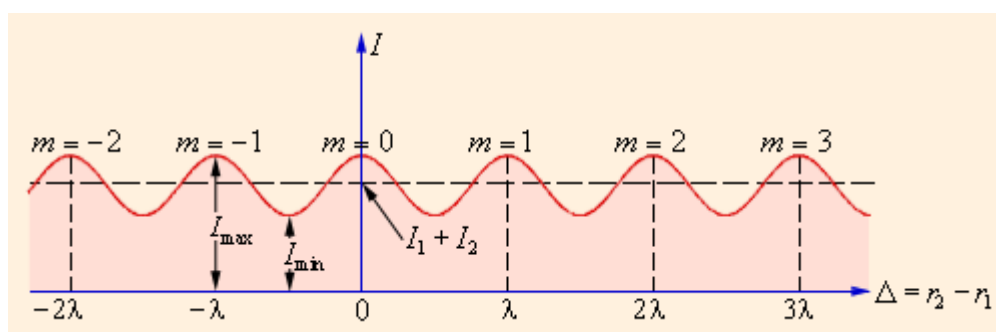
$$E = a_1 \cdot \cos(\omega t - kr_1) + a_2 \cdot \cos(\omega t - kr_2) = A \cdot \cos(\omega t - \varphi).$$

Оптикалық диапазондағы жарық толқыны өрісінің өзгерулерін тіркей алатын құралдар жоқ, ал байқалатын шама толқын электр өрісінің амплитудасының квадратына тура пропорционал болатын жарық ағыны. Толқын электр өрісінің амплитудасының квадратына тең шаманы *интенсивтік* деп атайды: $I = A^2$.

Тригонометриялық түрлендірулерден P нүктесіндегі қорытқы тербелістің интенсивтігі :

$$I = A^2 = a_1^2 + a_2^2 + 2a_1a_2 \cos k\Delta = I_1 + I_2 + 2\sqrt{I_1I_2} \cos k\Delta, \quad (1)$$

бұл жерде $\Delta = r_2 - r_1$ – *жол айырымы* деп аталады. Осы теңдеуден интерференциялық максимум (жарық жолақ) байқалу үшін келесі шарт орныдалу қажет $\Delta = m\lambda$ ($m = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$). Бұл кезде $I_{\max} = (a_1 + a_2)^2 > I_1 + I_2$. Интерференциялық минимум (қара-қоңыр жолақ) байқалу үшін $\Delta = m\lambda + \lambda/2$ тең болу керек. Интенсивтіктің минимал мәні $I_{\min} = (a_1 - a_2)^2 < I_1 + I_2$. 2 суретте интерференциялық бейнедегі жарық интенсивтігінің жол айырымына тәуелді үлестірілуі көрсетілген.



1- сурет. Интерференциялық бейнедегі интенсивтіктің үлестірілуі. m - бүтін саны интерференциялық максимумның реті.

Екі толқынның интенсивтіктері тең болатын $I_1 = I_2 = I_0$ дербес жағдайда (1) теңдеудің түрі:

$$I = 2I_0(1 + \cos k\Delta) \quad (2)$$

Бұл жағдайда $I_{\max} = 4I_0$, $I_{\min} = 0$.

(1) және (2) формулалары универсал болады. Оларды жиіліктері бірдей болатын екі монохромат толқындардың қабаттасуында қандай да болсын интерференциялық сұлба үшін қолдануға болады. Айырмашылығы жол айырымының бақылау нүктесінің орналасуына тәуелділінде байқалады. Егер Юнг тәжірибесінде бақылау нүктесінің симметрия жазықтығынан ығысуын y деп белгілесек, онда $d \ll L$ және $y \ll L$ шарттары орындалатын жағдай үшін (кәдімгіде оптикалық эксперименттерде бұл шарттар орындалады) жуықтап келесі теңдеуді алуға болады:

$$\Delta \approx d \cdot \theta \approx \frac{d \cdot y}{L} \quad (3)$$

y координаталық осі бойынша **интерференциялық жолақтың еніне** Δl тең қашықтыққа ығысқында, б.а. бір интерференциялық максимумнен көрші максимумге ауысқанда жол айырымы бір толқын ұзындығына өзгереді. Олай болса,

$$\frac{d \cdot \Delta l}{L} = \lambda \quad \text{или} \quad \Delta l = \frac{L \cdot \lambda}{d} \approx \frac{\lambda}{\psi}, \quad (4)$$

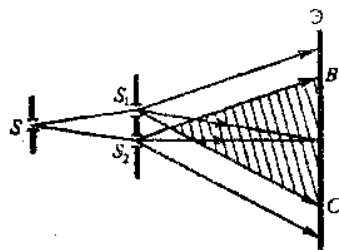
бұл жерде ψ - P бақылау нүктесіндегі сәулелердің жиналу бұрышы. Сан жағынан бағалайық. S_1 және S_2 саңылауларының арасындағы d қашықтық 1 мм тең болсын, ал саңылаулардан экранға дейінгі қашықтық $L = 1$ м болса, онда $\psi = d/L = 0,001$ рад. Жасыл жарық үшін ($\lambda = 500$ нм) $\Delta l = \lambda / \psi = 5 \cdot 10^5$ нм = 0,5 мм тең болады. Қызыл жарық үшін ($\lambda = 600$ нм) $\Delta l = 0,6$ мм. Осындай әдіспен Юнг ең алғашқы рет жарық толқындарының ұзындықтарын өлшеген, бірақ ол өлшеулердің дәлдігі аз болған.

Нақты жарық толқындары дәл монохромат болмайды. Сәуле шығарудың сипатты іргелі физикалық себептер бойынша статистикалық болады. Жарық көзінің атомдары кездейсоқ уақыт мезеттерінде бір бірінен тәуелсіз сәуле шығарады, әр атомның сәуле шығару процесі аз уақытқа өтеді ($\tau \leq 10^{-8}$ с). Жарық көзінің қорытқы сәулелері әр уақыт мезетінде көптеген атомдардың үлестерінен қосылады. τ тең уақыттан кейін сәуле шығаратын атомдардың жиіні өзгереді. Сол себептен қорытқы сәулелердің амплитудасы мен фазасы басқа болады. Нақты жарық көзінің шығаратын толқынның фазасы шамамен τ тең уақыт аралығында ғана жуықтап тұрақты болады. Ұзақтығы τ тең сәулелердің бөлек “үзінділері” **цугтар** деп аталады. Цугтың кеңістік бойынша ұзындығы $c\tau$ тең болады, c – жарық жылдамдығы. Әртүрлі цугтардағы тербелістер бір бірімен байланыспаған. Сонымен нақты жарық толқыны фазалары ретсіз өзгерегін толқындық цугтардың тізбегі болып табылады. Әртүрлі цугтардағы тербелістер **когерентті емес** болады. Тербелістер фазасы жуық шамамен тұрақты болатын τ уақыт аралығын **когеренттілік уақыты** деп атайды. Интерференция тек когерентті толқындардың қабаттасуынан пайда болады, б.а. бір цугқа қатысты тербелістердің қабаттасуынан. Осы тербелістердің әр қайсысының фазалары да уақыт бойынша кездейсоқ өзгерістерге ұшырап отырады, бірақ ол өзгерістер бірдей болады, сондықтан когерентті тербелістердің фазалар айырымы тұрақты болады. Бұл жағдайда орнықты интерференциялық бейне байқалады және өрістердің суперпозиция принципі орындалады. Когерентті емес толқындар қабаттасқан кезде фазалар айырымы уақыт бойынша кездейсоқ функция болады. Интерференциялық жолақтар ретсіз орын ауыстырып отырады және оптикалық эксперименттердегі тіркеу уақыты

когеренттілік уақытынан көн үлкен болғандықтан ($\Delta t \gg \tau$), Δt уақытында толық орташалау болады. Тіркеуші құрал (көз, фотопластика, фотоэлемент) бақылау нүктесінде екі тербелістің интенсивтіктерінің қосындысына тең $I_1 + I_2$ орташаланған шамасын тіркейді. Бұл жағдайда интенсивтіктердің қосылу заңы орындалады.

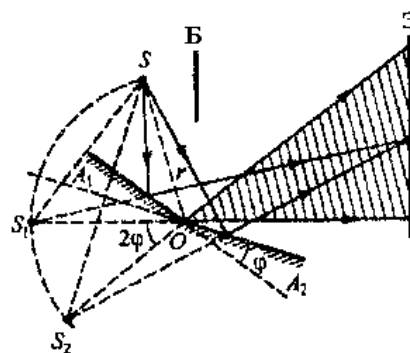
Интерференцияны бақылау әдістері [1].

Лазерлер ойлап табылғанға дейін барлық құралдарда когерентті жарық шоғын толқындарды бөлу арқылы алатын. Ол толқындар бір жарық көзінен таралып екі бөлікке бөлініп, әр түрлі оптикалық жол жүргеннен кейін бір-бірімен қабаттасу нәтижесінде интерференциялық сурет бақыланатын.

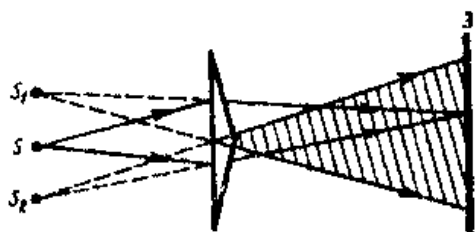


1. Юнг әдісі. Жарық S саңылаудан шығып когерентті жарық көздерінің міндетін атқаратын екі S_1 және S_2 саңылауға түседі. BC интерференциялық суреті \mathcal{E} экранда бақыланады

2. Френель айналары. S жарық көзінен шыққан жарық шашырайтын шоқ болып екі A_1O және A_2O жазық айнаға түседі. Бұл айналар аз φ бұрыш жасай орналасқан. S -тің жорамал бейнелері, S_1 және S_2 , когерентті жарық көздерінің қызметін атқарады. Интерференциялық бейне экранда бақыланады. Ал \mathcal{E} экранға жарық тікелей түспеу үшін оның алдына B бөгеті қойылған.



3. Френель бипризмы. S жарық көзінен шыққан жарық призмдан сынып өткенде екі S_1 және S_2 жорамал когерентті жарық көзінен шыққандай таралады.



Flash-CC, Java-script-бағдарлау ортасында геометриялық оптика заңдылықтарын компьютерде көрнекілеп интерактивтендіру.

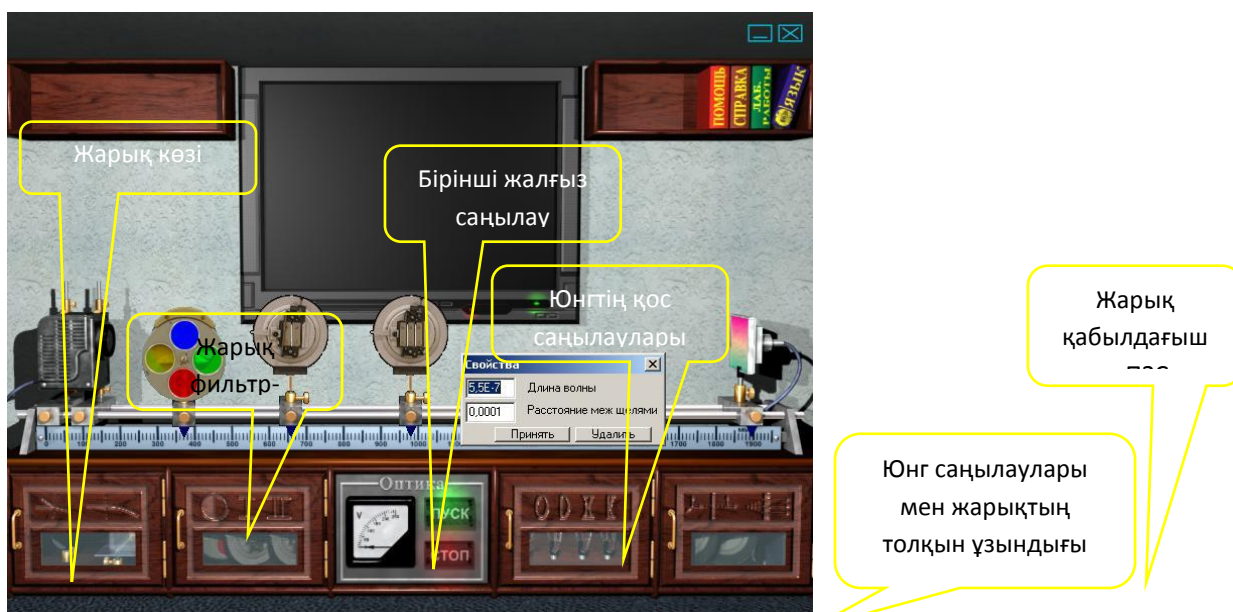
Қазіргі күштің талабына сай, интернет арқылы үлкен көлемді ақпаратпен алмасу, соның ішінде анимациялық (қозғалыстағы бейнелер қатары) ақпаратпен жұмыс істеу үлкен көлемді жадыны қажет етуіне байланысты, мәліметтердің көлемін қысқартуға мүмкіндік беретін Flash технологиясын пайдалану тиімді болып табылады. [2,3,4] Flash технологиясының негізгі векторлық графикалық форматынан Shockwave Flash (SWF) құрылды. Бірақ бұл ең алғаш векторлық формат емес, SWF құрушылары ойдағыдай тапқан графиканың бейнелеу мүмкіндігі арасындағы үйлесімді, онымен жұмыс жасайтын инструментальді құралдар және қорытындысында Web – парақтарының қосылуының механизмі. SWF қосымшасының артықшылығы оның жеңіл тасымалдануында, яғни бұл формат әртүрлі аппараттық – программалық платформада қолданылады (сонымен қатар, ОЖ – сі Mac OS Macintosh компьютерлер және Windows ОЖ – мен жабдықталған IBM компьютерлері). Тағы бір SWF – тың ерекшелігі: құрылған негізгі бейнелер тек анимацияланып ғана қоймай, сонымен қатар олар қосымша интербелсенді элементтер мен аудио құрылғылардың болуына мүмкіндік туғызады. Кейбір физикалық процесстердің математикалық байланыс формулаларына сәйкес интербелсенді элементтер жасау, олардың өзгерістерін басқару, виртуалды зерттеулер жасауға мүмкіндік береді..

Интербелсенді мультимедиялық қосымшалардың тасымалдауы мен құру мүмкіндігінің күрт өсуі танымал SWF форматының Web – дизайнерлердің ортасында орындалады. Сондықтан бұл форматтың пайда болуы Macromedia фирмасында Plug_In компонентінің қоса салынған 2 негізгі желі браузері үшін құрылған: Internet Explorer және Netscape Communicator. SWF форматының тарауына

Бүкіләлемдік компьютерлік желі көп әсерін тигізді. SWF форматының танымал болуының тағы бір себебі, Macromedia фирмасы бұл форматтың жеңіл және оңай құрал – саймандармен қолданылуы. Мультимедиялық презентациялар құру үшін - Macromedia Director Shockwave Studio, ал графикалық бейнелерді салу үшін - Macromedia Freehand, Macromedia Fireworks, интербелсенді оқытушы курстарын құру үшін - Macromedia Authorwave, Macromedia Course Builder. Сондықтан да Web – публикациясының ішінде ең танымал, әрі жеңіл қолдануына ыңғайлы болып келетін - Macromedia Flash болып табылады. Macromedia Flash Web – парақтарын толық құруға және әрбір сайттың анимация–сымен безендірілуіне мүмкіндік береді. Action Script Tools – бұл Web –қосымшаларды эффективті, әрі маңызды құрылуына, оның жаңа тілдердің JavaScript сценарийіне ұқсас, Action Script және Debugger редакторының көмегімен, сонымен қатар SmartClips функциясы – элементтерінің жиі қолданылатынын шешімін құрады. Flash Mx-пен жұмыс жасағанда сіз құрылған клипті салып немесе графиканы импорттайсыз, оны жұмыс өрісінде өңдеп және монтажды сызғыш арқылы тірілту эффектісін қолданасыз (TimeLine)[4]. Бұндай клип немесе фильм интерактивті болып жасалуы мүмкін, яғни анықталған бейнелер өзгеріп және оқиғаларға әсер етеді. Бұны сіз Flash форматында экспорттап, бетін қосып, оны бетіне Веб-сервер ретінде аударасыз. Flash жүйесінде құрал- саймандармен құрылған әрбір клип немесе фильм түріне қарай түрленуі мүмкін және Интернет браузері арқылы көруге болады.

Іс жүзінде, тәжірибе қондырғысын және құралдарын компьютерде басқаратындай етіп көрнекілеу үшін компьютерлік бағдарлама көмегімен іске асыру мақсат етілген. Мысалы, төмендегідей операцияларды орындауға жазылған бағдарлама Flash-CC-ортасында орындалған [5].

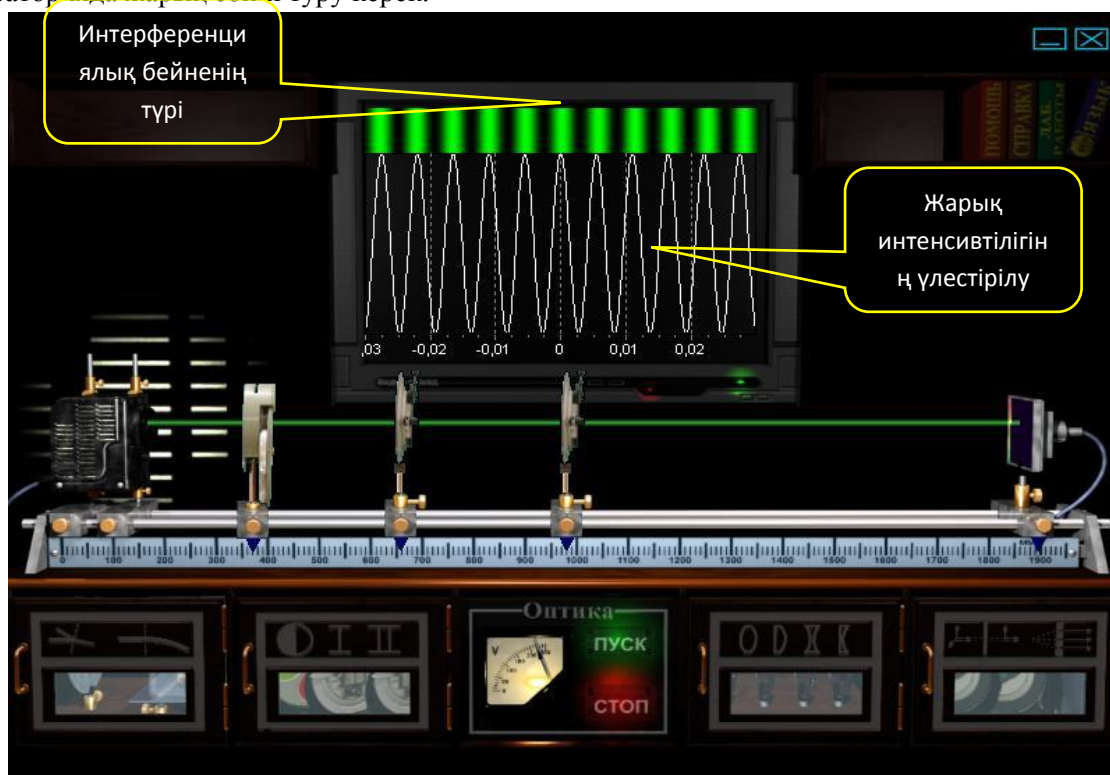
ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН ҚОНДЫРҒЫ



Құралдарды бұру. Жарық фильтрлерінің, жалғыз саңылаудың және Юнгтің қос саңылауларының бейнелерінде маустың оң кнопкасын басып бұл құралдарды 90° градусқа бұруға болады. Жарық фильтрін (көк, жасыл, қызыл, сары) таңдау үшін жарық фильтрі аумағынды маустың сол кнопкасын басу керек. Жалғыз саңылаудың параметрлері өзгермейді. Юнг саңылауын бұрғанда параметрлер терезесі ашылады, оның ішінде саңылаулардың арасындағы қашықтық пен жарықтың толқын ұзындығын өзгертуге болады. Ол параметрлер метрмен берілген. Параметрлерді таңдаған соң “принять” деген кнопканы басу керек.

Юнг саңылауын орындық бойынша ығыстыру. Маустың көрсеткішін оптикалық орындықтағы саңылаудың бекітілген винтіне дәлдеп қояды (қол пайда болады). Маустың сол кнопкасын басып тұрып маусты оңға немесе солға ығыстырады.

Қондырғы жұмыс істеу үшін құралдардың барлығы орындықта орналасу керек және лабораторияда жарық сөніп туру керек.



Жарық интенсивтігі графигінің масштабын өзгерту. Графиктің үлкейтілген түрін көру үшін сол аумақтың жоғарғы сол жақтағы бұрышына маустың көрсеткішін қояды. Маустың сол кнопкасын басып тұрады. Көрсеткішті жоғарыдан төменге және солдан оңға қарай қажетті нүктеге дейін жылжытады. Кнопканы жібереді. Экраннан үлкейтілген бейнені көреді.

Қорытынды талдаулар. Ақпаратты технология құрамында жаңадан дамып келе жатқан сала, ол көптеген түсінуге қиын, физика, химия, биология және басқа да пәндердің тақырыптарын виртуалдап көрнекілеу [5]. Ал, осы аталған пәндерден виртуалды интерактивті зертхана жасау жұмыстары тіптен аз кездеседі, сондықтан да осы мақалада келтірілген виртуалды интерактивті зертхананы физика пәнінің оптика бөлімінің толқындық оптикадан жасау технологиясы келесі сатыдағы басқа пәндерден жасалынатын виртуалды-интерактивті зертханаларға өте актуалды. Компьютерде жасалынатын осындай зертханалық жұмыстар оқушылардың өз бетінше зерттеу қабілетін дамытып, творчестволық ізденуге жетелейді.

Жасалынған зертханалық жұмыс толқындық оптиканы игеру нәтижесінде көрнекілігі және интерактивті түрде қалауынша өзгерту арқасында, физиканың тақырыптарын түсінуге зор пайда келтіреді. Аталынған зертханалық жұмыс Еуразия технологиялық университетінің оқу процесіне ендіріліп, қолданыста пайдаланылуда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Татенов А.М., Савельева В.В. Учебное пособие по физике для технических специальностей. Алматы, Медет групп, 2017.
2. Татенов А.М. Информационные технологии в моделировании процессов в нефтяных пластах и энергетических установках // Труды Международной конференции «Высокие технологии - залог устойчивого развития».- Алматы: КазНТУ, 2011.- С.312-315.
3. Дронов В. Macromedia Flash MX. Экспресс-курс; БХВ-Петербург - Москва, 2003.-344с.
4. Никифорова Н. Г., Федоровская Р. А., Никифоров А. В. Работа в среде MacromediaFlash5; ИВЭСЭП-Москва, 2008.- 899 с.
5. Tatenov A.M., Askarova Sh.M. Virtual and Interactive Information Technology in Modeling Researches of Processes of Applied Problems of a Science. World Applied Sciences Journal, -30.(Management, Economics, Technology), 2014.pp.-144-148. ISSN.1818-4952.

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Т.Ғ.К. Н.Д.ЗАУРБЕКОВА*
2 курс магистранты А.НЫШАН

Түйіндеме:

Мектеп – үйрететін орта, оның жүрегі - мұғалім. Ізденімпаз мұғалімнің шығармашылығындағы ерекше тұсы - оның сабақты түрлендіріп, тұлғаның жүрегіне жол таба білуі. Үшінші (негізгі) деңгей бағдарламасындағы жаңаша білім алу үрдісі оқытушы мен оқушыны шығармашылықпен жұмыс жасауға итермелейді. Жаңартылған білім беру бағдарламасы - озық технологиялардың барлық қыр-сырларын білуге жетелейді.

Тірек Сөздер: жаңартылған білім беру бағдарламасы, модуль, физика.

THE ARTICLE DISCUSSES THE GOALS, OBJECTIVES, FEATURES OF THE NEW PROGRAM IN SECONDARY EDUCATION

Abstract:

School is a learning environment and her heart is a teacher. Features in the work of the teacher innovator-his ability to diversify the lesson, to find a way in the heart of the individual. The process of learning the new program of the third (main) stage requires search methods in the learning process not only from the teacher, but also from the students. To implement a new training program, it is necessary to know advanced technologies.

Keywords: education reform program, module, physics.

КІРІСПЕ

«Орта білім жүйесінде жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу керек. Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс, оларды оқыту нәтижесі сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру қажет» [ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауы, 2012].

Н.Ә. Назарбаев

Білім беру стандартына сәйкес Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне жанартылған бағдарлама енгізілуде. Жанартылған оқу бағдарламасы Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың нұсқаулығымен білім беру жүйесін жанарту мәселесін қолға алынып отыр. Осы нұсқаулық негізінде барлық аймақтардағы мектеп мұғалімдерін жанартылған бағдарлама аясында оқытуда.

Қазақстанның өркендеуі, болашағының кемел болуы, гүлденуі қазіргі жастарға, олардың білім деңгейі мен бәсекеге қабілеттілігіне тікелей байланысты. Бүгінгі таңдағы ең басты мақсат – жан-жақты дамыған, алдыңғы қатарлы елдермен теңесу. Ал оған жетудің басты жолдарының бірі–әлемдік білім кеңістігінен орын алу. Мұның өзі ұлттық білім беру жүйесінің даму бағыттарын айқындап, оны тың арнаға, жаңа сапаға жеткізу қажеттілігін міндеттейді. Осыдан шығатын нәтиже - білім мазмұнын байыту, оқыту үдерісін жетілдіру, инновациялық технологияларды дүниеге әкелу, жан-жақты дамыған, рухани бай, өз елін, халқын жанымен сүйетін тұлға қалыптастыру өз шешімін қажет ететін, кезек күттірмей, іс жүзіне асыратын мәселе болып отыр. Ал бұл мәселені шешу білім берудің жаңа сапасына көшуді талап етеді. Мемлекетіміздің болашағы бүгінгі мектептегі жас буын өкілдерінен басталады және оларға талап қою арқылы дамыған алдыңғы қатарлы отыз елдің қатарына кіру басты мақсатымыз. Ел тағдыры болашақ жастарымыздың қолында, осы мақсатта «100 балабақша, 100 мектеп» бағдарламасы бойынша көптеген жаңа нысандар салынып жатыр.

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, nurbike_zh@mail.ru

Қазіргі кезде білім беру жүйесінде дәстүрлі педагогикалық, әдістемелік және дидактикалық жүйелерге қарағанда оқытудың жаңа технологияларын пайдалану барған сайын неғұрлым үлкен мәнге ие болуда. Жаңа оқыту технологияларын білім беруге пайдаланудың тиімділігі бірнеше компоненттерден құралады, олардың ең негізгілері денсаулық сақтаушы орта және топ, ұжымдағы қарым-қатынастың нәтижелілігі және білімді бағалауды қамтитын, яғни оқыту үдерісінің тиімділігін арттыратын технологиялар болып табылады.

Заманауи жаңа педагогикалық міндеттердің, дағдылы көзқарастардың пайда болуының келесі елеулі негіздері бар.

Біріншіден, білім беру кенеттен постиндустриалдық қоғам саясатына сай көпшілік сипат алуына және пайдаланушы сұранысының артуына орай берілетін білім деңгейінің сапасын жақсартылуды талап етеді.

Екіншіден, жаңа оқу саясатының қалыптасуы адамзат өмірінің барлық саласында, оқытудың әдіс-тәсілдері мен оқыту құралдарында көрініс табады. Былайша айтқанда, қазіргі заманғы педагогикалық парадигма танымның гуманистік-рефлексивтік әдістері түріндегі ғылыми дүниетанымдық көзқарасқа негізделеді.

Үшіншіден, қазіргі заманғы ақпараттық құралдар мен телекоммуникация құралдары білім алушыларға әр пәннің күрделілік дәрежесі мен олардың өмірге көзқарасы сабақтастығын анықтап, болашағын таңдауға мүмкіндік береді.

Заманауи мұғалімнің басты мақсаты – инновациялық педагогикалық технологияларды меңгеру, оны өз тәжірибесінде пайдалану. Болашақ мұғалімдердің инновациялық белсенділігіне олардың осы технологияларды күнделікті іс-тәжірибесінде ұтымды қолдана алуын, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды өзінің кәсіби іс-әрекетінде орынды пайдалана білуін және т.б. жатқызуға болады.

Білім беруді дамытудың қазіргі тенденцияларынан туындайтын оқытуды модернизациялау талаптарымен қатар, педагогикалық жоғары оқу орындарында оқу курстарындағы физикалық құбылыстарды, процестер мен заңдылықтарды қарастырғанда, оларды зерделеудегі мазмұндық және әдіснамалық сабақтастықты қамтамасыз ету қажеттілігі дәстүрлі түрде өзекті болып қала береді. Педагогикалық жоғары оқу орындарының оқыту үдерісіне талдау жасау, оқу материалын формальді түрде баяндау мен студенттердің оқу-зерттеу әрекетін алгоритмдеу пәннің физикалық мәнін түсінуден гөрі дайын білімді меңгеру мен дағдылар санын арттыруды алға шығарады. Алайда, физикадан білім берудің қазіргі тенденциялары үздіксіз өзгеріп отырған көпфакторлы жағдайларда кәсіби және әлеуметтік қызметті үздік ұйымдастыру үшін білім алушылардың өзіндік әлеуетін анықтай алуына, коммуникативтік қабілеттерін қалыптастыруға қарай бағытталған.

Физика өзінің іргелілік сипаты мен қолданбалылық маңызына байланысты базалық оқу пәндерінің бірі болып табылады. Эксперименттік және теориялық физиканың жетістіктері табиғатты танып білудің және оның құбылыстарының заңдылықтарын түсінудің негізі ретінде қызмет етеді, ал қолданбалы физикалық зерттеулердің көрнекті нәтижелері ғылымның осы мүмкіндіктерін адамның практикалық қызметінде мақсатты түрде пайдалануды қамтамасыз етеді.

Физиканы оқытуда заманауи білім беру технологияларының мүмкіндіктерін жүйелі түрде пайдалану оқытушыларда заманға сай тәжірибенің жоқтығынан, ақпараттық мәдениеттің жеткіліксіздігінен және әлемнің ақпараттық бейнесі мен ондағы адамның орны туралы көзқарастың қалыптаспауынан кешеуілдеп отыр [ҚР білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2016ж.].

Педагогикалық қызметтің инновациялық бағыттылығы – білім берудегі оқытушылардың кәсіби қызметінің көрсеткіші іспеттес. Жаңа енгізілген әдістеме немесе инновация адамның кәсіби қызметінің барлығына тән болғандықтан, ол зерттеудің, талдаудың және тәжірибеге енгізудің нысанына айналды. Бұл маңызды мәселе, әсіресе, педагогикалық жоғары оқу орындарында болашақ физика мұғалімдерін кәсіби бағытта даярлау үшін құнды. Аталмыш мәселе көптеген ғылыми зерттеулерге негіз болды.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар, өзгерістер мен жаңалықтар қауымның әрбір педагогының ойлауына, өткені мен бүгіні, келешегі мен болашағы жайлы толғануына, жаңа идеялармен, жаңа жүйелермен жұмыс жасауына негіз болып отыр. Қазіргі қоғамда оның дамыған ақпараттық мәдениеті мен ақпараттық білім беруді ұйымдастыру аса маңызды болып табылады. Оқу – тәрбие үрдісінде оқушылардың оқу – танымдық белсенділіктері мен оқуға деген көзқарастары өз дәрежесінде емес. Осы проблеманы жаңа ақпараттық технологияны тиімді пайдалану арқылы шешуге болады. Олардың құзыреттіліктерін қамтамасыз ету үшін электрондық оқыту жүйесін пайдаланушыларды ұйымдастыру және даярлау, сонымен қатар, олардың біліктілігін арттыру қажет» деп көрсетілген [ҚР Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, 2012 ж].

Бүгінгі күн білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ – ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

Білім берудің жаңа бағдарламасы бойынша оқушылардың білімін критериялды бағалаудың тәртібі бекітілген. Критериялды бағалау жүйесі негізгі баға мен жиынтық бағадан тұрады. Қолданылатын жиынтық баға екі факторға тәуелді, яғни, оқушы пәннің қандай да бір бөлімін немесе ортақ тақырыпты оқып бітірген соң бір баға, ал тоқсан аяғында жалпы пәнді игеруіне байланысты екінші баға қойылады. Білімі балл түрінде және дәстүрлі баға түрінде бағаланады. Ал, жарты жылдық пен жыл соңында оқушыдан сынақ алынады. Осылайша, бір бөлімді игеруіне және тоқсандағы біліміне қатысты балаға 50% де 50% принципі бойынша қорытынды жылдық баға қойылады. Аталған әдістеме оқушыларды еркіндікке, өз ойын толық жеткізуге мүмкіндік береді, білімді өзі іздеп табуға үйретеді.

Жаңартылған білім мазмұны арнайы кестеге сәйкес кезең-кезеңмен енгізіледі. 2020 жылға қарай 12 жылдық құрылыммен жаңартылған білім мазмұнына көшу барлық сыныптарда аяқталады.

Жаңартылған бағдарлама – мұғалімдердің тиісті педагогикалық тәсілдерді қолдана алатын нәтижелерге қол жеткізетін негізгі құрал болуы керек. Оның мақсаты - білім алушылардың оқу нәтижелерін жетілдіру. Орта білім мазмұнын жаңартудың көптеген компоненттері, соның ішінде мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы осы мақсатқа бағытталған. Қазіргі заман талабына сай ұрпақтарымызды парасатты да, білікті, мәдениетті де білімді етіп тәрбиелеп, олардың дүниетанымын адамзаттық деңгейде дамытатын болсақ, алға қарай жылжуымыз қажет, мектептер түбегейлі өзгеруі тиіс және жаңа жүйеге көшу керек. Ұстаздар алдындағы міндет: ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес оқушыдан білімі терең, іскер және ойлауға қабілетті, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын құзырлы тұлғаны қалыптастыру. Мұндай талапқа сай қызмет істеу үшін ұстаз кәсіби білікті әрі үздіксіз ізденісте болуы тиіс.

Жаңартылған білім беру бағдарламаларының мазмұндық ерекшеліктері:

– пән мазмұнын жобалаудың күрделілік ұстанымы, яғни білім мен біліктерді арттыруда оқу материалын тігінен, сондай-ақ көлденеңінен біртіндеп кеңейту (білімді тақырыптар бойынша және сыныптар бойынша күрделендіру);

– таным заңдылығы мен пәндік операциялардың неғұрлым маңызды түрлері бойынша ойлау дағдысының деңгейлік жіктелімдеріне негізделген Блум таксономиясы бойынша оқыту мақсаттарының иерархиясы;

– білім беру деңгейлері және тұтас оқыту курсы бойынша педагогикалық мақсаттардың пәнішілік байланыстарды барынша ескеруге мүмкіндік беру;

– бір білім саласы пәндері арасында, сондай-ақ пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру барысында «ортақ тақырыптардың» болуы;

– бөлімдер мен ұсынылған тақырыптар мазмұнының уақыт талабына сәйкес болуы, әлеуметтік дағдылардың қалыптасуына назар аудару;

– оқу процесін ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді жоспарлар түрінде технологияландыру болып табылады (Ұлттық білім академиясы, 2016).

Оқушылардың әлемдегі жаратылыстанымдық-ғылыми бейнесін тұтастай қабылдау, ғылыми көзқарастарын қалыптастыру, бақылау қабілеттерін дамыту және табиғат құбылыстарын талдау және таңдау арқылы өмірге қажетті практикалық есептердің шешімдерін таба білуге дағдыландыру «Фи–зика» пәнінің мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа сәйкес физика пәнін оқытудың негізгі міндеттері:

– оқушылардың әлемнің қазіргі физикалық бейнесінің негізінде жатқан заңдылықтар мен принциптер туралы білімді алуына, табиғатты танудың ғылыми әдістерін меңгеруіне ықпал ету;

– оқушылардың зияткерлік, ақпараттық, коммуникативтік және рефлексиялық мәдениетін дамытуға; физикалық экспериментті орындау және зерттеу жұмыстарын жүргізу дағдыларын дамыту;

– оқу және зерттеу қызметіне жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу;

– алынған дағдыларды табиғат ресурстарын пайдалануда және қоршаған ортаны қорғауда, адамды және қоғамды қауіпсіз өмір сүрумен қамтамасыз етуге қолдану.

Оқушыларды оқытудың ең жоғары стандарттарын қамтамасыз етуде мұғалімдердің қолданатын педагогикалық әдістемелерінің маңызды зор. Осы орайда, Хэтти (Hattie, 2011) білім беру шараларының оқушыларға әсерін талдау үшін 9000-нан аса метаталдау әдісін пайдаланып, 60155 педагогикалық зерттеу жүргізген. Мұғалімдер пайдаланатын әдіс-тәсілдер оқудың тиімділігіне елеулі әсерін тигізеді. Педагогикалық әдістемелерді жетілдірмей тұрып, білім беру бағдарламасын өзгерту білім беру стандарттарына қатысты реформалау шараларының мүмкіндіктері мен нәтижелілігін төмендетіндігіне көз жеткізген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Білім және ғылым министрлігі биылғы жылы жаңа реформаны «Білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» жүзеге асырамыз деп жоспарлаған. Бағдарламада мектептердің бес күндік оқу аптасының енгізілуі, білім берудің үштілді жүйесіне көшу және оқу жылының ұзартылуы сияқты өзгерістер енгізілді. 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру мақсатындағы жаңартылған білім мазмұнына кезең-кезеңмен көшу жұмыстарын бастады. Жаңа оқу жылынан бастап еліміздің барлық мектептеріне Назарбаев Зияткерлік мектептерінің тәжірибесі бойынша жаңартылған білім мазмұны бірінші сыныптан бастап енгізілді. Үш тілде оқыту жүйесі жоғары сыныптан басталады, ағылшын тілінде өтетін пәндер жоғары сыныптарда енгізіледі [6]. Оның өзі 2019 жылдан басталады деген жоспар бар. Биылғы өзгеріс - бірінші сыныпқа арналған бағдарламаның мазмұны басқа болмақ. Егер бұрын белгілі дәлелдерді, жаңа тақырыптарды оқушыға мұғалім жеткізген болса, енді жаңа тақырыптарды түсіну үшін бала өзі ізденеді. Бұл қызық әрі оқушы үшін жемісті болады деп ойлаймын. Бұрын мұғалім жалғыз ақпарат көзі деп есептелсе, қазір балалардың көп ақпарат алуына мүмкіндік бар. Мұғалім оқу процесін қадағалап отырушы болмақ, ол да оқушымен қатар ізденіс жұмыстарымен айналысады. Мұғалімдердің білімін жетілдіру мақсатында «Өрлеу» және тағы басқа біліктілікті арттыру орталықтарында курстардан өтіп, білім берудің жаңа түрлері мен әдістерін жаңартуымыз қажет. Ал бұл міндеттерді жүзеге асыру оқытушылардың басты міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы (14.12. 2012 ж.) Астана
Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. №319-III ҚРЗ, // Астана. 27.07.2007 ж.
2. Қазақстан Республикасының Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. № 1080 қаулысы 23.08.2012 ж.
3. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму» // Астана. 31.01.2017 ж.
4. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, «Физика» пәні бойынша педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдаламасы; НЗМ, ДББҰ; ПШО, 2016.
5. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Астана қ., 2016ж.
6. «Орта білім беру мазмұнын жаңарту бағдарламаның ерекшеліктері», «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалы Қарағанды облысы бойынша ПҚБАИ.

UNPREDICTABLE SOLUTIONS FOR LINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS

Madina TLEUBERGENOVA^{a,c}

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

Roza SEILOVA^{b,c}

Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor

Akylbek ZHAMANSHIN^{a,c}

PhD student

Abstract:

In the paper the problem of existence and uniqueness of the unpredictable solution for a non-homogeneous linear system of ordinary differential equations is considered. The hyperbolic case is under discussion. New properties of unpredictable functions are discovered. The presence of the solutions confirms existence of Poincare chaos. Simulations illustrating the chaos are provided.

Keywords: *Unpredictable solutions, Poincare chaos, Differential equations.*

INTRODUCTION

The concept of the unpredictable functions was introduced in the paper [1]. The description of the functions relies on the dynamics of unpredictable points first time determined in paper [2,3]. Considering unpredictable points the authors extended boundaries of the theory of classical dynamical systems, which were founded by H. Poincare and G. Birkhoff. The definition in [1] considers the functions as points of the Bebutov dynamics [7]. The metric of the dynamics is not convenient for applications in theory of differential equations. This is why, in paper [4], it was suggested to utilize the topology of uniform convergence on compact subsets of the real axis. This proposal possibly is most effective for methods of qualitative analysis. The article [4] is devoted to research of sufficient conditions for existence of unpredictable solutions of quasilinear differential and discrete equations, when matrices of coefficients admit all eigenvalues with negative real parts.

Our present study has two principal novelties with respect to the previous results in the field. The first one is that we consider hyperbolic case, when the eigenvalues can admit both positive and negative real parts. In particular, the unpredictability investigation request more deep analysis, than for the stable matrix of coefficients. The second is that we propose more simple and comprehensible proof of the unpredictability property this time. This make our paper to be interesting not only from the theoretical but methodological point of view. As it is confirmed in all papers by Akhmet and Fen [1]-[4], the proof of existence of unpredictable solutions simultaneously means existence of Poincare chaos. That is, unpredictable solutions are “irregular”. This makes the subject attractive for applications. Finally, we consider new properties of the functions. Sufficient conditions are defined such that a linear transformation of an unpredictable function is unpredictable, and it is proved that the sum of an unpredictable function and a periodic function is an unpredictable function.

The main object of the present paper is the following system of linear differential equations,

$$x'(t) = Ax(t) + g(t), \quad (1)$$

where $x \in R^n$, n is a fixed natural number and R is the real axis. Moreover, we assume that A is a constant

real valued $n \times n$ matrix and all eigenvalues of the matrix have nonzero real parts and the function $g: R \rightarrow R^n$ is uniformly continuous and bounded.

It is known that looking for oscillations to the equation (1) one can consider $g(t)$ to be a constant, periodic, quasi-periodic, almost periodic function. They are most popular for applications. One can prolong the line with recurrent and Poisson stable functions. For the functions the following diagram is valid,

$$E \subset P \subset AP \subset R \subset PS,$$

^{a,c}Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan, madina_1970@mail.ru; akylbek78@mail.ru

^{b,c}Baishev University Aktobe, Aktobe, Kazakhstan, roza_seilova@mail.ru

^{a,c}Institute of Information and Computational Technologies, Almaty, Kazakhstan.

where E, P, AP, R , and PS are sets of equilibriums, periodic, almost periodic, recurrent and Poisson stable functions respectively.

The proposal of unpredictable functions by Akhmet and Fen in [2]-[4] extends the diagram to the following one,

$$E \subset P \subset AP \subset R \subset PS \subset U, \quad (2)$$

where U denotes the set of all unpredictable functions.

In the paper, we will make use of the usual Euclidean norm for vectors and the norm induced by the Euclidean norm for square matrices.

We use the next definition.

Definition 1. A uniformly continuous and bounded function $v: R \rightarrow R^n$ is unpredictable if there exist positive numbers ε_0, δ and sequences $\{t_p\}, \{u_p\}$ both of which diverge to infinity such that $\|v(t + t_p) - v(t)\| \rightarrow 0$ as $p \rightarrow \infty$ uniformly on compact subsets of the axis and $\|v(t + t_p) - v(t)\| \geq \varepsilon_0$ for each $t \in [u_p - \delta, u_p + \delta]$ and $p \in N$.

We will call the convergence of the function's shifts on compact subsets as *Poisson stability* and the existence of the number ε_0 as *unpredictability property* of the function. Thus, a function is *unpredictable*, if it is *Poisson stable* and admits the *unpredictability property*.

It deserves to mention that a large number of results are obtained for periodic, quasi periodic and almost periodic solutions due to the mathematical and application circumstances. Much more less papers exist for recurrent and Poisson stable solutions [5,7]. The proposal by Akhmet and Fen can revive interest of specialists in differential equations theory to the whole spectra in (2). There are two reasons for that. The first one is a methodological, since the verification of the unpredictability request more developed technique than for recurrent and Poisson stable solutions. Another crucial reason is that the presence of unpredictable solutions is necessarily accompanied by existence of chaos, which is called *Poincare chaos* in papers [2]-[4]. Consequently, the research of differential equations with unpredictable solutions will definitely help to activate study and applications of chaos.

Assume that $Re \lambda_i < 0, i = 1, 2, \dots, m$, and $Re \lambda_i > 0, i = m + 1, \dots, n, 1 \leq m < n$, where $\lambda_i, i = 1, \dots, n$, are eigenvalues of the matrix A . It is known that one can find a regular matrix B such that the transformation $x = By$ changes the system (1) to the equation

$$y' = B^{-1}ABy(t) + B^{-1}g(t), \quad (3)$$

with the diagonal matrix of coefficients. This is why, without loss of generality one can assume that the matrix A is equal to $\text{diag}(A_-, A_+)$, where eigenvalues of matrices A_- and A_+ are with negative and positive real parts respectively. From the equation (3), it implies that the following auxiliary assertions will be needed.

Lemma 1. The function $f(t) = B^{-1}g(t)$ is unpredictable.

Lemma 2. Assume that $g(t)$ is an unpredictable function, and a function $f(t)$ is continuous and periodic. Then the sum $g + f$ is an unpredictable function.

In what follows we will denote $g = (g_-, g_+)$, where vector-functions g_- and g_+ are dimension m and $n - m$ respectively.

As is known from the theory of differential equations, the system (1) under the conditions admits a unique bounded on R solution where

$$\varphi_-(t) = \int_{-\infty}^t e^{A_-(t-s)} g_-(s) ds, \quad \varphi_+(t) = - \int_t^{-\infty} e^{A_+(t-s)} g_+(s) ds, \quad (4)$$

if the function $g(t)$ is bounded. The solution is periodic, quasi-periodic or almost periodic if the perturbation function g is of the type respectively.

The following theorem is the main result of our paper.

Theorem 1. If all eigenvalues of the matrix A admit non-zero real parts, and the function $g(t)$ is unpredictable, then the system (1) possesses a unique unpredictable solution. If additionally, all the eigenvalues are with negative real parts, then the unpredictable solution is uniformly asymptotically stable.

The next example is taken from [4].

Let us denote $\{\varphi_i\}, i \in \mathbf{Z}$, an unpredictable solution of the logistic map

$$\lambda_{i+1} = \mu \lambda_i (1 - \lambda_i), \quad (5)$$

where $i \in \mathbf{Z}$ and with $\mu = 3.91$ inside by the unit interval $[0, 1]$, and consider the function

$$\Theta(t) = \int_{-\infty}^t e^{-2(t-s)} \Omega(s) ds, \quad (6)$$

where the function $\Omega(t)$ is defined by $\Omega(t) = \varphi_i$ for $t \in [i, i + 1]$, $i \in \mathbf{Z}$. It can be verified that the function $\Theta(t)$ is the unique globally exponentially stable solution of the differential equation

$$\vartheta'(t) = -2\vartheta(t) + \Omega(t).$$

Moreover, $\Theta(t)$ is bounded on the whole real axis such that $\sup_{t \in \mathbf{R}} |\Theta(t)| \leq \frac{1}{2}$, and it is uniformly continuous since its derivative is bounded. In [4] it was proven that the function $\Theta(t)$ is unpredictable one.

It is still difficult to simulate this unpredictable solution, but there is chaos because of unpredictability, and this is why in what follows we visualize the chaotic behavior.

Let us take into account the differential equation

$$\vartheta'(t) = -2\vartheta(t) + \tilde{\Omega}(t), \quad (7)$$

where the function $\tilde{\Omega}(t)$ is defined by $\tilde{\Omega}(t) = \lambda_i$ for $t \in [i, i + 1]$, $i \in \mathbf{Z}$, in which $\{\lambda_i\}$, is the solution of (5) with $\lambda_0 = 0.4$.

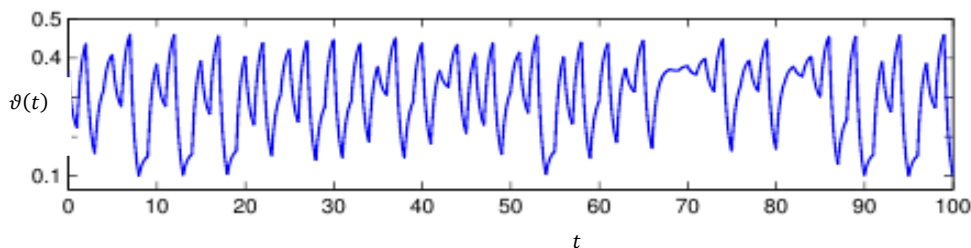


Figure 1. Chaotic behavior of equation (7). The initial data $\vartheta(0) = 0.37$ is utilized.

We depict in Figure 1 the solution of (7) corresponding to the initial data $\vartheta(0) = 0.37$. The choice of the parameter $\mu = 3.91$ of the logistic map (5) and the value $\lambda_0 = 0.4$ were considered for shadowing in the paper [8]. It is seen in Figure 1 that the dynamics of (7) is chaotic, and this supports that the function $\Theta(t)$ is unpredictable.

Acknowledgement

The authors were supported in parts by the MES RK grant No. AP05132573 "Cellular neural networks with continuous/discrete time and singular perturbations." (2018-2020) of the Committee of Science, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

The authors thank Marat Akhmet for his valuable consultations.

REFERENCES

- Akhmet m, fen mo. *poincare chaos and unpredictable functions*. commun nonlinear sci nummer simulat2017;48:85-94
- Akhmet m, fen mo. *unpredictable points and chaos*. commun nonlinearsci nummer simulat 2016;40: 1-5.
- Akhmet m, fen mo. *existence of unpredictable solutions and chaos*.turk jmath2017;41:254-66.
- Akhmet m, fen mo. *non-autonomous equations with unpredictable solutions*. commun nonlinear sci nummer simulat (59)2018;657-670.
- p.r. bender. recurrent solutions to systems of ordinary differential equations. j. differential equations, 5 (1969),271-282.
- c.corduneanu. *principles of differential and integral equations*. chelsea publishing co., bronx, nj,1977.
- grsell. *topological dynamics and ordinary differential equations*. london: van nostrand reinhold company;1971.
- s.m. hammel, j.a. yorke, c. grebogi. do numerical orbits of chaotic dynamical processes represent true orbits? j. complexity 3 (1987) 136– 145.

VII-СЕКЦИЯ.

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ГЕНДЕРЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА ГЕНДЕРЛІК СӘЙКЕСТІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Пс.ғ.к., аға оқытушы **Л.К.ЕРМЕКБАЕВА***
психология магистрі, аға оқытушы **М.И. БАГИБАЕВА**

Түйіндеме:

Бұл мақалада кіші мектеп оқушыларындағы гендерлік сәйкестіктің қалыптасуының психологиялық ерекшеліктері мен осы үрдіске жақын қоршаған ортаның ықпал ету мүмкіндіктері қарастырылған.

Гендерлік сәйкестік отбасы мүшелері мен жақын айналадағылармен сәйкестенуінің әсерінен; өзінің және қарама-қарсы жыныстағы құрбыларымен қатынастарынан, қоғамның орнатқан әлеуметтік-мәдени күтулері мен дәстүрлерінен қалыптасатын тұлғаның жүйелік қасиетін бейнелейтін ерекше құрылым.

Гендерлік сәйкестіктің қалыптасуы қыздар мен ұлдарда бірыңғай жүйемен жүреді, бірақ сапалық өзгешелігімен ерекшеленеді. Гендерлік сәйкестіктің қалыптасуының маңызды шарты, баланы ата-анасымен ұқсастыру болып табылады. Сонымен, қыздарды тәрбиелеу жағдайлары, олардың өзін сол жыныстағы ата-анасымен (анасы, әжесі) ұқсастыру едәуір жеңіл болғандықтан, қоғамның, жақын ортасының үміт артуы, айрықша құндылықтарды меңгеру және мінез-құлыққа қойылатын талаптар (тіл алу, тәуелді болу) бір-біріне қайшы келмейді.

Ұлдарда гендерлік сәйкестіктің қалыптасу үдерісі, екі жыныстағы балаларға фемининдік ортаның қоятын талабы (бағыныштылық, тіл алғыштық) мен қоғамның оларда нақты психологиялық қасиеттер (белсенділік, бәсекелестік, көшбасшылық) жиынтығы көріністерінің маскулиндік үміттері арасындағы ұдайы болып тұратын қайшылықтармен жүріп отырады. Осы жастағы баланың барлық өмірі айрықша қамқорлығында болатын анасына деген эмоциялық бауыр басуының маңызды рөлін атап өткен дұрыс.

Сонымен, екі жыныстағы балалардың гендерлік сәйкестігінің қалыптасуы сапалы өзгешеліктермен, ұлдарда «гендерлік құндылықтар шиеленісін» бастан кешіру үшін алғышарттардың болуымен және қыздардың әлеуметтенуінің анағұрлым икемді контекстімен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: *гендер, сәйкестік, кіші мектеп оқушы кезеңі, таптаурын, маскулинді, фемининді, андрогинді.*

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF FORMING GENDER IDENTITY IN YOUNG SCHOOL AGE

Abstract:

The distinctive patterns of ideas, beliefs, and norms which characterize the way of life and relations of a society or group within a society. Culturally determined gender ideologies define rights and responsibilities and what is appropriate behavior for women and men.

The Gender Roles framework focuses on describing women's and men's roles and their relative access to and control over resources. Sex refers to the biological characteristics that categorize someone as either female or male; whereas gender refers to the socially determined ideas and practices of what it is to be female or male. That's why boys are not sufficiently emotionally stable and strong, and girls comes humility, gentleness, tolerance.

These are intended to help you explore some of the key ideas and issues in Gender and Development and their implications for policy and practice. The succinct explanations here are neither comprehensive nor definitive.

Gender analysis is a valuable descriptive and diagnostic tool for development planners and crucial to gender mainstreaming efforts. The methodology and components of gender analysis are shaped by how gender issues are understood in the institution concerned.

Specially, men's productive roles have been ignored or under-valued, particularly in the informal sector and subsistence agriculture. This has led to misconceived development projects; for example the services of extension agents and agricultural inputs being targeted at men. Because women's labor is undervalued, it is often assumed by mainstream development policies to be infinitely elastic. For example, policy makers expect that women can take on roles previously fulfilled by public services, such as care for the sick and elderly, when cutbacks are made. The use of the psycho-pedagogical programme for the

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, l.ermekbaeva@mail.ru

formation of a gender-parity shows the socially determined ideas and practices which define what roles and activities are deemed appropriate for women and men.

Key words: *gender, identity, junior school age, stereotypes, masculine, feminine, androgynous.*

Қазіргі қоғам жыныстар арасындағы қарым-қатынастарда құндылық-адамгершілік бағдарлардың өзгеруімен сипатталады, қоғамымызда әйелдер мен ерлердің әлеуметтік рөлдері ауысып, жыныстардың бір-бірінен айырмашылығы жойылып бара жатқаны, қыздардың өшпенділігін, ұлдардың үрейін ушықтыратын жағымсыз ақпараттық ортаның әсері байқалады. Осыған байланысты кіші мектеп оқушыларының гендерлік сәйкестігін зерттеу, оның қалыптасу ерекшеліктерін анықтау қажеттігі туындайды.

Жыныстық-рөлдік сәйкестік пен әлеуметтену мәселелеріне көңіл бөлмеудің салдарынан қазіргі қоғамда көптеген проблемалар пайда болды. Шынымен де, назар аударар болсақ, «жыныссыз» педагогика мен психологияның нәтижелері көп күттірген жоқ: ұлдардың бойында ерлерге тән орнықтылық, батылдық, табандылық сияқты қасиеттер жойыла бастаса, қазіргі қыздардың бойында нәзіктік, ибалық, жұмсақтық, ұстамдылық жетіспейді. Сондықтан назарымыздан тыс қалған гендерлік мәселелермен арнайы айналысу бүгінгі күннің талабы болып отыр.

Аталмыш мәселенің зерттелу жай-күйіне тоқталар болсақ, гендерлік сәйкестік проблемасы біршама жаңа болғанына қарамастан, бұл салада жүргізілген біраз эксперименталды және теориялық зерттеулер (Ш.Берн [1], Л.Игли, К.Бьерквист, К.Дьюкс, Д.Фаррингтон, К.Уэст, Л.В.Попова, Е.А. Здравомыслова, А.А.Темкина [2], У.А.Воронина, Л.П.Репина және т.б.) бар екендігін айтуымыз қажет.

Қазіргі кезде гендерлік сәйкестікті қалыптастыру тақырыбына арналған бірқатар теориялар мен тұжырымдамалар бар: дұрыс гендерлік сәйкестікті меңгерудің әлеуметтік үлгілерін (модельдерін) пайдаланатын жыныстық-рөлдік әлеуметтену теориясы (R.W.Concill, J.Slacey and B.Thorne); гендерлік таптаурынның қалыптасуын баланың жалпы зияткерлік дамуымен байланыстыратын теория (Л.Колберг, И.С.Кон [3]); ересектердің ұлдардың ер мінезін және қыздардың нәзік қыз мінезін мадақтауы негізінде гендерлік сәйкестікті қалыптастыру теориясы (Я.Л.Коломинский, М.Мелтсас [4]); тұлғаның психикалық жынысын қалыптастыру теориясы (В.С.Агеев, Т.А.Репина [5], Y.Tajfel, J.Turner, Б.Я.Ядов) және т.б.

Аталған авторлардың көпшілігі гендерлік сәйкестікті тұлға сәйкестігінің ішкі құрылымдарының бірі деп санайды. Гендерлік сәйкестікті адамның өзін-өзі танып-білуі, өзін-өзі сезінуі, әйелдер немесе ерлер тобына жатқызуы тұрғысынан сипаттап, әлеуметтік және мәдени үлгілерді, мінез-құлық ережелері мен қалыптарын меңгеру негізінде қалыптасатын және рөлдік аспектімен қатар тұтас адам бейнесін қамтитын феномен ретінде қарастыруға болады.

Қазіргі кезде мектепте білім беру саласында гендерлік теорияны пайдалану қажеттігі туындап отыр, өйткені бұл теория бала тұлғасының табысты дамуына кедергі болатын таптаурындарды жоюды және баланың жеке қызығушылықтары, қажеттіліктері мен құндылықтарына негізделген әлеуметтік мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруды көздейді.

Кіші сынып оқушылары алдыңғы жас кезеңімен салыстырғанда осы қоғамда қалыптасқан қарым-қатынастар жүйесінде ерекше орын алады. Өйткені нақ мектеп алды жасында балалардың мінез-құлық ережелері, құқықтары мен міндеттерін саналы меңгеру үдерісі белсенді жүреді, үлкендердің берген бағасының ықпалымен балалардың қағидалы білімдері мен адамгершілік сезімдері жүйелі қалыптаса бастайды. Бала рөлдік мінез-құлқын іске асыру барысында өзін танытуға тырысады.

Осы аталған жағдайлар кіші мектеп оқушыларында гендерлік сәйкестіктің қалыптасуының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу өзектілігін анықтайды.

Зерттеу мақсаты – кіші мектеп оқушыларында гендерлік сәйкестіктің қалыптасуының психологиялық ерекшеліктерін және осы үрдіске жақын қоршаған ортаның ықпал ету мүмкіндіктерін анықтау.

Эмпирикалық зерттеу Алматы облысы, Панфилов ауданы, Жаркент қаласының №2 А.В.Луначарский атындағы мектеп-гимназиясының 1-3 сынып (7-9 жас, 42 бала) оқушыларына жүргізілді.

Кіші мектеп оқушыларында жеке гендерлік сәйкестік типінің қалыптасуы туралы ақпараттар жинау барысында Л.Холл және Х.Халберштаттың «Гендерлік жеке қасиеттер бойынша балаларға арналған сұрақнама» әдістемесі қолданылды.

1-3 сыныптың ұлдары мен қыздарында гендерлік сәйкестіктің андрогиндік және фемининдік типтері басым болып табылады. Аталып өткендей, жалпы гендерлік сәйкестіктің андрогиндік типі маскулиндік және фемининдік белгілердің тепе-теңдігімен сипатталады. Жалпы гендерлік

сәйкестіктің феминдік типтегі ұлдар мен қыздардың жоғары пайыздық қатынасын, сонымен қатар, барлық ұлдардың 3,3% сәйкестіктің маскулиндік типіне ие болуын ескере отырып, кіші мектеп оқушыларының барлығы феминдік құндылықтарға (тұлғалық, әлеуметтік) бейімделуін тұжырымдауға болады. Жоғарыда аталғандарды жалпылай келе, көбінесе, ұлдардың өзін-өзі сипаттауында көрінетін, белгілі бір «гендерлік құндылықтар шиеленісі» ерекшеліктерін тудыратын феминдік тип пен бастауыш мектеп оқушыларын оқыту (анасы мен оқытушы әйел беделінің әсері) құндылықтарының жағымды ықпалының айрықша рөлін атап өткен жөн.

Жақын қоршаған ортаның гендерлік таптаурындары, баланың жеке гендерлік сәйкестігінің қалыптасуына қалай әсер ететінін түсіндіру үшін, біздер Ф.И.Захаровтың жақын ортадағы ересекпен баланы сәйкестендіру типін болжайтын сұрақнамасын пайдаландық.

Зерттеу барысында жыныстық-рөлдік сәйкестіктің қалыптасуына әсер ететін төрт басты құрамды бөлік анықталды:

- өзін маңызды ересек адаммен сәйкестендіру;
- отбасындағы беделі зор ересек адамды мойындау;
- баланың өз жынысындағы ересектің тәрбие үлгісіне көзқарасы;
- ата-ананың біреуіне деген эмоциялық бауыр басушылық.

Сонымен, кіші сыныптың барлық оқушылары көбіне анасының қамқорлығы мен маңызы бар ортасындағы әйел өкілінің (әжесі, мұғалімі) сүйеніш болуына қарамастан, осы жастағы екі жыныстағы балалар үшін беделді ересек адам әкесі болып табылады. Біздіңше, мұндай айғақ, қазіргі қазақстандық қоғамдағы гендерлік стандарттардың (соның ішінде, тәрбиенің) екі жақтылығының айқын көрінісі. Феминдік орта мен феминдік типтегі құндылықтардың орнатылуы баланы қоғамның патриархалдық мәдениетінен басым барынша қатаң үлгісінде тәрбиелеу жағдайында болады. Мұндай қайшылық баланы отбасында тәрбиелеудің стильдік (үлгілік) ерекшеліктеріне байланысты.

Аталмыш мәлімет қоғамдағы тәрбиелеу таптаурындарының екі жақтылығын (кеңірек айтқанда, жеке тұлғаның әлеуметтенуін) көрсететін біздің бақылауымызды тағы да растайды. Балалар негізінен, әкесінің беделін мойындайды, бірақ эмоциялық тұрғыда анасына үйірлігі басым және феминдік типтің әлеуметтік және жеке тұлғалық құндылықтарын табысты меңгереді.

Гендерлік таптаурындарды тереңірек зерттеу үшін, біз кіші сынып оқушыларына өз жынысының «нағыз» өкілі бейнесін суреттеуді өтіндік. Балаларға мынадай нұсқау берілді: «Сенің пікірің бойынша, «нағыз» қыз бала немесе «нағыз» ұл бала қандай болуы тиіс?».

1 сыныпта оқитын ұлдар «нағыз» қыз бала бейнесін тартымдылықпен (35%) сәйкестендіреді, яғни, олардың сыртқы келбеттеріне қатысты нышандарды: сұлу, әдемі көйлегі бар, шаштары ұзын т.б. атап өткен.

«Нағыз» ұл бала бейнесі күшпен, батырлықпен байланысты болады. Осы ретте, тыйым мотивімен байланысты: «төбелеспеуі керек», «жүгірмеуі керек», «қыздарды ренжітпеуі керек» сияқты сипаттардың үлестік салмағының басым болуы байқалады.

2 сынып ұлдары «нағыз» қыз бала бейнесін суреттеу кезінде тек сыртқы нышандарды ғана емес, сонымен қатар, мейірімділік, нәзіктік, тіл алғыштық, яғни, феминдік үлгіге тән белгілі бір ішкі сипаттамаларды атап көрсетті.

Екінші сынып қыздарына «нағыз» ұл бала бейнесін күш, батырлық, ержүректік, шыншылдық, жауапкершілік сияқты маскулиндік типке тән ішкі сипаттармен сәйкестендіру беталысы тән.

Үшінші сынып ұлдарының «Нағыз» қыз бала бейнесінен көргісі келетін сапалар көлемі 1 және 2 сыныптың ұлдарына қарағанда едәуір кең. Тиістілік мотивтерімен байланысты сипаттардың үлестік салмағының жоғарылауы байқалады: «тамақ пісіре алатын», «кір жуа алатын», «еңбекқор болуы керек». Осы сияқты көрініс үшінші сынып қыздарының «нағыз» ұл бейнесін сипаттау кезінде де байқалады: «қыздардың қорғаушысы болуы керек», «әлсіздерге көмектесуі керек» және т.б.

Сонымен, гендерлік сәйкестіктің қалыптасуы қыздар мен ұлдарда бірыңғай жүйемен жүреді, бірақ сапалық өзгешеліктермен ерекшеленеді. Гендерлік сәйкестіктің қалыптасуының маңызды шарты, баланы ата-анасымен ұқсастыру болып табылады. Сонымен, қыздарды тәрбиелеу жағдайлары, олардың өзін сол жыныстағы ата-анасымен (анасы, әжесі) сәйкестендіру едәуір жеңіл болғандықтан, қоғамның, жақын ортасының үміт артуы, айрықша құндылықтарды меңгеру және мінез-құлыққа қойылатын талаптар (тіл алу, тәуелді болу) бір-біріне қайшы келмейді.

Ұлдарда гендерлік сәйкестіктің қалыптасу үдерісі, екі жыныстағы балаларға феминдік ортаның қоятын талабы (бағыныштылық, тіл алғыштық) мен қоғамның оларда нақты психологиялық қасиеттер (белсенділік, бақталастық, көшбасшылық) жиынтығы көріністерінің маскулиндік үміттері

арасындағы ұдайы болып тұратын қайшылықтармен жүріп отырады. Осы жастағы баланың барлық өмірі айрықша қамқорлықта болатын анасына деген эмоциялық бауыр басуының маңызды рөлін атап өткен дұрыс.

Сонымен, екі жыныстағы балалардың гендерлік сәйкестігінің қалыптасуы сапалы өзгешеліктер—мен, ұлдарда «гендерлік құндылықтар шиеленісін» бастан кешіру үшін алғышарттардың болуымен және қыздардың әлеуметтенуінің анағұрлым икемді контекстімен ерекшеленеді. Осыған орай ұлдармен қыздар арасында гендерлік эгалитарлық (тең құқылы) мәдени өзара қатынасын мақсатты түрде қалыптастырудың қажеттілігі туындап отыр.

Гендерлік мәдениетті қалыптастыру проблемасы бүгінгі білім беруде мынадай мәселелерді көтереді: ұлдар мен қыздардың өзара қарым-қатынас мәдениетінің болмауы; ер мен әйел идеалы туралы түсініктің бұлыңғыр болуы; ерлердің бала тәрбиесіндегі енжарлық танытуы; жыныстық білім мәселелеріне көңіл бөлу жеткіліксіздігі; бұқаралық ақпарат құралдарының кері әсері; қыздардың маскулинденуі мен ұлдардың фемининденуі.

Мектеп қызметі, негізінен, білім беруге шоғырландырылған. Сонымен қатар, мектептің негізгі міндеті баланың жеке тұлғасының кешенді қалыптасуынан (құрамды бөлігінің бірі – гендерлік мәдениет) құралатын әлеуметтенудің басты институттарының бірі болып саналады.

Осыған орай біздің құрастырған «Мен өсемін, мен өзгеремін» түзету-дамыту психологиялық бағдарламасында оқушылардың гендерлік тең құқылы қатынастарының қалыптасуына, жағымды, қайшылықсыз гендерлік сәйкестіктің қалыптасуына, гендерлік агрессия мен зорлықты ескеруге, карама-қарсы жыныс өкілдеріне құрметпен қарау және т.б. мәселелерге басым назар аударылған.

Бағдарлама әрқайсысы 40-60 минут уақытқа 15-18 психологиялық дамыту сабақтарынан тұрады (кесте 1).

Кесте 1 - «Өсіп келемін, өзгеріп келемін» психологиялық дамыту бағдарламасының мазмұны

Бағдарламаның мазмұны	Сағаттар саны		
	1 сын.	2 сын.	3 сын.
1 топтама			
«Нағыз» ұл және «нағыз» қыз дегенді қалай түсінесің? Әлеуметтік рөлдер. Не істей аламыз және не білеміз? Достық пен ынтымақтастық ережелері.	1	1	1
Біздің ұлдарымыз бен қыздарымыз неден құралған? (айырмашылықтар мен ұқсастықтар). Жақсыны көре білу. Сырт келбет пен мінез. Қыздар мен ұлдарға арналған сән үлгісі деген не? Не маңызды – ақыл ма, жүрек пе, сұлулық па, күш пе? Жан сұлулығы деген не?	1	1	2
«Қиын» ұл, «қиын» қыз дегенді қалай түсінесің? Ата-анамен қарым-қатынас жасау неліктен күрделі болады? Менің мінез-құлқымның жағымды және жағымсыз сипаттары.	2	2	2
2 топтама			
Қалай қарым-қатынас жасаймыз? Достық деген не? Менің нағыз досым кім. Менің досым... ұл (қыз). Қарым-қатынастағы теңдік деген не?	2	2	2
Сыпайылық деген не? Тыңдай және ести біл. Сөзіңде тұра біл. Басқаға қамқорлық деген не? Басқаға орын бере білу.	2	2	2
«Иә» және «жоқ» деп айта біл. Өз пікірін қорғай білу деген нені білдіреді? Және білу өнері. Өзіме қымбат нәрсені қалай қорғаймын? Ауыр сөз айтпа. Өсек деген не және онымен қалай күресу керек? Тән, киім, ой тазалығы.	2	3	3
Отбасындағы құқығым. Кімді жақсы көремін, кімге сенемін. Оқушының – қыздың, ұлдың құқығы деген не?	2	3	3
3 топтама			
Мен – бұл қызықты. Менің атым, ол нені білдіреді, оның несі арқау? Менің бірегей «Мен»-ім. Егер менің өзім болсам...	2	3	3
Мен қандай бола аламын, қандай болғым келеді? Өз идеалыңды қалай қорғауға болады? Өз-өзіңе сенімді болу деген не? Өзім жасайтын кедергілер. Өзіме ұнайтын және ұнамайтын жақтарым қандай?	2	3	3
Сын мен оның пайдасы туралы. Бағалаудан қорықпа. Мен және			

сыныптас ұлдар мен қыздар. Біздің құқықтарымыз бен міндеттеріміз. Біз өсеміз және өзгереміз.			
Сынып бойынша барлығы	19	23	24

Қалыптастырушы эксперименттен кейін ересектердің пікірлері бойынша сыныптағы шиеленістердің, әсіресе, қыздар мен ұлдар арасындағы қақтығыстардың жалпы саны едәуір азайғаны; ұлдар мен қыздардың бір жынысты топтарында пайда болатын шиеленістер саны да төмендегені анықталған. Ол көбінесе 3 сынып оқушыларында көрініс берген. Шиеленістер болғанымен, бұрын жиі байқалатын физикалық агрессия болмаған. Вербалды агрессия, қорқыту, мазақтау, әдепсіз сөздерді қолдану саны да азайған. Ересектер сексисттік сипаттағы «Қыз сияқты жылайсың», «Түрің еркек сияқты» және с.с. сөздерді қолданатын көріністердің де азайғанын ерекше атап көрсеткен. Оқушылар ересектердің сөйлеу мәнерінде қолданылған сексисттік сөздерге де қарсылық білдірген.

Зерттеу нәтижесінде педагогтар үшін бірқатар нұсқаулықтар жасалды, өйткені олар әлеуметтенудің негізгі агенттері болып табылады:

1. Гендерлік мәдениетті қалыптастыру бойынша жұмыс ата-аналармен бірлесе отырып жүргізілуі қажет және өзіндік қатаң гендерлік таптаурындарды игеру қажеттілігін, сондай-ақ жынысы бойынша қыздар мен ұлдарды кемсітуді жоюға себеп болуын ескеру қажет.

2. Оқу-тәрбиелеу үрдісінде педагогтар, қыздар ұлдармен салыстырғанда жауапкершілігімен ерекшеленетінін есте сақтауы қажет және ол төменгі сыныпта оқуда табысты болуына әсер етеді. Сондықтан екі жыныстағы балаларға оқу тапсырмаларын орындауға бірдей талаптар қою және ұлдардың оқуда өздерін көбірек жетелеу үшін жағдайлар жасау қажет. Қыздарға шығармашылық мүмкіндіктерін басымдау жүзеге асыру үшін жағдайлар тудыру ұсынылады.

Біздің жүргізген зерттеу жұмысымыз мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

Сәйкестік түсінігін талдау кезінде гендердің теориялық құрылымын анықтау өте маңызды, өйткені, ол жыныстық және жыныстық-рөлдік сәйкестікке қарағанда биологиялық жетілу, жеке тұлғалық қалыптасу, әлеуметтік даму сияқты сатылармен қатар, бала, қоғам мәдениеті детерминдеген нормаларды, мотивтерді және құндылықтарды меңгеру сатыларын көрсетеді.

Гендерлік сәйкестік отбасы мүшелері мен жақын айналадағылармен сәйкестенуінің әсерінен; өзінің және қарама-қарсы жыныстағы құрбыларымен қатынастарынан, қоғамның орнатқан әлеуметтік-мәдени кутулері мен дәстүрлерінен қалыптасатын тұлғаның жүйелік қасиетін бейнелейтін ерекше құрылым.

Гендерлік сәйкестіктің қалыптасуы қыздар мен ұлдарда бірыңғай жүйемен жүреді, бірақ сапалық өзгешелігімен ерекшеленеді. Гендерлік сәйкестіктің қалыптасуының маңызды шарты, баланы ата-анасымен ұқсастыру болып табылады. Сонымен, қыздарды тәрбиелеу жағдайлары, олардың өзін сол жыныстағы ата-анасымен (анасы, әжесі) ұқсастыру едәуір жеңіл болғандықтан, қоғамның, жақын ортасының үміт артуы, айрықша құндылықтарды меңгеру және мінез-құлыққа қойылатын талаптар (тіл алу, тәуелді болу) бір-біріне қайшы келмейді.

Ұлдарда гендерлік сәйкестіктің қалыптасу үдерісі, екі жыныстағы балаларға фемининдік ортаның қоятын талабы (бағыныштылық, тіл алғыштық) мен қоғамның оларда нақты психологиялық қасиеттер (белсенділік, бәсекелестік, көшбасшылық) жиынтығы көріністерінің маскулиндік үміттері арасындағы ұдайы болып тұратын қайшылықтармен жүріп отырады. Осы жастағы баланың барлық өмірі айрықша қамқорлығында болатын анасына деген эмоциялық бауыр басуының маңызды рөлін атап өткен дұрыс.

Сонымен, екі жыныстағы балалардың гендерлік сәйкестігінің қалыптасуы сапалы өзгешеліктермен, ұлдарда «гендерлік құндылықтар шиеленісі» бастан кешіру үшін алғышарттардың болуымен және қыздардың әлеуметтенуінің анағұрлым икемді контекстімен ерекшеленеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы ұлдар мен қыздардың теңдігі, тең құқылы өзара қатынастарына негізделген берік пікірлер, мотивтер мен құндылықтар жүйесін қалыптастыруға, топшілік қарым-қатынастарды оңтайландыруға, өзіндік «Мен»-ін жалпы «Біз»-дің бөлігі ретінде саралауға, толық өз орнын табу үшін, яғни, адамдар арасындағы эгалитарлық (тең құқылы) гендерлік мәдениетті қалыптастыруға жағдай жасауға бағытталған психологиялық-педагогикалық жұмыстардың қажеттігін дәлелдейді.

Ұлдар мен қыздардың гендерлік-паритеттік өзара әрекеттестік мәдениетін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық бағдарламасын пайдалану толыққанды, қарама-қайшылықсыз гендерлік сәйкестіктің қалыптасуына әсер етеді. Мектепте оқыту мен тәрбиелеу тәжірибесіне гендерлік тәсілдерді енгізудің әдістемелік маңызын атап өткен жөн. Мәселені зерттеудің алдағы келешегін осы тұрғыда көре аламыз.

Зерттеу нәтижелерін кіші сынып оқушыларын педагогикалық-психологиялық қолдау және психологиялық әсер ету жүйесінде ата-аналар, мұғалімдер, мектеп психологтары пайдалана алады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде төменгі сынып оқушыларының гендерлік сәйкестігі мен тұлғаның гендерлік мәдениетін қалыптастыруға бағытталған психологиялық-педагогикалық бағдарлама құрастырылған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Берн Ш. Гендерная психология. - СПб. Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. - 320 с. (Секреты психологии).
2. Здравомыслова Е.А. Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // Социс. - 2000. - №11. - С. 76-79.
3. Кон И.С. Половые различия и дифференциация социальных ролей // Соотношение биологического и социального. - М., 1975. - 205 с.
4. Коломинский Я.Л., Мелтсас М.Х. Ролевая дифференциация пола у дошкольников // Вопросы психологии. -1985. - №3. - С. 165-171.
5. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии // Вопросы психологии. 1987. № 2. - С. 158-165.

ҚЫЗДАРДЫҢ БОЙЫНДАҒЫ «ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖЫНЫСТЫҚ» СИПАТ ПЕН АГРЕССИЯНЫҢ АРА ҚАТЫНАСЫ МЕН КӨРІНІС БЕРУІӘлеуметтік ғылымдар магистры, аға оқытушы **С.Т. БАПАЕВА*****Түйіндеме:**

Мақалада қоғамдағы ерлер мен әйел адамдардың әлеуметтік рөлдерінің өзіндік ерекшеліктері, қыздардың бойындағы «психологиялық жыныс» ерекшелігі мен «агрессиясының» көрініс беру ерекшеліктері қарастырылған. Студент-қыздардың «психологиялық жынысы» мен агрессия көрінісінің өзара байланысын анықтау мақсат етілген. Сонымен бірге қыздардың «психологиялық жыныстық» сипат пен агрессия қатынасының көрінуінің психологиялық ерекшеліктерін теориялық тұрғыда айқындау; «психологиялық жыныс» және «агрессия» ұғымдарын нақтылау; қыздардың бойындағы «психологиялық жыныс» ерекшелігін эмпирикалық тұрғыда анықтау; эмпирикалық тұрғыда қыздардың бойындағы агрессия көрінісін, индексын анықтау; алынған нәтижелер бойынша студенттердің психологиялық жынысының ерекшеліктері мен агрессияның көрінісі арасындағы байланысты анықтау міндеті қойлып жүзеге асырылған.

Түйін сөздері: ер, әйел, психологиялық жыныс, маскулиндік, андрогиндік, феминдік, агрессия

MANIFESTATION AND CORRELATION OF AGGRESSION AND PSYCHOLOGICAL GENDER IN GIRLS**Abstract:**

The article outlines specific features of social roles of men and women in the society, features of "psychological gender" and "aggression" of girls. The aim of our research is to determine the relationship between "psychological gender" and student aggression. Theoretical definition of the psychological features of the attitude of girls to the psychological-sexual nature and aggression; Clarification of concepts of "psychological gender" and "aggression"; empirical definition of the "psychological gender" of girls; identifying the aggression and index of girls in empirically; the results of the research have focused on identifying the relationship between the psychological gender of students and the manifestation of aggression.

Key words: male, female, psychological gender, masculine, androgyne, femininity, aggression

Қазіргі заманғы әлеуметтік кеңістіктің өзгермелілігі адамның жоғары белсенділігін талап етіп, тұлғасын жетілдірудің жаңа өрістерін ұсынуда. Адам әлеуметтік, кәсіби, шығармашылық және өзге де мақсаттарды жүзеге асыру үшін өзіндік құндылығын жоғалтпаған, интеграцияланған тұлға күйін сақтай отырып, өзгермелі жағдайларға жылдам бейімделе білуі керек. Елбасы, Н.Ә.Назарбаев: «Қыз – бесік иесі. Демек, қыздардың жайы түзелмей, бесігіміз түзелмейді, бесігіміз түзелмей – еліміз толық түзелмейді» - деген.

Әйел мен ер адамдар табиғатынан ерекше жаратылыстар. Біреуі ісімен нәзік болса, басқалары жүрегімен нәзік. Әйел адамдар батылдылығын сыртқа көрсете бермейтін болса, ер адамдар нәзік болып көрінуден қорқады. Осындай жағдайлардың орын алуы адамның психологиялық ерекшеліктеріне байланысты болады.

Студент-қыздар өзінің даралығын тұрақты құндылықтар мен бағдарлар, әлеуметтік рөлдер мен нормалардың жүйесінде орын алған шұғыл өзгерістер жағдайында жүзеге асыруға мәжбүр болуда. Яғни, жас ұрпақтың алдында барлық өмірлік маңызды аумақтарда табысты болуы үшін қоршаған әлеммен тиімді өзара әрекеттестікті қалыптастыру қажеттілігі туындауда.

Қоғамдағы ерлер мен әйел адамдардың әлеуметтік рөлдерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, қазақ халқында әйел адамды қашанда шаңырақ шырақшысы, отбасы ұйытқысы, баланы тәрбиелеуші деп көрсеткен. Қазақ халқы қыздарды ерекше құрметпен тәрбиелеген. Қызды әрқашан төрге отырғызып, қыз отырған жерде ешқашан дөрекі, ерсі қылықтар көрсетпеген.

Біз әу бастан-ақ, жанның сұлулығын тән сұлулығынан жоғары қойып өскен елміз. Қыздар мен келіндер жасы үлкендерге сонау жерден сәлем беріп, тіпті, дастархан басында тура қарамай, бір қырындап отырған. Ер-азаматтар отырған жерде дауыс көтеріп сөйлемеген, ретсіз күлмеген. Қыздың бойындағы нәзіктік оның жан дүниесінің табиғатын ерекше нұрға бөлеп тұрары хақ. Белгілі абайтанушы Омар Жәлел: «әйел күші нәзіктігінде» деген екен. Қыз-қарындас, қыз-ана, қыз-болашақ жар. Қыздың жатжұрттық екенін кішкентайынан құлағына құйып, тәрбиесіне сіңіретін қазақ үшін

* Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, saya_bapaeva@mail.ru

қыздың орны әрқашан бөлек. Тіпті, ер адамның ауыр жұмысына да жақындатпай, аялап өсіргені белгілі.

Бүгінгі таңда тағдырдың ауыртпалығына төтеп беру үшін қыздар ердің жұмысын атқарса, ол таңсық емес. «Нәзіктігімен қатар бойында қайсарлық та бар екен» дейміз. Ал қыздардың арасындағы кикілжінді шешу үшін қара күш пен төбелеске жүгінуі жағдаяттары да кездесуде. Қыздардың арасындағы төбелестің түр-түрі жасөспірімдердің қолдарындағы ұялы телефондарда да, сайттарда да жиі ұшырасатын көрініске айналды. Тіпті, телеарналарда да кейде ондай бейнежазбаларды «жаңалық» етіп көрсетуге құмар. Міне осындай қоғамдағы келеңсіз өзекті мәселелердің орын алу себептерінің бірі, қыздардың бойындағы «психологиялық жыныс» ерекшелігі мен «агрессиясының» көрініс беру ерекшеліктеріне байланысты.

Зерттеудің мақсаты: Студент-қыздардың «психологиялық жынысы» мен агрессия көрінісінің өзара байланысын анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- Қыздардың «психологиялық жыныстық» сипат пен агрессия қатынасының көрінуінің психологиялық ерекшеліктерін теориялық тұрғыда айқындау;
- «Психологиялық жыныс» және «агрессия» ұғымдарын нақтылау;
- Қыздардың бойындағы «психологиялық жыныс» ерекшелігін эмпирикалық тұрғыда анықтау;
- Эмпирикалық тұрғыда қыздардың бойындағы агрессия көрінісін, индексын анықтау;
- Алынған нәтижелер бойынша студенттердің психологиялық жынысының ерекшеліктері мен агрессияның көрінісі арасындағы байланысты анықтау;

Зерттеудің нысаны: «Қыздардың психологиялық жынысы» мен «агрессиясы».

Зерттеудің пәні: Қыздардың бойындағы «психологиялық жыныстық» сипат пен агрессия қатынасы көрінуінің психологиялық ерекшеліктері

Зерттеудің ғылыми болжамы: Студент-қыздардың бойындағы «психологиялық жыныс» пен агрессия көрінісінің өзара байланысы болады әрі ол студенттердің өмірлік бағдарына, тәрбиесі мен мамандығына байланысты.

Адам даму барысында белгілі бір психологиялық және мінез-құлық ерекшеліктеріне ие болады. Сол ерекшеліктерді зерттеудің психология ғылымында сан-қырлы бағыттары бар. Осыған байланысты адам бойындағы кейбір ерекшеліктердің сипаттамасы жыныстық ерекшеліктерімен сипатталады.

Адам мінезіндегі кейбір ерекшеліктер «жыныссыз», эмбебап, ал кейбір ерекшеліктерді дәстүрлі бір үлгіде ер адам немесе әйел адам психологиясымен байланыстырады. Кейбір бір үлгідегі ер адамға немесе әйел адамға тән сипаттамалар өзіндік эволюциялы-гнетикалық және физиологиялық негіздері мен алғышарттарын құрайды. Мысалы, бір үлгідегі ер адам ерекшеліктеріне тән сипатталатын агрессивтілік пен доминанттылық деңгейін, ер адам ағзасына тән андроген гормонының шоғырлану деңгейімен анықталады. Ал қалған мінез-құлық ерекшеліктері элеуметтену, тәрбиелеу, тұлғаның даму процестерінде қалыптасады. Қазіргі таңда «маскулинді» және «фемининді» деп аталатын элеуметтік таптаурындар бар. Ер адам немесе әйел адам психологиясына тән өзіндік сипаттамалардың, адам бойындағы биологиялық және элеуметтік факторлардың әсерінен қалыптасуы басты назарды талап етуде.

«Психологиялық жыныс» туралы алғашқы негізгі түсініктер Карл Густав Юнгтың еңбектерінде кездеседі. Карл Густав Юнг «анима» және «анимус» архитиптерін анықтап, сипаттайды. Анима ер адамдағы әйелдің бейнесін білдірсе, «анимус» әйелдегі ер адамның ішкі бейнесі. Карл Густав Юнгтың пікірінше, «анима және анимус архитиптері көптеген жылдар бойында қарама-қарсы жыныспен өзара әрекеттестігінің нәтижесі ретінде ұжымдық бейсаналылықта эволюциаланған». Яғни, анима – ер адам тұлғасының бейсаналы түрде әйелге тән қыры, ал анимус – әйел тұлғасындағы бейсаналы ер адамның бейнесі.

Осы тұрғыда «психологиялық жыныс» «биологиялық жыныстан» түбегейлі ерекшеленеді. Карл Густав Юнгтың идеясы С. Бем сауалнамасының сипаттамасын анықтайды. Бұл әдістемені 1974 жылы ағылшын психологі Сандра Бем ұсынған болатын. Сандра Бемның идеясына сәйкес, бір адамның бойында ер мен әйел адам психологиясына тән ерекшеліктер, сипаттамалар қатар кездеседі. Сандра Бем сауалнамасының басты мақсаты, тұлғаның «психологиялық жынысын» анықтау. Бұл сауалнамада «психологиялық жынысты» анықтау және «психологиялық жыныс» феноменін түсіндіруде үш негізгі ұғым қолданылады. Олар: **маскулинділік, фемининділік және андрогинділік**. Әрқасысына жеке-жеке тоқталайық. Маскулинділік ұғымы әдетте, ер адам психологиясына тән ерекшеліктерімен сипатталады. Маскулинділік (латын тілінен аударғанда

masculinus «аталық» деген мағынаны білдіреді) – ер адамның әйел адамнан денесі, психикалық, іс-әрекеттік ерекшеліктерінің кешенімен ажыратылуы. Маскулинділіктің эссенциалистіктен әлеуметтік-конструктивистілікке дейінгі түрлі-түрлі тұжырымдамалары бар. Эссенциалистік тұжырымдама бойынша, маскулинділік – ер адамның әйел адамнан биологиялық айырмашылығы, ал әлеуметтік-конструктивистілік тұжырымдама маскулинділікті гендрлік болжамдар терминологиясымен түсіндіреді.

Сандра Бем сауалнамасында маскулинділік адамның бойындағы бірақатар психологиялық ерекшеліктерімен сипатталады. Яғни, маскулинділікке ер адамға тән қайсарлық, доминанттылық, тәуекелге икемділік, дербестілік, өзіне деген сенімділік және тағы басқа ерекшеліктер жатықызылады. Зерттеу жұмысының барысында 191 адамның бойынан маскулинділік деңгейге жалпы өзін-өзі қадірлеу және академиялық жетістіктері мен келбеті - физиологиялық «Меніне» қатысты жоғары бағалау қасиеті тән екендігі анықталған (Lau Sing, 1989).

Феминділік, маскулинділікке қарағанда, әйел жынысына, психологиясына тән ерекшеліктерімен сипатталады. Феминділік (латын тілінен аударғанда *femininus* «аналық» деген мағынаны білдіреді) – әйел адамды ер адамнан соматикалық, психикалық, іс-әрекеттік айырмашылықтары арқылы сипаттайтын, әйел адамға тән психологиялық ерекшеліктердің кешені.

Сандра Бем сауалнамасында феминділік әйел адам психологиясына тән шегінудің, жұмсақтық, сезімталдылық, ұялшақтық, нәзіктік, бауырмалдылық, мазасыздану және т.б. ерекшеліктерімен сипатталады. Феминділіктің әлеуметтік таптаурынға сәйкес эмоциялы қырларына көп көңіл бөлінеді.

Маскулинділік пен феминділік ұғымы жайлы алғашқы ой-пікірлер ерте кезеңде қалыптасқан десек қателеспейміз. Мифологиялық дерекнамаға сүйенсек, көптеген аңыздарда, мифологияда ер адам – белсенді, әлеуметтік шығармашылықтың бастауы ретінде бейнеленсе, әйел адам – енжар табиғи күш ретінде бейнеленеді. Көне Қытай мифологиясында әйел адамның бастауы «Инь», ал ер адамның бастауы «Янь» - бүкіл адамзаттың жойылмай өмір сүруіне көмектесетін полярлы ғарыш қуаты. «Инь» - енжарлықтың белгісі болса, «Янь» - белсенділіктің, тұрақтылықтың белгісі. Бұл маскулинділік пен феминділіктің ара жігін айқындаудың қарапайым мысалы.

Ер адам мен әйел адам бастауларының қарама-қарсылығымен қатар, бірақатар мәдениеттерде олар бір бейнеде қосарлана қарастырылады. Ол андрогинділік феноменіне ұласады. Андрогинділік (грек тілінен аударғанда «андрос»- ер адам, «гине» -әйел деген мағынаны білдіреді) – ер адам мен әйел адамның бір бейнеде қосарлануы. Мысалы, қазіргі заманғы сән индустриясының әрбір мезгіліндегі көрсетіліме жынысы белгісіз андрогин модельдерінсіз өтпейді. Көптеген сыншылдардың пікірінше, сән әлеміндегі андрогинділік унисекс стилінің нәтижесінен туындаған. Бірақатар жылдар бұрын әйелдер ер адамдарға тән шалбар мен жеңделерді иемденіп, киюді дәстүрге айналдыра бастағаны соншалықты, ондай киіммен қазір ешкімді таң қалдыра алмаймыз. Бәлкім соның салдарына болар, ер адамдар көйлек, белдемшелерді, ұзын өкшелі аяқ-киімдерді киіп көре бастайды. Мұның барлығы дизайнерлердің андрогинділік тақырыбын біршама дамыту бастауына түрткі болды. Тіптен, қазіргі заманғы модельерлер унисекс типіндегі киім-кешекті шығарумен шектелмей, әйелдерге де ер адамдарға да бірдей сәйкес келетін андрогин модельдерді қалыптастырады.

Сондай-ақ корей поп әртістердің стилі де адамды таңқалдырарлық андрогиндік типте көрініс беруде әрі бұқаралық ақпарат құралдарынан жаппай жарнамалануда. Осындай жәйттердің барлығы жастарға, олардың дүниетанымына әсер етпей қоймауы мүмкін емес.

Сандра Бем сауалнамасында андрогинділік деңгейі ер адам мен әйел адамның психологиялық ерекшеліктерінің қосарлануы, яғни тұлғада маскулинділік пен феминділіктің сипаттамаларының қатар кездесуі деп түсіндіріледі. Маскулинділік пен феминділіктің үйлесімді жиынтығы тұлғаның бейімделу қабілетін арттыруы мүмкін. Айқын андрогиндік деңгейді айқындайтын адамдар, ер адаммен де, әйел адаммен де қарым-қатынаста тез тіл табыса алады.

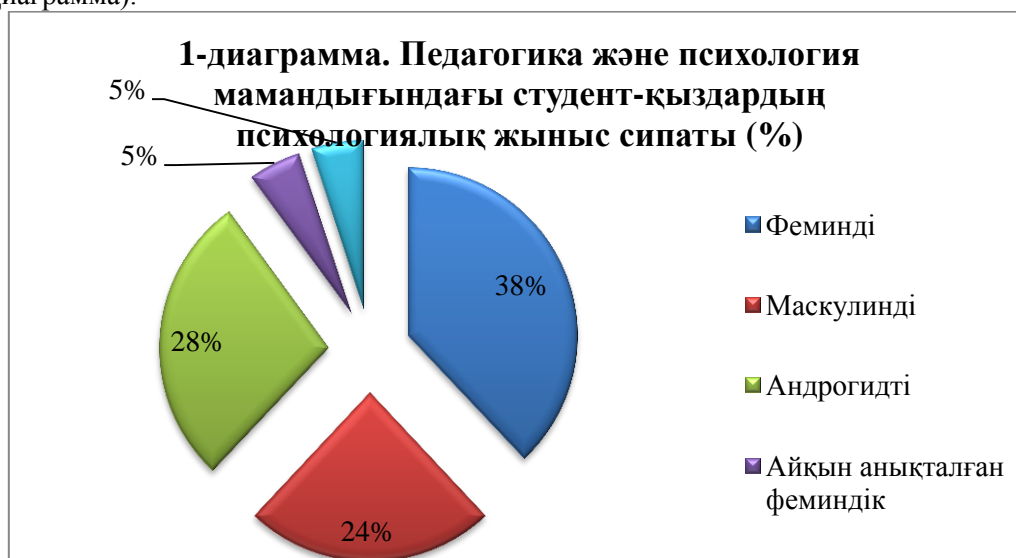
Сандра Бем сауалнамасының басты ескертуі, берілген сауалнама тұлғаның психологиялық қасиеттері мен іс-әрекеттік рөлін ғана анықтаумен шектеледі, ол тұлғаның жыныстық бағдарын (ориентация) анықтамайды.

Әдістеменің мақсаты: Тұлғаның психологиялық жынысы – андрогинділік, , маскулинділік, феминділік деңгейін анықтау.

Зерттеу нәтижесі

С. Бэм сауалнамасы. «5В010300 – Педагогика және психология» мамандығының 3 курс 307 топ студенттеріне жүргізілді. Барлығы 23 студент. Қатысқаны 21 студент. 2 студент болған жоқ.

Тұлғаның психологиялық жынысын анықтауға арналаған Бем сауалнамасының нәтижесінен төмендегідей: Феминді – 8 студент (38 %); Маскулинді – 5 студент (24%), Андрогидті – 6 студент (28%), Айқын анықталған феминділік – 1 студент (5 %), Айқын анықталған маскулиндік – 1 студент (5 %) (1 Диаграмма).



Зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде студенттердің агрессиясын анықтау мақсатында Басса-Дарки әдістемесін жүргіздік.

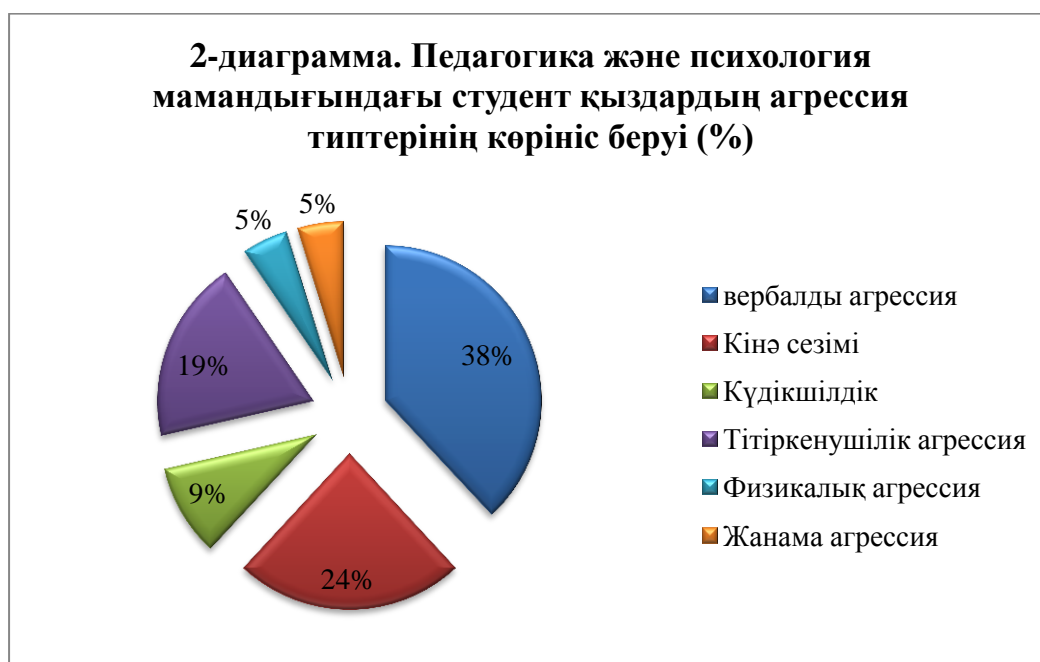
Басса-Дарки әдістемесі

Әдістеменің мақсаты: Агрессияның түрін және оның көрініс беру ерекшелігін анықтау.

Агрессияға зерттеушілер әртүрлі анықтама береді. Бірі ол адамның қоршаған орта құбылыстарынан өзін қорғауға арналған тұқым қуалаушылыққа негізделген қасиет десе (Лорнед, Анри), кейбіреулері жетекші ролді атқаруға бағытталған әрекет (Моррисон) деп түсіндіреді. Агрессияны фрустрациямен байланыстыратын теориялар да бар (Маллер, Дуб, Доллард). Агрессия терминімен жеке тұлғаның субъект-субъектілі қатынаста деструктивтік әрекетке жақындығын белгілейді.

Деструктивтік әрекет дегеніміз – адамның алдында тұрған бөгетке кедергі жасап, қиындықты жеңуге деген белсенділігі. Сондықтан агрессияның оң және теріс көріністері бар екендігін түсіне білген жөн. Мысалы, адам өз өмірін немесе басқа адамдардың өмірін сақтауға, табыс көзіне төнген қауіпті жоюға бағытталған агрессияны ақтауға болады.

А.Басс және А.Дарки агрессияны негізгі екі топқа бөліп, қарастырады. Біріншісі – мотивациялық агрессия, агрессияны туғызған себеп салдар болса, екіншісі - инструменталдық агрессия немесе өзін-өзі қорғау мақсатында, басқаларды жәбірлеуге қолданатын әрекеттері. Бұл қасиеттің көрініс беруі сегіз формада болуы мүмкін. Физикалық агрессия – басқа адамға бағытталған физикалық күш. Басс – Дарки әдістемесіндегі басты шкалалардың бірі. Жанама агрессия – басқа адамға жанама бағытталған немесе ешкімге бағытталмаған күрт туған агрессия. Тітіркенушілік – болмашы тітіркену өзінде жағымсыз сезімдерді көрсетуге даярлық (ашуланшақтық, дөрекілік). Негативизм – қалыптасқан заңдылықтар мен дәстүрлерге қарсы енжар қарсылықтан күреске дейін жеткізетін мінез – құлықтың оппозициялық түрі. Өкпелеу – шын мәнісінде орын алған немесе ойдан шығарылған іс-әрекеттерге қатысты туындаған айналасындағы адамдарға деген қызғаныш пен жеккөрушілік. Күдікшілдік – адамдарға қатысты күдік пен сақтықтан адамдар зиян келтіруді жоспарлап, іске асырады деген сенім. Вербальді агрессия – негативты сезімдерді айқай не сөз түрінде көрсету. Кінә сезіну – субъектінің өзін жаман адам деп ойлауы әрі соның салдарынан ұжданы алдында жапа шегу.



Студенттердің басым көпшілігінде вербалды агрессия мен кінәлі сезіну анық байқалды, сонымен қатар тітіркенушілік агрессиясы көрініс берді. Атап айтқанда, 1 студентте (5 %) жанама агрессия, 1 студентте (5 %) физикалық агрессия, 8 студентте (38 %) вербалды агрессия, 2 студентте (9 %) күдікшілдік, 4 студентте (19%) тітіркенушілік агрессиясы, 5 студентте (24%) кінә сезімі көрініс тапты.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей студенттер арасында вербалдық және кінәлі сезіну агрессия түрі айрықша көрініс берді. Одан кейін күдіктенушілік пен тітіркенушілік көрсеткіштері орын алды. Біздің пікірімізше, ол сыналушылардың жас ерекшелігіне сәйкес жоғары күдіктенуі заңды құбылыс. Өйткені, ондай құбылыс студенттердің өз мамандықтарына қатысты таңдау жасап, болашақта дербес өмір сүру жолын тауып алу қажеттілігін күйзелуінен туындайды. Бұл тестінің нәтижесінде зерттелінген 21 студенттің көрсеткіштері бір-біріне өте ұқсас болды. Олардың басым көпшілігінде вербалды агрессия мен кінәлі сезіну көрінісі анық байқалса, сонымен бірге тітіркенушілік агрессия да көрініс берді.

Зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде екі әдістеме бойынша студенттердің психологиялық жынысының ерекшеліктері мен агрессияның көрінісі арасындағы байланысты анықтау мақсатында зерттеу нәтижелерін салыстырдық. Зерттеу нәтижелері бойынша фемининді жыныс ерекшелігі байқалған студенттердің басым көпшілігінде күдіктенушілік және кінәлі сезіну агрессиясына жақындық, маскулиндік типтегі студенттердің 14 %-да вербалды агрессия көрінісі, андрогиндік типтегі студенттердің 40 %-да кінәлі сезіну және вербалдық агрессияға икемділік байқалды.

Зерттеудің келесі кезеңінде «психологиялық жыныс» пен агрессияның көрініс беру деңгейі бойынша салыстырдық. Яғни, Басса-Дарки әдістемесіндегі агрессия индексі мен қастандық индексі бойынша сәйкестендірдік. Көріп отырғанымыздай фемининді жыныс ерекшелігі байқалған студенттердің 100% -да агрессияның қай түрі болмасын, агрессияның көрініс беру деңгейі төмен көрсеткіші байқалды. Маскулинді жыныс ерекшелігі байқалған студенттердің 100 % -да агрессияның көрініс беру деңгейі орташа деңгейді көрсетті. Андрогинді жыныс ерекшелігі байқалған студенттердің 60% да орташа, ал, 40 % - да жоғары деңгейді көрсетті. Фемининді жыныс ерекшелігіне тән басым көпшілігі қастандық индексінің жоғары (62,5%) деңгейін, ал маскулиндік жыныс ерекшелігіне тән 80%-ы жоғары деңгейді көрсетті.

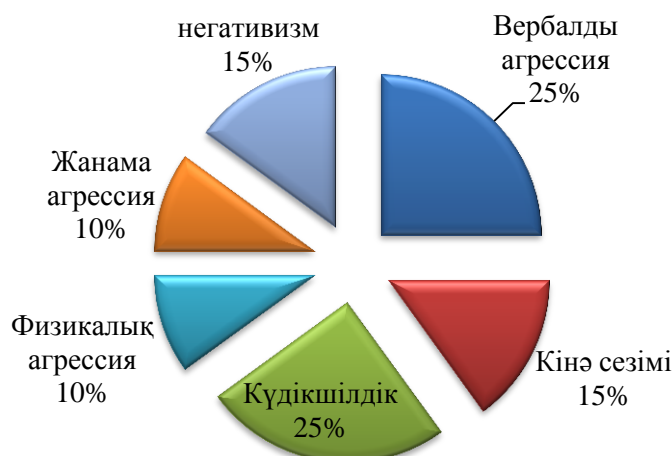
Зерттеуіміздің келесі кезеңінде 5B010800 - Дене шынықтыру мамандығының 20 студентіне С.Бем сауалнамасы мен Басса-Дарки сауалнамасы жүргізілді. 5B010800 - Дене шынықтыру мамандығындағы студент-қыздардың «психологиялық жыныс» сипатының көрінісін 3 диаграммадан көруге болады.

3-диаграмма. Дене шынықтыру мамандығындағы студент-қыздардың психологиялық жыныс сипаты (%)



Айқын анықталған маскулинділік 16 студент (80%), айқын анықталған феминділік 2 студент (10%), андрогинді 2 студент (10%), феминді және маскулинді жыныс ерекшелігі байқалған жоқ.

4-диаграмма. Дене шынықтыру мамандығындағы студенттердің агрессиялық көрсеткіштері (%)



Зерттеу жұмысымыздың келесі кезеңінде екі әдістеме бойынша 5B010800 - дене шынықтыру мамандығы студенттерінің психологиялық жынысының ерекшеліктері мен агрессияның көрінісі арасындағы байланысты анықтау мақсатында зерттеу нәтижелерін салыстырдық. Зерттеу нәтижелері бойынша айқын анықталған маскулинділік жыныс ерекшелігі байқалған студенттердің басым көпшілігінде (25%) вербалды агрессияға жақындық, екінші орында негативизм мен күдіктенушілік агрессиясына жақындық байқалды. Көріп отырғанымыздай айқын анықталған маскулиндік жыныс ерекшелігі байқалған студенттердің 87% -да агрессияның қай түрі кездесе де, агрессияның көрініс беру деңгейі орташа, ал, 6,25 % жоғары және төмен көрсеткішін көрсетті. Айқын анықталған феминділік жыныс ерекшелігі байқалған студенттердің 100 % - да төмен деңгейді көрсетті. Яғни, айқын анықталған маскулинділік жыныс ерекшелігіне тән басым көпшілігі қастандық индексі бойынша 62,5 % орташа деңгейді көрсетті.

Қыздардың бойындағы «психологиялық жынысы» мен агрессиясын анықтап, салыстыру арқылы біз қыздардың әлеуметтік өзгермелі жағдайға тез бейімделгіштігін байқадық. Сонымен қатар, екі әдістеме сипаттамалары бойынша агрессия индексі негізінде агрессияның көріну деңгейі, белгілі бір психологиялық жыныс ерекшелігіне қатынасы бар екенін байқауға болады. 2 және 5 кестеден

байқағанымыздай фемининді жыныс ерекшелігі мен айқын анықталған фемининділік жыныс ерекшеліктеріне тән қыздардың бойында агрессия көрінуінің деңгейі төмен. Ал, маскулинді және айқын анықталған маскулинділік жыныс ерекшеліктеріне тән қыздардың бойында агрессия көрінуінің деңгейі орташа екенін айтуға болады.

Қастандық индексі бойынша 3 кестеде фемининді жыныс ерекшелігі байқалған қыздардың агрессия көрінуінің деңгейі жоғары, ал маскулиндік жыныс ерекшелігі байқалған қыздардың басым көпшілігінде агрессия деңгейі жоғары 80. 6 кестеде айқын анықталған маскулинділік жыныс ерекшелігі байқалған қыздардың басым көпшілігінде қастандық индексі бойынша орта деңгейді көрсетті 62,5. Яғни қастандық индексі бойынша айқын анықталған маскулинділік жыныс ерекшелігінде орташа деңгейді көрсетуінің бірден-бір себебі, қыздардың спорт сферасын таңдауымен байланыстыруға болады.

Осы көрсеткіштерге негізделе отырып, келесі қорытынды жасауға болады.

- Қоғамдағы қыздар тарапынан болатын кейбір келеңсіз жағдайлар, қыздардың тұлғалық ерекшеліктерімен қатар (мысалы, темперамент типтері), «психологиялық жыныстық» сипат пен агрессия қатынасы көрінуінің психологиялық ерекшеліктеріне байланысты.

- Қыздардың белгілі бір «психологиялық жыныс ерекшелігіне» тән болуы мен түрлі жағдайлардағы іс-әрекетіне, қыздардың таңдаған өмірлік бағдарлары, тәрбиесі мен мамандығына байланысты;

- Қоғамдағы қыздардың әлеуметтік рөлдерінің өзгеруінің басты себептерінің бірі қыздардың «психологиялық жынысына» байланысты екендігі зертеуіміздің нәтижесі көрсетуде.

Зерттеудің нәтижесі негізінде **Зерттеудің ғылыми болжамы дәлелденді, яғни студент-қыздардың бойындағы «психологиялық жыныс» пен агрессия көрінісінің өзара байланысы болады әрі ол студенттердің өмірлік бағдарына, тәрбиесі мен мамандығына байланысты.**

Сонымен, студент-қыздардың қазақ халқының салт-дәстүрімізге сай мінез-құлық қалыптастыруға, қоғамдағы әлеуметтік рөлдерін дұрыс таңдауға, психологиялық ерекшеліктерін оңтайлы қалыптастыруға бағытталған, психокоррекциялық шаралар жүргізуді ұсынамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бем С. Л. (2004) *Линзы гендера*. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М.: РОССПЭН
2. Ильин Е.П. (2003) *Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины*. СПб.: Питер
3. Словарь гендерных терминов (2002). М.
4. *Диагностика состояния агрессии (опросник Басса-Дарки) / Диагностика эмоционально-нравственного развития*. Ред. и сост. Дерманова И.Б. – СПб. С.80-84.
5. Бэрн Р., Ричардсон Д. (1998) *Агрессия*. СПб.

AZƏRBAYCANDA QADINLARIN MİRAS HÜQUQU

Rəqibə QASIMOVA*

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycanda qadınların miras hüququ həm mövcud qanunlar, həm adət-ənənələr, həm də faktik real həyat hadisələri, məhkəmə materialları əsasında araşdırılaraq təhlil edilir. Araşdırma giriş və iki hissədən: “qadınların miras haqqının hüquqi təminatı”, “islam dinində və adət-ənənələrdə qadınların miras payı” bölmələrindən və nəticədən ibarətdir. Girişdə ümumilikdə miras anlayışı, qadının miras haqqına tarixi baxışlara toxunularaq birinci bölmədə Azərbaycan konstitusiyasında və digər normativ-hüquqi aktlarında qadınların miras hüququnun təsbiti məsələləri, ikinci bölmədə isə məsələyə dini yanaşma və adət-ənənələrlə bağlı qadınların miras haqqının təminatında meydana çıxan problemlər və onların mənfi nəticələri incələnir. Araşdırmada araşdırmanın predmeti ilə bağlı praktik materiallardan da istifadə olunmuş və Azərbaycan cəmiyyətində gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir.

Açar Sözlər: Miras hüququ, gender, adət-ənənə

THE INHERITANCE RIGHTS OF WOMEN IN AZERBAIJAN

Abstract:

The article investigates and analyzes women's heritage in Azerbaijan on the basis of existing laws, traditions, real-life events, and court proceedings. Entry into the research consists of two parts: the legal provision of women's inheritance rights and the division of women's inheritance in Islam and traditions and conclusion. In the introduction, the concept of inheritance generally refers to historical perspectives of the woman's inheritance, and the first section deals with the issues of determining the inheritance of women in the Azerbaijani constitution and other normative-legal acts, and the second part examines the problems and the negative consequences of ensuring the inheritance rights of women in religious matters and traditions. Practical materials related to the subject of the investigation and ways to eliminate gender inequality in the Azerbaijani society are also explored in the report.

Keywords: Inheritance rights, gender, tradition

GİRİŞ

Bəşəriyyət yaranandan onun maddi və mənəvi sərvətləri nəsil-dən-nəsilə ötürülmüş, insan əbədi yaşar varlıq olmadığı üçün onun yaratdıqları, əldə etdikləri də əbədi onun ola bilməzdi. Böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər kəsin sahib olduğu mal və mülk sonucda bir başqasının əmlakına çevrilirdi. Müxtəlif zamanlarda və müxtəlif millətlərdə həmin cəmiyyətləri nizama salan qanunlar, din və adət və ənənədən asılı olaraq həmin miras əmlakın başqasına ötürülməsi forması və yolları müxtəlif olmuşdur. Bir Azərbaycan atalar sözündə deyildiyi kimi, “atalar səpən oğullara mirasdır”.

Miras sözü ehtimalologiyasına görə, ölən adamdan sonra varislərə qalan mal, mülk və sairə əmlakdır. Bu söz mənşəcə ərəb sözləri olan “irs, varis” sözləri ilə qohumdur. Türkcə bu söz həm *miras*, həm də *tərəkə* şəkilində işlədilir. Xalq arasında qarğış kimi işlədilən “tərəkəyə qalsın” ifadəsi də əmlak sahibinin ölümünün arzulaması anlamına gəlir.

“Əski türklərdə ailə hüququnun təməli miras və mülkiyyət hüququna dayanmaqdadır. Miras və mülkiyyət anlayışları türklərdə mal və sərvətin paylaşımı, ortak istifadəsi olaraq dəyərləndirilir. Miras payına əski türklərdə “ülüş deyilir. Bu pay kişilərə olduğu qədər budun və boylara da verilən bir hissə idi. “Ülög” də bir paydır. Ancaq Tanrı tərəfindən insanlara “üləştirilən” ağıl və şans üçün də belə deyilirdi” (Mandalı; 151-152).

Miras əmlaka sahib olmaq baxımından heç də qadın və kişi vərəsələr tarixən hüquqca bərabər olmamışlar. Qədim türklərdə digər millət və xalqlardan fərqli olaraq, həmişə qadınların kişilərlə bərabər hüquqları tanınmış, onlar bütün əmlak, o cümlədən miras hüquqlarına sahib olmuşlar. Məsələn, yakutlarda qadının özünə aid mülkü olardı. Buna «and» və ya «səmsə» adı verilirdi. Qadının bundan istədiyini kimi istifadə etmək hüququ var idi (ato.az).

Türk toplumunun bir parçası olan Azərbaycanda da qadınlar əmlak hüquqlarına sahib olmuş, lakin cəmiyyətdə baş verən proseslər, ictimai dəyişikliklər insani münasibətlərə də müəyyən təsir göstərmişdir.

Adətlər, yüz illərə dayanan ənənələr, dinin də müəyyən dərəcədə adətlərə uyğunlaşdırılması, kişilərin cəmiyyətdə üstün haqlara malik olması, qadınların yaşam tərzi, eyni zamanda qadınların özlərinin əsrlərlə kok salmış patriaxal adətlərlə barışması onların daima əzilməsinə, sanki ikinci dərəcəli insan kimi

* İsmayılı Rayon Polis Şöbəsində Dəftərxana müdiri, e-mail: konul2802@gmail.com

qavranmasına şərait yaratmışdır. Qadınların bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əzilməsi başqa Şərq ölkələrindən fərqli olaraq, zahirdə o qədər də nəzərə çarpmır, belə ki, qadınlar sosiallaşmış, müxtəlif sahələrdə kişilərlə birlikdə çalışır, təhsil alırlar, ailə həyatı qurmaqda demək olar ki, azad və müstəqildirlər. Amma bu deyilənlər məsələnin zahiri tərəfidir, sosial-siyasi vəziyyətin və cəmiyyətin yaratdığı problemlər hələ də qalmaqda olan patrixal adətlər, kişilərə tanınmış haqların qadınların haqqını tapdalamaq üzərində qurulması, əslində qadınların hüquqlarının əlindən alınmasına xidmət edən bəzi adətlərimiz, islami qaydalara cahilcəsinə yanaşma, qadınların öz vəziyyəti ilə barışması, onların əmək, miras məsələlərində də ikinci plana keçməsinə səbəb olmuşdur.

1.QADINLARIN MİRAS HAQQININ HÜQUQİ TƏMİNATI

Azərbaycan xalqı Şərqdə ilk demokratik dövlət qurmuşdur, həmin dövlət bütün demokratik təsisatlara sahib idi. Qadınlar bütün sahələrdə kişilərlə bərabər hüquqlara malik idilər.

Şərqdə ilk dəfə olaraq 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsi bərabər hüquqluluq prinsipini, seçmək və seçilmək hüququnu təsbit etdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutundan sonra yaşadıkları sosializim cəmiyyətinin qanunları da qadınların kişilərlə bərabər hüquqlarını təsbit etmişdir. Demokratik respublikanın hüquqi varisi olan müasir Azərbaycan dövləti də qanunlarında bu ənənəyə sadıq qalmış, öz əsas qanununda bütün sahələtdə qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar vermişdir. AXC-nin yaranmasından keçən yüz il müddətində Azərbaycanda dövlət miras əmlakın hər iki cinsdən olan vətəndaşlarının təminatçısı olmuşdur.

Vərəsəlik hüququ mülki hüququn ən mürəkkəb institutlarından biridir. o, vətəndaşların mülkiyyət hüququ ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 29-cu maddəsində deyilir: “ Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardı, hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətinin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. dövlət miras əmlakın təminatçısıdır” (AR Konstitusiyası, 2018 : 11-12).

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşların əmlak və şəxsi qeyri- əmlak münasibətlərini nizamlayan digər normativ hüquqi aktlarında da qadın-kəşi bərabərsizliyini görmək mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin miras əmlakdan bəhs edən bölməsində deyilir: (maddə 1133-1134) “Ölmüş şəxsin (miras qoyanın) əmlakı başqa şəxslərə (vərəsələrə) qanun üzrə və ya vəsiyyət üzrə və ya hər iki əsasla keçir. Qanun üzrə vərəsəlik (ölmüş şəxsin əmlakının qanunda göstərilmiş şəxslərə keçməsi) o zaman qüvvədə olur ki, miras qoyan vəsiyyətnamə qoymur, yaxud vəsiyyətnamə tamamilə və ya qismən etibarsız sayılır. Qanun üzrə vərəsəlik zamanı vərəsələr miras qoyanın öldüyü məqamda sağ olmuş şəxslər, habelə miras qoyanın ölümündən sonra doğulmuş uşaqları ola bilərlər. Vəsiyyət üzrə vərəsəlik zamanı vərəsələr miras qoyanın öldüyü məqamda sağ olmuş şəxslər, habelə miras qoyanın sağlığında mayası bağlanmış və onun ölümündən sonra doğulmuş şəxslər, bu şəxslərin onun uşaqları olub-olmadığına, habelə hüquqi şəxslər olub-olmadığına baxmayaraq, ola bilərlər (AR MM, 2000: 645).

Ailə, nikah münasibətlərini nizama salan Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 3-cü maddəsində ailə münasibətlərində zərərli adətlərin aradan qaldırılması məcəllənin vəzifələrindən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur (AR Ailə Məcəlləsi: 8).

Həmin məcəllənin 2-ci maddəsinin 2.5 bəndində deyilir: “Ailənin başqa üzvlərinin və digər vətəndaşların mənəviyyətinin, sağlamlığının, hüquqlarının və qanuni mənafələrinin müdafiəsi məqsədi ilə vətəndaşların ailədəki hüquqları yalnız qanun əsasında məhdudlaşdırıla bilər” (AR Ailə Məcəlləsi, 2000: 7).

10 oktyabr 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 21 maddədən ibarət olmaqla Qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir (GBTHQ, 2006: maddə 1).

Dövlət kişi və qadınların mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bərabər imkanların yaradılmasına təminat verir (GBTHQ,2006: maddə 15.1).

Azərbaycan Respublikası 1995-ci iyunun 30-da [Birləşmiş Millətlər Təşkilatının](#) "Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında" konvensiyasına qoşularaq öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürmüşdür.

Azərbaycan Respublikası 1995-ci iyunun 30-da [Birləşmiş Millətlər Təşkilatının](#) "Qadınlara münasibətdə ayrı seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında" konvensiyasına qoşularaq öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürmüşdür.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında qadın və kişi bərabərliyi üçün hər cür hüquqi təminatlar vardır, qanunlarımızda ailənin heç bir üzvünə ayrı-seçkilik nəzərdə tutulmamışdır, ailə münasibətlərinə zərərli adətlərin təsiri yol verilməz hesab olunur.

2. İSLAMDA VƏ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİMİZDƏ QADININ MİRAS PAYI

İslam dininin meydana gəlməsi ilə bu dinin qəbul olunduğu dövlətlərdə yaşayan qadınlar müəyyən hüquqlar əldə etmiş oldular, mülkiyyət hüququ əldə etdilər, miras hüququndan faydalanmağa başladılar. Miras hüququ əldə edəndən sonra qadın daha çox müstəqil olmağa başladı, iqtisadi azadlığı tanınandan sonra daha çox müstəqillik əldə etdi. Baxmayaraq ki islamdan neçə əsr əvvəl yaşamış türk qadını ən yüksək hüquqlara, o cümlədən miras haqqına sahib idi.

Din tədqiqatçılarının fikrinə görə, "Cənabı Haqq miras hüququ baxımından kadınla kişi varislər arasında mirasçılıq haqqına nail olmada heç bir bərabərsizlik qəbul etməmişdir. Yəni qadınlara da miras haqqı tanınmışdır. Bugünkü bəşəri miras sistemi ilə fərq, bəzi hallarda qadının kişidən yarı hissə az almasındadır" (Berki:110)

Quranda qadının miras payından bəhs edən ayələr belədir:

"Valideynlərin və yaxın qohumların qoyub getdikləri (maldan) kişilərə pay düşür; valideynlərin və yaxın qohumların qoyub getdikləri (maldan) qadınlara da pay düşür. Bu (mal) istər az olsun, istərsə də çox, (onlar üçün) müəyyən edilmiş bir paydır" /Nisa surəsi, 9 / (Qurantercumesi.az).

"Allah övladlarınız haqqında sizə tövsiyə edir; kişiyə, iki qadının payı qədər (pay) düşür. Əgər ikidən artıq sayda qadınlırsa, (vəfat edənin) qoyub getdiyi (malın) üçdə iki hissəsi onlara çatır. Əgər təkə bir qadındırsa, yarısı ona çatır. Əgər (ölənin) bir övladı varsa, onun valideynlərinin hər birinə qoyub getdiyi (malının) altıda bir hissəsi çatır. Əgər onun övladı yoxdursa, varisi də valideynləridirsə, onunqadının anasına üçdə bir hissəsi düşür. Əgər (ölənin) qardaş-bacıları varsa, onun anasına altıda bir hissəsi düşür. (Bu bölgü) ölənin vəsiyyəti yerinə yetirildikdən və ya borcu ödənildikdən sonra (aparılır). Valideynlərinizdən və övladlarınızdan hansının fayda baxımından sizə daha yaxın olduğunu siz bilmirsiniz. (Bunlar) Allah tərəfindən buyurulmuş fərz əməllərdir. Həqiqətən, Allah biləndir, müdrikdir" /Nisa surəsi, 11/ (Qurantercumesi.az).

İlk ayədə göründüyü kimi, İslamda miras həm kişinin, həm də qadının haqqıdır. İkinci ayədə isə mirasın şəkli açıqlanır. Buradakı tərifi görə, miras şəxslərin ehtiyacına və daşdıqları məsuliyyətə görə bölünür.

Qadın mirasdan aldığı payı istərsə, xərcləyər, istərsə də özü üçün saxlayar. Lakin kişi mirasdan aldığı payı qadının dolanışığı üçün xərcləmək məcburiyyətindədir. Həm həyat yoldaşının, həm uşaqlarının, həm də bacılarının dolanışığı və rahat yaşamağı onun üzərinə düşür. Bu qadının ehtiyacı üzündən deyil, onun həyatı boyu zərər görməsini əngəlləmək üçündür (fiqh.az).

Göründüyü kimi, islamda kişilərin müəyyən qədər üstün hüquqlara malik olması bu dini qəbul etmiş ölkələrdə yaşayan xalqların adət-ənənəsinə öz təsirini göstərmiş, bəzi dövlətlər də bu tərəqqi sayılsa da, türk toplumunun bir parçası olan, düz bir əsr demokratik, dünyəvi bir dövlətdə yaşayan azərbaycan qadını üçün tərəqqi sayıla bilməzdi.

Azərbaycan ailəsində qız evladlarının təhsil, iş, sosial həyatın bütün sahələrində çalışmaq, müstəqil ailə qurmaq, gələcək həyat yoldaşını seçmək kimi haqlara sahib olsalar da, əmlak, miras haqları əllərindən alınmış, ailədə bu hüquqlar əksər hallarda ailənin oğlan övladına məxsusdur.

Ailədə həm oğlan, həm də qız övladları varsa, valideynlər öldükdən sonra onlara məxsus ev, torpaq, daha qiymətli əşyalar oğlan vərasəsinə çatır. Hətta qız övladı ömrünün sonuna kimi ailə qurmasa belə, ailədə oğlan övladı varsa, ona miras payı çatmır. Səbəb odur ki, möhkəmlənmiş adətlərdən irəli gələrək bir çox ailələrdə qadının əsas evinin onun gələcək ərinin evi olduğu düşünülür, ailə quran zaman qız övladına yalnız cehiz əmlak verməklə kifayətlənilir, bir çox ucqar kəndlərdə oğlan evindən başlıq parası da alınır ki, bu da qıza verilən cehiz əmlakın oğlan evinin pulu hesabına verildiyi anlamına gəlir. Ailə qurmayan qız övladlarına isə miras əmlakdan pay verilməsindən söz belə gedə bilməz.

Nəticədə, bütün bunlar aşağıda qeyd olunan mənfi nəticələrə səbəb olur:

Müsəqil əmlaka sahib olmayan şəxslə ailə həyatı quran, qaynata, qaynana evinə gəlin köçən qızlar, ailə uğursuz olduğu halda boşanma üçün məhkəmə orqanlarına müraciət edir, boşandıqdan sonra yaşayacaq bir yeri olmadığı üçün, hətta uşaqları ilə birgə ya küçələrdə qalır, ən yaxşı halda ata evinə qayıdaraq haqqı olduğu, lakin qardaşları tərəfindən miras əmlak kimi sahib çıxılan evdə yaşamaq məcburiyyətində qalırlar. Bu da cox zaman onların tənələr altında və münaqişəli formada yaşamalarına gətirib çıxarır. Əslində qadınlar öz hüquqlarını bilsələr, patrialxal adət-ənənələrə bu qədər bağlanmasalar, ata-analarından qalan miras əmlaka onun da haqqının çatdığı və həmin əmlakdan pay almaq hüququnun olduğunu bilər, bu hüquqları pozulduğu halda qanunda göstərilən müddətlərdə hüquqlarının bərpası üçün məhkəmə orqanlarına müraciət edə bilərlər.

Qız övladını mirasdan məhrum edən valideynlər bunu həmin övladını sevmədiyi üçün deyil, onların milli mentalitetə qarşı çıxma bilməmələri ilə bağlıdır.

Çoxlu sayda belə faktlara müraciət etmək mümkündür.

Bir məhkəmə materiallarına görüldüyü kimi, vətəndaş Kərim Quliyev (adlar şərtidir) iddia ərizəsi ilə məhkəməyə müraciət edərək bildirmişdir ki, onun 6 övladı vardır, həmin övladlarından 5-i qız, 1-i oğlandır. Qızlardan 3-ü ailə qurmuş, bir qızı və bir oğlu isə onunla bilikdə yaşayır. Sonradan qızlarından biri ailəsi uğursuz olduğundan boşanaraq 2 övladı ilə birgə ata evinə qayıtmışdır. O, bütün əmlakını yeganə oğluna vəsiyyət etmiş və onun adına dövlət qeydiyyatına aldirmişdir. Oğlu bütün əmlaka sahibləndikdən sonra, həyat yoldaşı ilə birgə həmin əmlaka sahib olmağa haqqı olan, ata evinə qayıtmış bacısını və bacısının uşaqlarını, eyni zamanda onun özünü və onunla virlikdə yaşayan, hələ ailə qurmayan digər qızını evdən çıxarmış, nəticədə o, qızları və nəvələri ilə birgə ailəli olan digər qızlarının evinə sığınmışlar.

Digər bir faktda isə, Azərbaycanın ucqar kəndlərindən birində yaşayan Nailə Mehdiyeva məhkəmə orqanlarına müraciət edərək bildirmişdir ki, ailədə bir qardaş və bir bacıdirlər. Qardaşı uşaqlıqdan paytaxt şəhərində əmisinin evində yaşamış, evlənərək həmin şəhərdə qalmışdır. O isə ailə qurmamış, kənddə ata-anası ilə birgə yaşayırdı. Ata-anaları dünyasını dəyişəndən sonra qardaşı miras qalan əmlakı - evi və həyətyanı sahəni əldə etməkdən ötrü ondan mirasdan imtina barədə ərizə almış, o, həmin vaxt bunu normal qəbul etmiş, onun təsəvvürünə görə ata mülkünün oğlan evladına çatmalı olduğunu düşünərək mirasdan imtina etmişdir. Əsas problemlər də bundan sonra başlamış, qardaşı arvadı ilə birlikdə hətta xəstə olmasına baxmayaraq, onu evdən çıxarmış, evin, həyətin qapısını qıfıllayaraq paytaxtda olan evlərinə getmişlər. Yaşamağa heç bir yeri olmadığından o, gah bir, gah da digər qohumunun evinə sığınmış, indi tələbi məhkəmə yolu ilə miras əmlakdan pay almaqdır.

Üçüncü bir fakt: Respublikanın dağ kəndlərinin birində yaşayan Reyhan Məmmədova pozulmuş miras hüququnu bərpa etmək üçün məhkəməyə müraciət etmişdir. Onlar ailədə üç qardaş və bir bacı olmuş, qardaşlarından ikisi vəfat etmiş, bacı isə ailə qurmuşdur, kiçik qardaşı ata-anası ilə birgə yaşayırdı. Ata-ana öldükdən sonra qardaşı notariat kontoruna müraciət edərək ondan başqa hüquqi varisin olmadığını bildirmiş, mirası qəbul edərək miras əmlaka hüququna dair şəhadətnamə alaraq evi və həyətyanı sahəni dövlət qeydiyyatına aldirmişdir. Reyhan Məmmədovanın evi, ailəsi olmasına baxmayaraq, uzun müddət xəstə anasına öz evndə qulluq etmiş, qardaşı mirası qəbul etdikdən sonra evin və həyətin qapısını qıfıllayaraq öz ailəsi ilə birgə həmin kənddə tikdirdiyi evdə yaşamağa başlamışdır. Reyhan Məmmədova isə anadan olub boya-başa çatdığı evə hətta gəlib-gətməkdən belə məhrum edilmişdir.

Əksər hallarda qız övladları miras əmlakla bağlı şikayətçi olmur, bu sahədə kişilərin üstün hüquqlarını normal qəbul edirlər. O halda məhkəmə orqanlarına müraciət edirlər ki, ailə həyatlarında uğursuzluqlar baş verir, yaşamağa yerləri və əmlakları olmur. Hətta bəzi hallara valideynlər ikinci dərəcəli varis olan oğlan nəvəsini birinci dərəcəli vərəsə olan qızından üstün tutur, sağlıqlarında əmlaklarını qızlarına deyil, oğlanları ölübsə, oğlan nəvələrinə vəsiyyət edirlər.

Göründüyü kimi, gender təminatı haqqında kifayət qədər hüquqi baza olmasına baxmayaraq, Azərbaycan cəmiyyətində qadın hələ də kişinin mövqeyinə çata bilməyib. Deməli, təkcə hüquqi bazanın olması kifayət etmir. Rayonlarda və kəndlərdə əksər qadınlar və kişilər milli mentalitetə uyğun düşünür, cinslərin oturmuş rolları, dərin kök salmış zərərli adətlər və gender bərabərsizliyi kimi amillər məsələnin müsbət həllinə imkan vermir. Bu məsələnin yeganə həll yolu insanlarımızın təfəkküründə dəyişiklik etməkdən keçir. Bunun üçün də geniş marifləndirməyə ehtiyac vardır.

Dünyanın ən hüquqlu qadını olan türk qadını zaman keçdikcə ictimai, siyasi və mədəni amillərin təsirindən hüquqi bərabərsizliyə uğramışdır. Metin Aydoğanın sözləri ilə desək: “Kadının toplumdakı yeri, özəlliklə Arap kultüriyle ilişkiye geçildikten sonra önemli oranda değişti, ancak hiçbir zaman eski Türk geleneklerinden tam olarak kopulmadı” (Aydoğan, 2018:15).

NƏTİCƏ

Əmlak insanın yaşayış vasitəsidir. Bu irqindən, cinsindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəs üçün eynidir.

Dünyanın ən hüquqlu qadın toplumunun bir parçası olan Azərbaycan qadınlarının əmlak, miras hüquqları qanunlarımızda ən yüksək səviyyədə qorunsa da, müxtəlif millətlərin və dinlərin qovşağında yerləşən Azərbaycanda əsrlərlə formalaşmış adət-ənənələr, milli mentalitet kimi amillər qadınların miras əmlaka sahiblənmək yolunda əngələ çevrilmişdir. Bütün bunların nəticəsidir ki, əmlak, miras hüquqlarının müdafiəsi uğrunda ən çox mübarizə apmaq durumunda qalan tərəf daha zərif olan, daha çox müdafiəyə ehtiyacı olan qadınlardır.

ӘДӘБИYYAT

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2018) “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, s.11-12
- Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsi(1999)
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu (2000), № 3, [http:// www.e-qanun.az/code/10](http://www.e-qanun.az/code/10)
- Azərbaycan Respublikasının Qanunu, (2006), [https://azertag.Az/ xeber/](https://azertag.Az/xeber/)
- Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu(2000), № 4.
http://isb.az/wp-content/uploads/2015/03/mulki_mecelle.pdf
- Aydoğan, Metin (2018), “Əski türklərdə kadının yeri”, [tps://mrasar.wordpress.co /2018/01/15/ Berki, Şakir.” Kuran da miras hukuku”, \[http://dergiler.ankara.edu.tr/ dergiler/38/304/2861.pdf\]\(http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/304/2861.pdf\)](https://mrasar.wordpress.co/2018/01/15/Berki,%20Şakir.%20Kuran%20da%20miras%20hukuku/)
- Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında”
- Mandalo, Mehmet. “ İslamiyetten Önce Türklərdə Aile Hukuku”,
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/206964>
[https://ato.az/2018/06/05/qadin-huquqlari-qədım türklərdə\)](https://ato.az/2018/06/05/qadin-huquqlari-qedim-turklerdə)
<http://www.qurantercumesi.az/4/nisa-suresi.html>
<http://fiqh.az/2017/12/05/qurana-%C9%99sas%C9%99n-qadinlarin-miras-haqqi/>

TÜRK TOPLUMUNDA CİNSİYET GÖSTERGELERİ

Yusuf GÖKKAPLAN*

Özet:

Tarihin her evresinde dil ve toplum birlikte yaşamışlar, kültür dili beslemiş dil de bu beslenme ile kültüre büyük katkılar sağlamıştır. Dil ve kültür arasındaki ilişki son dönemlerde disiplinler arası ilişkilerin artmasıyla da önem kazanarak çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışma alanlarından bir tanesi de toplum dilbilim veya budundilbilim olmuştur. Toplum dilbilim, toplulukların dili ile sosyo-kültürel yapı arasındaki ilişkinin dile nasıl yansıdığını, bu yansımaların dilde ne gibi değişimler yarattığını ve dildeki bu değişimlerin de kültüre etkisini inceleyen bir çalışma alanıdır. Her toplum, diline kendi öz kültürünün mührünü vurmaktadır. Bu sebeple dilde yer alan kimi unsurlar bize toplum hakkında ipucu verir. Diğer bir taraftan da toplumda yer alan dillik verilerin anlamlandırılması, sınıflandırılması ve algılanması noktasında da toplum ile dil arasındaki bağlantıyı kavramak, dil bilimi çalışmaları için bir hayli önem arz etmektedir. Biz de bu çalışmada Türk kültüründe cinsiyet göstergelerini toplum dilbilim çevresinde ele alarak, Türk toplumunda bu göstergelerin dilde hangi anlam ihtivasıyla kullanıldığını değerlendirmeye çalışacağız. Bununla beraber özellikle İslamiyet etkisiyle Türk dilinde gerçekleşen bir takım değişimlerin farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi de çalışmamız açısından önemli bir nokta olacaktır. Diğer bir taraftan son zamanlarda anlam bilim, anlam değişimleri, anlam kayması gibi konularda yapılan çalışmalara da dil-toplum ilişkisi açısından farklı bir bakış açısı kazandırabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplum Dilbilim, Metafor, Gösterge, Anlam Değişmesi.

GENDER IN TURKISH SOCIETY

Abstract:

Language and society, lived together in all of the period of history. Culture and language influenced each other within this period. This relationship between language and culture has increased interdisciplinary studies. One of these areas of work is sociolinguistics. Sociolinguistics, examines the contribution expressed by the relationship between societies and socio-cultural structure and the changes that this contribution made on the ground and the effects of these changes on the language. Whole society has a special meaning to its own language, so some elements on the top give us an important clue. On the other hand, in the meaning, classification and perception of language data in society understanding the relationship between society and language is very important for linguistic studies. In this study, we will examine gender indicators in Turkish society within the perspective of social linguistics. We will look at what meaning these indicators are used on the background. However, it is also very important to evaluate changes in the Turkish language, especially under the influence of Islam. On the other side, semantics, semantic change and meaningfulness studies in recent times is very important in terms of the source of work done on it.

Keywords: Semantics, Semantic Change, Meaningfulness, Metaphor.

1. KADIN SÖZCÜĞÜNE TOPLUMDİL BİLİMSEL BİR BAKIŞ

Dil sosyal davranışın en önemli simgelerinden biridir. Bilginin dil aracılığıyla doğal aktarımında; dili, kim olduğumuza, nereden geldiğimize, neye bağlı olduğumuza ilişkin önemli sosyal mesajlar vermek için kullanırız. Genellikle, insanların kullandıkları dile, lehçe ve ağız kullanımlarına, verdiği örneklerle ve hatta seçtikleri bir sözcüğe göre, geçmişlerine, karakterlerine ve niyetlerine ilişkin hükümler veririz. (Sebzecioğlu 2009)

Kişiyi tanımlayan hitap şekilleri bize, konuşmacının veya alıcının toplumsal konumu ve insanlar arası ilişki düzeyiyle ilgili ipuçları vermektedir. Buna benzer biçimde, seçtiğimiz tümceler de kültürel değerlere, kibarlık, saygı ve statü biçimlerine gönderimde bulunmaktadır.

Dilbilim çalışmalarının önem kazandığı son yıllarda, dilbilimin kimi konularda budunbilimle, kültür tarihiyle, felsefeyle, iletişim birimleriyle, müzikle bağlantılı olması kaçınılmazdır. (Sebzecioğlu 2009). Bu çalışma alanlarından bir tanesi de toplum dilbilimidir. Toplum dilbilim, "dil olgularıyla toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, bunların birbirini etkilemesini, birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkmasını, bir başka deyişle bu iki tür olgu arasındaki eşdeğerliliği inceleyen karma dal olarak tanımlanmaktadır. (Vardar 2007:144)

Toplum dilbilim alanı da bu yargıya bağlı olarak, dil ve toplum temelli bir başka yaklaşım, kendine özgü bir alanı olan dil etkinliği veya dil kullanımı üzerinedir. Yani dilin sosyal bağlamdaki kullanımı üzerine

* Erciyes Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, yusufgokkaplan@gmail.com

olan çalışmalar, belirli topluluklar içerisinde toplumsal ilişkilerimizi nasıl düzenlediğimiz hakkında bilgiler vermektedir. (Gök Kaplan 2016:2)

Türk toplumundan dışı cinsi ifade etmek için kullanılan kelimelere baktığımızda toplum-dil arasındaki sıkı münasebetin izlerini görmemiz mümkündür. Fakat Türk topluluklarının siyasi hayatı düşünüldüğünde birçok farklı topluluk ile kurduğu ilişkilerin dile yansımalarının da kaçınılmaz olduğunu görmekteyiz. Bu ilişki neticesinde dile giren yeni kelimelerin yanında, dilde mevcut bulunan kelimelerin anlamlarında da bir takım değişmelerin olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum zamanla o anlam ilgisiyle bir davranış biçimine de dönüşebilmektedir. Özellikle sanki bir kadın-erkek kimliği yokmuş gibi yeni kimlik yaratma çabalarının sıkça görüldüğü günümüzde bu konuya önem ve hassasiyetle yaklaşmak elzem hale gelmiştir. Zira Türk tarihinin bütün evrelerinde kadın önemli bir konumdadır. Bu önem ve hassasiyet diğer tüm topluluklara örnek olacak niteliktedir.

Tarihte yaşamış bütün Türk devletlerinde olduğu gibi göçebe ve yarı göçebe hayat yaşayan Kazaklar arasında da kadınlar, kapalı ve bir kenara çekilmiş bir hayat yaşamayıp, çarşaf gibi yüzlerini örtecek bir kıyafet giymezlerdi. Kadınların, erkeklerin toplantılarına katılmalarına izin verilirdi. Kazak ailelerinde kız çocuklara, erkek çocukları gibi davranılır, saygı ve sevgi gösterilirdi. Kız çocukları ile ilgili bir halk inancı, kızların sosyal statülerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu inanışa göre, “Misafir kızlar eşikte oturmamalıdır. Onlar, Ak Süyek (Ak kemik) diye isimlendirilen soylu sultanın soyundan gelen ve yaşlı insanlar için hazırlanan onursal yerlerde oturmalıdır. Aksi takdirde ev sahibinin başına bir talihsizlik gelebilir” (Mustafina 2007: 85). 18. yüzyılın başlarında Tevke Han zamanında, Kazakların örfi hukuku gözetilerek hazırlanan ve Jeti Jargı (Yedi Kanun) adı verilen kanun sistematığında, kadınların toplum içindeki hukuki durumlarına özel bir yer verilmişti. “Kadını inciten kişi, ondan özür dilemek zorundadır. Fakat kadının kendisi affetmesi halinde, yaptığı alçaklıktan dolayı para cezasına çarptırılır” şeklinde bir madde ile kadın özel bir konumda değerlendirilmisti (Klyashtrony vd. 2004: 324).

Bütün bu bilgiler ışığında öncelikle günümüzde dışı cinsi ifade etmek için kullanılan “hatun, katun, kadın” ve “avrat” sözcüklerini toplumdilbilimi çerçevesinde değerlendirmeye çalışacağız. Bugün bu kelimelerin hepsine aynı anlam çerçevesinde bakılsa da aslında her birinin karşıladığı genelden ziyade özel anlamlar mevcuttur. Kelimelerin kazanmış olduğu bu kendine özgü anlamlar, öncelikle kültür ve toplumun daha sonra ise onu ifade eden kimselerin duygu ve düşüncelerini yansıtmaktadır. Dili yaşayan bir olgu olarak düşündüğümüzde bu karşılıklı etkileşimin de kaçınılmaz olduğunu söyleyebiliriz.

Öncelikle kadın kelimesine bakacak olursak, Orhun Yazıtlarında “kağan eşi, imparatoriçe” anlamlarında kullanılmıştır. (Ercilasun 2016:685) Katun kelimesi ise, Eski Türkçeden itibaren “Hakan eşlerine veya yüksek seviyeli görevlilerin eşlerine verilen unvan; hakan eşi; kraliçe” anlamlarının yanı sıra “kadın, hatun, hanım” anlamlarını da kazanarak kullanım alanını genişletmiş, Türkçenin tarihi metinlerinde çoklukla bu anlamda kullanılmıştır. (Argunşah 2017:2) Katun kelimesi yukarıda verilen anlamların daralmasıyla zamanla sadece “kadın” anlamıyla kullanılmıştır. Osmanlı sahasında ilk metinlerden itibaren günümüze kadar “hanım, kadın” anlamını devam ettirmiş; ayrıca 15. yüzyıla kadar “padişah eşi ve kızı”, 16. yüzyılda “evli kadın”, 17. yüzyılda “kadın ev sahibi, patron”, 19. yüzyılda “haysiyet şeref ve itibar sahibi kadın” anlamları tespit edilmiştir. Çeşitli anlam daralmalarına uğrayan kelime günümüzde yalnız “kadın, hanım” anlamını korumuştur. (Argunşah 2017:7) Görüldüğü gibi “kadın” kelimesi Türk dilinin tarihi dönemlerinden bugüne kadar farklı kullanımlar ile çeşitli anlamlar ihtiva etmiş ve günümüzde uğradığı anlam daralması ile sadece cinsiyet ayrımı ifade eden bir biçimde kullanılmaktadır. Zaman içerisindeki bu değişim özellikle siyasi, kültürel ve toplumsal faktörlerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Zira eskiden sarayda padişah eşleri için bir unvan olarak kullanılan “hatun” kelimesi günümüzde sosyal medyada ve argoda eski anlamından uzak bir anlam ile kullanılmaktadır.

Günümüzde kadın kelimesi yerine “avrat” kelimesinin tercih edildiği de görülmektedir. Özellikle, Anadolu’da avrat kelimesi çokça kullanılmaktadır. Günümüzde bilinen manasıyla kullandığımız avrat kelimesi Arapçadan dilimize girmiştir ve araştırmacıların kanısı bu kelimenin avret örtülecek yer, edep yeri manasında olmasıdır. Yine avret kelimesi Arapçada “ön dişlerdeki açıklık, savaş sırasında saldırı veya ölüm gelebilecek açıklık, eksiklik” anlamlarının yanı sıra “örtülmesi gereken gizli şey, kadın ve erkeğin cinsel organı” anlamları ile mecazen kadın anlamında kullanılmıştır. (Güner 2013:2663) “Avret” kelimesi Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde, vücutta dinen örtülmesi gereken ve başkalarının bakması haram olan yerleri ifade eden bir fıkıh terimi olarak geçmektedir. Ayrıca “avret” Arapçada “eksik, gedik, açık; açılıp görünen şey; korkulacak zarar gelecek yer” gibi manalara gelir. Utanılan ve örtülmesi gereken her gizli şeye, özellikle insanın mahrem yerine “avret” denir ki kelime daha çok bu manada kullanıla gelmiştir. (Güner 2013:2663) Yukarıda avret kelimesine verilen anlamların yanında mecazen kadın anlamının da verilmesi

toplumsal bakış açısının bir kelimeye farklı anlamlar yüklemeye noktasındaki etkisinin görülmesi açısından oldukça önemlidir. Kadın kelimesi yukarıda zikredilen dönemlerin hiç birinde söz konusu anlam ile kullanılmamıştır. Diğer bir taraftan kelimenin ifade ettiği anlam evrenine genel olarak bakıldığında olumsuzluk ya da eksiklik ifade edebilecek durumlar için kullanıldığını görüyoruz.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle her iki toplumda da kadına bakış açısının dile nasıl yansıdığını açıkça görmekteyiz. Bir tarafta belli bir saygınlığı, itibarı ifade eden ve zamanla anlam daralmasına uğrayarak cinsiyet ifade eden bir kelime ile diğer taraftan örtünmesi, saklanması gereken yer, mahrem yer anlamına gelen bir kelime mevcut. Bu bağlam bize insan zihninde yer alan temel dil bilincinin onun ırkı, toplumu ve kültürel alt yapısı ile doğrudan doğruya bağlantılı olduğunu göstermektedir. Şöyle ki Türk toplumunda kadın ve avrat kullanımının sadece cinsiyet ayrımı noktasında birleştiğini bunların dışında kalan anlamların ise bu kelimelerin ifadesi esnasında göz ardı edildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca aynı kelimelere farklı anlamların yüklenilmesi ve farklı bir ifade biçiminin tercih edilmesi maruz kalınan farklı sosyolojik ve kültürel etkilere bağlanabilir.

Türk topluluklarının farklı topluluklar ile etikeleşimini göz önüne aldığımızda, Türk topluluklarının sosyo-kültürel yapılarını, geleneklerini, siyasi yapılarını, aile yapılarını, çocuk mefhumuna bakış açılarını mukayese ettiğimizde Türk topluluklarında kullanılan avrat kelimesinin dilimize Arapçadan geçen avrat kelimesi ile aynı anlam ambarını paylaşmadığını ifade edebiliriz. Türkler arasında kullanılan ve Türk erkekleri için önem ve itibar arz eden “at-avrat-silah” deyişi içerisinde yer alan avrat kelimesi şüphesiz sadece “dişi” manasında kullanılmamıştır. Bu deyiş içerisinde geçen kelimelerin her biri Türk erkeği için önemli unsurlardır. Göçebe kültürü benimsemiş, askeri yönü ile tarihte iz bırakmış bir millet için at ve silah her ne kadar önemli ise o millet için kadın da en az onlar kadar önemlidir. Dolayısıyla burada geçen “avrat” kelimesinin Arapça “avret” kelimesi ile anlamsal olarak örtüşmediğini açıkça söyleyebiliriz. Özellikle İslamiyet öncesi dönemlerde icra edilen metinlerde kadınların ideal erkek tipi olan alp tipi gibi ata bindiği, ok attığı, kılıç kullandığı ve gerektiğinde düşmanla savaştığı görülmektedir. (Özkan 2017:1) Bunun yanında kadının pasifleştiği evle sınırlı bir hayata mahkûm edildiği, kahramanlık vasıflarını kaybederek bir aşk ögesi haline geldiği metinler ise toplumun tarıma dayalı hayat tarzını benimsediği, üstün tabiat şartlarına ve tabiatüstü kuvvetlere bağlandığı yerleşik uygarlığın ve kültürün etkili olduğu dönemlere aittir. (Kaplan: 1997:41)

Bu düşüncelerden hareketle günümüzde kullandığımız “avrat” kelimesi Arapça “avret” ten değil “uragut” kelimesinden geldiğini her iki kelimenin de ifade anlam evrenini kıyasladığımızda uragut kelimesinin anlam olarak Türk kültürüne daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. “Uragut” kelimesinin kadın için kullanılan kelimelerden biri olduğunu ve bu kullanımın Clauson’da, Kaşgarlı’nın Divanın’da ve Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde çokça kullanıldığını söyleyebiliriz. Kelime “kadın, dişi, eş, zevce” anlamlarıyla tespit edilmiştir. (Güner 2013:2660) Fakat Türklerin İslamiyet’i kabul etmesi ve bundan sonra başlayan Türk-Arap etkileşimi ile avrat kelimesinin yaygınlaştığını ifade edebiliriz. Zira Clauson, Çağatay, Tenişev, Rasanen gibi araştırmacılar. Avrat kelimesinin “uragut” tan geldiğini ve bu ihtimalin çok güçlü olduğunu dile getirmişlerdir. (Güner 2013:2661)

Bizim burada vurgulamak istediğimiz nokta, günümüzde kullanılan “avrat” kelimesinin anlam ihtivasının Arapçada yer aldığı şekli ile değil Türkçenin tarihi seyri içerisinde yer aldığı şekli ile ifade edildiğidir. Bize göre, her iki toplumda yaşayan kadınların toplumsal statüleri, aile içerisindeki konumları, giyim-kuşamları ve dünya görüşleri ele alındığında bugün bizlerin avrat olarak nitelendirdiği adın “avret” ten değil “uraguttan” geldiği daha doğrudur.

2. METAFOR VE METAFORLU YAPILAR

Metafor konusuna değinecek olursak, metafor bir kavramın başka bir kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur. (Lakoff 1978:219) Metaforlar insanın dünyayı nasıl algıladığının, nesnelere, olaylar, hareketler vb. hakkında ne düşündüklerinin açık ifadesidir. (Kemal 2003:1) Metafor klasik görüşte bir söz sanatı, modern görüşte kavramsal sistemin bir parçası olarak dilin ve düşüncenin vazgeçilmez esasıdır. Metafor bir dildeki nesne isimlerinin anlam yönünden genişleyerek, esas anlamına yakın ya da bazı özellikleri yönünden bir benzerliği mevcut olan diğer bir nesneyi ifade etmek için kullanıldığı durumlarda ortaya çıkar. Bir başka deyişle sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması, gerçek anlam ile kastedilen yeni anlam arasında çağrışımın bulunması metaforu yaratır. (Kemal 2003:4)

Dilin kuruluşu ve semantik yapısı ulusların kültürü, örf-adeti, dini inancı, çevresindeki kültürlerle etkileşimi ve coğrafi yerleşik alanları gibi unsurların etkisinde kalmaktadır. (Kemal 2003: 57) Dolayısıyla metaforlu yapıları değerlendirirken dili ve o dilin yaşadığı dönemi bir bütün halinde almamız gerekir. Bir

metinde kullanılan metaforlu yapıların bize hitap etmesi için bizimle ortak dili konuşmaktan ziyade ortak anlam evrenine hitap etmesi de gerekmektedir.

Biz bu kısımda Nasihatü'ül Müluk'ta, Dede Korkut'ta ve Kazak destanlarında öne çıkan kadın metaforlarının kullanımını ele alacağız. Söz konusu bağlamlarda metafor kullanımı oldukça yaygındır ama özellikle kadın metaforunun kullanımı oldukça işlektir. Bu bağlamlarda kadın uzak durulması gereken, dikkat edilmesi gereken, er kişinin başına belalar açan bir unsur olarak veya bir kahraman olarak, iyi bir eş olarak işlenmiştir. Söz konusu bağlamları birlikte ele aldığımızda Nasihatü'ül Müluk'ta kadın metaforlarının yoğun olarak kullanıldığı bölüm, “Nisā sîretlerinüñ ve âdetlerinüñ beyânındadır.” şeklinde başlamaktadır ve “ma'lumuñuz olsun ki 'avrat tâifesi cümle on sınıfdur. Her birinüñ şıfatı, hayvânâtdan birinüñ şıfatına müşâbedür.” şeklinde devam etmektedir. Öncelikle burada bütün kadınlar 10 kısma ayrılmış ve hepsi de hayvanlar alemi içerisinde zikredilmiştir.

Bu bölümde yer alan metaforları sıralayacak olursak; biri maymun, biri keleb, biri jlan, biri katır, biri 'akreb, biri färe, biri tayr, biri dilki, biri koyun, biri hınzır. Burada yer alan metaforlar ile kültür arasında çok yakın bir bağ vardır. Ancak metafor ile kültürün ilişkisi bakımından kültürün metafor üzerindeki etkisi ve belirleyici gücü inkar edilemez bir gerçektir. Türkçe'de özellikle doğaya bağlı yani doğadaki nesnelere ve varlıkların insana uygulanması veya insan organ adlarının, vücutla ilgili sözcüklerin doğaya uygulanması sonucu ortaya birçok metaforlu sözcük çıkmıştır. Bunların yanında somutlaştırmalar ve kişileştirmeler sonucu ortaya çıkan birçok metaforlu sözcük de Türkçe'de sıklıkla kullanıla gelmektedir. (Nalbant 2006:30)

Buradan hareketle yukarıda sayılan metaforların doğadaki varlıkların insana uyarlanması sonucu ile ortaya çıkan metaforlar olduğunu söyleyebiliriz. Bunların içerisinde de en çarpıcı olarak “insan hayvandır metaforu” dikkat çekmektedir. Bu ve bunun gibi bir çok metaforu günlük yaşantımızda da sıklıkla kullanıyoruz. Yalnız burada farklı olan bir durum daha var, ki o da daha önce belirttiğimiz gibi, metaforların oluştuğu sosyo-kültürel ortamla sıkı bir bağlantı içerisinde olması. Şöyle ki kadına ait iyi huyların hepsinin koyun tabiatı altında verilmesi ve nihayetinde koyun tabiatlı kadının mübarek olarak atfedilmesi yazarın dünya görüşü ve eseri icra ettiği toplumun normlarına doğrudan bağlantılıdır. Nitekim Türk toplumunda cinsiyet ayırt etmeksizin herhangi birine koyun tabiatı atfetmek hoş görüyle karşılanmayabilir. Koyun metaforu daha çok uysal olan kişiler için olumlu manada kullanılacak bir metafordur; fakat burada koyun metaforu uysallığı, sessizliği, boyun eğmesi, zorluk çıkarmaması gibi özellikler ile ele alınmıştır. Bu özellikler her ne durumda olursa olsun değişmediği için olumlu olarak ele alınsa da temelinde hak ve özgürlüğün elinden alınabileceği bir pozisyonda olması, çevresinde olan biten bir takım şeylere sessiz kalması, hür ve özgür iradesini kullanamaması gibi özellikler ile olumsuz anlamlar da ihtiva edebilir.

Diğer bir taraftan kuş, kelebek gibi tabiatta güzellikleri ile ön plana çıkan ve daha çok olumlu yönleri alınarak oluşturulmuş metaforların yukarıda olumsuz yönleri ile ele alınması da yine aynı nedene bağlanabilir. Bu verilerden hareketle sadece dil kullanımının değil, anlam yüklemeninde bir milletin değer yargıları ile sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda işlenen metaforları gündelik yaşantımızda kullanırken herhangi bir cinsi mensubiyete dayandırmadan kullanmaktayız. Kadın'ı ifade eden diğer metaforlarda ise sürekli bir yönü ile aksi ve huysuz tavır sergileyen hayvanların özellikleri dikkat çekmektedir.

Bu noktada başka bir bağlamda ise kadın aşağıdaki göstergeler ile işaretlenmiştir. Dede Korkut Kitabında geçen kadın göstergerleri, “Birisi solduran soptur. Birisi dolduran toptur. Birisi evin dayağıdır. Birisi ne dersen bayağıdır.” şeklindedir.

Öncelikle burada gözümüze çarpan ilk şey ilk metinde kadına ait 9 olumsuz metafora karşı 1 olumlu mevcutken Dede Korkut Kitabında 3 olumsuz özelliğe karşı 1 olumlu özellik mevcuttur. Fakat olumlu özelliklerde yer alan gösterge ve metaforlar arasında farklılıklar mevcuttur. Birinde kadın koyun metaforu ile “ O gayet mübarektir. Kocasına karşı salihliğe, akıllığe, müşfikliğe ve ziyadesiyle faydalı olmaya gayret eder. Komşularına, akrabasına ve ehlibeytine hayırlar sunar. Hüdası emrine bağlıdır.” şeklinde alınmıştır. Dede Korkutta ise, “Evin dayağı odur ki kırdan yabandan eve bir misafir gelse, kocası evde olmasa, o onu yedirir içirir, ağırılar azizler gönderir. O Ayişe, Fatıma soyundandır hanım. Onun bebekleri yetişsin. Ocağına bunun gibi kadın gelsin.” şeklinde ele alınmıştır. Buradan hareketle 2 farklı toplumda yer alan kadın tipi karşımıza çıkmakta. Şöyle ki birinde sadece kocaya karşı hayırlı bir kimse olması merkezli bir beklenti ve birine muti olma durumu mevcuttur. Diğerinde ise topluma mal olmuş bir unsurun kadın aracılığı ile davranışa dönüşme biçimi söz konusudur.

Diğer olumsuz metafor ve göstergelere baktığımızda ise, Solduran Sop-Hınzır adetli avratla, Dolduran Top-Akrep Huylu avratla ve Ne Kadar Dersen Bayağı-Kelebek adetli avratla ifade edildiğini görürüz. Burada yer alan metafor ve göstergelerin aç gözlülük, ahlaki çöküntü, topluma karşı olumsuz bir duruş gibi olumsuz düşünceler etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Temelde yer alan fark ise bu olumsuzlukların

ifade biçimlerindedir. Özellikle Türk kültüründe kadının rolüne bakıldığında bu kavramların yer almadığını görmemiz mümkündür.

Buna benzer bir durumda Kazak Destanları'ndaki kadın motiflerinde de görülmektedir. Karaşay Kız Destanı'nda Kazak toplumunda yer alan kadın motifi hakkında önemli bilgiler almaktayız. Destan konusu kısaca şöyle geçmektedir. Hayvanlarını otlatan yiğit Koşambay, yolda karşılaştığı Toman Batır ile gücünü denemek amacıyla dövüşür. İki yiğit sonra arkadaş olurlar. İki dost, sürülerini otlatırken uzaktan gelen bir yiğit görürler. Yiğit, yaklaşıncaya bu kişinin erkek gibi zırh giyinmiş, elinde savaş aletleri olan bir kız olduğunu anlarlar. İki arkadaş önce ona pek önem vermezler. Karaşay Kız onlarla dövüşerek gücünü gösterir. Böylece üçünün de gücünün birbirine denk olduğu görülür.

Artık dost olan üçü, hayvanları birlikte otlatmaya başlarlar. Karaşay Kız artık güven duyduğu arkadaşları Koşambay ile Toman Batır'a bir derdi olduğunu söyler. Bu sıkıntısının çözümü için onlardan yardım ister. İki yiğit, Karaşay'a yardım etmeye söz verirler. Memleketlerine dönerken Karaşay'ın ili Nayman'a varırlar. Karaşay Kız'ın derdi, anne ve babasının borcuna karşılık satılmaktır. Ancak Karaşay, bu duruma karşı koyarak savaşmış ve kaçmıştır. Toman Batır ile Koşambay, Kazıbek'in huzuruna çıkarak Karaşay'ın derdini anlatırlar. Kazıbek, yarış düzenler. Toman ile Koşambay bu yarışa katılmazlar. Kazıbek halkın gözünde yücelen iki yiğide verdiği sözü tutar. Böylece Karaşay Kız, yalancıyla beraber ana babasının yanına sağ salım varır. Destan, Karaşay'ın isteğine kavuşması ile biter.

3. SONUÇ

Bütün bunlardan hareketle Türkçe kelimelerin Türk sosyo-kültürel yapısı ile bir bütün olduğunu, kelimelerin anlam ihtivalarının da bu paralelde olduğunu, bir kelimenin Türk toplumuna ait bazı bilgileri de beraberinde taşıdığını ifade edebiliriz. Özellikle yabancı dillerle etkileşimin oldukça fazla olduğu şu günlerde, dilimize giren yabancı kökenli sözcüklere Türkçe karşılıklar verilirken, o sözcüğe verilecek Türkçe karşılığın kültürümüze ve yaşam biçimimize de uygun olması gerekmektedir. Türkçe karşılık sadece işlevselliği yönüyle değil, toplumun kültürüne yakın semantik yönüyle de ele alınmalıdır. Aksi takdirde karşılık bulunan sözcükle beraber toplum yapımıza uygun olmayan, kültürümüze uzak kalan bir davranış biçimi de hayatımıza girebilir.

Sonuç olarak, günümüzde kullanılan "hatun, hanım, kadın, avrat" gibi sözcüklerin Türk topluluklarının tarihi evreleri içerisinde temelde cinsiyet ayrımı için kullanılan adlandırmalar olduğunu söyleyebiliriz. Bu göstergeler Türk topluluklarında, Türk toplumunun bakış açısını ihtiva eden anlamlar ile ifade edilmektedir. Günümüzde bu kelimelerde anlam daralması görülse de, argoda veya sosyal medyada yeni anlamlar kazanmış olsa da her zaman kadına ait itibar ve saygıyı ihtiva etmişlerdir. Diğer taraftan "avret" sözcüğünden gelen ve Arapçada "avrat" olarak kullanılan sözcüğün içerdiği anlam Türk kültür ve toplum yapısına uygun anlamlar değildir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan (2009), "Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim", Ankara, TDK
- Aksan, Doğan (1978), Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, 2. baskı, Ankara.
- Aktaş, Şerif (1986), Edebiyatta Üslup ve Problemleri, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Argunşah, Mustafa (2017), "Türkiye Türkçesindeki Kadımla İlgili Temel Söz Varlığının Tarihi Gelişimi" Amasya, Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatında Kadın Sempozyumu.
- Barthes, Roland (1993), "Gösterebilimsel Serüven", (Çev. Mehmet-Sema Rifat), İstanbul, YKY.
- De Saussure, Ferdinand (1998), " Genel Dilbilim Dersleri", (Çev. Berke Vardar), İstanbul, Multilingual.
- Ellul, Jacques (2012), "Sözün Düşüşü", (Çev. Hüsamettin Arslan), İstanbul Paradigma Yay.
- Gündüz, Ahmet (2012), "Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi" International Journal of Social Science, Volume 5, s. 129-148
- Güner, Nurhan (2013), "Kadımla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Uragut" Ankara, Turkish Studies, s. 2659-2668.
- Karaağaç, Günay, (2013), "Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim)", İstanbul, Kesit Yay.
- Kemal, Mağfiret (2003), Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor, Ankara.
- Kıran, Zeynel (1996), "Dil Bilim Akımları", Ankara, Şahin Matbaası
- Lakoff, George, JOHNSON, Mark (2003), Metaphors We Live by, Çevirisi: Metaforlar, Hayat Anlam ve Dil, Çeviren: Yavuz Demir, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Lewis, Geoffrey (2007), “Trajik Başarı Türk Dil Reformu”, (Çev. Mehmet Fatih Uslu), İstanbul, Paradigma Yay.

Nalbant, M. Vefa (2006) Buldan Türkülerinde Metaforlu ve Metonomili (Deyim Aktarmalı ve Ad Aktarmalı) Sözcükler, Buldan Sempozyumu, Denizli.

Özkan, Nevzat (2017) “Gagavuz Destanlarında Kadın Kahramanlar” Amasya, Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatında Kadın Sempozyumu.

Rifat, Mehmet (1990), “Dilbilim ve Göstergebilimin Çağdaş Kuramları” İstanbul, Düzlem Yayınları

Rifat, Mehmet (1998), “XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 2. Temel Metinler” İstanbul, YKY

Rifat, Mehmet (1998), “XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları 1. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler”, İstanbul, YKY

Sebzecioğlu, Turgay (2009), “Toplumsal Davranış Olarak Dil”, <http://www>.

ФЕМИНИЗМ ИДЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ИДЕЯҒА БЫҚПАЛЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ: ИСЛАМДЫҚ КАНОНДАР ЖҮЙЕСІ

филос.ғ.д., профессор **Қ.А. ЗАТОВ***
С.Б. КАГАЗБЕКОВА**

Түйіндеме:

Мақалада қоғамдағы әйелдерге қатысты гендерлік мәселелер қарастырылады. Батыс Еуропадан бастау алған феминизм идеологиясы мен қозғалыстары сипатталады. Гендерлік қатынастарға ғылыми әлеуметтік талдау жасалып, исламдағы гендерлік қатынастардың өзіндік сипаты талқыланады. Феминистік идеологиямен басталған қоғамдағы әйелдің рөлін шариғатпен ұштастыра отырып, ұлттық идеологиямен салт-дәстүрге сай келетін қазақ қоғамындағы әйел статусына сипаттама жасалады. Сондай-ақ, қазіргі исламдық феминизмдер Құран және Сүннетті негізге ала отырып исламдық этиканың принциптеріне сәйкес көп эгалитарлық түсіндірмелер ұсынынады. Осы мақалада күрделі заманауи құбылыстың негізгі детерминанттары - ислам феминизмі қысқаша сипатталады.

Тірек сөздер: *Феминизм, гендер, мұсылман әйел, ислам феминизмі, гендерлік теңдік.*

SOME ISSUES OF FEMINISM IDEOLOGY INFLUENCE ON GENDER IDEA: THE SYSTEM OF ISLAMIC CANONS**Abstract:**

The article examines the gender problems of women in society. It describes the ideology and movement of feminism, originating from Western Europe. He defines gender relations and discusses the views of Islam on gender issues. And considered the role of women in society, which began with a feminist ideology and a combination with Sharia. Also characterizes the status of women in the Kazakh society, according to Kazakh tradition and national ideology. Contemporary Islamic feminisms, already quite diverse, deconstruct preceding Islamic interpretations, proposing more egalitarian re-readings and reconceptualizations of Islamic tradition while preserving the centrality of classical textual sources (Qur'an and Sunnah) as fundamental references, the valoric hierarchies being reorganized according to the principles of Islamic ethics. In the following article we will very briefly outline some of the main determinants of this complex contemporary phenomenon – Islamic feminism(s).

Keywords: *Feminism, gender, Muslim women, Islamic feminism, gender equality.*

Кіріспе

Қазіргі кезде қоғамдағы әйелдің орны мен рөлі туралы таным, түсініктер, сонымен тығыз байланыстағы әйел бейнесі жөніндегі қалыптасқан ұстанымдар мен әлеуметтік үрдістер ерекше өзекті мәселеге айналып отыр. Алайда, әйел мәселесі мен гендерлік тақырыптың, жыныстың теңдігі мен арақатынасы мәселесінің әлемдік тарихта ғасырлардан бері көтеріліп келе жатқаны белгілі. Осындай өзекті мәселенің шығу тарихына қысқаша шолу жасасак.

Феминизм (femina- латын. әйел) – біріншіден XVIII ғасырда Англия мен Америкада әлеуметтік құқық саласында әйел теңсіздігі, әйелдердің дауыс беру құқыларының жоқтығы, ерлермен қатар кәсіби қызметпен айналыса алмағандарын ұран етіп, онымен күресуге бағытталған әйелдер қозғалысын білдірді. Екіншіден, әйелдер қозғалысының практикалық идеялары мен ұрандарының теориялық тұжырымдамасы. Феминизм Еуропа елдері мен Америкада бастау алғанымен әлемдік әйелдер қозғалысының көрінісі болды.

Феминизм – әйелдер наразылығының жарылысы, әйелдер төзімділігінің шегі, зұлымдық пен күйзеліске түскендердің көтерілісі. Ол қатал «аяқты байлау» (бинтование ног) дәстүрінің құрбаны болып келген қытай әйелдерінің де атынан сөйледі. Сондай-ақ феминизм «сатти» деп аталатын әйелдерді қорлаған үнді дәстүріне де қарсы тұрды. Сатти дәстүрі бойынша күйеуі қайтыс болған әйел өлген күйеуімен бірге көмілетін болған. Себебі, әйелінің жасаған күнасынан күйеуі қайтыс болды деп санаған. Сонымен қатар феминистер Таяу шығыста қалыптасқан «Құдай соты» деп аталатын ежелгі

* Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, kairat_1966@list.ru

** Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің докторанты, paradise-gannat@mail.ru

дәстүрді де сынға алады. Оған сай, күйеуі әйелі көзіне шөп салды деп күдіктенсе, әйелінің аяқ-қолын байлап суға тастайтын болған. Ал егер әйел жазықсыз болса оған Құдай өзі көмектеседі деп сенген. Ежелгі Римде де сенімсіздікке күманданса, екі қолын улы жылан паналайтын тастың арасына кіргізетін. Жылан шақпаса күнәдан ақталды деп есептеген.

Еуропада да әйелдерді кемсітушілік жүйесі күрделірек болды. XVIII ғасырда ағартушылық идеясын ту еткен либерализм идеологиясы етек жайды. Қоғам ақыл қағидаттарына сәйкес құрылуы керек және туылғаннан бастап әрбір адам табиғи құқықтарға ие болды, олар – еңбек ету, әл-ауқат, бостандық, әділдік және бақыт. Алайда, «Адам» сөзі тек ер адамдарға ғана қатысты болды. Әйелдер ақыл иелері қатарына кірмеді. Олар табиғи құқықтарға да ие бола алмады. Сондықтан да оларды сайлауға қатыстырмау, жоғары білім алмауы, ажырасу қиындықтары, әйелдердің мүлікті иелену және басқару құқығынан айыру заңды құбылыс болды. Алғашқы феминистердің басты мақсаты – заңнамалық реформа талаптарын өзгерту, әйелдерді азамат қатарына қосу, туылғаннан табиғи құқықтарға ие болу. Феминизмнің бірыңғай анықтамасы жоқ. Бұл термин XIX ғасырда қоғамдық өмірді өзгерте алатын және өзі де сол қоғамда қауымдастық пен өзара қарым-қатынас негізінде өзгеретін «Феминист әйел» туралы жазған француз теоретигі Чарльз Фурьердің атымен байланысты болды. Ч. Фурьердің айтуынша, «әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту әлеуметтік прогрестің басты көзі» (Чарльз Фурье, 2017:174).

Батыста феминистік қозғалыстардың бірінші толқыны XIX ғасырдың ортасында пайда болды. Ол кезде әйелдердің заңды мәртебесі негізінен мүлікпен бірдей болатын. Құлдар тәрізді (ерлер де, әйелдер де) әйелдердің де нәсіліне қарамастан мүлікке ие болуға құқы болмады. Оларға дауыс беруге тиым салынды. Әйелдерді оқуға қабылдайтын екі ғана шағын колледж болды. Құндылықты жою жолындағы қозғалыста белсенділік көрсеткен көптеген әйелдің (афроамерикалық және ақ нәсілді) тәжірибелері теңдікке деген сенім орнауына және феминистік қозғалысты бастауға қажетті ұйымдастырушылық дағдылар қалыптасқанын көрсетті.

Феминистік наразылықтар арқасында XIX ғасырдың аяғында әйелдер өміріне қатысты заңдық шектеулердің тым қатандығы жөнінде мәселе көтерілді. Сол кезден бастап (әлі күнге дейін) оқу орындарында әйелдердің саны өсіп келе жатқаны анық. Бұл уақытта феминистер әйелдердің дауыс беру (сайлау) құқығына қол жеткізуі үшін бас күшін салды. 1920жылы Конгресс әйелдерге сайлау құқығын беретін 19 түзетуін қабылдады. Осы қабылдаудан кейін феминистік белсенділік бәсеңдеді. Сол кездерде феминизм аясында үш негізгі топ қалыптасты.

Бірінші топ (либералдық феминистер) саяси және кәсіби ұйымдарға қатысу жолымен құрылды және әйелдердің тең құқықтары үшін күрес жүргізді. Олар әлеуметтік өзгерістер жасауды талап етті: таңдаулы мемлекеттік мектептер мен жоғары оқу орындарына қыздар қабылдансын және жұмыс берушілердің «тек ерлерге арналған жұмыс» деген жарнамасын таратуға тиым салынсын деген талап қойды. Алайда, XX ғасырдың 60-жылдары әйелдердің екі тобы одан әрі өзгерістер жасау мақсатында істерін жалғастырды. Бұл – феминизмнің екінші толқыны деп аталды.

Екінші топ (радикалды феминистер) (1960-1990 жж.) феминизмге азаматтық құқықтар үшін күрес жүргізу және Вьетнамдағы соғысқа қарсы қозғалыстар арқылы келді. Олар түбегейлі әлеуметтік өзгерістерді талап етті. Олар қоғамның әйелдерге қатысты қолдану дәстүріне инсект (үйден шығармау), үйдегі зорлық-зомбылық және күнделікті зорлауға қатысты хабардар болуын насихаттады.

1990 жылдан бастап феминистердің үшінші толқыны деп аталатын жаңа тобы шықты. Феминизмнің алдыңғы толқындары қатты әсер еткен қоғамда өскен Үшінші толқындық феминистер, әйелдердің жағдайы жақсарғанын ескертті. Бұлар жыныстық қауіп - қатер мәселесінен гөрі әйелдердің жыныстық еркіндік мәселесіне көңіл бөлді.

Үшінші топ (гендерлік тәсіл) (1990 ж. кейін) нәсілшілдік, таптық теңсіздік, теңсіздіктің басқа түрлері әйелдердің әртүрлі топтарына әсер етуін мәселе етіп көтерді (David B.Brinkerhoff, 2013:199).

Феминизмнің әртүрлі теорияларға, түсініктерге және қағидаттарға негізделген көптеген феминистикалық суб-топтары бар, мысалы: радикалды феминизм - марксистік феминизм - либералдық феминизм - социалистік феминизм - Ислам феминизмі - Қазіргі феминизм - Анти-радикал / антиархистік феминизм - Африкалық феминизм - Афган феминизмі - Қара феминизмнің мәдени феминизмі - Қарама-қарсы феминизм - Экономикалық феминизм - Француз феминизмі - Жапон феминизмі - Еуропалық феминизм - Материалистік феминизм - рухани феминизм - Үшінші әлем феминизмі т.б.

Ең атақты феминистер – атақты «Әйелдердің құқықтарын қорғау» (1792 ж.) еңбегінің авторыағылшындық Мэри Уоллстонкрафт, «Екінші жыныс» еңбегінің авторы Семона де Бовуар, Әйелдік құпияны жазған американдық Бетти Фридан, алғаш болып штаттағы Оберлин колледжін

тамамдаған американдық Люси Стоун өздерінің бар күш-қуатын білім мен дін саласындағы, отбасындағы әйелдер бостандығына арналған дәрістер оқуға арнады және наразылық акцияларына шықты. Олардың қатарында сондай-ақ американдық феминистік Элизабет Кейди Стэнтон, Френсис Райт, Сюзен Энтони, Айда Рос Уайли болды. Феминистік пікірлерді қолдаған еркектер де аз болмады. XIX ғасырдың атақты феминистерінің бірі ағылшындық – Джон Стюарт Милль. Ол парламент мүшесі болғандықтан мемлекеттік жоғары лауазымды қызметтеріне әйелдердің де сайлануына тең құқын беруді талап етті. Осылайша, алғашқы феминизм әйелдерге қатысты ең маңызды мәселелерді көтерген. Феминизм батыс елдеріндегі әйелдердің өз саяси құқығын қорғаудан басталып, «эмансипацияға» (биоэлеметтік теңдікке жету) одан әрі қарай гендерге ұласты.

«Gender» сөзі ағылшын тілінен аударғанда жыныс (еркек, әйел) дегенді білдіреді. Ең алғаш гендер терминін өткен ғасырдың 80-жылдары ағылшын тілді зерттеуші әйелдер ғылыми айналымға енгізді. Қазіргі таңда бұл термин халықаралық деңгейде қолданылып келеді. «Гендер» мен «жыныс» ұғымдарына тоқтала кетсек, жыныс әйелдер мен ер адам арасындағы биологиялық сипаттағы айырмашылықтарды білдіреді, ал гендер ұғымы олардың арасындағы әлеуметтік конструкт ретінде қарастырылады.

Гендер – адамның психологиялық және әлеуметтік дамуын негіздейтін жеке тұлғаның базалық сипаттамаларының бірі. Гендердің құрылымы төрт жақты: биологиялық жынысымен, гендерлік стереотипімен, гендерлік нормамен және гендерлік ұқсастығымен толықтырылады. Ер мен әйелдің физиологиялық ерекшеліктері, тән-тұрпатының әр түрлілігі, т.б. биологиялық сипаттамасы болып табылады. Гендерлік қатынастардың жаңа парадигмасының пайда болуы, ерлер мен әйелдердің тең мүмкіншіліктерін қамтамасыз ету – жаңа демократиялық Қазақстанның қалыптасуының жарқын көрінісі. Осыған орай гендерлік сана мен гендерлік қатынастардың жаңа үлгісін жасау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр (3,2001:241).

«Гендерлік теңдік» - әйел мен еркектің тең құқықтығы мен қоғамдық өмірдегі әлеуметтік бірегейлігі. Алайда «Әйелдер билікке келгісі келеді, бұл мәселені сондай әйелдердің қозғап жүрген нәрсесі», деген қоғамдық пікірде орын алған түсініктер де бар. Мәселе, билік басына жармасқанда емес. Мәселе – таңдауда. Әйелдердің бәрі билік басына бармайды. Өйткені, кейбіреулердің қабілеті бар, кейбіреулерінікі жоқ, еркектер де сол сияқты. Әрбір адам бірдей емес. Көбінесе, мүмкіндігінше, әйелдер баласын бағып үйде отырады, бірақ әйел адамда да таңдау болуы керек. Егер қабілеті, талпынысы болса, жолдасы оның қоғамдық қызметпен айналысқанын мақұлдаса, неге әйел онымен шұғылданбауы керек?.. Гендерлік теңдік деген осы (Айқын, 2007: 3). Әйел табиғатының ашылуы оның әйелдік бақытына байланысты. Қазақтың ертегілерін, жыр-толғауларын оқып отырсақ, әйел табиғатын оның Құдай жаратқан міндеттерінен тыс қарастырмайды. Олай болса, қазіргі қазақ әйелдері де сол мұраттан алшақтамағаны ләзім.

Қазақстан көп конфессиялы мемлекет болғандықтан соңғы жылдары қоғам өмірінде діннің рөлі өсіп отыр. Халқымыздың 70 пайыздан көбі мұсылман болғандықтан Ислам дінінің рөлі артуда. Ислам бағытта жан-жақты ғылыми зерттеулер жүргізілуде. Солардың бірі қазіргі қоғамда актуалды болған «гендерлік теңдік» мәселесі. Жалпы Ислам дініндегі гендерлік тәжірибе мен стратегияларды зерттеу негізінде гендер ұғымы жеке даралықтан әлеуметтік діни-мәдени категорияға айналды. Ислам діні гендерлік әділетсіздікті, әйел баласына зорлық-зомбылықты қолдануды және оны кемсітушілікті қабылдамайды. Ислам адамдарды нәсілі мен ұлты, атақ-дәрежесі мен шығу тегіне қарап емес, адамның тақуалығы мен көркем мінезі, рухани кемелдігі және адамдығына қарап таразылайды. Гендерлік саясаттың түпмәнінен Исламдағы толеранттылық туындайтыны анық. Алла тағала Қасиетті Құран кәрімде: «Уа, адамдар! Шүбәсіз, сендерді бір ер мен бір әйелден жараттық..!» - деген аят бар (Құран, 2015: 517). Бұдан көретініміз ислам дінінде әйелге немесе ер адамға қатысты ешқандай кемсітушіліктер жоқ. Керісінше, исламдық көзқарасқа сай, әйел мен еркектің физиологиялық жағынан әртүрлі болғандықтан, олар тек бірін-бірі толықтырып отырады.

Марго Бедран мен Мириям Кук араб әлеміндегі феминизмнің маңызды үш кезеңін анықтады:

- 1860-1920 жылдар көрінбейтін әлеуметтік гендерлік рөлдердің сынына негізделген феминизм кезеңі, әсіресе Мысырда, онда жоғары және орта санаттағы әйелдер өз ойлары мен идеяларын әдебиет пен поэзия арқылы білдірді;
- 1920-1960 жылдар әлеуметтік белсенді кезеңі (Мысырда - 1920-1950 ж.ж., Ливан, Ирак, Сирия – 1930-1940 ж.ж., Судан – 1950 ж.) мұсылман әйелдері құқықтарын қалпына келтіруге бағытталған қоғамдық феминистік қозғалыстар кезеңі;
- 1970 жылдардан бастап бүгінгі күнге дейін жаңарған феминизм кезеңі (Margot Badran and Miriam Cooke, 1990).

Феминизмнің барлық үш түріне тән әйелдердің талаптары білімге, жұмысқа, дауыс беруге, сайлауға қатысуға, еркін жүруге, гендерлік сегрегацияны жоюға бағытталған. Сондай-ақ отбасындағы құқықтарды кеңейтуге, некеге тұруға немесе анасының ажырасуы жағдайында баланың қамқорлығына алу мәселелері көтерілген.

«Ислам феминизмі» терминін 1990-шы жылдары бірқатар елдерде қолданысқа ене бастады. Бұл алдымен мұсылмандардың жазбаларында пайда болды. Иран ғалымы Зибә Мир Хоссейни 1992 жылы «Zanan» атты Тегеран әйелдер журналына жазған мақаласында ислам феминизмінің қолдануын көрсетті (Ziba Mir-Hosseini, 2000). Саудиялық ғалым Мэй Ямани 1996 жылы «Феминизм және ислам» аты еңбегінде: «ислам феминизмі» - әйелдердің құқықтарын ислам контекстінде қорғайтын адамдардың дискурсы мен әрекеттерін сипаттайтын идеология деген анықтама береді (Mai Yamani, 1996: 1-2). Голә Нилүфер, Есім Арат, Фериди Аджар Түркияда пайда болған жаңа феминистикалық парадигманы сипаттау үшін ислам феминизмі терминін қолданған (Nilüfer Göle, 1996). Сонымен қатар, оңтүстік африкалық белсенді Шамима Шейх, Мысырдағы Омайя Абу Бақр, пакистандық-амерекандық Асма Барлас, батыс Африкада тұратын американдық Амина Вадудтар мақалаларында осы терминді жиі пайдаланды. 90 - шы жылдардың ортасына қарай ислам феминизмінің дәлелдемелері әлемнің бірқатар елдерінде қолданысқа енді (Margot Badran, 2002).

Майсам Фаруки мұсылман әйелдің жеке басының көзін - мұсылман болу мәртебесі ретінде қарастырады, ол жыныс пен нәсілдік айырмашылықтан гөрі біртұтас теологиялық, рухани және діни көзқарастарға тәуелді болады. Исламдағы теңдік рухын табу үшін феминистикалық жоба емес, ислами бағыт керек. Мұсылман қауымдарындағы әйелдердің мәртебесі ислам түсіндірілуі мен ислам заңдарын қолдану арқылы беріледі (Maysam Al Faruqi, 2000: 74-76).

Ислам феминисттері ислам құқығы бойынша мұсылман әйелдердің алдында кездесетін кейбір теңсіздіктер кездесетінін айтады және олар мұсылман әлемінің басым бөлігінде жиі отбасылық заңға немесе жеке мәртебе туралы заңға сілтеме жасайды. Суад Джозефтің айтуынша, әсіресе отбасылық құқық ислам әлемінде «феминисттік күресдің негізгі белгісі». Бірақ ислам феминисттері жеке тұлғаға қатысты ислам құқығын жоюды емес, керісінше, олар әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейтудің шешімі ислам негіздерін түсіндіру арқылы табылуы керек деп пайымдайды. Ислам феминисттерінің басты дәлелі - Құран барлық адамның теңдігі мен әділеттілік принципін қолдайды, алайда бүгінгі мұсылман қоғамдарындағы әйелдер мен ерлердің теңдігі патриархиялық идеялар, әдет-ғұрыптар мен тәжірибелер арқылы бұзылған (Suad Joseph, 2000: 20).

Батыстан бастау алған «гендерлік теңдік» деп ұрандаған батыс әйелінің келбетімен шығыстағы әйел келбетінің сипаты екі бөлек. Сондықтан, осындай біріне-бірін тартатын және осы тартылыс арқылы қайшылық құрайтын шығыс және батыс әйелінің келбеттері «алтын аралық» арқылы шешімін тапқандай болады. Бірақ осы жерде «бұл аралықтың өзінің басты ерекшеліктері мен негізгі белгілері қандай, өлшемдері неде?» деген сауал туындайды. Бұл тұста, Орта Азиялық дәстүр мен Қазақстанның таным-түсінігін үлгі ретінде ұсынуымызға болады. Бұны этноцентристік көзқарас деп бағалаудан аулақ болуымыз керек. Себебі, біріншіден, бұл аймақ тек идея жүзіндегі алтын аралық қана емес, географиялық орналасуы жағынан да аралық, тұтас Еуразиялық кеңістіктің орталығы болып табылады. Екіншіден, тарих белестеріне жүгінсек, түркі халықтарының әлемдік таным-түсініктері этика мен адамгершілік, ізгілікті қарым-қатынастық ұстанымдар бойынша елеулі орын алатындығын негізге алуымызға болады. Үшіншіден, Орта Азия мен Қазақстан, Түркия сияқты мемлекеттер жалпылама алғанда, зайырлы исламдық үлгіні бетке ұстайды немесе оған бет бұрған. Төртіншіден, бұл географиялық кеңістікте өзіміз өмір сүргендіктен, ол бізге жат емес, болмысымыз бен ішкі жан-дүниемізге генетикалық жағынан да, табиғи түрде де жақын, нақтырақ айтқанда тарихи дәстүр бойынша ұлттық бірегейленуге келіп тоғысады.

Осы модельді, сәйкесінше, батыстық үлгідегі гендер мәселесіне де қолдануға болады. Ендеше, Батыстық гендерлік ұстанымдардың да қалыптарын тұтастай біздің елімізге көшіре салу қаншалықты адасу туғызатын болса, қазіргі араб-мұсылмандық шығыстағы әйел бейнесін Қазақстанға дәл солай көшіре салу да сондай деңгейдегі ауытқу болып табылады деп айта аламыз.

Ислам және әйел, әйелдің исламдағы орны, ислам дініндегі әйелдің тұрмыстық деңгейлері сияқты түйткілдер тоғысы мен батыстағы гендерлік саясат, американдық әйел бейнесі деген сияқты бүгінгі күні шешімін табуға сұранып тұрған мәселелерде, біз қашанда, өзіміздің ұлттық үлгімізді естен шығармауымыз керек. Бұл – ұлттық идеяның басты ұстанымдарының біріне келіп саятын объективті қажетті құрылым болып табылады. Осы тұста, С. Нұрмұратовтың: «Шығыстық ділге сәйкес келетін ерекшеліктер мен Батыстық өркениеттік сипаттардың жетістіктерін синтездеу арқылы еліміздің өзгешелігіне сай келетін ұлттық идеяны, құндылықтық бағдарларды анықтау мәселесі тұр», -

деп пайымдаған пікірлерінеде тоқталып өтсек, ұлттық идея дегеніміз – ұлттық тіл, дін, діл, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр т.б. (Нұрмұратов С., 1991:109). Егер ол түбегейлі зерттеліп, өзінің болашақтағы теориялық бағдары мен практикалық жоспарлары құрастырылып, әрбір элементі нақты талданып тұжырымдалса, оның жүзеге асыру жолдары тиянақталса, қоғамдағы әйелдің ұлттық бейнесін де маңызды мәселе ретінде бұған арнайы кіріктіруіміз қажет деп пайымдаймыз. Осы мәселеге қатысты Ж. Молдабеков: «Ұлттық идея мен салт-дәстүрді өзара ұштастыруда әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің сабақтастығы орын алса, тұлғалық тәжірибе мен тұлғаны жандандыруда әдептанудың атқарар қызметі ауқымдарық,-деп өзінің ойын жалпылама әдіснамалық тұрғыдан негіздеген болатын (Молдабеков Ж., 1982:114).

Жаңа гендерлік тұжырымдаманың әлеуметтік құрылымы, мәдени және тарихи дәстүр, ұлттық менталитет контекстін белсенді және ынталы зерттеуді қалайды. Қазақстанда, саясиетникалық қоғамда гендерлік құрылым көптеген этникалық дәстүрлердің, ең алдымен, қазақ халқының этникалық ерекшелігіне сәйкес жасалады.

Ұлттық идеяның басты сүйенері мен субстраты тарихилық қағидадан тамыр тартатындығы белгілі. Олай болса, қазіргі қоғамдағы әйел бейнесінің құрылуы оның халқымыздың тарихымызда қалай орын алғандығымен келіп тоғысуы тиіс. Түркі-қазақ дүниетанымын философиялық тұрғыдан зерттеушілер көп жағдайда, бұрынғы кездегі қоғамымызда әйелдің құрметті қоғам азаматы болып ғұмыр кешкендігін паш етіп келеді, тіпті оны тым көне және кейінгі исламдық сенім бойынша да дәйектеуде. Бұндай әйелді құрмет тұтушылық дәстүр бірнеше жылдарға созылғанмен, уақыт өте келе, ұлттық болмысымызды жоғалта бастағаннан бері өзгерістерге де ұшырағандығы жасырын емес. Ендеше, ұлттық идеяның түпкі практикалық қызметі мен мақсатына сәйкес, бұрынғы рухани құндылықтарымызды қайта жаңғырту қолға алынып отырған шақта, түркі-қазақ даласындағы әйел бейнесінің тарихи тамырларының оңды жақтарын қайтадан жаңғырту да қолға алынуы тиіс маңызды іс шара екендігі белгілі жайт. Бірақ ұлттық идея мен еліміз ұстанып отырған болашақ туралы стратегия тек тарихилықпен ғана шектеліп қалмайды, логикалықты қоса қамтиды, демек, дамуда дәстүршілдік пен жаңашылдық қағидаларын қатар ұсынады. Осыны ескере келсек, исламдағы әйел мәселесінде де, Орта Азиялық және Қазақстандық өзіндік бір үлгі қажет екендігі сөзсіз. Ол – бүгінгі мемлекетіміз ұстанып отырған дін мәселесіндегі зайырлылық пен діни төзімділік арқылы оң шешімін табуы тиіс (Қопаев Ө.Қ., 1998:217). Демек, біз ұсынып отырған дін мәселесіндегі алтын аралық Кеңес дәуіріндегі атеистік санадан бас тарта отырып, қазіргі кейбір араб-мұсылман мемлекеттеріндегі фанатизмді де қолдамайды.

Қорытынды

Исламның гендерлік ұстанымы әйел тәрбиесіне ерекше мән береді. Ислам діні гендерлік мәдениеттіліктің бастамасы, оны қорғаушы күш. Гендерлік теңдіктің рухани тұғыры Ислам мен оның құндылықтарының қайта жаңғыруы халықтың өзінің рухани түп-тамырын толық түсінуге деген ұмтылысы. Сондықтан да, қазақ халқының діни-рухани мәдениетін танып білуге ұмтылуы заңды. Ислам дінінің гендерлік теңдіктің қалыптасуына ықпал еткен рухани құндылықтарды зерттеу қазіргі қазақ қоғамының рухани гүлденуі және діни санамыздың беріктігін нығайту үшін қажет. Гендерліктің исламдық тұжырымы ер мен әйел адамның қарым-қатынасын табиғи үйлесімділік пен жаратылыс аясында қарастырып, олардың өз болмысына сай әлеуметтік рөлдері мен статусын қамтамасыз етуге үлкен мән береді. Исламдағы гендер мәселелерін зерттеу гендер туралы қалыптасқан батыстық үлгіні өзгеше парадигма тұрғысынан қарастырып, теориялық-концептуалдық көзқарастарымыздың тереңдеуіне мазмұндық мәнінің кенеюіне ықпал етеді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Құран Кәрім (2015), қазақша түсіндірмелі аударма. Хужурат сүресі, 13 аят. А.: Көкжиек басп., б. 517.
2. Фурье Ч. (2017), Теория четырех движений и всеобщих судеб. М.: Издание книжного магазина «Циолковский», б. 174.
3. Проблеммы гендера в контексте трансформации казахстанского общества (2001), Алматы, б. 241.
4. Айқын «Қазақ әйелі гендерлік саясатқа мұқтаж ба?» (2007), Алматы, №43. б.3.
5. Нұрмұратов С. (1991), Өркениеттік сипаттар. Алматы, Жазушы, б.109.
6. Молдабеков Ж. (1982), Ұлттық идея мен салт-дәстүрді өзара ұштастыру. Алматы, б.114.
7. Қопаев Ө.Қ. (1998) Мұсылмандық құқық. Алматы, Атамұра, б. 217.
8. David B.Brinkerhoff (2013), Essentials of Sociology. p. 199.

9. Margot Badran and Miriam Cooke (1990), "Introduction". In *Opening the Gates: An Anthology of Arab Feminist Writing*, ed. Margot Badran and Miriam Cooke, (Indiana: Indiana University Press, xv-xvii.
10. Margot Badran (2009), *Feminism in Islam. Secular and Religious Convergences*. (Oxford: Oneworld, 243-245.
11. Margot Badran (2002), "Islamic Feminism: What's in a Name?" *Al-Ahram Weekly Online* no.569, 17 - 23 January, <http://weekly.ahram.org.eg/2002/569/cu1.htm>
12. Mai Yamani (1996), "Introduction". In *Feminism and Islam. Legal and Literary Perspectives*, ed. Mai Yamani (New York: New York University Press, 1-2.
13. Maysam Al Faruqi (2000), "Women's Self-Identity in the Quran and Islamic Law". In *Windows of Faith: Muslim Women Scholar Activists in North America*, ed. Gisela Webb (New York: Syracuse University Press, 74-76; 100.
14. Ziba Mir-Hosseini (2000), *Marriage on Trial: Islamic Family Law in Iran and Morocco*, London: I.B. Tauris.
15. Nilüfer Göle (1996), *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*, Ann Arbor, Mich.: University of Michigan Press.
16. Suad Joseph (ed.) (2000), *Gender and Citizenship in the Middle East; Contemporary Issues in the Middle East*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, pp. 20

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ ҚЫЗ БАЛА ТӘРБИЕСІНІҢ ЗАМАНАУИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

п.ғ.к., қауымд. проф. С.С. ҚОҢЫРБАЕВА*
А.Қ. ҚҰТТЫБЕК**

Түйіндеме:

Халқымыздың қыз бала тәрбиесі және оған қатысты тағылымдық ойлардың зерделенуі жайында көп айтылып келеді. Қыз бала – отбасының мүшесі ғана емес, ол қоғамның әлеуеті, жасаушы күші, ұрпақ жалғастығын сақтайтын, өмірді гүлдендіретін адам. Сол себепті қыз бала тәрбиесі – ата-бабаларымыздың аманаты, қазіргі заманғы тәрбиенің көзі. Қазіргі қоғамға қазақ халқының ұлттық құндылықтары негізінде заманауи қыз бейнесін қалыптастыруда зерттелген көптеген ғылыми еңбектер бар. Қыз бала тәрбиесіне қатысты ғалымдардың еңбектеріне дербес шолу жасай отырып, негізгі ойлары тұжырымдалып көрсетілген.

Сонымен қатар, Қазақ мемлекеттік қыздар университетінде он жыл көлемінде оқытылып келе жатқан «Қазақ аруы» курсының маңызы мен мәні туралы айтылып, оның мазмұны қарастырылған құрылымдық модель берілген. Авторлық тұжырымдама мен оқу пәні аясында қол жеткен жетістіктер қысқаша түйінделген.

Түйін сөздер: *қыз бала тәрбиесі, ұлттық құндылықтар, заманауи проблемалар, «Қазақ аруы» курсы*

Abstract:

The girl is not only a member of the family, but also a person who lives and preserves the continuity of generations that form the potential of society. Therefore, the education of girls is the basis of the life of our ancestors, modern education.

Modern society has a lot of scientific works, studied in the formation of the modern image of the girl on the basis of national values of the Kazakh people. A review of the works of scientists related to the education of girls was carried out, the main ideas were formulated.

The Kazakh state women's University told about the importance and significance of the course "Kazakh aruy", which is taught for ten years, presented a structural model, which examines its content.

The author's concepts and achievements achieved within the framework of the discipline are summarized.

Key words: *girls upbringing, national values, modern problems, course "Kazakh Miss"*

КІРІСПЕ

«Ұлтты қыз сақтайды» дегендей, қыз бала тәрбиесі педагогика ғылымына зор жауапкершілік жүктейді. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» туралы мақаласының негізгі түйіні ретінде ұлтты сақтаудың маңызды факторлары мен жаңаша жолға қою, оған көзқарасты ұлттық идеялармен үндестіру көзделеді.

Қазақ – қыз баланы аса қастерлеп, қадірлеп келген халық. Осы қасиетімен де қазақ ұлы халық болып есептелінеді. Әлемде кейбір елдерде қыз баланы бала деп санамай, туа сала жерге көміп тастағаны тарихтан белгілі. Бұған қарағанда, қазақтың қыз баланы пір тұтып қастерлеуінің өзі үлкен адамгершілік [1].

Қазақ халқын өзгелерден ерекшелендіріп тұратын бір қасиеті оның қыз бала тәрбиесіне аса мән беруінде. Қыз бала – отбасының мүшесі ғана емес, ол қоғамның әлеуеті, жасаушы күші, ұрпақ жалғастығын сақтайтын, өмірді гүлдендіретін адам. Сол себепті қыз бала тәрбиесі – ата-бабаларымыздың аманаты, қазіргі заманғы тәрбиенің көзі. Қыз баланы құрметтеу, қыз баланы жақсы көру, ол өз ұлтыңды құрметтеу деген ұғымға саяды. Ал бүгінгі таңда қыз баланың мінез-құлқының өзгеріп кетуі, жаман жолға түсуі оның ата-анасының ғана емес, бәріміздің қиналар тұсымыз. Сондықтан, қазіргі жастар тәрбиесінде қыз балаға ерекше мән беріледі. Өйткені, қыз бала – болашақ ана.

Елбасымыз Н.Назарбаевтың «Біз ана болу – күрделі кәсіп дейміз. Бірақ, неге екені белгісіз, оны ешкім ешқашан үйретпейді. Ана болуды, отбасылық өмірді және балаларды тәрбиелеу ісін де үйрену керек» – деген сөзді басшылыққа ала отырып, ұлттық құндылықтар негізінде заманауи қыз тұлғасын

* ҚазмемҚызПУ, Алматы, Қазақстан. pedsheberlik@mail.ru

** ҚазмемҚызПУ, Алматы, Қазақстан. 6М010300 – Педагогика және психология», 2-курс. aida_taraz.95@mail.ru

қалыптастыру – заман талабы екендігін ұғынғанымыз жөн [2]. Әрбір тәуелсіз мемлекеттің рухани дамуының өзіндік ерекшеліктері болатыны белгілі. Осы ерекшеліктер тәуелсіздіктің туын тігіп, еңселі ел болсақ деп ежелден армандап келген бүгінгі түркі жұртының тағдырына тікелей қатысты өзекті мәселенің ең бастысы – қазақ халқына тән ұлттық тәрбиенің озық, өнегелі дәстүрлерін қыздар тәрбиесінде пайдалану аса маңызды міндеттердің біріне айналып отырғаны даусыз. Бүгінгі таңда қазақ халқының алдында тұрған ең келелі мәселелердің бірі – қыз тәрбиесі.

Тәрбие негізінде өз алдына мақсат емес себеп болып есептеледі. Кейбір ата-аналар балаларын, өмір мектебіне дайындау үшін тәрбиелейді. Кейбірі білімдар болуы үшін тәрбиелейді. Ал енді біреулері еліне, халқына қызмет ететін азамат болсын деп тәрбиелейді. Тәрбиенің осы сияқты мақсаттары көптеп кездеседі. Адамдар әртүрлі дәуірлерде заманның талабына сай тәрбиені алуан түрлі мақсаттарда қолданып келген. Сондықтан да «Заман түлкі болса, тазы болып шал» деген сөзді негізгі қағидаға айналдырып, осыны бет перде тұтқан. Сол үшін тәрбие барлық жерде бірдей болмаған.

Қазіргі таңда да тәрбиенің маңызы орасан зор. Тәрбие бесіктегі баладан, еңкейген қартқа дейін қажет. Өйткені, тәрбие болғанда ғана, адамдық қасиетің пайда болып, өмірдегі рөліңді біле аласың. Қазақтың батыр тұлғаларының бірі Бауыржан Момышұлы: «Тәртіпсіз ел болмайды. Тәртіпке бағынған құл болмайды» деп тәрбиенің маңызын ашып көрсеткен.

Қазақ халқының қыз тәрбиелеуде өзіне тән салт-дәстүрі бар екенін, оның озығы мен тозығын ғылыми тұрғыда талдап, дәлелдеген ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин. Қазақ халқының келешегі – қыз балаларды тәрбиелеуге байланысты, тұңғыш рет қасында интернаты бар бірнеше қыздар училищесін ашып, ұлттық тәрбиеге ерекше көңіл бөлді.

Ал, данышпан Абай шаңырақ ұйтқысы болар әйел бойындағы қасиеттерді бағалап көрсете білген. Бүгінгі қыз, ертеңгі ана осы ата кәсіптің бәрін жете білгенде ғана, отбасының берекесі болып, ешкімге телміріп, қайыр сұрамай, өз өмірінің жарастығын өз қолымен жасайтынын жеткізе айтқан. Осының бәрін көрсетіп, үйрететін әрине, анасы.

М.Жұмабаев «Педагогика» атты әрі оқулық, әрі әдістемелік кітабында, тәрбие түрін төртке бөліп, дене тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі, ақыл тәрбиесі һәм құлық тәрбиесі, - дей отырып, адам баласында осы төрт тәрбие түгел берілгенде ғана, оның тәрбиелі болғандығы, - деп тұжырым жасайды. Ал, балам адам болсын дейтін ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс, орындасын. Бала аурулы, бала тар ойлы ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі; бала сұлулықтан ләззат ала алмайтын мылқау жанды болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы. «Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» деген иран елінің мәтелі шын, дұрыс мәтел – дейді.

Тәрбиеші, - деп М.Жұмабаев, әрине, ананы айтып отырғаны түсінікті. Бала ана бойында жаратылып дүниеге келеді, ол ер жеткенше ананың тәлім-тәрбиесін көріп өсетіндіктен, тәрбиеші – ана.

Педагог бала тәрбиесіндегі, соның ішінде әрине, қыз баланы тәрбиелеуде ананың рөлінің жоғары екендігін баса айтқан. Өйткені, бала анаға жақын тұрады, шешесі үйде қызының көзінше не істесе, оның қимыл-қозғалысына, сөйлеген сөзіне қарап, ертең ұядан ұшқанда қыз бала соны қайталайды. Әрине, қыз тәрбиесі анаға ғана байланысты. Сол себептен ананың, қыз баланың көзінше әдепті, мәдениетті болуын айтады. Сол сияқты, «баланың маңдайындағы, адамдардың жүріс-тұрысы да әдепті, сұлу болуға тиісті. Сұлу дене, сұлу қозғалысты көріп өскен баланың денесі де, қозғалысы да сұлу болады. Бала түрлі музыка құралдарының үндерін тындасын, сурет салып үйренсін, топас адам — тірі өлік», - дейді Мағжан [3].

Қазақ әйелдерінің ішінен шыққан тұңғыш ғалым, қазақ топырағында алғаш мектепке дейінгі тәрбие ғылымының іргетасын қалаушы Нәзипа Құлжанованың еңбектерінің орны ерекше. Ол өзінің «Мектептен бұрынғы тәрбие», «Ана мен бала», «Әдемілік сезімін көтеру», «Мейірімділік әдеттерін көркейту», т.б. еңбектерін қалдырды. Бұл еңбектерге А.Байтұрсынов жоғары баға берген болатын. Аталған еңбекте Н. Құлжанова бала тәрбиесін халықтық педагогикамен байланыстырып, баланың жетіліп, дамуына ұлттық тәрбие жақсы әсер ететінін баса айтқан болатын [4].

Соңғы жылдары Қ.Б. Жарықбаев, С.Қ. Қалиев, С.А. Ұзақбаева, К.Қ. Қожахметова, Р. Дүйсембінова, Р.К. Төлеубекова, Қ.Қ. Шалғынбаева, Ш.И. Джанзакова т.б. педагогтар халық педагогикасы жайлы зерттеу жұмыстарына тарихи педагогикалық тұрғыдан мән бере отырып, осы тұрғыда өз үлестерін қоса білді.

Осыған орай, қазіргі кезде білім беру жүйесінің алдында тұрған үлкен міндеттің бірі – білім, тәрбие беруді ұлттық негізде жүргізу және елімізде тұратын басқа ұлт өкілдерінің салт-дәстүрлеріне құрметпен қарау, сыйлау. Осы тұрғыдан келгенде білім беру жүйесінде ұлттық тәрбие беру арқылы

қыз балаларды тәрбиелеуге байланысты біршама теориялық-практикалық тәжірибелер жинақталғанын байқаймыз.

Бүгінгі таңда барлық білім және тәрбие беру мекемелері халық педагогикасы бойынша ұлттық тәрбиені іске асыру мақсатында әртүрлі кешендер жасап, оны іске асыруда. Мысалға алатын болсақ, «Атамеке», «Кәусар бұлақ», «Дәстүр» сияқты бағдарламаларды айтуға болады.

Солардың ішінде, бұл бағытта ғалым Х. Арғынбаев өзінің «Қазақ халқындағы семья және неке» (1973ж.), «Қазақ отбасы» (1996ж.) деген еңбектерінде қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгі жағдайын және оның дамуындағы ерекшеліктерін тарихи-этнографиялық тұрғыдан шолу жасайды.

Ал, Л. Ибраимованың «Қазақ этнопедагогикасындағы отбасылық тәрбие» атты кандидаттық диссертациясында қазақ ағартушылары мен ағартушы-педагогтары және ғалым-педагогтарының еңбектері қазақ этнопедагогикасындағы отбасылық тәрбиенің теориялық негізі ашылған және отбасындағы қыз тәрбиесі жайлы тұжырымдар жасалған. «Қазақ халқының отбасылық этнопедагогикасы» атты факультативтік курсы арқылы I-IV кезеңдерінде «құрсақ тәрбиесінен», «бесік тәрбиесі», «қыз бала тәрбиесі», «келін тәрбиесі» деп берілген. Және де ананың қыз тәрбиелеудегі он сегіз түрлі тәлім-тәрбие міндеттері көрсетіліп, қазақтың қыз бала тәрбиесінің және келін тәрбиесінің үлгілері берілген [5].

Қ.Адамова, К.Қожахметова, Л.Сырымбетовалардың «Қыздар әліппесі» атты оқу бағдарламасы Екібастұз қаласындағы қазақ қыздар гимназиясы үшін арнайы даярланған. Гимназияның оқу жоспарына жеке пән ретінде кірген бұл бағдарламаның ерекшелігі: тұжырымдамада көрсетілгендей, «Қыздар әліппесі» сабағын арнайы даярлықтан өткен сынып айымдары өткізетіндігінде және ата-аналардың педагогикалық білімін көтеруге «Ата-аналар университетінің» бағдарламасы да жасалынған. Бағдарламаның негізгі мақсаты: ұлттық рухани байлықты жалпы адамзаттың мәдениетімен байланыстыру негізінде ұштастыру арқылы қазақ қыздарын тәрбиелеу және оқыту. Гимназияның педагогикалық үдерісіне «Қыздар әліппесі» бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында ұстаздар уставы мен қыздар ережесі енгізілген. Қазақ қызының гимназия түлегі ретіндегі моделі берілген. Бағдарлама мазмұны: бағыну заңы, тек тәрбиесі, қара шаңырақ, келін тәрбиесі, неке тәрбиесі, құрсақ тәрбиесі деген 6 бөлім бойынша іріктеліп, сыныптан келесі сыныпқа күрделеніп дамып отырады [6].

Ұ. Есімнің ғылыми зерттеу жұмысында «Қазақ отбасындағы қыз бала тәрбиесі» атты кешенді бағдарламада қыз баланы отбасында тәрбиелеудің ерекшеліктері айқындалған [7]. «Бастауыш сынып оқушыларында қазақ отбасы дәстүрлерінің құралдары арқылы адамгершілік мінез-құлық нормаларын қалыптастыру бойынша мектеп пен отбасының бірлескен жұмысы» тақырыбы бойынша зерттеуші ғалым И. Корнилконың мектеп пен отбасының бірлескен жұмысын ұйымдастырудың тиімді жүйесін теориялық тұрғыдан негіздеп және эксперимент жүзінде тексеруді мақсат етеді. Зерттеу жұмысы бойынша «Қазақ отбасы дәстүрлері – бастауыш сынып оқушыларында адамгершілік мінез-құлық қалыптастыру құралы» атты ата-аналарға арналған педагогикалық лекторий бағдарламасы, «Қара шаңырақ» атты отбасылық клубтың бағдарламасы жасалынып, жалпы білім беретін орта мектеп мұғалімдеріне, т.с.с. арнайы курс ретінде ұсынылған [8].

А. Исабекованың зерттеу жұмысында «Қызым саған айтам...» таңдау курсы және «Ботагөз» тағылым отауы қыз балалардың мүмкіндіктері мен ұлттық білім туралы тұтас түсініктерінің қалыптасуына әсерін тигізгендігін дәлелдеген [9].

А. Жумадуллаеваның «Жоғары сынып оқушыларын отбасы-некелік өмірге даярлаудың педагогикалық негіздері» атты кандидаттық диссертациялық жұмысы қазақ отбасы тәрбиесінің мүмкіндігін ескере отырып, болашаққа жоғары сынып оқушыларын отбасы-некеге даярлаудың педагогикалық негіздерін қарастырады. «Отбасы-некелік өмірге дайындық» атты факультативтік курстың бағдарламасын факультативтік сабағы қосымша сабақтан тыс ұйымдастырылып, оныншы сынып оқушылары арасында жүргізілген [10].

С. Қоңырбаева «Жоғары сынып оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары» атты кандидаттық диссертациясында 10-сыныптың қыз балаларына арналған «Ару қыз» бағдарламасы арқылы этномәдени құндылықтарын байытуды әртүрлі әдіс-тәсілдермен іске асырған [11].

Г. Алдамбергенова «Қазақ халық педагогикасында қыздарға моральдық-этикалық тәрбие берудің ғылыми негіздері» атты докторлық диссертациясында қазақ халық педагогикасында қыздарға моральдық-этикалық тәрбие беру дәстүрлерін бүгінгі білім беру жүйесінде пайдалану жөніндегі арнайы тарауында қыздарға моральдық-этикалық тәрбие берудегі озық дәстүрлерін бүгінгі білім беру жүйесінде пайдалану тұжырымдамасын ұсынады. Сонымен қатар, «Қазақ халқының қыздарды тәрбиелеудің моральдық-этикалық дәстүрлері» бағдарламасы арқылы болашақ мұғалімдерге меңгерту формалары мен әдістерін жеткіншектер тәрбиесінде пайдалануды қарастырған [12].

Ж. Сарыбекова «Қазақ халық педагогикасындағы қыз тәрбиесі» тақыбындағы докторлық диссертациясында «Қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлері арқылы қыздарды тәрбиелеу тұжырымдамасы және оны үздіксіз білім беру жүйесінде іске асыру» атты тарауында өз ғылыми тұжырымдамасы негізінде дәстүрлі қыздар тәрбиесі түрлерін отбасында пайдалану, мектепке дейінгі мекемелерде пайдалану, жалпы білім беретін мектепте және мектептен тыс мекемелерде пайдалану, сондай-ақ, болашақ педагог мамандарды қыздар тәрбиесіне даярлау жөнінде кеңінен қарастырған [13].

Еліміз тәуелсіздік алғалы бері 25 жыл ішінде қыз бала тәрбиесіне ерекше ден қоя бастады. Бұл балабақшадан бастап, орта білім беретін мектеп пен колледж, ЖОО-дағы қыз балаларға арналған ұлттық мазмұндағы тәрбие бағдарламалары тәжірибеде болды.

Біз жалпы қазіргі кезеңде қыздар тәрбиесі саласына өз үлесін қосып жүрген ғалымдардың көзқарастарын сараптап, талдау жасадық. Әрине, бұл еңбектердің қыздарды тәрбиелеуде өзіндік қомақты үлес қосқанын айтуға болады.

Өткен өмір сабақтарын бүгінгі қыздар тәрбиесіне лайықтау және оны санасына ұялату қажеттілігін ескеріп, тарихи тәжірибемізді қыздар тәрбиесінде қолдану мүмкіндігі туды. Білім сапасы жоғары, өркениеттік санасы терең, кәсіби іскерлігі шарықтау шегінде, адамшылық қағидасы биік жас ұрпақ қана еліміздің мақтан тұтар патриоты болмақ. Осының бәрін алдымыздағы ұлға да, қызға да берер – ана.

Олай болса, қыз балаларға білім мен тәрбие беру мазмұнын, оны ұйымдастырудың жолдары мен әдістерін отбасында, балабақша мен бастауыш сыныпта қыз балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес саралап, сабақтастықта жүргізу керек. Себебі, қыз балаларына сабақтастық негізінде тәрбие берудің басты мақсатының бірі – олардың отбасындағы, балабақша, мектептегі және орта арнайы, жоғары оқу орындарындағы білім мен тәрбие беру іс-шараларында ұлттық тәрбиедегі қазақ қызына тән дағдыларын жетілдіре түсу.

Қыз тәрбиесі отбасынан бастау алып, одан әрі балабақшада ғылымға негізделген әдіс-тәсілдермен берілетін тәрбие арқылы жалғасын тауып, мектепте, орта арнайы, жоғары оқу орындарында жан-жақты тәрбиелік кеңістігін кеңейте түседі. Осылай қыз баланың даму, өсу кезеңдерінде қыз табиғатына үздіксіз әсер етіп, өмір бойы өшпестей із қалдыратын тәрбие беру ісінің сабақтастығы іске асады.

Қазақ халқының қыздарды тәрбиелеудегі дәстүрлі әдістерін жүйелі жүргізу үдерісі үздіксіз білім беру жүйесінің барлық сатыларында іске асыруға негізделеді: отбасы – балабақша – мектеп – орта арнайы оқу орны – жоғары оқу орны болып үздіксіз сабақтаса байланысуы тиіс. Демек, мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағы қыз балаларды халықтың дәстүрлі тәрбие әдістері арқылы тәрбиелеуді үздіксіз үдеріс ретінде қарастыру қажет.

Бүгінде жаһандану жүріп жатқанда, ұл мен қыздарымызды халық дәстүрі негізінде, тәрбиелеу, аталы сөзге тоқтау, ақыл-кеңес тыңдау, ата-ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау сияқты қасиеттерді ойына салып отыру керек.

Қазақ жастары үлкендердің сөзіне тоқтаған. Бүгінде қыздарымыз үлкеннің сөзіне тоқтамақ түгіл, баса-көктеп басыннан аттап өтуге дайын тұратындары баршылық. Әрине, бәріне бірдей топырақ шашуға болмайды. Ал, бұлардай тапшы ұрпақта кісілік, елдік деген түсінік жоқ болатынын көрсетеді. Ондай адам «елдің қамын жемейді, елдің нанын жеуге» дағдыланады. Мұндай ұл мен қыздарымыз біздің қоғамда да ішінара кездесіп қалып жүр. Олай дейтініміз, білім және тәрбие саласында ұлттық тұрпаттың қуатының шалалығы.

Солай десек те жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның азаматтары да жанарды, әрбір адамның ісі, сөзі, әдеті, психологиясы, көзқарасы өзгеруде. Қазақ қызымын деу мақтанышқа айналды. Осылай болашаққа деген ыстық патриоттық сезімі мен нық сенімді іске астырудағы аналардың рөлі ерекше.

Қазіргі қыздардың бойынан қазақ ұлтына жат қылықтар көптеп кездеседі. Мысалға алсақ: темекі тарту, жеңіл жүрістері, көпшілік ортада өзін-өзі ұстау этикасын білмеу, бейбастық сөздер айтуы, және олардың ашық-шашық киім киюі. Әсіресе, қыз балалардың бойында бұрынғы аналарға тән инабаттылық, ұялшақтық қасиеттер азайып барады. Міне, осындай жан түршігерлік қылықтардың біздің қазақтың қыздарының бойынан табылуы өте өкінішті-ақ.

Жаңа ғасырдағы жаңалықты қабылдау керек деп, шетелден немесе ғаламтордан көргеннің бәрін талғаусыз қабылдағаннан ұрпақ ұтылады, ұлт әлсірейді. Көргеннің көзін сүріндіретін ашық-шашық киінуден аулақ, заман ағымына лайық жарасымды киініп, өз тілінде сөйлеп, дәстүрді сыйлап, ибалы-ғын сақтағаннан қыздарымыздың қадірі арта түспесе кемімейді. «Қыз – өрісің, ұл – қонысың» деп білген қазақ өрісін кеңейтетін қыз балаға айрықша көңіл бөлген. «Қызың мінезді болсын, ұлың өнерлі болсын» дейтін халық «Қызды күте алмаған күн етеді, жібекті түте алмаған жүн етеді» деп, қызды үй шаруасына үйреткенмен, оны күнше қажытпаған.

Қазіргі кезде осындай кемшіліктердің болуына ата-аналар да кінәлі. Ата-ана бала тәрбиесінде басты рөл атқарады. Күнделікті тіршіліктің соңында жүріп олар бала тәрбиесіне соның ішінде қыз бала тәрбиесіне жауапкершілікті азайтып алған сяқты. Сондай-ақ қыз бала тәрбиесінің төмендеуіне қазіргі көгілдір экрандағы көрсетіп жатқан шетел фильмдері де әсер етуде. Осы фильмдерге қазақ қыздары еліктеп өздерін тым еркін ұстайды, тіпті кейбір қыздар ата-анасын сыйламай, оларға қарсы келіп жатады. Әрине, бұған себеп тек шетел фильмдері ғана емес, қыздардың әдеби кітаптарді көп оқымауы, театр, музей, көрме залдарына жиі бармауы да әсер етеді. Осындай келеңсіз жағдайларды туындатқан бұл тәрбиені жақсарту жолдары:

- жанұяда ұлттық тәлім-тәрбие беру мәселелерін көтеру;
- әрбір ата-ана өз міндеттерін, жауапкершілігін білу;
- ата-ана мектеппен, жоғары оқу орындарымен, яғни мұғалімдермен тығыз байланыста болу керек.

Қыз баланың жақсы болып өсуіне оның өскен ортасының, бірге жүрген құрбы-құрдастарының, дос-жарандарының да әсері күшті. Қазақтың «қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол», «қызға қырық үйден тыю» деген нақыл сөздері сол өмір тәжірибесінен алынған. Сонымен, қазіргі заманғы қыздардың бойынан ақылдылық, инабаттылық, сымбаттылық, көріктілік және де іскерлік қасиеттері табылуға тиіс. Халық «өнерсіз қыздан без, өнегесіз ұлдан без» деген.

Демек, болашақ жас ұрпақты адамгершілігі мол, иманды, өнегелі, өнерлі етіп тәрбиелеу қазіргі отбасындағы үлкен міндет. Сонымен, қазақ отбасында тәрбиенің негізі – ұлттық салт-дәстүрлер.

Осыған орай, еліміздегі тек қана қыздарға жоғары педагогикалық білім беретін оқу орнының білім беру процесінде он жылдан астам оқытылып келе жатқан «Қазақ аруы» курсына ерекше тоқталып өтсек. Еліміздің білім беру жүйесінде 75 жылдай тарихы бар Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде ұлтжанды, парасатты, шынайы қазақ аруының бейнесін қалыптастыру мақсатында «Қазақ аруы» арнайы курсы жүргізілетіндігін барша жұрт бұқаралық ақпарат құралдарынан да таныс. Аталмыш курс жаһандану үдерісінде ұлттық мүддені жоғары қоя отырып, салт-дәстүрді бағалайтын, этномәдениетті, мінез-құлқы мен санасы ұлттық ділмен ұштасқан, кәсіптік-педагогикалық имиджі қалыптасқан зиялы әйел тәрбиелеуге бағытталғандығы университет ғалымдарының ғана емес, еліміздегі ғалымдардың да қолдауына ие болуда.

Университеттің 2-курс студенттеріне элективті пән ретінде ұсынылатын бұл курс – 3 кредит көлемінде (1-кесте). «Қазақ аруы» курсының құрылымдық моделінде оның мақсат-міндеттері мен мазмұны, әдіс-тәсілдері мен құралдары, сабақпен сабақтасты жүргізілетін жұмыс түрлері және ақырғы нәтижесі көрсетілген.

Мақсаты: тағылымды істері ұрпаққа өнеге, тарихи дара тұлға қазақ қыздары мен ардақты аналардың өмірін өнеге етіп, адами абзал қасиеттерінің жиынтық бейнесін сомдау арқылы және дәстүрлі отбасы тәрбиесінің мүмкіндіктерін, әлеуметтік және этноәлеуметтік рөлдер тұрғысында ұрпақ тәрбиесі мен ұлт болашағы алдындағы бүгінгі қазақ қыздарының міндетін ұғындыру, рухани талғам аясын кеңейту.		
Міндеттері:		
<ul style="list-style-type: none"> - өз жынысына сай жауапкершілігін сезінуі; - денсаулығын сақтау және жеке ерекшелігін дамытуға көңіл бөлуі; - өз ана тілін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын білуі; - руын, ата-тегін, жеті атасын, отбасылық құндылығын білуі; - әлеуметтік және этноәлеуметтік рөлдерді меңгеруі; - алған білімі мен тәрбиесін жүзеге асыруға талаптану; - ата-ананың, қоғамның алдындағы парызы мен міндеттерін өтеу, т.б. 		
Ұстанымдары: мақсаттылық; жүйелілік, бірізділік; үздіксіздік; саналылық, белсенділік; ынталандыру; ізгілендіру; аксиологиялық; мәденилік; этникалық.		
Құндылықтар: Өмір, Отан, Ұлт, Отбасы, Ата-Ана, ел, жер, тіл, дін, діл, тарих, құқық, өнер, ағарту, тәрбие, т.б.		
МАЗМҰНЫ «Қазақ аруы» арнайы курсы	«Ұлы қазақ даласында өткен тарихи дара тұлға-арулар» модулі	«Дәстүрлі отбасы тәрбиесі» модулі

гендерлік мақсатты негізге ала отырып, өрке-ниеттік үлгідегі ойын ұлттық мүддемен байла-ныстыра білетін, мінез-құлқы мен жүріс-тұрысы ұлттық ділмен ұштасқан, кәсіптік-педагогикалық имиджі қалыптасқан зиялы әйел тәрбиелеуге бағыт-талған.	Ұлы қазақ даласында тарихта өткен дара тұлға-ару қыздардың өмірінен, арулық, қыз бейнесін, ғашық жарға лайық болу, батырлық пен ерлік көрсету, аналық абзал қасиеттерді меңгеруді бүгінгі күнмен байланыстыра қабылдату.	Отбасы тәрбиесінің бүгіні мен болашағын этнопедагогика-лық білім мен тәжірибе тұрғы-сынан игерту мақсатында тәрбиенің негізгі көзі – отбасы екендігін және оған қатысты факторлар мен қазақ қызының рөлін ұғындырып, ұлттық тәрбиенің өзекті мәселелеріне баса көңіл бөлінеді.
Әдістері: әңгіме, пікірталас, байқау, сұхбат, іскерлік ойындар, ауызша-жазбаша жаттығулар, рөлдік ойындар, сауалнама толтыру, талдау, СТОД, шығармашылық оқу әдісі, эвристикалық, зерттеу, репродуктивтік әдістер, т.б. олардың әдеби-тарихи, педагогикалық білімді бекітудегі рөлі. Эссе, Power Point форматында презентация жасау, рөлдік ойындар, миға шабуыл, талдауға арналған мәтіндер, тапсырманы орындау критерийлері, бағалау талаптары т.б.		
Құралдары: Дәстүр, Салт, Әдет, Ғұрып, Құқықтық-қалыптық құжаттар, Ұлттық мейрамдар; Халықтық мерекелер, т.б.		
Түрлері: лекторийлер, курстар, семинарлар, конференциялар, клуб және орталықпен байланыс жұмыстары, кездесулер, т.б.		
Н Ә Т И Ж Е		
Заманауи қазақ қоғамының әлеуметтік рөлдерін атқаруға ұлттық құндылықтар негізінде жан-жақты даярланған ҚАЗАҚ АРУЫ		

1-кесте. «ҚАЗАҚ АРУЫ» курсының құрылымдық моделі

Қыздар университетінің ерекше бет-бейнесі болып танылатын бұл курстың материалдары «Қазақ аруы» деп аталатын оқу құралы мен ұлы қазақ даласының тарихи дара тұлға-аруларының өмірінен хрестоматия құрастырылып жарық көрді. Бұл болашақ педагогтардың қоғамға маман ретінде ғана қажетті болып қоймай, әрбір отбасының ұйытқысы болып саналатын ұлттың субъектісі ретінде танылуын көздейді. Бұл сеніміміз негізсіз де емес. Осы курстың тәжірибесінен 3 магистрлік диссертация және 2 диплом жұмысы қорғалған.

Біз келешек ұрпақ тәрбиесін, соның ішінде қыз бала тәрбиесін дұрыс жолға қоя білсек, ұлтымыздың алдыңғы қатардағы озық елдер қатарына қосылуына аз да болса үлес қосқан болар едік. Тәрбие отбасынан басталады. Қазақ отбасындағы қыз бала тәрбиесі түзелсе, яғни келешекте әрбір ұлттық салт-дәстүрлермен тәрбиеленген қыздар ел қорғайтын ұлтжанды жас ұрпақты тәрбиелей алатынына біз сенімдіміз.

Бүгінгі қазақ қызы – ертеңгі ана, бір отбасының ұйытқысы. Мемлекетіміздің іргесін қазақ отбасылары құрайтынын ескерсек, ұлттық қалпымыз бен салтымызды, ұлттық санамыз бен рухымызды, діліміз бен дінімізді сақтайтын, ең бастысы, ұрпағымызды тәрбиелеп-өсіретін қазақ қызының болашағына немқұрайлы қарамауымыз керек.

«Қыз, әйел, ана» – қасиетті ұғымдар, өйткені олар – өмірдің ұрпақ өрбітетін бастау-бұлағы. Ұлттың бар болмысын – тілі мен дінін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін – ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, бойына дарытатын әйел-ана. Сондықтан ертеңгі ана, бүгінгі қыздарымызды дәстүрге сүйеніп, уақыт талабына сай тәрбиелеу – ата-ананың ғана емес, бүкіл қоғамның міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кәмәләшұлы Б. Қазақ халқының туыс-туғандық жүйесі, ұрпақ өсіру, тәрбиелеу дәстүрі, үйлену ғұрыптары. – Алматы: Өнер, 2005. - 17 б.
2. Қазақстан Республикасының этникалық білім беру тұжырымдамасы /Егемен Қазақстан. 1996 ж. 7 тамыз.
3. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1992.- 155 б.
4. Құлжанова Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Алматы, - 1992. – 280б.

5. Ибраимова Л.Н. Қазақ этнопедагогикасындағы отбасылық тәрбие: пед.ғыл.канд. ... автореф.: 13.00.01. – Түркістан, 2007. - 26 б.
6. Адамова Қ., Қожахметова К., Сырымбетова Л. Қыздар әліппесі. (оқу бағдарламасы) Алматы-Екібастұз. 1999. 36 б.
7. Есім Ұ. Қазақ отбасында халықтық педагогика құралдары арқылы мектеп жасындағы қыз баланы тәрбиелеудің педагогикалық шарттары. Пед.ғыл. канд.дисс. ... – Шымкент, 2006. - 26б.
8. Корнилко И.А. Совместная работа школы и семьи по формированию нравственных норм поведения у детей младшего школьного возраста средствами казахских семейных традиций: автореф. ... канд.пед.наук.: 13.00.01. – Шымкент. 2006. - 26 б.
9. Исабекова А. Қазақ этнопедагогикасында қыз балаларын тәрбиелеудің педагогикалық шарттары. Түркістан, 2006. – 25 б.
10. Жумадуллаева А.А. Жоғары сынып оқушыларын отбасы-некелік өмірге даярлаудың педагогикалық негіздері: пед.ғыл.канд. ... дисс.: 13.00.01. –Түркістан, 2006. - 133 б.
11. Қоңырбаева С. Жоғары сынып оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары. - Алматы, 2008. - 153б.
12. Алдамбергенова Г.Т. Қазақ халық педагогикасында қыздарға моральдық-этикалық тәрбие берудің ғылыми негіздері. – Алматы, 2009 ж.
13. Сарыбекова Ж.Т. Қыздар тәрбиесін ұйымдастыру. – Астана, 2002.- 50 б.

“ОЛИМА” УЮШМАСИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ХОТИН-ҚИЗЛАР ИЛМИЙ САЛОҲИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН ФАОЛИЯТИтарих фанлари доктори **Р.Х.МУРТАЗАЕВА*****Резюме:**

Мақолада Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган нодавлат ноtijорат ташкилоти бўлмиш Ўзбекистон хотин-қизлар “Олима” уюшмасининг сўнгги йилларда амалга оширилган тадбирлари кўрсатилган. “Ижтимоий шерикчилик” тўғрисидаги Қонун асосида уюшманинг давлат муассасалари билан ҳамкорлиги, хотин-қизларни илмдаги ютуқлари ҳамда ёш қизлар ўртасидаги уюшманинг фаолияти ёритилган.

Калим сўзлар: хотин-қизлар “Олима” уюшмаси, академиклар, илмий-тадқиқот, инновация.

“OLIMA” CAPACITY BUILDING FOR WOMEN-GIRLS 'HEALTH REQUIREMENTS**Abstract:**

The article discusses recent events of the Olima Association of Uzbekistan, a non-governmental non-profit organization, operating in Uzbekistan. Under the Law on Social Partnership, the Association's cooperation with public institutions, the achievements of women in science and the activities of the Young Girls' Association are highlighted.

Keywords: “Olima” Association, academicians, scientific research, innovation.

Глобаллашув шароитида хотин-қизларни илмий тадқиқотчилар ва кашфиётчилар сифатида ўз салоҳиятларини тўла-тўқис аниқлаш ва қўллаб-қувватлаш муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Илм-фанда гендер тенглиги ва аёлларни имкониятларини кенгайтириш мақсадида жаҳон миқёсида ҳамда ҳар бир давлатда кенг фаолият олиб борилмоқда. Аммо, 14 давлатда ўтказилган тадқиқотлар маълумотига қараганда бакалавр, магистр ва доктор унвонларни эгаллаш учун яратилган имкониятлар фандаги аёлларда -18%, 8% ва 2% , эркакларда эса -37%, 18% ва 6% ташкил этади.

Илм-фанда хотин-қизларнинг гендер тенглигини ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш мақсадида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан 70/212 резолюция қабул қилиниб, 11 февраль – “Илмдаги аёллар ва қизларнинг халқаро куни” деб эълон қилинди.

Сўнгги 15 йил давомида халқаро ҳамжамияти хотин-қизларни илмга жалб этиш борасида, салмоқли ютуқларга эришдилар. Маълумки, аёллар ностандарт фикрлаш, билимга бўлган қизиқиш, мантиқий яқунлаш, масалани намунавий тарзда ҳал қилиш қобилятига эга БМТ томонидан 2015 йил 22 декабрь куни илмдаги хотин-қизларга махсус кун бағишлангани – бу давр талаби эканлигини исботидир.

Ўзбекистон ривожланишининг янги босқичида давлат томонидан илм-фанни тараққиётга муҳим аҳамият ажратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2016 йил 30 декабрь академиклар ва етакчи олимлар билан учрашуви ва қатор фармон, фармойиш, қарорлари республика илм аҳлининг илмий-тадқиқот ишларини жадаллаштиришга чорлади. “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикаси ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлар бўйича Ҳаракатлар стратегияси”нинг 4.4 бандида: “илмий-тадқиқот ва инновация фаолиятини рағбатлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш, олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот институтлари ҳузуридаги ихтисослаштирилган илмий-экспериментал лабораториялар, юқори технология марказлари ва технопаркларни ташкил этиш” масаласи қўйилган.

Ўзбекистон хотин-қизлар “Олима” уюшмаси 1992 йилда ташкил топиб, мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган 8.427 нодавлат ноtijорат ташкилотлари орасида ўзига муносиб ўрин эгаллайди.

Бугунги кунда уюшма ўз сафида 8 нафар академик (М.С.Абдуллаҳўжаева, М.И.Мавлоний, М.Ф.Обидова, Р.А.Убайдуллаева, С.Ш.Рашидова, Ф.И.Иноятова, Д.Ю.Юсупова, Т.Ў.Арипова), 600 фан доктори, 4.780 фан номзодларини бирлаштиради.

* Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети тарих факультети “Ўзбекистон тарихи” кафедраси профессори. Ўзбекистон хотин-қизлар “Олима” уюшмаси раиси

Таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда уюшма ўз эътиборини ишни замонавий ва самарали тарзда ташкил этишга катта аҳамият бермоқда. Жумладан, илмий фаолият билан шуғулланаётган хотин-қизларнинг илмий-ижодий ва тадқиқот фаолиятига қўмаклашиш мақсадида олима аёллар уюшмалари республиканинг барча олий ўқув юртлири, Тошкент шаҳри, Қорақалпоғистон ва 12 вилоятларда фаолият олиб бормоқдалар. Республика пойтахтида илмий салоҳиятли хотин-қизларни асосий қисми жойлашган бўлсада, вилоятларда сўнгги йилларда олималар томонидан салмоқли муваффақиятлар қўлга киритилмоқда.

Сўнгги йилларда илмий иш билан шуғулланаётган аёлларнинг сони ортиб бормоқда. Жумладан, Қорақалпоғистонда 150 та фан номзоди ва 10 та фан доктори, Хоразмда 193 та фан номзоди, 5 та фан доктори, Андижон вилоятида 144 та фан номзоди, 14 та фан доктори, Бухоро вилоятида 230 та фан номзоди, 14 фан доктори, Самарқанд вилоятида 180 та фан номзоди, 15 та фан доктори, Жиззах вилоятида 56 та фан номзоди ва 3 та фан доктори, Қашқадарё вилоятида 60 та фан номзоди ва 1 та фан доктори, Навойи вилоятида 3 та фан доктори ва 44 фан номзоди илмий даражасига эга бўлган аёллар таълим муассасаларида ва илмий-тадқиқот институтларида фаолият олиб бормоқдалар. Бироқ, ҳозирги кунгача Сурхондарё ва Сирдарё вилоятларида аёлларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш орқали уларнинг илмий салоҳиятининг ошириш долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистон олима-аёлларини хорижий давлатлар билан ҳамкорлиги (фоиз ҳисобида)

Россия	25,3
АҚШ	17,3
Англия	16,0
Германия	14,6
Франция	6,6
Япония	6,6
Бельгия	6,6
Испания	5,3,
Исроил	4,0
Турция	4,0
Греция	4,0
Швейцария	4,0

2015 йилнинг 1-январидан Ўзбекистон Республикасининг “Ижтимоий шерикчилик тўғри-сида”ги Қонуни кучга кириши давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда ННТ ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўртасидаги ижтимоий шериклик муносабатлари янги босқичга кўтарилишига туртки бўлиб хизмат қилмоқда.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг академик олимлар билан бўлган суҳбатида кўтарилган масалалардан бири-жаҳоннинг етакчи институтлари, университетлари, илмий марказлари, Фанлар академиялари билан илмий ҳамкорликни янада ривожлантиришга қаратилди.

Бу борада “Олима” уюшмаси ҳам ўз олдига қатор вазифаларни амалга оширилишини мақсад қилиб қўйди. Уюшма республика хотин-қизлари илмий салоҳиятини юксалтириш борасида жаҳон андозаларига мос равишда халқаро ҳамкорлик алоқаларини ҳам йўлга қўйди.

Жумладан, 2013-йилдан бошлаб уюшма INWES халқаро олима аёллар уюшмасига аъзо бўлди. INWES – (Муҳандис ва олима аёлларнинг халқаро алоқалари) дунёнинг 11 минтақасидаги 40дан ортиқ мамлакатларида фан, технология, муҳандислик ва математик соҳаларида фаолият юритаётган аёллар ташкилотларининг халқаро бирлашмаси бўлиб ҳисобланади.

Сўнгги йилларда олима аёллар халқаро микёсда ҳам ўзларининг ютуқлари билан танилмоқдалар. Шулар орасида ЮНЕСКО томонидан ташкил қилинган “Илмдаги аёллар” дастурини эслаш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, “Лореаль” мукофотини ўзбекистонлик ёш олималар қўлга киритганлар (биология, қишлоқ хўжалиги, кимё соҳаларида).

Уюшма яна бир халқаро ташкилот аъзоси. Бу OWSD - ривожланаётган давлатлар олималарининг халқаро ташкилотидир.

Республика миқёсида олималарнинг халқаро инновацион ҳамкорлиги ошди. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси тиббиёт фанлари доктори, профессор Атаниязова Орал Аминовна Гольдман мукофоти лауреати, Дилором Юсупова Нью Джерси, Санкт-Петербург шаҳарларидаги манбашуносликка оид журналларнинг таҳририят аъзоси, Япония Киото университетининг фахрий профессори унвонларига эга бўлганлар, шунингдек “Ядро физикаси” илмий тадқиқот институти, Вирусология ва юқумли касалликлар илмий тадқиқот институти, Иммунология илмий тадқиқот институти ва бошқа кўплаб таълим муассасалари ва илмий тадқиқот институтларининг олималари Япония, Германия, Словакия, Швеция, Швейцария каби мамлакатларда эълон қилинган халқаро танловларда илмий лойиҳалари билан иштирок қилиб, ғолиб бўлмоқдалар.

Хусусан, 1998 йилдан Бирлашган Миллатлар ташкилотининг фан таълим ва маданият масалалари бўйича бўлими (ЮНЕСКО) ва Лореал компанияси аёлларни илмий фаолиятига жалб қилиш, рағбатлантириш ва уларнинг академик билим ҳамда ютуқларини тарғиб қилиб мақсадида ҳар йили дунё миқёсида 15 та 35 ёшгача бўлган аёлларнинг илмий тадқиқот ишлари танлови натижалари бўйича Лореал стипендияси жорий қилинган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, 2006 йилда ушбу нуфузли стипендияга МДХ ичида биринчи бўлиб ўзбек олимаси Дилфуза Эгамбердиева, 2007 йилда Барно Султонова, 2010 йилда Нилюфар Мамадалиева сазовор бўлган. Лореаль стипендия бир йил учун 20 минг доллар миқдорига белгиланган. Бироқ ўзбек олималари илмий тадқиқот натижаларининг ноёблиги учун уларнинг ҳар бирига икки йиллик стипендия 40 минг АҚШ долларидан белгиланди.

Шунингдек, Хитой ҳукуматининг “Буюк девор” халқаро стипендиясига танлов эълон қилинган бўлиб, ҳар йили ўзбекистонлик ёш олималар ушбу танловда иштирок қилиб ғолиб бўлмоқдалар. Хитой ҳукуматининг “Буюк девор” халқаро стипендиясига Жабборова Дилфуза 2010, 2011 йилларда Умумдунё табиий фанлар форумида “Ёш олима” мукофоти совриндори бўлган. Ҳозирги кунда “Шўрланган шароитда соя ўсимлигининг илдиз тизимининг физиологик хусусиятларига ризобактерияларнинг таъсири”ни ўрганиш устида иш олиб бормоқда.

18 сентябрь куни Дунё Фанлар Академияси (TWAS) ташкилоти Хитойнинг Тианжан шаҳрида бўлиб ўтган йиғилишида 2012 йилги TWAS мукофоти совриндорларини эълон қилди. TWAS мукофоти 8 та соҳа бўйича берилди. Қишлоқ хўжалиги фанлари, биология, кимё, тупроқшунослик, инженерия, математика, медицина ва физика. 2012 йилда 13 та олим Аргентина 1, Бразилия 1, Хитой 3, Ҳиндистон 2, Малайзия 1, Жанубий Африка 2, Тайиланд 1 ва Ўзбекистон 1 та мукофот ғолиблари бўлишди. Ҳар бир мукофотнинг қиймати 15 минг АҚШ доллари.

Мукофотланганлар ўзларининг илмий ишлари тўғрисида Дунё Фанлар Академиясининг 2013 йил октябрида Аргентинада бўлиб ўтган йиғилишида маъруза қилдилар.

Ўзбекистон – ёшлар давлати ва 32,9 миллиондан иборат аҳолини тенг яримини хотин-қизлар, аҳолининг 64% ёшлар ташкил қилади, Республикада ёш, истеъдодли қизлари, юлдузчаларни аниқлаб юзага чиқариш механизми яратилган:

- Зулфия номидаги Давлат мукофоти танлови;
- “Истеъдод” грантлари;
- “Илм юлдузлари” интеллектуал кўрик-танлови;
- “Илм сари илк қадам” давлат гранти;
- “Ёш олимлар фундаментал ва амалий тадқиқотлар” Давлат грантлари;
- Ўзбекистон Олий Мажлиси ҳузуридаги “Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди” танлови;
- “Инновацион ғоялар ва технологик лойиҳалар ярмаркаси”;
- Ўзбекистон Республикаси касаба уюшмаси федерацияси томонидан таъсис этилган “Касаба уюшмаси стипендия”лари танлови;
- “Таълим гранти дастури” танлови;
- “Иқтидорли талабалар учун стипендиялар дастури” танлови;
- ЮНЕСКО томонидан ёш олимлар учун “Барқарорлик ривожланиши таъминлаш йўлида маданий ва илмий соҳаларда изланиш олиб бораётган ёш ва иқтидорли олимлар”ни танлови;
- “Шарқ аёли” – халқаро аёллар жамоат жамғармаси томонидан “Интеллектуал салоҳиятли хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг илмий ишланмаларини, инновацион лойиҳаларини оммалаштириш, ишлаб чиқаришга жорий этиш”га қаратилган танлови ва бошқалар.

2016 йил 4 февраль куни Ўзбекистон хотин-қизлар “Олима” уюшмаси қошида “Ёш олималар академияси” тузилди, унинг Низоми қабул қилинди. Низомга асосан 35 ёшгача етган хотин-қизлар

академиясининг аъзоси бўлиши мумкин ҳамда дунё информацион тизими орқали илм-фандаги янгиликлар билан алмашиб, ўзининг иқтидори ва илмдаги ютуқларини аввало мамлакатимизда ва хорижда таништиради.

Жамиятни ақлан ривожлантириш – бу ижтимоий тараққиёт асосидир. Жамиятда илмли инсонларга катта ўрин ва роль ажратилиш лозим.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ОТБАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУ: МӘДЕНИ- ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТ

психология магистрі С.ТЛЕУКЕНОВА*

Түйіндеме:

Мақала қазіргі замандағы қазақ отбасындағы гендерлік әлеуметтендірудің әлеуметтік - мәдени аспектісін талдай келе, бүгінде толыққанды отбасы - қоғамның басты құндылығы екендігін алға тартады. Қазақ халқының менталдік еркешеліктерін ескерсек, отбасы бізде патриархалды – авторитарлық сипатқа ие. Бірақ, соңғы жылдарда осы патриархалды модель отбасы эгалитарлы моделге, яғни, гендерлік тепе-теңдік пен паритетке негізделген отбасына трансформацияланды. Бұл дегеніміз, қазіргі заманда Қазақстанда жалпы отбасы институтының қоғамдық құндылығының өсе түскендігін және нақ осы отбасы - бүкіл әлем мен қазақстандық қоғамның тұрақтылығының кепілі, әрі негізгі ядросы болып табылатындығы анық.

Тірек Сөздер: эгалитарлы отбасы, құндылықтар, гендерлік теңдік, әлеуметтендіру, этно-мәдени дәстүр, гендерлік рөлдер, отбасы институты.

GENDER SOCIALIZATION OF THE CONTEMPORARY KAZAKHSTAN FAMILY: SOCIAL-CULTURAL ASPECT

Abstract:

This article examines the socio-cultural aspect of gender socialization in a modern Kazakh family, and during the analysis of the article it became clear that a full-fledged family is the main value of the Kazakh society. Taking into account the mentality of the Kazakh people, we emphasize that the family in our society had a patriarchal and authoritarian character since ancient times. But in recent years, this patriarchal model of the family has been transformed into an egalitarian model based on a family parity with a gender balanced family model. This means that the level of value of the institution of the family has increased in today's Kazakhstani society, because it is the family that is the core and the guarantee of stability for the entire Kazakhstani society and the whole world.

Keywords: egalitarian family, values, gender equality, ethno-cultural traditions, gender roles, family institution.

КІРІСПЕ

Бүгінгі біздің демократиялық қазақстандық қоғамда білімді де, әрі өнегелі мемлекеттің ертеңіне ие болатын ұрпақ тәрбиелеу – күн тәртібіндегі ең маңызды мақсаттардың бірі. Мемлекет болашағының іргетасы отбасынан басталады десек, онда әр бір қазақстандық отбасының қоғамдық дамуға қосар үлесі, жауапкершілігі зор екендігін көреміз.

Отбасы мемлекеттің негізі десек, бүгінгі таңда әр бір отбасы өзінің тұғырын нық орнатып, шаңырағының тұрақтылық кепілдігі ретінде тәрбиелі, ата салтының құндылықтарын бойына сіңірген және заманауи өркениетті ұштастыра білген ұрпақты қалыптастыру басты мақсат екендігін айқындай отырып, біздің қоғаммыздағы отбасы институтының басы неден құралады, қандай ұлттық құндылықтар өзегімен және қандай ұстанымдарды басшылыққа алады деген сұрақтар тізбегін осы мақала төңірегінде өрбітпекпін.

Әрине, дегенмен, мақала мақсаты бүгінгі қоғамдағы қазақ отбасының гендерлік моделін әлеуметтік-мәдени аспект тұрғысынан таразылау, оның жалпы мазмұнында гендерлік әлеуметтену қаншалықты айқын және қазіргі отбасында ұлттық дәстүрлі тәрбие беруде гендерлік таптаурындар басым ба, әлде арақатынасы қандай? Гендерлік теңдік, яғни, эгалитарлы құндылықтарды басшылыққа алған отбасы, ертеңгі қоғамның тұрақтылығы мен өркениеттілігінің кепілдігі бола ала ма? деген сауалдарды күн тәртібіне қойып отыр. Бұл жоғарыда аталған сауалдарға негізді де салмақты дәлелдемелермен жауап қату, әрине, біріншіден, мәселенің теориялық зерттеулерін қолға алуды талап етеді. Бұл арада, ең алдымен гендер дегеніміз не? Гендерлік тәрбиенің қалыптасуының әлеуметтік-мәдени алғышарттары қандай? Гендерлік әлеуметтенудің қазіргі отбасындағы көрнісінің теориялық негіздемелеріне талдау жасайық.

Сонымен, гендер дегеніміз не? Жалпы «гендер» ұғымы біздің қоғамымызда тарихи көзқарас тұрғысынан аз уақыт аралығында пайда болса да, оның терминологиялық түсінігі мол, әрі бай. Және

* ҚазМемҚызПУ, Әлеуметтік және гендерлік ғылыми-зерттеулер институтының аға ғылыми қызметкері

де гендер ұғымы барлық гуманитарлық ғылым салалары – философия, әлеуметтену, тарих тіл білімі, әдебиеттану және т.б. жағынан жан-жақтылы еніп, күннен-күнге толықтырылуда. «Гендер» сөзін ағылшын тілінің «sex» сөзінен аударғанда «жыныс» деген мағынаға сәйкес келеді. Ал аударманы ағылшыннан орысшаға аударғанда гендер сөзі «пол», «гендерный пол» деген мазмұн береді екен. Демек, бұл аудармалық талдаулар жалпы гендер терминологиясын қазақшаға аударғанда екі түрлі мағына сөздерін, яғни, «гендер» және «пол» мағыналарын береді. Енді, орыс тіліндегі «пол» деген ұғымын тікелей қазақшаға аударғанда «жыныс» ұғымына сәйкес келсе, келесі бір бөлігі «гендер» сөзі қандай мағына бермек? Екеуі бір ұғым болғанымен, бір-біріне пара-пар сөз бе? Ал шынайы айтқанда, «жыныс» және «гендер» ұғымы әлеуметтік психология тұрғысынан екеуі екі түрлі мағына береді. Мәселен, қазіргі әлеуметтік ғылым саласында екі ұғымды екі мағынада ажырата отырып, оның бірінші мағынасы, биологиялық жыныс тұрғысында «жыныс» – ол әйел мен ер адамдардың жыныстық ерекшеліктеріне сай физиологиялық жағынан ажырату болып табылады және әлеуметтік ортада олардың арасында айырмашылықтан гөрі, ұқсастық көп дейді ғалымдар. Ал басты айырмашылық физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты әйел адамның репродуктивті функциясында деп атап көрсетеді.

Ал «гендер» термині болса, ол «әлеуметтік жыныс», яғни, бұл өз мазмұнында биологиялық жынысты әлеуметтік тұрғыда қамтиды. Демек, адамның қоғамдық ортада басқа адамдармен қарым - қатынас орнату барысында қалыптасатын мәдени, саяси, экономикалық әлеуметтік салаларда «әйелдік» және «еркектік» белгілі бір рөлдерді игеру, яғни, жыныс ерекшелігіне сәйкес қоғамдық әлеуметтену [1]. Демек, гендер әйел мен ер адамның қоғам мен қоғамдық институттардағы – отбасы, саяси құрылымдағы экономика, мәдениет және білім саласындағы орны және рөлімен анықталатын әлеуметтік модельдің конструкциясы болып табылады.

Осы тұжырымды басшылыққа ала отырып, адамның қоғамдық ортада өз жыныс ерекшелігіне сәйкес қоғаммен құпталаған белгілі бір нормалық тәртіп ереже стандарттарын ұстануы, әрине, гендерлік рөлдерді қалыптастыратыны сөзсіз. Ал өз тарапынан гендерлік рөлдер – бұл дегеніміз әлеуметтік рөлдердің бір түрі, гендерлік жүйе нормасы тұрғысынан «әйелдік» және «ер адамдық» деп таңылатын белгілі бір қоғамдық деңгейдегі іс-әрекет тәртіп үлгісі. Нақ осы құбылысқа сәйкес қоғам мүшелерінің «әйелдік» және «ер адамдық» көзқарастары, мінез ерекшеліктері, тәрбиелік модель үлгісі қалыптасады [2]. Сонымен, гендерлік сананың ғылыми қоғамда ресми түрде бекітілуі, былайша айтқанда 1968 жылдары АҚШ ғалымы Р. Столлердің зерттеулерімен негізделді [3]. Ол өз зерттеуінде гендерлік бірегейлік пен гендерлік әлеуметтену үрдісі барысында әйел мен ер адамның әлеуметтік, мәдени ерекшеліктерін анықтап берді. Демек, америкалық ғалымның бұл зерттеуі, адамның табиғи өзгешелігіне басымдық танытатын әлеуметтік мәдениеттің күш қуаты қаншалықты күшті деген мәселені күн тәртібіне қойды.

Әлеуметтік мәдениеттің дәл ортасына тап болған адам, әрине, гендерлік жүйенің жемісіне айналатыны айдан анық. Яғни, ол қоғамда стандартты жыныстық гендерлік рөлдерді игере бастайды. Әлеуметтік психология ғылымы саласында шетел ғалымы Шон Берн өзінің 1996 жылғы жарық көрген «The Social Psychology of Gender» атты еңбегінде толығымен осы гендерлік рөлдің мәні мен қоғамдық мазмұнына түсіндірме бере келе, гендер – бұл әлеуметтік норма, сондықтан да қоғамда орныққан гендерлік рөлдерді адам баласы нормативтік және әлеуметтік ортаның қысымшылық ықпалымен бейімделуге мәжбүр деп атап көрсетеді ол [4]. Қоғамда әйелдік және ер адамдық рөлдердің бірегейлену үрдісі, оның қоғамдағы орны мен жеке өміріне, кәсіби саласына да әсер етпек деген ой-қорытындыға келді. Яғни, бір сөзбен айтқанда, қоғамдағы әр түрлі сала: саясат, әлеуметтік өмір, экономика, мәдениет, ғылым-білім салаларында немесе қоғамдық игіліктер мен статустарға қол жетуде әйел адам мен ер адамдар арасында гендерлік теңсіздіктер орын алады. Бұл көрініс, әсіресе әлеуметтік-экономикалық еңбек бөлінісінде ерекше айқын көрінеді. Мәселен, еңбек етуде қоғамның саяси билік және лауазымды орындарында, көп жағдайда ер адамдар басым болса, бала-бақша, мектеп орындарында, сауда-саттық орындарында басым көпшілігі әйел адамдар. Қоғамның осындай тенденцияларын күнделікті кездестіруге болады.

Гендерлік рөлдер және оның нормалары туралы біз ең алдымен, гендерлік әлеуметтену институттары – отбасылық тәрбиеден ата-анадан, ұстаздан, БАҚ-тан, көркем әдебиеттен және кино шығармаларынан тани бастаймыз. Кейіннен, бұл гендерлік әлеуметтену құрылымы гендерлік таптаурындарды қалыптастырады. Бұқаралық санада нық орныққан гендерлік таптаурындар, қоғамда адамның әлеуметтік нормаларын, ұстанған мәдени құндылықтарына сәйкес өмір сүру ережелерін анықтайды [5].

Гендерлік рөлдер мен таптаурындарды алғаш қалыптастыратын басты да, әрі негізгі әлеуметтік институттардың ішінде біздің кеңінен мақала төңірегінде тоқталатынымыз, ол – отбасы институты.

Отбасы бұл қандай институт? Отбасы – бұл индивидтің ең бірінші әлеуметтену үрдісін бастан кешетін шағын әлеуметтік топ, яғни, отбасы шеңберінде орныққан ер азаматтық және әйелдік тәртіп үлгілерін игеретін институт. Нақ осы ортада гендерлік әлеуметтенудің негізгі агенттері – ата-ана болып табылады. Осы ата-ана отбасы үлгісі, кейіннен, баланың болашақта қалайтын отбасы моделінің идеалы болып табылады екен. Сонымен қатар, отбасы институтының басты міндеттерінің бірі – бала, ұрпақ тәрбиесіндегі орны мен рөлін үнемі көтермелеп, қолдап отыру. Өйткені өмірге жаңадан қадам басқан әрбір баланың, әрбір жаңа ұрпақтың өмірден өз орнын тауып, дұрыс қалыптасуы отбасындағы тәрбиеге тікелей байланысты. Отбасы өзінің ұрпағына қоғамда жинақталған мәдени мұраны, материалдық және рухани құндылықтарды табыс етуші қызметін атқара отырып, оларды толық әлеуметтендіреді, яғни қоғамдық өмірге толық әлеуметтеніп, тұлғалық және адамгершілік қадір-қасиеттері қалыптасқан, өмір сүруге әзір азаматтар етіп қосып отырады.

Отбасы институты өз мазмұнында әлеуметтік ғылымда сараланған арнайы функцияларды қамтиды:

- Отбасының репродуктивтік функциясы.
- Тәрбиелік функция.
- Үй - шаруашылық функция.
- Эмоционалды -психологиялық функция.
- Рухани-мәдени құндылықтар функциясы [6].

Аталған отбасының негізгі функцияларының барлығы қоғамда сөзсіз маңызды екенін айта келе, осылардың ішінде отбасының негізі, ұйытқысы – ол мәдени-рухани құндылықтар деп тұжырымдаймыз. Себебі, нақ осы құндылықтар жүйесі екі адамды отбасы құруына және оның жеке дара институт болу бағыт-бағдарын анықтайды. Отбасылық өмір барысында отбасы, өзіне тән өзгеше құндылықтар жинағын қалыптастырып, оны ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп қалтырып отырады. Яғни, отбасы – әр ұрпақты жалғастырушы көпір, рухани-мәдени дәстүрлерді сақтаушысы болып табылады.

Осы тақырып мәселесінің зерттелу деңгейіне назар аударсақ, өзіміздің отандық зерттеушілердің бір тобы: Арғынбаев А.Х., Давлетова А.Д., Қарақұлова З.Ш., Балғымбаева З.М., Айдарбекова К.А. және т.б. гендерлік әлеуметтенудің мәдени қырлары мен қазақ отбасындағы дәстүрлі құндылықтар топтамасы айшықталған.

Осы арада айта кететін жәйт, өз еліміздің ұлттық мәдени, дәстүрлі құндылықтарын ескеру, қазіргі біздің қоғамымыздағы неке және отбасы өміріндегі туындаған мәселелерді шешуге, мәселен, отбасылардың ажырасуларының төмендеуіне, аз балалы отбасылардың азайту, толық емес отбасылар мен тірі жетімдердің болмау мәселелерін шешуге әсер ету күші өте зор. Демек, бұл тұжырым, қазақ отбасында ұлттық мәдениет үлгісіндегі гендерлік әлеуметтену құбылысының ерекшелігін көрсетсе керек. Осы ерекшеліктерді біз, шынайы отбасылық құндылықтар мен тәрбиелік мысалдар негізінде талдаймыз.

«Қыз бала мен ұл балалар бірдей тәрбиелену керек, қыз тіпті болашағына қажетті білім алуда да және т.б. артта ажырап қалмау керек. Бірақ, қыз балаға «қырық үйден тыю» деп оған ерекше тәртіп жағынан қатты қадағалаған. Екеуінің құқықтары бірдей, бірақ, ұл бала шаңырақ иесі, ал қыз бала жат жұрттық деп таныған әлден». Нақ осындай дәстүрлі жағдайда, қазақ отбасыларының гендерлік әлеуметтену үрдісі, ата-аналардың отбасылық тәрбиесінде орын алады. Бірақ, шынайы өмірде тәрбие мәселесіне келгенде қарама-қайшылықтары да жоқ емес. Әкелер анасынан қарағанда, баланың жыныстық ерекшелігіне аса мән береді. Олар тіпті, алғашқы кезеңде бала дүниеге келгенде қыз-ұл болсын бағып қағуда ат салыспайды да. Осындай өзгешеліктерге қарамастан, ұл бала әкесі көңіл бөліп жатса, тұрақты түрде әкесіне бауыр басады. Мұндай жақындықтың орын алуына, әрине, әсіресе, тұңғыш болып жатса, одан әрі ұл баланы қатты бағалап та жатады. Бұл гендерлік таптаурындардың басымдығын ата заманнан келе жатқан дәстүрлі патриархалды салттардың әлі де сақталағандығының көрнісі болса керек. Одан әрі, психофизиологиялық жас ерекшеліктеріне сәйкес әлеуметтену ұл балаларда «боз бала», яғни, 12-15 жаста қару ұстау, үй шаруашылығы, туыстық және әлеуметтік қатынастар ажырату деңгейлерімен анықталса, қыз балалар 11-12 жас аралықтарында белсенді еңбек дағдылары мәдени стереотиптерді қамтитын гендерлік функцияға өте бастайды.

Әлеуметтенудің келесі сатысы «жігіт» 15-16 жастан, ал қыз бала 13-15 жаста «бой жеткен қыз», неке құруға дайын ұзататын қыз деп некелік - ана болу қасиетіне сәйкес анықтайды. Ал ұл бала 12-15 жаста отау иесі деп некеге отыру құқығына ие болатын және өз бетімен шаруа тындыруға, шешім қабылдауға құқылы еді. Ал ұл балалардың жеке шаңырақ көтеруі, ол әкесінің жағдайына байланысты еді. Себебі, дәстүрлі қоғам үшін билігі күшті патриархалды отбасы түрі, ұлдар ер жетсе де басымдық танытқан және бұл тенденция әлі де сақталған [7]. Бірақ бұл келтірілген этнографиялық

мағлұматтарды қазіргі жағдайдаймен салыстырсақ, әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың салдарынан ер адамдардың қоғамдағы және отбасындағы рөлі трансформацияланып, төмендегенін мойындау керек. Оны шынайы өмірдегі мысалдармен қатар, зерттеу институттарымен жіргізілген әлеуметтік сауалнамаларда дәлелдейді. Мәселен, «соңғы 10 жылдарда ер адамның отбасылық рөлі өзгеріске ұшырады ма?» деген сауалға кезіндегі «Саяси шешімдер институтының» зерттеулеріне сүйенсек, басым көпшілігі – 9,8% ия деп жауап берген [8].

Ал қыз баланың әйел және ана ретіндегі гендерлік әлеуметтену үрдісіне назар аударсақ, қыз бала жастайынан үй әлеміне қатысты ойыншықтармен, бала бағу, ыдыс аяқ заттарымен ойнау арқылы отбасылық гендерлік стереотиптерді игереді. Қазақ мәдениетінде қыз баланың гендерлік әлеуметтену құбылысын, әсіресе, қыз баланың өз күйеуінің отбасында келін болып түскен рөлінен көруге болады. Былайша айтқанда, отбасындағы әйелге тән тәртіп-ережелерге үйрену, жат жұртқа келін болып түскенде бойына сіңдіріледі. Яғни, ана-ене келінге өзге отбасында әйел, ана рөлінің үлгісін көрсететін агент. Ал бүгінгі таңда ішкі отбасылық шеңберде ата-ене мен келін қарым-қатынастарындағы дәстүрлі гендерлік рөлдер толығымен өзгерген деп айтуға болады. Мәселен, келіннің өз жолдасына деген қатынасында ғана емес, сонымен қатар, күйеуінің туыстарының келінге деген қарым-қатынасы достық, емін-еркін деңгейге көтерілген. Қайын ене мен қайын ата келінге аса салмақ салмай үй шаруашылығын жүргізуге, балаларды тәрбиелеуге көмек жасай отырып, келін баланың өз-өзін дамуына және кәсіби көтерілуіне қолдау көрсетеді. Ал ерлі-зайыптылардың бір-біріне деген қарым-қатынасы өзара қолдау білдіру, өзара тең кәсіптік қызмет жасауға бүгінде шектеу салынбайды.

Сонымен, бастамасы сонау дәстүрлі қазақ қоғамнан орын алған гендерлік әлеуметтенуді әлеуметтік-мәдени тұрғыда таразылай келе, бүгінгі қазақстандық қоғамға отбасылық құндылықтар, яғни, отбасы, бала, жақын-туыстардың амандығы мен саулығы басты құндылықтар болып қала беретінін көрсетеді. Демек, жас ұрпақ азаматтары толыққанды отбасы құруға деген құлшыныс танытып отырғандығын және бұл отбасы моделі, сәтті де тұрақты өзара туыс адамдар тобының бір-біріне деген жаңашырлық, сенімділік, үлкендерге ізгі құрмет көрсете білетін, болашақ ұрпақтың өсіп-өнуіне қолайлы жағдай жасайтын отбасы үлгісі ретінде түсінетіндігін көрсетеді. Мәселен, бұл көріністің куәсін «Сіздің отбасылық өмірге деген жеке пікіріңіз өзіңіз қандай?» деген сауалға әлеуметтік сауалнама жүргізген бір топ ғалымдардың зерттеулері бойынша жауап қайтарған респонденттердің басым бөлігі, яғни, 92,6% оң көзқарас танытқан, ал 1,0% - теріс пікірде, ал 6,4% - жауап беруге қиналған [9]. Демек, бұл зерттеу жастардың толыққанды отбасы құруға деген құлшыныс танытып отырғандығының дәлелі болса керек. Және де бұл отбасы моделі, сәтті де тұрақты өзара туыс адамдар тобының бір-біріне деген жаңашырлық, сенімділік, үлкендерге ізгі құрмет көрсете білетін, болашақ ұрпақтың өсіп-өнуіне қолайлы жағдай жасайтын отбасы үлгісі ретінде түсінетіндігін айғақтайды.

Себебі, нақ осы отбасылық салт-дәстүрлер мен құндылықтар ғасырлар бойы талай тар жол, тайғақ кеші замандарынан аман қалтырып, ұлттың жеке дара мемлекет болып қалыптасуына ұйытқы болды. Сондықтан да, бүгінгі ұрпақ үшін де отбасылық құндылықтарды аялау, отбасылық өмір сүру барысында этномәдени дәстүрлерді сақтау негізгі мақсаттардың бірі болып табылады.

Ал осы салт-дәстүрлерді қазіргі заманға сай құбылта отырып, отбасылық моделі сипаты жағынан бірталай өзгерістерге ұшырағанын байқаймыз. Өзімізге тән еркешеліктерімізді ескерсек, отбасы бізде патриархалды – авторитарлық сипатқа басым екендігін білеміз. Бірақ, соңғы жылдарда осы әлеуметтік гендерлік салада орын алған өзгерістерді есепке алсақ, онда отбасылық - некелік қарым-қатынастардың жаңа гендерлік сапаға көтерілгендігіне куә боламыз. Ер адамның басымдығы айқын дәстүрлі патриархалды неке үлгісі, ерлі-зайыптылардың шынайы өмірлік теңдігі бар, әрі тең құқыққа ие, заманның талаптары мен сұраныстарына сай отбасылық қатынастар моделін саналарына қалыптастырып үлгерген отбасы үлгісімен алмасып жатыр. Мәселен, жоғарыда атлған зерттеуге сүйенсек, сауалнама барысында респонденттердің 54,3% - ер адамның әйел адамнан қарағанда отбасындағы басым рөлінің мойындаса, 41,0% - өзара теңдік пен паритетке арналған отбасы үлгісінде қатарымен бар екендігін атап көрсеткен [9].

Бұл патриархалды моделден отбасының эгалитарлы моделге трансформациялануы, яғни, гендерлік теңдікке негізделген, отбасының әлеуметтік жағдайына үлес қосатын, шешімдерді бірауыздан өзара келісіп отырып шешу (ата-ана мен балалар біріккен түрде) арқылы отбасылық демократияны жүзеге асуына ықпал етті. Ал отбасындағы үй шаруашылық міндеттері әлі де дәстүрлі сипатқа ие болғанымен, қоғамдық ортада отбасының әлеуметтік функциясы да өзгерді. Егер де патриархалды отбасында шаруашылық - экономикалық мәселе басымдық танытқан болса, эгалитар-

лық отбасы үлгісінде ерлі-зайыптылардың өзара сырласа сөйлесу, баланың шығармашылық ерекшеліктерін қанағаттандыру бастапқы мәселеге айналды. Яғни, былайша айтқанда, отбасы тек қана әлеуметтік ғана институт ғана емес, сонымен бірге, отбасы мүшелерінің эмоционалдық деңгейде өзін-өзінің ішкі қажеттіліктерін қанағаттандырудың инструменті болып табылмақ [10]. Демек, жоғарыда аталған тенденциялардың орын алуын, қоғамда дәстүрлі отбасының заманға сай трансформациялық өзгеріске күннен күнге ұшырап жатқандығын, әрі қазіргі заманда отбасының қоғамдық функциясы мен құндылығы өсе түсетіндігін және ол қоғамның тұрақтылығының кепілдігі екендігі туралы көзқарас басым екеніндігін көрсетеді.

Қоғамда жетекші рөл атқаратын мәдени және интеллектуалды элитаның өкілі, белгілі жазушы Герольд Бельгер, осы тұста отбасының қоғамдық құндылығын арттыру арқылы отбасының институтционалдық негіздерін нығайтуды ұсынады. Ол үшін әр бір отбасы ішінде ата заманнан келе жатқан «үй – ошақ тірегі» түсінік құндылығын дәстүрін қайта жаңғырту қажет деп санайды. Мәдени өмір саласы – кино, әдебиет арқылы «ішкі отбасылық идеологияға» негізделген тәрбиелік жұмыстар жүргізілуі қажет деп тұжырымдайды. Бұл іс-шаралар, әрине, қоғамдық ортада отбасының ажырасуы сияқты келеңсіз құбылыстарды тоқтатып, қоғамға бүгінде өте қажет толыққанды отбасылық өмір салтын қалыптастыратыны айдан анық. Демек, бұл өз тарапынан қоғамның гендерлік теңдік тұрғысынан сауатты, демократиялық және эгалитарлы отбасы құндылығын ұстанған тұрақты қоғамның кепілі болып алатындығын дәлелдейді.

Отбасы институтының қоғамдық ортада дамуында кері үрдістер орын алатындығын ескере отырып, мемлекет деңгейінде дегенмен, оң іс-шаралар жүзеге асырылатындығын айта кету керек. Мемлекетіміз өзін әлеуметтік мемлекет ретінде тани отырып, әр бір қазақстандық азаматтардың отбасылық өміріне қолайлы шараларды жүргізіп, қолдап отырады.

Жалпы Қазақстанда қоғамның гендерлік мәселесіне аса көңіл бөлінеді. Конституциялық ата заңымызда және басқа да ұлттық заңнамаларда әйелдер мен ер адамдардың тең құқықтылығы ескерілген. 2009 жылы Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктері туралы заң қабылданды. Әйел құқығы жөніндегі барлық халықаралық келісім шарттар ратификацияланған, солардың ішінде, әйел адамдарға қатысты барлық кемсітушіліктерді жоюға бағытталған БҰҰ Конвенциясына да қайта қол қойылған. Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссиясы қызмет атқарады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдік стратегиясы өз мәресіне жетіп оның жалғасы ретінде Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі Отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы 2017 жылдың сәуір айында қабылданып қазіргі уақытта жүзеге асырылуда. Атап айтсақ осы соңғы құжатта отбасы мәселесіне көп назар аударылған. Тұжырымдамада қоғамның, үкіметтің, әлеуметтік институттардың, бизнестің, бұқаралық ақпарат құралдарының күш-жігері, отбасылық құндылықтарды жаңғыртуға бағытталғанын байқаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, қазіргі қазақстандық қоғамдағы отбасының гендерлік әлеуметтендіру үрдісінің әлеуметтік-мәдени астарларына арналған мақаламызды қорытындылай келе, негізінен, біздегі ұлттық мұралардың құндылықтары негізінде бой көтерген қазіргі әр қазақ отбасы, шаңырағының тірегі - атадан қалған салт-дәстүрлер деп ұрпақ үндестігін алға тартады. Себебі, нақ осы ата салттан сақталынып келе жатқан отбасы құндылықтары, бүгінгі қазақстандық мемлекетіміздің тұрақтылығы мен дінгеі болып табылады деп жоғарыда келтірілген фактілік мысалдармен ауыз толтыра айта аламыз.

Ал осы салт-дәстүрлерімізді қазіргі заманауи талаптар мен сұраныстар, ішкі әлеуметтік қажеттіліктер негізінде трансформациялық өзгерістерге заманына сай өзгеріп жатқандығын ескерсек, бұл арада отбасы институтына қатысты тұсы, ол дәстүрлі қазақи отбасылық модель - патриархалды-авторитарлық отбасы сипатынан эгалитарлы модельге алмасуда. Бұл өзгерістерді нақтылы әлеуметтік өмірде бүгінгі жастардың құрған отбасылық-некелік қарым-қатынастарынан-ақ аңғаруға болады және бұл көріністен олардың отбасылары жаңа гендерлік сапаға көтерілгендігін айта аламыз. Мәселен, ер адамның басымдығы айқын дәстүрлі патриархалды неке үлгісі, ерлі-зайыптылардың шынайы өмірлік теңдігі бар, әйелі мен ері әлеуметтік, әрі отбасылық өмірде де тең құқыққа ие екендігінен көре аламыз.

Бұл патриархалды моделден отбасының эгалитарлы модельге трансформациялануы, яғни, гендерлік теңдікке негізделген отбасы үлгісінің қалыптасуы. Мәселен, әлеуметтік ортада ері мен әйелі үй шаруашылық мәселелерін біріге отырып шешім қабылдауы, әрі бала пікірін ескеру сияқты

отбасылық демократияның дамуына ықпал етуде. Сонымен қатар, егер де патриархалды отбасында шаруашылық-экономикалық мәселе басымдық танытқан болса, эгалитарлық отбасы үлгісінде өзара ерлі-зайыптылардың сырласа отырып сөйлесу, баланың да шығармашылық ерекшеліктерін қанағаттандыру сияқты әр отбасы мүшелеріне сай өзіндік гендерлік рөлдер орнымен ескерілуде. Ал бұл құбылыс гендерлік тепе-теңдіктің, қоғамның одан әрі осы арнада дамуына ықпал етуде. Демек, жоғарыда аталған тенденциялардың орын алуын, қоғамда дәстүрлі отбасының заманға сай трансформациялық өзгеріске күннен күнге ұшырап жатқандығын, әрі қазіргі заманда отбасының қоғамдық функциясы мен құндылығы өсе түсетіндігін және ол қоғамның тұрақтылығының кепілдігі екендігі осы мақаламызда басты идеялық арқауы болып табылмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пол [Электронный ресурс]. URL: <http://www.km.ru/zdorove/encyclopedia/pol-cheloveka> (дата обращения: 27.10.2016).
2. Гендерные роли [Электронный ресурс] // Словарь гендерных терминов / под ред. А.А. Денисовой. М., 2002. URL: <http://www.owl.ru/gender/041.htm> (дата обращения: 27.10.2016).
3. Robert J. Stoller. Sex and Gender. Karnac books. 1994. 400 p.
4. Shawn Meghan Burn. The Social Psychology of Gender. US, McGraw-Hill Inc., 1996. 130p.
5. Меренков А.В. Социологические стереотипы. Екатеринбург, 2001. С. 30.
6. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы. - М.: Норма. 2008. С.68
7. Тесленко А.Н. Культурная стратификация социализации казахстанской молодежи // Сбор. статей научно-практической республиканской конференции. г. Астана, Казахстан, 2011. С.375.
8. Мужчина учит в семье новую роль // Фрагмент из заседания Клуба политических решений, Алматы. – 2012г. we – history.kz <http://e.history.kz/ru/contents/view/440www.zona.kz>.
9. Шабденова А.Б., Веревкин А.В. Особенности отношения к бракам и разводам казахстанцев с различными семейными статусом. // Вестник КазНУ. Серия Психология и Социология/ Социология. Том 60. – №1 . (2017г). С. - 241
10. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. Пер.с англ. В. Анурин. Издательский дом "Питер". 2004.

МАЗМҰНЫ

VI-I-СЕКЦИЯ.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Аты-жөні	Мақала атауы	
Айтжанова Э.Н. Нурбекова С.М. Тұрысбаева А.Ж.	Бастауыш мектеп оқушыларының денсаулығын сақтау мен қалыптастыру жолдары	14
Акынбекова А.У., Байназарова Т.Б.	Манастын образы арқылуу балдарды мекенчилдикке тарбиялоо	19
Anarkulov Kh. Eselbaeva A Tutibaev K.A.	Multi-cycle preparation of high qualification boxers	23
Әлдібаева Т.Ә. Сейдазым Б.Ө.	Жалпы орта білім сапасын арттырудағы мектептік математикалық білімнің алатын орны	27
Әлжанова Д.С. Кушкинбаева Қ.Б.	Білімді жаңаша бағалау – заман талабы	31
Әлімбаева А.А. Жұмашева Т.С.	Болашақ мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің лидерлік сапаларын дамытуда «Қабуснама» өсиет кітабының мәні	37
Бисариев И.Б., Жүрсінбекова Ғ.А., Буркитбаева М.Ж.	Футболшының дене дайындығына сәйкес техникалық тәсілдерінің дайындығын анықтау	42
Бабаганди әкелі Цэрэндаваа, Сәбихан әкелі Гаура, Таубаева Т.Ш., Қоңырбаева С.С.	Инновация жағдайындағы педагогикалық өлшемдер	46
Елькеева А.Б., Метербаева К.М.	Ұлттық тәрбие – рухани жаңғырудың жарқын жолы	51
Ералиева Т.Е.	Мектеп оқушыларына кәсіби бағдар берудің педагогикалық-психологиялық мүмкіндіктері	56
Ерназарова С.С. Ималова Р.М. Рахматулла А.С.	Интербелсенді әдістер арқылы мектепке даярлық тобындағы балалардың тілін дамыту жолдары	63
Есельбаева А.К. Абдыкадырова Д.Р. Буркитбаева М.Ж.	Мектептегі спорттық-көпшілік және шынығу-сауықтыру қызметін қалыптастыру	69
Zhauynshiyeva ZH.B	The methods of training a pronunciation of english consonants and listening skills at primary school	74
Аймағамбетова Қ.А., Жиенбаева С.Н.,	Студенттерге рухани-адамгершілікке тәрбие берудің мүмкіндіктері	81

Касенова С.Ә.		
Инжу М., Садирбекова Д.К., Медеубаева К.Т., Исмаилова Р.Б., Альдибекова Ш.Н., Асилбаева Ф.Б.	Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың педагогикалық маңызы	86
Караева Т.Н. Тубакова Н.Ә.	Болашақ мұғалімдерді даярлауда Януш Корчак педагогикасының маңызы	96
Қарсыбаева Р.К., Текесбаева А.М., Джакипбаева А.Р.	Жеке тұлғаны қалыптастыруда өлкетанудың педагогикалық құндылықтары	101
Кудайбергенова К.С.	Квалитативтік білім адамның сапалы өмірінің кепілі	105
Кухаренко А.Б., Асубаева Г.Р., Твердовская Г.А., Қылышпай Б.С. Қылышпаева Л.С.	Үстел теннисіндегі спорттық дайындықты бақылау мен бағалауды оңтайландыру	110
Metanet Memmedova	Педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыру барысындағы стресс-менеджмент, кәсіби құзыреттілікті дамыту	114
Набуова Р.А., Жубандыкова А.М., Измағамбетова Р.Қ.	Тәhsilimizin tarixi kökləri ilk türkdilli "Vətən dili" dərsliyində: tarix və müasirlik	123
Найденова Н.Н., Таубаева Ш.Т., Мұратбаева Г.А., Өмірбаева Г.Ш.	Рефлексияның оқу үдерісіндегі маңызы	129
Рысбаева А.К., Джубатова Л.С., Сагимбаева Г.У. A.Serikkaliyeva	Ғылымдағы педагогикалық өлшем	134
Таубаева Г., Iskakova A.	Рухани жаңғыру жағдайында патриоттық әндер арқылы отаншылдыққа тәрбиелеудің педагогикалық мүмкіндіктері	140
Үсенғалиева Г.	Рухани жаңғырудағы «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білімінің рөлі	145
Халел Агнур	Internationalization of the chinese higher education: the case of Kazakhstan	150
	Modern system of training teachers for preschool education in the Republic of Kazakhstan	156
	Қазақтың ұлттық музыкасы арқылы эстетикалық тәрбие беру мәселелері	159
	Мәдениетаралық қарым-қатынасындағы дискурстық модель және коммуникацияның (МК) теориялық негіздері	164

VI-II-СЕКЦИЯ.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Аты-жөні	Мақала атауы	
Н.О.Мырзахметова, З.М.Арғынбаева, Ә.Ә.Тулендина	Білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырудың жолдары	170
Zaur İmrani, Elnurə Qasimova	Türk Dövlətlərinin Turizm Potensialı və Ondan İstifadə Yolları	174
Н.О.Мырзахметова, З.М.Арғынбаева, М.Ғ.Ғани	Білім беру жүйесінде ұлттық патриотизмді қалыптастыру	179
Р.Э.Мухпулова, Г.Ж.Мустафаева, А.С.Базылгаламова	Қашықтықтан оқытудың педагогикалық технологиялары	184
Ramiz Məmmədov, Məhərrəm.Nəsənov, Mimuh İsmayilov	Türk Dünyasının Coğrafi Məkanı və Geopolitik Vəziyyəti	188
Aybənz Rüstəmov	Azərbaycan – NATO Münasibətlərində Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Həlli Məsələsi	192
Р.Э.Мухпулова, Г.Ж.Мустафаева, А.С.Базылгаламова	Шетел тілі сабағында қолданылатын оқыту стратегиялары	199
Н.О.Мырзахметова, З.М.Арғынбаева, Л.Кенжебек	Интербелсенді технологиялар – оқу үдерісін оңтайлы ұйымдастырудың дидактикалық шарты	203
Г.Аканова	Заманауи бәсекеге қабілетті білім берудің ұлттық үлгісін қалыптастыру бағыттары	207
М.Нурбекова, Е.А.Өмірзақ, Д.А.Әлиакбар	Химия пәнін оқыту үдерісіндегі заманауи тиімді әдістері	210
Çiğdem Şahin Murteza Hasanoğlu	Azərbaycan'ın Enerji Görünümü ve Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR) Faaliyetleri	214
Əbdullah Məmmədov	Səmərəli Dövlət İdarəçiliyi və Dövlət Qulluqçularının Hazırlanmasına Yeni Baxış	225
А.С.Мусина, Н.О.Мырзахметова, Г.У.Байташева	Автокөліктен шыққан газдардың адам денсаулығына зиянды әсері	229
М.Б.Ахтаева, Г.Е.Азимбаева, Б.М.Изтелеу	Cichorium өсімдігінің жер үсті бөлігінің элементтік мөлшерін анықтау	234

Е.Ж.Меңліғазиев, Т.Т.Бершова, В.Т.Әбдірахманова	Полимерлер экологиясы	238
Adem Öger	Nuşirvan yaoşef ve türkistan yazilari üzerine	242
Ахмет Аксой, А.Н.Қалиева, М.Д.Касимбекова	Бәсекеге қабілетті маман дайындауда кәсіби күзіреттілікті қалыптастыру	245
Əlövsət Allahverdiyev Elnar Məmmədov	Müharibə Cinayətlərini Təcavüz Cinayətindən Fərqləndirən Mühüm Xüsusiyyətlər	250
Ferhat İlgen	Müasir Azərbaycanda Dövlət Qulluğunun İnkişaf Dinamikası	257
Gülzar İbrahimova Vüqar Əliyev	Doğu Akdeniz’de Paylaşım Meselesi: Türkiye ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme	260
T.K.Байбекова, Л.Е.Ануарова, Э.М. Иманова	Lobbi Fəaliyyəti Haqqında Qanunun Qəbulunun Azərbaycanda Qrup Maraqlarının İnkişafına Təsir İstiqamətləri	268
Д.Ә.Садықова, Ғ.Ж.Медедуова, К.Н.Жайлыбай	Раушан гүлдердің шығу, таралу тарихы және бақтық топтарына сипаттама	275
Н.С.Мамытова, Г.У.Байташева, М.О.Айтжанова	Қазақстандағы медициналық туризмнің даму ерекшеліктері	283
З.С.Рахимова, Р.Э.Мухпулова, Г.У.Байташева	α -амилаза ферменті формаларының бидай сапасын қалыптастырудағы рөлі	290
Hamza Çakir, Ömer Küfrevi	Мектептің оқу-тәрбие үрдісінде биология пәнін оқытуда формативті бағалау жүйесін қолдану	295
Mehmet Yılmaz Uzun, Murat Bircan Namiq Əhmədov	Kırgızistan Dijital Medyasında Zeytin Dalı Harekâtı	299
А.Ж.Құрасбаева, С.Қ.Нұрғабылова	Türk Keneşi’nin Yapısı ve İşleyişi	307
Ғ.Ж.Медедуова, Д.Садықова, Л.Е.Ануарова	Bakı-Tbilisi-Qars Dəmiryolunun Açıliş Mərasimi: Türkiyə Mediasının Gündəmində	313
Абигейл С. Ньюсам, Аширова Ж.Б. Кужантаева Ж.Ж.	Қазіргі заманауи биологиялық білім беру бағытында критериалды бағалауды қолдану	317
М.Т.Велямов, Ж.К.Кенжеева, Г.У.Дюскалиева	Оқу үрдісінде экологиялық білім мен тәрбие беру	322
А.А.Мауи, Л.Е. Ануарова Т.О. Абишева	Алабұталар тұқымдасының кең таралған түрлерінің биоэкологиялық ерекшеліктері	326
Osman Kerenek	Асханалық қызылшадан бөліп алынған пектинді қосылыстардың тамаққа жарамдылығы	334
	Қытай бұршағының аса қауіпті аурулары	337
	Жаңашылдықтағы жарқын болашақ	340
	Çeyrek Asrın Ardından Gelen “Çözüm”: Nazar’da Yeni Dönem	344

Rahu Şirinova	Azərbaycan Respublikasının Geosiyasi İnkişaf Strategiyası	351
Selçuk Duman	Afganistan'ın Sahipsiz Çoğunluğu; Türkler	356
Seyit Ali Avcu, Akbotu Zholdesbekova	Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleriyle İkili İlişkileri	365
Қ.А.Асқарбаева, Н.И.Жапаркулова, Б.Аденова	Мектеп оқушыларының дене дамуын физиологиялық тәсілдермен зерттеу	373
С.К.Абилев, Д.М.Мукашева, Е.А.Кіршібаев	Құмай (<i>sorghum moench</i>) дақылдарының биомассасын өндірісте қолдану жолдары	381
К.Н.Жайлыбай, Ғ.Ж.Медеуова, Н.К.Нұрмаш	Өсімдіктер анатомиясынан зертханалық жұмыстар жүргізу үшін күріш мүшелерінің анатомиялық құрылысын зерттеу нәтижелерін пайдалану	387
Ж.Ж.Кожантаева, А.А.Кулбекова	Іле Алатауы шалғындықтарының өсімдіктеріне сипаттама	393
К.Н.Мамирова, Ғ.С.Салигуллина, К.С.Еркебаева	Географияның жаңартылған мазмұнына сәйкес оқулық құрастыру мәселесі	398
К.А.Тлеубергенова, Н.Н.Карменова, Т.Т.Ашимов	Тұран жазығының ландшафттық ерекшеліктері	405
М.Е.Токсабаева, Ж.Ж.Шыңғысов, А.М.Әбіш	Алматы облысы аумағында көлдерді дамытудың маңызы	409
Səyavuş Qasimov	Azərbaycanın Milli Maraqlarının Təmin Olunmasında Beynəlxalq Qurumlarla Əməkdaşlığın Rolu	413
Səyyad Məcidov	Ermənistanın Təsavüz Cinayəti Türk Dünyasının Problemi Kimi	417
Х.Е.Кобегенова, Ж.Е.Сдыкова, Л.Ш.Киясова, Р.А.Алымбаева, М.Г.Гайтова	Қашықтықтан оқытудың білім беру жүйесіндегі рөлі Білім беру жүйесіндегі өлкетану жұмыстары	422 426
Д.М.Боранкулова, Е.С.Нуркеев, А.С.Мурзинова	Географияға пайдалы қазбалардың қалыптасуы мен таралу заңдылықтары туралы материалдардың берілуі	431
И.Т.Гайсин, К.Н.Мамирова, Р.И.Гайсин	Укучыларға экологик һәм әхлакый тәрбия бирүнең узара бәйләнеше	436

VI-III СЕКЦИЯ.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Аты-жөні	Мақала атауы	
А.У. Даулеткулова	Оқу тапсырмаларын бағалаудың нәтижесі ретінде құрастырудың ерекшеліктері	442
Н.Ильясов, М.И.Есенова	Кәсіби-педагогикалық пәндерді оқытуда синергетиканың идеяларын пайдаланудың теориялық негіздері	449
Л.А.Исембаева, З.Р.Ұлтарқова	Шет тілі сабақтарында коммуникативтік - құзыреттілікті дамыту жолдары	457
M.Zh.Balabekova, A.A.Ryskeldina	Application features of technology development in critical thinking	461
Ж.Кожамкулова, М.Сыдыбаева, А.Наурызбаева	Болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындауда бағдарламалық қамтамасыз ету құралдарын жобалауға оқыту	465
Б.Пазилова, Н.Баймулдина	Оқыту үдерісінде мультимедиялық-инновациялық технологияларды қолдану	469
С.Исабаева, Қ.Тұрғанбай, Б.Абсатарова	Педагогикалық ЖОО студенттерінің ақпараттық технологиялық құзіреттілігін қалыптастыру мәселелері	474
Б.А.Ташев, Б.Сабит	Modern trends in the development of science and education: Kazakhstan and world practice	479
Ж.Айнабек, Ш.Асылбекова	Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың білім беруде маңыздылығы	484
М.Е.Ескалиев, А.Туйғынбай	Жоғарғы сынып оқушыларына географиялық білім берудегі экологиялық зерттеулердің маңызы	489
М.Е.Ескалиев, А.Ақбаева	Физика пәні мұғалімдерінің білімін жетілдірудегі ақпараттық технологиялардың маңызы	493
Э.А.Бакирова, А.Чаева	Параметрі бар дифференциалдық теңдеулер үшін басқару есебін шешудің әдістемесі	497
К.К.Шукетаева, Г.И.Салғараева, Ж.К.Дауытова	Ғаламтордың жастарға әсері	504
N.S.Kataev, R.I.Mametova	Formation of learner's research competence based on using multimedia technologies	508
О.Ә.Әуелбеков, Н.М.Асилбаева	Полиморфизм және инкапсуляцияның объектіге-бағытталған программалау технологиясында алатын орны	513

Н.Құрманбекқызы	Жоғары оқу орындарында болашақ информатика мұғалімдерін даярлаудың құзыреттілік тәсілдің орны	516
Н.К.Молдакунова	Тау көшкіні үдерісінің пайда болу себептерін зерттеу	521
Н.А.Сандібаева, Г.Каптагай К.Ж.Досқожа,	Мектеп оқушыларына физика пәнінен әлемдік деңгейде білім берудің әдістемелік негіздері	526
Г.Т.Тугелбаева, Л.С.Байқадамова Б.С.Ханжарова	Ұлттық әдебиетте аспан әлемін зерделеудің дүниетанымдық сипаты	530
А.Жамалов, А.Утебаева, Б.Әлімхан	Көп тілді білім беру - заман талабы	537
А.М.Татенов, А.С.Жунисбекова, Н.Шамбулов	Толқындық оптика құбылыстарының математикалық байланыстар алгоритмін Flash-CC, Java script-, бағдарлау орталарында интербелсенді виртуалдау.	541
Н.Д. Заурбекова, А.Нышан	Білім беру жүйесінде жаңа технологияларды пайдаланудың ерекшеліктері	548
М.Плеубергенова, R.Seilova, A.Zhamanshin	Unpredictable solutions for linear differential equations	553

VII СЕКЦИЯ.

ТҮРКІ ТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ГЕНДЕРЛІК БІЛІМ БЕРУДІҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аты-жөні	Мақала атауы	
Л.К.Ермекбаева, М.И.Багибаева	Кіші мектеп оқушыларында гендерлік сәйкестіктің қалыптасуының психологиялық ерекшеліктері	558
С.Т.Бапаева	Қыздардың бойындағы «психологиялық жыныстық» сипат пен агрессияның ара қатынасы мен көрініс беруі	564
Rəqibə Qasimova	Azərbaycanda qadınların miras hüququ	571
Yusuf Gökkaplan	Türk toplumunda cinsiyet göstergeleri	576
Қ.А.Затов, С.Б.Кагазбекова	Феминизм идеологиясының гендерлік идеяға ықпалының кейбір мәселелері: исламдық канондар жүйесі	582
С.С.Қоңырбаева, А.Қ.Құттыбек	Қазақ халқындағы қыз бала тәрбиесінің заманауи мәселелері	588
Р.Х.Муртазаева	“Олима” уюшмасининг Ўзбекистон хотин-қизлар илмий салоҳиятини юксалтиришга қаратилган фаолияти	595
Ж.С.Тлеуқенова	Қазіргі қазақ отбасындағы гендерлік әлеуметтендіру: мәдени-әлеуметтік аспект	599